వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

నిర్ణయసిన్ధుః

శ్రీమత్కాశీస్థపదవాక్యప్రమాణపారావారీణమహామహోపాధ్యాయ-

శ్రీకమలాకరభట్టప్రణీతో

పాఠాన్తర- టిప్పణ్యాదిభిః సమేతః

నిర్ణయసిన్ధువిషయానుక్రమః

ప్రథమపరిచ్ఛేదః

విషయాః

క్షతజాశౌచే నిర్ణయః
జాతాశౌచే నిర్ణయః
మృతాశౌచే నిర్ణయః
గర్భిణ్యాదీనాం వ్రతం ప్రతి నిషేధః

విషయాః

పూర్వసంకల్పితవ్రతే రజస్వలాసు ప్రతినిధయః
స్త్రీశూద్రయోర్వ్రతాదౌ నిషేధః
బ్రాహ్మణస్య హీనవర్ణకర్మకరణే నిషేధః
కుత్రచిత్ప్రతి నిధినిషేధః
వ్రతాదిసంనిపాతే నిర్ణయః
శివరాత్రౌ ప్రాతః పారణమ్
భూతాష్టమ్యాదౌ దివాభోజననిషేధః
సంక్రాన్త్యాదౌరాత్రి భోజననిషేధః
చాన్ద్రాయణే ఏకాదశ్యాం భోజనం కార్యమ్
ప్రతిపన్నిర్ణయః
ప్రతిపదాదిషు వర్జ్యాని
ద్వితీయానిర్ణయః
తృతీయానిర్ణయః
చతుర్థీనిర్ణయః
సంకష్టీ నిర్ణయః
పఞ్చమీ నిర్ణయః
షష్ఠీనిర్ణయః

ఇతి ప్రథమ పరిచ్ఛేదానుక్రమః।

అథ ద్వితీయపరిచ్ఛేద :

తత్ర కర్తవ్యతా నిర్ణయః

అకరణే ప్రాయశ్చిత్తమ్

చైత్రశుక్లతృతీయా మత్స్యజయన్తీ

దశావతారజయన్త్యః

చైత్ర శుక్ల పఞ్చమీ (కల్పాది) నిర్ణయః

చైత్రశుకృపఞ్చమ్యాం లక్ష్మీపూజనమ్

చైత్ర శుక్లాష్టమీ నిర్ణయ:

అత్రైవ భవానీయాత్రా

అశోకకలికాప్రాశనమ్

చైత్ర శుక్ల నవమీ (రామనవమీ) నిర్ణయః

రామపూజా విధిః

చైత్రశుక్లైకాదశీనిర్ణయః

అత్ర దోలోత్సవః

చైత్ర శుకద్వాదశీ నిర్ణయః

అత్ర దమనోత్సవః

తిథివిశేషే దమనారోపణమ్

ఆగమోక్కదీక్షావతాం దమనారోపణవిధిః

చైత్రశుక్లత్రయోదశీ

అత్రానఙ్గవతమ్

చైత్రశుద్ధ చతుర్దశీ

చైత్రపూర్ణిమా

అత్ర చిత్రవస్త్రదానస్నానాన్నదానశ్రాద్ధాయుక్తమ్

అత్రైవ సర్వదేవానాం దమనపూజనముక్తమ్

ఇయం మన్వాదిరపి

చైత్రకృష్ణత్రయోదశీ

అథ వైశాఖమాసః

మేషసంక్రాన్తిః

ధర్మఘటదానమ్

వైశాఖస్నానవిధిః

తీర్థానామజ్ఞానే

తులస్యాదిపుష్పైర్విష్ణుపూజా

అత్రాశ్వత్థ సేచనాని

త్రప్రపాగలన్తికాదానమ్

వైశాఖే మలమాసే సతి నిర్ణయ :

వైశాఖే సర్వస్నానాశక్తౌ

అత్ర దాన విశేషః

వైశాఖవ్రతోద్యాపనమ్

అక్షయ్యతృతీయా

యుగాదినిర్ణయః

అత్ర శ్రాద్ధనిర్ణయః

ధర్మఘటాదిదానం మన్త్రశ్చ

అత్ర రాత్రిభోజనే ప్రాయశ్చిత్తమ్

వైశాఖే మలమాసే సతి తద్రైవ ఖ్ంగాదిః

అత్ర శ్రాద్ధ కారణే ప్రాయశ్చితమ్

అత్ర సముద్రస్నానం ప్రశస్తమ్

పరశురామజయన్తీ

గఙ్గోత్పత్తి నిర్ణయః

వైశాఖశుక్లద్వాదశీ

శుక్లచతుర్దశీ నృసింహజయన్తీ

వైశాఖపౌర్ణమాస్యాముదకుమ్భాదిదానమ్

అత్ర కృష్ణాజినదానమ్

అథ జ్యేష్ఠమాసః

వృక్షసంక్రాన్తిః

జ్యేష్ఠశుక్లతృతీయాయాం రమ్భావ్రతమ్

దశహరావృతమ్

జ్యేష్ఠే మలమాసప్రాప్తౌ నిర్ణయః

అత్ర విశేషః కాశీఖణ్డే

జ్యేష్ఠశుక్లైకాదశీనిర్ణయః

సావిత్రీవ్రతనిర్ణయః

తత్ర స్త్రీవ్రతే విశేషవిధానాని

జ్యేష్ఠపూర్ణిమాయాం తిలాది దానవిధిః

అథాషాఢమాసః

మిథునసంక్రాన్తిః

ఆషాఢశుక్ల ద్వితీయా

ఆషాఢశుక్లదరామీ

శుక్లద్వాదశ్యాం నక్షత్ర విశేషః

విష్ణుశయనోత్సవః

ఆషాఢశుక్లైకాదశీ

చాతుర్మాస్యవ్రతారమ్భః

వృతగ్రహణప్రకారః

చాతుర్మాస్యే భక్ష్యాభక్ష్యనిర్ణయః

ఆమిషపరిగ్రహణమ్

హవిషః పరిసంఖ్యానమ్

వృతభేదేన ఫలవిశేషాః

వృతవిశేషేణ దానాని

తప్తముద్రాధారణవిధిః

కోకిలావ్రత విధిః

శివశయనోత్సవః

అత్రైవ వ్యాసపూజా

అథ శ్రావణమాసః

కర్కసంక్రాన్తిః

కర్కే కేశనికృన్తనం వర్జ్యమ్

నదీనాం రజోదోషః

సింహార్కయో: క్షుద్రనదీషు స్నాననిషేధః

మహానద్యః

సప్తనదాః

కుత్రచిద్రజోదోషాభావః

శ్రావణ శుక్లతృతీయా మధునవా

శ్రావణశుక్ల చతుర్థీ పూర్వయుతా

శ్రావణ శుక్ల పఞ్చమీ షష్ఠీయుతా

ప్రాహ్య

అత్ర బిశేషో హేమాద్రౌ

శుక్లద్వాదశ్యాం దధివ్రతపవిత్రారోపణాదివిధిః

శివపవిత్రారోపణమ్

ఆకాశదీపప్రకారః

కరకచతుర్థీ నిర్ణయః

గోవత్సద్వాదశీ, తత్ర గోప్రదానాదివిధిః

ద్వాదశ్యాదిషు పఞ్చదినేషు నీరాజన విధిః

కార్తిక కృష్ణ త్రయోదశ్యాం యమదీపదానమ్

నరకచతుర్దశ్యామభ్యఙ్గస్నానవిధిః

అస్యామేవ దీపోత్సవః

అస్యాం మాషపత్రశాకభోజనమ్

అన్న యమతర్పణముక్తమ్

కార్తికామావాస్యాయామభ్యఙ్గః

లక్ష్మీపూజనాది విధి:

అలక్ష్మీనిఃసారణమ్

అత్ర బలిపూజోక్తా

కార్తిక శుక్కప్రతిపది గోక్రీడనమ్

అత్రైవ ద్యూతం కర్తవ్యమ్

అస్యాం గోవర్ధనపూజోత్సవః

అత్ర మార్గపాలీబన్ధనమ్

యమద్వితీయా

యమపూజనం యమునానానం చ

అస్యాం భగినీహస్తాద్భోజనమ్

కార్తిక శుక్లనవమీ యుగాది:

విష్ణుత్రిరాత్రవ్రతమ్

కార్తికశుక్లైకాదశ్యాం భీష్మపఞ్చకవ్రతమ్ .

కార్తికశుక్లద్వాదశ్యాం పారణాదివిధిః

అస్యామేవ రాత్రౌ దేవోత్థాపనముక్తమ్

విష్ణుప్రబోధోత్సవః

అస్యాం చాతుర్మాస్యస్య వ్రతసమాప్తిః

వారాహోక్తో బోధినీ విధిః

కార్తిక శుక్లద్వాదశీ పౌర్ణమాసీ చ మన్వాదిః

వైకుణ్ఠచతుర్దశీ

అస్యామేవ విశ్వేశ్వరయాత్రా

కార్తికవ్రతోద్యాపనమ్

కార్తిక పౌర్ణిమా

అత్ర యోగవిశేషః

అస్యాం పద్మకయోగయుక్తః

అస్యామేవ మత్స్యావతారః

కార్తిక శుక్ల పౌర్ణిమాస్యాం త్రిపురోత్సవః

అత్ర వృషోత్సర్గ ఉక్తః

అత్రైవ కార్తికేయదర్శనముక్తమ్

అథ మార్గశీర్షమాసః

వృశ్చికసంక్రాన్తిః

కాలాష్టమీ తత్రోపవాసాదివిధిః

మార్గశీర్ష శుక్లపఞ్చమీ నాగపఞ్చమీ

చమ్పాషష్ఠీవ్రతే షష్ఠీ పరయుతా

ఇయమేవ స్కన్దషష్ఠీ

మార్గశీర్షశుక్లచతుర్దశ్యాం పిశాచమోచనీ శ్రాద్ధవిధిః

దత్తజయన్తీ

మార్గశీర్ష పూర్ణిమా నన్తరాష్టమీ అష్టకా

అష్టకానిర్ణయః

అత్ర కామకాలౌ దేవౌ

ఇష్టిశ్రాద్ధే క్రతూదక్షౌ దేవౌ

అష్టకాఽకరణే ప్రాయశ్చిత్తమ్

మలమాసే సతి నిర్ణయః

మార్గాదిషు రవివారవ్రతవిధిః

అథ పౌషమాసః

ధనుఃసంక్రాన్తిః

పౌషశుక్లాష్టమ్యాం యోగవిశేషేణ జపహోమాదివిధిః

అత్రైవ రోహిణ్యార్ద్రాయోగో విశేషః

పౌషశుక్లైకాదశీ మన్వాదిః

పౌష పౌర్ణిమాసీ నిర్ణయః

అర్ధోదయపర్వనిర్ణయః

అత్ర దానాదివిశేష ఉక్తః

అథ మాఘమాసః

మాఘస్నానవిధిః

మాఘస్నానాధికారిణః

అశక్తౌ ఉష్ణోదకస్నానమ్

మాఘే మలమాసే సతి నిర్ణయః

మాఘస్నానే మన్త్రః

మాఘస్నానకాల:

సంపూర్ణమాఘస్నానాశక్తౌ దినత్రయం స్నానవిధిః

మాఘస్నానే నియమాః

స్నానోత్తరకృత్యముక్తమ్

అన్న భోజ్యకమ్బలాదిదానమ్

అత్ర వ్రతోద్యాపనముక్తమ్

మకరసంక్రాన్తి నిర్ణయః

తత్ర కాలనిర్ణయః

మకరే దానవిశేషః

అత్ర రాత్రావపి శ్రాద్ధముక్తమ్

మాఘామాయాం అర్ధోదయః

మాఘకృష్ణచతుర్దశ్యాం యమతర్పణవిధిః

మాఘశుక్లచతుర్థ్యాం కర్తవ్యవిశేషః

ఇయమేవ కున్దచతుర్థీ

శ్రీపఞ్చమీ

అథ రథసప్తమీ

అస్యాం స్నానముక్తమ్

అత్ర విధిర్భవిష్యే

దానాదివిశేష ఉక్తః

ఇయం మన్వాదిః

భీష్మాష్టమీ

అత్ర శ్రాద్ధం కామ్యముక్తమ్

భీష్మద్వాదశీ ఇయం పూర్వవిద్ధా

మాఘీ పౌర్ణిమా

అత్ర స్నానదానాద్యుక్తమ్

మాధ్యష్టకా నిర్ణయః

అథ తృతీయపరిచ్ఛేదః
గర్భాధానవిధౌ ప్రథమరజోదర్శనే తిథినక్షత్రాది ఫలమ్
దుష్టతిథ్యాది ఫలమ్
దుష్టవారాదిఫలమ్
దుష్టనక్షత్రాది ఫలమ్
లగ్నఫలమ్
వస్త్రఫలమ్
సమవిషమరక్తబిన్దుఫలమ్
ప్రభూతదోషే స్త్రీసంసర్గవర్జనమ్
యోగఫలమ్
భువనేశ్వరీశాన్తివిధిః
ప్రథమర్తౌ కర్తవ్యవిశేషః
ద్వితీయాద్యృతుషు నియమమాహ
ప్రథమార్తోః పూర్వం స్త్రీగమనే నిషేధః
ఋతౌ గమనం శస్తమ్
అనృతావపి గమనమ్
ఋతౌ రాత్రిసంఖ్యామర్యాదా నిన్ద్యరాత్రయః
తత్ర తిథ్యాదీనాహ
సమవిషమరాత్రిఫలమ్
చతుర్థ్యాదిరాత్రిఫలాని
రజస్వలాయాశ్చతుర్థదినే కర్మాధికారనిర్ణయః
శ్రాద్ధాదౌ స్త్రీగమనే నిర్ణయః

అనేక భార్యస్యర్తుయోగపద్యే

ఋతావగమనే దోషః

గర్భాధానాఙ్గహోమా కరణే ప్రాయశ్చిత్తమ్

అత్ర మలమాస శుక్రాస్తాదినిర్ణయః

స్త్రీగమనే శుద్ధిమాహ

ఋతౌ స్త్రియా అస్పృశ్యత్వనిర్ణయః

రాత్రౌ రజసి జననాదౌ చ నిర్ణయః

సప్తదశదినాత్ప్రాక్ రజోదర్శనే

రోగాత్పునఃపునః రజోప్రాప్తౌ

రజస్వలానాం పరస్పరస్పర్శే

అసవర్ణానాం విశేషః

రజస్వలాయాశ్చాణ్డాలాదిస్పర్శే

రజస్వలాయా నైమిత్తికస్నానమ్

రజసోఽజ్ఞానే సతి విచారః

పుంసవనవిధిః

పుంనక్షత్రాణి

పుంసవనే తిథ్యాది

అనవలోభనమ్

సీమన్తోన్నయన విధిః

ప్రతిగర్భ కర్తవ్యతా

సీమన్తోనయనాభావే

సీమన్తోన్నయనే భోజనే ప్రాయశ్చిత్తమ్

గర్భిణీతరపతి నియమాః

గర్భిణీ సామిష భోజనాది న కుర్యాత్

తద్దినే వర్జ్యమ్

ఉష్ణోదకలానముకమ్

కటిసూత్రబన్ధనమ్

చౌలవిధిః

మాతరి గర్భిణ్యాం నిషేధః

జ్వరోత్పత్తౌ నిషేధః

మాతరి రజస్వలాయామ్

సంకటే విచార:

మణ్డనోత్తరం ముణ్డనం న కార్యమ్

మణ్డనముణ్డనవిచారః

సోదరయోః సమానక్రియానిషేధః

ఆశౌచాదౌ ప్రాప్తే నిర్ణయః

షష్ఠాబ్దాదౌ ముణ్డన నిషేధః

శిఖాధారణవిచారః

స్త్రీశూద్రయోః శిఖావిచార:

అత్ర భోజనే ప్రాయశ్చిత్తమ్

స్త్రీణాం సంస్కారవిచారః

పఞ్చమేఽబ్దే విద్యారమ్భః

ధనుర్విద్యాప్రదానమ్

అనుపనీతస్య కామచారాది శిశులక్షణమ్

అష్టమే వర్షే బ్రాహ్మణాదీనాముపనయనమ్

జన్మమాసాది నిర్ణయః

ఉపనయనే గురుబలమ్

గలగ్రహా

కన్యాదానే పిత్రాద్యధికారిణః

భ్రాతౄణాం సంస్కృతానామధికారః

స్వయంవరే నాన్దీశ్రాద్ధమ్

మాతృదాతృత్వే నాన్దీశ్రాద్ధమ్

పరకీయ కన్యాదానే విశేషః

గౌర్యాదిదానఫలమ్

వివాహే మాఘాదిమాసానాం ప్రాశస్త్యమ్

జ్యేష్ఠమాసనిర్ణయః

బేధాది దశ దోషాః

గురోరతిచారే

ఘాతచన్ద్ర విచార:

అకాలవృష్ట్యాదౌ నిర్ణయః

భూకమ్పాదౌ

నాన్దీశ్రాద్ధే భూకమ్పాదేరపవాదః

కన్యాయా వైధవ్యయోగః

అపరిహార్యే దుష్టయోగే కుమ్భవివాహ:

దుష్టయోగపరిహారార్థం విష్ణుప్రతిమాదానమ్

ప్రతికూలాది

వివాహనిశ్చయే వధూవరగృహే కస్యచిన్మృతౌ నిర్ణయః

తత్ర వినాయకశాన్తిః

ప్రతికూలాపవాదః

మాతూ రజోదోషే నిర్ణయః

నాన్దీశ్రాద్ధోత్తరం మాత్ రజసి ఏకమాతృజకన్యాపుత్రయోరేకత్రవివాహాది

ఏతదపవాదస్తత్రైవ

మణ్డనముణ్డనవిచారః

సంకటే విశేషః

వివాహమధ్యే శ్రాద్ధపాతే

మాసికశ్రాద్ధాపకర్షః

యమలయోః సహోదరయోశ్చ విశేషః

భిన్నమాతృజయోర్వివాహ:

ప్రత్యుద్వాహే విధినిషేధః

వివాహే త్ప్రాక్కన్యారజోదర్శనే కన్యారజోదోషనివృత్తయే ప్రాయశ్చిత్తమ్

తద్వివాహే వరస్య ప్రాయశ్చిత్తమ్

గాన్ధర్వాద్యష్టౌ వివాహాః

కన్యాయా బలాదపహరణే

వివాహేదావాశౌచప్రాప్తౌ నిర్ణయః

నాన్దీముఖదినావధిః

సూతకే ప్రాప్తే ప్రాయశ్చిత్తమ్

అన్నాదౌ విశేషః

ధర్మార్థ వివాహే మహాపుణ్యఫలం

ప్రజోత్పత్తిపర్యన్తం కన్యాగృహే న భుఞ్జీత

భోజనకాలే నూతనవస్త్రధారణే దోషాభావః

వివాహే స్త్రియా సహ భోజనం

వివాహే నక్షత్రాణి

వర్జ్యవారాః

అనిష్టనక్షత్రాదౌ దానముక్తం

వివాహే మణ్డపాదిప్రమాణమ్

తైలహరిద్రాలాపనాది

పితర్యుపరతేఽవశ్యమగ్నిగ్రహణం

అగృహీతాగ్నేరన్ననిషేధః

జ్యేష్ఠే భ్రాతరి పితరి చ సత్యపి

గృహస్థస్యాధ్యయనవిధిస్తథా జ్యేష్ఠే భ్రాతర్యపరిణీతే

కనిష్ఠస్యానధికారః

పరివేత్త్రాదినిర్ణయః

జ్యేష్ఠే సోదరే తిష్ఠతి నిషేధః

తదాజ్ఞయా దోషాభావ ఉక్తః

దేశాన్తరే విశేషః

క్లీబాదావప్యదోషః

శూద్రాణాం తు మన్త్రరహితాః సంస్కారాః

ఇతి సంస్కారప్రకరణమ్

అథ క్షుద్రకాలాః

వాపికూపాదినిర్మాణకాలః

కూపదేశాస్తఫలం చ

వాపీకూపాద్యుత్సర్గవిధిః

కూపాదేరుత్సర్గాకరణే దోషః

ఆమలకస్నానమ్

వృక్షారోపణమ్

మూర్తిప్రతిష్ఠాకాలనిర్ణయః

ప్రతిష్ఠానక్షత్రాణి

మాసనిర్ణయః

ప్రతిష్ఠాతిథయస్తఫలాని చ

వారఫలాని

ఇతి తృతీయపరిచ్చేదపూర్వార్ధం సంపూర్ణమ్

అపుత్రస్య క్రియాది

బ్రాహ్మణస్యాన్యక్రియానిషేధః

దత్తక్రీతకృత్రిమపుత్రాణాం శ్రాద్ధాది

పత్యాదేః సపిణ్డనాధికారిణః

సపిణ్డీనాధికారిణః

పుత్రక్రియాకరణే పిత్రాదేరనధిరః

అవిభక్తానాం భ్రాతౄణాం విచారః

జారజానాం విశేషః

ధర్మార్థం శ్రాద్ధకరణే

గయాయామపి తత్రైవ

స్త్రీశూద్రయోర్విచారః

ద్విజస్త్రీణాం విశేషః

శూద్రాణాం గోత్రాభావే కాశ్యప గోత్రమ్

రాజకార్యనియుక్తాదీనాం శ్రాద్ధనిర్ణయః

మవనాదీనాం శ్రాద్ధనిర్ణయః

శ్రాద్ధే పితరః

పితౄణాం శ్రాద్ధాన్నం యధిపతిష్ఠతి

వసురుద్రాదిత్యానాం పితరః

కేవలపితృపార్వణనిషేధోఽత్రాపవాదశ్చ

దర్శాదౌ సపత్నీకానాం నిర్ణయః

విశ్వేదేవనిర్ణయః

ఇష్టిశ్రాద్ధే క్రతుదక్షౌ

నాన్దీశ్రాద్ధే స్త్యవసూ

నైమిత్తికశ్రాద్ధాదౌ కామకాలౌ

కామ్యశ్రాద్ధే ధూరిలోచనౌ

పార్వణశ్రాద్ధే పురూరవార్ద్రవౌ

శ్రాద్ధే త్రివిధమ్

శ్రాద్ధే ఉత్తమా విప్రాః

అత్ర విశేషః

శ్రాద్ధేఽరిమిత్రౌ వర్జ్యౌ

పితృపుత్రౌ భ్రాతరౌ చ వర్జ్యౌ

మధ్యమా విప్రాః

అత్ర విశేషః

శ్రాద్ధే వర్జ్యా విప్రాః

తత్ర కాణ్డపృష్ఠవిప్రలక్షణమ్

త్రిశంకుబర్వరాదివిప్ర వర్జ్యాః

తత్ర ద్విర్నగ్నలక్షనమ్

షణ్ఢః సప్తవిధః

తప్తముద్రాఙ్కితవిప్రనిషేధః

దైవే పిత్ర్యే చ కర్మణి విప్రవిచారః

శ్రాద్ధే విప్రనిమన్త్రణప్రకారః

సవర్ణేనైవ విప్రా నిమన్త్రణే శూద్రనిషేధః

శ్రాద్ధే బ్రాహ్మణసంఖ్యా

అశక్తౌ ఏకవిప్రభోజనే నిర్ణయః

ఏకవిప్రే సాగ్నేర్విశేషః

సర్వథా విప్రాలాభే చటశ్రాద్ధమ్

తత్ర దక్షిణాదానే విచారః

దర్భవటౌ దర్భగ్రహణే విశేషః

శ్రాద్ధే మాంసమధుగ్రహణమ్

కలౌ మాంసనిషేధః

అత్ర దేశాచారవ్యవస్థోక్తా

క్షీరాదౌ విశేషమాహ

కాలశాకాదిగ్రహణమ్

శ్రాద్ధే వర్యవస్తూని

శ్రాద్ధే జలనిర్ణయః

కుతుపా అష్టవిధా ఉక్తాః

దౌహిత్రలక్షణమ్

శ్రాద్ధే సప్త పవిత్రాణి

తిలనిర్ణయః

శ్రాద్ధ వర్జ్యాని

శ్రాద్ధదినకృత్యమ్

శ్రాద్ధదినే కాఞ్జికాదిదానే నిషేధః

పిణ్డదానాత్ప్రాక్కించిన్న దేయమ్

శూద్రస్య ఆమశ్రాద్ధ విధిః

ఆమశ్రాద్ధాదేః కాలః

హిరణ్యశ్రాద్ధమ్

శ్రాద్ధే పాకాధికారిణః

పాకభాణ్డాని

పాకాగ్నినిర్ణయః

శ్రాద్ధకృత్యనిర్ణయః

కఞ్చుకాది దేయమ్

స్త్రీణాం శ్రాద్ధే సిన్దూరాది దేయమ్

కృష్ణవర్ణాదినిషేధః

యజ్ఞోపవీతదానావశ్యకతా

కమణ్డలవాదిపాత్రదానమ్

బన్దీకృతమోచనఫలమ్

దేవాజ్ఞయా పిత్రార్చా

పిత్రర్చాయాం విశేషః

తత్రార్ఘ్యకల్పనా

ఏకబ్రాహ్మణపక్షే అర్ఘ్యపాత్రాసాదనే నిర్ణయః

అర్ఘ్యే సవ్యాపసవ్యమ్

అర్ఘ్యానుమన్త్రణాదివిశేషః

పిత్రాదినామావాహనప్రకారః

అర్ఘ్యనివేదనాది

సంస్రవశేషవిచారః

పితృపాత్రస్థాపననిర్ణయః

గన్ధపుష్పాదిదానమ్

మణ్డలాని

శ్రాద్ధే భోజనపాత్రాణి

కాంస్యాదిభోజనపాత్రాణి

కాంస్యపాత్రనిషేధః

శ్రాద్ధే పాలాశాదిపాత్రాణి

అభావే కదల్యాదీని గ్రాహ్యాణి

కదలీపాత్రనిషేధః

భస్మమర్యాదాఽకరణే దోషః

అగ్నౌకరణనిర్ణయః

పాణిహోమనిర్ణయః

బహ్వృచాతిరిక్తానగ్నికే నిర్ణయః

తీర్థశ్రాద్ధే పాణిహోమనిర్ణయః

విధురస్య పాణిహోమనిర్ణయః

దేవవిప్రానేకత్వే నిర్ణయః

మృతభార్యస్య నిర్ణయః

అనుపనీతబ్రహ్మచర్యాదేః

దైవే పిత్ర్యే చ హోమే సవ్యాపసవ్యనిర్ణయః

సాగ్నేర్విదేశాదౌ పాణిహోమః

పాణిహోమే ప్రశ్నాది

పాణిహుతాన్నస్య వినియోగః

హుతశేషం పితృపాత్రేషు దేయమ్

ఆపస్తమ్బానామగ్నౌకరణమ్

ఛన్దోగాదీనాం పాణిహోమః

పరివేషణమ్

తచ్చోపవీత్యేవ దేవపూర్వమ్

స్వయం భార్యయా వ పరివేషణం కార్యమ్

అపవిత్రేణైకహస్తేన పరివేషణం న కార్యమ్

ఆయసాదిపాత్రేణ పరేవేషణే దోషః

పరివేషణే పవిత్రపాత్రాణి

దర్వ్యా ఘృతాది దేయమ్

దర్వ్యాఽన్నోదకదానే నిషేధః

పంక్త్యాం విషమదానే దోషః

భోజ్యపాత్రే తిలనిషేధః

హస్తదత్తస్నేహలవణాదిభోజనే దోషః

ఘృతపాత్రే విశేషః

అపక్వం తైలపక్వం చ హస్తదత్తం గ్రాహ్యమ్

పాత్రాలమ్భననిర్ణయః

అఙ్గుష్ఠనివేశనే విశేషః

అన్నదానవిధిః

సంకల్పాదికర్మక్రమః

అసంకల్పితాన్నభోజనే నిషేధః

ఆపోశనే విశేషః

చిత్రాహుతినిషేధః

భోజనే లవణాది న పృచ్ఛేత్

అభిశ్రవణీయమన్త్రః

అశ్వవత్సు విప్రేషు గాయత్ర్యాదిసూక్తనపః

అపేక్షితాయాచనే దోషః

పఙ్క్త్యాం పరస్పరస్పర్శే ప్రాయచిత్తమ్

అశ్రుపాతాదినిషేధః

ఉపఘాతనిమిత్తే ప్రాయశ్చిత్తమ్

విప్రవమనే ప్రాయశ్చిత్తమ్

శ్రాద్ధవిఘ్నే ప్రాయశ్చిత్తమ్

శ్రాద్ధవిఘ్నే పునఃశ్రాద్ధమ్

పిణ్డావఘ్రాణమ్

పిణ్డోపస్థానమ్

ఆచాన్తేషు ఉదకాదిదానమ్

ద్విజేభ్య ఆశీర్గ్రహణమ్

స్వాస్తివాచనాత్ప్రాక్ పాత్రచాలనం న కార్యమ్

అక్షయ్యోదకదానమ్

దక్షిణాదానమ్

స్వాధావాచనమ్

పిణ్డప్రవాహణమ్

విప్రవిసర్జనమ్

విప్రప్రార్థనా

పిణ్డప్రతిపత్తిః

మధ్యమపిణ్డప్రాశననిర్ణయః

తీర్థశ్రాద్ధే తీర్థ ఏవ పిణ్డప్రక్షేపః

గవాదిభ్యః పిణ్డా దేయాః

పత్న్యాయాం రోగాదియుక్తాయాం భక్షణే నిర్ణయః

పిణ్డోపఘాతప్రాయశ్చిత్తమ్

పునః పిణ్డాదాననిర్ణయః

పిణ్డదానే నిషిద్ధకాలః

వివాహాదౌ కృతే పిణ్డనిషేధే మాససంఖ్యా

కృతోద్వాహేనాపి పిత్రోః పిణ్డదానం కార్యమ్

పుత్రేప్సుభిర్నన్దాదితిథ్యాదౌ పిణ్డా వర్జ్యాః

ఉచ్ఛిష్టోద్వాసననిర్ణయః

శ్రాద్ధోచ్ఛిష్టం భూమౌ నిఖాన

ఆమశ్రాద్ధే వర్జ్య కర్మాణి

శూద్రస్య ఆమశ్రాద్ధ విధిః

ఆమశ్రాద్ధాదేః కాలః

హిరణ్యశ్రాద్ధమ్

హేమశ్రాద్ధే పిణ్డదానపదార్థా:

పిణ్డదానే వికల్ప:

హేమశ్రాద్ధం శూద్రైః కథం కార్యమ్

హేమశ్రాద్ధే వర్జ్యకర్మాణి

హేమశ్రాద్ధే మన్త్రోహ-కాల- నిరూపణమ్

శ్రాద్ధీయస్య హేమార్దేర్లబ్ధస్య వినియోగః

ఆమాదౌ శూద్రాల్లబ్ధే నిర్ణయః

శూద్రాప్తాప్తాన్నాదేర్గ్రాహ్యాగ్రాహ్యనిర్ణయః

సాంకల్పవిధౌ వర్జ్యకర్మాణి

మఘాదిశ్రాద్ధేషు సాంకల్ప విధిరేవ

వివాహాద్యూర్ధ్వం సపిణ్డానాం పిణ్డనిషేధః

అస్యాపవాదః పూర్వముక్తః

అనగ్నికాదిభిః సాంకల్పికవిధిః

శ్రాద్ధేఽత్యన్తాశక్తౌ అనుకల్పాః

శ్రాద్ధభోజనే ప్రాయశ్చిత్తమ్

సంస్కారేషు భోజనే ప్రాయశ్చి

నవశ్రాద్ధైకాదశాహాదౌ భోజనే ప్రాయశ్చిత్తమ్

ఆమ్-హేమ-సంకల్పశ్రాద్ధేషు భోజనే ప్రాయశ్చిత్తమ్

యత్యాదీనాం శ్రాద్ధేభోజనే నిషేధః

దర్శాదౌ భోజనే ప్రాయశ్చిత్తమ్

క్షయాహశ్రాద్ధమ్

తత్స్వరూపమ్

మృతతిథినిర్ణయః

అత్ర చాన్ద్రమానం జ్ఞేయమ్

మలమాసమృతే సౌరం మానమ్

ప్రతిసాంవత్సరికం కేన కార్యమ్

సాంవత్సరికాకరణె దోషః

తత్ర పార్వణౌకోద్దిష్టయోర్విచారః

అత్ర దేశాచారవంశధర్మవ్యవం

సంన్యసినాం శ్రాద్ధనిర్ణయః

సంగ్రామమృతానాం శ్రాద్ధనిర్ణయః

జ్యేష్ఠేభ్రాతుఃకనిష్ఠేన కర్తవ్యమ్

కనిష్ఠస్య చ జ్యేష్ఠేనైకోద్దిష్టం కార్యమ్

అపుత్రపితృవ్యస్య శ్రాద్ధే నిం

పత్న్యాః కతృత్వే శ్రాద్ధనిం

అపుత్రమృతానాం కిం కార్యామ్

ఏకోద్దిష్టం కేషాం కార్యం తన్నిర్ణయః

క్షయాహద్వైధే నిర్ణయః

తత్రైకోద్దిష్టే తిథినిర్ణయః

పార్వణశ్రాద్ధే తిథినిర్ణయః

ప్రత్యాబ్దికశ్రాద్ధే తిథినిర్ణయః

దివా విఘ్నే రాత్రావపి శ్రాద్ధమ్

శ్రాద్ధం వినా మృతాహాతిక్రమే దోషః

గ్రహణదినే శ్రాద్ధప్రాప్తౌ

మలమాసే ప్రత్యాబ్ధికనిర్ణయః

దర్శే వార్షికం చేత్తన్నిర్ణయః

ఏవం మాసికాదిశ్రాద్ధమపి

మృతాహే వృషోత్సర్గ ఉక్తాః

శుద్ధశ్రాద్ధనిర్ణయః

వర్షత్రయపర్యన్తం శ్రాద్ధభోజనే నిషేధః

క్షయాహాజ్ఞానే నిర్ణయః

తత్ర నిమన్త్రితవిప్రస్యాశౌచేప్రాప్తే నిర్ణయః

శ్రాద్ధకర్తురాశౌచప్రాప్తౌ నిర్ణయః

శ్రాద్ధారమ్భనిర్ణయః

దాతుర్గృహే మరాణాదౌ నిర్ణయః

విప్రేషు భుఞ్జానేషు సూతక ప్రాప్తే

దాతుర్భోక్తుశ్చశౌచే ప్రాప్తే

తత్ర భోక్తురేవ ప్రాయశ్చిత్తమ్

ఆశౌచమధ్యే శ్రాద్ధం ప్రాప్తం చేత్

దర్శాదినిత్యకర్మలోపే ఉపవాసప్రాయశ్చిత్తమ్

సూతకాదివిఘ్నం చేచ్ఛ్రాద్ధం కదా కర్తవ్యమ్

భార్యారజోదర్శనే

తత్ర దర్శశ్రాద్ధనిర్ణయః

అపుత్రస్య భార్యారజోదర్శనే

గర్భిణీసూతికాదీనాం నిర్ణయః

అనుపనీతాదేః శ్రాద్ధాధికారః

అన్వారోహణే నిర్ణయః

ఏకకాలే మృతానాం కర్తవ్యం

స్వామిసేవకానామేకసమయమరణే నిర్ణయః

పత్యా సహ స్త్రీమరణే

భర్తురాశౌచమధ్యేఽన్యదినే స్త్రీమరణే నిర్ణయః

భర్త్రాశైచోత్తరమన్వారోహణే

భర్త్రాశౌచమధ్యేపృథక్చితౌ వా

భర్త్రాశౌచోత్తరం మృతౌ నిర్ణయః

అన్యసపిణ్డాశౌచమధ్యే విదేశమృతాన్వారోహణే నిర్ణయః

సహగమనశ్రాద్ధే పాకనిర్ణయః

అత్ర శ్రాద్ధే సువాసినీభోజనమ్

శ్రాద్ధసంపాతే నిర్ణయః

తత్ర పిత్రోర్మృతతిథ్యేకత్వే

పార్వణైకోద్దిష్ఠయోః సంపాతే

ఏకకాలమృతానాం శ్రాద్ధనిర్ణాయః

ఏకస్మిన్ దినేఽనేకశ్రాద్ధనిర్ణయః

ఏకస్మిన్ దినేఽనేకశ్రాద్ధప్రాప్తౌ కర్తృనిర్ణయః

యుగపన్మరణే నిర్ణయః

నిత్యనైమిత్తికదర్శాదిప్రాప్తౌ నిర్ణయః

అస్య దేవతాభేదాదపవాదః

శ్రాద్ధాఙ్గతర్పణనిర్ణయః

పరేద్యుస్తర్పణోఽకృతే దోషః

తిలతర్పణే నిషిద్ధకాలః

శ్రాద్ధదినే నిత్యతర్పణే తిలనిర్ణయః

ప్రత్యబ్దే శ్రాద్ధే పరేద్యుస్తర్పణ ముక్తమ్

మహాలయే పరేద్యుస్తర్పణమ్

అన్వష్టక్యే సద్యస్తర్పణమ్

తీర్థశ్రాద్ధే దర్శవత్

మాధ్యాద్యన్వష్టకాదావన్తేతర్పణమ్

అనేకశ్రాద్ధసంపాతే తర్పణ నిర్ణయః

శ్రాద్ధాఙ్గతర్పణవిధిః

మన్వాద్యాదౌ తర్పణనిర్ణయః

తిలతర్పణనిషేధః

అత్రాపవాదః

తిలాభావే తర్పణే సువర్ణాది

వృద్ధిశ్రాద్ధనిర్ణయః

వృద్ధిశ్రాద్ధనిమిత్తాని

వృషోత్సర్గాదౌ వృద్ధిశ్రాద్ధం వర్జ్యం

వృద్ధిశ్రాద్ధకాలః

అత్రాధికారిణః

జాతకర్మాదౌ వృద్ధిశ్రాద్ధనిర్ణయః

సాగ్నికస్య జీవత్పితురధికారః

సమావర్తమాదౌ వృద్ధిశ్రాద్ధ నిర్ణయః

పితురభావే వృద్ధిశ్రాద్ధయోర్నిర్ణయః

నాన్దిశ్రాద్ధే కర్తవ్యమ్

వృద్ధౌ కుశస్థానే దూర్వాః

వృద్ధిశ్రాద్ధే విప్రసంఖ్యా

అత్ర విప్రాలాభే స్త్రియో భోజ్యా

వృద్ధిశ్రాద్ధే పిణ్డాగ్నౌకరణే నిర్ణాయః

అత్ర సంకహాపే విశేషః

వృద్ధిశ్రాద్ధప్రయోగక్రమః

వృద్ధిశ్రాద్ధే వైశ్వదేవనిర్ణాయః

అత్ర శ్రాద్ధాఙ్గతర్పణం వర్జ్యమ్

జీవత్ప్రృకశ్రాద్ధమ్

పితామహే జీవతి సతి

జీవత్పిత్రాఽన్వష్టకాదౌ శ్రాద్ధం న కార్యమ్

విభక్తావిభక్తనిర్ణయః

అవిభక్తానాం వైశ్వదేవనిర్ణయః

విభక్తావిభక్తానాం బ్రహ్మయజ్ఞాదినిర్ణయః

దేవపూజాయాం వికల్పః

దర్శగ్రహణాదిశ్రాద్ధాదౌ నిర్ణయః

అవిభక్తానాం యుగపత్తీర్థ ప్రాప్తౌ నిర్ణయః

కామ్యదానాది అనుమత్యా

విభక్తైః పృథక్ సాంవత్సరికం కార్యమ్

విభక్తానాం పిత్రోర్వర్షపర్యన్తం శ్రాద్ధాదిక్రియానిర్ణయః

తీర్థశ్రాద్ధిన్నిర్ణయః

తత్ర యాత్రాయాం సపత్నీకేనైవ గన్తవ్యమ్

ప్రాయశ్చిత్తార్థయాత్రాయాం పత్నీరహితో గచ్ఛేత్

విధివాయాః పుత్రాద్యానుజ్ఞయా

తీర్థయాత్రావిధిః

యాత్రాకాలే వపనవిచారః

గమనాదౌ ఘృతశ్రాద్ధమ్

శ్రాద్ధోత్తరం గమనప్రకారః

అన్యద్వారా యాత్రాకరణే ఫలమ్
యాత్రామధ్యే ఆశౌచే రజసి వా ప్రాప్తే నిర్ణయః
యాత్రామధ్యేఽన్యతీర్థప్రాప్తౌ
వాణిఽయాద్యర్థే గతే తీర్థప్రాప్తౌ
మార్గాన్తరే తీర్థప్రాప్తౌ
యాత్రాయాం ద్విర్భోజనే నిర్ణయః
యానాదీనా యాత్రాకరణే నిర్ణయః
మార్గాన్తరా నదీప్రాప్తౌ
తీర్థప్రార్థనామన్త్రాః
తీర్థ ఉపవాసముణ్డనోపవాసనిషేధః
దశమాసోర్ధ్వం పునస్తీర్థప్రాప్తౌ
తీర్థే నిషిద్ధదినేఽపి క్షౌర ఆవశ్యకః
వపనే దిజియమః
సధవానాం ప్రయాగే వపననిర్ణయః
యతీనాం తీర్థే వపననిర్ణాయః
జీవత్పితృకస్య వపననిర్ణయః
పరార్థయాత్రాయాం ఫలమ్
ప్రతికృతిద్వారా తీర్థే స్నాన ఫలమ్
తీర్థేఽవిలమ్బేన శ్రాద్ధం తర్పణం చ కార్యమ్
తీర్థవిధౌ కాలనియమో న
ఆశౌచేఽపి తీర్థప్రాప్తౌ
తీర్థశ్రాద్ధం పక్వాన్నాదినా
పిణ్డద్రవ్యాణి
పిణ్డానాం తీర్థే ప్రక్షేపః

సపుత్రవిధవయా తీర్థవిధిర్న కార్యః

తీర్థే ప్రతిగ్రహనిర్ణయః

ఇతి తీర్థశ్రాద్ధవిధిః

అథాశౌచప్రకరణమ్

తత్ర శావాశౌచమ్

పాతాశౌచమ్

సప్తమమాసాదిజననే పూర్ణాశౌచమ్

జాతాశౌచే విప్రాదీనాం దినసంఖ్యా

పుత్రే జాతే మాతాపిత్రోః స్నాననిర్ణయః

కన్యోత్పత్తౌ స్నాననిర్ణయః

సర్వవర్ణానాం సూతికాశుద్ధినిర్ణయః

సూతకే సంసర్గనిర్ణయః

సూతికాయాః కర్మాధికారనిర్ణయః

ప్రథమ - షష్ఠ - దశమ దినేషు జాత కర్మాద్యధికారః

సపిణ్డాదీనాం మృతకే నిర్ణయః

మృతాశౌచమ్

జాతమృతే మృతజాతే వాశౌచమ్

నాలచ్ఛేదనాత్ప్రాక్ శిశుమరణే

నాలచ్ఛేదనోర్ధ్వం దశాహమధ్యే శిశుమరణే నిర్ణయః

నామకరణాత్ప్రాక్ శిశుమరణే

శిశుమరణే నిర్ణయః

నామోత్తరం దన్తోత్పత్తేః ప్రాక్

వ్యభిచారిణీషు సపిణడత్వాదినిర్ణః

అనౌరసేషు పుత్రేషు ఆశౌచమ్

పునర్భూషు స్త్రీషు ఆశౌచమ్

అన్యాశ్రితస్త్రీణాశౌచమ్

దత్తకే మృతే పూర్వపరపిత్రో రాశౌచనిర్ణయః

దత్తకస్య సాపిణ్డ్యమ్

ఊఢకన్యానామాశౌచమ్

ఊఢకన్యాయాః పితృగృహే ప్రసవే మరణే చ

మాతాపిత్రోరాశౌచమ్

భ్రాతృభిన్నానామాశౌచమ్

పతిగృహే ప్రసవే ఆశౌచమ్

కన్యామృతౌ పిత్రోః ఆశౌచమ్

గ్రామాన్తరే కన్యామృతౌ పిత్రోః

శ్వశ్రూశ్వశురయోర్మరణే ఆశౌచమ్

భగినిమరణే ఆశౌచమ్

మాతులమాతులాన్యోర్మరణే ఆశౌచమ్

పిత్రోః స్వసరి మృతాయామ్ ఆశౌచమ్

సోదరమరణే మృతాయామ్

పిత్రోర్మరణే స్త్రీణామాశౌచనిర్ణయః

తత్ర పిత్రోర్మరణే ఊఢకన్యాయాః

భ్రాతృభగిన్యోరన్యోన్యగృహే మరణే ఆశౌచమ్

భ్రాతృభగిన్యోః పరస్పరమరణే

పుత్ర్యాః పితృవ్యస్యాశౌచమ్

మాతామహాదీనాం మరణే ఆశౌచమ్

స్వగృహే పరమరణే ఆశౌచమ్

బన్ధుత్రయమరణే ఆశౌచమ్

స్లల్పసంబన్ధయుక్తే మృతే ఆశౌచమ్

దౌహిత్రభాగినేయయోరాశౌచమ్

మాతులాదౌ సంనిధివిదేశయోర్మృతే ఆశౌచమ్

శ్రోత్రియే స్వగృహే మృతే ఆశౌచమ్

ఋత్విగ్విషయే ఆశౌచమ్

బన్ధుత్రయనిర్ణయః

పితృష్వస్రాదికన్యానామాశౌచం

జామాతృమరణే "

అసపిణ్డే స్వవేశ్మని మృతే "

ద్విజగృహే శ్వశూద్రపతితాదిషుమృతేషు

శవదూషితగృహశుద్ధిః

గ్రామమధ్యే శవస్తిష్ఠతి చేత్

గృహే పశ్వాదౌ మృతే

యుద్ధే మృతస్యాశౌచమ్

శృఙ్గిదంష్ట్ర్యాదిభిర్హతానామా ం

గోవిప్రపాలనే మృతానామాశౌచం

శాస్త్రం వినా పరాఙ్ముస్వహతే

రాజ్ఞా బధ్యే హతే

క్షతేన మృతే

శస్త్రాఘాతే త్ర్యహోర్ధ్వం మృతే

శవస్య స్పర్శే ఆశౌచం

సంసర్గాశౌచే కర్మాధికారః

నిర్హరణాద్యాశౌచమ్

నిర్హరణం వినా తదన్నాశనే తద్గృహవాసే చాశౌచం

భృతిగ్రహణేన నిర్హారే "

విజాతీయనిర్హారే "

సోదకనిర్హరణే "

ప్రేతాలంకరణే "

ధర్మార్థమనాథాహరణే క్రియాకరణే చాశౌచమ్

బ్రహ్మచారిణా శవవాహాదికృతే ప్రాయశ్చిత్తమ్

సమోత్కృష్టవర్ణానుగమనే

హీనవర్ణస్య దాహాదికరణే

రోదనే ఆశౌచనిర్ణయః

తత్ర సమోత్తమవర్ణయోః నిర్ణయః

హీనవర్ణేషు నిర్ణయః

విప్రస్య క్షత్రియవిషయే నిర్ణయః

క్షత్రస్య వైశ్యేఽపి నిర్ణయః

విప్రాదీనాం శూద్రే నిర్ణయః

శూద్రస్య శూద్రే నిర్ణయః

సపిణ్డానాం రోదనే నిర్హరణే చ

ఆశౌచ్యన్నభక్షణే

ఆశౌచ్యన్నభక్షణే ప్రాయశ్చిత్తం

దాసాద్యాశౌచనిరూపణమ్

దత్తదాసీనాం స్వామిసపిణ్డమరణాదౌ

పఞ్చదశ దాసభేదాః

రాత్రౌ జననే మరణే వా నిర్ణయః

ఆహితాగ్నేర్దాహాదినిర్ణయః

అతిక్రాన్తాశౌచమ్

తత్రాశౌచమధ్యే జననాదిజ్ఞాతే

దేశాన్తరే అతిక్రాన్తాశౌచే

దశదినమధ్యే శ్రుతే నిర్ణయః

దశాహోర్ధ్వం మాసత్రయపర్యన్తం శ్రుతే నిర్ణయః

షణ్మాసపర్యన్తం శ్రుతే నిర్ణయః

నవమాసపర్యన్తం శ్రుతే నిర్ణయః

తదుర్ధ్వం శ్రుతే నిర్ణయః

జననేఽతిక్రాన్తాశౌచనిర్ణయః

అతిక్రాన్తే ఆపదనామద్వ్యవస్థా

దేశాన్తరేక్లీబాదిమృతౌ నిర్ణయః

దేశాన్తరలక్షణమ్

దేశాన్తరే మాతాపిత్రోర్మరణే

స్త్రీపుంసయోఃపరస్పరం మరణే

సాపత్నమాతురౌచమ్

హీనవర్ణసాపత్నమాతృషు మృతాసు

ఆశౌచసంపాతే నిర్ణయః

తత్ర జననే జననాశౌచే నిర్ణయః

శావే శావాశౌచే నిర్ణయః

సూతకే శావాశౌచమ్

శావే సూతకమ్

ఏకదినే సమం న్యూనమధికం వా ప్రాప్తం చేత్

స్వల్పాశౌచే దీర్ఘాశౌచమ్

దీర్ఘాశౌచే స్వల్పాశౌచమ్

జననమరణాశౌచస్య గురుత్వమ్

దశమేఽహన్యాశౌచాన్తరపాతే

పిత్రాశౌచే మాత్రాశౌచమ్

మాత్రాశౌచే పిత్రాశౌచమ్

అన్వారోహణే విశేషః

భర్తురాశౌచోత్తరమన్వారోహణే

ఆశౌచాపవాదః పఞ్చధా

తత్ర కర్తృతః

యత్యాదీనామాశౌచాభావః

బ్రహ్మచారిణా పిత్రోరన్త్యకర్మ కార్యమ్

సంధ్యాదిలోపాభావః

బ్రహ్మచారిణోఽన్త్యకర్మాకరణే ఆశౌచాభావః

సమావర్తనోత్తరం త్ర్యహాశౌచమ్

దుర్భిక్షాద్యాపద్గతానామాశౌచాభావః

కర్మత ఆశౌచమ్

తత్ర సన్నిత్రవత్యాదీనామాశౌచం

కార్వాదీనామాశౌచాభావః

రాజాదీనామాశౌచాభావః

వ్రతయజ్ఞవివాహాదిషు ఆరమ్భోత్తరం నాశౌచం

ఆశౌచేఆకస్మికతీర్థప్రాప్తౌ

దీక్షావతాం జపపూజానుష్ఠానాదావాశౌచాభావః

సూతకినః పూజాధికారః

శ్రౌతకర్మణి విశేషః

ఋత్విజామాశౌచాభావః

తులాపురుషదానాదౌ దోషాభావః

అత్రాపవాదాన్తరమ్

శ్రాద్ధాదౌ విశేషః

స్మార్తాగ్ని హోమే సూతకాభావః

ఆశౌచే పఞ్చమహాయజ్ఞనిషేధః

సంధ్యాదీనామపవాదః

సూతకే సంధ్యావిధిః

గ్రహణే ఆశౌచాపవాదః

భోజనకాలే అశుచిర్భవతి చేత్

ద్రవ్యతః శుద్ధినిర్ణయః

తత్ర లవణాదిద్రవ్యే

పణ్యద్రవ్యేషు నాశౌచమ్

సత్రే ఆమాన్నాదౌ దోషాభావః

ఉభాభ్యామపరిజ్ఞాతే సూతకే

వివాహోత్సవాదిషు సూతకే

పుస్తకశుద్ధిః

మృతదోషతః శుద్ధినిర్ణయః

తత్రాత్మఘాతే నిర్ణయః

పతితానాం మృతానాం దాహాదినిర్ణయః

చాణ్డాలాదిభ్యో మరణే

పతితానామన్త్యకర్మకరణే ప్రాయశ్చిత్తమ్

ఆత్మత్యాగినాం క్రియాకరణే ప్రాయశ్చిత్తమ్

ఆహితాగ్నేర్విశేషః

ప్రభాదమరణే త్వాశౌచం న

సర్పహతే మృతే విశేషః

దుర్మరణనిమిత్తదానాది

తత్ర వ్యాఘ్రేణ నిహతే నిర్ణయః

సర్పదష్టే మృతే నిర్ణయః

రాజ్ఞా నిహతే నిర్ణయః

చౌరేణ నిహతే నిర్ణయః

శయ్యామృతే నిర్ణయః

శౌచహీనే మృతే నిర్ణయః

సంస్కారహీనే మృతే నిర్ణయః

అశ్వహతే నిర్ణయః

శునా హతే నిర్ణయః

సుకరేణ హతే నిర్ణయః

కృమిభిర్మృతే నిర్ణయః

వృక్షహతే నిర్ణయః

శృఙ్గిణా నిహతే నిర్ణయః

శకటేన మృతే నిర్ణయః

భృగుపాతమృతే నిర్ణయః

అగ్నినా నిహతే నిర్ణయః

దారుణా నిహతే నిర్ణయః

శాస్త్రేణ నిహతే నిర్ణయః

అశ్మనా నిహతే నిర్ణయః

విషేణ మృతే నిర్ణయః

ఉద్బన్ధనేన మృతే నిర్ణయః

జలేన మృతే నిర్ణయః

విషూచికామృతే నిర్ణయః

కణ్ఠాన్నకవలే మృతే నిర్ణయః

కాసరోగేణ మృతే నిర్ణయః

అతిసారమృతే నిర్ణయః

శాకిన్యాదిగ్రహైర్మృతే నిర్ణయః

విద్యుత్పాతేన మృతే నిర్ణయః

అన్తరిక్షమృతే నిర్ణయః

అస్పృశ్యస్పర్శినో మృతే

పతితే మృతే నిర్ణయః

అపత్యరహితే మృతే నిర్ణయః

స్త్రియా అన్వారోహణే నిర్ణయః

వైధమరణే నిర్ణయః

తీర్థే మరణే నిర్ణయః

కలౌ స్త్రీణాం సహగమనమ్ ప్రయాగాదౌ మరణే దశాహాశౌచమ్

అనాశనాదిమృతానామ్

మరణాన్తప్రాయశ్చిత్తే

ఆత్మహాదీనాం వత్సరాన్తే ఔర్ధ్వదేహికమ్

ఆత్మఘాతాదిప్రాయశ్చిత్తమ్

నారాణయబలిః

పతితోదకవిధిః

నారాణయబలిప్రయోగః

అత్ర సర్పహతే తు విశేషః

ఉదకమృతే విశేషః

నారాణయబలికర్తురాశౌచమ్

వ్యచ్ఛిన్నసంతతిమృతే విశేషః

అపుత్రస్య నారాణయబలిః

విధానాదాశౌచాభావః

బ్రహ్మీభూతయతిసంస్కారనిర్ణయః

యతేర్నారాయణబలిః

కృతజీవచ్ఛ్రాద్ధే మృతే నిర్ణం

ఆహితాగ్నౌ ప్రోషితే మృతే నిం

అస్థ్యాద్యలాభే పాలాశాదిదాహవిధిః

పాలాశవిధిద్రవ్యాణి

ఇదం నిరగ్నేరపి

ప్రోషితస్య ద్వాదశాబ్దాతిక్రమే

దేశాన్తరమృతస్య దినాజ్ఞానే సంస్కారకాలః

ఆహితాగ్న్యాదీనామాశౌచనిర్ణయః

తత్ర గృహీతాశౌచానాం నిర్ణయః

అగృహీతాశౌచానాం నిర్ణయః

అతీతసంస్కారే ఆశౌచనిం

ప్రేతసంస్కారకాలనిర్ణయః

ప్రత్యక్షశవసంస్కారే నిర్ణం

ఆశౌచమధ్యే శవసంస్కారే నిర్ణం

ఉత్క్రాన్తిధేనుదానమ్

దశదానాని

తిలపాత్రదానమ్

మరణకాలే పిణ్యమన్త్రశ్రవణమ్

అష్టౌ దానాని

కర్తురధికారప్రాయశ్చిత్తమ్

ముమూర్షోర్మధుపర్కదానమ్

దుర్మరణే నిర్ణయః

శూద్రేణ దగ్ధే ప్రాయశ్చిత్తమ్

అస్పృశ్యస్పర్శే ప్రాయశ్చిత్తమ్

ఊర్ధ్వోచ్ఛిష్టే మృతే ప్రాయశ్చిత్తమ్

ఖట్వాయాం మరణే ప్రాయశ్చిత్తమ్

రాత్రౌ ప్రేతదాహే నిర్ణయః

రాత్రౌ వపననిర్ణయః

ప్రేతస్య వపననిర్ణయః

ఆశౌచాన్తే పునర్వపనమ్

రాత్ర్యుషితే ప్రేతే ప్రాయశ్చాత్తమ్

సాగ్నేర్మరణే విశేషః

విచ్ఛిన్నశ్రౌతాగ్నేః ప్రేతధానం

అగ్న్యరణీనాం నాశే నిర్ణయః

వృష్ట్యాదినాఽగ్నినాశే నిర్ణయః

పత్నీమరణేఽప్యేవమ్

ప్రథమాయాం జీవన్త్యాం ద్వితీయాయాం మృతాయాం దాహనిర్ణం

దంపత్యోర్మధ్యే ప్రథమమృతస్య దాహనిర్ణయః

దంపత్యోరేకదా మృతౌ నిర్ణయః

ఉదకదానవిధిః

ప్రేతస్నానే విశేషః

అఞ్జలిదాననిర్ణయః

క్లీబాద్యైర్నోదకం దేయమ్

ఆశౌచే నియమాః

ప్రేతం దగ్ధ్వా గృహమాగత్య నిమ్బదంశనాది కార్యమ్

తద్దినే క్రీతలబ్ధమన్నాదిభక్షణీయమ్

ఉపవాసాశక్తౌ అశననిర్ణయః

అధఃశయ్యాసనాదినియమాః

దశాహమధ్యే జ్ఞాతిభోజనమ్

ఆశౌచే దానప్రతిగ్రహాది వర్జ్యమ్

మృత్యుస్థానే ప్రత్యహం బలిర్దేయః

నగ్నప్రచ్ఛాదనశ్రాద్ధే వస్త్రాదిదానాని

ప్రేతపిణ్డనిర్ణయః

వర్ణభేదేన పిణ్డసంఖ్యా

సద్యఃశౌచే పిణ్డదాననిర్ణయః

త్ర్యహాశౌచే పిణ్డదాననిర్ణయః

ఉత్తరీయశిలాపాత్రకర్తృద్రవ్యవిపర్యయే నిర్ణయః

క్రియాకర్తుర్నాశే నిర్ణయః

భార్యాయాః కర్తృత్వే రజోదర్శనే నిర్ణయః

ఆశౌచమధ్యే కర్తురస్వాస్థ్యే

అసంస్కృతానాం పిణ్డః కుత్ర దేయః

ఫలమూలాదిద్రవ్యమిశ్రితః పిణ్డో దేయః

ఏకమేవ పిణ్డద్రవ్యమ్

పిణ్డాన్నం లౌకికాగ్నౌ పచేత్

యేన కేనాపి దాహాదిక్రియారబ్ధా చేత్

పుత్రేణ పునః కరణే నిషేధః

ప్రేతపిణ్డదానే పితృశబ్దస్వధాశబ్దాదినోఽచ్చారణీయమ్

ఏకాదశాహపర్యన్తం రాత్రౌ జలం దుగ్ధం చ దేయమ్

దశాహే తైలదీపః స్థాప్యః

భోజనకాలే భక్తముష్టిదానమ్

దశాహమధ్యే దర్శపాతే నిర్ణయః

మాతాపిత్రోస్తు విశేషః

అత్ర దేశాచారాద్వ్యవస్థా

అస్థిసంచయః

తత్ర కాలనిర్ణయః

సంచయనే శ్రాద్ధత్రయమ్

సద్యఃశౌచే సంచయనమ్

త్ర్యహాశౌచే సంచయనమ్

సంచయనే శ్మశానదేవతాః

సంచయనవిధిః

ప్రేతస్య ప్రధానాఙ్గాస్థిగ్రహణమ్

తీర్థేఽస్థిక్షేపవిధిః

అన్యకులస్యాస్థినయనే దోషః

అస్థిక్షేపాఙ్గహేమశ్రాద్ధమ్

అస్థిక్షేపాఙ్గహోమః

అస్థ్నాం శుద్ధికరణే పదార్థాః

నీలవృషలక్షణమ్

వృషాభావే మృదాదినా కార్యః

తదభావే హోమః కార్యః

వృషోత్సర్గవిధిః

పతిపుత్రవత్యా వృషోత్సర్గో న కార్యః

తత్స్థానే సవత్సా పయస్వినీ దేయా

ఆశౌచాన్తరేఽపి వృషోత్సర్గాదికర్మ కార్యమేవ

పదదానమ్

పదదానవస్తూని

చతుర్దశోపదనాని

శయ్యాదానమ్

శయ్యాదానసామగ్రీ

శయ్యాదానమన్త్రః

మృతకశయ్యాదానే విశేషః

లాలాటిస్థిభోజనమ్

ఉదకుమ్భదానమ్

అన్నదానమ్

ప్రథమాబ్దే ప్రత్యహం దీపో దేయః

మాసికశ్రాద్ధాని

తత్ర షోడశశ్రాద్ధనిర్ణయః

ఊనమాసికనిర్ణయః

ఊనేషు వర్జ్యదినాని

త్రిపుష్కరలక్షణమ్

ప్రతిమాసం శ్రాద్ధకరణాశక్తౌ నిర్ణయః

ఏతేషాం యుగపత్కరణే నిర్ణయః
వృద్ధిం వినాఽపకర్షే పునఃకరణమ్
వృద్ధినిమిత్తాపకర్షే పునః కరణాభావః
సపిణ్డనాపకర్షే దోషః
అన్తరితానాం నవశ్రాద్ధమాసికాదీనాం సహ తన్త్రమ్
సపిణ్డీకరణమ్
తత్ర సాగ్నిక-నిరగ్నికయోర్నిర్ణయః
సపిణ్డీకరణకాలః
సపిణ్డీకరణాపకర్షనిర్ణయః
వృద్ధిశ్రాద్ధస్యావశ్యకానావశ్యకతానిర్ణయః
అన్తరితసపిణ్డీకరణే నక్షత్రాది
సపిణ్డీకరణేఽష్టౌ కాలాః
సపిణ్డీకరణే జ్యేష్ఠస్యైవాధికారః
ఆహితాగ్నేః కనిష్ఠస్యాప్యధికారః
ఏవం వృద్ధావపి
వృద్ధ్యభావే వర్షాన్తే సపిణ్డీ
జ్యేష్ఠే దేశాన్తరే సతి
దేశాన్తరే పితరి మృతే పుత్రైః కిం కార్యమ్
అత్ర దత్తకస్య విశేషః ప్రాగుక్తః
క్వచిత్కనిష్ఠస్యాప్యధికారో యుక్తః
పునః సపిణ్డీకరణే విశేషః
వ్యుత్క్రమమృతౌ సపిణ్డీకరణనిర్ణయః

గోత్రాదేః సపిణ్డనాధికారః

స్త్రీణాం సపిణ్డీకరణనిర్ణయః

అపుత్రాయాః సపిణ్డనమ్

ఆసురాదివివాహితాయాః సపిణ్డీకరణనిర్ణయః

సర్వత్ర దేశభేదాద్వికల్పః

కోకిలమతానుసారిణః

అపుత్రాణాం సపిణ్డనమ్

బ్రహ్మచారిణాం సపిణ్డనమ్

అపుత్రే వ్యుత్క్రమమృతే విధిః

యతీనాం సపిణ్డనం నాస్తి

సపిణ్డనే కామకాలౌ దేవౌ

సపిణ్డీకరణే పక్వాన్నేనైవ కర్తవ్యమ్

సపిణ్డనానన్తరం పాథేయశ్రాద్ధం

తతో వృద్ధిశ్రాద్ధం కార్యమ్

ఏతన్మలమాసేఽపి కర్తవ్యమ్

ఇతి సపిణ్డీకరణమ్

ప్రథమాబ్దే నిషిద్ధాని

దైవపిత్ర్యకర్మణి అశుచిత్తమ్

పత్న్యాదౌ అపవాదః

సంవాతమరణే నిర్ణయః

పితరి మృతే అన్యస్య శ్రాద్ధం న కార్యమ్

పిత్రాదీనామాశౌచనిర్ణయః

తత్ర పితర్యుపరతే అబ్దపర్యన్తమాశౌచమ్

మాతుః షణ్మాసపర్యన్తమాశౌచమ్

భార్యాయాస్త్రిమాసపర్యన్తమాశౌచమ్

భ్రాతృపుత్రయోః సార్ధమాసమాశౌచమ్

ప్రథమేఽబ్దే గయాశ్రాద్ధాదినిషేధః

అస్యాపవాదః

విధానాని

తత్ర పఞ్చకమృతే విధానమ్

త్రిపాదర్క్షే మృతౌ విశేషః

త్రిపుష్కరే మృతౌ విశేషః

పఞ్చరత్నాని

సూతకాన్తే శాన్తివిధిః

ప్రకారాన్తరేణ శాన్తివిధిః

త్రిపాన్నక్షత్రాణి

మృతః శ్మశానాజ్జీవన్పునరాగమే నిర్ణయః

బ్రహ్మచారిమృతౌ నిర్ణయః

తత్రావకీర్ణిదోషప్రాయశ్చిత్తమ్

కుష్ఠిమృతౌ ప్రాయశ్చిత్తమ్

కుష్ఠిలక్షణాని

ప్రాయశ్చిత్తం వినా కుష్ఠిదాహే ప్రాయశ్చిత్తమ్

అష్టౌ మహారోగాః

రజస్వలామరణే నిర్ణయః

సూతికామరణే నిర్ణయః

గర్భిణీమరణే నిర్ణయః

అన్వారోహణవిధిః

తత్ర హరిద్రాకుఙ్కుమాఞ్జనయుతశూర్పవాయనాని

అత్ర విప్రస్యైవాధికార ఉక్తః

వర్ణక్రమేణాశ్రమా ఉక్తాః

సంన్యాసశ్చతుర్థా

తత్ర కుటీచకలక్షణమ్

బహూదకలక్షణమ్

పరమహంసలక్షణమ్

వైరాగ్యం వినా సంన్యాసే దోషః

యతేః రూజత్వమ్

సంన్యాసవిధిః

తత్రాదౌ ప్రాయశ్చిత్తమ్

అష్టౌ శ్రాద్ధాని

తత్ర ప్రతిశ్రాద్ధం దేవతాక్రమః

తద్విధిశ్చ

దక్షక్రతూ సత్యవసూ వా దేవౌ

దణ్డాదిసామగ్రీ

పూర్వేద్యుర్నాన్దీశ్రాద్ధమ్

దణ్డస్య ప్రమాణం లక్షణం చ

సాగ్నేర్నిరగ్నేశ్చ విధిః

సంన్యాసగ్రహణక్రమః

తత్రాధికారార్థం స్వయం నవశ్రాద్ధాదీని కర్తవ్యాని

అనాశ్రమీ చేత్ప్రాయశ్చిత్తమ్

సంన్యాసగ్రహణకాలః

సంన్యాససంకల్పాది

హోమే అగ్నిసిద్ధిః

తత్రాహితాగ్నేర్గార్హపత్యే

విధురోఽగ్ని హోత్రీ చేత్

బ్రహ్మచారీ చేల్లౌకికే

వపనపూర్వకం సావిత్రీప్రవేశాదికర్మ

అత్ర కేచిన్మతే విరజాహోమః

తతోఽవశిష్టప్రయోగః

యతిధర్మాః

యతిభిక్షాకాలః

యతేర్భిక్షాబిధిః

యతేర్భోజనవిధిః

యతిభిక్షాదానే ఫలమ్

యతేర్గ్రామాదౌ వాసదినాని

నిషిద్ధవాసస్థానాని

యతేర్నిషిద్ధకర్మాణి షట్

యతేః పతనహేతూని కర్మాణి షట్

యతేర్బన్ధకషట్కర్మాణి

యతిపాత్రాణి

యతేర్నిషిద్ధభిక్షా

యతేర్నిషిద్ధకర్మాణి

యతేః పితృపుత్రాదిమరణే స్నానమాత్రమ్

యతిసంస్కారః

ఆతురసంన్యాసః

ఆతురసంన్యాసప్రయోగః

సంన్యాసగ్రహణే ఫలమ్

కృచ్ఛ్రనాన్దీశ్రాద్ధవిరజాహోమాశక్తౌ నిర్ణయః

ఆతురసంన్యాసవిధిః

తత్ర అప్సు హోమః

ఆతురసంన్యాసిని మృతే నిర్ణం

విరక్తస్యాతురస్య నిర్ణయః

సమాధిసంస్కారాదినిర్ణయః

ఆతురసంన్యాసానన్తరం జీవతశ్చేన్నిర్ణయః

కుటీచకస్య దహనమ్

బహూదకం పూరయేత్

హంసస్య జలే నిక్షేపః

పరమహంసం పూరయేత్

పలాశమూలే నదీతీరే వా పూరణమ్

శవస్య స్నానాలంకరణాదిపూజనమ్

యథాస్థానం దణ్డాదిదానమ్

తతః ప్రోక్షణమ్

అవటే ప్రోక్షణం ప్రేతనిక్షేపశ్చ

శఙ్ఖేన మూర్ధభేదనమ్

తతో లవణేన గర్తపూరణమ్

కుటీచకస్య దహనవిధిః

అప్స్వాం తీర్థే నిక్షేపః

అస్యాశౌచం నాస్తి

ఏకాదశేఽహ్ని పార్వణమ్

హంస పరమహంసానాం న పార్వణమ్

ద్వాదశేఽహ్ని నారాయణబలిః

తద్విధిరన్యశ్చ విశేషః

గ్రన్థకర్తుః ప్రశస్తిః
ఇతి తృతీయః పరిచ్ఛేదః సంపూర్ణః

ఇతి నిర్ణయసింధోర్విషయానుక్రమణికా సమాప్తా

నమః సదుద్ధరాయ మాధవాయ।

శ్రీమత్కమలాకరభట్టప్రణీతో

నిర్ణయసిన్ధు

-మఙ్గలాచరణమ్-

కారుణ్యైకనికేతం రామం సీతాలతాయుక్తమ్।

విశ్వామిత్రాన్వవాయవ్రతతిసమాలమ్బిశాఖినం వన్దే॥ ౧॥

లక్ష్మీసహాయం కైల్పద్రుతలం రఙ్గితగోకులమ్।

బర్హాపీడం ఘనశ్యామం మహః కించిదుపాస్మహే॥ ౨॥

వేదార్థధర్మరక్షాయై మాయామానుషరూపిణమ్।

పితామహం హరిం వన్దే భట్టనారాయణాహ్వయమ్॥ ౩॥

యత్పాదసంస్మృతిః సర్వమఙ్గలప్రతిభూర్మతా।

తాన్ భట్టరామకృష్ణాఖ్యాన్ శ్రీతాతచరణాన్నుమః॥ ౪॥

సర్వకల్యాణసందోహనిదానం యత్పదద్వయమ్।

ద్యునదీసోదరీమమ్బాముమాఖ్యాం నౌమి సాదరమ్॥ ౫॥

బిన్దుమాధవపాదాబ్జరోలమ్బీకృతవిగ్రహమ్।

జ్యాయాంసం భ్రాతరం భట్టదివాకరముపాస్మహే॥ ౬॥

హేమాద్రిమాధవమతే ప్రవిచార్య సమ్యగాలోచ్య తత్త్వమథ తీర్థకృతాం పరేషామ్।

శ్రీరామకృష్ణతనయః కమలాకరాఖ్యః కాలే యథామతి వినిర్ణయమాతనోతి॥ ౭॥

సన్తి యద్యపి విద్వాంసస్తన్నిబన్ధాశ్చ కోటిశః।

తథాప్యముష్య వైదగ్ధీం కేచిద్విజ్ఞాతుమీశతే॥ ౮॥

౧– అన్వవాయో వంశః। వ్రతతిర్లతా, ప్రతానత్వాత్। తథా చ విశ్వామిత్రస్య వంశ ఏవం వ్రతతిర్వల్లిస్తయా కృతః సమాలమ్బ ఆశ్రయోఽస్యాస్తీతి తథాభూతం శాఖినం వృక్షమిత్యర్థః। "సమాలమ్వ్యశాఖినం' ఇతి కృష్ణమ్భట్టీసంమతః పాఠః। తాటికాదియాగవిధ్వంసకరాక్షసవినాశపూర్వకం యజ్ఞనిర్విఘ్నత్వసంపాదనాత్।

౨ – అత్ర కల్పద్రుత్వాభిధానం అచిన్త్యమహిమవ్యఞ్జనార్థం, తలం = స్వరూపమ్, కల్పవృక్షస్వరూపమిత్యర్థః। తస్య ముక్తేరపి దాతృత్వాత్। "తలరఞ్జితగోకులమ్' ఇతి పాఠః సుగమః। 'కల్పద్రుతరలం జితగోకులమ్' ఇతి పాఠే కల్పద్రుస్తరలో యేనాత ఏవ జితం స్వాయత్తం గోకులం యస్యేత్యర్థః।

3 – "పూర్వపదార్థగతశ్రైష్ఠ్యతాత్పర్యద్యోతకమిదం 'రాజసింహ : ' ఇత్యాదివత్। 'తం భట్టరామకృష్ణాఖ్యం శ్రీతాతం సాదరం నుమః' ఇతి తు రమణీయమ్।" ఇతి సంశయధ్వాన్తనాశినీవ్యాఖ్యాకారః।

తత్ర సంక్షేపతః కాలః షోఢా —అబ్దః, అయనమ్, ఋతుః, మాసః, పక్షః, దివస ఇతి। తత్రాబ్దో అబ్ద: పఞ్చధా । మాధవమతే పఞ్చధా — సావనః, సౌరః, చాన్ద్రః, నాక్షత్రః, బార్హస్పత్య ఇతి।

గురోర్మధ్యమరాశిభోగేన బార్హస్పత్యః ; స చ జ్యోతిఃశాస్త్రే ప్రసిద్ధః। హేమాద్రి-స్త్వన్త్యయోర్ధర్మశాస్త్రేఽనుపయోగాత్త్రిస్త ఏవ విధా ఆహ। తత్ర వక్ష్యమాణైః సావనాదిద్వాదశమా- సైస్తత్తదబ్దమ్, మలమాసే తు సతి షష్టిదినాత్మక ఏకో మాస ఇతి ద్వాదశమాసత్వమవిరుద్ధమ్ ; తథా చ వ్యాసః - 'షష్ట్యా తు దివసైర్మాసః కథితో బాదరాయణైః' ఇతి॥

తత్ర చాన్ద్రోఽబ్ద: షష్టిభేద:। తదాహ గార్గ్య: -'ప్రభవో విభవః శుక్లః ప్రమోదోఽథ ప్రజాపతిః సంవత్సరనామాని । అఙ్గిరాః శ్రీముఖో భావో యువా ధాతా తథైవ చ॥ ఈశ్వరోబహుధాన్యశ్చ ప్రమాథీ విక్రమొ వృషః। చిత్రభానుః సుభానుశ్చ తారణః పార్థివోఽవ్యయః॥ సర్వజిత్సర్వధారీ చ విరోధీ వికృతిః ఖరః। నన్దనో విజయశ్చైవ జయోమన్మథదుర్ముఖౌ। హేమలమ్బో విలమ్బోఽథ వికారీ శార్వరీ ప్లవః। శుభకృచ్ఛోమనఃక్రోధీ విశ్వావసుపరాభవౌ॥ ప్లవఙ్గః కీలకః సౌమ్యః సాధారణవిరోధకృత్। పరిధావీ ప్రమాదీ చ ఆనన్దో రాక్షసోఽనలః॥ పిఙ్గలః కాలయుక్తశ్చ సిద్ధార్థీ రౌద్రదుర్మతీ। దున్దుభీ రుధిరోద్గారీ రక్తాక్షీ క్రోధనః క్షయః॥' ఇతి। యద్యపి జ్యోతిషే గురోర్మధ్యమరారాశిభోగేన ప్రభవాదీనాం మాఘాదౌ సంవత్సర - ప్రవృత్తిరుక్తా, తథాపి ప్రభవాదీనాం చాన్ద్రత్వమప్యస్తి;' చాన్ద్రాణాం ప్రభవాదీనాం పఞ్చకే పఞ్చకే నిర్ణయ:। యుగే' ఇతి మాధవోక్తేః। తేనచాన్ద్రః ప్రభవాదిశ్చైత్రసితే ప్రవర్తతే,బార్హస్పత్యస్తు మాఘాదౌ। తయోర్వినియోగో జ్యోతి-ర్నిబన్ధే బ్రహ్మసిద్ధాన్తే- 'వ్యావహారికసంజ్ఞోఽయం కాలః స్మృత్యాదికర్మసు। యోజ్యః సర్వత్ర తత్రాపి జైవో వా నర్మదోత్తరే॥' ఇతి। ఆర్ష్టిషేణ: - 'స్మరేత్సర్వత్ర కర్మాదౌ చాన్ద్రం సంవత్సరం సదా। నాన్యం యస్మాద్వత్సరాదౌ ప్రవృత్తిస్తస్య కీర్తితా॥' ఇతి॥

అయననిర్ణయః। అయనం తు సౌరర్తుత్రయాత్మకమ్; 'సౌరర్తుత్రితయం ప్రదిష్టమయనమ్' ఇతిదీపికోక్తేః। తద్ద్వివిధమ్-దక్షిణముత్తరం చేతి। కర్కసంక్రాన్తిర్దక్షిణాయనమ్, మకరేఽన్యమ్। అయనయోర్వి- అనయోర్వినియోగమాహ మదనరత్నే సత్యవ్రతః - 'దేవతారామవాప్యాది-నియోగః।ప్రతి నియొగ:। ష్ఠోదఙ్ముఖే రవౌ। దక్షిణాశాముఖే కుర్వన్న తత్ఫలమవాప్నుయాత్॥' వైఖానసః - 'మాతృభైరవవారాహనరసింహత్రివిక్రమాః। మహిషాసురహవ్యశ్చ స్థాప్యా వై దక్షిణాయనే॥'వైశబ్దోఽప్యర్థే, న తు దక్షిణాయన ఏవేతి నియమః; పూర్వవచనే దక్షిణాయనే నిషిద్ధాయా దేవప్రతిష్ఠాయా దేవవిశేషే ప్రతిప్రసవమాత్రాత్। రత్నమాలాయామ్ - 'గృహప్రవేశత్రిదశప్రతిష్ఠావివాహచౌలవ్రతబన్ధపూర్వమ్। సౌమ్యాయనే కర్మ శుభం విధేయం యద్గర్హితం తత్ఖలు దక్షిణే చ॥ ఇతి ।

అస్య కాశ్యామపవాద: । అస్యాపవాద: కాశీఖణ్డే - 'సదా కృతయుగం చాస్తు సదాచాస్తూత్తరాయణమ్। సదా మహోదయశ్చాస్తు కాశ్యాం నివసతాం సతామ్॥'ఇత్యయనమ్॥

౧–'బ్యయ' ఇత్యపి।

ఋతునిర్ణయః। ఋతుర్మాసద్వయాత్మా। మలమాసే తు మాసద్వయాత్మక ఏకో మాసః , తేనమాసద్వయాత్మ- ఋతుమాసభేదా: । కత్వమవిరుద్ధమ్। స ద్వేధా - చాన్ద్రః, సౌరశ్చ । 'చైత్రారమ్భో వసన్తాది - చాన్ద్రః। మీనారమ్భో మేషారమ్భో వా సౌరః;మీనమేషయోర్మేషవృషయోర్వా వసన్తః'ఇతి బౌధాయనోక్తేః। అనయోర్వినియోగమాహ త్రికాణ్డమణ్డనః- 'శ్రౌతస్మార్తక్రియాః సర్వాః కుర్యాచ్చాన్ద్రమసర్తుషు। తదభావే తు సౌరర్తుష్వితి జ్యోతిర్విదాం మతమ్॥' స ద్వివిధోఽపిషోఢా - వసన్తో, గ్రీష్మో, వర్షాః, శరద్, హేమన్తః, శిశిరః। ఇత్యృతుః ॥

మాసనిర్ణయః। మాసశ్చతుర్ధా - సావనః, సౌరః, చాన్ద్రో, నాక్షత్ర ఇతి। త్రింశద్దినః సావనః। అర్క- సంక్రాన్తేః సంక్రాన్త్యవధిః సౌరః। యద్యపి హేమాద్రిమాధవకాలాదర్శాయాలోచనేన, 'మేషసంక్రాన్త్యాం సమా- ప్తామావాస్యాకత్వం చైత్రత్వమ్' ఇతి లక్షణాచ్చ మేషసంక్రాన్తేశ్చైత్రత్వం ప్రతీయతే; తథాపి మేషసంక్రమే దర్శద్వయే సతి వైశాఖస్యైవాధిక్యాత్తత్పూర్వభావిత్వేన మీనస్యైవ చైత్రత్వం యుక్తమ్। ఏవం మేషాదయో వైశాఖాద్యాః। అతో మీనసంక్రాన్తిమధ్యస్థపౌర్ణమాసీకత్వం తాదృశాద్యతిథికత్వం వా చైత్రత్వమితి లక్షణాత్ మీన ఏవ సౌరశ్చైత్రః। ఏవం వైశాఖాదయఽపి మేషాద్యా జ్ఞేయాః॥

సౌరమాసప్రసఙ్గాత్ సంక్రా1న్తినిర్ణయ ఉచ్యతే। తత్ర 'పూర్వతోఽపి పరతోఽపి సంక్రమాత్ పుణ్య- కాలఘటికాస్తు షోడశ' ఇతి సామాన్యతః పుణ్యకాలః సర్వైరుక్తః। విశేషస్తూచ్యతే - అత్ర మామకాః సంగ్రహశ్లోకాః- 'ప్రాగూర్ధ్వా దశ, పూర్వతః షడవనిః, తద్వత్పరాః, పూర్వతస్త్రింశత్, షోడశ పూర్వతోఽథ పరతః, పూర్వాః పరాః స్యుర్దశ। పూర్వాః షోడశ, చోత్తరా ఋతుభువః, పశ్చాత్త్వవేదాః, పునః పూర్వాః షోడశ, చోత్తరాః పునరథో పుణ్యాస్తు మేషాదితః॥' ఇతి। అసార్థః- మేషే ప్రాగూర్ధ్వం చ దశ ఘటికాః పుణ్యకాలః, వృషే పూర్వాః షోడశ, మిథునే పరాః షోడశ, కర్కే పూర్వాస్త్రింశత్, సింహే పూర్వాః షోడశ, కన్యాయాం పరాః షోడశ, తులాయాం ప్రాగూర్ధ్వా దశ, వృశ్చికే పూర్వాః షోడశ, ధనుషి పరాః షోడశ, మకరేచత్వారింశత్పరాః। ఇదం చ

హేమాద్రిమతే- నోక్తమ్। మాధవమతే త్వత్ర పరా వింశతిః పుణ్యాః, కుమ్భే పూర్వాః షోడశ, మీనే పరాః షోడశేతి। 'యాప్యుత్తరా పుణ్యతమా మయోక్తా సాయం భవేత్సా యది సాపి పూర్వా। పూర్వా తు యోక్తా యది సా విభాతే సాప్యుత్తరా రాత్రినిషేధతః స్యాత్॥ అర్వాఙ్ నిశీథాద్యది సంక్రమః స్యాత్పూర్వేఽహ్ని పుణ్యం పరతః పరే- ఽహ్ని। ఆసన్నయామద్వయమేవ పుణ్యం నిశీథమధ్యే తు దినద్వయం స్యాత్॥ కర్కే ఝషేఽప్యేవమితి హ్యువాచ హేమాద్రిసూరిశ్చ తథాఽపరార్కః। ఝషః ప్రదోషే యది వాఽర్ధరాత్రే పరేఽహ్ని పుణ్యం త్వథ కర్కట- శ్చేత్॥ ప్రభాతకాలే యది వా నిశీథే పూర్వేఽహ్ని పుణ్యం త్వితి మాధవార్యః॥' అత్ర మూలవచనాని మాధ - వాపరార్క హేమాద్యాదిషు ద్రష్టవ్యాని।

సర్వాసు సంక్రాన్తిషు దానవిశేషా హేమాద్రౌ దానకాణ్డే ఉక్తః। విశ్వామిత్ర: - ' మేషసంక్రమణే భానోర్మేషదానం మహాఫలమ్। వృషసంక్రమణే దానం గవాం ప్రోక్తం తథైవ

---

౧ – మణ్డలనేమిమధ్యం కేన్ద్రః, తస్య పూర్వరాశిసంబన్ధత్యాగేనోత్తర రాశిప్రవేశ: సంక్రాన్తిః, తత్కాలశ్చాతిసూక్ష్మ ఇతి తత్రైకస్య కర్తవ్యస్యాననుష్ఠానే ప్రసక్తే తద్యోగ్యతయా తత్సంనిహితః పూర్వోత్తరః కాలో గ్రాహ్యః। స చ యావతా కాలేన కేన్ద్రపూర్వాపరౌ భాగావుత్తరరాశిచక్రం ప్రవిశతస్తావాన్। స ఏవ చ భోగః పఞ్చదశనాడీరూపః।

చ॥ వస్త్రాన్నపానదానాని మిథునే విహితాని తు। ఘృతధేనుప్రదానం చ కర్కటేఽపి విశిష్యతే॥ ససువర్ణ ఛత్రదానం సింహేఽపి విహితం సదా। కన్యాప్రవేశే వస్త్రాణాం వేశ్మనాం దానమేవ చ॥ తులాప్రవేశే తిలానాం [ధాన్యానాం] గోరసానామపీష్టదమ్। అన్నకీచలితే భానౌ దీపదానం మహాఫలమ్॥(అన్నకీ=వృశ్చికః) ధనుఃప్రవేశే వస్త్రాణాం యానానాం చ మహాఫలమ్। ఝషప్రవేశే దారూణాం దానమగ్నేస్తథైవ చ॥ కుమ్భప్రవేశే దానం తు గవామమ్బుతృణస్య చ। మీనప్రవేశే స్థానానాం మాలానామపి చోత్తమమ్॥ ఇతి।

అత్రోపవాసమాహ హేమాద్రావాపస్తమ్బ :— 'అయనే విషువే చైవ త్రిరాత్రోపోషితో నరః। స్నాత్వా యస్త్వర్చయేద్భానుం సర్వకామఫలం లభేత్॥' అశక్తౌ తు వృద్ధవసిష్ఠః- 'అయనే సంక్రమే చైవ గ్రహణే చన్ద్రసూర్య- యోః। అహోరాత్రోషితః స్నాత్వా సర్వపాపైః ప్రముచ్యతే॥' అత్రోపవాసః సంక్రమదినే; దానాది తు పుణ్యకాల- దిన ఇత్యాచార్యచూడామణి:। విధిలాఘవాత్పుణ్యకాలదిన ఏవోభయమితి వృద్ధాః। ఇదం చ పుత్రిగృహస్థా- తిరిక్తవిషయమ్; 'ఆదిత్యేఽహని సంక్రాన్తౌ గ్రహణే చన్ద్రసూర్యయోః। ఉపవాసో న కర్తవ్యః పుత్రిణా గృహిణా తథా॥' ఇతి జైమినివచనాత్।

అత్ర శ్రాద్ధముక్తం హేమాద్రౌ విష్ణుధర్మే— 'శ్రాద్ధం సంక్రమణే భానోః ప్రశస్తం పృథివీపతే'। అపరార్కేఽపి విష్ణు: — 'ఆదిత్యసంక్రమశ్చైవ విశేషేణాయనద్వయమ్। వ్యతీపాతోఽథ జన్మర్క్షం చన్ద్రసూర్యగ్రహస్తథా॥ ఏతాంస్తు శ్రాద్ధకాలాన్వై కామ్యానాహ ప్రజాపతిః।' ఇతి। ద్వాదశాదిదినైరర్వాగయనాంశప్రవృత్తావపి పుణ్యం వక్తుమయనగ్రహణమ్। అన్యథా సంక్రమణ సిద్ధేరయనగ్రహణం వ్యర్థం స్యాదిత్యపరార్కః। హేమాద్రావపి గాలవ:- 'అయనాంశకతుల్యేన కాలేనైవ స్ఫుటం భవేత్। మృగకర్కాదిగే సూర్యే యామ్యోదగయనే సతి॥ తదా సంక్రాన్తికాలే స్యురుక్తా విష్ణుపదాదయః॥' ఇతి। అయనాంశకచ్యుతిరూపే సంక్రాన్తికాలేఽపి విష్ణు- పదాదయః ప్రవర్తన్తే। తేన తత్ప్రయుక్తం పుణ్యకాలాది తత్రాపి జ్ఞేయమితి స ఏవ వ్యాచఖ్యౌ। తచ్చ మేషాయనం వృషాయనమిత్యాది సర్వత్ర జ్ఞేయమ్। మాధవీయేऽపి జాబాలిః -'సంక్రాన్తిషు యథా కాలస్తదీయే- ఽప్యయనే తథా। అయనే వింశతిః పూర్వా మకరే వింశతిః పరాః॥' ఇతి। మకరాయనే పూర్వా వింశతిఘటికాః పుణ్యాః, మకరసంక్రాన్తౌ తు పశ్చాద్వింశతిః। అన్యత్రాయనే తత్సంక్రాన్తివదిత్యర్థః।

విష్ణుపదాదిస్వరూపం చ దీపికాయాముక్తమ్- 'హర్యక్షోర్వృషసింహవృశ్చికఘటేష్వర్కస్య యః

---

౧ - అహోరాత్రోషిత ఇత్యత్ర ప్రత్యయార్థస్య భూతకాలత్వం న వివక్షితమ్- 'అమావాస్యా ద్వాదశీ చ సంక్రాన్తిశ్చ విశేషతః। ఏతాః ప్రశస్తాస్తిథయో భానువారస్తథైవ చ॥ అత్ర స్నానం జపో హోమో దేవతానాం చ పూజనమ్। ఉపవాసస్తథా దానమేకైకం పావనం స్మృతమ్॥' ఇతి సాంవర్తైకవాక్యత్వాత్। వస్తుతస్తు 'ప్రాచ్యఙ్గాచితయేఽథవోపవసనమ్' ఇతి దీపికార్యా ప్రాచీతి

విశేషణాత్ 'త్రిరాత్రోపోషితః' ఇతి పూర్వవాక్య ఇవాత్రాపి ప్రత్యయార్థస్య వివక్షా। 'సాంవర్తకం సంక్రాన్త్యధికరణకోపవాసవిధ్యన్తమ్' ఇతి టీకాయాం సిద్ధాన్తితమ్।

సంక్రమః, కన్యామీనధనుర్నృయుక్షు షడశీత్యాస్య (ఖ్యం), తులామేషయోః। ప్రోక్తం తద్విషువం, ఝషేఽయనముదక్, కర్కాటకే దక్షిణమ్, ఇతి। హర్యఙ్గీ:= విష్ణుపదం, నృయుక్ = మిథునమ్ । అత్ర చ పిణ్డరహితం శ్రాద్ధం కుర్యాత్। తథా చాపరార్కే మాత్స్యే' - అయనద్వితయే శ్రాద్ధం విషువద్వితయే తథా। సంక్రాన్తిషు చ సర్వాసు పిణ్డనిర్వపణాదృతే ॥' ఇతి। శ్రాద్ధశూలపాణిస్త్వస్య నిర్మూలత్వాత్, సమూలత్వేఽపి 'తతఃప్రభృతి సంక్రాన్తావుపరాగాదిపర్వసు। త్రిపిణ్డమాచరేచ్ఛ్రాద్ధమేకోద్దిష్టం మృతేఽని॥" ఇతి మాత్స్యోక్తేర్గ్రహణాగ్రహణవద్వికల్ప ఎవేత్యాహ। తన్న; అస్య పార్వణానువాదకత్వేన పిణ్డావిధాయకత్వాత్। పిణ్డః వ్యక్తిః।అన్యథైకపదే పిణ్డానువాదే త్రిత్వవిధౌ చ వషట్కర్తుః ప్రథమభక్షవద్వైరూప్యాపత్తేః। తథా చోభయసమూలత్వే పిణ్డరహితం పార్వణం కర్తవ్యమిత్యుభయవచనయోరర్థః। త్రిపిణ్డశబ్దేనైకోద్దిష్టవ్యావర్తనమాత్రమ్।

మఙ్గలకృత్యేషు విశేషమాహ జ్యోతిర్నిబన్ధే నారద : – 'త్యాజ్యా: సూర్యస్య సంక్రాన్తేః పూర్వతః పరత- స్తథా । వివాహాదిషు కార్యేషు నాడ్యః షోడశ షోడశ॥' ఇతి। ఏతత్పుణ్యకాలోపలక్షణమ్। 'భానోః సంక్రాన్తిభోగశ్చ కులికశ్చార్ధయామకః। ఇతి జ్యోతిః శాస్త్రే వర్జ్యేషు పరిగణనాత్।

అయనవ్యతిరిక్తాసు దశసు సంక్రాన్తిషు రాత్రౌ స్నానశ్రాద్ధాది న కార్యమ్। 'అహ్ని సంక్రమణే కృత్స్నమహః పుణ్యం ప్రకీర్తితమ్। రాత్రౌ సంక్రమణే భానోర్దినార్ధం స్నానదానయోః॥ అర్ధరాత్రాదధస్త- స్మిన్మధ్యాహ్నస్యోపరి క్రియా। ఊర్ధ్వం సంక్రమణే చోర్ధ్వముదయాత్ప్రహరద్వయమ్॥ పూర్ణే చేదర్ధరాత్రే తు యదా సంక్రమతే రవిః। ప్రాహుర్దినద్వయం పుణ్యం ముక్త్వా మకరకర్కటౌ ॥" ఇతి వృద్ధవసిష్ఠాదివచనైరహః- పుణ్యత్వోక్త్యా, 'రాత్రౌ సంక్రమణే భానోర్దివా కుర్యాత్తు తత్క్రియామ్। పూర్వస్మాత్పరతో వాపి ప్రత్యాస- న్నస్య తత్ఫలమ్ ॥" ఇతి వసిష్ఠవచనాచ్చార్థాద్రాత్రౌ స్నానాదినిషేధప్రతీతేః।యాని తు– 'వివాహవ్రత - సంక్రాన్తిప్రతిష్ఠాఋతుజన్మసు । తథోపరాగపాతాదౌ స్నానే దానే నిశా తు- శుభా॥' ఇతి'రాహుదర్శనసంక్రా- న్తివివాహాత్యయవృద్ధిషు । స్నానదానాదికం కుర్యుర్నిశి కామ్యవ్రతేషు చ॥" ఇత్యాదీని

విష్ణుగోభి లాదివచనాని, తాని మకరకర్కసంక్రాన్తివిషయాణి ।'ముక్త్వా మకరకర్కటౌ' ఇతి తయోర్ధివానుష్ఠా- నస్య పర్యుదస్తత్వాదితి హేమాద్రిమాధవాదయః। వస్తుతస్తు ప్రాగుక్తవచనేన తయోర్ధినద్వయపుణ్యత్వా- దేరేవ పర్యుదాసాన్మకరకర్కటయోరపి 'స్నానం దానం పరేఽహని' ఇత్యాదిభిరహః పుణ్యత్వోక్తేః ,అహః పుణ్య-త్వానుపపత్త్యా కల్ప్యరాత్రినిషేధస్య చ ప్రత్యక్షరాత్రివిధినా బాధాత్సర్వసంక్రాన్తిషు రాత్రావనుష్ఠాన- వికల్పః; స చ దేశాచారాద్వ్యవతిష్ఠత ఇతి యుక్తః పన్థాః। అయనయోస్తు వక్తవ్యో విశేషః శ్రావణే మాఘే చ వక్ష్యతే। జ్యోతి-

---

ళ–స యథా-'వారాద్విఘ్నే క్రమామ్మన్దే ఘట్యూనః కులికో నిశి।' ఇత్యాదినోక్తః।

ర్నిబన్ధే గర్గః– 'యస్య జన్మర్క్షమాసాద్య రవిసంక్రమణం భవేత్। తన్మాసాభ్యన్తరే తస్య వైరక్లేశధన- క్షయాః॥ తగరసరోరుహపత్రై రజనీసిద్ధార్థలోధ్రసంయుక్తైః। స్నానం జన్మర్క్షగతే రవిసంక్రమణే నృణాం శుభదమ్॥' హేమాద్రౌ–'అహ్ని చేద్రాత్రియుగ్మం స్యాద్రాత్రౌ చేద్వాసరద్వయమ్। సంక్రాన్తిః పక్షిణీ జ్ఞేయా దానాధ్య సంయమసన్ధ్యా- యనకర్మసు॥' యత్తు గౌడా:–'సంక్రాన్త్యాం పక్షయోరన్తే ద్వాదశ్యాం శ్రాద్ధవాసరే నిషేధ:- సాయంసంధ్యాం న కుర్వీత కుర్వంశ్చ పితృహా భవేత్॥" ఇతి కర్మోపదేశిన్యాం వ్యాసోక్తేః సాయం పుణ్యకాలే సంధ్యానిషేధమాహుః,– తన్నిర్మూలమ్। అన్యచ్చ బహు వక్తవ్యం విస్తరభీతేర్నోచ్యతే॥ ఇతి సంక్రాన్తినిర్ణయః

పక్షయుగజశ్చాన్ద్రో మాసః। స ద్వేధా– శుక్లా దిరమాన్తః, కృష్ణాదిః పూర్ణిమాన్తశ్చేతి। తథా చ చాన్ద్రాదిమాసవ్యవస్థా- తథా చ త్రికాణ్డమణ్డన: 'చాన్ద్రోఽపి శుక్లపక్షాదిః, కృష్ణాదిర్వేతి చ ద్విధా।' ఇత్యుక్త్వా దేశభేదేన తద్వ్యవస్థామాహ –'కృష్ణపక్షాదికం మాసం నాఙ్గీకుర్వన్తి కేచన। యేఽపీచ్ఛన్తి న తేషామపీష్టో విన్ధ్యస్య దక్షిణే॥' ఇతి। విన్ధ్యస్య దక్షిణే కృష్ణాదినిషేధాదుత్తరతో ద్వయోరభ్యనుజ్ఞా గమ్యతే। తత్రాపి శుక్లాదిర్ముఖ్యః, కృష్ణాదిర్గౌణః,శాస్త్రేషు చైత్రశుక్లప్రతిపద్యేవ చాన్ద్రసంవత్సరారమ్భో- క్తేః। తదుక్తం దీపికాయామ్ – 'చాన్ద్రోఽబ్దో మధుశుక్లాగ్రప్రతిపదారమ్భః' ఇతి। న హి యే కృష్ణాదిం మన్యన్తే, తేషాం వత్సరారమ్భో

భిద్యతే। అతః శుక్లాదిర్ముఖ్యః, కృష్ణాదినా సావనాదిమాస - మలమాసాసంభవాచ్చ చన్ద్రస్య సర్వనక్షత్రభోగేన నాక్షత్రో మాసః। సావనాదీనాం వ్యవస్థా । వ్యవస్థోక్తా హేమాద్రీ బ్రహ్మసిద్ధాన్తే – 'అమావాస్యాపరిచ్ఛిన్నో మాసః స్యాద్బ్రాహ్మణస్య తు। సంక్రాన్తిపౌర్ణమాసీభ్యాం తథైవ నృపవైశ్యయోః॥' అత్ర బ్రాహ్మణాదీనాం యత్ర కర్మవిశేషే వచనాన్తరేణ 'వసన్తే బ్రాహ్మణోఽగ్నినాదధీత' ఇత్యాదివన్మాస ఉక్తః। తత్ర దర్శాన్తత్వమాత్రం నియమ్యతే, న తు సర్వకర్మసు దర్శాన్త ఏవేతి; వృష్ట్యాద్యర్థసౌభరే హీషాదినిధననియమవద్విధిలాఘవాత్। త్రైవర్ణికానాం సర్వకర్మసు మాసవిశేషవిధేః సావనాదీనాం శూద్రానులోమాదిపరత్వాపత్తేశ్చేతి గురుచరణాః॥ జ్యోతిర్గర్గః- 'సౌరో మాసోవివాహాదౌ, యాగాదౌ సావనః స్మృతః। ఆబ్దికే పితృకార్యే చ చాన్ద్రో మాసః ప్రశస్యతే॥ ఋష్యశృఙ్గః - 'వివాహవ్రతయజ్ఞేషు సౌరం మానం ప్రశస్యతే। పార్వణే త్వష్టకాశ్రాద్ధే చాన్ద్రమిష్టంతథాబ్దికే॥"స్మృత్యన్తరే-'ఏకోద్దిష్టవివాహాదౌ ఋణాదౌ సౌరసావనౌ।' జ్యోతిర్గర్గః– 'ఆయుర్దాయవిభాగశ్చ ప్రాయశ్చిత్తక్రియా తథా। సావనేనైవ కర్తవ్యా శత్రూణాం చాప్యుపాసనా॥ 'విష్ణుధర్మే – 'నక్షత్రసత్రాణ్యయనాని చేన్దోర్మాసేన కుర్యాద్భగణాత్మకేన।' ఇతి। బ్రాహ్మే —

---

౧ – అస్యార్థో ధర్మసిన్ధౌ - 'విషువాయనయోరహ్ని సంక్రమే పూర్వాపరరాత్రౌ తదహ్ని చాధ్యాపనాధ్యయనే వర్జయేత్। రాత్రిసంక్రమే పూర్వాపరదినయోస్తద్వాన్త్రౌ వర్జయేత్। ఏవం పక్షిణీ సంక్రాన్తిః। ద్వాదశప్రహరపర్యన్తమనధ్యాయాదికమితి తాత్పర్యమ్।' ఇతి శ్రీమత్కాశీనాథోపాధ్యాయైరుకః। ౨– ' మస్యన్తే పరిమీయన్తే స్వకలావృద్ధిహానిత:। మాసా ఏతే స్మృతా మాసాత్రింశత్తిథిసమన్వితాః॥", 'ఇన్ద్రానీ యత్ర హూయేతే మాసాదిః స ప్రకీర్తితః। అగ్నిషోమౌ స్థితౌ మధ్యే సమాప్తౌ పితృసోమకౌ' ఇతి శుక్లాదిమాససామాన్యలక్షణమ్। ౩ – వృష్ట్యాద్యర్థమిత్యత్రాదిశబ్దేన దృష్ట్యర్థం అన్నాద్యకామార్థం స్వర్గార్థం చ సౌభరే = సౌభరాఖ్యసామ్నా క్రియమాణాయాం స్తుతౌ హీషాది (= హీష్ ఊర్క ఏషాం) నిధన నియమవత్; నిధనం = సామ్నోఽన్తిమ భాగస్తస్య నియమో యథా-వృష్ట్యర్థే హీష్ నిధనం, అన్నాద్యర్థం ఊర్క, స్వర్గార్థ ఊ ఇతి యథా తద్వద్విధిలాఘవాత్।

'తిథికృత్యే చ కృష్ణాది, వ్రతే శుక్లాదిమేవ చ। వివాహాదౌ చ సౌరాదిం మాసం కృత్యే వినిర్దిశత్॥

అథ మలమాసః– తత్రైకమాత్రసంక్రాన్తిరహితః సితాదిశ్చాన్ద్రో మాసో మలమాసః। ఏకమాత్రసంక్రాన్తి - రాహిత్యమసంక్రాన్తత్వేన సంక్రాన్తిద్వయసత్త్వేన చ భవతీతి మలమాసో ద్వేధా-అధిమాసః, క్షయమాస- శ్చేతి। తదుక్తం కాఠకగృహ్యే – 'యస్మిన్మాసే న సంక్రాన్తిః, సంక్రాన్తిద్వయమేవ వా। మలమాసః స విజ్ఞేయో మాసః స్యాత్తు త్రయోదశః॥ ఇతి। సత్యవ్రతోఽపి - రాశిద్వయం యత్ర మాసే సంక్రమేత దివాకరః। నాధిమాసో భవేదేష మలమాసస్తు కేవలః॥ 'ఇతి । అధికమాసస్య కాలనియమమాహ వసిష్ఠః– ద్వాత్రింశద్భిర్గతైర్మాసైర్దినైః షోడశభిస్తథా। ఘటికానాం చతుష్కేణ పతత్యధికమాసకః॥' ఇతి ఏత- చ్చ సావనాదిమానేన సంభవార్థే , న తు నియమార్థమ్; అన్యథా షోడశదినాధికద్వాత్రింశన్మాసానన్తరం కృష్ణపక్షనియమేన శుక్లాదిత్వభఙ్గాపత్తేః। తేన న్యూనాధికకాలే మలమాసపాతేఽపి న దోషః। అత ఏవోక్తం మాధవీయే- 'మాసే త్రింశత్తమే భవేత్' ఇతి। క్షయస్యాపి జ్యోతిః శాస్త్రే ' అసంక్రాన్తిమా సోఽధి- మాసః స్ఫుటం స్యాత్, ద్విసంక్రాన్తిమాసః క్షయాఖ్యః కదాచిత్। క్షయః కార్తికాదిత్రయే, నాన్యతః స్యా- త్తదా వర్షమధ్యేఽధిమాసద్వయం చ॥' ఏకః క్షయాత్పూర్వం, పరతశ్చైక ఇత్యధిమాసద్వయం భవతీత్యర్థః ।

అత్ర విశేషమాహ జాబాలి: - 'మాసద్వయేఽబ్దమధ్యే తు సంక్రాన్తిర్న యదా భవేత్। ప్రాకృతస్తత్ర పూర్వః స్యాదధిమాసస్తథోత్తరః॥' ఇతి। ఉత్తరే ఏవ కాలాధిక్యం, న పూర్వస్మిన్నిత్యర్థః। యత్తు బ్రహ్మ- సిద్ధాన్తే – 'చైత్రాదరార్వాఙ్ నాధిమాసః, పరతస్త్వధికో భవేత్।' ఇతి, -తత్ర చైత్రాత్పూర్వమసంక్రాన్తద్వయే పూర్వో నాధికః,కింతు పర ఇత్యర్థః। యచ్చ జ్యోతిః సిద్ధాన్తే– 'ఘటకన్యాగతే సూర్యే వృశ్చికే వాథ ధన్విని | మకరే వాథ కుమ్భే వా నాధిమాసో విధీయతే॥'ఇతి, తద్వృశ్చికాది చతుష్టయే మలమాస సతి పూర్వం తులాకన్యాగతే సూర్యే క్షయపూర్వభావ్యధిమాసస్య కాలాధిక్యమాత్రనిషేధార్థం, న త్వధికమాసస్య; 'దశానాం ఫాల్గునాదీనాం ప్రాయో మాఘస్య చ క్వచిత్ । నపుంసకత్వం భవతీత్యేష శాస్త్రవినిశ్చయః॥" ఇతి హేమాద్రౌ విష్ణుధర్మవిరోధాత్। మలమాసేఽష్టకాదినిషేధానుపపత్తేశ్చ॥

క్షంయస్యాగమనకాల ఉక్తః సిద్ధాన్తశిరోమణౌ- 'గతోఽబ్ద్యద్రినన్దై' మితే శాక–

౧ – ' కాలాధిక్యనిషేధార్థం న త్వధికమాత్రస్య' ఇత్యపి పాఠః। ౨ – 'మకరే వాఽథ కుమ్భే వేతి దృష్టాన్తార్థమ్, ప్రాప్యభావాత్' ఇత్యధికం సర్వత్ర। ३ – సిద్ధాంతశిరోమణికృతమితాక్షరాయాం 'కువేదేన్దువర్షైః' ఇత్యాదిస్వవాక్యం కాలావధిద్వయపరతయైవ వ్యాఖ్యాతం। తద్దృష్ట్వా మాధవమదనరవాదిభిః పూర్వస్మాత్ క్షయమాసాత్ కువేదేన్దు- (౧౪౧) పరిమితైర్వర్షైర్ద్వితీయః క్షయమాసో భవతి। క్వచిత్ గోకుభిః (౧౯) ఏకోనవింశతిపరిమితైర్వర్షైర్భవతీ- త్యుక్తం, తథాపి శిరోమణ్యుదాహృత చతుర్థక్షయమాసస్య తృతీయారక్ష యమాసాద్వావింశత్యధికశతవర్షైః (౧౨౨) జాతత్వేన నియమద్వయస్యాపి వ్యభిచారాత్। అత ఏవ మణిమరీచాఖ్య శిరోమణిటీకాయాం గోకుభిర్న్యూనః కువేదేన్దువషైశ్చతుర్థః క్షయమాస ఇతి తృతీయావధిస్వీకారేణ సమాహితం। కించ వర్షత్రయాధికషోడశశతవర్షపరిమితశకకాలేఽస్మదాదిభిః స్మర్యమాణః క్షయమాసః శిరోమణ్యుదాహృత చతుర్థక్షయమాసాత్ సపాదశతద్వయ వర్షైః (౨౨౫) జాతః। తత్ర పూర్వోక్తనియమస్య కథమప్యుక్తిసంభవాభావాత్। తస్మాత్ గ్రహగతివిశేషాత్ యదా యస్మిన్దర్శాన్తచాన్ద్రమాసే సంక్రాన్తిద్వయం భవతి తదా స క్షయమాస ఇత్యేవ వక్తవ్యమితి పురుషార్థచిన్తామణికారస్యాభిప్రాయః। ౪ – 'గతే' ఇతి పాఠః।

కాలే తిథీశైర్భవిష్యత్యథాఙ్గాక్షసూర్యైః। గజాద్యగ్నిభూభిస్తథా ప్రాయశోఽయం కువేదేన్దువర్షైః క్వచిద్ గోకుభిశ్చ॥" ఇతి। అబ్ధయశ్చత్వారః ౪, అద్రయః సప్త ౭, నన్దా నవ ౯, ఏషాం ప్రాతిలోమ్యేన పాతే ౯౭౪। త్రైర్మితే వర్షే కశ్చిత్ క్షయమాసః పూర్వం జాత ఇత్యర్థః। తిథయః పఞ్చదశ ౧౫, ఈశా ఏకాదశ ౧౧, ౧౧౧౫। ఏవంమితే యాతే కశ్చిద్భవిష్యతీత్యర్థః। అఙ్గా ౬, ౭క్ష ౫, సూర్యాః ౧౨, ఏకత్ర ౧౨౫౬। గజాః ౮, అద్రయః ౭, అగ్నయః ३, భూః ౧, ఏకత్ర ౧३౭౮। కుః ౧,వేదాః ౪, ఇన్దుః ౧, ఏకత్ర ౧౪౧। ౧ గావః ౯, కుః ౧, ఏకత్ర ౧౯। ఏతైర్మితే వర్షే యాతే కశ్చిద్భవిష్యతీత్యర్థః॥

అథ మలమాసే కార్యాకార్యం నిరూప్యతే। తత్ర జాబాలిః - 'నిత్యనైమిత్తికే కుర్యాచ్ఛ్రాద్ధం కుర్యాన్మలి- మ్లుచే। తిథినక్షత్రవారోక్తం, కామ్యం నైవ కదాచన॥' అయం చ కామ్యనిషేధ ఆరమ్భసమాప్తివిషయః। 'అసూర్యా నామ యే మాసా న తేషు మమ సంమతః। వ్రతానాం చైవ యజ్ఞానామారమ్భశ్చ సమాపనమ్॥" ఇతి తేనైవోక్తత్వాత్। అసూర్యాః= అధికమాసా ఇత్యర్థః। తత్ర 'మణ్డలం తపతే రవేః' ఇతి వచనాత్। కారీర్యాదేః కామ్యస్య త్వారమ్భసమాప్తీ భవత ఏవేత్యాదిరిత్యన్యత్ర విస్తరః। కాఠకగృహ్యేఽపి – 'మలేఽనన్యగతిం కుర్యాన్నిత్యాం నైమిత్తికీం క్రియామ్।' ఇతి। తాని నైమిత్తికాని దీపికాయాముక్తాని యన్నైమిత్తిక–

మగ్నినష్ట్యనుగతా గ్న్యాధానమర్చాసు వా సంస్కారాదివిలోపనే సతి పునః ప్రోక్తం ప్రతిష్ఠాదికమ్।' ఇతి; గత్యన్తరయుతం తు సోమాది హేయమేవ॥

తత్ర కర్తవ్యాన్యుక్తాని కాలాదర్శే - ' ద్వాదశాహసపిణ్డాన్తం కర్మ, గ్రహణజన్మనోః। సీమన్తే పుంసవే శ్రాద్ధం, ద్వావేతౌ, జాతకర్మ చ॥ రోగశాన్తిరలభ్యే చ యోగే శ్రాద్ధం వ్రతాని చ। ప్రాయశ్చిత్తం నిమిత్తస్య వశాత్పూర్వే పరత్ర వా॥
అబ్దోదకుమ్భమన్వాదిమహాలయయుగాదిషు। శ్రాద్ధం దర్శేఽప్యహరహః శ్రాద్ధమూనాదిమాసికమ్॥ మలిమ్లుచాన్యమాసేషు మృతానాం శ్రాద్ధమాబ్దికమ్। శ్రాద్ధం తు పూర్వదృష్టేషు తీర్థేష్వేవం యుగాదిషు॥ మన్వాదిషు చ యద్దానం దానం దైనందినం చ యత్। తిలగోభూహిరణ్యానాం సంధ్యోపాసనయోః క్రియా॥ పర్వహోమశ్చాగ్రయణం సాగ్నేరిష్టిశ్చ పర్వణి। నిత్యాగ్ని హోత్రహోమశ్చ దేవతాతిథిపూజనమ్॥ స్నానం చ స్నానవిధినాప్యభక్ష్యాపేయవర్జనమ్। తర్పణం చ నిమిత్తస్య నిత్యత్వాదుభయత్ర చ॥" ఇతి। ఏతౌ పుంసవనసీమన్తౌ। ఏతచ్చ గర్భాధానాద్యన్నప్రాశనాన్త- సంస్కారోపలక్షణమ్ ; తదుక్తం దీపికాయామ్ – 'గర్భాధానముఖం చ చౌలవిధితః ప్రాగ్జాతయాగం వినా కృచ్ఛ్రేష్వాగ్రయణం గజేన్ద్రపురతశ్చాయా మఘానఘయోః। తీర్థేన్దుక్షయయోశ్చ పిత్ర్యమధికే మాస్యేవమాద్యాచరేత్ ' ఇతి అలభ్యయోగేఽర్ధోదయపద్మకాదౌ కామ్యాన్యపి వ్రతాదీని కార్యాణీత్యర్థ పూర్వే పరత్ర = మలే శుద్ధే చేత్యర్థః। 'మహాలయ' శబ్దేన మఘాత్రయోదశ్యుచ్యతే ఇతి మాధవః। దర్శశ్రాద్ధం మలేఽపి కార్యమ్। యత్తు ఋష్యశృఙ్గః– 'సంవత్సరాతిరేకేణ మాసో యః స్యాన్మలిమ్లుచః। తస్మింస్త్రయోదశే శ్రాద్ధం న కుర్యాదిన్దుసంక్షయే ॥" ఇతి,– తత్ కామ్యదర్శశ్రాద్ధ విషయమ్; 'కామ్యం నైవ కదాచన' ఇతి వచనాత్। దర్శే చ కామ్యం శ్రాద్ధం 'కన్యాం కన్యావేదినశ్చ' ఇత్యాదినా యాజ్ఞవల్క్యేనోక్తమ్। నిత్యం తు మలేఽపి భవత్యేవ। 'దర్శేఽప్యహరహః శ్రాద్ధం, దానం చ ప్రతివాసరమ్। గోభూతిలహిరణ్యానాం మాసేఽపి స్యాన్మలిమ్లుచే॥" ఇతి మాత్స్యోక్తేరితి హేమాద్యాదయః। దివోదాసీయేఽపి – 'అనిన్దురిన్దుపూర్ణా చ హరివారో బుధాష్టమీ। నాధిమాసే పరిత్యాజ్యాః సీమన్తాన్నాశనే శిశోః॥" ఇతి। అనిన్దుః = దర్శః। ద్వివిధమప్యమాశ్రాద్ధం న కార్యమిత్యపరార్కః। 'తత్ర యద్విహితం కర్మ ఉత్తరే మాసి కారయేత్।' ఇత్యుక్తేః 'షష్ట్యా తు దివసైర్మాసః' ఇతి శుద్ధమాసకరణేఽపి శాస్త్రార్థోపపత్తేర్దర్శశ్రాద్ధం మలే న కార్యమితి ప్రాచీనగౌడాః, శూలపాణిశ్చ। సంవత్సరప్రదీపేఽపి – 'ఏకరాశిస్థితే సూర్యే యదా దర్శద్వయం భవేత్। దర్శశ్రాద్ధం తదాదౌ స్యాన్న పరత్ర మలిమ్లుచే।॥' అత్రాపి ప్రాగ్వద్వ్యవస్థా। యద్యపి కాలాదర్శే సర్వం వార్షికం మాసద్వయే కార్యమిత్యుక్తం, తథాపి హేమాద్రిమాధవాపరార్కాదిమతాత్ ప్రథమవార్షికం త్రయోదశే మలమాసే; ద్వితీయాద్యాబ్దికం తు శుద్ధమాసే ఏవ కార్యమ్। 'అసంక్రాన్తేఽపి కర్తవ్యమాబ్దికం ప్రథమం ద్విజైః। తథైవ మాసికం శ్రాద్ధం సపిణ్డీకరణం తథా॥" ఇతి హారీతోక్తేః। 'ఆబ్దికం ప్రథమం

యత్సాన్యత్తత్కుర్వీత మలిమ్లుచే। త్రయోదశే తు సంప్రాప్తే కుర్వీత పునరాబ్దికమ్॥' ఇతి స్మృత్యన్తరోక్తేశ్చ, పునరాబ్దికం ద్వితీయాదివార్షికం త్రయోదశే మాసేఽతీతే చతుర్దశాద్యదినే కుర్యాదిత్యర్థః।

యత్తు సత్యవ్రతః – 'వర్షే వర్షే తు యచ్ఛ్రాద్ధం మాతాపిత్రోర్మృతేఽహని। మలమాసే న తత్కార్యం వ్యాఘ్రస్య వచనం యథా॥" ఇతి, - తద్వితీయాదివార్షికవిషయమ్; 'ఆబ్దికం ప్రథమం యత్స్యాత్త-

---

౧ – అత్ర 'మాధవ' గ్రహణేనారుచిః సూచితా। తద్బీజమాహ టీకాకారః - 'మహాలయశబ్దస్య మఘాత్రయోదశ్యాం లక్షణా వ్యర్థా। ' వృద్ధిశ్రాద్ధం తథా సోమమన్యాధేయం మహాలయమ్। రాజ్యాభిషేకం కామ్యం చ న కుర్యాద్భానులఙ్ఘితే॥' ఇతి భృగూక్తనిషేధస్య చ కాలాతిపన్నమహాలయ విషయకత్వాత్। యతః 'సంసర్ప ఆశ్వినాదిషట్క ఏవ' ఇతి భూతేఽతీతో మహాలయస్తత్ర ప్రాప్తోఽపి న కార్యః, కింతు తదుత్తరగౌణతత్కాల ఏవేతి। యది తు 'భాద్రపదోఽపి సంసర్పః' ఇతి మతమ్, తదా ప్రత్యాబ్దికాదివత్ స్వకాలప్రాప్తో మహాలయో భవత్యేవ। ఏవమేవ ' తథాధిమాస సంసర్పమలమాసాదిషు ద్విజ। ప్రథమే యా కృతిర్న స్యాత్' ఇతి 'సంసర్ప' పదోపాదానసంగతిః। ఆశ్వినస్యైవ సంసర్పత్వే తత్రోపాకర్మప్రాప్తిరేవ న నిషేధానుపపత్తేః' ఇతి। వస్తుతో మాధవస్య లక్షణాబీజం— 'అపి నః స కులే జాయాద్యో నో దద్యాత్రయోదశీమ్। పాయసం మధుసర్పిర్భ్యాం ప్రాక్ఛాయే కుఞ్జరస్య చ॥' ఇత్యత్ర మనుస్మృతౌ (౩।౨౭౪) టీకాయాం "వర్షాసు మఘాయుక్తత్రయోదశీ పూర్వోక్తా వివక్షితా, తత్రాపి - 'ప్రోష్ఠపద్యామతీతాయాం మఘాయుక్తాం త్రయోదశీమ్। ప్రాప్య శ్రాద్ధం హి కర్తవ్యం మధునా పాయసేన చ॥' ఇతి శఙ్ఖవచనాత్ భాద్రకృష్ణ- త్రయోదశీ పూర్వనేహ చ గృహ్యతే" ఇతి కుల్లూకభట్టేనోకత్వాత్ తత్పక్షే ఏవ మహాలయప్రాప్తిరూపమితి భాతి। ౨ – అత్ర 'మేషాదిస్థే సవితరి యో యో మాసః ప్రపూర్యతే చాన్ద్రః। చైత్రాద్యః స జ్ఞేయః పూర్తిద్విత్వేఽధిమాసోఽన్త్యః॥' ఇతి బచనాన్తరముదాహృతం టీకాకృతా। తన్మూలకమేవేదం మూలోక్తమిత్యపి ప్రాహ స ఏవ। ౩—ప్రాగ్వత్=నిత్యకామ్యభేదేనేతి భావః। ౪ – 'ప్రథమాబ్దికం మలమాసే' ఇతి పాఠః ౫- ఆద్యాబ్దికం ద్వాదశే మాసే పూర్ణే సతి మలిమ్లుచే, త్రయోదశమాసే ఏవ కుర్వీతేత్యాశయః। 'చతుర్దశే తు సంప్రాప్తే' ఇత్యపి పాఠః క్వచిత్। నిం సిం౦ ౨

త్కుర్వీత మలిమ్లుచే ॥" ఇతి పూర్వోక్తవచనాత్। తేన యత్ర ద్వాదశం మాసికం శుద్ధమాసే భవతి , తత్ర త్రయోదశేఽధికే ఏవాద్యాబ్దికం కార్యమ్ । యత్ర త్వధికమధ్యే ద్వాదశం మాసికం , తత్ర తస్య ద్విరావృత్తిం కృత్వా చతుర్దశే శుద్ధే ఏవ ప్రథమాబ్దికమితి నిష్కర్షః। తేన ద్వితీయాది శుద్ధమాసే ఏవ । పృథ్వీచన్ద్రోదయే దివోదాసీయే మదనపారిజాతే చైవమ్ । మలమాసమృతానాం తు యదా స ఏవా- ధిక: స్యాత్తదా తత్రైవ ప్రతిసాంవత్సరికం కార్యమ్ ; యథాహ పైఠీనసిః– 'మలమాసే మృతానాం తు శ్రాద్ధం యత్ప్రతివత్సరమ్ । మలమాసేఽపి కర్తవ్యం నాన్యేషాం తు కథంచన॥" ఇతి। హేమాద్రౌ వ్యాసోఽపి– 'మలమాసమృతానాం తు సౌరం మానం సమాశ్రయేత్। స ఏవ దివసస్తస్య శ్రాద్ధపిణ్డోదకాదిషు ॥' అత్రాధికమృతస్య న ద్వితీయాద్యబ్దేఽపి సౌరవిధిః। ద్వితీయాదావన్యాధికే వా పూర్వనియమవి- ధివరూప్యాత్। కింతు ప్రథమాబ్దికస్య మలే నియమాత్।సత్యవ్రతేన తద్భిన్నస్య సర్వస్యాధికే నిషేధే ప్రాప్తే ప్రతిప్రసవమాత్రం లాఘవాత్। అతో న ద్వితీయాదౌ సౌరమాసప్రసఙ్గః। 'చాన్ద్రమిష్టం తథాబ్దికే మాసపక్షతిథిస్పష్టే' ఇత్యాదివిరోధాచ్చ। యత్తు వృద్ధవసిష్ఠ: – 'శ్రాద్ధీయాహని సంప్రాప్తే అధిమాసో భవేద్యది। మాసద్వయేఽపి కుర్వీత శ్రాద్ధమేవం న ముహ్యతి॥' యచ వ్యాసః– 'ఉత్తరే దేవకార్యాణి పితృకార్యాణి చోభయోః' ఇతి,–తన్మాసికాదివిషయమ్।'యౌగాదికం మాసికం చ శ్రాద్ధం చాపరపక్షికమ్। మన్వాదికం తైర్థికం చ కుర్యాన్మాసద్వయేఽపి చ॥' ఇతి స్మృతిచన్ద్రికోక్తేః। తైర్థికం = తీర్థశ్రాద్ధం, తచ్చ మాసద్వయేఽపి కార్యమితి త్రిస్థలీసేతౌ భట్టా:। కేచిత్తు - 'ప్రతిమాసం మృతాహే చ శ్రాద్ధం యత్ప్రతివత్సరమ్। మన్వాదౌ చ యుగాదౌ చ తన్మాసోరుభయోరపి॥" ఇతి మరీచివచనాత్, 'వర్షే వర్షే తు యచ్ఛ్రాద్ధం మాతాపిత్రోర్మృతేఽహని। మాసద్వయేఽపి తత్కుర్యాద్వ్యాఘ్రస్య వచనం యథా॥' ఇతి గాలవోక్తేశ్చ ప్రత్యాబ్దికం మాసద్వయే కార్యమిత్యాహుః, –తత్తుచ్ఛమ్ ; 'ప్రతిమాసం మృతాహే క్రియమాణం మాసికమ్, ప్రతిసంవత్సరం క్రియమాణం కైల్పాదిశ్రాద్ధమ్' ఇతి మరీచివచసో మదనరత్నేన వ్యాఖ్యా-

నాత్ । గాలవీయస్య చ మాసద్వయాత్మకే క్షయమాసే ఇతి మాధవేన వ్యాఖ్యానాత్। యచ్చ కైశ్చిదుక్తం –ప్రథమాబ్దికం మాసద్వయే కార్యమ్, 'ఆబ్దికం ప్రథమం యత్స్యాత్తత్కుర్వీత మలిమ్లుచే।

త్రయోదశే చ సంప్రాప్తే కుర్వీత పునరాబ్దికమ్॥" ఇతి యమోక్తేరితి, - తదపి చిన్త్యమ్। పునరాబ్దికం ద్వితీయాదివార్షికం త్రయోదశేఽతీతే చతుర్దశే కుర్యాత్। అన్యథా– 'సాంవత్సరం న వర్జేత శ్రాద్ధం తత్ర మృతేఽహని।' ఇతి పైఠీనసివిరోధ: స్యాదితి హేమాద్రౌ పృథ్వీచన్ద్రోదయే చ। ఏతేన 'న వర్జేత న చ్ఛిన్ద్యాత్, శుద్ధేఽపి కుర్యాదేవ' ఇత్యనన్తభట్టవ్యాఖ్యా మానాభావాత్పరాస్తా। పూర్వవ్యాఖ్యాయాం తు హారీతీయే ప్రథమగ్రహణమేవ మానమ్। యదపి నిర్ణయాస్మృతే పూర్వోక్తకాలాదర్శవచనాత్ మలమాసే

శ్రాద్ధదినస్య వన్ధ్యత్వనిరాసార్థం పిత్రుద్దేశేన బ్రాహ్మణాన్ భోజయిత్వా శుద్ధమాసే సపిణ్డకం శ్రాద్ధం కుర్యాత్। 'పిణ్డవర్జనసంక్రాన్తే సంక్రాన్తౌ పిణ్డసంయుతమ్। ప్రతిసంవత్సరం శ్రాద్ధమేవం మాసద్వయేఽపి చ ॥ ఇతి వృద్ధపరాశరోక్తేరితి, -తదపి చిన్త్యమ్ ; పూర్వోక్తవచనస్య క్షయపూర్వభావ్యధికమాసవిషయత్వాత్। తత్ర హి మాసద్వయే శ్రాద్ధముక్తమ్ । తదాహ సత్యతపాః- 'ఏక ఏవ యదా మాసః సంక్రాన్తిద్వయసంయుతః। మాసద్వయగతం శ్రాద్ధం మలమాసేఽపి శస్యతే॥' ఇతి। మాసద్వగతం = పూర్వాసంక్రాన్తగతం, క్షయగతం చ। మలమాసే క్షయమాసే। అపిశబ్దాత్ తత్పూర్వాధిమాసే చేతి హేమాద్రిః। దీపికాపి-'తత్రాప్యక్సఙ్యధిమాసకో యది భవేత్తత్రత్యసాంవత్సరం తస్మిన్ శుద్ధతయా క్షయే చ వచనాత్కుర్యాద్ద్వయోః కోవిదః।' ఇతి; కాలాదర్శోఽప్యేతద్విషయ ఏవేత్యలం బహునా॥

మలమాసే వర్జ్యాన్యుక్తాని కాలాదర్శే – అనిత్యమనిమిత్తం చ దానం చ మహదాదికమ్। అగ్న్యా మలమాసే అగ్న్యాధానాధ్వరాపూర్వతీర్థయాత్రామరేక్షణమ్ దేవారామతడాగాదిప్రతిష్ఠా మౌఞ్జిబన్ధనమ్ వర్జ్యాని। ఆశ్రమస్వీకృతిః కామ్యవృషోత్సర్గశ్చ నిష్క్రమః॥ రాజాభిషేకః ప్రథమశ్చూడాకర్మ వ్రతాని చ। అన్నప్రాశనమారమ్భో గృహాణాం చ ప్రవేశనమ్॥ స్నానం వివాహో నామాతిపన్నం దేవమహోత్సవః। వ్రతారమ్భసమాప్తీ చాకామ్యం కామ్యం చ పాప్మనామ్॥ ప్రాయశ్చిత్తం తు సర్వస్య మలమాసే వివర్జయేత్। ఉపాకర్మోత్సర్జనం చ పవిత్రదమనార్పణమ్॥అవరోహశ్చ హైమన్తః సర్పాణాం బలిరష్టకాః। ఈశానస్య బలిర్విష్ణోః శయనం పరివర్తనమ్॥ దుర్గేన్ద్ర స్థాపనోత్థానేధ్వజోత్థానం చ వజ్రిణః। పూర్వత్ర ప్రతిషిద్ధాని పరత్రాన్యచ్చ దైవికమ్॥' ఇతి। అత్ర మూలవచనాని హేమాద్రిమాధవాదిభ్యో జ్ఞేయాని। దివాదాసీయేఽపి- 'యాత్రోత్సవం చ దేవాదిశపథం దివ్యమేవ చ। మలమాసే న కుర్వీత వ్యాసస్య వచనం యథా॥" ఇతి॥

అయం నిర్ణయః క్షయమాసేఽపి జ్ఞేయః। ' రవిసంక్రమహీనే యో వర్జ్యావర్జ్యవిధిః స్మృతః। స ఏవ తు ద్విసంక్రాన్తే మలమాసేఽప్యుదీరితః॥' ఇతి కాఠకగృహ్యోక్తేః। క్షయమాసమ్యయన్మలమాసే తానాం యన్మలమాసే ప్రత్యాబ్దికే విశేషో హేమాద్రౌ- 'తిథ్యర్ధే ప్రథమే పూర్వో ద్వితీయేఽర్ధే తథోత్తరః। మాసావితి వర్జ్యం తచ్చ్కు బుధైశ్చిన్త్యౌ క్షయమాసస్య మధ్యగౌ॥' ఆబ్దికవద్వర్ధాపనేఽపి జ్ఞేయమ్। యన్మలమాసే గుర్వస్తాదావపి వర్జ్యముక్తం, తచ్ఛుక్రగుర్వోరస్తాదిష్వపి జ్ఞేయమ్। తదాహ బృహస్పతిః- 'బాలే వా యది వా వృద్ధే శుక్రే వాఽస్తంగతే గురౌ। మలమాస ఇవైతాని వర్జయేద్దేవదర్శనమ్॥' ఇతి। 'అనాదిదేవతాం దృష్ట్వా శుచః స్యుర్నష్టభార్గవే। మలమాసేఽప్యనావృత్తతీర్థయాత్రాం వివర్జయేత్॥' ఆవృత్తతీర్థే దోషాభావమాత్రం, న తు ఫలమితి వాచస్పతి- మిశ్రాః। తన్న;

అసతి బాధకే ఫలహేతుత్వాక్షతేః। లల్లోఽపి –'నీచస్థే వక్రసంస్థేఽప్యతిచరణగతే బాలవృద్ధాస్తగే వా సంన్యాసో దేవయాత్రావ్రతనియమవిధిః కర్ణవేధస్తు దీక్షా। మౌఞ్జీబన్ధోఽఙ్గనానాం పరిణయనవిధిర్వాస్తుదేవప్రతిష్ఠా వర్జ్యాః సద్భిః ప్రయత్నాత్త్రిదశపతిగురౌసింహరాశిస్థితే చ॥' ఇతి। దీక్షా=యాగదీక్షా, ఆగమదీక్షా చ। తథా– 'ఉద్యానచూడావ్రతబన్ధదీక్షావివాహయాత్రాశ్చ వధూప్రవేశః। తడాగకూపత్రిదశప్రతిష్ఠా బృహస్పతౌ సింహగతే న కుర్యాత్॥' దివోదాసీయే –'గుర్వాదియే గురౌ సింహే నష్టే శుక్రే మలిమ్లుచే। గృహకర్మ వ్రతం యాత్రాం మనసాపి న చిన్తయేత్॥' అస్యాపవాదస్తత్రైవ బ్రాహ్మే–'ముణ్డనం చోపవాసశ్చ గౌతమ్యాం సింహగే గురౌ। కన్యాగతే తు కృష్ణాయాం న తు తత్తీరవాసినామ్॥' తథా–'ఆద్యా సా గౌతమీ గఙ్గా, ద్వితీయా జాహ్నవీ స్మృతా। సర్వతీర్థఫలం స్నానాద్ గౌతమ్యాం సింహస్థే కన్యాగతే వా గురౌ గౌతమ్యాం సింహగే గురౌ॥ 'సంహితాప్రదీపే –'స్యాత్సప్తరాత్ర గురుశుక్రయోశ్చ గోదావరీ-కృష్ణాస్నానమ్ బాలత్వమహ్నం దశకం చ వార్ధ్యమ్। వృద్ధౌ సితేజ్యావశుభౌ శిశుత్వే శస్తౌ యతస్తావుపచీయమానౌ।' వసిష్ఠః– 'అతిచారగతే జీవే వర్జయేత్తదనన్తరమ్। వ్రతోద్వాహాది- కార్యేషు అష్టావింశతివాసరాన్॥' బాల్యాదిలక్షణముక్తం బ్రహ్మసిద్ధాన్తే–'రవిణాసత్తిరన్యేషాం గ్రహాణామస్త ఉచ్యతే। తతోఽర్వాగ్వార్ధకం ప్రోక్తమూర్ధ్వం బాల్యం ప్రకీర్తితమ్॥" ఇతి। బాల్యాదిపరిమాణం చ వృత్తశతే– 'బాలః శుక్రో దివసదశకం, పఞ్చకం చైవ వృద్ధః, పశ్చాచ్చదహ్నం త్రితయముదితః, పక్షమైన్ద్ర్యాం గురుశుక్రయోర్బాల్య- క్రమేణ। జీవో వృద్ధః శిశురపి తథా, పక్షమన్యైః శిశూ తౌ, వృద్ధౌ ప్రోక్తౌ దివసదశకం, వృద్ధత్వవిచార: చాపరైః సప్తరాత్రమ్॥' పశ్చిమత ఉదయే దశదినా- నిబాలః, అస్తే పఞ్చదినాని వృద్ధః, పూర్వతో దినత్రయం బాలః, పక్షం చ వృద్ధ ఇత్యర్థః। జీవః = గురుః। అన్యత్ర త్వన్యథోక్తమ్– 'ప్రాక్పశ్చాచ్చదుదితః శుక్రః పఞ్చసప్తదినం శిశుః। విపరీతే తు వృద్ధత్వం, తద్వదేవ గురోరపి॥' ఇతి। ఏషాం చ పక్షాణాం వ్యవస్థామాహ మిహిరః– 'బహవో దర్శితాః కాలా యే బాల్యే వార్ధకేఽపి వా । గ్రాహ్యాస్తత్రాధికాః, శేషా దేశభేదాదుతాపది॥ 'ఇతి । దేశభేదశ్చ మదనరత్నే గార్గ్య :– శుక్రో గురుః ప్రాక్చ పరాక్చ బాలో విన్ధ్యే దశావన్తిషు సప్తరాత్రమ్। వఙ్గేషు హూణేషు చ షట్ చ పఞ్చ, శేషే చ దేశే త్రిదినం వదన్తి ॥' ఇతి। అస్తాదేరపవాదః కాశీఖణ్డే –'న గ్రహాస్తోదయకృతో దోషో విశ్వేశ్వరాలయే।' అస్తాపవాద: త్రిస్థలీసేతో వాయవీయే – 'గోదారవర్యో గయాయాం చ శ్రీశైలే గ్రహణద్వయే। సురాసురగురూణాం చ మౌఢ్యదోషో న విద్యతే॥' గ్రహణద్వయే= తన్నిమిత్తక- కురుక్షేత్రయాత్రాదానాదావిత్యర్థః। తదాహ త్రిస్థలీసేతో లల్లః–'ఉపప్లవే శీతలభానుభాన్వోరర్ధోదయే వై కపిలాఖ్యషష్ఠ్యామ్। సురాసురేజ్యా- స్తమయేఽపి తీర్థే యాత్రావిధిః సంక్రమణే చ శస్తః॥' ['న మూఢదోషో న చ రాత్రిదోషో న చాధిమాసే న మృతిర్న సూతిః॥' ఏవమప్యుత్తరార్ధం పఠన్తి।'] ఇత్యలం బహునా।

మలమాసే చ వ్రతవిశేష ఉక్తో హేమాద్రౌ పాద్మే - 'అధిమాసే తు సంప్రాప్తే గుడసర్పిర్యుతాని చ। త్రయస్త్రింశదపూపాని దాతవ్యాని దినే దినే॥ సాజ్యాని గుడమిశ్రాణి అధిమాసే నృపోత్తమ। అధిమాసే తు సంప్రాప్తే త్రయస్త్రింశత్తు దేవతాః॥ ఉద్దిశ్యాపూపదానేన పృథ్వీదానఫలం లభేత్। త్రయస్త్రింశదపూపాన్నం కాంస్యపాత్రే నిధాయ చ॥ సఘృతం సహిరణ్యం చ బ్రాహ్మణాయ నివేదయేత్। విష్ణురూపీ సహస్రాంశుః సర్వపా- పప్రణాశనః॥ అపూపాన్నప్రదానేన మమ పాపం వ్యపోహతు। నారాయణ జగద్బీజ భాస్కరప్రతిరూపక॥వ్రతేనానేన పుత్రాంశ్చ సంపదం చాభివర్ధయ। యస్య హస్తే గదాచక్రే గరుడో యస్య వాహనమ్। శఙ్ఖః కరతలే యస్య స మే విష్ణుః ప్రసీదతు॥ కలాకాష్ఠాదిరూపేణ నిమేషఘటికాదినా। యో వఞ్చయతి భూతాని, తస్మై కాలాత్మనే నమః॥ కురుక్షేత్రమయం దేశః, కాలః పర్వ, ద్విజో హరిః। పృథ్వీసమమిదం దానం గృహాణ పురుషో- త్తమ॥ మలానాం చ విశుద్ధ్యర్థం పాపప్రశమనాయ చ। పుత్రపౌత్రాభివృద్ధ్యర్థం తవ దాస్యామి భాస్కర॥ మన్త్రేణానేన యో దద్యాత్త్రయస్త్రింశదపూపకాన్। ప్రాప్నోతి విపులాం లక్ష్మీం పుత్రపౌత్రాదిసంపదః॥' ఇతి ॥

ఇతి నిర్ణయసిన్ధౌ మలమాసనిర్ణయః॥

పక్షనిర్ణయస్తు - 'దైవే ముఖ్యః శుక్లపక్షః, కృష్ణః పిత్ర్యే విశిష్యతే।' ఇతి మాధవేనోక్తః। అథ తిథినిర్ణయః। తత్ర తిథిర్ద్వేధా – శుద్ధా విద్ధా చ। దినే తిథ్యన్తరసంబన్ధరహితా శుద్ధా। తత్సహితా విద్ధా॥ తత్ర శుద్ధాయామసందేహాద్విద్ధా నిర్ణీయతే। తత్ర సామాన్యతో వేధమాహ మాధవీయే పైఠీనసిః–'పక్ష- ద్వయేఽపి తిథయస్తిథిం పూర్వాం తథోత్తరామ్। త్రిభిర్ముహూర్తైర్విధ్యన్తి సామాన్యోఽయం విధిః స్మృతః॥' తిథివేధాదిననిర్ణయ: ఇతి। హేమాద్రిమదనరత్నాదౌ – తు ద్విముహూర్తోఽప్యుక్తః- 'ఉదితే దైవతం భానౌ పిత్ర్యం చాస్తమితే రవౌ। ద్విముహూర్తం త్రిరహ్నశ్చ సా తిథిర్హవ్యకవ్యయోః॥ ఇతి విష్ణుధర్మోక్తేః। ద్విముహూర్తత్వం చానుకల్పః।'ద్విముహూర్తాఽపి కర్తవ్యా యా తిథిర్వృద్ధిగామినీ।' ఇతి దక్షేణాపిశబ్దోక్తేః। అయం వేధః ప్రాతరేవ ;సాయం తు త్రిముహూర్తో వేధ ఏవ। 'యాం తిథిం సమనుప్రాప్య యాత్యస్తం పద్మినీపతిః। సా తిథిస్తద్దినే ప్రోక్తా త్రిముహూర్తైవ యా భవేత్॥" ఇతి స్కాన్దోక్తేః। దీపికాపి - 'త్రిముహూర్తగా తు సకలా సాయమ్' ఇతి। యాని తు – 'వ్రతోపవాసస్నానాదౌ ఘటికైకాపి యా భవేత్। ఉదయే సా తిథిర్గ్రాహ్యా విపరీతా తు పైతృకే॥" ఇత్యాదీని స్కాన్దాదివచనాని, – తాని వైశ్వానరాధికరణన్యాయేనావయవస్తుత్యా త్రిముహూర్తప్రశంసా- పరాణి। తిథివిశేష వేధవిశేష: స్కాన్దే – 'నాగోద్వాదశనాడీభిర్దిక్పఞ్చదశభిస్తథా। భూతోఽష్టా-దశనాడీభిర్దూషయత్యుత్తరాం తిథిమ్॥' ఇతి।అయం చోపవాసాతిరిక్తవిషయ ఇతి వక్ష్యతే॥ ఇతి వేధః॥

తత్ర సర్వా తిథిర్యదహః కర్మకాలవ్యాపినీ, సైవ గ్రాహ్యా। 'కర్మణో యస్య యః కాలస్తత్కాలవ్యాపినీ తిథిః। తయా కర్మాణి కుర్వీత, హ్రాసవృద్ధీ న కారణమ్॥" ఇతి విష్ణుధర్మోక్తేః। దినద్వయే తద్వ్యా- ప్తావవ్యాప్తావేకదేశవ్యాప్తౌ వా యుగ్మవాక్యాన్నిర్ణయః; తస్య పూర్వాబాధేనోపపత్తేః,కర్మకాలస్య ప్రధానా- ఙ్గత్వాచ్చ। యుగ్మవాక్యం తు నిగమః। 'యుగ్మాగ్ని యుగభూతానాం షణ్మున్యోర్వసురన్ధ్రయోః। రుద్రేణ ద్వాదశీ యుక్తా చతుర్దశ్యా చ పూర్ణిమా॥ ప్రతిపద్యప్యమావాస్యా తిథ్యోర్యుగ్మం మహాఫలమ్। ఏతద్వ్యస్తం మహాదోషం, హన్తి పుణ్యం పురా కృతమ్॥" ఇతి। అత్ర రన్ధ్రాన్తాః శబ్దాద్వితీయాదినవమ్యన్తతిథివాచకాః। రుద్రః= ఏకాదశీ। ద్వితీయా తృతీయాయుతా। సా చ ద్వితీయాయుతేతి సప్తయుగ్మానీత్యర్థః। ఇదం చ శుక్లపక్షే; అమాప్రతిపద్యుగ్మస్య పూర్ణిమాయాశ్చ తత్రైవ సత్త్వాదితి కేచిత్। తత్త్వం త్వమాప్రతిపద్యుగ్మాత్ కృష్ణపక్షలిఙ్గాత్ పక్షద్వయపరమిదం తత్తద్విశేషవాక్యైః కృష్ణే తిథివిశేషేఽపోహ్యత ఇతి। దశమీ తూక్తా పురాణసముచ్చయే– 'సంపూర్ణ దశమీ కార్యామిశ్రితా, పూర్వయాథవా।' ఇతి। సంపూర్ణే= శుక్లపక్షే। త్రయోదశీ తు సుమన్తునోక్తా - 'త్రయోదశీతు కర్తవ్యా ద్వాదశీసహితా మునే।' ఇతి। కృష్ణపక్షే త్వాప- స్తమ్బః–'ప్రతిపత్సద్వితీయా స్యాత్, ద్వితీయా ప్రతిపద్యుతా। చతుర్థీసంయుతా యా చ సా తృతీయా ఫలప్రదా॥ పఞ్చమీ చ ప్రకర్తవ్యా షష్ఠయా యుక్తా తు నారద। కృష్ణపక్షేఽష్టమీ చైవ కృష్ణపక్షే చతుర్దశీ॥పూర్వవిద్ధా ప్రకర్తవ్యా, పరవిద్ధా న కుత్రచిత్। దశమీ చ ప్రకర్తవ్యా సదుర్గా ద్విజసత్తమ॥ షష్ఠ్యష్టమీ అమావాస్యా కృష్ణపక్షే త్రయోదశీ। ఏతాః పరయుతాః పూజ్యాః, పరాః పూర్వేణ సంయుతాః॥' ఇతి। యత్తు వ్యాఘ్రః– 'ఖర్వో దర్పస్తథా హింసా త్రివిధం తిథిలక్షణమ్। ఖర్వదర్పౌ పరౌ పూజ్యౌ, హింసాస్యాత్ పూర్వకాలికీ॥' ఇతి। ఖర్వః=సామ్యం,దర్పః=వృద్ధిః,తయోః పరా। హింసా=క్షయః, తత్ర పూర్వేత్యర్థః। ఏతచ్ఛ్రాద్ధాదివిషయమ్; 'ద్వితీయాదికయుగ్మానాం పూజ్యతా నియమాదిషు। ఏకోద్దిష్టాదివృద్ధ్యాదౌ హ్రాసవృద్ధ్యాదిచోదనా॥' ఇతి వ్యాసో- క్తేః। నియమాదిషు=వ్రతదానాదిదైవకర్మసు। ఏకోద్దిష్టాదితిథేర్వృద్ధ్యాదావిత్యర్థః కర్మకాలవ్యాప్త్య- భావే తు కర్మోపక్రమకాలగైవ గ్రాహ్యా। 'కర్మోపక్రమకాలగా తు కృతిభిర్గ్రాహ్యా, న యుగ్మాదరః' ఇతి దీపికోక్తేః। యాని తు - 'యాం తిథిం సమనుప్రాప్య ఉదయం యాతి భాస్కరః। సా తిథిః సకలా జ్ఞేయా దానా- ధ్యయనకర్మసు॥'ఇత్యాదీని, – తాని త్రిముహూర్తాదిస్తుతిరితి నిర్ణయశైలీ।

అథైకభక్తమ్। తత్కాలః పాద్మే –'మధ్యాహ్నవ్యాపినీ గ్రాహ్యా ఏకభక్తే సదా తిథిః।' ఇతి। మధ్యాహ్నశ్చ పఞ్చధావిభక్తదినతృతీయాంశః। తేన యద్యపి ద్వాదశదణ్డానన్తరం ప్రాప్యతే, తథాపి 'దినార్ధసమయేఽతీతే భుజ్యతే నియమేన యత్। ఏకభక్తమితి ప్రోక్తమతస్తత్స్యాద్దివైవ హి॥" ఇతి స్కాన్దోక్తేః షోడశసప్తదశాదిదణ్డా ముఖ్యః కాలః। దీపికాయాం తు –' మధ్యాహ్నేన్త్యదలే త్రిభా- గదివసే స్యాదేకభక్తమ్' ఇతి। తతః సూర్యాస్తపర్యన్తం గౌణః। 'దివైవ హి' ఇత్యస్య వైయర్థ్యాపత్త్యేతత్పరత్వాత్। అత్ర పూర్వేద్యురేవ వ్యాప్తిః ,పరేద్యురేవ , ఉభయేద్యుర్వ్యాప్తిః, తదభావః, అంశవ్యాప్తిః, తత్రాపి సామ్యం వైషమ్యం చేతి షట్ పక్షాః।

'తత్రాద్యయోరసందేహ ఏవ, తృతీయే తు పూర్వేఽహ్ని గౌణముఖ్యవ్యాప్తేః సత్త్వాత్ పూర్వా ఇతి మాధవః। 'యుగ్మవాక్యాన్నిర్ణయః' ఇతి హేమాద్రిః।

చతుర్థపక్షే పూర్వైవ; గౌణకాలవ్యాప్తేః సత్త్వాత్ వైషమ్యేణాంశవ్యాప్తౌ యాధికా, సా గ్రాహ్యా, సామ్యే పూర్వా। అయం చ స్వతన్త్రైకభక్తనిర్ణయః। అన్యాఙ్గే ఉపవాసప్రతినిధౌ చ తదనుసారేణ నిర్ణయః ॥

అథ నక్తమ్। తచ్చ దినానాశనపూర్వం రాత్రిభోజనమ్। తత్ర ప్రదోషవ్యాపినీ గ్రాహ్యా। 'ప్రదోష- వ్యాపినీ గ్రాహ్యా తిథిర్నక్తవ్రతే సదా।' ఇతి వత్సోక్తేః। ప్రదోషస్తు – 'త్రిముహూర్తం ప్రదోషః స్యాద్భానా- నక్త-ప్రదోష- వస్తం గతే సతి। నక్తం తత్ర తు కర్తవ్యమితి శాస్త్రవినిశ్చయః॥' ఇతి మదనరత్నే యోర్విచార:। వ్యాసోక్తేః। తత్రాపి త్రిదణ్డోత్తరం కార్యమ్। 'సాయంసన్ధ్యా త్రిఘటికా అస్తాదుపరి భాస్వతః।' ఇతి స్కాన్దోక్తేర్దణ్డత్రయస్య సంధ్యత్వాత్। తత్ర – 'చత్వారీమాని కర్మాణి సంధ్యాయాం పరివర్జయేత్। ఆహారం, మైథునం, నిద్రాం, స్వాధ్యాయం చ చతుర్థకమ్॥' ఇతి మార్కణ్డేయేన భోజననిషేధాత్। 'ముహూర్తోనం దినం నక్తం ప్రవదన్తి మనీషిణః। నక్షత్రదర్శనాన్నక్తమహం మన్యే గణాధిప॥' ఇతి మాధవీయే భవిష్యోక్తేశ్చ ।గౌడాస్తు– 'ప్రదోషోఽస్తమయాదూర్ధ్వం ఘటికాద్వయమిష్యతే॥ ఇతి వత్సోక్తః ప్రదోషః। సన్ధ్యా చ దినరాత్ర్యోః సన్ధౌ ముహూర్త:। 'అర్ధాస్తమయాత్సంధ్యా వ్యక్తీభూతా న తారకా యావత్। తేజఃపరిహానివశాద్భానోరర్ధోదయం యావత్॥' ఇతి వరాహోక్తేరిత్యాహుః, – తన్న; అస్య సంధ్యావ- న్దనానధ్యాయాదిపరత్వాత్। అత ఏవ తత్ర ఖణ్డమణ్డలస్య సంధ్యాత్వముక్తం విజ్ఞానేశ్వరేణ। యచ్చ మదనరత్నే 'నక్తస్య వైధత్వాద్రాగప్రాప్తభోజనగోచరో నిషేధః' ఇత్యుక్తమ్, తన్న; విధేర్నిషేధావి- రోధాత్। అన్యథా కపిఞ్జలానిత్యత్ర త్రిభ్యోఽధికానాం హింసనం స్యాత్। సాయంకాలే నక్తం తు దినద్వయే ప్రదోషాస్పర్శే జ్ఞేయమ్; 'అతథాత్వే పరత్ర స్యాదస్తాదర్వాగ్యతో హి సా।' ఇతి జాబాలివచనాత్।ప్రదోషవ్యాపినీ న స్యాద్దివా నక్తం విధీయతే। ఆత్మనో ద్విగుణా ఛాయా మన్దీభవతి భాస్కరే॥ తన్నక్తం నక్తమిత్యాహుర్న నక్తం నిశి భోజనమ్॥' ఇతి స్కాన్దాచ్చ। యత్యాదీనామపి సాయాహ్నే నక్తమ్। 'నక్తం వనిశాయాం కుర్వీత గృహస్థో విధిసంయుతః। యతిశ్చ విధవా చైవ కుర్యాత్తత్సది- వాకరమ్॥' ఇతి తత్రైవ స్మృత్యన్తరాత్। ఇదమపుత్రవిధురోపలక్షణమ్। పుత్రవతస్తు రాత్రావేవ; 'అనాశ్రమోఽప్యాశ్రమీ స్యాదపత్నీకోఽపి పుత్రవాన్।' ఇతి సంగ్రహోక్తేః। సౌరనక్తం తు దివైవ; 'త్రిముహూర్తస్పృగేవాహ్ని నిశి చైతావతీ తిథిః। తస్యాం సౌరం భవేన్నక్తమహన్యేవ తు భోజనమ్॥' ఇతి సుమన్తూక్తే:।

హరినక్తే హరినక్తే విశేష: కాలాదర్శే స్కాన్దే– 'ఉదయస్థా సదా పూజ్యా హరినక్తవ్రతే తిథిః। 'ఇతి విశేష:। అన్యనక్తం తు సంక్రాన్త్యాదావపి రాత్రావేవ; నిషేధస్య రాగప్రాప్తభోజనగోచరత్వేన వైధాబా- ధకత్వాత్। దినద్వయవ్యాప్తౌ పరా; 'ఉభయోర్యది వాతిథ్యోః ప్రదోషవ్యాపినీ తిథిః।

తత్రోత్తరత్ర నక్తం స్యాదుభయత్రాపి సా యతః॥' ఇతి కాలాదర్శే జాబాలివచనాత్। అన్యపక్షేషు ఏకభక్తవన్నిర్ణయః। అత్ర విశేషో మదనరత్నే గారుడే–'హవిష్యభోజనం స్నానం సత్యమాహారలాఘవమ్। అగ్నికార్యమధఃశయ్యాం నక్త- భోజీ షడాచరేత్॥'అగ్నికార్యం=వ్యాహృతిహోమః॥ ఇతి నక్తమ్॥ అయాచితే తు విశేషవచనాభావాత్పక్షే ఉపవాసే ప్రాప్తే ఉపవాసవన్నిర్ణయః॥

అథ నక్షత్రవ్రతకాలనిర్ణయో విష్ణుధర్మే– 'ఉపోషితవ్యం నక్షత్రం యస్మిన్నస్తమియాద్రవిః। యుజ్యతే యత్ర వా తారా నిశీథే శశినా సహ॥' ఇతి। మాధవీయే స్కాన్దే–'తత్రైవోపవసేహక్షే యన్నిశీథాదధో భవేత్। ఉపవాసే యదృక్షం స్యాత్తద్ధి నక్తైకభక్తయోః॥'

అథ వ్రతపరిభాషా॥ తత్రాధికారిణో మదనరత్నే భవిష్యే – 'అనగ్నయస్తు యే విప్రాస్తేషాం శ్రేయో విధీ- యతే। వ్రతోపవాసనియమైర్నానాదానైస్తథా నృప॥' అనగ్నిగ్రహణముపవాసవిషయమ్। అత ఏవ దేవలః – 'ఆహితాగ్నిరనడ్వాంశ్చ బ్రహ్మచారీ చ తే త్రయః। అశ్నన్త ఏవ సిధ్యన్తి నైషాం సిద్ధిరనశ్నతామ్॥' ఏకాదశ్యాదౌ తు వచనాద్భవతీతి వక్ష్యామః। శుద్రస్యాప్యధికారః। శూద్రో వర్ణశ్చతుర్థోఽపి వర్ణత్వాద్ధర్మ- మర్హతి। వేదమన్త్రస్వధాస్వాహావషట్కారాదిభిర్వినా॥" ఇతి వ్యాసోక్తేః। ప్రాచ్యాస్తు వైశ్యశూద్ర- యోర్ద్విరాత్రాధికోపవాసనిషేధః। 'వైశ్యాః శూద్రాశ్చ యే మోహాదుపవాసం ప్రకుర్వతే। త్రిరాత్రం పఞ్చరాత్రం వా తేషాం వ్యుష్టిర్న విద్యతే॥ చతుర్థభక్తక్షపణం వైశ్యే శూద్రే విధీయతే। త్రిరాత్రం తు న ధర్మజ్ఞైర్విహితం బ్రహ్మవా ఉపవాసాధికారినిర్ణయ:। దిభిః॥' ఇతి హేమాద్రౌ వచనాదిత్యాహు:। యావదుక్తనిషేధ ఇత్యేకే। తత్త్వం తు ప్రకరణాన్మహాతపోవిషయ ఇతి యుక్తమ్। ఏవం స్త్రీణామపి। యత్తు స్కాన్దే- 'నాస్తి స్త్రీణాం పృథగ్యజ్ఞో న వ్రతం నాప్యుపోషణమ్। భర్తృశుశ్రూషయైవైతా లోకనిష్టాన్వన్తి హి॥ యద్దేవేభ్యో యచ్చ పిత్రాదికేభ్యః కుర్యాద్భర్తాఽభ్యర్చనం సత్క్రియాం చ। తస్యార్ధం వై సా ఫలం నాన్యచిత్తా నారీ భుజ్క్తే భర్తృశుశ్రూషయైవ॥' ఆదిత్యపురాణే– 'నారీ ఖల్వననుజ్ఞాతా భర్త్రా వాపి సుతేన వా। విఫలం తద్భవేత్తస్యా యత్కరోత్యౌర్ధ్వ- దేహికమ్॥' ఇతి। ఔర్ధ్వదేహికం= పారలౌకికం, తద్భర్తననుజ్ఞ। విషయమ్; 'భార్యా పత్యుర్మతేనైవ వ్రతాదీ- నాచరేత్సదా।' ఇతి కాత్యాయనోక్తేః। అత్ర విశేషో హరివంశే– 'స్నానం చ కార్యం శిరసస్తతః ఫలమ- వాప్నుయాత్। స్నాత్వా స్త్రీ ప్రాతరుత్థాయ పతిం విజ్ఞాపయేత్సతీ॥' తథా– 'గృహీత్వోదుమ్బరం పాత్రం సకుశం సాక్షతం తథా। గోశృఙ్గం దక్షిణం సిఞ్చ్య ప్రగృహ్ణీయాచ్చ తజ్జలమ్॥' ఔదుమ్బరం = తామ్రమయమ్ ।' తతో భర్తుః సతీ దద్యాత్స్నాతస్య ప్రయతస్య చ। ఆత్మనశ్చాభిషేక్తవ్యం తతః శిరసి తజ్జలమ్। ఉపవాసేషు కర్తవ్యమేతద్ధి వ్రతకేషు చ॥" ఇతి సర్వవ్రతేషు సంకల్పవిధిశ్చ భారతే–

'గృహీత్వాదుమ్బరం పాత్రం వారిపూర్ణముదఙ్ముఖః। ఉపవాసం తు గృహ్ణీయాద్యద్వా సంకల్పయేదుధః॥' హస్తేనైవేత్యర్థః ॥

అథ వ్రతారమ్భకాలః। మదనరత్నే గార్గ్య :-'అస్తగే చ గురౌ శుక్రే బాలే వృద్ధేమలిమ్లుచే। ఉద్యా- పనముపారమ్భం వ్రతానాం నైవ కారయేత్ ॥" రత్నమాలాయామ్- 'సోమసౌమ్యగురుశుక్రవాసరాః సర్వకర్మసు భవన్తి సిద్ధిదాః। భానుభౌమశనివాసరేషు చ ప్రోక్తమేవ ఖలు కర్మ సిధ్యతి॥' తథా-'విరుద్ధసంజ్ఞా ఇహ యే చ యోగాస్తేషామనిష్టః ఖలు పాద ఆద్యః। సవైధృతిస్తు వ్యతిపాతనామా సర్వోఽప్యనిష్టః, పరిఘస్య చార్ధమ్॥ తిస్రస్తు యోగే వప్రథమే, సవజ్రే, వ్యాఘాతసంజ్ఞే నవ, పఞ్చ శూలే। గణ్డేఽతిగణ్డే చ షడేవ నాడ్యః శుభేషు కార్యేషు వివర్జనీయాః॥'సంగ్రహే-'కృష్ణేఽగ్నిదిశయోరూర్ధ్వం సప్తమీభూతయోరధః। శుక్లేవేదేశయోరూర్ధ్వం భద్రా ప్రాగ్వసుపూర్ణయోః॥' శ్రీపతిః-'న సిద్ధిమాయాతి కృతం చ విష్ట్యాం విషారి- ఘాతాదికమత్ర సిద్ధమ్ ।' వ్యవహారసముచ్చయే- 'దశమ్యామష్టమ్యాం ప్రథమఘటికాపఞ్చమపరం హరియౌ సప్తమ్యాం ద్విదశఘటికాన్తే త్రిఘటికమ్। తృతీయారాకాయాం ఖయమ (౨౦) ఘటికాభ్యః పరభవం శుభం విష్టేః పుచ్ఛం శివతిథిచతుర్థ్యోస్తు విరమే॥' తత్రైవ - 'సర్పిణీ తు సితే పక్షే కృష్ణే చైవ తు వృశ్చికీ। సర్పిణ్యాస్తు ముఖం త్యాజ్యంం వృశ్చిక్యాః పుచ్ఛమేవ చ॥' మాధవీయే-'విష్టిర్యదాఽహని తిథేరపరార్ధ- జాతా నపూర్వార్ధజా నిశి తదా శుభదా చ పుచ్ఛే।' బ్రహ్మయామలే- 'దినభద్రా యదా రాత్రౌ రాత్రిభద్రా

యదా దివా। న త్యాజ్యా శుభకార్యేషు ప్రాహురేవం పు రాతనాః॥'శ్రీపతిః-'షట్ పౌష్ణతో ద్వాదశ శాంకరాచ్చ పౌరందరాద్భాని నవ క్రమేణ। పూర్వార్ధమధ్యాపరభాగయుఞ్జి చిరంతనజ్యౌతిషికైః స్మృతాని ॥'

వ్రతారమ్భే విశేషో మదనరత్నే సత్యవ్రతేనోక్తః-'ఉదయస్థా తిథిర్యా హి న భవేద్దినమధ్యభాక్। సా ఖణ్డా న వ్రతానాం స్యాదారమ్భశ్చ సమాపనమ్॥' ఇతి। దేవలః- 'అభుక్త్వా ప్రాతరాహారం స్నా- త్వాచమ్య సమాహితః। సూర్యాయ దేవతాభ్యశ్చ నివేద్య వ్రతమాచరేత్॥' మదనరత్నే భవిష్యే- 'క్షమా సత్యం దయా దానం శౌచమిన్ద్రియనిగ్రహః। దేవపూజాగ్నిహవనం సంతోషః స్త్వేయవర్జనమ్॥ సర్వవ్రతేష్వయం ధర్మః సామాన్యో దశధా స్మృతః॥' అగ్నిహోమస్తద్దైవత్యః, వ్యాహృతిహోమో వేతి వర్ధమానః। యత్తు తేనోక్తమ్- 'సర్వపదమేతత్ పురాణోక్తప్రకృతవ్రతపరమ్, వ్రతాన్తరే తు విధ్యన్తరసత్త్వే హోమోఽన్యథా న। అత

ఏవైకాదశ్యాం శిష్టానాం హోమానాచరణమ్' ఇతి, –తన్న; 'జపో హోమశ్చ' ఇతి వక్ష్యమాణైక-

---

 నిం సిం౦ 3

వాక్యత్వేనాస్య కామ్యవ్రతసమాప్తిపరత్వాత్। తత్త్వం తు సాప్తదశ్యస్య పశుమిత్రవిన్దాదిప్రకరణ- స్థేనేవ తత్తద్వ్రతవిశేషహోమవిధిభిరస్యోపసంహార ఇతి। విష్ణుధర్మే–'తేజ్జప్యజపనధ్యానే తత్కథా- శ్రవణాదికమ్। తదర్చనం చ తన్నామకీర్తనశ్రవణాదయః॥ ఉపవాసకృతామేతే గుణాః ప్రోక్తా మనీషిభిః॥' కౌర్మే– 'బహిర్గ్రమాన్త్యజాన్ సూతిం పతితం చ రజస్వలామ్। న స్పృశేన్నాభిభాషేత నేక్షేత వ్రతవాసరే॥' పృథ్వీచన్ద్రోదయే అగ్నిపురాణే– 'స్నాత్వా వ్రతవతా సర్వవ్రతేషు వ్రతమూర్తయః। పూజ్యాః సువర్ణమయ్యాద్యాః శక్త్యా వై భూమిశాయినా। జపో హోమశ్చ సామాన్యం వ్రతాన్తే దానమేవ చ॥ చతుర్వింశద్ద్వాదశ వా పఞ్చ వా త్రయ ఏవ వా। విప్రా భోజ్యా యథాశక్తి తేభ్యో దద్యాచ్చ దక్షిణామ్॥' అత్ర 'విప్రా' ఇతి పుంలిఙ్గ- నిర్దేశాత్ పుమాంస ఏవ భోజ్యాః, న తు స్త్రియః। ఏవం సహస్రభోజనాదావపి విరూపైకశేషస్య ప్రమాణాన్తరం వినాఽయుక్తత్వాత్। అత ఏవ 'ద్వయోర్యజమానయోః ప్రతిపదం కుర్యాత్, బహుభ్యో యజమానేభ్యః' ఇత్యాదౌ విరూపైకశేషాయోగాత్ పత్న్యభిప్రాయం ద్విత్వం బహుత్వం వా న సంభవతి' ఇత్యుక్తమాచార్యైః పార్థసారథినా చ। ఏతేనైకస్య బ్రాహ్మణస్యావృత్త్యా భోజనం పరాస్తమ్। బహుత్వస్యైకపదశ్రుత్యా బ్రాహ్మణాన్వితత్వేన భోజనాన్వయాభావాదిత్యన్యత్ర విస్తరః । 'శూద్రస్య తు ప్రతిష్ఠాదివద్విప్రద్వారా వ్యాహృతి హోమః' ఇతి వర్ధమానః। వ్రతమూర్తయః = వ్రతదేవతాప్రతిమాః। ప్రతిమా స్వరూపం చ మదనరత్నే భవిష్యే–' అనుక్తద్రవ్య- ప్రతిమా స్వరుపనిర్ణయ:। తత్సంఖ్యా దేవతాప్రతిమా నృప। సౌవర్ణీ రాజతీ తామ్రీ వృక్షజా మార్తికీ తథా॥ చిత్రజా పిష్టలేఖోత్థా నిజవిత్తానురూపతః। ఆ మాషాత్ పలపర్యన్తం కర్తవ్యా శాఠ్యవర్జితైః॥' తత్రైవ బ్రాహ్మే – 'ఆజ్యం ద్రవ్యమనాదేశే జుహోతిషు విధీయతే। మన్త్రస్య దేవతాయాశ్చ ప్రజాపతిరితి స్థితిః॥' మన్త్రానుక్తౌ సమస్తవ్యాహృతిరూపో మన్త్రః, ప్రజాపతిశ్చ దేవతేతి కల్పతరుః। వర్ధమానధృతదేవీపురాణే– 'హోమో గ్రహాదిపూజాయాం శతమష్టాధికం భవేత్। అష్టావింశతిరష్టౌ వా యథాప్రాప్తి విధీయతే॥'

మదన- రత్నే– 'అనుక్తసంఖ్యా యత్ర స్యాచ్ఛతమష్టోత్తరం స్మృతమ్।'
వర్ధమానధృతవృద్ధశాతాతపః– 'ఉపవాసం ద్విజః కృత్వా తతో బ్రాహ్మణభోజనమ్।
కుర్యాత్తేనాస్య సగుణ ఉపవాసోఽభిజాయతే॥'

వ్రతోద్యాపనానుక్తౌ తు పృథ్వీ చన్ద్రోదయే నన్దిపురాణే– 'కుర్యాదుద్యాపనం తస్య సమాప్తౌ యదుదీరితమ్। ఉద్యాపనం వినా యత్తు తద్వ్రతం నిష్ఫలం భవేత్॥ యది చోద్యాపనం నోక్తం వ్రతానుగుణతశ్చరేత్। విత్తానుసారతో దద్యాదనుక్తోద్యాపనే వ్రతే॥ గాశ్చైవ కాఞ్చనం దద్యాద్వ్రతస్య పరిపూర్తయే॥' అశక్తౌ తు నారదీయే– 'సర్వేషామప్యలాభే తు యథోక్తకరణం వినా। విప్రవాక్యం స్మృతం శుద్ధం వ్రతస్య పరిపూర్తయే ॥ వృథా విప్రవచో యస్తు గృహ్ణాతి మనుజః శుభమ్। అదత్త్వా దక్షిణాం పాపః స యాతి నరకం ధ్రువమ్॥' భారతే– 'వేదోపనిషదే చైవ సర్వకర్మసు దక్షిణా। సర్వత్ర తు మయోద్దిష్టా భూమిర్గావోఽథ కాఞ్చనమ్॥' బైజవాపః–'శివనేత్రోద్భవం యస్మాద్రజతం పితృవల్లభమ్। అమఙ్గలం తద్య- త్నేన దేవకార్యేషు వర్జయేత్॥'టోడరానన్దే దేవీపురాణే– 'వ్రతే చ తీర్థేఽధ్యయనే శ్రాద్ధేఽపి చ విశేషతః। పరాన్నభోజనాద్దేవి యస్యాన్నం తస్య తత్ఫలమ్ ॥ 'పృథ్వీచన్ద్రోదయేఽగ్నిపురాణే–' నిత్యస్నాయీ మితా- హారో గురుదేవద్విజార్చకః। క్షారం క్షౌద్రం చ లవణం మధు మాంసాని వర్జయేత్॥' క్షారాస్తు తత్రైవోక్తాః –'తిలముద్గాహతే శిమ్బ్యం సస్యే గోధూమక్షారాకోద్రవౌ। ధాన్యకం దేవధాన్యం చ శమీధాన్యం తథై- క్షారా హవిష్యగణశ్చ। తథైక్షవమ్ ॥ స్విన్నధాన్యం తథా పణ్యం మూలం క్షారగణః స్మృతః॥' గోధూమానాం తు తత్రైవ ప్రతిప్రసవః - 'వ్రీహిషష్టికముద్గాశ్చ కలాయాః సతిలం పయః। శ్యామాకాశ్చైవ నీవారా గోధూమాద్యా వ్రతే హితాః॥ కూష్మాణ్డాలాబువార్తాకపాలఙ్కీజ్యోత్స్నికాస్త్యజేత్। చరుర్భైక్షం సక్తుకణాః శాకం దధి ఘృతం మధు। శ్యామాకా: శాలినీవారా యావకం మూలతణ్డులమ్॥ హవిష్యవ్రతనక్తాదావగ్ని- కార్యాదికే హితమ్। మధు మాంసం విహాయాన్యద్వ్రతే వా హితమీరితమ్॥' ఇతి। శమీధాన్యం = మాషాది, పాలఙ్కీ=మధ్యదేశే 'పోఈ' ఇతి ప్రసిద్ధా। జ్యోత్స్నికా =పటోలికా, (కోశాతకీ) । మితాక్షరాయాం గౌతమః – 'చరు - భైక్ష-సక్తుకణ- యావక- శాక-పయో-దధి- ఘృత-మూల-ఫలోదకాని హవీంష్యుత్తరోత్తరం ప్రశస్తాని। పయో దధి ఘృతం చ గవ్యమ్' ఇతి । అన్యే చ విశేషా ఏకాదశీచాతుర్మాస్యాదిప్రకరణే వక్ష్యన్తే। గృహీతవ్రతత్యాగే తు మదనరత్నే ఛాగలేయః–'పూర్వం వ్రతం గృహీత్వా యో నాచరేత్కామమోహితః। జీవన్ భవతి చాణ్డాలో, మృతః శ్వా చాభిజాయతే॥' తత్ర ప్రాయశ్చిత్తముక్తం పృథ్వీచన్ద్రోదయే అగ్ని –గరుడపురాణయోః– 'క్రోధాత్ప్రమాదాల్లోభాద్వా వ్రతభఙ్గో భవేద్యది। దినత్రయం న భుఞ్జీత ముణ్డనం శిరసోఽథవా॥' ఇతి ప్రాయశ్చిత్తామ్నానాదతిక్రాన్తవ్రతానుష్ఠానం నాస్తీతి గమ్యతే। యత్తు– 'ప్రాయ- శ్చిత్తం

తతః కృత్వా పునరేవ వ్రతీ భవేత్॥' ఇతి వచనాదతిక్రాన్తమపి వ్రతం కార్యమేవేతి కార్యమే- వేతి శూలపాణిః। తన్మధ్యే వ్రతలోపే శేషసత్త్వే జ్ఞేయమ్। -ఏతచ్చ శక్తవిషయమ్॥

అశక్తౌ తు కాలహేమాద్రౌ పురాణాన్తరే — 'ఉపవాసాసమర్థశ్చేదేకం విప్రం తు భోజయేత్। తావద్ధనాది వా దద్యాద్భుక్తద్ ద్విగుణం తథా॥ భుక్తః=కృతభోజనః। బ్రాహ్మణభోజనం వినేతి శేషః। 'సహస్రసం- మితాం దేవీం జపేద్వా ప్రాణసంయమాన్। కుర్యాద్వాదశసంఖ్యాకాన్ యథాశక్త్యాతురో నరః॥' ఇతి। శుద్ధితత్త్వే మాత్స్యే– 'ఉపవాసేష్వశక్తానాం నక్తం భోజనమిష్యతే ।" మదనరత్నే వాయవీయే – 'ద్రవ్యదాతోపవాసస్య ఫలం ప్రాప్నోత్యసంశయమ్ ।' తథాఽపరార్కే దేవలః–'బ్రహ్మచర్యం తథా శౌచం సత్యమామింపవర్జనమ్। వ్రతేష్వేతాని చత్వారి వరిష్ఠానీతి నిశ్చయః॥' మాత్స్యే– 'తస్మాత్కృతోపవాసేన స్నానమభ్యఙ్గపూర్వకమ్ । వర్జనీయం ప్రయత్నేన రూపఘ్నం తత్పరం నృప॥' అన్యే చ నియమాస్తత్ర తత్రాన్వేషణీయాః॥

అథ స్త్రీవ్రతేషు విశేష ఉచ్యతే। తత్ర హేమాద్రౌ వ్రతకాణ్డే గారుడే – 'గన్ధాలంకారతామ్బూలపుష్పమాలా- నులేపనమ్। ఉపవాసే న దుష్యన్తి దన్తధావనమఞ్జనమ్॥' ఇతి। – ఇదం చ సభర్తృకోపవాసవిషయమ్; 'అఞ్జనం చ సుతామ్బూలం కుఙ్కుమం రక్తవాససీ। ధారయేత్సోపవాసాపి అవైధవ్యకరం యతః ॥ విధవా యతిమార్గేణ, కుమారీ వా యదృచ్ఛయా॥' ఇతి తత్రైవ భవిష్యోక్తేః। తథా విష్ణుధర్మే– 'సర్వేషు తూపవాసేషు పుమాన్వాఽథ సువాసినీ। ధారయేద్రక్తవస్త్రాణి కుసుమాని సితాని చ॥ విధవా శుక్లవసనమేకమేవ హి ధారయేత్॥' మనురపి–'పుష్పాలంకారవస్త్రాణి గన్ధధూపానులేపనమ్। ఉపవాసే న దుష్యన్తి దన్తధావ- నమఞ్జనమ్॥ 'మదనరత్నే వ్యాసః– 'దన్తధావనపుష్పాది వ్రతేఽప్యస్యా న దుష్యతి।' ఇతి। యద్యపీదం సర్వోపవాసవిషయం ప్రతీయతే, తథాపి శిష్టాచారాత్సౌభాగ్యాద్యర్థం క్రియమాణనవరాత్రత్రిరాత్రాద్యుప- వాసవిషయమేవ, న త్వేకాదశ్యాదివిషయమ్। 'అసకృజ్జలపానాచ్చ సకృత్తామ్బూలచర్వణాత్ । ఉపవాసః ప్రణశ్యేత దివాస్వాపాచ్చ మైథునాత్॥' ఇత్యపరార్కే దేవలేన తన్నిషేధాత్। న చాస్య పుంవిషయత్వేన సావకాశత్వాత్ స్త్రీణాం తామ్బూలాది ప్రాప్నోతీతి వాచ్యమ్; తామ్బూలాదిప్రాపకస్యైవైకాదశీతరవిషయ- త్వేన వైపరీత్యస్యాపి సువచత్వాత్। యత్తు హరివంశే – 'అఞ్జనం రోచనం చైవ గన్ధాన్సుమనసస్తథా। వ్రతే చైవోపవాసే చ నిత్యమేవ వివర్జయేత్ ॥ శిరసోఽభ్యఞ్జనం సౌమ్యే నైవమేతత్ప్రశస్యతే। న పాదయోర్న గాత్రస్య స్నేహేనేతి స్థితిః స్మృతా॥" ఇతి, – తత్తత్రైవోక్తపుణ్యకవ్రతవిషయం, న తు సర్వత్ర పూర్వోక్తవిరోధాదితి మదనరత్నే ఉక్తమ్। తత్రైవ –' అశ్రుప్రపాతో రోషశ్చ కలహస్య కృతిస్తథా॥ ఉపవాసాద్వ్రతాద్వాపి సద్యో భ్రంశయతి స్త్రియమ్॥'

స్త్రియమిత్యుపలక్షణమ్ । మదనరత్నే శివధర్మే- 'దానం వ్రతాని నియమా జ్ఞానం ధ్యానం హుతం జపః। యత్నేనాపి కృతం సర్వం క్రోధితస్య వృథా భవేత్॥'

సూతకాదౌ నిర్ణయ: అథ సూతకాదౌ నిర్ణయః - తత్ర శావస్త్యాశౌచయోః సర్వస్మార్తకర్మనివృత్తిర్నిబన్ధేషు స్పష్టైవ । గౌడాస్తు క్షతాశౌచాదావపి తామాహుః - 'జానూర్ధ్వే క్షతజే జాతే నిత్యకర్మ న చాచరేత్। నైమిత్తికం చ తదధః స్రవద్రక్తో న చాచరేత్॥ లోతకే చ సముత్పన్నే జ్వరకర్మణి మైథునే। ధూమోద్గారే తథా వాన్తౌ నిత్యకర్మాణి సంత్యజేత్ ॥ ద్రవ్యే భుక్తే త్వజీర్ణే చ నైవ భుక్త్వాపి కించన। కర్మ కుర్యాన్నరో నిత్యం సూతకే మృతకే తథా॥ ఇతి కాలికాపురాణాత్। వస్తుతస్తు పూర్వం దేవీపూజోపక్రమాత్తన్మాత్రవిషయత్వమస్యేతి యుక్తం ప్రతీమః। తథా హి హేమాద్రౌ పాద్మే' గర్భిణీ సూతికాదిశ్చ కుమారీ వాఽథ రోగిణీ। యదాఽశుద్ధా తదాఽన్యేన కారయేత్ ప్రయతా స్వయమ్॥' ఇతి। పుంసోఽప్యేష విధిః, లిఙ్గస్యావివక్షితత్వాత్। తేన 'యస్మిన్వ్రతే యత్పూజాద్యుక్తం తదన్యేన కారయేత్, శారీరనియమాన్స్వయం కుర్యాత్' ఇతి హేమాద్రిర్వ్యాచఖ్యౌ। 'న వ్రతినాం వ్రతే' ఇతి విష్ణూక్తేశ్చ। ఆరమ్భస్తు న భవత్యేవ। తదాహ శుద్ధితత్త్వే విష్ణుః– 'బహుకాలికసంకల్పో గృహీతశ్చ పురా యది। సూతకే మృతకే చైవ వ్రతం తన్నైవ దుష్యతి॥' ఏతత్కామ్యవ్రతపరమ్। నిత్యం త్వనారబ్ధమపి కార్యమితి గౌడాః। మదనరత్నే– 'పూర్వసంకల్పితం యచ్చ వ్రతం సునియతవ్రతైః। తత్కర్తవ్యం నరైః శుద్ధం దానార్చనవివర్జితమ్॥' మాధవీయే కౌర్మే–'కామ్యోపవాసే ప్రక్రాన్తే త్వన్తరా మృతసూతకే। తత్ర కామ్యవ్రతం కుర్యాద్దానార్చనవివర్జితమ్॥" ఇతి। ఏతేన సాఙ్గేఽధికారాద్వ్రతాఙ్గదేవపూజాది కార్యమితి వర్ధమానోక్తిః పరాస్తా। ప్రారబ్ధం పూజాది కార్యమేవ। నవరాత్రే తు తత్రైవ విశేషం వక్ష్యామః। ఏవం రజస్వలాపి। యత్తు సత్యవ్రత : – 'ప్రారబ్ధదీర్ఘతపసాం నారీణాం యద్రజో భవేత్। న తత్రాపి వ్రతస్య స్యాదుపరోధః కందాచన॥' ఇతి తత్ ప్రతినిధినా కారయేదిత్యేతత్పరమ్। తదుక్తం మదనరత్నే మాత్స్యే– 'అన్తరా తు రజోయోగే పూజామన్యేన కారయేత్।' ఇతి॥

ప్రతినిధయశ్చ నిర్ణయామృతే పైఠీనసిః– 'భార్యా పత్యువ్రతం కుర్యాద్భార్యాయాశ్చ పతివ్రతమ్। అసామర్థ్యే పరస్తాభ్యాం వ్రతభఙ్గో న జాయతే॥' స్కాన్దేఽపి – 'పుత్రం వా వినయోపేతం భగినీం భ్రాతరం తథా। ఏషామభావ ఏవాన్యం బ్రాహ్మణం వా నియోజయేత్॥' కాత్యాయన:–'పితృమాతృభ్రాతృపతిగుర్వర్థే చ విశేషతః। ఉపవాసం ప్రకుర్వాణః పుణ్యం శతగుణం లభేత్॥ మాతామహాదీనుద్దిశ్య ఏకాదశ్యాముపోషణే। కృతే తే తు ఫలం విప్రాః సమగ్ర సమవాప్నుయుః॥' మదనరత్నే ప్రభాసఖణ్డే – 'భర్తా పుత్రః పురోధాశ్చ ఆతా పత్నీ సఖాపి చ। యాత్రాయాం ధర్మకార్యేషు జాయన్తే ప్రతిహస్తకాః। ఏభిః కృతం మహాదేవి

స్వయమేవ కృతం భవేత్॥' తత్రైవ వాయవీయే– 'స్వయం కర్తుమశక్తశ్చేత్కారయీత పురోధసా। ' – ఇదం చ సర్వవర్ణసాధారణమ్; అవిశేషాత్। యత్తు కశ్చిదాహ – 'శూద్రస్య బ్రాహ్మణాదిరేవ ప్రతినిధిర్యుక్తో న శుద్రః। 'జపస్తపస్తీ- ర్థసేవా ప్రవ్రజ్యా మన్త్రసాధనమ్। విప్రైః సంపాదితం యస్య సంపన్నం తస్య తత్ఫలమ్॥" ఇతి మరీచివచనాత్' ఇతి, – తత్తుచ్ఛమ్। ప్రవ్రజ్యాదీనాం శుద్రేఽసంభవాత్, 'విషయే ప్రాయదర్శనాత్ ' ఇతి న్యాయేనాస్య బ్రాహ్మణాదిగోచరత్వాత్। యదాపి – 'ఉపవాసో వ్రతం హోమస్తీర్థస్నానజపాదికమ్।' ఇతి పూర్వార్ధస్తదాపి స ఏవ దోషః। 'స్త్రీశూద్రపతనాని షట్' ఇతి మానవీయే జపనిషేధాత్ వస్తుతస్తు సంపూర్ణతావాచనమాత్రమత్రోచ్యత ఇతి ప్రతినిధేః కా వార్తేత్యలమ్। అత్ర విశేషమాహ త్రికా- అత్ర విశేష:। ఙ్ఖమణ్ణన:–'కామ్యే ప్రతినిధిర్నాస్తి నిత్యే నైమిత్తికే చ సః। కామ్యేఽప్యుపక్రమా- దూర్ధ్వం కేచిత్ప్రతినిధిం విదుః॥ న స్యాత్ప్రతినిధిర్మన్త్రస్వామిదేవాగ్నికర్మసు। స దేశకాలయోర్నాస్తి నారణేరగ్నిరేవ సా॥ నాపి ప్రతినిధాతవ్యం నిషిద్ధం వస్తు కుత్రచిత్॥' హిరణ్యకేశిసూత్రేఽపి – 'న స్వామిత్వస్య భార్యాయాః పుత్రస్య దేశస్య కాలస్యాగ్నేర్దేవతాయాః కర్మణః శైబ్దస్య చ ప్రతినిధిర్వి- ద్యతే' ఇతి॥

అథ వ్రతాదిసన్నిపాతే నిర్ణయః। తత్ర తిథిద్వయసన్నిపాతే తత్రోక్తం దానహో మాది క్రమేణాను- ష్ఠేయమ్; అవిరోధాత్। ఇదం పూర్వారభ్దేష్వేవ। ఏకమధ్యేఽన్యకామ్యకర్మారమ్భస్తు న భవత్యేవ గుణఫ- లాహతే; 'యస్య యజ్ఞే ప్రతతేఽన్తరా యజ్ఞస్తాయతే తం యజ్ఞం నిర్ఋుతిగృహ్ణాతి' ఇతి రాణకధృతశ్రుతేః। యజ్ఞః= వ్రతాదికర్మమాత్రమ్ ; అనఙ్గేన వ్యవధానదోషస్య సర్వత్ర సామ్యాత్। శిష్టాస్తు మాఘకార్తిక- స్నానాదిమధ్యే లక్ష హోమ - తులా - భారతశ్రవణాద్యాచరన్తి, తన్నిత్యమధ్యేఽస్తు, కామ్యమధ్యేతు చిన్త్యమ్। యత్ర తు నక్తైకభక్తాదౌ విరోధస్తత్ర ప్రాథమ్యాదేకభక్తం కార్యమ్। నక్తం తు పరేద్యుస్త- త్తిథౌ గౌణకాలే కార్యమ్। సమకాలీనవిరుద్ధవ్రతాదౌ తు 'ఏకం స్వయం కృత్వాఽన్యద్భార్యాదినా కారయేత్' ఇతి మాధవః। యత్ర తు శివరాత్ర్యాదౌ తిథిమధ్యే పారణయాఽహ్ని భోజనం ప్రాప్తమ్, 'భూతాష్టమ్యోర్దివా భుక్త్వా రాత్రౌ భుక్త్వా చ పర్వణి। ఏకాదశ్యామహోరాత్రం భుక్త్వా చాన్ద్రాయణం చరేత్॥" ఇతి తన్నిషేధశ్చ తత్ర పారణాయా వైధత్వాద్దివైవ భోజనమ్। నిషేధస్తు రాగప్రాప్తభోజనవిషయః। ఏవమష్టమ్యాదినక్తవ్రతే సంక్రాన్త్యాదౌ రవౌ సంకష్టచతుర్థ్యాం చ రాత్రౌ భోజనమ్। యత్ర త్వష్టమ్యాదౌ దివా భుజినిషేధః, సంక్రమే చ రాత్రావితి నిషేధద్వయం తత్రోపవాస ఏవ కార్యః। యద్యపి పుత్రిణ ఉపవాసోఽపి నిషిద్ధస్తథాపి – 'ఉపవాసనిషేధే తు భక్ష్యం కించిత్ప్రకల్పయేత్।' ఇతి వచనాత్కించిద్భక్షయిత్వోపవాసః కార్యః। చాన్ద్రాయణమధ్యే ఏకాదశ్యాదౌ తు గ్రాససంఖ్యానియమేన భోజనం కార్యమేవ; చాన్ద్రాయణస్య కామ్యత్వేన నిత్య- లబాధకత్వాత్, అబాధేన గత్యసంభవాచ్చ।

ఏకాదశ్యామేకాన్తరోపవాసాదిపారణాయాం జలపారణాం కృత్వోపవసేత్। 'ఆపో వా అశితమనశితం చ ' ఇతి శ్రుతేః। ఏవం ద్వాదశ్యాం మాసోపవాసశ్రాద్ధప్రదోషాదిషు జ్ఞేయమ్। ఏవం కామ్యనైమిత్తికనిత్యత్వాదికృతం బలాబలం స్వయమూహ్యమితి దిక్॥

ఇతి కమలాకరభట్టకృతే నిర్ణయసిన్ధౌ వ్రతపరిభాషా సమాప్తా॥

---

3 – మనోయర్థః।

అథ ప్రతిపదాదినిర్ణయః॥ శుక్లా ప్రతిపదపరాహ్వవ్యాపిత్వే పూర్వా గ్రాహ్యా; యుగ్మవాక్యాత్ ప్రతిపదాదితిథినిణర్ణయ:। 'ప్రతిపత్ సంముఖీ కార్యా యా భవేదాపరాహ్నికీ।' ఇతి స్కాన్దోక్తేః। శుక్లా స్యాత్ప్రతిపత్తిథిః ప్రథమతశ్చేత్సాఽపరాహ్ణే భవేత్' ఇతి దీపికోక్తేశ్చ । అపరాహ్ణశ్చ పఞ్చధా భక్తే దినే చతుర్థో భాగః। తదభావే సాయాహ్నవ్యాపినీ గ్రాహ్యా; 'తదభావే తు సాయాహ్నవ్యాపినీ పరిగృహ్యతామ్।" ఇతి మాధవోక్తేః। కృష్ణా తు పరా; 'కృష్ణా తూత్తరతోఽఖిలా' ఇతి దీపికోక్తేః। కృష్ణాపి పూర్వైవేత్యనన్తభట్టాః। సర్వతిథిషు బర్జ్యాన్యుక్తాని ముహూర్తదీపికాయామ్ – 'కూష్మాణ్డం బృహతీఫలాని లవణం వర్జ్య తిలామ్లం తథా తైలం చామలకం దివం ప్రవసతా శీర్షం కపాలాన్త్రకమ్। నిష్పావాంశ్చ మసూరికాన్ ఫలమథో వృన్తాకసంజ్ఞం మధు ద్యూతం స్త్రీగమనం క్రమాత్ప్రతిపదాదిష్వేవమా షోడశ॥' శీర్షం = నారికేలమ్, కపాలం =అలాబు, అన్త్రం - పటోలకమ్। భూపాల :– 'కూష్మాణ్డం బృహతీం క్షారం మూలకం పనసం ఫలమ్। ధాత్రీ శిరః కపాలాన్త్రం నఖచర్మతిలాని చ॥ క్షురకర్మాఙ్గనాసేవాం ప్రతిపత్ప్రభృతి త్యజేత్॥' నఖం శిమ్బీ, చర్మ = మసూరికా॥ -

'ద్వితీయా తు కృష్ణా పూర్వా, శుక్లోత్తరా' ఇతి హేమాద్రిః। 'కృష్ణా ద్వితీయాఽఽదిమా। పూర్వాహ్ణే యది సా సితా తు పరతః సర్వా' ఇతి దీపికోక్తేః। మాధవానన్తభట్టమతే తు సర్వాపి ద్వితీయా పరా । తథా చ మాధవ: – 'పూర్వేద్యురసతీ ప్రాతః పరేద్యుస్త్రిముహూర్తగా। సా ద్వితీయా పరోపోష్యా పూర్వవిద్ధా తతోఽన్యథా॥" ఇతి॥

తృతీయా తు సర్వమతే రమ్భావ్యతిరిక్తా పరైవ। తేన యుగ్మవాక్యం రమ్భావ్రతవిషయమ్; 'రమ్భాఖ్యాం వర్జయిత్వా తు తృతీయాం ద్విజసత్తమ। అన్యేషు సర్వకార్యేషు గణయుక్తా ప్రశస్యతే॥' ఇతి బ్రహ్మవైవర్తాత్। గౌరీవ్రతే తు విశేషమాహ మాధవ :– ముహూర్తమాత్రసత్త్వేఽపి దినే గౌరీవ్రతం పరే। శుద్ధాధికాయామప్యేవం గణయోగప్రశంసనాత్॥' ఇతి॥

చతుర్థ్యపి సర్వమతే గణేశవ్రతాతిరిక్తా పరైవ; యుగ్మవాక్యాత్। 'ఏకాదశీ తథా షష్ఠీ అమావాస్యా చతుర్థికా। ఉపోష్యాః పరసంయుక్తాః పరాః పూర్వేణ సంయుతాః॥ ఇతి మాధవీయే వృద్ధవసిష్ఠోక్తేశ్చ । 'నాగచతుర్థీ తు మధ్యాహ్నవ్యాపినీ పఞ్చమీయుతా చ గ్రాహ్యా' ఇతి నిర్ణయామృతే మాధవీయే చోక్తమ్। 'యుగం మధ్యందినే యత్ర తత్రోపోష్య ఫణీశ్వరాన్। క్షీరేణాప్యాయ్య పఞ్చమ్యాం పూజయేత్ప్రయతో నరః॥ విషాణి తత్ర నశ్యన్తి న తాన్ హింసన్తి పన్నగాః॥' ఇతి మాధవీయే దేవలోక్తేః। యుగం = చతుర్థీ। పూర్వత్ర మధ్యాహ్నవ్యాప్తౌ పూర్వా, అన్యపక్షేషు పరైవ; పఞ్చమ్యాం పూజోక్తేః। గణేశవ్రతే తు తృతీయాయుతైవ చతుర్థీ। 'చతుర్థీ' తు తృతీయాయాం మహాపుణ్యఫలప్రదా। కర్తవ్యా ప్రతిభిర్వత్స గణనాథసుతోషిణీ॥" ఇతి హేమాద్రౌ బ్రహ్మవైవర్తాత్। మాధవీయే తు గణేశవ్రతే మధ్యాహ్నవ్యాపినీ ముఖ్యా। 'చతుర్థీ గణనాథస్య మాతృవిద్ధా- ప్రశస్యతే। మధ్యాహ్నవ్యాపినీ చేత్స్యాత్పరతశ్చేత్పరేఽహని॥' ఇతి బృహస్పతివచనాత్ । 'ప్రాతఃశుక్ల- తిలైః స్నాత్వా మధ్యాహ్నే పూజయేన్నృప।' ఇతి తత్కల్పేఽభిధానాచ్చ । తేన 'పరదినే తత్త్వే పరా, అన్యథా పూర్వా' ఇత్యుక్తమ్। వస్తుతస్తు యత్ర భాద్రశుక్ల - చతుర్థ్యాదౌ గణేశవ్రతవిశేషే మధ్యాహ్నపూజో- క్తా తద్విషయాణ్యేవ ప్రాగుక్తవచనాని, న తు సార్వత్రికాణి; సంకష్టచతుర్థ్యాదౌ బహూనాం కర్మకాలానాం బాధాపత్తేః। తేన సర్వత్ర గణేశవ్రతే పూర్వైవేతిసిద్ధమ్। సంకష్టచతుర్థీ తు చన్ద్రోదయవ్యాపినీ గ్రాహ్యా। సంకష్టీ నిర్ణయ:– దినద్వయే తత్త్వే మాతృయోగస్య సత్త్వాత్పూర్వేతి కేచిత్ । అన్యే తు దినే ముహూర్త- త్రయాదిరూపస్య తృతీయాయోగస్యాభావాత్ పరదినే మాధవోక్తమధ్యాహ్నవ్యాప్తిసత్త్వాత్సంపూర్ణత్వాఞ్చ పరేత్యాచక్షతే । దినద్వయే తదభావే తు పరైవ । గౌరీవ్రతే తు పూర్వైవ। 'గణేశగౌరీబహులావ్యతిరిక్తాః ప్రకీర్తితాః।చతుర్థ్యః పఞ్చమీవిద్ధా దేవతాన్తరయోగతః॥' ఇతి మదనరత్నే బ్రహ్మవైవర్తాత్॥

పఞ్చమీ తు మాధవమతే సర్వాపి పూర్వా।'చతుర్థీసంయుతా కార్యా పఞ్చమీ పరయా న తు । దైవే కర్మణి పిత్ర్యే చ శుక్లపక్షే తథాఽసితే॥' ఇతి హారీతోక్తేః। హేమాద్రిమతే తు కృష్ణా పూర్వా, సితా పరా; 'కృష్ణా పూర్వయుతా, సితా పరయుతా స్యాత్పఞ్చమీ' ఇతి దీపికోక్తేః।

వస్తుతస్తు హారీతోక్తిరుపవాసవిషయా; 'ప్రతిపత్ పఞ్చమీ చైవ సావిత్రీభూతపూర్ణిమాః। నవమీ దశమీ చైవ నోపోష్యాః పరసంయుతాః॥" ఇతి బ్రహ్మవైవర్తాత్। యత్తు - 'పఞ్చమీ తు ప్రకర్తవ్యా షష్ఠ్యా యుక్తా తు నారద॥' ఇత్యాపస్తమ్బీయం, తత్స్కన్ద- వ్రత పరమ్। 'స్కన్దోపవాసే స్వీకార్యా పఞ్చమీ పరసంయుతా।' ఇతి వాక్యశేషాదితి మాధవః। నాగ-పూజావిషయమిత్యనన్తభట్టనిర్ణయామృతాదయః। చమత్కారచిన్తామణౌ చ – 'పఞ్చమీ నాగపూజాయాం కార్యా షష్ఠీసమన్వితా। తస్యాం తు తుషితా నాగా ఇతరా సచతుర్థికా॥' ఇతి। తేన నాగపూజాదౌ పరైవ। యత్తు మదనరత్నదివోదాసీయయోః శ్రావణపఞ్చమ్యతిరిక్తా పూర్వేత్యుక్తమ్ ; 'శ్రావణే పఞ్చమీ శుక్లా సంప్రోక్తా నాగపంచమీ। తాం పరిత్యజ్య పఞ్చమ్యశ్చతుర్థీసంహితా హితాః॥' ఇతి సంగ్రహోక్తేః, 'గణేశస్క- న్దయోగాభ్యాం క్రమాన్నాగః శుభాశుభః। మిత్రామిత్రే తయోః పత్రే నాగానామాఖుబర్హిణౌ॥' ఇతి షట్త్రింశన్మ-తాచ శ్రావణపఞ్చమ్యతిరిక్తాయా నాగపఞ్చమ్యాశ్చతుర్థీయుతత్వముక్తం , తదుపవాసాదివిషయమ్ ।పత్రే = వాహనే॥

షష్ఠీ సర్వమతే స్కన్దవ్రతాతిరిక్తా పరైవ; యుగ్మవాక్యాత్। 'నాగవిద్ధా న కర్తవ్యా షష్ఠీ చైవ కదాచన।' ఇతి స్కాన్దాచ్చ ।

సప్తమీ పూర్వైవ; యుగ్మవాక్యాత్। 'షష్ఠయా యుతా సప్తమీ చ కర్తవ్యా తాత సర్వదా।" ఇతి స్కాన్దాచ్చ నిర్ణయామృతే– 'షష్ఠీ చ సప్తమీ చైవ వారశ్చేదంశుమాలినః। యోగోఽయం పద్మకో నామ సూర్యకోటిగ్రః సమః॥'

అష్టమీ తు సర్వమతే కృష్ణా పూర్వా, సితా పరా। 'వ్రతమాత్రేఽష్టమీ కృష్ణా పూర్వా, శుక్లాష్టమీపరా।' ఇతి మాధవోక్తేః। 'పరయుక్ శుక్లాష్టమీ, పూర్వయుక్ కృష్ణా' ఇతి దీపికోక్తేశ్చ। శివశక్త్యుత్సవే చ కృష్ణాప్యుత్తరా । 'పక్షద్వయేఽప్యుత్తరైవ శివశక్తిమహోత్సవే ।' ఇతి మాధవోక్తేః। దివోదాసీయే భవిష్యే - 'యదా యదా సితాష్టమ్యాం బుధవారో భవేత్క్వచిత్।తదా తదా హి సా గ్రాహ్యా ఏకభక్తాశనే నృప॥ సంధ్యాకాలే తథా చైత్రే ప్రసుప్తే చ జనార్దనే। బుధాష్టమీ న కర్తవ్యా హన్తి పుణ్యం పురాకృతమ్॥' అన్త్యం పద్యం హేమాద్రౌ న ధృతమ్॥

నవమీ తు సర్వమతే పూర్వా; యుగ్మవాక్యాత్, 'న కుర్యాన్నవమీం తాత దశమ్యా తు కదాచన।' ఇతి స్కాన్దాచ్చ॥

దశమీ తు పూర్వా పరా వేతి హేమాద్రిః। 'కృష్ణా పూర్వోత్తరా శుక్లా దశమ్యేవం వ్యవస్థితా'। ఇతి మాధవః। వస్తుతస్తు ముఖ్యా నవమీయుతైవ గ్రాహ్యా। 'దశమీ తు ప్రకర్తవ్యా సదుర్గా ద్విజసత్తమ।' ఇత్యాపస్తమ్బోక్తేః। యత్తు - 'సంపూర్ణా దశమీ కార్యా పూర్వయా పరయాథవా।' ఇత్యఙ్గిరసోక్తం, తన్న- వమీయుక్తాలాభే ఔదయికీ గ్రాహ్యేత్యేవం జ్ఞేయమ్॥

అథైకాదశీ। తత్రైకాదశ్యుపవాసో ద్వేధా - నిషేధపరిపాలనాత్మకః , వ్రతరూపశ్చ । తత్రాద్య: 'న శఙ్ఖేన పిబేత్తోయం న ఖాదేత్కూర్మసూకరౌ । ఏకాదశ్యాం న భుఞ్జీత పక్షయోరుభయోరపి ॥' ఇతి।

కౌర్మదేవలాద్యుక్తే: । అగ్నిపురాణేఽపి 'గృహస్థో బ్రహ్మచారీ చ ఆహితాగ్నిస్తథైవ చ। ఏకాదశ్యాం న భుఞ్జీత పక్షయోరుభయోరపి॥ ' ఇతి। న చాత్ర పర్యుదాసేన వ్రతవిధిః; తద్ధేతువ్రతాదిశబ్దాభావాత్ । వ్రతరూపస్తు బ్రహ్మవైవర్తే–'ప్రాప్తే హరిదినే సమ్యగ్విధాయ నియమం నిశి। దశమ్యాముపవాసస్య ప్రకుర్యా-ద్వైష్ణవవ్రతమ్॥' ఇతి। 'ఇదం చ శివభక్తాదిభిరపి కార్యమ్। 'వైష్ణవో వాఽథ శైవో వా కుర్యాదేకా- దశీవ్రతమ్।' ఇతి శివధర్మోక్తేః। 'వైష్ణవో వాఽథ శైవో వా సౌరోఽప్యేతత్సమాచరేత్।' ఇతి సౌరపురా- వేదస్య ద్వైవిధ్యం – ణాచ్చ। సోఽపి ద్వేధా–నిత్యః, వేధస్య ద్వైవిధ్యమ్। కామ్యశ్చ।'ఉపోష్యై- కాదశీం నిత్యం పక్షయో- రుభయోరపి।' ఇతి గారుడోక్తేః।'పక్షే పక్షే చ కర్తవ్యమేకాదశ్యాముపోషణమ్వ। ఇతి నారదోక్తేశ్చ నిత్యతా। 'యదీచ్ఛేద్విష్ణుసాయుజ్యం శ్రియం సంతతిమాత్మనః। ఏకాదశ్యాం న భుఞ్జీత పక్షయోరుభయోరపి॥'ఇతి కౌర్మాదిషు ఫలశ్రుతేశ్చ కామ్యతా ఉభయైకాదశీవ్రతం గృహస్థాతిరి- క్తానామేవ నిత్యమ్। గృహ- స్థస్య తు శుక్లాయామేవ వ్రతం నిత్యం, న కృష్ణాయామ్ ; 'ఏకాదశ్యాం న భుఞ్జీత

నిం సిం౦ ళ

పక్షయోరుభయోరపి। వనస్థయతిధర్మో ఽయం, శుక్లామేవ సదా గృహీ॥' ఇతి దేవలోక్తేః। న చానేన నిషేధపాలనమేవ వనస్థయతివిషయే ఉపసంహ్రియతే, నతు వ్రతమితివాచ్యమ్; అస్య పర్యుదాసేన వ్రత- విధిపరత్వాత్। అన్యథా పూర్వోక్తాగ్నిపురాణవచనే నిషేధపాలనే గృహస్థస్యాధికారోక్త్యా విరోధః స్యాత్। నిషేధస్య నివృత్తిమాత్రఫలత్వేన విశేషానపేక్షణాదుపసంహారాయోగాత్, అభావస్యధర్మత్వాభా- వాచ్చ। తస్మాదనేన సర్వేషామేకాదశీవ్రతవిధాయినాం సామాన్యవాక్యానాం వనస్థయతివిషయే ఉపసంహారాన్న గృహస్థస్య కృష్ణాయాం నిత్యవ్రతప్రాప్తిః। కథం తర్హి-'సంక్రాన్త్యాముపవాసం చ కృష్ణైకాదశివాసరే। చన్ద్రసూర్యగ్రహే చైవ న కుర్యాత్పుత్రవాన్ గృహీ॥'ఇతి నారదాదివచనేషు కృష్ణా నిషేధః ? ప్రాప్త్యభావాదితి చేచ్ఛ్రూయతామ్- 'శయనీబోధినీమధ్యేయా కృష్ణైకాదశీ భవేత్। సైవోపోష్యా గృహస్థేన నాన్యా కృష్ణా కదాచన॥" ఇతి పార్శ్వేగృహస్థస్య ఆషాఢీ కార్త్తికీమధ్యస్థా యా కృష్ణా విహితా, సా పుత్రవతో నిషిధ్యతే। అన్యకృష్ణాయాం తు న విధిః; సర్వవిధీనాం వనస్థయతిషూపసంహారాత్। న నిషేధః; ప్రాప్త్యభావాత్। శయన్యాదివాక్యం త్వపుత్రగృహిగోచరమిత్యనన్తభట్టహేమాద్ర్యాదిగ్రన్థాః| దీపికాపి వైష్ణవ-స్మార్తైకాదశ్యోః సామ్యమ్- అసితా తు శయనీబోధాన్తరస్థాప్యథో న స్యాత్సాత్మవతోఽపి ' ఇతి। మదనరత్నే భవిష్యే – 'యథా శుక్లా తథా కృష్ణా ద్వాదశీ మే సదా ప్రియా। శుక్లా గృహస్థైః కర్తవ్యా భోగసంతానవర్ధినీ। ముముక్షుభిస్తథా కృష్ణా న తే తేనోపదర్శితా॥" ఇతి। నిషేధపాలనం కామ్యవ్రతం చ సర్వకృష్ణాయాం సర్వగృహిణాం భవత్యేవ। 'పుత్రవాంశ్చ సభార్యశ్చ బన్ధుయుక్తస్తథైవ చ। ఉభయోః పక్షయోః కామ్యవ్రతం కుర్యాత్తు వైష్ణవమ్॥' ఇతి నారదోక్తేః। ఏతచ్చ సర్వం కాలాదర్శే ఉక్తమ్–విధవాయా వనస్థస్య యతేశ్చైకాదశీద్వయే। ఉపవాసో గృహస్థస్య శుక్లాయామేవ పుత్రిణః। భుజేర్నిషేధః కృష్ణాయాం 'సిద్ధిస్తస్య తతో వ్రతే॥' ఇతి। ప్రాచ్యాస్తువైష్ణవగృహస్థానాం కృష్ణాపి నిత్యా; నిత్యం భక్తిసమాయుక్తైర్నరైర్విష్ణుపరాయణైః। పక్షే పక్షే చ కర్తవ్యమేకాదశ్యాముపోషణమ్। సపుత్రశ్చ సభార్యశ్చ సజనో భక్తిసంయుతః। ఏకాదశ్యాముపవసేత్పక్షయోరుభయోరపి॥' ఇతి నారదోక్తేరిత్యాహుః। పుత్రశబ్ద శ్చాపత్యమాత్రవచనః; నారాయణవృత్తౌ - 'పుమాంస ఏవ మే పుత్రా జాయేరన్' ఇత్యత్రాపత్యమాత్రవాచిత్వోక్తేః। 'జైనయద్వహుపుత్రాణి 'ఇతి లిఙ్గాత్। 'పౌత్రీ మాతామహస్తేన ' ఇతి మనూక్తేః। పుత్ర్యా అపత్యమిత్యర్థే తు 'స్త్రీభ్యో ఢకూ' ఇతి పౌత్రేయ ఇత్యాపత్తేః। 'పుమాన్ పుత్రో జాయతే' ఇతి చ॥

ఉపవాసనిషేధే విశేషో వాయవీయే ఉక్త:–'ఉపవాసనిషేధే తు భక్ష్యం కించిత్ ప్రకల్పయేత్ । న దుష్యత్యుపవాసేన ఉపవాసఫలం లభేత్ ॥' భక్ష్యం చ తత్రైవోక్తమ్–' నక్తం హవిష్యాన్నమనోదనం వా ఫలం తిలా: క్షీరమదామ్బు చాజ్యమ్ । యత్పఞ్చగవ్యం యది వాపి వాయు: ప్రశస్తమత్రోత్తరముత్తరం చ ॥' ఇత్యలమ్ । తత్ర దశమీవేదో ద్వేధా— అరుణోదయవేద: ,సూర్యోదయవేదశ్చేతి । అధ్యో గారుడే – 'దశమీశేషసంయుక్తో యది స్యాదరుణోదయ: । నైవోపోష్యం వైష్ణవేన

అరుణోదయ-నిర్ణయః।

తద్ధి నైకాదశీవ్రతమ్॥" ఇతి। అరుణోదయస్వరూపం చ మాధవీయే స్కాన్దే - 'ఉదయాత్ ప్రాక్ చతస్రస్తు ఘటికా అరుణోదయః।' ఇతి। యదపి - 'ఉదయాత్ప్రాగ్యదా విప్ర ముహూర్తద్వయసంయుతా। సంపూర్ణైకాదశీ నామ తత్రైవోపవసేద్ గృహీ॥' ఇతి గారుడసౌరధర్మాదివచనమ్; యచ్చ భవిష్యే- 'ఆదిత్యోదయవేలాయాః ప్రాఙ్ముహూర్తద్వయాన్వితా। ఏకాదశీ తు సంపూర్ణా విద్ధాఽన్యా పరికీర్తితా॥' ఇతి, - తదప్యుపసంహారన్యాయేన దణ్డచతుష్టయపరమేవ। హేమాద్రావప్యేవమ్। యత్తు బ్రహ్మవైవర్తే- 'చతస్రో ఘటికాః ప్రాతరరుణోదయనిశ్చయః। చతుష్టయవిభాగోఽత్ర వేధాదీనాం కిలోదితః॥ అరుణోదయవేధః స్యాత్సార్ధం తు ఘటికాత్రయమ్॥ అతివేధో ద్విఘటికః ప్రభాసందర్శనాద్రవేః। మహావేధోఽపి తత్రైవ దృశ్యతేఽర్కో న దృశ్యతే। తురీయస్తత్ర విహితో యోగః సూర్యోదయే బుధైః॥' ఇతి, - తదప్యవయవద్వారాఽరుణోదయవేధవిశేషపరమేవేతి మాధవీయే మదనరత్నే చ। అన్త్యస్తూదయవేధః।

అన్యే వేధాః।

తథాన్యేఽపి౨ వేధా హేమాద్రౌ మాధవీయే చ గారుడే- 'ఉదయాత్ ప్రాకూ త్రిఘటికా వ్యాపిన్యేకాదశీ యదా। సందిగ్ధైకాదశీ నామ వర్జ్యేయం ధర్మకాఙ్క్షిభిః॥ ఉదయాత్ప్రాఙ్ ముహూర్తేన వ్యాపిన్యేకాదశీ యదా। సంయుక్తైకాదశీ నామ వర్జ్యేయం ధర్మవృద్ధయే॥' హేమాద్రౌ రాత్రేరన్త్యోఽష్టమో భాగోఽప్యరుణోదయ ఉక్తః- 'నిశః ప్రాన్తే తు యామార్ధే దేవవాదిత్రవాదనే। సారస్వతానధ్యయనే చారుణోదయ ఉచ్యతే॥" ఇతి స్మృతేః। అత్రైకే- 'ఏషాం సర్వపక్షాణాం ముహూర్తద్వయేన క్రోడీకారాత్, 'నిశః ప్రాన్తే' ఇతి వచనాచ్చ రాత్రిమానవశాత్సార్ధత్రిదణ్డాదయోఽనేకేఽరుణోదయాః।' తదాహ హేమాద్రిః - 'సార్ధఘటికాత్రయోక్తిరష్టావింశతిఘటీమితరాత్రివిషయా। మహత్తరాస్తు రాత్రీరపేక్ష్య చతస్రో ఘటికా ఇత్యుక్తమితి' ఇత్యాహుః। తన్న; 'అరుణోదయ' శబ్దస్యాఽనేకార్థత్వాపత్తేః। న చ ముహూర్తద్వయమర్థః; దణ్డద్వయైకముహూర్తాదివేధానాం తథాప్యనుపపత్తేః। నహి తేషాం యామార్ధత్వమరుణోదయత్వం చాస్తి। ముహూర్తద్వయస్య యామా-

---

౨. ఉదయాత్ ప్రాక్ చతుర్దణ్డత్వమరుణోదయశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమ్, అత ఏవ కామ్యోపవాసవర్జ్యవేధవాక్యే ఘటికాశబ్దోపాదానమిత్యస్యోపోద్బలకమాహ- తథేత్యాది। ఏకాదశీ త్రేధా-పూర్ణా, ఖణ్డా, విద్ధా చేతి। తత్ర యా ద్వాత్రింశన్ముహూర్తవ్యాపినీ సా పూర్ణా। 'ప్రతిపత్ప్రభృతి. సర్వా ఉదయాదోదయాద్రవేః। సంపూర్ణా ఇతి విఖ్యాతా హరివాసరవర్జితా॥' ఇతి స్కాన్దే హరివాసరపర్యుదాసాత్; తత్ర - 'ఉదయాత్ప్రాగ్ యదా విప్ర ముహూర్తద్వయసంయుతా। సంపూర్ణైకాదశీ నామ తత్రైవోపవసేద్గృహీ॥' ఇతి గారుడాత్। అత్రాప్యధికజిజ్ఞాసాయాం—'ఆదిత్యోదయవేలాయా ఆరభ్య షష్టినాడికాః। సంపూర్ణైకాదశీ నామ కార్యా ధర్మఫలేప్సుభిః॥' ఇతి గారుడం విజ్ఞేయమ్। ఖణ్డా చారుణోదయవ్యాపిన్యాః పరదినే న్యూనత్వే సతి భవతి। విద్ధా త్వరుణోదయన్యాప్త్యభావవతీ। 'ఆదిత్యోదయవేలాయాః ప్రాజ్ ముహూర్తద్వయాన్వితా। ఏకాదశీ తు సంపూర్ణా విద్ధాఽన్యా పరికీర్తితా॥' ఇతి భవిష్యపురాణాత్। సందిగ్ధా సంయుక్తా చేతి విద్ధాపి ద్వేధా। తత్ర – 'పుత్రరాజ్యప్రసిద్ధ్యర్థం ద్వాదశ్యాముపవాసయేత్। తత్ర క్రతుశతం పుణ్యం త్రయోదశ్యాం తు పారణమ్॥" ఇతి విహితం కామ్యోపవాసం సందిగ్ధ లక్షయిత్వా నిషేధయతి - ఉదయాదితి। ఏతచ్చ వాక్యద్వయం వైష్ణవేతరవిషయమ్। తాన్ ప్రతి తన్నిషేధవైయర్థ్యాత్। 'నైవోపోష్యం వైష్ణవేన' ఇతి సామాన్యత ఏవ నిత్యసాధారణ్యేన నిషిద్ధత్వాత్ ఇత్యాశయః।

ర్ధస్య చ 'చతస్రో ఘటికాః' ఇత్యనేనోపసంహారాచ్చ న తదర్ధః। న చ 'సార్ధం తు ఘటికాత్రయమ్' ఇత్యనేనాపి తదాపత్తిః శఙ్క్యా; తేన చతుర్దణ్డవేధస్యైవోక్తేః। చతుర్దణ్డేఽర్ధఘటీదశమీసత్త్వే హి వేధస్తదర్ధః' ద్విఘటికాదౌ తదయోగాచ్చ। యత్తు మతమ్ - కియతాఽరుణోదయవేధ ఇత్యపక్షాయాం సార్ధఘటికాత్రయనియమాదరుణోదయేఽర్ధఘటికాతో న్యూనదశమీసత్త్వే న దోషః' ఇతి, తత్తుచ్ఛమ్ ; ద్విదణ్డాదావపి తదాపత్తేః। 'దశమీశేషసంయుక్తో యది స్యాదరుణోదయః। నైవోపోష్యం వైష్ణవేన తద్ధి నైకాదశీవ్రతమ్॥' ఇతి గారుడే భవిష్యే చ యోగమాత్రనిషేధాత్। నారదీయేఽపి-'లవవేధేఽపి విప్రేన్ద్ర దశమ్యైకాదశీం త్యజేత్। సురాయా బిన్దునా స్పృష్టం గఙ్గామ్బు ఇవ నిర్మలమ్॥' స్కాన్దేఽపి - 'కలాకాష్ఠాదిగత్యైవ దృశ్యతే దశమీ విభో। ఏకాదశ్యాం న కర్తవ్యం వ్రతం రాజన్కదాచన॥' ఇతి। మాధవోఽప్యాహ – 'సోఽయం కలాదివేధోఽరుణోదయవేధే సూర్యోదయవేధే చ సమానః' ఇతి। నిగమేఽపి - 'సర్వప్రకారవేధోఽయముపవాసస్య దూషకః।' ఇతి। అత ఏవ మాధవేన- 'అరుణోదయాద్యదణ్డేఽల్పదశమీస్పర్శే సంపృక్తా, కృత్స్నఘటీయోగే సందిగ్ధా, ముహూర్తవ్యాప్తౌ సంయుక్తా, ఉదయే సంకీర్ణా' ఇత్యుక్త్వా 'అరుణోదయవేలాయాం దశమీ యది

సంగతా। సంపృక్తైకాదశీం తాం తు మోహిన్యై దత్తవాన్ప్రభుః॥' ఇతి గోభిలాద్యుక్తేః పూర్వోక్త గారుడాదేశ్చ సామాన్యతో విశేషతశ్చారుణోదయవేధో నిషిద్ధః। యత్తు - 'అష్టమభాగోఽరుణోదయః' ఇతి హేమాద్రిణోక్తమ్, యచ్చ 'మహత్తరాస్తు రాత్రీః' ఇతి, - తత్పరమతం స్వయమేవ దూషితమ్, అన్తేఽప్యుక్తమ్ - 'వైధతారతమ్యం చ దోషతారతమ్యాదుపపద్యతే' ఇతి। దోషతారతమ్యం చ ప్రాయశ్చిత్తతారతమ్యాదవగమ్యతే। తచ్చోక్తం హేమాద్రౌ స్మృత్యన్తరే - 'అజ్ఞానాద్యది వా మోహాత్కుర్వనేకాదశీం నరః। దశమీశేషసంయుక్తాం ప్రాయశ్చిత్తమిదం చరేత్। కృచ్ఛ్రపాదం నరశ్చీర్త్వా గాం చ దద్యాత్సవత్సకామ్। సువర్ణస్యార్ధకం దేయం తిలద్రోణసమన్వితమ్॥" విధానాన్తరం తత్రైవ 'బ్రాహ్మణాన్భోజయేత్త్రింశద్గాం చ దద్యాత్సవత్సకామ్। ధరణస్యార్ధకం దేయం తిలద్రోణమథాపి వా॥' ఇతి। అత్ర వేధతారతమ్యాద్వ్యవస్థేతి హేమాద్రిః। 'నిశః ప్రాన్తే' ఇత్యపి దోషాధిక్యార్థమేవ। తస్మాచ్చతుర్ఘటికాత్మక ఏవారుణోదయ ఇతి సిద్ధమ్। తేన షట్పఞ్చాశద్ఘణ్డానన్తరం దశమీప్రవేశేఽరుణోదయవేధ ఉక్తో భవతి। అన్యోఽపి తత్రైవ కణ్వేనోక్తః - 'ఉదయోపరివిద్ధా తు దశమ్యైకాదశీ యది। దానవేభ్యః ప్రీణనార్థం దత్తవాన్పాకశాసనః॥' ఇతి। స్మృత్యన్తరేఽపి - 'దశమ్యాః ప్రాన్తమాదాయ యదోదేతి దివాకరః। వైష్ణవైకాదశీ- తేన స్పృష్టం హరిదినం దత్తం జమ్భాసురాయ తత్॥" ఇతి॥ తత్రారుణోదయవేధో వైష్ణవవిషయః; విషయే మాధవః తద్వాక్యేషు వైష్ణవగ్రహణాత్। తత్స్వరూపం తు మాధవీయే స్కాన్దే- 'పరమాపదమాపన్నో హర్షే వా సముపస్థితే। నైకాదశీం

---

౧ – 'ధరణం సువర్ణం హేమ చత్వారింశన్మాషైః। తుల్యా యవాభ్యాం కథితాఽత్ర గుఞ్జా వల్లస్త్రిగుఞ్జో ధరణం చ తేఽష్టౌ॥ గద్యాణకస్తద్ ద్వయమిన్ద్రతుల్యైర్బల్లైస్తథైకో ఘటకః ప్రదిష్టః॥' ఇతి శ్రీమద్భాస్కరాచార్యోక్తం తు నేహ ప్రవర్తతే; ధార్మికసంప్రదాయభఙ్గాపత్తేః। కృచ్ఛ్రపాద - సవత్సగోదానోభయమ్, కేవలమేకైకమ్, త్రింశద్బ్రాహ్మణభోజనేన వైకల్పికం, తిలద్రోణసువర్ణార్ధాభ్యాం వా సముచితం తద్వయేన వాఽధికేన యుక్తమితి చత్వారః పక్షా వేధాతిషేధమహావేధయోగేషు క్రమేణ యోజ్యాః' ఇత్యవసేయమ్।

త్యజేద్యస్తు యస్య దీక్షాస్తి వైష్ణవీ॥ విష్ణ్వర్పితాఖిలాచారః స హి వైష్ణవ ఉచ్యతే॥' ఇతి।యద్యపి పిత్రాదేరాగమదీక్షాయాం తన్మాత్రస్య వైష్ణవత్వం, నతు పుత్రాదేః, తథాపి స్వపారమ్పర్యప్రసిద్ధమేవ వైష్ణవత్వం స్మార్తత్వం చ మన్యన్తే వృద్ధాః। తత్త్వసాగరే భవిష్యే - 'యథా శుక్లా తథా కృష్ణా, యథా కృష్ణా తథేతరా। తుల్యే తే మన్యతే యస్తు స వై వైష్ణవ ఉచ్యతే॥' కేచిత్తు దశమ్యాం నవమీవేధమపి త్యజన్తి, తత్ర మూలమ్ మృగ్యమ్। ఉదయవేధస్తు పరిశేషాత్ స్మార్తగోచరః। తదాహ మాధవ:- 'అరుణోదయవేధోఽత్ర వేధః సూర్యోదయే తథా। ఉక్తౌ ద్వౌ దశమీవేధౌ వైష్ణవస్మార్తయోః క్రమాత్॥' హేమాద్రిస్తు కేషాంచిదర్ధరాత్రేఽపి దశమీవేధమాహ - 'అర్ధరాత్రే తు కేషాంచిద్దశమ్యా వేధ ఇష్యతే। కపాలవేధ ఇత్యాహురాచార్యా యే హరిప్రియాః॥ న ౧తన్మమ మతం యస్మాత్రియామా రాత్రిరిష్యతే॥" ఇతి బ్రహ్మవైవర్తాత్। అస్యార్థ:- 'అనద్యతనే లఙ్' ఇత్యత్ర 'అతీతాయా రాత్రేః పశ్చిమయామద్వయమాగామిన్యా రాత్రేః పూర్వయామద్వయం దివసశ్చ సకల ఏషోఽద్యతనః కాలః' ఇత్యుక్తం మహాభాష్యే। స ఏష వర్తమానః కాల ఏకాదశ్యాహోరాత్ర ఉపోష్యః। తన్మధ్యే దశమీప్రవేశే విద్ధా, సా త్యాజ్యా। అత ఏవ హేమాద్రౌ - 'దశమ్యాః సఙ్గదోషేణ అర్ధరాత్రాత్పరేణ తు। వర్జయేచ్చతురో యామాన్సంకల్పార్చనయోః సదా॥' ఇతి దోష ఉక్తః। చతురో యామాన్ దివసస్యేత్యర్థః। స్వమతే తు రాత్రేస్త్రియామత్వాత్ ప్రహరత్రయం పూర్వశేషః। తేన చతుర్థప్రహర ఏవ వేధో యుక్తః। సోఽప్యరుణోదయ ఏవ। 'సూర్యోదయం వినా నైవ స్నానదానాదికః క్రమః। ఇతి మార్కణ్డేయపురాణాత్। 'ప్రత్యూషోఽహర్ముఖం కల్యమ్' ఇతి కోశాదరుణోదయమారభ్య సూర్యాశుప్రవృత్తేస్తత్రైవ నిషేధః। తేన మతభేదాద్వ్యవస్థేతి కేచిత్। కైముతికన్యాయేనారుణోదయవేధస్యైవేయం స్తుతిరితి తు మాధవః। యస్తు 'దికపఞ్చదశభిస్తథా' ఇతి వేధః, స ఉపవాసాతిరిక్తవిషయ ఇతి మాధవః। 'సర్వప్రకారవేధోఽయముపవాసస్య దూషకః। సార్ధసతముహూర్తస్తు యోగోఽయం బాధతే వ్రతమ్॥" ఇతి నిగమాదిత్యలమ్। తత్ర మాధవమతే వైష్ణవైరరుణోదయవిద్ధా ౨త్యాజ్యా। యదా త్వేకాదశ్యేవ శుద్ధా సతీ

---

౧. 'నైతన్మమ మత' ఇతి పాఠాన్తరమ్। అయం హి టీకాగ్రన్థః కించిద్విపర్యయేణ కేనచిన్మూలమధ్యే ప్రక్షిప్త ఇతి భాతి। తత్ర హీత్థమ్ – 'హరిప్రియా' ఇతి। తదనన్తరం – 'న తన్మమ మతం యస్మాతభియామా రాత్రిరిష్యతే। ఇత్యర్థమ్। అయమర్థః - అతీతరాత్రేః పశ్చార్ధేనాగామిరాత్రేః పూర్వార్ధేన సహ దివసోఽద్యతనః। స ఏకాదశ్యాముపోష్యః। తత్ర దశమీప్రవేశే విద్ధా। సా త్యాజ్యా ఇతి। ఏతన్నిరాకరోతి – న తన్మమ మతమితి। త్రియామేతి। 'నిశా నిశీథినీ రాత్రి స్త్రియామా క్షణదా క్షపా।" ఇతి కోశాత్ ప్రథమప్రహరార్ధస్య చతుర్థప్రహరార్ధస్య చ దినకర్మసంబన్ధితయా తదన్యా కథంచిన్త్రియామా రాత్రీ రాత్రికర్మణి గ్రాహ్యేత్యర్థః। ఏవం చోపవాసే దినకర్మణి అరుణోదయమారభ్య గ్రాహ్యా। తత్ర విద్ధా హేయా।

యస్తు కపాలవేధో నామార్ధరాత్రవేధః స పరేఽహ్ని ఉపవాసే న త్యాజ్యః, కిన్తు దివా సంకల్ప ఏవ। 'దశమ్యాః సఙ్గదోషేణ అర్ధరాత్రాత్పరేణ తు। వర్జయేచ్చతురో యామాన్సంకల్పార్చనయో. సదా॥' ఇతి హేమాద్రౌ వచనాత్ ఇతి। యే తు రాత్రేస్త్రియామత్వాత్ప్రహరత్రయపూర్వశేషః। తేన చతుర్థప్రహర ఏవ వేధో యుక్త ఇతి వదన్తి, తదాశయ త ఏవ జానన్తి। అన్యే తు 'సూర్యోదయం వినా నైవ స్నానదానాదికః క్రమః।' ఇతి వచనాత్ 'ప్రత్యూషోఽహర్ముఖం కల్యమ్' ఇతి కోశాచ్చారుణోదయమారభ్య సూర్యాశుప్రవృత్తేస్తత్రైవ నిషేధ ఇతి 'నైతన్మమ మతమ్' ఇత్యస్యార్థమాహుః।

౨. 'దశమీశేషసంయుక్తో యది స్యాదరుణోదయః। నైవోపోణ్య వైష్ణవేన తద్దినైకాదశీవ్రతమ్' ఇతి వచనాత్।

వర్ధతే, ద్వాదశీ వా ఉమయం వా, తదా పరోపోష్యా। ఏకాదశీ ద్వాదశీ వాఽధికా చేత్త్యజ్యతాం దినమ్। పూర్వ, గ్రాహ్యం తూత్తరం స్యాదితి వైష్ణవనిర్ణయః॥" ఇతి మాధవోక్తేః। స్మార్తైస్తు సూర్యోదయవిద్ధా త్యాజ్యా। యదా త్వేకాదశీ శుద్ధా సతీ వర్ధతే, ద్వాదశీ చ సమా న్యూనా వా, తదా గృహస్థైః పూర్వా, యతిభిరుత్తరా కార్యా। 'ప్రథమేఽహని సంపూర్ణా వ్యాప్యాహోరాత్రసంయుతా। ద్వాదశ్యాం చ తథా తాత దృశ్యతే పునరేవ చ॥ పూర్వా కార్యా గృహస్థైశ్చ యతిభిశ్చోత్తరా విభో॥' ఇతి స్కాన్దోక్తేః। వర్ధమానోఽప్యేవమేవాహ। ఉభయవృద్ధౌ తు శుద్ధా విద్ధా వా సర్వేషాం పరైవ; 'సంపూర్ణైకాదశీ యత్ర ప్రభాతే పునరేవ సా। సర్వైరవోత్తరా కార్యా పరతో ద్వాదశీ యది॥' ఇతి నారదోక్తేః। ద్వాదశీమాత్రవృద్ధౌ తు శుద్ధాయాం పూర్వైవ। 'న చేదేకాదశీ విష్ణౌ ద్వాదశీ పరతః స్థితా। ఉపోష్యైకాదశీ తత్ర యదీచ్ఛేత్పరమం పదమ్॥' ఇతి నారదోక్తేః, 'ద్వాదశీ - మాత్రవృద్ధౌ తు శుద్ధావిద్ధే వ్యవస్థితే। శుద్ధా పూర్వోత్తరా విద్ధా స్మార్తనిర్ణయ ఈదృశః॥' ఇతి మాధవోక్తేశ్చ। మదనరత్నేఽప్యేవమ్। యత్తు - 'విద్ధాప్యవిద్ధా విజ్ఞేయా పరతో ద్వాదశీ న చేత్। అవిద్ధాపి చ విద్ధా స్యాత్పరతో ద్వాదశీ యది॥" ఇతి హేమాద్రౌ పాద్మవచనం, తదేకాదశ్యా వృద్ధౌ జ్ఞేయమ్। తదుక్తం మాధవేన - 'ఏకాదశీ ద్వాదశీ చేత్త్యుభయం వర్ధతే యదా। తదా పూర్వ దినం త్యాజ్యం స్మార్తైర్గ్రాహ్యం పరం దినమ్॥" ఇతి। విద్ధైకాదశ్యాం ద్వాదశీమాత్రవృద్ధౌ చ సర్వేషాం పరైవ; తత్ర చైకాదశీమాత్రవృద్ధౌ గృహిణః పూర్వా, యతేరుతరా। పూర్వోక్తపాద్మోక్తేః। 'ఏకాదశీ వివృద్ధా చేచ్ఛుక్లే కృష్ణేఽవిశేషతః। ఉత్తరాం తు యతిః కుర్యాత్, పూర్వాముపవసేద్ గృహీ॥" ఇతి ప్రచేతసోక్తేః। ఏతచ్ఛుద్ధావిద్ధాతుల్యమితి మాధవః। 'త్రయోదశ్యాం న లభ్యేత ద్వాదశీ యది కించన। ఉపోష్యైకాదశీ తత్ర దశమీమిశ్రితాపి చ॥' ఇతి స్కాన్దాత్। 'అవిద్ధాని నిషిద్ధైశ్చ న లభ్యన్తే దినాని తు। ముహూర్తైః

పఞ్చభిర్విద్ధా గ్రాహ్యైవైకాదశీ తిథిః॥' ఇత్యృష్యశృఙ్గోక్తేశ్చ। ముహూర్తపఞ్చకమరుణోదయమారభ్య జ్ఞేయమ్; అన్యథోత్తేరఽహ్ని ఏకాదశ్యభావాసంభవాత్।' యదపి హేమాద్రిణా - 'శుద్ధసమా శుద్ధన్యూనా వా అధికద్వాదశికా చేత్సర్వేషాం పరైవ' ఇత్యుక్తం, - తదపి వైష్ణవవిషయమ్, స్మార్తానాం తు పూర్వైవేత్యవిరోధః।

తత్ర హేమాద్రి- హేమాద్రిమతే తూచ్యతే। తత్ర - 'శుద్ధా విద్ధా ద్వయీ నన్దా, త్రేధా న్యూనసమాధికైః। షట్కారా మతమ్ పునస్త్రేధా ద్వాదశ్యూనసమాధికైః॥' ౨ఇత్యష్టాదశైకాదశీభేదాః। తత్ర శుద్ధా-

---

౨. అష్టాదశభేదాశ్చ స్పష్టప్రతిపత్తయేఽత్ర కథ్యంతే- – శుద్ధన్యూనా న్యూనద్వాదశికా ౧, శుద్ధన్యూనా సమద్వాదశికా ౨, శుద్ధన్యూనాఽధికద్వాదశికా 3, శుద్ధసమా న్యూనద్వాదశికా ౪, శుద్ధసమా సమద్వాదశికా ౫, శుద్ధసమాఽధికద్వాదశికా ౬, శుద్ధాధికా న్యూనద్వాదశికా ౭, శుద్ధాధికా సమద్వాదశికా ౮, శుద్ధాధికాఽధికద్వాదశికా ౯, ఇతి శుద్ధాభేదా నవ। - విద్ధన్యూనా న్యూన- ద్వాదశికా ౧, విద్ధన్యూనా సమద్వాదశికా ౨, విద్ధన్యూనాధికద్వాదశికా 3, విద్ధసమా న్యూనద్వాదశికా ౪, విద్ధసమా సమద్వాదశికా ౫, విద్ధసమాఽధికద్వాదశికా ౬, విద్ధాధికా న్యూనద్వాదశికా ౭, విద్ధాధికా సమద్వాదశికా ౮, వివాధికాఽధికద్వాదశికా ౯, ఇతి విద్ధాభేదా నవ। సంహత్యాష్టాదశ (౧౮) జ్ఞెయాః। 3-అత్ర న్యూనత్వం షష్టిఘటికాభ్య ఈషదూనత్వం, సామ్యం పూర్ణషష్టిఘటీత్వం, ఆధిక్యం చ షష్టిఘటికాభ్యోఽప్యధికత్వమిత్యూహ్యమ్।

ఽఘికా న్యూనద్వాదశికా, శుద్ధాధికా సమద్వాదశికా చ సకామైః పూర్వా, నిష్కామైరుత్తరా కార్యా; 'ప్రథమేఽహని సంపూర్ణా" ఇతి పూర్వోక్తస్కాన్దాత్। ఊనద్వాదశికాయాం తు విష్ణుప్రీతికామైరుపవాసద్వయం కార్యమ్; 'సంపూర్ణైకాదశీ యత్ర ప్రభాతే పునరేవ సా। లుప్యతే ద్వాదశీ, తస్మిన్నుపవాసః కథం భవేత్ ఉపోష్యే ద్వే తిథీ తత్ర విష్ణుప్రీణనతత్పరైః॥" ఇతి వృద్ధవసిష్ఠోక్తేః। శుద్ధన్యూనా శుద్ధాధికా శుద్ధసమా విద్ధన్యూనా విద్ధసమా వాఽధికద్వాదశికా చేత్సర్వేషాం పరైవేతి హేమాద్రిః। మదనరత్నే తు శుద్ధాధికా పరా, 'సంపూర్ణైకాదశీ యత్ర' ఇతి పూర్వోక్తేః। అన్యా పూర్వా; 'శుద్ధా యదా సమా హీనా సమా హీనాధికోత్తరా। ఏకాదశీముపవసేన్న

శుద్ధాం వైష్ణవీమపి॥' ఇతి స్కాన్దాత్, శుద్ధా ఏకాదశీ, ఉత్తరా - ద్వాదశీ; 'న చేదేకాదశీ విష్ణౌ' ఇతి నారదోక్తేశ్చ। యత్తు–'అవిద్ధాపి చ విద్ధా స్యాత్' ఇతి పాద్మం, - తచ్ఛుద్ధాధికాపరమ్। యత్తు - 'సంపూర్ణైకాదశీ త్యాజ్యా పరతో ద్వాదశీ యది। ఉపోష్యా ద్వాదశీ శుద్ధా ద్వాదశ్యామేవ పారణమ్॥' ఇత్యాది, - తద్వైష్ణవపరమ్। స్మార్తానాం తు పూర్వైవేత్యుక్తమ్। విద్ధన్యూనా సమద్వాదశికా తు ముముక్షూణాం పుత్రవతాం చ పరా, అన్యేషాం పూర్వా। పుత్రవతోఽపి పూర్వేతి మదనరత్నే। విద్ధన్యూనా న్యూనద్వాదశికా చ సైవ సర్వైః కార్యేతి హేమాద్రిః। ముముక్షూణాం పరా, అన్యేషాం పూర్వేతి మదనరత్నే। విద్ధసమా సమద్వాదశికోనద్వాదశికా చ ముముక్షుభిః పరా, అన్యైః పూర్వా కార్యా; 'దశమీమిశ్రితా పూర్వా ద్వాదశీ యది లుప్యతే। శుద్ధైవ ద్వాదశీ రాజన్నుపోష్యా మోక్షకాఙ్క్షిభిః॥' ఇతి వ్యాసోక్తేః। మోక్ష- కాఙ్క్షిగ్రహణాదన్యేషాం పూర్వైవ; 'సర్వత్రైకాదశీ కార్యా ద్వాదశీమిశ్రితా నరైః। ప్రాతర్భవతు వా మా వా యతో నిత్యముపోషణమ్॥' ఇతి పాద్మోక్తేః। విద్ధాధికా సమద్వాదశికా సర్వేషాం పూర్వైవ। 'పారణాహే న లభ్యేత ద్వాదశీ కలయాపి చేత్। తదానీం దశమీవిద్ధాప్యుపోష్యైకాదశీ తిథిః॥' ఇతి ఋష్యశృఙ్గోక్తేశ్చ। మాధవమతే తు అత్ర గృహిణాం పూర్వా, యతేరుత్తరా। విద్ధాధికా న్యూనద్వాదశికా మోక్షపాపక్షయవిష్ణుప్రీతికామైః పరా కార్యా। గృహస్థేన తు నక్తం కార్యమ్; 'ఏకాదశీ ద్వాదశీ చ రాత్రిశేషే త్రయోదశీ। ఉపవాసం న కుర్వీత పుత్రపౌత్రసమన్వితః॥" ఇతి కౌర్మే దినక్షయే ఉపవాసనిషేధాత్। 'దశమ్యైకాదశీ విద్ధా ద్వాదశీ చ క్షయం గతా। క్షీణా సా ద్వాదశీ జ్ఞేయా నక్తం తు గృహిణః స్మృతమ్॥" ఇతి వృద్ధశాతాతపోక్తేశ్చ గృహిణః పూర్వత్రోపవాసః। ఏకాదశ్యాః శుద్ధన్యూనత్వే శుద్ధసమత్వే వా ద్వాదశ్యా న్యూనసమత్వయోరేకాదశ్యాముపవాసః। యాని తు - 'దశమ్యనుగతా హన్తి ద్వాదశం ద్వాదశీఫలమ్। ధర్మాపత్యధనాయూంషి త్రయోదశ్యాం తు పారణమ్॥' ఇతి కౌర్మాదీని దశమీవేధత్రయోదశీపారణయోర్నిషేధకాని, - తాని విహితభిన్నపరాణి। అత్ర మూలవచనాని తద్వ్యవస్థా చాకరే జ్ఞేయా। యత్తు కాలహేమాద్రౌ - 'బహువాక్యవిరోధేన సందేహో జాయతే యదా। ద్వాదశీ తు తదా గ్రాహ్యా త్రయోదశ్యాం తు పారణమ్॥' ఇతి మార్కణ్డేయోక్తేః। 'సందిగ్ధేషు చ వాక్యేషు ద్వాదశీం సముపోషయేత్।' తథా - 'వివాదేషు చ సర్వేషు ద్వాదశ్యాం సముపోషణమ్। పారణం చ త్రయోదశ్యామాజ్ఞేయం మామకీ మునే॥' ఇతి పాద్మోక్తేశ్చ, వేధసందేహే జ్యోతిర్విదాం విప్రతిపత్తౌ వా పరా కార్యేత్యుక్తమ్, తద్వైష్ణవవిషయమిత్యలం బహునా।

అథాత్రోపయుక్తం కించిదుచ్యతే ;- తత్ర దశమ్యామేకాదశీయోగే దశమీమధ్యే ఏవ భోజనం కార్యమ్; 'ఏకాదశ్యాం న భుఞ్జీత' ఇతి తస్యా ఏవ నిమిత్తత్వాత్, 'నిషేధస్తు నివృత్త్యాత్మా కాలమాత్రమపేక్షతే।' ఇతి దేవలోక్తేశ్చ। కేచిత్తు - ఏకాదశీవ్రతాఙ్గత్వేన పూర్వేద్యురేకభక్తవిధానాద్విధిస్పృష్టే చ నిషేధానవకాశాన్న కామ్యవ్రతాఙ్గే భోజననిషేధః ప్రవర్తతే, తేనైకాదశీమధ్యేఽపి పూర్వదినే భోజనమిత్యాహుః।

అత్రాధికారీ మాధవీయే కాత్యాయనేనోక్తః - 'అష్టవర్షాధికో మర్త్యో హ్యశీతిన్యూనవత్సరః। ఏకాదశ్యాముపవసేత్పక్షయోరుభయోరపి॥" ఇతి। భవిష్యే - 'బ్రహ్మచారీ చ నారీ చ శుక్లామేవ సదా గృహీ।' ఇతి। యత్తు విష్ణుః - 'పత్యౌ జీవతి యా నారీ ఉపోష్య వ్రతమాచరేత్। ఆయుష్యం హరతే భర్తుర్నరకం చైవ గచ్ఛతి॥' ఇతి, తద్భర్తననుజ్ఞావిషయమితి ప్రాగుక్తమ్।

ఉపవాసాసామర్థ్యే తు మార్కణ్డేయకౌర్మయో: :- 'ఏకభక్తేన నక్తేన తథైవాయాచితేనచ। ఉపవాసేన దానేన న నిర్ద్వాదశికో భవేత్॥' అత్ర- 'ఏకభక్తేన యో మర్త్య ఉపవాసవ్రతం చరేత్।' ఇత్యేకభక్తాదిషూపవాసశబ్దస్తద్ధర్మాతిదేశార్థః। తేన తత్రప్రయుక్తాః సర్వే ధర్మాః' తత్సాధనాపన్నేఽపి భవన్తి। సంకల్పమన్త్రే చైకభక్తాదిపదేనోహః కార్య ఇతి మదనరత్నే। తథాఽసామర్థ్యే ప్రతినిధినా కారయేదితి ప్రాగుక్తమ్। వ్రతాకరణే ప్రాయశ్చిత్తమాహ మాధవీయే కాత్యాయన:- 'అర్కే పర్వద్వయే రాత్రౌ చతుర్దశ్యష్టమీ దివా। ఏకాదశ్యామహోరాత్రం భుక్త్వా చాన్ద్రాయణం చరేత్॥' ఇతి।

అథ కామ్యవ్రతవిధిః లఘునారదీయే :- 'దశమ్యాది మహీపాల త్రిదినం పరివర్జయేత్। గన్ధతామ్బూలపుష్పాది స్త్రీసంభోగం మహాయశాః॥' తత్ర దశమ్యాం విధిః కౌర్మే- 'కాంస్యం మాంసం మసూరాంఞ్చ చణకాన్ కోరదూషకాన్। శాకం మధు పరాన్నం చ త్యజేదుపవసన్ స్త్రియమ్॥' తథా - 'శాకం మాంస మసూరాంఞ్చ పునర్భోజనమైథునే। ద్యూతమత్యమ్బుపానం చ దశమ్యాం వైష్ణవస్త్యజేత్॥' మదనరత్నే నారదీయే - 'అక్షారలవణాః సర్వే హవిష్యాన్న నిషేవిణః। అవనీతల్పశయనాః ప్రియాసంగమవర్జితాః॥'

వ్రతఘ్నాన్యాహ హేమాద్రౌ దేవల:- 'అసకృజ్జలపానాచ్చ సకృత్తామ్బూలచర్వణాత్। ఉపవాసః ప్రణశ్యేత దివాస్వాపాచ్చ మైథునాత్॥' అశక్తౌ తు మదనరత్నే దేవల:- 'అత్యయే చామ్బుపాననే నోపవాసః ప్రణశ్యతి।' అత్యయే కష్టే। విష్ణురహస్యే - 'గాత్రాభ్యఙ్గం శిరోభ్యఙ్గం తామ్బూలం చానులేపనమ్। వ్రతస్థో వర్జయేత్సర్వం యచ్చాన్యత్ర నిరాకృతమ్॥'

ఏషు ప్రాయశ్చిత్తముక్తం నిర్ణయామృతే సంగ్రహే :- 'స్తేనహింసకయోః సఖ్యం కృత్వా స్తైన్యం చ హింసనమ్। ప్రాయశ్చిత్తం వ్రతీ కుర్యాజ్జపేన్నామశతత్రయమ్॥ మిథ్యావాదే దివాస్వాపే బహుశోఽమ్బునిషేవణే। అష్టాక్షరం వ్రతీ జప్త్వా శతమష్టోత్తరం శుచిః॥' 'ఓం నమో నారాయణాయ' ఇత్యష్టాక్షరః। తత్రైవ పైఠీనసిః- 'తామ్బూలచర్వణే స్త్రీసంభోగే మాంసనిషేవణే। వ్రతలోపో న చేత్కుర్యాత్కృష్ణావద్బుజివర్జనమ్॥" ఇతి।

కృష్ణైకాదశీవద్భోజననిషేధమాత్రపరిపాలనే తు తామ్బూలచర్వణాదావపి న దోష ఇత్యర్థః। సంభోగే ఋతుకాలాదన్యత్ర; 'రేతః సేకాత్మసంభోగమృతేఽన్యత్ర క్షయః స్మృతః।' ఇతి కాత్యాయనోక్తేః। హేమాద్రౌ వసిష్ఠ : - 'ఉపవాసే తథా శ్రాద్ధే న కుర్యాద్దన్తధావనమ్। దన్తానాం కాష్ఠసంయోగో దహత్యాసప్తమం కులమ్॥ కాష్ఠగ్రహణాన్మృల్లోష్టాద్యనిషేధ ఇతి హేమాద్రిః। విష్ణురహస్యే 'శ్రాద్ధోపవాసదివసే ఖాదిత్వా దన్తధావనమ్। గాయత్ర్యా శతసంపూతమమ్బు ప్రాశ్య విశుధ్యతి॥" నిర్ణయామృతే వ్యాసః- 'వర్జయేత్పారణే మాంసం వ్రతాహేఽప్యౌషధం సదా।' ఇతి॥

ఏకాదశ్యాం శ్రాద్ధప్రాప్తౌ మాధవీయే కాత్యాయన ఆహ - 'ఉపవాసో యదా నిత్యః శ్రాద్ధం నైమిత్తికం భవేత్। ఉపవాసం తదా కుర్యాదాఘ్రాయ పితృసేవితమ్॥ మాతాపిత్రోః క్షయే ప్రాప్తే భవేదేకాదశీ యది। అభ్యర్చ్య పితృదేవాంశ్చ ఆజిఘ్రేత్పితృసేవితమ్॥' ఇతి। హేమాద్ర్యాదిసర్వనిబన్ధేష్వప్యేవమ్। ఏతేనైకాదశీనిమిత్తకం శ్రాద్ధం ద్వాదశ్యాం కార్యమితి వదన్తః పరాస్తాః। కించ మహాలయే- 'స పక్షః సకలః పూజ్యః శ్రాద్ధషోడశకం ప్రతి। ఇతి శ్రుతం షోడశత్వం, పౌషైకాదశ్యాం చ మన్వాదిశ్రాద్ధం, క్షయాహాపరిజ్ఞానే చ తత్పక్షైకాదశ్యాం విహితం శ్రాద్ధం బాధితమేవ స్యాత్। యదపి స్మృతిచన్ద్రికాస్థం పఠన్తి - 'అన్నాశ్రితాని పాపాని తద్భోక్తుర్దాతురేవ వా। మజ్జన్తి పితరస్తస్య నరకే శాశ్వతీః సమాః॥' ఇతి। తస్యాపి రాగప్రాప్తభుజిగోచరస్య వైధం శ్రాద్ధం గోచరయతాం మహత్సాహసమిత్యలమ్। యోఽపి - 'అకృతశ్రాద్ధనిచయా జలపిణ్డం వినా కృతాః। ఇతి లఘునారదీయే ఏకాదశ్యాం శ్రాద్ధాదినిషేధః, స మాతాపితృభిన్నవిషయః ; పూర్వవాక్యే తద్గ్రహణాత్। శ్రాద్ధనించయః - శ్రాద్ధే ప్రతిగ్రహః॥

అవతనాన్యాహ మదనరత్నే దేవలః - 'సర్వభూతమయం వ్యాధిః ప్రమాదో గురుశాసనమ్। అత్ర తఘ్నాని పర్యన్తే సకృదేతాని శాస్త్రతః॥' స్కాన్దేఽపి - 'అష్టౌ తాన్యవ్రతఘ్నాని ఆపో మూలం ఫలం పయః। హవిర్బ్రాహ్మణకామ్యా చ గురోర్వచనమౌషధమ్॥' - ఇదం చాతిసంకటవిషయమ్। నారదీయే అనుకల్పో నృణాం ప్రోక్తః క్షీణానాం వరవర్ణిని। మూలం ఫలం పయస్తోయముపభోగ్యం భవేచ్ఛుభే॥ నత్వేవ భోజనం కైశ్చిదేకాదశ్యాం బుధైః స్మృతమ్॥" ఇతి। అస్యాపవాదః - 'శయనే చ మదుత్థానే మత్పార్శ్వపరివర్తనే। నరో మూలఫలాహారీ హృది శల్యం మమార్పయేత్॥ - ఇదం చాతిసంకష్టవిషయమ్।

వ్రతసంకల్పః। ఏతే చావిరోధినో నిర్ణయాః సర్వవ్రతేషు జ్ఞేయాః। తత్రైకాదశ్యాం సంకల్పః :- 'గృహీత్వౌదుమ్బరం పాత్రం వారిపూర్ణముదఙ్ముఖః। ఉపవాసం తు గృహ్ణీయాద్యద్వా వార్యేవ ధారయేత్॥' ఇతి మాధవీయే వారాహోక్తేః। మన్త్రస్తు విష్ణూక్తః :- 'ఏకాదశ్యాం నిరాహారః

---

౧. దన్తధావననిషేధే తత్ప్రతినిధిరూపతయా వ్యాసవచనముక్తం మయూఖే - 'అలాభే దన్తకాష్ఠానాం నిషిద్ధాయాం తిథౌ తథా। అపాం ద్వాదశగణ్డూషైర్విదధ్యాద్దన్తధావనమ్॥' ఇతి। తథా పైఠీనసిః – 'అలాభే వా నిషేధే వా కాష్ఠానాం దన్తధావనే। పర్ణాదినా విశుద్ధ్యేత జిహ్వోల్లేఖః సదైవ చ॥' ఇతి।

స్థిత్వామపరేఽహని। భోక్ష్యామి పుణ్డరీకాక్ష శరణం మే భవాచ్యుత॥ ఇతి। శైవాదీనాం తు హేమాద్రౌ సౌరపురాణే - 'సావిత్ర్యాఽప్యథవా నామ్నా సంకల్పం తు సమాచరేత్। శివాదిగాయత్ర్యో యజుర్వేదే ప్రసిద్ధాః। వారాహే - 'ఇత్యుచ్చార్య తతో విద్వాన్ పుష్పాఞ్జలిమథార్పయేత్।' తతస్తజ్జలం పిబేత్। 'అష్టాక్షరేణ మన్త్రేణ త్రిర్జప్తేనాభిమన్త్రితమ్। ఉపవాసఫలం ప్రేప్సుః పిబేత్పాత్రగతం జలమ్॥' ఇతి కాత్యాయనోక్తేః। మధ్యరాత్రే ఉదయే వా దశమీవేధే రాత్రౌ సంకల్ప ఇతి మాధవ:; 'దశమ్యాః సఙ్గదోషేణ అర్ధరాత్రాత్పరేణ తు। వర్జయేచ్చతురో యామాన్సంకల్పార్చనయోః సదా॥ విద్ధోపవాసేఽనశ్నంస్తు దినం త్యక్త్వా సమాహితః। రాత్రౌ సంపూజయేద్విష్ణుం సంకల్పం చ తదాచరేత్॥ ఇతి నారదీయోక్తేః। తత్రైవ పూజామభిధాయ - 'దేవస్య పురతః కుర్యాజ్జాగరం నియతో వ్రతీ।" ద్వాదశ్యాం నివేదనమన్త్ర ఉక్తః కాత్యాయనేన- 'అజ్ఞానతిమిరాన్ధస్య వ్రతేనానేన కేశవ। ప్రసీద సుముఖో నాథ జ్ఞానదృష్టిప్రదో భవ॥' ఇతి। నారదీయే - 'బ్రాహ్మణాన్ భోజయేచ్ఛక్త్యా దద్యాద్వై దక్షిణాం తతః'। స్కాన్దే- 'కృత్వా చైవోపవాసం తు యోఽశ్నాతి ద్వాదశీదినే। నైవేద్యం తులసీమిశ్రం హత్యాకోటివినాశనమ్॥' ద్వాదశ్యాం చ వర్జ్యాన్యాహ బృహస్పతిః :- 'దివా నిద్రాం పరాన్నం చ పునర్భోజనమైథునే। క్షౌద్రం కాంస్యామిషం తైలం ద్వాదశ్యామష్ట వర్జయేత్॥' హేమాద్రీ బ్రహ్మాణ్డపురాణే - 'పునర్భోజనమధ్యాయో భార ఆయాసమైథునే। ఉపవాసఫలం హన్యుర్దివా నిద్రా చ పఞ్చమీ॥' స్కాన్దే- 'పరాన్నం కాంస్యతామ్బూలే లోభం వితథభాషణమ్।' వర్జయేదితి శేషః। విష్ణుధర్మే- 'అసంభాష్యాన్హి సంభాష్య తులస్యతసికాదలమ్। ఆమలక్యాః ఫలం వాఽపి పారణే ప్రాశ్య శుధ్యతి॥' బృహన్నారదీయే - 'రజస్వలాం చ చాణ్డాలం మహాపాతకినం తథా। సూతికాం పతితం చైవ ఉచ్ఛిష్టం రజకాదికమ్॥ వ్రతాదిమధ్యే శృణుయాద్యద్యేషాం ధ్వనిముత్తమమ్। అష్టోత్తరసహస్రం తు జపేద్వై వేదమాతరమ్॥'

ఏతద్వ్రతం సూతకేఽపి కార్యమ్; 'సూతకే మృతకే చైవ న త్యాజ్యం ద్వాదశీవ్రతమ్' ఇతి విష్ణూక్తేః। తత్ర వ్యక్తం దానాది సూతకాన్తే కార్యమ్ ; 'సూతకాన్తే నరః స్నాత్వా పూజయిత్వా జనార్దనమ్। దానం దత్వా విధానేన వ్రతస్య ఫలమశ్నుతే॥' ఇతి మాత్స్యోక్తేః। రజోదర్శనేఽపి

---

౧. తైత్తిరీయశాఖాయాం నారాయణోపనిషత్సూక్తా ఇత్యర్థః। తాశ్చ – 'ఓం పురుషస్య విద్మహే సహస్రాక్షస్య మహాదేవస్య ధీమహి। తన్నో రుద్రః ప్రచోదయాత్॥ ౧॥ ఓం తత్పురుషాయ విద్మహే మహాదేవాయ ధీమహి। తన్నో రుద్రః ప్రచోదయాత్॥ ౨॥ ఓం తత్పురుషాయ విద్మహే వక్రతుణ్డాయ ధీమహి। తన్నో దన్తిః ప్రచోదయాత్॥ ౩॥ ఓం తత్పురుషాయ విద్మహే మహాసేనాయ ధీమహి। తన్నః షణ్ముఖః ప్రచోదయాత్॥ ౪॥ ఓం నారాయణాయ విద్మహే వాసుదేవాయ ధీమహి। తన్నో విష్ణుః ప్రచోదయాత్॥ ౫॥ ఓం వజ్రనఖాయ విద్మహే తీక్ష్ణదంష్ట్రాయ ధీమహి। తన్నో నారసింహః ప్రచోదయాత్॥ ౬॥ ఓం భాస్కరాయ విద్మహే మహద్ద్యుతికరాయ ధీమహి। తన్నో ఆదిత్యః ప్రచోదయాత్॥ ౭॥ ఓం వైశ్వానరాయ విద్మహే లాలీలాయ ధీమహి। తన్నో అగ్నిః ప్రచోదయాత్॥ ౮॥ ఓం కాత్యాయనాయ విద్మహే కన్యాకుమారి ధీమహి। తన్నో దుర్గిః ప్రచోదయాత్॥ ౯॥ ఇతి క్రమేణ పరమపురుష-శివ-గణపతి-షడానన-విష్ణు-నృసింహ- భాస్కర అగ్ని-దుర్గాణాం గాయత్ర్యా జ్ఞేయాః।

కార్యమ్; 'ఏకాదశ్యాం న భుఞ్జీత నారీ దృష్టే రజస్యపి।' ఇతి పులస్త్యోక్తేః। యదాద్వాదశ్యాం శ్రవణర్క్షం, తదా శుద్ధామప్యేకాదశీం త్యక్త్వా తత్రైవోపవాసః కార్యః; 'శుక్లా వా యది వా కృష్ణా ద్వాదశీ శ్రవణాన్వితా। తయోరేవోపవాసశ్చ త్రయోదశ్యాం చ పారణమ్॥' ఇతి నారదీయోక్తేః। ఏతే చ నియమాః కామ్యవ్రతే నియతాః, నిత్యవ్రతే సతి సంభవే కార్యాః; 'శక్తిమాంస్తు పునః కుర్యాన్నియమం సవిశేషణమ్।' ఇతి కాత్యాయనోక్తేః। అశక్తౌ తు మాఘవీయే బ్రహ్మవైవర్తే - ' ఇతి విజ్ఞాయ కుర్వీతావశ్యమేకాదశీవ్రతమ్। విశేషనియమాశక్తోఽహోరాత్రం భుజివర్జితః॥' ఇతి॥

అథాష్టౌ మహాద్వాదశ్యః। తత్ర శుద్ధాధికైకాదశీయుతా ద్వాదశీ ఉన్మీలినీసంజ్ఞా। ద్వాదశ్యేవ శుద్ధాధికా వర్ధతే చేత్సా వఞ్జులీ। వాసరత్రయస్పర్శినీ త్రిస్పృశా। అగ్రే పర్వణః సంపూర్ణాధికత్వే పక్షవర్ధినీ। పుష్యర్క్షయుతా జయా। శ్రవణయుతా విజయా। పునర్వసుయుతా

జయన్తీ। రోహిణీయుతా పాపనాశినీ। అత్ర మూలం హేమాద్రౌ జ్ఞేయమ్। ఏతాః పాపక్షయముక్తికామ ఉపవసేత్। ఏకాదశీద్వాదశ్యోరేకత్వే తన్త్రేణోపవాసః। పార్థక్యే తు శక్తస్యోపవాసద్వయమ్; 'ఏకాదశీముపోష్యైవ ద్వాదశీం సముపోషయేత్।' ఇతి విష్ణురహస్యాత్। అశక్తౌ తు ద్వాదశ్యామేవ; 'ఏవమేకాదశీం భుక్త్వా ద్వాదశీం సముపోషయేత్। పూర్వవాసరజం పుణ్యం సర్వ ప్రాప్నోత్యసంశయమ్॥" ఇతి తత్రైవోక్తేః। యదా త్వల్పా ద్వాదశీ, తదోక్తం మాత్స్యే - 'యదా భవతి అల్పాపి ద్వాదశీ పారణాదినే। ఉషఃకాలే ద్వయం కుర్యాత్ప్రాతమధ్యాహ్నికం తదా॥' నారదీయేఽపి - 'అల్పాయామథ విప్రేన్ద్ర ద్వాదశ్యామరుణోదయే। స్నానార్చనక్రియాః కార్యా దానహోమాదిసంయుతాః॥' ఇతి। సంకటే తు మాధవీయే దేవలః :- 'సంకటే విషమే ప్రాప్తే ద్వాదశ్యాం పారయేత్కథమ్। అద్భిస్తు పారణాం కుర్యాత్పునర్భుక్తం న దోషకృత్॥' ఇతి। సంకటే = త్రయోదశీశ్రాద్ధప్రదోషాదౌ। అత్ర కేచిదాహుః - 'అపకర్షవాక్యాన్య నాహితాగ్నివిషయాణి; అగ్నిహోత్రాదీనాం శ్రౌతత్వేనాపకర్షాయోగాత్' ఇతి। ద్వాదశ్యాం చ ప్రథమపాదమతిక్రమ్య పారణం కార్యమ్; 'ద్వాదశ్యాః ప్రథమః పాదో హరివాసరసంజ్ఞితః। తమతిక్రమ్య కుర్వీత పారణం విష్ణుతత్పరైః॥" ఇతి నిర్ణయామృతే మదనరత్నే చ విష్ణుధర్మోక్తేః। అత్ర కే చిత్సంగిరన్తే - 'యదా భూయసీ ద్వాదశీ తదాపి ప్రాతర్ముహూర్తత్రయే పారణం కార్యమ్; 'సర్వేషాముపవాసానాం ప్రాతరేవ హి పారణమ్। ఇతి వచనాత్' ఇతి। అస్మద్గురవస్తు - 'బహూనాం కర్మకాలానాం వినా కారణం బాధాపత్తేః ప్రాగుక్తవచనైశ్చ అల్పద్వాదశ్యామేవాపకర్షవిధానాదపరాహ్ణ ఏవ కార్యమ్। 'ప్రాతః'శబ్దస్తు- 'సాయంప్రాతర్ద్విజాతీనామశనం శ్రుతిచోదితమ్।' ఇతివదపరాహ్ణవాచిత్వేఽప్యుపపన్నః। నచ వాక్యవైయర్థ్యమ్; పునర్భోజనసాయంపారణనివృత్త్యర్థత్వాత్తస్య।' ఇత్యాహుః। ప్రమాదేన ఏకాదశ్యుపవాసాతిక్రమే అపరార్కే వారాహే- 'ఏకాదశీ విప్లుతా చేద్వాదశీ పరతః స్థితా। ఉపోష్యా ద్వాదశీ తత్ర యదీచ్ఛేత్పరమం పదమ్॥" ఇతి। కైశ్చిత్తు విష్ణునా చేదితి పఠితమ్। అత్రావిరోధినో నియమాః సర్వత్రతేషు బోద్ధవ్యాః। అన్యే చ నవరాత్రే వక్ష్యన్తే ఇతి దిక్ ॥

ఇతి శ్రీరామకృష్ణభట్టాత్మజకమలాకరభట్టకృతే నిర్ణయసిన్ధౌ ఏకాదశీనిర్ణయః॥

ద్వాదశీ తు పూర్వైవ యుగ్మవాక్యాత్, 'ద్వాదశీ తు ప్రకర్తవ్యా ఏకాదశ్యా యుతా ప్రభో।' ఇతి స్కాన్దాచ్చ ॥

త్రయోదశీ తు సర్వమతే శుక్లా పూర్వా, కృష్ణోత్తరా; 'త్రయోదశతిథిః పూర్వః సితోఽథాఽసితః పశ్చాత్' ఇతి దీపికోక్తే:। 'శుక్లా త్రయోదశీ పూర్వా, పరా కృష్ణా త్రయోదశీ।" ఇతి మాధవాచ్చ ॥

చతుర్దశీ తు సర్వమతే కృష్ణా పూర్వా, శుక్లోత్తరా। ఉపవాసే తు ద్వయ్యపి పరేతి మదనరత్నే ॥ పౌర్ణమాస్యమావాస్యే తు సావిత్రీవ్రతం వినా పరే గ్రాహ్యే; 'భూతవిద్ధే న కర్తవ్యే దర్శపూర్ణె కదాచన। వర్జయిత్వా మునిశ్రేష్ఠ సావిత్రీవ్రతముత్తమమ్॥' ఇతి బ్రహ్మవైవర్తాత్। అమాయాం యోగవిశేషమాహాఽపరార్కే శాతాతపః- 'అమావాస్యాం భవేద్వారో యదా భూమిసుతస్య వై। జాహ్నవీస్నానమాత్రేణ గోసహస్రఫలం లభేత్॥ అమా వా సోమవారేణ రవివారేణ సప్తమీ। చతుర్థీ భౌమవారేణ విషువత్సదృశం ఫలమ్॥' తత్రైవ వ్యాసః- 'సినీవాలీ కుహూర్వాపి యది సోమదినే

---

3. అస్యాంప్రదోషవ్రతమ్। తద్విధానముక్తం బ్రహ్మోత్తరఖణ్డే–'పక్షద్వయే త్రయోదశ్యాం నిరాహారో భవేద్దివా। ఘటీత్రయాదస్తమయాత్పూర్వం స్నానం సమాచరేత్॥ శుక్లామ్బరధరో భూత్వా వాగ్యతో నియమాన్వితః। కృతసంధ్యాజపవిధిః శివపూజాం సమారభేత్॥' ఇతి ప్రదోషకాలికం పూజావిధిం విధాయ-'ఏవమారాధయేద్దేవం ప్రదోషే గిరిజాపతిమ్। బ్రాహ్మణాన్ భోజయేత్పశ్చాద్దక్షిణాభిశ్చ తోషయేత్॥' ఇత్యనేన భోజనవిధానముక్తమ్। తేన దివాభోజననిషేధపూర్వకం శివపూజాప్రధానకం వ్రతవిధానం జ్ఞాయతే। అస్మిన్ వ్రతే త్రయోదశీ ప్రదోషవ్యాపినీ గ్రాహ్యా; తత్రైవ పూజావిధానాత్। ప్రదోషస్తు త్రిముహూర్తకాలాత్మకః। దినద్వయే ప్రదోషవ్యాప్తావవ్యాప్తౌ వా పూర్వా। 'త్రయోదశీ తు కర్తవ్యా ద్వాదశీసహితా మునే।' ఇతి సుమన్తువచనాదితి మయూఖః। అన్యే తు దినద్వయే ప్రదోషవ్యాప్తౌ, తదవ్యాప్తౌ, సామ్యేన, తదేకదేశస్పర్శే వా ఉత్తరా, సంకల్పకాలే సత్త్వాత్। వైషమ్యేణ తదేకదేశస్పర్శే తు తదాధిక్యవతీ గ్రాహ్యేతి। 'మన్దవారే ప్రదోషోఽయం దుర్లభః సర్వదేహినామ్। తత్రాపి దుర్లభస్తస్మిన్ కృష్ణపక్షే సమాగతః॥' ఇత్యాదివచనైర్మన్దవారే కృష్ణపక్షే చాతిప్రశస్తమిదమ్। ప్రథమారమ్భశ్చ మన్దవారయోగ ఏవ కార్యః। 'యదా త్రయోదశీ శుక్లా మన్దవారేణ సంయుతా। ఆరభేత్తద్వ్రతం తత్ర సంతానఫలసిద్ధయే॥' ఇతి వచనాదిత్యాహుః।

౪ – పౌర్ణమాసీ ద్విప్రకారా తదుక్తమ్ - రాకాచానుమతీ చైవ ద్వివిధా పూర్ణిమా మతా। పూర్వోదితకలాహీనే పౌర్ణమాస్యాం నిశాకరే॥ పూర్ణిమానుమతీ జ్ఞేయా పశ్చాస్తమితభాస్కరే। యస్మాత్తామనుమన్యన్తే దేవతాః పితృభిః సహ॥ తస్మాదనుమతీ నామ పూర్ణిమా ప్రథమా స్మృతా। యదా చాస్తమితే సూర్యే పూర్ణచన్ద్రస్య చోద్గమః॥ యుగపత్ సోత్తరా రాగాత్తదానుమతిపూర్ణిమా। రాకాం తామనుమన్యన్తే దేవతాః పితృభిః సహ॥ రఞ్జనాచ్చైవ చన్ద్రస్య రాకేతి కవయోఽబ్రువన్।' ఇతి। అమావాస్యార్థస్తు - అమా సహ వసతోఽస్యాం

చన్ద్రార్కావితి I అత ఏవ గోమిలోఽప్యాహ – 'అథ యదహశ్చన్ద్రమా న దృశ్యేత తామమావాస్యామ్' ఇతి I ఏతదేవాభిప్రేత్యాహామరసింహః- 'అమావాస్యా త్వమావస్యా, దర్శః సూర్యేన్దుసంగమః I' ఇత్యుక్త్వాఽస్యా ద్వైవిధ్యమాహ - 'సా దృష్టేన్దుః సినీవాలీ సా నష్టేన్దుకలా కుహూః I' ఇతి I ఏవం చోపరినిర్దిష్టగోభిలసూత్రే 'అమావాస్యా' శబ్దేన న ప్రథమా (సినీవాలీ) వివక్షితా, కింతు ద్వితీయా (కుహూ:) ఏవ I 'అథ ఉభయత్రామావాస్యాలాభే యదహర్యస్మిన్నహని చన్ద్రమా న దృశ్యేత నావలోక్యేత తామమావాస్యామ్, ఉపవసేదిత్యనువర్తతే I సా ఖల్వియం కుడూరుచ్యతే ఇతి సైవోపవస్తవ్యా, న సినీవాలీ I 'తస్యాం ఖల్వవలోక్యేత ప్రాతశ్చన్ద్రమాః' ఇతి శ్రీచన్ద్రకాన్తతర్కాలంకారకృతభాష్యనిర్వచనాత్ I

భవేత్ I గోసహస్రఫలం దద్యాత్స్నానం చేన్మౌనినా కృతమ్ II' హేమాద్రౌ బృహన్మనుః - 'శ్రవణాశ్విధనిష్ఠార్ద్రా నాగదైవతమస్తకైః I యద్యమా రవివారేణ వ్యతీపాతః స ఉచ్యతే II' నాగదైవతమ్ = ఆశ్లేషా, మస్తకః = మృగశిరః, ప్రథమపాద ఇత్యన్యే; స చ సర్వేషామ్ II

అథేష్టికాలః I గోభిలః :- 'పక్షాన్తా 2ఉపవస్తవ్యాః పక్షాదయోఽభియష్టవ్యాః' ఇతి I ఉపవాసోఽన్వాధానమ్ I తత్ర మధ్యాహ్నే తత్పూర్వం వా పర్వప్రతిపత్సంధౌ తద్దినే యాగః; 'పూర్వాహ్ణే వాఽథ మధ్యాహ్నే యది పర్వ సమాప్యతే I ఉపోష్య తత్ర పూర్వేద్యుస్తదహర్యాగ ఇష్యతే II" ఇతి లౌగాక్షివచనాత్ I అత్ర చ ద్వేధా విభాగ :- 'ఆవర్తనాత్తు పూర్వాహ్ణో హ్యపరహ్ణస్తతః పరః I మధ్యాహ్నస్తు తయోః సంధిర్యదావర్తనముచ్యతే II" ఇతి మదనరత్నే వచనాత్ I మధ్యాహ్ణాదూర్ధ్వం సంధౌ మాధవమతే పరేఽహ్ని యాగః I 'అపరాహ్ణేఽథవా రాత్రౌ యది పర్వ సమాప్యతే I ఉపోష్య తస్మిన్నహని శ్వోభూతే యాగ ఇష్యతే II' ఇతి లౌగాక్షిణోక్తేః I హేమాద్రిస్త్వపరాహ్ణసంధావపి పరదినే ప్రతిపఞ్చతుర్థాంశే చన్ద్రోదయే చ సతి ద్వితీయాదిష్వత్యన్తక్షయే సతి పూర్వేద్యుర్యాగః I 'పర్వణోంఽశే ద్వితీయే తు యష్టవ్యం తు ద్విజాతిభిః I ద్వితీయాసహితం యస్మాద్దూషయన్త్యాశ్వలాయనాః I' ఇతి I ద్వితీయే వితి కైముతికన్యాయేన తుర్యాంశపరమ్ I 'తురీయే తు' ఇతి శూలపాణౌ పాఠః స్పష్టార్థ ఏవ I తథా 'భూతా పఞ్చదశీ పూర్ణా ద్వితీయా క్షయగామినీ I చరురిష్టిరమాయాం స్యాద్భూతే కవ్యాదికీ క్రియా II' ఇతి బౌధాయనవచనాచ్చేత్యూచివాన్ I మదనరత్నేఽపి - 'చతుర్దశీ చతుర్యామా అమావాస్యా న దృశ్యతే I శ్వోభూతే ప్రతిపఞ్చేత్స్యాత్పూర్వా తత్రైవ కారయేత్ II' ఇతి I యత్తు మాధవ: - 'యస్తు వాజసనేయీ స్యాత్తస్య సంధిదినాత్పరా I న క్వాప్యన్వాహితిః, కిం తు సదా సంధిదినే హి సా II" ఇత్యాహ; యచ్చ కాలాదర్శేఽప్యుక్తమ్- 'ఆవర్తనాదధః

సంధిర్యద్యన్వాధాయ తద్దినే। పరేద్యురిష్టిరిత్యాహుర్విప్రా వాజసనేయినః॥ ఇతి; యచ్చ మదనరత్నే - 'మధ్యందినాత్స్యాదహనీహ యస్మిన్ ప్రాక్పర్వణః సంధిరియం తృతీయా। సా ఖర్వికా వాజసనేయిమత్యా తస్యాముపోష్యాథ పరేద్యురిష్టిః॥' ఇతి,–ఏతత్పౌర్ణమాసీపరమితి తత్రైవ। ఆవర్తనోర్ధ్వమర్వాగస్తాద్రాత్రౌ వా సమాప్తౌ ద్వే మధ్యాహ్నాదర్వాక్ సమాప్తౌ తృతీయేత్యర్థః। తత్ కర్కభాష్య-దేవజానీ-శ్రీఅనన్తభాష్యాదిసకలతచ్ఛాఖీయగ్రన్థవిరోధాద్ వృద్ధానాదరాచ్చోపేక్ష్యమ్। పౌర్ణమాస్యాం విశేషమాహ కాత్యాయన: - 'సంధిశ్చేత్సంగవాదూర్ధ్వం ప్రాక్పర్యావర్తనాద్రవేః। సా పౌర్ణమాసీ విజ్ఞేయాసద్యస్కాలవిధౌ నరైః॥' అమాయాం విశేషమాహ బౌధాయన: - 'ద్వితీయా త్రిముహూర్తా చేత్ప్రతి-

---

౨. అస్యార్థస్తు శ్రీచన్ద్రకాన్తతర్కాలంకారకృతభాష్యే 'పక్షోఽర్ధంమాసః స చ శుక్లకృష్ణభేదాత్ ద్వివిధః। తదన్తా తిథిశ్చ ద్వయీ పౌర్ణమాస్యమావాస్యా చ బహువచనం వ్యక్తిభేదాభిప్రాయమ్। ఆభిముఖ్యేన తదయమర్థ:- పక్షాణామన్తా అవసానతిథయః ఉపవస్తవ్యాః, పక్షాణామాదయః ప్రతిపదశ్చ అభియష్టవ్యాః, యష్టవ్యా ఇత్యర్థః। అస్మాదపి కారణాత్పౌర్ణమాసీముపవసేన్నోత్తరామిత్యవధార్యతే' ఇతి।

౩. సంధిస్వరూపం చ 'అనుమత్యాశ్చ రాకాయాః సినీవాల్యాః కుహూం వినా। ఏతాసాం ద్విలవః కాలః కుహూమాత్రా కుహూ స్మృతా॥' ఇతి భగవతీపురాణే। లవలక్షణం స్మృత్యన్తరే చోక్తం- 'లఘ్వక్షర చతుర్భాగస్తుటిరిత్యభిధీయతే। త్రుటిద్వయం లవః ప్రోక్తో నిమేషస్తు లవద్వయమ్॥' ఇతి। తథా చ ఏకలఘ్వక్షరోచ్చారణపరిమితే కాలే ఏకః పర్వణోఽపరః ప్రతిపదస్తదుభయం మిలితం సంధిః కుహూరితి కోకిలేనోక్తేర్యావాన్ కాలః సమాప్యతే 'తత్కాలసంజ్ఞితా చైషాఽమావాస్యా కుహూః స్మృతా' ఇతి మాత్స్యోక్తేః- కుహూప్రతిపదోః సంధిర్ద్విగుణః ఇతి పురుషార్థచిన్తామణౌ।

పద్యాపరాహ్ణికీ। అన్వాధానం చతుర్దశ్యాం పరతః సోమదర్శనాత్॥ కాత్యాయనశ్చ - 'యజనీయేఽహ్ని సోమవేద్వారుణ్యాం దిశి దృశ్యతే। తత్ర వ్యాహృతిభిర్హుత్వా దణ్డం దద్యాద్విజాతయే॥' ఇతి। ఏతచ్చ బౌధాయనవాజసనేయివిషయమ్। తైత్తిరీయశ్రుతౌ తు చన్ద్రదర్శనేఽపి యాగ ఉక్తః - 'ఏషా వై సుమనానామేష్టిర్యమద్యేజానం పశ్చాచ్చన్ద్రమా

అభ్యుదేత్యస్మిన్నవాస్మై లోకేఽర్ధుకం భవతి' ఇతి। శ్రుత్యన్తరేఽపి - 'యదహః పశ్చాచ్చన్ద్రమా అభ్యుదేతి తదహర్యజన్నిమాంల్లోకానభ్యుదేతి।' ఇతి।-ఇదం బహ్వృచాపస్తమ్బవిషయమ్। మదనరత్నేఽప్యేవమ్। ఆపస్తమ్బభాష్యార్థసంగ్రహేఽప్యేవమ్। అతః పక్షద్వయస్య స్వస్వసూత్రాద్వ్యవస్థేతి తత్త్వమ్। 'దూషయన్త్యాశ్వలాయనాః' ఇతి తు పూర్వాహ్ణసంధివిషయమితి మాధవః।

శేషపర్వణీష్టౌ విశేషమాహ మాధవీయే గార్గ్యః:-'ప్రతిపద్యప్రవిష్టాయాం యది చేష్టిః సమాప్యతే। పునః ప్రణీయ కృత్స్నేష్టిః కర్తవ్యా యాగవిత్తమైః॥' గృహ్యాగ్నేర్నాయం నియమ ఇతి మదనపారిజాతః। ఏవం పర్వాన్త్యాంశః ప్రతిపదశ్చ త్రయోంఽశా యాగకాల ఉక్తః। క్వచిత్ప్రతిపత్తుర్యాంశేఽపి యాగః। 'సంధిర్యద్యపరాహ్ణే స్యాద్యాగం ప్రాతః పరేఽహని। కుర్వాణః ప్రతిపద్భాగే చతుర్థేఽపి న దుష్యతి॥' ఇతి వృద్ధశాతాతపోక్తేః। - ఏతత్ పూర్ణిమాపరమితి మదనరత్నే। పర్వణి ప్రతిపదః క్షయస్య వృద్ధేశ్చార్ధం ప్రక్షిప్య సంధిర్జ్ఞేయః। తదాహ మాధవః - 'వృద్ధిః ప్రతిపదో యాఽస్తి తదర్ధం పర్వణి క్షిపేత్। క్షయస్యార్ధం తథా క్షిప్త్వా సంధిర్నిర్ణీయతాం సదా॥' ఇతి। కాత్యాయనోఽపి - 'పరేఽహ్ని ఘటికా న్యూనాస్తథైవాభ్యధికాశ్చ యాః। తదర్ధక్లృప్త్యా పూర్వస్మిన్ హ్రాస-వృద్ధీ ప్రకల్పయేత్॥" ఇతి ఏవం స్మార్తస్థాలీపాకేఽపి జ్ఞేయమ్।
తత్రేష్టిస్థాలీపాకావాధానగృహప్రవేశనీయహోమానన్తరభావిన్యాం పౌర్ణమాస్యాం ప్రారమ్భణీయౌ, న తు దర్శే । యద్యారమ్భే మలమాసపౌషమాసగురుశుక్రాస్తాది భవతి, తదాప్యారమ్భః కార్యః। యాని తు - ఉపరాగోఽధిమాసశ్చ యది ప్రథమపర్వణి। తథా మలిమ్లుచే పౌషే నాన్వారమ్భణమిష్యతే॥ గురుభార్గవయోర్మౌఢ్యే చన్ద్రసూర్యగ్రహే తథా॥' ఇతి సంగ్రహవచనాని, - తాని ఆలస్యాదినాఽతిక్రాన్తశుద్ధకాలప్రారమ్భవిషయాణి। 'నామకర్మ చ దర్శేష్టిం యథాకాలం సమాచరేత్। అతిపాతే సతి తయోః ప్రశస్తే మాసి పుణ్యభే॥' ఇత్యపరార్కే గర్గవచనాదితి ప్రయోగపారిజాతే। ఉక్తం చైతత్ ప్రయోగరత్నే భట్టైః। కాలాదర్శే తు - 'నామకర్మ చ జాతేష్టిమ్' ఇతి పాఠః। యాజ్ఞికాస్తు - 'ఆధానానన్తరా పౌర్ణమాసీ చేన్మలమాసగా। తస్యామారమ్భణీయాదీన్న కుర్వీత కదాచన॥' ఇతి త్రికాణ్డమణ్డనవచనాచ్ఛుద్ధకాల ఏవ విభ్రష్టేష్టిం కృత్వారమ్భం కుర్యాదిత్యాహుః। కాలాదర్శే స్మృతిసంగ్రహేఽపి 'ఆరమ్భం దర్శపూర్ణేష్ట్యోరగ్నిహోత్రస్య చాదిమమ్। ప్రతిష్ఠాః పఞ్చ కూర్మాద్యా మలమాసే వివర్జయేత్॥' ఇతి।

అథ వికృతీష్టిః। తత్రాపస్తమ్బః- 'యదీష్ట్యా యది పశునా యది సోమేన యజేత సోఽమావాస్యాయాం పౌర్ణమాస్యాం చ' ఇతి। అత్ర ప్రకృతితః కాలే సిద్ధేఽపి సద్యస్కాలతా విధేయా; తృతీయయా సాఙ్గత్వేనోక్తేః। అత్ర పౌర్ణమాస్యమావాస్యాశబ్దాభ్యాం తదన్త్యక్షణో గృహ్యతే। తేన తద్వ్యత్యహోరాత్ర ఇత్యర్థమాహ రామాణ్డారః। మాధవోఽపి -'ఇష్ట్యాదివికృతిః

సర్వా పర్వణ్యేవేతి నిర్ణయః।' ఇతి। అత్ర విశేషమాహ త్రికాణ్డమణ్డనః, కాత్యాయనశ్చ - 'ఆవర్తనాత్ప్రాగ్యది పర్వసంధిః కృత్వా తు తస్మిన్ప్రకృతిం వికృత్యాః। తద్రైవ యాగః, పరతో యది స్యాత్తస్మిన్వికృత్యాః ప్రకృతేః పరేద్యుః ॥' ఇతి ధూర్తఖామ్యాదయోఽప్యేవమాహుః। 'యదీష్ట్యా' ఇతి సాఙ్గాయా వికృతేః పర్వకాలత్వాదావర్తనాత్ ప్రాక్ సంధౌ 'సంధిమభితో యజేత' ఇతి ప్రకృతేః ప్రతిపది సమాప్తినియమాత్। ప్రకృత్యనన్తరం ప్రతిపది వికృత్యయోగాత్ పూర్వేద్యుర్వికృతిరిత్యుక్తం తన్త్రరత్నే పార్థసారథినా। యద్యపి 'ప్రకృతేః పూర్వవాదపూర్వమన్తే స్యాత్' ఇత్యాపస్తమ్బేనోక్తమ్, తథాపి హేతువాదేన శ్రుతిమూలత్వాభావాదఙ్గం వా సమభివ్యాహారాదితివదప్రామాణ్యమితి తదాశయః। ఆగ్రయణే తు విశేషం వక్ష్యామః। 'అన్వారమ్భణీయా తు చతుర్దశ్యాం కార్యా' ఇతి హిరణ్యకేశివృత్తౌ మాతృదత్తీయే। అన్యేషాం పర్వణ్యేవ।

పశౌ సోమే చ కాలాన్తరమప్యాహ బౌధాయనః :- 'అమావాస్యేన వా హవిషేష్ట్వా నక్షత్రే వా' ఇతి, శుక్లపక్షే కృత్తికాదివిశాఖాన్తేషు దేవనక్షత్రేష్వితి కేశవఆస్వామీ వ్యాచఖ్యౌ । చాతుర్మాస్యేష్వపి ద్వాదశాహయథాప్రయోగపక్షయోర్నక్షత్రేష్వప్యారమ్భః। యావజ్జీవసాంవత్సరప్రయోగయోస్తు ఫాల్గున్యాం చైత్ర్యాం వారమ్భః। పశౌ తు విశేషమాహ కాత్యాయనః - 'అర్ధాదహ్నో భవతి నియతం పర్వసంధిః పరస్తాత్కృత్వా తస్మిన్నహని తు పశుం సద్య ఏవ ద్వ్యహం వా। ఆరభ్యాథ ప్రకృతిరథ చేత్పర్వసంధిః పురస్తాత్కృత్వా తస్మిన్ ప్రకృతిమథ తు స్యాత్పశుః సద్య ఏవ॥' 'అధికారపశుస్త్వగ్నీషోమీయేణ సవనీయేన వా సమానతన్త్రః కార్యః' ఇతి త్రికాణ్డమణ్డనః। సోమే త్వాహాపస్తమ్బః - 'అమావాస్యాయాం దీక్షాయజనీయే వాఽమావాస్యాయాం యజనీయే వా సుత్యమహః, పౌర్ణమాస్యాం దీక్షాయజనీయే వా పౌర్ణమాస్యాం యజనీయే వా సుత్యమహః' ఇతి। లాట్యాయనసూత్రేఽపి - 'పూర్వపక్షస్య ప్రథమేఽహని దీక్షేత దృష్ట్వా వా నక్షత్రయోగే చ' ఇతి। పూర్వపక్షః=శుక్లపక్షః। నక్షత్రయోగే చేతి। అయమర్థః - చైత్ర్యాదిపూర్ణిమాయాశ్చిత్రాదినక్షత్రయోగే దీక్షేతేతి। ఆధానం తు పర్వణి నక్షత్రేషు చోక్తమ్। తత్ర పర్వ 'నక్తం గార్హపత్యమాదధాతి' ఇత్యాదికర్మకాలవ్యాపి గ్రాహ్యమ్। దినద్వయే తత్త్వే పరం గ్రాహ్యమ్; సంకల్పస్య పర్వణి లాభాత్। పూర్వం నక్షత్రయోగే తదేవ గ్రాహ్యమ్। 'యత్ర త్రీణి సన్నిపతితాన్యృతుర్నక్షత్రం పర్వ చ, తత్సమృద్ధం, విప్రతిషేధే ఋతుర్నక్షత్రం చ బలీయః' ఇతి హిరణ్యకేశిసూత్రాత్। ఋతుః 'వసన్తే బ్రాహ్మణోఽగ్నీనాదధీత' ఇత్యాదిః। రేణుకకారికాయాం తు - 'మాఘాదిపఞ్చమాసేషు శ్రావణే చాశ్వినే తథా। మార్గశీర్షే శుక్లపక్షే ఆధానమథ కారయేత్॥" ఇత్యుక్తమ్। – అత్ర మూలం మృగ్యమ్। ఆధాననక్షత్రాణి త్వాపస్తమ్బసూత్రే 'కృత్తికా-రోహిణీ-మృగశీర్ష-పునర్వసు - (పుష్య ?) - పూర్వోత్తర-పూర్వాషాఢో-త్తరాషాఢా-హస్త-చిత్రా-విశాఖాఽనురాధా - శ్రవణోత్తరాభాద్రపదా' ఇతి। సోమపూర్వాధానే విశేషమాహాపస్తమ్బః - 'సోమేన యక్ష్యమాణ ఆదధానో నర్తూన్సుర్క్షేన్న నక్షత్రమ్' ఇతి। 'అత్ర

ప్రకరణాదాధానకాలబాధః। తేన సోమస్య వసన్తకాలతా న బాధ్యతే ఇతి రుద్రదత్తవృత్తౌ నారాయణవృత్తౌ చోక్తమ్।

తన్త్రరత్నే వార్త్తికే చ - 'తే వా ఏతే ఉభయే అపహతపాప్మానో ఋతవః। ఏష వా ఉద్యన్నాదిత్య ఏషాం పాప్మనోఽపహన్తా। యద్రైవైనం కదాచన యజ్ఞ ఉపనమేదథాదధీత' ఇత్యత్రోత్తరాయణరూపం దైవం, దక్షిణాయనరూపం చ పిత్ర్యమిత్యుభయమృతుత్రయం సోమాధానే శతపథే విశిష్య విహితమ్। తదేకవాక్యతయా శాఖాన్తరేఽపి 'నర్తూన్ సూర్క్షేత్' ఇత్యత్ర సోమకాలబాఘ ఏవ। ఆధానకాలబాధస్య 'యద్రైవైనం శ్రద్ధోపనమేత్తాదధీత' ఇత్యస్యాం శాఖాయాం వాక్యాన్తరేణ సిద్ధత్వాత్సోమకాలబాఘార్థమేవేదమిత్యుక్తమ్। ధూర్తస్వామీ తు సోమస్యాపి య ఋతుస్తస్యాపి 'న సూర్క్షేత్' ఇతి లిఖనాదుభయకాలబాధం మన్యతే। శ్రీరామాణ్డారస్తు కాలాన్తరవిధానం వా సర్వకాలానాదరో వేతి పక్షద్వయముక్తవాన్। తత్రాద్యే కృత్తికాదికాలాన్తరస్య యథాధానే వసన్తాద్యబాధేన విధానమ్, తథా 'సోమేఽప్యుదగయనపూర్వపక్షపుణ్యాహసన్నిపాతే యజ్ఞకాలో నాదేశః' ఇతి ఛన్దోగసూత్రోక్తోదగయనాబాధేన సోమాభిసంధిరూపకాలాన్తరవిధానాదుదగయనం త్వపేక్ష్యత ఇత్యుక్తమ్। ద్వితీయపక్షే తు 'యద్రైవైనం యజ్ఞ ఉపనమేత్' ఇతి సర్వకాలానాదర ఉక్త ఇతి భారద్వాజసూత్రాత్సర్వశబ్దస్య చ విశ్వజిత్సర్వపృష్ఠ ఇతివద్ ద్వయోరప్రయోగాత్ సర్వకాలబాధ ఇతి। తేన దక్షిణాయనేఽపి భవతీత్యుక్తమ్। షడ్గురుభాష్యే దేవత్రాతభాష్యే తన్త్రరత్నే చ షట్స్వపి ఋతుషు భవతీత్యుక్తమితి దిక్॥

శ్రాద్ధే త్వమావాస్యా త్రేధావిభక్తదినతృతీయాంశే యోఽపరాహ్ణభాగస్తద్వ్యాపినీ సాగ్నికైర్గ్రాహ్యా। 'పిణ్డాన్వాహార్యకం శ్రాద్ధం క్షీణే రాజని శస్యతే। వాసరస్య తృతీయేంఽశే నాతిసంధ్యా సమీపతః॥ ఇతి కాత్యాయనోక్తేః। 'దర్శశ్రాద్ధం తు యత్ప్రోక్తం పార్వణం తత్ప్రకీర్తితమ్। అపరాహ్ణే పితౄణాం చ తత్ర దానం ప్రశస్యతే॥ ఇతి శాతాతపోక్తేశ్చ। దినద్వయే తత్ర సత్త్వే సర్వాపరాహ్ణవ్యాపీ దర్శో గ్రాహ్యః, 'యద్యుభయేద్యురేష విహితః సర్వాఽపరాహ్ణస్థితః' ఇతి దీపికోక్తేః। యత్తు కార్ష్ణాజినిః- 'భూతవిద్ధామమావాస్యాం మోహాదజ్ఞానతోఽపి వా। శ్రాద్ధకర్మణి యే కుర్యుస్తేషామాయుః ప్రహీయతే॥' ఇతి। తదపరాహ్ణే చతుర్దశీవేధపరమితి శ్రాద్ధహేమాద్రిః। అపరాహ్ణవ్యాప్తిపరమితి మాధవః। దినద్వయేఽపరాహ్ణవ్యాప్త్యభావేంఽశతో వ్యాప్తౌ చ తిథిక్షయే పూర్వేతి హేమాద్రిః। 'యదా చతుర్దశీ యామం తురీయమనుపూరయేత్। అమావాస్యా క్షీయమాణా తదైవ శ్రాద్ధమిష్యతే॥ ఇతి కాత్యాయనోక్తేః। చతుర్దశ్యాశ్చతుర్థం యామం దర్శః పూరయేత్। చతుర్దశీ యామత్రయం స్యాదిత్యర్థః। క్షీయమాణా= పరదినేఽపరాహ్ణవ్యాపినీ నేత్యర్థః। వ్యతిరేకమాహ 'వర్ధమానామమావాస్యాం లక్షయేదపరేఽహని। యామాంస్త్రీనధికాన్వాపి పితృయజ్ఞస్తతో భవేత్॥' తతః శ్రాద్ధం చ। దినద్వయేఽపరాహ్ణవ్యాప్త్యాదౌ తిథివృద్ధౌ చ హారీతః - 'త్రిముహూర్తా

చ కర్తవ్యా పూర్వా ఖర్వా చ బహ్వృచైః । కుహూరధ్వర్యుభిః కార్యా యథేష్టం సామగీతిభిః'॥ త్రిముహూర్తాభావే తు పూర్వా నేత్యర్థః॥

పురుషార్థచిన్తామణౌ తు 'బహుచైస్తైత్తిరీయైశ్చ సాగ్నికైరపరాహ్ణవ్యాస్యసత్త్వేఽపి ఇష్టిదినాత్పూర్వదినే ఏవం దర్శశ్రాద్ధం కార్యమ్। తథా చ దినద్వయే కార్యేనాపరాహ్ణవ్యాప్తౌ పరత్రైవ దర్శః, ఏకదేశేనాపరాహ్నద్వయవ్యాప్తౌ ప్రతిపదృష్ట్యా ప్రతిపదీష్టౌ ఉత్తరత్రైవ దర్శః, ద్వితీయదినే ఏవాపరాహ్ణవ్యాప్తౌ తు యది ప్రతిపత్క్షయవశాత్ దర్శదిన ఏవేష్టిప్రాప్తిస్తదా బహ్వృచానాం సినీవాలీ తైత్తిరీయాణాం కుహూర్గ్రాహ్యా; సామగానాం వికల్పేన ద్వయమ్ -' ఇత్యాద్యుక్తం ధర్మసిన్ధౌ।

పిణ్డపితృయజ్ఞస్తు కాత్యాయనైర్యాగదినాత్పూర్వేద్యుః కార్యః; 'పూర్వో వాఽఙ్గత్వాత్ పిణ్డపితృయజ్ఞః' ఇతి తత్సూత్రాత్। వ్యాఖ్యాతం చైతత్ కర్కాచార్యైః- 'పూర్వ ఏవ దర్శాత్ పిణ్డపితృయజ్ఞో న పశ్చాత్। కుతః ? అఙ్గత్వాత్।' తథా చ శ్రుతిః - 'తస్మాత్ పూర్వేయుః పితృభ్యః క్రియత ఉత్తరమహర్దేవాన్యజన్తే' ఇతి। పూర్వేద్యుః పితృభ్యో యజ్ఞం నిపృణీయ ప్రాతర్దేవేభ్యః ప్రతనుతే' ఇతి చ। తేన తన్మతే అఙ్గమేవాసౌ। తదుక్తమ్- 'అఙ్గం వా సమభివ్యాహారాత్' ఇతి। తేన కర్కమతే చతుర్దశీయుక్తదర్శే పిణ్డపితృయజ్ఞ ఇతి। శ్రీఅనన్తభాష్యే తు పరేద్యురిత్యుక్తమ్। అత్ర ద్వేధాఽప్యాచారో దృశ్యతే।

ఆపస్తమ్బానాం తు పరదినే ముహూర్తమపి దర్శసత్త్వే తత్రైవ పితృయజ్ఞః। తదాహ ఆపస్తమ్బః - 'అమావాస్యాయాం యదహశ్చన్ద్రమసం న పశ్యతి తదహః పిణ్డపితృయజ్ఞం కురుతే' ఇతి। అస్య రుద్రదత్తీయా వ్యాఖ్యా- 'పిణ్డైర్యుక్తః పితృయజ్ఞః పిణ్డపితృయజ్ఞః; స చ కర్మాన్తరం, న తు దర్శశేషః। యథా వక్ష్యతి - 'పితృయజ్ఞః స్వకాలవిధానాదనఙ్గం స్యాత్' ఇతి। తం చ యదహ- చన్ద్రమసం న పశ్యతి పఞ్చదశ్యాం ప్రతిపది వా తదహః కురుతే, యదహస్తయోః సంధిస్తదహరిత్యర్థః।' ఇతి। శ్రీరామాణ్డారోఽప్యాహ- 'పిణ్డపితృయజ్ఞస్తు పర్వసంధిమదహోరాత్రాపరాహ్ణే' ఇతి। అతః పర్వసంధిదినే పితృయజ్ఞః। శతపథశ్రుతిరపి - 'యదైవైష న పురస్తాన్న పశ్చాద్దృశ్యతేఽథ పితృభ్యో దదాతి' ఇతి। పర్వసంధిదినే హి పూర్వతః పశ్చాద్వా చన్ద్రో న దృశ్యత ఏవేత్యర్థః। సత్యాషాఢోఽపి పితృయజ్ఞం ప్రక్రమ్య 'దృశ్యమానే తూపోష్య శ్వోభూతే యజతే' ఇత్యాహ। హేమాద్రిస్తు- 'అమావాస్యాశబ్దస్తిథివచన

ఏవ।' పూర్వోక్తా పస్తమ్బసూత్రే యదుక్తం న పశ్యతి' ఇతి, తత్ర క్షయోఽభిప్రేతః। అతశ్చతుర్దశ్యాం చన్ద్రస్య క్షీణత్వాత్తద్యుక్తదర్శ పితృయజ్ఞః। 'పితృయజ్ఞం తు నిర్వర్త్య విప్రశ్చన్ద్రక్షయేఽగ్నిమాన్।' ఇతి మనూక్తేః। యదుక్తం - 'యదహస్త్వేవ దర్శనం నైతి చన్ద్రమాః–' తత్క్షయాపేక్షయా జ్ఞేయమ్। 'క్షీణే రాజని చేత్యపి' ఇతి, 'యదుక్తం దృశ్యమానేఽపి, తచ్చతుర్దశ్యపేక్షయా' ఇతి చ కాత్యాయనోక్తేః। 'దృశ్యమానేఽప్యేకే' ఇతి గోభిలోక్తేశ్చ। 'యస్యాం సంధ్యాగతః సోమో మృణాలమివ దృశ్యతే। అపరాహ్ణే క్షయస్తస్యాం పిణ్డానాం కరణం ధ్రువమ్॥' ఇతి హారీతోక్తేశ్చ। చన్ద్రక్షయకాలశ్చోక్తః కాత్యాయనేన - 'అష్టమేంఽశే చతుర్దశ్యాః క్షీణో భవతి చన్ద్రమాః। అమావాస్యాష్టమేంఽశే తు పునః కిల భవేదణుః॥' ఇతి। తేన పూర్వేద్యురేవ పితృయజ్ఞ ఇత్యూచివాన్। కర్కాచార్యైరపి - 'అపరాహ్ణే పిణ్డపితృయజ్ఞశ్చన్ద్రాదర్శనేఽమావాస్యాయామ్' ఇతి కాత్యాయనసూత్రేఽదర్శనేన క్షయ ఏవోక్తః। 'తస్మిన్క్షీణే దదాతి' ఇతి శ్రుతేః। అతస్తన్మతే చతుర్దశీయుక్తదర్శే పితృయజ్ఞే సతి పరదినే యాగోఽర్థాత్సిద్ధః। తదేతత్సర్వోత్కృష్టమపి హేమాద్రికర్కాదివ్యాఖ్యానమాపస్తమ్బైరనభ్యుపగమాత్కాతీయ-బౌధాయనాదివిషయమ్।

ఆశ్వలాయనానామపి శేషపర్వణి పిణ్డపితృయజ్ఞః। తథా చ సూత్రమ్ - 'అమావాస్యాయామపరాహ్ణే పిణ్డపితృయజ్ఞః' ఇతి। అత్ర నారాయణవృత్తిః - 'అమావాస్యాశబ్దః ప్రతిపత్పఞ్చ

---

౧ – 'దదృశే' ఇతి పాఠః।

దశ్యోః సంధివచనోఽప్యత్రాపరాహ్ణశబ్దసమన్వయాత్తద్వత్యహోరాత్రే వర్తతే, తస్యాపరాహ్ణేఽహ్నశ్చతుర్థే భాగే పిణ్డపితృయజ్ఞః కార్యః। ఔపవసథ్యే యజనీయే వాఽహని, యదా త్వహోరాత్రసంధౌ తిథిసంధిః స్యాత్తదౌపవసథ్యే ఏవాహని క్రియతే' ఇతి। అత ఏవ 'ముహూర్తమప్యమావాస్యా ప్రతిపద్యపి చేద్భవేత్।తద్ధత్తమక్షయం పర్వ జ్ఞేయం శేషం తు పర్వవత్॥" ఇతి హేమాద్రౌ వచనం పిణ్డపితృయజ్ఞపరమిత్యుక్తం ప్రయోగపారిజాతే। అయం చ స్మార్తాగ్నిమతా సంపూర్ణే దర్శే శ్రాద్ధవ్యతిషఙ్గేణ కార్యః। వ్యతిషఙ్గో నామోభయోః

సహానుష్ఠానమ్। ఏతచ్చ 'స్థాలీపాకేన సహ పిణ్డార్థముద్ధృత్య' ఇతి సూత్రే వృత్తికృత్తోక్తమ్। ఖణ్డపర్వణి తు కేచిదాహు:। పూర్వేఽహ్ని పిణ్డపితృయజ్ఞవ్యతిషఙ్గేణ శ్రాద్ధం కృత్వా పరేఽహ్ని కేవలః పిణ్డపితృయజ్ఞః కార్య:। వృత్తికృతా తు - 'ఆన్వష్టక్యం చ పూర్వేద్యుర్మాసి మాస్యథ పార్వణమ్। కామ్యమాభ్యుదయేఽష్టమ్యామేకోద్దిష్టమథాష్టమమ్॥' ఇత్యుదాహృత్య 'పూర్వేషు చతుర్షు స్థాలీపాకాదుద్ధృత్యాగ్నౌకరణమ్' ఇత్యుక్తేర్దర్శశ్రాద్ధే స్థాలీపాకో నియత ఇతి గమ్యతే। స్థాలీపాకశ్చ పితృయజ్ఞ ఏవేతి పూర్వదినే వ్యతిప`ఙ్గః సిద్ధః। ప్రయోగపారిజాతే తు వార్షికశ్రాద్ధాదేరపి వ్యతిషఙ్గ ఉక్తః, కిముత దర్శశ్రాద్ధస్య।

న్యాయవిదస్త్వాహు:- 'సూత్రస్య వృత్తేశ్చ సంపూర్ణదర్శవిషయత్వాత్ ఖణ్డపర్వణి పూర్వదినే కేవలం శ్రాద్ధం, పరదినే చ కేవలః పితృయజ్ఞః కార్యః।' అత ఏవోక్తం వృత్తికృతా- 'నాత్రాపూర్వస్థాలీపాకశ్చోద్యతే; సర్వశ్రాద్ధేషు ప్రసఙ్గాత్ ' ఇతి। ప్రయోగపారిజాతోక్తిరప్యేతద్విషయైవ। పూర్వదినే చ శ్రాద్ధేఽగ్నౌకరణమేవ, న పాణిహోమః। 'చతుర్వద్యేషు సాగ్నీనాం వహ్నౌ హోమో విధీయతే। పిత్ర్యబ్రాహ్మణహస్తే స్యాదుత్తరేషు చతుర్ష్వపి॥' ఇతి పరిశిష్టే నియమాత్। నను లౌకికాగ్నౌ పక్వస్య కథం గృహ్యాగ్నౌ హోమః ? 'నాన్యాగ్నౌ పక్కమన్యాగ్నౌ జుహుయాత్' ఇతి నిషేధాత్। మైవమ్; శ్రాద్ధస్య గృహ్యాత్వేన స్మార్తాగ్నౌ పచనాగ్నౌ వా కర్తవ్యత్వాత్। తస్మాత్ పూర్వేద్యుః కేవలం శ్రాద్ధం,న వ్యతిషఙ్గః। ఇదమేవ చ యుక్తమ్। ఆహితాగ్నినా తు సర్వాధానినాఽర్ధాధానినా వా సంపూర్ణే ఖణ్డే వా దర్శే శ్రౌతాగ్నౌ పృథగేవ పితృయజ్ఞః కార్యః, న తు దర్శశ్రాద్ధవ్యతిషఙ్గేణేతి విస్తర భీతేర్విరమామః। సంపూర్ణే దర్శే చ విశేషమాహ లౌగాక్షి:- 'పక్షాన్తం కర్మ నిర్వర్త్య వైశ్వదేవం చ సాగ్నికః। పిణ్డయజ్ఞం తతః కుర్యాత్తతోఽన్వాహార్యకం బుధః॥" ఇతి। పక్షాన్తం కర్మ = అన్వాధానమ్।అన్వాహార్యకం = దర్శశ్రాద్ధమ్। అయమేవ సాగ్నేర్జర్విత్పితృకస్య పిణ్డపితృయజ్ఞకాలో జ్ఞేయః; తస్యాపి కాత్యాయనేన 'హోమాన్తమనారమ్భో వా' ఇత్యామ్నానాత్। పిణ్డపితృయజ్ఞాకరణే ప్రాయశ్చిత్తమాహ పరాశరమాధవీయే కాత్యాయన:- 'పితృయజ్ఞాత్యయే చైవ వైశ్వదేవాత్యయేఽపి చ। భోజనే పతితాన్నస్య చరుర్వైశ్వానరో భవేత్॥' ఇత్యలమ్।

ప్రకృతమనుసరామః। నిరగ్నికాదిభిస్త్వమావాస్యాపరాహ్ణవ్యాత్యలాభే కుతుపకాలవ్యాపినీ గ్రాహ్యా। 'భూతవిద్ధాఽప్యమావాస్యా ప్రతిపన్మిశ్రితాపి వా। పిత్ర్యే కర్మణి విద్వద్భిర్గ్రాహ్యా కుతుపకాలికీ॥' ఇతి హారీతోక్తేః। - ఇదం చ నిరగ్నికాదివిషయమ్; 'సినీవాలీ ద్విజైః కార్యా సాగ్నికైః పితృకర్మణి। స్త్రీభిః శూద్రైః కుహూః కార్యా తథా చానగ్నికైర్ద్విజైః॥" ఇతి లౌగాక్షివచనాత్। అత్ర సాగ్నిరౌపాసనాగ్నిరపీతి మదనపారిజాతే ఉక్తమ్। కుతుపశ్చాపరాహ్ణవ్యాప్త్యలాభేఽనుకల్పః; 'అపరాహ్ణద్వయావ్యాపీ యది దర్శస్తిథిక్షయే।

ఆహితాగ్నేః సినీవాలీ నిరగ్న్యాదేః కుహూర్మతా॥' ఇతి జాబాలినా విధానాత్। తేన సాగ్నీనాం నిరగ్నీనాం చాపరాహ్ణవ్యాపిన్యేవ ముఖ్యా। తిథిసామ్యవృద్ధిక్షయైః సమవ్యాప్తౌ ఖర్వాదినా నిర్ణయః। వైషమ్యేఽధికా। దినద్వయేఽపరాహ్ణాస్పర్శే కుతుపవ్యాపినీతి మాధవః। ఇదమేవ చ యుక్తమ్। హేమాయాద్యాదిమతే కుతుపవ్యాపిన్యేవ నిరగ్న్యాదేర్ముఖ్యా। సినీవాలీ= దృష్టచన్ద్రా। తథా చ వ్యాస: 'దృష్టచన్ద్రా సినీవాలీ, నష్టచన్ద్రా కుహూః స్మృతా।' ఇతి। పూర్వదినే పరదిన ఏవ వా తద్వ్యాపిత్వే సైవ గ్రాహ్యా। అంశవ్యాపిత్వే వైషమ్యేఽధికకాలవ్యాపినీ గ్రాహ్యా। దినద్వయేంఽశతః సమవ్యాప్తౌ తిథిక్షయే పూర్వా, వృద్ధౌ సామ్యే చ పరా। 'తిథిక్షయే సినీవాలీ తిథివృద్ధౌ కుహూః స్మృతా। సామ్యేఽపి చ కుహూర్జ్ఞేయా వేదవేదాఙ్గవేదిభిః॥' ఇతి ప్రచేతోవచనాత్। దినద్వయే సంపూర్ణకుతుపవ్యాప్తిస్తు తిథివృద్ధావేవ భవతీత్యనన్తరవచనాత్ పరైవేతి। కుతుపస్తు - 'అహ్నో ముహూర్తా విజ్ఞేయా దశ పఞ్చ చ సర్వదా। తత్రాష్టమో ముహూర్తో యః స కాలః కుతుపః స్మృతః॥" ఇతి మాత్స్యోక్తేః। తులాదానపితృదేవప్రీత్యర్థోపవాసాదౌ తు పరా గ్రాహ్యేత్యన్యత్ర విస్తరః॥

దర్శే చ మాసికవార్షికాదిశ్రాద్ధప్రాప్తౌ కాలాదర్శే విశేష ఉక్తః- :- 'దర్శస్య చోదకుమ్భస్య దర్శమాసికయోరపి। నిత్యస్య చాబ్దికస్యాపి దార్శికాబ్దికయోరపి॥ ఇత్యుక్త్వా 'సంపాతే దేవతాభేదాచ్ఛ్రాద్ధయుగ్మం సమాచరేత్। నిమిత్తా నియతిశ్చాత్ర పూర్వానుష్ఠానకారణమ్॥' ఇతి। నిర్ణయదీపేఽపి - 'నష్టచన్ద్రే యదా కాలే క్షయాహదివసో భవేత్। వైశ్వదేవం క్షయశ్రాద్ధం కుర్యాత్ప్రాగ్దర్శకర్మణః॥' అమాశ్రాద్ధం చానుపనీతోఽపి కుర్యాత్। శ్రాద్ధశూలపాణౌ - 'అమావాస్యాష్టకాకృష్ణపక్షపఞ్చదశీషు చ।' ఇత్యుపక్రమ్య 'ఏతచ్చానుపనీతోఽపి కుర్యాత్సర్వేషు పర్వసు। శ్రాద్ధం సాధారణం నామ సర్వకర్మఫలప్రదమ్ ॥ భార్యావిరహితోఽప్యేతత్ప్రవాసస్థోఽపి

---

౧. అత్ర నవీనాః – 'యన్మాధవేన హేమాద్రిణా వా - 'దినద్వయే సంపూర్ణాపరాహ్ణవ్యాప్తౌ సంపూర్ణకుతుపవ్యాప్తౌ వా పరా' ఇత్యుక్తమ్, తదయుక్తమ్; ఖర్వాదివాక్యే 'తిథిక్షయే సినీవాలీ' ఇతి వాక్యే చ క్షయాదీనాం గ్రాహ్యతిథిగతత్వాత్ దినద్వయగతసమైకదేశవ్యాప్తివిషయకత్వేనేహాప్రవృత్తేః। కింతు ఉత్తరతిథేః క్షయే పూర్వా, వృద్ధిసామ్యయోస్తూత్తరా। 'అమావాస్యా తు యా హి స్యాదపరాహ్ణద్వయేఽపి వా। క్షయే పూర్వా పరా వృద్ధౌ సామ్యేఽపి చ పరా స్మృతా॥' ఇత్యుక్తేః। న చేదం దినద్వయగతసమైకదేశవ్యాప్తిపరమ్। స్వరసతోఽపరాహ్ణవ్యాప్తేరైవ ప్రతీతేః; ఏవం కుతుపవ్యాప్తివాదినామపీతి వదన్తి' ఇతి కృష్ణభట్టీ।

౨. తే చ పఞ్చదశాహముహూర్తా యథా – 'రౌద్రః శ్వేతస్తథా మైత్రస్తథా సారభటః స్మృతః। సావిత్రో వైశ్వదేవశ్వ గాన్ధర్వః కుతుపస్తథా॥ రౌహిణస్తిలకశ్చైవ విభవో నిరృతిర్జయః। శమ్బరో విజయశ్చైవ భేదాః పఞ్చదశ స్మృతాః॥' ఇతి।

౩. మనురపి – 'పితృయజ్ఞం తు నిర్వర్త్య విప్రశ్వేన్దుక్షయేఽగ్నిమాన్। పిణ్డాన్వాహార్యకం శ్రాద్ధం కుర్యాన్మాసానుమాసికమ్॥' యచ్చోక్తం మన్వర్థముక్తావల్యామ్ – 'సాభిరమావాస్యాయాం పిణ్డాపితృయజ్ఞాఖ్యం కర్మ కృత్వా శ్రాద్ధం కుర్యాత్। పితృయజ్ఞపిణ్డానామను పశ్చాదా హ్రియత ఇతి పిణ్డాన్వాహార్యకం శ్రాద్ధమ్। మాసానుమాసికం మాసశ్చానుమాసశ్చ తయోర్భవం, ప్రతిమాసం కర్తవ్యమిత్యర్థః। అనేనాస్య నిత్యత్వముక్తమ్। విప్రగ్రహణం ద్విజాతిపరమ్। త్రయాణాం ప్రకృతత్వాత్।' ఇతి

నిత్యశః। శూద్రోఽప్యమన్త్రవత్కుర్యాదనేన విధినా బుధః॥ ఇతి మాత్స్యోక్తేః। అమాశ్రాద్ధాతిక్రమే ప్రాయశ్చిత్తముక్తమృగ్విధానే- 'న్యూషు వాచం జపేన్మన్త్రం శతవారం దినే దినే। అమాశ్రాద్ధం యదా నాస్తి తదా సంపూర్ణమేతి తత్॥' అత్ర పూర్వోక్తసాగ్నిపదేనాహితాగ్నిః స్మార్తాగ్నిమాంశ్చ గృహ్యతే। విచ్ఛిన్నాగ్నికాదిశ్చ నిరగ్నికః। తథా చ హేమాద్రిరగ్నౌకరణప్రకరణే - 'సాగ్నిరగ్నావనగ్నిస్తు ద్విజపాణావథాప్సు వా। కుర్యాదగ్నౌ క్రియాం నిత్యం లౌకికేనేతి నిశ్చితమ్॥" ఇతి స్మృతివాక్యముదాహృత్య 'యస్త్వస్వీకృతౌపాసనతయా సముచ్ఛిన్నాభితయా భార్యావిధురతయా వాఽగ్నిరహితస్తస్య ద్విజపాణౌ జలాదౌ వా హోమః' ఇతి వ్యాచచక్షే। మదనపారిజాతేఽప్యేవమ్। ఇదమేవ సాగ్నికానగ్నికస్వరూపం సర్వత్ర జ్ఞేయమ్॥

గ్రహణనిర్ణయః। అథ గ్రహణం నిర్ణీయతే। తత్ర చన్ద్రగ్రహణే యస్మిన్యామే గ్రహణం తస్మాత్పూర్వం। ప్రహరత్రయం న భుఞ్జీత। సూర్యగ్రహే తు ప్రహరచతుష్టయం న భుఞ్జీత; 'సూర్యగ్రహే తు నాశ్నీయాత్పూర్వం యామచతుష్టయమ్। చన్ద్రగ్రహే తు యామాంస్త్రీన్బాలవృద్ధాతురైర్వినా॥ ఇతి మాధవీయే వృద్ధగౌతమోక్తేః', 'గ్రహణం తు భవేదిన్దోః ప్రథమాదధి యామతః। భుఞ్జీతావర్తనాత్పూర్వం ప్రథమే ప్రథమాదధః॥' ఇతి మార్కణ్డేయోక్తేశ్చ। అధి= ఊర్ధ్వమ్। నను చన్ద్రగ్రహే యామచతుష్టయనిషేధ ఉచితః నతు సూర్యగ్రహే ; సూర్యోదయాత్ప్రాగ్భోజనాప్రాప్తేః। మైవమ్ ; వచనస్య ప్రథమయామే సూర్యగ్రహే

సతి పూర్వేద్యుః పూర్వరాత్రే భోజననిషేధపరత్వాత్। చన్ద్రగ్రహే విశేషమాహ మాధవీయే వృద్ధవసిష్ఠః- 'గ్రస్తోదయే విధోః పూర్వం నాహర్భోజనమాచరేత్।' ఇతి। ద్వయోర్గ్రస్తాస్తే తు మాధవీయే వ్యాసః 'అముక్తయోరస్తగయోరద్యాద్దృష్ట్వా పరేఽహని।' ఇతి। విష్ణుధర్మేఽపి - 'అహోరాత్రం న భోక్తవ్యం చన్ద్రసూర్యగ్రహో యదా। ముక్తిం దృష్ట్వా తు భోక్తవ్యం స్నానం కృత్వా తతః పరమ్॥' అహోరాత్రనిషేధః సూర్యగ్రస్తాస్తే। మదనరత్నే గార్గ్యః :- 'సంధ్యాకాలే యదా రాహుర్గ్రసతే శశిభాస్కరౌ। తదహర్నైవ

---

౧. స చ మన్త్రః ఋగ్వేదసంహితాయాం ప్రథమేఽష్టకే చతుర్థాధ్యాయే- "న్యూ౩షు వాచం ప్ర మహే భరామహే గిర ఇన్ద్రాయ సదనే వివస్వతః। నూ చిద్ధి రత్నం ససతామివావిదన్న దుష్టుతిర్ద్రవిణోదేషు శస్యతే॥" ఇతి అస్యార్థః- మహే మహతే ఇన్ద్రాయ సువాచం శోభనాం స్తుతిం నిప్రభరామహే నితరాం ప్రయుఞ్జ్మహే। ఉ ఇతి పాదపూరణః। యతో వివస్వతః పరిచరతో యజమానస్య సదనే యజ్ఞగృహే ఇన్ద్రాయ గిరః స్తుతయః క్రియన్తే। హి యస్మాత్ స ఇన్ద్రః నూ చిత్క్షిప్రమేవ రత్నం రమణీయం ఆసురాణాం ధనం అవిదత్ విన్దతి। తత్ర దృష్టాన్తః - ససతామివ యథా స్వపతాం పురుషాణాం ధనం చోరః క్షిప్రం లభతే తద్వత్। అతోఽస్మభ్యం ధనం దాతుం శక్త ఇతి భావః। ద్రవిణోదేషు ధనస్య దాతృషు పురుషేషు దుష్టుతిరసమీచీనా స్తుతిర్న శస్యతే నాభిధీయతే। అతః సువాచం ప్రభరామహ ఇతి' ఇతి శ్రీసాయనాచార్యైర్భాష్య ఉక్తః। అస్య ఛన్దర్ష్యాది తు న్యూషువాచమిత్యస్య సవ్య ఇన్ద్రో జగతీ। అమాశ్రాద్ధాతిక్రమదోషపరిహారార్థం జపే వినియోగః ఇతి। విశేషస్తు గ్రన్థాన్తరేభ్యోఽవగన్తవ్యః।

౨. స్నాత్వేతి శేషః। ఏవం చ గ్రస్తే ముక్తిస్నానమపి పరేద్యురేవ। తదుక్తం బ్రహ్మాణ్డపురాణే- 'నాశ్నీయాదథ తత్కాలే ప్రస్తయోశ్చన్ద్రసూర్యయోః। ముక్తయోశ్చ కృతస్నానః పశ్చాద్భుఞ్జ్యాత్ స్వవేశ్మని॥' ఇత్యత్ర 'స్వవేశ్మని' ఇతి విశేషకథనాత్ పరాన్ననిషేధః। తథా ముక్తావపి భోజనం మహానిశాతః ప్రాగేవ। 'ముక్తే శశిని భుఞ్జీత యది న స్యాన్మహానిశా॥' ఇతి శాతాతపోక్తేః।

భుఞ్జీత రాత్రావపి కదాచన॥ సాయంసంధ్యాయాం సూర్యగ్రస్తాస్తే పూర్వేఽహ్ని రాత్రౌ చ న భోక్తవ్యమ్, ప్రాతఃసంధ్యాయాం చన్ద్రస్య గ్రస్తాస్తే పూర్వరాత్రావుత్తరేఽహ్ని చ న

భోక్తవ్యమిత్యర్థః। చన్ద్రగ్రస్తాస్తే ఉత్తరదినే సంధ్యా హోమాదౌ న దోషః। తదాహోశనాః- 'గ్రస్తే చాస్తంగతే త్విన్దౌ జ్ఞాత్వా ముక్త్యవధారణమ్। స్నానహోమాదికం కార్యం భుఞ్జీతేన్దూదయే పునః॥ - ఏతదనాహితాగ్నివిషయమ్; 'అపరాహ్ణే వ్రతోపాయనీయమశ్నీత' ఇతి కాత్యాయనోక్తేర్వ్రతస్య శ్రౌతత్వేన విహితత్వేన చ బలత్వాత్। అద్భిర్వ్రతం కుర్యాదితి నిర్ణయదీపః। రాగప్రాప్తభోజనే కాలనియమోఽయమ్। తేన జ్వరాదావివ న భోజనమితి కర్కానుసారిణః। బాలవృద్ధాతురాణాం తు గ్రహణయామాత్పూర్వమేకపామో నిషిద్ధః। 'సాయాహ్నే గ్రహణం చేత్స్యాదపరాహ్ణే న భోజనమ్। అపరాహ్ణే న మధ్యాహ్నే, మధ్యాహ్నే న తు సఙ్గవే॥ భుఞ్జీత సఙ్గవే చేత్స్యాన్న పూర్వ భోజనక్రియా॥" ఇతి మార్కణ్డేయోక్తేః। ఇదం చ బాలాదివిషయమ్ ; 'బాలవృద్ధాతురైర్వినా' ఇతి పూర్వోక్తేః। వేధకాలే గ్రహణే వా ౨పంక్వమన్నం యాజ్యమ్-'సర్వేషామేవ వర్ణానాం సూతకం రాహుదర్శనే। స్నాత్వా కర్మాణి కుర్వీత శృతమన్నం వివర్జయేత్ ॥ ఇతి హేమాద్రౌ షట్త్రింశన్మతాత్। శృతమితి తదన్తరితస్యోపలక్షణమ్; 'నవశ్రాద్ధేషు యచ్ఛిష్టం గ్రహపర్యుషితం చ యత్।' ఇతి మితాక్షరాయాం వచనాత్। భార్గవార్చనదీపికాయాం జ్యోతిర్నిబన్ధే మేధాతిథిః- 'ఆరనాలం పయస్తకం దధి స్నేహాజ్యపాచేతమ్। మణికన్థోదకం చైవ న దుష్యేద్రాహుసూతకే॥" మన్వర్థముక్తావల్యామ్-'అన్నం పక్వమిహ త్యాజ్యం స్నానం సవసనం గ్రహే। వారితక్రారనాలాది తిలదర్భైర్న దుష్యతి॥' జలే చదోషో గాఙ్గవిషయః; 'గ్రహోషితం జలం పీత్వా పాదకృచ్ఛ్రం సమాచరేత్।' ఇతి తత్రైవ చతుర్వింశతిమతేఽన్యజలస్య దోషోక్తేః। వేధకాలే గ్రహణే వా భోజనే ప్రాయశ్చిత్తముక్తం మాధవీయే కాత్యాయనేన - 'చన్ద్రసూర్యగ్రహే భుక్త్వా ప్రాజాపత్యేన శుధ్యతి। తస్మిన్నేవ దినే భుక్త్వా త్రిరాత్రేణైవ శుధ్యతి॥' ఇతి। గ్రహణే చ త్రిరాత్రమేకరాత్రం వోపవాసః శ్రేయోర్థినా కార్యః। 'ఏకరాత్రముపోష్యైవ స్నాత్వా దత్త్వా చ శక్తితః। కఞ్చుకాదివ సర్పస్య నివృత్తిః పాపకోశతః॥ త్రిరాత్రం సముపోష్యైవం గ్రహణే చన్ద్రసూర్యయోః॥ స్నాత్వా దత్త్వా చ విధివన్మోదతే బ్రహ్మణా సహ॥" ఇతి హేమాద్రౌ లైఙ్గోక్తేః। - ఇదం చ పుత్ర్యతిరిక్తవిషయమ్। 'ఆదిత్యేఽహని సంక్రాన్తౌ గ్రహణే చన్ద్రసూర్యయోః। పారణం చోపవాసం చ న కుర్యాత్పుత్రవాన్ గృహీ॥" ఇతి జైమినివచనాత్। యదా తు రవగ్రస్తాస్తస్తదా పుత్రిణః ప్రహరద్వయం హిత్వా బాలాదివద్భోజనం,

---

ఇదముపలక్షణ స్వాపాదేరపి । తథా హి- 'సూర్యేన్దుగ్రహణం యావత్తావత్కుర్యాజ్జపాదికమ్। న స్వపేన్న చ భుఞ్జీత స్నాత్వా భుఞ్జీత ముక్తయో ఇతి। కించ తత్ర నిద్రాద్యాచరితే దోషోఽపి - 'నిద్రాయాం జాయతే రోగో మూత్రే దారిద్ర్యమాప్నుయాత్। పురీషే కృమియోని, స్యాన్మైథునే గ్రామసూకరః॥ అభ్యఙ్గే చ భవేత్కుష్ఠీ భోజనే స్యాదధోగతి। వఞ్చనే చ భవేత్సర్పో వధే చ నరకం వ్రజేత్॥' ఇతి నిర్ణోక్తేః।

న తూపవాసః। 'సాయాహ్నే గ్రహణం చేత్స్యాత్' ఇతి పూర్వోక్తమార్కణ్డేయవచనాత్। 'సాయాహ్నే సఙ్గవేఽశ్నీయాచ్చారదే సఙ్గవాదధః। మధ్యాహ్నే పరతోఽశ్నీయాన్నోపవాసో రవిగ్రహే॥' ఇతి స్మృతేశ్చేతి హేమాద్రిః। శారదోఽపరాహ్ణః। మాధవమతే తు పుత్రిణోఽపి తత్రోపవాస ఏవ; 'అహోరాత్రం న భోక్తవ్యమ్' ఇతి పూర్వోక్తనిషేధస్య తేనాపి పాలనీయత్వాత్। ఉపవాసనిషేధస్తు వ్రతరూపోపవాసపరః కృష్ణైకాదశీనిషేధవదితి। మదనరత్నేఽప్యేవమ్। ఇదమేవ చ యుక్తమ్। వర్ధమానస్తు 'అహోరాత్రం న భోక్తవ్యమ్' ఇతి శాతాతపీయాగ్రే 'సూర్యాచన్ద్రమసోర్లోకానక్షయాన్యాతి మానవః।' ఇతి ఫలశ్రుతేః 'ముక్త్యదర్శనే ఉపవాసః కామ్యః, న త్వయం నిషేధః' ఇత్యాహ, తన్న; అత్ర వ్రతత్వేఽపి ప్రాగుక్తవిష్ణుధర్మే నిషేధావశ్యంభావాత్। తథా చ వ్యాసః - 'రవిగ్రహః సూర్యవారే సోమే సోమగ్రహస్తథా। చూడామణిరితి ఖ్యాతస్తత్ర దత్తమనన్తకమ్॥ వారేష్వన్యేషు యత్పుణ్యం గ్రహణే చన్ద్రసూర్యయోః। తత్పుణ్యం కోటిగుణితం యోగే చూడామణౌ స్మృతమ్॥ '

గ్రహణే స్నాన- అత్ర చాద్యన్తయోః స్నానం కుర్యాత్। 'గ్రస్యమానే భవేత్స్నానం గ్రస్తే హోమో విధీయతే। ముచ్యమానే నిర్ణయః। భవేద్దానం ముక్తే స్నానం విధీయతే॥' ఇతి హేమాద్రౌ వచనాత్, 'స్నానం స్యాదుపరాగాదౌ మధ్యే హోమః సురార్చనమ్।' ఇతి బ్రహ్మవైవర్తాచ్చ। 'సర్వేషామేవ వర్ణానాం సూతకం రాహుదర్శనే। సచైలం తు భవేత్స్నానం సూతకాన్నం చ వర్జయేత్॥' ఇతి వృద్ధవసిష్ఠోక్తేశ్చ। సచైలత్వం ముక్తిస్నానపరమితి మదనరత్నే ఉక్తమ్। భార్గవార్చనదీపికాయాం చతుర్వింశతిమతే- 'ముక్తౌ యస్తు న కుర్వీత స్నానం గ్రహణసూతకే। స సూతకీ భవేత్తావద్యావత్స్యాదపరోగ్రహః।।' ఇదం చ స్నానమమన్త్రకం కార్యమితి స్మృతిరత్నావల్యామ్। తత్ర తీర్థవిశేషో భారతే 'గఙ్గాస్నానం ప్రకుర్వీత గ్రహణే చన్ద్రసూర్యయోః। మహానదీషు వాఽన్యాసు స్నానం కుర్యాద్యథావిధి॥'మహానదీష్వపి మాసవిశేషే కాశ్చిచ్ఛ్రేష్ఠాః। 'ప్రయాగం దేవికా రేవా సన్నిహత్యా చ వారణమ్। సరస్వతీ చన్ద్రభాగా కౌశికీ తాపికా తథా॥ సిన్ధుర్గణ్డకికా చైవ శరయూః కార్తికాదితః॥' మూలం హేమాద్రౌ స్పష్టమ్। వ్యాసః- 'ఇన్దోర్లక్షగుణం పుణ్యం రవేర్దశగుణం తతః॥ గఙ్గాతోయే తు సంప్రాప్తే ఇన్దోః కోటీ రవేర్దశ॥ గవాం కోటిసహస్రస్య యత్ఫలం లభతే నరః। తత్ఫలం లభతే మర్త్యో గ్రహణే చన్ద్రసూర్యయోః॥' అసంభవే తు మాధవీయే శఙ్ఖః- 'వాపీకూపతడాగేషు గిరిప్రస్రవణేఽపి చ। నద్యాం నదే దేవఖాతే సరసీషూద్ధృతామ్బుని॥ ఉష్ణోదకేన వా స్నాయాద్గ్రహణే చన్ద్రసూర్యయోః॥' అత్ర తారతమ్యమాహ మార్కణ్డేయః- 'శీతముష్ణోదకాత్పుణ్యమపారక్యం పరోదకాత్। భూమిష్ఠముద్ధృతాత్పుణ్యం తతః

ప్రస్రవణోదకమ్॥ తతోఽపి సారసం పుణ్యం తతః పుణ్యం నదీజలమ్। తీర్థతోయం తతః పుణ్యం మహానద్యమ్బు పావనమ్॥ తతస్తతోఽపి గఙ్గామ్బు పుణ్యం పుణ్యస్తతోఽమ్బుధిః॥' ఇతి। ఉష్ణోదకమాతురవిషయమ్। తథా - 'గోదావరీ మహాపుణ్యా చన్ద్రే

'సాయాహ్నే గ్రహణం చేత్స్యాదపరాహ్ణే న భోజనమ్।' ఇతి పూర్వోక్తమార్కణ్డేయవచనే భాగైకవర్జనముక్తమపి న తన్ముఖ్యమ్; 'సాయాహ్నే సఙ్గవే' ఇత్యాదిహేమాద్రివచనేన విరోధాపత్తేః। తేన బాలాదీనాం భాగద్వయవర్జనం ముఖ్యం, ఏకభాగవర్జనం త్వనుకల్ప ఇతి జ్ఞేయమ్।

రాహుసమన్వితే। సూర్యే చ రాహుణా గ్రస్తే తమోభూతే మహామునే॥ నర్మదాతోయసంస్పర్శే కృతకృత్యా భవన్తి తే॥' పృథ్వీచన్ద్రోదయే ప్రభాసఖణ్డే - 'గావో నాగాస్తిలా ధాన్యం రత్నాని కనకం మహీ। సంప్రదాయ కురుక్షేత్రే యత్ఫలం లభతే నరైః॥ తదిన్దుగ్రహణేఽమ్భోధౌ స్నానాద్భవతి పఙ్గుణమ్॥' తత్రైవ సౌరపురాణేఽమ్బుధిస్నానముపక్రమ్య - 'దానాని యాని లోకేషు విఖ్యాతాని మనీషిభిః। తేషాం ఫలమవాప్నోతి గ్రహణే చన్ద్రసూర్యయోః॥' దేవీపురాణే - 'గఙ్గా కనఖలం పుణ్యం ప్రయాగం పుష్కరం తథా। కురుక్షేత్రం మహాపుణ్యం రాహుగ్రస్తే దివాకరే॥" స్నానాసంభవే స్మరణం కార్యమ్। 'స్మృత్వా శతక్రతుఫలం దృష్ట్వా సర్వాఘనాశనమ్। స్పృష్ట్వా గోమేధపుణ్యం తు పీత్వా సౌత్రామేణ్యైర్లభేత్॥ స్నాత్వా వాజిమఖం పుణ్యం ప్రాప్నుయాదవిచారతః॥ రవిచన్ద్రోపరాగే చ అయనే చోత్తరే తథా॥' ఇతి మార్కణ్డేయోక్తేః। అత్ర శ్రాద్ధమాహ ఋష్యశృఙ్గః- 'చన్ద్రసూర్యగ్రహే యస్తు శ్రాద్ధం విధివదాచరేత్। తేనైవ సకలా పృథ్వీ దత్తా విప్రస్య వై కరే॥' భారతే- 'సర్వఖేనాపి కర్తవ్యం శ్రాద్ధం వై రాహుదర్శనే। అకుర్వాణస్తు నాస్తిక్యాత్పఙ్కే గౌరివ సీదతి॥' విష్ణు: 'రాహుదర్శనదత్తం హి శ్రాద్ధమాచన్ద్రతారకమ్। ఇదం చామాన్నేన హేమ్నా వా కార్యం, న త్వన్నేన। 'ఆపద్యనగౌ తీర్థే చ చన్ద్రసూర్యగ్రహే తథా। ఆమశ్రాద్ధం ప్రకుర్వీత హేమశ్రాద్ధమథాపి వా॥' ఇతి శాతాతపోక్తేరితి హేమాద్రిమాధవాదయః। అపరార్కస్తు- ఏతద్విజాతీనాం పాకాభావే ద్రష్టవ్యం తీర్థశ్రాద్ధవత్। 'పాకాభావే ద్విజాతీనామామశ్రాద్ధం విధీయతే।' ఇతి సుమన్తూక్తే:; 'సైంహికేయో యదా సూర్యం గ్రసతే పర్వసంధిషు। గజచ్ఛాయా తు సా ప్రోక్తా తస్యాం శ్రాద్ధం ప్రకల్పయేత్। ఘృతేన భోజయేద్విప్రాన్ఘృతం భూమౌ

సముత్సృజేత్॥' ఇతి వాయవీయోక్తేశ్చేత్యాహ। విజ్ఞానేశ్వరోఽప్యాహ - 'గ్రహణే శ్రాద్ధే భోక్తుర్దోషః, దాతుస్త్వభ్యుదయః' ఇతి। 'సూతకే మృతకే భుజ్క్త గృహీతే శశిభాస్కరే। ఛాయాయాం హస్తినశ్చైవ న భూయః పురుషో భవేత్॥' ఇత్యాపస్తమ్బేన భోజననిషేధాత్। - అయం చ నిషేధః శ్రాద్ధభోక్తు; హస్తిచ్ఛాయాసాహచర్యాత్। అత్ర గ్రహణనిమిత్తకశ్రాద్ధేనైవామాసంక్రాన్త్యాదినైమిత్తికానాం సిద్ధిః। 'దార్శికాలభ్యయోరపి' ఇతి కాలాదర్శోక్తేః।

అత్రాశౌచమధ్యేఽపి స్నానశ్రాద్ధాది కార్యమేవ। 'సూతకే మృతకే చైవ న దోషో రాహుదర్శనే। తావదేవ భవేచ్ఛుద్ధిర్యావన్ముక్తిర్న దృశ్యతే॥" ఇతి మాధవీయే వృద్ధవసిష్ఠోక్తేః। 'స్మార్తకర్మపరిత్యాగో రాహోరన్యత్ర సూతకే। ఇతి వ్యాఘపాదోక్తేశ్చ। కాలాదర్శే అఙ్గిరాః - 'సర్వే వర్ణాః సూతకేఽపి మృతకే రాహుదర్శనే। స్నాత్వా శ్రాద్ధం ప్రకుర్వీరన్దానం శాట్య-

---

ఘృతేనేతి ఘృతస్య ప్రాచుర్యం బోధ్యమ్। తేన న పాకానుపపత్తిః। ఆమశ్రాద్ధే బహుఘృతస్య హేమశ్రాద్ధే చ తద్రవ్యస్య దానాథమ్। ఘృతమితి తు ఆమహేమశ్రాద్ధయోః ప్రచురఘృతద్రవ్యకపిణ్డదానార్థ। తథా చాన్ననివేదనవాక్యే 'ఇదమనమ్' ఇత్యత్ర, పిణ్డదానవాక్యే 'చ అయం పిణ్డః' ఇత్యత్ర, 'ఇదం ఘృతమ్' ఇతి ప్రయోగ ఇతి కేచిత్।

వివర్జితమ్॥ మదనపారిజాతేఽప్యేవమ్। తేన 'స్నానమాత్రం ప్రకుర్వీత దానశ్రాద్ధవివర్జితమ్।' ఇతి నిర్మూలం వదన్తో గౌడాః పరాస్తాః। ఇయం చ శుద్ధిరవిశేషాన్మన్త్రదీక్షాపురశ్చరణాదిసర్వస్మార్తకర్మ- గ్రహణే రజస్వలాయాః విషయా। మదనరత్నేఽప్యేవమ్। రజస్వలాయాస్తు భార్గవార్చనదీపికాయాం సూర్యోదయ-కర్తవ్యమ్। నిబన్ధే- 'న సూతకాదిదోషోఽస్తి గ్రహే హోమజపాదిషు। గ్రస్తే స్నాయాదుదక్యాపి తీర్థాదుద్ధృత్య వారిణా॥' ఇతి। అత్ర చ - 'స్నానే నైమిత్తికే ప్రాప్తే నారీ యది రజస్వలా। పాత్రాన్తరితతోయేన స్నానం కృత్వా వ్రతం చరేత్॥' ఇత్యాది మితాక్షరోక్తో విధిర్జ్ఞేయః। తథా గ్రహణే గ్రహణేరాత్రావపి- రాత్రావపి శ్రాద్ధాది కార్యమ్। గ్రహణోద్వాహ సంక్రాన్తియాత్రార్తిప్రసవేషు చ। దానం దానం కార్యమ్। నైమిత్తికం జ్ఞేయం రాత్రావపి తదిష్యతే॥" ఇత్యపరార్కే వ్యాసోక్తేః,

'చన్ద్రగ్రహే తథా రాత్రౌ స్నానం దానం ప్రశస్యతే।' ఇతి దేవలోక్తేశ్చ। యదా తు జ్యోతిః శాస్త్రగమ్యే దినే చన్ద్రగ్రహః, రాత్రౌ చ సూర్యగ్రహస్తదా దానస్నానాది న కార్యమ్। 'సూర్యగ్రహో యదా ప్రాప్తౌ నిర్ణయః। చన్ద్రగ్రహస్తథా। తత్ర స్నానం న కుర్వీత దద్యాదానం న చ క్వచిత్॥" ఇతి షట్త్రింశన్మతాత్। గ్రహణదినే వార్షికశ్రాద్ధప్రాప్తౌ తు గ్రహణే శ్రాద్ధ-ప్రయోగపారిజాతే గోభిలః- 'దర్శే రవిగ్రహే పిత్రోః ప్రత్యాబ్దికముపస్థితమ్।ప్రాప్తౌ నిర్ణయః। అన్నేనాసంభవే హేమ్నా కుర్యాదామేన వా సుతః॥' ఇతి। అత్ర రవిపితృసుతశబ్దాః ప్రదర్శనార్థాః; న్యాయసామ్యాత్। తేన చన్ద్రగ్రహణేఽపి సపిణ్డాదివార్షికమన్నాదినా తద్దిన ఏవ కార్యమితి మదనపారిజాతే వ్యాఖ్యాతమ్। పృథ్వీచన్ద్రోదయేఽప్యేవమ్। తేన యాని - 'ఆమశ్రాద్ధం ప్రకుర్వీత మాససంవత్సరాదృతే।' ఇతి, 'అన్నేనైవాబ్దికం కుర్యాద్ధేమ్నా వామేన న క్వచిత్॥ ఇతి మరీచిలౌగాక్ష్యాదివచనాని, తాని గ్రహణదినాతిరిక్తవిషయాణి। నిర్ణయామృతేఽప్యేవమ్। యాని తు - 'గ్రహణాత్తు ద్వితీయేఽహ్ని రజోదోషాత్తు పఞ్చమే।' తథా 'గ్రస్తోదయే యదా చన్ద్రే ప్రత్యబ్దం సముపస్థితమ్। తద్దినే చోపవాసః స్యాత్ప్రత్యబ్దం తు పరేఽహని॥' తథా 'గ్రస్తావేవాస్తమానం తు రవీన్దూ ప్రాప్నుతో యది। ప్రత్యబ్దం తు తదా కార్యం పరేఽహన్యేవ సర్వదా॥ చన్ద్రసూర్యోపరాగే చ తథా శ్రాద్ధం పరేఽహని॥' ఇత్యాదివచనాని, - తాని మహానిబన్ధేషు క్వాప్యనుపలమ్భాన్నిర్మూలాని, ప్రత్యుత పూర్వోక్తనిబన్ధేషు తద్దిన ఏవ శ్రాద్ధముక్తమిత్యలమ్।

గ్రహణాదిసప్తదినపర్యన్తం రామగోపాలాద్యాగమదీక్షోక్తా శివార్చనచన్ద్రికాయాం జ్ఞానార్ణవే- 'మన్త్రాద్యారమ్భణం కుర్యాద్గ్రహణే చన్ద్రసూర్యయోః। గ్రహణాద్వాపి దేవేశి కాలః సప్తది నావధి॥" ఇతి। రత్నసాగరే - 'సత్తీర్థేఽర్కవిధుగ్రాసే తన్తుదామనపర్వణి। మత్రదీక్షాం ప్రకుర్వాణో మాసర్క్షాదీన్న శోధయేత్॥' అత్ర సూర్యగ్రహణమేవ ముఖ్యమ్। 'సూర్యగ్రహణకాలే తు నాన్యదన్వేషితం భవేత్। సూర్యగ్రహణకాలేన సమో నాన్యః కదాచన॥ న మాసతిథివారాది-

---

'చన్ద్రసూర్యగ్రహే తీర్థే మహాపర్వాదికే తథా'।

శోధనం సూర్యపర్వణి॥" ఇతి తత్రైవ కాలోత్తరవచనాత్ 'చన్ద్రగ్రహే తు యా దీక్షా యా దీక్షా వ్రతచారిణామ్। వనస్థస్య చ యా దీక్షా దారిద్ర్యం సప్తజన్మసు॥" ఇతి తత్రైవ యోగినీతన్త్రే నిషేధాచ్చ॥

గ్రహణం చ జన్మరాశ్యాదౌ నిషిద్ధమ్। తదుక్తం జ్యోతిషే - 'త్రిషదశాఽఽయోపగతం నరాణాం శుభప్రదం స్యాద్గ్రహణం రవీన్ద్వోః। ద్విసప్తనన్దేషుషు మధ్యమం స్యాచ్చేషేష్వనిష్టం కథితం మునీన్ద్రైః॥' ఇతి। ఆయః=ఏకాదశ, నన్దాః- నవ, ఇషుః పఞ్చ। మదనరత్నే గర్గః - జన్మసప్తాష్టరిఃఫాఙ్కదశమస్థే నిశాకరే। దృష్టోఽరిష్టప్రదో రాహుర్జన్మర్క్షే నిధనేఽపి చ॥' రిఃఫం=ద్వాదశ, అఙ్కః=నవ, నిధనం = సప్తమతారా। పృథ్వీచన్ద్రోదయే విష్ణుధర్మే- 'యన్నక్షత్రగతో రాహుర్గ్రసతే శశిభాస్కరౌ। తజ్జాతానాం భవేత్పీడా యే నరాః శాన్తివర్జితాః॥ తత్రైవ పురాణాన్తరే - 'సూర్యస్య సంక్రమో వాఽపి గ్రహణం చన్ద్రసూర్యయోః। యస్య త్రింజన్మనక్షత్రే తస్య రోగోఽథవా మృతిః॥ తస్య దానం చ హోమం చ దేవార్చనజపౌ తథా। ఉపరాగాభిషేకం చ కుర్యాచ్ఛాన్తిర్భవిష్యతి॥ స్వర్ణేన వాథ పిష్టేన కృత్వా సర్పస్య చాకృతిమ్। బ్రాహ్మణాయ దదేత్తస్య న రోగాదిశ్చ తత్కృతః॥' జన్మనక్షత్రం తత్పూర్వోత్తరే చ త్రిజన్మనక్షత్రమిత్యుచ్యతే। జన్మదశమైకోనవింశతితారా ఇతి కేచిత్। సర్పస్య - తదాకారస్య రాహోరిత్యర్థః। అద్భుతసాగరే భార్గవః - 'యస్య రాజ్యస్య నక్షత్రే స్వర్భానురుపరజ్యతే। రాజ్యభఙ్గం సుహృన్నాశం మరణం చాత్ర నిర్దిశేత్॥ రాజ్యస్య నక్షత్రం అభిషేకనక్షత్రమితి తత్రైవ వ్యాఖ్యాతమ్। భార్గవార్చనదీపికాయాం జ్యోతిః నాగబిన్బవిధిః। సాగరే - 'సౌవర్ణం కారయేన్నాగం పలేనాథ పలార్ధతః। తదర్ధేన తదర్ధేన ఫణాయాం మౌక్తికం న్యసేత్॥ తామ్రపాత్రే నిధాయాథ ఘృతపూర్ణే విశేషతః। కాంస్యే వా కాన్తలోహే వా న్యస్య దద్యాత్సదక్షిణమ్॥ చన్ద్రగ్రహే తు రూప్యస్య బిమ్బం దద్యాత్సదక్షిణమ్। నాగం రుక్మమయం సూర్యగ్రహే బిమ్బం చ హేమజమ్। తురఙ్గరథగోభూమితిలసర్పిశ్చ కాఞ్చనమ్॥' కాలవివేకేఽపి - 'సువర్ణనిర్మితం నాగం సతిలం కాంస్యభాజనమ్। సదక్షిణం సవస్త్రం చ బ్రాహ్మణాయ నివేదయేత్॥ సౌవర్ణం రాజతం వాఽపి బిమ్బం కృత్వా స్వశక్తితః। ఉపరాగభవక్లేశచ్ఛిదే విప్రాయ కల్పయేత్॥' మన్త్రస్తు - 'తమోమయ మహాభీమ సోమసూర్యవిమర్దన। హేమతారాప్రదానేన మమ శాన్తిప్రదో భవ॥ విధుంతుద నమస్తుభ్యం సిహికానన్దనాచ్యుత। దానేనానేన నాగస్య రక్ష మాం వేధజాద్భయాత్॥' ఇతి।

జన్మరాశౌ అత్ర శాన్తిరప్యుక్తా హేమాద్రౌ మాత్స్యే - 'యస్య రాశిం సమాసాద్య భవేద్గ్రహణసంభవః। స్నానం తస్య గ్రహణే శాన్తిః। ప్రవక్ష్యామి మన్త్రౌషధిసమన్వితమ్॥' చన్ద్రోపరాగం సంప్రాప్య కృత్వా బ్రాహ్మణవాచనమ్। సంపూజ్య చతురో విప్రాన్ శుక్లమాల్యానులేపనైః॥ పూర్వమేవోపరాగస్య సమానీయౌషధాదికమ్। స్థాపయేచ్చతురః కుమ్భానవ్రణాన్సలిలాన్వితాన్॥ గజాశ్వరథ్యావల్మీకసంగ-

---

నిం సిం౦ ౭

మా(ర్ధదగోకులాత్। రాజద్వారప్రదేశాచ్చ మృదమానీయ నిక్షిపేత్॥ పఞ్చగవ్యం పఞ్చరత్నం పఞ్చత్వక్ పఞ్చపల్లవమ్॥ రోచనం పద్మకం శఙ్ఖం కుఙ్కుమం రక్తచన్దనమ్। శుక్తిస్ఫటికతీర్థామ్బుసితసర్షపగుగ్గులూన్॥ మధుకం దేవదారుం చ విష్ణుకాన్తాం శతావరీమ్। బలాం చ సహదేవీం చ నిశాద్వితయమేవ చ॥ గజదన్తం కుఙ్కుమం చ తథైవోశీరచన్దనమ్। ఏతత్సర్వం వినిక్షిప్య కుమ్భేష్వావాహయేత్సురాన్॥ సర్వే సముద్రాః సరితస్తీర్థాని జలదా నదాః। ఆయాన్తు యజమానస్య దురితక్షయకారకాః॥ యోఽసౌ వజ్రధరో దేవ ఆదిత్యానాం ప్రభుర్మతః। సహస్రనయనః శక్రో గ్రహపీడాం వ్యపోహతు॥ ముఖం యః సర్వదేవానాం సప్తార్చిరమితద్యుతిః। చన్ద్రోపరాగసంభూతామగ్నిః పీడాం వ్యపోహతు॥ యః కర్మసాక్షీ లోకానాం ధర్మో మహిషవాహనః। యమశ్చన్ద్రోపరాగోత్థాం గ్రహపీడాం వ్యపోహతు॥ రక్షోగణాధిపః సాక్షాన్నీలాఞ్జనసమప్రభః। ఖడ్గహస్తోఽతిభీమశ్చ గ్రహపీడాం వ్యపోహతు॥ నాగపాశధరో దేవః సదా మకరవాహనః। స జలాధిపతిర్దేవో గ్రహపీడాం వ్యపోహతు॥ ప్రాణరూపో హి లోకానాం సదా కృష్ణమృగప్రియః। వాయుశ్చన్ద్రోపరాగోత్థాం గ్రహపీడాం వ్యపోహతు॥ యోఽసౌ నిధిపతిర్దేవః ఖడ్గశూలగదాధరః। చన్ద్రోపరాగకలుషం ధనదోఽత్ర వ్యపోహతు॥ యోఽసావిన్దుధరో దేవః పినాకీ వృషవాహనః। చన్ద్రోపరాగపాపాని స నాశయతు శంకరః॥ త్రైలోక్యే యాని భూతాని స్థావరాణి చరాణి చ॥ బ్రహ్మవిష్ణ్వర్కరుద్రాశ్చ దహన్తు మమ పాతకమ్॥ ఏవమావాహయేద్దేవాన్మన్త్రైరేభిశ్చ వారుణైః। ఏతానేవ తథా మన్త్రాన్స్వర్ణపట్టే విలేఖయేత్॥ తామ్రపట్టేఽథవాఽఽలిఖ్య నవవస్త్రే తథైవ చ। మస్తకే యజమానస్య నిదధ్యుస్తే ద్విజోత్తమాః॥ కలశాన్గన్ధసంయుక్తాన్నానారూపసమన్వితాన్। గృహీత్వా స్నాపయేద్గూఢం భద్రపీఠోపరిస్థితమ్॥ పూర్వైరేవ తు మన్త్రైశ్చ యజమానం ద్విజోత్తమాః। అభిషేకం తతః కుర్యాన్మన్త్రైర్వారుణసూక్తకైః॥ ఆచార్యం వరయేత్పశ్చాత్స్వర్ణపట్టం నివేదయేత్। ఆచార్య దక్షిణాం దద్యాద్గోదానం చ స్వశక్తితః॥ హోమం వాఽపి ప్రకుర్వీత తిలైర్వ్యాహృతిభిస్తథా। దానం చ శక్తితో దద్యాద్యదీచ్ఛేదాత్మనో హితమ్॥ సూర్యగ్రహే సూర్యనామయుక్తాన్మన్త్రాంశ్చ కీర్తయేత్। అనేన విధినా యస్తు గ్రహణే స్నానమాచరేత్॥ న తస్య గ్రహణే దోషః కదాచిదపి జాయతే॥ ఇతి గ్రహణశాన్తిః॥

భార్గవార్చనదీపికాయాం బ్రహ్మసిద్ధాన్తే - 'సర్వైః పటస్థితం వీక్ష్యం ఖస్థం తైలామ్బుదర్పణైః। గ్రహణం గుర్విణీ జాతు న పశ్యేత పటం వినా॥' తథా మఙ్గలకృత్యేషు వేధే విశేషో హేమాద్రౌ- 'త్రయోదశ్యాదితో వర్జ్యం దినానాం నవకం ధ్రువమ్। మాఙ్గల్యేషు సమస్తేషు గ్రహణే చన్ద్రసూర్యయోః॥' ప్రకారాన్తరం తత్రైవోక్తమ్ - 'ద్వాదశ్యాదితృతీయాన్తో వేధ ఇన్దుగ్రహే స్మృతః। ఏకాదశ్యాదికః సౌరే చతుర్థ్యన్తః ప్రకీర్తితః॥' - ఇదం చ పూర్ణగ్రాసే। 'త్ర్యహం ఖణ్డగ్రహే తయోః ' ఇతి తత్రైవోక్తేః। ఇదం చ 'గ్రస్తాస్తే త్రిదినం పూర్వమ్' ఇతి నారదేన గ్రస్తాస్తే విశేషోక్తేర్గ్రస్తాస్తభిన్నగ్రహణపరమ్। జ్యోతిర్నిబన్ధే చ్యవనః - 'గ్రహణోత్పాతభం త్యాజ్యం మఙ్గలేషు ఋతుత్రయమ్। యావచ్చ రవిణా భుక్త్వా ముక్తం భం దగ్ధకాష్ఠవత్। అన్యాని చాగ్నేయాదిమణ్డలాని తత్ఫలం వర్ణవికారాదిఫలం చ దైవజ్ఞేభ్యో జ్ఞేయమ్। పురశ్చరణచన్ద్రికాయామ్ - 'చన్ద్రసూర్యోపరాగే చ స్నాత్వా ప్రయతమానసః। స్పర్శాదిమోక్షపర్యన్తం జపేన్మన్త్రం సమాహితః॥ జపాద్దశాంశతో హోమస్తథా హోమాత్తు తర్పణమ్। తర్పణస్య దశాంశేన మార్జనం కథితం కిల॥ తత్రైవ దేవతారూపం ధ్యాత్వాత్మానం ప్రపూజ్య చ। నమోన్తం మన్త్రముచ్చార్య తదన్తే దేవతాభిధామ్॥ ద్వితీయాన్తామహం పశ్చాదభిషిఞ్చామ్యనేన తు। తోయైరఞ్జలినా శుద్ధైరభిషిఞ్చేత్స్వమూర్ధని॥ మార్జనస్య దశాంశేన బ్రాహ్మణానపి భోజయేత్। జపోఽచీపూర్వకో హోమస్తర్పణం చాభిషేచనమ్॥ భూదేవపూజనం పఞ్చప్రకారోక్తాః పురస్క్రియాః॥' తథా 'హోమాశక్తౌ జపం కుర్యాద్ధోమసంఖ్యాచతుర్గుణమ్। ఏవం కృతే తు మన్త్రస్య జాయతే సిద్ధిరుత్తమా।'

గ్రహణప్రసఙ్గాత్ కురుక్షేత్రప్రతిగ్రహే ప్రాయశ్చిత్తముచ్యతే। తత్రారుణస్మృతౌ - 'ప్రతిగ్రాహీ కురుక్షేత్రే న భూయః పురుషో భవేత్। తథాపి మనసః శుద్ధ్యై ప్రాయశ్చిత్తం సమాచరేత్॥ తప్తకృచ్ఛ్రద్వయం కుర్యాదైన్దవేన సమన్వితమ్। సత్రేణ వా యజేతాథ జపేద్వా లక్షసప్తకమ్॥ వాపీకూపతడాగాదిఖననైర్విసృజేద్ధనమ్॥' ఇతి। ఏతచ్చ 'యద్గర్హితేనార్జయన్తి కర్మణా బ్రాహ్మణా ధనమ్। తస్యోత్సర్గేణ శుద్ధ్యన్తి దానేన తపసైవ చ॥' ఇతి మనూక్తేరుత్సర్గోత్తరం జ్ఞేయమితి దిక్। గ్రహణాన్తరితస్య పూర్వసంకల్పితద్రవ్యస్య ద్వైగుణ్యం భవతీతి శిష్టాః। పఠన్తి చ బ్రహ్మవైవర్తే- 'దాతవ్యమితి నో కాశ్యాం వక్తవ్యం కుత్రచిత్క్వచిత్। అహోరాత్రమతిక్రమ్య తద్దానం ద్విగుణం భవేత్॥ దశోత్తరం పర్వసు స్యాచ్ఛతం చన్ద్రగ్రహే భవేత్। సూర్యగ్రహే సహస్రం తన్మరణేఽనన్తకం స్మృతమ్॥" ఇతి। - అత్ర మూలం చిన్త్యమ్॥

అత్ర కేచిదౌపొద్ధతుల్యా ఆహుః - 'గ్రహణస్య నిమిత్తత్వేన తన్నిశ్చయస్య ప్రయోజకత్వాత్ జ్యోతిఃశాస్త్రాదినా మతాన్తరఖణ్డనమ్। జాతస్య జ్ఞానస్య నిమిత్తత్వే ప్రాప్తేఽపి - 'స్నానం దానం తపః శ్రాద్ధమనన్తం రాహుదర్శనే। చన్ద్రసూర్యోపరాగే తు యావద్దర్శనగోచరే॥' ఇతి జాబాల్యాదివచనేషు దృశిప్రయోగాచ్చాక్షుషజ్ఞానస్యైవోపసంహారన్యాయేన నిమిత్తత్వమ్। అన్యథా దృశౌ లక్షణా స్యాత్। తేన మేఘాచ్ఛాదనేఽన్ధాదీనాం

జన్మసప్తాష్టేత్యాదినిషిద్ధదర్శనానాం చ స్నానశ్రాద్ధాదౌ నాధికారః' ఇతి। కల్పతరురప్యాహ - 'దర్శనశబ్దేన చాక్షుషజ్ఞానం గృహ్యతే, న జ్ఞానమాత్రమ్ ; అజ్ఞాతస్య నిమిత్తత్వాసంభవాన్నిమిత్తత్వమహిమ్నైవ జ్ఞానలాభేన దర్శనపదవైయర్థ్యాపత్తేః। తేన చాక్షుషధీయోగ్యః కాలః పుణ్యః। యోగ్యత్వం చ ప్రయత్నానపనేయచాక్షుషజ్ఞానప్రతిబన్ధకరాహిత్యమ్। తేన మేఘచ్ఛన్నే యోగ్యతాఽభావాన్న స్నానాది' ఇతి। నిర్ణయామృతేఽప్యేవమ్। తదేతత్తుచ్ఛమ్; యది చాక్షుషజ్ఞానం నిమిత్తం స్యాత్తదా 'సూర్యగ్రహో యదా రాత్రౌ దివా చన్ద్రగ్రహస్తథా। తత్ర స్నానం న కుర్వీత దద్యాద్దానం నచ క్వచిత్॥' ఇతి వాక్యం వ్యర్థం స్యాత్ ; చాక్షుషజ్ఞానాభావేన ప్రాప్త్యభావాత్, తత్పూర్వకత్వాచ్చ నిషేధస్య। న చేదం గ్రస్తాస్తపరమ్; రవిచన్ద్రయోరస్తానన్తరం రాత్రిదివాగ్రహణత్వాదితి వాచ్యమ్; తత్రపదస్య గ్రహపరత్వేఽధికరణత్వాయోగాన్నిమిత్తపరత్వే చ తద్గ్రహనిమిత్తకస్నానదానాదేరస్తాత్ప్రాగప్యభావాపత్తేః। అథ తత్రేతి రాత్రిదినే ఉచ్యేతే సా వైశ్వదేవీతివద్గుణభూతే అపి। తన్న; తాదృశమన్త్రలిఙ్గాభావాత్, తయోర్నిమిత్తత్వేఽధికరణత్వే వాఽన్యప్రయుక్తస్నానాద్యభావాపత్తేశ్చ। కించ 'నేక్షేతోద్యన్తమాదిత్యం నాస్తం యన్తం కదాచన। నోపరక్తం న వారిస్థం న మధ్యం నభసో గతమ్॥' ఇతి మనువచనం బాధ్యేత, 'దృష్టోఽరిష్టప్రదో రాహుః' ఇత్యాది చ। న చాత్ర విహితే దర్శనే నిషేధాప్రవృత్తివత్పర్యుదాసనీయతాపి న యుక్తేతి వాచ్యమ్ ; దర్శనస్య నిమిత్తత్వానువాదేన విధేయత్వాభావాత్। ఏతచ్చాగ్రే వక్ష్యామః। తత్త్వే వా దర్శనస్య విధౌ తత్ర స్నానవిధౌ చ విరుద్ధత్రికద్వయాపత్తేః। అస్తు సకృద్ధర్శనవిధానేన సంకోచ ఇతి చేన్న। 'ముక్తిం దృష్ట్వా తతః స్నాయాత్' ఇతి ముక్తిస్నానేఽపి చాక్షుషజ్ఞానస్య నిమిత్తత్వాపత్తేః। అస్తు, కిం నశ్ఛిన్నమితి చేత్, -న; గ్రస్తాస్తే 'తయోః పరేధురుదయే దృష్ట్వాఽభ్యవహరేచ్ఛుచిః' ఇతి దర్శనోత్తరం భోజనవిధానాదన్ధస్య పూర్వవేధకాల ఇవ యావదర్శనం భోజన నిషేధాపత్తిః। మధ్యేఽన్ధీభూతస్య సుతరాం యావచ్చక్షుః ప్రాప్త్యుపవాసప్రసఙ్గశ్చ। అథాన్నలోలుపతయా తత్ర జ్ఞానమాత్రం వివక్ష్యతే। తత్తత్పూర్వమపి నిర్లజ్జేన స్వీక్రియతామ్। ఏతేన యత్కేనచిదుక్తం స్పర్శస్నానం ముక్తినానం చ యస్య దర్శనం తేనైవ కార్యే, నాన్యేన; క్త్వాప్రత్యయేన సమానకర్తృకత్వావగతేరితి, -తన్నిరస్తమ్। కా తర్హి తస్య గతిః ౧। దృశేరుద్దేశ్యవిశేషణత్వాత్ గ్రహైకత్వవదవివక్షయార్థతః సిద్ధజ్ఞానమాత్రానువాదత్వే సర్వే సుస్థమ్। అఙ్గుల్యాద్యనాదేశ్యగ్రహవ్యావృత్త్యా వా దర్శనస్యార్థవత్త్వమ్। న చోక్తయోగ్యతాపి సాధ్వీ; దర్శనోత్తరం మేఘచ్ఛన్నే యోగ్యతాఽభావాపత్త్యా దానాద్యభావాపత్తేః। తేన తత్తద్వేఖావచ్ఛేదేన జ్యోతిఃశాస్త్రావేద్యత్వమేవ యోగ్యతా। కించ - 'రజసో దర్శనే నారీ త్రిరాత్రమశుచిర్భవేత్' ఇత్యత్రాప్యన్ధస్త్రీణామాశౌచాభావప్రసఙ్గః। యత్తు వర్ధమానేనోక్తమ్– జ్ఞానోత్తరం హ్యధికారో న జ్ఞానకాలే; స్నానకాలే జ్ఞానాభావాత్। ఏవం దర్శనోత్తరం ముక్తిపర్యన్తమస్త్యేవ యోగ్యతేతి, తదపి ప్రతిజ్ఞామాత్రమ్। కించ గ్రస్తాస్తే 'తయోః పరేధురుదయే దృష్ట్వాఽభ్యవరేచ్ఛుచిః।' ఇత్యాదివాక్యవైయర్థ్యాపత్తిః;

చాక్షుషజ్ఞానాన్యథానుపపత్త్యైవార్థాదుదయే స్నానసిద్ధేః। నను ముక్తిస్నానే శాస్త్రీయమేవ జ్ఞానం నిమిత్తం న, చాక్షుషమ్; 'చన్ద్రసూర్యగ్రహే నాద్యాత్తస్మిన్నహని పూర్వతః। రాహోర్విముక్తి విజ్ఞాయ స్నాత్వా కుర్వీత భోజనమ్॥ ఇతి వృద్ధగౌతమేన విజ్ఞాయేతి జ్ఞానమాత్రోక్తేః। యత్తు– 'ముక్తిం దృష్ట్వా తు భోక్తవ్యం స్నానం కృత్వా తతః పరమ్।' ఇతి, - తదపి జ్ఞానమాత్రపరమ్। మేఘమాలాదిదోషేణ యది ముక్తిర్న దృశ్యతే। ఆకలయ్య తు తం కాలం స్నాత్వా భుఞ్జీత వాగ్యతః॥" ఇతి గౌడనిబన్ధే వచనాత్। మైవమ్; అజ్ఞాతస్య నిమిత్తత్వాభావేన నిమిత్తమహినైవ జ్ఞానలాభే వాక్యవైయర్థ్యాత్, గ్రస్తాస్తేఽపి తదాపత్తేశ్చ। కించ దర్శనం పుంసో విశేషణముపలక్షణం వా ? నాయః; దర్శనావచ్ఛిన్నే కాలే స్నానతులాదానాదేర్బాధాత్। దర్శన విచ్ఛేదే కృతమపి స్నానాది న గ్రహణనిమిత్తం స్యాత్। నాన్త్యః; 'యావద్దర్శనగోచరే' ఇతి యావత్పదవైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్ దృష్టగ్రహణోత్తరమపి స్నానాద్యాపత్తేశ్చ। జ్ఞానపక్షేఽప్యేష దోషస్తుల్య ఇతి చేత్, మూర్ఖోఽసి। యది జ్ఞానవాచకం పదం శ్రూయేత, తతస్తస్యాన్వయో విచార్యేత। దృశిస్తు శ్రూయత ఇతి వైషయమ్। కథం తర్హి జ్ఞానం లభ్యతే ? 'సంక్రాన్తౌ స్నాయాత్' ఇతివదర్థాదిత్యవేహి। అశ్రుతత్వాదేవ నోద్దేశ్యవిశేషణవివక్షాకృతో వాక్యభేదోఽపి। అస్తు తర్హి దృష్టం గ్రహణం నిమిత్తమితి చేత్, - గ్రస్తాస్తేఽస్తోత్తరం స్నానాపత్తేః, విశిష్టోద్దేశే వాక్యభేదాచ్చ। తవాప్యేతత్తుల్యమితి చేత్ 'యావద్దర్శనగోచరే' ఇతి వచనేన తన్నిషేధాత్। తవ త్వన్యగ్రహ ఇవ ప్రస్తాస్తేఽపి స్యాత్। కించ దర్శనస్య విధిరనువాదో వా ? ఆయే గ్రహణోద్దేశేన దర్శనవి ధిరుత దర్శన విశిష్ట స్నానవిధిరుత స్నానోద్దేశేన దర్శనవిధిః ? నాయః; గ్రహోద్దేశేన స్నానవిధానే దర్శనవిధానే చ వాక్యభేదాత్। ఏతేన ద్వితీయోఽపి పరాస్తః। న తృతీయః; స్నానస్యాప్రాప్తేః, దర్శనస్య నిమిత్తత్వేనావిధేయత్వాచ్చ। అన్యథా సోమవమనాదౌ ప్రసఙ్గన విధిః కేన వార్యేత ? అథ నానావాక్యేషు క్వచిద్దర్శనవిశిష్టస్నానవిధిః, క్వచిచ్చ ప్రాప్తం దర్శనం నిమిత్తీకృత్య స్నానమాత్రవిధిః। తన్న, స్నానస్య ప్రధానస్య ప్రాప్తౌ తదఙ్గదర్శనప్రాప్తిః; తస్యాం చ నిమిత్తే సతి స్నానమిత్యన్యోన్యాశ్రయాత్। ఏవం దర్శనవిధౌ సతి తన్నిమిత్తకస్నానవిధిః। సతి చ ప్రధాన స్నానవిధౌ తదఙ్గదర్శనవిధిః। ఏవమధికారే ప్రయోజకత్వే చ యోజ్యమ్। క్త్వార్థపూర్వకాలత్వవిధౌ చాస్త్యేవ వాక్యభేదః। అన్యథా స్నానోత్తరమపి దర్శనమఙ్గం స్యాత్। న ద్వితీయః; తత్రాపి దర్శనగ్రహయోర్నిమిత్తత్వే స్నానద్వయాపత్తేః, దర్శనావృత్తౌ నైమిత్తికావృత్తిప్రసఙ్గాద్దర్శన విశిష్టగ్రహస్య విశిష్టస్యానువాదే వాక్యభేదాపత్తేః। న చ హవిరార్తివద్విశిష్టం నిమిత్తమితి వాచ్యమ్। ఆర్తిమాత్రస్య హి నిమిత్తత్వే నిమేషాద్యార్తేరపి తత్త్వాపత్తేర్నైమిత్తికత్వభఙ్గాద్ యుక్తం విశిష్టోద్దేశ్య త్వమ్ ; ఇహ తు గ్రహణమాత్రస్య నిమిత్తత్వే న కాచిత్క్షతిః తస్మాద్దర్శనవాక్యానాం గ్రస్తాస్తవిషయత్వా దనాదేశ్యగ్రహపరత్వాద్వా జ్ఞానస్య చార్థతః ప్రాప్తేస్తదేవ నిమిత్తమ్। తేన మేఘాద్యాచ్ఛాదనేఽన్ధాదేశ్చ స్నానాది భవత్యేవేత్యలం వేదబాహ్యైః సంల్లాపేన।

ఇతి గ్రహణనిర్ణయః॥

అథ సముద్రస్నానమ్। ఆశ్వలాయనః– 'సముద్రే పర్వసు స్నాయాదమాయాం చ విశేషతః। పాపైర్విముచ్యతే సర్వైరమాయాం స్నానమాచరన్॥ భృగౌ భౌమదినే స్నానం నిత్యమేవ వివర్జయేత్॥' భారతే– 'అశ్వత్థసాగరౌ సేవ్యౌ న స్ప్రష్టవ్యౌ కదాచన। అశ్వత్థం మన్దవారే తు సాగరం పర్వణి స్పృశేత్॥' పృథ్వీచన్ద్రోదయే స్కాన్దే– 'పునాతి పర్వణి స్నానాత్తర్పణైః సరితాం పతిః। కదాచిదపి నైవాత్ర స్నానం కుర్యాదపర్వణి॥' అస్యాపవాదస్తత్రైవ ప్రభాసఖణ్డే– 'పర్వకాలే చ సంప్రాప్తే నదీనాం చ సమాగమే। సేతుబన్దే తథా సిన్ధౌ తీర్థేష్వన్యేషు సంయుతే। ఏవమాదిషు సర్వేషు మేధ్యోఽన్యే తు స్వకర్మణి॥" తథా– వినా మన్త్రం వినా పర్వ క్షురకర్మ వినా నరైః। కుశాగ్రేణాపి దేవేశి న స్ప్రష్టవ్యో మహోదధిః॥' తథా– 'న కాలనియమః సేతౌ సముద్రస్నానకర్మణి।' తద్విధిశ్చ తత్రైవ– 'పిప్పలాదసముత్పన్నే కృత్యే లోకభయంకరే। పాషాణస్తే మయా దత్త ఆహారార్థే ప్రకల్ప్యతామ్॥' ఇతి పాషాణం ప్రక్షిప్య– 'విశ్వాచీ చ ఘృతాచీ చ విశ్వయోనే విశాం పతే। సాన్నిధ్యం కురు మే దేవ సాగరే లవణామ్బుసి॥ నమస్తే విశ్వగుప్తాయ నమో విష్ణో అపాంపతే। నమో జలధిరూపాయ నదీనాంపతయే నమః॥ సమస్తజగదాధార శఙ్ఖచక్రగదాధర। దేవదేహి మమానుజ్ఞాం తవ తీర్థనిషేవణే॥ త్రితత్త్వాన్తకమీశానం నమో విష్ణుముమాపతిమ్। సాన్నిధ్యం కురు దేవేశ సాగరే లవణామ్బుసి॥ అగ్నిశ్చ యోనిరనిలశ్చ దేహో రేతోధా విష్ణురమృతస్య నాభిః। ఏతద్బ్రువన్పాణ్డవ సత్యవాక్యం తతోఽవగాహేత పతిం నదీనామ్॥" ఇతి భారతోక్తమన్త్రానుచ్చరిత్వా విధివత్స్నాత్వా -'సర్వరత్నో భవాన్ శ్రీమాన్ సర్వరత్నాకరో యతః।। సర్వరత్నప్రధానస్త్వం గృహాణార్ఘ్యం మహోదధే॥' ఇత్యర్ఘ్యం దత్త్వా తర్పయేత్। యథోక్తం పృథ్వీచన్ద్రోదయే స్కాన్దే–పిప్పలాదం వికణ్వం చ కృతాన్తం జీవికేశ్వరమ్। వసిష్ఠం వామదేవం చ పరాశరముమాపతిమ్॥ వాల్మీకిం నారదం చైవ వాలఖిల్యాంస్తథైవ చ। నలం నీలం గవాక్షం చ గవయం గన్ధమాదనమ్॥ జామ్బవన్తం హనూమన్తం సుగ్రీవం చాఙ్గదం తథా। మైన్దం చ ద్వివిదం చైవ ఋషభం శరభం తథా॥ రామం చ లక్ష్మణం చైవ సీతాం చైవ యశస్వినీమ్। ఏతాంస్తు తర్పయేద్విద్వాన్ జలమధ్యే విశేషతః॥ ఆబ్రహ్మస్తమ్బపర్యన్తం యత్కించిత్సచరాచరమ్। మయా దత్తేన తోయేన తృప్తిమేవాభిగచ్ఛతు॥' ఇతి॥

ఇతి శ్రీమీమాంసకనారాయణభట్టసూరిసూనురామకృష్ణభట్టా-

త్మజదినకరభట్టానుజకమలాకరభట్టకృతే నిర్ణయ-

సిన్ధౌ ప్రథమః పరిచ్ఛేదః సమాప్తః॥

అథ శుద్ధావిద్ధాదిభేదేన స్మార్తవైష్ణవయోః స్ఫుటజ్ఞానార్థం

శ్రీవాసుదేవోపాధ్యాయవిరచితో ధర్మాబ్ధిస్థోదాహరణసహితశ్చ

ఏకాదశీనిర్ణయపట్టః

శ్రీకాశినాథోపాధ్యాయైరేకాదశ్యా వినిర్ణయః।

కృతోఽష్టాదశభేదాత్మా స్మార్తవైష్ణవయోః పృథక్॥ ౧॥

సంలక్ష్యోదాహృతేః సిద్ధిం సంశోధ్య గ్రన్థపట్టయోః।

విభావ్యైక్యం చ పట్టేఽస్మిన్స యథామతి లిఖ్యతే॥ ౨॥

శ్రీరామచన్ద్రనామా నామప్రాగర్థఘృష్టజిహ్వాగ్రః।

స బ్రహ్మవిత్పితా మే జయతితరామేష జానకీజానిః ॥ ౩ ॥

నామస్మృత్యా యస్య చ విబోధితో ధర్మశాస్త్రదుర్బోధమ్।

నిర్ణయమేకాదశ్యా నిఃసందిగ్ధం సుఖేన విలిఖామి ॥ ౪ ॥

అత్ర సమత్వం సూర్యోదయాద్యక్షణావ్యవహితపూర్వక్షణాన్తతిథిసత్త్వం షష్టిఘటికారూపమ్। న్యూనత్వం తు కించిన్న్యూనషష్టిఘటికావధి శుద్ధావిద్ధాభేదేషు తిథిక్షయవృద్ధిభ్యాం విలక్షణమ్। యథా వైష్ణవశుద్ధైకాదశీప్రథమభేదే దశమీ ౫౫/౫౮, ఏకాదశీ ౪౮।౫౮, ద్వాదశీ ౪౩।౫౮। ఏవం పరమక్షయే పలోనచతుశ్చత్వారింశద్ఘటీమితం న్యూనత్వమ్, ఏవమేవ స్మార్తవైష్ణవయోః శుద్ధావిద్ధాభేదైవిలక్షణత్వమూహ్యమ్।

ఏతే వైష్ణవానామేకాదశ్యాః శుద్ధాభేదాః।

అత్రారుణోదయవేధరహితా శుద్ధా సా చతుర్విధా, సా చోదాహరణేషు ప్రదర్శ్యతే—

దశమీ ఏకాద. ద్వాదశీ

ఇయమనుభయాఽఽధిక్యవతీ శుద్ధా। అత్ర స్మార్తానాం వైష్ణవానాం చైకాదశ్యామేవోపవాసః

భేదః ౧ ॥

ఘం

౫౫

౫౫

పం

౫౯

౦

ఘం

౫౮

౫౭

పం

౦

౦

ఘం

౪౯

౪౮

౫౦

౪౯

౦

శుద్ధన్యూనా న్యూనద్వాదశికా।

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్।

శుద్ధన్యూనా సమద్వాదశికా।

౪౪

౪౪

౪౪

౦

౪౮

౪౭

౦

౦

౬౦

౫౮

౦

౦

ఇయమప్యనుభయాఽఽధిక్యవతీ శుద్ధా। భన్నాపి స్మార్తానాం వైష్ణవానాం చైకాదశ్యామేవోపవాసః।

భేదః ౨।

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్।

దశమీ ఏకాద. ద్వాదశీ

ఘం పం ఘం పం ఘం పం

శుద్ధన్యూనాఽధికద్వాదశికా ౫౫ ౫౯ ౫౮ ౦ ౬౦ ౧

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౫౫౦ ౫౮ ౦౬౦ ౧

ఇయం ద్వాదశీమాత్రాఽఽధిక్యవతీ శుద్ధా। అత్ర స్మార్తానామేకాదశ్యాం వైష్ణవానాం ద్వాదశ్యామేవోపవాస ఇతి మాధవమతం, సర్వేషాం ద్వాదశ్యామేవేతి హేమాద్రిమతమ్। భేం ౩।

శుద్ధసమా న్యూనద్వాదశికా ౫౫ ౫౯ ౬౦ ౦ ౫౯ ౫౯

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౫౫ ౦ ౫౭ ౦ ౫౮ ౦

ఇయమనుభయాధిక్యవతీ శుద్ధా। అన్న స్మార్తానాం వైష్ణవానాం చైకాదశ్యా మేవోపవాసః। భేం ౪। ఇదముదాహరణం విద్యార్యమ్।

శుద్ధసమా సమద్వాదశికా। ౫౫ ౫౯ ౬౦ ౦ ౬౦ ౦

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౫౫ ౦ ౫౭ ౦ ౫౮ ౦

ఇయమప్యనుభయాధిక్యవతీ శుద్ధా। అత్ర స్మార్తా-నాం వైష్ణవానాం చైకాదశ్యామేవోపవాసః। భేం౫।

శుద్ధసమాఽధికద్వాదశికా। ౫౫ ౫౯ ౬౦ ౦ ౬౦ ౦

౩ ౧

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౫౫ ౦ ౫౮ ౦౬౦ ౧

ఇయం ద్వాదశీమాత్రాధిక్యవతీ శుద్ధా। అత్ర స్మార్తానామేకాదశ్యాం, వైష్ణవానాం ద్వాదశ్యామే-వోపవాసః। ఇతి మాధవమతం, సర్వేషాం ద్వాదశ్యా-మేవోపవాస ఇతి హేమాద్రిమతమ్। భేం ౬।

శుద్ధాఽధికా న్యూనద్వాదశికా। ౫౫ ౫౯ ౬౦ ౦ ౫౯ ౫౮

౦ ౧ క్ష యః

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౫౫ ౦ ౬౦ ౧ ౫౮ ౦

క్ష యః

ఇయమేకాదశీమాత్రాధిక్యవతీ శుద్ధా। అత్ర స్మార్తగృహస్థానాం పూర్వైకాదశ్యాం, యతీనాం వైష్ణ-వానాం చోర్వరిత్రైకాదశ్యామేవోపవాస ఇతి మాధ-వమతం, కామాద్వా అకామాద్వా వైష్ణవో ద్వయముపవ-సేదితి హేమాద్రిమతమ్। ఇదముదాహరణం విచార్యమ్। భేం ౭।

శుద్ధాఽధికా సమద్వాదశికా। ౫౫ ౫౯ ౬౦ ౦ ౫౯ ౫౯

౦ ౧ క్ష యః

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౫౫ ౦ ౬౦ ౧ ౫౮ ౦

క్ష యః

ఇయమప్యేకాదశీమాత్రాధిక్యవతీ శుద్ధా। అత్రాపి స్మార్తగృహస్థానాం పూర్వేకాదశ్యాం, యతీనాం వైష్ణవానాం చావ శిష్టైకాదశ్యా మేవోపవాస ఇతి మాధవమతం, కామాద్వా అకామాద్వా వైష్ణవో

క్ష యః హేమాద్రిమతమ్। ద్వయముపవసేదితి భేం ౮।

శుద్ధాఽధికాఽధికద్వాదశికా। ౫౫ ౫౯ ౬౦ ౧ ౩ ౫౫

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౫౫ ౦ ౬౦ ౧ ౫ ౦

ఇయముభయాధిక్యవతీ శుద్ధా। అత్ర స్మార్తేంవైష్ణ-వైశ్వ పరవైకాదశ్యుపోధ్యేత్యు భయమతమ్। భే౦ ౯॥

ఇతి వైష్ణవానాం శుద్ధైకాదశీభేదాః।

ఏతే వైష్ణవానాం విద్ధైకాదశీభేదాః।

అత్ర విద్ధత్వమరుణోదయే దశమీసత్త్వమ్। అరుణోదయస్తు సూర్యోదయాత్ప్రాక్ చతుర్ఘటికాత్మకః।

దశమీ.ఏకాద.ద్వాదశీ

ఘం పం ఘంపం ఘం పం

విద్ధన్యూనా న్యూనద్వాదశికా ౫౬ ౧ ౫౮ ౦ ౫౯ ౫౯

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౫౭ ౦ ౫౮ ౦ ౫౯ ౦

ఇయమనుభయాధిక్యవతీ విద్ధా। అత్ర స్మార్తానామేకా దశ్యామేవోపవాసః, వైష్ణవానాం విద్ధత్వాత్ ద్వాదశ్యాముపవాసః। భేం ౧।

విద్ధన్యూనా సమద్వాదశికా। ౫౬ ౧ ౫౮ ౦ ౬౦ ౦

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౫౭ ౦ ౫౮ ౦ ౫౯ ౦

ఇయమధ్యనుభయాధిక్యవతీ విద్ధా। అత్రాపి స్మార్తానామేకాదశ్యామేవోపవాసః, వైష్ణవానాం విద్వత్వాత్ ద్వాదశ్యాముపవాసః। భేం ౨।

విద్ధన్యూనాధికద్వాదశికా। ౫౬ ౧ ౫౮ ౦ ౬౦ ౦

౧ ౧

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౫౮ ౧ ౫౯ ౦ ౬౦ ౧

ద్వాదశీమాత్రాఽఽధిక్యవతీ విద్వేయమ్। అత్ర స్మార్తైరేకాదశ్యుపోష్యా, వైష్ణవైర్ద్వాదశ్యుపోధ్యా। హేమాద్రిమతే తు సర్వైర్ద్వాదశ్యేవోపోష్యా। భేం ३।

విసమా న్యూనద్వాదశికా। ౫౮ ౫౯ ౬౦ ౦ ౫౯ ౫౯

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౫౭ ౦ ౫౮ ౦ ౫౯ ౦

ఇయమనుభయాధిక్యవతీ విద్వా। అత్ర స్మార్తానామేకా దశ్యామేవోపవాసః, వైష్ణవానాం విద్వత్వాత్ ద్వాదశ్యాముపవాసః। భేం ౪।

విద్వసమా సమద్వాదశికా। ౫౯ ౧ ౬౦ ౦ ౬౦ ౦

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౫౭ ౦ ౫౮ ౦ ౫౯ ౦

ఇయమప్యనుభయాధిక్యవతీ విద్ధా। అత్ర స్మార్తానామే కాదశ్యామేవోపవాసో వైష్ణవానాం విద్ధవాత్ ద్వాదశ్యాముపవాసః। భేం ౫।

విద్ధసమాధికద్వాదశికా। ౫౭ ౧ ౬౦ ౦ ౬౦ ౦

౧ ౦

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౫౮ ౦ ౫౯ ౦ ౬౦ ౧

ఇదం ద్వాదశీ మాత్రాఽఽధిక్యవతీ విద్ధా। భత్ర స్మార్తేరేకాదశ్యుపోష్యా, వైష్ణవైర్ద్వాదశ్యుపోష్యా। హేమాద్రిమతే తు సర్వైర్ద్వాదశ్యేవోపోష్యా। భేం ౬।

విద్ధాధికా న్యూనద్వాదశికా। ౫౯ ౧ ౬౦ ౦ ౫౯ ౫౮

౦ ౧ క్ష యః

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౫౮ ౦ ౬౦ ౧ ౫౮ ౦

క్ష యః

ఇయమేకాదశీమాత్రాధిక్యవతీ విద్వా। అత్ర స్మార్తేగృహస్తైః పూర్వేకాదశ్యుపోష్యా, యతిభి-ర్నిష్కామగృహిభివనస్థైర్విధవాభిర్వైష్ణవైశ్చ పరవోపోష్యా। విష్ణుప్రీతికామైః స్మార్తేరు-పవాసద్వయం కార్యమితి కేచిత్। మేం ౭।

విద్వాధికా సమద్వాశికా। ౫౯ ౧ ౬౦ ౦ ౫౯ ౫౯

౦ ౧ క్ష యః

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౫౮ ౦ ౬౦ ౧ ౫౮ ౦

క్ష యః

ఇయమప్యేకాదశీమాత్రాధిక్యవతీ విద్ధా। అత్ర స్మార్తైగృహస్థైః పూర్వైవైకాదశ్యుపోష్యా, యతిభిర్ని-ష్కామగృహిభిర్వనస్థైర్విధవాభిర్వైష్ణవైరత్ర పరైవో-పోష్యా। విష్ణుప్రీతికామైః స్మార్తైరు-పవాసద్వయం కార్యమితి కేచిత్। భేం ౮।

విద్ధాధికాఽధికద్వాదశికా ౫౬ ౧ ౬౦౦ ౫ ౦

౧ ౦

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౫౮ ౦ ౬౦ ౧ ౪౦

ఇయముభయాధిక్యవతీ విద్ధా। అత్ర సర్వైః స్మార్తైర్వైష్ణవైశ్రావశిష్టా పరైవైకాదశ్యుపోధ్యా।

ఇతి వైష్ణవానాం విద్ధైకాదశీభేదాః।

నిం సిం౦ ౮

ఇమే స్మార్తానాం శుద్ధైకాదశీభేదాః।

శుద్ధత్వం నామ సూర్యోదయే దశమ్యసత్త్వమ్। సా చతుర్విధా, సా చోదాహరణైః ప్రదర్శ్యతే-

దశమీ.ఏకాద.ద్వాదశీ।

ఘంపం ఘం పం ఘం పం

శుద్ధన్యూనా న్యూనద్వాదశికా।   ౫౯ ౫౯ ౫౯ ౦ ౫౯ ౦

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్।   ౫౭ ౦ ౫౮ ౦ ౫౯ ౦

ఇయమనుభయాధిక్యవతీ విద్ధా। అత్ర స్మార్తానామేకాదశ్యామేవోపవాసో న ద్వాదశ్యాం, వైష్ణవానాం తు విద్వత్వాత్ ద్వాదశ్యాముపవాసః। భేం ౧॥

శుద్ధన్యూనా సమద్వాదశికా। ౫౯ ౫౯ ౫౯ ౪౫ ౬౦ ౦

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౫౭ ౦ ౫౮ ౦ ౫౯ ౦

ఇయమప్యనుభయాధిక్యవతీ శుద్ధా। అత్ర స్మార్తానామేకాదశ్యామేవోపవాసో న ద్వాదశ్యామ్। వైష్ణవానాం తు విద్వత్వాత్ ద్వాదశ్యాముపవాసః। భేం ౨।

శుద్ధన్యూనాఽధికద్వాదశికా   ౫౯ ౫౯ ౫౯ ౫౯ ౬౦ ౦

౧ ౦

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్।   ౫౮ ౦ ౫౯ ౦ ౬౦ ౦

౦ ౧

ఇయం ద్వాదశీమాత్రాధిక్యవతీ శుద్ధా। అత్ర శుద్ధత్వాత్ స్మార్తానామేకాదశ్యామే వోపవాసో న ద్వాదశ్యామితి మాధవమతమ్। హేమాద్రిమతే తు సర్వైర్ద్వాదశ్యేవోపోష్యా। కేచిత్తు ముముక్షుభిః స్మాతేం: పరోపోష్యేత్యాహుః। భేం ౩।

శుద్ధసమా న్యూనద్వాదశికా ౫౮ ౫౯ ౬౦ ౦ ౫౯ ౫౯

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౫౭ ౦ ౫౮ ౦ ౫౯ ౦

ఇయమనుభయాధిక్యవతీ శుద్ధా। అత్ర స్మార్తానామేకాదశ్యామేవోపవాసో న ద్వాదశ్యామ్। వైష్ణవానాం తు విద్ధత్వాత్ ద్వాదశ్యామేవోపవాసః। భేం ४।

శుద్ధసమా సమద్వాదశికా। ౫౮ ౫౯ ౬౦ ౦ ౬౦ ౦

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౫౭ ౦ ౫౮ ౦ ౫౯ ౦

ఇయమప్యనుభయాధిక్యవతీ శుద్ధా। అత్రాపి స్మార్తానామేకాదశ్యామేవో-పవాసో న ద్వాదశ్యామ్। వైష్ణవానాం తు విద్ధత్వాత్ ద్వాదశ్యామేవోపవాసః।

భేం ౫।

శుద్ధసమాఽధికద్వాదశికా। ౫౯ ౫౯ ౬౦ ౦ ౬౦ ౦

౧ ౦

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౫౮ ౦ ౫౯ ౦ ౬౦ ౦

౦ ౧

ఇయం ద్వాదశీమాత్రాఽఽధిక్యవతీ శుద్ధా। అత్ర శుద్ధత్వాత్స్మార్తానా మేకాదశ్యామేత్రోపవాసో న ద్వాదశ్యామితి మాధవమతమ్। హేమాద్రిమతే తు సర్వైః పరా ద్వాదశ్యేవోపోష్యా। కేచిత్తు ముముక్షుభి: స్మార్తైః పరోపోష్యేత్యాహుః। భేం ౬।

శుద్ధాధికా న్యూనద్వాదశికా ౫౯ ౫౯ ౬౦ ౦ ౫౮ ౫౯

౧ ౦ క్ష యః

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౫౮ ౦ ౬౦ ౧ ౫౮ ౦

క్ష యః

ఇయమేకాదశీమాత్రాఽఽధిక్యవతీ శుద్ధా। అత్ర స్మార్తేగృహిభిః పూర్వైకాదశ్యుపోష్యా। యతిభిర్నిష్కామగృహిభిషేనస్థైవిధవాభిర్వైష్ణవైశ్చ పరైవోపోష్యా। విష్ణుప్రీతికామైరుపవాసద్వయం కార్యమితి కేచిత్। భేం ౭।

శుద్ధాధికా సమద్వాదశికా। ౫౯ ౫౯ ౬౦ ౦ ౫౯ ౦

౧ ౦ క్ష యః

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౫౮ ౬౦ ౬౦ ౧ ౫౮ ౦

క్ష యః

ఇయమధ్యేకాదశీమాత్రాఽఽధిక్యవతీ శుద్ధా। అత్ర స్మార్తైర్గృహిభిః పూర్వైకాదశ్యుపోధ్యా। యతిభిర్నిష్కామగృహిభిర్వనస్థైర్విధవాభిర్వైష్ణవైశ్వ పరైవోపోష్యా। విష్ణుప్రీతికామైరుపవాసద్వయం కార్యమితి కేచిత్।

భేం ౮।

దశమీ ఏకాద. ద్వాదశీ

ఘం పం ఘం పం ఘంపం

శుద్ధాధికాధికద్వాదశికా। ౧౯ ౫౯ ౬౦ ౦౩ ౦

౧ ౦

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౫౮ ౦౬౦ ౦ ౪ ౦

౧ ౦

ఇయముభయాధిక్యవతీ శుద్ధా। అత్ర సర్వైః స్మార్తైర్వైష్ణవైశ్చావశిష్టా పరైవైకాదశ్యుపోష్యా।

భేం ౧।

ఇతి స్మార్తానాం శుద్ధైకాదశీభేదాః।

ఇమే స్మార్తానాం విద్ధైకాదశీభేదాః।

అథ విద్ధత్వం సూర్యోదయే దశమీసత్త్వమ్। సూర్యోదయస్తు షష్టిఘటికాన్త్యక్షణావ్యవహితోత్తరక్షణలవాదికాలావచ్ఛిన్నః। ఇయమపి విద్ధా చతుర్విధా, సా చోదాహరణేషు ప్రదర్శ్యతే—

దశమీ ఏకాద.ద్వాదశీ

ఘం పం ఘం పం ఘం పం

విద్ధన్యూనా న్యూనద్వాదశికా। ౨ ౦ ౫౭ ౫౯ ౫౭౦

క్ష యః

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౨ ౦ ౫౬౦ ౪౪ ౦

క్ష యః

ఇయమనుభయాధిక్యవతీ విద్వా। అత్ర స్మార్తానామేకాదశ్యాముపవాసః, వైష్ణవానాం ద్వాదశ్యాముపవాసః।

భేం ౧।

విద్ధన్యూనా సమద్వాదశికా। ౨౦ ౫౭ ౫౯ ౬౦ ౦

క్ష యః

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణఙ్। ౨౦ ౫౬౦ ౫౫ ౦

క్ష యః

ఇయమప్యనుభయాధిక్యవతీ విద్ధా। అత్రాపి స్మార్తానామేకాదశ్యాముపవాసః, వైష్ణవానాం ద్వాదశ్యాముపవాసః।

భేం ౨।

విద్ధన్యూనాధికద్వాదశికా। ౧౦ ౫౮ ౫౯ ౬౦౦

౧ ౦

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౧౦ ౫౮౦ ౬౦ ౦

౦ ౧

ఇయం ద్వాదశీమాత్రాధిక్యవతీ విద్వా। అత్రైకాదశ్యా

విద్వత్వాత్ ద్వాదశ్యామేవ స్మార్తానామప్యుపవాసః,

తత్ర కిము వక్తవ్యం వైష్ణవానామితి। ఏవం చోభయాధిక్యే ద్వాదశీమాత్రాధిక్యే చ స్మార్తానాం విద్వాయాస్త్యాగో నాన్యత్ర।

భేం ३।

విద్ధసమా న్యూనద్వాదశికా। ౨౦ ౫౮౦ ౫౮౫౯

౧ ౦

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౧౦ ౫౮౦ ౬౦౦

౦ ౧

ఇయమనుభయాధిక్యవతీ విద్ధా। అత్ర స్మార్తానామేకా
దశ్యాముపవాసః, వైష్ణవానాం ద్వాదశ్యాముపవాసః।

భేం ४।

విద్ధసమా సమద్వాదశికా। ౨౦ ౫౮౦ ౫౮ ౫౯

క్ష యః

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౨౦ ౫౬ ౦ ౫౫ ౦

క్ష యః

ఇయమనుభయాధిక్యవతీ విద్ధా। అత్ర స్మార్తానామేకాదశ్యాముపవాసః। వైష్ణవానాం ద్వాదశ్యాముపవాసః।

భేం ౫।

విద్ధసమాఽధికద్వాదశికా। ౨౦ ౫౮ ౦ ౬౦ ౦ క్ష యః ౧ ౦

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౧ ౦ ౫౮ ౦ ౬౦ ౦

క్ష యః ౦ ౧

ఇయం ద్వాదశీమాత్రాఽఽధిక్యవతీ విద్ధా। అత్రైకాదశ్యా

విద్వత్వాత్ ద్వాదశ్యామేవ స్మార్తానామప్యుపవాసః। తత్ర కిము వక్తవ్యం వైష్ణవానామితి। పూర్వవదత్ర స్మార్తానాం

విద్ధాయాస్త్యాగః।

భేం ౬।

దశమీ ఏకాద. ద్వాదశీ।

ఘం పం ఘం పం ఘంపం

వివాధికా న్యూనద్వాదశికా। ౭ ౦ ౨ ౦ ౫౫ ౦

క్ష యః

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౪౦ ౨౦౫౮ ౦

క్ష యః

ఇయమేకాదశీమాత్రాఽధిక్యవతీ విద్ధా। భత్ర స్మార్తే-
గృహిభిః పూర్వైకాదశ్యుపోషయా। యతిభిర్నిష్కామ-
గృహిభి షేనస్థైర్విధవాభివైష్ణవైశ్చ పరైవోపోష్యా
విష్ణుప్రీతికామైః స్మార్తైరుపవాసద్వయం
స్మార్తైరుపవాసద్వయం కార్యమితి కేచిత్।
భేం ౭।
విద్ధాఽధికా సమద్వాదశికా। ౫౦ ౨౦౫౮ ౦

క్ష యః

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౪౦ ౨౦౫౮ ౦

క్ష యః

ఇయమేకాదశీమాత్రాఽఽధిక్యవతీ విద్వా। అత్ర స్మార్తే-
గృహిభిః పూర్వోపోష్యా। యతిభిర్నిష్కామగృహిభి-
ర్వనస్థైర్విధవాభిర్వైష్ణవైశ్వ పరైవోపోష్యా। విష్ణు-
ప్రీతికామైః స్మార్తైరుపవాసద్వయం కార్యమితి కేచిత్।
భేం ౮।
విద్వాధికాఽధికద్వాదశికా। ౭ ౦ ౪౦౩ ౦

ధర్మాబ్ధిస్థముదాహరణమ్। ౨౦౩ ౦ ౪౦

ఇయముభయాధిక్యవతీ విద్వా। అత్ర సర్వైః స్మార్తైర్వైష్ణ-
వైశ్వావశిష్టా పరైవైకాదశ్యుపోధ్యా। ఏతదుదాహరణేఽపి
స్మార్తానాం విద్ధాయాస్త్యాగః।

భేం ౯।

ఇతి స్మార్తానాం విద్ధైకాదశీభేదాః।

రామచన్ద్రతనూజేన వాసుదేవేన విన్మదే।

ధర్మాబ్ధిశేషపట్టోఽయమశోధ్యేకాదశీభిదామ్॥ ౧॥

శ్రీసీతారామచన్ద్రార్పణమస్తు।

ఇతి శ్రీవాసుదేవోపాధ్యాయవిరచితో ధర్మాబ్ధిస్థోదాహరణసహిత

ఏకాదశీనిర్ణయపట్టః సమాప్తః॥

అథ ధర్మసిన్ధౌ

ద్వితీయః పరిచ్ఛేదః

మీనసంక్రాన్తిః।—

శ్రీగణేశాయ నమః॥ అథ సంవత్సరప్రతిపదమారభ్య– 'తిథికృత్యే చ కృష్ణాదిం వ్రతే శుక్లాదిమేవ చ। వివాహాదౌ చ సౌరాదిం మాసం కృత్యే వినిర్దిశేత్॥" ఇతి బ్రాహ్మం ప్రాయశోఽనుసృత్య తిథినిర్ణయస్తత్కృత్యం చ నిరూప్యతే। తత్ర మీనసంక్రాన్తౌ పశ్చాత్షోడశ ఘటికాః పుణ్యకాలః। రాత్రౌ తు నిశీథాత్ప్రాక్ పరతశ్చ సంక్రమే పూర్వోత్తరదినార్ధం పుణ్యమ్, నిశీథే తు దినద్వయం పుణ్యమితి సామాన్యనిర్ణయాదవసేయమ్॥

అథ తిథినిర్ణయః। తత్ర చైత్ర శుక్ల ప్రతిపది వత్సరారమ్భః। తత్రౌదయికీ గ్రాహ్యా; 'చైత్రే మాసి జగద్బ్రహ్మా ససర్జ ప్రథమేఽహని। శుక్లపక్షే సమగ్రం తు తదా సూర్యోదయే సతి॥" ఇతి హేమాద్రీ బ్రాహ్మోక్తేః। దినద్వయే తద్వ్యాప్తావవ్యాప్తౌ వా పూర్వైవ। తదుక్తం జ్యోతిర్నిబన్ధే– 'చైత్రే సితప్రతిపది యో వారోఽదయే స వర్షేశః। ఉదయద్వితయే పూర్వో నోదయయుగులేఽపి పూర్వః స్యాత్॥ యస్మాచ్చైత్రసితాదేరుదయాద్భానోః ప్రవృత్తిరబ్దాదేః॥' ఇతి। 'వత్సరాదౌ వసన్తాదౌ బలిరాజ్యే తథైవ చ। పూర్వవిద్ధైవ కర్తవ్యా ప్రతిపత్సర్వదా బుధైః॥ ఇతి వృద్ధవసిష్ఠోక్తేః। 'చైత్రమాసస్య యా శుక్లా ప్రథమా ప్రతిపద్భవేత్। తదహ్ని బ్రహ్మణః కృత్వా సోపవాసస్తు పూజనమ్। సంవత్సర-మవాప్నోతి సౌఖ్యాని భృగునన్దన॥" ఇతి హేమాద్రౌ విష్ణుధర్మోక్తేః। యదా తు చైత్రో మలమాసో భవతి, తదా దేవకార్యస్య తత్ర నిషిద్ధత్వాచ్ఛుద్ధే మాసి సంవత్సరారమ్భః కార్య ఇతి కేచిదాహుః। నిష్కర్షస్తు– 'శుక్లాదేర్మలమాసస్య సోఽన్తర్భవతి చోత్తరః।' ఇత్యాదివచనాదగ్రిమవర్షాన్తఃపాతాన్మలమాసమారభ్యైవ వర్షప్రవృత్తేః శుక్రాస్తాదావివ మలమాస ఏవ కార్య ఇతి వయం ప్రతీమః। నను శుక్రాస్తాదౌ చైత్ర శుక్ల ప్రతిపదన్తరస్యాభావాద్యుక్తం తన్మధ్య ఏవానుష్ఠానమ్। మలమాసే తు శుద్ధప్రతిపదన్తరస్య సంభవాత్ శుద్ధ ఏవ వత్సరారమ్భో యుక్త ఇతి చేత్, భ్రాన్తోఽసి। నహి ప్రతిపదన్తరసత్త్వం ప్రయోజకమ్; ద్విఃకరణాపత్తేః వర్షేశద్వయాపత్తేశ్చ। అపి తు వత్సరారమ్భః స తు మలమాసేఽపీత్యుక్తం ప్రాక్। నహి చైత్రశుక్లాదిర్మలమాసః పూర్వవర్షేఽన్తర్భవతీతి బ్రహ్మణాపి

సువచమ్। అత్ర తైలాభ్యఙ్గో నిత్యః; 'వత్సరాదౌ వసన్తాదౌ బలిరాజ్యే తథైవ చ। తైలాభ్యఙ్గమకుర్వాణో నరకం ప్రతిపద్యతే॥" ఇతి వసిష్ఠోక్తేః। అస్యామేవ నవరాత్రారమ్భః। తదుక్తం మార్కణ్డేయపురాణే– 'శరత్కాలే మహాపూజా క్రియతే యా చ వార్షికీ।' ఇతి। తత్ర పరయుతైవ గ్రాహ్యా; 'అమాయుక్తా న కర్తవ్యా ప్రతిపచ్చణ్డికార్చనే। ముహూర్తమాత్రా కర్తవ్యా ద్వితీయా దిగుణాన్వితా॥' ఇతి దేవీపురాణాత్। 'తిస్రో హ్యేతాః పరాః ప్రోక్తాస్తిథయః కురునన్దన। కార్తికాశ్వయుజోర్మాసోశ్చైత్రే మాసి చ భారత।' ఇతి హేమాద్రౌ బ్రాహ్మోక్తేః। పరాః=పరయుతాః। అత్ర విశేషః పారణానిర్ణయశ్చ శారదనవరాత్రే వక్ష్యతే। అత్ర ప్రపాదానముక్తమపరార్కే భవిష్యే– 'అతీతే ఫాల్గునే మాసి ప్రాప్తే చైత్రమహోత్సవే। పుణ్యేఽహ్ని విప్రకథితే ప్రపాదానం సమారభేత్॥' ఇత్యుపక్రమ్య– 'తతశ్చోత్సర్జయే ద్విద్వాన్మన్త్రేణానేన మానవః। "ప్రపేయం సర్వసామాన్యా భూతేభ్యః ప్రతిపాదితా॥ అస్యాః ప్రదానాత్పితరస్తృప్యన్తు హి పితామహాః।"-' అనివార్య తతో దేయం జలం మాసచతుష్టయమ్॥" ఇతి। తథా -'ప్రపాం దాతుమశక్తేన విశేషాద్ధర్మమీప్సునా। ప్రత్యహం ధర్మఘటకో వస్త్రసంవేష్టితాననః॥ బ్రాహ్మణస్య గృహే దేయః శీతామలజలః శుచిః॥' తత్ర మన్త్రః–' " "ఏష ధర్మఘటో దత్తో బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మకః। అస్య ప్రదానాత్సకలా మమ సన్తు మనోరథాః॥' అనేన విధినా యస్తు ధర్మకుమ్భం ప్రయచ్ఛతి। ప్రపాదానఫలం సోఽపి ప్రాప్నోతీహ న సంశయః॥" ఇతి॥

దోలోత్సవః।—

చైత్ర శుక్లతృతీయాయాం గౌరీమీశ్వరసంయుతాం సంపూజ్య దోలోత్సవం కుర్యాత్। తదుక్తం నిర్ణయామృతే దేవీపురాణే–'తృతీయాయాం యజేద్దేవీం శంకరేణ సమన్వితామ్। కుఙ్కుమాగరుకర్పూరమణివస్త్రసుగన్ధకైః॥ స్రగ్గన్ధధూపదీపైశ్చ దమనేన విశేషతః। ఆన్దోలయేత్తతో వత్స శివోమాతుష్టయే సదా॥' ఇతి। అత్ర తృతీయా చతుర్థీయుతా గ్రాహ్యా; 'ముహూర్తమాత్రసత్త్వేఽపి దినే గౌరీవ్రతం పరే।' ఇతి మాధవోక్తేః। అత్ర సౌభాగ్యశయనవ్రతముక్తం మాత్స్యే– 'వసన్తమాసమాసాద్య తృతీయాయాం జనప్రియే। సౌభాగ్యాయ సదా స్త్రీభిః కార్య పుత్రసుఖేప్సుభిః॥' ఇతి। తత్రాపి పరయుతైవ। ఇయం చ మన్వాదిరపి। అత్రైవ ప్రసఙ్గాత్సర్వమన్వాది నిర్ణీయతే। తాశ్చోక్తా దీపికాయామ్–'తిథ్యగ్నీ' న తిథిస్తిథ్యశే కృష్ణభోఽనలో గ్రహః। తిథ్యర్కో న శివోఽశ్వోఽమాంతిథీ మన్వాదయో మధోః॥" ఇతి। తిథి:=పూర్ణిమా, అగ్నిః=తృతీయా। నేతి వైశాఖే నాస్తీత్యర్థః। ఆశా=దశమీ, కృష్ణభః=కృష్ణాష్టమీ, అనలః=తృతీయా, గ్రహః=నవమీ, అర్కః=ద్వాదశీ, నేతి=మార్గశీర్షే నాస్తీత్యర్థః; శివః=ఏకాదశీ, అశ్వః=సప్తమీ, మధోశ్చైత్రాదారభ్యైతా మన్వాదయ ఇత్యర్థః, అత్ర మూలవచనాని హేమాయాదేజ్ఞేయాని। ఏతాశ్చ మన్వాదయో హేమాద్రిమతే శుక్లపక్షస్థాః పౌర్వాహ్ణికాః,

కృష్ణపక్షస్థా అపరాహ్ణికా గ్రాహ్యాః; 'పూర్వాహ్ణే తు సదా గ్రాహ్యాః శుక్లా మనుయుగాదయః। దైవే కర్మణి పిత్ర్యే చ కృష్ణే చైవాపరాహ్ణికాః॥' ఇతి గారుడవచనాత్। 'అథో మన్వాదియుగాదికర్మతిథయః పూర్వాహ్ణికాః స్యుః సితే విజ్ఞేయా అపరాహ్ణకాశ్చ బహులే' ఇతి దీపికోక్తేశ్చ। కాలాదర్శ త్వపరాహ్ణవ్యాపిత్వం మన్వాదిషూక్తం, తత్తు అయుక్తమితి యుగాదినిర్ణయే వక్ష్యామః। అత్ర చ శ్రాద్ధముక్తం మాత్స్యే– 'కృతం శ్రాద్ధం విధానేన మన్వాదిషు యుగాదిషు। హాయనాని ద్విసాహస్రం పితౄణాం తృప్తిదం భవేత్॥' ఇతి। మన్వాదిశ్రాద్ధం చ మలమాసే సతి మాసద్వయేఽపి కార్యమ్। 'మన్వాదికం తైర్థికం చ కుర్యాన్మాసద్వయేఽపి చ॥' ఇతి స్మృతిచన్ద్రికోక్తేః। అత్ర పిణ్డరహితం శ్రాద్ధం కుర్యాత్। తదుక్తం కాలాదర్శే–'విషువాయన సంక్రాన్తిమన్వాదిషు యుగాదిషు। విహాయ పిణ్డ నిర్వాపం సర్వం శ్రాద్ధం సమాచరేత్॥" ఇతి। మన్వాదిశ్రాద్ధం నిత్యమ్; అకరణే ప్రాయశ్చిత్తదర్శనాత్। తదుక్తముగ్విధానే–'త్వం భువః ప్రతిమన్త్రం చ శతవారం జలే జపేత్। మన్వాదయో యదా న్యూనాః కురుతే నైవ చాపి యః॥" ఇతి। ఏవం యత్ర ప్రాయశ్చిత్తవీప్సాదిదర్శనం తాని షణ్ణవతిశ్రాద్ధాని నిత్యాని। తాని తు–'అమాయుగమనుక్రాన్తిధృతిపాతమహాలయాః। అన్వష్టక్యం చ పూర్వేద్యు షణ్ణవత్యః ప్రకీర్తితాః॥' ఇత్యుక్తాని। చకారాదష్టకాగ్రహణమ్।

మత్స్యజయన్తీ।—

చైత్రశుక్లతృతీయైవ మత్స్యజయన్తీ। అత్రైవ ప్రసఙ్గాద్దశావతారజయన్త్యో నిర్ణయన్తే। తత్ర పురాణసముచ్చయే–'మత్స్యోఽభూద్భుతభుగ్దినే మధుసితే కూర్మో విధౌ మాధవే వారాహో గిరిజాసుతే నభసి యద్భూతే సితే మాధవే। సింహోఽ భాద్రపదే సితే హరితిథౌ శ్రీవామనో మాధవే రామో గౌరితిథావతః పరమభూద్రామో నవమ్యాం మధోః॥ కృష్ణోఽష్టమ్యాం నభసి సితపరే, చాశ్వినే యద్దశమ్యాం బుద్ధః, కల్కి నభసి సమభూచ్ఛుక్లషష్ఠ్యాం క్రమేణ। అహ్నో మధ్యే వామనో రామరామౌ మత్స్యః క్రోడశ్చాపరాహ్ణే విభాగే। కూర్మః సింహో బౌద్ధకల్కీ చ సాయం కృష్ణో రాత్రౌ కాలసామ్యే చ పూర్వే॥" ఇతి। కేచిత్తు స్ఫుటాన్ శ్లోకాన్ పఠన్తి। తథా– 'చైత్రే తు శుక్లపఞ్చమ్యాం భగవాన్మీనరూపధృక్। జ్యేష్ఠే తు శుక్లద్వాదశ్యాం కూర్మరూపధరో హరిః॥ చైత్రేఽకృష్ణే నవమ్యాం తు హరిర్వారాహరూపధృక్। నరసింహశ్చతుర్దశ్యాం వైశాఖే శుక్లపక్ష కే॥ మాసి భాద్రపదే శుక్లద్వాదశ్యాం వామనో హరిః। రావశుద్ధతృతీయాయాం రామో భార్గవరూపధృక్॥ చైత్రశుక్లనవమ్యాం తు రామో దశరథాత్మజః। నభస్యే తు ద్వితీయాయాం బలభద్రోఽభవద్ధరిః॥ శ్రావణే బహులేఽష్టమ్యాం కృష్ణోఽభూలోకరక్షకః। జ్యేష్ఠశుక్ల ద్వితీయాయాం బౌద్ధః కల్కి భవిష్యతి॥' ఇతి। కోఙ్కణాస్తు వారాహపురాణస్థత్వేన వాక్యాని పఠన్తి– 'ఆషాఢే శుక్లపక్షే తు ఏకాదశ్యాం మహాతిథౌ। జయన్తీ మత్స్యనామ్నీతి తస్యాం కార్యముపోషణమ్॥ నభోమాసి తృతీయాయాం హరిః కమఠరూపధృక్।

నభస్యశుక్లపఞ్చమ్యాం వరాహస్య జయన్తికా॥ వైశాఖే తు చతుర్దశ్యాం నృసింహః సమపద్యత। మాసి భాద్రపదే శుక్లైకాదశ్యాం వామనో హరిః। వైశాఖే శుక్లపక్షే తు తృతీయాయాం భృగూద్వహః। చైత్రే నవమ్యాం రామోఽభూత్కౌశల్యాయాం పరః పుమాన్। శ్రావణే బహులేఽష్టమ్యాం వాసుదేవో జనార్దనః। పౌషశుక్లే తు సప్తమ్యాం కుర్యాద్బౌద్ధస్య పూజనమ్॥ మాఘశుక్లతృతీయాయాం కల్కినః పూజనం హరేః। ప్రాతః ప్రాతస్తు మధ్యాహ్నే సాయం సాయం తథా నిశి॥ మధ్యాహ్నే మధ్యరాత్రే చ సాయంప్రాతరనుక్రమాత్॥' ఇతి। తదత్ర సమూలత్వనిర్ణయే సతి కల్పభేదేన వ్యవస్థా ద్రష్టవ్యా। ఏతాశ్చ తదుపాసకానాం నిత్యాః, అన్యేషాం తు కామ్యాః। జన్మాష్టమ్యాదౌ తు విశేషం వక్ష్యామః॥

చైత్రశుక్లపఞ్చమీ కల్పాదిః। తదుక్తం హేమాద్రౌ మాత్స్యే– 'బ్రహ్మణో యా దినస్యాదిః కల్పాదిః సా ప్రకీర్తితా। వైశాఖస్య తృతీయా యా కృష్ణా యా ఫాల్గునస్య చ॥ పఞ్చమీ చైత్రమాసస్య తథైవాన్త్యా తథా పరా। శుక్లా త్రయోదశీ మాఘే కార్తికస్య తు సప్తమీ॥ నవమీ మార్గశీర్షస్య సప్తైతాః సంస్మరామ్యహమ్। కల్పానామాదయో హ్యేతా దత్తస్యాక్షయకారకాః॥' అత్ర సర్వోఽపి నిర్ణయో మన్వాదివజ్జ్ఞేయః। హేమాద్రౌ బ్రాహ్మే– 'శుక్లాయామథ పఞ్చమ్యాం చైత్రే మాసి శుభాననా। శ్రీబ్రహ్మలోకాన్మానుష్యం సంప్రాప్తా కేశవాజ్ఞయా॥ తతస్తాం పూజయేత్తత్ర యస్తం లక్ష్మీర్న ముఞ్చతి॥'

చైత్రశుక్లాష్టమ్యాం భవాన్యా ఉత్పత్తిః। తత్ర నవమీయుతా గ్రాహ్యా; 'అష్టమీ నవమీయుక్తా నవమీ చాష్టమీయుతా।' ఇతి బ్రహ్మవైవర్తాత్। అత్ర భవానీయాత్రోక్తా కాశీఖణ్డే– 'భవానీం యస్తు పశ్యేత శుక్లాష్టమ్యాం మధౌ నరః। న జాతు శోకం లభతే సదానన్దమయో భవేత్॥' ఇతి। అత్రైవాశోకకలికాప్రాశనముక్తం హేమాద్రీ లైఙ్గే– 'అశోకకలికాశ్చాష్టౌ యే పిబన్తి పునర్వసౌ। చైత్రే మాసి సితాష్టమ్యాం న తే శోకమవాప్నుయుః॥' ప్రాశనమన్త్రస్తు–త్వామశోక నరాభీష్టం మధుమాససముద్భవమ్। పిబామి శోకసంతప్తో మామశోకం సదా కురు॥' ఇతి। అత్ర విశేషః పృథ్వీచన్ద్రోదయే విష్ణుః– 'పునర్వసుబుధోపేతా చైత్రే మాసి సితాష్టమీ। ప్రాతస్తు విధివత్స్నాత్వా వాజపేయఫలం లభేత్॥' ఇతి। తిథితత్త్వే కాలికాపురాణే–చైత్రే మాసి సితాష్టమ్యాం యో నరో నియతేన్ద్రియః। స్నాయాల్లౌహిత్యతోయేషు స యాతి బ్రహ్మణః పదమ్॥ చైత్రం తు సకలం మాసం శుచిః ప్రయతమానసః। లౌహిత్యతోయే యః స్నాయాత్స కైవల్యమవాప్నుయాత్॥' లౌహిత్యో=బ్రహ్మపుత్రః। మన్త్రస్తు– బ్రహ్మపుత్ర మహాభాగ శంతనోః కులసంభవ।అమోఘాగర్భసంభూత పాపం లౌహిత్య మే హర।'

రామనవమీనిర్ణయః।—

చైత్ర శుక్లనవమీ రామనవమీ । తదుక్తమగస్త్యసంహితాయామ్– 'చైత్రే నవమ్యాం ప్రాక్పక్షే దివా పుణ్యే పునర్వసౌ। ఉదయే గురుగౌరాంశే స్వోచ్చస్థే గ్రహపఞ్చకే। మేషే పూషణి సంప్రాప్తే లగ్నే కర్కటకాయే। ఆవిరాసీత్స కలయా కౌసల్యాయాం పరః పుమాన్। తస్మిన్ దినే తు కర్తవ్యముపవాసవ్రతం సదా। తత్ర జాగరణం కుర్యాద్రఘునాథపరో భువి॥' ఇతి। ఇయం చ మధ్యాహ్నయోగినీ గ్రాహ్యా; 'చైత్ర శుక్లే తు నవమీ పునర్వసుయుతా యది। సైవ మధ్యాహ్నయోగేన మహాపుణ్యతమా భవేత్॥' ఇతి తత్రైవోక్తేః। తథా–'చైత్రమాసే నవమ్యాం తు జాతో రామః స్వయం హరిః। పునర్వస్వృక్షసంయుక్తా సా తిథిః సర్వకామదా॥ శ్రీరామనవమీ ప్రోక్తా కోటిసూర్యగ్రహాధికా॥' తథా– 'కేవలాపి సదోపోష్యా నవమీశబ్దసంగ్రహాత్। తస్మాత్సర్వాత్మనా సర్వైః కార్యం వై నవమీవ్రతమ్॥' పూర్వేద్యురేవ మధ్యాహ్నయోగే కర్మకాలవ్యాప్తేః సైవ గ్రాహ్యా। దినద్వయే మధ్యాహ్నవ్యాప్తౌ తదభావే వా పూర్వదినే పునర్వస్వృక్షయుక్తామపి త్యక్త్వా పరైవ కార్యా। తదుక్త మాధవీయేఽగస్తిసంహితాయామ్– 'నవమీ చాష్టమీవిద్ధా త్యాజ్యా విష్ణుపరాయణైః। ఉపోషణం నవమ్యాం చ దశమ్యాం చైవ పారణమ్॥' ఇతి। అష్టమీవిద్ధా సఋుక్షాపి నోపోష్యేతి మాధవః।రామార్చనచన్ద్రికాయామపి– 'విద్ధైవ చేదృక్షయుక్తా వ్రతం తత్ర కథం భవేత్। విద్ధానిషేధశ్రవణాన్నవమీ చేతి వాక్యతః॥ వైష్ణవానాం విశేషాత్తు తత్ర విష్ణుపరైరపి। దశమ్యాదిషు వృద్ధిశ్చేద్విద్ధా త్యాజ్యైవ వైష్ణవైః॥ తదన్యేషాం చ సర్వేషాం వ్రతం తత్రైవ నిశ్చితమ్॥' ఇతి। అత్ర 'దశమ్యాదిషు వృద్ధి శ్చేత్' ఇతి, 'తదన్యేషామ్' ఇతి చ వచనాత్ యదా ప్రాతస్త్రిముహూర్తా నవమీ, దశమీ చ క్షయవశాత్సూర్యోదయాత్ప్రాగేవ సమాప్యతే, తదా స్మార్తానాం తత్రైవ ఏకాదశీనిమిత్తోపవాసాత్ నవమీవ్రతాఙ్గపారణాలోపః స్యాత్। అతోఽష్టమీవిద్ధైవ స్మార్తైః కార్యా। వైష్ణవానాం త్వరుణోదయ విద్ధైకాదశ్యా హేయత్వాన్న పారణాలోపప్రసఙ్గః, ఇతి ద్వితీయైవ తైః కార్యేతి సూచయతి। దశమీవృద్ధ్యభావేఽష్టమీవిద్ధాయా ఏవ మధ్యాహ్నవ్యాపిత్వే క్షయే చ వైష్ణవైరపి విద్ధైవోపోష్యేత్యర్థసిద్ధమ్। ఇదం చ వ్రతం సంయోగపృథక్త్వన్యాయేన కామ్యం నిత్యం చ। తదుక్తం హేమాద్రావగస్తిసంహితాయామ్–'ఉపోషణం జాగరణం పితౄనుద్దిశ్య తర్పణమ్। తస్మిన్ దినే తు కర్తవ్యం బ్రహ్మప్రాప్తిమభీప్సుభిః॥ సర్వేషామప్యయం ధర్మో భుక్తిముక్త్యైకసాధనః। అశుచిర్వాపి పాపిష్ఠః కృత్వేదం వ్రతముత్తమమ్॥ పూజ్యః స్యాత్సర్వభూతానాం యథా రామస్తథైవ సః। యస్తు రామనవమ్యాం తు భుఙ్క్తే మోహాద్విమూఢధీః॥ కుమ్భీపాకేషు ఘోరేషు పచ్యతే నాత్ర సంశయః॥' తథా– 'అకృత్వా రామనవమీవ్రతం సర్వవ్రతోత్తమమ్। వ్రతాన్యన్యాని కురుతే న తేషాం ఫలభాగ్భవేత్॥ ప్రాప్తే శ్రీరామనవమీదినే మర్త్యో విమూఢధీః। ఉపోషణం న కురుతే కుమ్భీపాకేషు పచ్యతే॥' అత్ర కేచిత్తదుపాసకానామేవేదం వ్రతం నిత్యం, న త్వన్యేషామిత్యాహుః। అన్యే తు అకరణే దోషశ్రవణాత్ 'తస్మాత్సర్వాత్మనా సర్వైః కార్య వై నవమీవ్రతమ్।' ఇతి పూర్వోక్తవచనాచ్చ

జన్మాష్టమ్యాదివదిదమపి సర్వేషాం నిత్యమ్। అన్యథా జన్మాష్టమ్యాదావపి తదుపాసకానామేవ నిత్యతాం వక్తుః కో వారయితేత్యాహుః।

అత్ర విశేషో హేమాద్రావగస్త్యసంహితాయామ్– 'ఆచార్యం చైవ సంపూజ్య వృణుయాత్ప్రార్థయే నిశి। శ్రీరామప్రతిమాదానం కరిష్యేఽహం ద్విజోత్తమ। భత్త్యాచార్యో భవ శ్రీత శ్రీరామోఽసి త్వమేవ చ॥' తథా–'స్వగృహే చోత్తరే దేశే దానస్యోజ్జ్వలమణ్డపమ్। శఙ్ఖచక్రహనూమద్భిః ప్రాగ్ద్వారే సమలంకృతమ్॥ గరుత్మచ్ఛాఙ్గబాణైశ్చ దక్షిణే సమలంకృతమ్। గదాఖడ్గాఙ్గదైశ్చైవ పశ్చిమే సువి భూషితమ్॥ పద్మస్వస్తికనీలైశ్చ కౌబేరే సమలంకృతమ్। మధ్యే హస్తచతుష్కాఢ్య వేదికాయుక్తమాయతమ్॥ తతః సంకల్పయేద్దేవం రామమేవ స్మరన్మునే। అస్యాం రామనవమ్యాం చ రామారాధనతత్పరః॥ ఉపోష్యాష్టసు యామేషు పూజయిత్వా యథావిధి। ఇమాం స్వర్ణమయీం రామప్రతిమాం చ ప్రయత్నతః।

శ్రీరామప్రీతయే దాస్యే రామభక్తాయ ధీమతే। ప్రీతో రామో హరత్వాశు పాపాని సుబహూని మే॥అనేకజన్మసంసిద్ధాన్యభ్యస్తాని మహాన్తి చ। తతః స్వర్ణమయీం రామప్రతిమాం పలమాత్రతః॥ నిర్మితాం ద్విభుజాం దివ్యాం వామాఙ్కస్థితజానకీమ్। బిభ్రతీం దక్షిణకరే జ్ఞానముద్రాం మహామునే వామేనాధఃకరేణారాద్దేవీమాలిఙ్య సంస్థితామ్। సింహాసనే రాజతేఽత్ర పలద్వయవినిర్మితే॥' తథా–'అశక్తో యో మహాభాగః స తు విత్తానుసారతః। పలేనార్ధతదర్ధేన తదర్ధార్ధేన వా మునే। సౌవర్ణ రాజతం వాపి కారయేద్రఘునన్దనమ్। పార్శ్వే భరతశత్రుఘ్నౌ ధృతచ్ఛత్ర కరావుభౌ॥ చాపద్వయసమాయుక్తం లక్ష్మణం చాపి కారయేత్। దక్షిణాఙ్గే దశరథం పుత్రావేక్షణతత్పరమ్॥ మాతురఙ్కగతం రామమిన్ద్రనీలసమప్రభమ్। పఞ్చామృతస్నానపూర్వం సంపూజ్య విధివత్తతః॥' కౌసల్యామన్త్రస్తు– 'రామస్య జననీ చాసి రామరూపమిదం జగత్। అతస్త్వాం పూజయిష్యామి లోకమాతర్నమోఽస్తు తే॥ నమో దశరథాయేతి పూజయేత్పితరం తతః॥' అత్ర దశావరణపఞ్చావరణాది పూజాఽన్యత్ర జ్ఞేయా। 'అశోకకుసుమైర్యుక్తమ దద్యాద్విచక్షణః। దశాననవధార్థాయ ధర్మసంస్థాపనాయ చ॥ రాక్షసానాం వినాశాయ దైత్యానాం నిధనాయ చ। పరిత్రాణాయ సాధూనాం జాతో రామః స్వయం హరిః॥ గృహాణార్ఘ్యం మయా దత్తం భ్రాతృభిః సహితోఽనఘ। పుష్పాఞ్జలిం పునర్దత్త్వా యామే యామే ప్రపూజయేత్।। దివైవం విధివత్కృత్వా రాత్రౌ జాగరణం తతః। తతః ప్రాతః సముత్థాయ స్నానసంధ్యాదికాః క్రియాః॥ సమాప్య విధివద్రామం పూజయేద్విధివన్మునే। తతో హోమం ప్రకుర్వీత మూలమన్త్రేణ మన్త్రవిత్॥ పూర్వోక్తపద్మకుణ్డే వా స్థణ్డిలే వా సమాహితః। లౌకికాగ్నౌ విధానేన శతమష్టోత్తరం తతః॥ సాజ్యేన పాయసేనైవ స్మరన్ రామమనన్యధీః। తతో భక్త్యా సుసంతోష్య ఆచార్యం పూజయేన్మునే।। తతో రామం స్మరన్ దద్యాదేవం మన్త్రముదీరయేత్। "ఇమాం స్వర్ణమయీం రామప్రతిమాం సమలంకృతామ్॥ చిత్రవస్త్రయుగచ్ఛన్నాం రామోఽహం రాఘవాయ తే। శ్రీరామప్రీతయే దాస్యే తుష్టో భవతు

రాఘవః॥" ఇతి దత్త్వా విధానేన దద్యాద్విప్రే దక్షిణాం భువమ్। బ్రహ్మహత్యాదిపాపేభ్యో ముచ్యతే నాత్ర సంశయః॥' ఇతి। ఇయం మలమాసే న కార్యా; 'సుజప్తమప్యజప్తం స్యాన్నోపవాసః కృతో భవేత్।' ఇతి, 'న కుర్యాన్మలమాసే తు మహాదానవ్రతాని చ।' ఇతి చ మాధవీయే సంగ్రహవచనాత్। నను రామనవమీవ్రతస్య నిత్యత్వాదేకాదశీవన్మలమాసేఽపి కర్తవ్యతా స్యాదితి చేత్, అత్ర బ్రూమః - నైకాదశ్యుపవాసస్య వ్రతత్వేన ప్రాప్తిః। కింతు 'ఏకాదశ్యాం న భుఞ్జీత పక్షయోరుభయోరపి।' ఇత్యాదినిషేధస్య మలమాసేఽపి పాలనీయత్వాత్ కృష్ణైకాదశ్యాం పుత్రవహిణ ఇవార్థాదుపవాసః ప్రసజ్యతే। న త్విహ తథేతి వ్రతత్వేన ప్రాప్తిర్వాచ్యా। సా చ నిషిద్ధేత్యప్రసఙ్గః। 'స్పష్టమాస విశేషాఖ్యావిహితం వర్జయేన్మలే ' ఇతి నిషేధాచ్చ। ఏవం జన్మాష్టమ్యాదావపి బోద్ధవ్యమ్। ఇతి రామనవమీ।।

చైత్రశుక్లైకాదశ్యాం దోలోత్సవ ఉక్తో బ్రాహ్మే– 'చైత్రమాసస్య శుక్లాయామేకాదశ్యాం తు వైష్ణవైః। ఆన్దోలనీయో దేవేశః సలక్ష్మీకో మహోత్సవైః॥" ఇతి॥

దమనోత్సవః। —

చైత్రశుక్లద్వాదశ్యాం దమనోత్సవః। 'ద్వాదశ్యాం చైత్రమాసస్య శుక్లాయాం దమనోత్సవః। బౌధాయనాదిభిః ప్రోక్తః కర్తవ్యః ప్రతివత్సరమ్॥' ఇతి రామార్చనచన్ద్రికోక్తేః। 'ఊర్జే వ్రతం మధౌ దోలా శ్రావణే తన్తుపూజనమ్। చైత్రే చ దమనారోపమకుర్వాణో వ్రజత్యధః॥" ఇతి తత్రైవ పాద్మవచనాఞ్చ। శివభక్తాదిభిస్తు చతుర్దశ్యాదౌ కార్యమ్; 'తత్ర స్యాత్స్వీయతిథిషు వహ్న్యాదేర్దమనార్పణమ్।' ఇతి తత్రైవోక్తేః। జ్యోతిఃప్రకాశేఽపి–'స్వస్వదేవప్రతిష్ఠాయాం మన్త్రసంగ్రహణే తథా। పవిత్రదమనారోపే గ్రాహ్య తత్తత్తిథిర్బుధైః॥' తిథయస్తు– 'వహ్ని ర్విరిఞ్చిగిరిజా గణేశః ఫణీ విశాఖో దినకృన్మహేశః। దుర్గాఽన్తకో విశ్వహరిః స్మరశ్చ శర్వః శశీ చేతి తిథీషు పూజ్యాః॥' ఇత్యుక్తాః॥

అథాగమోక్తదీక్షావతో దమనారోపణవిధీ రామార్చనచన్ద్రికాయామ్। తత్రైకాదశ్యాం– 'క్రియాలోపవిఘాతార్థం యత్త్వయా విహితం ప్రభో। న మే విఘ్నో భవేదత్ర కురు నాథ దయాం మయి॥ సర్వథా సర్వదా విష్ణో మమ త్వం పరమా గతిః। ఉపవాసేన త్వాం దేవ తోషయామి జగత్పతే॥ కామక్రోధాదయోఽప్యేతే న మే స్యుర్వ్రతధాతకాః। అద్యప్రభృతి దేవేశ యావద్వైశేషికం దినమ్॥ తావద్రక్షా త్వయా కార్యా సర్వస్యాస్య జగత్పతే॥" ఇతి దేవం సంప్రార్థ్య దమనమాదాయ పఞ్చగవ్యేన ప్రోక్ష్య వారిణా ప్రక్షాల్యాశోకమూలే దేవాగ్రే వా–

'అశోకాయ నమస్తుభ్యం కామస్త్రీశోకనాశన। శోకార్తి హర మే నిత్యమానన్దం జనయస్వ మే॥' ఇత్యశోకమ్, 'త్రుట్యాదికాలపర్యన్తః కాలరూపో మహాబలః। కలతే చైవ యః సర్వం తస్మై కాలాత్మనే నమః।' ఇతి కాలమ్, 'వసన్తాయ నమస్తుభ్యం వృక్షగుల్మలతాశ్రయ। సహస్రముఖసంవాస కామరూప నమోఽస్తు తే॥' ఇతి వసన్తమ్, 'కామభస్మసముద్భూత రతిబాష్పపరిప్లుత। ఋషిగన్ధర్వదేవాదివిమోహక నమోఽస్తు తే॥' ఇతి దమనం చ సంపూజ్య - 'నమోఽస్తు పఞ్చబాణాయ జగదాహ్లాదకారిణే। మన్మథాయ జగన్నేత్రే రతిప్రీతిప్రియాయ తే॥' ఇతి దమనముపస్థాయ 'ఓం కామాయ నమః' ఇతి సంపూజ్య నిశాయాం దేవతాగ్రే పఞ్చవర్ణైః చన్దనేన వా అష్టదలం కృత్వా బహిశ్చతురస్రం తద్బహిర్వర్తులత్రయం తద్బహిర్వృత్తం చతురస్రం చ కృత్వా తత్ర కుమ్భం సంస్థాప్యోపరి వస్త్రేఽష్టదలే దమనం పూజయిత్వా - 'పూజార్థం దేవదేవస్య విష్ణో లక్ష్మీపతే ప్రభో। దమన త్వమిహాగచ్ఛ సాంనిధ్యం కురు తే నమః॥' 'ఓం క్లీం కామదేవాయ నమః' 'ఓం హ్రీం రత్యై నమః' ఇత్యావాహ్య దిక్షు పూర్వాదితః 'స్మరశరీరాయ నమః అనఙ్గాయం మన్మథాయం కామాయ క్లీం వసన్తసఖాయం స్మరాయం ఇక్షుచాపాయ పుష్పాస్త్రాయ నమః' ఇతి పూజయిత్వా - 'ఓంతత్స్వరూపాయ విద్మహే కామదేవాయ ధీమహి। తన్నోఽనఙ్గః ప్రచోదయాత్॥' ఇత్యష్టోత్తరశతం సంమన్త్ర్య పూజయిత్వా 'హ్రీం నమః' ఇతి పుష్పాఞ్జలిం దత్త్వా - 'నమోఽస్తు పుష్పచాణాయ జగదాహ్లాదకారిణే। మన్మథాయ జగన్నేత్రే రతిప్రీతిప్రియాయ తే॥' ఇతి నత్వా - 'ఆమన్త్రితోఽసి దేవేశ పురాణపురుషోత్తమ। ప్రాతస్త్వాం పూజయిష్యామి సాన్నిధ్యం కురు కేశవ।। క్షీరోదధిమహానాగశయ్యావస్థితవిగ్రహ। ప్రాతస్త్వాం పూజయిష్యామి సన్నిధౌ భవ తే నమః।। నివేదయామ్యహం తుభ్యం ప్రాతర్దమనకం శుభమ్। సర్వదా సర్వథా విష్ణో నమస్తేఽస్తు ప్రసీద మే॥ ఇతి దేవం సంప్రార్థ్య పుష్పాఞ్జలిం దత్త్వా అస్త్రేణ చక్రమన్త్రేణ వా రక్షాం కుర్యాత్। తతః ప్రాతర్నిత్యపూజాం కృత్వా పునర్దేవం సంపూజ్య గన్ధదూర్వాక్షతయుక్తం దమనమాదాయ మూలమన్త్రం పఠిత్వా– 'దేవదేవ జగన్నాథ వాఞ్ఛితార్థప్రదాయక। హృదిస్థాన్పూరయేః కామాన్మమ కామేశ్వరీప్రియ॥ ఇదం దమనకం దేవ గృహాణ మదనుగ్రహాత్। ఇమాం సాంవత్సరీం పూజాం భగవన్పరిపూరయ॥' ఇతి మన్త్రాన్తే పునర్మూలమన్త్రేణ దేవే సమర్పయేత్। తతోఽఙ్గదేవతాభ్యః స్వస్వమన్త్రేణ దత్త్వా ప్రార్థయేత్–
'మణివిద్రుమమాలాభిర్మన్దారకుసుమాదిభిః। ఇయం సాంవత్సరీ పూజా తవాస్తు గరుడధ్వజ॥ వనమాలాం యథా విష్ణో కౌస్తుభం సతతం హృది। తద్వాద్దామనకీ మాలాం పూజాం చ హృదయే వహ॥ జానతాఽజానతా వాపి న కృతం యత్తవార్చనమ్। తత్సర్వం పూర్ణతాం యాతు త్వత్ప్రసాదాద్రమాపతే॥ జితం తే పుణ్డరీకాక్ష నమస్తే విశ్వభావన। నమస్తేఽస్తు హృషీకేశ మహాపురుషపూర్వజ॥' 'మన్త్రహీనం-' ఇతి చ సంప్రార్థ్య పఞ్చోపచారైః పునః సంపూజ్య నీరాజ్య పారయేదితి। దీక్షారహితానాం తు నామ్నైవ సమర్పణమ్। అత్ర చ ద్వాదశీమతత్రీకృత్య పారణాహెూ గ్రాహ్యమ్; 'పార-ణాహే న లభ్యేత ద్వాదశీ ఘటికాపి చేత్। తదా త్రయోదశీ గ్రాహ్యా పవిత్రదమనార్పణే॥' ఇతి తత్రైవోక్తేః। గౌణోఽపి కాల ఉక్తస్తత్రైవ– 'హరౌ న దమనారోప: స్యాన్మధౌ వినతో యది। వైశాఖే శ్రావణే వాపి తత్తిథౌ స్యాత్తదర్పణమ్॥'

'శ్రావణావధి శుక్రాస్తే కర్తవ్యమితి నారదః।' ఇతి పాఠాన్తరమ్। ఇదం చ మలమాసే న కార్యమ్; 'ఉపాకర్మోత్సర్జనం చ పవిత్రదమనార్పణమ్।' ఇతి కాలాదర్శే మలమాసవర్యేషు పరిగణనాత్। 'ఉపాకర్మ చ హవ్యం చ కవ్యం పర్వోత్సవం తథా। ఉత్తరే నియతం కుర్యాత్పూర్వే తన్నిష్ఫలం భవేత్॥" ఇతి మాధవీయే ప్రజాపతివచనాచ్చ। శుక్రాస్తాదౌ తు కార్యమేవ ; పూర్వోక్తవచనాత్। 'ఉపాకర్మోత్సర్జనం చ పవిత్రదమనాణమ్। ఈశానస్య బలిం విష్ణోః శయనం పరివర్తనమ్॥ కుర్యాచ్చుకస్య చ గురోర్మఢ్యేఽపీతి వినిశ్రయః॥' ఇతి జ్యోతిర్నిబన్ధే వృద్ధగార్గ్యవచనాచ॥

ఇతి దమనారోపః॥

చైత్ర శుక్లత్రయోదశ్యామనఙ్గవ్రతమ్॥ (హేమాద్రౌ భవిష్యే– 'చైత్రోత్సవే సకలలోకమనోవినోదే కామం త్రయోదశతిథౌ చ వసన్తయుక్తమ్। పత్న్యా సహార్చ్య పురుషప్రవరోఽథ యోషిత్ సౌభాగ్యరూపసుతసౌఖ్యయుతః సదా స్యాత్॥') తత్ర సా పూర్వా గ్రాహ్య; 'త్రయోదశతిథిః పూర్వః సితః' ఇతి దీపికోక్తేః।

చైత్రశుక్లచతుర్దశీ పూర్వా గ్రాహ్య; 'మధోః శ్రావణమాసస్య శుక్లా యా తు చతుర్దశీ। సా రాత్రివ్యాపినీ గ్రాహ్య నాన్యా శుక్లా కదాచన॥" ఇతి హేమాద్రౌ బౌధాయనోక్తేః। 'పరా పూర్వాహ్ణగామినీ' ఇతి వా పాఠః। అత్ర కేచిద్యథా శ్రుతమేవార్థ వర్ణయన్తి; 'నిశి భ్రమన్తి భూతాని శక్తయః శూలభృద్యతః। అతస్తత్ర చతుర్దశ్యాం సత్యాం తత్పూజనం భవేత్॥' ఇతి బ్రహ్మవైవర్తాత్। హేమాద్రిమాధవాదిలిఖనమప్యేవమ్। సంప్రదాయవిదస్త్వాహుః–'చతుర్దశీ తు కర్తవ్యా త్రయోదశ్యా యుతా విభో॥" ఇతి స్కాన్దముత్సర్గః। తదపవాదశ్చ– 'తృతీయైకాదశీ షష్ఠీ శుక్లపక్షే చతుర్దశీ। పూర్వవిద్ధా న కర్తవ్యా కర్తవ్యా పరసంయుతా॥' ఇతి నారదీయవచనమ్। తదపవాదశ్చ– 'మధోః శ్రావణమాసస్య' ఇతి తత్ర 'అపవాదాభావే పునరుత్సర్గస్య స్థితిః' ఇతి న్యాయేన పూర్వవిద్ధైవ గ్రాహ్యేతి సిధ్యతి। బ్రహ్మవైవర్తం తు సామాన్యరూపమ్, అన్యత్ర సావకాశమితి। తేన పూర్వదినే ముహూర్తత్రయవేధే పూర్వా, అన్యథోత్తరేతి॥

చైత్ర పూర్ణిమా సామాన్యనిర్ణయాత్పరైవ। అత్ర విశేషో నిర్ణయామృతే విష్ణుస్మృతౌ–'చైత్రీ చిత్రాయుతా చేత్స్యాత్తస్యాం చిత్రవస్త్రప్రదానేన సౌభాగ్యమాప్నోతి' ఇతి। తథా బ్రాహ్మే–'మన్దే వాఽర్కే గురౌ వాపి వారేష్వేతేషు చైత్రికా। తత్రాశ్వమేధజం పుణ్యం స్నానశ్రాద్ధాదిభిర్లభేత్॥' ఇతి। అత్ర సర్వదేవానాం దమనకపూజోక్తా తత్రైవ వాయవీయే–'సంవత్సరకృతార్చాయాః

సాఫల్యాయాఖిలాన్స్మరాన్। దమనేనార్చయేచ్చైత్ర్యాం విశేషేణ సదాశివమ్॥' ఇతి। అత్ర స్వతిథ్యా సముచ్చయ ఇతి కేచిత్। స్వీయతిథ్యామకరణేఽత్ర దమనపూజనమిత్యన్యే। దీక్షితతదితరవిషయత్వేన వ్యవస్థేత్యపరే। ఇయం మన్వాదిరపి। సా చ పూర్వముక్తా।

చైత్రకృష్ణత్రయోదశ్యాం మహావారుణీసంజ్ఞో యోగో గౌడేషు ప్రసిద్ధః। తదుక్తం వాచస్పతికృతౌ శూలపాణౌ చ స్కాన్దే– 'వారుణేన సమాయుక్తా మధౌ కృష్ణా త్రయోదశీ। గఙ్గాయాం యది లభ్యేత సూర్యగ్రహశతైః సమా॥ శనివారసమాయుక్తా సా మహావారుణీ స్మృతా। గఙ్గాయాం యది లభ్యేత కోటిసూర్యగ్రహైః సమా॥ శుభయోగసమాయుక్తా శనౌ శతభిషా యది। మహామహేతి విఖ్యాతా త్రికోటికులముద్ధరేత్॥' తత్రైవ జ్యోతిషే– 'చైత్రాసితే వారుణఋక్షయుక్తా త్రయోదశీ సూర్యసుతస్య వారే। యోగే శుభే సా మహతీ మహత్యా గఙ్గాజలేఽర్కగ్రహకోటితుల్యా॥ ఇతి। త్రిస్థలీసేతౌ బ్రహ్మాణ్డపురాణే– వారుణేన సమాయుక్తా మధౌ కృష్ణా త్రయోదశీ। గఙ్గాయాం యది లభ్యేత శతసూర్యగ్రహై: సమా।' ఇతి। కల్పతరౌ బ్రాహ్మే– 'మధౌ కృష్ణత్రయోదశ్యాం శనౌ శతభిషాయుతా। వారుణీతి సమాఖ్యాతా శుభే తు మహతీ స్మృతా॥'

చైత్ర కృష్ణ చతుర్దశ్యాం విశేషః పృథ్వీచన్ద్రోదయే। పులస్త్యః– 'చైత్రకృష్ణచతుర్దశ్యాం యః స్నాయాచ్ఛివసన్నిధౌ। న ప్రేతత్వమవాప్నోతి గఙ్గాయాం తు విశేషతః॥" ఇతి। అత్ర పూర్వా గ్రాహ్య; కృష్ణపక్షస్థత్వాత్। గౌడైస్త్వేతదేవ శుక్లచతుర్దశ్యామిత్యేవం దేవలీయత్వేన పఠితమ్॥

ఇతి శ్రీరామకృష్ణభట్టసూరిసూనుకమలాకరభట్టకృతే కాలనిర్ణయసిన్ధౌ చైత్రమాసః॥

మేషసంక్రమే ప్రాగపరా దశ దశ ఘటికాః పుణ్యకాలః। రాత్రౌ తు ప్రాగుక్తమ్। అత్ర ధర్మఘటాదిదానముక్తం పృథ్వీచన్ద్రోదయే పాద్మే– 'తీర్థే చానుదినం స్నానం తిలైశ్చ పితృతర్పణమ్। దానం ధర్మఘటాదీనాం మధుసూదనపూజనమ్॥ మాధవే మాసి కుర్వీత మధుసూదనతుష్టిదమ్॥"

అథ వైశాఖస్నానమ్। తత్ర పృథ్వీచన్ద్రోదయే విష్ణుస్మృతిపాద్మయోః– 'తులామకరమేషేషు ప్రాతఃస్నానం విధీయతే। హవిష్యం బ్రహ్మచర్యం చ మహాపాతకనాశనమ్॥" ఇతి సౌరమాస ఉక్తః। అన్యత్పక్షద్వయముక్తం తత్రైవ పాద్మే–'మధుమాసస్య శుక్లాయామేకాదశ్యాముపోషితః। పఞ్చదశ్యాం చ భో వీర మేషసంక్రమణే తు వా॥ వైశాఖస్నాననియమం

బ్రాహ్మణానామనుజ్ఞయా। మధుసూదనమభ్యర్చ్య కుర్యాత్సంకల్పపూర్వకమ్॥' తత్ర మన్త్రః– 'వైశాఖం సకలం మాస మేషసంక్రమణే రవేః। ప్రాతః సనియమః స్నా స్యే ప్రీయతాం మధుసూదనః॥ మధుహన్తుః ప్రసాదేన బ్రాహ్మణానామనుగ్రహాత్। నిర్విఘ్నమస్తు మే పుణ్యం వైశాఖస్నానమన్వహమ్॥ మాధవే మేషగే భానౌ మురారే మధుసూదన। ప్రాతఃస్నానేన మే నాథ ఫలదో భవ పాపహన్॥' ఇతి। తీర్థవిశేషోఽపి తత్రైవోక్తః– 'మేషసంక్రమణే భానోర్మాధవే మాసి యత్నతః। మహానద్యాం నదీతీర్థే నదే సరసి నిర్ఝరే॥ దేవఖాతేఽథవా స్నాయాద్యథాప్రాప్తే జలాశయే। దీర్ఘికాకూపవాపీషు నియతాత్మా హరిం స్మరన్॥" ఇతి। సంకల్పే చ తత్తత్తీర్థనామ గ్రాహ్యమ్। అజ్ఞానే తు విష్ణుతీర్థమితి వదేత్; 'యదా న జ్ఞాయతే నామ తస్య తీర్థస్య భో ద్విజాః। తత్రేత్యుచ్చారణం కార్య విష్ణుతీర్థమిదం త్వితి॥ తీర్థస్య దేవతా విష్ణుః సర్వత్రాపి న సంశయః॥' ఇతి తత్రైవోక్తేః।

తథాఽన్యోఽపి విశేషస్తత్రైవ పాద్మే– 'తులసీ కృష్ణగౌరాఖ్యా తయాభ్యర్చ్య మధుద్విషమ్। విశేషేణ తు వైశాఖే నరో నారాయణో భవేత్॥ మాధవం సకలం మాసం తులస్యా యోఽర్చయేన్నరః। త్రిసంధ్యం మధుహన్తారం నాస్తి తస్య పునర్భవః॥' తథా– 'ప్రాతః స్నాత్వా విధానేన మాధవే మాధవప్రియమ్। యోఽశ్వత్థమూలమాసిఞ్చేత్తోయేన బహునా సదా॥ కుర్యాత్ప్రదక్షిణం తం తు సర్వదేవమయం తతః। పితృదేవమనుష్యాంశ్చ తర్పయేత్సచరాచరమ్। యోఽశ్వత్థమర్చయేదేవముదకేన సమన్తతః। కులానామయుతం తేన తారితం స్యాన్న సంశయః॥ కణ్డూయ పృష్ఠతో గాం తు స్నాత్వా పింప్పలతర్పణమ్। కృత్వా గోవిన్దమభ్యర్చ్య న దుర్గతిమవాప్నుయాత్॥' తథా– 'ఏకభక్తమథో నక్తమయాచితమతన్ద్రితః। మాధవే మాసి యః కుర్యాలభతే సర్వమీప్సితమ్'॥ వైశాఖే విధినా స్నానం దేవనద్యాదికే బహిః। హవిష్యం బ్రహ్మచర్యం చ భూశయ్యా నియమస్థితిః॥ వ్రతం దానం దమో దేవి మధుసూదనపూజనమ్। అపి జన్మసహస్రోత్థం పాపం దహతి దారుణమ్॥' మదనరత్నే స్కాన్దే– 'ప్రపా కార్యా చ వైశాఖే దేవే దేయా గలన్తికా। ఉపానద్వ్యజనచ్ఛత్రసూక్ష్మవాసాంసి చన్దనమ్॥ జలపాత్రాణి దేయాని తథా పుష్పగృహాణి చ। పానకాని చ చిత్రాణి ద్రాక్షారమ్భాఫలాన్యపి॥ తిథితత్త్వే– 'దదాతి యో హి మేషాదౌ సక్తూనమ్బుఘటాన్వితాన్। పితౄనుద్దిశ్య విప్రేభ్యః సర్వపాపైః ప్రముచ్యతే॥' ఇతి। తథా– 'వైశాఖే యో ఘటం పూర్ణ సభోజ్యం వై ద్విజన్మనే। దదాతి సురరాజేన్ద్ర స యాతి పరమాం గతిమ్॥' ఏవం సంపూర్ణస్నానాశక్తౌ త్ర్యహం వా స్నాయాత్। తదుక్తం తత్రైవ పాద్మే– 'త్రయోదశ్యాం చతుర్దశ్యాం వైశాఖ్యాం వా దినత్రయమ్। అపి సమ్యగ్విధానేన నారీ వా పురుషోఽపి వా॥ ప్రాతఃస్నాతః సనియమః సర్వపాపైః ప్రముచ్యతే॥' యదా తు వైశాఖో మలమాసో భవతి తదా కామ్యానాం తత్ర సమాప్తినిషేధాత్ మాసద్వయం స్నానం తన్నియమాశ్చ కర్తవ్యాః। మాసోపవాసచాన్ద్రాయణాది తు మలమాసే ఏవ సమాపయేత్।

తదుక్తం దీపికాయామ్– 'నియతత్రింశద్దినత్వాచ్చ మాస్యారభ్య సమాపయేత మలినే మాసోపవాసవ్రతమ్' ఇతి।

అత్ర దానవిశేష ఉక్తోఽపరార్కే వామనపురాణే– 'గన్ధాశ్చ మాల్యాని తథా వైశాఖే సురభీణి చ। దేయాని ద్విజముఖ్యేభ్యో మధుసూదనతుష్టయే॥" ఏవం స్నానే కృతే తస్యోద్యాపనం కార్యమ్। తదుక్తం తత్రైవ– 'మాసమేవం బహిః స్నాత్వా నద్యాదౌ విమలే జలే। ఏకాదశ్యాం చ ద్వాదశ్యాం పౌర్ణమాస్యామథాపి వా॥ ఉపోష్య నియతో భూత్వా కుర్యాదుద్యాపనం బుధః। మణ్డలం కారయేదాదౌ కలశం తత్ర విన్యసేత్॥ నిష్కేణ వా తదర్ధేన తదర్ధార్ధేన వా పునః। శక్త్యా వా కారయేద్దేవం సౌవర్ణ లక్షణాన్వితమ్॥ లక్ష్మీయుక్తం జగన్నాథం పూజయేదాసనే బుధః। ధూపదైశ్చన్దనైః పుష్పైర్దీపైర్నైవేద్యసంచయైః॥ ఏవం సంపూజ్య విధివద్రాత్రౌ జాగరణం చరేత్। శ్వోభూతే కృతమైత్రోఽథ గ్రహవేద్యాం గ్రహాన్యజేత్॥ హోమం కుర్యాత్ప్రయత్నేన పాయసేన విచక్షణః। తిలాజ్యేన యవైర్వాపి సర్పైర్వాపి స్వశక్తితః॥ అష్టోత్తరసహస్రం వా శతమష్టోత్తరం తు వా। ప్రతద్విష్ణురనేనైవ ఇదంవిష్ణునే వా॥ వ్రతసంపూర్తిసిద్ధ్యర్థం ధేనుమేకాం పయస్వినీమ్। పాదుకోపానహౌ ఛత్రం గురవే వ్యజనం తథా॥ శయ్యాం సోపస్కరాం దద్యాద్దీపికాం దర్పణం తథా। బ్రాహ్మణాన్పూజయేత్త్రింశత్తేభ్యో దద్యాచ దక్షిణామ్॥ కలశాఞ్జలసంపూర్ణాన్తేభ్యో దద్యాద్యవాంస్తథా। ఏవం కృతే మాధవస్య చోద్యాపనవిధౌ శుభే। ఫలమాప్నోతి సకలం విష్ణుసాయుజ్యమాప్నుయాత్॥' ఏతావత్యశక్తౌ తత్రైవోక్తమ్– 'వైశాఖ్యాం విధినా స్నాత్వా భోజయేద్బ్రాహ్మణాన్దశ। కృసరం సర్వపాపేభ్యో ముచ్యతే

నాత్ర సంశయః॥' ఇతి॥

వైశాఖశుక్లతృతీయా అక్షయ్యతృతీయోచ్యతే। సా పూర్వాహ్ణవ్యాపినీ గ్రాహ్యా। దినద్వయేఽపి తద్వ్యాప్తౌ పరైవ। తదుక్తం నిర్ణయామృతే నారదీయే– 'వైశాఖే శుక్లపక్షే తు తృతీయా రోహిణీయుతా। దుర్లభా బుధవారేణ సోమేనాపి యుతా తథా॥ రోహిణీబుధయుక్తాపి పూర్వవిద్ధా వివర్జితా। భక్త్యా కృతాపి మాన్ధాతః పుణ్యం హన్తి పురాకృతమ్॥ గౌరీ వినాయకోపేతా రోహిణీబుధసంయుతా। వినాపి రోహిణీయోగాత్పుణ్యకోటిప్రదా సదా॥' ఇతి॥

ఇయం యుగాదిరపి। సా చోక్తా రత్నమాలాయామ్– 'మాఘే పఞ్చదశీ కృష్ణా నభస్యే చ త్రయోదశీ। తృతీయా మాధవే శుక్లా నవమ్యూర్జే యుగాదయః॥' ఇతి। యత్తు గౌడా: - 'మాఘస్య పౌర్ణమాస్యాం తు ఘోరం కలియుగం స్మృతమ్।' ఇతి బ్రాహ్మోక్తే; 'వైశాఖమాసస్య చ యా తృతీయా, నవమ్యసౌ కార్తికశుక్లపక్షే। నభస్యమాసస్య తమిస్రపక్షే త్రయోదశీ, పఞ్చదశీ చ

మాఘే॥" ఇతి విష్ణుపురాణే చకారేణ తమిస్రపక్షానుపఙ్గేఽపి పూర్వానురోధాత్పౌర్ణమాస్యేవ జ్ఞేయా। 'ద్వే శుక్లే' ఇత్యాదికం తు నిర్మూలమిత్యాహుః। తన్న; 'దర్శే తు మాఘమాసస్య ప్రవృత్తం ద్వాపరం యుగమ్। ఇతి భవిష్యవిరోధాత్। ఏతేన బ్రాహ్మానుసారాత్పూర్ణిమాయామేవ యుగాదిశ్రాద్ధం వదన్ శూలపాణి: పరాస్తః। తేన కల్పభేదాద్యుగభేదాద్వా వ్యవస్థేతి తత్త్వమ్। ఏతేన 'కార్తికే నవమీ శుక్లా మాఘమాసే చ పూర్ణిమా। ఇతి బృహన్నారదీయం వ్యాఖ్యాతమ్। నిర్మూలత్వోక్తిర్నారదీయాజ్ఞానకృతా।అత్ర శ్రాద్ధముక్తం మాత్స్యే- 'కృతం శ్రాద్ధం విధానేన మన్వాదిషు యుగాదిషు। హాయనాని ద్విసాహస్రం పితౄణాం తృప్తిదం భవేత్॥' ఇతి। భారతేఽపి- ' యా మన్వాద్యా యుగాద్యాశ్చ తిథయస్తాసు మానవః। స్నాత్వా హుత్వా చ దత్త్వా చ జత్వాఽనన్తఫలం లభేత్॥' ఇతి। శ్రాద్ధేఽపి పూర్వాహ్ణవ్యాపినీ గ్రాహ్యా; 'పూర్వాహ్ణే తు సదా కార్యాః శుక్లా మనుయుగాదయః। దైవే కర్మణి పిత్ర్యే చ కృష్ణ చైవాపరాహ్ణికాః। ఇతి పాద్మోక్తేః। 'ద్వే శుక్లే ద్వే తథా కృష్ణే యుగాదీ కవయో విదుః। శుక్లే పౌర్వాహ్ణికే గ్రాహ్యే కృష్ణే చైవాపరాహ్ణికే ॥ ఇతి హేమాద్రౌ నారదీయవచనాచ్చ। దీపికాపి- 'అథో మన్వాదియుగాదికర్మతిథయః పూర్వాహ్ణికాః స్యుః సితే విజ్ఞేయా అపరాహ్ణకాశ్చ బహు।' ఇతి। స్మృత్యర్థసారేఽపి-'యుగాదిమన్వాదిశ్రాద్ధేషు శుక్లపక్షే ఉదయవ్యాపినీ తిథిర్గ్రాహ్యా, కృష్ణపక్షేఽపరాహ్ణవ్యాపినీ' ఇతి। దివోదాసీయే గోభిలః- 'వైశాఖస్య తృతీయాం యః పూర్వవిద్ధాం కరోతి వై। హవ్యం దేవా న గృహ్ణన్తి కవ్యం చ పితరస్తథా॥' ఇతి। గోవిన్దార్ణవేఽప్యేవమ్। తేనేయం పూర్వాహ్ణవ్యాపినీ। దినద్వయే తత్త్వే పరైవేతి ధర్మతత్త్వవిదో హేమాద్యాదయః। అనన్త భట్టస్తు - 'సవైధృతివ్యతీపాతో యుగమన్వాదయస్తథా। సన్ముఖా ఉపవాసే స్యుర్దానాదావన్తిమాః స్మృతాః॥' ఇత్యాహ। దానాదావితి శ్రాద్ధసంగ్రహః। ఉపవాసస్త్వగ్రే వక్ష్యతే। హేమాద్రావప్యేవమ్। మాధవస్తు వ్యతీపాతః శ్రాద్ధేఽపరాహ్ణవ్యాపీ గ్రాహ్య ఇత్యాహ। స్మృత్యర్థసారే తు కుతుపకాలయోగీత్యుక్తమ్। యత్తు మార్కణ్డేయః- 'శుక్లపక్షస్య పూర్వాహ్ణే శ్రాద్ధం కుర్యాద్విచక్షణః। కృష్ణపక్షాపరాహ్ణే హి రోహిణం తు న లఙ్ఘయేత్॥' రోహిణో= నవమో ముహూర్తః। అత్ర శుక్లపక్షయుగాదిశ్రాద్ధం పూర్వాహ్ణే కార్యమితి శూలపాణి:। నిర్ణయామృతాస్తు కాలాదర్శేఽమాశ్రాద్ధమపరాహ్ణికముక్త్వా - 'ఏష మన్వన్తరాదీనాం యుగాదీనాం వినిర్ణయః।' ఇత్యుక్తత్వాత్ 'ద్వే శుక్లే' ఇత్యాదివచనం విష్ణుపూజనవిషయమ్। శ్రాద్ధే త్వాపరాహ్ణికమేవేతి వ్యవస్థాం జగదుః। సేయం పూర్వోక్తానేకవచోవిరోధాత్ 'పూర్వీ దైవిక కుర్యాత్' ఇత్యాదివచనాదేవ సిద్ధే వచనవైయర్థ్యాచ్చ స్వాచ్ఛన్ద్యవిలసితమాత్రమిత్యుపేక్షణీయా। కించ కాలాదర్శోక్తిర్న్యాయమూలా వచోమూలా వా ? నాద్యః; యుగాదిశ్రాద్ధసామాశ్రాద్ధవికృతిత్వేన న్యాయతోఽపరాహ్వవ్యాప్తావపి వచనేన తస్య బాధాత్। నాన్త్యః; అతిదేశాదేవాపరాహ్ణప్రాప్తేర్వచనవైయర్థ్యాత్। 'అప్రాప్తే శాస్త్రమర్థవత్' ఇతి న్యాయాత్। తేన యది కాలాదర్శోక్తేః కథంచిచ్ఛ్రద్ధాజాడ్యేన సమాధిత్సా, తర్హి న్యాయప్రాప్తకృష్ణపక్షయుగాదివిషయత్వేన సా వ్యవస్థాపనీయేతి దిక్। పూర్వాహ్ణస్త్వత్ర ద్వేధాభక్తదినపూర్వార్ధః। 'ద్వేధాభక్తదినాంశకోఽత్ర గదితః ప్రాహ్ణోపరాహ్ణౌ' ఇతి దీపికోక్తేః। మాధవాదయోఽప్యేవమ్।

అత్ర విశేషో హేమాద్రౌ భవిష్యే- 'వైశాఖే శుక్లపక్షే తు తృతీయాయాం తథైవ చ। గఙ్గాతోయే నరః స్నాత్వా ముచ్యతే సర్వకిల్బిషైః॥ తస్యాం కార్యో యవైర్హోమో యవైర్విష్ణుం సమర్చయేత్। యవాన్దద్యాద్విజాతిభ్యః ప్రయతః ప్రాశయేద్యవాన్॥" ఇతి। అత్ర దానవిశేషస్తత్రైవ భవిష్యే ఇమాం ప్రక్రమ్య- 'ఉదకుమ్భాన్సకనకాన్ సాన్నాన్సర్వరసైః సహ। యవగోధూమచణకాన్సక్తుధ్యోదనం తథా॥ గ్రైష్మికం సర్వమేవాత్ర సస్యం దానే ప్రశస్యతే॥" ఇతి। దేవీపురాణేఽపి- 'తృతీయాయాం తు వైశాఖే రోహిణ్యృక్షే ప్రపూజ్య తు। ఉదకుమ్భప్రదానేన శివలోకే మహీయతే॥' మన్త్రస్తు- 'ఏష ధర్మఘటో దత్తో బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మకః। అస్య ప్రదానాత్తృప్యన్తు పితరోఽపి పితామహాః॥ గన్ధోదకతిలైర్మిశ్రం సాన్నం కుమ్భం ఫలాన్వితమ్। పితృభ్యః సంప్రదాస్యామి అక్షయ్యముపతిష్ఠతు॥' ఇతి। అత్ర చ పిణ్డరహితం శ్రాద్ధం కుర్యాత్; 'అయన ద్వితయే శ్రాద్ధం విషువద్వితయే తథా। యుగాదిషు చ సర్వాసు పిణ్డనిర్వపణాదృతే॥' ఇతి హేమాద్రౌ పులస్త్యవచనాత్। అత్ర రాత్రిభోజనే ప్రాయవిత్తమృగ్విధానే- 'రాత్రౌ భుక్తే వత్సరే తు మన్వాదిషు యుగాదిషు। అభిస్వవృష్టిం మత్రం చ జపేద్దశ న పాతకమ్॥' ఇతి। అపరార్కే యమః- 'కృతోపవాసాః సలిలం యే యుగాదిదినేషు చ। దాస్యన్త్యన్నాదిసహితం తేషాం లోకా మహోదయాః॥" ఇతి। వైశాఖే మలమాసే సతి తత్రైవ యుగాదిః కార్యా। తథా చ హేమాద్రౌ ఋష్యశృఙ్గః- 'దశహరాసు నోత్కర్షశ్చతుర్ష్వపి యుగాదిషు। ఉపాకర్మణి చోత్సర్గే హ్యేతదిష్టం వృషాదితః॥" ఇతి। ఏతద్దశహరాదికం వృషాదిసంక్రమే ఇష్టమ్। 'కన్యాచన్ద్రే వృషే రఖౌ' ఇత్యాదినా సౌరమాసోక్తేరిత్యర్థః। కాలాదర్శేఽపి- 'అబ్దోదకుమ్భమన్వాదిమహాలయ - యుగాదిషు' ఇతి మలమాసకర్తవ్యేషు పరిగణనాచ్చ। 'మహాలయ' శబ్దేన మఘాత్రయోదశ్యుచ్యత ఇతి మాధవః। స్మృతిచన్ద్రికాయాం తు మాసద్వయే కర్తవ్యమిత్యుక్తమ్। 'యౌగాదికం మాసికం చ శ్రాద్ధం; చాపరపక్షికమ్। మన్వాదికం తైర్థికం చ కుర్యాన్మాసద్వయేఽపి చ॥' ఇతి। అపరపక్షః కృష్ణపక్షః, న తు మహాలయః; తస్య తత్ర నిషేధాత్। మదనరత్నేఽపి మరీచిః- 'ప్రతిమాసం మృతాహే చ శ్రాద్ధం యత్ప్రతివత్సరమ్। మన్వాదౌ చ యుగాదౌ చ తన్మాసోరుభయోరపి॥' ఇతి। ప్రతివత్సరం క్రియమాణం కల్పాదిశ్రాద్ధమితి స ఏవ వ్యాచఖ్యౌ। అత్ర శ్రాద్ధాకరణే ప్రాయశ్చిత్తముక్తమృగ్విధానే-"నయస్యద్యావామన్త్రం చ శతవారం తదా జపేత్। యుగాదయో యదా న్యూనాః కురుతే నైవ చాపి యః॥' ఇతి। అత్ర సముద్రస్నానం ప్రశస్తమ్। తదుక్తం పృథ్వీచన్ద్రోదయే సౌరపురాణే- 'యుగాదౌ తు నరః స్నాత్వా విధివలవణోదధౌ। గోసహస్రప్రదానస్య కురుక్షేత్రే ఫలం హి యత్॥ తత్ఫలం లభతే మర్త్యో భూమిదానస్య చ ధ్రువమ్॥' ఇతి। అయం నిర్ణయః సర్వయుగాదిషు బోద్ధవ్యః॥

ఇతి యుగాదినిర్ణయః॥

పరశురామజయన్తీనిర్ణయః। —

ఇయమేవ తృతీయా పరశురామజయన్తీ। సా ప్రదోషవ్యాపినీ గ్రాహ్యా। తదుక్తం భార్గవార్చనదీపికాయాంస్కాన్దభవిష్యయోః– 'వైశాఖస్య సితే పక్షే తృతీయాయాం పునర్వసౌ। నిశాయాః ప్రథమే యామే రామాఖ్యః సమయే హరిః॥ స్వోచ్చగైః షడ్గ్రహైర్యుక్తే మిథునే రాహుసంస్థితే। రేణుకాయాస్తు యో గర్భాదవతీర్ణో హరిః స్వయమ్॥' ఇతి। దినద్వయే తద్వ్యాప్తావంశతః సమవ్యాప్తౌ చ పరా, అన్యథా పూర్వైవ। తదుక్తం తత్రైవ భవిష్యే– 'శుక్లా తృతీయా వైశాఖే శుద్ధోపోష్యా దినద్వయే। నిశాయాః పూర్వయామే చేదుత్తరాఽన్యత్ర పూర్వికా॥' ఇతి॥

వైశాఖశుక్లసప్తమ్యాం గఙ్గోత్పత్తిః। తదుక్తం పృథ్వీచన్ద్రోదయే బ్రాహ్మే–'వైశాఖే శుక్లసప్తమ్యాం జహ్నునా జాహ్నవీ పురా। క్రోధాత్పీతా పునస్త్యక్తా కర్ణరన్ధ్రాత్తు దక్షిణాత్। తాం తత్ర పూజయేద్దేవీం గఙ్గాం గగనమేఖలామ్॥" ఇతి। అత్ర శిష్టాచారాన్మధ్యాహ్నవ్యాపినీ గ్రాహ్యా। దినద్వయే తద్వ్యాప్తావవ్యాప్తావేకదేశవ్యాప్తౌ వా పూర్వా; యుగ్మవాక్యాత్॥

వైశాఖశుక్లద్వాదశ్యాం యోగవిశేషః। —

వైశాఖశుక్లద్వాదశ్యాం యోగవిశేషో హేమాద్రౌ జ్యోతిః శాస్త్రే– పఞ్చాననస్థౌ గురుభూమిపుత్రౌ మేషే రవిః స్యాయది శుక్లపక్షే। పాశాభిధానా కరమేణ యుక్తా తిథిర్వ్యతీపాత ఇతీహ యోగః॥ అస్మింస్తు గోభూమిహిరణ్యవస్త్రదానేన సర్వం పరిహాయ పాపమ్। సురత్వమిన్ద్రత్వమనామయత్వం మర్త్యాధిపత్యం లభతే మనుష్యః॥' ఇతి। పఞ్చాననః=సింహః, పాశాభిధానా తిథి:=ద్వాదశీ, కరమః=హస్తః॥

నృసింహజయన్తీ। —

వైశాఖశుక్లచతుర్దశీ నృసింహజయన్తీ। సా ప్రదోషవ్యాపినీ గ్రాహ్యా। తదుక్తం హేమాద్రౌ నృసింహపురాణే–'వైశాఖే శుక్లపక్షే తు చతుర్దశ్యాం నిశాముఖే। మజ్జన్మసంభవం పుణ్యం వ్రతం పాపప్రణాశనమ్॥ వర్షే వర్షే తు కర్తవ్యం మమ సంతుష్టికారణమ్॥" ఇతి। దినద్వయేఽపి

తద్వ్యాసావంశతః సమవ్యాప్తౌ చ పరా। విషమవ్యాప్తౌ త్వధికవ్యాప్తిమతీ।
దినద్వయేఽప్యవ్యాప్తౌ పరా; పరదినే గౌణకాలవ్యాప్తేః సత్త్వాత్పూర్వదినే చ తదభావాత్।
యత్తు– 'తతో మధ్యాహ్నవేలాయాం నద్యాదౌ విమలే జలే।' ఇత్యుపక్రమ్య - 'పరిధాయ తతో వాసో వ్రతకర్మ సమారభేత్।' ఇతి తత్రైవోక్తం, తత్సంకల్పరూపవ్రతోపక్రమవిషయమ్। న త్వేతావతా మధ్యాహ్నవ్యాపినీ గ్రాహ్యేతి భ్రమితవ్యమ్; పూర్వోక్తవచన విరోధాత్। 'వైశాఖస్య చతుర్దశ్యాం సోమవారేఽనిలక్షకే। అవతారో నృసింహస్య ప్రదోషసమయే ద్విజాః॥' ఇతి టోడరానన్దే స్కాన్దాత్। 'కూర్మః సింహో బౌద్ధకల్కీ చ సాయమ్' ఇతి పూర్వోక్తపురాణసముచ్చయవచనాచ్చేతి కేచిత్। తత్త్వం తు పూర్వవచసామనా కరత్వేన నిర్మూలత్వాత్, హేమాద్రౌ నృసింహపురాణే– 'మజ్జన్మసంభవం పుణ్యం వ్రతం పాపప్రణాశనమ్।' ఇత్యుపక్రమ్య 'స్వాతినక్షత్రయోగే చ శనివారే తు మద్రుతమ్। సిద్ధయోగస్య సంయోగే వణిజే కరణే తథా॥ పుంసాం సౌభాగ్యయోగేన లభ్యతే దైవయోగతః। సర్వైరేతైస్తు సంయుక్తం హత్యాకోటివినాశనమ్॥ ఏతదన్యతరే యోగే మద్దినం పాపనాశనమ్। కేవలేఽపి ప్రకర్తవ్యం మహినే వ్రతముత్తమమ్॥ అన్యథా నరకం యాతి యావచ్చన్ద్రదివాకరౌ॥' ఇత్యుక్త్వా– 'తతో మధ్యాహ్నవేలాయాం నద్యాదౌ విమలే జలే।' ఇత్యాదినా మధ్యాహ్న ఏవ వ్రతవిధానాచ్చతుర్దశ్యుత్తరార్ధవణిజే కరణే మధ్యాహ్నే చ స్పష్టం జన్మ ప్రతీయతే। సంధ్యాయాం జన్మ తు క్వాప్యనుక్తేమౌర్యకృతం, తద్వశాన్నిర్ణయశ్చ హేయ ఏవేతి। ఇయమేవ యోగవిశేషేణాతిప్రశస్తా। తదుక్తం తత్రైవ– 'స్వాతినక్షత్రయోగే చ శనివారే చ మద్రుతమ్। సిద్ధయోగస్య సంయోగే వణిజే కరణే తథా॥ పుంసాం సౌభాగ్యయోగేన లభ్యతే దైవయోగతః। ఏభిర్యోగైర్వినాపి స్యాన్మద్దినం పాపనాశనమ్।। సర్వేషామేవ వర్ణానామధికారోఽస్తి మతే। మద్భక్తైస్తు విశేషేణ కర్తవ్యం మత్పరాయణైః॥' తథా– 'సింహః స్వర్ణమయో దేయో మమ సంతోషకారకః।' తథా–'విజ్ఞాయ మద్దినం యస్తు లఙ్ఘయేత్పాపకృన్నరః। స యాతి నరకం ఘోరం యావచ్చన్ద్రదివాకరౌ॥' ఇదం చ సంయోగపృథక్త్వన్యాయేన నిత్యం కామ్యం చ। అథాత్ర విశేషః– మధ్యాహ్నే మృగోమయతిలామలకస్నానం కృత్వా–'నృసింహ దేవదేవేశ తవ జన్మదినే శుభే। ఉపవాసం కరిష్యామి సర్వభోగవివర్జితః॥' ఇతి మన్త్రేణ సంకల్పం కృత్వా ఆచార్య వృత్వా సాయంకాలే– 'హైమీ తు తత్ర మన్మూర్తిః స్థాప్యా లక్ష్మ్యస్తథైవ చ। పలేన వా తదర్ధేన తదర్ధేన వా పునః॥ యథాశక్తి తథా కుర్యాద్విత్తశాఠ్యవివర్జితః॥' ఇత్యుక్తాం నృసింహమూర్తి శక్త్యా కృతం సువర్ణసింహం చ కలశోపరి సంపూజ్య రాత్రౌ జాగరణం కృత్వా ప్రాతః పునః సంపూజ్య– 'నృసింహాచ్యుత దేవేశ లక్ష్మీకాన్త జగత్పతే। అనేనార్ఘ్యప్రదానేన సఫలాః స్యుర్మనోరథాః॥' ఇత్యాచార్యాయ దత్త్వా– 'మద్వంశే యే నరా జాతా యే జనిష్యన్తి చాపరే। తాంస్త్వముద్ధర దేవేశ దుస్తరాద్భవసాగరాత్।। పాతకార్ణవమగ్నస్య వ్యాధి దుఃఖామ్బువారిభిః। తీక్ష్ణైశ్చ పరిభూతస్య మహాదుఃఖగతస్య మే॥ కరావలమ్బనం దేహి శేషశాయిన్ జగత్పతే। శ్రీనృసింహ

రమాకాన్త భక్తానాం భయనాశన॥ క్షీరామ్బునిధివాసిం‌స్త్వం చక్రపాణే జనార్దన। వ్రతేనానేన దేవేశ భుక్తిముక్తిప్రదో భవ॥" ఇతి ప్రార్థయేదితి సంక్షేపః॥

వైశాఖపౌర్ణమాస్యాం విశేషోఽపరార్కే జాబాలినోక్తః– 'శృతాన్నముదకుమ్భం చ వైశాఖ్యాం చ విశేషతః। నిర్దిశ్య ధర్మరాజాయ గోదానఫలమాప్నుయాత్॥ సువర్ణతిలయుక్తైస్తు బ్రాహ్మణాన్సప్త పఞ్చ చ। తర్పయేదుదపాత్రైస్తు బ్రహ్మహత్యాం వ్యపోహతి॥' ఇతి। ఉదకుమ్భదానమత్రస్త్వక్షయ్యతృతీయాప్రకరణే ఉక్తః। భవిష్యేఽపి– 'వైశాఖీ కార్తికీ మాఘీ తిథయోఽతీవ పూజితాః। స్నానదానవిహీనాస్తా న నేయాః పాణ్డునన్దన॥' అత్ర కృష్ణాజినదానం కార్యమ్। తథా చ విష్ణుః– 'కృష్ణాజినే తిలాన్కృష్ణాన్హిరణ్యం మధుసర్పిషీ। దదాతి యస్తు విప్రాయ సర్వ తరతి దుష్కృతమ్॥' ఇతి॥

ఇతి శ్రీరామకృష్ణభట్టసూరిసూనుకమలాకరభట్టకృతే కాలనిర్ణయసిన్ధౌ వైశాఖమాసః॥

రమ్భావ్రతమ్। —

వృషసంక్రాన్తౌ పూర్వాః షోడశ ఘటికాః పుణ్యకాలః। రాత్రౌ సంక్రమే సతి ప్రాగేవోక్తమ్॥ జ్యేష్ఠశుక్లతృతీయాయాం రమ్భావ్రతముక్తం మాధవీయే భవిష్యే– 'భద్రే కురుష్వ యత్నేన రమ్భాఖ్యం వ్రతముత్తమమ్। జ్యేష్ఠశుక్లతృతీయాయాం స్నాతా నియమతత్పరా॥' ఇతి। సా పూర్వవిద్ధా గ్రాహ్యా। 'బృహత్తపా తథా రమ్భా సావిత్రీ వటపైతృకీ। కృష్ణాష్టమీ చ భూతా చ కర్తవ్యా సంముఖీ తిథిః॥' ఇతి స్కాన్దోక్తేః॥

దశహరా।—

జ్యేష్ఠశుక్లదశమీ దశహరా। తదుక్తం హేమాద్రౌ బ్రాహ్మే– 'జ్యేష్ఠే మాసి సితే పక్షే దశమీ హస్తసంయుతా। హరతే దశ పాపాని తస్మాద్దశహరా స్మృతా॥" ఇతి। వారాహేఽపి–'దశమీ శుక్లపక్షే తు జ్యేష్ఠే మాసి కుజేఽహని। అవతీర్ణా యతః స్వర్గాత్ హస్తర్క్షే చ సరిద్వరా॥ హరతే దశపాపాని తస్మాద్దశహరా స్మృతా॥" ఇతి। స్కాన్దే తు దశయోగా ఉక్తాః। 'జ్యేష్ఠే మాసి సితే పక్షే దశమ్యాం బుధహస్తయోః। వ్యతీపాతే గరానన్దే కన్యాచన్ద్రే వృషే రవౌ॥ దశయోగే నరః స్నాత్వా సర్వపాపైః ప్రముచ్యతే॥' ఇతి। అత్ర బుధభౌమయోః కల్పభేదేన వ్యవస్థా। ఇయం చ

యత్రైవ యోగబాహుల్యం సైవ గ్రాహ్యా। యోగాధిక్యే ఫలాధిక్యాత్। జ్యేష్ఠే మలమాసే సతి తత్రైవ దశహరా కార్యా, న తు శుద్ధే। 'దశహరాసు నోత్కర్షశ్చతుర్ష్వపి యుగాదిషు।' ఇతి హేమాద్రౌ ఋష్యశృఙ్గోక్తేః। తథా స్కాన్దే– 'యాం కాంచిత్సరితం ప్రాప్య దద్యాదయై తిలోదకమ్। ముచ్యతే దశభిః పాపైః స మహాపాతకోపమైః॥' అత్ర విశేష: కాశీఖణ్డే– 'జ్యేష్ఠే మాసి సితే పక్షే ప్రాప్య ప్రతిపదం తిథిమ్। దశాశ్వమేధకే స్నాత్వా ముచ్యతే సర్వపాతకైః॥ ఏవం సర్వాసు తిథిషు క్రమస్నాయీ నరోత్తమః। ఆ శుక్లపక్షదశమీం ప్రతిజన్మాఘముత్సృజేత్॥' తథా– 'లిఙ్గం దశాశ్వమేధేశం దృష్ట్వా దశహరాతిథౌ। దశజన్మార్జితైః పాపైస్త్యజ్యతే నాత్ర సంశయః॥' తథా భవిష్యోత్తరకాశీఖణ్డయోః– 'నిశాయాం జాగరం కృత్వా సముపోష్య చ భక్తితః। పుష్పైర్గన్ధైశ్చ నైవేద్యైః ఫలైశ్చ దశసంఖ్యయా॥ తథా దీపైశ్చ తామ్బూలైః పూజయేచ్ఛ్రద్ధయాన్వితః। స్నాత్వా భక్త్యా తు జాహ్నవ్యాం దశకృత్వో విధానతః॥ దశప్రసృతికృష్ణాంశ్చ తిలాన్సర్పిశ్చ వై జలే। సక్తుపిణ్డాన్ గుడపిణ్డాన్దద్యాచ్చ దశసంఖ్యయా॥ తతో గఙ్గాతటే రమ్యే హేమ్నా రూప్యేణ వా తథా। గఙ్గాయాః ప్రతిమాం కృత్వా వక్ష్యమాణస్వరూపిణీమ్॥ సంస్థాప్య పూజయేద్దేవీం తదలాభే మృదాపి చ। అథ తత్రాప్యశక్తశ్చేల్లిఖేత్పిష్టేన వై భువి॥ వక్ష్యమాణేన మన్త్రేణ కుర్యాత్పూజాం విశేషతః। నారాయణం మహేశం చ బ్రహ్మాణం భాస్కరం తథా॥ భగీరథం చ నృపతిం హిమవన్తం నగేశ్వరమ్। గన్ధపుష్పాదిభిః సమ్యగ్యథాశక్తి ప్రపూజయేత్॥ దశప్రస్థాంస్తిలాన్దద్యాద్దశవిప్రేభ్య ఏవ చ। దశప్రస్థాన్యవాన్దద్యాద్దశసంఖ్యా గవీస్తథా॥' ప్రస్థః = షోడశపలాని। పలం తు– 'ముష్టిమాత్రం పలం స్మృతమ్' ఇతి మహార్ణవే ఉక్తమ్। 'మత్స్యకచ్ఛపమణ్డూకమకరాదిజలేచరాన్। హంసకారణ్డవబకచక్రటిట్టిభసారసాన్॥ కారయిత్వా యథాశక్తి స్వర్ణేన రజతేన వా। తదలాభే పిష్టమయానభ్యర్చ్య కుసుమాదిభిః॥ గఙ్గాయాం ప్రక్షిపేదాజ్యదీపాంశ్చైవ ప్రవాహయేత్। పుష్పాద్యైః పూజయేద్గఙ్గాం మన్త్రేణానేన భక్తితః॥ '–"ఓం నమః శివాయై నారాయణ్యై దశహరాయై గఙ్గాయై నమో నమః" ఇతి మన్త్రం తు యో మర్త్యో దినే తస్మిన్దివానిశమ్। జపేత్పఞ్చసహస్రాణి దశధర్మఫలం లభేత్॥' కాశీఖణ్డే త్వన్యో మన్త్ర ఉక్తః– 'నమః శివాయై ప్రథమం నారాయణ్యై పదం తతః। దశహరాయై పదమితి గఙ్గాయై మన్త్ర ఏష వై॥ స్వాహాన్తః ప్రణవాదిశ్చ భవేద్వింశాక్షరో మనుః। పూజా దానం జపో హోమస్తేనైవ మనునా స్మృతమ్॥" ఇతి। అత్ర గఙ్గాస్తోత్రపాఠమపి దశవారం కుర్యాత్। తదుక్తం భవిష్యే– 'తస్యాం దశమ్యామేతచ్చ స్తోత్రం గఙ్గాజలే స్థితః। యః పఠేద్దశకృత్వస్తు దరిద్రో వాపి చాక్షమః॥ సోఽపి తత్ఫలమాప్నోతి గఙ్గాం సంపూజ్య యత్నతః॥" ఇతి। స్తోత్రం చ ప్రతిపదాదిదశమీపర్యన్తం దిన వృద్ధిసంఖ్యయా పఠనీయమితి శిష్టాః। అత్ర సర్వోఽపి విస్తరః స్తోత్రాది చ భట్టకృతత్రిస్థలీసేతోరవధేయః। విస్తరభీతేస్తు న లిఖ్యతే। ఏవం కుర్వతః ఫలముక్తం కాశీఖణ్డే– 'ఏవం కృత్వా విధానేన విత్తశాఠ్యవివర్జితః। ఉపవాసీ వక్ష్యమాణైర్దశపాపైః ప్రముచ్యతే॥ సర్వాన్కామానవాప్నోతి ప్రేత్య బ్రహ్మణి లీయతే॥' ఇతి। అస్యాం సేతుబన్ధరామేశ్వరస్య ప్రతిష్ఠాదినత్వాద్విశేషేణ పూజా కార్యా। తదుక్తం స్కాన్దే సేతుమాహాత్మ్యే– 'జ్యేష్ఠేమాసే సితే పక్షే దశమ్యాం బుధహస్తయోః। గరానన్దే వ్యతీపాతే

కన్యాచన్ద్రే వృషే రవౌ ॥ దశయోగే సేతుమధ్యే లిఙ్గరూపధరం హరమ్ । రామో వై స్థాపయామాస శివలిఙ్గమనుత్తమమ్ ॥' ఇతి

ఇతి దశహరా ॥

సావిత్రీ వ్రతమ్ —

జ్యేష్ఠ శుక్లైకాదశీ నిర్జలా । తత్ర నిర్జలముపోష్య విప్రేభ్యో జలకుమ్భాన్దద్యాదితి నిర్ణయామృతే ఉక్తమ్ । మదనరత్నే స్కాన్దే– 'జ్యేష్ఠే మాసి నృపశ్రేష్ఠ యా శుక్లైకాదశీ శుభా । నిర్జలం సముపోష్యాత్ర జలకుమ్భాన్సశర్కరాన్ ॥ ప్రదాయ విప్రముఖ్యేభ్యో మోదతే విష్ణుసన్నిధౌ ॥ ' జ్యేష్ఠపౌర్ణమాస్యాం సావిత్రీవ్రతమ్ । తదుక్తం స్కాన్దభవిష్యయోః– 'జ్యేష్ఠే మాసి సితే పక్షే ద్వాదశ్యాం రజనీముఖే ।' ఇత్యుపక్రమ్య– 'వ్రతం త్రిరాత్రముద్దిశ్య దివారాత్రిం స్థిరా భవేత్ ।' ఇతి, అన్తేఽప్యుపసంహృతమ్ - 'జ్యేష్ఠే మాసి సితే పక్షే పూర్ణిమాయాం తథా వ్రతమ్ । చీర్ణం పురా మహాభక్త్యా కథితం తే మయా నృప ॥' ఇతి । దాక్షిణాత్యాశ్చైతదేవాద్రియన్తే । ఏతచ్చామావాస్యాయామప్యుక్తం నిర్ణయామృతే భవిష్యే– 'అమాయాం చ తథా జ్యేష్ఠే వటమూలే మహాసతీ । త్రిరాత్రోపోషితా నారీ విధినాఽనేన పూజయేత్ ॥' మదనరత్నే త్విదం వాక్యమ్– 'పఞ్చదశ్యాం తథా జ్యేష్ఠే' ఇతి పఠిత్వా జ్యేష్ఠపౌర్ణమాస్యాముక్తమ్ । 'అశక్తౌ తు త్రయోదశ్యాం నక్తం కుర్యాజ్జితేన్ద్రియా । అయాచితం చతుర్దశ్యామమాయాం సముపోషణమ్ ॥' ఇతి, -తత్తు పాశ్చాత్యా ఆద్రియన్తే । హేమాద్రి- సమయోద్యోతాదిషు తు భాద్రపదపూర్ణిమాయాముక్తమ్, తత్తు నేదానీం ప్రచరతి । గౌడాస్తు- 'మేషే వా వృషభే వాపి సావిత్రీం తాం వినిర్దిశేత్ । జ్యేష్ఠశుక్లచతుర్దశ్యాం సావిత్రీమర్చయన్తి యాః ॥ వటమూలే సోపవాసా న తా వైధవ్యమాప్నుయుః ॥' ఇతి పరాశరోక్తేశ్చతుర్దశ్యాం ప్రదోషే వ్రతమ్ । దినద్వయే తద్వ్యాప్తౌ పరైవేత్యాహుః,–తన్నిర్మూలమ్ । అత్ర పూర్ణిమామావాస్యే పూర్వవిద్ధే గ్రాహ్యే; 'భూతవిద్ధా న కర్తవ్యా అమావాస్యా చ పూర్ణిమా । వర్జయిత్వా నరశ్రేష్ఠ సావిత్రీవ్రతముత్తమమ్ ॥' ఇతి

పూజితా ॥ "నమో భగవత్యై దశపాపహరాయై గఙ్గాయై నారాయణ్యై రేవత్యై శివాయై దక్షాయై అమృతాయై విశ్వరూపిణ్యై నన్దిన్యై తే నమో నమః ॥ " - ' సితమకరనిషణ్ణాం శుభ్రవర్ణాం

త్రినేత్రాం కరధృతకలశోద్యత్సోత్పలామత్యభీష్టామ్। విధిహరిహరరూపాం సేన్దుకోటీరజుష్టాం కలితసితదుకూలాం జాహ్నవీం తాం నమామి॥ ఆదావాదిపితామహస్య నిగమవ్యాపారపాత్రే జలం పశ్చాత్పన్నగశాయినో భగవతః పాదోదకం పావనమ్। భూయః శమ్భుజటావిభూషణమణిర్జహ్నోర్మహర్షేరియం దేవీ కల్మషనాశినీ భగవతీ భాగీరథీ దృశ్యతే॥ గఙ్గా గఙ్గేతి యో బ్రూయాయోజనానాం శతైరపి। ముచ్యతే సర్వపాపేభ్యో విష్ణులోకం స గచ్ఛతి॥" ఇతి॥

బ్రహ్మవైవర్తాత్। స్కాన్దేఽపి– 'భూతవిద్ధా సినీవాలీ న తు తత్ర వ్రతం చరేత్। వర్జయిత్వా తు సావిత్రీవ్రతం తు శిఖివాహన॥' ఇతి। మదనరత్నే బ్రహ్మవైవర్తేఽపి– 'ప్రతిపత్ పఞ్చమీ భూతసావిత్రీ వటపూర్ణిమా। నవమీ దశమీ చైవ నోపోష్యాః పరసంయుతాః॥" ఇతి। యదా త్వష్టాదశఘటికా చతుర్దశీ తదా పరా గ్రాహ్యా। 'పూర్వవిద్ధైవ సావిత్రీవ్రతే పఞ్చదశీ తిథిః। నాడ్యోఽష్టాదశ భూతస్య స్యుశ్చేత్తచ్ఛ పరేఽహని॥" ఇతి మాధవః। వస్తుతస్తు– 'భూతోఽష్టాదశనాడీభిర్దూషయత్యుత్తరాం తిథిమ్।' ఇత్యస్య వ్రతాన్తరే సావకాశత్వాద్విశేషప్రవృత్తపూర్వవిద్ధావిధాయకవచనేన తస్య బాధాదష్టాదశనాడీవేధేఽపి పూర్వైత్యయం పన్థాః సాధుః। అత్ర పూర్ణిమానురోధేనైవ యథా త్రిరాత్రిసంపత్తిర్భవతి తథా త్రయోదశ్యాది గ్రాహ్యమ్; తస్యాః ప్రధానత్వాత్। అయం నిర్ణయోఽమాయామపి జ్ఞేయః। పారణం తు పూర్ణిమాన్తే కార్యమ్॥

అత్ర స్త్రీవ్రతేషు విశేష: పరిభాషాయాముక్తః। అత్ర విశేషో భవిష్యే– 'గృహీత్వా వాలుకాం పాత్రే ప్రస్థమాత్రాం యుధిష్ఠిర। తతో వంశమయే పాత్రే వస్త్రయుగ్మేన వేష్టితే॥ సావిత్రీప్రతిమాం కుర్యాత్సౌవర్ణీం వాపి మృన్మయీమ్। సార్ధం సత్యవతా సాధ్వీం ఫలనైవేద్యదీపకైః॥ రజన్యా కణ్ఠసూత్రైశ్చ శుభ్రైః కుఙ్కుమకేశరైః॥' పూజయేదితి శేషః। రజనీ=హరిద్రా। కణ్ఠసూత్రం=సౌభాగ్యతన్తుః। 'సావిత్ర్యాఖ్యానకం వాపి వాచయీత ద్విజోత్తమైః। రాత్రౌ జాగరణం కృత్వా ప్రభాతే విమలే తతః। తామపి బ్రహ్మణే దత్త్వా ప్రణిపత్య క్షమాపయేత్॥' ఇతి। మన్త్రస్తు– 'సావిత్రీయం మయా దత్తా సహిరణ్యా మహాసతీ। బ్రహ్మణః ప్రీణనార్థాయ బ్రాహ్మణ ప్రతిగృహ్యతామ్॥ వ్రతేనానేన రాజేన్ద్ర వైధవ్యం నాప్నుయాత్క్వచిత్॥' ఇతి॥

జ్యేష్ఠపౌర్ణమాస్యాం విశేష ఆదిత్యపురాణే– 'జ్యేష్ఠే మాసి తిలాన్దద్యాత్పౌర్ణమాస్యాం విశేషతః। అశ్వమేధస్య యత్పుణ్యం తత్ప్రాప్నోతి న సంశయః॥' విష్ణురపి–'జ్యైష్ఠీ జ్యేష్ఠాయుతా

చేత్స్వాత్యాం ఛత్రోపానత్ప్రదానేన నరో నరాధిపత్యమాప్నోతి' ఇతి। హేమాద్రౌ జ్యోతిషే– 'ఐన్ద్రే గురుః శశీ చైవ ప్రాజాపత్యే రవిస్తథా। పూర్ణిమా జ్యేష్ఠమాసస్య మహాజ్యేష్ఠీ ప్రకీర్తితా॥' ఇతి। ఇయం మన్వాదిరపి। సా పౌర్వాహ్ణికీ గ్రాహ్యా। విశేషస్తు చైత్రే ఉక్తః। తథాఽపరార్కేవామనపురాణే– 'ఉదకుమ్భామ్బుదానం చ తాలవృన్తం సచన్దనమ్। త్రివిక్రమస్య ప్రీత్యర్థం దాతవ్యం జ్యేష్ఠమాసి తు॥" ఇతి॥

ఇతి కమలాకరభట్టకృతే నిర్ణయసిన్ధౌ జ్యేష్ఠమాసః॥

మిథునసంక్రాంతౌ పరాః షోడశ ఘటికాః పుణ్యకాలః। రాత్రౌ తు ప్రాగేవోక్తమ్॥ ఆషాఢశుక్లద్వితీయాయాం రథోత్సవః। తదుక్తం తిథితత్త్వే స్కాన్దే– 'ఆషాఢస్య సితే పక్షే ద్వితీయా పుష్యసంయుతా। తస్యాం రథే సమారోప్య రామం వై భద్రయా సహ॥ యాత్రోత్సవం ప్రవర్త్యాథ ప్రీణయేత ద్విజాన్బహూన్॥' తథా– 'ఋక్షాభావే తిథౌ కార్యా యాత్రాఽసౌ ప్రీతయే మమ॥' ఆషాఢశుక్లదశమీ పౌర్ణమాసీ చ మన్వాదిః। సా చ పూర్వాహ్ణవ్యాపినీ గ్రాహ్యేతి ప్రాగుక్తమ్। ఆషాఢశుక్లద్వాదశ్యామనురాధాయోగరహితాయాం పారణం కుర్యాత్। తదుక్తం భవిష్యే– 'ఆభాకాసితపక్షేషు మైత్రశ్రవణరేవతీ। సంగమే న హి భోక్తవ్యం ద్వాదశ ద్వాదశీర్హరేత్॥' ఆషాఢభాద్రపదకార్తికశుక్లద్వాదశీష్వనురాధాశ్రవణరేవతీయోగే పారణం న కుర్యాదితి। అత్ర యద్యప్యేతావదేవోక్తం తథాప్యనురాధాప్రథమపాద ఏవ వర్జ్యః। తదుక్తం విష్ణుధర్మే– 'మైత్రాద్యపాదే స్వపితీహ విష్ణుః, పౌష్ణాన్త్యపాదే ప్రతిబోధమేతి। శ్రుతేశ్చ మధ్యే పరివర్తమేతి, సుప్తిప్రబోధపరివర్తనమేవ వర్జ్యమ్।' ఇతి। వస్తుతస్తు పూర్వవచనమిదం చ నిర్మూలమేవ॥

అత్రైవ విష్ణుశయనోత్సవ ఉక్తో హేమాద్రీ బ్రాహ్మే– 'ఏకాదశ్యాం తు శుక్లాయామాషాఢే భగవాన్హరిః। భుజఙ్గశయనే శేతేక్షీరార్ణవజలే సదా॥' ఇతి। కల్పతరౌ యమః– 'క్షీరాబ్ధౌ శేషపర్యఙ్కే ఆషాఢ్యాం సంవిశేద్ధరిః। నిద్రాం త్యజతి కార్తిక్యాం తయోః సంపూజయేత్సదా॥ బ్రహ్మహత్యాదికం పాపం క్షిప్రమేవం వ్యపోహతి। హింసాత్మకైస్తు కిం తస్య యజ్ఞైః కార్యం మహాత్మనః॥ ప్రస్వాపే చ ప్రబోధే చ పూజితో యేన కేశవః॥ 'టోడరానన్దేఽపి స్కాన్దే– 'ఆషాఢశుక్లైకాదశ్యాం కుర్యాత్స్వప్నమహోత్సవమ్।' అయం ద్వాదశ్యామప్యుక్తః 'ఆభాకాసితపక్షేషు మైత్రశ్రవణరేవతీ। ఆదిమధ్యావసానేషు ప్రఖాపావర్తనోత్సవాః॥ నిశి స్వాపో దివోత్థానం సన్ధ్యాయాం పరివర్తనమ్। అన్యత్ర పాదయోగేఽపి ద్వాదశ్యామేవ కారయేత్॥ ఆభాకాద్యేషు మాసేషు మిథునే మాధవస్య చ। ద్వాదశ్యాం శుక్లపక్షే చ॥' ప్రఖాపావర్తనోత్సవాః॥ ఇతి భవిష్యోక్తేః। 'ద్వాదశ్యాం సంధిసమయే నక్షత్రాణామసంభవే। ఆభాకాసితపక్షేషు

శయనావర్తనాదికమ్॥" ఇతి వారాహోక్తేశ్చ। ద్వాదశ్యామిత్యత్రాపి పారణాఽహోమాత్రం వివక్షితమ్। 'పారణాహే పూర్వరాత్రే ఘణ్టాదీన్వాద యన్ముహుః।' ఇతి రామార్చనచన్ద్రికోక్తేః। అత్రైకాదశీద్వాదశ్యోర్దేశభేదేన వ్యవస్థా।

తస్య మలమాసే నిషేధః।—

ఇదం చ మలమాసే న కార్యమ్। 'ఈశానస్య బలిర్విష్ణోః శయనం పరివర్తనమ్। ఇతి కాలాదర్శ నిషేధాత్। యదపి– 'ఏకాదశ్యాం తు గృహ్ణీయాత్సంక్రాన్తౌ కర్కటస్య వా। ఆషాఢ్యాం వా నరో భక్త్యా చాతుర్మాస్యవ్రతక్రియామ్॥ ఇతి హేమాద్రౌ బ్రహ్మవైవర్త, తదపి మలమాసేఽసతి ద్రష్టవ్యమ్। 'మిథునస్థో యదా భానురమావాస్యాద్వయం స్పృశేత్ ద్విరాషాఢః స విజ్ఞేయో విష్ణుః స్వపితి కర్కటే॥' ఇతి తత్రైవ మోహచూలోత్తరోక్తేః॥

అత్రైవ చాతుర్మాస్యవ్రతారమ్భ ఉక్తో భారతే– 'ఆషాఢే తు సితే పక్షే ఏకాదశ్యాముపోషితః। చాతుర్మాస్యవ్రతం కుర్యాద్యత్కించిన్నియతో నరః॥" ఇతి। అస్య నిత్యత్వం తత్రైవోక్తమ్ 'వార్షికాంశ్చతురో మాసాన్వాహయేత్కేనచిన్నరః। వ్రతేన నో చేదాప్నోతి కిల్బిషం వత్సరోద్భవమ్॥ అసంభవే తులార్కేఽపి కర్తవ్యం తత్ప్రయత్నతః॥' ఇతి। తేనాషాఢశుక్లైకాదశ్యాం ద్వాదశ్యాం పౌర్ణమాస్యాం వారమ్భః। సమాప్తిస్తు కార్తికశుక్లద్వాదశ్యామేవ। తదుక్తం హేమాద్రౌ భారతే– 'చతుర్థాగృహ్య వై చీర్ణం చాతుర్మాస్యవ్రతం నరః। కార్తికే శుక్లపక్షే తు ద్వాదశ్యాం తత్సమాపయేత్॥' ఇతి। అస్యారమ్భః శుక్రాస్తాదావపి కార్యః। 'న శైశవం న మౌఢ్యం చ శుక్రగుర్వోర్న వా తిథేః। ఖణ్డత్వం చిన్తయేదాదౌ చాతుర్మాస్యవిధౌ నరః॥' ఇతి హేమాద్రౌ వృద్ధగార్గ్యోక్తేః। ఇదం చ ద్వితీయాద్యారమ్భవిషయమ్, ప్రథమారమ్భస్తు న భవత్యేవ। ఆశౌచమధ్యేఽపి ద్వితీయాద్యారమ్భో భవతి; 'అశుచిర్వా శుచిర్వాపి యది స్త్రీ యది వా పుమాన్। వ్రతమేతన్నరః కృత్వా ముచ్యతే సర్వపాతకైః॥' ఇతి భార్గవార్చనదీపికాయాం స్కాన్దోక్తేః, 'ఆరబ్ధే సూతకం న స్యాదనారబ్ధే తు సూతకమ్।' ఇతి విష్ణువచనాచ్చ। యత్తు– 'అసంక్రాన్తం తథా మాసం 'దైవే పిత్ర్యే చ కర్మణి। మలమాసమశౌచం చ వర్జయేన్మతిమాన్నరః॥ ఇతి హేమాద్రౌ చాతుర్మాస్యవ్రతప్రకరణే భవిష్యవచనం, తత పూషానుమన్త్రణమన్త్రవదసంబద్ధం మధ్యే పఠితమితి జ్ఞేయమ్। అన్యథా పిత్ర్యస్య పూర్వోక్తస్య వివాహోదేశ్చ చాతుర్మాస్యవ్రతే కః ప్రసఙ్గః ? ప్రకరణనివేశేఽపి వా ప్రథమారమ్భవిషయం జ్ఞేయమ్। కేచిత్తు ప్రతివర్షం చాతుర్మాస్యవ్రతప్రయోగాణాం భిన్నత్వాదాశౌచాదిపాతే ద్వితీయాదిప్రయోగో న భవత్యేవేత్యాహుః। తన్న; 'ప్రతివర్షం చ యః కుర్యాదేవం వై సంస్మరన్ హరిమ్।

దేహాన్తేఽతిప్రదీప్తేన విమానేనార్కవర్చసా॥ మోదతే విష్ణులోకేఽసౌ యావదాభూతసంప్లవమ్॥' ఇతి హేమాద్రౌ భవిష్యవచనాదిత్యాస్తాం విస్తరః।

ఇదం చ శివభక్తాదిభిరపి కార్యమ్, 'శివే వా భక్తిసంయుక్తో భానౌ వా గణనాయకే। కృత్వా వ్రతస్య నియమం యథోక్తఫలభాగ్భవేత్॥ ఇతి బ్రహ్మవైవర్తాత్। వ్రతగ్రహణప్రకారస్తు హేమాద్రౌ భవిష్యే– 'మహాపూజాం తతః కుర్యాద్దేవదేవస్య చక్రిణః। జాతీకుసుమమాలా మిర్మన్త్రేణానేన పూజయేత్॥' – "సుప్తే త్వయి జగన్నాథే జగత్సుప్తం భవేదిదమ్। విబుద్ధే చ విబుధ్యేత ప్రసన్నో మే భవాచ్యుత॥"-' ఏవం తాం ప్రతిమాం విష్ణోః పూజయిత్వా స్వయం నరః। ప్రభాషేతాగ్రతో విష్ణోః కృతాఞ్జలిపుటస్తథా॥ ' – "చతురో వార్షికాన్మాసాన్ దేవస్యోత్థాపనావధి। ఇమం కరిష్యే నియమం నిర్విఘ్నం కురు మేఽచ్యుత॥ ఇదం వ్రతం మయా దేవ గృహీతం పురతస్తవ। నిర్విఘ్నం సిద్ధిమాయాతు ప్రసాదాత్తవ కేశవ॥ గృహీతేఽస్మిన్వ్రతే దేవ పఞ్చత్వం యది మే భవేత్। తదా భవతు సంపూర్ణ త్వత్ప్రసాదాజ్జనార్దన॥ గృహీతేఽస్మిన్వ్రతే దేవ యద్యపూర్ణే మృతో హ్యహమ్। తన్మే భవతు సంపూర్ణ త్వత్ప్రసాదజ్జనార్దన॥ " - " ఇతి।

చాతుర్మాస్యనియమాః, శాకవ్రతాది చ।—

తత్ర భార్గవార్చనదీపికాయాం నృసింహపరిచర్యాయాం చ భవిష్యే– 'శ్రావణే వర్జయేచ్ఛాకం దధి భాద్రపదే తథా। దుగ్ధమాశ్వయుజే మాసి కార్తికే ద్విదలం త్యజేత్॥' ఇతి। స్కాన్దేఽపి చాతుర్మాస్యకల్పే– 'చత్వార్యేతాని నిత్యాని చతురాశ్రమవర్ణినామ్। ప్రథమే మాసి కర్తవ్యం నిత్యం శాకవ్రతం నరైః॥ ద్వితీయే మాసి కర్తవ్యం దధివ్రతమనుత్తమమ్। పయోవ్రతం తృతీయే తు చతుర్థేఽపి నిశామయ॥ ద్విదలం బహుబీజం చ వృన్తాకం చ వివర్జయేత్। నిత్యాన్యేతాని విప్రేన్ద్ర వ్రతాన్యాహుర్మనీషిణః॥ జమ్బీరం రాజమాషాంశ్చ మూలకం రక్తమూలకమ్। కూష్మాణ్డం చేక్షుదణ్డం చ చాతుర్మాస్యే త్యజేద్బుధః॥' తథా- 'విశేషాద్బదరీం ధాత్రీం కూష్మాణ్డం తిన్తిణీం త్యజేత్। జీర్ణధాత్రీఫలం గ్రాహ్యం కథంచిత్కాయశోధనమ్॥'ఇతి। తీర్థసౌఖ్యే స్కాన్దే– 'వార్షికాంశ్చతురో మాసాన్ప్రసుప్తే వై జనార్దనే। మఞ్చఖట్వాదిశయనం వర్జయేద్భక్తిమాన్నరః॥ అనృతౌ వర్జయేద్భార్యాం మాంసం మధు పరౌదనమ్। పటోలం మూలకం చైవ వృన్తాకం చ న భక్షయేత్॥ అభక్ష్యం వర్జయేద్దూరాన్మసూరం సితసర్షపమ్। రాజమాషాన్కులిత్థాంశ్చ ఆశుధాన్యం చ సంత్యజేత్॥ శాకం దధి పయో మాషాన్ శ్రావణాదిషు సంత్యజేత్॥' అత్ర త్యజేదితి వర్జనసంకల్పరూపః పర్యుదాసో జ్ఞేయః; వ్రతోపక్రమాత్। అత్ర కేచిత్– 'శాకాఖ్యం పత్రపుష్పాది' ఇత్యమరకోశస్య 'శక్యతేఽశితుమనేనేతి శాకః' ఇతి క్షీరస్వామినా వ్యాఖ్యానాత్ వ్యఞ్జనమాత్రస్య నిషేధమాచక్షతే। అన్యే తు 'శాక' శబ్దస్య పత్రాదిదశవిధశాకే యోగరూఢత్వాత్ యోగాచ్చ రూఢేర్బలీయస్త్వాత్ సూపాదీనామపి త్యాగాపత్తేశ్చ తత్ ప్రత్యాచక్షతే। తేన 'మూలపత్రకరీరాగ్రఫలకాణ్డాధిరూఢకాః। త్వక్ పుష్పం

కవచం చేతి శాకం దశవిధం స్మృతమ్॥' ఇతి క్షీరస్వామినోక్తస్య శాకస్య నిషేధ ఇతి। అధిరూఢకాः=అఙ్కురాః। వస్తుతస్తు-'తత్తత్కాలోద్భవాః శాకా వర్జనీయాః ప్రయత్నతః। బహుబీజమబీజం చ వికారి చ వివర్జయేత్॥' ఇతి భవిష్యవచనాత్తత్కాలోత్పన్నానాం దశవిధశాకానాం నిషేధః। తత్ర తత్కాలోద్భవజాతీయత్వం వివక్షితమ్। తేనాతపాదిశోషితానాం వర్షాన్తరోద్భవానామపి నిషేధః। (అత్ర తత్కాలోద్భవత్వమాత్రం వివక్షితం, న తు తన్మాత్రకాలోద్భవత్వం; గౌరవాత్। తేనాన్యకాలోద్భవానాం తత్కాలోద్భవానాం చ బిమ్బాదీనాం నిషేధః।) అత్ర తత్తత్కాలోద్భవా ఇతి వీప్సావశాత్స్వస్వ - కాలోద్భవానాం సర్వేషాం నిషేధ ఇతి నిష్కర్షః। బహుబీజ మిత్యనేకబీజమితి కేచిత్। ఇతరా-వయవాపేక్షయా బీజావయవా యత్ర బహవస్తదిత్యన్యే। అబీజం కదలాది। వస్తుతస్తు- ఇదం మహానిబన్ధేష్వభావాన్నిర్మూలమేవ। ఆచారప్రదీపే- 'వృన్తాకం చ కలిఙ్గం చ బిల్వోదుమ్బరభిఃసటాః। ఉదరే యస్య జీర్యన్తి తస్య దూరతరో హరిః॥' తథాఽపరార్కే దేవలः- 'బ్రహ్మచర్యం తథా శౌచం సత్యమామిషవర్జనమ్। వ్రతేష్వేతాని చత్వారి వరిష్ఠానీతి నిశ్చయః॥'

ఆమిషాణి చోక్తాని రామార్చనచన్ద్రికాయాం పాద్మే- 'ప్రాణ్యఙ్గచూర్ణం చర్మామ్బు జమ్బీరం బీజపూరకమ్। అయజ్ఞశిష్టమాషాది యద్విష్ణోరనివేదితమ్। దగ్ధమన్నం మసూరం చ మాంసం చేత్యష్టధాఽఽమిషమ్। రుచ్యం తత్తద్దేశలభ్యం సుప్తే దేవే వివర్జయేత్॥' పాద్మే కార్తికమాహాత్మ్యే- 'గోఛాగీమహిషీదుగ్ధాదన్యద్దుగ్ధాది చామిషమ్। ధాన్యం మసూరికాః ప్రోక్తా అన్నం పర్యుషితం తథా॥ ద్విజక్రీతా రసాః సర్వే లవణం భూమిజం తథ। తామ్రపాత్రస్థితం గవ్యం జలం పల్వలసంస్థితమ్॥ ఆత్మార్థే పాచితం చాన్నమామిషం తత్ స్మృతం బుధైః॥' తథా 'నిష్పావాన్ రాజమాషాంశ్చ మసూరం సంధితాని చ। వృన్తాకం చ కలిఙ్గం చ సుప్తే దేవే వివర్జయేత్॥' సంధితాని=లవణశాకాదీని।

తత్రైవ విష్ణుధర్మే- 'చతుర్ష్వపీహ మాసేషు హవిష్యాశీ న పాపభాక్।' హవిష్యాణి తు పృథ్వీచన్ద్రోదయే భవిష్యే- 'హైమన్తికం సితాస్విన్నం ధాన్యం ముద్గా యవాస్తిలాః। కలాయకఙ్గునీవారా వాస్తుకం హిలమోచికా॥ షష్టికా కాలశాకం చ మూలకం కేముకేతరత్। కన్దః సైన్ధవసాముద్రే గవ్యే చ దధిసర్పిషీ॥ పయోఽనుద్ధృతసారం చ పనసామ్రహరీతకీ। పిప్పలీ జీరకం చైవ నాగరఙ్గం చ తిత్తిణీ॥ కదలీలవలీధాత్రీఫలాన్యగుడమైక్షవమ్। అతైలపక్వం మునయో హవిష్యాణి ప్రచక్షతే॥' ఇతి। సితాస్విన్నమ్ = అనూష్మపక్వమ్ । ధాన్యం = తణ్డులాది। కేముకం = 'కేముతా' ఇతి ప్రాచ్యేషు ప్రసిద్ధః కన్దః, 'కలాయస్తు సతీనకః' ఇత్యమరః; 'బటురీ' ఇతి ప్రసిద్ధం ధాన్యమ్। మదనరత్నేఽప్యేవమ్। అగస్త్యసంహితాయాం హైమన్తాద్యుక్త్వా 'నారికేలఫలం చైవ కదలీ లవలీ తథా। ఆగ్రమామలకం చైవ పనసం చ హరీతకీ॥ వ్రతాన్తరప్రశస్తం చ హవిష్యం మన్వతే బుధాః॥'

వ్రతభేదేన ఫలవిశేషాః—

అన్యాన్యపి వ్రతాన్యుక్తాని హేమాద్రౌ భవిష్యే– 'స్త్రీ వా నరో వా మద్భక్తో ధర్మార్థం సుదృఢవ్రతః॥ గృహ్ణీయాన్నియమానేతాన్ దన్తధావనపూర్వకాన్। తేషాం ఫలాని వక్ష్యామి తత్కర్తౄణాం పృథక్ పృథక్॥ మధురస్వరో భవేద్రాజన్ పురుషో గుడవర్జనాత్। తైలస్య వర్జనాద్రాజన్ సున్దరాఙ్గః ప్రజాయతే॥ కటుతైలపరిత్యాగాచ్ఛత్రునాశః ప్రజాయతే। యోగాభ్యాసీవ్భవేద్యస్తు స బ్రహ్మపదమాప్నుయాత్। తామ్బూలవర్జనాద్భోగీ రక్తకణ్ఠశ్చ జాయతే॥ ఘృతత్యాగాచ్చ లావణ్యం సర్వస్నిగ్ధతనుర్భవేత్। శాకపత్రాశనాద్భోగీ అపక్వాదోఽమలో భవేత్॥ భూమౌ ప్రస్తరశాయీ చ విప్రో మునివరో భవేత్। ఏకాన్తరోపవాసేన బ్రహ్మలోకే మహీయతే॥ ధారణాన్నఖరోమ్ణాం చ గఙ్గాస్నానఫలం లభేత్। మౌనవ్రతీ భవేద్యస్తు తస్యాజ్ఞాఽస్ఖలితా భవేత్॥ భూమౌ భుఙ్క్తే సదా యస్తు స పృథివ్యాః పతిర్భవేత్। ప్రదక్షిణాశతం యస్తు కరోతి స్తుతిపాఠకః హంసయుక్త విమానేన స చ విష్ణుపురం వ్రజేత్। అయాచితేన ప్రాప్నోతి పుత్రాన్ధర్మాన్విశేషతః॥ షష్ఠాన్నకాలభోక్తా యః కల్పస్థాయీ భవేదితి। పర్ణేషు యో నరో భుఙ్క్తే కురుక్షేత్రఫలం లభేత్॥ గుడవర్జీ నరో దద్యాత్తద్భృతం తామ్రభాజనమ్। సహిరణ్యం నరశ్రేష్ఠ లవణస్యాప్యయం విధిః॥ సుప్తే దేవే తు యో విష్ణోః శివస్యాఙ్గణమర్చయేత్। పఞ్చవర్ణైస్తు యో నిత్యం స్వస్తికైః పద్మకైస్తథా॥ స యాతి రుద్రలోకం హి గాణపత్యమవాప్నుయాత్॥'

అథైషాం సమాప్తౌ కార్త్తిక్యాం దానాని। 'ఏకభక్తవ్రతే దమ్పతీ సంపూజ్య ధేనుర్దేయా, నక్తే వస్త్రయుగం, ఏకాన్తరోపవాసే గౌః, భూశయనే శయ్యా, షష్ఠకాలభోజనే గౌః, వ్రీహిగోధూమాదిత్యాగే హైమవ్రీహ్యాది, కృచ్ఛ్రే గోయుగ్మం, శాకాశనే గౌః పయోవ్రతే చ, దధిమధుఘృతవ్రతేషు వాసో గౌశ్చ, బ్రహ్మచర్యే స్వర్ణమూర్తిః, తామ్బూలవ్రతే వాసోయుగం, మౌనే ఘృతకుమ్భో వస్త్రయుగం ఘణ్టా చ, దేవాగ్రే రఙ్గమాలికాకరణే ధేనుర్హేమపద్మం చ, దీపికావ్రతే దీపికా వాసోయుగం చ, భూమిభోజనే పర్ణభోజనే చ కాంస్యపాత్రం గౌశ్చ, చతుష్పథదీపే గోగ్రాసే చ గోవృషౌ, ప్రదక్షిణాశతే వస్త్రమ్, అనుక్తేషు స్వర్ణ గౌశ్చ' ఇత్యాది హేమాద్రీ జ్ఞేయమ్। తథా చ భార్గవార్చనదీపికాయాం పాద్మే– 'శయనీ -బోధినీమధ్యే శమీదూర్వాపమార్గకైః। భృఙ్గరాజేన దేవాంస్తు నార్చయీత కదాచన॥' హేమాద్రౌ పాద్మే– 'ఆషాఢాదిచతుర్మాసానభ్యఙ్గం వర్జయేన్నరః। సమాప్తౌ చ పునర్దద్యాత్తిలతైలయుతం ఘటమ్॥

ఆషాఢాదిచతుర్మాసం వర్జయేన్నఖకృన్తనమ్। వృన్తాకం గృఞ్జనం చైవ మధు సర్పిర్ఘటాన్వితమ్॥ కార్తిక్యాం తత్పునర్హైమం బ్రాహ్మణాయ నివేదయేత్॥' అన్యాన్యపి కేశకర్తనాదివర్జనసంకల్పానురూపాణి పృథ్వీచన్ద్రోదయే జ్ఞేయాని। టోడరానన్దే స్కాన్దే– 'ఏకాన్తరం ద్వ్యన్తరం వా కుర్యాన్మాసోపవాసకమ్। అనోదనం ఫలాహారం నక్తవ్రతమథాపి వా॥'

అత్రైవ తప్తముద్రాధారణముక్తం రామార్చనచన్ద్రికాయాం భవిష్యే– 'శయన్యాం చైవ బోధిన్యాం చక్రతీర్థే తథైవ చ। శఙ్ఖచక్రవిధానేన వహ్నిపూతో భవేన్నరః॥" ఇతి 'అతప్తతనూర్న తదామో అశ్నుతే' ఇతి ఋగ్వేదాత్, 'స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యస్తస్మాత్పుమానాత్మహితాయ హరిం భజేత్।సుశ్లోకమౌలేర్వర్మాణ్యగ్నినా సందధతే' ఇతి శతపథశ్రుతేః, 'ప్రతద్విష్ణో అబ్జచక్రే సుతప్తే జన్మామ్భోధిం తర్తవే చర్షణీన్ద్రాః। మూలే బాహ్వోర్దధన్యే పురాణా లిఙ్గాన్యఙ్గే తావకాయార్పయన్తి' ఇతి సామవేదాత్। 'అగ్నిహోత్రం యథా నిత్యం వేదస్యాధ్యయనం యథా। బ్రాహ్మణస్య తథైవేదం తప్తముద్రాదిధారణమ్॥' ఇతి పద్మపురాణాచ్చేతి । 'బ్రాహ్మణః క్షత్రియో వైశ్యః శూద్రో వా యది వేతరః। శఙ్ఖచక్రాఙ్కితతనుస్తులసీమఞ్జరీధరః॥ గోపీచన్దనలిప్తాఙ్గో దృష్టశ్చేత్తదఘం కుతః॥' ఇతి కాశీఖణ్డాత్। తత్ప్రకారస్తు రామార్చనచన్ద్రికాతో జ్ఞేయః।

పృథ్వీచన్ద్రోదయాదయస్తు 'యస్తు సంతప్తశఙ్ఖాదిలిఙ్గచిహ్నతనుర్నరః। స సర్వయాతనాభోగీ చణ్డాలో జన్మకోటిషు॥ ద్విజం తు తప్తశఙ్ఖాదిలిఙ్గాఙ్కితతనుర్నరః। సంభాష్య రౌరవం యాతి యావదిన్ద్రాశ్చతుర్దశ॥' ఇతి బృహన్నారదీయోక్తేః। శఙ్ఖచక్రాయఙ్కనం చ గీతనృత్యాదికం తథా। ఏకజాతేరయం ధర్మో న జాతు స్యాద్ద్విజన్మనః॥ శఙ్ఖచక్రే మృదా యస్తు కుర్యాత్తప్తాయసేన వా। స శూద్రవద్బహిః కార్యః సర్వస్మాద్ద్విజకర్మణః॥ యథా శ్మశానజం కాష్ఠమనర్హం సర్వకర్మసు। తథా చక్రాఙ్కితో విప్రః సర్వకర్మసు గర్హితః॥' తథా– 'శివకేశవయోరఙ్కాఞ్ఛూలచక్రాదికాన్ద్విజః। న ధారయేత మతిమాన్వైదికే వర్త్మని స్థితః॥ ఇతి విష్ణ్వాశ్వలాయనాదివచనాత్ ఋగ్వేదాదిశ్రుతీనామన్యార్థత్వాదన్యశ్రుతీనాం చాసత్త్వాచ్చక్రాదిధారణం శూద్రవిషయమత్యూచుః। 'నృత్యం చోదరార్థం నిషిద్ధమ్' ఇతి శ్రీధరస్వామీ। యద్యపి నిషేధస్య ప్రాప్తిసాపేక్షత్వా-ద్విధిం వినా చ తదయోగాదుపజీవ్యవిరోధేన 'న తౌ పశౌ కరోతి' ఇతివద్వికల్పో యుక్తః, తథాపి 'ఏకజాతేరయం ధర్మః' ఇత్యనేన సామాన్యవాక్యానాముపసంహారాద్ద్విజాతినిషేధో నిత్యానువాద ఇతి తదాశయః। అత్ర శిష్టాచార ఏవ సంకటపాశనిఃసరణసరణిరితి సంక్షేపః।

కోకిలా వ్రతమ్।—

ఆషాఢ పౌర్ణమాస్యాం కోకిలావ్రతముక్తం హేమాద్రౌ భవిష్యే– 'ఆషాఢపౌర్ణమాస్యాం తు సంధ్యాకాలే హ్యుపస్థితే। సంకల్పయేన్మాసమేకం శ్రావణే ప్రత్యహం హ్యహమ్॥ స్నానం

శివశయనోత్సవః।—

కరిష్యే నియతా బ్రహ్మచర్యే స్థితా సతీ। భోక్ష్యామి నక్తం భూశయ్యాం కరిష్యే ప్రాణినాం దయామ్॥' ఇతి। అస్య నక్తవ్రతత్వాత్ సాయాహ్నవ్యాపినీ గ్రాహ్యా। అత్రైవ శివశయనోత్సవ ఉక్తో హేమాద్రౌ వామనపురాణే– 'పౌర్ణమాస్యాముమానాథః స్వపతే చర్మసంస్తరే। వైయాఘ్రే చ జటాభారం సముద్రధ్యాహివర్ష్మణా॥' మదనరత్నేఽప్యేవమ్। ఇయం చ ప్రదోషవ్యాపినీ। అత్రైవ వ్యాసపూజోక్తా। తత్ర త్రిముహూర్తా చేత్ పరైవేతి సంన్యాసపద్ధతౌ । 'త్రిముహూర్తాధికం గ్రాహ్యం పర్వ క్షౌరప్రణామయోః।' ఇతి వచనాత్॥

ఇతి శ్రీరామకృష్ణభట్టాత్మజదినకరభట్టానుజకమలాకరభట్టకృతే

నిర్ణయసిన్ధౌ ఆషాఢమాసః॥

కర్కసంక్రాన్తౌ పూర్వం త్రింశద్ఘణ్టాః పుణ్యకాలః। సూర్యోదయోత్తరం సంక్రమే తు పరత ఏవ పుణ్యమ్। రాత్రౌ నిశీథాత్ప్రాక్ పరతశ్చ సంక్రమేఽపరార్క హేమాద్యనన్తభట్టాదిమతే పూర్వోత్తరదినయోః పఞ్చ నాడ్యః పుణ్యకాలః; 'ధనుర్మీనావతిక్రమ్య కన్యాం చ మిథునం తథా। పూర్వాపర- విభాగేన రాత్రౌ సంక్రమతే రవిః॥ దినాన్తే పఞ్చ నాడ్యస్తు తదా పుణ్యతమాః స్మృతాః। ఉదయేఽపి తథా పఞ్చ దైవే పిత్ర్యే చ కర్మణి॥" ఇతి స్కాన్దోక్తేః। 'పూర్వాపరవిభాగేనేతి మకరకర్కభిన్నసంక్రాన్తిపరమ్। వక్ష్యమాణవచోవిరోధాత్' ఇత్యుక్తం మదనరత్నే। తేనాయమర్థః– రాత్రౌ పూర్వభాగే మకరే ఉదయే పఞ్చ నాడ్యః పుణ్యకాలః। రాత్రావపరభాగే కర్కటే దినాన్తే పఞ్చ నాడ్యః పుణ్యకాలః। విషువతోస్తు పూర్వదినే పఞ్చాపరదినే చ పఞ్చేతి వాక్యాన్తరానురోధాత్। తేన హేమాద్రిమాధవయోః సర్వవచనానాం చావిరోధః। మాధవమతే తు– 'అర్ధరాత్రే తదూర్ధ్వం వా సంక్రాన్తౌ దక్షిణాయనే। పూర్వమేవ దినం గ్రాహ్యం యావన్నోదయతే రవిః॥' ఇతి వృద్ధగార్గ్యోక్తేః। 'మిథునాత్కర్కసంక్రాన్తిర్యది స్యాదంశుమాలినః। ప్రభాతే వా నిశీథే వా తదా పుణ్యం తు పూర్వతః॥' ఇతి భవిష్యోక్తేశ్చ పూర్వదిన ఏవ పుణ్యమ్। దాక్షిణాత్యాస్త్వేతదేవాద్రియన్తే। అత్ర రాత్రావపి స్నానాది

భవతీత్యుక్తం ప్రాక్ I అత్ర దానోపవాసాది పూర్వముక్తమ్ I తథా కర్కే కేశాదికర్తనం నిషిద్ధమ్ I 'కుమ్భే కర్కటకే వాపి కన్యాయాం కార్ముకే రవౌ I రోమఖణ్డం గృహస్థస్య పితౄన్ప్రాశయతే యమః II' ఇతి సుమన్తువచనాదిత్యుక్తం జీవత్పితృకనిర్ణయే గురుభిః అథ నదీనాం రజోదోషః I హేమాద్రావత్రిః– 'సింహకర్కటయోర్మధ్యే సర్వా నద్యో రజస్వలాః I న స్నానాందీని కర్మాణి తాసు కుర్వీత మానవః II' ఇదం చ క్షుద్రనదీషు; 'సింహకర్క- టయోర్మధ్యే సర్వా నద్యో రజస్వలాః I తాసు స్నానం న కుర్వీత వర్జయిత్వా సముద్రగాః II' ఇతి వ్యాఘ్రోక్తేః I మాత్స్యే త్వగస్త్యోదయావధిత్వముక్తమ్ I 'యావన్నోదేతి భగవాన్ దక్షిణాశావిభూషణః I తావద్రజో మహానద్యః కరతోయాః ప్రకీర్తితాః II' కరతోయాః=అల్పతోయాః II తథా కాత్యాయనః– 'యాః శోషముపగచ్ఛన్తి గ్రీష్మే కుసరితో భువి I తాసు ప్రావృషి న స్నాయాదపూర్ణే దశవాసరే II' -ఇదం చాపది I స్మృతిసంగ్రహే– 'ధనుఃసహస్రాణ్యష్టౌ తు గతిర్యాసాం న విద్యతే I నతా నదీశబ్దవహా గర్తాస్తాః పరికీర్తితాః II' మహానదీషు తు భవిష్యే ఉక్తమ్– 'ఆదౌతు కర్కటే దేవి మహానద్యో రజస్వలాః I త్రిదినం చ చతుర్థేఽహ్ని శుద్ధాః స్యుర్జాహ్నవీ యథా II 'మహానద్యశ్చ బ్రాహ్మే– 'గోదావరీ భీమరథీ తుఙ్గభద్రా చ వేణికా I తాపీ పయోష్ణీ విన్ధ్యస్య దక్షిణే తు ప్రకీర్తితాః II

మహానద్యః I—

భాగీరథీ నర్మదా చ యమునా చ సరస్వతీ I విశోకా చ విహస్తా చ విన్ధ్యస్యోత్తరసంస్థితాః II ద్వాదశైతా మహానద్యో దేవర్షి క్షేత్రసంభవాః II' మదనరత్నే పురాణాన్తరే– 'మహానద్యో దేవికా చ కావేరీ వఞ్జరా తథా I రజసా తు ప్రదుష్టాః స్యుః కర్కటాదౌ త్ర్యహం నృప II' కాత్యాయనః– 'కర్కటాదౌ రజోదుష్టా గోమతీ వాసరత్రయమ్ I చన్ద్రభాగా సతీ సిన్ధుః సరయూర్నర్మదా తథా II - ఇదం గఙ్గాద్యతిరిక్తవిషయమ్ I 'గఙ్గా చ యమునా చైవ ప్లక్షజాతా సరస్వతీ I రజసా నాభిభూయన్తే యే చాన్యే నదసంజ్ఞితాః II శోణసిన్ధుహిరణ్యాఖ్యాః కోకలోహితఘర్ఘరాః I శతద్రుశ్చ నదాః సప్త పావనాః పరికీర్తితాః II' ఇతి దేవలోక్తేః I యత్తు– 'ప్రథమం కర్కటే దేవి త్ర్యహం గఙ్గా రజస్వలా I' ఇత్యాది వచనం, తజ్జాహ్నవీభిన్నగోదావర్యాదిగఙ్గాన్తరపరమితి మదనరత్నే I అన్యే త్వన్తర్గతరజోవిషయమ్; 'గఙ్గా ధర్మద్రవః పుణ్యా యమునా చ సరస్వతీ I అన్తర్గతరజోదోషాః సర్వావస్థాసు చామలాః II' ఇతి నిగమోక్తేః I తీరవాసినాం తు రజోదోషో నాస్తి; 'న తు తత్తీరవాసినామ్' ఇతి నిగమోక్తేః I రజోదుష్టమపి జలం గఙ్గాజలయోగే పావనమ్; 'గఙ్గామ్భసా సమాయోగాద్దుష్టమప్యమ్బు పావనమ్ I' ఇతి మాత్స్యోక్తేః I నూతనకూపాదౌ తు యోగియాజ్ఞవల్క్యః– 'అజా గావో మహిష్యశ్చ బ్రాహ్మణీ చ ప్రసూతికా I భూమేర్నవోదకం చైవ దశరాత్రేణ శుధ్యతి II' ఇతి I క్వచిత్త్వదోషమాహ వ్యాఘ్రపాదః– 'అభావే కూపవాపీనామనపాయిపయోభృతామ్ I రజోదుష్టేఽపి పయసి గ్రామభోగో న దుష్యతి II' గౌడాస్తు– "అన్యేనాపి సముద్ధృతే" ఇతి ద్వితీయపాదే పాఠః, తేనోద్ధృతే న దోషః I తథా చ

"తాసు స్నానం నేతి ప్రాగుక్తమ్ - " ఇత్యాహుః। వసిష్ఠోఽపి–'ఉపాకర్మణి చోత్సర్గే ప్రేతస్నానే తథైవ చ॥ చన్ద్రసూర్యగ్రహే చైవ రజోదోషో న విద్యతే॥' ఇత్యలం విస్తరేణ॥

నాగపఞ్చమీ –

శ్రావణశుక్లతృతీయా మధుస్రవాఖ్యా గుర్జరేషు ప్రసిద్ధా। సా పరయుతా గ్రాహ్యేతి దివో-దాసః। శ్రావణశుక్లచతుర్థీ పూర్వయుతా; 'మాతృవిద్ధో గణేశ్వర' ఇత్యాదివచనాత్॥ శ్రావణశుక్లపఞ్చమీ నాగపూజాదౌ పరైవేతి సామాన్యనిర్ణయే ఉక్తమ్। చమత్కారచిన్తామణౌ– 'పఞ్చమీ నాగపూజాయాం కార్యా షష్ఠీసమన్వితా। తస్యాం తు తుషితా నాగా ఇతరా సచతుర్థికా॥' ఇతి। 'శ్రావణే పఞ్చమీ శుక్లా సంప్రోక్తా నాగపఞ్చమీ। తాం పరిత్యజ్య పఞ్చమ్యశ్చతుర్థసింహితా హితాః॥ ఇతి మదనరత్నేఽభిధానాచ్చ। తేన పరైవేతి। అత్ర విశేషో హేమాద్రౌ భవిష్యే– 'శ్రావణే మాసి పఞ్చమ్యాం శుక్లపక్షే నరాధిప। ద్వారస్యో- భయతో లేఖ్యా గోమయేన విషోల్బణాః॥ పూజయేద్విధివద్వీర దధిదూర్వాకరైః కురౌః। గన్ధపుష్పోప- హారైశ్చ బ్రాహ్మణానాం చ తర్పణైః॥ యే తస్యాం పూజయన్తీహ నాగాన్ భక్తిపురఃసరాః। న తేషాం సర్పతో వీర భయం భవతి కుత్రచిత్॥" ఇతి॥ శ్రావణశుక్లద్వాదశ్యాం దధివ్రతం ప్రాగుక్తమ్। తక్రాదీనాం త్వనిషేధః। తత్ర దధివ్యవహారాభావాదితి వక్ష్యతే।

పవిత్రారోపణమ్।—

అత్రైవ విష్ణోః పవిత్రారోపణముక్తం హేమాద్రౌ విష్ణురహస్యే– 'శ్రావణస్య సితే పక్షే కర్కటస్థే దివాకరే। ద్వాదశ్యాం వాసుదేవాయ పవిత్రారోపణం స్మృతమ్॥ ద్వాదశ్యాం శ్రావణే మాసి పఞ్చమ్యామథవా ద్విజ। ఆనుకూల్యేషు కర్తవ్యం పఞ్చదశ్యామథాపి వా॥' ఇతి। శివే తు తత్రైవ కాలోత్తరే– 'ఆషాఢాన్తే చతుర్దశ్యాం నమస్యనమసోస్తథా। అష్టమ్యాం చ చతుర్దశ్యాం పక్షయోరుభయోః సమమ్॥" ఇతి। అన్యదేవతానాం తు వక్ష్యతే। అధివాసనం తు దీపికాయామ్– 'గోదోహాన్తరితే కాలే పూర్వేద్యుర్వాఽధివాసనమ్।' ఇతి। గౌణకాలో రామాచనచన్ద్రికాయామ్– 'పవిత్రారోపణం విష్ణోశ్చ్రావణే న భవేద్యది। కార్తిక్యవధి శుక్రాస్తే కర్తవ్యమితి నారదః॥ హైమరౌప్యతామ్రక్షౌమైః సూత్రైః కౌశేయపద్మజైః। కుశైః కాశైశ్చ కార్పాసైర్బ్రాహ్మణ్యా కర్తితైః శుభైః॥ కృత్వా త్రిగుణితం సూత్రం త్రిగుణీకృత్య శోధయేత్। తత్రోత్తమం పవిత్రం తు షష్ట్యా సహ శతైస్త్రిభిః॥ సప్తత్యా సహితం ద్వాభ్యాం శతాభ్యాం మధ్యమం స్మృతమ్। సాశీతినా శతే- నైవ కనిష్ఠం తత్సమాచరేత్॥ సాధారణపవిత్రాణి త్రిభిః సూత్రైః సమాచరేత్। ఉత్తమం తు శతగ్రన్థి పఞ్చాశద్గ్రన్థి మధ్యమమ్॥ కనిష్ఠం తు పవిత్రం స్యాత్షత్రింశద్గ్రన్థి శోభనమ్। షట్త్రింశచ్చ చతుర్వి శదద్వాదశేతి చ కేచన॥

చతుర్వింశద్వాదశాష్టావిత్యేకే మునయో విదుః॥' హేమాద్రౌ విష్ణురహస్యే త్వన్యథోక్తమ్- 'అష్టోత్తరశతం కుర్యాచ్చతుఃపఞ్చాశదేవ వా। సప్తవింశతిరేవాథ జ్యేష్ఠమధ్యకనీయసమ్॥ అధమం నాభిమాత్రం స్యాదూరుమాత్రం ద్వితీయకమ్। ప్రలమ్బితో జానుమాత్రం ప్రతిమాయాం నిగద్యతే॥' శివపవిత్రం తు తత్రైవ శైవాగమే– 'ఏకాశీత్యథవా సూత్రైస్త్రింశతా వాఽష్టయుక్తయా పఞ్చాశతా వా కర్తవ్యం తుల్యగ్రన్థ్యన్తరాలకమ్॥ ద్వాదశాఙ్గులమానాని వ్యాసాష్టాఙ్గులాని వా। లిఙ్గవిస్తార మానాని చతురఙ్గులకాని చ॥' ఇతి।

అధికారిణోఽపి తత్రైవ విష్ణురహస్యే– 'బ్రాహ్మణః క్షత్రియో వైశ్యస్తథా స్త్రీ శూద్ర ఏవ చ। స్వధర్మావస్థితాః సర్వే భక్త్యా కుర్యుః పవిత్రకమ్॥' తథా– 'అతోదేవేతి మన్త్రేణ ద్విజో విష్ణౌ నివేదయేత్। శూద్రస్య మూలమన్త్రో వా యేన వా పూజయేద్ధరిమ్॥' – ఏతచ్చ నిత్యమ్; 'న కరోతి విధానేన పవిత్రారోపణం తు యః। తస్య సాంవత్సరీ పూజా నిష్ఫలా మునిసత్తమ॥ తస్మాద్భక్తిసమాయుక్తైర్నరైర్విష్ణుపరాయణైః। వర్షే వర్షే ప్రకర్తవ్యం పవిత్రారోపణం హరేః॥" ఇతి తత్రైవోక్తేః। దేవతావిశేషే తిథయోఽపి తత్రైవ– 'ధనదశ్చ రమా గౌరీ గణేశః సోమరాడ్ గుహః। భాస్కరశ్చణ్డికామ్బా చ వాసుకిశ్చ తథర్షయః॥ చక్రపాణిర్వ్యనఙ్గశ్చ శివో బ్రహ్మ తథైవ చ। ప్రతిపత్ప్రభృతి ష్వేతాః పూజ్యాస్తిథిషు దేవతాః॥ యథోక్తాః శుక్లపక్షే తు తిథయః శ్రావణస్య చ॥' ఇతి। తథా హేమాద్రౌ కాలోత్తరే– 'చతుర్దశ్యామథాష్టమ్యాం సర్వసాధారణం తు తత్'। ఇతి।

పవిత్రవిధిః।—

తత్ప్రకారస్తు రామార్చనచన్ద్రికాయాం యథా– 'తతస్తాని పవిత్రాణి వైణవే పటలే శుభే। సంస్థాప్య శుచివస్త్రేణ పిధాయ పురతో న్యసేత్॥ అరత్ని సంమితాం వేణీం కుర్యాత్షట్త్రింశతా కుశైః॥ క్రియాలోపవిఘాతార్థం యత్త్వయా విహితం ప్రభో॥ మయైతత్క్రియతే దేవ తవ తుష్ట్యై పవిత్రకమ్॥ న మే విఘ్నో భవేద్దేవ కురు నాథ దయాం మయి। సర్వథా సర్వదా విష్ణో మమ త్వం పరమా గతిః॥ ఉపవాసేన దేవ త్వాం తోషయామి జగత్పతే। కామక్రోధాదయోఽప్యేతే న మే స్యుర్వ్రతఘాతకాః। అద్యప్రభృతి దేవేశ యావద్వైశేషికం దినమ్। తావద్రక్షా త్వయా కార్యా సర్వస్యాస్య నమోఽస్తు తే॥" ఇతి దేవం సంప్రార్థ్య కుమ్భం సంస్థాప్య తత్ర వంశపాత్రే - 'ఓం సాంవత్సరస్య యాగస్య పవిత్రీకరణాయ భో। విష్ణులోకాత్పవిత్రాద్య ఆగచ్ఛేహ నమోఽస్తు తే॥' అనేన మూలేన చావాయోహ్యోత్తమమధ్యమకనిష్ఠేషు విష్ణుబహారుద్రాన్, సత్త్వరజస్తమాంసి దేవత్రయం వైనమాలాయాం ప్రకృతిం చావాహ్య త్రిసూత్ర్యాం బ్రహ్మవిష్ణురుద్రాన్, గ్రన్థిషు - క్రియా, పౌరుషీ, వీరా, విజయా, ఈశా, అపరాజితా, మనోన్మనీ, జయా, భద్రా, ముక్తిశ్చేత్యావాహ్య

సంపూజ్య - 'ఓం సంవత్సరకృతార్చాయాః సంపూర్ణఫలదోఽపి యత్। పవిత్రారోపణాయైతత్కురు కంధర తే నమః॥ విష్ణుతేజోద్భవం రమ్యం సర్వపాతకనాశనమ్। సర్వకామప్రదం దేవ తవాఙ్గే ధారయామ్యహమ్॥" ఇతి దేవకరే మఙ్గలసూత్రం బజా దేవం సంపూజ్య నిమన్త్రయేత్ - 'ఆమన్త్రితోఽసి దేవేశ పురాణపురుషోత్తమ। ప్రాతస్త్వాం పూజయిష్యామి సాన్నిధ్యం కురు కేశవ॥ క్షీరోదధిమహానాగశయ్యావస్థితవిగ్రహ। ప్రాతస్త్వాం పూజయిష్యామి సన్నిధౌ భవతే నమః॥ నివేదయామ్యహం తుభ్యం ప్రాతరేతత్పవిత్రకమ్। సర్వథా సర్వదా విష్ణో నమస్తేఽస్తు ప్రసీద మే॥' తతః పుష్పాఞ్జలిం దత్త్వా రాత్రౌ జాగరణం కుర్యాదితి అధివాసనమ్। ప్రాతర్నిత్యపూజాం కృత్వా గన్ధదూర్వాక్షతయుతం పవిత్రమాదాయ— 'ఓం దేవదేవ నమస్తుభ్యం గృహాణేదం పవిత్రకమ్।

పవిత్రీకరణార్థాయ వర్షపూజాఫలప్రదమ్॥ పవిత్రకం కురుష్వాద్య యన్మయా దుష్కృతం కృతమ్। శుద్ధో భవామ్యహం దేవ త్వత్ప్రసాదాన్మహేశ్వర॥" మూలసంపుటితేనానేన దత్వాఙ్గదేవతాభ్యో నామ్నా సమర్ప్య మహానైవేద్యం దత్త్వా నీరాజ్య–'మణివిద్రుమమాలాభిః' ఇత్యాదిభిర్ధమనారోపణోక్తమన్త్రైః ప్రార్థయిత్వా గురవే బ్రాహ్మణేభ్యశ్చ దత్త్వా స్వయం ధారయేత్। తథా– 'మాసం పక్షమహోరాత్రం త్రిరాత్రం ధారయేత్తథా। దేవే తం సూత్రసందర్భ దేశకాలవివక్షయా॥' అకరణే తు తత్రైవ– 'పవిత్రారోపణం కాలే న కరోతి కథంచన। తదాఽయుతం జపేన్మన్త్రం స్తోత్రం వాపి సమాహితః॥' ఇత్యుక్తమ్॥

ఇతి పవిత్రారోపః॥

శ్రావణశుక్లచతుర్దశీ పూర్వయుతా గ్రాహ్యా। అత్ర వక్తవ్యో విశేషశ్చైత్రచతుర్దశ్యాముక్తః।

అథోపాకర్మ। తత్ర బహ్వృచానాం ప్రయోగపారిజాతే శౌనకః– 'అథాతః శ్రావణే మాసే శ్రవణర్క్షయుతే దినే। శ్రావణ్యాం శ్రావణే మాసి పఞ్చమ్యాం హస్తసంయుతే॥ దివసే విదధీతైతదుపాకర్మ యథోదితమ్। అధ్యాయోపాకృతిం కుర్యాత్తత్రౌపాసనవహ్నినా॥' ఇతి। అత్ర పౌర్ణమాస్యుపసంహారన్యాయేన యజుర్వేదిపేరతి హేమాద్రిః। అత్ర హస్తయుక్తా పఞ్చమ్యుక్తా। కారికాపి- 'తన్మాసే హస్తయుక్తాయాం పఞ్చమ్యాం వా తదిష్యతే।' ఇతి కేవలపఞ్చమ్యాం హస్తయుతేఽన్యస్మిన్ దినే ఇతి తు హేమాద్రిః। ఉపాసనవహినేతి తు - 'కర్మద్వయమిదం కేచిల్లౌకికామౌ ప్రకుర్వతే।' ఇతి కారికోక్తలౌకికాగ్నినా వికల్పతే। తత్ర 'అప్యధ్యాప్యైరన్వారబ్ధః' ఇతి సూత్రాత్ సశిష్యస్య కర్తృత్వే తదధికారికస్యాచార్యస్యాగ్నౌ నాన్యస్యాగ్నావన్యో జుహుయాదితి నిషేధాలౌకికే ఏవ। తదభావే తు స్మార్తే ఇతి నిగర్వః।

యద్యపి దీపికాయాం– 'వేదోపాకృతిరోషధిప్రజననే పక్షే సితే శ్రావణే' ఇతి శుక్లపక్షేఽపి సర్వేషాం ముఖ్యకాలత్వేనోక్తః వక్ష్యమాణగార్గ్యవచనేన ఛన్దోగాన్ప్రతి విహితస్య తస్యావిరోధినః సర్వాన్ప్రతి ప్రవృత్తిశ్చ। తథాపి శ్రావణమాససంబన్ధస్య సూత్రోక్తత్వాత్కృష్ణపక్షేఽపి కార్యమితి వృద్ధాః। తథా చ సూత్రమ్– 'అథాతోఽధ్యాయోపాకరణ-మోషధీనాం ప్రాదుర్భావే శ్రవణేన శ్రావణస్య పఞ్చమ్యాం హస్తేన వా।' అత్ర శ్రావణో ముఖ్యోఽన్యే గౌణాః తస్య ప్రాథమ్యాత్। తస్యాహర్ద్వయయోగే హేమాద్రౌ వ్యాసః– 'ధనిష్ఠాసంయుతం కుర్యాచ్ఛ్రావణం కర్మ యద్భవేత్। తత్కర్మ సకలం జ్ఞేయముపాకరణసంజ్ఞితమ్॥ శ్రవణేన తు యత్కర్మ హ్యుత్తరాషాఢసంయుతమ్। సంవత్సరకృతోఽధ్యాయస్తత్క్షణాదేవ నశ్యతి॥" ఇతి। ప్రయోగపారిజాతే గార్గ్యోఽపి– 'ఉదయవ్యాపినీ త్వేవ విష్ణువర్క్షే ఘటికాద్వయమ్। తత్కర్మ సఫలం జ్ఞేయం తస్య పుణ్యం త్వనన్తకమ్॥' ఇతి। పూర్వేధురుత్తరాషాఢయోగే పరేధుః శ్రవణాభావే ఘటికాద్వయన్యూనే వా పఞ్చమ్యాదౌ కార్యమ్,న తు పూర్వవిద్ధాయాం సంగవమాత్రే; అపవాదాభావాత్। కించ పరేద్యుః సంగవాస్పర్శే నిషిద్ధపూర్వా- గ్రహణే కిం మానమ్ ? సంగవవాక్యం శ్రవణవాక్యం చేతి చేత్ తర్హి వ్రీహివాక్యాదశ్వశఫవాక్యాచ్చ మాషమిశ్రాణామప్యుపాదానం స్యాదితి మహత్పాణ్డిత్యమ్। నిషేధాచేదిహాపి తుల్యమ్। ఏతేన పర్వాప్యాదయికం వ్యాఖ్యాతమ్ ; నిషేధానుప్రవేశస్యోభయత్ర తుల్యత్వాత్॥

శ్రవణయుతదినే సంక్రాన్త్యాదౌ —

శ్రవణయుతదినే సంక్రాన్త్యాదౌ తు– 'ఉపాకర్మ న కుర్వన్తి క్రమాత్సామర్గ్యజుర్విదః గ్రహసంక్రాన్తియుక్తేషు హస్తశ్రవణపర్వసు॥' ఇతి హేమాద్రౌ నిషేధాత్। పఞ్చమ్యాదయో గ్రాహ్యాః। మదనరత్నేఽపి 'యది స్యాచ్ఛ్రావణం పర్వ గ్రహసంక్రాన్తిదూషితమ్। స్యాదుపాకరణం శుక్లపఞ్చమ్యాం శ్రావణస్య తు॥' స్మృతిమహార్ణవే– 'సంక్రాన్తిర్గ్రహణం వాపి యది పర్వణి జాయతే। తన్మాసే హస్తయుక్తాయాం పఞ్చమ్యాం వా తదిష్యతే॥' తత్రాపి ప్రయోగపారిజాతేవృద్ధమనుకాత్యాయనౌ– 'అర్ధరాత్రాదధస్తాచ్చేత్సంక్రాన్తిర్గ్రహణం యదా। ఉపాకర్మ న కుర్వీత పరతశ్చేన్న దోషకృత్॥ ఇతి। మదనరత్నే గార్గ్యోఽపి– 'యద్యర్ధరాత్రాదర్వాక్తు గ్రహః సంక్రమ ఏవ వా। నోపాకర్మ తదా కుర్యాచ్ఛ్రావణ్యాం శ్రవణేఽపి వా॥ ఏతేన గ్రహసంక్రాన్తికాలే శ్రవణసత్త్వే ఏవ నిషేధః, నార్వాగితి మూర్ఖశఙ్కా పరాస్తా। గ్రహవిశిష్టానాం హస్తశ్రవణపర్వణాం ప్రత్యేకం నిషేధే తద్యుతోపాకర్మనిషేధే చ విశిష్టోదేశే వాక్యభేదాత్ పఞ్చమ్యాం సంక్రాన్తౌ నిషేధాభావాపత్తేశ్చ। తేనార్ధరాత్రాత్పూర్వం గ్రహసంక్రమసత్త్వే ఏవోపాకర్మనిషేధః, న తద్యోగే ఏవ । యత్తు–'ప్రతిపన్మిశ్రితే నైవ నోత్తరాషాఢసంయుతే। శ్రవణే శ్రావణం కుర్యాగ్రహసంక్రాన్తివర్జితే॥" ఇతి ప్రతిపన్మిశ్రనిషేధకం వచనం, తన్నిర్మూలమ్।

అత్ర చ– వేదోపాకరణే ప్రాప్తే కులీరే సంస్థితే రవౌ। ఉపాకర్మ న కర్తవ్యం కర్తవ్యం సింహయుక్తకే॥" ఇతి వచనం దేశాన్తరవిషయమ్। 'నర్మదోత్తరభాగే తు కర్తవ్యం సింహయుక్తకే। కర్కటే సంస్థితే భానావుపాకుర్యాత్తు దక్షిణే॥" ఇతి బృహస్పతివచనాదితి ప్రయోగపారిజాతేనోక్తమ్। పరాశరమాధవీయేఽప్యేవమ్। సామగానాం హి సింహస్థరవావుక్తేస్తద్విషయ ఇదం పురోడాశచతుర్ధాకరణవదుపసంహ్రియతే। తేషామేవ దేశవ్యవస్థా, న తు బహ్వృచాదిపరమ్; తేషాం సూత్రే చాన్ద్రశ్రావణోక్తేః। సౌరే పఞ్చమ్యయోగాత్ ఇతి తు వయం పశ్యామః । యత్తు కాలాదర్శే–'అధ్యాయానాము పాకర్మ శ్రావణ్యాం తైత్తిరీయకాః। బహ్వృచాః శ్రవణే కుర్యుః సింహస్థోఽర్కో భవేద్యది॥ సహస్తశుక్ల-పఞ్చమ్యాం వా తద్గ్రహణసంక్రమే। అసింహార్కే ప్రౌష్ఠపద్యాం శ్రవణేన వ్యవస్థయా॥" ఇతి, తన్మూలా -లేఖనాచ్చిన్త్యమ్। (సూత్రే హి 'శ్రవణేన శ్రావణస్య' ఇతి చాన్ద్రమాస ఏవోక్తః, న సౌరః; తస్య పఞ్చమ్యభావాత్ శ్రుతిలక్షణాభ్యాముభయపరత్వే వృత్తిద్వయవిరోధాచ్చ। తేన సింహస్థోఽర్కే భావీ యది తదా కర్కేఽపి గ్రహణసంక్రమే సత్యసింహార్కే శుక్ల పఞ్చమ్యాం శ్రావణే వా బహ్వృచాః ప్రౌష్ఠపద్యాం తైత్తిరీయా ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్; తేషాం సౌరమాసాసంభవాత్।)

సస్యానుద్గమే వ్యవస్థా।—

శ్రావణే సస్యానుద్గమాదౌ తు బహ్వృచపరిశిష్టే– 'అవృష్ట్యోషధయస్తస్మిన్మాసే తు న భవన్తి చేత్। తదా భాద్రపదే సి శ్రవణేన తదిష్యతే॥ ఇతి। తత్రాప్యనుగమే తు - 'కుర్యాదేవ తద్వార్షికమిత్యాచక్షతే' ఇతి సూత్రాత్। వర్షర్తౌ భవం వార్షికమ్। ఏతచ్చ శుక్రాస్తాదావపి కార్యమ్। 'ఉపాకర్మోత్సర్జనం చ పవిత్రదమనార్పణమ్।' ఇతి దమనారోపే లిఖితవచనాత్। నిత్యే నైమిత్తికే జప్యే హోమే యజ్ఞక్రియాసు

ప్రథమోపాకర్మ కాలః।—

చ। ఉపాకర్మణి చోత్సర్గే గ్రహవేధో న విద్యతే॥" ఇతి ప్రయోగపారిజాతే సంగ్రహోక్తేః। పర్వణి గ్రహణే సతి పూర్వం త్రిరాత్రాదివేధాభావం వక్తుమిదమ్। తేన పర్వణి గ్రహణేఽపి చతుర్దశ్యాం శ్రవణే కార్యమితి హేమాద్రిః। అస్తే ప్రథమారమ్భస్తు న భవతి; 'గురుభార్గవయో ర్మౌఢ్యే బాల్యే వా వార్ధకేఽపి వా। తథాధిమాససంసర్పమలమాసాదిషు ద్విజే॥ ప్రథమోపాకృతిర్న స్యాత్కృతం కర్మ వినాశకృత్॥' ఇతి తత్రైవ కశ్యపోక్తేః। అత్ర ప్రథమారమ్భే వృద్ధిశ్రాద్ధం కుర్యాదితి నారాయణవృత్తౌ। ఏతచ్చాధిమాసే న కార్యమ్; 'ఉపాకర్మ తథోత్సర్గః ప్రసవాహోత్సవాష్టకాః। మాసవృద్ధౌ పరే కార్యా వర్జయిత్వా తు పైతృకమ్॥' ఇతి జ్యోతిః -పరాశరోక్తేః। 'ఉత్కర్షః కాలవృద్ధౌ స్యాదుపాకర్మాదికర్మణి। అభిషేకాదివృద్ధీనాం న తూత్కర్షో

యుగాదిషు॥' ఇతి కాత్యాయనోక్తేశ్చ। యత్తు– 'ఉపాకర్మణి చోత్సర్గే హ్యేతదిష్టం వృషాదితః। ఇతి ఋష్యశృఙ్గవచనం, తత్సామగవిషయమ్; తేషాం సింహార్కే ఏవోక్తేః॥

ఏతచ్చాపరాహ్ణే కార్యమ్। 'ఉపాకర్మాపరాహ్ణే స్యాదుత్సర్గః ప్రాతరేవ తు।' ఇతి। 'అధ్యాయానాముపాకర్మ కుర్యాత్కాలేఽపరాహ్ణికే। పూర్వాహ్ణే తు విసర్గః స్యాదితి వేదవిదో విదుః॥' ఇతి చ హేమాద్రౌ గోభిలోక్తేః। వస్తుతస్తు– 'భవేదుపాకృతిః పౌర్ణమాస్యాం పూర్వాహ్ణ ఏవ తు।' ఇతి ప్రచేతసో వచనాత్ పూర్వవాక్యం సామగవిషయమ్। తేషామపరాహ్ణ ఏవోక్తేరిత్యనుపదం వక్ష్యతే। దీపికాపి– 'అస్య తు విధేః పూర్వాహ్ణకాలః స్మృతః' ఇతి। యాజుషాస్తు పర్వణి కుర్యుః తచ్చాపస్తమ్బైరౌదయికం గ్రాహ్యమన్యైస్తు పూర్వవత్। 'పర్వణ్యౌదయికే కుర్యుః శ్రావణం తైత్తిరీయకాః। బహ్వృచాః శ్రవణే కుర్యుర్గ్రహసంక్రాన్తివర్జితే॥' ఇతి గార్గ్యోక్తేః। 'సంప్రాప్తవాఙ్ఙ్మతీర్బ్రహ్మ పర్వణ్యౌదయికే పునః। అతో భూతదినే తస్మిన్నోపాకరణమిష్యతే॥' ఇతి కాలికాపురాణాచ్చ। 'అథ చేద్దోషసంయుక్తే పర్వణి స్యాదుపాక్రియా। దుఃఖశోకామయగ్రస్తా రాష్ట్రే తస్మిన్ ద్విజాతయః॥' ఇతి మదనరత్న హేమాద్ర్యాదౌ గార్గ్యేణ దోషోక్తేః। అత్ర శిఙ్గాభట్టీయే విశేషః– 'శ్రవణః శ్రావణం పర్వ సఙ్గవస్పృగ్యదా భవేత్। తదైవౌదయికం కార్యం నాన్యదౌదయికం భవేత్॥' పరాశరమాధవీయేఽపి గార్గ్యః– 'శ్రావణీ పౌర్ణమాసీ తు సఙ్గవాత్పరతో యది। తదైవౌదయికీ గ్రాహ్యా నాన్యదౌదయికీ భవత్॥'

కర్మకాలమాహ కాలాదర్శే నిగమః– 'శ్రావణ్యా ప్రౌష్ఠపద్యా వా ప్రతిపత్షణ్ముహూర్తకైః। విద్ధా స్యాచ్ఛన్దసాం తత్రోపాకర్మోత్సర్జనం భవేత్॥' అత్ర పౌర్ణమాసీ శ్రవణహస్తయోరుపలక్షణమ్। తేన తావపి సఙ్గవస్పృశౌ। 'ఉదయే సంగవస్పర్శే శ్రుతౌ పర్వణి చార్కభే। కుర్యుర్నభస్యుపాకర్మ ఋగ్యజుః- సామగాః క్రమాత్॥' ఇతి పృథ్వీచన్ద్రః। తేనోదయసఙ్గవోభయవ్యాపినీ ముఖ్యా। పరేద్యుః సఙ్గవాభావే పూర్వేద్యురుదయాభావే చైకైకసత్త్వే పూర్వేద్యుశ్చతుర్దశీవేధనిషేధాత్ సామాన్యవాక్యాదౌదయికీ కర్మపర్యాప్తా గ్రాహ్యా, న పూర్వా; సఙ్గవనిమిత్తపూర్వవిద్ధాపవాదాభావాత్, 'నాన్యదౌదయికీ' ఇత్యస్ పూర్వవిద్ధాపరత్వాభావాత్। తేన భాద్రాదౌ కాలాన్తరే స్యాన్న తు నిషిద్ధే। న హి వ్రీహ్యలామే నిషిద్ధమాషగ్రహణం యుక్తమ్। అత ఏవ పరేద్యుః సఙ్గవవ్యాప్తౌ పూర్వవిద్ధానిషేధః। తదభావే తు నేతి మూర్ఖవ్యవస్థాప్యయుక్తా, విధివైషమ్యాత్। మాషనిషేధేఽపి తథాపత్తేశ్చ పూర్వవిద్ధావచనసత్త్వే హి సా యుజ్యతే। ఏవం శ్రవణేఽపి జ్ఞేయమ్। తన్న; 'విష్ణ్వర్క్షే ఘటికాద్వయమ్' ఇతి పూర్వోక్తవిరోధాత్। తేన ప్రాశస్త్యమాత్రపరమిదమ్। తత్త్వం తు ఏతచ్ఛుద్ధాధికపరమ్। తేన యథాగ్ని హోత్రాదౌ సాయంప్రాతఃకాలబాధే సామాన్యే జీవనావచ్ఛిన్నకాలే దర్శాదౌ వాఽనుష్ఠానమ్, యథా వా వ్రీహ్యశ్వశఫాద్యభావే యాగా-

క్షిప్తనిషిద్ధవర్జ్యద్రవ్యేణ, తథాత్ర సఙ్గవాభావే నిషిద్ధవర్జ్యకర్మపర్యాప్తౌదయికే కాలాన్తరే వానుష్ఠానం నతు కదాపి నిషిద్ధే; అపవాదాభావే ఉత్సర్గస్యైవ ప్రాప్తేః। కాత్యాయనాదీనాం తు దినద్వయే పూర్వాహ్ణవ్యాప్తౌ ఏకదేశస్పర్శే వా పూర్వైవేతి హేమాద్రిః। యదపి– 'శ్రావణీ దుర్గనవమీ దూర్వా చైవ హుతాశనీ। పూర్వవిద్ధా ప్రకర్తవ్యా శివరాత్రిర్బలేర్దినమ్॥" ఇతి బ్రహ్మవైవర్తమ్, తద్బహ్వృచపవిత్రశ్రవణాకర్మాదిదైవకర్మవిషయమితి హేమాద్రిః। అత ఏవ వచనాత్కులధర్మవ్రతాదావపి పూర్వైవ। మదనరత్నేఽప్యేవమ్। మదనపారిజాతే– పూర్వవిద్ధాయాం శ్రావణ్యాం వాజసనేయినాముపాకర్మేత్యుక్తమ్।

మదనరత్నే తు– 'పర్వణ్యౌదయికే కుర్యుః శ్రావణం తైత్తిరీయకాః।' ఇతి బహ్వృచపరిశిష్టే బహుచాన్ప్రతి కర్మవిధానార్థం ప్రవృత్తే తత్ర తైత్తిరీయకకర్మవిధ్యయోగాత్ పూర్వోక్తకాలికాపురాణాదౌ సామాన్యత ఔదాయికపర్వప్రాప్తేస్తన్నిషేధేన బహ్వృచానాం శ్రవణవిధానాత్తైత్తిరీయకపదమనువాదత్వాత్ తస్య చ ప్రాప్త్యధీనత్వాత్ ప్రాప్తేశ్చ యజుర్వేదిమాత్రపరత్వాత్సర్వయజుర్వేద్యుపలక్షణార్థమ్, అవయుత్యానువాదో వా, నతు విధాయకమ్। యేన విశేషవిధినోపసంహారః స్యాత్। అనువాదత్వాల్లక్షణా న దోషః; అన్యథా త్వౌదయికపర్వవిశిష్టోపాకర్మోద్దేశేన కర్తృవిధౌ కర్తృవిశిష్టే వా ఔదయికపర్వవిధౌ వాక్యభేదాపత్తేః। తస్మాత్తైత్తిరీయకపదా వివక్షయా సర్వయజుర్వేదినామౌదయికమేవ పర్వేత్యుక్తమ్। తన్న; న తావత్పరిశిష్టే బహ్వచాన్ప్రత్యేవ విధిః; 'ధనిష్ఠాప్రతిపయుక్తం త్వాష్ట్రఋక్షసమన్వితమ్।' ఇత్యాదితదుదాహృతే ఏవ పరిశిష్టే వేదాన్తరధర్మవిధీనాం దర్శనాత్, నాప్యనువాదోఽయం కాలికాపురాణాద్వహ్వృచాదీనామపి తదాపత్తేః। కుర్యురిత్యస్య విధిత్వేన తస్యైవార్థవాదత్వేనైతత్ప్రాప్తానువాదిత్వాచ్చ। న చ తైత్తిరీయకాణాం గృహ్యే తద్విధిరస్తి, యేనానువాదః స్యాత్। న చ వాక్యభేదః; తైత్తిరీయకమాత్రస్య కర్మమాత్రస్య వా ఉద్దేశ్యత్వాయోగేన హవిరార్తివత్, 'అష్టవర్షం బ్రాహ్మణముపనయీత' ఇతివచ్చాగత్యా విశిష్టస్యోద్దేశ్యత్వాత్। అన్యథోత్తరార్ధే బహుచపదస్యాప్య వివక్షాపత్త్యా శ్రవణస్య సర్వసాధారణ్యాపత్తేః। తస్మాద్ధేమాద్రిమతమేవ యుక్తమితి దిక్। ఇదం చ శిష్యానధ్యాపయత ఆవసథ్యేఽగ్నౌ, అనధ్యాపయతో నాధికార ఇతి కర్కః। శ్రావణ్యామపి గ్రహణాదిదుష్టాయాం కాతీయభిన్నైః ప్రౌష్ఠపద్యాం కార్యమ్। తైస్తు శ్రావణపఞ్చమ్యాం - సంక్రాన్తిర్గ్రహణం వాపి పౌర్ణమాస్యాం యదా భవేత్। ఉపాకృస్తిస్తు పఞ్చమ్యాం కార్యా వాజసనేయిభిః॥' ఇతి స్మృతిమహార్ణవే వాజసనేయిగ్రహణాదితి హేమాద్రిః। ఇదం చ సూత్రోక్తకాలపరత్వాద్వహ్వృచపరమపి। సాంఖ్యాయనైస్తు హస్తే కార్యమ్। ఆపస్తమ్బైరాథర్వణైశ్చ ప్రౌష్ఠపద్యామ్। యత్తు బౌధాయన:– 'శ్రావణ్యాం పౌర్ణమాస్యామాషాఢ్యాం వోపాకృత్య' ఇత్యూచే, తత్ ప్రౌష్ఠపద్యామపి దోషే ఆషాఢ్యాం కార్యమిత్యేవమర్థం, తచ్ఛాఖీయవిషయం వా।

సామగాస్తు శ్రావణే హస్తే కుర్యుః; 'బహ్వృచాః శ్రవణే చైవ హస్తర్క్షే సామవేదినః।' ఇతి నిర్ణయామృతే గోభిలోక్తేః। సోఽప్యుత్తరః। 'ధనిష్ఠాప్రతిపద్యుక్తం త్వాష్ట్రఋక్షసమన్వితమ్।

శ్రావణం కర్మ కుర్వీరన్ ఋగ్యజుఃసామపాఠకాః॥' ఇతి మదనరత్నే పరిశిష్టోక్తేః। గార్గ్యేఽపి– 'సింహే రవౌ తు పుష్యర్క్షే పూర్వాహ్ణేఽవివరే బహిః। ఛన్దోగా మిలితాః కుర్యురుత్సర్గం స్వస్వఛన్దసామ్॥ శుక్లపక్షే తు హస్తేన ఉపాకర్మపరాహ్ణికమ్॥" ఇతి। అవివరే=గ్రహాదిదోష-హీనే। విచరేదితి పాఠోఽజ్ఞానకృతః। పుష్యర్క్షే పూర్వాహ్ణే ఉత్సర్గః। అపరాహ్ణకముపాకర్మేత్యన్వయః। అన్యస్తు విశేషః పూర్వమేవోక్తః। ప్రయోగపారిజాతే గోభిలః– 'ఉపాకర్మోత్సర్జనం చ వనస్థానామపీష్యతే। ధారణాధ్యయనాఙ్గత్వాద్గృహిణాం బ్రహ్మచారిణామ్॥ ఉత్సర్జనం చ వేదానాముపాకరణకర్మ చ। అకృత్వా వేదజప్యేన ఫలం నాప్నోతి మానవః॥' సర్వథా లోపే తు కృచ్ఛ్ర ఉపవాసశ్చ। 'వేదోదితానాం నిత్యానామ్' ఇతి మనునాఽభోజనోక్తేః। ఏవముత్సర్గేఽపి॥

ఉత్సర్జనమ్।—

అథ ప్రసఙ్గాదత్రైవోత్సర్జనముచ్యతే। తచ్చ పౌషమాసే రోహిణ్యాం తత్కృష్ణాష్టమ్యాం వా కార్యమ్; 'పౌషమాసస్య రోహిణ్యామష్టకాయామథాపి వా। జలాన్తే ఛన్దసాం కుర్యాదుత్సర్గం విధివద్బహిః॥' ఇతి యాజ్ఞవల్క్యోక్తేః। శ్రావణ్యాం ప్రౌష్ఠపద్యాం వోపాకృతౌ క్రమేణ పౌషశుక్లప్రతిపది మాఘశుక్లప్రతిపది వా కార్యమ్; 'అర్ధపఞ్చమాన్మాసానధీయీత' ఇతి తేనైవోక్తేః। అర్ధః పఞ్చమో యేషు సార్ధచతుర ఇత్యర్థః। యత్తు హారీతః– 'అర్ధపఞ్చమాన్మాసానధీత్యోర్ధ్వముత్సృజేత్, పఞ్చార్ధషష్ఠాన్వా' ఇతి, తదాషాఢ్యుపాకర్మవిషయమ్। బౌధాయనాస్తు పౌష్యాం మాఘ్యాం వా కుర్యుః, 'పౌష్యాం మాఘ్యాం చోత్సృజేత్' ఇతి తత్సూత్రాత్। తైత్తిరీయైస్తు తైష్యాం కార్యమ్। 'తైష్యాం పౌర్ణమాస్యాం రోహిణ్యాం వా విరమేత్' ఇతి తత్సూత్రాత్। బహ్వృచైస్తు మాఘ్యాం కార్యమ్। 'అధ్యాయోత్సర్జనం మాఘ్యాం పౌర్ణమాస్యాం విధీయతే' ఇతి కారికోక్తేః। కాతీయాస్తు భాద్రపదే కుర్యుః। 'ఉత్సర్గశ్చేత్తదా తిష్యతిథ్యాం ప్రౌష్ఠపదేఽపి వా।' ఇతి కాత్యాయనోక్తేః। సామగాస్తు సింహార్కే పుష్యే కుర్యుః। తథా చ 'సింహే రవౌ తు' ఇతి గార్గ్యవచనం పూర్వముక్తమ్। సర్వైరుపాకర్మదినే వా కార్యమ్; 'పుష్యే తూత్సర్జనం కుర్యాదుపాకర్మ దినేఽథవా। ఇతి హేమాద్రౌ ఖాదిరగృహ్యోక్తేః। యదా సింహస్థే సూర్యే సతి తన్మధ్యస్థ హస్త నక్షత్రాత్ప్రాక్ పుష్యః కర్కటస్థో భవతి తదా తస్మిన్పుష్యే ఉత్సర్గం కృత్వా తదుత్తరహస్తే ఉపాకర్మ సామగాః కుర్యుః। 'మాసే ప్రౌష్ఠపదే హస్తాత్పుష్యః పూర్వో భవేద్యదా। తదా చ శ్రావణే కుర్యాదుత్సర్గం

ఛన్దసాం ద్విజః॥ ఇతి తత్రైవ పరిశిష్టోక్తేః। అత్ర ద్వావపి సౌరౌ మాసౌ జ్ఞేయౌ; తేషాం సౌరస్యైవోక్తేః।

అత్ర విశేషమాహ కార్ష్ణజినిః— 'ఉపాకర్మణి చోత్సర్గే యథాకాలం సమేత్య చ। ఋషీన్దర్భమయాన్కృత్వా పూజయేత్తర్పయేత్తతః॥' ఇతి। 'ఉపాకర్మణ్యుత్సర్గే చ త్రిరాత్రం పక్షిణీమహోరాత్రం వాఽనధ్యాయః' ఇతి మితాక్షరాయాముక్తమ్। అత్ర నదీనాం రజోదోషో నాస్తి। 'ఉపాకర్మణి చోత్సర్గే రజోదోషో న విద్యతే' ఇతి గార్గ్యోక్తేః।

అత్రైవ రక్షాబన్ధనముక్తం హేమాద్రౌ భవిష్యే– 'సంప్రాప్తే శ్రావణస్యాన్తే పౌర్ణమాస్యాం దినోదయే। స్నానం కుర్వీత మతిమాన్ శ్రుతిస్మృతివిధానతః॥ ఉపాకర్మాదికం ప్రోక్తమృషీణాం చైవ తర్పణమ్। శూద్రాణాం మన్త్రరహితం స్నానం దానం చ శస్యతే। ఉపాకర్మణి కర్తవ్యమృషీణాం ప్రవర్తయేత్॥" ఇతి విష్ణుధర్మోక్తేః। 'వాసరే వా నిశాయాం వా యత్ర స్వల్పాపి రోహిణీ। విశేషేణ నభోమాసే సైవోపోష్యా మనీషిభిః॥' ఇతి పురాణాన్తరాచ్చ। విశేషేణేతి శ్రుతేర్భాద్రపదేఽపీదమ్। 'శ్రావణే వా నభస్యే వా' ఇతి వక్ష్యమాణాత్। గౌడాస్తు నిశీథ ఏవ రోహిణీయోగే జయన్తీ, నాన్యథేత్యాహుః। తన్న; 'వాసరే వా నిశాయాం వా' ఇతి విరోధాత్। యోగవిశేషాద్గుణాత్ఫలమిత్యన్యే। తేఽప్యకరణే దోషశ్రుతేరుపేక్ష్యాః।

తత్ర జన్మాష్టమీవ్రతం నిత్యం; పూర్వోక్తవచనేష్వకరణే నిన్దాశ్రుతేః। 'వర్షే వర్షే తు యా నారీ కృష్ణజన్మాష్టమీవ్రతమ్। న కరోతి మహాప్రాజ్ఞ వ్యాలీ భవతి కాననే॥" ఇతి స్కాన్దే పాపశ్రుతేశ్చ। 'న కరోతి నరో యస్తు' ఇతి పూర్వముక్తేరత్ర స్త్రీలిఙ్గమతన్త్రమ్| మదనరత్నే స్కాన్దే త్వత్ర ఫలమప్యుక్తమ్। 'జన్మాష్టమీవ్రతం యే వై ప్రకుర్వన్తి నరోత్తమాః। కారయన్త్యథవా లోకాల్లక్ష్మీస్తేషాం సదా స్థిరా॥ సిధ్యన్తి సర్వకార్యాణి కృతే జన్మాష్టమీవ్రతే॥' ఇతి।

జయన్తీవ్రతం తు నిత్యం కామ్యం చ; 'మహాజయార్థం కురుతాం జయన్తీం ముక్తయేఽనఘ। ధర్మమర్థం చ కామం చ మోక్షం చ మునిపుఙ్గవ॥ దదాతి వాఞ్ఛితానర్థాన్యే చాన్యేఽప్యతిదుర్లభాః॥' ఇతి స్కాన్దాదౌ ఫలశ్రుతేః। 'శూద్రాన్నేన తు యత్పాపం శవహస్తస్థభోజనే। తత్పాపం లభతే కున్తి జయన్తీవిముఖో నరః। న కరోతి యదా విష్ణోర్జయన్తీసంభవం వ్రతమ్। యమస్య వశమాపన్నః సహతే నారకీం వ్యథామ్॥' ఇత్యకరణే నిన్దాశ్రుతేశ్చ। యదా చ పూర్వేద్యుః పరేద్యుర్వా రోహిణీ- యోగస్తదా జన్మాష్టమీ జయన్త్యామన్తర్భూతా జ్ఞేయా, నతు జన్మాష్టమీవ్రతం పృథక్కార్యం విష్ణుగృఙ్ఖలవత్। తదుక్తం మాధవేనైవ– 'యస్మిన్వర్షే జయన్త్యాఖ్యో యోగో జన్మాష్టమీ తదా। అన్తర్భూత జయన్త్యాం

స్యాదృక్షయోగప్రశస్తితః॥' ఇతి। మదనరత్ననిర్ణయామృతగౌడ మైథిలమతేఽప్యేవమ్। హేమాద్రిస్తు– 'రోహిణీసంయుతోపోష్యా సర్వాఘౌఘవినాశినీ। అర్ధరాత్రాదధశ్చోర్ధ్వం కలయా వా యదా భవేత్। జయన్తీ నామ సా ప్రోక్తా సర్వపాపప్రణాశినీ॥' ఇత్యాగ్నిపురాణాదర్ధరాత్ర ఏవ రోహిణీయోగస్య ప్రాశస్త్యాత్। 'ముహూర్తమపి లభ్యేత' ఇత్యాదీనాం చార్ధరాత్రయోగేఽప్యుపపత్తేర్న జయన్తీవ్రతం భిన్నమ్। తత్త్వం తు–హేమాద్రిమతేఽపి జయన్తీవ్రతం భిన్నమేవ; 'ఉదయే చాష్టమీ' ఇత్యస్య తేన జయన్తీపరత్వోక్తేః। కించ 'రోహిణ్యామర్ధరాత్రే చ యదా కృష్ణాష్టమీ భవేత్। తస్యామభ్యర్చనం శౌరేర్హన్తి పాపం త్రిజన్మజమ్॥' ఇతి విష్ణుధర్మోక్తేః, 'సమాయోగే తు రోహిణ్యాం నిశీథే రాజసత్తమ। సమజాయత గోవిన్దో బాలరూపీ చతుర్భుజః॥ తస్మాత్తం పూజయేత్తత్ర యథావిత్తానురూపతః॥ ఇతి వహ్నిపురాణాచ్చార్ధరాత్రస్య కర్మకాలత్వమవసీయతే। అతః 'కర్మణో యస్య యః కాలః' ఇత్యాదివచనాత్పూర్వత్రైవ ప్రాప్తేః పరదినే సతోఽపి రోహిణీయోగస్య న ప్రయోజకత్వమ్ ; అన్యథా బుధవారాదేరపి తత్త్వాపత్తేః। కించ 'జయన్తీ' శబ్దో రాత్రివిశేష వచనః; 'అభిజిన్నామ నక్షత్రం జయన్తీ నామ శర్వరీ। ముహూర్తో విజయో నామ యత్ర జాతో జనార్దనః॥' ఇతి బ్రహ్మాణ్డపురాణాత్। తేన తద్యోగిరోహిణ్యాం గౌణత్వాన్న వ్రతభేదః। యత్తు 'వాసరే వా నిశాయాం వా' ఇతి, తత్కైముతికన్యాయేన నిశీథయోగస్యైవ స్తుత్యర్థం పూర్వదినేఽర్ధరాత్ర యోగాభావే ప్రాశస్త్యార్థమిత్యాహుః। అన్యే తు– యద్యపి 'దివా వా యది వా రాత్రౌ నాస్తి చేద్రోహిణీకలా। రాత్రియుక్తాం ప్రకుర్వీత విశేషేణేన్దుసంయుతామ్॥' ఇత్యనేన రోహిణీయోగాభావేఽర్ధరాత్రవ్యాప్తేర్గ్రాహ్యతోక్తా, తథాపి యస్మిన్వర్షే జయన్తీయోగో నాస్తి తత్ర జయన్తీవ్రతలోపే ప్రాప్తే అష్టమీమాత్రేఽపి జయతీవ్రతం కార్యం ఇత్యేవంపరమిదమితి తదాశయః। అత్ర హి 'సత్రాయాగూర్య విశ్వజితా యజేత।' 'ఏషామసంభవే కుర్యాదిష్టిం వైశ్వానరీం ద్విజః।' ఇతివద్రోహిణీయోగాభావే విధానాత్తత్కార్యాపత్తిః స్యాత్। అత ఏవోక్తం– 'జయన్తీ నామ శర్వరీ' ఇతి।

యచ్చ స్కాన్దే– 'ఉదయే చాష్టమీ కించిన్నవమీ సకలా యది। భవతే బుధసంయుక్తా ప్రాజాపత్యర్క్షసంయుతా॥ అపి వర్షశతేనాపి లభ్యతే వాఽథవా న వా॥ ' ఇతి। యచ్చ పాద్మే– 'ప్రేతయోనిగతానాం తు ప్రేతత్వం నాశితం తు తైః। యైః కృతా శ్రావణే మాసి అష్టమీ రోహిణీయుతా॥ కిం పునర్బుధవారేణ సోమేనాపి విశేషతః। కిం పునర్నవమీయుక్తా కులకోట్యాస్తు ముక్తిదా॥' ఇతి, తద్ధానాదివిషయమ్। ఉపవాసాశ్రవణాదిత్యనన్తభట్టః, జయన్తీపరమితి హేమాద్రిః। ఉదయే =చన్ద్రోదయ ఇతి కేచిత్। తన్న; చన్ద్రోదయసత్త్వేఽసందేహాన్నవమీ సకలేత్యయోగాన్మానాభావాచ్చ।తేన పూర్వేద్యుః సప్తమీవేధే పరదినే సూర్యోదయే ఘటికాపి గ్రాహ్యా; పూర్వవిద్ధాష్టమీతి పాద్మోక్తేః। ఇతి యుక్తమ్। అతో న వ్రతభేదో నాప్యన్తర్భావ ఇత్యూచివాన్। గౌడాస్తు నవమీక్షయపరమిదం వచనమ్ ; 'నవమీ సకలా యది ' ఇతి విశిష్యోక్తేః। ఏతత్పూర్వదినే జయన్త్యభావపరమిత్యాహుః।

జయన్త్యాదిసర్వాపవాదోఽయమితి చూడామణ్యాదయః। వయం తు– సత్యం వ్రతభేదః, లోకాస్తు జన్మాష్టమీమేవానుతిష్ఠన్తి। నహి 'శ్రావణే వా నభస్యే వా రోహిణీసహితాష్టమీ। యదా కృష్ణా నరైర్లబ్ధా సా జయన్తీతి కీర్తితా॥ శ్రావణే న భవేద్యోగో నభస్యే తు భవేద్ధ్రువమ్॥' ఇతి మాధవీయే వసిష్ఠసంహితోక్తాపి భాద్రే జయన్తీ కేనాపి న క్రియతే।అతః పూర్వేద్యురేవోపవాసః। యద్వా గుణాత్ఫలమ్। 'సప్తమే బ్రహ్మవర్చసకామముపనయేత్' ఇతివదిత్యన్యే। తన్న; నిత్యత్వానుపపత్తేః। అత్ర గౌణముఖ్యచాన్ద్రాభ్యామేక ఏవ మాస ఇత్యన్యే। తన్న; ఏకవాక్యే ఉభయనిర్దేశే 'వా' శబ్దద్వయాయోగాత్। అతో జయన్తీవ్రతస్యాపి నిత్యత్వాదుపవాసద్వయం కార్యమితి బ్రూమః। అత ఏవ హేమాద్రిమదనరత్నాదౌ జన్మాష్టమీవ్రతం జయన్తీవ్రతం చ భిన్నముక్తమ్। భిన్నకాలత్వాత్సర్వథా తావదన్తర్భావో నేతి సిద్ధమ్। యద్యపి పూర్వా పరా వాఇల్పాపిరోహిణీయుత్రైవ కార్యేతి గ్రన్థానాం తత్త్వం ప్రతీయతే, తదపి జయన్తీపరమేవ। ఇదం చ కామ్యమేవయనన్తభట్టః। తద్దూషణం హేమాద్రౌ జ్ఞేయమ్। నిత్యం కామ్యమితి తు బహవః।

నను యథా విష్ణుశృఙ్ఖలయోగేన శ్రవణద్వాదశీవామనజయన్త్యాదిసర్వసిద్ధిర్యథా వైకాదశీ స్వల్పాపి పరా, తథా 'కలా కాష్ఠా ముహూర్తాపి యదా కృష్ణాష్టమీ తిథిః। నవమ్యాం సైవ గ్రాహ్యా స్యాత్సప్తమీసంయుతా న హి॥' ఇత్యాదివచనాదర్ధోదయాదివద్యోగాధిక్యే ఫలాధిక్యాత్పరైవ జన్మాష్టమీ యుక్తేతి చేత్ వార్తమార్త్థ। న హి తత్ర వ్రతభేదో ద్వయోర్నిత్యత్వం ద్వయోరకరణే దోషో వా శ్రుతః। ఇహ త్వేత్రైస్త్రిభిర్హేతుభిః సంజ్ఞాభేదాద్ధర్మభేదాత్కాలభేదాచ్చోపవాసభేదః స్పష్ట ఏవ। ఏకదైవతత్వాచ్ఛ్రవణద్వాదశీవన్న పారణాలోపదోషోఽపి, తేన వ్రతద్వయమేవ యుక్తమ్ ; ద్వయోరపి నిత్యత్వాత్। కేచిత్తు– 'త్రేతాయాం ద్వాపరే చైవ రాజన్కృతయుగే తథా। రోహిణీసహితా చేయం విద్వద్భిః సముపోషితా॥ అతః పరం మహీపాల సంప్రాప్తే తామసే కలౌ। జన్మనా వాసుదేవస్య భవితా వ్రతముత్తమమ్॥' ఇతి హేమాద్రౌ వహ్నిపురాణాత్ కలౌ జన్మాష్టమీవ్రతమేవ, న జయన్తీవ్రతమిత్యాహుః। తన్న; 'తామసే కలౌ' ఇత్యుక్తేః పరమశ్రేయోహేతోరస్య కలౌ పాపినాం దుర్లభత్వముచ్యతే। తేన కలౌ తామసా న కరిష్యన్తి కింతు ధన్యాస్త ఏవేత్యర్థః; అన్యథా 'శూద్రాశ్చ బ్రాహ్మణాచారా భవిష్యన్తి యుగే కలౌ।' ఇత్యాదౌ విధికల్పనాపత్తేః॥

అత్ర నిశీథవేధ ఏవ గ్రాహ్యః; పూర్వోక్తవచనేషు తస్యైవ ముఖ్యకాలత్వోక్తేః। 'అష్టమీ శివరాత్రిశ్చ హ్యర్ధరాత్రాదధో యది। దృశ్యతే ఘటికా యా సా పూర్వవిద్ధా ప్రకీర్తితా॥" ఇతి మాధవీయే పురాణాన్తరాత్, 'అర్ధరాత్రే తు రోహిణ్యాం యదా కృష్ణాష్టమీ భవేత్। తస్యామభ్యర్చనం శౌరేర్హన్తి పాపం త్రిజన్మజమ్॥' ఇతి భవిష్యోక్తేః। 'అష్టమీ రోహిణీయుక్తా నిశ్యర్ధే దృశ్యతే యది ముఖ్యకాల ఇతి ఖ్యాతస్తత్ర జాతో హరిః స్వయమ్॥' ఇతి వసిష్ఠసంహితోక్తేశ్చ॥

తత్రాష్టమీ ద్వేధా–రోహిణీరహితా తద్యుతా చ। ఆద్యాపి చతుర్ధా– పూర్వేద్యురేవ నిశీథయోగినీ పరేధురేవోభయేద్యురనుభయేద్యుశ్చేతి। తత్రాద్యయోరసందేహ ఏవ; కర్మకాలవ్యాప్తేః। 'జన్మాష్టమీ రోహిణీ చ శివరాత్రిస్తథైవ చ। పూర్వవిద్ధైవ కర్తవ్యా తిథిభాన్తే చ పారణమ్॥' ఇతి భృగూక్తేశ్చ।అస్మాత్కేవలరోహిణ్యుపవాసోఽపి సిద్ధః। అన్త్యయోః పరైవ; ప్రాతఃసంకల్పకాల- వ్యాప్తేరాధిక్యాత్। 'వర్జనీయా ప్రయత్నేన సప్తమీసంయుతాష్టమీ।' ఇతి బ్రహ్మవైవర్తాచ్చ । ఏవమంశతః సమవ్యాప్తావపి। విషమవ్యాప్తౌ త్వాధిక్యేన నిర్ణయః।

రోహిణీయుతాపి చతుర్ధా- పూర్వేయురేవ నిశీథే రోహిణీయుతా పరేధురేవోభయేరనుభయేయుశ్చ। అత్రాప్యాద్యయోరసందేహః; 'కార్యా విద్ధాపి సప్తమ్యా రోహిణీసహితాష్టమీ।' ఇతి పద్మోక్తేః। 'జయన్త్యాం పూర్వవిద్ధాయాముపవాసం సమాచరేత్।' ఇతి గారుడాచ్చ। 'సప్తమీసంయుతాష్టమ్యాం నిశీథే రోహిణీ యది। భవితా సాఽష్టమీ పుణ్యా యావచ్చన్ద్రదివాకరౌ॥' ఇతి వహ్నిపురాణాఇచ్చ। ద్వితీయేఽసందేహ ఏవ। తృతీయపక్షే పరైవ; 'వర్జనీయా ప్రయత్నేన సప్తమీసంయుతాష్టమీ। సఋక్షాపి న కర్తవ్యా సప్తమీసంయుతాష్టమీ॥' ఇతి బ్రహ్మవైవర్తాత్। చతుర్థ్యపి త్రేధా– పూర్వేయుర్నిశీథేఽష్టమీ పరేఽహ్ని రోహిణీ, పరేఽహ్న్యష్టమీ పూర్వేఽహ్ని రోహిణీ, ఉభయేధురుభయస్య నిశీథాసంబన్ధో వేతి। ఆద్యే పరేద్యుర్జయన్తీయోగస్య సత్త్వాత్పరైవేతి మాధవః। తదుక్తం తేనైవ– 'యస్మిన్వర్షే జయన్త్యాఖ్యో యోగోజన్మాష్టమీ తదా। అన్తర్భూతా జయన్త్యాం స్యాదృక్షయోగప్రశస్తితః॥' ఇతి। 'పూర్వవిద్ధాఽష్టమీ యా తు ఉదయే నవమీదినే। ముహూర్తమపి సంయుక్తా సంపూర్ణా సాష్టమీ భవేత్॥ కలా కాష్ఠా ముహూర్తాపి యదా కృష్ణాష్టమీ తిథిః। నవమ్యాం సైవ గ్రాహ్యా స్యాత్సప్తమీసంయుతా న హి॥" ఇతి పాద్మోక్తేశ్చ। కేచిత్తు హేమాద్రౌ– 'అష్టమ్యా : ప్రాధాన్యాత్తస్యాశ్చ పూర్వేయుః కర్మకాలవ్యాపిత్వాత్పూర్వైవ। పాద్మం తు పూర్వేఽహ్ని నిశీథేఽష్టమ్యభావే జ్ఞేయమ్। అన్తర్భావోక్తిస్తు మూర్ధదన్ద్రణామాత్రం ' ఇతి ఆహుః। అన్యే తు 'పూర్వవిద్ధాష్టమీ' ఇతి వాక్యేన జన్మాష్టమ్యాం సూర్యోదయే సప్తమీవేధనిషేధాత్కలాఘటీమాత్రాప్యాదాయికీ గ్రాహ్యా। 'కార్యా విద్ధాపి సప్తమ్యా' ఇతి జయన్తీపరమ్; 'జయన్త్యాం పూర్వవిద్ధాయాముపవాసం సమాచరేత్।' ఇత్యేకవాక్యత్వాత్। తత్రాపి ద్వయోర్నిత్యత్వాత్కాలభేదాచ్చోపవాసద్వయం భవత్యేవ। యదా తు కేవలాష్టమీ శుద్ధాధికా తదా త్యాగహేతోః సప్తమీవేధస్యాభావాత్పూర్వైవ। యది వావిద్ధన్యూనా తదా పరదినే గ్రాహ్యతిథేరభావాత్పూర్వైవ। ఏవం సర్వాణ్యౌదాయికవాక్యాని సప్తమీవేధపరాణి। యే తు " 'జన్మాష్టమీం పూర్వవిద్ధాం సఋక్షాం సకలామపి। విహాయ నవమీం శుద్ధాముపోష్య వ్రతమాచరేత్॥' ఇతి వ్యాసోక్తే విద్ధాయాః క్షయే శుధనవమ్యాముపవాసః। దశమీవేధే ద్వాదశ్యుపవాసవత్" ఇత్యాహుః, తే నిర్మూలత్వాదుపేక్ష్యాః; 'ముహూర్తమపి సంయుతా' ఇతి రోహిణీయోగే త్యాజ్యఖోక్తేః, తిథ్యన్తపారణవాక్యానాం నిర్విషయత్వాపత్తేః। న చ జయన్తీపరాణి

శుద్ధాధికాపరాణి వా తాని। భృగ్వాద్యైః పూర్వవిద్ధాష్టమ్యామపి తిథ్యన్తే పారణోక్తేః। తేన 'కలా కాష్ఠా' ఇతి వాక్యాన్తరవశాజ్జయన్తీపరమేతత్।

తత్త్వం తు– అష్టమ్యాః కర్మకాలవ్యాప్తేః 'దివా వా యది వా రాత్రౌ నాస్తి చేద్రోహిణీకలా। రాత్రియుక్తాం ప్రకుర్వీత విశేషేణేన్దుసంయుతామ్॥' ఇతి పూర్వోక్తవాక్యైః రోహిణీయోగాభావే గ్రాహ్యత్వోక్తేర్వచనాత్కర్మకాలవ్యాపినీం త్యక్త్వా పూర్వా పరా వాఽల్పాపి రోహిణీయుతా గ్రాహ్యా। మాధవమదనరత్ననిర్ణయామృతానన్తభట్టగౌడ మైథిలగ్రన్థాదిష్వప్యేవమితి। యుక్తం తు– ఉపవాసద్వయం కార్యం ద్వయోర్నిత్యత్వాదితి తు వయమ్। అన్త్యయోః పరైవ; 'సప్తమీసంయుతాష్టమ్యాం భూత్వా ఋక్షం ద్విజోత్తమ। ప్రాజాపత్యం ద్వితీయేఽహ్ని ముహూర్తార్ధం భవేద్యది॥ తదాష్టయామికం పుణ్యం ప్రోక్తం వ్యాసాదిభిః పురా॥' ఇతి స్కాన్దాత్। 'ముహూర్తేనాపి సంయుక్తా సంపూర్ణా సాష్టమీ భవేత్। కిం పునర్నవమీయుక్తా కులకోట్యాస్తు ముక్తిదా॥' ఇతి పాద్మాచ్చేతి దిక్। నిమ్బాదిత్యోపాసకాస్తు జన్మాష్టమీరామనవమీశివరాత్ర్యాదౌ పూర్వేఽహ్ని కర్మకాలీనాం తిథిం త్యక్త్వా ద్విత్రిముహూర్తా పరైవ తిథిర్గ్రాహ్యా; 'ఉదయవ్యాపినీ గ్రాహ్యా కులే తిథిరుపోషణే। నిమ్బార్కో భగవాన్యేషాం వాఞ్ఛితార్థఫలప్రదః॥' ఇతి హేమాద్రౌ మాత్స్యోక్తముక్తిసప్తమీవ్రతే భవిష్యోక్తేరియాహుః। తన్న; 'యది ద్వితీయే దివసే తు ఋక్షతిథ్యోర్యుతిః స్యాన్న తదోపవాసః। పూర్వే ప్రకుర్యాద్దివసే ద్వితీయే దినేశభక్తోఽథ తదా వ్రతాద్యమ్।' ఇతి మాత్స్యవాక్యేన తత్రైవ ఉపసంహారాత్సర్వార్థత్వేన మానాభావాత్। ఋక్షతిథ్యోః=హస్తసప్తమ్యోః। అన్యథా ఋషిపఞ్చమ్యాదౌ తదాపత్తిః, శిష్టాచారాన్నేతి చేత్, -న; తస్య న్యాయవచోవిరోధేన హేయత్వాత్। ఇదానీం క్వాపి నిమ్బార్కోపాసనాభావాచ్చేతి సంక్షేపః॥

పారణం తు– 'తిథిరష్టగుణం హన్తి నక్షత్రం చ చతుర్గుణమ్। తస్మాత్ప్రయత్నతః కుర్యాత్తిథిభాన్తే చ పారణమ్॥' ఇతి బ్రహ్మవైవర్తాత్, 'తిథ్యృక్షయోర్యదా ఛేదో నక్షత్రాన్తమథాపి వా।

అర్ధరాత్రేఽథవా కుర్యాత్పారణం స్వపరేఽహని।' ఇతి హేమాద్రౌ వచనాచ్చర్ధరాత్రేఽప్యుభయాన్తేఽన్యతరాన్తేవేతి ముఖ్యః పక్షః। 'సర్వేష్వేవోపవాసేషు దివా పారణమిష్యతే।' ఇతి బ్రహ్మవైవర్తం త్వన్యవిషయమ్।దినే ముఖ్యకాలలాభేఽన్యతరాన్తే వా జ్ఞేయమ్। గౌడాస్తు– 'న రాత్రౌ పారణం కుర్యదృతే వై రోహిణీవ్రతాత్। తత్ర నిశ్యపి తత్కుర్యాద్వర్జయిత్వా మహానిశామ్॥" ఇతి బ్రహ్మాణ్డపురాణాద్రాత్రౌసార్ధప్రహరమధ్యే కార్యమ్। 'మహానిశా తు విజ్ఞేయా మధ్యమం మధ్యయామయోః।' తథా– 'మధ్యమప్రహరే

రాత్రేర్విజ్ఞేయా తు మహానిశా।' ఇతి స్మృత్యన్తరాత్। కల్పతరౌ మదనరత్నే చైవమ్। కామధేనౌ గర్గస్తు– 'మహానిశా తు విజ్ఞేయా మధ్యమం ప్రహరద్వయమ్।' ఇత్యాహ। వృద్ధశాతాలపస్తు– 'మహానిశా ద్వే ఘటికే రాత్రౌ మధ్యమయామయోః।' ఇత్యాహ। వేదపాఠపరమేతదిత్యన్యే। మహానిశాయామన్యతరాన్తే తృతీయదినే పారణమ్ ; 'అపరేఽహని' ఇతి పారణోత్తరదినపరత్వాత్ ఉభయాన్తాపేక్షణాదిత్యాహుః। తత్త్వం తు– మహానిశాతోఽర్వాగన్యతరాన్తలాభే మహానిశానిషేధః, మహానిశాయామేవ లాభే తత్రైవ పారణమితి। దివోదాసస్తు– 'రజనీప్రహరం యావత్ప్రవృత్తిః కర్మణో మతా। పారణం తావదేవేష్టం ప్రమాదాన్న భవేద్యది॥" ఇతి స్కాన్దాదూర్ధ్వం నిషేధమాహ,– తన్నిర్మూలమ్। అశక్తౌ తు వహ్నిపురాణే– 'భాన్తే కుర్యాత్తిథేర్వాపి శస్తం భారత పారణమ్।' ఇతి। గారుడే విష్ణుధర్మే చ– 'జయన్త్యాం పూర్వవిద్ధాయాముపవాసం సమాచరేత్। తిథ్యన్తే వోత్సవాన్తే వా వ్రతీ కుర్వీత పారణమ్॥' అశక్తౌ తు– 'తిథ్యన్తే తిథిభాన్తే వా పారణం యత్ర చోదితమ్।యామత్రయోర్ధ్వగామిన్యాం ప్రాతరేవ హి పారణా॥ స ఏవోత్సవాన్తః, 'తిథ్యన్తే వోత్సవాన్తే వా వ్రతీ కుర్వీత పారణమ్।' ఇతి కాలాదర్శోక్తేశ్చేతి సంక్షేపః॥

జన్మాష్టమీవ్రతవిధిః—

అష్టమ్యాం విశేషో హేమాద్రౌ భవిష్యే– 'తతోఽష్టమ్యాం తిలైః స్నాతో నద్యాదౌ విమలే జలే। సుదేశే శోభనం కుర్యాద్దేవక్యాః సూతికాగృహమ్॥ తన్మధ్యే ప్రతిమా స్థాప్యా సా చాప్యష్టవిధా స్మృతా। కాఞ్చనీ రాజతీ తామ్రీ పైత్తలీ మృన్మయీ తథా॥ వార్క్షీ మణిమయీ చైవ వర్ణకైర్లిఖితాథవా। సర్వలక్షణసంపూర్ణా పర్యఙ్కే చ పటావృతే। దేవకీం తత్ర చైకస్మిన్ప్రదేశే సూతికాగృహే। ప్రస్రుతాం చ ప్రసూతాం చ స్థాపయేన్మఞ్చకోపరి॥ మాం తత్ర బాలకం సుప్తం పర్యఙ్కే స్తనపాయినమ్। యశోదాం తత్ర చైకస్మిన్ప్రదేశే సూతికాగృహే॥ తద్వచ్చ కల్పయేత్పార్థ ప్రసూతవరకన్యకామ్। కశ్యపో వసుదేవోఽయమదితిశ్చైవ దేవకీ॥ శేషో వై బలభద్రోఽయం యశోదా క్షితిరన్వభూత్। నన్దః ప్రజాపతిర్దక్షో గర్గశ్చాపి చతుర్ముఖః॥ గౌర్ధేనుః కుఞ్జరశ్చైవ దానవాః శస్త్రపాణయః। లేఖనీయాశ్చ తత్రైవ కాలియో యమునాహ్రదే ॥ ఇత్యేవమాది యత్కించిచ్చరితం మమ। లేఖయిత్వా ప్రయత్నేన పూజయద్భక్తితత్పరః॥ మన్త్రేణానేన కౌన్తేయ దేవకీం పూజయేన్నరః॥ గాయద్భిః కిన్నరాద్యైః సతతపరివృతా వేణువీణానినాదైః శృఙ్గారాదర్శకుమ్భప్రవరవృతకరైః కింకరైః సేవ్యమానా। పర్యఙ్కే స్వాస్తృతే యా ముదితతరముఖీ పుత్రిణీ సమ్యగాస్తే సా దేవీ దేవమాతా జయతి సుతనయా దేవకీ కాన్తరూపా॥ పాదౌ సంవాహయన్తీ శ్రీర్దేవక్యాశ్చరణాన్తికే। నిషణ్ణా పఙ్కజే పూజ్యా నమో దేవ్యై శ్రియే ఇతి॥ అర్ధరాత్రే వసోర్ధారాం పాతయేద్గుడసర్పిషా। నాడీవర్ధాపనం షష్ఠీ నామాదేః కరణం మమ॥ తతో మన్త్రేణ వై దద్యాచ్చన్ద్రయార్ఘ్యం సమాహితః। శఙ్ఖే తోయం

సమాదాయ సపుష్పకుశచన్దనమ్॥ జానుభ్యాం ధరణీం గత్వా చన్ద్రాయార్ఘ్యం నివేదయేత్॥ క్షీరోదార్ణవసంభూత అత్రిగోత్రసముద్భవ। గృహాణార్ఘ్యం శశాఙ్కదం రోహిణ్యా సహితో మమ। జ్యోత్స్నాపతే నమస్తుభ్యం నమస్తే జ్యోతిషాం పతే। నమస్తే రోహిణీకాన్త అర్ఘ్యే నః ప్రతిగృహ్యతామ్॥ యథా పుత్రం హరిం లబ్ధ్వా ప్రాప్తా తే నిర్వృతిః పరా। తామేవ నిర్వృతిం దేహి సుపుత్రం దర్శయస్వ మే॥" ఇతి దేవక్యర్ఘ్యః। 'తతః పుష్పాఞ్జలిం దత్త్వా యామే యామే ప్రపూజయేత్। ప్రభాతే బ్రాహ్మణాన్ శక్త్యా భోజయేద్భక్తిమాన్నరః॥' 'ఓం నమో వాసుదేవాయ గోబ్రాహ్మణహితాయ చ। శాన్తిరస్తు శివం చాస్తు ఇత్యుక్త్వా మాం విసర్జయేత్॥' ఇదం ప్రతిమాసకృష్ణాష్టమ్యామప్యుక్తం మదనరత్నే వహ్నిపురాణే—ప్రతిమాసం చ తే పూజామష్టమ్యాం యః కరిష్యతి। మమ చైవాఖిలాన్కామాన్స సంప్రాప్స్యత్యసంశయమ్॥' తథా - 'అనేన విధినా యస్తు ప్రతిమాసం నరేశ్వర। కరోతి వత్సరం పూర్ణే యావదాగమనం హరేః।। దద్యాచ్ఛయ్యాం సుసంపూర్ణాం 'గోభీ రత్నైరలంకృతామ్॥'

ఇతి జన్మాష్టమీవ్రతమ్॥

కుశగ్రహణవిధిః।—

భాద్రామావాస్యాయాం కుశగ్రహణముక్తం హేమాద్రౌ హారీతేన– 'మాసే నభస్యమావాస్యా, తస్యాం దర్భోచ్చయో మతః। అయాతయామాస్తే దర్భా వినియోజ్యాః పునః పునః।। ' నభః = శ్రావణః। తేన దర్భాన్తమాసే జన్మాష్టమ్యనన్తరం దర్శో లభ్యతే। మదనరత్నే తు– 'మాసే నభస్యేఽమావాస్యా, తస్యాం దర్భోంచ్చయో మతః।' ఇతి మరీచివాక్యముక్తమ్। నభస్యః = భాద్రపదః। తేన మహాలయాన్తర్గతదర్శో లభ్యతే। గౌణముఖ్యచాన్ద్రాభ్యామేక ఏవ దర్శ ఇత్యన్యే॥

హరితాలికా వ్రతమ్।

భాద్రపదశుక్లతృతీయాయాం హరితాలికావ్రతమ్ । తత్ర పరా గ్రాహ్యా; 'ముహూర్తమాత్రసత్త్వేఽపి దినే గౌరీవ్రతం పరే। శుద్ధాధికాయామప్యేవం గణయోగప్రశంసనాత్' ఇతి మాధవోక్తేః। చతుర్థీయుక్తాయాం ఫలాధిక్యమ్। మాధవీయే ఆపస్తమ్బః– 'చతుర్థీసహితా యా తు సా తృతీయా ఫలప్రదా। అవైధవ్యకరా స్త్రీణాం

పుత్రపౌత్రప్రవర్ధినీ।। ద్వితీయాయోగే ప్రత్యవాయమాహ స ఏవ– 'ద్వితీయాశేషసంయుక్తాం యా కరోతి విమోహితా। సా వైధవ్యమవాప్నోతి ప్రవదన్తి మనీషిణః॥' ఇతి। 'ఆద్యా మధుశ్రావణికా కజ్జలీ హరితాలికా। చతుర్థీమిశ్రితా స్త్రీభిదివానక్తే విధీయతే॥ తృతీయా నభసః శుక్లా మధుస్రావణికా స్మృతా। భాద్రస్య కజ్జలీ కృష్ణా, శుక్లా చ హరితాలికా।' ఇతి దివోదాసోదాహృతవచనాచ్చ॥

గణేశచతుర్థీ వ్రతమ్।—

భాద్రశుక్లచతుర్థీ వరదచతుర్థీ। సా మధ్యాహ్నవ్యాపినీ గ్రాహ్యా; 'ప్రాతః శుక్లతిలైః స్నాత్వా మధ్యాహ్నే పూజయేన్నృప।' ఇతి హేమాద్రౌ భవిష్యే తత్రైవ పూజోక్తేః। మదనరత్నేఽప్యేవమ్। పరదినే ఏవాంశేన సాకల్యేన వా మధ్యాహ్నవ్యాయభావే సర్వపక్షేషు పూర్వా గ్రాహ్యా। తథా చ బృహస్పతిః :– 'చతుర్థీ గణనాథస్య మాతృవిద్ధా ప్రశస్యతే।

మధ్యాహ్నవ్యాపినీ చేత్స్యాత్పరతశ్చేత్పరేఽహని॥' ఇతి। 'మాతృవిద్ధా ప్రశస్తా స్యాచ్చతుర్థీ గణనాయకే। మధ్యాహ్నే పరతశ్చేత్స్యాన్నాగవిద్ధా ప్రశస్యతే॥' ఇతి మాధవీయే స్మృత్యన్తరాచ్చ। తత్ర గణేశరూపం స్కాన్దే– 'ఏకదన్తం శూర్పకర్ణం నాగయజ్ఞోపవీతినమ్। పాశాఙ్కుశధరం దేవం ధ్యాయేత్సిద్ధివినాయకమ్॥' ఇతి। ఇయం రవిభౌమయోరతిప్రశస్తా; 'భాద్రశుక్ల చతుర్థీ యా భౌమేనార్కేణ వా యుతా। మహతీ సాత్ర విఘ్నేశమర్చిత్వేష్టం లభేన్నరః॥' ఇతి నిర్ణయామృతే వారాహోక్తేః।

అత్ర చన్ద్రదర్శనం నిషిద్ధమ్। తథా చాపరార్కే మార్కణ్డేయః– 'సింహాదిత్యే శుక్లపక్షే చతుర్థ్యాం చన్ద్రదర్శనమ్। మిథ్యాభిదూషణం కుర్యాత్తస్మాత్పశ్యేన్న తం సదా॥" ఇతి। చతుర్థ్యాం న పశ్యేదిత్యన్వయః; ప్రధానక్రియాన్వయలాభాత్। తేన చతుర్థ్యాముదితస్య పఞ్చమ్యాం న నిషేధః। గౌడా అప్యేవమాహుః। పరాశరోఽపి– 'కన్యాదిత్యే చతుర్థ్యాం తు శుక్లే చన్ద్రస్య దర్శనమ్। మిథ్యాభిదూషణం కుర్యాత్తస్మాత్పశ్యేన్న తం తదా॥ తద్దోపశాన్తయే సింహః ప్రసేనమితి వై పఠేత్। ఇతి। శ్లోకస్తు విష్ణుపురాణే– 'సింహః ప్రసేనమవధీసింహో జామ్బవతా హతః। సుకుమారక మా రోదీస్తవ హ్యేష స్యమన్తకః॥' ఇతి॥

ఋషిపఞ్చమీ వ్రతమ్।—

భాద్రపదశుక్లపఞ్చమీ ఋషిపఞ్చమీ। సా చ మధ్యాహ్నవ్యాపినీ గ్రాహ్యా; 'పూజావ్రతేషు సర్వేషు మధ్యాహ్నవ్యాపినీ తిథిః।' ఇతి మాధవీయే హారీతోక్తేః। దినద్వయే తత్త్వే హేమాద్రిమతే పరా; 'సితా పరయుతా స్యాత్పఞ్చమీ' ఇతి దీపికోక్తేః। మాధవమతే పూర్వా; 'సర్వత్ర పఞ్చమీ పూర్వా' ఇత్యుక్తేః। యుగ్మవాక్యాన్నిర్ణయస్తు యుక్తః। ఋషిపఞ్చమీ షష్ఠీయుతైవేతి దివోదాసః। 'అత్ర ఋషీన్ప్రతిమాసు పూజయిత్వాఽకృష్టభూమిజశాకేన వర్తనమ్। ఏవం సప్తవర్షాణి కృత్వా సప్తకుమ్భేషు ప్రతిమాసు సంపూజ్య పరేఽహ్ని తత్తన్మన్త్రేణాష్టోత్తరశతం తిలాన్హుత్వా సప్త బ్రాహ్మణాన్భోజయేత్' ఇతి నిర్ణయామృతే॥

భాద్రశుక్లషష్ఠీ సూర్యషష్ఠీ। సా సప్తమీయుతైవేతి దివోదాసః; 'శుక్లే భాద్రపదే షష్ఠయాం స్నానం భాస్కరపూజనమ్। ప్రాశనం పఞ్చగవ్యస్య అశ్వమేధఫలాధికమ్॥" ఇతి వచనాత్। కల్పతరౌ భవిష్యే– 'యేయం భాద్రపదే మాసి షష్ఠీ స్యాద్భరతర్షభ। యోఽస్యాం పశ్యతి గాఙ్గేయం దక్షిణాపథవాసినమ్॥ బ్రహ్మహత్యాదిపాపైస్తు ముచ్యతే నాత్ర సంశయః॥' గాఙ్గేయః = స్వామికార్తికేయః॥

దూర్వాష్టమీ।—

భాద్రపదశుక్లసప్తమ్యాం ముక్తాభరణవ్రతమ్। తత్ర సప్తమీ పూర్వయుతా గ్రాహ్యా; 'షణ్మున్యోః' ఇతి యుగ్మవాక్యాత్। భాద్రపద శుక్లాష్టమీ దూర్వాష్టమీ। సా పూర్వ గ్రాహ్యా; 'శ్రావణీ దుర్గనవమీ దూర్వా చైవ హుతాశనీ। పూర్వవిద్ధా తు కర్తవ్యా

శివరాత్రిర్బలేర్దినమ్॥' ఇతి హేమాద్రీ బృహద్యమోక్తేః। 'శుక్లాష్టమీ తిథిర్యా తు మాసి

--అత్ర "మృన్మయాదిమూర్తౌ ప్రాణప్రతిష్ఠాపూర్వకం వినాయకం షోడశోపచారైః సంపూజ్యైకమోదకేన నైవేద్యం దత్త్వా సగన్ధా ఏకవింశతిదూర్వా గృహీత్వా– 'గణాధిపాయోమాపుత్రాయాఘనాశనాయ వినాయకాయేశపుత్రాయ సర్వసిద్ధిదాయైకదన్తాయేభవక్త్రాయ మూషకవాహనాయ కుమారగురవే' ఇతి దశనామభిర్దూర్వయోర్ద్వయం ద్వయం సమర్ప్యావశిష్టామేకాం దూర్వాం ఉక్తదశనామభిః సమర్పయేత్। దశ మోదకాన్ విప్రాయ దత్త్వా దశ స్వయం భుఞ్జీత" ఇతి సంక్షేపతః పూజావిధిర్ధర్మసిన్ధావుక్తః। విస్తరస్తు వ్రతరాజాదిగ్రన్థేభ్యోఽవసేయః।

భాద్రపదే భవేత్। దూర్వాష్టమీ తు సా జ్ఞేయా నోత్తరా సా విధీయతే॥" ఇతి పురాణసముచ్చయాచ్చ । యత్తు– 'ముహూర్తే రౌహిణేఽష్టమ్యాం పూర్వా వా యది వా పరా। దూర్వాష్టమీ తు సా కార్యా జ్యేష్ఠాం మూలం చ వర్జయేత్॥" ఇతి తత్రైవాపరార్కే ఉక్తమ్। తత్పూర్వదినే జ్యేష్ఠాదియోగే ద్రష్టవ్యమ్; 'దూర్వాష్టమీ సదా త్యాజ్యా జ్యేష్ఠామూలర్క్షసంయుతా।' తథా– 'ఐన్ద్రర్క్షే పూజితా దూర్వా హన్త్యపత్యాని నాన్యథా। భర్తురాయుర్హరా మూలే తస్మాత్తాం పరివర్జయేత్॥' ఇతి తత్రైవ తన్నిషేధాత్। ఇదమగస్త్యోదయే కన్యార్కే చ న కార్యమ్; 'శుక్లే భాద్రపదే మాసి దూర్వాసంజ్ఞా తథాఽష్టమీ॥ సింహార్క ఏవ కర్తవ్యా న కన్యార్కే కదాచన॥॥ సింహస్థే సోత్తమా సూర్యేఽనుదితే మునిసత్తమ॥" ఇతి మదనరత్నే స్కాన్దోక్తేః అగస్త్యే ఉదితే తాత పూజయేదమృతోద్భవామ్। వైధవ్యం పుత్రశోకం చ దశ వర్షాణి పఞ్చ చ॥' ఇతి తత్రైవ దోషోక్తేశ్చ। భాద్రపద శుక్లాష్టమ్యామగస్త్యోదయే భావిని సతి పూర్వకృష్ణాష్టమ్యామేవ కుర్యాదితి హేమాద్రిః। దీపికాప్యేవమ్। ఇదం చ వ్రతం స్త్రీణాం నిత్యమ్; 'యా న పూజయతే దూర్వాం మోహాదిహ యథావిధి॥ త్రీణి జన్మాని వైధవ్యం లభతే నాత్ర సంశయః॥ తస్మాత్సంపూజనీయా సా ప్రతివర్ష వధూజనైః॥' ఇతి పురాణసముచ్చయాత్। యదా జ్యేష్ఠాదికం వినాఽష్టమీ న లభ్యతే, తదా తత్రైవోక్తమ్- 'కర్తవ్యా చైకభక్తేన జ్యేష్ఠా మూలం యదా భవేత్। దూర్వామభ్యర్చయేద్భక్త్యా న వన్ధ్యం దివసం నయేత్॥' ఇతి। అత్ర విధిర్మదనరత్నే భవిష్యే- 'శుచౌ దేశే

దూర్వాపూజా—

ప్రజాతాయాం దూర్వాయాం బ్రాహ్మణోత్తమ। స్థాప్య లిఙ్గం తతో గన్ధైః పుష్పైర్ధూపైః సమర్చయేత్॥ దధ్యక్షతైర్ద్విజశ్రేష్ఠ అర్ఘ్యం దద్యాత్రిలోచనే। దూర్వాశమీభ్యాం విధివత్ పూజయేచ్ఛ్రద్ధయాన్వితః॥' మన్త్రస్తు– 'త్వం దూర్వేఽమృతజన్మాసి వన్దితాసి సురాసురైః। సౌభాగ్యం సంతతిం దేహి సర్వకార్యకరీ భవ॥ యథా శాఖాప్రశాఖాభిర్విస్తృతాఽసి మహీతలే। తథా మమాపి సంతానం దేహి త్వమజరామరమ్॥' ఇతి। అత్రానగ్నిపక్వం భక్షయేత్। 'అనగ్నిక్వమనీయాదన్నం దధి ఫలం తథా। అక్షారలవణం బ్రహ్మన్నశ్నీయాన్మధునాన్వితమ్॥॥' ఇతి తత్రైవ భవిష్యోక్తేః। భాద్రపదే ధిమాసే సతి నిర్ణయదీపే స్కాన్దే– 'అధిమాసే తు సంప్రాప్తే నభస్య ఉదయే మునేః। అర్వాగ్దూర్వావ్రతం కార్యం పరతో నైవ కుత్రచిత్॥'

అత్రైవ జ్యేష్ఠాపూజోక్తా మాధవీయే స్కాన్దే– 'మాసి భాద్రపదే శుక్లపక్షే జ్యేష్ఠర్క్ష సంయుతా। రాత్రిర్యస్మిదినే కుర్యాజ్జ్యేష్ఠాయాః పరిపూజనమ్॥' ఇతి। ఇయం జ్యేష్ఠాయోగవశేన పూర్వా పరా వా గ్రాహ్యా। దినద్వయయోగే పరా, పూర్వేఽహ్ని రాత్రియోగే పూర్వైవ; 'నవమ్యా సహ కార్యా స్యాదష్టమీ నాత్ర సంశయః। మాసి భాద్రపదే శుక్లపక్షే జ్యేష్ఠర్క్షసంయుతా॥ రాత్రిర్యస్మిన్దినే కుర్యాజ్జ్యేష్ఠాయాః పరిపూజనమ్।' ఇతి తత్రైవోక్తేః। అస్యాపవాదః– 'యస్మిన్దినే భవేజ్జ్యేష్ఠా మధ్యాహ్నాదూర్ధ్వమప్యణుః। తస్మిన్దవిష్యం పూజా చ న్యూనా చేత్పూర్వవాసరే॥॥' ఇతి। ఇదం కేవలతిథౌ నక్షత్రే చోక్తమ్। తత్రాద్యం కేవలతిథౌ కార్యమ్, అన్త్యం కేవలర్క్షే। తదుక్తం మాత్స్యే– 'ప్రత్యాబ్దికం తిథావుక్తం యజ్జ్యేష్ఠాదైవతవ్రతమ్। ప్రతిజ్యేష్ఠావ్రతం యచ్చ విహితం కేవలోడుని॥ తిథావేవాచరేదాద్యం ద్వితీయం కేవలర్క్షతః॥' ఇతి। అత ఏవ మదనరత్నే భవిష్యే నక్షత్రమాత్రే ఉక్తమ్- 'మాసి భాద్రపదే పక్షే శుక్లే జ్యేష్ఠా యదా భవేత్। రాత్రౌ జాగరణం కృత్వా ఏభిర్మన్త్రైశ్చ పూజయేత్॥' ఇతి। 'దాక్షిణాత్యాస్త్వృక్ష ఏవ కుర్వన్తి। హేమాద్రౌ స్కాన్దేఽపి - 'మాసి భాద్రపదే శుక్లపక్షే జ్యేష్ఠర్క్షసంయుతే। యస్మిన్కస్మిన్దినే కుర్యాజ్జ్యేష్ఠాయాః పరిపూజనమ్॥' ఇతి। తథా - 'మైత్రేణావాహయేద్దేవీం జ్యేష్ఠాయాం తు ప్రపూజయేత్। మూలే విసర్జయేద్దేవీం త్రిదినం వ్రతముత్తమమ్॥' ఇతి। మన్త్రస్తు- 'ఏహ్యేహి త్వం మహాభాగే సురాసురనమస్కృతే। జ్యేష్ఠే త్వం సర్వదేవానాం మత్సమీపగతా భవ॥' ఇత్యావాహ్య 'తామగ్నివర్ణామ్' ఇతి సంపూజ్య 'జ్యేష్ఠాయై తే నమస్తుభ్యం శ్రేష్ఠాయై తే నమో నమః।శర్వాయై తే నమస్తుభ్యం శాంకర్యై తే నమో నమః॥ జ్యేష్ఠే శ్రేష్ఠే తపోనిష్ఠే బ్రహ్మిష్ఠే సత్యవాదిని। ఏహ్యేహి త్వం మహాభాగే

అర్ఘ్యం గృహ్ణ సరస్వతి॥' ఇత్యర్ఘ్యః॥

భాద్రపదశుక్లద్వాదశ్యాం శ్రవణయోగరహితాయాం పారణం కుర్యాత్। 'ఆభాకాసితపక్షేషు' ఇతి దివోదాసోదాహృతవచనాత్ 'ఉపోష్యైకాదశీం మోహాత్పారణం శ్రవణే యది। కరోతి హన్తి తత్పుణ్యం ద్వాదశద్వాదశీభవమ్॥' ఇతి తత్రైవ స్కాన్దాచ్చ। అస్య తత్రైవ ప్రతిప్రసవః। మార్కణ్డేయః- 'విశేషేణ మహీపాల శ్రవణం వర్ధతే యది। తిథిక్షయే న భోక్తవ్యం ద్వాదశీం లఙ్ఘయేన్నహి॥' ఇతి। కేచిత్తు - 'యదా త్వపరిహార్యో యోగస్తదా శ్రవణనక్షత్రే త్రేధావిభక్తే మధ్యమవింశతిఘటికాయోగం త్యక్త్వా పారణం కార్యమ్।' తదుక్తం విష్ణుధర్మే - 'శ్రుతేశ్చ మధ్యే పరివర్తమేతి సుప్తిప్రబోధపరివర్తనమేవ వర్జ్యమ్।' ఇతి। కేచిచ్చతుర్ధా విభజ్య మధ్యపాదద్వయం వర్జ్య మాహుః। అత్ర మూలం చిన్త్యమ్॥

అత్రైవ విష్ణుపరివర్తనోత్సవం కుర్యాత్। సంధ్యాయాం విష్ణుం సంపూజ్య ప్రార్థయేత్। మన్త్రస్తు తిథితత్త్వే ఉక్తః - శక్రధ్వజో- 'ఓం వాసుదేవ జగన్నాథ ప్రాప్తేయం ద్వాదశీ తవ।

పార్శ్వేన శక్రధ్వజో పరివర్తస్వ సుఖం స్వపిహి స్థాపనమ్   మాధవ॥' ఇతి। అత్రైవ శక్రధ్వజోస్థాపనమ్। స్థాపనముక్తమపరార్కే గర్గేణ - 'ద్వాదశ్యాం తు   సితే పక్షే మాసి ప్రోష్ఠపదే తథా। శక్రముత్థాపయేద్రాజా విశ్వశ్రవణవాసవే॥'

ఇయమేవ శ్రవణద్వాదశీ। తత్రైకాదశ్యాం ద్వాదశీశ్రవణయోగే సైవోపోష్యా। 'ఏకాదశీ ద్వాదశీ చ వైష్ణవ్యమపి తత్ర చేత్। తద్విష్ణుశృఙ్ఖలం నామ విష్ణుసాయుజ్యకృద్భవేత్॥' ఇతి విష్ణుధర్మోక్తేః। నారదీయేఽపి - సంస్పృశ్యైకాదశీం రాజన్ద్వాదశీం యది సంస్పృశేత్। శ్రవణం జ్యోతిషాం శ్రేష్ఠం బ్రహ్మహత్యాం వ్యపోహతి॥ ద్వాదశీ శ్రవణస్పృష్టా స్పృశేదేకాదశీం యది। స ఏవ వైష్ణవో యోగో విష్ణుశృఙ్ఖలసంజ్ఞితః॥ ఇతి హేమాద్రౌ మాత్స్యోక్తేశ్చ। దినద్వయే ద్వాదశీశ్రవణయోగేఽపి పూర్వా। నిర్ణయామృతే త్వస్య పూర్వార్ధమన్యథా పఠితమ్ - ద్వాదశీ శ్రవణర్క్షం చ స్పృశేదేకాదశీం యది।' ఇతి తేన హేమాద్రిమతే ఏకాదశ్యాః శ్రవణయోగాభావేఽపి తద్యుక్త - ద్వాదశీయోగమాత్రేణ విష్ణుశృఙ్ఖలం భవతి। నిర్ణయామృతమతే తు - 'శ్రవణస్యైకాదశీద్వాదశీభ్యాం యోగ ఏవ విష్ణుశృఙ్ఖలం నాన్యథేతి। యదా నిశీథానన్తరం సూర్యోదయావధి ద్వికలామాత్రమపి శ్రవణర్క్షే భవతి తదాపి పూర్వైవ।' తదుక్తం తత్రైవ నారదీయే ఇమాం ప్రకృత్య - 'తిథినక్షత్రయోర్యోగో యోగశ్చైవ నరాధిప। ద్వికలో యది లభ్యేత స జ్ఞేయో హ్యష్టయామికః॥' ఇతి। యోగః శివరాత్ర్యాదౌ శివయోగ ఆదిః। 'ద్వాదశీ శ్రవణస్పృష్టా కృత్స్నా పుణ్యతమా తిథిః। నతు సా తేన సంయుక్తా తావత్యేవ ప్రశస్యతే॥' ఇతి మదనరత్నే మాత్స్యాచ్చ। దివోదాసీయే తు - 'రాత్రేః ప్రథమపాదే చేచ్ఛ్రవణం హరివాసరే। తదా పూర్వాముపవసేత్ప్రాతర్భాన్తే చ పారణమ్॥' ఇత్యుక్తమ్। - ఇదం తు నిర్మూలత్వాత్పూర్వవిరోధాచ్చోపేక్ష్యమ్। ఇయం బుధవారేఽతిప్రశస్తా। 'బుధశ్రవణసంయుక్తా సైవ చేద్ద్వాదశీ భవేత్। అత్యన్త మహతీ సా స్యాద్దత్తం భవతి చాక్షయమ్॥' ఇతి హేమాద్రౌ స్కాన్దాత్। యాని తు పఠన్తి - 'ఉత్తరాషాఢసంయుక్తా శ్రోణామధ్యాహ్నగాపి వా। ఆసురీ సైవ తారా స్యాద్ధన్తి పుణ్యం పురాకృతమ్॥ ఉదయవ్యాపినీ గ్రాహ్యా శ్రోణా ద్వాదశికాయుతా। విశ్వర్క్షసంయుతా సా చ నైవోపోష్యా శుభేప్సుభిః॥' ఇత్యాదీని విష్ణుధర్మస్కాన్దభవిష్యాదివచనాని, తాని నిర్మూలాని। యదపి స్మృత్యర్థసారే 'ఉదయవ్యాపినీ గ్రాహ్యా' ఇత్యుక్తమ్, యచ్చ బృహన్నారదీయే - 'ఉదయవ్యాపినీ గ్రాహ్యా శ్రవణద్వాదశీ వ్రతే।' ఇతి, తద్యదా శుద్ధాధికా ద్వాదశీ పరదిన ఏవోదయే శ్రవణయోగః, పూర్వేఽహ్ని చ తద్భిన్నే కాలే యోగస్తత్పరమ్। దినద్వయే ఉదయయోగే పూర్వైవ; బహుకర్మకాలవ్యాప్తేరిత్యుక్తం మదనరత్నే। యదా త్వేకాదశ్యేవ శ్రవణయుతా న ద్వాదశీ, తదాపి పూర్వైవ; 'యదా న ప్రాప్యతే ఋక్షం ద్వాదశ్యాం వైష్ణవం క్వచిత్। ఏకాదశీ తదోపోష్యా పాపఘ్నీ శ్రవణాన్వితా॥' ఇతి మదనరత్నే నారదీయోక్తేః। యదా పరైవర్క్షయుతా తదా పరా। తత్ర శక్తేనోపవాసద్వయం కార్యమ్; 'ఏకాదశీముపోష్యైవ ద్వాదశీం సముపోషయేత్। న చాత్ర విధిలోపః స్యాదుభయోర్దైవతం హరిః॥' ఇతి భవిష్యోక్తేః। యత్తు విష్ణుధర్మే- 'పారణాన్తం వ్రతం జ్ఞేయం

వ్రతాన్తే విప్రభోజనమ్। అసమాప్తే వ్రతే పూర్వే నైవ కుర్యాద్వ్రతాన్తరమ్॥' ఇతి తదేతద్భిన్నపరమ్। అత్ర గౌడాః - 'శృణు రాజన్పరం కామ్యం శ్రవణద్వాదశీవ్రతమ్।' ఇతి స్థూలశీర్షవచనాత్కామ్యమేవేదమ్। తేనాశక్తస్య నిత్యైకాదశీవ్రతమేవేతి మన్యన్తే। 'ద్వాదశ్యాముపవాసేన శుద్ధాత్మా నృప సర్వశః। చక్రవర్తిత్వమతులం సంప్రాప్నోత్యుత్తమాం శ్రియమ్॥' ఇతి గౌడనిబన్ధే మార్కణ్డేయోక్తేశ్చ। దాక్షిణాత్యాస్తు- 'ఏకాదశ్యాం నరో భుక్త్వా ద్వాదశ్యాం సముపోషణాత్। వ్రతద్వయకృతం పుణ్యం సర్వం ప్రాప్నోత్యసంశయమ్॥' ఇతి వరాహవామనపురాణోక్తేః శ్రవణద్వాదశీవ్రతమేవేత్యాహుః। భుక్త్వేతి ఫలాద్యాహారపరం, న త్వన్నపరమ్; 'అన్నాశ్రితాని పాపాని' ఇతి నిషేధాత్। 'ఉపవాసద్వయం కర్తుం న శక్నోతి నరో యది। ప్రథమేఽహ్ని ఫలాహారీ నిరాహారోఽపరేఽహని॥' ఇతి దివోదాసీయే భవిష్యోక్తేశ్చ । అశక్తౌ తు గృహీతైకాదశీవ్రతో యస్తం ప్రతి ఉక్తం మాత్స్యే- 'ద్వాదశ్యాం శుక్లపక్షే తు నక్షత్రం శ్రవణం యది। ఉపోష్యైకాదశీం తత్ర ద్వాదశ్యాం పూజయేద్ధరిమ్॥' ఇతి। పూజయేన్న తూపవసేదిత్యర్థః। అగృహీతైకాదశీవ్రతశ్చేదేకాదశ్యాం భుక్త్వా ద్వాదశ్యాముపవసేత్ ; 'ఏవమేకాదశీం భుక్త్వా ద్వాదశీం సముపోషయేత్। పూర్వవాసరజం పుణ్యం సర్వం ప్రాప్నోత్యసంశయమ్॥' ఇతి నారదీయోక్తేః।

పారణం తూభయాన్తేఽన్యతరాన్తే వా కుర్యాత్। 'తిథినక్షత్రనియమే తిథిభాన్తే చ పారణమ్।' ఇతి స్కాన్దాత్। 'తిథినక్షత్రసంయోగే ఉపవాసో యదా భవేత్। పారణం తు న కర్తవ్యం యావన్నైకస్య సంక్షయః॥' ఇతి నారదీయాదితి హేమాద్రిః। యద్యప్యత్ర నక్షత్రమాత్రాన్తేఽపి పారణం ప్రతిభాతి, తథాపి తిథిమాత్రాన్తే జ్ఞేయమ్, న త్వృక్షాన్తే। తిథిమధ్యేఽపి - 'యాః కాశ్చిత్తిథయః ప్రోక్తాః పుణ్యా నక్షత్రయోగతః। ఋక్షాన్తే పారణం కుర్యాద్వినా శ్రవణరోహిణీమ్॥' ఇతి విష్ణుధర్మే శ్రవణాన్తమాత్రే పారణనిషేధాత్। రోహిణ్యాం తు - 'భాన్తే కుర్యాత్తిథేర్వాపి' ఇతి వహ్నిపురాణాత్ తదన్తేఽప్యస్తు, న త్వత్రైవమస్తీతి న ఋక్షాన్తోఽనుకల్ప ఇతి మదనరత్నే। అసంభవే తు 'తిథ్యన్తే తిథిభాన్తే వా పారణం యత్ర చోదితమ్। యామత్రయోర్ధ్వగామిన్యాం ప్రాతరేవ హి పారణా॥ ' ఇతి జ్ఞేయమ్। యత్తు మదనరత్నే- 'ద్వాదశీవృద్ధౌ శ్రవణవృద్ధౌ వా శ్రవణాన్త ఏవ పారణం కుర్యాత్।' 'పారణం తిథివృద్ధౌ తు ద్వాదశ్యాముడుసంక్షయాత్। వృద్ధౌ కుర్యాత్రయోదశ్యాం తత్ర దోషో న విద్యతే॥' ఇతి వహ్నిపురాణాదిత్యుక్తమ్। తత్ప్రకరణాదేతస్యామేవ శ్రవణయుక్తైకాదశ్యాం విహితవిజయైకాదశీవ్రతపరం, నతు శ్రవణద్వాదశీపరమితి మదనరత్నే। గౌడాస్తు శ్రవణద్వాదశీపరమాహుః। అత్ర విధిర్మదనరత్నే విష్ణుధర్మే- 'తస్మిన్దినే తథా స్నానం యత్ర క్వచన సంగమే।' తథా- 'దధ్యోదనయుతం తస్యాం జలపూర్ణ ఘటం ద్విజే। వస్త్రసంవేష్టితం వామనద్వాద- దత్త్వా ఛత్రోపానహమేవ చ॥ న దుర్గతిమవాప్నోతి గతిమగ్ర్యాం చ విన్దతి॥' మన్త్రస్తు భవిష్యేఘటే శీవిధిః జనార్దనపూజామభిధాయ-'నమో నమస్తే గోవిన్ద బుధశ్రవణసంజ్ఞక।

అఘౌఘసంక్షయం కృత్వా సర్వసౌఖ్యప్రదో భవ॥ ప్రీయతాం దేవదేవేశో మమ సంశయనాశనః॥ 'ఇతి॥

వామనావతారనిమిత్తోపవాసస్తు వ్రత హేమాద్రౌ భవిష్యే - 'ద్వాదశ్యాస్తే విధిః ప్రోక్తః శ్రవణేన యుధిష్ఠిరః। సర్వపాపప్రశమనః సర్వసౌఖ్యప్రదాయకః॥ ఏకాదశీ యదా సా స్యాచ్ఛ్రవణేన సమన్వితా। విజయా సా తిథిః ప్రోక్తా భక్తానాం విజయప్రదా॥' ఇత్యుపక్రమ్య - 'అథ కాలే బహుతిథే గతే సా గుర్వీణీ భవేత్। సుషువే నవమే మాసి పుత్రం సా వామనం హరిమ్॥' ఇత్యుక్త్వా - 'ఏతత్సర్వే సమభవదేకాదశ్యాం యుధిష్ఠిరః। తేనేష్టా దేవదేవస్య సర్వథా విజయా తిథిః॥ ఏషాం వ్యుష్టిః సమాఖ్యాతా ఏకాదశ్యాం మయా తవ। పూర్వమేవ సమాఖ్యాతా ద్వాదశీ శ్రవణాన్వితా॥' ఇత్యుపసంహారాదేకాదశ్యామేవ। వ్యుష్టిః = ఫలమ్। భాగవతేఽష్టమస్కన్ధే తు ద్వాదశ్యాం వామనోత్పత్తిరుక్తా - 'శ్రోణాయాం శ్రవణద్వాదశ్యాం ముహూర్తేఽభిజితి ప్రభుః। గ్రహనక్షత్రతారాద్యాశ్చక్రుస్తజ్జన్మ దక్షిణమ్॥ ద్వాదశ్యాం సవితా తిష్ఠన్మధ్యందినగతో నృపః। విజయా నామ సా ప్రోక్తా యస్యాం జన్మ విదుర్హరేః॥' శ్రోణాయాం చన్ద్రే, అభిజిత్ = శ్రవణప్రథమోఽశః . గౌడా అప్యేవమ్। అత్ర కల్పభేదాద్వ్యవస్థా। తద్విధిశ్చ హేమాద్రౌ వహ్నిపురాణే -'నదీనాం సంగమే స్నాయాదర్చయేదత్ర వామనమ్। సౌవర్ణవస్త్రసంయుక్తం వామనపూజాది ద్వాదశాఙ్గులముచ్ఛ్రితమ్॥ తతో విధివత్సంపూజ్య - 'హిరణ్మయేన పాత్రేణ దద్యాదర్ఘ్యం ప్రయత్నతః। నమస్తే పద్మనాభాయ నమస్తే జలశాయినే॥ తుభ్యమర్ఘ్యం ప్రయచ్ఛామి బాలవామనరూపిణే॥ నమః కమలకిఞ్జల్కపీతనిర్మలవాససే। మహాహరివపుస్కన్ధధృతస్కన్ధాయ చక్రిణే॥ నమః శార్ఙ్గసీరబాణపాణయే వామనాయ చ। యజ్ఞభుక్ఫలదాత్రే చ వామనాయ నమో నమః॥ దేవేశ్వరాయ దేవాయ దేవసంభూతికారిణే। ప్రభవే సర్వదేవానాం వామనాయ నమో నమః॥ ఏవం సంపూజయిత్వా తం ద్వాదశ్యాముదయే రవేః । శృఙ్గారసహితం తం తు బ్రాహ్మణాయ నివేదయేత్॥ వామనః ప్రతిగృహ్ణాతి వామనోఽహం దదామి తే। వామనం సర్వతోభద్రం ద్విజాయ ప్రతిపాదయేత్॥' ఇతి। అనన్తభట్టోఽప్యాహ - 'శ్రవణద్వాదశ్యాం జనార్దననామా విష్ణుః పూజ్యతే। శ్రవణైకాదశ్యాం వామనావతారః' ఇతి। శ్రవణయుతశుద్ధైకాదశ్యలాభే తు దశమీవిద్ధాపి శ్రవణర్క్షయుతా కార్యా। 'దశమ్యైకాదశీ యత్ర సా నోపోష్యా భవేత్తిథిః। శ్రవణేన తు సంయుక్తా సా చేత్స్యాత్సర్వకామదా॥' ఇతి వహ్నిపురాణాదిత్యుక్తం మదనరత్నే। పూజా చ మధ్యాహ్నే కార్యా; 'అహ్నో మధ్యే వామనో రామరామౌ' ఇతి పూర్వోక్తవచనాత్॥

అత్రైవ దుగ్ధవ్రతం సంకల్పయేత్। తదుక్తమ్- 'దుగ్ధమాశ్వయుజే మాసి' ఇతి। అత్రేదం చిన్త్యతే-దుగ్ధవ్రతే పాయసాది వర్జ్యం న వేతి। నేతి కేచిత్। న హి ప్రకృతివర్జనే వికారవర్జనం యుక్తమ్ ; దధిఘృతాదీనామపి వర్జనాపత్తేః। న చ యత్ర ప్రకృతిరసోపలమ్భస్తద్వర్జనమితి వాచ్యమ్ ; మాంసవికారస్యాప్యష్టదధ్యాదేశ్చావర్జనాపత్తేః। తస్మాద్దధ్యాదివత్పాయసాది

భక్ష్యమితి। అత్ర బ్రూమః - యత్ర వికారే ప్రకృతిరసోపలమ్భస్తత్ప్రత్యభిజ్ఞా వా తత్ర వికారస్యాపి నిషేధః। అస్తి చ మాంసవికారే మాంసప్రత్యభిజ్ఞా; మాంసత్వానపాయాత్। యత్తు- ఔష్ట్రధ్యాదేరనిషేధాపత్తిరితి, - తన్న; ఔష్ట్రమితి వికారతద్ధితేన నిషేధాత్। తథా చ విజ్ఞానేశ్వరః- 'ఔష్ట్ర-మైకశఫం స్త్రైణమారణ్యకమథావికమ్।' ఇత్యత్ర 'ఔష్ట్రమితి వికారతద్ధితాచ్చకృన్మూత్రాదీనామపి నిషేధః' ఇత్యాహ। నన్వేవం 'సన్ధిన్యనిర్దశావత్సాగోపయః పరివర్జయేత్।' ఇతి సంధిన్యాదిక్షీరనిషేధేఽపి దధ్యాదిగ్రహణం

స్యాత్। సత్యం ప్రాప్తమ్। వచనేన పరం నిషేధః। తదాహాపరార్కేశఙ్ఖః- 'క్షీరాణి యాన్యభక్ష్యాణి తద్వికారాశనే బుధః। సప్తరాత్రం వ్రతం కుర్యాత్ప్రయత్నేన సమాహితః॥' ఇతి। వ్రతం = గోమూత్రయావకమ్।తస్మాత్పాయసే దుగ్ధరసోపలమ్భాద్వర్జనమ్। అత ఏవామిక్షాయాం దధిసత్త్వేఽపి మాధుర్యోపలమ్భాత్పయోరూపత్వముక్తం మీమాంసకైః। తదుక్తమ్ - 'పయ ఏవ ఘనీభూతమామిక్షేత్యభిధీయతే' ఇతి। 'దధ్యాదిషు తు తదభావాదవర్జనమ్' ఇతి। ఏవం దధ్యాదివ్రతే న తక్రాదీనాం నిషేధః। ఉక్తోభయహేత్వభావాదితి కేచిత్। పూర్వోక్తశఙ్ఖవచనాత్సర్వవికారనిషేధ ఇతి యుక్తం ప్రతీమః॥

ఇతి దుగ్ధవ్రతమ్॥

అనన్తచతు- భాద్రపదశుక్లచతుర్దశ్యామనన్తవ్రతమ్। తత్ర త్రిముహూర్తాప్యౌదయికీ గ్రాహ్యేతి మాధవః। తదుక్తమ్- ర్దశీవ్రతమ్। 'ఉదయే త్రిముహూర్తాపి గ్రాహ్యాఽనన్తవ్రతే తిథిః।' ఇతి। 'మధ్యాహ్నే భోజ్యవేలాయామ్' ఇతి కథాయాం శ్రవణాత్ 'ఉపరి హి దేవేభ్యో ధారయతి' ఇతివద్విధికల్పనాత్। 'పూజావ్రతేషు సర్వేషు మధ్యాహ్నవ్యాపినీ తిథిః' ఇతి మాధవీయే వచనాత్ మధ్యాహ్నవ్యాపినీ గ్రాహ్యేతి తు దివోదాసః। ప్రతాపమార్తణ్డేఽప్యేవమ్। ఇదమేవ చ యుక్తమ్। నిర్ణయామృతే తు ఘటికామాత్రాప్యౌదయికీత్యుక్తమ్ ; 'తథా భాద్రపదస్యాన్తే చతుర్దశ్యాం ద్విజోత్తమ। పౌర్ణమాస్యాః సమాయోగే వ్రతం చానన్తకం చరేత్॥' ఇతి భవిష్యోక్తేః। 'ముహూర్తమపి చేద్భాద్రే పూర్ణిమాయాం చతుర్దశీ। సంపూర్ణాం తాం విదుస్తస్యాం పూజయేద్విష్ణుమవ్యయమ్॥' ఇతి స్కాన్దాచ్చేతి।

అత్ర మూలం చిన్త్యమ్। ద్వ్యహేఽప్యౌదయికత్వే పూర్ణత్వాత్పూర్వేతి యుక్తమ్। తత్త్వం తు విధ్యర్థవాదయోర్భిన్నార్థత్వే ఏకవాక్యతాయోగాత్ 'సందిగ్ధేష్వేకవాక్యత్వాత్' ఇతి న్యాయేన పూర్వా పరా వా మధ్యాహ్నవ్యాపిన్యేవ ముఖ్యా। మాధవస్తు సామాన్యవాక్యాన్నిర్ణయం కుర్వన్ భ్రాన్త ఏవ। అనన్తవ్రతస్య పురాణాన్తరేష్వభావాన్నిబన్ధాన్తరేష్వభావాచ్చ వచనం నిర్మూలమేవేతి॥

అగస్త్యపూజా। —

అథాగస్త్యార్ఘ్యం । తత్కాలో వ్రత హేమాద్రౌ భవిష్యే– 'కన్యాయామాగతే సూర్యే అర్వాగ్వా సప్తమే దినే। కన్యాయాం సమనుప్రాప్తే హ్యర్ఘకాలో నివర్తతే॥' తేన ఉదయోత్తరమపి సప్తదినమధ్యే ఇత్యర్థః। యత్పాద్మే– 'ఆ సప్తరాత్రాదుదయాద్యమస్య దాతవ్యమేతత్సకలం నరేణ। యావత్సమాః సప్తదశాథ వా స్యురథోర్ధ్వమప్యత్ర వదన్తి కేచిత్॥' యమస్య= అగస్త్యస్య। ఉదయకాలశ్చ దివోదాసీయే ఉక్తః– 'ఉదేతి యామ్యాం హరిసంక్రమాద్రవేరేకాధికే వింశతిమే హ్యగస్త్యః। స సప్తమేఽస్తం వృషసంక్రమాచ్చ ప్రయాతి గర్గాదిభిరభ్యభాణి॥' అత్ర విధిర్విష్ణురహస్యే – 'కాశపుష్పమయీం రమ్యాం కృత్వా మూర్తిం తు వారుణేః। ప్రదోషే విన్యసేత్తాం తు పూర్ణకుమ్భే స్వలంకృతామ్॥ కుమ్భస్థాం పూజయేత్తాం తు పుష్పధూపవిలేపనైః। దధ్యక్షతబలిం దద్యాద్రాత్రౌ కుర్యాత్ప్రజాగరమ్॥' పూజా చ వక్ష్యమాణార్ఘ్యమన్త్రేణ కార్యా– 'ప్రభాతే తాం సమాదాయ యాయాత్పుణ్యం జలాశయమ్। నిశావసానే తాం పశ్యన్ జలాన్తే ప్రతిమాం మునేః॥ అర్ఘ్యం దద్యాదగస్త్యాయ భక్త్యా సమ్యగుపోషితః॥' మాత్స్యే తు– 'అఙ్గుష్ఠమాత్రం పురుషం తథైవ సౌవర్ణమత్యాయతబాహుదణ్డమ్।' పూర్వం కాశమయీత్వమశక్తౌ– 'చతుర్భుజం కుమ్భముఖే నిధాయ ధాన్యాని సప్తాఙ్కురసంయుతాని। సకాశపుష్పాక్షతశుక్తియుక్తం మన్త్రేణ దద్యాద్ద్విజపుఙ్గవాయ॥ ధేనుం బహుక్షీరవతీంం చ దద్యాత్సవస్త్రఘణ్టాభరణాం ద్విజాయ॥' భవిష్యే – 'విరూఢైః సప్తధాన్యైశ్చ వంశపాత్రే నిధాపితైః। సౌవర్ణ–రూప్యపాత్రేణ తామ్రవంశమయేన వా। మూర్ధ్ని స్థితేన నమ్రేణ జానుభ్యాం ధరణీం గతః॥' విష్ణురహస్యే– 'అగస్త్యః ఖనమానేతి పఠన్మన్త్రమిమం మునేః। అర్ఘ్యం దద్యాదగస్త్యాయ, శూద్రే మన్త్రవిధిస్త్వయమ్॥ కాశపుష్పప్రతీకాశ వహ్నిమారుతసంభవ। మిత్రావరుణయోః పుత్ర కుమ్భయోనే నమోఽస్తు తే॥ విన్ధ్యవృద్ధిక్షయకర మేఘతోయవిషాపహ।రత్నవల్లభ దేవేశ లఙ్కావాస నమోఽస్తు తే॥ వాతాపీ భక్షితో యేన సముద్రః శోషితః పురా। లోపాముద్రాపతిః శ్రీమాన్ యోఽసౌ తస్మై నమో నమః। యేనోదితేన పాపాని విలయం యాన్తి వ్యాధయః। తస్మై నమోఽస్త్వగస్త్యాయ సశిష్యాయ చ పుత్రిణే॥ అగస్త్యః ఖనమానేతి విప్రోఽర్ఘ్యం వినివేదయేత్। రాజపుత్రి మహాభాగే ఋషిపత్ని వరాననే॥ లోపాముద్రే నమస్తుభ్యమర్ఘ్యం మే ప్రతిగృహ్యతామ్॥ దత్త్వైవమర్ఘ్యం కౌరవ్య ప్రణిపత్య విసర్జయేత్। అర్చితస్త్వం యథాశక్త్యా నమోఽగస్త్యమహర్షయే॥ ఐహికాముష్మికీం దత్త్వా కార్యసిద్ధిం వ్రజస్వ మే। విసర్జయిత్వాఽగస్త్యం తం విప్రాయ ప్రతిపాదయేత్॥ అగస్త్యో మే మనస్థోఽస్తు అగస్త్యోఽస్మిన్ఘటే స్థితః। అగస్త్యో ద్విజరూపేణ ప్రతిగృహ్ణాతు సత్కృతః॥' దానమన్త్రః - 'అగస్త్యః సప్తజన్మాఘం నాశయత్వావయోరయమ్। అతులం విమలం సౌఖ్యం ప్రయచ్ఛ త్వం మహామునే॥' ప్రతిగ్రహమన్త్రో విష్ణురహస్యే - 'త్యజేదగస్త్యముద్దిశ్య ధాన్యమేకం ఫలం రసమ్।

హోమం కృత్వా తతః పశ్చాద్వర్జయేన్మానవః ఫలమ్॥' హోమశ్చార్ఘ్యమన్త్రేణాజ్యేన। భవిష్యే - 'దత్త్వాఽర్ఘ్యే సప్తవర్షాణి క్రమేణానేన పాణ్డవః। బ్రాహ్మణః స్యాచ్చతుర్వేదః క్షత్రియః పృథివీపతిః॥ వైశ్యే చ ధాన్యనిష్పత్తిః శుద్రశ్చ ధనవాన్భవేత్। యావదాయుశ్చ యః కుర్యాత్స పరం బ్రహ్మ గచ్ఛతి॥' ఇత్యగస్త్యార్ఘ్యః ॥

భాద్రపౌర్ణమాస్యాం ప్రపితామహాత్పరాంస్త్రీనుద్దిశ్య శ్రాద్ధం కార్యమ్। తదుక్తం హేమాద్రౌ బ్రాహ్మమార్కణ్డేయయోః - 'నాన్దీముఖానాం ప్రత్యబ్దం కన్యారాశిగతే రవౌ । పౌర్ణమాస్యాం తు కర్తవ్యం వరాహవచనం యథా॥' ఇతి। నాన్దీముఖత్వం చోక్తం బ్రాహ్మే - 'పితా పితామహశ్చైవ తథైవ ప్రపితామహః। త్రయో హ్యశ్రుముఖా హ్యేతే పితరః పరికీర్తితాః॥ తేభ్యః పూర్వతరా యే చ ప్రజావన్తః సుఖైధితాః। తే తు నాన్దీముఖా, నాన్దీ సమృద్ధిరితి కథ్యతే॥' ఏతచ్చ ప్రత్యబ్దమిత్యుక్తేః పక్షశ్రాద్ధపక్షే సకృన్మహాలయపక్షే చావశ్యకమితి ప్రయోగపారిజాతే। అత్ర మాతామహా అపి కార్యాః। 'పితరో యత్ర పూజ్యన్తే తత్ర మాతామహా అపి।' ఇతి ధౌమ్యోక్తేః, 'పితృ' శబ్దస్య చ జనకపరత్వే బహువచనవిరోధేన పితృభావాపన్నపరత్వాత్। వార్షికే తు వచనాన్నివృత్తిః। న చ జీవత్పితృక-స్యాన్వష్టకాయాం మాతృశ్రాద్ధే తదాపత్తిః; ఇష్టాపత్తేః। అత ఏవ స ఉక్తశ్రాద్ధేషు స్వమాతృమాతామహయోర్దద్యాదితి మదనరత్న - కాలాదర్శౌ। ఏతచ్చ జీవత్పితృకశ్రాద్ధే వక్ష్యామః। కేచిత్తు - అజహల్లక్షణయా పిత్రాదయో యత్ర తత్ర మాతామహాస్తేనాత్ర నేత్యాహుః। న చాత్ర నామ్నా నాన్దీశ్రాద్ధధర్మాతిదేశః; వైష్ణవాదిశబ్దవద్దేవతాపరస్య కర్మనామత్వాభావాత్। నాపి నాన్దీముఖత్వం పితృవిశేషణం పారిభాషికత్వాదితి దిక్। తథా నిర్ణయదీపే గార్గ్యః- పౌర్ణమాసీషు సర్వాసు నిషిద్ధం పిణ్డపాతనమ్। వర్జయిత్వా ప్రౌష్ఠపదీం యథా దర్శస్తథైవ సా॥' ఇతి॥

ఇతి శ్రీమీమాంసకరామకృష్ణభట్టాత్మజభట్టకమలాకరకృతే నిర్ణయసిన్ధౌ

భాద్రపదమాసః॥

కన్యాసంక్రమే పరాః షోడశః ఘటికాః పుణ్యాః, శేషం ప్రాగ్వత్॥

అథః మహాలయః। తత్ర పృథివీచన్ద్రోదయే వృద్ధమనుః - 'ఆషాఢీమవధిం కృత్వా పఞ్చమం పక్షమాశ్రితాః। కాఙ్క్షన్తి పితరః క్లిష్టా అన్నమప్యన్వహం జలమ్॥' కన్యాయోగే పుణ్యతమత్వమాహ శాట్యాయనిః - 'కన్యా-స్థార్కాన్వితః పక్షః సోఽత్యన్తం పుణ్యముచ్యతే।'

ఇతి। అత్ర విశేషమాహ వృద్ధమనుః - 'మధ్యే వా యది వాఽప్యన్తే యత్ర కన్యాం వ్రజేద్రవిః। స పక్షః సకలః శ్రేష్ఠః శ్రాద్ధషోడశకం ప్రతి॥' తథా బ్రహ్మాణ్డమార్కణ్డేయయోః- 'కన్యాగతే సవితరి దినాని దశ పఞ్చ చ। పార్వణేనేహ విధినా శ్రాద్ధం తత్ర విధీయతే॥' తథా చ తత్రైవ షోడశః దినాన్యుక్తాని - 'కన్యాగతే సవితరి యాన్యహాని తు షోడశః। క్రతుభిస్తాని తుల్యాని దేవో నారాయణోఽబ్రవీత్॥ అత్ర హేమాద్రిః షోడశత్వం త్రేధా వ్యాఖ్యౌ। తిథివృద్ధ్యా పక్షస్య షోడశదినాత్మకత్వే శ్రాద్ధవృద్ధ్యర్థమేకః పక్షః, భాద్రపదపూర్ణిమయా సహేతి ద్వితీయః, ఆశ్వినశుక్లప్రతిపదా సహేతి తృతీయః। అన్త్య ఏవ తు యుక్తః; 'అహః-షోడశకం యత్తు శుక్లప్రతిపదా సహ। చన్ద్రక్షయావిశేషేణ సాపి దర్శాత్మికా స్మృతా॥' ఇతి దేవలోక్తేః। తత్ర పఞ్చః పక్షాః। తదుక్తం హేమాద్రౌ బ్రాహ్మే - 'ఆశ్వయుక్కృష్ణపక్షే తు శ్రాద్ధం కార్యం దినే దినే। త్రిభాగహీనం పక్షం వా త్రిభాగ త్వర్ధమేవ వా॥' దినే దినే ఇతి పక్షపర్యన్తత్వముక్తమ్। త్రిభాగహీనమితి పఞ్చమ్యాదిపక్షః, అర్ధమిత్యష్టమ్యాదిపక్షః, త్రిభాగమితి దశమ్యాదిపక్షః।త్రిభాగహీనమితి చతుర్దశీసహితప్రతిపదాదిచతుష్టయవర్జనాభిప్రాయేణేతి కల్పతరుః। అత్ర 'దిన' పదం తిథిపరం వీప్సయా తత్పక్షీయతిథిత్వం శ్రాద్ధవ్యాప్యతావచ్ఛేదకమ్। తేన పఞ్చదశతిథివ్యాపి శ్రాద్ధం సిధ్యతి। తేన చతుర్దశీ-నిషేధోఽన్యకృష్ణపక్షపర ఇతి గౌడాః। తన్న; 'శ్రాద్ధం శస్త్రహతస్యైవ చతుర్దశ్యాం మహాలయే।' ఇత్యాదివిరోధాత్। యచ్చ కశ్చిత్పూరణప్రత్యయలోపేన తృతీయభాగహీనం షష్ఠ్యాదిపక్షం తృతీయభాగమేకాదశ్యాది తదర్ధం త్రయోదశ్యాది, ఉత్తరోత్తరం లఘుకాలోక్తేరితి। తన్న; గౌతమాదివచనేన మూలకల్పనాలాఘవాత్, పక్షమిత్యనన్వయాపత్తేశ్చ। 'పఞ్చమ్యూర్ధ్వం చ తత్రాపి దశమ్యూర్ధ్వం తతోఽప్యతి।' ఇతి విష్ణుధర్మోక్తేః। షష్ఠ్యాద్యేకాదశ్యాదిపక్షావపి జ్ఞేయావితి తత్త్వమ్। కాలాదర్శేఽపి- 'పక్షాద్యాది చ దర్శాన్తం పఞ్చమ్యాది దిగాది చ। అష్టమ్యాది యథాశక్తి కుర్యాదాపరపక్షికమ్॥' పక్షాదిః = ప్రతిపత్, దిక్ = దశమీ, దర్శాన్తమితి సర్వత్ర।గౌతమోఽపి- 'అథాపరపక్షే శ్రాద్ధం పితృభ్యో దద్యాత్ పఞ్చమ్యాది దర్శాన్తమష్టమ్యాది దశమ్యాది సర్వస్మింశ్చ' ఇతి। తథైకస్మిన్నపి దినే శ్రాద్ధముక్తం హేమాద్రౌ నాగరఖణ్డే- 'ఆషాఢ్యాః పఞ్చమే పక్షే కన్యాసంస్థే దివాకరే। యో వై శ్రాద్ధం నరః కుర్యాదేకస్మిన్నపి వాసరే॥ తస్య సంవత్సరం యావత్ సంతృప్తాః పితరో ధ్రువమ్॥' ఇతి। అత్ర శక్తాశక్తపరా వ్యవస్థేతి ప్రాఞ్చః। తన్న; తద్వాచకపదాభావాత్। న త్రయోదశ్యాదిపక్ష ఏవ నిత్యః; తత్రైవ నిన్దాశ్రుతేః। బ్రాహ్మే 'ఏవకారేణ తస్యైవ పఞ్చమపక్షాయోగవ్యవచ్ఛేదోక్తేః' ఇతి గౌడాః। తన్న; ఏకస్మిన్నపీతి విరోధాత్। తేన ఫలభూమార్థినాఽన్యాని కార్యాణీతి తత్త్వమ్ । తత్ర చతుర్దశీశ్రాద్ధాభావే పఞ్చమ్యాదిదశభ్యాదిపక్షౌ। తత్సత్త్వే షష్ఠ్యాద్యేకాదశ్యాదికౌ। ఏవం చతుర్దశ్యభావే ద్వాదశ్యాదిః। తత్సత్త్వే త్రయోదశ్యాదిరితి వ్యవస్థా॥

విధవాయాస్తు విశేషః। స్మృతిసంగ్రహే - 'చత్వారః పార్వణాః ప్రోక్తా విధవాయాః సదైవ హి। స్వభర్తృశ్వశురాదీనాం మాతాపిత్రోస్తథైవ చ॥ తతో మాతామహానాం చ

శ్రాద్ధదానముపక్రమేత్।' తథా- 'శ్వశ్రూణాం చ విశేషేణ మాతామహ్యాస్తథైవ చ।' ఇతి। అశక్తౌ తు స్మృతి-రత్నావల్యామ్ - 'స్వభర్తృప్రభృతి త్రిభ్యః స్వపితృభ్యస్తథైవ చ। విధవా కారయేచ్ఛ్రాద్ధం యథా- కాలమతన్ద్రితా॥' విధవా స్వయం సంకల్పం కృత్వాఽన్యద్బ్రాహ్మణద్వారా కారయేదిత్యుక్తం ప్రయోగపారిజాతే॥

సకృన్మహాలయే చ వర్జ్యతిథ్యాద్యుక్తమ్। పృథ్వీచన్ద్రోదయప్రయోగపారిజాతాదిషు వసిష్ఠః - 'నన్దాయాం భార్గవదినే చతుర్దశ్యాం త్రిజన్మసు। ఏషు శ్రాద్ధం న కుర్వీత గృహీ పుత్రధనక్షయాత్॥' జన్మభం తత్పూర్వోత్తరే చ త్రిజన్మాని। వృద్ధగార్గ్యః- 'ప్రాజాపత్యే చ పౌష్ణే చ పిత్రర్క్షే భార్గవే తథా। యస్తు శ్రాద్ధం ప్రకుర్వీత తస్య పుత్రో వినశ్యతి॥' ప్రాజాపత్యం = రోహిణీ, పౌష్ణం- రేవతీ, పిత్ర్య = మఘా। అన్యాన్యపి ప్రత్యరాదీని తత్రైవ జ్ఞేయాని।కేచిత్తు - 'నన్దాశ్వకామరవ్యారభృగ్వగ్నిపితృకాలభే। గణ్డే వైధృతిపాతే చ పిణ్డాస్త్యాజ్యాః సుతేప్సుభిః॥' ఇతి సంగ్రహాత్। నన్దాః= ప్రతిపత్షష్ఠ్యేకాదశ్యః, అశ్వః = సప్తమీ, కామ = త్రయోదశీ, ఆరః = భౌమః, భృగుః = శుక్రః, అగ్నిభం = కృత్తికా, కాలభం = భరణీ, అత్ర పిణ్డాస్త్యాజ్యా ఇత్యాహుః, - తత్ర మూలం మృగ్యమ్। ఏతచ్చ సకృన్మహాలయవిషయమ్। సకృన్మహాలయే కామ్యం పునః శ్రాద్ధేఽఖిలేషు చ। అతీతవిషయే చైవ సర్వమేతద్విచిన్తయేత్॥' ఇతి పృథ్వీచన్ద్రోదయే నారదోక్తేః।

అస్యాపవాదో హేమాద్రౌ పృథ్వీచన్ద్రోదయే చ - 'అమాపాతే భరణ్యాం చ ద్వాదశ్యాం పక్షమధ్యకే। తథా తిథిం చ నక్షత్రం వారం చ న విచారయేత్॥' పరాశరమాధవీయే మదనపారిజాతాదిషు చైవమ్। నిర్ణయదీపికాయాం తు - 'పితృమృతాహే నిషిద్ధదినేఽపి సకృన్మహాలయః కార్యః' ఇత్యుక్తమ్ ; 'ఆషాఢ్యాః పఞ్చమే పక్షే కన్యాసంస్థే దివాకరే। మృతాహని పితుర్యో వై శ్రాద్ధం దాస్యతి మానవః॥ తస్య సంవత్సరం యావత్ సంతృప్తాః పితరో ధ్రువమ్॥' ఇతి నాగరఖణ్డోక్తేః। 'యా తిథిర్యస్య మాసస్య మృతాహే తు ప్రవర్తతే। సా తిథిః పితృపక్షే తు పూజనీయా ప్రయత్నతః॥ తిథిచ్ఛేదో న కర్తవ్యో వినాఽశౌచం యదృచ్ఛయా। పిణ్డశ్రాద్ధం చ కర్తవ్యం విచ్ఛిత్తిం నైవ కారయేత్॥ అశక్తః పక్షమధ్యే తు కరోత్యేకదినే యదా। నిషిద్ధేఽపి దినే కుర్యాత్పిణ్డదానం యథావిధి॥' ఇతి కాత్యాయనోక్తేశ్చ। అత్ర మూలం చిన్త్యమ్।

తథా పక్షశ్రాద్ధకరణేఽపి న నన్దాదిషు పిణ్డనిషేధ ఇత్యాహ పరాశరమాధవీయే కార్ష్ణాజినిః- 'నభస్యస్యాపరే పక్షే శ్రాద్ధం కార్యం దినే దినే। నైవ నన్దాది వర్జ్య స్యాన్నైవ నిన్ద్యా చతుర్దశీ॥' ఇతి। అత్ర శ్రాద్ధమిత్యేకవచనాద్దినే దినే ఇతి వీప్సావశాచ్చ సోమయాగ- వదేకస్యాభ్యాసేనైకప్రయోగపరమిదమ్। అతః 'ప్రతిపత్ప్రభృతిష్వేకాం వర్జయిత్వా

చతుర్దశీమ్।' ఇతి యాజ్ఞవల్కీయం ప్రయోగభేదపరం, నతు పఞ్చమ్యాదిపక్షవిషయమ్; 'ప్రతిపత్ప్రభృతిషు' ఇతి విశిష్యోక్తేః। నిర్ణయదీపే, పృథ్వీచన్ద్రోదయే, మదనపారిజాతే చైవమ్। అన్యకృష్ణ-పక్షపరం యాజ్ఞవల్కీయమ్। ఏతత్పరత్వే "నైవ నిన్ద్యా చతుర్దశీవిరోధాత్।" ఇతి గౌడాః। తన్న; 'శ్రాద్ధం శస్త్రహతస్యైవ చతుర్దశ్యాం మహాలయే।' ఇతి విరోధాత్। తత్త్వం తు - 'తిథినక్షత్రవారాదినిషేధో య ఉదాహృతః। స శ్రాద్ధే తన్నిమిత్తే స్యాన్నానుషఙ్గకృతే హ్యసౌ॥' ఇతి దివోదాసీయే వృద్ధగార్గ్యోక్తేస్తన్నిమిత్తే పక్షాన్తరే చ జ్ఞేయః। సకృన్మహాలయే తు వచనాన్నిషేధః। అన్యత్ర న కోఽపి నిషేధః, కార్ష్ణాజినిస్మృతేరితి। అతో నన్దాదౌ సపిణ్డకశ్రాద్ధే పుత్రవతోఽప్యధికారః। అత్రిరపి - 'మహాలయే క్షయాహే చ దర్శే పుత్రస్య జన్మని। తీర్థేఽపి నిర్వపేత్పిణ్డాన్ రవివారాదికేష్వపి॥' పూర్వోక్తనన్దానిషేధస్తు మృతాహాతిక్రమే సకృన్మహాలయే పౌర్ణమాస్యాదిమృతశ్రాద్ధే తన్నిమిత్తే చ జ్ఞేయః। యత్తు స్మృత్యర్థసారే - 'వివాహవ్రతచూడాసు వర్షమర్ధం తదర్ధకమ్। పిణ్డదానం మృదా స్నానం న కుర్యాత్తిలతర్పణమ్॥' ఇతి। తస్యాత్రాపవాదో దివోదాసీయే బృహస్పతిః- 'తీర్థే సంవత్సరే తే పితృయాగే మహాలయే। పిణ్డదానం ప్రకుర్వీత యుగాదిభరణీమఘే ॥ మహాలయే గయాశ్రాద్ధే మాతాపిత్రోః క్షయేఽహని। కృతోద్వాహోఽపి కుర్వీత పిణ్డనిర్వపణం సదా॥' ఇతి। నిర్ణయదీపే తు నన్దాదినిషేధః ప్రత్యహం భిన్న శ్రాద్ధవిషయః। షోడశాహవ్యాపిశ్రాద్ధప్రయోగైకత్వే తు ప్రత్యహం పిణ్డదానం కార్యమేవేత్యుక్తమ్। తదయమర్థః సంపన్నః - షోడశాహవ్యాపిశ్రాద్ధైక్యే న పిణ్డనిషేధః। మృతాహే సకృన్మహాలయేఽపి తథా। ప్రత్యహం శ్రాద్ధభేదేఽపి వ్యతీపాతాదౌ తథా। అన్యత్ర మృతాహాతికమే మహాలయే చ పిణ్డనిషేధ ఇతి॥

సంన్యాసినాం తు ద్వాదశ్యాం శ్రాద్ధం కార్యమ్; 'యతీనాం చ వనస్థానాం వైష్ణవానాం విశేషతః। ద్వాదశ్యాం విహితం శ్రాద్ధం కృష్ణపక్షే విశేషతః॥' పృథ్వీచన్ద్రోదయే సంగ్రహోక్తేః॥

అత్ర పక్షే శ్రాద్ధాకరణే గౌణకాలమాహ హేమాద్రౌ యమః- 'హంసే కన్యాసు వర్షాస్థే శాకేనాపి గృహే వసన్।పఞ్చమ్యోరన్తరే దద్యాదుభయోరపి పక్షయోః॥' ఆశ్వినకృష్ణశుక్లపఞ్చమ్యోర్మధ్య ఇత్యర్థః। తత్రాప్యసంభవే భవిష్యే - 'యేయం దీపాన్వితా రాజన్ ఖ్యాతా పఞ్చదశీ భువి। తస్యాం దద్యాన్న చేద్దత్తం పితౄణాం వై మహాలయే॥' తత్రాప్యసంభవే భారతే - ' యావచ్చ కన్యాతులయోః క్రమాదాస్తే దివాకరః। శూన్యం ప్రేతపురం తావద్వృశ్చికం యావదాగతః॥' బ్రాహ్మే - 'వృశ్చికే సమతిక్రాన్తే పితరో దైవతైః సహ। నిఃశ్వస్య ప్రతిగచ్ఛన్తి శాపం దత్త్వా సుదారుణమ్॥' యత్తు జాతూకర్ణ్యః- 'ఆకాఙ్క్షన్తి స్మ పితరః పఞ్చమం పక్షమాశ్రితాః। తస్మాత్తత్రైవ దాతవ్యం దత్తమన్యత్ర నిష్ఫలమ్॥'ఇతి, తత్ఫలాతిశయహానిపరమ్। 'కన్యాం గచ్ఛతు వా న వా' ఇతి తురీయపాదే వా పాఠః। తేన కన్యాయోగే ప్రాశస్త్యమాత్రమ్। అతః శ్రాద్ధవివేకోక్తం శ్రాద్ధద్వయం హేయమ్। ఇదం చ శ్రాద్ధమన్నేనైవ కార్యం నాఽఽమాన్నాదినా;

'మృతాహం చ సపిణ్డం చ గయాశ్రాద్ధం మహాలయమ్। ఆపన్నోఽపి న కుర్వీత శ్రాద్ధమామేన కర్హిచిత్॥' ఇతి స్మృతిదర్పణే గాలవోక్తేః॥

అథాత్ర దేవతాః। సంగ్రహే- 'తాతామ్బాత్రితయం, సపత్నజననీ, మాతామహాదిత్రయం సస్త్రి, స్త్రీతనయాది, తాత-జననీ-స్వభ్రాతరః సస్త్రియః। తాతామ్బాత్మభగిన్యపత్యధవయుక్, జాయాపితా, సద్గురుః, శిష్యాప్తాః పితరో మహాలయవిధౌ, తీర్థే తథా తర్పణే॥' అస్యార్థః– తాతత్రయీ = పితృత్రయీ, అమ్బాత్రయీ చ। స్మృత్యర్థసారేఽపి - 'మహాలయే మాతృశ్రాద్ధం పృథక్ ప్రశస్తమ్' ఇతి। అత్ర విశేషః స్మృతిదర్పణే గాలవః- 'అనేకా మాతరో యస్య శ్రాద్ధే చాపరపక్షికే। అర్ఘ్యదానం పృథక్కుర్యాత్ పిణ్డమేకం తు నిర్వపేత్॥' జీవన్మాతృకస్తు సాపత్నమాతురేకోద్దిష్టం కుర్యాన్న పార్వణమ్। శ్రాద్ధదీపకలికాయాం తు పార్వణముక్తమ్। 'ఆన్వష్టక్యం చ యన్మాతుర్గయాశ్రాద్ధం మహాలయమ్। పితృపత్నీషు చ శ్రాద్ధం కార్యం పార్వణవద్భవేత్' ఇతి బృహన్మనుక్తేః। సస్త్రీతి మాతామహానాం సపత్నీకత్వేఽపి విభవే సతి మాతామహీనాం పృథక్కార్యమ్। 'మహాలయే గయాశ్రాద్ధే వృద్ధౌ చాన్వష్టకాసు చ। జ్ఞేయం ద్వాదశదైవత్యం తీర్థే ప్రౌష్ఠే మఘాసు చ॥' ఇతి నిగమోక్తేః। హేమాద్రిమతే త్వత్ర నవదైవత్యమేవ। 'మహాలయే గయాశ్రాద్ధే వృద్ధౌ చాన్వష్టకాసు చ నవదైవత్యమత్రేష్టం శేషం షాట్పౌరుషం విదుః॥' ఇతి విష్ణుధర్మోక్తేః। తాతభ్రాతా=పితృవ్యః, జననీభ్రాతా=మాతులః, త్రైత్రిస్త్రియః పితృవ్యస్త్రీమాతులానీభ్రాతృజాయాః। పితృష్వసృమాతృష్వసృస్వభగిన్యోఽపత్యభర్తృయుక్తాః। తేన సాపత్యాయై సధవాయై ఇతి ప్రయోగో జ్ఞేయః। ఏతాసు సతీషు న తద్భర్తాదేర్దానమ్ ; ద్వారలోపాత్। జాయాపితా=శ్వశురః। శ్వశ్రూరప్యత్రోపలక్ష్యా। అత్ర మూలం స్మృతిచన్ద్రికాయాం జ్ఞేయమ్। అత్ర పార్వణైకోద్దిష్ట– వ్యవస్థోక్తా హేమాద్రౌ పురాణాన్తరే– 'ఉపాధ్యాయగురుశ్వశ్రూపితృవ్యాచార్యమాతులాః। శ్వశురభ్రాతృతత్పుత్రపుత్ర–ర్త్విక్శిష్యపోషకాః॥ భగినీస్వామిదుహితృజామాతృభగినీసుతాః। పితరౌ పితృపత్నీనాం పితుర్మాతుశ్చ యా స్వసా॥ సఖిద్రవ్యదశిష్యాద్యాస్తీర్థే చైవ మహాలయే। ఏకోద్దిష్ట విధానేన పూజనీయాః ప్రయత్నతః॥' ఇతి। ఇతరేషాం పిత్రాదీనాం పార్వణమర్థసిద్ధమ్। అత్ర క్రమాన్యత్వేఽప్యాచారాద్వ్యవస్థా। అశక్తౌ తు పృథివీచన్ద్రోదయే చతుర్వింశతిమతే– 'ఏకస్మిన్బ్రాహ్మణే సర్వానాచార్యాదీన్ప్రపూజయేత్। దశ ద్వాదశ వా పిణ్డాన్దద్యాదకరణం న తు॥' ఏకోద్దిష్టస్వరూపం చాహ యాజ్ఞవల్క్యః – 'ఏకోద్దిష్టం దేవహీనమేకార్ఘ్యైకపవిత్రకమ్। ఆవాహనాగ్నౌకరణరహితం త్వపసవ్యవత్॥' ఇతి। అత్రైకపాకో వైశ్వదేవతన్త్రం పిణ్డం బర్హిశ్చైకమితి స్మృత్యర్థసారే ఉక్తమ్। అత్ర పాణిహోమః। పిణ్డశ్చాత్ర ద్విజాన్తిక ఇత్యాహ ప్రయోగపారిజాతే ఆచార్యః–
'కామ్యమభ్యుదయేఽష్టమ్యామేకోద్దిష్టమథాష్టమమ్। చతుర్ష్వేషు కరే హోమః పిణ్డశ్చాత్ర ద్విజాన్తికే॥' ఇతి। పార్వణైకోద్దిష్టయోః సమానతన్త్రత్వే తు అగ్నిసమీప ఏవ। అత్ర ధురిలోచనౌ వైశ్వదేవౌ; 'అపి కన్యాగతే సూర్యే కామ్యే చ ధురిలోచనౌ।' ఇతి

హేమాద్రావాదిత్యపురాణాత్। అత్ర ప్రతిదినం భిన్న–ప్రయోగత్వాద్దక్షిణాభేదో వా ప్రయోగైక్యాదన్తే ఏవ వా దక్షిణేతి హేమాద్రౌ ఉక్తమ్। ఏతచ్చ సంన్యస్తపితృకాదినా జీవత్పితృకేణాపి కార్యమ్; 'వృద్ధౌ తీర్థే చ సంన్యస్తే తాతే చ పతితే సతి। యేభ్య ఏవ పితా దద్యాత్తేభ్యో దద్యాత్స్వయం సుతః॥' ఇతి కాత్యాయనోక్తేః। యత్తు కౌణ్డిన్యః– 'దర్శశ్రాద్ధం గయాశ్రాద్ధం శ్రాద్ధం చాపరపక్షికమ్। న జీవత్పితృకః కుర్యాత్తిలైస్తర్పణమేవ చ॥' ఇతి తత్ సంన్యస్త పిత్రాద్యతిరిక్తవిషయమ్, కామ్యశ్రాద్ధపరం వా। అత్ర బహు వక్తవ్యం శ్రీపితృకృతజీవత్పితృకనిర్ణయే జ్ఞేయమ్। ఏతచ్చ జీవత్పితృకేణ పిణ్డరహితం కార్యమ్; 'ముణ్డనం పిణ్డదానం చ ప్రేతకర్మ చ సర్వశః। న జీవత్పితృకః కుర్యాద్గుర్విణీపతిరేవ చ।' ఇతి దక్షేణ తస్య పిణ్డనిషేధాత్। అన్వష్టక్యమాతృవార్షికాదౌ తు వచనాద్భవతీతి వక్ష్యామః। తథా ఛాగలేయః– 'పిణ్డో యత్ర నివర్తేత మఘాదిషు కథంచన। సాంకల్పం తు తదా కార్యం నియమాద్బ్రహ్మవాదిభిః॥' సాంకల్పస్వరూపం చ వక్ష్యతే॥

అత్ర శ్రాద్ధాఙ్గతర్పణం పక్షశ్రాద్ధే ప్రతిదినం శ్రాద్ధోత్తరమ్। సకృన్మహాలయే తు పరేఽహ్ని కార్యమ్। తదుక్తం నారదీయే- 'పక్షశ్రాద్ధం యదా కుర్యాత్తర్పణం తు దినే దినే। సకృన్మహాలయే చైవ పరేఽహని తిలోదకమ్॥' గర్గోఽపి - 'పక్షశ్రాద్ధే హిరణ్యే చ అనువ్రజ్య తిలోదకమ్।' ఇతి। తథా ప్రయోగపారిజాతే గర్గః- 'కృష్ణే భాద్రపదే మాసి శ్రాద్ధం ప్రతిదినం భవేత్। పితౄణాం ప్రత్యహం కార్యం నిషిద్ధాహేఽపి తర్పణమ్॥ సకృన్మహాలయే శ్వః స్యాదష్టకాస్వన్త ఏవ హి॥' ఇదం నిషిద్ధ దినేఽపి కార్యమ్। 'తిథితీర్థవిశేషేషు కార్యం ప్రేతే చ సర్వదా।" ఇతి స్మృత్యర్థసా-రోక్తేః। తీర్థే తిథివిశేషే చ గయాయాం ప్రేతపక్షకే। నిషిద్ధేఽపి దినే కుర్యాత్తర్పణం తిలమిశ్రితమ్॥' ఇతి స్మృతిరత్నావల్యాం వచనాచ్చ॥

ఏతచ్చ శ్రాద్ధం మలమాసే న కార్యమ్। తదాహ భృగుః - 'వృద్ధిశ్రాద్ధం తథా సోమమగ్న్యాధేయం మహాలయమ్। రాజాభిషేకం కామ్యం చ న కుర్యాద్భానులఙ్ఘితే॥' ఇతి। హేమాద్రౌ నాగరఖణ్డే- 'నభో వాథ నభస్యో వా మలమాసో యదా భవేత్। సప్తమః పితృపక్షః స్యాదన్యత్రైవ తు పఞ్చమః॥' ఏతచ్చ పిత్రోర్మరణే ప్రథమాబ్దే కృతాకృతమితి త్రిస్థలీసేతౌ భట్టాః॥

ఇదం చ నిత్యం కామ్యం చ। 'పుత్రానాయుస్తథారోగ్యమైశ్వర్యమతులం తథా। ప్రాప్నోతి పఞ్చమే దత్త్వా శ్రాద్ధం కామాన్సుపుష్కలాన్॥' ఇతి జాబాల్యుక్తేః। 'వృశ్చికే సమతిక్రాన్తే పితరో దైవతైః సహ। నిఃశ్వస్య ప్రతిగచ్ఛన్తి శాపం దత్త్వా సుదారుణమ్॥' ఇతి కార్ష్ణాజినివచనాచ్చ। తదతిక్రమే ప్రాయశ్చిత్తముక్తమృగ్విధానే- 'దురో అశ్వస్య మన్త్రం చ దశవారం ద్విమాసయోః।

మహాలయం యదా న్యూనం తదా సంపూర్ణమేతి తత్॥' ఇతి। ద్విమాసయోః కన్యాతులయోర్మహాలయశ్రాద్ధం యదా హీనమిత్యర్థః॥

అత్ర భరణ్యాం శ్రాద్ధమతిప్రశస్తమ్। తదుక్తం పృథివీచన్ద్రోదయే మాత్స్యే- 'భరణీ పితృపక్షే తు మహతీ పరికీర్తితా। అస్యాం శ్రాద్ధం కృతం యేన స గయాశ్రాద్ధకృద్భవేత్॥' పృథివీచన్ద్రోదయే శ్రీధరీయే బృహస్పతిః - 'నభస్యాపరపక్షస్య ద్వితీయా యది యామ్యభే। తృతీయా వాగ్నితారాభిః సహితా ప్రీతిదా పితుః॥'

కపిలాషష్ఠీ- ఏతత్పక్షే షష్ఠీ యోగవిశేషేణ కపిలాసంజ్ఞా। తదుక్తం వారాహే- 'నభస్యకృష్ణపక్షే తు వ్రతమ్। రోహిణీపాతభూసుతైః। యుక్తా షష్ఠీ పురాణజ్ఞైః కపిలా పరికీర్తితా॥ వ్రతోపవాసనియమైర్భాస్కరం తత్ర పూజయేత్। కపిలాం చ ద్విజాగ్ర్యాయ దత్త్వా క్రతుఫలం లభేత్॥' పురాణసముచ్చయే- 'భాద్రే మాస్యసితే పక్షే భానౌ చైవ కరే స్థితే। పాతే కుజే చ రోహిణ్యాం సా షష్ఠీ కపిలా భవేత్॥' అత్ర దర్శాన్తత్వేన మహాలయో భాద్రపద కృష్ణపక్షో జ్ఞేయ ఇత్యుక్తం నిర్ణయామృతే, హేమాద్రౌ చ। హస్తార్కస్తు ఫలాతిశయార్థః। సంయోగే తు చతుర్ణాం వై నిర్దిష్టా పరమేష్ఠినా।' ఇతి తత్రైవోక్తేః। అత్ర విశేషో హేమాద్రౌ స్కాన్దే- 'దేవదారుం తథోశీరం కుఙ్కుమైలామనఃశిలామ్। పత్రకం పద్మకం యష్టీమధు గవ్యేన పేషయేత్॥ క్షీరేణాలోడ్య కల్కేన స్నానం కుర్యాత్సమన్త్రకమ్॥ "ఆపస్త్వమసి దేవేశ జ్యోతిషాం పతిరేవ చ। పాపం నాశయ మే దేవ వాఙ్మనఃకాయకర్మజమ్॥" పఞ్చగవ్యకృతస్నానః పఞ్చభఙ్గైస్తు మార్జయేత్।' పఞ్చభఙ్గైః = పఞ్చపల్లవైః। తథా– 'రత్నైర్నానావిధైర్యుక్తం సౌవర్ణే కారయేద్రవిమ్। శక్తితస్తు పలాదూర్ధ్వం తదర్ధం కర్షతోఽపి వా॥ సౌవర్ణమరుణం కుర్యాన్నొకాం చైవ తథా రథమ్॥' తథా– 'అల్పవిత్తోఽపి యః కశ్చిత్సోఽపి కుర్యాదిమం విధిమ్।' ప్రభాసఖణ్డే - ' స్థాపయేదవ్రణం కుమ్భం చన్దనోదకపూరితమ్। రక్తవస్త్రయుగచ్ఛన్నం తామ్రపాత్రేణ సంయుతమ్॥ రథో రౌక్మపలస్యైవ ఏకచక్రః సుచిత్రితః। సౌవర్ణపలసంయుక్తాం మూర్తిం సూర్యస్య కారయేత్॥' తతః సూర్యం కపిలాం చ షోడశోపచారైః సంపూజ్య దద్యాత్। 'దివ్యమూర్తిర్జగచ్చక్షుర్ద్వాదశాత్మా దివాకరః। కపిలాసహితో దేవో మమ ముక్తిం ప్రయచ్ఛతు॥ యస్మాత్త్వం కపిలే పుణ్యా సర్వలోకస్య పావనీ। ప్రదత్తా సహ సూర్యేణ మమ ముక్తిప్రదా భవ॥' ఇతి। విశేషాన్తరం తత్రైవ జ్ఞేయమితి దిక్॥

ఇయమేవ చన్ద్రషష్ఠీ। సా చన్ద్రోదయవ్యాపినీ గ్రాహ్యా। ఉభయత్ర తథాత్వే పూర్వా। తదుక్తం భవిష్యే - 'తద్వద్భాద్రపదే మాసి పత్యాం పక్షే సితేతరే। చన్ద్రషష్ఠీవ్రతం కుర్యాత్పూర్వవేధః ప్రశస్యతే। చన్ద్రోదయే యదా షష్ఠీ పూర్వాహ్ణే చాపరేఽహని। చన్ద్రషష్ఠ్యసితే పక్షే సైవోపోష్యా ప్రయత్నతః॥' ఇతి॥

అష్టమ్యామాశ్వలాయనేన మఘావర్షసంజ్ఞం శ్రాద్ధముక్తమ్। 'ఏతేన మాధ్యావర్షే ప్రోష్ఠపద్యా అపరపక్షే ' ఇతి। మఘావర్ష- 'ఇదం సప్తమ్యాదిషు త్రిష్వహఃసు కార్యమ్' ఇతి నారాయణవృత్తిః। హరదత్తస్తు మఘాయుక్తవర్షాసు భవం శ్రాద్ధమ్। త్రయోదశీశ్రాద్ధమితి వ్యాఖ్యౌ। పృథ్వీచన్ద్రోదయే బ్రాహ్మే- 'ఆషాఢ్యాః పఞ్చమే పక్షే గయా మాధ్యాష్టమీ స్మృతా। త్రయోదశీ గజచ్ఛాయా గయాతుల్యా తు పైతృకే।'

ఆశ్వినకృష్ణాష్టమ్యాం మహాలక్ష్మీవ్రతమ్। తత్ర నిర్ణయామృతే పురాణసముచ్చయే- 'శ్రియోఽర్చనం భాద్రపదే మహాలక్ష్మీ- సితాష్టమీం ప్రారభ్య కన్యామగతే చ సూర్యే। సమాపయేత్తత్ర తిథౌ చ యావత్సూర్యస్తు పూర్వార్ధగతో వ్రతమ్। యువత్యాః॥' ఇతి। తత్రైవ - 'కన్యాగతేఽర్కే ప్రారభ్య కర్తవ్యం న శ్రియోఽర్చనమ్। హస్తప్రాన్తదలస్థేఽర్కే తద్వ్రతం న సమాపయేత్॥ పూజ-నీయా గృహస్థానామష్టమీ ప్రావృషి శ్రియః। దోషైశ్చతుర్భిః సంయక్తా సర్వసంపత్కరీ తిథిః॥' తథా- 'పుత్ర-సౌభాగ్యరాజ్యాయుర్నాశినీ సా ప్రకీర్తితా। తస్మాత్సర్వప్రయత్నేన త్యాజ్యా కన్యాగతే రవౌ॥ విశేషేణ పరిత్యాజ్యా నవమీదూషితా యది॥' ఇతి దోషచతుష్టయం తత్రైవోక్తమ్- 'త్రిదినే చావమే చైవ అష్టమీం నోపవాసయేత్। పుత్రహా నవమీవిద్ధా స్వఘ్నీ హస్తార్ధగే రవౌ ॥' ఇతి। త్రిదినావమదినలక్షణం చ రత్నమాలాయామ్ - 'యత్రైకః స్పృశతి తిథిద్వయావసానం వారశ్చేదవమదినం తదుక్తమార్యైః। యః స్పర్శాద్భవతి తిథిత్రయస్య చాహ్నం త్రిద్యుస్పృక్కథితమిదం ద్వయం చ నేష్టమ్॥' ఏతే చ సర్వే నిషేధాః ప్రథమారమ్భవిషయాః। మధ్యే తు సతి సంభవే జ్ఞేయాః। వ్రతస్య షోడశాబ్దసాధ్యత్వేన మధ్యే త్యాగాయోగాత్। ఇయం చన్ద్రోదయవ్యాపినీ గ్రాహ్యా; తత్రైవ పూజాద్యుక్తేః। పరదినే చన్ద్రోదయాదూర్ధ్వం త్రిముహూర్తవ్యాపిత్వే పరైవ కార్యా, అన్యథా పూర్వైవ। 'పూర్వా వా పరవిద్ధా వా గ్రాహ్యా చన్ద్రోదయే సదా। త్రిముహూర్తాపి సా పూజ్యా పరతశ్చోర్ధ్వగామినీ॥' ఇతి మదనరత్నే నిర్ణయామృతే చ సంగ్రహోక్తేః। 'అర్ధరాత్రమతిక్రమ్య వర్తతే యోత్తరా తిథిః। తదా తస్యాం తిథౌ కార్యం మహాలక్ష్మీవ్రతం సదా॥' ఇతి వచనాచ్చేతి సంక్షేపః॥

ఇతి మహాలక్ష్మీవ్రతనిర్ణయః॥

అథ నవమ్యామన్వష్టకాశ్రాద్ధమ్। తత్ర కాత్యాయనః - 'అన్వష్టకాసు నవభిః పిణ్డైః శ్రాద్ధముదాహృతమ్।పిత్రాదిమాతృమధ్యం చ తతో మాతామహాన్తకమ్॥' పృథ్వీచన్ద్రోదయే బ్రహ్మాణ్డే - 'పితౄణాం ప్రథమం దద్యాన్మాతౄణాం తదనన్తరమ్। తతో మాతామహానాం చ అన్వష్టక్యే క్రమః స్మృతః॥' శ్రాద్ధహేమాద్రౌ ఛాగలేయః - కేవలాస్తు క్షయే కార్యా వృద్ధావాదౌ

ప్రకీర్తితాః। అన్వష్టకాసు మధ్యస్థా నాన్యాః కార్యాస్తు మాతరః॥' దీపికాయాం తు మాతృశ్రాద్ధమాదౌ కార్యమిత్యుక్తమ్, మాతృయజనం త్వన్వష్టకాస్వాదిత ఇతి హేమాద్రౌ। బ్రాహ్మేఽపి - 'అన్వష్టకాసు క్రమశో మాతృపూర్వం తదిష్యతే।' ఇతి। అత్ర శాఖాభేదేన వ్యవస్థేతి పృథ్వీచన్ద్రోదయః। జీవత్పితృకవిషయమితి నిర్ణయదీపః। ఇదం చ జీవత్పితృకేణాపి కార్యమ్। తదుక్తం నిర్ణయామృతే మైత్రాయణీయపరిశిష్టే- 'అన్వష్టక్యం గయాప్రాప్తౌ సత్యాం యచ్చ మృతేఽహని। మాతుః శ్రాద్ధం సుతః కుర్యాత్పితర్యపి చ జీవతి॥' యద్యపి జీవత్పితృకస్య పఞ్చాప్యన్వష్టకా అవశ్యం కర్తవ్యాః, తథాప్యశక్తస్యేయమావశ్యకీ। అన్వష్టకా- ప్రోష్ఠపద్యష్టకా భూయః పితృలోకే భవిష్యతి।' ఇతి హేమాద్రౌ పాద్మోక్తేః। 'సర్వాసామేవ మాతౄణాం శ్రాద్ధమ్। శ్రాద్ధం కన్యాగతే రవౌ। నవమ్యాం హి ప్రదాతవ్యం బ్రహ్మలబ్ధవరా యతః॥' ఇతి సూతేనావశ్యకత్వోక్తేశ్చ। అత్ర 'సర్వాసామ్' ఇత్యుక్తేః స్వమాతరి జీవన్త్యామపి సపత్నమాతృభ్యో దద్యాత్। తన్మరణే సతి తస్యై తాభ్యశ్చ దద్యాదిత్యుక్తం జీవత్పితృక-నిర్ణయే గురుభిః। అత్ర సర్వాసాం నామనిర్దేశేనైకో బ్రాహ్మణోఽర్ఘ్యః పిణ్డశ్చ। నామైక్యే తు ద్వివచనాదిప్రయోగ ఇత్యుక్తం నారాయణవృత్తౌ। అన్వష్టకా శ్రాద్ధం తద్యాగశ్చ గోభిలీయానాం మధ్యమాయామేవ, న సర్వాసు। 'అన్వష్టక్యం మధ్యమాయామితి గోభిలగౌతమౌ।' ఇతి ఛన్దోగపరిశిష్టాత్। అత్ర భర్తృమరణోత్తరం పూర్వమృతమాతృశ్రాద్ధం న కార్యమితి కేచిదాహుః। పఠన్తి చ 'శ్రాద్ధం నవమ్యాం కుర్యాత్తన్మృతే భర్తరి లుప్యతే।' ఇతి, తదేతన్నిర్మూలత్వాన్మూర్ఖప్రతారణమాత్రమ్। శ్రాద్ధదీపకలికాయాం బ్రాహ్మే - 'పితృమాతృకులోత్పన్నా యాః కాశ్చిత్తు మృతాః స్త్రియః। శ్రాద్ధార్హా మాతరో జ్ఞేయాః శ్రాద్ధం తత్ర ప్రదీయతే॥' ఇతి। అత్ర దేశాచారాద్వ్యవస్థా।

ఇదం చానుపనీతేనాపి కార్యమ్। తదుక్తం శ్రాద్ధశూలపాణౌ మాత్స్యే- 'అమావాస్యాష్టకాకృష్ణపక్షపఞ్చదశీషు చ।' ఇత్యభిధాయ - 'ఏతచ్చానుపనీతోఽపి కుర్యాత్సర్వేషు పర్వసు। శ్రాద్ధం సాధారణం నామ సర్వకామఫలప్రదమ్॥ భార్యావిరహితోఽప్యేతత్ప్రవాసస్థోఽపి నిత్యశః। శూద్రోఽప్యమన్త్రవత్ కుర్యాదనేన విధినా బుధః॥' ఇతి। తేన సాగ్నేరేవేదమితి పరాస్తమ్। అన్వష్టకాతః పృథగేవేదం మాతుః శ్రాద్ధమిత్యపి పరాస్తమ్; లాఘవేన మూలైక్యాదష్టకాపవాదా విశేషాచ్చ। తేనాన్యత్రాన్వష్టకాశ్రాద్ధస్యాఙ్గస్యాప్యత్ర ప్రధానత్వం వచనాత్। అవేష్టేరివ రాజసూయాన్తర్గతాయాః 'ఏతయాన్నాద్యకామం యాజయేత్' ఇతి ఫలార్థత్వమ్। అత్రాష్టకా=అన్వష్టకా; పూర్వానురోధాత్। తథాగ్నిపురాణే-'అన్వష్టకాసు వృద్ధౌ చ గయాయాం చ క్షయేఽహని। అత్ర మాతుః పృథక్ శ్రాద్ధమన్యత్ర పతినా సహ॥ ' ఆపస్తమ్బానాం తు 'అష్టకాసు చ వృద్ధౌ చ ' ఇతి భాష్యకారైః పాఠాదష్టకాయాం మాతృశ్రాద్ధమ్। ఛన్దోగైస్త్వత్ర మాతృమాతామహశ్రాద్ధే న కార్యే, కింతు త్రిపురుషమేవ। 'న యోషిద్భ్యః పృథగ్దద్యాదవసానదినాదృతే। కర్షూసమన్వితం ముక్త్వా తథాద్యం శ్రాద్ధషోడశమ్।

ప్రత్యాబ్దికం చ శేషేషు పిణ్డాః స్యుః షడితి స్థితిః॥ ఇతి ఛన్దోగపరిశిష్టాత్। 'అన్వష్టకాసు తేషాం కర్షూవిధానాత్' ఇతి శూలపాణిః । యత్తు - 'తమిస్రపక్షే నవమీ పుణ్యా భాద్రపదే హి యా। చత్వారః పార్వణాః కార్యాః పితృపక్షే మనీషిభిః॥' ఇతి తద్దేశాచారతో వ్యవస్థితం జ్ఞేయమ్। ఇదం జీవత్పితృకేణాపి సపిణ్డం కార్యమ్। హేమాద్రౌ విష్ణుధర్మోత్తరే- 'అన్వష్టకాసు చ స్త్రీణాం శ్రాద్ధం కార్యం తథైవ చ।' ఇత్యుపక్రమ్య – 'పిణ్డనిర్వపణం కార్యం తస్యామపి నృసత్తమ।' ఇతి వచనం శ్రాద్ధవిధినా పిణ్డదానే ప్రాప్తే పునస్తత్కీర్తనం యస్య జీవత్పితృకగర్భిణీపతిత్వాదినా పిణ్డదానం నిషిద్ధం తస్య తత్ప్రాప్త్యర్థమితి శ్రీతాతచరణాః॥

అత్ర సువాసినీభోజనముక్తం మార్కణ్డేయపురాణే- 'మాతుః శ్రాద్ధే తు సంప్రాప్తే బ్రాహ్మణైః సహ భోజనమ్।సువాసిన్యై ప్రదాతవ్యమితి శాతాతపోఽబ్రవీత్॥ భర్తురగ్రే మృతా నారీ సహ దాహేన వా మృతా। తస్యాః స్థానే నియుఞ్జీత విప్రైః సహ సువాసినీమ్॥' తత్రైవ మదాలసావాక్యమ్ - 'స్త్రీశ్రాద్ధే పుత్ర దేయాః స్యురలంకారాశ్చ అశక్తౌ అను- యోషితే। మఞ్జీరమేఖలాదామకర్ణికాకఙ్కణాదయః।' ఇతి। అత్రాశక్తావనుకల్పమాహాశ్వలా-కల్పః। యనః- 'అనడుహో యవసమాహరేదగ్నినా వా కక్షముపోషేదేషా మేఽష్టకేతి న త్వేవానష్టకః స్యాత్' ఇతి। హేమాద్రౌ పితామహః- 'అమావాస్యావ్యతీపాతపౌర్ణమాస్యష్టకాసు చ। విద్వాన్ శ్రాద్ధమకుర్వాణో నరకం ప్రతిపద్యతే॥' అకరణే చ ప్రాయశ్చిత్తముక్తమృగ్విధానే- ఏభిర్ద్యుభిర్జపేన్మన్త్రం శతవారం తు తద్దినే। ఆన్వష్టక్యం యదా న్యూనం సంపూర్ణం యాతి సర్వథా॥' ఇతి॥ ఏతత్పక్షే ద్వాదశ్యాం విశేషః పృథ్వీచన్ద్రోదయే వాయవీయే- 'సంన్యాసినోఽప్యాబ్దికాది పుత్రః కుర్యాద్యథావిధి। మహాలయే తు యచ్ఛ్రాద్ధం ద్వాదశ్యాం పార్వణం తు తత్॥' ఇతి।

అథ త్రయోదశీశ్రాద్ధమ్। తత్ర చన్ద్రికా - త్రయోదశీ భాద్రపదీ కృష్ణా ముఖ్యా పితృప్రియా। తృప్యన్తి పితరస్తస్యాం స్వయం పఞ్చశతం సమాః॥ మఘాయుతాయాం తస్యాం తు జలాద్యైరపి తోషితాః। తృప్యన్తి పితరస్తద్వద్వర్షాణామయుతాయుతమ్॥' ప్రయోగపారిజాతే శఙ్ఖః-'ప్రౌష్ఠపద్యామతీతాయాం మఘాయుక్తాం త్రయోదశీమ్। ప్రాప్య శ్రాద్ధం తు కర్తవ్యం మధునా పాయసేన చ॥ ప్రజామిష్టాం యశః స్వర్గమారోగ్యం చ ధనం తథా। నృణాం శ్రాద్ధే సదా ప్రీతాః ప్రయచ్ఛన్తి పితామహాః॥' ఏతన్నిత్యమపి। పృథ్వీచన్ద్రోదయే విష్ణుధర్మే- 'ప్రౌష్ఠపద్యామతీతాయాం తథా కృష్ణత్రయోదశీ।' ఇత్యుక్త్వా - 'ఏతాంస్తు శ్రాద్ధకాలాన్వై నిత్యానాహ ప్రజాపతిః। శ్రాద్ధమేతేష్వకుర్వాణో నరకం ప్రతిపద్యతే॥' ఇత్యుక్తేః। ఏతచ్చావిభక్తైరపి పృథక్కార్యమ్। తథా చ హేమాద్రౌ - 'విభక్తా వాఽవిభక్తా వా కుర్యుః శ్రాద్ధం పృథక్ సుతాః। మఘాసు చ తతోఽన్యత్ర నాధికారః పృథగ్వినా॥ ఇతి। అపరార్కే వాయవీయే - 'హంసే హస్తస్థితే యా తు మఘాయుక్తా త్రయోదశీ। తిథిర్వైవస్వతీ నామ సా ఛాయా కుఞ్జరస్య తు॥' అత్ర చ - 'అపి నః స కులే భూయాద్యో నో దద్యాత్త్రయోదశీమ్। పాయసం

మధుసర్పిర్భ్యాం ప్రాక్చాయే కుఞ్జరస్య చ॥' ఇతి విష్ణువచనే కేవలత్రయోదశీశ్రుతేర్మఘాగుణ ఇతి కల్పతరుః। శూలపాణిస్తు- 'కేవలవాక్యానామర్థవాదత్వాద్విధౌ చ మఘాయోగశ్రుతేర్విధిలాఘవాద్విశిష్టమేవ నిమిత్తమ్' ఇత్యాహ। వస్తుతస్తు- 'మధుమాంసైశ్చ శాకైశ్చ పయసా పాయసేన చ। ఏష నో దాస్యతి శ్రాద్ధం వర్షాసు చ మఘాసు చ॥' ఇతి వసిష్ఠవచనే కేవలమఘాశ్రుతేర్వినిగమకాభావాదుభయం భిన్నం నిమిత్తం, పూర్వోక్తవచనాచ్చ యోగాధిక్యే ఫలాధిక్యమ్। అత ఏవ యాజ్ఞవల్క్యః - 'తథా వర్షాత్రయోదశ్యాం మఘాసు చ విశేషతః।' ఇతి। త్రయోదశీశ్రాద్ధం నిత్యమ్, అన్యత్కామ్యమ్। అత్ర "- 'త్రయోదశ్యాం బహుపుత్రా యువమారిణస్తు భవన్తి' ఇత్యాపస్తమ్బోక్తేర్యువమారిత్వమపత్యదోషం సహిష్ణోరపత్యమాత్రార్థినః స్మృత్యన్తరోక్తధనార్థినో వాధికార" ఇతి కల్పతరుః। 'అపత్యనిన్దయా తదర్థినోఽనధికారాత్ ఫలాన్తరకామస్యైవాధికార' ఇతి

---

౧ – పూర్వం హి మమాన్వష్టక్యాకరణజనితప్రత్యవాయపరిహారార్థం శతవారమేభిర్ద్యుభిః సుమనా ఇతి మన్త్రజపం కరిష్యే ఇతి సంకల్ప్య తజ్జపం కుర్యాత్। మన్త్రశ్చ యథా - "ఏభిర్ద్యుభిః సుమనా ఏభిరిన్దుభిర్నిరున్ధానో అమతిం గోభిరశ్వినా। ఇన్ద్రేణ దస్యుం దరయన్త ఇన్దుభిర్యుతద్వేషసః సమిషా రభేమహి॥" (ఋుంసంంఅం ౧అ ౦౪) ఇతి। 'హే ఇన్ద్ర, ఏభిరస్మాభిర్దత్తైర్ద్యుభిర్దీప్తైశ్చరుపురోడాశాదిభిః ఏభిరిన్దుభిః పురోవర్తిభిస్తుభ్యం దత్తైః సోమైశ్చ ప్రీతస్త్వం అస్మాకమమతిం దారిద్ర్యం గోభిస్త్వయా దత్తైః పశుభిరశ్వినాఽశ్వయుక్తేన ధనేన చ నిరున్ధానో నివర్తయన్ సుమనాః శోభనమనా భవ। వయమిన్దుభిరస్మాభిర్దత్తైః సోమైః ప్రీతేనేన్ద్రేణ దస్యుం ఉపక్షపయితారం శత్రు దరయన్తో హింసన్తః అత ఏవ యుతద్వేషసః పృథగ్భూతశత్రుకా భూత్వా ఇషా ఇన్ద్రదత్తేనాన్నేన సంరభేమహి సంరబ్ధా భవేమ। సంగచ్ఛేమహీత్యర్థః। ఇతి తస్య శ్రీమత్సాయణాచార్యకృతం భాష్యమ్।

హలాయుధః। ఏతత్పిణ్డరహితం కార్యమ్; 'మఘాయుక్తత్రయోదశ్యాం పిణ్డనిర్వపణం ద్విజః। ససంతానో నైవ కుర్యాన్నిత్యం తే కవయో విదుః॥' ఇతి బృహత్పరాశరోక్తేః। ఇదం మలమాసేఽపి కార్యమ్; 'మఘాత్రయోదశీశ్రాద్ధం ప్రత్యుపస్థితి హేతుకమ్। అనన్యగతికత్వేన కర్తవ్యం స్యాన్మలిమ్లుచే॥' ఇతి కాఠకగృహ్యోక్తేః। యాని తు అఙ్గిరాః - 'త్రయోదశ్యాం కృష్ణపక్షే

యః శ్రాద్ధం కురుతే నరః। పఞ్చత్వం తస్య జానీయాజ్జ్యేష్ఠపుత్రస్య నిశ్చితమ్॥' వామనపురాణే - 'త్రయోదశ్యాం తు వై శ్రాద్ధం న కుర్యాత్పుత్రవాన్ గృహీ।' ఇత్యాదీని వచనాని, తాని పుత్రవద్విషయాణి వా, మహాలయస్థభిన్నత్రయోదశీవిషయాణి వా, కామ్యశ్రాద్ధవిషయాణి వా, సపిణ్డకశ్రాద్ధవిషయాణి వేతి కేచిత్। హేమాద్రిప్రముఖాస్త్వేకవర్గశ్రాద్ధవిషయాణి। 'శ్రాద్ధం నైవైకంవర్గస్య త్రయోదశ్యాముపక్రమేత్। న తృప్తాస్తత్ర యే యస్య ప్రజా హింసన్తి తస్య తే॥' ఇతి కార్ష్ణాజినిస్మృతేః। యద్యపి - 'పితరో యత్ర పూజ్యన్తే తత్ర మాతామహా అపి।' ఇతి ధౌమ్యోక్తేర్న కేవలపితృవర్గస్య ప్రాప్తిస్తథాపి వ్యామోహాదిప్రాప్తనిషేధోఽయమిత్యాహుః। వయం తు పశ్యామః-పుత్రవద్విషయాణ్యేవేతి। 'అసంతానస్తు యస్తస్య శ్రాద్ధే ప్రోక్తా త్రయోదశీ। సంతానయుక్తో యః కుర్యాత్తస్య వంశక్షయో భవేత్॥' ఇతి హేమాద్రౌ నాగరఖణ్డోక్తేః। పూర్వవాక్యమప్యసంతానస్యైవైకవర్గనిషేధ-కమితి। అత్ర మఘాత్రయోదశీమహాలయయుగాదిశ్రాద్ధానాం తన్త్రేణ ప్రయోగః, న తు ప్రసఙ్గసిద్ధిరిత్యన్యత్ర విస్తరః॥

అథ చతుర్దశీ। పృథ్వీచన్ద్రోదయే ప్రచేతాః - 'వృక్షారోహణలోహాద్యైర్విద్యుజ్జలవిషాగ్నిభిః। నఖిదంష్ట్రివిపన్నా యే తేషాం శస్తా చతుర్దశీ॥' బ్రాహ్మే -'యువానః పితరో యస్య మృతాః శస్త్రేణ వా హతాః। తేన కార్యం చతుర్దశ్యాం తేషాం తృప్తిమభీప్సతా॥' నాగరఖణ్డే - 'అపమృత్యుర్భవేద్యేషాం శస్త్రమృత్యురథాపి వా। శ్రాద్ధం తేషాం ప్రకర్తవ్యం చతుర్దశ్యాం నరాధిప॥' ఏతచ్చ ప్రాయో నాశకశస్త్రాగ్నివిషోదకోద్బన్ధనప్రపతనైశ్చేచ్ఛతామితి గౌతమోక్తదుర్మరణోపలక్షణమ్। ఏకయోగనిర్దేశాత్। 'సర్వేషాం తుల్యధర్మాణామేకస్యాపి యదుచ్యతే। సర్వేషాం తత్సమం జ్ఞేయమేకరూపా హి తే స్మృతాః॥' ఇత్యుశనసోక్తేశ్చ। తచ్చ కృతక్రియాణామేవేతి వక్ష్యామః। మరీచిః - 'విష శస్త్రశ్వాపదాహితిర్యగ్బ్రాహ్మణఘాతినామ్। చతుర్దశ్యాం క్రియాః కార్యాః, అన్యేషాం తు విగర్హితాః॥' అత్ర బ్రాహ్మణఘాతీ తేన హతః, నతు బ్రహ్మహా; తస్య పతితత్వాదితి శూలపాణిః। అత్రోద్దేశ్య- విశేషణస్యావివక్షితత్వాత్స్త్రీణామపి శస్త్రాదిహతానామేకోద్దిష్టం కార్య న పార్వణమితి శ్రీదత్తోపాధ్యాయః। ఇదం విషాదిహతానామేవ న ప్రసవాదిమృతానామితి వాచస్పతిః। యత్తు శాకటాయనః - 'జలాగ్నిభ్యాం విపన్నానాం సంన్యాసే వా గృహే పథి। శ్రాద్ధం కుర్వీత తేషాం వై వర్జయిత్వా చతుర్దశీమ్॥' ఇతి, తత్ ప్రాయశ్చిత్తార్థజలాదిమృతవిషయమిత్యాకరే ఉక్తమ్। అత ఏవ వైధత్వాత్సహగమనేఽపి న కార్యమితి హేమాద్రిః। ఏతచ్చ దైవయుక్తమేకోద్దిష్టం కార్యమిత్యుక్తం ప్రయోగపారిజాతే- 'ప్రేతపక్షే చతుర్దశ్యామేకోద్దిష్టం విధానతః। దైవయుక్తం తు తచ్ఛ్రాద్ధం పితౄణామక్షయం భవేత్॥ తచ్ఛ్రాద్ధం దైవహీనం చేత్పుత్రదారధనక్షయః॥ ఏకోద్దిష్టం దైవయుక్తమిత్యేవం మనురబ్రవీత్॥' భవిష్యేఽపి - 'సమత్వమాగతస్యాపి పితుః శస్త్రహతస్య చ। చతుర్దశ్యాం తు కర్తవ్యమేకోద్దిష్టం మహాలయే॥ చతుర్దశ్యాం తు యాచ్ఛ్రాద్ధం సపిణ్డీకరణే కృతే। ఏకోద్దిష్టవిధానేన తత్కార్యం శస్త్రఘాతినః॥' ఇతి సంవత్సరప్రదీపే హారీతః - 'విశ్వేదేవాంశ్చ

తత్రాపి పూజయిత్వాదితోఽమరాన్। యే వై శస్త్రహతాస్తేషాం శ్రాద్ధం కుర్యాదతన్ద్రితః॥' అత్రైకోద్దిష్టవచనానాం నిర్మూలత్వమ్, సమూలత్వేఽపి పార్వణాశక్తపరాణి। విష్ణ్వాదివచనైః ప్రకరణాత్ కృష్ణపక్షీయపార్వణావగతేరితి శూలపాణిః। తన్న; వాక్యేన ప్రకరణస్య బాధాత్। పిత్రాదీనాం పార్వణం భ్రాత్రాదీనామేకోద్దిష్టమితి గౌడార్వాఞ్చః। తన్న; పితురిత్యనేన విరోధాత్ విశేషవాక్యవైయర్థ్యాపత్తేశ్చ। అత్ర శస్త్రహతస్యైవ చతుర్దశ్యామితి నియమః, న తు చతుర్దశ్యామేవ శస్త్రహతస్యేతి। 'శ్రాద్ధం శస్త్రహతస్యైవ చతుర్దశ్యాం మహాలయే।' ఇతి కాలాదర్శాత్, వార్షికాదీనామకరణాపత్తేశ్చ। తేన మహాలయే ఏవ దినాన్తరే పార్వణం మాతామహాదితృప్త్యర్థం కార్యమేవ।పితామహోఽపి శస్త్రహతశ్చేదేకోద్దిష్టద్వయం కార్యమ్। తదుక్తం హేమాద్రౌ స్మృత్యన్తరే- 'ఏకస్మిన్ద్వయోర్వైకోద్దిష్టమ్' ఇతి। త్రిషు శస్త్రహతేషు పార్వణమేవ కార్యమ్।

యత్తు దేవస్వామినోక్తం - త్రిష్వపి శస్త్రహతేషు పృథగేకోద్దిష్టత్రయం కార్యం, నతు పార్వణమాహత్యవచనాభావాదితి, –తదయుక్తమ్ ; 'పిత్రాదయస్త్రయో యస్య శస్త్రైర్యాతాస్త్వనుక్రమాత్। స భూతే పావణం కుర్యాదాబ్దికాని పృథక్ పృథక్॥' ఇతి వృహత్పరాశరోక్తేః। 'ఏకస్మిన్వా ద్వయోర్వాపి విద్యుచ్ఛస్త్రేణ వా హతే। ఏకోద్దిష్టం సుతః కుర్యాత్త్రయాణాం దర్శవద్భవేత్॥' ఇతి స్మృత్యన్తరాచ్చేతి పృథివీచన్ద్రోదయే ఉక్తమ్। అపరార్కే హేమాద్రౌ చైవమ్। యస్తు అత్రైవ శస్త్రాదినా హతస్తస్య వార్షికమేవ పార్వణమేకోద్దిష్టం వా కార్యం, నతు శ్రాద్ధద్వయమ్; ప్రసఙ్గసిద్ధేరితి పృథివీచన్ద్రోదయే। అత్ర శ్రాద్ధాకరణేఽగ్రిమాపరపక్షే దినాన్తరే పార్వణేనైవ కార్యమితి తత్రైవోక్తమ్। యద్యపి– 'శస్త్రవిప్రహతానాం చ శృఙ్గిదంష్ట్రిసరీసృపైః। ఆత్మనస్త్యాగినాం చైవ శ్రాద్ధమేషాం న కారయేత్॥' ఇతి ఛాగలేయాద్యైః శస్త్రాదిహతానాం శ్రాద్ధం నిషిద్ధం, తథాపి ప్రమాదమృతానాం శ్రాద్ధార్హత్వాత్కార్యమ్, వృద్ధాదిభిన్నబుద్ధిపూర్వమృతానాం తు న కార్యమ్। యత్తు - 'చతుర్దశ్యాం తర్పణీయా లుప్తపిణ్డోదకక్రియాః।' ఇతి బ్రాహ్మే, తద్గౌణమితి శూలపాణిః; లక్షణాయాం మానాభావాత్। 'పతితేనాపి కర్తవ్యం కర్తవ్యం పతితస్య చ॥' ఇతి గయాదివద్విశేషవిధిబలాత్పతితానామపి కార్యమితి నవ్యగౌడాః। తత్త్వం తు - సమత్వమాగతస్యే-త్యాదివశాత్కృతక్రియాణాం కార్యం నాన్యేషామితి వయం ప్రతీమః। యత్తు మనుః - 'న పైతృయజ్ఞియో హోమో లౌకికాగ్నౌ విధీయతే। న దర్శేన వినా శ్రాద్ధమాహితాగ్నేర్ద్విధీయతే॥' ఇతి। అత్ర పూర్వార్ధం హేతుత్వేనోక్తమ్। తద్యథాశ్రుతమేవ మన్యన్తే పృథ్వీచన్ద్రోదయాదయః। ఆహితాగ్నేః పిణ్డపితృయజ్ఞకల్పేన శ్రాద్ధనిషేధార్థమిదం, న తు సాకల్యాదేరపీత్యస్మద్గురవః। కృష్ణపక్షశ్రాద్ధమన్యదినేషు ప్రాప్తమాహితాగ్నర్దర్శే నియమ్యత ఇతి తు వయమ్। దర్శేన పార్వణేన వినా శ్రాద్ధం న। తేన క్వాపి వార్షికాదావేకోద్దిష్టం నేతి హరిహరః॥

ఇతి చతుర్దశీ॥

గజచ్ఛాయా- అమాయాం విశేషమాహాపరార్కే యమః- 'హంసే కరస్థితే యా తు అమావాస్యా కరాన్వితా। సా జ్ఞేయా శ్రాద్ధమ్। కుఞ్జరచ్ఛాయా ఇతి బౌధాయనోఽబ్రవీత్॥ వనస్పతిగతే సోమే ఛాయా యా ప్రాఙ్ముఖీ భవేత్। గజచ్ఛాయా తు సా ప్రోక్తా తస్యాం శ్రాద్ధం ప్రకల్పయేత్॥' భారతే- 'అజేన సర్వలోహేన వర్షాసు నియతవ్రతః। హస్తిచ్ఛాయాసు విధివత్కర్ణవ్యజనవీజితమ్॥' శ్రాద్ధం దద్యాదితి శేషః॥

ఆశ్వినశుక్లప్రతిపది దౌహిత్రస్య మాతామహశ్రాద్ధముక్తమ్। హేమాద్రౌ సంగ్రహే చ- 'జాతమాత్రోఽపి దౌహిత్రో విద్యమానేఽపి మాతులే। కుర్యాన్మాతామహశ్రాద్ధం ప్రతిపద్యాశ్వినే సితే॥' ఇతి। ఇయం సంగవవ్యాపినీ గ్రాహ్యేతి నిర్ణయదీపే ఉక్తమ్ ; 'ప్రతిపద్యాశ్వినే శుక్లే దౌహిత్ర- స్త్వేకపార్వణమ్। శ్రాద్ధం మాతామహం కుర్యాత్సపితా సంగవే సదా॥ జాతమాత్రోఽపి దౌహిత్రో జీవత్యపి చ మాతులే। ప్రాతఃసంగవయోర్మధ్యే ఆర్యస్య ప్రతిపద్భవేత్॥' ఇతి వచనాత్। అత్ర సమూలత్వం విమృశ్యమ్। ఇదం చ మలమాసే న కార్యమ్; 'స్పష్టమాసవిశేషాఖ్యావిహితం వర్జయేన్మలే' ఇతి నిషేధాత్। ఇదం చ జీవత్పితృకేణైవ కార్యమితి శిష్టాః। ఇదం చ శిష్టాచారాత్సపిణ్డకం కార్యమితి కేచిత్। పిణ్డరహితం తు యుక్తమ్ ; జీవత్పితృకస్య - 'ముణ్డనం పిణ్డదానం చ ప్రేతకర్మ చ సర్వశః। న జీవత్పితృకః కుర్యాద్గుర్విణీపతిరేవ చ॥' ఇతి దక్షేణ పిణ్డనిషేధాత్, ఆన్వష్టక్యవద్విశేషవచనాభావాచ్చేతి సంక్షేపః॥

ఇతి శ్రీకమలాకరభట్టకృతే నిర్ణయసిన్ధౌ మహాలయనిర్ణయః॥

అథాశ్వినశుక్లప్రతిపది నవరాత్రారమ్భః। తన్నిర్ణయః - తత్ర భార్గవార్చనదీపికాయాం దేవీపురాణే, -సుమేధా ఉవాచ - 'శృణు రాజన్ ప్రవక్ష్యామి చణ్డికాపూజనక్రమమ్। ఆశ్వినస్య సితే పక్షే ప్రతిపత్సుశుభే దినే॥' ఇత్యుపక్రమ్యోక్తమ్ - 'శుద్ధే తిథౌ ప్రకర్తవ్యం ప్రతిపచ్చోర్ధ్వగామినీ। ఆద్యాస్తు నాడికాస్త్యక్త్వా షోడశ ద్వాదశాపి వా॥ అపరాహ్ణే చ కర్తవ్యం శుద్ధసంతతికాఙ్క్షిభిః॥ ఇదం చాపరాహ్ణయోగిన్యాః ప్రాశస్త్యం ద్వితీయదినే ప్రతిపదోఽభావే జ్ఞేయమ్। తథా తత్రైవ దేవీపురాణే డామరతన్త్రే చ దేవీవచః - 'అమాయుక్తా న కర్తవ్యా ప్రతిపత్ పూజనే మమ। ముహూర్తమాత్రా కర్తవ్యా ద్వితీయాదిగుణాన్వితా॥ ఆద్యాః షోడశ నాడీస్తు లబ్ధ్వా యః కురుతే నరః। కలశస్థాపనం తత్ర హ్యరిష్టం జాయతే ధ్రువమ్॥" మార్కణ్డేయదేవీపురాణయోః- 'పూర్వవిద్ధా తు యా శుక్లా భవేత్ ప్రతిపదాశ్వినీ।

నవరాత్రవ్రతం తస్యాం న కార్యం శుభమిచ్ఛతా॥ దేశభఙ్గో భవేత్తత్ర దుర్భిక్షం చోపజాయతే॥ నన్దాయాం దర్శయుక్తాయాం యత్ర స్యాన్మమ పూజనమ్॥' ఇతి। స్కాన్దేఽపి - 'ప్రతిపద్యాశ్వినే మాసి సా శుద్ధా శుభదా భవేత్। భాద్రపఞ్చదశీ కృష్ణా తయా యుక్తా న శస్యతే॥ విరుద్ధఫలదా సా హి పుత్రదారభయావహా॥'

ఇతి। తథా - 'వర్జనీయా ప్రయత్నేన అమాయుక్తా తు పార్థివ। ద్వితీయాదిగుణైర్యుక్తా ప్రతిపత్సర్వకామదా॥' తథా దేవీపురాణే- 'యో మాం పూజయతే నిత్యం ద్వితీయాదిగుణాన్వితామ్। ప్రతిపచ్ఛారదీం జ్ఞాత్వా సోఽశ్నుతే సుఖమవ్యయమ్॥యది కుర్యాదమాయుక్తాం ప్రతిపత్స్థాపనే మమ। తస్య శాపాయుతం దత్త్వా భస్మశేషం కరోమ్యహమ్॥ ఆగ్రహాత్కురుతే యస్తు కలశస్థాపనం మమ। తస్య సంపద్వినాశః స్యాజ్జ్యేష్ఠః పుత్రో వినశ్యతి॥ అమాయుక్తా న కర్తవ్యా ప్రతిపఞ్చణ్డికార్చనే। ధనార్థిభిర్విశేషేణ వంశహానిశ్చ జాయతే॥ న దర్శకలయా యుక్తా ప్రతిపఞ్చణ్డికార్చనే। ఉదయే ద్విముహూర్తాఽపి గ్రాహ్యా సోదయదాయినీ॥' ఇతి। దేవీపురాణే - ' యా చాశ్వయుజి మాసే స్యాప్రతి-పద్భద్రయాన్వితా। శుద్ధా మమార్చనం తస్యాం శతయజ్ఞఫలప్రదమ్॥' రుద్రయామలే - 'అమాయుక్తా సదా చైవ ప్రతిపన్నిన్దితా మతా। తత్ర చేత్స్థాపయేత్కుమ్భం దుర్భిక్షం జాయతే ధ్రువమ్॥ ప్రతిపత్సద్వితీయా తు కుమ్భారోపణకర్మణి॥' ఇతి। యద్యపి రుద్రయామలం డామరం చ నిర్మూలం తథాప్యవిరోధాత్ ప్రచారాచ్చ తద్వచనాని లిఖ్యన్తే। తిథితత్త్వే దేవీపురాణేఽపి - 'ప్రాతరావాహయేద్దేవీం ప్రాతరేవ ప్రవేశయేత్। ప్రాతః ప్రాతశ్చ సంపూజ్య ప్రాతరేవ విసర్జయేత్॥' తత్రైవ - 'శరత్కాలే మహాపూజా క్రియతే యా చ వార్షికీ। సా కార్యోదయగామిన్యాం న తత్ర తిథియుగ్మతా॥' తథా- 'కుహూకాష్ఠోపసంయుక్తాం వర్జయేత్ప్రతిపత్తిథిమ్। రాజ్యనాశాయ సా ప్రోక్తా నిన్దితా చాశ్వపూజనే॥' ఇతి। ఏషు వచనేషు కలశస్థాపనగ్రహణాత్తదేవ ప్రథమదినే నిషిధ్యతే, న తూపవాసాది। తస్య 'ప్రతిపద్యప్యమావాస్యా' ఇతి యుగ్మవాక్యాత్, 'శుక్లా స్యాత్ప్రతిపత్తిథిః ప్రథమతః' ఇతి దీపికోక్తేః, 'శుక్లపక్షే దర్శవిద్ధా' ఇతి మాధవోక్తేశ్చ పూర్వదినే ప్రాప్తస్య బాధే మానాభావాదితి కేచిత్। వస్తుతస్తు పూర్వోక్తవాక్యేషు చణ్డికార్చనపూజాగ్రహణాదుపవాసాదేశ్చాఙ్గత్వాత్ ప్రధానదేవీపూజాదావపి పరేతి యుక్తమ్। కలశస్థాపనగ్రహణం తూపలక్షణమ్। అత ఏవ దేవలః - 'వ్రతోపవాసనియమే ఘటికైకాపి యా భవేత్। సా తిథిస్తద్దినే పూజ్యా, విపరీతా తు పైతృకే॥' ఇతి। అత్ర ఘటికా ముహూర్త ఇతి గౌడాః। యదా తు పూర్వదినే సంపూర్ణా శుద్ధా చ భూత్వా పరదినే వర్ధతే తదా సంపూర్ణత్వాదమాయోగాభావాచ్చ పూర్వైవ। యాని చ ద్వితీయాయోగనిషేధకాని వచనాని కేచిత్పఠన్తి, తాన్యపి శుద్ధాధికానిషేధపరాణి। పరదినే ప్రతిపదోఽత్యన్తాసత్త్వే తు దర్శయుతాపి పూర్వైవ గ్రాహ్యా। తదాహ లల్లః – 'తిథి: శరీరం తిథిరేవ కారణం తిథిః ప్రమాణం తిథిరేవ సాధనమ్।' ఇతి। యాని తు - 'అమాయుక్తా ప్రకర్తవ్యా' ఇత్యాదీని నృసింహప్రసాదే వచనాని, తాని సమూలత్వే సత్యేతద్విషయాణి। అత్రేదం తత్త్వమ్ – పూర్వోక్తవాక్యానాం

సర్వేషాం హేమాద్యాద్యలిఖితత్వేన నిర్మూలత్వాచ్చైశ్వాన్యనిర్ణయస్యానుక్తేః సామాన్య-నిర్ణయాత్పూర్వప్రాప్తావపి గౌడనిబన్ధేషు విశేషనిర్ణయాదౌదయికీ గ్రాహ్యా। తత్రాపి ఘటికైకేత్యస్య ద్విముహూర్తస్తుతిత్వోక్తేర్ద్విముహూర్తా గ్రాహ్య; 'ఉదితే దైవతం భానౌ' ఇత్యత్ర 'ద్విముహూర్తం త్రిరహ్నశ్చ' ఇతి

ఔదయిక్యా ద్విముహూర్తత్వనియమాత్। తేన 'ఉదయే ద్విముహూర్తాపి' ఇత్యాద్యనుసారోఽపి 'ముహూర్తమాత్రా కర్తవ్యా' ఇతి ద్విముహూర్తస్తుతిః; అన్యథా ద్విముహూర్తవిధివైయర్థ్యాత్। కేచిత్తు ముహూర్తమాత్రేతి వచనాత్తతో న్యూనత్వే పరా నేత్యాహుః। గౌడా అప్యేవమ్॥ అత్ర దేవీపూజైవ ప్రధానమ్, ఉపవాసాది త్వఙ్గమ్। 'అష్టమ్యాం చ నవమ్యాం చ జగన్మాతరమమ్బికామ్। పూజయిత్వాఽఽశ్వినే మాసి విశోకో జాయతే నరః॥' ఇతి హేమాద్రౌ భవిష్యే తస్యా ఏవ ఫలసంబన్ధాత్, 'నవమీతిథిపర్యన్తం వృద్ధ్యా పూజాజపాదికమ్।' ఇతి తత్రైవ దేవీపురాణాత్, 'శరత్కాలే మహాపూజా క్రియతే యా చ వార్షికీ।' ఇతి మార్కణ్డేయపురాణాఇచ్చ। పూర్వవచనాదష్టమీనవమీపూజైవ ప్రధానమ్, అన్యత్సర్వమఙ్గమితి గౌడాః । ఏకాహపక్షేఽపి కాలికాపురాణే- 'యస్త్వేకస్యామథాష్టమ్యాం నవమ్యామథ సాధకః। పూజయేద్వరదాం దేవీం మహావిభవవిస్తరైః॥' ఇతి। తత్త్వం తు - రాజసూయేఽన్యయాగైః సమప్రధానాయాః సహితాయా అప్యవేష్టేః 'ఏతయాన్నాద్యకామం యాజయేత్' ఇత్యేకత్వాన్మధ్యే విధానాచ్చ యథా ఫలార్థో బహిఃప్రయోగస్తథా నవరాత్రమధ్యస్థాయా అష్టమ్యా నవమ్యా వా ఫలార్థః పృథక్ప్రయోగః। రూపనారాయణధృతదేవీపురాణే- 'మహానవమ్యాం పూజేయం సర్వకామప్రదాయికా। సర్వేషు చైవ వర్ణేషు తవ భక్త్యా ప్రకీర్తితా॥ కృత్వాప్నోతి యశోరాజ్యపుత్రాయుర్ధనసంపదః॥' సా చ కామ్యా నిత్యా చ; 'ఏవమన్యైరపి తథా దేవ్యాః కార్య ప్రపూజనమ్। విభూతిమతులాం లబ్ధుం చతుర్వర్గప్రదాయకమ్॥' ఇతి, 'యో మోహాదథ వాఽఽలస్యాదేవీం దుర్గామహోత్సవే। న పూజయతి దమ్భాద్వా ద్వేషాద్వాప్యథ భైరవీ॥ క్రుద్ధా భగవతీ తస్య కామానిష్టాన్నిహన్తి వై॥" ఇతి కాలికాపురాణే ఫలనిన్దాశ్రుతేః, 'వర్షే వర్షే విధాతవ్యం స్థాపనం చ విసర్జనమ్।' ఇతి తిథితత్త్వే దేవీపురాణాఇచ్చ॥

అత్రోపవాసాదికముక్తం హేమాద్రౌ భవిష్యే - ' ఏవం చ విన్ధ్యవాసిన్యాం నవరాత్రోపవాసతః। ఏకభక్తేన నక్తేన తథైవాయాచితేన చ॥ పూజనీయా జనైర్దేవీ స్థానే స్థానే పురే పురే। గృహే గృహే శక్తిపరైర్గ్రామే గ్రామే వనే వనే॥ స్నాతైః ప్రముదితైర్హృష్టైర్బ్రాహ్మణైః క్షత్రియైర్నృపైః। వైశ్యైః శూద్రైర్భక్తియుక్తైర్మ్లేచ్ఛైరన్యైశ్చ మానవైః॥' ఇతి। యత్తు రూపనారాయణీయే భవిష్యే- 'ఏవం నానామ్లేచ్ఛగణైః పూజ్యతే సర్వదస్యుభిః।' ఇతి తత్తామసపూజాపరమ్; 'వినా మన్త్రైస్తామసీ స్యాత్కిరాతానాం తు సంమతా।' ఇతి తత్రైవోక్తేః। మదనరత్నే దేవీపురాణేఽపి - 'కన్యాసంస్థే రవౌ శక్ర శుక్లామారభ్య నన్దికామ్। అయాచీ హ్యథవైకాశీ నక్తాశీఽమ్బువదః॥ భూమౌ శయీత

చామన్త్ర్య కుమారీర్పూజయేన్ముదా। వస్త్రాలంకారదానైశ్చ సంతోష్యాః ప్రతివాసరమ్॥ బలిం చ ప్రత్యహం దద్యాదోదనం మాంసమాషవత్। త్రికాలం పూజయేద్దేవీం జపస్తోత్రపరాయణః॥' ఇతి।

నన్దికా ప్రతిపత్తిథిరితి మైథిలాః, షష్ఠీతి గౌడాః। తచ్చ పూజనం రాత్రౌ కార్యమ్। 'ఆశ్వినే మాసి రాత్రిపూజా- మేఘాన్తే మహిషాసురమర్దినీమ్। నిశాసు పూజయేద్భక్త్యా సోపవాసాదికః క్రమాత్॥' ఇతి నిర్ణయః దేవీపురాణాత్। సంగ్రహేఽపి - 'ఆశ్వినే మాసి మేఘాన్తే ప్రతిపద్యా తిథిర్భవేత్। తస్యాం నక్తం ప్రకుర్వీత రాత్రౌ దేవీం చ పూజయేత్॥ రాత్రిరూపా యతో దేవీ దివారూపో మహేశ్వరః। రాత్రివ్రతమిదం దేవి సర్వపాపప్రణాశనమ్॥ సర్వకామప్రదం నృణాం సర్వశత్రునిబర్హణమ్। రాత్రివ్రతమిదం తస్య రాత్రౌ కర్తవ్యతేష్యతే॥ నక్తవ్రతమిదం యస్మాదన్యథా నరకే గతిః॥' ఇత్యాదివచనాచ్చ। రాత్రివ్రతమేవాభిప్రేత్య మాధవేనోక్తమ్- 'తస్య నక్తవ్రతత్వాదితి, న తు రాత్రిభోజనాత్' ఇతి। నను 'మాసి చాశ్వయుజే శుక్లే నవరాత్రే విశేషతః। సంపూజ్య నవదుర్గా చ నక్తం కుర్యాత్సమాహితః॥ నవరాత్రాభిధం కర్మ నక్తవ్రతమిదం స్మృతమ్। ఆరమ్భే నవరాత్రస్య' ఇత్యాదిస్కాన్దాత్ మాధవోక్తేశ్చ నక్తమేవ ప్రధానమితి చేత్,-న; 'నవరాత్రోపవాసతః' ఇత్యాదేరనుపపత్తేః। తేన పాక్షికనక్తానువాదోఽయమ్; నిత్యానిత్యసంయోగవిరోధాత్। న హ్యగ్ని హోత్రే దశమపక్షే ప్రాప్తస్య 'దధ్నా జుహోతి' ఇత్యస్యేన్ద్రియ కామహోమేఽనువాదో ఘటతే, నిత్యవదనువాదాయోగాత్ ఇత్యుక్తం వార్తికే, తథాఽత్రాపి। తేనాత్ర తద్వదేవ గుణాత్వలమితి జ్ఞేయమ్। నను రాత్రేః కర్మకాలత్వే తద్వ్యాపినీ పూర్వైవ ప్రతిపత్ప్రాప్నుయాత్। మైవమ్ ; న్యాయతః ప్రాప్తావపి పూర్వోక్తవచనైర్బాధాత్। యథా పూర్వేద్యుః కర్మకాలవ్యాపినీమపి త్యక్త్వా స్వల్పాపి పరైవ రామనవమీతి ప్రాగుక్తమ్, యథా వా నిశీథే సతీమపి పూర్వా జన్మాష్టమీం త్యక్త్వా రోహిణీయుక్తా పరైవేతి మాధవేనోక్తమ్, తథాఽత్రాపి। వస్తుతస్తు - రాత్రేః కర్మకాలత్వవచసాం హేమాద్యాద్యలిఖనాత్సమూలత్వం విమృశ్యమేవ; 'త్రికాలం పూజయేత్' ఇత్యాదిపూర్వవిరోధాచ్చ। మాధవోక్తిస్తు పాక్షికనక్తానువాద ఇత్యుక్తమ్। తస్మాత్సర్వపక్షేషు పరైవ ప్రతిపదితి సిద్ధమ్। అత్ర కేచిత్- నవరాత్రశబ్దో నవాహోరాత్రపరః; 'వృద్ధౌ సమాప్తిరష్టమ్యాం హ్రాసే వా ప్రతిపన్నిశి। ప్రారమ్భో నవచణ్డ్యాస్తు నవరాత్రమతోఽర్థవత్॥' ఇతి దేవీపురాణాదిత్యాహుః। తన్న; అతిహ్రాసవృద్ధ్యోర్న్యూనాధికత్వాపత్తేః, అత్ర మూలాభావాచ్చ। తేన తిథివాచ్యేవాయమ్। తదుక్తమ్ - 'తిథివృద్ధౌ తిథిహ్రాసే నవరాత్రమపార్థకమ్। అష్టరాత్రే న దోషోఽయం నవరాత్రతిథిక్షయే॥' ఇతి। స చ నవరాత్రశబ్దః క్వచిల్లక్షణయా కర్మవాచీ। యథా 'ప్రారమ్భో నవరాత్రస్య' ఇత్యత్రేతి దిక్॥

ప్రతిపది చ వైధృత్యాదియోగనిషేధో భార్గవార్చనదీపికాయాం దేవీపురాణే- 'త్వాష్ట్రవైధృతియుక్తా చేత్ప్రతిపచ్చణ్డికార్చనే। తయోరన్తే విధాతవ్యం కలశారోపణం గృహే॥' ఇతి। చిత్రావైధృతియుక్తాపి ద్వితీయాయుతా చేత్సైవ గ్రాహ్యేత్యుక్తం దుర్గోత్సవే- 'భద్రాన్వితా చేత్ప్రతిపత్తు లభ్యతే విరుద్ధయోగైరపి సంగతా సతీ। సైవాపరాహ్ణే విబుధైర్విధేయా శ్రీపుత్రరాజ్యాదివివృద్ధిహేతుః॥' ఇతి యదా తు వైధృత్యాదిపరిహారేణ ప్రతిపన్న లభ్యతే తదోక్తం తత్రైవ కాత్యాయనేన - 'ప్రతిపద్యాశ్వినే మాసి భవేద్వైధృతిచిత్రయోః। ఆద్యపాదౌ పరిత్యజ్య ప్రారభేన్నవరాత్ర-

---

౨ – నిత్యస్యానిత్యోఽనువాదో న భవతీతి తదర్థః।

కమ్॥' ఇతి। భవిష్యేఽపి - 'చిత్రావైధృతిసంపూర్ణా ప్రతిపచ్చేద్భవేన్నృప। త్యాజ్యా హ్యంశాస్త్రయస్త్వాద్యాస్తురీయాంశే తు పూజనమ్॥' ఇతి। రుద్రయామలేఽపి - 'వైధృతౌ పుత్రనాశః స్యాచ్చిత్రాయాం ధననాశనమ్। తస్మాన్న స్థాపయేత్కుమ్భం చిత్రాయాం వైభృతౌ తథా॥ సంపూర్ణా ప్రతిపద్దేవ చిత్రాయుక్తా యదా భవేత్। వైధృత్యా వాపి యుక్తా స్యాత్తదా మధ్యందినే రవౌ॥ అభిజిత్తు ముహూర్తే యత్తత్ర స్థాపనమిష్యతే॥' ఇతి। చిత్రాదినిషేధే మూలం చిన్త్యమ్। ఇదం కలశస్థాపనం రాత్రౌ న కార్యమ్; 'న రాత్రౌ స్థాపనం కార్య న చ కుమ్భాభిషేచనమ్।' ఇతి మాత్స్యోక్తేః, 'భాస్కరోదయమారభ్య యావత్తు దశ నాడికాః। ప్రాతఃకాల ఇతి ప్రోక్తః స్థాపనారోపణాదిషు॥' ఇతి విష్ణుధర్మోక్తేశ్చ। రుద్రయామలే - 'స్నానం మాఙ్గలికం కృత్వా తతో దేవీం ప్రపూజయేత్। శుభాభిర్మృత్తికాభిశ్చ పూర్వం కృత్వా తు వేదికామ్॥ యవాన్వై వాపయేత్తత్ర గోధూమైశ్చాపి సంయుతాన్। తత్ర సంస్థాపయేత్కుమ్భం విధినా మన్త్రపూర్వకమ్॥ సౌవర్ణం రాజతం వాపి తామ్రం మృన్మయజం తు వా॥' ఇతి॥

అథ పూజావిధిః। సా చ జయన్తీమన్త్రేణ నవాక్షరేణ వా కార్యా। తదుక్తం దుర్గాభక్తితరఙ్గిణ్యాం దేవీపురాణే- 'కుర్యాద్దేవ్యాస్తు మన్త్రేణ పూజాం క్షీరఘృతాదిభిః।' ఇత్యుక్త్వా - 'జయన్తీ మఙ్గలా కాలీ భద్రకాలీ కపాలినీ। దుర్గా క్షమా శివా ధాత్రీ స్వాహా స్వధా నమోఽస్తు తే॥ అనేనైవ తు మన్త్రేణ జపహోమౌ తు కారయేత్॥' ఇతి, 'ఓందుర్గే దుర్గే రక్షిణి స్వాహా' ఇతి నవాక్షరః। తత్ర ప్రతిపది ప్రాతరభ్యఙ్గం కృత్వా దేశకాలౌ సంకీర్త్య, 'మమేహ జన్మని దుర్గాప్రీతిద్వారా

సర్వాపచ్చాన్తిపూర్వకదీర్ఘాయుర్విపులధనపుత్రపౌత్రాద్యనవచ్ఛిన్నసంత-తివృద్ధిస్థిరలక్ష్మీకీర్తిలాభశత్రుపరాజయసదభీష్టసిద్ధ్యర్థం శారదనవరాత్రప్రతిపది విహితకలశ-స్థాపనదుర్గాపూజాకుమారీపూజాది కరిష్యే' ఇతి సంకల్ప్య, 'మహీ ద్యౌః' ఇతి భూమిం స్పృష్ట్వా 'ఓషధయః సమ్' ఇతి యవాన్నిక్షిప్య, 'ఆకలశేషు' ఇతి కుమ్భం సంస్థాప్య, 'ఇమం మే గఙ్గే' ఇతి జలేనాపూర్య, 'గన్ధద్వారామ్' ఇతి గన్ధం, 'యా ఓషధీః' ఇతి సర్వౌషధీః, 'కాణ్డాత్ కాణ్డాత్' ఇతి దూర్వాః, 'అశ్వత్థేవ' ఇతి పఞ్చపల్లవాన్, 'స్యోనా పృథివి' ఇతి సప్తమృదః, 'యాః ఫలినీః' ఇతి ఫలం, ' స హి రత్నాని' ఇతి పఞ్చరత్నాని, హిరణ్యం చ క్షిప్త్వా, 'యువా సువాసాః' ఇతి వస్త్రేణావేష్టయ, 'పూర్ణా దర్వి' ఇతి పూర్ణపాత్రం నిధాయ, తత్ర వరుణం సంపూజ్య, జీర్ణాయాం నూతనాయాం వా ప్రతిమాయాం దుర్గామావాహ్య పూజయేత్। తద్యథా - పూర్వోక్తం మన్త్రముక్త్వా - 'ఆగచ్ఛ వరదే దేవి దైత్యదర్పనిషూదని। పూజాం గృహాణ సుముఖి నమస్తే శంకరప్రియే॥ సర్వతీర్థమయం వారి సర్వదేవసమన్వితమ్। ఇమం ఘటం సమాగచ్ఛ తిష్ఠ దేవగణైః సహ॥ దుర్గే దేవి సమాగచ్ఛ సాన్నిధ్యమిహ కల్పయ। బలిం పూజాం గృహాణ త్వమష్టాభిః శక్తిభిః సహ॥' ఇత్యావాహ్య, పూర్వోక్తమన్త్రేణ షోడశోపచారైః పూజయిత్వా, మాషభక్తబలిం కూష్మాణ్డాదిబలిం వా నివేదయేత్॥

తతః కుమారీపూజా। తదుక్తం హేమాద్రౌ స్కాన్దే- 'ఏకైకాం పూజయేత్కన్యామేకవృద్ధ్యా తథైవ చ। ద్విగుణం త్రిగుణం వాపి ప్రత్యేకం నవకం తు వా॥' తథా 'నవభిర్లభతే భూమిమైశ్వర్యే ద్విగుణేన తు। ఏకవృద్ధ్యా లభేత్క్షేమమేకైకేన శ్రియం లభేత్॥ ఏకవర్షా తు యా కన్యా పూజార్థే తాం వివర్జయేత్। గన్ధపుష్పఫలాదీనాం ప్రీతిస్తస్యా న విద్యతే॥' తేన ద్వివర్షామారభ్య దశవర్షాపర్యన్తా ఏవ పూజ్యాః, న త్వన్యాః।తాసాం చ క్రమేణ- కుమారికా, త్రిమూర్తిః, కల్యాణీ, రోహిణీ, కాలీ, చణ్డికా, శామ్భవీ, దుర్గా, సుభద్రేతి నామభిః పూజా కార్యా। ఆసాం చ ప్రత్యేకం పూజామన్త్రాః ఫలవిశేషాశ్చ తత్రైవ జ్ఞేయాః। సామాన్యతస్తు - 'మన్త్రాక్షరమయీం లక్ష్మీం మాతృణాం రూపధారిణీమ్। నవదుర్గాత్మికాం సాక్షాత్కన్యామావాహయామ్యహమ్॥', 'ఏవమభ్యర్చనం కుర్యాత్కుమారీణాం ప్రయత్నతః। కఞ్చుకైశ్చైవ వస్త్రైశ్చ గన్ధపుష్పాక్షతాదిభిః॥ నానావిధైర్భక్ష్యభోజ్యైర్భోజయేత్పాయసాదిభిః॥' తథా– 'గ్రన్థిస్ఫుటితశీర్ణాఙ్గీం రక్తపూయవ్రణాఙ్కితామ్। జాత్యన్ధాం కేకరాం కాణీం కురూపాం తనురోమశామ్॥ సంత్యజేద్రోగిణీం కన్యాం దాసీగర్భసముద్భవామ్॥' తథా-'బ్రాహ్మణీం సర్వకార్యేషు జయార్థే నృపవంశజామ్। లాభార్థే వైశ్యవంశోత్థాం సుతార్థే శూద్రవంశజామ్॥ దారుణే చాన్త్యజాతానాం పూజయేద్విధినా నరః॥' ఇతి॥

అత్ర వేదపారాయణమప్యుక్తం రుద్రయామలే - 'ఏవం చతుర్వేదవిదో విప్రాన్సర్వాన్ప్రసాదయేత్। తేషాం చ వరణం కార్యం చణ్డీ- వేదపారాయణాయ వై॥' ఇతి। తథా- 'ఏకోత్తరాభివృద్ధ్యా తు నవమీ యావదేవ హి। చణ్డీపాఠం పాఠవిధిః। జపేచ్చైవ

జాపయేద్వా విధానతః॥' తిథితత్త్వే వారాహీతన్త్రే - 'ప్రణవం చాదితో జప్త్వా స్తోత్రం వా సంహితాం పఠేత్। అన్తే చ ప్రణవం దద్యాదిత్యువాచాదిపూరుషః॥ ఆధారే స్థాపయిత్వా తు పుస్తకం ప్రజపేత్సుధీః। హస్తసంస్థాపనాదేవ యస్మాద్భవ్ర విఫలం భవేత్॥ స్వయం చ లిఖితం యచ్చ శూద్రేణ లిఖితం భవేత్। అబ్రాహ్మణేన లిఖితం తచ్చాపి విఫలం భవేత్॥ ఋషిచ్ఛన్దాదికం న్యస్య పఠేత్స్తోత్రం విచక్షణః। స్తోత్రే న దృశ్యతే యత్ర ప్రణవం తత్ర విన్యసేత్॥ సర్వత్ర పాఠో విజ్ఞేయస్త్వన్యథా విఫలం భవేత్॥' ఏవం నవమీపర్యన్తం ప్రత్యహం కుర్యాత్। అత్ర విశేషో హేమాద్రౌ దేవీపురాణే - 'యదాద్యే దివసే కుర్యాఇచ్ఛణ్డికాపూజనాదికమ్। ద్విగుణం తద్ ద్వితీయేఽహ్ని త్రిగుణం తత్ పరేఽహని॥ నవమీతిథిపర్యన్తం వృద్ధ్యా పూజాజపాదికమ్॥' ఇతి। ఏతేన నవరాత్రే పూజైవ ప్రధానం ఉపవాసాది త్వఙ్గమితి గమ్యతే। తిథిహ్రాసే తు తిథిద్వయనిమిత్తం పూజాది మహాలయశ్రాద్ధవదేకదినే ఆవృత్త్యా కార్యమ్। వృద్ధౌ తద్వదేవావృత్తిః। తతో నవరాత్రోపవాసాదిసంకల్పం కుర్యాత్। స్వస్యాశక్తావన్యేన వా పూజాది కారయేత్। 'స్వయం వాప్యన్యతో వాపి పూజయేత్పూజయీత వా।' ఇతి తరఙ్గిణ్యాం దేవీపురాణాత్। ఇదం చ దేవీపూజనం శుక్రాస్తాదావపి కార్యమ్। తదుక్తం ధర్మప్రదీపే-'నష్టే శుక్రే తథా జీవే సింహస్థే చ బృహస్పతౌ। కార్యా చైవ స్వదేవ్యర్చా ప్రత్యబ్దం కులధర్మతః॥' ఇతి। మలమాసే తు వచనాభావాన్న భవతి॥

అత్ర సాశ్వస్యాశ్వపూజనముక్తం మదనరత్నే దేవీపురాణే - 'ఆశ్వయుక్శుక్లప్రతిపత్స్వాతీయోగే శుభే దినే। పూర్వముచ్చైఃశ్రవా నామ ప్రథమం శ్రియమావహత్॥ తస్మాత్సశ్చైనరైస్తత్ర పూజ్యోఽసౌ శ్రద్ధయా సహ। పూజనీయాశ్చ తురగా నవమీ యావదేవ హి॥ శాన్తిః స్వస్త్యయనం కార్యం తదా తేషాం దినే దినే। ధాన్యం భల్లాతకం కుష్ఠం వచా సిద్ధార్థకాస్తథా॥ పఞ్చవర్ణేన సూత్రేణ గ్రన్థిం తేషాం తు బన్ధయేత్। వాయవ్యైర్వారుణైః సౌరైః శాక్త్రైర్మన్త్రైః సవైష్ణవైః॥ వైశ్వదేవైస్తథాగ్నేయైర్హోమః కార్యో దినే దినే॥' కల్పతరౌ త్వేతదగ్రేఽన్యదపి - 'జ్యేష్ఠాయోగే పురా తత్ర గజాశ్చాష్టౌ మహాబలాః। పృథివీమావహన్పూర్వ సశైలవనకాననామ్॥ కుముదైరావతౌ పద్మః పుష్పదన్తోఽథ వామనః। సుప్రతీకోఽఞ్జనో నీలస్తస్మాత్తాంస్తత్ర పూజయేత్॥ శాక్రాదృుక్షాత్సమారభ్య నవమ్యన్తం చ పూర్వవత్॥' అశ్వవద్ధోమాదీత్యర్థః॥

అథ ప్రతిపదాదిషు విశేషో దుర్గాభక్తితరఙ్గిణ్యాం భవిష్యే- 'కేశసంస్కారద్రవ్యాణి ప్రదద్యాత్ ప్రతిపద్దినే। పక్కతైలం ద్వితీయాయాం కేశసంయమహేతవే॥' పట్టదోరమితి గౌడపాఠః। 'దర్పణం చ తృతీయాయాం సిన్దూరాలక్తకం తథా। మధుపర్కే చతుర్థ్యాం తు తిలకం నేత్రమణ్డనమ్। పఞ్చమ్యామఙ్గరాగం చ శక్త్యాలంకరణాని చ। షష్ఠ్యాం బిల్వతరౌ బోధం సాయంసంధ్యాసు కారయేత్॥ సప్తమ్యాం ప్రాతరానీయ గృహమధ్యే ప్రపూజయేత్।ఉపోషణమథాష్టమ్యామాత్మశక్త్యా చ పూజనమ్॥ నవమ్యాముగ్రచణ్డాయాః

పూజాం కుర్యాద్బలిం తథా। సంపూజ్య ప్రేషణం కుర్యాద్దశమ్యాం శాబరోత్సవైః॥ అనేన విధినా యస్తు దేవీం ప్రీణయతే నరః। స్కన్దవత్పాలయేద్దేవీ తం పుత్రధనకీ-ర్తిభిః॥' కృత్యతత్త్వార్ణవే లైఙ్గే- 'కన్యాయాం కృష్ణపక్షే తు పూజయిత్వాఽఽర్ద్రభేఽపి వా। నవమ్యాం బోధయేద్దేవీం మహావిభవవిస్తరైః॥ శుక్లపక్షే చతుర్థ్యాం తు దేవీకేశవిమోక్షణమ్। ప్రాతరేవ తు పఞ్చమ్యాం స్నాపయేత్సుశుభైర్జలైః॥ షష్ఠయాం సాయం ప్రకుర్వీత బిల్వవృక్షేఽధివాసనమ్। సప్తమ్యాం పత్రికాపూజా అష్టమ్యాం చాప్యుపోషణమ్॥ పూజా చ జాగరశ్చైవ నవమ్యాం విధివద్బలిః। విసర్జనం దశమ్యాం తు క్రీడాకౌతుకమఙ్గలైః॥' అత్ర నవమ్యాం బోధనాసామర్థ్య షష్ఠయాం బోధనమితి స్మార్తాః । ఫలభూమార్థినః సముచ్చయ ఇత్యన్యే। నవమ్యాం మన్త్రః కాలికాపురాణే - 'ఇషే మాస్యసితే పక్షే నవమ్యామార్ద్రభే దివా। శ్రీవృక్షే బోధయామి త్వాం యావత్పూజాం కరోమ్యహమ్॥ " అత్ర స్త్రీవ్రతే విశేషః పరిభాషాయాం జ్ఞేయః॥

అత్రాశౌచే విశేషో నిర్ణయామృతే విశ్వరూపనిబన్ధే- 'ఆశ్వినే శుక్లపక్షే తు ప్రారబ్ధే నవరాత్రకే।శావాశౌచే సముత్పన్నే క్రియా కార్యా కథం బుధైః॥ సూతకే వర్తమానే చ తత్రోత్పన్నే సదా బుధైః। దేవీపూజా ప్రకర్తవ్యా పశుయజ్ఞవిధానతః॥ సూతకే పూజనం ప్రోక్తం దానం చైవ విశేషతః। దేవీముద్దిశ్య కర్తవ్యం తత్ర దోషో న విద్యతే॥' ఇతి। కాలాదర్శ విష్ణురహస్యేఽపి - 'పూర్వసంకల్పితం యచ్చ వ్రతం సునియతవ్రతైః। తత్కర్తవ్యం నరైః శుద్ధం దానార్చనవివర్జితమ్॥' ఇతి। గౌడనిబన్ధే తిథితత్త్వేఽప్యుక్తమ్- 'ఆశ్వినకృష్ణనవమ్యాది శుక్లప్రతిపదాది షష్ఠ్యాది సప్తమ్యాది చైకం కర్మ। అతశ్చ మధ్యే ఆశౌచపాతేఽపి న దోషః। "సంకల్పే వ్రత-సత్రయోః" ఇతి విష్ణూక్తేః' ఇతి। ఆరబ్ధం స్వయమేవ కార్యం, అనారబ్ధం త్వన్యేన కారయేదితి దివోదాసః। రజస్వలా త్వన్యేన కారయేత్। సూతకాదివద్విశేషవచనాభావాత్॥ స్త్రీణాం చ నవరాత్రే తామ్బూలాదిచర్వణం భవతి। తదుక్తం వ్రత హేమాద్రౌ గారుడే- 'గన్ధాలంకారతామ్బూల-పుష్పమాలానులేపనమ్। ఉపవాసే న దుష్యన్తి దన్తధావనమఞ్జనమ్॥' ఇతి। -ఏతత్సభర్తృకోపవాసవిషయమ్। అన్యశ్చాత్ర విశేషః పరిభాషాయాముక్తః॥

ఆశ్వినశుక్లపఞ్చమ్యాముపాఙ్గలలితావ్రతం మహారాష్ట్రేషు ప్రసిద్ధమ్। తత్ర యద్యపి కథాయాం కాలవిశేషో ఉపాఙ్గలలితా- నోక్తస్తథాపి - 'రాత్రౌ జాగరణం కుర్యాద్గీతవాదిత్రనిఃస్వనైః।' ఇతి రాత్రౌ జాగరోక్తేః వ్రతమ్ శక్తిపూజాయా రాత్రౌ ప్రాశస్త్యాచ్చ రాత్రివ్యాపినీ గ్రాహ్యేతి కేచిత్। వస్తుతస్తు - వచనం వినా రాత్రిపూజాయాం మానాభావాజ్జాగరస్య చాఙ్గత్వాద్యుగ్మవాక్యాత్ 'భుక్త్వాజాగరణే నక్తే చన్ద్రాద్యర్ఘ్యవ్రతే తథా।తారావ్రతేషు సర్వేషు రాత్రియోగో విశిష్యతే॥ ఇతి కాల హేమాద్రౌ వచనాచ పూర్వవిద్ధా గ్రాహ్యా। రాత్రిశబ్దః పూర్వవిద్ధావచన ఇతి హేమాద్రిః। అస్య చ భుక్త్వాజాగరణరూపత్వాదితి

సాధు ప్రతీమః। భుక్త్వా జాగరణం యత్రేత్యేకం పదమ్। తస్మిన్వ్రతే ఇత్యర్థః। అన్యథా భుక్త్వేత్యసంగతేః। దివోదాసీయేఽప్యేవమ్॥

ఆశ్వినశుక్లపక్షే మూలనక్షత్రే పుస్తకేషు సరస్వతీస్థాపనమ్। యథోక్తం నిర్ణయామృతే దేవీపురాణే - 'మూలేషు స్థాపనం దేవ్యాః పూర్వాషాఢాసు పూజనమ్। ఉత్తరాసు బలిం దద్యాచ్ఛ్రవణేన విసర్జయేత్॥" ఇతి। రుద్రయామలేఽపి - 'మూలఋక్షే సురాధీశ పూజనీయా సరస్వతీ। పూజయేత్ప్రత్యహం దేవ యావద్వైష్ణవమృక్షకమ్॥ నాధ్యాపయేన్న చ లిఖేన్నాధీయీత కదాచన। పుస్తకే స్థాపితే దేవ విద్యాకామో ద్విజోత్తమః॥' సంగ్రహే- 'ఆశ్వినస్య సితే పక్షే మేధాకామః సరస్వతీమ్। మూలేనావాహయేద్దేవీం శ్రవణేన విసర్జయేత్॥' మూలస్యాద్యపాదే ఆవాహనమితి శిష్టాః।శ్రవణాద్యపాదే చ విసర్జయేత్ ; 'ఆదిభాగో నిశాయాం తు శ్రవణస్య యదా భవేత్। సంప్రేషణం తదా దేవ్యా దశమ్యాం చ మహోత్సవః॥' ఇతి చిన్తామణౌ బ్రహ్మాణ్డపురాణాత్॥

అథ షష్ఠీ। గౌడనిబన్ధే దేవీపురాణే - 'జ్యేష్ఠానక్షత్రయుక్తాయాం షష్ఠ్యాం బిల్వాభిమన్త్రణమ్। సప్తమ్యాం మూలయుక్తాయాం పత్రికాయాః ప్రవేశనమ్॥ పూర్వాషాఢాయుతాష్టమ్యాం పూజాహోమాద్యుపోషణమ్। ఉత్తరేణ నవమ్యాం తు విల్వాభి- బలిభిః పూజయేచ్ఛివామ్॥ శ్రవణేన దశమ్యాం తు ప్రణిపత్య విసర్జయేత్।' కాలికాపురాణే- మన్త్రణమ్ 'బోధయేద్విత్వశాఖాయాం షష్ఠ్యాం దేవీం ఫలేషు చ। సప్తమ్యాం బిల్వశాఖాం తామాహృత్య ప్రతిపూజయేత్॥ పునః పూజాం తథాష్టమ్యాం విశేషేణ సమాచరేత్। జాగరం చ స్వయం కుర్యాద్వలిదానం మహానిశి॥ ప్రభూతబలిదానం తు నవమ్యాం విధివచ్చరేత్। విసర్జనం దశమ్యాం తు కుర్యాద్వై శాబరోత్సవైః॥ ధూలికర్దమనిక్షేపైః క్రీడాకౌతుకమఙ్గలైః॥' అత్ర సర్వత్ర తిథినక్షత్రయోగాదరో ముఖ్యః కల్పః, తదభావే తు తిథిరేవ గ్రాహ్యా; 'తిథిః శరీరం దేవస్య తిథౌ నక్షత్రమాశ్రితమ్। తస్మాత్తిథిం ప్రశంసన్తి నక్షత్రం న తిథిం వినా॥' ఇతి విద్యాపతిలిఖితవచనాత్। 'తిథినక్షత్రయోర్యోగే ద్వయోరేవానుపాలనమ్। యోగాభావే తిథిర్గ్రాహ్యా దేవ్యాః పూజనకర్మణి॥' ఇతి తత్రైవ దేవలోక్తేశ్చ।

అత్ర చ పత్రీప్రవేశాత్పూర్వేద్యుః సాయంకాలే షష్ఠ్యభావే పూర్వదినేఽధివాసనం కార్యమ్। సాయంకాలేఽత్యన్తాసత్త్వే త్వధివాసనలోపః; 'షష్ఠ్యాం సాయం ప్రకుర్వీత బిల్వవృక్షేఽధివాసనమ్। ఇతి

దేవ్యాః పత్రికాపూజా।—

పూర్వవచనాదితి కల్పతరుః। సాయంశ్రుతిః ఫలాతిశయమాత్రార్థా, న తు కర్మలోప ఇత్యాచార్యచూడామణిః। అత్ర క్రమః– బిల్వసమీపం గత్వా దేవీం బిల్వం చ సంపూజ్య ప్రార్థయేత్। తత్ర మన్త్రః–'రావణస్య వధార్థాయ రామస్యానుగ్రహాయ చ। అకాలే బ్రహ్మణా బోధో దేవ్యాస్త్వయి కృతః పురా॥ అహమప్యాశ్రితః షష్ఠ్యాం సాయాహ్నే బోధయామ్యతః। శ్రీశైల శిఖరే జాతః శ్రీఫలః శ్రీనికేతనః॥ నేతవ్యోఽసి సమాగచ్ఛ పూజ్యో దుర్గాస్వరూపతః॥' ఇతి। 'ఏవం దేవీమధివాస్య పరదినే నిమన్త్రితబిల్వశాఖాపత్రీప్రవేశపూజాం కుర్యాత్। తదుక్తం హేమాద్రీ లైఙ్గే–'మూలాభావే తు సప్తమ్యాం కేవలాయాం ప్రవేశయేత్। యుగ్మాభ్యాం నవబిల్వస్య ఫలాభ్యాం శాఖికాం తథా॥ తథైవ ప్రతిమాం దేవ్యాః స్నాత్వాఽభ్యుక్ష్య ప్రవేశయేత్।' అత్ర చోపవాసపూజాదావాదయికీ సప్తమీ గ్రాహ్యా, న తు యుగ్మవాక్యాత్పూర్వా। 'యుగాద్యా వర్షవృద్ధిశ్చ సప్తమీ పార్వతీప్రియా। రవేరుదయమీక్షన్తే న తత్ర తిథియుగ్మతా॥' ఇతి కృత్యతత్త్వార్ణవోదాహృతవచనాత్, 'భగవత్యాః ప్రవేశాదివిసర్గాన్తాశ్చ యాః క్రియాః। తిథావుదయగామిన్యాం సర్వాస్తాః కారయేద్బుధః॥' ఇతి తిథితత్త్వేనన్దికేశ్వరపురాణాఞ్చ। దుర్గాభక్తితరఙ్గిణ్యామప్యేవమ్। తత్రాపి ఘటికాతో న్యూనత్వే పరా న కార్యా; 'వ్రతోపవాసనియమే ఘటికైకాపి యా భవేత్।' ఇతి దేవలోక్తేరితి గౌడాః। దాక్షిణాత్యాస్తు పూర్వవచనమదృష్ట్వా యుగ్మవాక్యాత్పూర్వాం కుర్వన్తి। పత్రికాపూజా చ పూర్వాహ్ణే ఏవ కార్యా, న తు మూలానురోధాన్మధ్యాహ్నాదావితి కృత్యతత్త్వార్ణవే ఉక్తమ్। పత్రికాస్తు- 'రమ్భా కవీ హరిద్రా చం జయన్తీ బిల్వదాడిమౌ। అశోకో మానవృక్షశ్చ ధాన్యాదినవపత్రికాః' ఇతి తత్రైవోక్తాః।

అస్యామేవ సప్తమ్యాం దేవీత్రిరాత్రముక్తం హేమాద్రౌ। ప్రతిపదా దినవతిథిషు ఉపవాసకరణాసామర్థ్యే సప్తమ్యాదిదినత్రయే వా కుర్యాత్। తదాహ ధౌమ్య :- 'ఆశ్వినే మాసి శుక్లే తుకర్తవ్యం నవరాత్రకమ్। ప్రతిపదాదిక్రమేణైవ యావచ్చ నవమీ భవేత్॥ త్రిరాత్రం వాపి కర్తవ్యం సప్తమ్యాది యథాక్రమమ్॥' అత ఏవ హేమాద్రౌ దేవీపురాణే మఙ్గలావ్రతే- 'ఆశ్వినే వాఽథవా మాఘే చైత్రే వా శ్రావణేఽపి వా। కృష్ణాష్టమ్యాది కర్తవ్యం వ్రతం శుక్లావధిం హరేః॥ యావచ్ఛుక్లాటమీ శక ఉపోష్యా తు విధానతః। దానం హోమో జపః పూజా కన్యా భోజ్యాస్తథాన్వహమ్॥ మహాభైరవరూపేణ అస్థిమాలాధరాశ్చ యే। పూజనీయా విశేషేణ వస్త్రైర్గ్రామపురాదిషు॥' ఇతి మాసచతుష్టయేఽభిధాయ అన్యత్రాపి– 'అథవా నవరాత్రం చ సప్త పఞ్చ త్రికం దివా। ఏకభక్తేన నక్తేనాఽయాచితోపోషితైః క్రమాత్॥' ఇతి। 'పూజయేతాశ్వినే శక యావచ్ఛుక్లాష్టమీ భవేత్। సర్వకార్యాణి సిధ్యన్తి శక్ర నాస్త్యత్ర సంశయః॥' ఇత్యుక్తమ్। దివేత్యేకరాత్రముక్తమ్। గోవిన్దార్ణవే దేవీపురాణే–'నవరాత్రవ్రతేఽశక్తస్త్రిరాత్రం చైకరాత్రకమ్। వ్రతం చరతి యో భక్తస్తస్మై దాస్యామి వాఞ్ఛితమ్॥' ఇతి। తత్రాపి సప్తమ్యాః పూజనే పూర్వోక్తో నిర్ణయః। అత్ర తిథియౌగపద్యే తన్త్రేణోపవాసః। తిథిద్వయనిమిత్తం పూజాదికం తు భేదేన॥

అత్ర విశేషో నిర్ణయామతే భవిష్యే– 'సప్తమ్యాం నవ గేహాని దారుజాని నవాని చ। ఏకం వా విత్తభావేన కారయేత్సుసమాహితః॥ దుర్గాగృహం ప్రకర్తవ్యం చతురస్రం సుశోభనమ్। తన్మధ్యే వేదికాం కుర్యాచ్చతుర్హస్తాం సమాం శుభామ్॥ తస్యాం సింహాసనం క్షౌమం కమ్బలాజినసంయుతమ్। తత్ర దుర్గా ప్రతిష్ఠాప్య సర్వలక్షణసంయుతామ్॥ భుజైశ్చతుర్భి రుచిరైర్దశభిర్వా విభూషితామ్। తప్తహాటకవర్ణాభాం త్రినేత్రాం శశిశేఖరామ్।। అనేకకుసుమాకీర్ణా కపర్దేన సుశోభితామ్। నితమ్బబిమ్బ సన్నద్ధకిఙ్కిణీక్వాణనాదినీమ్॥ శూలచబుదణ్డశక్తివజ్రచాపాసిధారిణీమ్। ఘణ్టాక్షమాలాకరకపానపాత్ర- లసత్కరామ్॥ తదయే ఛిన్నశిరసం మాహిషం రుధిరాప్లుతమ్। నిఃసృతార్ధతనుం కణ్ఠనాలే చర్మాసిధారిణమ్॥ దేవీఘృతకరగ్రీవం శూలేనోరసి తాడితమ్। నాగపాశన విక్షిప్తం హర్యక్షేణాపి విద్రుతమ్॥ వమధిరవణ ధున్వతోవం సటాన్ రుషా। సర్వతో మాతృచక్రేణ సేవ్యమానాం సురైస్తథా॥' ఇతి। 'తత్ర దేవీ ప్రకర్తవ్యా హైమీ వా రాజతీ తథా। మృద్వార్క్షీ లక్షణోపేతా ఖడ్గశూలే చ పూజయేత్॥' వార్క్షీ = దారుమయీ।

దేవీమూర్తిస్థాపనే విశేషో దుర్గాభక్తితరఙ్గిణ్యాం దేవీపురాణే— 'యామ్యాస్యా శుభదా దుర్గా పూర్వాస్యా జయవర్ధినీ। పశ్చిమాభిముఖీ నిత్యం, న స్థాప్యా సౌమ్యదిఙ్ముఖీ॥' ప్రతిమాభావే విశేషస్తత్రైవ— 'హైమరాజతమృద్ధాతుశైలచిత్రార్పితాపి వా। ఖడ్గే త్రిశూలేఽచింతా దేవీ సర్వకామఫలప్రదా॥ యద్యద్యస్యాయుధం ప్రోక్తం తస్మింస్తాం ప్రతిపూజయేత్। దేవీ భక్త్యాఽచితా పుంసాం రాజ్యాయుఃసుతసౌఖ్యదా॥' కృత్యతత్త్వార్ణవే కాలికాపురాణే— 'లిఙ్గస్థాం పూజయేద్దేవీం మణ్డలస్థాం తథైవ చ। పుస్తకస్థాం మహాదేవీం పావకే ప్రతిమాసు చ॥ చిత్రే చ త్రిశిఖే ఖడ్గేజలస్థాం వాపి పూజయేత్। బిల్వపత్రైర్యజేదేవీం తథా జాతీప్రసూనకైః॥ నానాపిష్టక నైవేద్యైర్ధూపదీపైర్మనోహరైః। భగలిఙ్గాభిధానైశ్చ భగలిఙ్గప్రగీతకైః॥ భగలిఙ్గక్రియాభిశ్చ ప్రీణయేద్వరచణ్డికామ్। పరైర్నాక్షిప్యతే యస్తు యః పరాన్నాక్షిపత్యపి॥ తస్య క్రుద్ధా భగవతీ శాపం దద్యాత్సుదారుణమ్॥' చిత్రమృన్మయాదౌ స్నానాద్యసంభవే తత్రైవోక్తమ్- 'అన్తికే స్థాపితే ఖడ్గే స్రాపయేద్దర్పణేఽథవా।' ఇతి।

అథ సప్తమీపూజావిధిః। ప్రతిపయుక్తవిధినా ఫలసంకీర్తనాన్తే నవపత్రికామృన్మయదుర్గాపూజాబలిదానాని కరిష్య ఇతి సంకల్ప్య పూర్వనిమత్రితబిల్వసమీపం గత్వా సంపూజ్య— 'ఆగచ్ఛసర్వకల్యాణి' ఇతి పూర్వోక్తమత్రం పఠిత్వా 'బిల్వవృక్ష మహాభాగ సదా త్వం శఙ్కరప్రియ। గృహీత్వా తవ శాఖాం చ దేవీపూజాం కరోమ్యహమ్॥ శాఖాచ్ఛేదోద్భవం దుఃఖం న చ కార్యం త్వయా ప్రభో। గృహీత్వా తవ శాఖాం చ పూజ్యా దుర్గేతి చ స్మృతిః॥ ఉత్తిష్ఠ పత్రికే దేవి సర్వకల్యాణహేతవే। పూజాం గృహాణ

సకలామస్మాకం వరదా భవ।। మేరుమన్దారకైలాసహిమవచ్ఛిఖరే గిరౌ। జాతః శ్రీఫల వృక్ష త్వమమ్బికాయాః సదా ప్రియః।।' ఇతి సంప్రార్థ్య - 'ఓం ఛిన్ధి ఫట్ ఫట్ ఓం హుం ఫట్ స్వాహా' ఇతి ఛిత్త్వా సంపూజ్య- 'ఓం చాముణ్డే చల చల' ఇతి వాద్యఘోషేణ దేవీం తాం చ గృహం ప్రవేశ్య- 'ఆరోపితాఽసి దుర్గే త్వం మృన్మయ్యాం శ్రీఫలేఽపి చ। స్థిరా నితాన్తం భూత్వా చ గృహే త్వం కామదా భవ॥' ఇతి స్థిరీకృత్య రమ్భాదిపత్రికాః పఞ్చగవ్యేన పఞ్చామృతేన చ స్నాపయిత్వా వస్త్రేణావేక్ష్య స్థాపయేత్। తతః పూర్వవత్సంకల్పం కృత్వాఽక్షతానాదాయ దేవీమావాహయేత్। తత్ర మన్త్రః– 'ఆవాహయామ్యహం దేవీం మృన్మయ్యాం శ్రీఫలే తథా। కైలాసశిఖరాద్దేవి విన్ధ్యాద్రేహిమపర్వతాత్॥ ఆగత్య బిల్వశాఖాయాం చణ్డికే కురు సన్నిధిమ్। స్థాపితాసి మయా దుర్గే పూజయే త్వాం ప్రసీద మే॥ ఆయురారోగ్యమైశ్వర్యం దేహి దేవి నమోఽస్తు తే। దుర్గే దుర్గస్వరూపాఽసి సురతేజోమయేఽర్చితే॥ సదానన్దకరే దేవి ప్రసీద మమ సిద్ధయే। ఏహ్యేహి భగవత్యమ్వ శత్రుక్షయజయప్రదే॥ భక్తితః పూజయామి త్వాం దుర్గే దేవి సురార్చితే। పల్లవైశ్చ ఫలోపేతైః పుష్పైశ్చ సుమనోహరైః॥ పల్లవే సంస్థితే దేవి పూజయే త్వాం ప్రసీద మే। దుర్గే దేవి ఇహాగచ్ఛ సాన్నిధ్యమిహ కల్పయ॥ యజ్ఞభాగాన్ గృహాణ త్వం యోగినీకోటిభిః సహ॥' ఇతి। తతో మూలమన్త్రేణ పాద్యాదిగన్ధాన్తోపచారైః– 'అమృతోద్భవం చ శ్రీవృక్షం శంకరస్య సదా ప్రియమ్। బిల్వపత్రం ప్రయచ్ఛామి పవిత్రం తే సురేశ్వరి॥' ఇతి బిల్వపత్రమ్, 'బ్రహ్మవిష్ణుశివాదీనాం ద్రోణపుష్పం సదా ప్రియమ్। తత్తే దుర్గే ప్రయచ్ఛామి సర్వకామార్థసిద్ధయే॥ ఇతి ద్రోణపుష్పం నివేద్య, ధూపాదిదక్షిణాన్తాం పూజాం మూలేన కృత్వా ప్రార్థయేత్—'ఓంమహిషఘ్ని మహామాయే చాముణ్డే ముణ్డమాలిని। ఆయురారోగ్యమైశ్వర్యం దేహి దేవి నమోఽస్తు తే॥ కుఙ్కుమేన సమాలబ్ధే చన్దనేన విలేపితే। బిల్వపత్రకృతాపీడే దుర్గేఽహం శరణం గతః॥ రూపం దేహి యశో దేహి భగం భవతి దేహి మే। పుత్రాన్దేహి ధనం దేహి సర్వాన్కామాంశ్చ దేహి మే॥', 'సర్వమఙ్గలమాఙ్గల్యే' ఇతి చ సంప్రార్థ్య పత్రికాః పూజయేత్। కదల్యాం బ్రహ్మాణీం, దాడిమే రక్తదన్తికామ్, ధాన్యే లక్ష్మీం, హరిద్రాయాం దుర్గామ్, మానే చాముణ్డామ్, కచౌ కాలికామ్, బిల్వే శివామ్, అశోకే శోకరహితామ్, జయన్త్యాం కార్తికీం చావాహ్య సంపూజ్య దుర్గాయై బలిం దద్యాత్। అత్ర శస్త్రాదిపూజా యక్ష్యతే। తతః స్తుతిం పఠేత్। తదుక్తం శివరహస్యే– 'దుర్గాం శివాం శాన్తికరీం బ్రహ్మాణీం బ్రాహ్మణప్రియామ్। సర్వలోకప్రణేత్రీం చ ప్రణమామి సదాశివామ్॥ మఙ్గలాం శోభనాం శుద్ధాం నిష్కలాం పరమాం కలామ్। విశ్వేశ్వరీం విశ్వమాతాం చణ్డికాం ప్రణమామ్యహమ్॥ సర్వదేవమయీం దేవీం సర్వరోగభయాపహామ్। బ్రహ్మేశవిష్ణునమితాం ప్రణమామి సదా ఉమామ్॥ విన్ధ్యస్థాం విన్ధ్యనిలయాం దివ్యస్థాననివాసినీమ్।యోగినీం యోగమాతాం చ చణ్డికాం ప్రణమామ్యహమ్॥ ఈశానమాతరం దేవీమీశ్వరామీశ్వరప్రియామ్। ప్రణతోఽస్మి సదా దుర్గా సంసారార్ణవతారిణీమ్॥ య ఇదం పఠతే స్తోత్రం శృణుయాద్వాపి యో నరః। స ముక్తః సర్వపాపైస్తు మోదతే దుర్గయా సహ॥ '

అథ మహాష్టమీ। సా చ పరయుతా; 'శుక్లపక్షేఽష్టమీ చైవ శుక్లపక్షే చతుర్దశీ। పూర్వవిద్ధా న కర్తవ్యా కర్తవ్యా పరసంయుతా॥' ఇతి బ్రహ్మవైవర్తాత్। మదనరత్నే స్మృతిసంగ్రహే— 'శరన్మహాష్టమీ పూజ్యా నవమీసంయుతా సదా। సప్తమీసంయుతా నిత్యం శోకసంతాపకారిణీ। జమ్భేన సప్తమీయుక్తా పూజితా తు మహాష్టమీ। ఇన్ద్రేణ నిహతో జమ్భస్తస్మాద్ధా నవపుఙ్గవః॥ తస్మాత్సర్వప్రయ–త్నేన సప్తమీమిశ్రితాష్టమీ। వర్జనీయా ప్రయత్నేన మనుజైః శుభకాఙ్క్షిభిః॥ సప్తమీం శల్యసంయుక్తాం మోహాదజ్ఞానతోఽపి వా। మహాష్టమీం ప్రకుర్వాణో నరకం ప్రతిపద్యతే॥ సప్తమీ కలయా యత్ర పరతశ్చాష్టమీ భవేత్। తేన శల్యమిదం ప్రోక్తం పుత్రపౌత్రక్షయప్రదమ్॥' తథా– 'పుత్రాన్హన్తి పశూన్హన్తి హన్తి రాష్ట్రం సరాజకమ్। హన్తి జాతానజాతాంశ్చ సప్తమీసహితాఽష్టమీ॥' తేన నాత్ర త్రిముహూర్తవేధః। తదా ఘటికామాత్రాప్యౌదయికీ గ్రాహ్యా; 'వ్రతోపవాసనియమే ఘటికైకాపి యా భవేత్।' ఇతి దేవలోక్తేః। గౌడా అప్యేవమాహుః। అత ఏవోక్తం భోజరాజేన– 'న చ సప్తమీశల్యసమోపహతా' ఇతి। ఇయం భౌమేఽతిప్రశస్తా; 'అష్టమ్యాముదితే సూర్యే దినాన్తే నవమీ భవేత్। కుజవారో భవేత్తత్ర పూజనీయా ప్రయత్నతః॥ ఇతి మదనరత్నే వచనాత్। 'సప్తమీశల్యసంవిద్ధా వర్జనీయా సదాష్టమీ। స్తోకాపి సా మహాపుణ్యా యస్యాం సూర్యోదయో భవేత్॥" ఇతి మదనరత్నే స్మృతిసముచ్చయవచనాత్, 'అష్టమీ నవమీయుక్తా నవమీ చాష్టమీయుతా।' ఇతి పాద్మవచనాచ్చ॥

ఇయమేవ మూలయుక్తా చేన్మహానవమీసంజ్ఞా; 'ఆశ్వయుక్శుక్లపక్షే యాఽష్టమీ మూలేన సంయుతా। సా మహానవమీ ప్రోక్తా త్రైలోక్యేఽపి సుదుర్లభా॥' ఇతి హేమాద్రౌ స్కాన్దాత్। మూలయుక్తాపి సప్తమీయుతా చేత్త్యాజ్యైవేత్యుక్తం నిర్ణయామృతే దుర్గోత్సవే–'మూలేనాపి హి సంయుక్తా సదా త్యాజ్యాఽష్టమీ బుధైః। లేశమాత్రేణ సప్తమ్యా అపి స్యాద్యది దూషితా॥" ఇతి। మహాష్టమీ పూర్వేద్యుః పూర్వాహ్ణవ్యాపిత్వే పూర్వా, అన్యథా పరైవేతి నిర్ణయదీపమతమ్– ఏతచ్చ తుచ్ఛత్వాదుపేక్ష్యమ్। రూపనారాయణధృతే దేవీపురాణే– 'సప్తమీవేధసంయుక్తా యైః కృతా తు మహాష్టమీ। పుత్రదారధనైర్హీనా భ్రమన్తీహ పిశాచవత్॥' యత్తు— 'సప్తమ్యాముదితే సూర్యే పరతో యాఽష్టమీ భవేత్। తత్ర దుర్గోత్సవం కుర్యాన కుర్యాదపరేఽహని।।' ఇతి విశ్వరూపనిబన్ధవచనం, తదాశ్వినకృష్ణాష్టమీవిషయమ్। 'కన్యాయాం కృష్ణపక్షే తు పూజయిత్వాష్టమీదినే। నవమ్యాం బోధయేద్దేవీం గీతవాదిత్రనిఃస్వనైః॥' ఇతి దేవీపురాణే తత్రాపి పూజోక్తేరితి హేమాద్రౌ నిర్ణయామృతే చోక్తమ్। యాని తు— 'భద్రాయాం భద్రకాల్యాశ్చ మధ్యే స్యాదర్చనక్రియా। తస్మాద్ద్వి సప్తమీవిద్ధా కార్యా దుర్గాష్టమీ బుధైః॥" ఇతి, యచ మోహచూలోత్తరే బ్రాహ్మే చ - 'ఆశ్వినస్య సితాష్టమ్యామర్ధరాత్రే తు పార్వతీ। భద్రకాలీ సముత్పన్నా పూర్వాషాఢాసమాయుతా॥' ఇతి, తథా - 'తత్రాష్టమ్యాం భద్రకాలీ దక్షయజ్ఞవినాశినీ। ప్రాదుర్భూతా మహాఘోరా యోగినీకోటిభిః సహ॥" ఇతి। యచ్చ

మదనరత్నే– 'మహాష్టమ్యాశ్వినే మాసి శుక్లా కల్యాణకారిణీ। సప్తమ్యాపి యుతా కార్యా మూలేన తు విశేషతః॥" ఇతి, తాని పరదినేఽష్టమ్యభావవిపయాణీతి మదనరత్నే ఉక్తమ్। యత్తు తత్రైవ పరదినేఽష్టమీసత్త్వేఽపి పూర్వావిద్ధావిధాయకం వచనమ్–'యదాష్టమీం తు సంప్రాప్య హ్యాస్తం యాతి దివాకరః। తత్ర దుర్గోత్సవం కుర్యాన్న కుర్యాదపరేఽహని।। దుర్భిక్షం తత్ర జానీయాన్నవమ్యాం యత్ర పూజ్యతే॥' ఇతి, తత్ పరదినే దశమ్యాం నవమ్యభావవిషయమ్; 'యదా సూర్యోదయే న స్యాన్నవమీ చాపరేఽహని। తదాష్టమీం ప్రకుర్వీత సప్తమ్యా సహితాం నృప॥" ఇతి తత్రైవ స్మృతిసంగ్రహోక్తేః। 'ఉత్తరాస్తిథయో యత్ర క్షయం యాన్తి నరాధిప। పూర్వాష్టమీం తదా కుర్యాదన్యథా త్వశుభం భవేత్॥' ఇతి దుర్గోత్సవోక్తేశ్చేతి మదనరత్నే। వస్తుతస్తు– ఇదం వచనద్వయం అష్టమీనవమ్యోః సూర్యోదయద్వ్యాసంబన్ధపరమ్। అత ఏవ 'నవమీ చ' ఇతి చకారాదష్టమీ చ। 'తిథయ' ఇతి బహువచనాదష్టమీ నవమీ దశమ్యుక్తా; అన్యథా పూర్వోక్తవిరోధాదితి దిక్। యత్తు - 'అహం భద్రా చ భద్రాహం నావయోరన్తరం క్వచిత్। సర్వసిద్ధిం ప్రదాస్యామి భద్రాయామర్చితా హ్యహమ్॥' ఇతి దేవీపురాణే, తద్విష్టికరణమధ్యే పూజావిధానార్థమ్; 'విష్టిం త్యక్త్వా మహాష్టమ్యాం మమ పూజాం కరోతి యః। తస్య పూజాఫలం న స్యాత్తేనాహమవమానితా॥' ఇతి తత్రైవోక్తేరితి నిర్ణయామృతే। తథా కాలికాపురాణే– 'సప్తమ్యాం పత్రికాపూజా అష్టమ్యాం చాప్యుపోషణమ్। పూజా చ జాగరశ్చైవ నవమ్యాం విధివద్బలిః॥' ఇతి।

అష్టమ్యుపవాసశ్చ పుత్రవతా న కార్యః; 'ఉపవాసం మహాష్టమ్యాం పుత్రవాన్న సమాచరేత్। యథా తథా వా పూతాత్మా వ్రతీ దేవీం ప్రపూజయేత్॥" ఇతి తత్రైవోక్తేః। రూపనారాయణీయే బ్రాహ్మే- 'అత్యర్థం పూజనీయా సా తస్మిన్నహని మానవైః। ఉపోషితైర్వస్త్రధూపమాల్యరత్నానులేపనైః॥ పశుభిః పానకైర్భక్ష్యై రాత్రౌ జాగరణేన చ। దుర్గాగృహే చ శస్త్రాణి పూజితవ్యాని పణ్డితైః॥ వాద్యభాణ్డాని చిహ్నాని కవచాన్యాయుధాని చ॥'

అత్ర విశేషో హేమాద్రౌ నిర్ణయామృతే చ భవిష్యే– 'ఆశ్వయుక్శుక్లపక్షస్య అష్టమీ మూలసంయుతా। సా మహానవమీ నామ త్రైలోక్యేఽపి సుదుర్లభా।। కన్యాగతే సవితరి శుక్లపక్షేఽష్టమీయుతా। మూలనక్షత్రసంయుక్తా సా మహానవమీ స్మృతా॥ నవమ్యాం పూజితా దేవీ దదాత్యభిమతం ఫలమ్। సా పుణ్యా సా పవిత్రా చ సా ధన్యా సుఖదాయినీ॥ తస్యాం సదా పూజనీయా చాముణ్డా ముణ్డమాలినీ॥' సదేత్యుక్తేర్నిత్యతాపి। 'తస్యాం యే హ్యుపయుజ్యన్తే ప్రాణినో మహిషాదయః। సర్వే తే స్వర్గతిం యాన్తి ఘ్నతాం పాపం న విద్యతే॥ యావన్న చాలయేద్గాత్రం పశుస్తావన్న హన్యతే। న తథా బలిదానేన పుష్పధూపవిలేపనైః। యథా సంతుష్యతే మేషైర్మహిషైర్విన్ధ్యవాసినీ। ఏవం చ విన్ధ్యవాసిన్యా నవరాత్రోపవాసతః।। ఏకభుక్తేన నక్తేన స్వశక్త్యాఽయాచితేన చ। పూజనీయా జనైర్దేవీ స్థానే స్థానే పురే పురే॥ గృహే గృహే భక్తిపరైర్గ్రామే గ్రామే వనే వనే। స్నాతైః ప్రముదితైర్హృష్టైర్బ్రాహ్మణైః క్షత్రియైర్నృపైః॥

వైశ్యైః శూద్రైర్భక్తియుతైర్మ్లేచ్ఛైరన్యైశ్చ మానవైః। స్త్రీభిశ్చ కురుశార్దూల తద్విధానమిదం శృణు॥ జయాభిలాషీ నృపతిః ప్రతిపత్ప్రభృతి క్రమాత్। లౌహాభిసారికం కర్మ కారయేద్యావదష్టమీ॥' ఇతి।

లౌహాభిసారికమ్।—

లౌహాభిసారికకర్మవిధానం తత్రైవోక్తమ్। 'ప్రాగుదక్ప్రవణే దేశే పతాకాభిరలంకృతమ్। మణ్డపం కారయేద్దివ్యం నవసప్తకరం పరమ్॥' షోడశహస్తమిత్యర్థః॥ 'ఆగ్నేయ్యాం కారయేత్కుణ్డం హస్త మాత్రం సుశోభనమ్। మేఖలాత్రయసంయుక్తం యోన్యాఽశ్వత్థదలాభయా।। రాజచిహ్నాని సర్వాణి శస్త్రాణ్యస్త్రాణి యాని చ। ఆనీయ మణ్డపే తాని సర్వాణ్యత్రాధివాసయేత్॥ తతస్తు బ్రాహ్మణః స్నాతః శుక్లామ్బరధరః శుచిః। ఓంకారపూర్వకైర్మన్త్రైస్తల్లిఙ్గైర్జుహుయాహృతమ్॥ శస్త్రాస్త్రమన్త్రైర్హోతవ్యం పాయసం ఘృతసంయుతమ్। హుతశేషం తురఙ్గాణాం రాజానముపహారయేత్॥ లౌహాభిసారికం కర్మ తేనైవ ఋషిభిః స్మృతమ్। ధృతపల్యయనానశ్వాన్ గజాంశ్చసమలంకృతాన్।। భ్రమయేన్నగరే నిత్యం బన్దిఘోషపురఃసరమ్। ప్రత్యహం నృపతిః స్నాత్వా సంపూజ్య పితృదేవతాః॥ పూజయేద్రాజచిహ్నాని ఫలమాల్యవిలేపనైః। తస్యాభిసరణాద్రాజ్ఞో విజయః సముదాహృతః॥ పూజామన్త్రాన్ప్రవక్ష్యామి పురాణోక్తానహం తవ। యైః పూజితాః ప్రయచ్ఛన్తి కీర్తిమాయుర్యశో బలమ్॥'

అథ మన్త్రా విష్ణుధర్మోత్తరోక్తాః। ఛత్రస్య- 'యథాఽమ్బుదశ్ఛాదయతి శివాయేమాం వసున్ధరామ్। తథాచ్ఛాదయ రాజానం విజయారోగ్యవృద్ధయే॥' చామరస్య– 'శశాఙ్కకరసంకాశ క్షీరడిణ్డీరపాణ్డుర। ప్రోత్సారయాశు దురితం చామరామరదుర్లభ॥' అశ్వానాం వృద్ధ్యర్థం రేవన్తపూజనమహం కరిష్యే। 'సూర్యపుత్ర మహాబాహో ఛాయాహృదయనన్దన। శాన్తి కురు తురఙ్గాణాం రేవన్తాయ నమో నమః॥' అనేన మన్త్రేణ పూజా। అథాశ్వస్య– 'గన్ధర్వకులజాతస్త్వం మా భూయాః కుల-దూషకః। బ్రహ్మణః సత్యవాక్యేన సోమస్య వరుణస్య చ॥ ప్రభావాచ్చ హుతాశస్య వర్ధయ త్వం తురఙ్గమాన్। తేజసా చైవ సూర్యస్య మునీనాం తపసా తథా॥ రుద్రస్య బ్రహ్మచర్యేణ పవనస్య బలేన చ। స్మర త్వం రాజపుత్రం త్వం కౌస్తుభం చ మణిం స్మర॥ యాం గతిం బ్రహ్మహా గచ్ఛేన్మాతృహా పితృహా తథా। భ్రూణహాఽనృతవాదీ చ క్షత్రియశ్చ పరాఙ్ముఖః॥ సూర్యాచన్ద్రమసౌ వాయుర్యావత్పశ్యన్తి దుష్కృతమ్। వ్రజాశ్వ తాం గతిం క్షిప్రం తచ్చ పాపం భవేత్తవ॥ నిష్కృతో యది గచ్ఛేథా యుద్ధాధ్వని తురఙ్గమ రిపూన్విజిత్య సమరే సహ భ్రాత్రా సుఖీ భవ॥" ఇతి। అథ ధ్వజస్య– 'శక్రకేతో మహావీర్య శ్యామవర్ణార్చయామ్యహమ్। పత్రిరాజ నమస్తేఽస్తు తథా నారాయణధ్వజ।।

కాశ్యపేయారుణభ్రాతర్నాగారే విష్ణువాహన। అప్రమేయ దురాధర్ష రణే దేవారిసూదన॥ గరుత్మాన్మారుతగతిస్త్వయి సంనిహితో యతః। సాశ్వవర్మాయుధాన్ యోధాన్ రక్ష త్వం చ రిపూన్దహ॥' అథ పతాకాయాః– 'హుతభుగ్వసవో రుద్రా వాయుః సోమో మహర్షయః। నాగకిన్నరగన్ధర్వయక్షభూతగణగ్రహాః॥ ప్రమథాస్తు సహాదిత్యైర్భూతేశో మాతృభిః సహ। శక్రః సేనాపతిః స్కన్దో వరుణశ్చాశ్రితాస్త్వయి॥ ప్రదహన్తు రిపూన్సర్వాన్రాజా విజయమృచ్ఛతు। యాని ప్రయుక్తాన్యరిభిరాయుధాని సమన్తతః॥ పతన్తూపరి శత్రూణాం హతాని తవ తేజసా। హిరణ్యకశిపోర్యుద్ధే యుద్ధే దైవాసురే తథా॥ కాలనేమివధే యద్వద్యద్వత్త్రిపురఘాతనే। శోభితాఽసి తథైవాద్య శోభయాస్మాంశ్చ సంస్మర।।నీలాన్శ్వేతానిమాన్దృష్ట్వా నశ్యన్త్వాశు నృపారయః। వ్యాధిభిర్వివిధైర్ఘోరైః శస్త్రైశ్చ యుధి నిర్జితాః॥ పూతనా రేవతీ నామ్నా కాలరాత్రిశ్చ యా స్మృతా। దహత్వాశు రిపూన్సర్వాన్ పతాకే త్వం మయార్చితా॥' అథ గజస్య- 'కుముదైరావణౌ పద్మః పుష్పదన్తోఽథ వామనః। సుప్రతీకోఽఞ్జనో నీల ఏతేఽష్టౌ దేవయోనయః। తేషాం పుత్రాశ్చ పౌత్రాశ్చ వనాన్యష్టౌ సమాశ్రితాః॥ మన్దో భద్రో మృగశ్చైవ గజః సంకీర్ణ ఏవ చ। వనే వనే ప్రసూతాస్తే యూథాని సుమహాన్తి చ॥ పాన్తు త్వాం వసవో రుద్రా ఆదిత్యాః సమరుద్గణాః। భర్తారం రక్ష నాగేన్ద్ర స్వామివత్ప్రతిపాల్యతామ్॥ అవాప్నుహి జయం యుద్ధే గమనే స్వస్తి నో వ్రజ। శ్రీస్తే సోమాద్బలం విష్ణోస్తేజః సూర్యాజ్జవోఽనిలాత్॥ స్థైర్యం మేరోర్జయం రుద్రాద్యశో దేవాత్పురన్దరాత్। యుద్ధే రక్షన్తు నాగాస్త్వాం దిశశ్చ సహ దైవతైః॥ అశ్వినౌ సహ గన్ధర్వైః పాన్తు త్వాం సర్వతః సదా॥' ఇతి। అథ ఖడ్గమన్త్రాః– 'అసిర్విశసనః ఖడ్గస్తీక్ష్ణధారో దురాసదః। శ్రీగర్భో విజయశ్చైవ ధర్మధారస్తథైవ చ। ఏతాని తవ నామాని స్వయముక్తాని వేధసా। నక్షత్రం

---

౧ - అత్ర 'సారవన్త్యాయుధాన్యత్ర రక్ష' ఇత్యపి క్వచిత్పాఠః।

కృత్తికా తే తు గురుర్దేవో మహేశ్వరః॥ రోహిణ్యశ్చ శరీరం తే దైవతం చ జనార్దనః। పితా పితామహో దేవస్త్వం మాం పాలయ సర్వదా॥ నీలజీమూతసంకాశస్తీక్ష్ణదంష్ట్రః కృశోదరః। భావశుద్ధోమర్షణశ్చ అతితేజాస్తథైవ చ॥ ఇయం యేన ధృతా క్షోణీ హతశ్చ మహిషాసురః। తీక్ష్ణధారాయశుద్ధాయ తస్మై ఖడ్గాయ తే నమః॥' అథ ఛురికాయాః– 'సర్వాయుధానాం ప్రథమం నిర్మితాఽసి పినాకినా। శూలాయుధాద్వినిష్కృత్య కృత్వా ముష్టిగ్రహం శుభమ్॥

చణ్డికాయాః ప్రదత్తాసి సర్వదుష్టనిబర్హిణీ। తయా విస్తారితా చాసి దేవానాం ప్రతిపాదితా॥ సర్వసత్త్వాఙ్గభూతాసి సర్వాశుభనివర్హిణీ। ఛురికే రక్ష మాం నిత్యం శాన్తిం యచ్ఛ నమోఽస్తు తే॥' అథ కట్టారకపూజా– 'రక్షాఙ్గాని గజాన్ రక్ష రక్ష వాజిధనాని చ। మమ దేహం సదా రక్ష కట్టారక నమోఽస్తు తే॥' కట్టారకో మధ్యదేశే 'కటారీ' ఇతి ప్రసిద్ధా। అథ ధనుః పూజా– 'సర్వాయుధమహామాత్ర సర్వదేవారిసూదన। చాప మాం సమరే రక్ష సాకం శరవరైరిహ॥ ధృతం కృష్ణేన రక్షార్థం సంహారాయ హరేణ చ। త్రయీమూర్తిగతం దేవం ధనురస్త్రం నమామ్యహమ్॥' అథ కున్తపూజా– 'ప్రాస పాతయ శత్రూంస్త్వమనయా నాకమాయయా। గృహాణ జీవితం తేషాం మమ సైన్యం చ రక్షతామ్॥' అథ చర్మపూజా– 'శర్మప్రదస్త్వం సమరే చర్మ సైన్యే యశోఽద్య మే॥ రక్ష మాం రక్షణీయోఽహం తాపనేయ నమోఽస్తు తే॥' అథ కనకదణ్డమన్త్రః– 'ప్రోత్సారణాయ దుష్టానాం సాధుసంరక్షణాయ చ। బ్రహ్మణా నిర్మితశ్చాసి వ్యవహారప్రసిద్ధయే॥ యశో దేహి సుఖం దేహి జయదో భవ భూపతేః। తాడయస్వ రిపూన్ సర్వాన్హేమదణ్డ నమోఽస్తు తే॥' అథ దున్దుభిమన్త్రః– 'దున్దుభే త్వం సపత్నానాం ఘోరో హృదయకమ్పనః। భవ భూమిపసైన్యానాం తథా విజయవర్ధనః॥ యథా జీమూత ఘోషేణ గ్రహృష్యన్తి చ బర్హిణః। తథాస్తు తవ శబ్దేన హర్షోఽస్మాకం ముదావహః॥ యథా జీమూతశబ్దేన స్త్రీణాం త్రాసోఽభిజాయతే। తథాత్ర తవ శబ్దేన త్రస్యన్త్వస్మద్విషో రణే॥' అథ శఙ్ఖమన్త్రః– 'పుణ్యస్త్వం శఙ్ఖ పుణ్యానాం మఙ్గలానాం చ మఙ్గలమ్। విష్ణునా విధృతో నిత్యమతః శాన్తిప్రదో భవ॥ '

అథ సింహాసనమన్త్రః– 'విజయో జయదో జేతా రిపుఘాతీ శుభంకరః। దుఃఖహా ధర్మదః శాన్తః సర్వారిష్టవినాశనః॥ ఏతే వై సంనిధౌ యస్మాత్తవ సింహా మహాబలాః। తేన సింహాసనేతి త్వం దేవైర్మన్త్రైశ్చ గీయసే।। త్వయి స్థితః శివః శాన్తస్త్వయి శకః సురేశ్వరః। నమస్తే సర్వతోభద్ర భద్రదో భవ భూపతేః॥ త్రైలోక్యజయ సర్వస్వ సింహాసన నమోఽస్తు తే। తథైవ కర్మచిహ్నాని స్వాని పూజ్యాని శిల్పిభిః॥ లౌహాభిసారికం కర్మ కృత్వైవం మన్త్రపూర్వకమ్। నిత్యం కృత్వా తథాష్టమ్యాం పూర్వాహ్నే స్నానమాచరేత్॥ కుఙ్కుమచన్దనచమ్పకచతుఃసమైః శైలపిష్టైశ్చ। చర్చితగాత్రీం దేవీం కుసుమైరభ్యర్చయేద్బహుభిః॥ కుముదైః సపద్మపుష్పైః సధూపదీపైః సనైవేద్యైః। మాంసైర్బల్యుపహారైర్మఙ్గలశబ్దైః సముచ్ఛలితైః॥ విహితచ్ఛత్రైర్యానైః స్యన్దనశితశస్త్రధారిజనలోకైః। తుష్టైః పశ్వస్త్రాది తు నివేద్యతే సర్వమేవ భగవత్యై॥ దుర్గా సా పూజనీయా చ తహినే ద్రోణపుష్పకైః। తతః ఖఙ్గం నమస్కృత్య శత్రూణాం వధసిద్ధయే॥ ఇచ్చేత

బలిదానవిధిః।—

విజయం రాజ్యం సుభిక్షం చాత్మనే నృపః। పునః పునః ప్రణమ్యార్యా సంస్మరన్హృదయే శివామ్॥ సర్వ కృత్యేతి కౌరవ్య అష్టమ్యాం జాగరం నిశి। నటనర్తకగీతైశ్చ కారయేచ్చ మహోత్సవమ్॥ ఏవం హృష్టైనింశాం నీత్వా ప్రభాతే అరుణోదయే। ఘాతయేన్మహిషాన్మేషానగ్రతో నతకన్ధరాన్॥ శతమర్ధశతం వాపి తదర్ధం వా యథేచ్ఛయా। సురాసవభృతైః కుమ్భైస్తర్పయేత్పరమేశ్వరీమ్॥ కాపాలికేభ్యస్తద్దేయం దాసీదాసజనే తథా। తతోఽపరాహ్ణసమయే నవమ్యాం వై రథే స్థితామ్। భవానీం భ్రామయేద్రాష్ట్రే స్వయం రాజా సశబ్దవాన్। కశ్చిచ్ఛోపోషితో వీరో విధృతోఽన్యేన ఖడ్గవాన్॥ భూతేభ్యస్తు బలిం దద్యాన్మన్త్రేణానేన సామిషమ్। సరక్తం సజలం చాన్నం గన్ధపుష్పాక్షతైర్యుతమ్। త్రీంస్త్రీన్వారాన్సమూలేన దిగ్విదిక్షు కిరద్బలిమ్॥' మన్త్రశ్చ– 'బలిం గృహ్ణన్త్విమం దేవా ఆదిత్యా వసవస్తథా। మరుతశ్చాశ్వినౌ రుద్రాః సుపర్ణాః పన్నగా గ్రహాః॥ అసురా యాతుధానాశ్చ పిశాచోరగరాక్షసాః। డాకిన్యో యక్షవేతాలా యోగిన్యః పూతనాః శివాః॥ జృమ్భకాః సిద్ధగన్ధర్వా మాలా విద్యాధరా నగాః। దిక్పాలా లోకపాలాశ్చ యే చ విఘ్నవినాయకాః। జగతాం శాన్తికర్తారో బ్రహ్మాద్యాశ్చ మహర్షయః। మా విఘ్నం మా చ మే పాపం మా సన్తు పరిపన్థినః॥ సౌమ్యా భవన్తు తృప్తాశ్చ భూతప్రేతాః సుఖావహాః।' ఇతి॥

ఇతి మహాష్టమీ।

మహానవమీ తు పూర్వయుతా గ్రాహ్యా; పూర్వోక్తవచనాత్, 'నవమీ దుర్గావ్రతే శ్రావణీ' ఇతి దీపికోక్తేః, 'శ్రావణీ దుర్గనవమీ దూర్వా చైవ హుతాశనీ। పూర్వవిద్ధా ప్రకర్తవ్యా శివరాత్రిర్బలేర్దినమ్॥ ఇతి హేమాద్రౌ పాద్మోక్తేశ్చ। భవిష్యేఽపి– 'ఆశ్వయుక్శుక్లపక్షే తు అష్టమీ మూలసంయుతా। సా మహానవమీ ప్రోక్తా త్రైలోక్యేఽపి సుదుర్లభా॥' ఇతి। మూలముపలక్షణమ్। దుర్గాపుజాసు నవమీ మూలాద్యృక్షత్రయాన్వితా। మహతీ కీర్తితా తస్యాం దుర్గా మహిషమర్దినీ॥' ఇత మదనరత్నే లైఙ్గాత్। అత్ర పూజయేదిత్యగ్రే శేషః। యాని తు - 'సా కార్యోదయగామిన్యాం' ఇత్యాదిప్రాగుతాని తాని నవమీభిన్నతిథిపరాణి ; నవమ్యాం విశేషోక్తేః। వేధశ్చ ముహూర్తత్రయేణైవ జ్ఞేయః। యద్యపి హేమాద్రిమతే ముహూర్తద్వయాత్మాపి వేధోఽస్తి, తథాపి సూర్యోదయ ఏవ సః। సాయం తు త్రిముహూర్త ఏవ। తదుక్తం దీపికాయామ్– 'త్రిముహూర్తగా తు సకలా సాయమ్' ఇతి। మాధవోఽపి– 'సాయం తూత్తరయా తద్వన్న్యూనయా న తు విధ్యతే।' ఇతి। తేన త్రిముహూర్తయోగే పూర్వా నవమీ, పూర్వోక్తవచనాత్। 'న కుర్యాన్నవమీం తాత దశమ్యాం తు కదాచన।' ఇతి స్కాన్దే పరానిషేధాచ్చ। త్రిముహూర్తయోగాభావే తు నిషిద్ధాపి పరైవ కార్యేతి నిష్కర్షః।

యత్తు- 'నవమ్యాం చ జపం హోమం సమాప్య శ్రవణేఽపి వా।' ఇతి సంగ్రహోక్తే, 'వ్రతం చ జాగరశ్చైవ నవమ్యాం విధివద్బలిః।' ఇతి దేవీపురాణాచ్చ నవమ్యాం హోమబల్యాది విహితం, తత్ర 'ఆశ్వయుక్శుక్లనవమీ ముహూర్తం వా కలా యది। సా తిథి: సకలా జ్ఞేయా లక్ష్మీవిద్యాజయార్థిభిః॥ ఇతి సౌరపురాణాత్, 'సూర్యోదయే పరం రిక్తా పూర్ణా స్యాదపరా యది। బలిదానం ప్రకర్తవ్యం తత్ర దేశే శుభావహమ్॥ బలిదానే కృతేఽష్టమ్యాం పుత్రభఙ్గో భవేన్నృప।।' ఇతి

మదనరత్నే దేవీపురాణాచ్చ బల్యాదౌ పరా కార్యా, ఉపవాసాదౌ తు పూర్వేతి మదనరత్నే ఉక్తమ్। ప్రతాపమార్తణ్డేఽప్యేవమ్। యత్తు 'అష్టమ్యాం బలిదానేన పుత్రనాశో భవేద్ధ్రువమ్।' ఇతి కాలికాపురాణం, తత్సంధిపూజాపరమ్; 'అష్టమీనవమీసంధౌ తృతీయా ఖలు కథ్యతే।' ఇతి తత్రైవ తదుక్తేః। కామరూపనిబన్ధే- 'అష్టమ్యాః శేషదణ్డశ్చ నవమ్యాః పూర్వ ఏవ చ। తత్ర యా క్రియతే పుజా విజ్ఞేయా సా మహాఫలా॥' అష్టమీమాత్రే భవత్యేవ। 'ఆశ్వినే పూజయిత్వా తు అర్ధరాత్రేఽష్టమీషు చ। ఘాతయన్తి పశూన్భక్త్యా తే భవన్తి మహాబలాః॥' తథా 'కన్యాసంస్థే రవావీషే శుక్లాష్టమ్యాం ప్రపూజయేత్। సోపవాసో నిశార్ధే తు మహావిభవవిస్తరైః॥' తథా– 'పశుఘాతశ్చ కర్తవ్యో గవయాజవధస్తథా।' ఇతి రూపనారాయణీయే దేవీపురాణాత్। తత్రైవ భవిష్యే– 'తస్మాదియం మహాపుణ్యా నవమీ పాపనాశినీ। ఉపోష్యా సుప్రయత్నేన సతతం సర్వపార్థివైః॥' నిర్ణయదీపే తు మహానవమీ పరదినేఽపరాహ్ణవ్యాపిత్వే పరా, అన్యథా పూర్వా। 'ఆవర్తనాత్పూర్వకాలే నవమీ స్యాత్పరేఽహని। దుర్గార్చా తత్ర పూర్వేద్యుః పూర్వాహ్ణే త్వష్టమీ యది॥" ఇతి ధౌమ్యవచనాదిత్యుక్తమ్। అస్య తు శారదానవమీవిషయత్వం సమూలత్వం చ విమృశ్యమ్। యాని తు– 'నన్దాయాం జ్వలతే వహ్నిః పూర్ణాయాం పశుఘాతనమ్। భద్రాయాం గోకులక్రీడా తత్ర రాజ్యం వినశ్యతి॥' ఇతి, 'నవమ్యామపరాహ్ణే తు బలిదానం ప్రశస్యతే। దశమీం వర్జయేత్తత్ర నాత్ర కార్యా విచారణా॥' ఇతి, 'నన్దాయా దర్శనే రక్షా బలిదానం దశాసు చ। భద్రాయాం గోకులక్రీడా దేశనాశాయ జాయతే॥' ఇతి బ్రహ్మవైవర్తనారదాదివచనాని, తాని శుద్ధాధికనిషేధపరాణి ఇతి మదనరత్నే। తథా కాలికాపురాణే– 'నవమ్యాం బలిదానం తు కర్తవ్యం వై యథావిధి। జపం హోమం చ విధివత్కుర్యాత్తత్ర విభూతయే॥ కేచిత్తు– 'పూర్వాషాఢాయుతాష్టమ్యాం పూజాహోమాయుపోషణమ్। ఇతి పూర్వోక్తదేవీపురాణాదష్టమ్యాం హోమమాహుః। అన్యే తు ద్వివిధవాక్యవశాదష్టమ్యామారభ్య నవమ్యాం సమాపయన్తి। సముచ్చయస్తు యుక్తః। రుద్రయామలే తు వికల్ప ఉక్తః, తత్తు నిర్మూలమ్। దుర్గాభక్తితరఙ్గిణ్యాదిగౌడగ్రన్థేష్వపి నవమ్యాం హోమ ఉక్తః।

హోమే చ విశేష ఉక్తో డామరతన్త్రే– 'పాయసం సర్పిషా యుక్తం తిలైః శుక్లైర్విమిశ్రితమ్। హోమయేద్విధివద్భక్త్యా దశాంశేన నృపోత్తమ।। రుద్రాధ్యాయే యథా హోమం మన్త్రేణైకేన

సాధయేత్। తథా స్తోత్రజపే హోమం శ్లోకేనైకేన సాధయేత్॥ యద్వా సప్తశతీం జప్య హోమమన్త్రో నవాక్షరః।' 'ఐం హ్రీం క్లీం చాముణ్డాయై విచ్చే' ఇతి నవాక్షర ఇతి కేచిత్। పూజోక్తో గ్రాహ్య ఇతి తు యుక్తమ్। రుద్రయామలేఽపి– 'ప్రధానద్రవ్యముద్దిష్టం పాయసాన్నం తిలాస్తథా। కింశుకైః సర్షపైః పూగైర్లాజాదూర్వాఙ్కురైరపి। యవైర్వా శ్రీఫలైర్దివ్యైర్నానావిధఫలైస్తథా। రక్తచన్దనఖణ్డైశ్చ గుగ్గులైశ్చ మనోహరైః॥ ప్రతిశ్లోకం చ జుహుయాత్సర్వద్రవ్యాణి చ క్రమాత్। నవాక్షరేణ వా హుత్వా నమో దేవ్యా ఇతీతి చ॥' ఇతి। రహస్యే తు–'ప్రతిశ్లోకం చ జుహుయాత్పాయసం తిలసర్పిషా।" ఇత్యుక్తమ్। దుర్గాభక్తితరఙ్గిణ్యాం తు తిలైర్జయన్తీమన్త్రేణ చ హోమ ఉక్తః। 'పురశ్చరణకార్యే తు బిల్వపత్రయుతైస్తిలైః' ఇతి కాలికాపురాణాద్బిల్వపత్రైశ్చేతి స్మార్తాః। తన్న; అన్యత్ర మానాభావాత్॥

అథ బలిదానమ్॥ తత్రాశ్వమేషచ్ఛాగమహిషస్వమాంసానాముత్తరోత్తరప్రాశస్త్యం, ఫలవిశేషశ్చాన్యతోఽవసేయ ఇతి దిక్। బలిప్రకారస్తు దేవీపురాణే 'కన్యాసంస్థే రవౌ శక్రః శుక్లాష్టమ్యాం ప్రపూజ్య తు। ద్రోణపుష్పైశ్చ బిల్వామ్రజాతీపున్నాగచమ్పకైః॥ పఞ్చాబ్దం లక్షణోపేతం గన్ధపుష్పసమన్వితమ్। విధివత్కాలి కాలీతి జప్త్వా ఖడ్గేన ఘాతయేత్॥' 'ఓం కాలి కాలి యజ్ఞేశ్వరి లోహదణ్డాయై నమః' ఇతి మన్త్రః। 'తదుత్థరుధిరం మాంసం గృహీత్వా పూతనాదిషు।' ఆదిశబ్దాచ్చరకీవిదారీపాపరాక్షస్యః। 'నైరృతేభ్యః ప్రదాతవ్యం మహాకౌశికమన్త్రితమ్॥' మన్త్రస్తు వక్ష్యతే। తథా—'తస్యాగ్రతో నృపః స్నాయాత్కృత్వా శత్రుం తు పైష్టికమ్। ఖడ్గేన ఘాతయిత్వా తు దద్యాత్స్కన్దవిశాఖయోః॥' అశక్తౌ బ్రాహ్మణేన చ కూష్మాణ్డాదిభిర్బలిదానం కార్యమ్। తదుక్తం కాలికాపురాణే- 'కూష్మాణ్డమిక్షుదణ్డం చ మాంసం సారద్యమేవ చ। ఏతే బలిసమాః ప్రోక్తాస్తృప్తౌ ఛాగసమాః సదా॥ రుద్రయామలేఽపి- 'ఛాగాభావే తు కూష్మాణ్డం శ్రీఫలం వా మనోహరమ్। వస్త్రసంవేష్టితం కృత్వా ఛేదయేచ్ఛురికాదినా॥' తథా– 'బ్రాహ్మణేన సదా దేయం కూష్మాణ్డం బలికర్మణి। శ్రీఫలం వా సురాధీశ ఛేదం నైవ తు కారయేత్॥' ఛేదే వికల్పః। 'మాషాన్నేన బలిర్దేయో బ్రాహ్మణేన విజానతా।' కాలికాపురాణే- 'ఉత్తరాభిముఖో భూత్వా బలిం పూర్వముఖం తథా। నిరీక్ష్య సాధకః పశ్చాదిమం మన్త్రముదీరయేత్॥ "పశుస్త్వం బలిరూపేణ మమ భాగ్యాదుపస్థితః। ప్రణమామి తతః సర్వరూపిణం బలిరూపిణమ్॥చణ్డికాప్రీతిదానేన దాతురాపద్వినాశనమ్। చాముణ్డాబలిరూపాయ బలే తుభ్యం నమోఽస్తు తే॥ యజ్ఞార్థం వలయః సృష్టాః స్వయమేవ స్వయంభువా। అతస్త్వాం ఘాతయామ్యద్య తస్మాద్యజ్ఞే వధోఽవధః॥" ఐం హ్రీం శ్రీమితి మన్త్రేణ తం బలిం మత్స్వరూపిణమ్। చిన్తయిత్వా న్యసేత్పుష్పం మూర్ధ్ని తస్య తు భైరవ॥ రసనా త్వం చణ్డికాయాః సురలోకప్రసాధకః। హ్రీంహ్రీంఖడ్గేతి మన్త్రేణ ధ్యాత్వా ఖడ్గం చ పూజయేత్॥ పూజయిత్వా తతః ఖఙ్గం ఓం హుంఫడితి మన్త్రకైః। గృహీత్వా విమలం ఖఙ్గం ఛేదయేద్వలిముత్తమమ్॥ ఓం హ్రీంఐంహ్రీంకౌశికీతి రుధిరేణాప్యాయతామితి। వలిదానే తు

దుర్గాయాః సర్వత్రాయం విధిః స్మృతః॥' మత్స్యసూక్తే- 'నవభ్యాం పూర్వవత్పూజా కర్తవ్యా భూతిమిచ్ఛతా। దక్షిణాం వస్త్రయుగ్మం చ ఆచార్యాయ నివేదయేత్॥'

శతచణ్డీవిధిః।—

అథాత్ర ప్రసఙ్గాచ్ఛతచణ్డీవిధానముచ్యతే। రుద్రయామలే- 'శతచణ్డీవిధానం చ ప్రోచ్యమానం శృణుష్వ తత్। సర్వోపద్రవనాశార్థే శతచణ్డీం సమారభేత్॥ షోడశస్తమ్భసంయుక్తం మణ్డపం పల్లవోజ్జ్వలమ్। వసుకోణయుతాం వేదీం మధ్యే కుర్యాత్రిభాగతః॥ పక్వేష్టకచితాం రమ్యాముచ్ఛ్రాయే హస్తసంమితామ్। పఞ్చవర్ణరజోభిశ్చ కుర్యాన్మణ్డలకం శుభమ్॥ పఞ్చవర్ణవితానం చ కిఙ్కిణీజాలమణ్డితమ్। ఆచార్యేణ సమం విప్రాన్వరయేద్దశ సువ్రతాన్॥ ఈశాన్యాం స్థాపయేత్కుమ్భం పూర్వోక్తవిధినా చరేత్। వారుణ్యాం చ ప్రకర్తవ్యం కుణ్డం లక్షణలక్షితమ్॥ మూర్తి దేవ్యాః ప్రకుర్వీత

సహస్రచణ్డీవిధిః।—

సువర్ణస్య పలేన వై। తదర్ధేన తదర్ధేన తదర్ధేన మహామతే॥ అష్టాదశభుజాం దేవీం కుర్యాద్వాష్టకరామపి। పట్టకూలయుగచ్ఛన్నాం దేవీం మధ్యే నిధాపయేత్॥ దేవీం సంపూజ్య విధివజ్జపం కుర్యుర్దశ ద్విజాః। శతమాదౌ శతం చాన్తే జపేన్మన్త్రం నవార్ణవమ్॥ చణ్డీం సప్తశతీం మధ్యే సంపుటోఽయముదాహృతః। ఏకం ద్వే త్రీణి చత్వారి జపేద్దినచతుష్టయమ్॥ రూపాణి క్రమశస్తద్వత్పూజనాదికమాచరేత్। పఞ్చమే దివసే ప్రాతర్హోమం కుర్యాద్విధానతః॥ గుడూచీం పాయసం దూర్వాే తిలాన్శుక్లాన్ యవానపి। చణ్డీపాఠస్య హోమం తు ప్రతిశ్లోకం దశాంశతః। హోమం కుర్యాద్గ్రహాదిభ్యః సమిదాజ్యచరూన్క్రమాత్। హుత్వా పూర్ణాహుతిం దద్యాద్విప్రేభ్యో దక్షిణాం క్రమాత్॥ కపిలాం గాం నీలమణిం శ్వేతాశ్వం ఛత్రచామరే। అభిషేకం తతః కుర్యుర్యజమానస్య ఋత్విజః॥ ఏవం కృతేఽమరేశాన సర్వసిద్ధి: ప్రజాయతే॥ 'అథ సహస్రచణ్డీ। సా చ తత్రైవోక్తా- 'సహస్రచణ్డీం విధివచ్ఛృణు విష్ణో మహామతే। రాజ్యభ్రంశే మహోత్పాతే జనమారే మహాభయే॥ గజమారేఽశ్వమారే చ పరచక్రమయే తథా। ఇత్యాదివివిధే దుఃఖే క్షయరోగాదిజే భయే॥ సహస్రచణ్డికాపాఠం కుర్యాద్వా కారయేత్తథా। జాపకాస్తు శతం ప్రోక్తా వింశద్ధస్తశ్చ మణ్డపః॥ భోజ్యాః సహస్రం విప్రేన్ద్రా గోశతం దక్షిణాం దిశేత్। గురవే ద్విగుణం దేయం శయ్యాదానం తథైవ చ। సప్తధాన్యం చ భూదానం శ్వేతాశ్వం చ మనోహరమ్॥ పఞ్చనిష్కమితా మూర్తిః కర్తవ్యా వాఽర్ధమానతః। అష్టాదశభుజా దేవీ సర్వాయుధవిభూషితా। అవారితాన్నం దాతవ్యం

సహస్రం ప్రత్యహం ప్రభో। శతం వా నియతాహారః పయః-పానేన వర్తయేత్॥ ఏవం యశ్చణ్డికాపాఠం సహస్రం తు సమాచరేత్॥ తస్య స్యాత్కార్యసిద్ధిస్తు నాత్ర కార్యా విచారణా॥" ఇతి। ఏతద్వయం యద్యపి మహానిబన్ధేషు నాస్తి తథాపి ప్రచరద్రూపత్వాదుక్తమితి దిక్।

వారాహీతన్త్రే- 'సంకటే సమనుప్రాప్తే దుశ్చికిత్స్యామయే తథా। జాతిభ్రంశే కులోచ్ఛేదేఽప్యాయుషో నాశ ఆగతే॥ వైరివృద్ధౌ వ్యాధివృద్ధౌ ధననాశే తథా క్షయే। తథైవ త్రివిధోత్పాతే తథా చైవోపపాతకే॥ కుర్యాద్యత్నాచ్ఛతావృత్తం తతః సంపద్యతే శుభమ్। శ్రేయోవృద్ధిః శతావృత్తాద్రాజ్యవృద్ధిస్తథాపరా।। మనసా చిన్తితం దేవి సిద్ధ్యేదష్టోత్తరాచ్ఛతాత్। సహస్రావర్తనాల్లక్ష్మీరావృణోతి స్వయం స్థిరా॥ భుక్త్వా మనోరథాన్కామాన్నరో మోక్షమవాప్నుయాత్। చణ్డ్యాః శతావృత్తిపాఠాత్సర్వాః సిద్ధ్యన్తి సిద్ధయః॥ ఇతి శతచణ్డీసహస్రచణ్డీ విధిః॥

అథ నవరాత్రపారణానిర్ణయః। సా చ దశమ్యాం కార్యా; 'ఆశ్వినే మాసి శుక్లే తు కర్తవ్యం నవరాత్రకమ్। ప్రతిపదాదికమేణైవ యావచ్చ నవమీ భవేత్॥ త్రిరాత్రం వాపి కర్తవ్యం సప్తమ్యాది యథాక్రమమ్।' ఇతి హేమాద్రౌ ధౌమ్యవచనాత్। నవమీతిథిపర్యన్తం వృద్ధ్యా పూజాజపాదికమ్।' ఇతి ప్రాగుక్తవచనైర్నవమీపర్యన్తం ప్రధానభూతపూజాద్యుక్తేరుపవాసాదేశ్చాఙ్గత్వేన తత్పర్యన్తత్వాత్ ఆదిశబ్దేనోపవాసోక్తేః పూర్వోక్తత్రిరాత్రవ్రతే నవమ్యా అప్యుపోష్యత్వాచ్చ। న చ పారణాన్తత్వేన త్రిరాత్రత్వమ్; విష్ణుత్రిరాత్రాదౌ తథా ప్రసక్తేః। న చాత్రోపవాసే మానాభావ ఇతి వాచ్యమ్; 'ఏవం చ విన్ధ్యవాసిన్యా నవరాత్రోపవాసతః। ఏకభక్తేన నక్తేన తథైవాయాచితేన చ॥

పూజనీయా జనైర్దేవీ స్థానే స్థానే పురే పురే।' ఇతి హేమాద్రౌ భవిష్యోక్తేః। నవరాత్రసమాఖ్యాతో నవమ్యా అప్యుపోష్యత్వాచ్చ। నను తిథిహ్రాసేఽష్టావప్యుపవాసా భవన్తీతి కథం సమాఖ్యా ? తేన కర్మవిశేషే నవరాత్రశబ్దో రూఢః। అత ఏవోక్తం దేవీపురాణే- 'తిథివృద్ధౌ తిథిహ్రాసే నవరాత్రమపార్థకమ్।' ఇతి చేన్న; తిథిహ్రాసేఽపి నవతిథీనాముపోష్యత్వాన్నవరాత్రత్వాక్షతేః। ఏతేన రాత్రీణాం ప్రాధాన్యాత్ హ్రాసే అమామాదాయ నవత్వమితి మూర్ఖోక్తిః పరాస్తా। యత్తు దేవీపురాణే- 'కన్యాసంస్థే రవౌ శక శుక్లామారభ్య నన్దికామ్। అయాచీ హ్యథవైకాశీ నక్తాశ్యప్యథవాఽమ్బ్వదః' ఇతి వ్రతచతుష్టయముక్తం, తల్లౌహాభిసారికవిషయమ్; తస్య 'జయాభిలాషీ నృపతిః ప్రతిపత్ప్రభృతిక్రమాత్। లౌహాభిసారికం కర్మ కారయేద్యావదష్టమీ॥" ఇతి భవిష్యేఽష్టమీపర్యన్తమేవోక్తేః। రూపనారాయణేన తు నన్దాదివ్రతప్రయోగం పృథగేవోక్త్వా తస్య నవమ్యాం పారణముక్తమ్। యదపి నిర్ణయదీపే- 'ఆశ్వినే శుక్లపక్షే తు

నవరాత్రముపోషితః। నవమ్యాం పారణం కుర్యాద్దశమీమిశ్రితా న చేత్॥ దశమీమిశ్రితా యత్ర పారణే నవమీ భవేత్। దుఃఖదారిద్యదా జ్ఞేయా తథా వ్రతవినాశినీ॥' ఇతి బ్రాహ్మనామ్నా లిఖితం వచనమ్, యచ్చ రుద్రయామలే ఇతి వదన్తి- 'అష్టమ్యా సహ కార్యా స్యాన్నవమీ పారణాదినే। యో మోహాద్దశమీవేధే నవమ్యాం చణ్డికాం యజేత్॥ పారణం చ ప్రకుర్యాద్వై తస్య పుణ్యం నిరర్థకమ్। నవమ్యాం పారితా దేవీ కులవృద్ధిం ప్రయచ్ఛతి॥ దశమ్యాం పారితా దేవీ కులనాశం కరోతి వై। తస్మాత్తు పారణం కుర్యాన్నవమ్యాం విబుధాధిప॥' ఇత్యాదీని, తాని యది సమూలాని తదా లౌహాభిసారికనన్దాదివ్రతచతుష్టయవిషయాణి;। తస్యాఽష్టమీపర్యన్తమేవోక్తేరిత్యుక్తం ప్రాక్। అన్యథా మహాష్టమ్యాం పరవిద్ధాయాం పారణావిధానే పూర్వనిబన్ధైర్విరోధో దుర్వారః స్యాత్। యాని తు కైశ్చిల్లిఖితాని నవమ్యాం పారణావిధాయకాని వచనాని, తాని హేమాద్యాదివిరుద్ధత్వాన్నిర్మూలాని। సమూలత్వేఽపి యదా దినద్వయే నవమీ, తదా ద్వితీయ దిన ఉపోష్య తిథ్యన్త పారణా న, కింతు నవమీమధ్యే కార్యేత్యేవం నేయాని శివరాత్రిపారణావత్।

అత్ర కేచిత్పారణాహే సూతకాదిప్రాప్తౌ తదతిక్రమ్య పారణాం కుర్యాదిత్యాహుః,- తన్మన్దమ్; 'కామ్యోపవాసే ప్రక్రాన్తే త్వన్తరా మృతసూతకే। తత్ర కామ్యవ్రతం కుర్యాద్దానార్చనవివర్జితమ్॥" ఇతి మాధవీయే కర్మోక్తేః। 'వ్రతయజ్ఞవివాహేషు శ్రాద్ధే హోమేఽర్చనే జపే। ప్రారబ్ధే సూతకం న స్యాదనారబ్ధే తు సూతకమ్॥' ఇతి విష్ణువచనాచ్చాశౌచమధ్యేఽపి తత్కర్తవ్యతావగతేః। పారణాన్తత్వాద్వ్రతస్య। ప్రారమ్భస్తు తేనైవోక్తః- 'ప్రారమ్భో వరణం యజ్ఞే సంకల్పో వ్రతసత్రయోః। నాన్దీముఖం వివాహాదౌ శ్రాద్ధే పాకపరిక్రియా॥' ఇతి। రుద్రయామలేఽపి- 'సూతకే పారణం కుర్యాన్నవమ్యాం హోమపూర్వకమ్। తదన్తే భోజయేద్విప్రాన్దానం దద్యాచ్చ శక్తితః॥' ఇతి। తదన్తే=సూతకాన్తే। ఏనం స్త్రీభిరపి రజోదర్శనమధ్యే కర్తవ్యమేవ పారణమ్; 'సంప్రవృత్తేఽపి రజసి న త్యాజ్యం ద్వాదశీవ్రతమ్।' ఇతి మాధవీయే ఋష్యశృఙ్గవచనాత్। ద్వాదశీవ్రతమిత్యుపలక్షణమ్; 'ప్రారబ్ధదీర్ఘతపసాం నారీణాం యద్రజో భవేత్। న తత్రాపి వ్రతస్య స్యాదుపరోధః కదాచన॥" ఇతి తత్రైవ సత్యవ్రతవచనాత్। కించ ఏకాదశ్యాదౌ పఞ్చపాశౌచపాతే మాసాన్తే పారణాపత్తిః, మాసోపవాసాన్తే పఞ్చపాశౌచపాతే జీవనాసంభవశ్చ। యత్తు– 'నియమస్థా యదా నారీ ప్రపశ్యేదన్తరా రజః। ఉపోష్యేవ తు తా రాత్రీః స్నాత్వా శేషం చరేద్వ్రతమ్॥' ఇత్యఙ్గిరోవచనమ్, యచ్చ హారీతవచనమ్ -'నియమస్థా వ్రతస్థా స్త్రీ రజః పశ్యేత్కథంచన। త్రిరాత్రం తు క్షిపేదూర్ధ్వం వ్రతశేషం సమాపయేత్॥' వద్విధవోపవాసవిషయమ్। తాసాం తత్ర భోజననిషేధాదితి కేచిత్। వయం తు-ప్రాగుక్తసత్యవ్రతవచనే దీర్ఘతపసామితి విశేషణోపాదానాత్ ద్వాదశీవ్యతిరిక్తసకలైకాహోపవాసవిషయోఽయం నిషేధః। త్రిరాత్రనవరాత్రాదిదీర్ఘవ్రతేషు తు రజోమధ్యే పారణేతి బ్రూమః। ఆశౌచమధ్యే తు సర్వాపి

పారణా భవతి; ప్రాగుక్తకౌర్మవచనాదితి సిద్ధమ్। అయం చోపవాసపారణానిర్ణయః సర్వవ్రతేషు బోధవ్య ఇత్యలం భూయసా॥

దేవీవిసర్జనమ్।—

దశమ్యాం దేవీం విసర్జయేత్। తదుక్తం దుర్గాభక్తితరఙ్గిణ్యాం దేవీపురాణే-'తతః ప్రాతః పూజయిత్వా దశమ్యాం విధిపూర్వకమ్।సంప్రేషణం తు కర్తవ్యం గీతవాదిత్రనిఃస్వనైః॥ '- "రూపం దేహి యశో దేహి భగం భగవతి దేహి మే। పుత్రాన్దేహి ధనం దేహి సర్వకామాంశ్చ దేహి మే॥ మహిషఘ్ని మహామాయే చాముణ్డే ముణ్డమాలిని। ఆయురారోగ్యమైశ్వర్యం దేహి దేవి నమోఽస్తు తే।।" ఇతి సంప్రార్థ్య దేవీం తు తత ఉత్థాపయేద్బుధః। "ఉత్తిష్ఠ దేవి చణ్డేశి శుభాం పూజాం ప్రగృహ్య చ। కురుష్వ మమ కల్యాణమష్టాభిః శక్తిభిః సహ। గచ్ఛ గచ్ఛ పరం స్థానం స్వస్థానం దేవి చణ్డికే॥ వ్రజ స్రోతోజలం వృద్ధ్యై స్థీయతాం చ జలే త్విహ॥" ఇతి ఉత్థాప్య జలం నీత్వా-""దుర్గే దేవి జగన్మాతః స్వస్థానం గచ్ఛ పూజితే। సంవత్సరే వ్యతీతే తు పునరాగమనాయ వై॥ ఇమాం పూజాం మయా దేవి యథాశక్త్యోపపాదితామ్। రక్షార్థం త్వం సమాదాయ వ్రజ స్వస్థానముత్తమమ్॥"–'ఇతి జలే ప్రవాహయేత్।

విజయాదశమీనిర్ణయ।—

ఇయమేవ విజయాదశమీ। సా చ ద్వితీయ దినే శ్రవణయోగాభావే పూర్వా గ్రాహ్యా। తదుక్తం హేమాద్రౌ స్కాన్దే- 'దశమ్యాం తు నరైః సమ్యక్ పూజనీయాఽపరాజితా। ఐశానీం దిశమాశ్రిత్య అపరాహ్ణే ప్రయత్నతః॥ యా పూర్ణా నవమీయుక్తా తస్యాం పూజ్యాఽపరాజితా। క్షేమార్థం విజయార్థ చ పూర్వోక్తవిధినా నరైః॥ నవమీశేషయుక్తాయాం దశమ్యామపరాజితా। దదాతి విజయం దేవీ పూజితా జయవర్ధినీ॥' తథా– 'ఆశ్వినే శుక్లపక్షే తు దశమ్యాం పూజయేన్నరః। ఏకాదశ్యాం న కుర్వీత పూజనం చాపరాజితమ్॥' ఇతి। యదా తు పూర్వదినే శ్రవణయోగాభావః, పరదినే చాల్పాపి తద్యోగినీ, తదా పరైవ। తథా చ హేమాద్రౌ వ్రతకాణ్డే కశ్యపః-'ఉదయే దశమీ కించిత్సంపూర్ణైకాదశీ యది। శ్రవణర్క్షం యదా కాలే సా తిథిర్విజయాభిధా॥ శ్రవణర్క్షే తు పూర్ణాయాం కాకుత్స్థః ప్రస్థితో యతః। ఉల్లఙ్ఘయేయుః సీమానం తద్దినర్క్షే తతో నరాః॥'

ఇతి। కాలే=అపరాహ్ణే। పరదినేఽపరాహ్ణే శ్రవణాభావే తు సర్వపక్షేషు పూర్వైవ। మదనరత్నేఽప్యేవమ్। జ్యోతిర్నిబన్ధే రత్నకోశే చ నారద:- 'ఈషత్సంధ్యామతిక్రాన్తః కించిదుద్భిన్నతారకః। విజయో నామ కాలోఽయం సర్వకార్యార్థసిద్ధిదః॥ ఇషస్య దశమీం శుక్లాం పూర్వవిద్ధాం న కారయేత్। శ్రవణేనాపి సంయుక్తాం రాజ్ఞాం పట్టాభిషేచనే। సూర్యోదయే యదా రాజన్దృశ్యతే దశమీ తిథిః। ఆశ్వినే మాసి శుక్లే తు విజయాం తాం విదుర్బుధాః॥' అత్రాయం నిర్గలితోఽర్థః- అపరాహ్ణో ముఖ్యః కర్మకాలః; తత్రైవ పూజాద్యుక్తేః। ప్రదోషో గౌణః। తత్ర దినద్వయేఽపరాహ్ణవ్యాపిత్వే పూర్వా; ప్రదోషవ్యాప్తేరాధిక్యాత్। దినద్వయే ప్రదోషవ్యాపిత్వే పరా; అపరాహ్ణవ్యాప్తేరాధిక్యాత్। శ్రవణస్తు రోహిణీవదప్రయోజకః। దినద్వయేఽపరాహ్ణాస్పర్శే తు పూర్వా। తత్రాపి పరదినేఽపరాహ్ణే శ్రవణసత్త్వే పరైవేతి దిక్।

అత్ర విశేషో భార్గవార్చనదీపికాయాం భవిష్యే- 'శమీయుక్తం జగన్నాథం భక్తానామభయంకరమ్। అర్చయిత్వా శమీవృక్షమర్చయేచ్చ తతః పునః॥' శమీమన్త్రస్తు హేమాద్రౌ గోపథబ్రాహ్మణే- 'అమఙ్గలానాం శమనీం శమనీం దుష్కృతస్య చ। దుఃస్వప్ననాశినీం ధన్యాం ప్రపద్యేఽహం శమీం శుభామ్॥' తథా భవిష్యే - 'శమీ శమయతే పాపం శమీ లోహితకణ్టకా। ధారిణ్యర్జునబాణానాం రామస్య ప్రియవాదినీ॥ కరిష్యమాణయాత్రాయాం యథాకాలం సుఖం మయా। తత్ర నిర్విఘ్నకర్త్రీ త్వం భవ శ్రీరామపూజితే॥ గృహీత్వా సాక్షతామార్ద్రాం శమీమూలగతాం మృదమ్। గీతవాదిత్రనిర్ఘోషైరానయేత్స్వగృహం ప్రతి॥ తతో భూషణవస్త్రాది ధారయేత్స్వజనైః సహ॥' ఇతి। అత్రైవ బలినీరాజనముక్తం కృత్యరత్నే। తత్ర మన్త్రః- 'చతురఙ్గబలం మహ్యం నిరరిత్వం వ్రజత్విహ। సర్వత్ర విజయో మేఽస్తు త్వత్ప్రసాదాత్సురేశ్వరి॥' ఇతి। గౌడనిబన్ధే జ్యోతిషే- 'కృత్వా నీరాజనం రాజా బలవృద్ధ్యై యథాక్రమమ్॥ శోభనం ఖఞ్జనం పశ్యేజ్జలగోగోష్ఠసంనిధౌ॥ అస్య ఫలాని శుభాశుభదేశాశ్చ తత్రైవ జ్ఞేయాః॥

కోజాగరీలక్ష్మీపూజా।—

ఆశ్వినపౌర్ణమాసీ పరా గ్రాహ్య; సావిత్రీవ్రతమన్తరేణ భవతోఽమాపౌర్ణమాస్యౌ పరే' ఇతి దీపికోక్తేః। అత్ర విశేషస్తిథితత్త్వే లైఙ్గే- 'ఆశ్వినే పౌర్ణమాస్యాం తు చరేజ్జాగరణం నిశి। కౌముదీ సా సమాఖ్యాతా కార్యా లోకైర్విభూతయే॥' కౌముద్యాం పూజయేలక్ష్మీమిన్ద్రమైరావతస్థితమ్। సుగన్ధిర్నిశి సద్వేష అక్షైర్జాగరణం చరేత్॥' తథా- 'నిశీథే వరదా లక్ష్మీః కో జాగర్తీతి భాషిణీ। తస్మై విత్తం ప్రయచ్ఛామి అక్షైః క్రీడాం కరోతి యః॥' ఇతి॥

అత్రైవాశ్వయుజీకర్మోక్తమాశ్వలాయనేన- 'ఆశ్వయుజ్యామాశ్వయుజీకర్మ' ఇతి తచ్చేషపర్వణి కార్యమ్ ; వికృతిత్వాత్। తత్ర పూర్వాహ్ణవ్యాపినీ గ్రాహ్యా; దైవకర్మత్వాత్। ఆగ్రయణం తు పర్వణి కార్యమ్; 'శరద్యాగ్రయణం నామ పర్వణి స్యాత్తదుచ్యతే।' ఇతి శౌనకోక్తేః। తత్రాపి శేషపర్వణి కార్యమితి ప్రాగుక్తమ్। తచ్చ- 'వ్రీహిభిరిష్ట్వా వ్రీహిభిరేవ యజేత యవేభ్యో యవైరిష్ట్వా యవైరేవ యజేత వ్రీహిభ్యః' ఇతి శ్రుత్యా దర్శపూర్ణమాసయోరేకకర్మత్వేనైకద్రవ్యనియమాద్దర్శేష్ట్యా పరం పౌర్ణమాసేష్ట్యాశ్చ ప్రాగ్భవతీతి హేమాద్యాదయః। 'దర్శేష్టయాః పరముక్తమాగ్రయణకం ప్రాక్పౌర్ణమాసాచ్చ తత్' ఇతి దీపికోక్తేశ్చ। తచ్చాగ్రయణం త్రేధా— వ్రీహ్యాగ్రయణం, యవాగ్రయణం, శ్యామాకాగ్రయణం చేతి। ఏషాం కాలః శ్రుతౌ- 'గృహమేధీ వ్రీహియవాభ్యాం శరద్వసన్తయోర్యజేత శ్యామాకైర్నీవారైర్వర్షాస్వాపత్కాలే- నాన్యేన పురాణైర్వా' ఇతి। ఆపస్తమ్బోఽపి- 'వర్షాసు శ్యామాకైర్యజేత శరది వ్రీహిభిర్వసన్తే యవైర్యథర్తు వేణుయవైః' ఇతి। తత్రాపి శ్యామాకాగ్రయణమనిత్యమ్। ఇతరే తు అనాహితాగ్నేర్నిత్యే। యవాగ్రయణం చ కార్యమితి స్మార్తవృత్తావుక్తత్వాత్। సూత్రే వ్రీహియ- వదేవతాసంబద్ధానామేవ మన్త్రాణామామ్నానాచ్చ। ఆహితాగ్నేస్తు యవాగ్రయణస్యాప్యనిత్యత్వమ్। 'అపి వా క్రియా యవేషు' ఇతి సూత్రాత్। యద్వా వ్రీహ్యాగ్రయణేన సమానతన్త్రతా। 'శ్యామాకైస్తు ప్రస్తరం కుర్యాన్నాగ్రయణమ్। యది వా తదపి సమానతన్త్రమ్' ఇత్యాదినారాయణవృత్తౌ పరిశ్రమవతాం సులభమిత్యలమ్।

ఇదం చ పర్వాభావే శుక్లపక్షే దేవనక్షత్రే కృత్తికాదివిశాఖాన్తే కార్యమితి స్మృత్యర్థసారే ఉక్తమ్। బౌధాయనీయే కేశవస్వామినాప్యేవముక్తమ్। పరిశిష్టే- 'శ్యామాకైర్వ్రీహిమిశ్రైశ్చైవ యవైశ్చాన్యోన్యకాలతః। ప్రాగ్యష్టుం యుజ్యతేఽవశ్యం నహ్యత్రాగ్రయణాత్యయః॥' త్రికాణ్డమణ్డనోఽప్యేవమ్। యదా త్వేతదాశ్వినపౌర్ణమాస్యాం క్రియతే తదైకకాలత్వాదాశ్వయుజీ- కర్మణోఽస్య చ సమానతన్త్రతా భవతి। తదేతద్వృత్తికృతా- 'ఏకబర్హిరిధ్మాజ్య- ' ఇతి సూత్రే స్పష్టముక్తమ్। తస్యాకరణే ప్రాయశ్చిత్తముక్తం స్మృతిచన్ద్రికాయాం కాత్యాయనేన - 'నిత్యయజ్ఞాత్యయే చైవ వైశ్వదేవద్వయస్య చ। అనిష్ట్వా నవయజ్ఞేన నవాన్నప్రాశనే తథా॥ భోజనే పతితాన్నస్య చరుర్వైశ్వానరో భవేత్।' కారికాపి- 'అకృతాగ్రయణోఽశ్నీయాన్నవాన్నం యది వై నరః। వైశ్వానరాయ కర్తవ్యశ్చరుః పూర్ణాహుతిస్తు వా॥" ఇతి। ఋగ్విధానే తు–'సమిన్ద్రరాయామన్త్రం చ వర్షే వర్షే జపేచ్ఛతమ్। ఆగ్రయణం యదా న్యూనం తదా సంపూర్ణమేతి తత్॥' ఇత్యుక్తమ్। ఏతచ్చాపది మలమాసే కార్యమన్యథా నేతి ప్రాగుక్తమ్। అన్యోఽప్యాహితాగ్న్యాది విశేషః శౌనకాదేర్జ్ఞేయ ఇత్యలం బహునా।।

ఇతి కమలాకరభట్టకృతే నిర్ణయసిన్ధౌ ఆశ్వినమాసః॥

కార్తికస్నానమ్ ।—

అథ కార్తికమాసః । తులాసంక్రమే ప్రాగపరా దశ ఘటికాః పుణ్యాః । రాత్రౌ తు ప్రాగుక్తమ్ । అథ కార్తికస్నానమ్ । తత్ర పృథ్వీచన్ద్రోదయే విష్ణుస్మృతిపాద్మయోః-'తులామకరమేషేషు ప్రాతఃస్నానం విధీయతే । హవిష్యం బ్రహ్మచర్యం చ మహాపాతకనాశనమ్ ॥' ఇతి సౌరమాస ఉక్తః । ప్రాచ్యాశ్చైతదేవాద్రియన్తే । దాక్షిణాత్యాస్తు- 'ఆశ్వినస్య తు మాసస్య యా శుక్లైకాదశీ భవేత్ । కార్తికస్య వ్రతానీహ తస్యాం వై ప్రారభేత్సుధీః ॥" ఇతి పాద్మోక్తేః, భార్గవార్చనే చ- 'ప్రారభ్యైకాదశీం శుక్లామాశ్వినస్య తు మానవః । ప్రాతఃస్నానం ప్రకుర్వీత యావత్కార్తికభాస్కరః ॥ ఇతి విష్ణురహస్యోక్తేః, హేమాద్రావాదిత్యపురాణే- 'పూర్ణ ఆశ్వయుజే మాసి పౌర్ణమాస్యాం సమాహితః । ఇత్యుక్త్వా-'మాసం సమగ్రం పరయా చ భక్త్యా సమాప్యతే కార్తికపౌర్ణమాస్యామ్ । ఇత్యన్తేఽభి- ధానాచ్చాశ్వినశుక్లైకాదశ్యాం పౌర్ణమాస్యాం వారభ్య కార్తికశుక్లద్వాదశ్యాం పౌర్ణమాస్యాం వా సమాపయేదిత్యాహుః । మదనపారిజాతే విష్ణు :- 'కార్తికం సకలం మాసం నిత్యస్నాయీ జితేన్ద్రియః । జపన్హవిష్యభుక్ శాన్తః సర్వపాపైః ప్రముచ్యతే ॥' అత్ర దేశవిశేషః పాద్మే కార్తికం ప్రకమ్య- 'కురుక్షేత్రే కోటిగుణో గఙ్గాయామపి తత్సమః । తతోఽధికః పుష్కరే స్యాద్ద్వారవత్యాం చ భార్గవ ॥ పుణ్యాః పుర్యశ్చ సప్తైవం మునయో మధురాధికా । దుర్లభః కార్తికో విప్రా మధురాయాం నృణామిహ ॥ యత్రార్చితః స్వకం రూపం భక్తేభ్యః సంప్రయచ్ఛతి ॥' ఇతి । ఇదం చ స్నానం కాశీస్థపఞ్చనదేఽప్యతిప్రశస్తమ్; 'శతం సమాస్తపస్తప్త్వా కృతే యత్ప్రాప్యతే ఫలమ్ । తత్కార్తికే పఞ్చనదే సకృత్స్నానేన లభ్యతే ॥ కార్తికే బిన్దుతీర్థే యో బ్రహ్మచర్యపరాయణః । స్నాస్యత్యనుదితే భానౌ భానుజాత్తస్య భీః కుతః ॥' ఇత్యాదికాశీఖణ్డోక్తేః । భానుజః = యమః ।

ఇదం చ ప్రాతఃస్నానం సంధ్యాం చ కృత్వా కార్యమ్ । తేన వినేతరకర్మానధికారాదితి వర్ధమానః । యద్యపి ప్రాతఃసంధ్యాయాః సూర్యోదయే సమాప్తిః, తథాపి వచనబలాదనుదితహోమవద్భవిష్యతి । స్నానమన్త్రశ్చ తత్రైవ-'" కార్తికేఽహం కరిష్యామి ప్రాతఃస్నానం జనార్దన ।ప్రీత్యర్థం తవ దేవేశ దామోదర మయా సహ ॥" ఇమం మన్త్రం సముచ్చార్య మౌనీ స్నాయాద్వ్రతీ నరః ।' ఇతి । అర్ఘ్యమన్త్రోఽపి తత్రైవ-'వ్రతినః కార్తికే మాసి స్నానస్య విధివన్మమ । గృహాణార్ఘ్యం మయా దత్తం దనుజేన్ద్రనిపూదన ॥ నిత్యనైమిత్తికే కృష్ణ కార్తికే పాపనాశనే ।గృహాణార్ఘ్యం మయా దత్తం రాధయా సహితో హరే ॥ ఇమౌ మన్త్రౌ సముచ్చార్య యోఽర్ఘ్యం మహ్యం ప్రయచ్ఛతి । సువర్ణరత్నపుష్పామ్బుపూర్ణశఙ్ఖేన పుణ్యవాన్ ॥ సువర్ణపూర్ణా పృథివీ తేన దత్తా న సంశయః ॥' ఇతి । ఏవం సంపూర్ణస్నానాశక్తౌ త్ర్యహం

స్నాయాత్। 'వారాణస్యాం పఞ్చనదే వ్యహం స్నాతాస్తు కార్త్తికే। అమీ తే పుణ్యవపుషః పుణ్యభాజోఽతినిర్మలాః॥' ఇతి కాశీఖణ్డోక్తేః॥

అథ మాలాధారణమ్। తత్ర స్కాన్దే ద్వారకామాహాత్మ్యే- 'నివేద్య కేశవే మాలాం తులసీకాష్ఠసంభవామ్। వహతే యో నరో భక్త్యా తస్య వై నాస్తి పాతకమ్॥ న జహ్యాత్తులసీమాలాం ధాత్రీమాలాం విశేషతః। మహాపాతకసంహర్త్రీం ధర్మకామార్థదాయినీమ్॥' విష్ణుధర్మే- 'స్పృశేత్తు యాని లోమాని ధాత్రీమాలా కలౌ నృణామ్। తావద్వర్షసహస్రాణి వైకుణ్ఠే వసతిర్భవేత్॥ మాలాయుగ్మం తు యో నిత్యం ధాత్రీతులసిసంభవమ్। వహతే కణ్ఠదేశే తు కల్పకోటిర్దివం వసేత్॥ "తులసీకాష్ఠసంభూతే మాలే కృష్ణజనప్రియే। బిభర్మి త్వామహం కణ్ఠే కురు మాం కృష్ణవల్లభమ్॥" ఏవం సంప్రార్థ్య విధివన్మాలాం కృష్ణగలేఽర్పితామ్। ధారయేత్కార్త్తికే యో వై స గచ్ఛేద్వైష్ణవం పదమ్॥" ఇతి। అత్ర మూలం చిన్త్యమ్।

తథా కాశీఖణ్డే- 'కార్త్తికే మాసి మే యాత్రా యైః కృతా భక్తితత్పరైః। బిన్దుతీర్థకృతస్నానైస్తేషాం ముక్తిర్న దూరతః॥' భార్గవార్చనదీపికాయాం నృసింహపురాణే-'అగస్తికుసుమైర్దేవం యోఽర్చయేచ్చ జనార్దనమ్। దర్శనాత్తస్య దేవర్షేర్నరకం నాశ్నుతే నరః। విహాయ సర్వపుష్పాణి మునిపుష్పేణ కేశవమ్। కార్త్తికే యోఽర్చయేద్భక్త్యా వాజపేయఫలం లభేత్॥' స్కాన్దే కార్త్తికమాహాత్మ్యే- 'మాలతీమాలయా విష్ణుః కేతక్యా చైవ పూజితః। సమాః సహస్రం సుప్రీతో భవేత్తు మధుసూదనః॥' పృథ్వీచన్ద్రోదయే పాద్మే- 'కార్త్తికే నార్చితో యైస్తు కమలైః కమలేక్షణః। జన్మకోటిషు విప్రేన్ద్ర న తేషాం కమలా గృహే॥' తథా— 'కార్త్తికే కేశవే పూజా యేషాం నామ్నా సుతైః కృతా। తే నిర్భర్త్స్య రవేః పుత్రం వసన్తి త్రిదివే సదా॥ తులసీదలలక్షేణ కార్త్తికే యోఽర్చయేద్ధరిమ్। పత్రే పత్రే మునిశ్రేష్ఠ మౌక్తికం లభతే ఫలమ్॥' తథా స్కాన్దే కార్త్తికమాహాత్మ్యే- 'ధాత్రీచ్ఛాయే తు యః కుర్యాత్పిణ్డదానం మహామునే। ముక్తిం ప్రయాన్తి పితరః ప్రసాదాన్మాధవస్య తు॥ ధాత్రీఫలవిలిప్తాఙ్గో ధాత్రీఫలవిభూషితః। ధాత్రీఫలకృతాహారో నరో నారాయణో భవేత్॥ ధాత్రీచ్ఛాయాం సమాశ్రిత్య యోఽర్చయేచ్చక్రధారిణమ్। పుష్పే పుష్పేఽశ్వమేధస్య ఫలం ప్రాప్నోతి మానవః॥' తథా స్కాన్దే- 'కార్త్తికే మాసి విప్రేన్ద్ర ధాత్రీవృక్షోపశోభితే। వనే దామోదరం విష్ణుం చిత్రాన్నైస్తోషయేద్విభుమ్॥ మూలేన పాయసేనాథ హోమం కుర్యాద్విచక్షణః। బ్రాహ్మణాన్పూజయేచ్చక్త్యా స్వయం భుఞ్జీత బన్ధుభిః॥' ఇతి।

తథా కార్త్తికే ద్విదలవ్రతం ప్రాగుక్తమ్- 'కార్త్తికే ద్విదలం త్యజేత్' ఇతి। పాద్మేఽపి కార్త్తికమాహాత్మ్యే- 'రాజికామాఢకం చైవ నైవాద్యాత్కార్త్తికవ్రతీ। ద్విదలం తిలతైలం చ తథాన్యన్మతిదూషితమ్॥' స్కాన్దేఽపి- 'కార్త్తికే వర్జయేత్తద్వద్ద్విదలం బహుబీజకమ్।

మాషముద్గమసూరాశ్చ చణకాశ్చ కులిత్థకాః॥ నిష్పావా రాజమాషాశ్చ ఆఢక్యో ద్విదలం స్మృతమ్। నూతనాన్యపి జీర్ణాని సర్వాణ్యేతాని వర్జయేత్॥' అత్ర కేచిదుత్పత్తిసమయే దలద్వయం యస్య భవతి తదుద్భూతపూర్వగత్యా ద్విదలమిత్యుచ్యత ఇత్యాహుః। ఉదాహరన్తి చ- 'బీజమేవ సముద్భూతం ద్విదలం చాఙ్కురం వినా। దృశ్యతే యత్ర సస్యేషు ద్విదలం తన్నిగద్యతే॥" ఇతి। అన్యే తు లక్షణాయాం మానాభావాద్వచనస్య నిర్మూలత్వాద్ద్విదలాత్మకం యస్య స్వరూపం తదేవ వర్జయేదిత్యాహుః। తథా నారదీయే- 'కార్తికే వర్జయేత్తైలం కార్తికే వర్జయేన్మధు। కార్తికే వర్జయేత్కాంస్యం కార్తికే శుక్తసంధితమ్॥' కాంస్యం=తత్పాత్రభోజనమ్, శుక్తం=పర్యుషితమ్, సంధితం=లవణశాకః। తత్రైవ రామః- 'కార్తికే విష్ణుమూర్త్యగ్రే దీపదానాద్దివం వ్రజేత్॥' తథా- 'కార్తికే తు కృతా దీక్షా నృణాం జన్మవిమోచనీ।' తథా- 'కార్తికే కృచ్ఛ్రసేవీ యః ప్రాజాపత్యపరోఽథవా। ఏకాన్తరోపవాసీ వా త్రిరాత్రోపోషితోఽపి వా॥ షడ్ వా ద్వాదశ పక్షం వా మాసం వా వరవర్ణిని। ఏకభక్తేన నక్తేన తథైవాయాచితేన చ॥ ఉపవాసేన భైక్షేణ వ్రజతే పరమం పదమ్॥' అన్యేఽపి నియమాః ప్రాగుక్తాః।

గ్రాహ్యముక్తం స్కాన్దే- 'వ్రీహయో యవగోధూమాః ప్రియఙ్గుతిలశాలయః। ఏతే హి సాత్త్వికాః ప్రోక్తాః స్వర్గమోక్షఫలప్రదాః॥' కాశీఖణ్డే- 'ఊర్జే యవాన్నమశ్నీయాద్దేవాన్నమథవా పునః। వృన్తాకం సూరణం చైవ శూకశిమ్బీశ్చ వర్జయేత్॥' పృథ్వీచన్ద్రోదయే పాద్మే- 'నోర్జే వన్ధ్యో వివాతవ్యో వ్రతినా కేనచిత్కచిత్।' తథా నారదీయే- 'అవ్రతేన క్షిపేద్యస్తు మాసం దామోదరప్రియమ్। తిర్యగ్యోనిమవాప్నోతి నాత్ర కార్యా విచారణా॥' అన్యాన్యపి తామ్బూలతైలకేశకర్తనాదివర్జనసంకల్పరూపాణి ప్రాగుక్తాని॥

కరకచతుర్థీ।—

తథా కార్తికే ఆకాశదీప ఉక్తో నిర్ణయామృతే పుష్కరపురాణే - 'తులాయాం తిలతైలేన సాయంకాలే సమాగతే। ఆకాశదీపం యో దద్యాన్మాసమేకం హరిం ప్రతి॥ మహతీం శ్రియమాప్నోతి రూపసౌభాగ్యసంపదమ్॥' ఇతి। తద్విధిశ్చ హేమాద్రావాదిత్యపురాణే- 'దివాకరేఽస్తాచలమౌలిభూతే గృహాదదూరే పురుషప్రమాణమ్। యూపాకృతిం యజ్ఞియవృక్షదారుమారోప్య భూమావథ తస్య మూర్ధ్ని॥ యవాఙ్గులచ్ఛిద్రయుతాస్తు మధ్యే ద్విహస్తదీర్ఘా అథ పట్టికాస్తు। కృత్వా చతస్రోఽష్టదలాకృతీస్తు యాభిర్భవేదష్టదిశానుసారీ। తత్కర్ణికాయాం తు మహాప్రకాశో దీపః ప్రదేయో దలగాస్తథాష్టౌ। నివేద్య ధర్మాయ హరాయ భూమ్యై దామోదరాయాప్యథ ధర్మరాజ॥ ప్రజాపతిభ్య స్త్వథ సత్పితృభ్యః ప్రేతేభ్య ఏవాథ తమఃస్థితేభ్యః॥' ఇతి। అపరార్కే త్వన్యో మన్త్ర ఉక్తః। యథా- 'దామోదరాయ నభసి

తులాయాం లోలయా సహ। ప్రదీపం తే ప్రయచ్ఛామి నమోఽనన్తాయ వేధసే॥' ఇతి।
కార్తికకృష్ణచతుర్థీ కరకచతుర్థీ। సా చన్ద్రోదయవ్యాపినీ గ్రాహ్యా। దినద్వయే తత్త్వే పూర్వా;
తత్రైవ పూజాద్యామ్నానాత్॥

కార్తికకృష్ణద్వాదశీ గోవత్ససంజ్ఞా। సా ప్రదోషవ్యాపినీ గ్రాహ్యా। దినద్వయే తత్త్వే పూర్వా;
యుగ్మవాక్యాత్। 'వత్సపూజా వటశ్చైవ కర్తవ్యా ప్రథమేఽహని॥ ఇతి
నిర్ణయామృతేఽభిధానాచ్చ। అత్ర విశేషో మదనరత్నే భవిష్యే- 'సవత్సాం తుల్యవర్ణాం చ
శీలినీం గాం పయస్వినీమ్। చన్దనాదిభిరాలిప్య పుష్పమాలాభిరర్చయేత్॥ అర్ఘ్యం
తామ్రమయే పాత్రే కృత్వా

యమదీపః।—

పుష్పాక్షతైస్తిలైః। పాదమూలే తు దద్యాద్వై మన్త్రేణానేన పాణ్డవ॥ "క్షీరోదార్ణవసంభూతే
సురాసురనమస్కృతే। సర్వదేవమయే మాతగృహాణార్ఘ్యం నమో నమః॥" తతో
మాషాదిసంసిద్ధాన్వటకాన్వినివేదయేత్॥ సురభి త్వం జగన్మాతర్దేవి విష్ణుపదే స్థితా।
సర్వదేవమయే గ్రాసం మయా దత్తమిమం గ్రస। తతః సర్వమయే దేవి సర్వదేవైరలంకృతే।
మాతర్మమాభిలషితం సఫలం కురు నన్దిని॥' ఇతి ప్రార్థయేత్। తథా- 'తద్దినే తైలపక్వం చ
స్థాలీపక్వం యుధిష్ఠిర। గోక్షీరం గోఘృతం చైవ దధి తక్రం చ వర్జయేత్॥' జ్యోతిర్నిబన్ధే
నారదః- 'ఆశ్వినే కృష్ణపక్షే తు ద్వాదశ్యాదిషు పఞ్చసు। తిథిషూక్తః పూర్వరాత్రే నృణాం
నీరాజనో విధిః॥ నీరాజయేయుర్దేవాంస్తు విప్రాన్ గాశ్చ తురఙ్గమాన్।
జ్యేష్ఠాఞ్ఛ్రేష్ఠాఞ్జఘన్యాంశ్చ మాతృముఖ్యాశ్చ యోషితః॥ ఇతి। నిర్ణయామృతే స్కాన్దే-
'కార్తికస్యాసితే పక్షే త్రయోదశ్యాం నిశాముఖే। యమదీపం బహిర్దద్యాదపమృత్యుర్వినశ్యతి॥
'మన్త్రస్తు- 'మృత్యునా పాశదణ్డాభ్యాం కాలేన శ్యామయా సహ। త్రయోదశ్యాం
దీపదానాత్సూర్యజః ప్రీయతాం మమ॥' ఇతి॥

నరకచతుర్దశీ।—

కార్తికకృష్ణచతుర్దశ్యాం ప్రభాతే చన్ద్రోదయేఽభ్యఙ్గం కుర్యాత్। తదుక్తం హేమాద్రౌ
నిర్ణయామృతే చ భవిష్యోత్తరే- 'కార్తిక కృష్ణపక్షే తు చతుర్దశ్యామినోదయే। అవశ్యమేవ కర్తవ్యం
స్నానం నరకభీరుభిః॥' ఇనః=చన్ద్రః। మదనరత్నే 'విధూదయే' ఇతి పాఠః। 'దినోదయే' ఇతి

పాఠాత్పూర్వేద్యోత్తరం త్రిముహూర్తే స్నానం వదతాం గౌడానాం తదనుసారిణాం చాజ్ఞత్రైవ। 'పూర్వవిద్ధచతుర్దశ్యాం కార్తికస్య సితేతరే। పక్షే ప్రత్యూషసమయే స్నానం కుర్యాత్ప్రయత్నతః॥' ఇతి। స్మృతిదర్పణేఽపి- 'చతుర్దశీ చాశ్వయుజస్య కృష్ణా స్వాత్యర్కయుక్తా చ భవేత్ప్రభాతే। స్నానం సమభ్యజ్య నరైస్తు కార్యం సుగన్ధతైలేన విభూతికామైః॥" ఇతి। పృథ్వీచన్ద్రోదయే పాద్మే- 'ఆశ్వయుక్కృష్ణపక్షస్య చతుర్దశ్యాం విధూదయే। తిలతైలేన కర్తవ్యం స్నానం నరకభీరుణా॥' ఇతి। 'కర్తవ్యం మఙ్గలస్నానం నరైర్నిరయభీరుభిః' ఇతి కాలాదర్శే పాఠః। ఉభయత్ర 'ఆశ్వయుక్' ఇత్యమావాస్యాన్తం మాసమభిప్రేత్యోక్తమ్। తథా- 'తైలే లక్ష్మీర్జలే గఙ్గా దీపావల్యాశ్చతుర్దశీమ్।' ప్రాప్యేతి శేషః। 'ప్రాతః స్నానం తు యః కుర్యాద్యమలోకం న పశ్యతి।' ఇతి। దినద్వయేఽపి చన్ద్రోదయే చతుర్దశీసత్త్వే తదభావేఽప్యరుణోదయే సంపూర్ణే ఖణ్డే వా దినద్వయే చతుర్దశీసమత్వే చ పూర్వదినేఽభ్యఙ్గం కుర్యాత్; 'పూర్వవిద్ధచర్తుదశ్యామ్' ఇతి వచనాత్। పూర్వదినే పరదిన ఏవ వా సత్త్వే సైవ గ్రాహ్యా। దినద్వయేఽప్యసత్త్వే అరుణోదయవ్యాపినీ గ్రాహ్యా; 'పక్షే ప్రత్యూషసమయే' ఇత్యుక్తేః, వక్ష్యమాణవచనాచ్చ। తదభావే తు చతుర్దశీహ్రాసం పూర్వేద్యుః ప్రవేశ్య పూర్వేఽహ్ని త్రయోదశీమధ్య ఏవాభ్యఙ్గం కుర్యాదితి దివోదాసః। కేచిదత్ర వచనమపి సాధకత్వేన వదన్తి- 'తిథ్యాదౌ తు భవేద్యావాన్హ్రాసో వృద్ధిః పరేఽహని। తావాన్ గ్రాహ్యః స పూర్వేద్యురదృష్టోఽపి స్వకర్మణి॥' ఇతి। తన్మన్దమ్,– న హీదం వచనం పూర్వదినస్యాపూర్వం గ్రాహ్యత్వం విధత్తే నక్తైకభక్తజన్మాష్టమ్యాదౌ దినద్వయే కర్మకాలవ్యాప్త్యభావే సర్వత్ర పూర్వదినస్య గ్రాహ్యత్వప్రసఙ్గాత్। కిం తు యత్రైకభక్తాదౌ దినద్వయే కర్మకాలవ్యాప్త్యభావే వాక్యాన్తరేణ న్యాయేన వా పూర్వదినస్య గ్రాహ్యత్వముక్తం, తత్ర ముఖ్యకాలే తత్తిథేరభావేఽపి తత్రైవానుష్ఠానబోధకమిదమ్। న చాత్ర తదస్తీతి యత్కించిదేతత్। తేన చతుర్థయామ-గామినీ గ్రాహ్యా; అత ఏవ సర్వజ్ఞనారాయణః- 'తథా కృష్ణచతుర్దశ్యామాశ్వినేఽర్కోదయాత్పురా। యామిన్యాః పశ్చిమే యామే తైలాభ్యఙ్గో విశిష్యతే॥" ఇతి। 'మృగాఙ్కోదయవేలాయాం త్రయోదశ్యాం యదా భవేత్। దర్శే వా మఙ్గలస్నానం దుఃఖశోకభయప్రదమ్॥' ఇతి కాలాదర్శే త్రయోదశీనిషేధాచ్చ। తేనాయమర్థః- 'యథాగ్నిహోత్రే యావజ్జీవం సాయంప్రాతః-కాలేషు వ్యాప్యకాలస్య గురుత్వమ్, తథాత్ర చతుర్దశీచతుర్థయామారుణోదయచన్ద్రోదయానాముత్తరోత్తరస్య వ్యాప్యత్వాద్గురుత్వమితి। యదపి దివోదాసీయే - 'త్రయోదశీ యదా ప్రాతః క్షయం యాతి చతుర్దశీ। రాత్రిశేషే త్వమావాస్యా తదాభ్యఙ్గే త్రయోదశీ॥" ఇతి వచనం, తద్ధేమాద్రినిర్ణయామృతాద్య- లిఖితత్వేన నిర్మూలమ్। సమూలత్వేఽపి న చతుర్దశ్యాః సూర్యోదయాసంబన్ధిత్వరూపః క్షయోఽత్ర వివక్షితః; సూర్యోదయాత్ప్రాక్ సమాప్తౌ చన్ద్రోదయకాలసత్త్వే చ త్వయైవాఙ్గీకారాత్। కిం తు అభ్యఙ్గకాలాత్ప్రాక్ సమాప్తిరూపోఽత్ర హ్రాసః క్షయశబ్దేన వివక్షితః। స చారుణోదయాచ్చతుర్థయామాద్వా ప్రాక్ యదా హ్రాసస్తత్పరమిదమ్। అత ఏవ సర్వజ్ఞనారాయణేన చతుర్థయామమాత్రే స్నానముక్తమ్। తథా చోదాహృతమ్- 'తథా కృష్ణచతుర్దశ్యామ్' ఇతి। జ్యోతిర్నిబన్ధే నారదోఽపి-

'ఇషాసితచతుర్దశ్యామిన్దుక్షయతిథావపి। ఊర్జాదౌ స్వాతిసంయుక్తే తదా దీపావలీ భవేత్॥ కుర్యాత్సంలగ్నమేతచ్చ దీపోత్సవదినత్రయమ్॥' యే తు త్రయోదశీమధ్యే స్నానమాహుస్తేషామాశయం న విద్మ ఇత్యలం భూయసా। యదపి- 'అరుణోదయతోఽన్యత్ర రిక్తాయాం స్నాతి యో నరః। తస్యాబ్దికభవో ధర్మో నశ్యత్యేవ న సంశయః॥' ఇతి దివోదాసీయే భవిష్యవచనమ్, తన్ముఖ్యకాలేఽరుణోదయే చతుర్దశ్యభావేఽపి తత్రైవ స్నాతవ్యమిత్యేవంపరమితి సర్వం సిద్ధమ్। చతుర్ఘటికాత్మకోఽరుణోదయ ఇతి తత్రైవోక్తమ్।

యమతర్పణమ్।—

మదనరత్నే పాద్మే- 'అపామార్గమథో తుమ్బీం ప్రపున్నాటమథాపరమ్। భ్రామయేత్స్నానమధ్యే తు నరకస్య క్షయాయ వై॥' గ్రపున్నాటః=చక్రమర్దః। మన్త్రస్తు- 'సీతాలోష్టసమాయుక్త సకణ్టకదలాన్విత। హర పాపమపామార్గ భ్రామ్యమాణః పునః పునః॥ ఇతి। అస్యామేవ ప్రదోషే దీపాన్దద్యాదిత్యుక్తం హేమాదౌ స్కాన్దే-'తతః ప్రదోషసమయే దీపాన్దద్యాన్మనోరమాన్। బ్రహ్మవిష్ణుశివాదీనాం భవనేషు మఠేషు చ॥' ఇతి। దివోదాసీయే బ్రాహ్మే-'అమావాస్యాచతుర్దశ్యోః ప్రదోషే దీపదానతః। యమమార్గాధికారేభ్యో ముచ్యతే కార్తికే నరః॥' ఖణ్డతిథౌ తు పూర్వేఽహ్ని ప్రదోషే దీపాన్దత్త్వా పరేద్యు: స్నాయాదితి దివోదాసీయే ఉక్తమ్। అత్ర నరకోద్దేశేన చతుర్వర్తియుక్తం దీపదానం కార్యమ్। తత్ర మన్త్ర:- 'దత్తో దీపశ్చతుర్దశ్యాం నరకప్రీతయే మయా। చతుర్వర్తిసమాయుక్తః సర్వపాపాపనుత్తయే॥' తత్రైవ లైఙ్గే- 'మాషపత్రస్య శాకేన భుక్త్వా తత్ర దినే నరః। ప్రేతాఖ్యాయాం చతుర్దశ్యాం సర్వపాపైః ప్రముచ్యతే॥' అత్ర యమతర్పణముక్తం మదనపారిజాతే వృద్ధమనునా- 'దీపోత్సవచతుర్దశ్యాం కార్యం తు యమతర్పణమ్॥' మదనరత్నే బ్రాహ్మే- 'అపామార్గస్య పత్రాణి భ్రామయేచ్ఛిరసోపరి। తతశ్చ తర్పణం కార్యే ధర్మరాజస్య నామభిః॥

యమాయ ధర్మరాజాయ మృత్యవే చాన్తకాయ చ। వైవస్వతాయ కాలాయ సవభూతక్షయాయ చ॥ ఔదుమ్బరాయ దనాయ నీలాయ పరమేష్ఠినే। వృకోదరాయ చిత్రాయ చిత్రగుప్తాయ వై నమః॥' ఇతి। తర్పణప్రకారస్తు హేమాద్రౌ- 'ఏకైకేన తిలైర్మిశ్రాన్దద్యాత్రీన్త్రీఞ్జలాఞ్జలీన్। సంవత్సరకృతం పాపం తత్క్షణాదేవ నశ్యతి॥' తథా మదనరత్నే స్కాన్దే- 'దక్షిణాభిముఖో భూత్వా తిలైః సవ్యం సమాహితః। దేవతీర్థేన దేవత్వాత్తిలైః ప్రేతాధిపో యతః॥' తథా 'యజ్ఞోపవీతినా కార్యం ప్రాచీనావీతినాథవా।' ఇతి। ఇదం జీవత్పితృకేణాపి కార్యమ్; 'జీవత్పితాపి కుర్వీత తర్పణం యమభీష్మయోః।' ఇతి పాద్మోక్తేః। అత్ర భీష్మతర్పణమప్యుక్తం దివోదాసీయే। తత్ప్రకారస్తు మాఘే వక్ష్యతే॥

ఇతి నరకచతుర్దశీ॥

లక్ష్మీపూజనవిధిః।—

కార్తికామావాస్యాయాం ప్రాతరభ్యఙ్గం కుర్యాత్। తదుక్తం కాలాదర్శే- 'ప్రత్యూష ఆశ్వయుగ్దర్శే కృతాభ్యఙ్గాదిమఙ్గలః। భక్త్యా ప్రపూజయేద్దేవీమలక్ష్మీవినివృత్తయే॥' అస్య వ్యాఖ్యానే ఆదిశబ్దాత్పఞ్చత్వగుదకస్నానాదేరుపసంగ్రహః। తదుక్తం పుష్కరపురాణే- 'స్వాతిస్థితే రవావిన్దుర్యది స్వాతిగతో భవేత్। పఞ్చత్వగుదకస్నాయీ కృతాభ్యఙ్గవిధిర్నరః॥ నీరాజితో మహాలక్ష్మీమర్చయన్ శ్రియమశ్నుతే।' ఆశ్వయుగ్దర్శ ఇతి 'దర్శ' శబ్దః ప్రత్యూషే స్వాతియుక్తతిథిపరః। తదుక్తం బ్రాహ్మే-'ఊర్జే శుక్లద్వితీయాయాం తిథిషు స్వాతిఋక్షగే। మానవో మఙ్గలస్నాయీ నైవ లక్ష్మ్యా వియుజ్యతే॥' తత్రైవ- 'ఇషే' భూతే చ దర్శే చ కార్తికప్రథమే దినే। యదా స్వాతీ తదాభ్యఙ్గస్నానం కుర్యాద్దినోదయే॥' కశ్యపసంహితాయాం తు దీపావలిదర్శం ప్రక్రమ్య- 'ఇన్దుక్షయేఽపి సంక్రాన్తౌ రవౌ పాతే దినక్షయే।తత్రాభ్యఙ్గో న దోషాయ ప్రాతః పాపాపనుత్తయే॥' ఇతి। స్వాతియోగం వినాఽప్యభ్యఙ్గ ఉక్తః। మాత్స్యే- 'దీపైర్నీరాజనాదత్ర సైషా దీపావలీ స్మృతా॥' అత్ర విశేషో హేమాద్రౌ భవిష్యే- 'దివా తత్ర న భోక్తవ్యమృతే వాలాతురాజ్జనాత్। ప్రదోషసమయే లక్ష్మీం పూజయిత్వా తతః క్రమాత్॥ దీపవృక్షాశ్చ దాతవ్యాః శక్త్యా దేవగృహేషు చ॥' తత్రైవాభ్యఙ్గమభిధాయ- ' ఏవం ప్రభాతసమయే త్వమావాస్యాం నరాధిప। కృత్వా తు పార్వణశ్రాద్ధం దధిక్షీరఘృతాదిభిః॥ దీపాన్దత్త్వా ప్రదోషే తు లక్ష్మీం పూజ్య యథావిధి।స్వలంకృతేన భోక్తవ్యం సితవస్త్రోపశోభినా॥' అయం ప్రదోషవ్యాపీ గ్రాహ్యః; 'తులాసంస్థే సహస్రాంశౌ ప్రదోషే భూతదర్శయోః। ఉల్కాహస్తా నరాః కుర్యుః పితౄణాం మార్గదర్శనమ్॥' ఇతి జ్యోతిషోక్తేః। దినద్వయే సత్త్వే పరః; 'దణ్డైకరజనీయోగే దర్శః స్యాత్తు పరేఽహని। తదా విహాయ పూర్వేద్యుః పరేఽహ్ని సుఖరాత్రికే॥' ఇతి తిథితత్త్వే జ్యోతిర్వచనాత్। దివోదాసీయే తు ప్రదోషస్య కర్మకాలత్వాత్ 'అర్ధరాత్రే భ్రమత్యేవ లక్ష్మీరాశ్రయితుం గృహాన్। అతః స్వలంకృతా లిప్తా దీపైర్జాగ్రజ్జనోత్సవాః॥ సుధాధవలితాః కార్యాః పుష్పమాలోప- శోభితాః॥' ఇతి బ్రాహ్మోక్తేశ్చ ప్రదోషార్ధరాత్రవ్యాపినీ ముఖ్యా। ఏకైకవ్యాప్తౌ పరైవ, ప్రదోషస్య ముఖ్యత్వాదర్ధ- రాత్రేఽనుష్ఠేయాభావాచ్చ। యస్తు- 'అపరాహ్ణే ప్రకర్తవ్యం శ్రాద్ధం పితృపరాయణైః। ప్రదోషసమయే రాజన్కర్తవ్యా దీపమాలికా॥' ఇతి క్రమః, స సంపూర్ణతిథావేవ ప్రాప్తేరనువాదో న విధిః। తత్తత్కర్మకాలవ్యాప్తేర్బలవత్త్వాత్సంపూర్ణతిథౌ ప్రాప్త్యా ఖణ్డతిథావప్రాత్యా విధ్యనువాద- విరోధాచ్చేత్యుక్తమ్। అత్రైవ దర్శే పరరాత్రేఽలక్ష్మీనిఃసారణముక్తం మదనరత్నే

భవిష్యే- 'ఏవం గతే నిశీథే తు జనే నిద్రార్ధలోచనే। తావన్నగరనారీభిః శూర్పడిణ్డిమవాదనైః। నిష్కాస్యతే ప్రహృష్టాభిరలక్ష్మీః స్వగృహాఙ్గణాత్'॥

బలిపూజా।—

కార్తికశుక్లప్రతిపది గోక్రీడనముక్తం నిర్ణయామృతే। అస్యామేవ రాత్రౌ బలేః పూజోక్తా హేమాద్రౌ భవిష్యే- 'కృత్వైతత్సర్వమేవేహ రాత్రౌ దైత్యపతేర్బలేః। పూజాం కుర్యాన్నృపః సాక్షాద్భూమౌ మణ్డలకే శుభే॥ బలిమాలిఖ్య దైత్యేన్ద్రం వర్ణకైః పఞ్చరఙ్గకైః। గృహస్య మధ్యే శాలాయాం విశాలాయాం తతోఽర్చయేత్॥ లోకశ్చాపి గృహస్యాన్తః శయ్యాయాం శుక్లతణ్డులైః। సంస్థాప్య బలిరాజానం ఫలైః పుష్పైస్తు పూజయేత్॥' మన్త్రస్తు పాద్మే- బలిరాజ నమస్తుభ్యం దైత్యదానవవన్దిత। ఇన్ద్రశత్రోఽమరారాతే విష్ణుసాన్నిధ్యదో భవ॥" ఇతి। తథా-'బలిముద్దిశ్య దీయన్తే దానాని కురునన్దన। యాని తాన్యక్షయాణ్యాహుర్మయైవం సంప్రదర్శితమ్॥' ఇతి। తదేతత్పూర్వవిద్ధప్రతిపది కర్తవ్యమ్, 'పూర్వవిద్ధా ప్రకర్తవ్యా శివరాత్రిర్బలేర్దినమ్।' ఇతి హేమాద్రౌ పాద్మోక్తేః। మాధవోఽపి- 'వల్యుత్సవం చ పూర్వేద్యురుపవాసవదాచరేత్।' ఇతి। నిర్ణయామృతేఽపి- ' యా కుహూః ప్రతిపన్మిశ్రా తత్ర గాః పూజయేన్నృప। పూజనాత్త్రీణి వర్ధన్తే ప్రజా గావో మహీపతిః॥' ఇతి। తథా- 'భద్రాయాం గోకులక్రీడా స దేశో వై వినశ్యతి॥' భద్రాయాం=ద్వితీయాయామ్। తథా- 'ప్రతిపద్యగ్నికరణం ద్వితీయాయాం తు గోర్చనమ్। క్షేత్రచ్ఛేదం కరిష్యేతే విత్తనాశం కులక్షయమ్॥' ఇతి। తథా ప్రతిపద్దర్శసంయోగే క్రీడనం తు గవాం మతమ్। పరవిద్ధేషు యః కుర్యాత్పుత్రదారధనక్షయః॥' ఇతి దేవలవచనాచ్చ। ఏతే చ విధిప్రతిషేధాః పూర్వదినే ప్రతిపదః సాయాహ్నవ్యాపిత్వే ద్వితీయదినే చన్ద్రదర్శనసంభవే చ జ్ఞేయాః; 'గవాం క్రీడాదినే యత్ర రాత్రౌ దృశ్యేత చన్ద్రమాః। సోమో రాజా పశూన్హన్తి సురభిః పూజకాంస్తథా॥' ఇతి పురాణసముచ్చయాత్। దినద్వయే సాయాహ్నవ్యాపిత్వే తు పరైవ గ్రాహ్యా; 'వర్ధమానతిథౌ నన్దా యదా సార్ధత్రియామికా। ద్వితీయావృద్ధిగామిత్వాదుత్తరా తత్ర చోచ్యతే॥' ఇతి। తథా- 'త్రియామగా దర్శతిథిర్భవేచ్చేత్సార్ధత్రియామా ప్రతిపద్వివృద్ధౌ। దీపోత్సవే తే మునిభిః ప్రదిష్టే అతోఽన్యథా పూర్వయుతే విధేయే॥' ఇతి పురాణసముచ్చయాదితి నిర్ణయామృతకారః। సార్ధత్రియామికేత్యనేన చన్ద్రదర్శనాభావ ఉక్తః। ద్వితీయాయాః పఞ్చధావిభక్త- దినచతుర్థాంశరూపాపరాహ్ణవ్యాప్తావేవ చన్ద్రదర్శనసంభవాత్। వయం త్వేతద్వచనద్వయం పూర్వవిద్ధాసంభవే వేదితవ్యమితి బ్రూమః। దినద్వయే ప్రతిపదః సాయాహ్నవ్యాప్త్యభావే తు పూర్వైవ। రాత్రౌ బలిపూజావిధానేన కర్మకాలవ్యాపిత్వాత్ పరదినే చన్ద్రోదయే తన్నిషేధాదితి దిక్।

మదనరత్నే తు పూర్వవిద్ధాయాం గోక్రీడా। నీరాజనమఙ్గలమాలికే తూత్తరత్ర కార్యే; 'కార్తికే శుక్లపక్షే తు విధానద్వితయం భవేత్। నారీనీరాజనం ప్రాతః సాయం మఙ్గలమాలికా॥ యదా చ ప్రతిపత్స్వల్పా నారీనీరాజనం భవేత్। ద్వితీయాయాం తదా కుర్యాత్సాయం మఙ్గలమాలికామ్॥' ఇతి బ్రాహ్మోక్తేః। 'లభ్యతే యది వా ప్రాతః ప్రతిపద్ఘటికాద్వయమ్। తస్యాం నీరాజనం కార్యం సాయం మఙ్గల మాలికా॥" ఇతి భవిష్యోక్తేః। 'ప్రాతర్వా యది లభ్యేత ప్రతిపద్ఘటికా శుభా। ద్వితీయాయాం తదా కుర్యాత్సాయం మఙ్గలమాలికామ్॥ కార్తికే శుక్లపక్షాదౌ త్వమావాస్యా ఘటీద్వయమ్। దేశభఙ్గభయాన్నైవ కుర్యాన్మఙ్గలమాలికామ్॥' ఇతి దేవీపురాణాచ్చేత్యుక్తమ్। అత్ర విశేషో హేమాద్రౌ బ్రాహ్మే బలిప్రతిపదం ప్రక్రమ్య- 'తస్మాద్ద్యూతం ప్రకర్తవ్యం ప్రభాతే తత్ర మానవైః। తస్మిన్ ద్యూతే జయో యస్య తస్య సంవత్సరం జయః॥ పరాజయో విరుద్ధశ్చ లాభనాశకరో భవేత్। దయితాభిశ్చ సహితైర్నేయా సా చ భవేన్నిశా॥' ఇతి।

మార్గపాలీ।—

అత్ర గోవర్ధనపూజాది మార్గపాలీపూజనాది చోక్తం హేమాద్రౌ నిర్ణయామృతే చ స్కాన్దే- 'ప్రాతర్గోవర్ధనం పూజ్య ద్యూతం చాపి సమాచరేత్। భూషణీయాస్తథా గావః పూజ్యాశ్చావాహదోహనాః॥' గోవర్ధనశ్చ గోమయేన కార్యశ్చిత్రేణ వా। మన్త్రస్తు- 'గోవర్ధన ధరాధార గోకులత్రాణకారక। బహుబాహుకృతచ్ఛాయ గవాం కోటిప్రదో భవ॥ గోమన్త్రస్తు- 'లక్ష్మీర్యా లోకపాలానాం ధేనురూపేణ సంస్థితా। ఘృతం వహతి యజ్ఞార్థే మమ పాపం వ్యపోహతు॥' తత్రైవ స్కాన్దే-'తతోఽపరాహ్ణసమయే పూర్వస్యాం దిశి భారత। మార్గపాలీం ప్రబధ్నీయాత్తుఙ్గే స్తమ్భేఽథ పాదపే॥ కుశకాశమయీం దివ్యాం లమ్బకైర్బహుభిర్మునే। దర్శయిత్వా గజానశ్వాన్ సాయమస్యాస్తలే నయేత్॥ కృత హోమే ద్విజేన్ద్రైస్తు వధ్నీయాన్మార్గపాలికామ్। నమస్కారం తతః కుర్యాన్మన్త్రేణానేన సువ్రత॥ మార్గపాలి నమస్తేఽస్తు సర్వలోకసుఖప్రదే। విధేయైః పుత్రదారాద్యైః పునరేహి వ్రతస్య మే। నీరాజనం చ తత్రైవ కార్యం రాష్ట్రజయప్రదమ్॥ రాజానో రాజపుత్రాశ్చ బ్రాహ్మణాః శూద్రజాతయః। మార్గపాలీం సముల్లఙ్ఘ్య నీరుజః స్యుః సుఖాన్వితాః॥' తత్రైవాదిత్యపురాణే- 'కుశకాశమయీం కుర్యాద్వేష్టికాం సుదృఢాం నవామ్। తామేకతో రాజపుత్రా హీనవర్ణాస్తథాన్యతః॥ గృహీత్వా కర్షయేయుస్తాం యథాసారం ముహుర్ముహుః। జయేఽత్ర హీనజాతీనాం జయో రాజ్ఞస్తు వత్సరమ్॥' ఇతి॥

యమద్వితీయా తు ప్రతిపద్యుతా గ్రాహ్యేత్యుక్తం నిర్ణయామృతాదౌ। యమద్వితీయా మధ్యాహ్నవ్యాపినీ పూర్వవిద్ధా చేతి హేమాద్రిః। అత్ర విశేషో హేమాద్రౌ స్కాన్దే- 'ఊర్జే శుక్ల

ద్వితీయాయామపరాహ్ణేఽర్చయేద్యమమ్। స్నానం కృత్వా భానుజాయాం, యమలోకం న పశ్యతి॥' ఇతి। 'ఊర్జే శుక్లే ద్వితీయాయాం పూజితస్తర్పితో యమః। వేష్టితః కిన్నరైర్హృష్టైస్తస్మై యచ్ఛతి వాఞ్ఛితమ్॥' తథా భవిష్యే– 'ప్రథమా శ్రావణే మాసి తథా భాద్రపదేఽపరా। తృతీయాశ్వయుజే మాసి చతుర్థీ కార్తికే భవేత్॥ శ్రావణే కలుషా నామ తథా భాద్రే చ గీర్మలా। ఆశ్వినే ప్రేతసంచారా కార్తికే యామ్యకా మతా॥' ఇత్యుక్త్వా ప్రథమాయాం వ్రతం ద్వితీయాయాం సరస్వతీపూజా తృతీయాయాం శ్రాద్ధముక్త్వా చతుర్థ్యాముక్తమ్- 'కార్తికే శుక్లపక్షస్య ద్వితీయాయాం యుధిష్ఠిర। యమో యమునయా పూర్వం భోజితః స్వగృహేఽర్చితః॥ అతో యమద్వితీయేయం త్రిషు లోకేషు విశ్రుతా। అస్యాం నిజగృహే విప్ర న భోక్తవ్యం తతో నరైః॥ స్నేహేన భగినీహస్తాద్భోక్తవ్యం పుష్టివర్ధనమ్। దానాని చ ప్రదేయాని భగినీభ్యో విధానతః॥ స్వర్ణాలంకారవస్త్రాన్నపూజాసత్కారభోజనైః। సర్వా భగిన్యః సంపూజ్యా అభావే ప్రతిపన్నకాః॥' ప్రతిపన్నాః=మాతృభగిన్య ఇతి హేమాద్రిః। 'పితృవ్యభగినీహస్తాత్ప్రథమాయాం యుధిష్ఠిర। మాతులస్య సుతాహస్తాద్ద్వితీయాయాం తథా నృప॥ పితుర్మాతుః స్వసుః కన్యే తృతీయాయాం తయోః కరాత్। భోక్తవ్యం సహజాయాశ్చ భగిన్యా హస్తతః పరమ్॥ సర్వాసు భగినీహస్తాద్భోక్తవ్యం బలవర్ధనమ్। యస్యాం తిథౌ యమునయా యమరాజదేవః సంభోజితః ప్రతిజగత్స్వసృసౌహృదేన। తస్యాం స్వసాకరతలాదిహ యో భునక్తి ప్రాప్నోతి రత్నసుఖధాన్యమనుత్తమం సః॥' గౌడాస్తు- 'యమం చ చిత్రగుప్తం చ యమదూతాంశ్చ పూజయేత్। అర్ఘ్యశ్చాత్ర ప్రదాతవ్యో యమాయ సహజద్వయైః॥' మన్త్రః- 'ఏహ్యేహి మార్తణ్డజ పాశహస్త యమాన్తకాలోకధరామరేశ।భ్రాతృద్వితీయాకృతదేవపూజాం గృహాణ చార్ఘ్యం భగవన్నమస్తే॥' 'భ్రాతస్తవానుజాతాహం భుఙ్క్ష్వ భక్తమిదం శుభమ్। ప్రీతయే యమరాజస్య యమునాయాం విశేషతః॥' జ్యేష్ఠాగ్రజాతేతి వదేదితి స్మార్తాః। ఇత్యన్నదానమిత్యప్యాహుః। బ్రహ్మాణ్డపురాణేఽపి- 'యా తు భోజయతే నారీ భ్రాతరం యుగ్మకే తిథౌ। అర్చయేచ్చాపి తామ్బూలైర్న సా వైధవ్యమాప్నుయాత్। భ్రాతురాయుఃక్షయో రాజన్న భవేత్తత్ర కర్హిచిత్॥' ఇతి॥

విష్ణుత్రిరాత్రవ్రతమ్।–

కార్తికశుక్లనవమీ యుగాదిః। సా పౌర్వాహ్ణికీ గ్రాహ్యా; శుక్లపక్షస్థత్వాత్। అత్రాపి పిణ్డరహితం శ్రాద్ధం కర్తవ్యమ్। అన్యత్ప్రాగుక్తమ్। అత్రైవ విష్ణుత్రిరాత్రముక్తం హేమాద్రౌ పాద్మే- 'కార్తికే శుక్లనవమీమవాప్య విజితేన్ద్రియః। హరిం విధాయ సౌవర్ణం తులస్యా సహితం విభుమ్॥ పూజయేద్విధివద్భక్త్యా వ్రతీ తత్ర దినత్రయమ్। ఏవం యథోక్తవిధినా కుర్యాద్వైవాహికం విధిమ్॥' ఇతి॥

కార్తికశుక్లైకాదశ్యాం భీష్మపఞ్చకవ్రతముక్తం నారదీయే- 'అతో నరైః ప్రయత్నేన కర్తవ్యం భీష్మపఞ్చకమ్। కార్తికస్యామలే పక్షే స్నాత్వా సమ్యగ్యతవ్రతః॥ ఏకాదశ్యాం తు గృహ్ణీయాద్రతం పఞ్చదినాత్మకమ్॥' ఇతి। తద్విధిస్తు- గోమయేన స్నాత్వా మౌనీ పఞ్చామృతైః పఞ్చగవ్యైర్విష్ణుం సంస్థాప్య సంపూజ్య పాయసం నివేద్య ద్వాదశాక్షరమష్టోత్తరశతం జప్త్వా- 'ఓం నమో విష్ణవే' ఇతి పడక్షరేణ ఘృతాక్తాన్యవాన్వ్రీహీంశ్చాష్టోత్తరశతం హుత్వా భూమౌ స్వపేత్। ఏవం పఞ్చదినేషు కుర్యాత్। విశేషస్త్వాద్యేఽహ్ని హరేః పాదౌ కమలైః సంపూజ్య త్రిర్గోమయం ప్రాశ్యమ్, ద్వితీయేఽహ్ని బిల్వపత్రైర్జానునీ సంపూజ్య గోమూత్రమ్, త్రయోదశ్యాం భృఙ్గరాజేన నాభిం సంపూజ్య క్షీరమ్, చతుర్దశ్యాం కరవీరైః స్కన్ధం సంపూజ్య దధి, పౌర్ణమాస్యాం హోమాన్తే లౌహీం పాపప్రతిమాం ఖడ్గచక్రహస్తాం కృష్ణవస్త్రేణ వేష్టితాం ప్రస్థతిలోపరిస్థాం కృత్వా ధర్మరాజనామభిః కరవీరైః సంపూజ్య- 'యదన్యజన్మని కృతమిహ జన్మని వా పునః। తత్సర్వం ప్రశమం యాతు మత్పాపం తవ పూజనాత్॥' ఇతి పుష్పాఞ్జలిం క్షిప్త్వా కృష్ణప్రతిమాం చ సంపూజ్య విప్రాయ దత్త్వా విప్రాన్సంభోజ్య దక్షిణాం దత్త్వా పఞ్చగవ్యం ప్రాశ్య పౌర్ణమాస్యాం నక్తం భుఞ్జీతేతి లఘునారదీయే। పఞ్చగవ్యప్రాశనం పడక్షరేణేతి హేమాద్రిః। హేమాద్రౌ భవిష్యే తు శాకైర్మున్యన్నైర్వా పఞ్చాహం వర్తనముక్తమ్। అన్తేఽప్యుక్తమ్-'యద్భీష్మపఞ్చకమితి ప్రథితం పృథివ్యామేకాదశీప్రభృతిపఞ్చదశీ-నిరుద్ధమ్। మున్యన్నభోజనపరస్య నరస్య తస్మిన్నిష్టం ఫలం దిశతి పాణ్డవ శార్ఙ్గధన్వా॥'

ఇతి తథా పాద్మే– 'పఞ్చాహం పఞ్చగవ్యాశీ భీష్మాయార్ఘ్యం చ పఞ్చసు। అహఃస్వపి తథా దద్యాన్మన్త్రేణానేన సువ్రత। "సత్యవ్రతాయ శుచయే గాఙ్గేయాయ మహాత్మనే। భీష్మాయైతద్దదామ్యర్ఘ్యమాజన్మబ్రహ్మచారిణే॥" "వైయాఘ్రపద్యగోత్రాయ " ఇతి చ। సవ్యేనానేన మన్త్రేణ తర్పణం సార్వవర్ణికమ్।' ఇతి॥

కార్తికశుక్లద్వాదశ్యాం రేవతీనక్షత్రయోగరహితాయాం పారణం కార్యమ్। తదుక్తమ్ - 'ఆభాకాసితపక్షేషు మైత్రశ్రవణరేవతీ। సంగమే న హి భోక్తవ్యం ద్వాదశ ద్వాదశీర్హరేత్॥" ఇతి। యదా తు రేవతీయోగరహితా ద్వాదశీ సర్వథా న లభ్యతే, తదా రేవత్యాశ్చతుర్థపాదం వర్జయేత్। వచనం తు ప్రాగుక్తమ్। లఘునారదీయే– 'కార్తికే శుక్లపక్షస్య కృత్వా చైకాదశీం నరః। ప్రాతర్దత్త్వా శుభాకుమ్భాన్ప్రయాతి హరిమన్దిరమ్॥' మదనరత్నే వారాహే–'ఏకాదశీ సోమయుక్తా కార్తికే మాసి భామిని। ఉత్తరాభాద్రసంయోగే అనన్తా సా ప్రకీర్తితా॥ ప్రబోధో-తస్యాం యత్క్రియతే భద్రే సర్వమానన్త్యమశ్నుతే॥' అస్యామేవ రాత్రౌ దేవోత్థాపనముక్తం హేమాద్రీ బ్రాహ్మే– తత్సవః। ఏకాదశ్యాం చ శుక్లాయాం కార్తికే మాసి కేశవమ్। ప్రసుప్తం బోధయేద్రాత్రౌ శ్రద్ధాభక్తిసమన్వితః॥' ఇతి॥ మదనరత్నే భవిష్యే- 'కార్తిక శుక్లపక్షే తు

ఏకాదశ్యాం పృథాసుత। మన్త్రేణానేన రాజేన్ద్ర దేవముత్థాపయేద్ద్విజః॥' రామార్చనచన్ద్రికాదౌ తు ద్వాదశ్యాముక్తమ్। 'పారణాహే పూర్వరాత్రే ఘణ్టాదీన్వాదయేన్ముహుః।' ఇతి। అత్ర దేశాచారతో వ్యవస్థా। 'తత్రైవ దేవదేవస్య స్నానం పూర్వం మహద్భవేత్। మహాపూజాం తతః కృత్వా దేవముత్థాపయేత్సుధీః॥' మన్త్రాస్తు వారాహపురాణే ఉక్తాః– 'ఓం బ్రహ్మేన్ద్ర రుద్రాగ్నికుబేరసూర్యసోమాదిభిర్వన్దిత వన్దనీయ। బుధ్యస్వదేవేశ జగన్నివాస మత్రప్రభావేణ సుఖేన దేవ॥ ఇయం తు ద్వాదశీ దేవప్రబోధార్థం వినిర్మితా। త్వయైవ సర్వలోకానాం హితార్థం శేషశాయినా॥ ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ గోవిన్ద త్యజ నిద్రాం జగత్పతే। త్వయి సుప్తే జగన్నాథ జగత్సుప్తం భవేదిదమ్॥ ఉత్థితే చేష్టతే సర్వముత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ మాధవ। గతా మేఘా వియచ్చైవ నిర్మలం నిర్మలా దిశః॥ శారదాని చ పుష్పాణి గృహాణ మమ కేశవ॥ ఇదం విష్ణురితి ప్రోక్తో మత్ర ఉత్థాపనే హరేః॥' చాతుర్మాస్యవ్రత- ఇతి। ఏవం దేవముత్థాప్య తదగ్రే చాతుర్మాస్యవ్రతసమాప్తి కుర్యాత్। తదుక్తం భారతే– 'చతుర్థా గృహ్య సమాప్తి। వై చీర్ణం చాతుర్మాస్యవ్రతం నరః। కార్తికే శుక్లపక్షే తు ద్వాదశ్యాం తత్సమాపయేత్॥' లఘునారదీయే– 'చాతుర్మాస్యవ్రతానాం చ సమాప్తిః కార్తికే స్మృతా॥' మన్త్రశ్చ నిర్ణయామృతే సనత్కుమారేణోక్తః - 'ఇదం వ్రతం మయా దేవ కృతం ప్రీత్యై తవ ప్రభో। న్యూనం సంపూర్ణతాం యాతు త్వత్ప్రసాదాజ్జనార్దన॥" ఇతి।

అథ వారాహోక్తో బోధినీవిధిః। ఏకాదశ్యాం రాత్రౌ కుమ్భే ఘృతపాత్రోపరి హైమం మాషమితం మత్స్యం పఞ్చామృతేన సంస్రాప్య కుఙ్కుమపీతవస్త్రయుగపద్మాద్యైః సంపూజ్య మత్స్యాదిదశావతారాన్సంపూజ్య జాగరం కృత్వా ప్రాతర్దేవమాచార్యం చ వస్త్రాద్యైః సంపూజ్య– 'జగదాదిర్జగద్రపో జగదాదిరనాదిమాన్। జగదాద్యో జగద్యోనిః ప్రీయతాం మే జనార్దనః॥' ఇతి నత్వా దక్షిణాం దత్త్వా బ్రాహ్మణాన్భోజయేదితి। తథా బ్రాహ్మే - 'మహాతూర్యరవే రాత్రౌ భ్రామయేత్స్యన్దనే స్థితమ్। ఉత్థితం దేవదేవేశం నగరే పార్థివః స్వయమ్॥ చతురో వార్షికాన్మాసాన్నియమం యస్య యత్కృతమ్। కథయిత్వా ద్విజేభ్యస్తద్దద్యాద్భక్త్యా సదక్షిణమ్॥' యస్య భక్ష్యస్య నియమః కృతస్తద్ద్రవ్యం దద్యాదిత్యర్థః। ఇదం శుక్రాస్తాదావపి కార్యమ్। ఆశౌచే తు పూజామన్యేన కారయేత్। కార్తికశుక్లద్వాదశీ పౌర్ణమాసీ చ మన్వాదిః। సా పౌర్వాహ్ణికీ గ్రాహ్యా। అన్యత్ప్రాగుక్తమ్॥

వైకుణ్ఠ- కార్తికశుక్లచతుర్దశీ వైకుణ్ఠసంజ్ఞా। సా విష్ణుపూజాయాం రాత్రివ్యాపినీ గ్రాహ్యా। దినద్వయే తద్వ్యాప్తౌ చతుర్దశీ। నిశీథప్రదోషోభయవ్యాపినీ గ్రాహ్యా। తదుక్తం హేమాద్రౌ భవిష్యే- 'కార్తికస్య సితే పక్షే చతుర్దశ్యాం నరాధిపః। సోపవాసస్తు సంపూజ్య హరిం రాత్రౌ జితేన్ద్రియః॥' ఇతి। అస్యా ఏవ విశ్వేశ్వరప్రతిష్ఠాదినత్వాత్తత్ప్రీత్యర్థే యదోపవాసాది క్రియతే తదాఽరుణోదయవ్యాపినీ గ్రాహ్యా। తదుక్తం త్రిస్థలీసేతౌ సనత్కుమారసంహితాయామ్-'వర్షే చ

హేమలమ్బాఖ్యే మాసే శ్రీమతి కార్తికే। శుక్లపక్షే చతుర్దశ్యామరుణాభ్యుదయం ప్రతి॥ మహాదేవతిథౌ బ్రాహ్మే ముహూర్తే మణికర్ణికే। స్నాత్వా విశ్వేశ్వరో దేవ్యా విశ్వేశ్వరమపూజయత్॥' ఇతి। తత్పూర్వదినే చోపవాసః కార్యః; 'తతః ప్రభాతే విమలే కృత్వా పూజాం మహాద్భుతామ్। దణ్డపాణేర్మహాధాగ్ని వనేఽస్మిన్కృతపారణః॥' ఇతి తత్రైవోక్తేః। శివరహస్యేఽపి పూజాజాగరాద్యుక్త్వోక్తమ్- 'తతోఽరుణోదయే జాతే స్నాత్వా స్నాత్వా చ భస్మనా। సంధ్యాం సమాప్య విశ్వేశం మామభ్యర్చ్య యథావిధి॥ మద్భక్తాన్పూజయామాసుఋషయో బుభుజుస్తతః॥' ఇతి

కార్తికవ్రతో- అత్ర కార్తికవ్రతోద్యాపనం పాద్మే కార్తికమాహాత్మ్యే ఉక్తమ్- 'అథోర్జవ్రతినః సమ్యగుద్యాపనవిధిం ద్యాపనమ్। శృణు। ఊర్జశుక్లచతుర్దశ్యాం కుర్యాదుద్యాపనం వ్రతీ॥ తులస్యా ఉపరిష్టాత్తు కుర్యాన్మణ్డపికాం శుభామ్। తులసీమూలదేశే చ సర్వతోభద్రమేవ చ॥ తస్యోపరిష్టాత్కలశం పఞ్చరత్నసమన్వితమ్। పూజయేత్తత్ర దేవేశం సౌవర్ణం గుర్వనుజ్ఞయా॥ రాత్రౌ జాగరణం కుర్యాద్గీతవాద్యాదిమఙ్గలైః। తతస్తు పౌర్ణమాస్యాం వై సపత్నీకాన్ద్విజోత్తమాన్॥ త్రింశన్మితానథైకం వా స్వశక్త్యా వా నిమన్త్రయేత్॥ అతోదేవా ఇతి ద్వాభ్యాం జుహుయాత్తిలపాయసమ్॥ తతో గాం కపిలాం దద్యాత్పూజయేద్విధివద్గురుమ్॥' ఇతి।

కార్తికీ పౌర్ణమాసీ పరా గ్రాహ్య; 'అమాపౌర్ణమాస్యా పరే' ఇతి దీపికోక్తేః। అత్ర విశేషో హేమాద్రౌ బ్రాహ్మే- 'పుణ్యా మహాకార్తికీ స్యాజ్జీవేన్ద్వోః కృత్తికాసు చ। తథా- 'ఆగ్నేయం తు యదా ఋక్షం కార్తిక్యాం భవతి క్వచిత్। మహతీ సా తిథిర్జ్ఞేయా స్నానదానేషు చోత్తమా॥ యదా తు యామ్యం భవతి ఋక్షం తస్యాం తిథౌ క్వచిత్। తిథిః సాపి మహాపుణ్యా మునిభిః పరికీర్తితా॥ ప్రాజాపత్యం యదా ఋక్షం తిథౌ తస్యాం నరాధిప। సా మహాకార్తికీ ప్రోక్తా దేవానామపి దుర్లభా॥' ఇతి। పాద్మే - 'విశాఖాసు యదా భానుః కృత్తికాసు చ చన్ద్రమాః। స యోగః పద్మకో నామ పుష్కరేష్వతిదుర్లభః। పద్మకం పుష్కరే ప్రాప్య కపిలాం యః ప్రయచ్ఛతి। స హిత్వా సర్వపాపాని వైష్ణవం లభతే పదమ్॥' యమః - 'కార్తిక్యాం పుష్కరే స్నాతః సర్వపాపైః

ప్రముచ్యతే। మాధ్యాం స్నాతః ప్రయాగే తు ముచ్యతే సర్వకిల్బిషైః॥ అస్యామేవ సాయంకాలే మత్స్యావతారో జాత ఇత్యుక్తం పాద్మే కార్తికమాహాత్మ్యే- 'వరాన్దత్త్వా యతో విష్ణుర్మత్స్యరూప్యభవత్తతః। తస్యాం దత్తం హుతం జప్తం తదక్షయ్యఫలం స్మృతమ్॥' ఇతి। అత్ర త్రిపురోత్సవ ఉక్తో భార్గవార్చనదీపికాయామ్- 'పౌర్ణమాస్యాం తు త్రిపురోత్సవః। సంధ్యాయాం కర్తవ్యస్త్రిపురోత్సవః। దద్యాదనేన మన్త్రేణ ప్రదీపాంశ్చ సురాలయే॥ కీటాః పతఙ్గా మశకాశ్చ వృక్షా జలే స్థలే యే విచరన్తి జీవాః। దృష్ట్వా ప్రదీపం న చ

జన్మభాగినో భవన్తి నిత్యం శ్వపచా హి విప్రాః॥' అత్ర వృషోత్సర్గోఽతిప్రశస్తః। తదుక్తం మాత్స్యే- 'కార్తిక్యాం యో వృషోత్సర్గం కృత్వా నక్తం సమాచరేత్। శైవం పదమవాప్నోతి శివవ్రతమిదం స్మృతమ్॥' ఇతి। అత్ర కార్తికేయదర్శనముక్తం కాశీఖణ్డే- 'కార్తిక్యాం కృత్తికాయోగే యః కుర్యాత్స్వామిదర్శనమ్। సప్తజన్మ భవేద్విప్రో ధనాఢ్యో వేదపారగః॥'

ఇతి శ్రీకమలాకరభట్టకృతే నిర్ణయసిన్ధౌ ద్వితీయ పరిచ్చేదే కార్తికమాసః॥

వృశ్చికే పూర్వాః షోడశ ఘటికాః పుణ్యాః। శేషం ప్రాగ్వత్। మార్గశీర్షకృష్ణాష్టమీ కాలాష్టమీ। సా చ రాత్రివ్యాపినీ గ్రాహ్యా; 'మార్గశీర్షాసితాటమ్యాం కాలభైరవసంనిధౌ। ఉపోష్య జాగరం కుర్వన్సర్వపాపైః ప్రముచ్యతే॥' ఇతి కాశీఖణ్డాద్రాత్రివ్రతత్వావగతేః। 'రుద్రవ్రతేషు సర్వేషు కర్తవ్యా సంముఖీ తిథిః।' ఇతి బ్రహ్మవైవర్తాచ్చ। దినద్వయేంఽశతో రాత్రివ్యాప్తావుత్తరైవ; భైరవోత్పత్తేః ప్రదోషకాలీనత్వాదితి కేచిత్- తన్న; శివరహస్యే మధ్యాహ్నే భైరవోత్పత్తేః శ్రవణాత్। తథా చ తత్రైవ - 'నిత్యయాత్రాదికం కృత్వా మధ్యాహ్నే సంస్థితే రవౌ।' ఇత్యుపక్రమ్య బ్రహ్మణా రుద్రేఽవజ్ఞాతే ఉక్తమ్- 'తదోగ్రరూపాదనఘాన్మత్తః శ్రీకాలభైరవః। ఆవిరాసీత్తదా లోకాన్భీషయన్నఖిలానపి॥' ఇతి। అత్రోపవాస ఏవ ప్రధానమిత్యుక్తం తత్రైవ- 'ఉపోషణస్యాఙ్గభూతమర్ఘ్యదానమిహ స్మృతమ్। తథా జాగరణం రాత్రౌ పూజా యామచతుష్టయే।' సంధ్యాయామపి పూజైవోక్తా। తేన మధ్యాహ్నవ్యాపినీ యుక్తా। దినద్వయేంఽశతః సంపూర్ణాయాం వా తద్వ్యాప్తౌ పూర్వైవ; పూర్వోక్తవచనాత్। పారణా తు ప్రాతరేవ; 'యామత్రయోర్ధ్వగామిన్యాం ప్రాతరేవ హి పారణా।' ఇతి వచనాత్। అత్ర చ కాలభైరవపూజోక్తా త్రిస్థలీసేతౌ- 'కృత్వా చ వివిధాం పూజాం మహాసంభారవిస్తరైః। నరో మార్గాసితాష్టమ్యాం వార్షికం విఘ్నముత్సృజేత్॥' తథా- 'తీర్థే కాలోదకే స్నాత్వా కృత్వా తర్పణమత్వరః। విలోక్య కాలరాజానం నిరయాదుద్ధరేత్పితౄన్॥' ఇతి। ఇయం చ కార్తిక్యనన్తరా గౌణచాన్ద్రాభిప్రాయేణ॥

మార్గశీర్షశుక్లపఞ్చమ్యాం నాగపూజోక్తా హేమాద్రౌ స్కాన్దే- 'శుక్లా మార్గశిరే పుణ్యా శ్రావణే యా చ పఞ్చమీ। నాగపూజా। స్నానదానైర్బహుఫలా నాగలోకప్రదాయినీ॥' ఇతి। ఇయం నాగపూజాయాం షష్ఠీయుతైవ గ్రాహ్యా; 'పఞ్చమీ నాగపూజాయాం కార్యా షష్ఠీసమన్వితా। తస్యాం తు తుషితా నాగా ఇతరా సచతుర్థికా॥' ఇతి మదనరత్నే వచనాత్॥

చమ్పాషష్ఠీ। మార్గశీర్షశుక్లషష్ఠీ చమ్పాషష్ఠీతి మహారాష్ట్రేషు ప్రసిద్ధా। సోత్తరయుతా గ్రాహ్యా, 'షణ్మున్యోః' ఇతి యుగ్మవాక్యాత్। 'పూర్వాహ్ణే దైవికం కుర్యాత్' ఇతి వచనాదస్య చ

ద్రైవకర్మత్వాత్ ఇయమేవ యోగవిశేషేణ చమ్పేత్యుచ్యతే। తదుక్తం బ్రహ్మాణ్డపురాణే మల్లారిమాహాత్మ్యే- 'మార్గే భాద్రపదే శుక్లా షష్ఠీ వైధృతిసంయుతా। రవివారేణ సంయుక్తా సా చమ్పేతీహ కీర్తితా॥' ఇతి। 'విశాఖాభౌమయోగేన సా చమ్పేతీహ కీర్తితా।' ఇతి మదనరత్నే పాఠః। 'మార్గశీర్షేఽమలే పక్షే షష్ఠ్యాం వారేంఽశుమాలినః। శతతారాగతే చన్ద్రే లిఙ్గం స్యాద్దృష్టిగోచరమ్॥' ఇతి। ఇయం చ యోగవశేన పూర్వా పరా వా కార్యా। 'చమ్పాషష్ఠీ సప్తమీయుతా' ఇతి దివోదాసః। ఇయమేవ స్కన్దషష్ఠీ। సా పూర్వయుతా; 'కృష్ణాష్టమీ స్కన్దషష్ఠీ శివరాత్రిశ్చతుర్దశీ। ఏతాః పూర్వయుతాః కార్యాస్తిథ్యన్తే పారణం భవేత్॥' ఇతి భృగూక్తేః। పరేఽహ్ని రాత్రావాద్యయామమధ్యే పారణాసంభవే ఇదమ్। అన్యథోత్తరైవేతి దివోదాసః। అబ్దపర్యన్తం షష్ఠీషు - 'సేనావిదారక స్కన్ద మహాసేన మహాబల। రుద్రోమాగ్నిజ షడ్వక్త్ర గఙ్గాగర్భ నమోస్తు తే॥' ఇతి రాజతం స్కన్దం సంపూజ్య విప్రాయ దద్యాదితి దివోదాసః॥

మార్గశీర్షశుక్లచతుర్దశ్యాం పిశాచవిమోచనీ తీర్థే శ్రాద్ధం త్రిస్థలీసేతౌ భట్టచరణైరుక్తమ్। తస్య ప్రాప్తపైశాచ్యస్వపిత్రాద్యుద్దేశ్యకత్వే పార్వణత్వాదపరాహ్ణవ్యాపినీ గ్రాహ్యా। అజ్ఞాతనామపిశాచాయుద్దేశ్యకత్వే త్వేకోద్దిష్టత్వాన్మధ్యాహ్నవ్యాపినీతి। కులధర్మవ్రతాదౌ తూత్తరైవ। 'చైత్రనభోగతేతరసితా స్యాదూర్ధ్వమ్' ఇతి దీపికోక్తేః॥

దత్తాత్రేయ- మార్గశీర్షపౌర్ణమాస్యాం దత్తాత్రేయోత్పత్తిః। తదుక్తం స్కాన్దే సహ్యాద్రిఖణ్డే- 'మార్గశీర్షే తథా మాసి జన్మ। దశమేఽహ్ని సునిర్మలే। మృగశీర్షయుతే పౌర్ణమాస్యాం జ్ఞస్య చ వాసరే॥ జనయామాస దేదీప్యమానం పుత్రం సతీ శుభమ్। తం విష్ణుమాగతం జ్ఞాత్వా అత్రిర్నామాకరోత్స్వయమ్॥ దత్తవాన్స్వస్య పుత్రత్వాద్దత్తాత్రేయ ఇతీశ్వరః॥' ఇతి। ఇయం ప్రదోషవ్యాపినీ గ్రాహ్యేతి వృద్ధాః॥

మార్గశీర్షపౌర్ణిమానన్తరాష్టమీ అష్టకా। ఏవం పౌషాదిమాసత్రయేఽపి; 'హేమన్తశిశిరయోశ్చతుర్ణామపరపక్షాణామష్టమీష్వష్టకా ఏకస్యాం వా' ఇత్యాశ్వలాయనోక్తేః। 'ఏకస్యామష్టమ్యాం వైకా కార్యా' ఇతి హరదత్తః। క్వచిత్పఞ్చమ్యప్యుక్తా। 'ప్రోష్ఠపద్యష్టకా భూయః పితృలోకే భవిష్యతి।' ఇతి పాద్మవచనాత్। తత్పూర్వసప్తమీషు పూర్వేద్యుః తత్పరనవమీష్వన్వష్టకాశ్రాద్ధముక్తం కాలాదర్శే- 'మార్గశీర్షే చ పౌషే చ మాఘ ప్రౌష్ఠే చ ఫాల్గునే। కృష్ణపక్షే చ పూర్వేద్యురన్వష్టక్యం తథాష్టకా॥' ఇతి। యత్తు విష్ణుః- 'అమావాస్యాస్తిస్రోఽష్టకాస్తిస్రోఽన్వష్టకాః' ఇతి, యచ్చ కౌర్మే- 'అమావాస్యాటకాస్తిస్రః పౌషమాసాదిషు త్రిషు।' ఇతి, తచ్చతుర్థ్యా అనావశ్యకత్వార్థమ్। 'యా చాప్యన్యా చతుర్థీ స్యాత్తాం చ కుర్యాత్ప్రయత్నతః।' ఇతి వాయుబ్రహ్మాణ్డపురాణాత్। 'శ్రాద్ధ మేతే వకుర్వాణో నరకం ప్రతిపద్యతే।' ఇతి విష్ణూక్తేరితి శూలపాణిః। శాఖాభేదాద్వ్యవస్థేతి తత్త్వమ్।

వాయుబ్రహ్మాణ్డయోః- 'ఆద్యాపూపైః సదా కార్యా మాంసైరన్యా సదా భవేత్। శాకైః కార్యా తృతీయా స్యాదేషః ద్రవ్యగతో విధిః॥' పౌషాదిక్రమః। అన్వష్టకా తు ప్రాగేవ నిర్ణీతా।తత్రాష్టమ్యపరాహ్ణవ్యాపినీ గ్రాహ్యా; 'అథాచ్ఛాదనపర్యన్తం శ్రాద్ధం పార్వణవద్భవేత్।' ఇత్యాశ్వలాయనకారికోక్తేరపరాహ్నకాలత్వాచ్చ పార్వణస్య। పూర్వేయురన్వష్టకాశ్రాద్ధయోస్తు అష్టమ్యనురోధేన నిర్ణయః। అత ఏవ సూత్రమ్- 'పూర్వేద్యుః పితృభ్యో దద్యాత్ అపరేద్యురన్వష్టక్యమ్' ఇతి చ। అత్ర కామకాలౌ విశ్వేదేవౌ; 'ఇష్టిశ్రాద్ధే ఋతూదక్షావష్టమ్యాం కామకాలౌ' ఇతి సాయణీయే శఙ్ఖోక్తేః । అత్ర శ్రాద్ధాకరణే ప్రాయశ్చిత్తముక్తమృగ్విధానే। 'ఏభిర్ద్యుభిర్జపేన్మన్త్రం శతవారం తు తద్దినే। ఆన్వష్టక్యం యదా న్యూనం సంపూర్ణం యాతి సర్వథా॥' ఇతి। అశక్తౌ త్వాశ్వలాయనః- 'అథ శ్వోభూతేఽష్టకాః పశునా స్థాలీపాకేన చాప్యనడుహో యవసమాహరేదగ్నినా వా కక్షముపోషేదేషా మేఽష్టకేతి నత్వేవానష్టకః స్యాత్' ఇతి। మార్గశీర్షాదిషు మలమాసే సతి తత్రాష్టకా న కార్యా; చతుర్ణామితి గ్రహణాదిత్యుక్తం నారాయణవృత్తౌ। తథా కాఠకగృహ్యేఽపి- 'మహాలయాష్టకా శ్రాద్ధోపాకర్మాద్యపి కర్మ యత్। స్పష్టమాసవిశేషాఖ్యావిహితం వర్జయేన్మలే॥' ఇతి। కామ్యవ్రతమ్ । మార్గాదిరవివారేషు కామ్యం వ్రతముక్తం హేమాద్రౌ। తత్ర భక్ష్యాణ్యుక్తాని సంగ్రహే సౌరధర్మే- 'పత్రత్రిత్వం తులస్యాస్త్రిపలమథ ఘృతం మార్గశీర్షాదిభక్ష్యం ముష్టీనాం త్రిస్తిలానాం త్రిపలదధి తథా దుగ్ధకం గోమయం చ। త్రిత్వం తోయాఞ్జలీనాం త్రిమరిచకమథో త్రిఃపలాః సక్తవః స్యుర్గోమూత్రం శర్కరా సద్ధవిరితి విధినా భానువారే క్రమేణ॥' ఇతి॥

ఇతి శ్రీకమలాకరభట్టకృతే నిర్ణయసిన్ధౌ ద్వితీయపరిచ్ఛేదే మార్గశీర్షమాసః॥

ధనుఃసంక్రమే పరాః షోడశ ఘటికాః పుణ్యాః। అన్యత్ప్రాగ్వత్। అత్రోత్సర్జననిర్ణయో వక్తవ్యోఽప్యుపాకర్మప్రసఙ్గాత్ప్రాగేవోక్తః। కల్పతరౌ భవిష్యే- 'పౌషే మాసే యదా దేవి శుక్లాష్టమ్యాం బుధో భవేత్। తస్యాం స్నానం జపో హోమస్తర్పణ విప్రభోజనమ్॥ మత్ప్రీతయే కృతం దేవి శతసాహస్రికం భవేత్।' అత్రైవ రోహిణ్యార్ద్రాయోగే పుణ్యతమత్వం తత్రైవ జ్ఞేయమ్॥ పౌషశుక్లైకాదశీ మన్వాదిః। సా చోక్తా ప్రాక్। పౌషపౌర్ణిమానన్తరాః సప్తమ్యష్టమీనవమ్యోఽష్టకాద్యాః ప్రాగుక్తాః॥

అర్ధోదయాగ్య పర్వః। పౌషామావాస్యాయామర్ధోదయో యోగవిశేషః। తదుక్తం మదనరత్నే మహాభారతే- 'అమార్కపాతశ్రవణైర్యుక్తా చేత్పౌషమాఘయోః। అర్ధోదయః స విజ్ఞేయః కోటిసూర్యగ్రహైః సమః॥' ఇతి పౌషమాఘయోర్మధ్యవర్తినీ పౌషీ-పౌర్ణమాస్యుత్తరామావాస్యేత్యర్థ ఇతి భట్టాః। మదనరత్నే పోషస్య చ మాఘస్య చేత్యర్థ ఉక్తః। తన్న; హేమాద్రివిరోధాత్। తత్ర హి మాఘ ఏవోక్తః। తథా - 'దివైవ యోగః శస్తోఽయం న తు

రాత్రౌ కదాచన।' ఇతి। ఇదమర్థమన్యనిబన్ధేష్వభావాన్నిర్ణయామృతమాత్రోక్తేర్నిర్మూలమేవ। తేన హేమాద్ర్యాదిమతే రాత్రావర్ధోదయో భవత్యేవ। కేచిత్తు- 'కించిదూనో మహోదయ.' ఇత్యాహుః,- తన్నిర్మూలమ్। హేమాద్రౌ మదనరత్నే చ స్కాన్దే- 'మాఘామాయాం వ్యతీపాతే ఆదిత్యే విష్ణుదైవతే। అర్ధోదయం తదిత్యాహుః సహస్రార్కంగ్రహైః సమమ్॥' తత్రైవ- 'మాఘమాసే కృష్ణపక్షే పఞ్చదశ్యాం రఖేర్దినే। వైష్ణవేన తు ఋక్షేణ వ్యతీపాతే సుదుర్లభే॥' వ్రతం కుర్యాదిత్యగ్రేఽన్వయః। తత్రైవ-'బ్రహ్మవిష్ణుమహేశానాం సౌవర్ణీః పలసంఖ్యయా। ప్రతిమాస్తు ప్రకర్తవ్యాస్తదర్ధేన ద్విజోత్తమ॥ సార్ధే శతత్రయం శమ్భోర్ద్రోణానాం తిలపర్వతః। కర్తవ్యౌ పర్వతౌ విష్ణురుద్రయోః పూర్వసంఖ్యయా॥' శమ్భురత్ర బ్రహ్మా। 'శయ్యాత్రయం తతః కుర్యాదుపస్కరసమన్వితమ్।' తిలైర్హోమం కృత్వా ప్రతిమాం దద్యాదిత్యుక్తం స్కాన్దే- 'అర్ధోదయే తు సంప్రాప్తే సర్వం గఙ్గాసమం జలమ్। శుద్ధాత్మానో ద్విజాః సర్వే భవేయుర్బ్రహ్మసంమితాః॥ యత్కించిద్దీయతే దానం తద్దానం మేరుసన్నిభమ్। ఇతి।

అత్ర దానవిశేషో నిర్ణయామృతే। స్కాన్దే- 'చతుఃషష్టిపలం ముఖ్యమమత్రం తత్ర కారయేత్। చత్వారింశత్పలం వాథ పఞ్చవింశతిరేవ వా॥' అమత్రం=పాత్రమ్। తచ్చ కాంస్యమయమిత్యుక్తం తత్రైవ। 'ఏవం సుఘటితం కార్యం కాంస్యభాజనముత్తమమ్।' ఇతి। తథా- 'నిధాయ పాయసం తత్ర పద్మమష్టదలం లిఖేత్। పద్మస్య కర్ణికాయాం తు కర్షమాత్రం సువర్ణకమ్॥ తదభావే తదర్ధం వా తదర్ధం వాపి కారయేత్। భూమౌ తు తణ్డులైః శుద్ధైః కృత్వాఽష్టదలముత్తమమ్॥ అమత్రం స్థాపయేత్తత్ర బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మకమ్। తేషాం పూజా తతః కార్యా శ్వేతమాల్యైస్తు శోభనైః। వస్త్రాదిభిరలంకృత్య బ్రాహ్మణాయ నివేదయేత్॥' మన్త్రస్తు- 'సువర్ణపాయసామత్రం యస్మాదేతత్త్రయీమయమ్। ఆపత్తేస్తారకం యస్మాత్తద్గృహాణ ద్విజోత్తమ॥ సముద్రమేఖలాం పృథ్వీం సమ్యగ్దాతుశ్చ యత్ఫలమ్। తత్ఫలం లభతే మర్త్యః కృత్వేదం దానముత్తమమ్॥' ఇతి।

ఇతి శ్రీకమలాకరభట్టకృతే నిర్ణయసిన్ధౌ ద్వితీయపరిచ్ఛేదే పౌషమాసః॥

మాఘ- అథ మాఘస్నానమ్। తత్ర విష్ణుః- 'తులామకరమేషేషు ప్రాతఃస్నాయీ సదా భవేత్। హవిష్యం బ్రహ్మచర్యం చ స్నానమ్। మాఘస్నానే మహాఫలమ్॥' ఇతి సౌరమాస ఉక్తః। బ్రాహ్మే తు సావన ఉక్తః - 'ఏకాదశ్యాం శుక్లపక్షే పౌషమాసే సమారభేత్। ద్వాదశ్యాం పౌర్ణమాస్యాం వా శుక్లపక్షే సమాపనమ్॥' ఇతి। పాద్మేఽపి- 'పౌషస్యైకాదశీం శుక్లామారభ్య స్థణ్డిలేశయః। మాసమాత్రం నిరాహారస్త్రికాలం స్నానమాచరేత్॥ త్రికాలమర్చయేద్విష్ణుం త్యక్తభోగో జితేన్ద్రియః। మాఘస్యైకాదశ శుక్లాం యావద్విద్యాధరోత్తమ॥' ఇతి। త్రికాలస్నానం మాసోపవాసవిషయమ్; నిరాహార ఇత్యుక్తేః। పృథ్వీచన్ద్రోదయే త్వన్యథోక్తమ్। విష్ణుః- 'దర్శం

వా పౌర్ణమాసీం వా ప్రారభ్య స్నానమాచరేత్। పుణ్యాన్యహాని త్రింశత్తు మకరస్థే దివాకరే॥' ఇతి। అత్ర దర్శమితి శుక్లాదిముఖ్య-చాన్ద్రాభిప్రాయేణ। అయం తు పక్షో నేదానీం ప్రచరతి।

అత్రాధికారిణో భవిష్యే- 'బ్రహ్మచారీ గృహస్థో వా వానప్రస్థోఽథ భిక్షుకః। వాలవృద్ధయువానశ్చ నరనారీనపుంసకాః॥ స్నాత్వా మాఘే శుభే తీర్థే ప్రాప్నువన్తీప్సితం ఫలమ్॥' పాద్మే- 'సర్వేఽధికారిణో హ్యత్ర విష్ణుభక్తౌ యథా నృప।' బ్రాహ్మే- 'ఉష్ణోదకేన వా స్నానమశక్యే సతి కుర్వతే। దృఢేషు సర్వగాత్రేషు ఉష్ణోదం న విశిష్యతే॥ వైష్ణవామృతే గౌడనిబన్ధే చ స్కాన్దే- 'పౌష్యాం తు సమతీతాయాం యావద్భవతి పూర్ణిమా।మాఘమాసస్య తావద్ధి పూజా విష్ణోర్విధీయతే॥ పితౄణాం దేవతానాం చ మూలకం నైవ దాపయేత్। బ్రాహ్మణో మూలకం భుక్త్వా చరేచ్చాన్ద్రాయణం వ్రతమ్॥ అన్యథా యాతి నరకం క్షత్రవిద్ శూద్ర ఏవ చ। వర్జనీయం ప్రయత్నేన మూలకం మదిరోపమమ్॥' యదా తు మాఘో మలమాసో భవతి తదా కామ్యానాం తత్ర సమాప్తినిషేధాన్మాసద్వయే స్నానం తన్నియమాశ్చ కార్యాః। మాసోపవాసచాన్ద్రాయణాది తు మలమాస ఏవ సమాపయేత్। తదుక్తం దీపికాయామ్- 'నియతత్రింశద్దినత్వాచ్ఛుభే మాస్యారభ్య సమాపయేత మలినే మాసోపవాసవ్రతమ్' ఇతి। మాసోపవాసపదం చాన్ద్రాయణాదేరుపలక్షణమ్।

స్నానారమ్భే చ మన్త్రో విష్ణునోక్తః- 'తత్ర చోత్థాయ నియమం గృహ్ణీయాద్విధిపూర్వకమ్। మాఘమాసమిమం పూర్ణ స్నాస్యేఽహం దేవ మాధవ॥ తీర్థస్యాస్య జలే నిత్యమితి సంకల్ప్య చేతసి।' ఇతి। ప్రత్యహం మన్త్రశ్చ పాద్మే- 'దుఃఖదారిద్ర్యనాశాయ శ్రీవిష్ణోస్తోషణాయ చ। ప్రాతఃస్తానం కరోమ్యద్య మాఘే పాపవినాశనమ్॥ మకరస్థే రవౌ మాఘే గోవిన్దాచ్యుత మాధవ। స్తానేనానేన మే దేవ యథోక్తఫలదో భవ॥ ఇమం మన్త్రం సముచ్చార్య స్నాయాన్మౌనసమన్వితః।' ఇతి। ప్రత్యహం సూర్యాయార్ఘ్యమ్। మన్త్రస్తు పృథ్వీచన్ద్రోదయే పాద్మే- 'సవిత్రే ప్రసవిత్రే చ పరం ధామ జలే మమ। త్వత్తేజసా పరిభ్రష్టం పాపం యాతు సహస్రధా॥' ఇతి।

స్నానకాలశ్చ సూర్యోదయః; త్రిస్థలీసేతౌ- 'మకరస్థే రవౌ యో హి న స్నాత్యభ్యుదితే రవౌ।' ఇతి। 'మాఘమాసే రటన్త్యాపః కించిదభ్యుదితే రవౌ ।' ఇతి చ పాద్మవచనాత్, 'సంప్రాప్తే మాఘమాసే తు తపస్విజనవల్లభే। క్రోశన్తి సర్వవారీణి సముద్గచ్ఛతి భాస్కరే॥ పునీమః సర్వపాపాని త్రివిధాని న సంశయః।' ఇతి నారదీయోక్తే; 'యో మాఘమాస్యుషసి సూర్యకరాభితప్తే స్త్రానం సమాచరతి చారునదీప్రవాహే। ఉద్ధృత్య సప్తపురుషాన్పితృమాతృవంశ్యాన్ స్వర్గ ప్రయాత్యమరదేహధరో నరోఽసౌ॥' ఇతి భవిష్యోత్తరవచనాచ్చ। బ్రాహ్మే త్వరుణోదయ ఉక్తః। 'అరుణోదయే తు సంప్రాప్తే స్నానకాలే

విచక్షణః। మాధవాఙ్ఘ్రియుగం ధ్యాయన్ యః స్నాతి సురపూజితః॥' ఇతి। తథా-
'అరుణోదయమారభ్య ప్రాతఃకాలావధి ప్రభో। మాఘస్నానవతాం పుణ్యం క్రమాత్త్రా-
వధారణా॥ ఉత్తమం తు సనక్షత్రం మధ్యమం లుప్తతారకమ్। సవితర్యుదితే భూప తతో
హీనం ప్రకీర్తితమ్॥' ఇతి। తేనాత్ర శక్త్యపేక్షయా వ్యవస్థా। ఇదం చ స్నానం
ప్రయాగేఽతిప్రశస్తమ్। 'కాశ్యాః శతగుణం ప్రోక్తం గఙ్గాయమునసంగమే। సహస్రగుణితా సాపి
భవేత్పశ్చిమవాహినీ॥ పశ్చిమాభిముఖీ గఙ్గా కాలిన్ద్యా సహ సంగతా। హన్తి కల్పకృతం పాపం
సా మాఘే నృప దుర్లభా॥' ఇత్యాదిపాద్మాదివచోభ్యః। విస్తరస్తు
మత్పితామహకృతప్రయాగసేతౌ జ్ఞేయః॥ బ్రాహ్మే- 'యత్ర కుత్రాపి యో మాఘే
ప్రయాగస్మరణాన్వితః। కరోతి మజ్జనం తీర్థే స లభేద్గాఙ్గమజ్జనమ్॥' తథా
సముద్రేఽప్యతిప్రశస్తమ్। తదుక్తం పృథ్వీచన్ద్రోదయే ప్రభాసఖణ్డే- 'మాఘే మాసి చ యః
స్నాయాన్నైరన్తర్యేణ భావతః। పౌణ్డరీకఫలం తస్య దివసే దివసే భవేత్॥' మాఘస్నానం
కామ్యమేవేతి భట్టాః। విష్ణ్వాదివాక్యే సదావశ్యశబ్దాన్నిత్యత్వావగతేర్నిత్యకామ్యమితి తు
యుక్తమ్ ; మాసపర్యన్తం స్నానాసంభవే తు త్ర్యహమేకాహం వా స్నాయాత్। 'మహామాఘీం
పురస్కృత్య సస్నౌ తత్ర దినత్రయమ్।' ఇతి లిఙ్గాత్। 'అస్మిన్యోగే త్వశక్తోఽపి స్నాయాదపి
దినత్రయమ్। ప్రయాగే మాఘమాసే తు త్ర్యహం స్నాతస్య యత్ఫలమ్॥
నాశ్వమేధసహస్రేణ తత్ఫలం లభతే భువి। ఇతి పాద్మాదివచనాత్। అత్ర మకరసంక్రమో
రథసప్తమీ మాఘీతి త్ర్యహమిత్యేకే।మాఘశుక్లదశమ్యాదీత్యన్యే। మకరాద్యత్ర్యహ ఇత్యపరే।
మాఘమాసాద్యత్ర్యహ ఇతి కేచిత్। త్రయోదశ్యాదీతి బహవః; 'మహామాఘీం పురస్కృత్య
సస్నౌ తత్ర దినత్రయమ్।' ఇతి పాద్మోక్తేః।ఏతస్యార్థవాదత్వాద్యత్కిం-చిద్దినత్రయమితి
భట్టాః। తత్త్వం తు - 'సందిగ్ధేషు వాక్యశేషాత్' ఇతి న్యాయాత్త్రయోదశ్యాద్యేవేతి। ప్రయాగం
వినాపి పాద్మే- 'అస్మిన్యోగే త్వశక్తోఽపి స్నాయాదపి దినత్రయమ్।' ఇతి।

మాఘస్నాన- మాఘస్నానే నియమాస్తు నారదీయే- 'న వహ్నిం సేవయేత్స్నాతో
హ్యస్నాతోఽపి వరాననే। హోమార్థం నియమాః। సేవయేద్వహ్నిం శీతార్థం న కదాచన॥
అహన్యహని దాతవ్యాస్తిలాః శర్కరయాన్వితాః। త్రిభాగస్తు తిలానాం హి చతుర్థః శర్కరాన్వితః।
అనభ్యఙ్గీ వరారోహే సర్వమాసం నయేద్వ్రతీ॥' తథా- 'అప్రావృతశరీరస్తు యః కష్టం
స్నానమాచరేత్। పదే పదేఽశ్వమేధస్య ఫలం ప్రాప్నోతి మానవః॥' తథా-'శఙ్ఖచక్రధరం దేవం
మాధవం నామ పూజయేత్। వహ్నిం హుత్వా విధానేన తతస్త్వేకాశనో భవేత్॥
భూశయ్యాబ్రహ్మచర్యేణ శక్తః స్నానం సమాచరేత్। అశక్తో బ్రహ్మచర్యాదౌ స్వేచ్ఛా సర్వత్ర
కథ్యతే॥' తథా 'తిలస్నాయీ తిలోద్వర్తీ తిలహోమీ తిలోదకీ। తిలభుక్ తిలదాతా చ షట్తిలాః
పాపనాశనాః' ఇతి। తథా ప్రయాగాసంభవే కాశ్యాం దశాశ్వమేధోత్తరస్థప్రయాగతీర్థే
స్నానముక్తం కాశీఖణ్డే– 'కాశ్యుద్భవే ప్రయాగే యే తపసి స్నాన్తి మానవాః। దశాశ్వమేధజనితం
ఫలం తేషాం భవేద్ధ్రువమ్॥' ఇతి।

స్నానోత్తరం మదనపారిజాతే విష్ణుః- 'కాష్ఠమౌనాన్నమస్కృత్య పూజయేత్పురుషోత్తమమ్। అవశ్యమేవ కర్తవ్యం మాఘస్నానమితి శ్రుతిః॥' భవిష్యే- 'త్రైలమా మలకాశ్చైవ తీర్థే దేయాస్తు నిత్యశః। తతః ప్రజ్వాలయేద్వహ్నిం సేవనార్థం ద్విజన్మనామ్। ఏవం స్నానావసానే తు భోజ్యం దేయమవారితమ్। భోజయేద్ద్విజదామ్పత్యం భూషయేద్వస్త్రభూషణైః॥ కమ్బలాజినరత్నాని వాసాంసి వివిధాని చ। చోలకాని చ దేయాని ప్రచ్ఛాదనపటాస్తథా॥ ఉపానహౌ తథా గుల్ఫమోచకౌ పాపమోచకౌ। అనేన విధినా దద్యాన్మాధవః ప్రీయతామితి॥' పాద్మే- 'భూమౌ శయీత హోతవ్యమాజ్యం తిలసమన్వితమ్॥' తథా-'అన్నం చైవ యథాశక్త్యా దేయం మాఘే నరాధిప। సువర్ణరక్తికామాత్రం దద్యాద్వేదవిదే తథా॥' మాఘాన్తే తు విశేషో నారదీయే- 'మాఘావసానే సుభగే షడ్రసం భోజనం స్మృతమ్। సూర్యో మే ప్రీయతాం దేవో విష్ణుమూర్తిర్నిరఞ్జనః॥ దమ్పత్యోర్వాససీ సూక్ష్మే సప్తధాన్యసమన్వితే। త్రింశత్తు మోదకా దేయాః శర్కరాతిలసంయుతాః॥' ఇతి। అత్ర- 'ఏకాదశీవిధానేన వ్రతస్యోద్యాపనం తథా।' ఇతి పాద్మవచనాత్ పూర్వేఽహ్ని ఉపవాసపూజనాది కృత్వా పరేఽహ్ని తిలచర్వాజ్యైర-ష్టోత్తరశతం హోమం కృత్వా -'సవిత్రే ప్రసవిత్రే చ- ' ఇతి పూర్వోక్తం మన్త్రముక్త్వాదివాకర జగన్నాథ ప్రభాకర నమోఽస్తు తే। పరిపూర్ణం కురుష్వేహ మాఘస్నానముషఃపతే॥' ఇతి సమాపయేదితి సంక్షేపః॥

మకరసంక్రాన్తి- మకరసంక్రాన్తౌ హేమాద్రిమతే పరతశ్చత్వారింశద్ఘటికాః పుణ్యాః, 'త్రింశత్కర్కాటకే నాడ్యో నిర్ణయః। మకరే తు దశాధికాః।' ఇతి బ్రహ్మవైవర్తాత్। మాధవమతే తు వింశతిః; త్రింశత్కర్కాటకే పూర్వా మకరే వింశతిః పరాః।' ఇతి వృద్ధవసిష్ఠోక్తేః। యదా తు సూర్యాస్తాత్పూర్వం సంక్రాన్తిర్భవతి తదోభయమతే పూర్వమేవ పుణ్యకాలః। రాత్రౌ తు ప్రదోషే నిశీథే వా మకరసంక్రమే మాధవమతే ద్వితీయ దిన ఏవ పుణ్యమ్; 'యద్యస్తమయవేలాయాం మకరం యాతి భాస్కరః। ప్రదోషే వాఽర్ధరాత్రే వా స్నానం దానం పరేఽహని॥' ఇతి వృద్ధగార్గ్యవచనాత్। అస్తమయం = ప్రదోషః।ప్రదోషే = పూర్వరాత్రే। 'కార్ముకం తు పరిత్యజ్య ఝషం సంక్రమతే రవిః। ప్రదోషే వార్ధరాత్రే వా స్నానం దానం పరేఽహని॥' ఇతి భవిష్యోక్తేశ్చ। 'తదా భోగః పరేఽహని' ఇతి హేమాద్రౌ పాఠః।కాలాదర్శనిర్ణయా-మృతమదనపారిజాతాదయోఽప్యేవమూచుః। దాక్షిణాత్యాశ్చైతదేవాద్రియన్తే। యత్తు హేమాద్రిణాఽఽద్యో వాశబ్దో యథార్థే, ద్వితీయస్తథార్థే। యథా ప్రదోషే పూర్వేద్యుస్తథార్ధరాత్రే పరేఽహీత్యుక్తం తస్మై నమోఽస్తు। తేన పరేఽహ్ని పుణ్యం వక్తుం ప్రదోషే ఇతి। దినద్వయే పుణ్యనిరాసార్థమర్ధరాత్రగ్రహణమ్। హేమాద్రిస్మృత్యర్థసారానన్తభట్టాదిమతే తు నిశీథాత్పూర్వం పశ్చాచ్చ సంక్రాన్తౌ పూర్వదినే పరదినే వా పుణ్యమ్। 'ధనుర్మీనావతిక్రమ్య కన్యాం చ మిథునం తథా।పూర్వాపరవిభాగేన రాత్రౌ సంక్రమణం యదా॥ దినాన్తే పఞ్చ నాడ్యస్తు తదా పుణ్యతమాః స్మృతాః। ఉదయేఽపి తథా పఞ్చ దైవే పిత్ర్యే చ కర్మణి॥' ఇతి

స్కాన్దవచనాత్। పూర్వాపరవిభాగేనేతి మకరకర్కభిన్నవిషయమ్, పూర్వోక్తవచోవిరోధాదితి మదనరత్నే ఉక్తమ్। 'షడశీతిముఖేఽతీతే అతీతే చోత్తరాయణే।' ఇత్యాదివిరోధాచ్చ। తేన పూర్వైకవాక్యతయాయమర్థః- రాత్రౌ పూర్వభాగే మకరసంక్రమే పరేఽహ్ని ఉదయే పఞ్చ నాడ్యః పుణ్యాః, రాత్రావపరభాగే కర్కసంక్రమే పూర్వదినాన్తే పఞ్చ నాడ్య ఇతి ఏవం సర్వేషామవిరోధః। మకరే సామాన్యేన పరదినే పుణ్యత్వేఽపి పుణ్యాతిశయార్థమిదమ్। యత్తు దేవలయజ్ఞపార్శ్వౌ- 'ఆసన్నసంక్రమం పుణ్యం దినార్ధం స్నాన-దానయోః। రాత్రౌ సంక్రమణే భానోర్విషువత్యయనే దివా॥' ఇతి। అత్ర మాధవః- అయనే దివా జాతే తదర్ధం పుణ్యమ్, కర్కే పూర్వం, మకరేఽన్యమ్। ఏతన్మధ్యందినాయనపరమితి। హేమాద్రిస్తు రాత్రౌ విషువత్యాసన్నదినార్ధం పుణ్యమ్, అయనే త్వాసన్నదినం పుణ్యమ్, 'దినే' ఇతి పాఠే ఉభయత్ర దినార్ధం పుణ్యమిత్యాహ। ఏతదేవోక్తం దీపికాయామ్- 'అథాయనమధః పశ్చాన్నిశీథాద్బువేద్యద్యాసన్నమహస్తదర్ధమథవా పుణ్యమ్' ఇతి। తత్త్వం తు 'ఆసన్నసంక్రమమ్' ఇత్యస్య విషువత్యేవాన్వయః। అయనే రాత్రౌ సతి దినే పుణ్యమ్। కస్మిన్నిత్యపేక్షాయాం కర్కే పూర్వేఽహ్ని మకరే పరేఽహ్ని ఇతి వాక్యాన్తరవశాదర్థే ఉచ్యమానే న కోఽపి విరోధః। యత్త్వనన్తభట్టః- 'అథ సంక్రమణం భానోర్నిశీథాత్ప్రాగ్యదా భవేత్। అయనం విషువం తత్ర ప్రాగ్దినాన్తిమనాడికాః॥ పఞ్చ పుణ్యతమాః పశ్చాన్నిశీథాచ్చేద్భవేత్తథా। ఆద్యాః పరదినస్యాపి తద్వదిత్యేష నిర్ణయః॥' ఇతి। అపరార్కేఽప్యేవమ్। 'అస్తం గతే యదా సూర్యే ఝుషం యాతి దివాకరః। ప్రదోషే వాఽర్ధరాత్రే వా తదా పుణ్యం దినద్వయమ్॥' ఇతి బౌధాయనవచనాద్దినద్వయం వా పుణ్యకాలః। 'తదా పుణ్యం దినాన్తరమ్' ఇతి మదనరత్నే పాఠః। గుర్జరప్రాచ్యోదీచ్యాస్త్విదమేవాద్రియన్తే। అత్రాపి పూర్వవద్వ్యాఖ్యేయమ్। తిథితత్త్వాదయో గౌడగ్రన్థాస్తు ప్రదోషార్ధరాత్రభిన్నే రాత్రేః పూర్వభాగే పూర్వ దినే పరభాగే చ పరదినే పుణ్యమన్యత్సంక్రాన్తివత్, విశిష్య తయోర్నిర్దేశాత్। ప్రదోషశ్చ - 'ప్రదోషోఽస్తమయాదూర్ధ్వం ఘటికాద్వయమిష్యతే।' ఇతి వత్సోక్త ఇత్యాహుః - తన్న; 'అస్తం గతే' ఇతి త్రితయవైయర్థ్యాపత్తేః। అతః 'ప్రదోష'పదేన తద్భిన్నైవ రాత్రిరుచ్యతే। అత ఏవ - 'యావన్నోదయతే రవిః' ఇతి వృద్ధగార్గ్యాదిభిర్దక్షిణాయనే పూర్వరాత్రౌ సంక్రమే పూర్వదినముక్తమ్। వత్సోక్తిరప్యధ్యయనాదిపరా। ఇహ తు త్రిముహూర్త ఏవ ప్రదోషః।

మకరే దానవిశేషో హేమాద్రౌ స్కాన్దే- 'ధేనుం తిలమయీం రాజన్ దద్యాద్యశ్చోత్తరాయణే। సర్వాన్కామానవాప్నోతి విన్దతే పరమం సుఖమ్॥' విష్ణుధర్మే- 'ఉత్తరే త్వయనే విప్రా వస్త్రదానం మహాఫలమ్। తిలపూర్ణమనడ్వాహం దత్త్వా రోగైః ప్రముచ్యతే॥' ఇతి। శివరహస్యేఽపి- 'తస్యాం కృష్ణ తిలైః స్నానం కార్యం చోద్వర్తనం శుభైః। తిలా దేయాశ్చ విప్రేభ్యః సర్వదేవోత్తరాయణే॥ తిలతైలేన దీపాశ్చ దేయాః శివగృహే శుభాః॥' కల్పతరౌ కాలికాపురాణే- 'హోమం తిలైః ప్రకుర్వీత సర్వదైవోత్తరాయణే। తాన్యే దేవాయ విప్రేభ్యో

హాటకేన సమం దదేత్॥ ఉత్తరాయణమాసాద్య నరః కస్మాత్స శోచతి॥' తథా మకరే రాత్రావపి శ్రాద్ధాది భవతీత్యుక్తం ప్రాక్।

మాఘామాయాం యోగవిశేషోఽర్ధోదయః ప్రాగేవోక్తః॥ మాఘకృష్ణచతుర్దశ్యాం యమతర్పణముక్తం హేమాద్రౌ యమేన- 'అనర్కాభ్యుదితే కాలే మాఘకృష్ణచతుర్దశీమ్। స్నాతః సంతర్ప్య తు యమం సర్వపాపైః ప్రముచ్యతే॥ ఇతి॥

మాఘశుక్లచతుర్థీ తిలచతుర్థీ। సా ప్రదోషవ్యాపినీ గ్రాహ్యా, మాఘశుక్లచతుర్థ్యాం తు నక్తవ్రతపరాయణాః। యే త్వాం దుణ్ఢేఽర్చయిష్యన్తి తేఽర్చ్యాః స్యురసురద్రుహామ్॥' ఇతి కాశీఖణ్డాత్, 'మాఘమాసే చతుర్థ్యాం తు తస్మిన్కాల ఉపోషితః। అర్చయిత్వా తు యో దేవి జాగరం తత్ర కారయేత్॥' ఇతి త్రిస్థలీసేతౌ లైఙ్గాచ్చ। ఇయమేవ కున్దచతుర్థీ। సా ప్రదోషవ్యాపినీ గ్రాహ్యా, మాఘశుక్లచతుర్థ్యాం తు కున్దపుష్పైః సదాశివమ్। సంపూజ్య యో హి। నక్తాశీ స ప్రాప్నోతి శ్రియం నరః॥' ఇతి కాలాదర్శే కౌర్మోక్తేః॥ మాఘశుక్లపఞ్చమీ శ్రీపఞ్చమీ శ్రీపఞ్చమీ। తదుక్తం హేమాద్రౌ వారాహే- 'మాఘశుక్లచతుర్థ్యాం తు వరమారాధ్య చ శ్రియః। పఞ్చమ్యాం కున్దకుసుమైః పూజాం కుర్యాత్సమృద్ధయే॥' ఇయం మాధవమతే పూర్వా, హేమాద్రిమతే పరా। చైత్రశుక్లే శ్రీపఞ్చమీతి దివోదాసః।

రథసప్తమీ। మాఘశుక్లసప్తమీ రథసప్తమీ। సా అరుణోదయవ్యాపినీ గ్రాహ్యా। 'సూర్యగ్రహణతుల్యా తు శుక్లా మాఘస్య సప్తమీ। అరుణోదయవేలాయాం తస్యాం స్నానం మహాఫలమ్॥' ఇతి

---

౨ – అస్యామేవ పఞ్చమ్యా రతికామపూజాదిర్వసన్తోత్సవః కార్యః; 'మాఘమాసే సురశ్రేష్ఠ శుక్లాయాం పఞ్చమీతిథౌ। రతికామౌ తు సంపూజ్య కర్తవ్యః సుమహోత్సవః॥ దానాని చ ప్రదేయాని తేన తుష్యతి మాధవః॥' ఇతి పురాణసముచ్చయాత్।

చన్ద్రికాయాం విష్ణువచనాత్। 'అరుణోదయవేలాయాం శుక్లా మాఘస్య సప్తమీ। ప్రయాగే యది లభ్యేత కోటి-సూర్యగ్రహైః సమా॥' ఇతి వచనాఞ్చ। యత్తు దివోదాసీయే- 'అచలాసప్తమీ దుర్గా శివరాత్రిర్మహాభరః। ద్వాదశీ వత్సపూజాయాం సుఖదా ప్రాగ్యుతా సదా॥' ఇతి షష్ఠీయుతత్వముక్తమ్, తద్యాదా పూర్వేఽహ్ని ఘటికాద్వయం షష్ఠీ, సప్తమీ చ పరేద్యుః క్షయవశాదరుణోదయాత్పూర్వ సమాప్యతే తత్పరం జ్ఞేయమ్। తత్ర షష్ఠయాం సప్తమీక్షయం ప్రవేశ్యారుణోదయే స్నానం కార్యమ్। మదనరత్నే భవిష్యోత్తరే- 'మాఘే మాసి సితే పక్షే సప్తమీ కోటిభాస్కరా। కుర్యాత్స్నానార్ఘ్య- మాకరీసప్తమీ- దానాభ్యామాయురారోగ్యసంపదః। 'అత్ర విధిర్భవిష్యే - 'స్నాత్వా షష్ఠయామేకభక్తం సప్తమ్యాం స్నానవిధిః। నిశ్చలం జలమ్।రాత్ర్యన్తే చాలయేథాస్త్వం దత్త్వా శిరసి దీపకమ్॥' తథా జలం ప్రక్రమ్య- 'న కేన చాల్యతే యావత్తావత్స్నానం సమాచరేత్। సౌవర్ణే రాజతే పాత్రే భత్త్యాలాబుమయేఽథ వా॥ తైలేన వర్తిర్దాతవ్యా మహారజనరఞ్జితా॥' మహారజనం=కుసుమ్భమ్। 'సమాహితమనా భూత్వా దత్త్వా శిరసి దీపకమ్। భాస్కరం హృదయే ధ్యాత్వా ఇమం మన్త్రముదీరయేత్॥ "నమస్తే రుద్రరూపాయ రసానాం పతయే నమః। వరుణాయ నమస్తేఽస్తు హరివాస నమోఽస్తు తే॥" జలే పరిహరేద్దీపం ధ్యాత్వా సంతర్ప్య దేవతాః।' ఇతి। 'చన్దనేన లిఖేత్పద్మమష్టపత్రం సకర్ణికమ్। మధ్యే శివం సపత్నీకం ప్రణవేన చ సంయుతమ్॥' పూర్వాదిదలేషు రవిభానువివస్వద్భాస్కరసవితృర్కసహస్రకిరణసర్వాత్మకాన్సంపూజ్య గృహం గచ్ఛేదితి। స్నానమన్త్రశ్చ కాశీఖణ్డే- 'యద్యజ్జన్మకృతం పాపం మయా జన్మసు సప్తసు। తన్మే రోగం చ శోకం చ మాకరీ హన్తు సప్తమీ॥ ఏతజ్జన్మకృతం పాపం యచ్చ జన్మాన్తరార్జితమ్। మనోవాక్కాయజం యచ్చ జ్ఞాతాజ్ఞాతే చ యే పునః॥ ఇతి సప్తవిధం పాపం స్నానాన్మే సప్తసప్తికే।సప్తవ్యాధిసమాయుక్తం హర మాకరి సప్తమి॥ ఏతన్మత్రత్రయం జత్వా స్నాత్వా పాదోదకే నరః।కేశవాదిత్యమాలోక్య క్షణాన్నిష్కలుషో భవేత్॥'

దివోదాసీయే మదనరత్నే చ ఇక్షుదణ్డేన జలం చాలయిత్వా సప్తార్కపత్రాణి బదరీపత్రాణి చ శిరసి నిధాయ పూర్వోక్తైర్మన్త్రైః స్నాత్వా తిలపిష్టమయాపూపైర్దేమం సూర్య సంపూజ్య విప్రాయ దద్యాత్। అర్ఘ్యమన్త్రో మదనరత్నే- 'సప్తసప్తివహ ప్రీత సప్తలోకప్రదీపన। సప్తమీసహితో దేవ గృహాణార్ఘ్యం దివాకర।' తతః- 'జననీ సర్వలోకానాం సప్తమీ సప్తసప్తికే। సప్తవ్యాహృతికే దేవి నమస్తే సూర్యమణ్డలే॥' ఇతి ప్రార్థయేత్। సౌరాగమే- 'అర్కపత్రైః సబదరైర్దూర్వాక్షతసచన్దనైః। అష్టాఙ్గవిధినా చార్ఘ్యం దద్యాదాదిత్యతుష్టయే॥' అత్ర దానవిశేషో మదనరత్నే భవిష్యే- 'తామ్రపాత్రే యథాశక్త్యా మృన్మయే వాథ భక్తిమాన్। స్థాపయేత్తిలపిష్టం చ సఘృతం సగుడం తథా। కాఞ్చనం తాలకం కృత్వా అశక్తస్తిలపిష్టజమ్॥ సంఛాద్య రక్తవస్త్రేణ పుష్పైర్ధూ-పైరథార్చయేత్॥' దానమన్త్రస్తు- 'ఆదిత్యస్య ప్రసాదేన ప్రాతఃస్నానఫలేన చ। దుష్టదౌర్భాగ్యదుఃఖఘ్నం మయా దత్తం తు తాలకమ్॥' తాలకం=కర్ణాభరణమితి తత్రైవోక్తమ్। దీపపాత్రమితి హేమాద్రౌ। తత్రైవ

భవిష్యోత్తరే- 'ఏవంవిధం రథవరం రథవాజియుక్తం హైమం చ హైమశతదీధితినా సమేతమ్। దద్యాచ్చ మాఘసితసప్తమివాసరే యః సోఽసఙ్గచక్రగతిరేవ మహీం భునక్తి.॥' ఇయం మన్వాదిరపి। ఇయం చ శుక్లపక్షస్థత్వాత్పౌర్వాహ్ణికీ గ్రాహ్యా। యదా మాఘో మలమాసో భవతి తదా మాసద్వయే మన్వాదిశ్రాద్ధం కుర్యాత్; 'మన్వాదికం తైర్థికం చ కుర్యాన్మాసద్వయేఽపి చ।' ఇతి స్మృతిచన్ద్రికోక్తేః।

మాఘశుక్లాష్టమీ భీష్మాష్టమీ। తదుక్తం హేమాద్రౌ పాద్మే- 'మాఘే మాసి సితాష్టమ్యాం సతిలం భీష్మతర్పణమ్। శ్రాద్ధం చ యే నరాః కుర్యుస్తే స్యుః సంతతిభాగినః॥' ఇతి। భారతేఽపి- 'శుక్లాష్టమ్యాం తు మాఘస్య దద్యాద్భీష్మాయ యో జలమ్। సంవత్సరకృతం పాపం తత్క్షణాదేవ నశ్యతి॥' ఇతి ధవలనిబన్ధే స్మృతిః। 'అష్టమ్యాం తు సితే పక్షే భీష్మాయ తు తిలోదకమ్। అన్నం చ విధివద్దద్యుః సర్వే వర్ణా ద్విజాతయః॥' సర్వవర్ణోక్తేర్ద్విజాతయ ఇతి సంబోధనమ్। తర్పణమన్త్రస్త- త్రైవ - 'భీష్మః శాన్తనవో వీరః సత్యవాదీ జితేన్ద్రియః। ఆభిరద్భిరవాప్నోతి పుత్రపౌత్రోచితాం క్రియామ్॥ వైయాఘ్రపదగోత్రాయ సాంకృత్యప్రవరాయ చ। అపుత్రాయ దదామ్యేతజలం భీష్మాయ వర్మణే॥వసూనామవతారాయ శన్తనోరాత్మజాయ చ। అర్ఘ్యే దదామి భీష్మాయ ఆబాలబ్రహ్మచారిణే॥' ఇతి। ఏతజ్జీవత్పితృకస్యాపి భవతి; 'జీవత్పితాపి కుర్వీత తర్పణం యమభీష్మయోః।' ఇతి పాద్మోక్తేరితి జీవత్పితృకనిర్ణయే పితృచరణైరుక్తమ్। ఏతచ్చాపసవ్యేన కార్యమితి దివోదాసీయే। అత్ర శ్రాద్ధం కామ్యం, తర్పణం చ నిత్యమ్। 'బ్రాహ్మణాద్యాశ్చ యే వర్ణా దద్యుర్భీష్మాయ నో జలమ్। సంవత్సరకృతం తేషాం పుణ్యం నశ్యతి సత్తమ॥' ఇతి మదనరత్నే వచనాత్॥

మాఘశుక్లద్వాదశీ భీష్మద్వాదశీ; 'త్వయా కృతమిదం వీర తవ నామ్నా భవిష్యతి। సా భీష్మద్వాదశీత్యేషా సర్వపాపహరా శుభా॥ ఇతి హేమాద్రౌ పాద్మవచనాత్। ఇయం పూర్వయుతా; యుగ్మవాక్యాత్॥ మాఘీ పూర్ణిమా పరేత్యుక్తం భీష్మద్వాదశీ।   ప్రాక్। తథా హేమాద్రౌ బ్రాహ్మే- 'మఘాస్థయోశ్చ జీవేన్ద్వోర్మహామాఘీతి కథ్యతే॥' తత్రైవ జ్యోతిషే- 'మేషపృష్ఠే తథా సౌరిః సింహే చ గురుచన్ద్రమాః। భాస్కరః శ్రవణర్క్షే చ మహామాఘీతి సా స్మృతా॥' తథా భవిష్యే- 'వైశాఖీ కార్తికీ మాఘీ తిథయోఽతీవ పూజితాః। స్నానదానవిహీనాస్తా న నేయాః పాణ్డునన్దన॥' తథా- 'తిలపాత్రాణి దేయాని కఞ్చుకాః కమ్బలాస్తథా।' ఇతి॥

మాఘపూర్ణిమానన్తరాఽష్టమీ మాఘీ అష్టకా, తన్నిర్ణయః పూర్వేద్యురన్వష్టకా నిర్ణయశ్చ పూర్వముక్తః। మలమాసే చైతా న భవన్తీత్యేతత్సర్వం మార్గశీర్షప్రకరణేఽభిహితమ్। తథా

చతసృష్వష్టకాస్వశక్తావేపా ఆవశ్యకీ; 'హేమన్త-శిశిరయోశ్చతుర్ణామపరపక్షాణామష్టమీష్వష్టకా ఏకస్యాం వా' ఇత్యాశ్వలాయనోక్తేః। తథా మాఘాష్టకాం ప్రక్రమ్య- 'తామేకాష్టకేత్యాచక్షతే' ఇత్యాపస్తమ్బవచనాచ్చేత్యాది ప్రయోగపారిజాతే జ్ఞేయమ్॥

ఇతి శ్రీకమలాకరభట్టకృతే నిర్ణయసిన్ధౌ ద్వితీయపరిచ్ఛేదే మాఘమాసః॥

కుమ్భే షోడశ ఘటికాః పుణ్యాః। శేషం ప్రాగ్వత్। ఫాల్గునకృష్ణాష్టమ్యాం విశేషః కల్పతరౌ 'ఫాల్గునస్య చ మాసస్య కృష్ణాష్టమ్యాం మహీపతే।' ఇత్యుపక్రమ్య - 'జాతా దాశరథేః పత్నీ తస్మిన్నహని జానకీ। ఉపోషితో రఘుపతిః సముద్రస్య తటే తదా॥ రామపత్నీ చ సంపూజ్యా సీతా జనకనన్దినీ॥'

మహాశివరాత్రి- ఫాల్గునకృష్ణచతుర్దశీ శివరాత్రిః। సా చ కేషుచిద్వచనేషు ప్రదోషవ్యాపినీ గ్రాహ్యేత్యుక్తం, నిర్ణయః। కేషుచిన్నిశీథవ్యాపినీ। తత్రాద్యా మాధవీయే- 'త్రయోదశ్యస్తగే సూర్యే చతసృష్వేవ నాడిషు। భూతవిద్ధా తు యా తత్ర శివరాత్రివ్రతం చరేత్॥' స్మృత్యన్తరేఽపి- 'ప్రదోషవ్యాపినీ గ్రాహ్యా శివరాత్రిచతుర్దశీ। రాత్రౌ జాగరణం యస్మాత్తస్మాత్తాం సముపోషయేత్॥' అత్ర ప్రదోషో రాత్రిః; ఉత్తరార్ధే తస్యా హేతుత్వోక్తేః। కామికేఽపి- 'ఆదిత్యాస్తమయే కాలే అస్తి చేద్యా చతుర్దశీ। తద్రాత్రిః శివరాత్రిః స్యాత్సా భవేదుత్తమోత్తమా॥' ఇతి। ద్వితీయాపి తత్రైవ నారదసంహితాయామ్- 'అర్ధరాత్రియుతా యత్ర మాఘకృష్ణచతుర్దశీ। శివరాత్రివ్రతం తత్ర సోఽశ్వ-మేధఫలం లభేత్॥' స్మృత్యన్తరేఽపి- 'భవేద్యత్ర త్రయోదశ్యాం భూతవ్యాప్తా మహానిశా। శివరాత్రివ్రతం తత్ర కుర్యాజ్జాగరణం తథా॥' ఇతి। ఈశానసంహితాయామ్- 'మాఘకృష్ణచతుర్దశ్యామాదిదేవో మహానిశి।శివలిఙ్గతయోద్భూతః కోటిసూర్యసమప్రభః॥ తత్కాలవ్యాపినీ గ్రాహ్యా శివరాత్రివ్రతే తిథిః॥' ఇతి। 'అర్ధరాత్రాదధశ్చోర్ధ్వం యుక్తా యత్ర చతుర్దశీ। తత్తిథావేవ కుర్వీత శివరాత్రివ్రతం వ్రతీ॥ నార్ధరాత్రాదధచోర్ధ్వం యుక్తా యత్ర చతుర్దశీ। నైవ తత్ర వ్రతం కుర్యాదాయురైశ్వర్యానితః॥' అర్ధరాత్రశ్చ ద్వితీయయామాన్త్య-తృతీయయామాద్యఘటీద్వయరూప ఇతి మాధవః। వచనం తూక్తం ప్రాక్। ఏవం సతి పూర్వేద్యురేవోభయవ్యాప్తౌ పూర్వైవ; 'త్రయోదశీ యదా దేవి దినభుక్తిప్రమాణతః। జాగరే శివరాత్రిః స్యాన్నిశి పూర్ణా చతుర్దశీ॥' ఇతి స్కాన్దోక్తేః। దినభుక్తిః=అస్తమయః; 'జయన్తీ శివరాత్రిశ్చ కార్యే భద్రాజయాన్వితే।' ఇతి స్కాన్దాచ్చ।దినద్వయే నిశీథవ్యాప్తౌ హేమాద్రిమతే పూర్వా; 'అర్ధరాత్రాత్పురస్తాచ్చేజ్జయాయోగో యదా భవేత్। పూర్వవిద్ధైవ కర్తవ్యా శివరాత్రిః శివప్రియైః॥' ఇతి పాద్మవచనాత్। మదనరత్నేఽప్యేవమ్। గౌడా అప్యేవమాహుః।

నిర్ణయామృతే తు సర్వాపి శివరాత్రిః ప్రదోషవ్యాపిన్యేవ। అర్ధరాత్రవాక్యాని కైముతికన్యాయేన ప్రదోషస్తావకానీత్యుక్తమ్। తన్న; అర్ధరాత్రస్య పూర్వ కర్మకాలత్వోక్తేః। పరదినే ప్రదోషనిశీథోభయవ్యా-ప్తిసత్త్వాత్పరైవేతి తు మాధవః। ఇదమేవ చ యుక్తం ప్రతీమః। పరేద్యుః ప్రాగుక్తార్ధరాత్ర స్యైకదేశవ్యాప్తౌ పూర్వేద్యుః సంపూర్ణతద్వ్యాప్తౌ చ సత్యపి పరేద్యుః ప్రదోషనిశీథోభయయోగే పూర్వేద్యుః సంపూర్ణవ్యాప్తేః పూర్వైవ; 'వ్యాప్యార్ధరాత్రం యస్యాం తు లభ్యతే యా చతుర్దశీ। తస్యామేవ వ్రతం కార్యం మత్ప్రసాదార్థిభిర్నరైః॥ తదూర్ధ్వాధోన్వితా భూతా సా కార్యా వ్రతిభిః సదా॥' ఇతి మాధవధృతేశానసంహితోక్తేః। పూర్వేద్యుర్నిశీథస్య పరేద్యుః ప్రదోషస్యేత్యేకైకవ్యాప్తౌ తు పూర్వేవ; జయాయోగస్య ప్రాశస్త్యాత్। తచ్చోక్తం నాగరఖణ్డే- 'మాఘఫాల్గునయోర్మధ్యే అసితా యా చతుర్దశీ।

అనఙ్గేన సమాయుక్తా కర్తవ్యా సా సదా తిథిః॥' ఇతి। పాద్మే- 'అర్ధరాత్రాత్పురస్తాచ్చేజ్జయాయోగో యదా భవేత్। పూర్వవిద్ధైవ కర్తవ్యా శివరాత్రిః శివప్రియైః॥' ఇతి। స్కాన్దేఽపి- 'భవేద్యత్ర త్రయోదశ్యాం భూతవ్యాప్తా మహానిశా। శివరాత్రివ్రతం తత్ర కుర్యాజ్జాగరణం తథా॥' ఇతి, 'మహతామపి పాపానాం దృష్టా వై నిష్కృతిః పరా। న దృష్టా కుర్వతాం పుంసాం కుహూయుక్తాం తిథిం శివామ్॥' ఇతి స్కాన్దే దర్శయోగస్య నిన్దితత్వాచ్చ। యదా చతుర్దశీ పూర్వేద్యుర్నిశీథాదూర్ధ్వం ప్రవృత్తా పరేద్యుశ్చ నిశీథాదర్వాగేవ సమాప్తా, తదా పరేద్యురేక వ్యాప్తిసత్త్వాత్ పరైవ। 'మాఘాసితే భూతదినం హి రాజన్నుపైతి యోగం యది పఞ్చదశ్యాః। జయాప్రయుక్తాం న తు జాతు కుర్యాచ్ఛివస్య రాత్రిం ప్రియకృచ్ఛివస్య॥' ఇతి వచనాత్। ఏవం దినద్వయే ప్రదోషవ్యాప్త్యభావే నిశీథవ్యాప్తిసత్త్వాత్పూర్వేవ; తేన దినద్వయే నిశీథవ్యాప్తౌ ప్రదోషవ్యాప్త్యా నిర్ణయః। దినద్వయే ప్రదోషవ్యాప్తౌ నిశీథేన నిర్ణయః। ఏకైకవ్యాప్తౌ తు నిశీథేన నిర్ణయ ఇతి। ఇయం చ రవిభౌమసోమవారేషు శివయోగే చాతిప్రశస్తా। హేమాద్రౌ తీర్థఖణ్డే లైఙ్గే- 'ఫాల్గునస్య చతుర్దశ్యాం కృష్ణపక్షే సమాహితాః। కృత్తివాసేశ్వరం లిఙ్గమర్చయన్తి శివం శుభే॥ తే యాన్తి పరమం స్థానం సదాశివమనామయమ్॥'

శివరాత్రిపారణానిర్ణయః। శివరాత్రిపారణే తు విరుద్ధవాక్యాని దృశ్యన్తే। స్కాన్దే- 'కృష్ణాష్టమీ స్కన్దషష్ఠీ శివరాత్రిశ్చతుర్దశీ। ఏతాః పూర్వయుతాః కార్యాస్తిథ్యన్తే పారణం భవేత్॥ జన్మాష్టమీ రోహిణీ చ శివరాత్రిస్తథైవ చ। పూర్వవిద్ధైవ కర్తవ్యా తిథిభాన్తే చ పారణమ్॥' ఇతి। తిథిమధ్యేఽపి పారణం స్కాన్దే ఉక్తమ్- 'ఉపోషణం చతుర్దశ్యాం చతుర్దశ్యాం తు పారణమ్। కృతైః సుకృతలక్షైశ్చ లభ్యతే వాథవా న వా॥ బ్రహ్మాణ్డోదరమధ్యే తు యాని తీర్థాని సన్తి వై। సంస్థితాని భవన్తీహ భూతాయాం పారణే కృతే। తిథీనామేవ సర్వాసాముపవాసవ్రతాదిషు॥ తిథ్యన్తే పారణం కుర్యాద్వినా శివచతుర్దశీమ్॥' ఇతి। అత్ర యామత్రయాదర్వాక్

చతుర్దశీసమాప్తౌ తదన్తే తదూర్ధ్వగామిన్యాం తు ప్రాతస్తిథిమధ్య ఏవేతి హేమాద్రిమాధవాదయో వ్యవస్థామాహుః। తన్న; 'తిథ్యన్తే తిథిభాన్తే వా పారణం యత్ర చోదితమ్। యామత్రయోర్ధ్వగామిన్యాం ప్రాతరేవ హి పారణా॥' ఇత్యాది-సామాన్యవచనైరేవ వ్యవస్థాసిద్ధేరుభయవిధవాక్యవైయర్థ్యాపత్తేః। వయం తు- 'తిథ్యన్తే పారణం భవేత్' ఇతి కృష్ణాష్టమ్యాదివిషయమేవ, న తు శివరాత్రివిషయమ్; తదుపాదానం తు పూర్వయుతత్వమాత్రకథనార్థమ్, కథమన్యథా స్కాన్దే ఏవ శూన్యహృదయవాక్యవత్తిథిమధ్యే పారణవిధానం ఘటతే ? తస్మాత్ 'వినా శివచతుర్దశీమ్' ఇతి పర్యుదస్తత్వాచ్ఛివరాజ్యాః సర్వప్రకారేషు తిథిమధ్య ఏవ పారణేతి బ్రూమః। శిష్టాచారోఽప్యేవమేవ। దీపికాయాం తు రాత్రావపి తిథ్యన్త ఏవోక్తమ్-'వ్రతతిథేరన్తే నిశీథేఽపి వాశ్నీయాత్' ఇతి। మదనరత్నకాలాదర్శయోస్తు- 'సా హ్యస్తమయపర్యన్తం వ్యాపినీ చేత్పరేఽహని। దివైవ పారణం కుర్యాత్పారణే నైవ దోషభాక్॥' ఇత్యుక్తమ్। తన్న; తిథిమధ్యే పారణవిధానాన్నిషేధే ఫలాయోగాచ్చ తిథ్యన్తానపేక్షణాద్దోషాప్రసక్త్యా చతుర్థపాదాసంగతేః। తేనేదం శివరాత్రిభిన్నవ్రతపరం జ్ఞేయమ్।

ఇదం చ వ్రతం సంయోగపృథక్త్వన్యాయేన నిత్యం కామ్యం చ। తథా చ మాధవీయే స్కాన్దే- 'పరాత్పరతరం నాస్తి శివరాత్రివ్రతాత్పరమ్। న పూజయతి భక్త్యేశం రుద్రం త్రిభువనేశ్వరమ్॥ జన్తుర్జన్మసహస్రేషు భ్రమతే నాత్ర సంశయః।' ఇత్యకరణే ప్రత్యవాయశ్రవణాత్। 'వర్షే వర్షే మహాదేవి నరో నారీ పతివ్రతా। శివరాత్రౌ మహాదేవం నిత్యం భక్త్యా ప్రపూజయేత్॥'హ ఇతి వీప్సాశ్రుతేః। 'అర్ణవో యది వా శుష్యేత్క్షీయతే హిమవానపి। చలన్త్యేతే కదాచిద్వై నిశ్చలం హి శివవ్రతమ్॥' ఇతి వచనాచ్చ నిత్యతా। 'మమ భక్తస్తు యో దేవి శివరాత్రిముపోషకః। గణత్వమక్షయం దివ్యమక్షయం శివశాసనమ్॥ సర్వాన్భుక్త్వా మహాభోగాంస్తతో మోక్షమవాప్నుయాత్॥' ఇతి స్కాన్దాత్।'ద్వాదశాబ్దికమేతత్స్యాచ్చతుర్వింశాబ్దికం తు వా। ఇతి తత్రైవేశానసంహితావచనాత్కామ్యతా। తత్రైవ- 'శివరాత్రివ్రతం నామ సర్వపాపప్రణాశనమ్। ఆచణ్డాలమనుష్యాణాం భుక్తిముక్తిప్రదాయకమ్॥' అత్ర జాగరోపవాసపూజాః సముదితాః వ్రతం, న తు ప్రత్యేకమ్; సముదితానాం ఫలసంబన్ధాత్। యత్తు-'అథవా శివరాత్రిం చ పూజాజాగరణైర్నయేత్।' తథా- 'అఖణ్డితవ్రతో యో హి శివరాత్రిముపోషయేత్। సర్వాన్కామానవాప్నోతి శివేన సహ మోదతే॥ కశ్చిత్పుణ్యవిశేషేణ వ్రతహీనోఽపి యః పుమాన్। జాగరం కురుతే తత్ర స రుద్రసమతాం వ్రజేత్॥' ఇత్యాది స్కాన్దం తదనుకల్పత్వాదశక్తపరమ్॥

మాఘేతరప్రతిమాసశివరాత్రిస్తు- శివరాత్రిశబ్దస్య మాఘకృష్ణచతుర్దశ్యామేవ రూఢత్వాత్, 'మాఘమాసస్య శేషే యా ప్రథమా ఫాల్గునస్య చ। కృష్ణా చతుర్దశీ సా తు శివరాత్రిః ప్రకీర్తితా॥'

ఇతి హేమాద్రౌ వచనాచ్చ నాయం నిర్ణయస్తత్రేతి రాత్రౌ యామచతుష్టయే పూజావిధానాద్యస్మిన్దినే అధికా రాత్రివ్యాప్తిః సా గ్రాహ్యా, సామ్యే తు పూర్వైవేతి హేమాద్రిరూచివాన్। వస్తుతస్తు ప్రతిమాసకృష్ణచతుర్దశ్యామపి- 'సర్వకామప్రదం కృష్ణచతుర్దశ్యాం శివవ్రతమ్।' ఇత్యుపక్రమ్య- 'చతుర్దశాబ్దం కర్తవ్యం శివరాత్రివ్రతం శుభమ్।' ఇతి హేమాద్రౌ కాలోత్తరే శివరాత్రిశబ్దప్రయోగాత్। కౌణ్డపాయినామయనాగ్ని హోత్రే నైత్యకాగ్ని హోత్రధర్మా ఇవ తద్ధర్మప్రాప్తిః స్యాదేవ। అతః ప్రదోషనిశీథోభయవ్యాప్త్యైవ నిర్ణయ ఇతి వయం ప్రతీమః। అస్యారమ్భో హేమాద్రౌ స్కాన్దే- 'ఆదౌ మార్గశిరే మాసి దీపోత్సవదినేఽపి వా। గృహ్ణీయాన్మాఘమాసే వా ద్వాదశైవముపోషయేత్॥' తథా - 'దీపోత్సవే తథా మాఘే కృష్ణా యా తు చతుర్దశీ। ద్వాదశస్వపి మాసేషు ప్రకుర్యాదిహ జాగరమ్॥ ఏవం ద్వాదశవర్షేషు ద్వాదశైవ ఉద్యాపనవిధిః। తపోధనాన్॥' వరయేదితి శేషః। చతుర్దశ వా విప్రాన్ ఆచార్యం చ వృత్వా- 'కుమ్భోపరి న్యసేద్దేవముమయా సహితం శివమ్॥ సౌవర్ణేఽప్యథ వా రౌప్యే వృషభే సంస్థితం శుభే॥' ఇత్యుక్తమ్। హైమీం మూర్తి సంపూజ్య స్థిరం చరం వా లిఙ్గం పఞ్చామృతసహస్రశతపఞ్చాశత్తదర్ధాన్యతమకుమ్భైః సంస్నాప్య సంపూజ్య జాగరం కృత్వా పరేద్యుస్తిలాన్సహస్రం శతం వా హుత్వా విప్రేభ్యో వస్త్రాణి ద్వాదశ గాశ్చ దత్త్వా ఆచార్యాయ ధేనుం శయ్యాం చ దత్త్వా విప్రాన్భోజయేదితి మదనరత్నే ఉక్తమ్॥

మాఘామావాస్యా యుగాదిః। తదుక్తమ్ - 'మాఘమాసే త్వమావాస్యా' ఇతి। అన్యత్ప్రాగ్వత్। తథాన్యోఽపి విశేషో విష్ణుపురాణే- 'మాఘాసితే పఞ్చదశీ కదాచిదుపైతి యోగం యది వారుణేన। ఋక్షేణ, కాలః స పరః పితౄణాం న హ్యల్పపుణ్యైర్నృప లభ్యతేఽసౌ॥' ఇతి। వారుణం=శతభిషక్। ఇదం చ కుమ్భాదిత్యే జ్ఞేయమితి హేమాద్రిః। భారతే- 'కాలే ధనిష్ఠా యది నామ తస్మిన్భవేత్తు భూపాల తదా పితృభ్యః। దత్తం తిలాన్నం ప్రదదాతి హోలికా। తృప్తిం వర్షాయుతం తత్కులజైర్మనుష్యైః॥' ఇతి॥ ఫాల్గునపౌర్ణమాసీ హోలికా। సా చ సాయాహ్నవ్యాపినీ గ్రాహ్యా। 'సాయాహ్నే హోలికాం కుర్యాత్పూర్వాహ్ణే క్రీడనం గవామ్।' ఇతి వచనాదితి నిర్ణయామృతే ఉక్తమ్। జ్యోతిర్నిబన్ధే తు- 'ప్రతిపద్భూతభద్రాసు యాఽచింతా హోలికా దివా। సంవత్సరం చ తద్రాష్ట్రం పురం దహతి సాద్భుతమ్॥ ప్రదోషవ్యాపినీ గ్రాహ్యా పౌర్ణిమా ఫాల్గునీ సదా। తస్యాం భద్రాముఖం త్యక్త్వా పూజ్యా హోలా నిశాముఖే॥' ఇతి నారదవచనాత్ప్రదోషవ్యాపినీత్యుక్తమ్। హేమాద్రౌ మదనరత్నే చ భవిష్యే- 'అస్యాం నిశాగమే పార్థ సంరక్ష్యాః శిశవో గృహే। గోమయేనోపలిప్తే చ సచతుష్కే గృహాఙ్గణే॥' ఇత్యాదినా తత్రైవ తద్విధానాచ్చ। తేనేయం పూర్వవిద్ధా- 'శ్రావణీ దుర్గనవమీ దూర్వా చైవ హుతాశనీ। పూర్వవిద్ధైవ కర్తవ్యా శివరాత్రిర్బలేర్దినమ్॥' ఇతి బృహద్యమబ్రహ్మవైవర్తోక్తేశ్చ। దినద్వయే ప్రదోషవ్యాప్తౌ పరైవ; పూర్వదినే భద్రాసత్త్వాత్తత్ర చ హోలికానిషేధాత్। తదుక్తం నిర్ణయామృతే మదనరత్నే చ పురాణసముచ్చయే- 'భద్రాయాం దీపితా హోలీ రాష్ట్రభఙ్గం కరోతి వై। నగరస్య చ నైవేష్టా తస్మాత్తాం పరివర్జయేత్॥' తథా 'భద్రాయాం ద్వే న కర్తవ్యే శ్రావణీ

ఫాల్గునీ తథా। శ్రావణీ నృపతిం హన్తి గ్రామం దహతి ఫాల్గునీ॥' తథా - 'దినార్ధాత్పరతోఽపి స్యాత్ఫాల్గునీ పూర్ణిమా యది। రాత్రౌ భద్రావసానే తు హోలికా దీప్యతే తదా॥' ఇతి। యదా తు పూర్వదినే చతుర్దశీ ప్రదోషవ్యాపినీ, పరదినే చ క్షయవశాత్సాయాహ్నాత్ప్రాగేవ పూర్ణిమా సమాప్యతే, తదా పూర్వదినే సంపూర్ణరాత్రౌ భద్రాసత్త్వాత్తత్ర చ తన్నిషేధాత్పరేఽహని ప్రతిపద్యేవ కుర్యాత్। 'సార్ధయామత్రయం వా స్యాద్వితీయ దివసే యదా। ప్రతిపద్వర్ధమానా తు తదా సా హోలికా స్మృతా॥' ఇతి భవిష్యవచనాదితి నిర్ణయామృతకారః। మదనరత్నేఽప్యేవమ్। యత్తు -'వహ్నౌ వహ్నిం పరిత్యజేత్' ఇతి భవిష్యమ్। వహౌ హోలికాయాం ప్రతిపదం వర్జయేదిత్యర్థః। తదుక్తభిన్నవిషయమితి తత్రైవోక్తమ్। అన్యే తు తస్యాం భద్రాముఖం త్యక్త్వేత్యర్థః। 'ప్రదోషవ్యాపినీ చేత్స్యాద్యదా పూర్వదినే తదా। భద్రాముఖం వర్జయిత్వా హోలికాయాః ప్రదీపనమ్॥' ఇతి నారదవచనాత్। 'నిశాగమే ప్రపూజ్యేత హోలికా సర్వదా బుధైః। న దివా పూజయేత్ ఢుణ్ఢాం పూజితా దుఃఖదా భవేత్॥' ఇతి దివోదాసీయే వచనాత్। 'యామత్రయోర్ధ్వయుక్తా చేత్ప్రతిపత్తు భవేత్తిథిః। భద్రాముఖం పరిత్యజ్య కార్యా హోలా మనీషిభిః॥' ఇతి విద్యావినోదేఽభి- ధానాచ్చ భద్రాముఖం విహాయ పూర్వదిన ఏవ కార్యేత్యాహుః। భద్రాముఖం తు- 'నాడ్యస్తు పఞ్చ వదనం గలకస్తథైకా' ఇతి రత్నమాలోక్తం జ్ఞేయమ్। శిష్టాచారోఽప్యేవమేవ।

అత్ర చేచ్చన్ద్రగ్రహణం తదా తతోఽర్వాఙ్నిశి భద్రావర్జ్యపౌర్ణమాస్యాం హోలికాదీపనమ్। అథ పరేఽహ్ని గ్రస్తోదయస్తదా పూర్వదినే భద్రావర్జం రాత్రౌ చతుర్థయామే విష్టిపుచ్ఛే వా హోలికా కార్యా। గ్రహోత్తరం ప్రతిపత్సత్త్వాత్తత్పూర్వం చ దివా హోలానిషేధాదితి దివోదాసచన్ద్రప్రకాశౌ। వస్తుతస్తు పరదినే ప్రదోష పౌర్ణమాసీసత్త్వే కర్మకాలస్పర్శే చతుర్థయామాదిగౌణకాలగ్రహణే మానాభావాద్భద్రాభావాచ్చ గ్రహణకాల ఏవ హోలా కార్యా। న చ 'సర్వేషామేవ వర్ణానాం సూతకం రాహుదర్శనే। స్నాత్వా కర్మాణి కుర్వీత శృతమన్నం వివర్జయేత్॥' ఇతి నిషేధాత్ కథం సూతకే హోలేతి వాచ్యమ్। తస్యోత్తరార్ధశేషత్వాత్। పూజామన్త్రస్తు- 'అసృక్పాభయసంత్రస్తైః కృతా త్వం హోలి ! బాలిశైః। అతస్త్వాం పూజయిష్యామి భూతే భూతిప్రదా భవ॥' ఇతి (యత్తు వార్తికకారైర్హోలికా ఆచారప్రాప్తేత్యుక్తమ్। తత్ర హేమాద్ర్యాద్యుదాహృతభవిష్యవచనాన్యసిద్ధాని కృత్వా చిన్తా జ్ఞేయా। ఆర్త్యధికరణవత్।) హుతాశనీ మలమాసే న భవతి। ఇయం మన్వాదిరపి। సా తు పౌర్వాహ్ణికీ గ్రాహ్యా। మలమాసే సతి మన్వాదిశ్రాద్ధం మాసద్వయే కార్యమిత్యుక్తం ప్రాక్ । కృత్యచిన్తామణౌ బ్రాహ్మే- 'నరో దోలాగతం దృష్ట్వా గోవిన్దం పురుషోత్తమమ్। ఫాల్గున్యాం సంయతో భూత్వా గోవిన్దస్య పురం వ్రజేత్॥'

చైత్ర కృష్ణప్రతిపది వసన్తోత్సవః। సా చౌదయికీ గ్రాహ్యా; 'ప్రవృత్తే మధుమాసే తు ప్రతిపద్యుదితే రవౌ।' ఇతి భవిష్యోక్తేః। దినద్వయే తథాత్వే పూర్వా; 'వత్సరాదౌ వసన్తాదౌ

బలిరాజ్యే తథైవ చ। పూర్వవిద్ధైవ కర్తవ్యా ప్రతిపత్సర్వదా బుధైః॥' ఇతి వృద్ధవసిష్ఠవచనాత్। అత్ర విశేషో హేమాద్రౌ భవిష్యే- 'చైత్రే మాసి మహాబాహో పుణ్యే తు ప్రతిపద్దినే। యస్తత్ర శ్వపచం స్పృష్ట్వా స్నానం కుర్యాన్నరోత్తమః। న తస్య దురితం కించిన్నాధయో వ్యాధయో నృప !॥' ఇతి। తథా- 'ప్రవృత్తే మధుమాసే తు ప్రతిపద్యుదితే రవౌ । కృత్వా చావశ్యకార్యాణి సంతర్ప్య పితృదేవతాః॥ వన్దయేద్ధోలికాభూమిం సర్వదుఃఖోపశాన్తయే॥' మన్త్రశ్చ- ' వన్దితాసి సురేన్ద్రేణ బ్రహ్మణా శంకరేణ చ। అతస్త్వం ఆమ్రకుసుమ- పాహి నో దేవి ! భూతే భూతిప్రదా భవ॥' ఇతి। అత్ర చూతకుసుమప్రాశనముక్తం తత్రైవ ప్రాశనవిధిః। పురాణసముచ్చయే- 'వృత్తే తుషారసమయే సితపఞ్చదశ్యాం ప్రాతర్వసన్తసమయే సముపస్థితే చ। సంప్రాశ్య చూతకుసుమం సహ చన్దనేన సత్యం హి పార్థ పురుషోఽథ సమాః సుఖీ స్యాత్॥' మన్త్రస్తు- 'చూతమగ్ర్యం వసన్తస్య మాకన్దం కుసుమం తవ। సచన్దనం పిబామ్యద్య సర్వకామార్థసిద్ధయే॥' ఇతి॥

చైత్రామావాస్యా మన్వాదిః। సా చాపరాహ్ణవ్యాపినీ గ్రాహ్యా; కృష్ణపక్షస్థత్వాత్॥

ఇతి ఫాల్గునమాసః॥

ఏవం నిరూపితమిదం గహనం తు కాలతత్త్వం విచార్య వచనైశ్చ నయైశ్చ సమ్యక్।

తద్దోషదృష్టిమపహాయ వివేచనీయం విద్భిరిత్యవిరతం ప్రణతోఽస్మి తేషు॥౧॥

మయా సద్వాఽసద్వా యదిహ గదితం మన్దమతినా కిమేతచ్చక్యం వాఽధ్యవసితుమపి స్వల్పమతినా।

తదేవం యత్కించిద్గదితమిహ విఖ్యాతమహిమా ప్రతాపోఽయం సర్వో వికసతి తు పిత్రోశ్చరణయోః॥౨॥

యో భాట్టతన్త్రగహనార్ణవకర్ణధారః శాస్త్రాన్తరేషు నిఖిలేష్వపి మర్మభేత్తా।

యోఽత్ర శ్రమః కిల కృతః కమలాకరేణ ప్రీతోఽమునాస్తు సుకృతీ బుధరామకృష్ణః॥౩॥

ఇతి శ్రీమన్నారాయణభట్టసూరిసూనురామకృష్ణభట్టసుతదినకరభట్టానుజ-

భట్టకమలాకరకృతే నిర్ణయసిన్ధౌ సంవత్సరకృత్య-

నిరూపణం నామ ద్వితీయః పరిచ్ఛేదః సమాప్తః॥

నిర్ణయసిన్ధౌ

తృతీయపరిచ్ఛేదస్య పూర్వార్ధమ్

అథ ప్రకీర్ణకనిర్ణయః

శ్రీరామకృష్ణతనయః కమలాకరసంజ్ఞితః।

నిరూప్య తిథికృత్యం తు ప్రకీర్ణ వక్తుముద్యతః॥౧॥

తత్రాదౌ సంస్కారేషు గర్భాధానమ్। తత్ర ప్రథమరజోదర్శనే దుష్టమాసగ్రహణమ్, సంక్రమాదిఫలం, తత్ర శాన్త్యాది చ పితృకృతప్రయోగదీపికాయాం భట్టకృతప్రయోగరత్నే జ్ఞేయమ్। కించిత్తూచ్యతే। మదనరత్నే నారదః- 'అమారిక్తాష్టమీషష్ఠీద్వాదశీప్రతిపత్స్వపి। పరిఘస్య తు పూర్వార్ధే వ్యతీపాతే చ వైధృతౌ॥ సంధ్యాసూపప్లవే విష్ట్యామశుభం ప్రథమార్తవమ్। రోగీ పతివ్రతా దుఃఖీ పుత్రిణీ భోగభాగినీ॥ పతివ్రతా క్లేశభాగీ సూర్యవారాదిషు క్రమాత్। వైధవ్యం సుతలాభశ్చ మైత్రం శత్రువివర్ధనమ్। మిత్రలాభః శత్రువృద్ధిః కులర్ద్ధిర్బన్ధునాశనమ్। మరణం వంశవృద్ధిశ్చ నిరాహారః కులక్షయః॥ తేజశ్చ సుతనాశశ్చ

కులహానిస్తిథిక్రమాత్॥' గర్గః- 'సుభగా చైవ దుఃశీలా వన్ధ్యా పుత్రసమన్వితా। ధర్మయుక్తా వ్రతఘ్నీ చ పరసంతానమోదినీ॥ సుపుత్రా చైవ దుఃపుత్రా పితృవేశ్మరతా సదా। దీనా ప్రజావతీ చైవ పుత్రాఢ్యా చిత్రకారిణీ॥ సాధ్వీ పతిప్రియా నిత్యం సుపుత్రా కష్టచారిణీ। స్వకర్మనిరతా హింస్రా పుణ్యపుత్రాదిసంయుతా॥ నిత్యం ధనచయాసక్తా పుత్రధాన్యసమన్వితా। మూర్ఖా చాజ్ఞా పుణ్యవతీ దస్రర్క్షాదేః కమాత్ఫలమ్॥' నారదః- 'కులీరవృషచాపాన్త్యనృయుక్కన్యాతులాఘటాః। రాశయః శుభదా జ్ఞేయా నారీణాం ప్రథమార్తవే॥' గర్గః- 'సుభగా శ్వేతవస్త్రా స్యాదృఢవస్త్రా పతివ్రతా। క్షౌమవస్త్రా క్షితీశా స్యాన్నవవస్త్రా సుఖాన్వితా। దుర్భగా జీర్ణవస్త్రా స్యాద్రోగిణీ రక్తవాససా। నీలామ్బరధరా నారీ పుష్పితా విధవా తతః। వస్త్రే స్యుర్విషమా రక్తబిన్దవః పుత్రమాప్నుయాత్। సమాశ్చేత్కన్యకాశ్చేతి ఫలం స్యాత్ప్రథమార్తవే ॥'

అథ స్త్రీసంసర్గవర్జనమాహ వసిష్ఠః- 'ప్రభూతదోషం యది దృశ్యతే తత్పుష్పం తదా శాన్తికకర్మ కార్యమ్। వివర్జయేదేవ తదైకశయ్యాం యావద్రజోదర్శనముత్తమేఽహ్ని॥' జ్యోతిర్నిబన్ధే వసిష్ఠః- 'ఆద్యర్తౌ పౌషశుక్రోర్జమధుశుచినభస్యాశ్వయుక్పాపవారా రిక్తాఽమార్కాష్టషష్ఠయః పితృపరసదనే రాత్రిసంధ్యాపరాహ్ణే।మిశ్రోగ్రా మూలతీక్ష్ణం వివరమనరుణాల్పాధికాస్రం గరాష్టోత్పాతః పాపస్య లగ్నం న సదరుణజరన్నీలచిత్రామ్బరం చ॥ ఆద్యర్తౌ దుర్భగా నారీ విష్కమ్భే చేద్రజస్వలా। వన్ధ్యా చైవాతిగణ్డే చ, శూలే శూలవతీ భవేత్॥ గణ్డే తు పుంశ్చలీ నారీ, వ్యాఘాతే చాత్మఘాతినీ। వజ్రే చ స్వైరిణీ ప్రోక్తా, పాతే చ పతిఘాతినీ॥ పరిఘే మృతవన్ధ్యా చ, వైధృతౌ పతిమారిణీ। శేషాః శుభావహా యోగా యథానామఫలప్రదాః॥'

శాన్తిమాహ ప్రయోగపారిజాతే శౌనకః- 'సార్తవానాం తు నారీణాం శాన్తిం వక్ష్యామి శౌనకః। పఞ్చమేఽహ్ని రజోదర్శన- చతుర్థే వా గ్రహయజ్ఞపురఃసరమ్। తస్మిన్నహని కర్తవ్య ఋతుహోమో విధానతః। ఆచార్యం వరయేత్ప్రాజ్ఞో శాన్తిః। భువనేశ్వరితుష్టయే। హోమార్థం చ జపార్థం చ వరయేహత్విజో బహూన్। యజమానో ద్విజైః సార్ధం శాన్తిహోమం సమాచరేత్॥ గృహాదీశాన దిగ్భాగే దేవతాపూజనాయ చ। ద్రోణప్రమాణధాన్యేన బ్రీహిరాశిత్రయం భవేత్। కుమ్భత్రయం న్యసేద్రాశౌ తన్తువస్త్రాదివేష్టితమ్॥ పూరయేత్తీర్థసలిలైః ప్రతికుమ్భం పృథక్పృథక్। సూక్తేనాథ నవర్చేన ప్రసువ ఆప ఇత్యథ। ఋచా యాః ప్రవతస్తద్వద్గాయత్ర్యా చ తతః క్రమాత్॥ మధ్యకుమ్భే క్షిపేద్ధాన్యమౌషధాని చ హేమ చ। తతశ్చ పఞ్చరత్నాని గన్ధపుష్పాక్షతాదికాన్। ఔషధాని చ వక్ష్యన్తే మునిభిః శాన్తికారణాత్। ఉదుమ్బరః కుశో దూర్వా రాజీవవటబిల్వకాః॥ విష్ణుకాన్తాఽథ తులసీ బర్హిషం శఙ్ఖపుష్పికా।శతావర్యశ్వగన్ధా చ నిర్గుణ్డీ సర్పపద్వయమ్॥ అపామార్గః పలాశశ్చ పనసో జీవకస్తథా। ప్రియఙ్గవశ్వ గోధూమా బ్రీహయోఽశ్వత్థ ఏవ చ॥ క్షీరం దధి చ సర్పిశ్చ

పద్మపత్రం తథోత్పలమ్। కురణ్టకత్రయం గుఞ్జా వచాభద్రకముస్తకాః॥ ద్వాత్రింశదౌషధానీహ యథాసంభవమాహరేత్। మృత్తికాశ్చౌషధాదీని తన్మన్త్రేణ క్షిపేత్క్రమాత్॥ కుమ్భోపరి న్యసేత్పాత్రం కాంస్యం మృద్వేణుతామ్రజమ్। భువనేశ్వరీం న్యసేత్తత్ర ఇన్ద్రాణీం చ పురందరమ్॥ జపేద్గాయత్రిమాహోమాచ్ఛ్రీసూక్తం చ జపేత్తతః। స్పృశన్వై దక్షిణం కుమ్భం ఋత్విగేకో జపేదథ॥ చత్వారి రుద్రసూక్తాని చతుర్మన్త్రోత్తరాణి చ। సంస్పృశన్నుత్తరం కుమ్భం శ్రీరుద్రం రుద్రసంఖ్యయా॥ శన్న ఇన్ద్రాగ్నీ సూక్తం చ తత్రైవ సంస్పృశఞ్జపేత్। కుమ్భస్య పశ్చిమే దేశే శాన్తిహోమం సమాచరేత్॥ దూర్వాభిస్తిలగోధూమైః పాయసేన ఘృతేన చ। తిసృభిశ్చైవ దూర్వాభిరేకైకా చాహుతిర్భవేత్॥ అష్టోత్తరసహస్రం వా శతమష్టోత్తరం తు వా। గాయత్ర్యైవ తు హోతవ్యం హవిరత్ర చతుష్టయమ్॥ తతః స్విష్టకృతం హుత్వా సముద్రాదుర్మిసూక్తతః। సంతతామాజ్యధారాం తాం పూర్ణాహుతిమథాచరేత్॥ అథాఽభిషేకం కుర్వీత ప్రతికుమ్భస్థితోదకైః। ఆపోహిష్ఠేతి నవభిః సూక్తేన చ తతః పరమ్॥ ఇన్ద్రో అఙ్గ తృచేనైవ పావమానైః క్రమేణ తు। ఉభయం శృణవచ్చనః స్వస్తిదావిశ ఏకయా॥ త్రైయమ్బకేన మన్త్రేణ జాతవేదస ఏకయా। సముద్రజ్యేష్ఠా ఇత్యాది త్రాయన్తాం చ త్రిభిః క్రమాత్॥ ఇమా ఆపస్తృచేనైవ దేవస్య త్వేతి మన్త్రతః। మన్త్రేణాథ తమీశానం త్వమగ్నే రుద్ర ఇత్యథ॥ తముష్టుహీతి మన్త్రేణ భువనస్య పితరం తథా। యాతే రుద్రేతి మన్త్రేణ శివసంకల్పమన్త్రతః॥ ఇన్ద్ర త్వా వృషభం పఞ్చమన్త్రైశ్చైవామిషేచయేత్। ధేనుం పయస్వినీం దద్యాదాచార్యాయ చ భూషణైః॥ సదక్షిణమనడ్వాహం ప్రదద్యాద్రుద్రజాపినే। మహాశాన్తిం ప్రజప్యాథ బ్రాహ్మణాన్భోజయేత్తతః॥' ఇతి। నారదః- 'తత్ర శాన్తిం ప్రకుర్వీత ఘృతదూర్వాతిలాక్షతైః। ప్రత్యేకాష్టశతం చైవ గాయత్ర్యా జుహుయాత్తతః॥ స్వర్ణగోభూతిలాన్ద-ద్యాత్సర్వదోషాపనుత్తయే॥' ప్రకారాన్తరం మదనరత్నే జ్ఞేయమ్। విస్తరభయాన్నోచ్యతే। గ్రహణే రజోదర్శనే తు జాతకర్మప్రస్తావే శాన్తిం వక్ష్యామః॥

అథ ప్రథమర్తౌ విశేషః స్మృతిచన్ద్రికాయామ్- 'ప్రథమర్తౌ తు పుష్పిణ్యాః పతిపుత్రవతీస్త్రియః। అక్షతైరాసనం కృత్వా తస్మింస్తాముపవేశయేత్॥ హరిద్రాగన్ధపుష్పాది దద్యుస్తామ్బూలకం స్రజమ్। దీపైర్నీరాజనం కుర్యాత్సదీపే వాసయేద్గృహే। లవణాపూపముద్గాది దద్యాత్తాభ్యః స్వశక్తితః॥' ఇతి । ద్వితీయాద్యృతుషు తన్నియమమాహ పారిజాతే దక్షః- 'అఞ్జనాభ్యఞ్జనే స్నానం ప్రవాసం దన్తధావనమ్। న కుర్యాత్సార్తవా నారీ గ్రహాణామీక్షణం తథా॥' అత్రిరపి- 'వర్జయేన్మధు మాంసం చ పాత్రే ఖర్వే చ భోజనమ్। గన్ధమాల్యే దివాఖాపం తామ్బూలం చాస్యశోధనమ్॥ దగ్ధే శరావే భుఞ్జీత పేయం చాఞ్జలినా పిబేత్॥' మదనరత్నే హారీతః- 'రజఃప్రాప్తావధః శయీత భూమౌ, కార్ష్ణాయసే పాణౌ మృన్మయే వాఽశ్నీయాత్' ఇతి। విష్ణుధర్మే- 'ఆహారం గోరసానాం చ పుష్పాలంకారధారణమ్। అఞ్జనం కఙ్కతం గన్ధాన్పీఠశయ్యాధిరోహణమ్॥ అగ్నిసంస్పర్శనం చైవ వర్జయేత్సా దినత్రయమ్॥' ఇతి। తథా ప్రథమర్తోః పూర్వం స్త్రీగమనం న కార్యమ్; 'ప్రాగ్రజోదర్శనాత్పత్నీం నేయాగత్వా పతత్యధః। వ్యర్థీకారేణ శుక్రస్య బ్రహ్మహత్యామవాప్నుయాత్॥' ఇతి తత్రైవాశ్వలాయనోక్తేః ।-

ఏతత్తు దశవర్షాత్ప్రాగ్జ్ఞేయమ్। ప్రథమత గమనే గౌతమేన విశేషో దర్శితః- 'గౌరీమపి చ రత్యర్థం గచ్ఛేత్పురుష ఆకులః। అన్యథా వీర్యపాతో హి సహస్రకులపాతకః॥' అన్యథాపి తదిచ్ఛయా భవతీతి విజ్ఞానేశ్వరః। తత్ర ఋతౌ గమనమాహ యాజ్ఞవల్క్యః- 'షోడశర్తుర్నిశాః స్త్రీణాం తస్మిన్యుగ్మాసు సంవిశేత్।' ఇతి। అనృతావప్యాహ గౌతమః- 'ఋతావుపేయాత్సర్వత్ర వా ప్రతిషిద్ధవర్జమ్' ఇతి। మనుః- 'ఋతుః స్వాభావికః స్త్రీణాం రాత్రయః షోడశ స్మృతాః। తాసామాద్యాశ్చతస్రస్తు నిన్దితైకాదశీ తథా॥ త్రయోదశీ చ శేషాః స్యుః ప్రశస్తా దశ రాత్రయః॥' మదనరత్నే దేవలః- 'తస్మాన్త్రిరాత్రం చాణ్డాలీ పుష్పితాం పరివర్జయేత్।' ఇతి।

తత్ర తిథ్యాదీనాహ శ్రీధరః- 'షష్ఠ్యష్టమీం పఞ్చదశీం చతుర్థీం చతుర్దశీమప్యుభయత్ర హిత్వా। శేషాః శుభాః స్యుస్తిథయో నిషేకే వారాః శశాఙ్కార్యసితేన్దుజానామ్॥' ఉభయత్ర=పక్షద్వయే। ఆర్యః=గురుః, సితః=శుక్రః, ఇన్దుజః=బుధః। 'విష్ణుప్రజేశరవిమిత్రసమీరపౌష్ణమూలోత్తరావరుణభాని నిషేకకార్యే। పూజ్యాని పుష్యవసు-శీతకరాశ్వచిత్రాదిత్యాశ్చ మధ్యమఫలాః, విఫలాః స్యురన్యే॥' విష్ణ్వాదిదైవత్యనక్షత్రాణ్యుక్తాని-రత్నమాలాయామ్- 'భేశా దస్రయమాగ్నిధాతృశశినః శర్వోఽదితిర్వాక్పతిః కద్రూజాః పితరో భగోఽర్యమరవీ త్వష్టాహ్వయో మారుతః। శక్రాగ్నీ త్వథ మిత్ర ఇన్ద్రనిర్‌ఋతీ తోయం చ విశ్వే విధిర్గోవిన్దో వసవోఽమ్బుపాజచరణాహిర్బుధ్న్యపూషాభిధాః॥' 'ఉత్తరా' శబ్దేనోత్తరాత్రయమ్। అత్ర మూలస్య పూజ్యత్వముక్తమ్। యాజ్ఞవల్క్యేన తు - 'ఏవం గచ్ఛన్ స్త్రియం క్షామాం మఘాం మూలం చ వర్జయేత్।' ఇత్యుక్తమ్। తేన పూర్వత్ర మూలం చిన్త్యమ్।

అత్ర 'సమాసు పుత్రాః, విషమాసు కన్యాః' ఇతి జ్ఞేయమ్; 'యుగ్మాసు పుత్రా జాయన్తే స్త్రియోఽయుగ్మాసు రాత్రిషు।' ఇతి హేమాద్రౌ శఙ్ఖోక్తేః। తత్రాప్యుత్తరోత్తరాః ప్రశస్తాః। తదాహాపస్తమ్బః- 'తత్రాప్యుత్తరోత్తరాః ప్రశస్తాః' ఇతి। తత్రైవ వ్యాసః- 'రాత్రౌ చతుర్థ్యాం పుత్రః స్యాదల్పాయుర్ధనవర్జితః। పఞ్చమ్యాం పుత్రిణీ నారీ, షష్ఠ్యాం పుత్రస్తు మధ్యమః॥ సప్తమ్యామప్రజా యోషిదష్టమ్యామీశ్వరః పుమాన్। నవమ్యాం సుభగా నారీ, దశమ్యాం ప్రవరః సుతః॥ ఏకాదశ్యామధర్మా స్త్రీ, ద్వాదశ్యాం పురుషోత్తమః। త్రయోదశ్యాం సుతా పాపా వర్ణసంకరకారిణీ॥ ధర్మజ్ఞశ్చ కృతజ్ఞశ్చ ఆత్మవేదీ దృఢవ్రతః। ప్రజాయతే చతుర్దశ్యాం, పఞ్చదశ్యాం పతివ్రతా॥ ఆశ్రయః సర్వభూతానాం షోడశ్యాం జాయతే పుమాన్॥' ఇతి। అత్ర చతుర్థదిననిషేధేఽపి- 'స్నాతాం చతుర్థదివసే రాత్రౌ గచ్ఛేద్విచక్షణః।' ఇతి మహాభారతోక్తేః, 'చతుర్థేఽహని స్నాతాయాం యుగ్మాసు వా గర్భం సందధాతి' ఇతి హారీతోక్తేర్వికల్పో జ్ఞేయః। తత్రాపి- 'స్నానం రజస్వలాయాస్తు చతుర్థేఽహని శస్యతే। గమ్యా నివృత్తే రజసి నానివృత్తే కథంచన॥' ఇత్యాపస్తమ్బోక్తేర్వ్యవస్థా జ్ఞేయా ।

అత్ర సర్వాసు యుగ్మాసు గమనమావశ్యకమ్। 'యుగ్మాసు' ఇతి బహువచననిర్దేశాదితి విజ్ఞానేశ్వరః। తచ్చైకస్యాం రాత్రౌ సకృదేవ కార్యమ్; 'సుస్థ ఇన్దౌ సకృత్పుత్రం లక్షణ్యం జనయేత్పుమాన్।' ఇతి యాజ్ఞవల్క్యోక్తేః। ఇదం చర్తౌ గమనమన్యకాలే ప్రతివన్ధాదినా గమనాసంభవే శ్రాద్ధైకాదశ్యాదావపి కార్యమ్। 'బ్రహ్మచార్యేవ పర్వాణ్యాద్యాశ్చతస్రశ్చ వర్జయేత్' ఇతి యాజ్ఞవల్క్యోక్తేః। వ్యాఖ్యాతం చేదం మినాక్షరాయామ్- 'యత్ర శ్రాద్ధాదౌ బ్రహ్మచర్యం విహితం తత్రాప్యతౌ గచ్ఛతో న బ్రహ్మచర్యస్ఖలనదోషః' ఇతి। పర్వాణీతి బహుత్వేనాష్టమీచతుర్దశ్యో-గ్రహణమితి చ। మదనరత్నేఽప్యేవమ్। యత్తు హేమాద్రౌ శివరహస్యే- 'దివా జన్మదినే చైవ న కుర్యాన్మైథునం వ్రతీ। శ్రాద్ధం దత్త్వా చ భుక్త్వా చ శ్రేయోర్థీ న చ పర్వసు॥' ఇతి, -తదనృతువిషయమ్। 'బ్రహ్మచార్యేవ భవతి యత్ర తత్రాశ్రమే వసన్।' ఇతి మనూక్తేః। దర్శాదౌ తు న భవత్యేవ, పర్వణాం పర్యుదస్తత్వాత్। మాధవీయే తు – 'ఋతుకాలం నియుక్తో వా నైవ గచ్ఛేత్స్త్రియం క్వచిత్। తత్ర గచ్ఛన్సమాప్నోతి హ్యనిష్టఫలమేవ తు॥' ఇతి వృద్ధమనూక్తేః। శ్రాద్ధే బ్రహ్మచర్యం నియతమిత్యుక్తమ్। పృథ్వీచన్ద్రోదయేఽప్యేవమ్। - ఏతత్సతి సంభవే జ్ఞేయమ్। అనేకభార్యస్యర్తుయోగపద్యే హేమాద్రౌ కశ్యపః- 'యౌగపద్యే తు తీర్థానాం వివాహక్రమశో వ్రజేత్। రక్షణార్థమపుత్రాం వా గ్రహణక్రమశోఽపి వా॥' ఇతి। గ్రహణమ్-ఋతుగ్రహణమ్। ఋగ్విధానే- విష్ణుర్యోనిం జపేత్సూక్తం యోనిం స్పృష్ట్వా త్రిభిర్వ్రతీ। గర్భాధానం తతః కుర్యాత్సపుత్రో జాయతే ధ్రువమ్॥'

అగమనే దోషమాహ పరాశరః- 'ఋతుస్నాతాం తు యో భార్యాం సంనిధౌ నోపగచ్ఛతి। ఘోరాయాం భ్రూణహత్యాయాం పచ్యతే నాత్ర సంశయః॥' అస్యాపవాదమాహ మదనరత్నే వ్యాసః- 'వ్యాధితో బన్ధనస్థో వా ప్రవాసేష్వథ పర్వసు। ఋతుకాలేఽపి నారీణాం భ్రూణహత్యా ప్రముచ్యతే॥ వృద్ధాం వన్ధ్యామసద్వృత్తాం మృతాపత్యామపుష్పిణీమ్। కన్యాసూం బహుపుత్రాం చ వర్జయేన్ముచ్యతే భయాత్॥' వృద్ధాం=గతరజస్కామ్। గర్భాధానాఙ్గహోమాకరణే ప్రాయశ్చిత్తమాహ పారిజాతే ఆశ్వలాయనః- గర్భాధనస్యాకరణాత్తస్యాం జాతస్తు దుష్యతి। అకృత్వా గాం ద్విజే దత్త్వా కుర్యాత్పుంసవనం పతిః'॥' గర్భాధానం మలమాసగురుశుక్రాస్తాదావపి కార్యమ్। 'ఉత్సవేషు చ సర్వేషు సీమన్తే ఋతుజన్మసు। సురాసురేజ్యయోశ్చైవ మౌఢ్యదోషో న విద్యతే॥' ఇతి జ్యోతిర్నిబన్ధే భృగూక్తేః। ఋతుగమనే పరాశరః- 'ఋతౌ తు గర్భశఙ్కిత్వాత్స్నానం మైథునినః స్మృతమ్। అనృతౌ తు యదా గచ్ఛేచ్ఛౌచం మూత్రపురీషవత్॥' స్త్రీణాం తు న స్నానమ్; 'ఉభావప్యశుచీ స్యాతాం దమ్పతీ శయనం గతౌ। శయనాదుత్థితా నారీ శుచిః స్యాదశుచిః పుమాన్॥ ఇతి వృద్ధశాతాతపోక్తేః॥

అత్ర కశ్చిద్విశేష ఉచ్యతే। తత్ర రాత్రౌ రజసి జననాదౌ చ రాత్రిం త్రిభాగాం కృత్వా ఆద్యభాగద్వయే చేత్పూర్వదినం గ్రాహ్యం, పరతస్తూత్తరదినమితి మితాక్షరాయామ్। యత్తు- 'ప్రాగర్ధరాత్రాత్ప్రాగ్వా సూర్యోదయాత్పూర్వదినం గ్రాహ్యమ్' ఇత్యుక్తం, తత్ర దేశాచారాద్వ్యయవస్థా। తథా సప్తదశదినపర్యన్తం పునా రజోదర్శనే స్నానమాత్రమ్ 3అష్టాదశే ఏకరాత్రం, ఏకోనవింశే ద్వ్యహః, వింశతిప్రభృతి త్రిరాత్రమితి తత ఏవ జ్ఞేయమ్। యత్తు- 'చతుర్దశదినాదర్వాగశుచిత్వం న విద్యతే।' ఇతి, తత్ర స్నానప్రభృతిత్వమభిప్రేతమ్। ఏతచ్చ యస్యా వింశతిదినోత్తరం ప్రాయశో రజస్తత్రైవ। యస్యాస్త్వర్వాక్ ప్రాయశో రజస్తత్రోక్తం స్మృత్యర్థసారే- 'త్రయోదశదినాదూర్ధ్వం ప్రాయో రజోవతీనామేకాదశదినాత్ప్రాగశుచిత్వం నాస్తి। ఏకాదశదినే ఏకరాత్రం, ద్వాదశే ద్విరాత్రం, ఊర్ధ్వం త్రిరాత్రమ్' ఇతి। ప్రయోగపారిజాతేఽప్యేవమ్। రోగజే తు తత్రైవ విశేషః సంగ్రహే- రోగేణ యద్రజః స్త్రీణామన్వహం హి ప్రవర్తతే। నాశుచిస్తు భవేత్తేన యస్మాద్వైకారికం మతమ్॥' ఇతి। కర్మాధికారస్తు రజోనివృత్తావేవ। 'సాధ్వాచారా న తావత్స్యాత్స్నాతాపి స్త్రీ రజస్వలా। యావత్ప్రవర్తమానం హి రజో నైవ నివర్తతే॥' ఇతి శ్రాద్ధహేమాద్రౌ శఙ్ఖోక్తేః। తత్రాపి స్వకాలేఽశుచిరేవేత్యాహ ఋష్యశృఙ్గః- 'రోగజే వర్తమానేఽపి కాలే నిర్యాతి కాలజమ్। తస్మాత్కాలేఽప్రమత్తా స్యాదన్యథా సంకరో భవేత్॥' తథా రజస్వలాపర- రజస్వలాయా రజస్వలాన్తరస్పర్శేఽకామతః స్నానమ్, కామత ఉపవాసః పఞ్చగవ్యాశనం చ। స్వరస్పర్శే। అసవర్ణానాం తు బ్రాహ్మణ్యాః క్షత్రియాదిస్పర్శే క్రమేణ కృచ్ఛ్రపాదోనకృచ్ఛ్రకృచ్ఛ్రాః, క్షత్రియాదీనాం తు కృచ్ఛ్రపాద ఏవ। క్షత్రియాదీనాం హీనవర్ణాస్పర్శే త్రిరాత్రముపవాసః, వైశ్యాశూద్ర్యోః పూర్వయా స్పర్శేఽహోరాత్రం ద్విరాత్రం చ। -ఏతచ్చ కామతః। అకామతస్తు ప్రాక్శుద్ధేరనశనమ్। అకామతశ్చాణ్డాలాదిస్పర్శేష్వనశనమేవ ప్రాక్ శుద్ధేః।కామతస్తు ప్రథమేఽహ్ని త్ర్యహః, ద్వితీయే ద్వ్యహః, తృతీయే ఏకాహః। శ్వస్పర్శే తు ద్వ్యహ ఏకాహో వా। భుఞ్జానాయా-శ్చాణ్డాలాదిస్పర్శే షడ్రాత్రమ్। ఉచ్ఛిష్టయోః స్పర్శే తు కృచ్ఛ్ర ఇత్యాది మితాక్షరాయాం జ్ఞేయమ్। స్మృత్యర్థసారే తు- సర్వత్ర బాలాపత్యాయాః స్పర్శే స్నానే కృతే భుక్తిః పశ్చాదనశనప్రత్యామ్నాయ ఇతి॥ స్నానవిధిం చాహ పరాశరః- 'స్నానే నైమిత్తికే ప్రాప్తే నారీ యది రజస్వలా। పాత్రాన్తరితతోయేన స్నానం కృత్వా వ్రతం చరేత్॥ సిక్తగాత్రా భవేదద్భిః సాఙ్గోపాఙ్గా కథంచన। న వస్త్రపీడనం కుర్యాన్నాన్యద్వాసశ్చ ధారయేత్॥'

అథ రజస్వలాస్నానమ్। దైవజ్ఞవల్లభః- 'బ్రహ్మానురాధాశ్వినసౌమ్యభేషు హస్తానిలాఖణ్డలవాసవేషు। విశ్వార్యమర్క్షోత్తరభాద్రభేషు వరాఙ్గనాస్నాన విధిః ప్రదిష్టః॥' జ్వరే తూశనాః- 'జ్వరాభిభూతా యా నారీ రజసా చ పరిప్లుతా। కథం తస్యా భవేచ్ఛౌచం శుద్ధిః స్యాత్కేన కర్మణా॥ చతుర్థేఽహని సంప్రాప్తే స్పృశేదన్యా తు తాం స్త్రియమ్। సా సచైలాఽవగాహ్యాపః స్నాత్వా స్నాత్వా పునః స్పృశేత్॥ దశ ద్వాదశకృత్వో వా ఆచామేచ్చ పునః పునః। అన్తే చ వాససాం త్యాగస్తతః శుద్ధా భవేత్తు సా॥' ఇతి। -ఇదం చాతురమాత్రే జ్ఞేయమ్।

'ఆతురే స్నాన ఉత్పన్నే దశకృత్వో హ్యనాతురః॥' ఇతి పరాశరోక్తేః। రజసోఽజ్ఞానే తు పరాశరమాధవీయే ప్రజాపతిః- 'అవిజ్ఞాతే మలే సా చ మలవద్వసనా యది। కృతం గృహేషు దుష్టం స్యాచ్ఛుద్ధిస్తస్యాస్త్రిరాత్రతః॥' దేవజానీయే కారికాయామ్- 'ఉచ్ఛిష్టా తు ద్విజాతీనాం రజః స్త్రీ యది పశ్యతి। ఉపవాసమధోచ్ఛిష్టే ఊర్ధ్వోచ్ఛిష్టే త్ర్యహం క్షిపేత్॥' ఇతి।

అథ పుంసవనమ్। ప్రయోగపారిజాతే జాతృకర్ణ్యః- 'ద్వితీయే వా తృతీయే యా మాసి పుంసవనం భవేత్। వ్యక్తే గర్భే భవేత్కార్యం సీమన్తేన సహాథవా॥' వృహస్పతిః- 'తృతీయే మాసి

---

౨ - ఏతత్ప్రభృతిసంస్కారాణాం వేదవిహితత్వ మాహాశ్వలాయనః- 'ఉపనిషది గర్భలమ్భనం పుంసవనమనవలోభనం చ ' ఇతి। అస్య వ్యాఖ్యానం వృత్తౌ నారాయణభట్టేన- 'గర్భో లభ్యతే యేన కర్మణా నిషిక్తం వీర్యమమోఘం చ భవతి తనర్భలమ్భనమ్। పుమఁల్లబ్ధో జాయతే యేన తత్పుంసవనమ్। పుమాంస్తు సన్ యేన నావలుప్యతే తదనవలోభనమ్। వర్ణవికారో ద్రష్టవ్యః పృషోదరాదిత్వాత్। ఏతాని కస్యాంచిదుపనిషద్యామ్నాతాని। న కేవలమేతాని, కిం తర్హి గర్భాధానాదయ ఆత్మజ్ఞానపర్యన్తా మామ్నాతాః। ఇతి। విశేషవిధిశ్చ తత ఏవావగన్తవ్యః।

కర్తవ్యం గృష్టేరన్యత్ర శోభనమ్। గృష్టేశ్చతుర్థే మాసే తు షష్ఠే మాస్యథ వాష్టమే॥ సకృత్ప్రసూతా గృష్టిః। ఏతేన ప్రతిగర్భమపి భవతీతి జ్ఞాయతే। బహ్వృచకారికాఽపి- 'కర్తా స్యాద్దేవరస్తస్యా యస్యాః పత్యురసంభవః।ఆవర్తత ఇదం కర్మ ప్రతిగర్భమితి స్థితిః॥' బ్రాహ్మే- 'గర్భాధానాదిసంస్కర్తా పతిః శ్రేష్ఠతమః స్మృతః। అభావే స్వకులీనః స్యాద్వాన్ధవోఽన్యత్ర గోత్రజః॥' మదనరత్నే సత్యవ్రతః- 'మృతో దేశాన్తరగతో భర్తా స్త్రీ యద్యసంస్కృతా। దేవరో వా గురుర్వాపి వంశ్యో వాపి సమాచరేత్॥' హేమాద్రౌ యమః- 'ప్రథమే మాసి ద్వితీయే వా యదా పుంనక్షత్రేణ చన్ద్రమా యుక్తః స్యాత్' ఇతి। వరాహః- 'హస్తో మూలం శ్రవణః పునర్వసుర్మృగశిరస్తథా పుష్యః। పుంసంజ్ఞకేషు కార్యే-ష్వేతాని శుభాని ధిష్ణ్యాని॥' అనూరాధాపి పుంనక్షత్రమ్। 'అనురాధాన్ హవిషా వర్ధయన్తః' ఇతి శ్రుతేః। గర్గోఽపి- 'పున్నామా శ్రవణస్తిష్యో హస్తశ్చైవ పునర్వసుః। అభిజిత్పౌష్ఠపాచ్చైవ అనూరాధాస్తథాశ్వయుక్॥' నృసింహః- 'రిక్తాం

పర్వ చ నవమీ త్యక్త్వా పుంసవనే శుభాః।' జ్యోతిర్నిబన్ధే వసిష్ఠః- 'మృత్యుశ్చ సౌరేస్తనుహానిరిన్ద్వోర్మృతప్రజా పుంసవనే బుధస్య। కాకీ చ వన్ధ్యా భవతీహ శుక్రే స్త్రీపుత్రలాభో రవిభౌమజీవైః॥' అనవలోభనస్యాప్యయమేవ కాలః। దీపికాయాం తు 'చతుర్థేఽనవలోభనమ్' ఇత్యుక్తమ్।

అథ సీమన్తః। హేమాద్రౌ బైజవాపః- 'అథ సీమన్తోన్నయనం చతుర్థే పఞ్చమే షష్ఠే చ ' ఇతి। వసిష్ఠః- 'చతుర్థే సీమన్తః। సప్తమే మాసి షష్ఠే వాప్యథవాష్టమే।' హేమాద్రౌ శఙ్ఖః- 'గర్భస్పన్దనే సీమన్తోన్నయనం, యావద్వా న ప్రసవః'। కార్ష్ణాజినిః- 'గర్భలమ్భనమారమ్య యావన్న ప్రసవస్తదా। సీమన్తోన్నయనం కుర్యాచ్ఛఙ్ఖస్య వచనం యథా॥' మాసశ్చాత్ర సౌరః సావనో వా। కాలవిధానే- 'చతుర్థషష్ఠాష్టమమాసభాజి సౌరేణ గర్భే ప్రథమే విధేయమ్। సీమన్తకర్మ ద్విజభామినీనాం మాసేఽష్టమే విష్ణుబలి చ కుర్యాత్॥' వసిష్టః- 'చతుర్థే సావనే మాసి షష్ఠే వాప్యథవాఽష్టమే।' జ్యోతిర్నిబన్ధే నారదః- 'అరిక్తాపర్వదివసే కుజజీవార్కవాసరే॥' కాలవిధానే- 'సీమన్తే తిష్యహస్తాదితిహరిశశభృత్పౌష్ణవిధ్యుత్తరాఖ్యాః పక్షచ్ఛిద్రం చ రిక్తాం పితృతిథిమపహాయాపరాః స్యుః ప్రశస్తాః॥' అదితిః = పునర్వసుః। పక్షచ్ఛిద్ర చాహ వసిష్ఠః- 'చతుర్దశీ చతుర్థీ చ అష్టమీ నవమీ తథా। షష్ఠీ చ ద్వాదశీ చైవ పక్షచ్ఛిద్రాహ్వయాః స్మృతాః॥ క్రమాదేతాసు తిథిషు వర్జనీయాశ్చ నాడికాః। భూతా౫ష్ఠ౮మను ౧౪తత్త్వా ౨౫ఙ్క౯దశ౧౦ శేషాస్తు శోభనాః॥' కాలనిర్ణయే- 'శుభసంస్థే నిశానాథే చతుర్థీ చ చతుర్దశీమ్। పౌర్ణమాసీ ప్రశంసన్తి కేచిత్సీమన్తకర్మణి॥' వృహస్పతిః- 'పూర్వపక్షః శుభః ప్రోక్తః కృష్ణశ్చాన్త్యత్రికం వినా। చతుర్దశీ చతుర్థీ చ శుక్లపక్షే శుభప్రదే॥' నారదః- 'విప్రక్షత్రియయోః కుర్యాద్దివా సీమన్తకర్మ తత్। వైశ్య-శూద్రకయోరేతద్దివా నిశ్యపి కేచన॥' వారాః పూర్వోక్తా ఏవ।

ఏతచ్చ సకృదేవ కార్యమితి విజ్ఞానేశ్వరః; 'సకృచ్చ సంస్కృతా నారీ సర్వగర్భేషు సంస్కృతా'। ఇతి దేవలోక్తేః; సకృత్ప్రతిగర్భం వా కార్యమితి హేమాద్రిః; 'సకృఞ్చ కృతసంస్కారాః సీమన్తేన ద్విజస్త్రియః। యం యం గర్భ ప్రసూయన్తే స సర్వః సంస్కృతో భవేత్॥' ఇతి హారీతోక్తేః। 'సీమన్తోన్నయనం కర్మ న స్త్రీసంస్కార ఇష్యతే। కేచిద్గర్భస్య సంస్కారాత్ప్రతిగర్భం ప్రయుఞ్జతే॥' ఇతి హేమాద్రౌ విష్ణువచనాచ్చ । స ఏవ - 'స్త్రీ యద్యకృతసీమన్తా ప్రసూయేత కథంచన। గృహీత పుత్రా విధివత్పునః సంస్కారమర్హతి॥' సీమన్తే భోజనే ప్రాయశ్చిత్తముక్తం పరాశరమాధవీయే ధౌమ్యేన- 'బ్రహ్మౌదనే చ సోమే చ సీమన్తే భోజనే సీమన్తోన్నయనే తథా। జాతకర్మనవశ్రాద్ధే భుక్త్వా చాన్ద్రాయణం చరేత్॥ ఋగ్విధానే తు - ప్రాయశ్చితమ్। 'అరా ఇవే జపేన్మత్రం శతవారం న సంశయః। సీమన్తే చ యదా భుఙ్క్తే ముచ్యతే కిల్బిషాత్తదా॥' ఇతి॥

అథ గర్భిణీతత్పతిధర్మాః। వరాహః- 'సామిపమశనం యత్నాత్ప్రమదా పరివర్జయేదతః ప్రభృతి।' గృహ్యకారికా-'అఙ్గారభస్మాస్థికపాలచుల్లీశూర్పాదికేషూపవిశేన్న నారీ। సోలూఖలాద్యే దృషదాదికే వా యన్త్రే తుపాద్యే న తథోపవిష్టా॥ నో మార్జనీగోమయపిణ్డకాదౌ కుర్యాన్న వారిణ్యవగాహనం సా। అఙ్గారభూత్యా న నఖైర్లిఖేత్క్ష్మాం కలిం వపుర్భఙ్గమథో న కుర్యాత్॥ నో ముక్తకేశీ వివశాఽథ వా స్యాద్దుర్భుజ్య న సంధ్యావసరే న శేతే॥ నామఙ్గలం వాక్యముదీరయేత్సా శూన్యాలయం వృక్షతలం న యాయాత్॥' విష్ణుధర్మోత్తరే- 'కటుతీక్ష్ణకషాయాణి అత్యుష్ణలవణాని చ। ఆయాసం చ వ్యవాయం చ గర్భిణీ వర్జయేత్సదా॥' హేమాద్రౌ కౌణ్డిన్యః- 'ముణ్డనం పిణ్డదాన చ ప్రేతకర్మ చ సర్వశః। న జీవత్పితృకః కుర్యాద్గుర్విణీపతిరేవ చ॥' మితాక్షరాయామ్- 'ఉదన్వతోఽమ్భసి స్నానం నవకేశాదికర్తనమ్। అన్తర్వత్న్యాః పతిః కుర్యాన్న ప్రజా జాయతే ధ్రువమ్॥' పృథ్వీచన్ద్రోదయే గారుడే- 'గయాయాం పిణ్డదానస్య న కదాచిన్నిరాక్రియా॥' అత్ర కాలే దాప్రత్యయస్మృతేర్నిపిద్ధకాలస్యైవాపవాదో న తు జీవరిపతృకగర్భిణీపత్యాశౌచాదినిమిత్తస్య; నిమిత్తసంయోగస్య కాలసంయోగాద్భేదేనాపవాదాభావాత్, అగ్నిహోత్రవద్యావజ్జీవపరత్వాభావాత్। అన్యథాశౌచేఽపి గయాయాత్రా శ్రాద్ధం చ స్యాత్। యత్ర నిమిత్తసయోగస్యాపవాదో యథాశౌచేఽగ్నిహోత్రాదేః, యథా వా జీవత్పితృకస్యాపవాదో మాతుర్గయాన్వష్టకాదౌ తదేవ భవతి, నాన్యదితి సంక్షేపః।

ప్రయోగపారిజాతే కశ్యపః- 'గర్భిణీ కుఞ్జరాశ్వాదిశైలహమ్ర్యాధిరోహణమ్। వ్యాయామం

---

౨ - సోఽయం మన్త్ర-"అరా ఇవేదచరమా అహేవ ప్రప్ర జాయన్తే అకవా మహోభిః। పృశ్నేః పుత్రా ఉపమాసో రభిష్ఠాః స్వయా మత్యా సమిమిక్షుః॥" ఇతి। (ఋ. సం. అం ४ అం ३)
అస్యార్థః- 'అరా ఇవేత్ రథశఙ్కవ ఇవ అచరమా అనికృష్టాః సర్వసమాః సహైవోత్పన్నాశ్చైర్థః। అహేవ మహానీవ। దివసా యథా సర్వేఽపి షష్టిఘటికారమకాః తద్వత్సప్తసఖ్యో- పేతసప్తగణరూపేణ సమా ఇత్యర్థః। అనేన దృష్టాన్తద్వయేన వైసాదృశ్యాభావః ప్రతిపాదితః। ఏవముక్తలక్షణా మహోభిమ్తేజోభిః ప్రప్రజాయన్తే ప్రకర్షేణ ప్రాదుర్భవన్తి। తే చాకవా. అనల్పాః। యద్వా మహోభిరిత్యస్య విశేషణమ్। పృశ్నేర్మాధ్యమికాయా వాచో గోరూపాయా అన్తరిక్షస్య వా (పుత్రాః) పుత్రస్థానీయాః ఉపమాసః ప్రత్యేకం సమానా. రభిష్ఠాః ప్రకృష్టవేగాః। ఏవం మహానుభావా మరుతః స్వయా మత్యా స్వకీయయైవాను-గ్రహబుద్ధ్యా సంమిమిక్షుః వృష్టయా సమ్యక్ సిఞ్చన్తి' ఇతి। మన్త్రస్యాస్య మరుద్దేవతావిషయత్వాత్తేషామేవాస్మి- న్ప్రకరణే శుద్ధికరణసామర్థ్యమితి వివేకః। శీఘ్రగమనం శకటారోహణం త్యజేత్॥ శోకం

రక్తవిమోక్షం చ సాధ్వసం కుక్కుటాసనమ్। వ్యవసాయం దివాస్వాపం రాత్రౌ జాగరణం త్యజేత్॥' మదనరత్నే స్కాన్దే– 'హరిద్రాం కుఙ్కుమం చైవ సిన్దూరం కజ్జలం తథా। కూర్పాసకం చ తామ్బూలం మాఙ్గల్యాభరణం శుభమ్॥ కేశసంస్కారకవరీ కరకర్ణవిభూషణమ్। భర్తురాయుష్యమిచ్ఛన్తీ వర్జయేద్గర్భిణీ న హి॥' బృహస్పతిః – 'చతుర్థే మాసి షష్ఠే వాప్యష్టమే గర్భిణీ యదా। యాత్రా నిత్యం వివర్జ్యా స్యాదాషాఢే తు విశేషతః॥' యాజ్ఞవల్క్యః– 'దౌహృదస్యాప్రదానేన గర్భో దోషమవాప్నుయాత్। వైరూప్యం మరణం వాపి తస్మాత్కార్యం ప్రియం స్త్రియాః॥' దౌహృదం=గర్భిణీప్రియమ్। తత్రైవాశ్వలాయనః– 'వపనం మైథునం తీర్థం వర్జయేద్గర్భిణీపతిః। శ్రాద్ధం చ సప్తమాన్మాసాదూర్ధ్వం నాన్యత్ర వేదవిత్॥' శ్రాద్ధం=తద్భోజనమితి ప్రయోగపారిజాతః। కాలవిధానే ముహూర్తదీపికాయాం చ – 'క్షౌరం శవానుగమనం నఖకృన్తనం చ యుద్ధాది వాస్తుకరణం త్వతిదూరయానమ్। ఉద్వాహమౌపనయనం జలధేశ్చ గాహమాయుఃక్షయార్థమితి గర్భిణికాపతీనామ్॥' రత్నసంగ్రహే గాలవః– 'దహనం వపనం చైవ చౌలం వై గిరిరోహణమ్। నావ ఆరోహణం చైవ వర్జయేద్గర్భిణీపతిః॥' అన్యత్రాపి – 'ప్రవ్యక్తగర్భాపతిరబ్ధియానం మృతస్య వాహం క్షురకర్మసఙ్గమ్। తస్యాం తు యత్నేన గయాదితీర్థం యాగాదికం వాస్తువిధి న కుర్యాత్॥ ప్రవ్యక్తగర్భా వనితా భవేన్మాసత్రయాత్పరమ్। షణ్మాసాత్పరతః సూతిర్నవమేఽరిష్టవాసినీ॥'

అథ సూతికాగృహప్రవేశః। గర్గః– 'రోహిణ్య్యన్త్యవపౌష్ణేషు స్వాతీవరుణయోరపి। పునర్వసౌ పుష్యహస్తధనిష్ఠాత్ర్యుత్తరాసు చ॥ మైత్రే త్వాష్ట్రే తథాఽశ్విన్యాం సూతికాగారవేశనమ్॥' – ఏతచ్చ సంభవే; 'ప్రసూతిసమయే కాలే సద్య ఏవ ప్రవేశయేత్।' ఇతి వసిష్ఠోక్తేః। తచ్చ నైర్ఋత్యాం కార్యమ్; 'వారుణ్యాం భోజనగృహం నైర్ఋత్యాం సూతికాగృహమ్।' ఇతి వసిష్ఠోక్తేః। విష్ణుధర్మే– 'దశాహం సూతికాగారమాయుధైశ్చ విశేషతః। వహ్నినా తిన్దుకాలాత్రైః పూర్ణకుమ్భైః ప్రదీపకైః। ముసలేన తథా వారివర్ణకైశ్చిత్రితేన చ॥' ఇతి॥

జాతకర్మసంస్కారః।—

అథ జాతకర్మ। పారిజాతే వసిష్ఠః– 'శ్రుత్వా జాతం పితా పుత్రం సచైలం స్నానమాచరేత్॥' మనుః – 'ప్రాఙ్నాభివర్ధనాత్పుంసో జాతకర్మ విధీయతే।' వర్ధనం=ఛేదనమ్। హేమాద్రౌ। బైజవాపః 'జన్మనోఽనన్తరం కార్యం జాతకర్మ యథావిధి। దైవాదతీతకాలం చేదతీతే సూతకే భవేత్॥' పృథ్వీచన్ద్రోదయే విష్ణుధర్మే– 'అచ్ఛిన్ననాభి కర్తవ్యం శ్రాద్ధం వై పుత్రజన్మని॥' 'పుత్ర'పదేన కన్యాపి గృహ్యతే। తదాహ తత్రైవ కార్ష్ణాజినిః– 'ప్రాదుర్భావే పుత్రపుత్ర్యోర్గ్రహణే చన్ద్రసూర్యయోః। స్నాత్వాఽనన్తరమాత్మీయాన్ పితౄన్ శ్రాద్ధేన తర్పయేత్॥' ఏతచ్చ

రాత్రావపి కార్యమ్; 'పుత్రజన్మని యాత్రాయాం శర్వర్యాం దత్తమక్షయమ్।' ఇతి తత్రైవ వ్యాసోక్తేః। బైజవాపః–

'జాతమాత్రకుమారస్య జాతకర్మ విధీయతే। స్తనప్రాశనతః పూర్వం నాభికర్తనతోఽపి వా॥' ఏతేన నైమిత్తికమపీదం జాతేష్టివదాశౌచాన్తే కార్యమితి శఙ్కా పరస్తా। 'జాతే కుమారే పితౄణామామోదాత్పుణ్యం తదహః।' ఇతి హారీతోక్తేశ్చ। అత్ర శ్రాద్ధమామేన హేమ్నా వా కార్యమిత్యుక్తం। పృథ్వీచన్ద్రోదయే ఆదిత్యపురాణే– 'జాతశ్రాద్ధే తు పక్వాన్నం న దద్యాద్బ్రాహ్మణేష్వపి।' ఇతి। హేమాద్రిస్తు– 'పుత్రజన్మని కుర్వీత శ్రాద్ధం హేమ్నైవ బుద్ధిమాన్। న పక్వేన న చామేన కల్యాణాన్యభికామయన్॥' ఇతి సంవర్తోక్తేర్హేమ్నైవేత్యాహ। ఏతచ్చ జననాశౌచే మరణాశౌచే చ కార్యమిత్యాహ మితాక్షరాయాం ప్రజాపతిః – 'ఆశౌచే తు సముత్పన్నే పుత్రజన్మ యదా భవేత్। కర్తుస్తాత్కాలికీ శుద్ధిః పూర్వాశౌచేన యుద్ధ్యతి॥' కేచిత్తు – 'మృతాశౌచస్య మధ్యే తు పుత్రజన్మ యదా భవేత్। ఆశౌచాపగమే కార్యం జాతకర్మ యథావిధి॥' ఇతి స్మృతిసంగ్రహోక్తేరాశౌచాన్తే కార్యమిత్యాహుః। స్మృత్యర్థసారేఽపి వికల్ప ఉక్తః– 'మృదుధ్రువచరక్షిప్రభేష్వేషాముదయేషు చ। గురౌ శుక్రేఽథవా కేన్ద్రే జాతకర్మ చ నామ చ॥ మృద్వాదిలక్షణమాహ శ్రీధరః– 'రోహిణ్యుత్తరభం స్థిరం గిరిశమూలేన్ద్రోరగా దారుణం క్షిప్రం చాశ్విదినేశపుష్యమనలేన్ద్రాగ్నీ తు సాధారణమ్। ఉగ్రం పూర్వమఘాన్తకం మృదుగతి త్వాష్ట్రాన్త్యమైత్రం చరం విష్ణుస్వాతిశతోడువస్వదితయః కుర్యుః స్వసంజ్ఞాఫలమ్॥' అత్ర సర్వత్ర జాతకర్మనామకర్మాదావుక్తకాలాతిక్రమే నక్షత్రాదికం జ్ఞేయమ్; 'దేశకాలోపఘాతాద్యైః కాలాతిక్రమణం యది। అనస్తగేజ్యేన్దుసితే తత్కార్యం చోత్తరాయణే॥' ఇతి మదనరత్నే నారదోక్తేః। బృహస్పతిరపి– 'ముఖ్యాలాభె విధిజ్ఞేన విధిశ్చిన్త్యోఽప్రమాదతః। నక్షత్రతిథిలగ్నానాం విచార్యైవం పునః పునః॥' సూతకే సంధ్యాదౌ విశేషం వక్ష్యామః॥

దుష్టజన్మనిదానమ్।—

అథ జన్మని దుష్టకాలాః। తత్ర గణ్డాన్తో జ్యోతిర్నిబన్ధే నారదః– 'పూర్ణానన్దాఖ్యయోస్తిథ్యోః సంధిర్నాడీద్వయం తథా। గణ్డాన్తం మృత్యుదం జన్మయాత్రోద్వాహవ్రతాదిషు॥ కులీరసింహయోః కీటచాపయోర్మీనమేషయోః। గణ్డాన్తమన్తరాలం స్యాద్ఘటికార్ధం మృతిప్రదమ్॥ సార్పేన్ద్రపౌష్ణభేష్వన్త్యషోడశాంశా భసంధయః। తదగ్రభేష్వాద్యపాదా భానాం గణ్డాన్తసంజ్ఞకాః॥' రత్నమాలాయామ్– 'పౌష్ణాశ్విన్యోః సార్పపిత్ర్యర్క్షయోశ్చ యచ్చ జ్యేష్ఠామూలయోరన్తరాలమ్। తద్భణ్డాన్తం స్యాచ్చతుర్నాడికం హి యాత్రాజన్మోద్వాహకాలేష్వనిష్టమ్॥' రత్నసంగ్రహే నవనీతారిష్టే– 'సర్వేషాం గణ్డజాతానాం

పరిత్యాగో విధీయతే। వర్జయేద్దర్శనం శ్రావం తచ్చ షాణ్మాసికం భవేత్॥ తిథ్యర్ధగణ్డే పితృమాతృనాశో లగ్నే తు సంధౌ తనయస్య నాశః। సర్వేషు నో జీవతి హన్తి బన్ధూన్ జీవన్పునః స్యాద్బహువారణాశ్వః॥' అథైషాం దానముత్తరగార్గ్యే– 'తిథిగణ్డే త్వనడ్వాహం నక్షత్రే ధేనురుచ్యతే। కాఞ్చనం లగ్నగణ్డే తు గణ్డదోషో వినశ్యతి॥ ఉత్తరే తిలపాత్రం స్యాత్పుష్యే గోదానముచ్యతే। అజాప్రదానం త్వాష్ట్రే స్యాత్పూర్వాషాఢే చ కాఞ్చనమ్॥ ఉత్తరాపుష్యచిత్రాసు పూర్వాషాఢోద్భవస్య చ। కుర్యాచ్ఛాన్తిం ప్రయత్నేన నక్షత్రాకారజం బుధః॥'

అథాశ్లేషాఫలమ్। 'మూర్ధాస్యనేత్రగలకాంసయుగం చ బాహుహృజ్జానుగుహ్యపద మిత్యహిదేహభాగః।

బాణాద్రినేత్రహుతభుక్ఛ్రుతినాగరుద్రషణ్నన్దపఞ్చశిరసః క్రమశస్తు నాడ్యః॥ రాజ్యం పితృక్షయో మాతృనాశః కామక్రియారతిః। పితృభక్తో బలీ స్వఘ్నస్త్యాగీ భోగీ ధనీ క్రమాత్॥'

అథ జ్యేష్ఠాఫలమ్ । బ్రహ్మయామలే– 'జ్యేష్ఠాదౌ జననీమాతా ద్వితీయే జననీపితా। తృతీయే జననీభ్రాతా స్వయం మాతా చతుర్థకే॥ ఆత్మానం పఞ్చమే హన్తి షష్ఠే గోత్రక్షయో భవేత్। సప్తమే చోభయకులం జ్యేష్ఠభ్రాతరమష్టమే॥ నవమే శ్వశురం హన్తి సర్వం హన్తి దశాంశకే॥" ఇతి॥

అథ మూలఫలమ్। భల్లాటః– 'అభుక్తమూలసంభవం పరిత్యజేత్తు బాలకమ్। సమాష్టకం పితాఽథవా న తన్ముఖం విలోకయేత్॥ తదాద్యపాదకే పితా ద్వితీయకే జనన్యథ। ధనక్షయస్తృతీయకే చతుర్థకః శుభావహః॥ ప్రతీపమన్త్యపాదతః ఫలం తదేవ సార్పభే।' అభుక్తమూలం త్వాహ వృద్ధవసిష్ఠః– 'జ్యేష్ఠాన్తే ఘటికా చైకా మూలాదౌ ఘటికాద్వయమ్। అభుక్తమూలమిత్యాహుస్తత్ర జాతం శిశుం త్యజేత్॥' కేచిజ్జ్యేష్ఠాన్త్యం మూలాద్యం చ పాదమభుక్తమూలమాహుః। కశ్యపసంహితాయాం త్వన్యథోక్తమ్– 'మూలాద్యపాదజో హన్తి పితరం తు ద్వితీయజః। మాతరం స్వాం తృతీయోఽర్థాన్ సుహృదం తత్తురీయజః॥ ఫలం తదేవ సార్పర్క్షే ప్రతీపం త్వన్త్యపాదతః॥'

అథ మూలవృక్షః। జయార్ణవే– 'మూలం స్తమ్భం త్వచా శాఖా పత్రం పుష్పం ఫలం శిఖా। వేదాశ్చ మునయశ్చైవ దిశశ్చ వసవస్తథా॥ నన్దా వాణా రసా రుద్రా మూలభేదః ప్రకీర్తితః।

మూలే మూలవినాశాయ స్తమ్భే హానిర్ధనక్షయః॥ త్వచి భ్రాతృవినాశాయ శాఖా మాతృవినాశకృత్। పత్రే సపరివార: స్యాత్పుష్పేషు నృపవల్లభః॥ ఫలేషు లభతే రాజ్యం శిఖాయామల్పజీవితమ్॥' అన్యత్ర త్వన్యథోక్తమ్– 'మూలే సప్తఘటీషు మూలహననం, స్తమ్భేఽష్టసు స్వక్షయం, త్వగ్దిగ్బన్ధువినాశనం, చ విటపే రుద్రైర్వతో మాతులః। పత్రేఽర్కైః సుకృతీ, తు బాణకుసుమే మన్త్రీ, ఫలే సాగరై రాజా, వహ్ని శిఖాల్పమాయురితి సమ్మూలాద్విపే స్యాత్ఫలమ్॥ 'భూపాలవల్లభః– 'వృషాలిసిహేషు ఘటే చ మూలే దివి స్థితం, యుగ్మతులాఙ్గనాన్త్యే। పాతాలగం, మేషధనుఃకులీరనక్రేషు మర్త్యేష్వితి సంస్మరన్తి॥ స్వర్గే మూలే భవేద్రాజ్యం పాతాలే చేద్ధనాగమః। మర్త్యలోకే యదా మూలం తదా శూన్యం సమాదిశేత్॥'

వసిష్ఠః– 'నైర్ఋత్యభోద్భూతసుతః సుతా వా క్షిప్రాదవశ్యం శ్వశురం నిహన్తి। తదన్త్యపాదే జనితో న హన్తి తస్యోత్క్రమేణాహిభవే కలత్రమ్॥ సురేశతారాజనితా ధవాగ్రజం ద్విదైవతారాజనితా తు దేవరమ్। పురన్దర్క్షే జనితః సుతస్తథా స్వస్యాగ్రజం హన్తి న పుత్రికా యది॥' ప్రయోగపారిజాతే– 'మూలజా శ్వశురం హన్తి వ్యాలజా చ తదఙ్గనామ్। మాహేన్ద్రజాఽగ్రజం హన్తి దేవరం తు ద్విదైవజా॥' నృసింహప్రసాదే– 'ధవాగ్రజం హన్తి సురేన్ద్రజాతా తథైవ పత్న్యా భగినీం పుమాంశ్చ। ద్విదైవైజా దేవరమాశు హన్యాద్భార్యానుజామాశు నిహన్తి సూనుః॥ పత్న్యగ్రజామగ్రజం వా హన్తి జ్యేష్ఠర్క్షజః పుమాన్। తథా భార్యాస్వసారం వా శాలకం వా ద్విదైవజః॥ కన్యకా దేవరం హన్తి విశాఖాన్త్యసముద్భవా। ఆద్యపాదత్రయే నైవ ఆద్యమే తు పుమాన్భవేత్॥ న హన్యాద్దేవరం కన్యా తులామిశ్రా ద్విదైవజా। తదృక్షాన్త్యోద్భవా వర్జ్యా దుష్టా వృశ్చికపుచ్ఛవత్॥ చిత్రాద్యర్ధే పుష్యమధ్యే ద్విపాదే పూర్వాషాఢాధిష్ణ్యపాదే తృతీయే। జాతః పుత్ర చోత్తరాద్యే విధత్తే మాతాపిత్రోర్భ్రాతరం బాలనాశమ్॥ ద్విమాసం చోత్తరాదోషః పుష్యే చైవ త్రిమాసకః। పూర్వాషాఢాష్టమే మాసి చిత్రా షాణ్మాసికం ఫలమ్॥ నవమాసం తథాశ్లేషా మూలే చాష్టకవర్షకమ్। జ్యేష్ఠా పఞ్చదశే మాసి పుత్రదర్శనవర్జితా॥'

వసిష్ట:– 'వ్యతీపాతేఽఙ్గహానిః స్యాత్పరిఘే మృత్యుమాదిశేత్। వైధృతౌ పితృహానిః స్యాన్న ష్టేన్దావన్ధతాం వ్రజేత్। మూలే సమూలనాశః స్యాత్కులనాశో ధృతౌ భవేత్। వికృతాఙ్గశ్చ హీనశ్చ సంధ్యయోరుభయోరపి॥ పర్వణ్యపి ప్రసూతౌ చ సర్వారిష్టభయప్రదః। తద్వత్సదన్తజాతశ్చ పాదజాతస్తథైవ చ॥ విపరీతప్రసూతౌ తు నాభినాలేన వేష్టితః। రాష్ట్రస్య నృపతేశ్చైవ స్వస్యాపి చ వినాశకః॥ తస్మాచ్ఛాన్తిం ప్రకుర్వీత గ్రహాణాం క్రూరచేతసామ్॥ 'గర్గః– 'కృష్ణాం చతుర్దశీం షోఢాం కుర్యాదాదౌ శుభం స్మృతమ్। ద్వితీయే పితరం హన్తి

తృతీయే హన్తి మాతరమ్॥ చతుర్థే మాతులం హన్తి పఞ్చమే వంశనాశనమ్। షష్ఠే తు ధననాశః స్యాదాత్మనో వంశనాశనమ్॥ తస్మాత్సర్వప్రయత్నేన శాన్తిం కుర్యాద్విధానతః॥'

తద్దోషనిరాసార్థం శాన్త్యాదివిధిః।—

అథ పిత్రోర్నక్షత్రే జన్మదోషః। తత్ర దేవకీర్తిః– 'యద్యేకస్మిన్ధిష్ణ్యే జాయన్తే దుహితరోఽథ వా పుత్రాః। పితురన్తకరా హ్యేతే యద్యపరే ప్రీతిరతులా స్యాత్॥' గర్గః– 'ఏకస్మిన్నేవ నక్షత్రే భ్రాత్రోర్వా పితృపుత్రయోః। ప్రసూతిశ్చేత్తయోర్మృత్యుర్భవేదేకస్య నిశ్చితమ్॥' శౌనకః– 'గ్రహణే చన్ద్రసూర్యస్య ప్రసూతిర్యది జాయతే। వ్యాధిపీడా తదా స్త్రీణామాదౌ తు ఋతుదర్శనాత్॥ ఇత్థం సంజాయతే యస్య తస్య మృత్యుర్న సంశయః॥' శాన్తిస్తు– 'తదృక్షాధిపతే రూపం సువర్ణేన ప్రకల్పయేత్। సూర్యగ్రహే సూర్యరూపం హైమం, చన్ద్రం తు రాజతమ్॥ రాహురూపం ప్రకుర్వీత నాగేనైవ విచక్షణః।' నాగః=సీసమ్। 'త్రయాణాం చైవ రూపాణాం స్థాపనం తత్ర కారయేత్॥' 'ఆకృష్ణేన', 'ఆప్యాయస్వ', 'స్వర్భానోః' ఇతి పూజామన్త్రాః। నక్షత్రదేవతాయాస్తన్మన్త్రేణ। 'సంపూజ్య తు యజేత్సూర్యం సమిద్భిశ్చార్కసంభవైః। చన్ద్రగ్రహే చ పాలాశైదూర్వాభీ రాహుమేవ చ॥ సమిద్భిర్బ్రహ్మవృక్షస్య భేశాయ జుహుయాద్బుధః। ఆజ్యేన చరుణా చైవ తిలైశ్చ జుహుయాత్తతః॥ పఞ్చగవ్యైః పఞ్చరత్నైః పఞ్చత్వక్పఞ్చపల్లవైః। జలైరోషధికల్కైశ్చ అభిషేకం సమాచరేత్। మన్త్రైర్వారుణసంభూతైరాపోహిష్ఠాదిభిస్త్రిభిః॥ ఇమం మే గఙ్గే పురతస్తత్త్వాయామీతి మన్త్రకైః। యజమానస్తతో దద్యాద్భక్త్యా ప్రతికృతిత్రయమ్॥' ఇతి।

మాత్స్యే– 'అకాలప్రసవా నార్యః కాలాతీతప్రజాస్తథా। వికృతప్రసవాశ్చైవ యుగ్మప్రసవ కాస్తథా॥ అమానుషా అముణ్డాశ్చ అజాతవ్యఞ్జనాస్తథా। హీనాఙ్గా అధికాఙ్గాశ్చ జాయన్తే యది వా స్త్రియః॥ పశవః పక్షిణశ్చైవ తథైవ చ సరీసృపాః। వినాశం తస్య దేశస్య కులస్య చ వినిర్దిశేత్॥ నిర్వాసయేత్తాన్ నగరాత్తతః శాన్తిం సమాచరేత్॥' పాద్మే– 'ఉపరి ప్రథమం యస్య జాయన్తే చ శిశోర్ద్విజాః। దన్తైర్వా సహ యస్య స్యాజ్జన్మ భార్గవసత్తమ॥ ద్వితీయే చ తృతీయే చ చతుర్థే పఞ్చమే తథా। యదా దన్తాశ్చ జాయన్తే మాసే చైవ మహద్భయమ్॥ మాతరం పితరం వాథ ఖాదేదాత్మానమేవ చ। గజపృష్ఠగతం బాలం నౌస్థం వా స్థాపయేద్ద్విజ॥ తదభావే తు ధర్మజ్ఞ కాఞ్చనే వా వరాసనే। సర్వౌషధైః సర్వగన్ధైర్బీజైః పుష్పైః ఫలైస్తథా॥ పఞ్చగవ్యేన రత్నైశ్చ పతాకాభిశ్చ భార్గవ। స్థాలీపాకేన ధాతారం పూజయేత్తదనన్తరమ్॥ సప్తాహం చాత్ర కర్తవ్యం తథా బ్రాహ్మణభోజనమ్। భద్రాసనే నివేశ్యైనం మృద్భిర్మాల్యైః ఫలైస్తథా॥ సర్వౌషధైః సర్వగన్ధైః సర్వబీజైస్తథైవ చ। స్నాపయేత్పూజయేచ్చాత్ర వహ్నిం సోమం సమీరణమ్॥ పర్వతాంశ్చ తథా ఖ్యాతాన్దేవదేవం చ కేశవమ్। ఏతేషామేవ జుహుయాద్ఘృతమగ్నౌ

యథావిధి। బ్రాహ్మణానాం తు దాతవ్యా తతః సంపూజ్య దక్షిణా॥' బ్రహ్మయామలే— 'ప్రథమం దన్తనిర్ముక్తిరూర్ధ్వం వాలస్య చేద్భవేత్। క్లేశాయ మాతులస్యేహ తదా ప్రోక్తా మనీషిభిః॥ సౌవర్ణం రాజతం వాపి తామ్రం కాంస్యమయం తు వా। దధ్యోదనేన సంపూర్ణం పాత్రం దద్యాచ్ఛిశోః కరే। సమన్నం భాజనం దత్త్వా స పశ్యేన్మాతులః శిశుమ్॥ సాలంకారం సవస్త్రం చ శిశుమాలిఙ్గయ సాదరమ్॥' తత్ర మన్త్రః– 'రక్ష మాం భాగినేయ త్వం రక్ష మే సకలం కులమ్। గృహీత్వా భాజనం సాన్నం ప్రసన్నో భవ సర్వదా॥ నిర్విఘ్నం కురు కల్యాణం నిర్విఘ్నాం చ స్వమాతరమ్। మయ్యాత్మానమధిష్ఠాప్య చిరం జీవ మయా సహ॥ ఏవం కృతే విధానే తు విఘ్నః కోఽపి న జాయతే॥' ఇతి॥

అథ త్రికప్రసవశాన్తిః। శాన్తి సర్వస్వే– 'సుతత్రయే సుతా చేత్స్యాత్తత్ర్యే వా సుతో యది। మాతాపిత్రోః కులస్యాపి తదాఽనిష్టం మహద్భవేత్॥ జ్యేష్ఠనాశో ధనే హానిర్దుఃఖం వా సుమహద్భవేత్। తత్ర శాన్తిం ప్రకుర్వీత విత్తశాఠ్యవివర్జితః॥ జాతస్యైకాదశాహే వా ద్వాదశాహే శుభే దినే। ఆచార్యమృత్విజో వృత్వా గ్రహయజ్ఞపురఃసరమ్॥ బ్రహ్మవిష్ణుమహేశేన్ద్రప్రతిమాః స్వర్ణతః కృతాః। పూజయేద్ధాన్యరాశిస్థకలశోపరి శక్తితః॥ పఞ్చమే కలశే రుద్రం పూజయేద్రుద్రసంఖ్యయా। రుద్రసూక్తాని చత్వారి శాన్తిసూక్తాని సర్వశః॥ ద్విజ ఏకో జపేద్ధోమకాలే శుచిసమాహితః। ఆచార్యో జుహుయాత్తత్ర సమిదాజ్యతిలాంశ్చరుమ్॥ అష్టోత్తరసహస్రం వా శతం వా త్రిశతం తు వా। దేవతాభ్యశ్చతుర్వక్రాదిభ్యో గ్రహపురఃసరమ్। బ్రహ్మదిమన్త్రైరిన్ద్రస్య యత ఇన్ద్ర భయామహే। తతః స్విష్టకృతం హుత్వా బలిం పూర్ణాహుతిం తతః॥ అభిషేకం కుటుమ్బస్య కృత్వాచార్యం ప్రపూజయేత్। హిరణ్యం ధేనురేకా చ ఋత్విజాం దక్షిణా తతః॥ ఆజ్యస్య వీక్షణం కృత్వా శాన్తిపాఠం తు కారయేత్। ప్రతిమా గురవే దత్త్వా ఉపస్కరసమన్వితాః॥ బ్రాహ్మణాన్భోజయేచ్ఛక్త్యా దీనానాథాంశ్చ తర్పయేత్। ఏవం శాన్తివిధానేన సర్వారిష్టం ప్రలీయతే॥' ఇతి। అన్యేషు మూలాద్ర్యక్షేషు శాన్త్యాది ప్రయోగపారిజాతే మత్కృతే శాన్తిరత్నే చ జ్ఞేయమ్॥

షష్ఠీపూజనమ్।—

మితాక్షరాయాం మార్కణ్డేయః– 'రక్షణీయా తథా షష్ఠీ నిశా తత్ర విశేషతః। రాత్రౌ జాగరణం కార్యం జన్మదానాం తథా బలిః। పురుషాః శస్త్రహస్తాశ్చ నృత్యగీతైశ్చ యోషితః। రాత్రౌ జాగరణం కుర్యుర్దశమ్యాం చైవ సూతకే॥ వ్యాసః– 'సూతికావాసనిలయా జన్మదా నామ దేవతాః। తాసాం యాగనిమిత్తం తు శుద్ధిర్జన్మని కీర్తితా॥

విష్ణూక్తేః। గృహ్యపరిశిష్టేఽపి - 'జననాద్దశరాత్రే వ్యుష్టే శతరాత్రే సంవత్సరే వా నామకరణమ్।' వ్యుష్టే=అతీతే। జ్యోతిర్నిబన్ధే గర్గః- 'అమాసంక్రాన్తివిష్ట్యాదౌ ప్రాప్తకాలేఽపి నాచరేత్॥' శ్రీధరః - 'మిత్రాదిత్యమఘోత్తరాశతభిషక్స్వాతీధనిష్ఠాచ్యుతప్రాజేశాశ్వశశాఙ్కపౌష్ణదినకృత్సుష్వేషు రాశౌ స్థిరే। ఛిద్రాం పఞ్చదశీం విహాయ నవమీం శుద్ధేఽష్టమే భార్గవజ్ఞాచార్యామృతపాదభాగదివసే నామాని కుర్యాచ్ఛిశోః॥' మనుః - 'శర్మాన్తం బ్రాహ్మణస్య స్యాద్వర్మాన్తం క్షత్రియస్య తు। వైశ్యస్య ధనసంయుక్తం శూద్రస్య ప్రేష్యసంయుతమ్॥' మదనరత్నే నారదీయే - 'సూతకాన్తే నామకర్మ విధేయం స్వకులోచితమ్। నామ పూర్వం తు మాసస్య మఙ్గలం సుసమాక్షరైః॥' తత్రైవ గార్గ్యః- 'మాసనామ గురోర్నామ దద్యాద్బాలస్య వై పితా॥' స్మృతిసంగ్రహే- 'కృష్ణోఽనన్తోఽచ్యుతశ్చక్రీ వైకుణ్ఠోఽథ జనార్దనః। ఉపేన్ద్రో యజ్ఞపురుషో వాసుదేవస్తథా హరిః॥ యోగీశః పుణ్డరీకాక్షో మాసనామాన్యనుక్రమాత్॥' అత్ర మార్గశీర్షాదిశ్చైత్రాదిర్వా క్రమ ఇతి మదనరత్నే। 'తన్మాసనామ ప్రథమం దద్యాత్సంబుధ్య చైవ హి। దేవాలయగజాశ్వానాం వృక్షాణాం వాపికూపయోః॥ సర్వాపణానాం పణ్యానాం చిహ్నార్థం యోషితాం నృణామ్। కావ్యానాం చ కవీనాం చ పశ్వాదీనాం చ సర్వశః॥ రాజప్రాసాదవాస్తూనాం నామకర్మ విశిష్యతే॥' నాక్షత్రమపి నామ కార్యమ్। 'అభివాదనీయం చ సమీక్షేత తన్మాతాపితరౌ విద్యాతామోపనయనాత్' ఇత్యాశ్వలాయనోక్తేః, 'కులదేవతానక్షత్రసంబద్ధం పితా నామ కుర్యాత్ ' ఇతి మదనరత్నే శఙ్ఖోక్తేః। తచ్చ నక్షత్రపాదాక్షరాద్యాక్షరం కుర్యాదిత్యుక్తం పరిశిష్టే-'తదక్షరాదికం నామ యస్మిన్ ధిష్ణ్యే యదక్షరమ్।' ఇతి। సుదర్శనభాష్యే తు - 'రోరేమమృజ్యేచిషు వృద్ధిరాదౌ ఠాపే చ వాన్త్యశ్రవశావయుక్షు। శేషేషు నార్మ్యేః కపరః స్వరోఽన్త్యః స్వాపోర్వదీర్ఘః సవిసర్గ ఇష్టః॥' ఇత్యుక్తమ్। ఠాత్పే ఇతి ప్రోష్ఠపదేత్యత్రాదౌ ఠాత్పరే చ వృద్ధిః ప్రౌష్ఠపాద ఇతి। అన్త్యమపభరణీశబ్దః శ్రుతావుక్తః। తత్ర శ్రవణాదౌ చ వాఽఽదివృద్ధిః, అపభరణః ఆపభరణ ఇత్యాది। మదనరత్నే వసిష్ఠః - 'జన్మాహే ద్వాదశాహే వా దశాహే వా విశేషతః। ఉత్తరారేవతీ-హస్తమూలపుష్యాః సవారుణాః॥ శ్రవణాదితిమైత్రం చ స్వాతీ మృగశిరస్తథా। ప్రాజాపత్యం ధనిష్ఠా చ ప్రశస్తా నామకర్మణి॥'

అథ దోలారోహః। పారిజాతే బృహస్పతిః - దోలారోహస్తు కర్తవ్యో దశమే ద్వాదశేఽపి వా। షోడశే దివసే వాపి ద్వావింశే దివసేఽపి వా॥' జ్యోతిర్నిబన్ధే- 'కరత్రయే వైష్ణవరేవతీష్వదితిద్వయే వాశ్వినకధ్రువేషు। కుర్యాచ్ఛిశూనాం నృపతేశ్చ తద్వదాన్దోలనం వై సుఖినో

అన్యోఽపి విశేషస్తేనోక్తః– 'ద్వ్యక్షరం చతురక్షరం వా, వ్యక్షరం ప్రతిష్ఠాకామః, చతురక్షరం బ్రహ్మవర్చసకామః। యుగ్మాని త్వేవ పుంసామయుజాని స్త్రీణామ్' ఇతి। అస్య నారాయణీయవృత్తిస్తు-ద్వే అక్షరే యస్య తత్ ద్వ్యక్షరం వ్యఞ్జనమపరిమితం, చతురక్షరం వా ఉక్తలక్షణం నామ కుర్యుః। భద్రః దేవః భవః భవనాథ: నాగదేవః రుద్రదత్తః దేవదత్తః ఇత్యేవంలక్షణాని నామాని భవన్తి। అక్షరం చతురక్షరం వేతి యదుక్తం తత్కామ్యమపీత్యాహ [వ్యక్షరమితి] ప్రతిష్ఠాబ్రహ్మవర్చసే చ కుమారస్థ; తత్సంస్కారత్వాత్, న కర్తుః। అథవా యుగ్మాని యుగ్మాక్షరరాణి పుంసాం నామధేయాని భవన్తి। ఏవకారోఽవధారణార్థః। కథం యుగ్మమేవాద్రియేత న పూర్వాణి లక్షణానీతి తేన శివదతః, నాగదత్తః, దేవస్వామీ, వసుశర్మా, రుద్రః, జనార్ధనః, వేదఘోషః, పురందరః, విష్ణుశర్మా ఇత్యాది సిద్ధమ్। అయుజాన్యయుగ్మాక్షరాణి స్త్రీణాం నామాని భవన్తి। సుభద్రా సావిత్రీ సత్యదా వసుదా ఇత్యాది' ఇతి।

భవన్తి॥' తత్రైవ-'ఆన్దోలాశయనే పుంసో ద్వాదశో దివసః శుభః। త్రయోదశస్తు కన్యాయా న నక్షత్రవిచారణా॥ అన్యస్మిన్దివసే చేత్స్యాత్తిర్యగాస్యే ప్రశస్యతే॥'

అథ దుగ్ధపానమ్। నృసింహః:- 'ఏకత్రింశద్దినే చైవ పయః శఙ్ఖేన పాయయేత్। అన్నప్రాశననక్షత్రే దివసోదయరాత్రిషు।'

అథ కర్ణవేధః। మదనరత్నే వసిష్ఠశ్రీధరౌ - 'మాసే షష్ఠే సప్తమే బాష్టమే వా వేధ్యౌ కర్ణౌ ద్వాదశే షోడశేఽహ్ని। మధ్యేనాహ్నః పూర్వభాగే న రాత్రౌ నక్షత్రే ద్వే ద్వే తిథీ వర్జయిత్వా॥' అత్ర జన్మమాసో వర్జ్యః। జ్యోతిర్నిబన్ధే గర్గః- 'మాసే షష్ఠే సప్తమే వాఽప్యష్టమే మాసి వత్సరే। కర్ణవేధం ప్రశంసన్తి పుష్ట్యాయుఃశ్రీవివృద్ధయే॥' మదనరత్నే - 'ప్రథమే సప్తమే మాసి అష్టమే దశమేఽథ వా। ద్వాదశే చ తథా కుర్యాత్కర్ణవేధం శుభావహమ్॥' హేమాద్రౌ వ్యాసః- 'కార్తికే పౌషమాసే వా చైత్రే వా ఫాల్గునేఽపి వా। కర్ణవేధం ప్రశంసన్తి శుక్లపక్షే శుభే దినే॥' శ్రీధరః- 'హరిహయకరచిత్రాసౌమ్యపౌష్ణోత్తరార్యాదితివసుషు ఘటాలీసింహ-వర్జ్యే సులగ్నే। శశిగురుబుధకావ్యానాం దినే పర్వరిక్తారహితతిథిషు శుద్ధే నైధనే కర్ణవేధః॥' మదనరత్నే బృహస్పతిః - 'ద్వితీయా దశమీ షష్ఠీ సప్తమీ చ త్రయోదశీ। ద్వాదశీ పఞ్చమీ శస్తా తృతీయా కర్ణవేధనే॥ సౌవర్ణీ రాజపుత్రస్య రాజతీ విప్రవైశ్యయోః। శూద్రస్య చాయసీ సూచీ మధ్యమాఽష్టాఙ్గులాత్మికా। 'హేమాద్రౌ దేవలః - 'కర్ణరన్ధ్రే రవేశ్ఛాయా న విశేదగ్రజన్మనః। తం

దృష్ట్వా విలయం యాన్తి పుణ్యౌఘాశ్చ పురాతనాః॥' శఙ్ఖః- 'అఙ్గుష్ఠమాత్రసుషిరౌ కర్ణౌ న భవతో యది। తస్మై శ్రాద్ధం న దాతవ్యం దత్తం చేదాసురం భవేత్॥'

అథ తామ్బూలభక్షణమ్। చణ్డేశ్వరః- 'సార్ధమాసద్వయే దద్యాత్తామ్బూలం ప్రథమం శిశోః। కర్పూరాదికసంమిశ్రం విలాసాయ హితాయ చ॥ మూలార్కచిత్రకరతిష్య హరీన్ద్రభేషు పౌష్ణే తథా మృగశిరోదితివాసవేషు। అర్కేన్దుజీవ భృగుబోధనవాసరేషు తామ్బూలభక్షణవిధిర్మునిభిః ప్రదిష్టః॥'

అథ నిష్క్రమణమ్। జ్యోతిర్నిబన్ధే- 'తృతీయే వా చతుర్థే వా మాసి నిష్క్రమణం భవేత్॥' యమః - 'తతస్తృతీయే కర్తవ్యం మాసి సూర్యస్య దర్శనమ్। చతుర్థే మాసి కర్తవ్యం శిశోశ్చన్ద్రస్య దర్శనమ్॥' అత్ర- 'సూర్యేన్ద్వోః కర్మణీ యే చ తయోః శ్రాద్ధం న విద్యతే।' ఇతి ఛన్దోగపరిశిష్టాత్ 'ఛన్దోగానాం నిష్క్రమణే వృద్ధిశ్రాద్ధం నాస్తి' ఇతి కల్పతరుః। వ్యాసః - 'మైత్రే పుష్యపునర్వసుప్రథమభే పౌష్ణేఽనుకూలే విధౌ హస్తే చైవ సురేశ్వరే చ మృగభే తారాసు శస్తాసు చ। కుర్యాన్నిష్క్రమణం శిశోర్బుధగురౌ శుక్రే విరిక్తే తిథౌ కన్యాకుమ్భతులామృగారి - భవనే సౌమ్యగ్రహాలోకితే॥' మదనరత్నే - 'అన్నప్రాశనకాలే వా కుర్యాన్నిష్క్రమణక్రియామ్॥' విష్ణుధర్మే - 'దిగీశానాం దినే తత్ర తథా చన్ద్రార్కయోర్ద్విజః। పూజనం వాసుదేవస్య గగనస్య

వచనమిదం పరిసంఖ్యావిధయా। 'శిశోర్వివర్ధన కార్యం యావదాభరణక్షమమ్।' ఇతి సంస్కారకౌస్తుభోక్తవిష్ణుధర్మోక్తవాక్యతో యథేచ్ఛాభరణానుకూల్యేనాఙ్గుష్ఠాధికచ్ఛిద్రనిరాసార్థమ్, న తు విధేయాఙ్గుష్ఠమాత్రచ్ఛిద్రవిధ్యర్థమ్। తథా సతి సూర్యచ్ఛాయాప్రవేశానుకూలచ్ఛిద్రనియామకదేవలవాక్యవైయర్థ్యాపత్తిః।

చ కారయేత్॥ బహిర్నిష్కాసయద్గహాత్ శఙ్ఖపుణ్యాహనిఖనైః॥ చన్ద్రార్కయోర్దిగీశానాం దిశాం చ గగనస్య చ। నిక్షేపార్థమిమం దద్మి తే మే రక్షన్తు సర్వదా॥ అప్రమత్తం ప్రమత్తం వా దివారాత్రమథాపి వా। రక్షన్తు సతతం సర్వే దేవాః శక్రపురోగమాః॥' మాధవీయే మార్కణ్డేయః—

'అగ్రతోఽథ ప్రవిన్యస్య శిల్పభాణ్డాని సర్వశః। శస్త్రాణి చైవ వస్త్రాణి తతః పశ్యేత్తు లక్షణమ్। ప్రథమం యత్స్పృశేద్వాలస్తతో భాణ్డం స్వయం తదా। జీవికా తస్య బాలస్య తేనైవ తు భవిష్యతి॥' ఇతి।

అథోపవేశనమ్। ప్రయోగపారిజాతే పాద్మే విష్ణుధర్మే చ– పఞ్చమే చ తథా మాసి భూమౌ తముపవేశయేత్। తత్ర సర్వే గ్రహాః శస్తా భౌమోఽప్యత్ర విశేషతః॥ ఉత్తరాత్రితయం సౌమ్యం పుష్యర్క్షం శక్రదైవతమ్। ప్రాజాపత్యం చ హస్తశ్చ శస్తమాశ్వినమిత్రభమ్॥ వారాహం పూజయేద్దేవం పృథివీం చ తథా ద్విజః। రక్షైనం వసుధే దేవి సదా సర్వగతం శుభే॥ ఆయుఃప్రమాణం సకలం నిక్షిపస్వ హరిప్రియే। అచిరాదాయుషస్త్వస్య యే కేచిత్పరిపన్థినః॥ జీవితారోగ్యవిత్తేషు నిర్దహస్వాచిరేణ తాన్। వరేణ్యాశేషభూతానాం మాతా త్వమసి కామధుక్॥ అజరా చాప్రమేయా చ సర్వభూతనమస్కృతా॥ చరాచరాణాం భూతానాం ప్రతిష్ఠానావ్యయా హ్యసి। కుమారం పాహి మాతస్త్వం బ్రహ్మ తదనుమన్యతామ్॥ '

అథాన్నప్రాశనమ్। పారిజాతే నారదః– 'జన్మతో మాసి షష్ఠే స్యాత్సౌరేణాన్నాశనం పరమ్। తదభావేఽష్టమే మాసి నవమే దశమేఽపి వా॥ ద్వాదశే వాపి కుర్వీత ప్రథమాన్నాశనం పరమ్। సంవత్సరే వా సంపూర్ణే కేచిదిచ్ఛన్తి పణ్డితాః॥' మదనరత్నే లౌగాక్షిః– షష్ఠేఽన్నప్రాశనం జాతేషు దన్తేషు వా' ఇతి। శఙ్ఖః– 'సంవత్సరేఽన్నప్రాశనమర్ధసంవత్సరే వా' ఇతి। జ్యోతిర్నిబన్ధే నారదః– 'షష్ఠే వాఽప్యష్టమే మాసి పుంసాం, స్త్రీణాం తు పఞ్చమే। సప్తమే మాసి వా కార్యం నవాన్నప్రాశనం శుభమ్॥ రిక్తాం దినక్షయం నన్దాం ద్వాదశీమష్టమీమమామ్। త్యక్త్వాఽన్యతిథయః ప్రోక్తాః సితజీవజ్ఞవాసరాః॥ చన్ద్రవారం ప్రశంసన్తి కృష్ణే చాన్త్యత్రికం వినా॥ శ్రీధరః– 'ఆదిత్యతిష్యవసుసౌమ్యకరానిలాశ్విచిత్రాజవిష్ణువరుణోత్తరపౌష్ణమిత్రాః। బాలాన్నభోజనవిధౌ దశమే విశుద్ధే ఛిద్రాం విహాయ నవమీం తిథయః శుభాః స్యుః॥' వసిష్ఠః– 'బాలాన్నభుక్తౌ వ్రతబన్ధనే చ రాజాభిషేకే ఖలు జన్మధిష్ణ్యమ్। శుభం త్వనిష్టం సతతం వివాహే సీమన్తయాత్రాదిషు మఙ్గలేషు॥' మార్కణ్డేయవిష్ణుధర్మయోః– 'బ్రహ్మాణం శంకరం విష్ణుం చన్ద్రార్కౌ చ దిగీశ్వరాన్। భువం దిశశ్చ సంపూజ్య హుత్వా వహ్నౌ తథా చరుమ్॥ దేవతాపురతస్తస్య ధాత్ర్యుత్సఙ్గగతస్య చ। అలంకృతస్య దాతవ్యమన్నం పాత్రే సకాఞ్చనమ్॥ మధ్వాజ్యదధిసంయుక్తం ప్రాశయేత్పాయసం తు వా॥' ఇతి॥

అథాబ్దపూర్తిః। వ్యవహారనిర్ణయే– 'నవామ్బరధరో భూత్వా పూజయేచ చిరాయుషమ్।

మార్కణ్డేయం నరో భక్త్యా పూజయేత్ప్రయతస్తథా॥ తతో దీర్ఘాయుషం వ్యాసం రామం ద్రౌణిం కృపం బలిమ్। ప్రహ్లాదం చ హనూమన్తం బిభీషణమథార్చయేత్॥ స్వనక్షత్రం జన్మతిథిం ప్రాప్య సంపూజయేన్నరః। షష్ఠీం చ దధిభక్తేన వర్షే వర్షే పునః పునః॥' తిథితత్త్వే ఏతన్నామభిస్తిలహోమోఽప్యుక్తః। ఆదిత్యపురాణే– 'సర్వైశ్చ జన్మదివసే స్నాతైర్మఙ్గలవారిభిః। గురుదేవాగ్నివిప్రాశ్చ పూజనీయాః ప్రయత్నతః॥ స్వనక్షత్రం చ పితరౌ తథా దేవః ప్రజాపతిః। ప్రతిసంవత్సరం యత్నాత్కర్తవ్యశ్చ మహోత్సవః॥' కృత్యచిన్తామణౌ– 'గుడదుగ్ధతిలాన్దద్యాద్ధస్తే గ్రన్థౌ చ బన్ధయేత్। గుగ్గులం నిమ్బసిద్ధార్థదూర్వాగోరోచనాదికమ్॥ సంపూజ్య భానువిఘ్నేశౌ మహర్షిం ప్రార్థయేదిదమ్। చిరంజీవీ యథా త్వం భో భవిష్యామి తథా మునే॥ రూపవాన్ విత్తవాంశ్చైవ శ్రియా యుక్తశ్చ సర్వదా। మార్కణ్డేయ నమస్తేఽస్తు సప్తకల్పాన్తజీవన॥ ఆయురారోగ్యసిద్ధ్యర్థం ప్రసీద భగవన్మునే। చిరంజీవీ యథా త్వం తు మునీనాం ప్రవర ద్విజ॥ కురుష్వ మునిశార్దూల తథా మాం చిరజీవినమ్। మార్కణ్డేయ మహాభాగ సప్తకల్పాన్తజీవన। ఆయురారోగ్యసిద్ధ్యర్థమస్మాకం వరదో భవ। సతిలం గుడసంమిశ్రమఞ్జల్యర్ధ – మితం పయః॥ మార్కణ్డేయాద్వరం లబ్ధ్వా పిబామ్యాయుర్వివృద్ధయే॥' ఇతి పయః పిబేత్। తిథితత్త్వే స్కాన్దే– 'ఖణ్డనం నఖకేశానాం మైథునాధ్వాగమౌ తథా। ఆమిషం కలహం హింసాం వర్షవృద్ధౌ వివర్జయేత్॥' తత్రైవ దీపికాయామ్– 'కృతాన్తకుజయోర్వారే యస్య జన్మతిథిర్భవేత్। అనృక్షయోగసంప్రాప్తౌ విఘ్నస్తస్య పదే పదే॥' కృతాన్తః శనిః। 'తస్య సర్వౌషధిస్స్నానం గురుదేవాగ్నిపూజనమ్॥' వృద్ధమనుః– 'మృతే జన్మని సంక్రాన్తౌ శ్రాద్ధే జన్మదినే తథా। అస్పృశ్యస్పర్శనే చైవ న స్నాయాదుష్ణవారిణా॥' అత్ర జన్మతిథిరౌదయికీ గ్రాహ్యా; 'యుగాద్యా వర్షవృద్ధిశ్చ సప్తమీ పార్వతీప్రియా। రవేరుదయమీక్షన్తే న తత్ర తిథియుగ్మతా॥' ఇతి కృత్యతత్త్వార్ణవే వచనాత్। విశేషో మత్కృతశూద్రధర్మే జ్ఞేయః॥

అథ కటిసూత్రమ్। ప్రయోగపారిజాతే బ్రాహ్మే– 'ప్రతిసంవత్సరాన్తర్షే వక్ష్యే నృణాం విధిం పరమ్। దత్త్వా గోభూహిరణ్యాది తథా స్వర్ణాదినిర్మితమ్॥ బధ్నీయాత్కటిసూత్రం చ వాసః సంగృహ్య నూతనమ్। దూర్వాఙ్కురైరథాజ్యేన చరుణా వా పినాకినమ్। ఆయుష్యహోమం కృత్వా చ తర్పయేత్పితృదేవతాః॥'

చౌలసంస్కారః।—

అథ చౌలమ్। ప్రయోగపారిజాతే షడ్గురుశిష్యః– 'జాతాధికారాజ్జన్మాదితృతీయేఽబ్దే తు చౌలకమ్। ఆద్యేఽబ్దే కుర్వతే కేచిత్పఞ్చమేఽబ్దే ద్వితీయకే॥ ఉపనీత్యా సహైవేతి వికల్పాః

కులధర్మతః॥' బృహస్పతిః– 'తృతీయేఽబ్దే శిశోర్గర్భాజ్జన్మతో వా విశేషతః। పఞ్చమే సప్తమే వాపి స్త్రియాః పుంసోఽపి వా సమమ్॥' తత్రైవ నారదః– 'జన్మతస్తు తృతీయేఽబ్దే శ్రేష్ఠమిచ్ఛన్తి పణ్డితాః। పఞ్చమే సప్తమే వాపి జన్మతో మధ్యమం భవేత్॥ అధమం గర్భతః స్యాత్తు నవమైకాదశేఽపి వా॥" ఇతి। పారిజాతే బృహస్పతిః– 'ఉత్తరాయణగే సూర్యే విశేషాత్సౌమ్యగోలకే। శుక్లపక్షే శుభం ప్రోక్తం కృష్ణపక్షే శుభేతరత్॥ అశుభోఽన్త్యత్రిభాగః స్యాత్కృష్ణపక్షే త్రిధాకృతే।' తత్రైవ వసిష్ఠః– 'ద్విత్రిపఞ్చమసప్తమ్యామేకాదశ్యాం తథైవ చ। దశమ్యాం చ త్రయోదశ్యాం– కార్యం క్షౌర విజానతా॥' నృసింహీయే– 'పష్ఠ్యష్టమీ చతుర్థీ చ నవమీ చ చతుర్దశీ। ద్వాదశీ దర్శపూర్ణే ద్వే ప్రతిపఞ్చైవ నిన్దితాః॥' వసిష్ఠః– 'రవేరఙ్గారకస్యైవ సూర్యపుత్రస్య చైవ హి। నిన్దితా దివసాః క్షౌరే శేషాః కార్యకరాః స్మృతాః॥' జ్యోతిర్నిబన్ధే బృహస్పతిః–'పాపగ్రహాణాం వారాదౌ విప్రాణాం శుభదం రఖౌ। క్షత్రియాణాం క్షమాసూనౌ విట్శూద్రాణాం శనౌ శుభమ్॥ హస్తాశ్వివిష్ణుపౌష్ణాశ్చ శ్రవిష్ఠాదిత్యపుష్యభమ్। సౌమ్యచిత్రే నవక్షౌరే ఉత్తమా నవ తారకాః॥ త్రీణ్యుత్తరాణి వాయవ్యం రోహిణీ వారుణం తథా। క్షౌరే షణ్మధ్యమాః ప్రోక్తాః శేషా ద్వాదశ గర్హితాః॥ నిధనే జన్మనక్షత్రే వైనాశే చన్ద్రమేఽష్టమే। విపత్కరే వధే క్షౌరం ప్రత్యరే చ వివర్జయేత్॥' అథ లగ్నశుద్ధిరన్యే చ యోగా జ్యోతిర్విద్భ్యో జ్ఞేయాః। అన్యే చ విశేషాః శ్మశ్రుకర్మనిర్ణయే వక్ష్యన్తే।

ఏతచ్చ శిశోర్మాతరి గర్భిణ్యాం న కార్యమ్। తదాహ జ్యోతిర్నిబన్ధే మదనరత్నే చ వృద్ధగార్గ్య:– 'పుత్రచూడాకృతౌ మాతా యది సా గర్భిణీ భవేత్। శస్త్రేణ మృత్యుమాప్నోతి తస్మాత్క్షౌరం వివర్జయేత్॥' అస్యాపవాదమాహ తత్రైవ నారదః :– సూనోర్మాతరి గర్భిణ్యాం చూడాకర్మ న కారయేత్। పఞ్చాబ్దాత్ప్రాగథోర్ధ్వం తు గర్భిణ్యామపి కారయేత్। యది గర్భవిపత్తిః స్యాచ్ఛిశోర్వా మరణం యది। సహోపనీత్యా కుర్యాచ్చేత్తదా దోషో న విద్యతే॥' వృహస్పతిః– 'గర్భిణ్యాం మాతరి శిశోః క్షౌరకర్మ న కారయేత్। వ్రతాభిషేకేఽప్యేవం స్యాత్కాలో వేదవ్రతేష్వపి॥' అభిషేకః=సమావర్తనమ్। 'గర్భిణ్యామపి పఞ్చమమాసపర్యన్తం న దోషః ఇత్యుక్తం ముహూర్తదీపికాయాం గర్గేణ– 'పఞ్చమమాసాదూర్ధ్వం మాతుర్గర్భస్య జాయతే మృత్యుః' ఇతి। మదనరత్నే బృహస్పతిః– 'పుత్రచూడాకృతౌ మాతా గర్భిణీ యది వా భవేత్। విపద్యతే గురుస్తత్ర దమ్పతీ శిశురబ్దతః॥ గర్భే మాతుః కుమారస్య న కుర్యాచ్చౌలకర్మ తు। పఞ్చమాసాదధః కుర్యాదత ఊర్ధ్వం న కారయేత్॥' గర్గః– 'జ్వరస్యోత్పాదనం యస్య లగ్నం తస్య న కారయేత్। దోపనిర్గమనాత్పశ్చాత్స్వస్థో ధర్మం సమాచరేత్॥' లగ్నమితి మఙ్గలోపలక్షణమ్। జ్యోతిర్గర్గః– 'వివాహోత్సవయజ్ఞేషు మాతా యది రజస్వలా। తదా స మృత్యుమాప్నోతి పఞ్చమం దివసం వినా॥' వసిష్ఠః :– 'యస్య మాఙ్గలికం కార్యం తస్య మాతా రజస్వలా।' అర్థం తదేవ। తత్రైవ బృహస్పతిః– 'ప్రాప్తమభ్యుదయశ్రాద్ధం పుత్రసంస్కారకర్మణి। పత్నీ రజస్వలా చేత్స్యాన్న కుర్యాత్తత్పితా తదా॥' పితేతి

కర్తృమాత్రోపలక్షణమ్। సంకటే తు వాక్యసారే ఉక్తమ్– 'అలాభే సుముహూర్తస్య రజోదోషే హ్యుపస్థితే। శ్రియం సంపూజ్య విధివత్తతో మఙ్గలమాచరేత్॥'

ఏతచ మణ్డనోత్తరం న కార్యమ్; 'న మణ్డనాచ్చాపి హి ముణ్డనం చ గోత్రైకతాయాం యది నాబ్దభేద:।' ఇతి మదనరత్నే వసిష్ఠోక్తేః। తత్రైవ కాత్యాయన:– 'కులే ఋతుత్రయాదర్వాక్ మణ్డనాన్న తు ముణ్డనమ్। ప్రవేశాన్నిర్గమో నేష్టో న కుర్యాన్మఙ్గలత్రయమ్॥' తథా వృద్ధమనుః– 'ఏకమాతృజయోరేకవత్సరే పురుషస్త్రియోః। న సమానక్రియాం కుర్యాన్మాతృభేదే విధీయతే॥' ఆశౌచే సంగ్రహే– 'సంకటే సమనుప్రాప్తే సూతకే సముపాగతే। కూష్మాణ్డీభిర్ఘృతం హుత్వా గాం చ దద్యాత్పయస్వినీమ్॥
చూడోపనయనోద్వాహప్రతిష్ఠాదికమాచరేత్।' ఇతి। జ్యోతిర్నిబన్ధే– 'షష్ఠేఽబ్దే షోడశే వర్షే వివాహాబ్దే తథైవ చ। అన్తర్వత్న్యాం చ జాయాయాం నేష్యతే ముణ్డనం క్వచిత్॥' అన్యోఽపి విశేషో వివాహప్రకరణే వక్ష్యతే। దీపికాయామ్– 'న చూడా జన్మభాగ్నేయదారుణేషు శనౌ కుజే। ప్రతిపద్భద్రరిక్తాసు విద్యారమ్భస్తు పఞ్చమే॥'

ప్రయోగరత్నే – 'మధ్యే శిరసి చూడా స్యాద్వాసిష్ఠానాం తు దక్షిణే। ఉభయోః పార్శ్వయోరత్రికశ్యపానాం శిఖా మతా॥' మాధవీయేఽప్యేవమ్। ఆపస్తమ్బస్త్వాహ– 'తూష్ణీం కేశాన్వినీయ యథర్షి శిఖా నిదధాతి। యథర్షి = ప్రవరసంఖ్యయా। తాసాం మధ్యశిఖావర్జముపనయనే వపనం కార్యమ్, ప్రతిదిశం ప్రవపతి' ఇత్యుపనయనే తేనైవోక్తేః। 'రిక్తో వా ఏషోఽనపిహితో యన్ముణ్డస్తస్మై తదపిధానం యచ్ఛిఖా' ఇతి శ్రుతేః, 'విశిఖో వ్యుపవీతశ్చ యత్కరోతి న తత్కృతమ్।' ఇతి నిషేధాచ్చ। సత్రే తు వచనాత్సశిఖం వపనమితి సుదర్శనభాష్యే ఉక్తమ్। యత్తు – 'కుమారా విశిఖా ఇవ' ఇతి లిఙ్గం తచ్ఛన్దోగపరమ్। అపరార్కే మదనరత్నే చ లౌగాక్షి:– 'దక్షిణతః కముఞ్జా వసిష్ఠానాముభయతోఽత్రికశ్యపానాం ముణ్డా భృగవః పఞ్చచూడా ఆఙ్గిరసో వాజిమేకే మఙ్గలార్థం శిఖినోఽన్యే యథాకులధర్మం వా' ఇతి। కముఞ్జా = శిఖా। వాజిః =కేశపఙ్క్తిః। స్మృతిదర్పణే– 'ఏకా శిఖా దక్షిణతో వసిష్ఠగోత్రస్య పఞ్చాఙ్గిరసో భృగోస్తు। నైకా శిఖా కశ్యపగోత్రజానాం శిఖోభయత్రాపి యథాకులం చ॥' –ఏతచ్ఛూద్రాతిరిక్తవిషయమ్; 'శూద్రస్యానియతాః కేశవేశాః' ఇతి వసిష్ఠోక్తేః। యత్తు పాద్మే– 'న శిఖీ నోపవీతీ స్యాన్నోచ్చరేత్సంస్కృతాం గిరమ్।' ఇతి శూద్రముపక్రమ్యోక్తమ్, తదసచ్ఛూద్రస్యేతి కేచిత్। వికల్ప ఇతి తు యుక్తమ్। అత ఏవ హారీత:– 'స్త్రీశూద్రౌ తు శిఖాం ఛిత్త్వా క్రోధాద్వైరాగ్యతోఽపి వా। ప్రాజాపత్యం ప్రకుర్యాతాం నిష్కృతిర్నాన్యథా భవేత్॥' – ఏతత్పరిగ్రహపక్షే। అత్ర దేశభేదాద్వ్యవస్థేతి దిక్।

జ్యోతిర్నిబన్ధే– 'నర్మదోత్తరదేశే తు సింహస్థే దేవమన్త్రిణి। శుభకర్మ న కుర్వీత నిషేధో నాస్తి దక్షిణే॥' అత్ర భోజనే ప్రాయశ్చిత్తముక్తం పరాశరమాధవీయే– 'నివృత్తే చూడహోమే తు ప్రాఙ్ నామకరణాత్తథా। చరేత్సాంతపనం భుక్త్వా జాతకర్మణి చైవ హి॥ అతోఽన్యేషు తు సంస్కారేషూపవాసేన శుద్ధ్యతి। 'ఏతే సంస్కారాః స్త్రీణామమన్త్రకాః కార్యాః, హోమస్తు సమన్త్రక ఇతి ప్రయోగపారిజాతే। ఆశ్వలాయనోఽపి– 'హోమకృత్యం తు పుంవత్స్యాత్స్త్రీణాం చూడాకృతావపి।' ఇతి। మనురపి– 'అమన్త్రికా తు కార్యేయం స్త్రీణామావృదశేషతః।' ఇతి। హోమోఽప్యమన్త్రక ఇత్యేకే। 'సంస్కారాః స్త్రీణామహోమకాస్తూష్ణీం స్యుః' ఇతి స్మృత్యర్థసారే। హోమో నేతి వృత్తికృత్॥

అథ విద్యారమ్భః। మదనరత్నే నృసింహః– 'అక్షరస్వీకృతిం కుర్యాత్ప్రాప్తే పఞ్చమహాయనే। ఉత్తరాయణగే సూర్యే కుమ్భమాసం వివర్జయేత్॥' దీపికాయామ్ – 'వర్షే పర్జన్యకే కాలే షష్ఠీం రిక్తాం శనిం కుజమ్। అనధ్యాయాన్వినా నత్వా దేవం గ్రన్థకృతం గురుమ్॥ శ్రీధరః– 'హస్తాదిత్యసమీరమిత్రపురజిత్పౌష్ణాశ్విచిత్రాచ్యుతేష్వారార్క్యంశదినో–దయాదిరహితే రాశౌ స్థిరే చోభయే। పక్షే పూర్ణనిశాకరే ప్రతిపదం రిక్తాం విహాయాష్టమీం షష్ఠీమష్టమశుద్ధభాజి భవనే ప్రోక్తాక్షర–స్వీకృతిః॥' విష్ణుధర్మోత్తరే– 'పూజయిత్వా' హరిం లక్ష్మీం తథా దేవీం సరస్వతీమ్। స్వవేదం సూత్రకారాంశ్చ స్వాం విద్యాం చ విశేషతః॥ ఏతేషామేవ దేవానాం నామ్నా తు జుహుయాద్ధృతమ్। దక్షిణాభిర్ద్విజేన్ద్రాణాం కర్తవ్యం చాత్ర పూజనమ్॥' ఇతి॥

అథ ధనుర్విద్యా। దీపికాయామ్–
'అదితిగురుయమార్కస్వాతిచిత్రాగ్నిపిత్ర్యధ్రువహరివసుమూలేష్విన్దుభాగాన్త్యభేషు। శనిశశిబుధవారే విష్ణుబోధే విపాపే సుసమయతిథియోగే చాపవిద్యాప్రదానమ్॥'

అథానుపనీతస్య విశేషః। గౌతమః– 'ప్రాగుపనయనాత్కామచారవాదభక్షాః' ఇతి। 'భక్షణం లశునాదేరపి' ఇతి హరదత్తః। అపరార్కే వృద్ధశాతాతపః– 'శిశోరభ్యుక్షణం ప్రోక్తం బాలస్యాచమనం స్మృతమ్। రజస్వలాదిసంస్పర్శే స్నానమేవ కుమారకే॥ ప్రాక్ చూడాకరణాద్బాలః ప్రాగన్నప్రాశనాచ్ఛిశుః। కుమారకస్తు విజ్ఞేయో యావన్మౌఞ్జీనిబన్ధనమ్॥' ఆపస్తమ్బోఽపి– 'అన్నప్రాశనాత్ప్రయతో భవత్యాసంవత్సరాదిత్యేకే' ఇతి। గౌతమోఽపి– 'న తదుపస్పర్శనాదాశౌచమ్।' తస్యానుపనీతస్య చాణ్డాలాదిస్పృష్టస్యాపి స్పర్శాన్న స్నానమ్। ఇదం చ షష్ఠవర్షాత్ప్రాక్, ఊర్ధ్వం తు స్నానం భవత్యేవ। 'బాలస్య పఞ్చమాద్వర్షాద్రక్షార్థ శౌచమాచరేత్।' ఇతి స్మృతేః। కామచారదికేఽప్యేవమ్। 'ఉనైకాదశవర్షస్య పఞ్చవర్షాత్పరస్య

చ। చరేద్గురుః సుహృచ్చైవ ప్రాయశ్చిత్తం విశుద్ధయే॥ అతో బాలతరస్యాస్య నాపరాధో న పాతకమ్।" ఇతి స్మృతేరితి హరదత్తః। స్మృత్యర్థ సారేఽ ప్యేవమ్॥

ఉపనయనసస్కారః।—

అథోపనయనమ్। ఆశ్వలాయనః– 'గర్భాష్టమేఽష్టమే వాబ్దే పఞ్చమే సప్తమేఽపి వా। ద్విజత్వ ప్రాప్నుయాద్విప్రో వర్షే త్వేకాదశే నృపః॥' మనుః– 'బ్రహ్మవర్చసకామస్య కార్యం విప్రస్య పఞ్చమే। రాజ్ఞో బలార్థినః షష్ఠే వైశ్యస్యార్థార్థినోఽష్టమే॥' విష్ణుః– 'షష్ఠే తు ధనకామస్య విద్యాకామస్య సప్తమే। అష్టమే సర్వకామస్య నవమే కాన్తిమిచ్ఛతః॥' ఆపస్తమ్బః– 'గర్భాష్టమేషు బ్రాహ్మణముపనయీత' బహువచనం గర్భషష్ఠగర్భసప్తమయోః ప్రాప్త్యర్థమితి సుదర్శనభాష్యే। కేచిత్తు విప్రస్య షష్ఠం న మన్యన్తే। ఆపస్తమ్బః– 'అథ కామ్యాని, సప్తమే బ్రహ్మవర్చసకామమష్టమ ఆయుష్కామం నవమే తేజస్కామం దశమేఽన్నాద్యకామమేకాదశ ఇన్ద్రియకామం ద్వాదశే పశుకామముపనయేత్।' గౌణకాలమాహ మనుః– 'అషోడశాద్బ్రాహ్మణస్య సావిత్రీ నాతివర్తతే। ఆద్వావిశాత్క్షత్రబన్ధోరాచతుర్వింశతేర్విశః॥' జ్యోతిర్నిబన్ధే– 'అగ్రజా బాహుజా వైశ్యాః స్వావధేరూర్ధ్వమన్తతః। అకృతోపనయాః సర్వే వృషలా ఏవ తే స్మృతాః॥'

గర్గః– 'విప్రం వసన్తే క్షితిపం నిదాఘే వైశ్యం ఘనాన్తే వ్రతినం విదధ్యాత్। మాఘాదిశుక్రాన్తికపఞ్చమాసాః సాధారణా వా సకలద్విజానామ్॥' హేమాద్రౌ జ్యోతిషే– 'మాఘాదిషు చ మాసేషు మౌఞ్జీ పఞ్చసు శస్యతే॥ కాలాదర్శే వృద్ధగార్గ్యః– 'మాఘాదిమాసషట్కే తు మేఖలాబన్ధనం మతమ్। చూడాకరణమన్నం చ శ్రావణాదౌ వివర్జయేత్॥' మైత్రేయసూత్రేఽపి– 'వసన్తో గ్రీష్మః శరదిత్యృతవో వర్ణానుపూర్వ్యేణ మాఘాదిషణ్మాసా వా సర్వవర్ణానామేతదుదగయనమనయోవిం–కల్పః' ఇతి। అత్రేదం తత్త్వమ్ - నాత్ర వసన్తేనోత్తరాయణస్య సంకోచః। శ్రాద్ధే దర్శస్యాపరాహ్ణవిధినేవాధానే వసన్తాదేః కృత్తికాదినేవ సాయంప్రాతర్విధినా యావజ్జీవవిధేరివ యుక్తః। ఆద్యయోః పరస్పరవ్యభిచారాన్నియమః, అన్త్యే నిమిత్తే సాఙ్గకర్మోక్తేః కాలాపేక్షా; ఇహ తూత్తరాయణం వినా వసన్తస్యాభావాన్న నియమః, న వా నిమిత్తత్వమ్। న చ 'ఏకం వృణీతే' ఇతివదవయుత్యానువాదః; తద్వద్వాక్యభేదాపరిహారాత్। ఉత్తరాయణవిధివైయర్థ్యాత్వనుకల్పోఽయమితి। మాఘ ఆదిర్యేషాం పఞ్చానామ్, ఏవం షట్।

పారిజాతే బృహస్పతిః - 'ఝషచాపకులీరస్థో జీవోఽప్యశుభగోచరః। అతిశోభనతాం దద్యాద్వివాహోపనయాదిషు॥' వృత్తశతే - 'న జన్మధిష్ణ్యే న చ జన్మమాసే న జన్మకాలీనదినే విదధ్యాత్। జ్యేష్ఠే న మాసి ప్రథమస్య సూనోస్తథా సుతాయా అపి మఙ్గలాని॥' రాజ-మార్తణ్డ : - 'జాతం దినం దూపయతే వసిష్ఠో, హ్యష్టౌ చ గర్గో, నియతం దశాత్రిః। జాతస్య పక్షం కిల భాగురిశ్చ, శేషాః ప్రశస్తాః ఖలు జన్మమాసి॥ జన్మమాసే తిథౌ మే చ విపరీతదలే సతి।కార్యం మఙ్గలమిత్యాహుర్గర్గభార్గవశౌనకాః॥ జన్మమాసనిషేధేఽపి దినాని దశ వర్జయేత్। ఆరభ్య జన్మదివసాచ్ఛుభాః స్యుస్తిథయోఽపరే॥' గ్రన్థాన్తరే - 'వ్రతే జన్మత్రిఖారిస్థో జీవోఽపీష్టోఽర్చనాత్సకృత్। శుభోఽతికాలే తుర్యాష్టవ్యయస్థో ద్విగుణార్చనాత్॥ శుద్ధిర్నైవ గురోర్యస్య వర్షే ప్రాప్తేఽష్టమే యది। చైత్రే మీనగతే భానౌ తస్యోపనయనం శుభమ్॥ జన్మభాదష్టమే సింహే నీచే వా శత్రుభే గురౌ। మౌఞ్జీబన్ధః శుభః ప్రోక్తశ్చైత్రే మీనగతే రవౌ ॥' నారదః - 'బాలస్య బలహీనోఽపి శాన్త్యా జీవో బలప్రదః। యథోక్తవత్సరే కార్యమనుక్తే చోపనాయనమ్॥' శాన్తిశ్చాగ్రే వక్ష్యతే।

జ్యోతిర్నిబన్ధే నృసింహ: - 'తృతీయా పఞ్చమీ షష్ఠీ ద్వితీయా చాపి సప్తమీ। పక్షయోరుభయోశ్చైవ విశేషేణ సుపూజితాః॥ ధర్మకామౌ సితే పక్షే కృష్ణే చ ప్రథమా తథా। శుక్లత్రయోదశీం కేచిదిచ్ఛన్తి మునయస్తథా॥' టోడరానన్దే వసిష్ఠః -- 'నైమిత్తికమనధ్యాయం కృష్ణే చ ప్రతిపద్ధినమ్। మేఖలాబన్ధనే శస్తం చౌలే వేదవ్రతేష్వపి॥ ప్రశస్తా ప్రతిపత్ కృష్ణే న పూర్వా పరసంయుతా॥ ఏతదతీతకాలస్యార్తస్య బటోరుపనయనవిషయమ్; 'ప్రశస్తా ప్రతిపత్కృష్ణే కదాచిచ్ఛుభగే విధౌ। చన్ద్రే బలయుతే లగ్నే వర్ణానామపి లఙ్ఘనే॥' ఇతి వ్యాసోక్తేరిత్యాహుః। ఏవం సప్తమ్యపి తస్యా గలగ్రహత్వోక్తేః।

బృహస్పతి: - 'శుక్లపక్ష: శుభః ప్రోక్తః కృష్ణశ్చాన్త్యత్రికం వినా॥' తథా 'మిథునే సంస్థితే భానౌ జ్యేష్ఠమాసో న దోషకృత్।' మదనరత్నే నారదః - వినర్తునా వసన్తేన కృష్ణపక్షే గలగ్రహే। అపరాహ్ణే చోపనీతః పునఃసంస్కారమర్హతి॥' అపరాహ్ణ స్త్రేధావిభక్తదినతృతీయాంశ ఇత్యుక్తం తత్రైవ। వసన్తే గలగ్రహో న దోషాయేత్యర్థః। నారద: - 'కృష్ణపక్షే చతుర్థీ చ సప్తమ్యాదిదినత్రయమ్। త్రయోదశీచతుష్కం చ అష్టావేతే గలగ్రహాః॥' వసిష్ఠః - 'పాపాంశకగతే

నిం సిం౦ ౨౫

చన్ద్రే అరినీచస్థితేఽపి చ। అనధ్యాయే చోపనీతః పునఃసంస్కారమర్హతి॥ అనధ్యాయస్య పూర్వేద్యుస్తస్య చైవాపరేఽహని। వ్రతబన్ధం విసర్గం చ విద్యారమ్భం న కారయేత్॥' రాజమార్తణ్డః– 'ఆరమ్భానన్తరం యత్ర ప్రత్యారమ్భో న సిధ్యతి। గర్గాదిమునయః సర్వే తమేవాహుర్గలగ్రహమ్॥ 'జ్యోతిర్నిబన్ధే– 'అష్టకాసు చ సర్వాసు యుగమన్వన్తరాదిషు। అనధ్యాయం ప్రకుర్వీత తథా సోపపదాస్వపి॥' సోపపదాస్తు స్మృత్యర్థసారే– 'సితా జ్యేష్ఠే ద్వితీయా చ ఆశ్వినే దశమీ సితా। చతుర్థీ ద్వాదశీ మాఘే ఏతాః సోపపదాః స్మృతాః॥' ఏవం ప్రదోషదినం వర్జ్యమ్। ప్రదోషస్వరూపమాహ గోభిలః– 'షష్ఠీ చ ద్వాదశీ చైవ అర్ధరాత్రోననాడికా। ప్రదోషమిహ కుర్వీత తృతీయా తూనయామికా॥" జ్యోతిర్నిబన్ధే వ్యాస: 'యా చైత్రవైశాఖసితా తృతీయా మాఘస్య సప్తమ్యథ ఫాల్గునస్య। కృష్ణే ద్వితీయోపనయే ప్రశస్తా ప్రోక్తా భరద్వాజమునీన్ద్రముఖ్యైః॥' అత్రాపి కృష్ణప్రతిపద్వర్జ్యేయమ్। యత్తు బృహద్గార్గ్యః– 'అనధ్యాయే ప్రకుర్వీత యస్తు నైమిత్తికో భవేత్। సప్తమీ మాఘశుక్లే తు తృతీయా చాక్షయా తథా। బుధత్రయేన్దువారాశ్చ శస్తాని వ్రతబన్ధనే॥' ఇతి, తత్ప్రాయశ్చిత్తార్థోపనయనవిషయమ్; 'స్వాధ్యాయవియుజో ఘస్రాః కృష్ణప్రతిపదాదయః। ప్రాయశ్చిత్తనిమిత్తే తు మేఖలాబన్ధనే మతాః॥' ఇతి తేనైవోక్తేరితి నిర్ణయామృతకాలాదర్శౌ। యద్యపి 'అథోపేతపూర్వస్య' ఇత్యుక్త్వా 'అనిరుక్తం పరిదానం కాలశ్చ ఇత్యాశ్వలాయనేన పునరుపనయనే కాలనియమ ఉక్తస్తథాపి నిమిత్తాన్తరమేవ సః। తదానీమకరణే తు పూర్వోక్తకాలో జ్ఞేయః। ప్రతివేదముపనయనే కాలానియమ ఇతి తు యుక్తమ్। గర్గః– 'గ్రహే రవీన్ద్వోరవనిప్రకమ్పే కేతూద్రమోల్కాపతనాదిదోషే । వ్రతే దశాహాని వదన్తి తజ్జ్ఞాస్త్రయోదశాహాని వదన్తి కేచిత్॥' సంకటే తు చణ్డేశ్వరః– 'దాహే దిశాం చైవ ధరాప్రకమ్పే వజ్రప్రపాతేఽథ విదారణే చ। కేతౌ తథోకాంశుకణప్రపాతే త్ర్యహం న కుర్యాద్వ్రతమఙ్గలాని॥' తత్రైవ– 'వేదవ్రతోపనయనే స్వాధ్యాయాధ్యయనే తథా। న దోషో యజుషాం సోపపదాస్వధ్యయనేఽపి చ॥'

హేమాద్రౌ జ్యోతిషే– 'హస్తత్రయే పుష్యధనిష్ఠయోశ్చ పౌష్ణాశ్విసౌమ్యాదితివిష్ణుభేషు। శస్తే తిథౌ చన్ద్రవలేన యుక్తే కార్యం ద్విజానాం వ్రతబన్ధమోక్షౌ॥' జ్యోతిర్నిబన్ధే నారదః– 'శ్రేష్ఠాన్యర్కత్రయాన్త్యేజ్యచన్ద్రాదిత్యుత్తరాణి చ। విష్ణుత్రయాశ్విమిత్రాబ్జయోనిభాన్యుపనాయనే।' బృహస్పతిః– 'త్రిపూత్తరేషు రోహిణ్యాం హస్తే మైత్రే చ వాసవే। త్వాష్ట్రే సౌమ్యపునర్వస్వోరుత్తమం హ్యుపనాయనమ్॥' జ్యోతిర్నిబన్ధే– 'పూర్వాహస్తత్రయే సార్పశ్రుతిమూలేషు బహ్వృచామ్। యజుషాం పౌష్ణమైత్రార్కాదిత్యపుష్యమృదుధ్రువైః॥ సామగానాం హరీశార్కవసుపుష్యోత్తరాశ్విభైః।

ధనిష్ఠాదితిమైత్రార్కేష్విన్దుపౌష్ణేష్వథర్వణామ్॥' రాజమార్తణ్డస్తు బ్రాహ్మణస్య పునర్వసుం నిషేధతి– 'తారాచన్ద్రానుకూలేషు గ్రహాబ్దేషు శుభేష్వపి। పునర్వసౌ కృతో విప్రః పునఃసంస్కారమర్హతి॥

జ్యోతిర్నిబన్ధే నారదః– 'సర్వేషాం జీవశుక్రజ్ఞవారా: ప్రోక్తా వ్రతే శుభాః। చన్ద్రార్కౌ మధ్యమౌ జ్ఞేయౌ సామబాహుజయోః కుజః॥ శాఖాధిపతివారశ్చ శాఖాధిపబలం తథా। శాఖాధిపతిలగ్నం చ దుర్లభం త్రితయం వ్రతే॥' శాఖాధిపాశ్చ రత్నసంగ్రహే– 'ఋగథర్వసామయజుషామధిపా గుస్సౌమ్యభౌమసితాః। జీవసితౌ విప్రాణాం క్షత్రస్యారోష్ణగూ, విశాం చన్ద్రః॥' ఇతి।

పారిజాతే బృహస్పతిః– 'బహ్వృచానాం గురోర్వారే యజుర్వేదజుషాం కవేః। సామగానాం ధరాసూనోరథర్వవిదుషాం రవేః ॥' అత్ర లగ్నశుద్ధ్యాది దైవజ్ఞేభ్యో జ్ఞేయమ్। విస్తరభయాన్నోచ్యతే।

లల్లః– 'వ్రతేఽహ్ని పూర్వసంధ్యాయాం వారిదో యది గర్జతి। తద్దినే స్యాదనధ్యాయో వ్రతం తత్ర వివర్జయేత్॥' జ్యోతిర్నిబన్ధే– 'నాన్దీశ్రాద్ధం కృతం చేత్స్యాదనధ్యాయస్త్వకాలికః। తదోపనయనం కార్యం వేదారమ్భం న కారయేత్॥' –ఏతద్బహ్వృచాతిరిక్తానామ్ ; తేషాం తహినే వేదారమ్భాభావాత్। అత స్తేషాముపనయనం న భవత్యేవ। ఐతరేయోపనిషది– 'మృగాదిజ్యేష్ఠాన్తం వర్షర్తుః, తం వినా వర్షాదౌ త్రిరాత్రమనధ్యాయః' ఇతి వేదభాష్యే ఉక్తమ్। 'ఏతచ్చ ప్రాతః స్తనితే, సాయం స్తనితే తు దివైవ చరుం శ్రపయిత్వా సాయంసంధ్యోత్తరం హోమం కుర్యాత్।', 'న సంధ్యాగర్జితే కాలే న వృష్టయుత్పాతదూషితే। బ్రహ్మౌదనం పచేదగ్నౌ పక్కం చేన్న నివర్తతే॥ బ్రహ్మౌదనం పచేదగ్నౌ పక్వమన్నం న దుష్యతి॥' ఇతి సంగ్రహోక్తేః। ఇతి ప్రయోగరత్నే భట్టచరణాః॥

అనధ్యాయదోషశాన్తిః।—

అత్ర శాన్తిరప్యుక్తా నృసింహప్రసాదే– 'బ్రహ్మౌదనవిధేః పూర్వం ప్రదోషే గర్జితం యది। తదా విఘ్నకరం జ్ఞేయం బటోరధ్యయనస్య తత్॥ తస్య శాన్తిప్రకారం తు వక్ష్యే శాస్త్రానుసారతః। ప్రధానం పాయసం సాజ్యం ద్రవ్యం శాన్తియజౌ భవేత్॥ సూక్తం బృహస్పతేర్విద్వాన్ పఠేత్ప్రజ్ఞావివృద్ధయే। గాయత్రీ చైవ మన్త్రః స్యాత్ప్రాయశ్చిత్తం తు సర్పిషా ॥ ధేనుం

సవత్సకాం దద్యాదాచార్యాయ పయస్వినీమ్। బ్రాహ్మణాన్భోజయేత్పశ్చాత్తతో బ్రహ్మౌదనం చరేత్॥'

ఉపనయనే చాధికారిణో మాధవీయే వృద్ధమనునోక్తాః– 'పితా పితామహో భ్రాతా జ్ఞాతయో గోత్రజాగ్రజాః। ఉపాయనేఽధికారీ స్యాత్పూర్వాభావే పరః పరః॥' ప్రయోగరత్నే– 'పితైవోపనయేత్పుత్రం తదభావే పితుః పితా। తదభావే పితుర్భ్రాతా తదభావే తు సోదరః॥' పితేతి విప్రవరం, న క్షత్రియాదేః। తేషాం పురోహిత ఏవ; ఉపనయనస్య దృష్టార్థత్వాత్ తేషాం చాధ్యాపనేఽనధికారాత్। అత్ర పితృవ్యస్య జ్యేష్ఠ భ్రాత్రభావేఽధికారః; 'అసంస్కృతాస్తు సంస్కార్యా భ్రాతృభిః పూర్వసంస్కృతైః' ఇతి యాజ్ఞవల్క్యోక్తేః। తేనేదమవిభక్తపరమ్, పూర్వం తు విభక్తపరమ్। మాతూ

రజోదోషే తు ప్రాగుక్తమ్॥

అథ షణ్ఢమూకాదీనాం విశేషః। ప్రయోగపారిజాతే బ్రాహ్మే– 'బ్రాహ్మణ్యాం బ్రాహ్మణాజాతో బ్రాహ్మణః స ఇతి శ్రుతిః। తస్మాచ్చ పణ్ఢబధిరకుబ్జవామనపఙ్గుషు॥ జడగద్గదరోగార్తశుష్కాఙ్గవికలాఙ్గిషు। మత్తోన్మత్తేషు మూకేషు శయనస్థే నిరిన్ద్రియే॥ ధ్వస్తపుంస్త్వేషు చైతేషు సంస్కారాః స్యుర్యథోచితమ్। మత్తోన్మత్తౌ న సంస్కార్యావితి కేచిత్ప్రచక్షతే॥ కర్మస్వనాధికారాచ్చ పాతిత్యం నాస్తి చైతయోః। తదపత్యం చ సంస్కార్యమపరే త్వాహురన్యథా॥ సంస్కారమన్త్రహోమాదీన్కరోత్యాచార్య ఏవ తు। ఉపనేయాంశ్చ విధివదాచార్యస్య సమీపతః॥ ఆనీయాగ్నిసమీపం వా సావిత్రీం స్పృశ్య వా జపేత్। కన్యాస్వీకరణాదన్యత్సర్వం విప్రేణ కారయేత్॥ ఏవమేవ ద్విజైర్జాతౌ సంస్కార్యౌ కుణ్డగోలకౌ॥" ఇతి। స్మృత్యర్థసారేఽప్యేవమ్। కుణ్డగోలకయోః సంస్కార్యత్వం శ్రాద్ధం నిషేధశ్చ క్షేత్రజపుత్రవిషయః। అన్యస్య 'విన్నాస్వేష విధిః స్మృతః' ఇతి వచనాత్ అబ్రాహ్మణ్యేనోపనయనాద్యప్రాప్తేరిత్యపరార్కః।

ఉపనయనం చ కుమారం భోజయిత్వా కార్యమ్; 'ప్రాగేవైనం తదహర్భోజయన్తి' ఇతి మదనపారిజాతే గోభిలోక్తేః। గాయత్ర్యుపదేశోప్యుత్తరతోఽగ్నేః కార్యః; 'ఉత్తరేణాగ్నిముపవిశతః ప్రాఙ్ముఖ ఆచార్యః ప్రత్యఙ్ముఖ ఇతరోఽధీహి భోః' ఇతి శాఙ్ఖాయనసూత్రోక్తేః। యద్యపి కాత్యాయనేన– 'అథాస్మై సావిత్రీమన్వాహోత్తరతోఽగ్నేః ప్రత్యఙ్ముఖాయ' ఇత్యుక్త్వా– 'దక్షిణతస్తిష్ఠత ఆసీనాయ వైకే' ఇతి వికల్ప ఉక్తః, తథాపి కాతీయానామేవ సః। బహ్వృచానాం తూత్తర ఏవ; వేదైక్యాత్। భిక్షాయాం విశేషమాహ కాత్యాయనః– 'మాతరమేవాగ్రే భిక్షేత'।

పరాశరమాధవీయే– 'మాతరం వా స్వసారం వా మాతుర్వా భగినీం నిజామ్। భిక్షేత భిక్షాం ప్రథమం యా చైనం న విమానయేత్॥'

అథ సంస్కారలోపే శౌనకః– 'ఆరభ్యాధానమాచౌలాత్కాలేఽతీతే తు కర్మణామ్। వ్యాహృత్యాగ్నిం తు సంస్కృత్య హుత్వా కర్మ యథాక్రమమ్॥ ఏతేష్వేకైకలోపే తు పాదకృచ్ఛ్రం సమాచరేత్। చూడాయామర్ధకృచ్ఛ్రం స్యాదాపది త్వేవమీరితమ్॥ అనాపది తు సర్వత్ర ద్విగుణం ద్విగుణం చరేత్॥' పారిజాతే కాత్యాయనః– 'లుప్తే కర్మణి సర్వత్ర ప్రాయశ్చిత్తం విధీయతే। ప్రాయశ్చిత్తే కృతే పశ్చాల్లుప్తం కర్మ సమాచరేత్॥' స్మృత్యర్థసారే చైవమ్। కారికాయాం తు– 'ప్రాయశ్చిత్తే కృతేఽతీతం లుప్తం కర్మ కృతాకృతమ్' ఇత్యుక్తమ్। 'ప్రాయశ్చిత్తే కృతే పశ్చాదతీతమపి కర్మ వై। కార్యమిత్యేక ఆచార్యా నేత్యన్యే తు విపశ్చితః॥" ఇతి। త్రికాణ్డమణ్డనే తు– 'కాలాతీతేషు కార్యేషు ప్రాప్తవత్స్వపరేషు చ। కాలాతీతాని కృత్వైవ విదధ్యాదుత్తరాణి తు॥' తత్ర సర్వేషాం తన్త్రేణ నాన్దీశ్రాద్ధం కుర్యాత్ ; దేశకాలకర్త్రైక్యాత్। 'గణశః క్రియమాణానాం మాతృణాం పూజనం సకృత్। సకృదేవ భవేచ్ఛ్రాద్ధమాదౌ న పృథగాదిషు॥' ఇతి ఛన్దోగపరిశిష్టాత్। ఏతద్బహూనామపత్యానాం యుగపత్సంస్కారకరణవిషయమితి వోపదేవః। అతీతసంస్కారాణాం యుగపత్కరణ ఇత్యన్యే। తత్రాపి చౌలస్యోపనీత్యా సహేతి పక్షే ఉపనీతిదిన ఏవానుష్ఠానం న పూర్వదినే, సహత్వస్య దివసైక్యే సన్నికృష్టతరత్వాత్। వృద్ధాచారోఽప్యేవమ్॥

ఉపనీతిదినే మధ్యాహ్నసంధ్యామాహ పారిజాతే జైమినిః– ' యావద్బ్రహ్మోపదేశస్తు తావత్సంధ్యాదికం చ న। తతో మధ్యాహ్నసంధ్యాది సర్వ కర్మం సమాచరేత్॥' ఇతి। బ్రహ్మ= గాయత్రీ। యత్తు వచనమ్ – 'ఉపాయనే తు కర్తవ్యం సాయంసంధ్యే ఉపాసనమ్। ఆరభేద్బ్రహ్మయజ్ఞం తు మధ్యాహ్నే తు పరేఽహని॥" ఇతి, తచ్ఛాఖాన్తరవిషయమితి పారిజాతః। వికల్ప ఇతి యుక్తం పశ్యామః। ఉపనయనాగ్నిస్త్రిరాత్రం ధార్యః; 'త్ర్యహమేతమగ్నిం ధారయన్తి' ఇత్యాపస్తమ్బోక్తేః। బౌధాయనసూత్రే తు సదా ధారణమప్యుక్తమ్– 'ఉపనయనాదిరగ్నిస్తమౌపాసనమిత్యాక్షతే, పాణిగ్రహణాదిత్యేకే, నిత్యో ధార్యోఽనుగతో నిర్మన్థ్యః' ఇతి। ఇదం జాతారణిపక్షే; అన్యథా మన్థనాసంభవాత్॥

బ్రహ్మయజ్ఞే విశేషమాహ తత్రైవ జైమినిః– 'అనుపాకృతవేదస్య కర్తవ్యో బ్రహ్మయజ్ఞకః। వేదస్థానే తు సావిత్రీ గృహ్యతే తత్సమా యతః॥' ఇతి। యేషాం తద్దిన ఏవ వేదారమ్భస్తేషాం నేదమితి దిక్॥

అథ బ్రహ్మచారిధర్మాః। యాజ్ఞవల్క్యః– 'మధుమాంసాఞ్జనోచ్ఛిష్టశుక్తస్త్రీప్రాణిహింసనమ్। భాస్కరాలోకనాశ్లీలపరివాదాది వర్జయేత్॥' మనుః– 'అభ్యఙ్గమఞ్జనం చాక్ష్ణోరుపానచ్ఛత్రధారణమ్।' వర్జయేదితి ప్రకృతమ్। పారిజాతే కౌర్మే– 'నాదర్శం చైవ వీక్షేత నాచరేద్దన్తధావనమ్। గురూచ్ఛిష్టం భేషజార్థం ప్రయుఞ్జీత, న కామతః॥ ఏతన్నిషిద్ధమధ్వాదివిషయమ్, అన్యస్య గురూచ్ఛిష్టస్య సర్వదా ప్రాప్తేః, 'స చేద్వ్యాధీయీత కామం గురోరుచ్ఛిష్టం భేషజార్థం సర్వ ప్రాశ్నీయాత్।' ఇతి వసిష్ఠోక్తేః। జ్యేష్ఠభ్రాతురిత్యపి జ్ఞేయమ్; 'పితుర్జ్యేష్ఠస్య చ భ్రాతురుచ్ఛిష్టం భోజ్యమ్' ఇత్యాపస్తమ్బోక్తేః। గురుపుత్రే తు స్మృత్యన్తరే ఉక్తమ్– 'గురువద్గురుపుత్రః స్యాదన్యత్రోచ్ఛిష్టభోజనాత్॥' ప్రచేతాః– 'తామ్బూలాభ్యఞ్జనం చైవ కాంస్యపాత్రే చ భోజనమ్। యతిశ్చ బ్రహ్మచారీ చ విధవా చ వివర్జయేత్॥'

యమః– 'మేఖలామజినం దణ్డముపవీతం చ నిత్యశః। కౌపీనం కటిసూత్రం చ బ్రహ్మచారీ తు ధారయేత్॥ అగ్నీన్ధనం భైక్ష్యచర్యామధఃశయ్యాం గురోర్హితమ్॥' కుర్యాదితి శేషః॥

మేఖలామాహాశ్వలాయనః 'తేషాం మేఖలా మౌఞ్జీ బ్రాహ్మణస్య ధనుర్జ్యా క్షత్రియస్యావీ వైశ్యస్య' ఇతి। ఆచార్యః :– 'త్రివృతా మేఖలా కార్యా త్రివారం స్యాత్సమావృతా। తద్గ్రన్థయస్త్రయః కార్యాః పఞ్చ వా సప్త వా పునః॥' మనుః – 'మౌఞ్జీ వివృత్సమా శ్లక్ష్ణా కార్యా విప్రస్య మేఖలా। త్రివృతా గ్రన్థినైకేన త్రిభిః పఞ్చభిరేవ వా॥ మౌఞ్జ్యభావే తు కర్తవ్యాః కుశాశ్మన్తకబల్వజైః॥' అత్ర ప్రవరసంఖ్యానియమ ఇతి వృద్ధాః।

అథ దణ్డాః। మనుః– 'బ్రాహ్మణో బైల్వపాలాశౌ క్షత్రియో వాటఖాదిరౌ। పైప్పలౌదుమ్బరౌ వైశ్యో దణ్డానర్హన్తి ధర్మతః॥' ఏషామభావే గౌతమః– 'యజ్ఞియో వా సర్వేషాం మూర్ధలలాటనాసాగ్రప్రమాణః' ఇతి॥

అజినమాహాశ్వలాయనః– 'అహతేన వాససా సంవీతమైణేయేన వాఽజినేన బ్రాహ్మణం రౌరవేణ క్షత్రియమాజేన వైశ్యమ్' ఇతి। యద్యప్యైణేయశబ్దేన మృగీచర్మైవోచ్యతే; 'ఏణ్యా ఢఞ్' ఇతి పాణినిస్మృతేః, 'ఐణేయమేణ్యాశ్చర్మాద్యమేణస్యైణముభే త్రిషు।' ఇతి అమరకోశాచ్చ । తథాపి 'కృష్ణరురువస్తాన్యజినాని' ఇతి శఙ్ఖోక్తేః, 'సర్వేషాం వా రౌరవమ్' ఇతి యమోక్తేశ్చ। మృగచర్మణా సహ వికల్పో జ్ఞేయః। వస్త్రాజినయోస్తు వికల్పః, 'కార్పాసం వాఽవికృతమ్' ఇతి గౌతమోక్తేః॥

అథ యజ్ఞోపవీతమ్। మనుః- 'కార్పాసముపవీతం స్యాద్విప్రస్యోర్ధ్వవృతం త్రివృత్॥' పారిజాతే దేవలః- 'కార్పాసక్షౌమగోవాలశణవల్వతృణోద్భవమ్। యథాసంభవతో ధార్యముపవీతం ద్విజాతిభిః॥ శుచౌ దేశే శుచిః సూత్రం సంహతాఙ్గులిమలకే। ఆవర్త్య షణ్ణవత్యా తత్త్రిగుణీకృత్య యత్నతః॥ అబ్లిఙ్గకైస్త్రిభిః సమ్యక్ ప్రక్షాల్యోర్ధ్వవృతం త్రివృత్। అప్రదక్షిణమావృత్య సావిత్ర్యా త్రిగుణీకృతమ్॥ తతః ప్రదక్షిణావర్తం సమం స్యాన్నవసూత్రకమ్। త్రిరావేష్ట్య దృఢం బద్ధ్వా బ్రహ్మవిష్ణ్వీశ్వరాన్నమేత్॥' తన్నవతన్తు కార్యమ్; 'సావిత్ర్యా త్రిగుణం కుర్యాన్నవసూత్రం తు తద్భవేత్।' ఇతి తేనైవోక్తేః। ఛన్దోగపరిశిష్టే- 'త్రివృదూర్ధ్వవృతం కార్యం తన్తుత్రయమధోవృతమ్। త్రివృతం చోపవీతం స్యాత్తస్యైకో గ్రన్థిరిష్యతే॥' ఊర్ధ్వవృతం దక్షిణం కరమూర్ధ్వం కృత్వా వలితమ్। భృగుః- 'వామావర్తవలితం త్రిగుణం కృత్వా దక్షిణావర్తవలితం త్రిగుణం కార్యమ్।' స ఏకస్తన్తురేవం త్రితన్తుకమిత్యర్థః। కాత్యాయనః- 'పృష్ఠదేశే చ నాభ్యాం చ ధృతం యద్విన్దతే కటిమ్। తద్ధార్యముపవీతం స్యాన్నాతిలమ్బం న చోచ్ఛ్రితమ్॥' వసిష్ఠః- 'నాభేరూర్ధ్వమనాయుష్యమధో నాభేస్తపఃక్షయః। తస్మాన్నాభిసమం కుర్యాదుపవీతం విచక్షణః॥' పారిజాతే దేవలః- 'ఉపవీతం వటోరేకం ద్వే తథేతరయోః స్మృతే। ఏకమేవ యతీనాం స్యాదితి శాస్త్రస్య నిశ్చయః॥' స ఏవ- 'బహూని వాఽఽయుష్కామస్య'। తత్ర మన్త్రమాహ స ఏవ - 'యజ్ఞోపవీతమితి వా వ్యాహృత్యా వాపి ధారయేత్॥' హేమాద్రౌ 'యజ్ఞోపవీతే ద్వే ధార్యే శ్రౌతే స్మార్తే చ కర్మణి। తృతీయముత్తరీయార్థే వస్త్రాభావే తదిష్యతే॥' దేవలః- 'సావిత్ర్యా దశకృత్వోఽద్భిర్మన్త్రితాభిస్తదుక్షయేత్। విచ్ఛిన్నం చాప్యధో యాతం భుక్త్వా నిర్మితముత్సృజేత్॥' మనుః-'మేఖలామజినం దణ్డముపవీతం కమణ్డలుమ్। అప్సు ప్రాస్య వినష్టాని గృహ్ణీతాన్యాని మన్త్రతః॥'

అథైతల్లోపే ప్రాయశ్చిత్తమ్। మనుః- 'అకృత్వా భైక్ష్యచరణమసమిధ్య చ పావకమ్। అనాతురః సప్తరాత్రమవకీర్ణివ్రతం చరేత్॥' అమత్యా ఆపది త్యాగే తు యాజ్ఞవల్క్యః- 'భైక్ష్యాగ్నికార్యే త్యక్త్వా తు సప్తరాత్రమనాతురః। కామావకీర్ణ ఇత్యాభ్యాం జుహుయాదాహుతిద్వయమ్॥ ఉపస్థానం తతః కుర్యాత్సమాసిఞ్చన్త్వనేన తు।' మన్త్రాస్తు మితాక్షరాయాం జ్ఞేయాః। సకృల్లోపే తు ఋగ్విధానే- 'మానస్తోకే జపేన్మన్త్రం శతసంఖ్యం శివాలయే। అగ్నికార్యం వినా భుక్తౌ న పాపం బ్రహ్మచారిణః॥' స్మృత్యర్థసారే తు సంధ్యాగ్నికార్యలోపే స్నాత్వాష్టసహస్రం జపః। భిక్షాలోపేఽష్టశతమ్। అభ్యాసే ద్విగుణం పునఃసంస్కారశ్చేత్యుక్తమ్॥ అపరార్కే సంవర్తః- 'యః సంధ్యాం చైవ నోపాస్తే అగ్నికార్యం యథావిధి। గాయత్ర్యష్టసహస్రం తు జపేత్స్నాత్వా సమాహితః॥'

అగ్నికార్యం సంధ్యాద్వయే కార్యమ్। 'అగ్నికార్యం తతః కుర్యాత్సంధ్యయోరుభయోరపి ' ఇతి యాజ్ఞవల్క్యోక్తేః, సాయమేవ వా, 'సాయమేవ వాగ్నిమిన్ధీతేత్యేకే' ఇతి లౌగాక్షిణోక్తేః। పారిజాతే వృద్ధశాతాతపః– 'బ్రహ్మచారీ తు యోఽశ్నీయాన్మధు మాంసం తథైవ చ। ప్రాజాపత్యం చరేత్కృచ్ఛ్రం వ్రతశేషం సమాపయేత్॥' ఋగ్విధానే–'తం వో ధియా జపేన్మన్త్రం లక్షం చైవ శివాలయే। బ్రహ్మచారీ స్వధర్మేషు న్యూనం చేత్పూర్ణమేతి తత్॥'

స్త్రీసఙ్గే తు మనుః– 'అవకీర్ణీ తు కాణేన గర్దభేన చతుష్పథే। స్థాలీపాకవిధానేన యజేద్వై నిరృతిం నిశి॥' విస్తరస్తు మితాక్షరాదౌ జ్ఞేయః। ఉపవీతనాశే తు హారీత:–

'మనోవ్రతపతీభిశ్చతస్ర ఆజ్యాహుతీహుత్వా పునః ప్రతీయాత్।' తత్రైవ మరీచిః– 'బ్రహ్మసూత్రం వినా భుఙ్క్తే విణ్మూత్రే కురుతేఽథ వా। గాయత్ర్యష్టసహస్రేణ ప్రాణాయామేన శుద్ధ్యతి॥'

మను:– 'భోఃశబ్ద కీర్తదన్తే స్వస్య నామ్నోఽభివాదనే। ఆయుష్మాన్ భవ సౌమ్యేతి వాచ్యో విప్రోఽభివాదనే। అకారశ్చాస్య నామ్నోఽన్తే వాచ్యః పూర్వాక్షరః ప్లుతః॥' శర్మన్నితి నకారాత్పూర్వ ఇత్యర్థః। అభివాదనప్రత్యభివాదనాదౌ విశేషః స్మృత్యర్థసారే పారిజాతాదౌ జ్ఞేయః। యమః– 'జ్యాయానపి కనీయాంసం సంధ్యాయామభివాదయేత్। వినా శిష్యం చ పుత్రం చ దౌహిత్రం దుహితుః పతిమ్॥'

అథ పునరుపనయనమ్। పారిజాతే శాతాతపః– 'లశునం గృఞ్జనం జగ్ధ్వా పలాణ్డుం చ తథా శునః। ఉష్ట్రమానుషకేభాశ్వరాసభీక్షీరభోజనాత్॥ ఉపాయనం పునః కుర్యాత్తప్తకృచ్ఛ్రం చరేన్ముహుః॥' ఇతి। హేమాద్రౌ వృద్ధమనుః– 'జీవన్యది సమాగచ్ఛేద్ఘృతకుమ్భే నిమజ్య చ। ఉద్ధృత్య స్నాపయిత్వాస్య జాతకర్మాది కారయేత్॥' తత్రైవ పాద్మే– 'ప్రేతశయ్యాప్రతిగ్రాహీ పునః సంస్కారమర్హతి।' చన్ద్రికాయాం బౌధాయన:– 'సిన్ధుసౌవీరసౌరాష్ట్రాంస్తథా ప్రత్యన్తవాసినః। అఙ్గవఙ్గకలిఙ్గాన్ధ్రాన్ గత్వా సంస్కారమర్హతి॥' హేమాద్రౌ ప్రాయశ్చిత్తకాణ్డే వృద్ధగౌతమః– 'ఖరముష్ట్రం చ మహిషమనవాహమజం తథా। బస్తమారుహ్య ముఖజః క్రోశే చాన్ద్రం వినిర్దిశేత్॥' మార్కణ్డేయ:– 'ఖరమారుహ్య విప్రస్తు యోజనం యది గచ్ఛతి। తప్తకృచ్ఛ్రత్రయం ప్రోక్తం శరీరస్య విశోధనమ్॥ పునర్జన్మ ప్రకుర్వీత ఘృతగర్భవిధానతః॥ మదనరత్నే మితాక్షరాయాం చ స్నానమాత్రముక్తమ్। మనుః – 'అజ్ఞానాత్ప్రాశ్య విణ్మూత్రం సురాసంసృష్టమేవ చ। పునఃసంస్కారమర్హన్తి త్రయో వర్ణా ద్విజాతయః॥' మితాక్షరాయాం

పరాశరః– 'యః ప్రత్యవసితో విప్రః ప్రవ్రజ్యాతో వినిర్గతః। అనాశకనివృత్తశ్చ గార్హస్థ్యం చేచ్చికీర్షతి॥ స చరేత్త్రీణి కృచ్ఛ్రాణి త్రీణి చాన్ద్రాయణాని చ। జాతకర్మాదిభిః సర్వైః సంస్కృతః శుద్ధిమాప్నుయాత్॥'

బౌధాయనసూత్రే– 'అథోపనీతస్య వ్రతాని భవన్తి,– నాన్యస్యోచ్ఛిష్టం భుఞ్జీతాన్యత్ర పితృజ్యేష్ఠాభ్యాం, న స్త్రియా సహ భుఞ్జీత, మధుమాంసశ్రాద్ధసూతకాన్నాని, దశాహసంధినీక్షీరం, ఛత్రాకనిర్యాసౌ, విలాపనం, గణాన్నం, గణికాన్నమితి। ఏతేషు పునఃసంస్కారః।' ప్రతిషిద్ధదేశగమనమిత్యేకే। అథాప్యుదాహరన్తి– 'సురాష్ట్రసిన్ధుసౌవీరమవన్తీం దక్షిణాపథమ్। ఏతాని బ్రాహ్మణో గత్వా పునఃసంస్కారమర్హతి॥' అథ పునఃసంస్కారం వ్యాఖ్యాస్యామో దేవయజనప్రభృత్యాగ్నిముఖాత్కృత్వా పాలాశీం సమిధమాజ్యేనాక్త్వాఽభ్యాధాయ వాచయతి'– పునస్త్వాదిత్యా రుద్రా వసవః౦ కామాః స్వాహా' ఇతి। అథ వ్రాత్యప్రాయశ్చిత్తే జుహోతి యన్మ ఆత్మనో మిన్దాభూత్ం పునరగ్నిశ్చక్షురదాదితి ద్వాభ్యామథ పక్వాజ్జుహోతి– 'సప్త తే అగ్నే సమిధః సప్త జిహ్వాః సప్తం ఘృతేన స్వాహా' ఇతి। అథాజ్యాహుతీరుపజుహోతి 'యేన దేవాః పవిత్రేణం' ఇతి తిసృభిరనుచ్ఛన్దసం స్విష్టకృత్ప్రభృతి సిద్ధమాధేనువరదానాదథాపరమా పరిదానాత్కృత్వా పాలాశీం సమిధమాధాయాథ వ్రాత్యప్రాయశ్చిత్తే జుహోత్యథ వ్యాహృతీర్జుహోతి। అథాపరో బ్రాహ్మణవచనాదేవ సావిత్ర్యా శతకృత్వో ఘృతమభిమధ్య ప్రాశ్య కృతప్రాయశ్చిత్తో భవతి।

గురోర్వాప్యుచ్ఛిష్టం భుఞ్జీత। అయాప్యుదాహరన్తి– 'వపనం దక్షిణాదానం మేఖలాదణ్డమజినభైక్ష్యచర్యావ్రతాని చ నివర్తన్తే పునః సంస్కారకర్మణి' ఇతి।

ఆశ్వలాయనగృహ్యేఽపి– 'అథోపేతపూర్వస్య' ఇత్యాదినా పునఃసంస్కార ఉక్తః। తథా పిత్రాదివ్యతిరేకేణ బ్రహ్మచారిణః ప్రేతకర్మకరణే పునరుపనయనమిత్యపరార్కాదయః। త్రిస్థలీసేతౌ– 'కర్మనాశాజలస్పర్శాత్కరతోయావిలఙ్ఘనాత్। గణ్డకీబాహుతరణాత్పునః సంస్కారమర్హతి॥' గౌడాస్తు– 'కరతోయాజలస్పర్శాత్కర్మనాశావిలఙ్ఘనాత్।' ఇతి పఠన్తి। తన్న; దానధర్మేషు కరతోయాస్నానే ప్రాశస్త్యోక్తేః। 'కరతోయే సదానీరే సరిచ్ఛ్రేష్ఠేఽతివిశ్రుతే। ఆప్లావయసి పౌరాణాం పాపం హరకరోద్భవే॥' ఇతి స్మృతిదర్పణచన్ద్రికాలిఖితస్నానమన్త్రాచ్చ। పరాశర:– 'అజినం మేఖలా దణ్డో భైక్ష్యచర్యా వ్రతాని చ। నివర్తన్తే ద్విజాతీనాం పునఃసంస్కారకర్మణి॥' హరదత్తస్తు – 'య ఏకం వేదమధీత్యాన్యం వేదమధ్యేతుమిచ్ఛతి తస్య పునరుపనయనమ్, తేన

ప్రతివేదముపనయనం కర్తవ్యమ్' ఇత్యాహ। అన్యే నైతన్మన్యన్తే; 'సర్వేభ్యో వై వేదేభ్యః సావిత్ర్యనూచ్యతే' ఇత్యాపస్తమ్బోక్తేః।

తద్విధి: కారికాయామ్– 'వేదాన్తరమధీత్యైవ ఋగ్వేదం యే త్వధీయతే। ఉపనీతిరియం తేషామలంకరణవర్జితా॥ యద్వైతదుపనీతస్య ప్రాయశ్చిత్తం యదా భవేత్। కృతాకృతం చ వపనం మేధాజననమేవ చ॥ మేధాజననసద్భావే వ్రతచర్యా భవేదిహ। అనుప్రవచనీయశ్చ తదభావే ద్వయం న హి॥ పరిదానం న కార్యం స్యాన్నిమిత్తానన్తరం త్విదమ్। పూర్వస్యా వాచయేత్స్థానే తత్సవితుర్వృణీమహే।। ' ఇతి। యత్తు హారీతః– 'ద్వివిధాః స్త్రియః– బ్రహ్మవాదిన్యః, సద్యోవధ్వశ్చ। తత్ర బ్రహ్మవాదినీనాముపనయనమగ్నీన్ధనం వేదాధ్యయనం స్వగృహే చ భైక్ష్యచర్యా' ఇతి, 'సద్యోవధూనాముపనయనం కృత్వా వివాహః కార్య:' ఇతి, తద్యుగాన్తరవిషయమ్; 'పురాకల్పేషు నారీణాం మౌఞ్జీబన్ధనమిష్యతే। అధ్యాపనం చ వేదానాం సావిత్రీవాచనం తథా॥ ఇతి యమోక్తేః॥

అథానధ్యాయాః। పారిజాతే వృహస్పతిః– 'ప్రతిపత్సు చతుర్దశ్యామష్టమ్యాం పర్వణో ద్వయోః। శ్వోఽనధ్యాయేఽద్యశర్వర్యాం నాధీయీత కదాచన॥' నారద:– 'అయనే విషువే చైవ శయనే బోధనే హరేః। అనధ్యాయస్తు కర్తవ్యో మన్వాదిపు యుగాదిషు ॥' నిర్ణయామృతే– 'చాతుర్మాస్య ద్వితీయాసు మన్వాదిషు యుగాదిషు। అనధ్యాయస్తు కర్తవ్యో యా చ సోపపదా తిథిః॥' గర్గః– 'శుచావూర్జే తపస్యే చ యా ద్వితీయా విధుక్షయే। చాతుర్మాస్యద్వితీయాస్తాః ప్రవదన్తి మనీషిణః॥' స్మృత్యర్థసారేఽపి– 'ఆషాఢీకార్తికీఫాల్గునీసమీపస్థద్వితీయాసు చ' ఇతి। మనుః– 'ఉపాకర్మణి చోత్సర్గే త్రిరాత్రం క్షపణం స్మృతమ్। అష్టకాసు త్వహోరాత్రమృత్వన్తాసు చ రాత్రిషు॥' ఇతి। ఉత్సర్గే తు 'మనూక్తపక్షిణ్యహోరాత్రాభ్యాం త్ర్యహస్య వికల్పః' ఇతి విజ్ఞానేశ్వరః। 'అష్టకా'శబ్దేన సప్తమ్యాదిత్రయం జ్ఞేయమ్; 'తిస్రోఽష్టకాస్త్రిరాత్రమన్త్యామేకే' ఇతి గౌతమోక్తేః। 'ఋత్వన్తాస్వితి సౌరఋత్వన్తాసు, చాన్ద్రాన్తస్య పర్వత్వేనైవ నిషేధసిద్ధేః' ఇతి సర్వజ్ఞనారాయణః। ఏతే నిత్యాః।

నైమిత్తికానప్యాహ యాజ్ఞవల్క్యః– 'త్ర్యహం ప్రేతేష్వనధ్యాయః శిష్యర్త్విగ్గురుబన్ధుషు ఉపాకర్మణి చోత్సర్గే స్వశాఖాశ్రోత్రియే తథా॥ సన్ధ్యాగర్జితనిర్ఘాతభూకమ్పోల్కానిపాతనే। సమాప్య వేదం ద్యునిశమారణ్యకమధీత్య చ॥ పఞ్చదశ్యాం చతుర్దశ్యామష్టమ్యాం రాహుసూతకే। ఋతుసన్ధిషు భుక్త్వా వా శ్రాద్ధికం ప్రతిగృహ్య చ॥ పశుమణ్డూకనకులశ్వాహిమార్జారమూషకైః। కృతేఽన్తరే త్వహోరాత్రం శక్రపాతే తథోచ్ఛ్రయే॥' గ్రహణే ద్యునిశోక్తావపి గ్రస్తాస్తే త్ర్యహమిత్యుక్తం ప్రాక్।

స్మృత్యర్థసారే తు 'రాత్రౌ తు గ్రహే త్రిస్రో రాత్రీః, దివా చ త్ర్యహమ్।' ఇత్యుక్తమ్। ఋతుః= సౌరః। భుక్త్వేత్యుత్సవవిషయమ్; 'ఊర్ధ్వం భోజనాదుత్సవే' ఇతి గౌతమోక్తేః। శ్రాద్ధికం మహైకోద్దిష్టభిన్నమ్। తత్ర తు త్ర్యహమితి మనుః, స్మృత్యర్థసారే చైవమ్। యత్తు– 'పశ్చాద్యన్తరాయే త్ర్యహముపవాసో విప్రవాసశ్చ' ఇతి గౌతమోక్తం, తత్ ప్రథమాధ్యయనే।

యాజ్ఞవల్క్యః– 'శ్వక్రోష్టృగర్దభోలూకసామబాణార్తనిఃస్వనే। అమేధ్యశవశూద్రాన్త్యశ్మశానపతితాన్తికే। దేశేఽశుచావాత్మని చ విద్యుత్స్తనితసంప్లవే। భుక్త్వార్ద్రపాణిరమ్భోన్తరర్ధరాత్రేఽతిమారుతే॥ పాంసుప్రవర్షే దిగ్దాహే సంధ్యానీహారభీతిషు। ధావతః పూతిగన్ధే చ శిష్టే చ గృహమాగతే॥ ఖరోష్ట్రయానహస్త్యశ్వనౌవృక్ష గిరిరోహణే। సప్తత్రింశదనధ్యాయానేతాంస్తాత్కాలికాన్విదుః॥' బాణః=వంశః। శతతన్తుర్వీణేతి హరదత్తః। అమేధ్యాః= సూతికాదయః। స్తనితం=గర్జః। వర్షాతోఽన్యత్ర గర్జవృష్టివిద్యుతాం యౌగపద్యే ఆకాలికః, వర్షాసు తాత్కాలిక ఇతి నారాయణః। సంధ్యాగర్జే తు హారీతః– 'సాయంసంధ్యాస్తనితే రాత్రిః, ప్రాతః సంధ్యాస్తనితేఽహోరాత్రం, రాత్రౌ విద్యుత్యపరరాత్ర్యవధిః।', 'విద్యుతి నక్తం చాపరరాత్రాత్' ఇతి గౌతమోక్తేః। 'తృతీయదినాంశోత్తరం తు విద్యుతి సర్వరాత్రమ్' ఇత్యాహ స ఏవ। త్రిభాగాదిప్రవృత్తౌ సర్వమితి, అర్ధరాత్రే మధ్యయామద్వయమితి విజ్ఞానేశ్వరః। మధ్యదణ్డచతుష్టయ ఇతి నిర్ణయామృతే। మనుః– 'న వివాదే న కలహే న సేనాయాం న సఙ్గరే। న భుక్తమాత్రే నాజీర్ణే న వమిత్వా న సూతకే॥ రుధిరే చ స్రుతే గాత్రాచ్ఛస్త్రేణ చ పరిక్షతే॥' కౌర్మే– 'శ్లేష్మాతకస్య ఛాయాయాం శాల్మలేర్మధుకస్య చ। కదాచిదపి నాధ్యేయం కోవిదారకపిత్థయోః॥' మనుః– 'శయానః ప్రౌఢపాదశ్చ కృత్వా చైవావసక్థికామ్। నాధీయీతామిషం జగ్ధ్వా సూతకాన్నాద్యమేవ చ॥' ప్రౌఢపాద:– పాదోపరి పాదదాతా,ఆసనారూఢపాదో వేతి హరదత్తః। సోపపదాస్వపి ప్రాగుక్తమ్। స్మృత్యర్థసారే– 'శ్రవణద్వాదశీమహాభరణ్యోః ప్రేతద్వితీయాయాం రథసప్తమ్యామాకాశే శవదర్శనే చాహోరాత్రమ్। అసపిణ్డే గురౌ మృతే త్రిరాత్రమ్। ఆచార్యే ఉపాధ్యాయే చ పక్షిణీ, ఆచార్యభార్యాపుత్రశిష్యేష్వహోరాత్రమ్। అగ్న్యుత్పాతేన గోవిప్రమృతౌ త్రిరాత్రమ్। అయనే విషువే చ పక్షిణీ, అకాలవృష్టౌ చ। ఆరణ్యమార్జారసర్పనకులపఞ్చనఖాదేరన్తరాగమనే త్రిరాత్రమ్। ఆరణ్యశ్వశృగాలాదివానరరజకాదౌ ద్వాదశరాత్రభ్। ఖరవరాహోష్ట్రచాణ్డాలసూతికోదక్యాశవాదౌ మాసమ్। గోగవయాజానాస్తికాదౌ త్రిమాసమ్। శశమేషశ్వపాకాదౌ షణ్మాసమ్। గజగణ్డసారససింహవ్యాఘ్రమహాపాపికృతఘ్నాదావబ్దమనధ్యాయః। శోభనదినే చానధ్యాయః। వివాహప్రతిష్ఠోద్యాపనాదిష్వాసమాప్తేః సగోత్రాణామనధ్యాయః। 'ఉదయేఽస్తమయే వాపి ముహూర్తత్రయగామి యత్। తద్దినం తదహోరాత్రం చానధ్యాయవిదో విదుః॥ కేచిదాహుః క్వచిద్దేశే యావత్తద్దిననాడికాః। తావదేవ త్వనధ్యాయో న తన్మిశ్రే దినాన్తరే॥'

ప్రదోషం త్వాహ ప్రజాపతి:– 'షష్ఠీ చ ద్వాదశీ చైవ అర్ధరాత్రోననాడికా। ప్రదోషే నత్వధీయీత తృతీయా నవనాడికా॥' నిర్ణయామృతే గర్గ:– 'రాత్రౌ యామద్వయాదర్వాక్ సప్తమీ వా త్రయోదశీ। ప్రదోషః స తు విజ్ఞేయః సర్వవిధావిగర్హితః॥ రాత్రౌ నవసు నాడీషు చతుర్థీ యది దృశ్యతే। ప్రదోషః స తు విజ్ఞేయః సర్వవిద్యావిగర్హితః॥' కౌర్మే– 'అనధ్యాయస్తు నాఙ్గేషు నేతిహాసపురాణయోః। న ధర్మశాస్త్రేష్వన్యేషు పర్వణ్యేతాని వర్జయేత్॥' శౌనకః– 'నిత్యే జపే చ కామ్యే చ ఋతౌ పారాయణేఽపి చ। నానధ్యాయోఽస్తి వేదానాం గ్రహణే గ్రాహణే స్మృతః॥'

ఇత్యనధ్యాయాః॥

అథ మహానామ్న్యాదివతమ్। శ్రీధరః– 'తిథినక్షత్రవారాంశవర్గోదయనిరీక్షణమ్। చౌలవత్ సర్వమాఖ్యాతం సగోదానవ్రతేషు చ॥ ఏషాం లోపే శౌనక:– 'వ్రతాని విధినా కృత్వా స్వశాఖాధ్యయనం చరేత్। అకృత్వాభ్యస్యతే యేన స పాపీ విధిఘాతకః॥ ప్రత్యేకం కృచ్ఛ్రమేకైకం చరిత్వాజ్యాహుతీః శతమ్। హుత్వా చైవ తు గాయత్ర్యా స్నాయాదిత్యాహ శౌనకః॥' స్మృత్యర్థసారే తు — 'త్రీన్షడ్ ద్వాదశ వా కృచ్ఛ్రాన్కృత్వా పునర్వ్రతం చరేత్' ఇత్యుక్తమ్॥

సమావర్తనమ్। —

అథ సమావర్తనమ్। సురేశ్వరః– 'భౌమభానుజయోర్వారే నక్షత్రే చ వ్రతోదితే। తారాచన్ద్రవిశుద్ధౌ చ స్యాత్సమావర్తనక్రియా॥ బౌధాయనసూత్రే తు– 'రోహిణ్యాం తిష్యే ఉత్తరయోః ఫల్గున్యోర్హస్తే చిత్రాయామైన్ద్రే విశాఖాయాం వా స్నాయాత్' ఇత్యుక్తమ్। వసిష్ఠ:– 'స్నానం మధ్యాహ్నకాలే తు హోరాయాం కారయేచ్ఛుభమ్। పూర్వాహ్ణే తదభావే తు కుర్యాత్స్నానం యథావిధి॥' 'సర్వ ఋతవో వివాహస్య' ఇతి సూత్రాత్ యదా దక్షిణాయనే వివాహస్తదా సమావర్తనమపి తత్రైవ। అన్యథోదగయనే సమావర్తనే 'అనాశ్రమీ న తిష్ఠేత' ఇతి విరోధ: స్యాదిత్యుక్తం సుదర్శనభాష్యే। ఏతచ్చ బ్రహ్మచారివ్రతలోపప్రాయశ్చిత్తం కృత్వా కార్యమ్। తదాహ బౌధాయన:—
'శౌచసంధ్యాదర్భభిక్షాగ్నికార్యరాహిత్యకౌపీనోపవీతమేఖలాదణ్డాజినాధారణదివాస్వాపచ్ఛత్రపాదుకాస్రగ్విధారణాభ్యోద్వర్తనానులేపనాఞ్జనద్యూతనృత్యగీతవాద్యాభిరతౌ బ్రహ్మచారీ కృచ్ఛ్రత్రయం చరేత్, మహావ్యాహృతిహోమం (పాహిత్రయోదశహోమం చ) కుర్యాత్।'

సమావర్తనోత్తరం పూర్వమృతానాం త్రిరాత్రమాశౌచం కార్యమ్; 'ఆదిష్టీ నోదకం కుర్యాదా వ్రతస్య సమాపనాత్। సమాప్తే తూదకం దత్త్వా త్రిరరాత్రమశుచిర్భవేత్॥' ఇతి మనూక్తేః। ఆదిష్టీ బ్రహ్మచారీతి విజ్ఞానేశ్వరః। బ్రహ్మచర్యే యది కశ్చిన్న మృతస్తదా త్రిరాత్రమధ్యే వివాహః కార్యోఽన్యథా నేతి సిధ్యతి। జననే తు సత్యపి న త్రిరాత్రమ్, తత్రాతిక్రాన్తాశౌచాభావాదుదకం దత్త్వేతి వచనాచ్చేతి దిక్। తత్రాపి వికల్పః, 'పితర్యపి మృతే నైషాం దోషో భవతి కర్హిచిత్। ఆశౌచం కర్మణోఽన్తే స్యాత్త్ర్యహం వా బ్రహ్మచారిణామ్॥' ఇతి ఛన్దోగపరిశిష్టాత్॥

స్నాతకవ్రతాన్యాహ వ్యాసః– 'యజ్ఞోపవీతద్వితయం సోదకం చ కమణ్డలుమ్। ఛత్రం చోష్ణీషమమలం పాదుకే చాప్యుపానహౌ॥ రౌక్మే చ కుణ్డలే వేదః కృత్తకేశనఖః శుచిః॥' వేదః=దర్భ–బటుః। మనుః– 'ఉపానహౌ చ వాసశ్చ ధృతమన్యైర్న ధారయేత్। ఉపవీతమలంకారం స్రజం కరకమేవ చ॥' అన్యాన్యపి బహ్వృచగృహ్యస్మృత్యాదిభ్యో జ్ఞేయాని॥

అథ ఛురికాబన్ధః। జ్యోతిర్నిబన్ధే నారదః– 'ఛురికాబన్ధనం వక్ష్యే నృపాణ ప్రాక్ కరగ్రహాత్। వివాహోక్తేషు మాసేషు శుక్లపక్షేఽప్యనస్తగే॥ జీవే శుక్రే చ భూపుత్రే చన్ద్రతారాబలాన్వితే। మౌఞ్జీవన్దర్క్షతిథిషు కుజవర్జితవాసరే॥ సంగ్రహే– 'శుద్రాణాం రాజపుత్రాణాం మౌఞ్జ్యభావేఽస్త్రబన్ధనమ్। మౌఞ్జీబన్ధోక్తతిథ్యాదౌ కార్యం భౌమదినం వినా॥'

వివాహః।—

అథ వివాహః। యాజ్ఞవల్క్యః– 'అవిప్లుతబ్రహ్మచర్యో లక్షణ్యాం స్త్రియముద్వహేత్। అనన్యపూర్వికాం కాన్తామసపిణ్డాం యవీయసీమ్॥ అరోగిణీం భ్రాతృమతీమసమానార్షగోత్రజామ్॥' లక్షణ్యాం బాహ్యాభ్యన్తరలక్షణైర్యుక్తామ్। బాహ్యాని కాశీఖణ్డాదౌ ప్రసిద్ధాని। ఆన్తరాణ్యాశ్వలాయనోక్తాని 'అష్టౌ పిణ్డాన్కృత్వా' ఇత్యాదీని॥

సాపిణ్డ్యనిర్ణయః।—

మనుః– 'అసపిణ్డా చ యా మాతురసగోత్రా చ యా పితుః। సా ప్రశస్తా ద్విజాతీనాం దారకర్మణి మైథునే।' దత్త్రిమమాతుర్గృహీతా అసపిణ్డా సగోత్రా। తస్కులనివృత్తయే

చకారాన్మాతురసగోత్రా దత్తస్య పితుర్జనకకులే పితురసగోత్రాపి సపిణ్డత్వాన్నిషిద్ధేత్యన్యశ్చకారః। అసపిణ్డాం=సాపిణ్డ్యరహితామ్। తచ్చైకశరీరావయవాన్వయేన భవతి। ఏకస్య హి పితుర్మాతుర్వా శరీరస్యావయవాః పుత్రపౌత్రాదిషు సాక్షాత్పరమ్పరయా వా శుక్రశోణితాదిరూపేణానుస్యూతాః। యద్యపి పత్న్యాః పత్యా సహ భ్రాతృపత్నీనాం చ పరస్పరం నైతత్సంభవతి, తథాపి ఆధారత్వే నైకశరీరావయవాన్వయోఽస్త్యేవ। 'అస్థిభిరస్థీని' ఇతి మన్త్రలిఙ్గాత్। ఏకస్య హి పితృశరీరస్యావయవాః పుత్రద్వారా తాస్వాహితా ఇతి మదనరత్నపారిజాతవిజ్ఞానేశ్వరాదయః। వాచస్పతిశుద్ధి వివేకశూలపాణ్యాదిగౌడమైథిలాదయోఽప్యేవమ్। శ్రుతావపి– 'ఏతత్షాట్కౌ శికం శరీరం త్రీణి పితృతస్త్రీణి మాతృతోఽస్థిస్నాయుమజ్జానః పితృతస్త్వఙ్మాంసరుధిరాణి మాతృత: ' ఇతి, 'ప్రజామను ప్రజాయసే' ఇతి చ।

చన్ద్రికాఽపరార్కమేధాతిథిమాధవాదయస్తు ఏకపిణ్డదానక్రియాన్వయిత్వం సాపిణ్డ్యమ్; 'లేపభాజశ్చతుర్థాద్యాః పిత్రాద్యాః పిణ్డభాగినః। పిణ్డదః సప్తమస్తేషాం సాపిణ్డ్యం సాప్తపౌరుషమ్॥ ఇతి మాత్స్యోక్తేః। న చ పితృవ్యాదిష్వేతన్నాస్తీతి వాచ్యమ్; తత్కర్తృకశ్రాద్ధే దేవతైక్యేన తత్సత్త్వాత్। దేవదత్తకర్తృకశ్రాద్ధే హి యే దేవతాభూతాస్తేషాం మధ్యే యః కశ్చిదన్య–కర్తృకశ్రాద్ధేఽనుప్రవిశతి తేషాం సాపిణ్డ్యమ్; తద్భార్యాణామపి భర్తృకర్తృకశ్రాద్ధే సహాధికారిత్వేన తదన్వయాత్; 'ఏకత్వం సా గతా భర్తుః పిణ్డే గోత్రే చ సూతకే।" ఇతి స్మృతేశ్చ, శ్రుతీనాం చ వైరాగ్యార్థత్వాత్తస్యాః సాపిణ్డ్యనిమిత్తత్వే మానాభావాత్। న చ మాతులాదిష్వేతన్నాస్తీతి వాచ్యమ్; మాతామహరూపదైవతైక్యాత్। నను గురుశిష్యాదేరపి శ్రాద్ధదేవతాత్వాత్సపిణ్డత్వం స్యాత్। కి బహునా, 'సర్వాభావే తు నృపతిః కారయేత్తస్య రిక్థతః।' ఇతి మార్కణ్డేయపురాణాద్రాజ్ఞోఽపి శ్రాద్ధకర్తృత్వాత్తాసపిణ్డ్యప్రసఙ్గః। సత్యమ్; 'పఞ్చమాత్సప్తమాదూర్ధ్వం మాతృతః పితృతస్తథా।' ఇతి యాజ్ఞవల్క్యవచనేన మాతాపితృసంబన్ధ ఏవ తత్సత్త్వాత్। ఊర్ధ్వం 'సాపిణ్డ్యం నివర్తత' ఇతి శేషః। నను పఞ్చమత్వాద్యత్ర నియమ్యతే, న మాతృత ఇత్యాది ; వాక్యభేదాత్। మైవమ్ ; మాతృకులే పఞ్చమత్వస్య పితృకులే సప్తమత్వస్య చ బోధనే తుల్యత్వాత్। పౌరుషేయత్వాదదోష ఇతి చేత్ తుల్యమన్యత్రాపి, అన్యకర్తృకే రాజ్ఞస్తత్పితౄణాం వా దేవతాత్వాభావాచ్చ। కిచ అవయవాన్వయపక్షే యథా యోగరూఢ్యా పరిహారస్తథేహాపి తేన మాతృకులే పితృకులే చైకపిణ్డదానక్రియాన్వయిత్వం సాపిణ్డ్యమిత్యాహుః। తేనైకస్య పిత్రాదయః షట్ పుత్రాదయశ్చ షట్ సపిణ్డా భవన్తి।

అత్ర కేచిదుభయతః సాపిణ్డ్యనివృత్తావేవోద్వాహో నాన్యథేత్యాహుః। శుద్ధచిన్తామణి వాచస్పతిహరదత్తాదయస్తు సగోత్రత్వవత్ సాపిణ్డ్యస్య సప్రతియోగికత్వేన

సంయోగవదుభయనిరూప్యత్వాత్ ఏకతో నివృత్తావన్యతో నివృత్తేరావశ్యకత్వాన్మూలపురుషమారభ్యాష్టమో వరో మూలపురుషమారభ్య ద్వితీయాతృతీయాదికాం కన్యాముద్వహేదిత్యాహుః। శిష్టాస్తు– న వధూవరయోః స్వతః సాపిణ్డ్యం, కింతు కూటస్థసంతతిత్వాత్తత్సాపిణ్డ్యేనైవ। అతోఽష్టమవరం ప్రతి కన్యాయా అసాపిణ్డ్యేఽపి కన్యాయాః కూటస్థేన సాపిణ్డ్యాత్తత్సంతతిస్థత్వాద్వరస్తాం ప్రతి సపిణ్డ ఏవేత్యవివాహః। సాపిణ్డ్యాసాపిణ్డ్యయోః ప్రతియోగిభేదేనావిరోధాదిత్యాహుః। ఇదమేవ చ యుక్తమ్; ఆశౌచేఽప్యేవం సాపిణ్డ్యం జ్ఞేయమ్। యత్ర తు మధ్యే విచ్ఛిన్నమపి సాపిణ్డ్యం మణ్డూకప్లుతివత్పునరనువర్తతే। యథా కూటస్థాత్పఞ్చమ్యోః కన్యయోః పుత్రౌ తత్ర నివృత్తిః, తదపత్యయోస్త్వనువృత్తిస్తత్రాపి న సాపిణ్డ్యాసాపిణ్డ్యయోర్దోషః; సంబన్ధిభేదాత్। తేన తత్ర న వివాహః।

అత్ర కూటస్థమారభ్య గణనా కార్యా। తదుక్తమ్– 'వధ్వా వరస్య వా తాతః కూటస్థాద్యది సప్తమః। పఞ్చమీ చేత్తయోర్మాతా తత్సాపిణ్డ్యం నివర్తతే॥' ఇతి। కూటస్థః=మూలపురుషః। విశ్వరూపనిబన్ధే– 'ఏవముక్తప్రకారేణ పితృబన్ధుషు సప్తమాత్। ఊర్ధ్వమేవ వివాహ్యత్వం పఞ్చమాన్మాతృబన్ధుతః॥ సంతానో భిద్యతే యస్మాత్పూర్వజాదుభయత్ర చ। తమాదాయ గణేద్ధీమాన్వరం యావచ్చ కన్యకామ్॥' స్మృతితత్త్వే నారదః– 'ఆ సప్తమాత్పఞ్చమాచ్చ బన్ధుభ్యః పితృమాతృతః। అవివాహ్యా సగోత్రా చ సమానప్రవరా తథా॥' అత్ర 'బన్ధుభ్యః' ఇతి పఞ్చమీనిర్దేశాత్పితుః పితృష్వసృపుత్రాత్సప్తమీం, మాతుః మాతృష్వసృపుత్రాచ్చ పఞ్చమీమపి త్యజేత్। ఏవమన్యబన్ధుషు జ్ఞేయమ్। తత్రాపి త్రిగోత్రాత్యయేఽర్వాగపి వివాహం కుర్యాత్ ; వక్ష్యమాణవచనాత్। త్రిగోత్రగణనా చ మాతామహగోత్రాపేక్షయా, నతు స్వాపేక్షయా। అన్యథా పితుః పితామహదుహితుర్దౌహిత్రీపుత్రీ పరిణేయా స్యాత్। వధ్వాః మాతామహగోత్రాపేక్షయా తు త్రిగోత్రాన్తర్గతేన వివాహప్రసఙ్గ ఇతి సంబన్ధతత్త్వాదయో గౌడగ్రన్థాః। సంబన్ధవివేకే శూలపాణిరప్యాహ। పఞ్చమాత్సప్తమాఞ్చార్వాగపి త్రిగోత్రాన్తరితా వివాహ్యా; 'అసంబద్ధా భవేన్మాతుః పిణ్డేనైవోదకేన వా। సా వివాహ్యా ద్విజాతీనాం త్రిగోత్రాన్తరితా చ యా॥' ఇతి బృహన్మనూక్తేః, 'సన్నికర్షేఽపి కర్తవ్యం త్రిగోత్రాత్పరతో యది।' ఇతి దేవలోక్తేశ్చేతి।–ఏతచ్చ దాక్షిణాత్యా న మన్యన్తే। యత్తు వసిష్ఠః– 'పఞ్చమీ సప్తమీం చైవ మాతృతః పితృతస్తథా।' ఇతి, యచ్చ విష్ణుపురాణమ్– 'పఞ్చమీం మాతృపక్షాచ్చ పితృపక్షాచ్చ సప్తమీమ్। గృహస్థ ఉద్వహేత్కన్యాం న్యాయ్యేన విధినా నృప॥" ఇతి, తత్పఞ్చమీం సప్తమీమతీత్యేతి వ్యాఖ్యేయమ్; 'పఞ్చమే సప్తమే చైవ యేషాం వైవాహికీ క్రియా। క్రియాపరా అపి హి తే పతితాః శూద్రతాం గతాః॥' ఇత్యపరార్కే మరీచివచనాత్। హారలతాయాం శఙ్ఖలిఖితౌ – 'సపిణ్డతా తు సర్వేషాం గోత్రతః సాప్తపౌరుషీ। పిణ్డశ్చోదకదానం చ ఆశౌచం చ తదానుగమ్॥' గోత్రం సంతానమ్, ఆశౌచం తానభివ్యాప్య గచ్ఛతీత్యర్థః।

శుద్ధివివేకే శుద్ధిచిన్తామణౌ చ బ్రాహ్మే– 'సర్వేషామేవ వర్ణానాం విజ్ఞేయా సాప్తపౌరుషీ। సపిణ్డతా తతః పశ్చాత్ సమానోదకధర్మతా॥ తతః కాలవశాత్తత్ర విస్మృతౌ నామగోత్రతః। సమానోదకసంజ్ఞా తు తావన్మాత్రాపి నశ్యతి॥' సప్తోర్ధ్వం త్రయః సోదకాః, తతో గోత్రజాః। తత్రైవ బ్రాహ్మే– 'అవిభక్తధనాస్త్వేతే సపిణ్డాః పరికీర్తితాః॥' తేనావిభక్తధనాభావే విభక్తః సపిణ్డో ధనహారీ, నాన్యథేత్యర్థః। తేన వివాహే ఆశౌచే ధనగ్రహణే చ త్రిధా సాపిణ్డ్యం సిద్ధమ్। యత్తు– 'పఞ్చమీ మాతృతః పరిహరేత్ సప్తమీం పితృతస్త్రీన్మాతృతః, పఞ్చ పితృతో వా' ఇతి పైఠీనసిస్మృతౌ 'త్రీనిత్యనుకల్పః' ఇతి మాధవోక్తేః, 'పఞ్చమీం సప్తమీం చైవ మాతృతః పితృతస్తథా। దశభిః పురుషైః ఖ్యాతాచ్ఛ్రోత్రియాణాం మహాకులాత్॥ ఉద్వహేత్సప్తమాదూర్ధ్వం తదభావే తు సప్తమీమ్। పఞ్చమీం తదభావే తు పితృపక్షేఽప్యయం విధిః॥ సప్తమీం చ తథా షష్ఠీం పఞ్చమీం చ తథైవ చ। ఏవముద్వాహయేత్కన్యాం, న దోషః శాకటాయనః॥ తృతీయాం వా చతుర్థీం వా పక్షయోరుభయోరపి। వివాహయేన్మనుః ప్రాహ పారాశర్యోఽఙ్గిరా యమః॥ యస్తు దేశానురూపేణ కులమార్గేణ చోద్వహేత్। నిత్యం స వ్యవహార్యః స్యాద్వేదాచ్చైతత్ప్రదృశ్యతే॥' ఇతి చతుర్వింశతిమతాత్, 'చతుర్థీముద్వహేత్కన్యాం చతుర్థః పఞ్చమోఽపి వా। పరాశరమతే షష్ఠీ, పఞ్చమో న తు పఞ్చమీమ్॥" ఇతి పరాశరోక్తేశ్చానుకల్పత్వేనాపది పఞ్చమ్యాదిపరిణయనం కార్యమితి ప్రతీయతే। అత్ర హి 'తదభావే' ఇతి స్పష్టమేవానుకల్పత్వముక్తమ్, తన్న యథాశ్రుతం జ్ఞేయమ్; పూర్వోక్తమరీచివచోవిరోధాత్, వస్తుని వికల్పాసంభవాత్ 'పఞ్చమాత్సప్తమాద్ధీమాన్ యః కన్యాముద్వహేద్విజః। గురుతల్పీ స విజ్ఞేయః సగోత్రాం చైవముద్వహన్॥' ఇతి విష్ణూక్తేః, పరాశరస్య మూలాభావాచ్చ। తస్మాన్మదనపారిజాతాద్యుక్తదిశా దత్తకసాపత్నసంబన్ధాద్యనుప్రవేశే బ్రాహ్మణాదీనాం క్షత్రియాదిసపిణ్డవిషయే వా పూర్వోక్తాని నేయాని, న త్వనుకల్ప ఇతి భ్రమితవ్యమ్।

యత్తు స్మృతిచన్ద్రికామాధవాదయ ఆహుః– 'తృతీయే సంగచ్ఛావహై, చతుర్థే సంగచ్ఛావహై' ఇతి శతపథశ్రుతేః, 'తృప్తాం జుహుర్మాతులస్యేవ యోషా భాగస్తే పైతృష్వసేయీ వపామివ' ఇతి,'గర్భే ను నౌ జనితా దమ్పతీకః' ఇతి చ మన్త్రవర్ణాత్, 'మాతృష్వసుతాం కే చిత్పితృష్వసృసుతాం తథా। వివహన్తి క్వచిద్దేశే సంకోచ్యాపి సపిణ్డతామ్॥" ఇతి శాతాతపోక్తేశ్చ మాతులకన్యోద్వాహః కార్యః। యద్యపి పితృష్వసృకన్యోద్వాహోఽపి ప్రాప్తస్తథాపి 'అస్వర్గ్యం లోకవిద్విష్టం ధర్మ్యమప్యాచరేన్న తు।' ఇతి నిషేధాద్వచనాన్తరేణ తదుద్వాహస్యావిధానాచ్చ న కార్యః। అయం తు దాక్షిణాత్యశిష్టాచారాత్కార్య ఇతి। న చ పూర్వోక్తశ్రుతీనామర్థవాదమాత్రతా; మానాన్తరేణాసిద్ధౌ 'ఉపరి హి దేవేభ్యో ధారయతి' ఇతివదనువాదానుపపత్త్యా విధికల్పనాత్। యత్తు శాతాతపః– 'మాతులస్య సుతామూఢ్వా మాతృగోత్రాం తథైవ చ। సమానప్రవరాం చైవ త్యక్త్వా చాన్ద్రాయణం చరేత్॥' యచ్చ మనుః–

'పైతృష్వసేయీభగినీం స్వస్రీయాం మాతురేవ చ। మాతుశ్చ భ్రాతురాప్తస్య గత్వా చాన్ద్రాయణం చరేత్॥ ఏతాస్తిస్రస్తు భార్యార్థే నోపయచ్ఛేత బుద్ధిమాన్॥' యచ్చ వ్యాసః– 'మాతుః సపిణ్డా యత్నేన వర్జనీయా ద్విజాతిభిః।' ఇతి, తద్గాన్ధర్వాదివివాహోఢమాతృవిషయమ్ ; తత్ర పితృగోత్రానివృత్తేః। అత ఏవ మార్కణ్డేయపురాణమ్— 'గాన్ధర్వాదివివాహేషు పితృగోత్రేణ ధర్మవిత్।' ఇతి। బ్రాహ్మాదివివాహే తు పరిణేయైవేతి। భట్టసోమేశ్వరోఽపి తృతీయేఽధ్యాయే వాక్యపాదే మాతులకన్యోద్వాహముదాహృత్య స్మృతివిరోధేనాచారప్రాప్తస్యాస్య

వార్తికే బాధోక్తావపి పూర్వోక్తశ్రౌతలిఙ్గబలీయస్త్వాదస్య కర్తవ్యతామాహ తదేతద్దత్తకస్యపాలదత్రిమమాతృసోదరకన్యావిషయత్వేనాసవర్ణమాతులకన్యావిషయత్వేన యుగాన్తరపరత్వేన చోపపన్నమపి అవిచారితరమణీయం యథా, తథాస్తు। తథాపి కలౌ తావన్నిషిద్ధమేవ; 'గోత్రాన్మాతుః సపిణ్డాచ్చ వివాహో గోవధస్తథా।' ఇత్యాదిపురాణాత్। మాధవీయే బౌధాయనోఽప్యస్య నిన్దామాహ– 'పఞ్చధా విప్రతిపత్తిర్దక్షిణతస్తథోత్తరత ఊర్ణావిక్రయోఽనుపేతేన స్త్రియా చ సహ భోజనం పర్యుషితభోజనం మాతులపితృష్వసృదుహితృపరిణయనమ్' ఇతి। 'అథోత్తరతః సీధుపానాదికముక్త్వా ఇతర ఇతరస్మిన్కుర్వన్దుష్యతి ఇతర ఇతరస్మిన్' ఇతి, భట్టసోమేశ్వరేణాపి స్మృతివిరుద్ధానాం మాతులకన్యోద్వాహాదీనామస్మాద్వచనాదప్రామాణ్య మిత్యుక్తమ్। బృహస్పతిరపి– 'ఉదూహ్యతే దాక్షిణాత్యైర్మాతులస్య సుతా ద్విజైః। మత్స్యాదాశ్చ నరాః పూర్వే, వ్యభిచారరతాః స్త్రియః॥ ఉత్తరే మద్యపాశ్చైవ స్పృశ్యా నౄణాం రజస్వలాః॥' ఇత్యనాచారత్వమాహ। అత ఏవ హేమాద్రౌ మాత్స్యే కర్నాటకాదీనాం తత్కారిణాం శ్రాద్ధే నిషేధః। బోపదేవేనాపి లిఖితం బ్రాహ్మమ్– 'యత్ర మాతులజోద్వాహీ యత్ర వై వృషలీపతిః। శ్రాద్ధం న గచ్ఛేత్తద్విప్రాః కృతం యచ్చ నిరామిషమ్॥" ఇతి। తస్మాన్మాతృతః పఞ్చ, పితృతః సప్తత్యక్త్వోద్వదితి సిద్ధమ్

సంబన్ధవివేకే సుమన్తుః- 'బ్రాహ్మణానామేకపిణ్డస్వధానామాదశమాద్ధర్మవిచ్ఛిత్తిర్భవతి, ఆసప్తమాద్రిక్థవిచ్ఛిత్తిర్భవతి, ఆతృతీయాత్పిణ్డవిచ్ఛిత్తిః, అన్యథా పిణ్డశౌచక్రియావిచ్ఛేదాద్బ్రహ్మహతుల్యో భవతి।' అస్యార్థమాహ శూలపాణి:- 'జీవత్పిత్రాదిత్రికస్య వృద్ధప్రపితామహాదయస్త్రయః శ్రాద్ధదేవతాత్వాత్పిణ్డభాజో భవన్తి, తదూర్ధ్వం త్రయో నవపురుషపర్యన్తా లేపభాజః, శ్రాద్ధకర్తా చ దశమ ఇతి దశమాదూర్ధ్వం సాపిణ్డ్యనివృత్తిః। 'దశమాత్' ఇత్యుపలక్షణమ్। తేన పితృపితామహజీవనే నవపురుషపర్యన్తం, పితృజీవనే చాష్టపురుషపర్యన్తం సాపిణ్డ్యమితి జ్ఞేయమ్।' అపుత్రధనగ్రహణే సంనిహితాభావే సప్తపురుషపర్యన్తమ- ధికారః। ధనగ్రాహిణమారభ్య తృతీయః పౌత్రః, తదూర్ధ్వం శ్రాద్ధవిచ్ఛేదః। అన్యథా ధనహారిత్వేఽపుత్రశ్రాద్ధాద్య- కరణే బ్రహ్మహేత్యర్థః। ఆతృతీయాదిత్యనూఢకన్యావిషయమ్; 'అప్రత్తానాం తు స్త్రీణాం త్రిపురుషీ

విజ్ఞాయతే' ఇతి వసిష్ఠోక్తేః। ఏతచ్చాశౌచవిషయం సాపిణ్డ్యం, న తు వివాహాదౌ। తత్ర పూర్వోక్తవచనైః పఞ్చమత్వసప్తమత్వనియమాదితి మేధాతిథిప్రముఖా దాక్షిణాత్యాః। వాగ్దానోత్తరమేతదితి శుద్ధివివేకః। మాతృకులవిషయం కానీనకన్యకావిషయం చైతత్। అన్యథా- 'అప్రత్తానాం తథా స్త్రీణాం సాపిణ్డ్యం సాప్త పౌరుషమ్। ప్రత్తానాం భర్తృసాపిణ్డ్యం ప్రాహ దేవః ప్రజాపతిః॥' ఇతి కౌర్మేణ విరోధః స్యాదితి రత్నాకరస్మృతితత్త్వాదిగౌడగ్రన్థాః।- యుక్తం చైతత్ ; అన్యథా కన్యోత్పత్తౌ పురుషత్రయపర్యన్తమేవ సూతకం స్యాన్నోర్ధ్వమ్।

సాపత్నమాతామహకులే త్వాహ మితాక్షరాయాం శఙ్ఖః-'యద్యేకజాతా బహవః పృథక్క్షేత్రాః పృథగ్జనాః। ఏకపిణ్డాః పృథక్శౌచాః పిణ్డస్త్వావర్తతే త్రిషు।।' పృథక్క్షేత్రాః=భిన్నజాతీయస్త్రీషు జాతాః। పృథగ్జనాః=సజాతీయభిన్నమాతృషు జాతాః। అత్ర త్రిపురుషం సాపిణ్డ్యమితి విజ్ఞానేశ్వరో వ్యాచఖ్యౌ। పృథ్వీచన్ద్రోదయే సాపిణ్డ్యదీపికాయాం చైవమ్। మదనపారిజాతే తు పృథక్క్షేత్రజాః=భిన్నమాతృజాః=పృథగ్జనాః భిన్నజాతీయాః। ఏతద్విజాతీయసాపత్నమాతృకులవిషయమ్। సవర్ణసాపత్నమాతృకులే చతుఃపురుషం సాపిణ్డ్యమ్; 'పఞ్చమీం సప్తమీం చైవ మాతృతః పితృతస్తథా।' ఇతి వసిష్ఠోక్తేః। సప్తమీమితి బ్రాహ్మణాదీనాం క్షత్రియాది దారోత్పన్నపితృకులవిషయం చేత్యుక్తం తత్స్వకపోలకల్పితత్వాత్ గ్రన్థాన్తరవిరోధాచ్చ నిర్మూలమ్ ; 'పితృపత్న్యః సర్వా మాతరః' ఇత్యుక్త్వా, సుమన్తునా 'తదపత్యాని భాగినేయాని' ఇతి పృథఙ్నిషేధాచ్చ। అన్యథా సపిణ్డత్వేన నిషేధాత్సాపత్నమాతులత్వాదినిర్దేశో వ్యర్థః। అత ఏవ తేన స్మృతికౌముద్యాం సవర్ణసాపత్నమాతామహకులపరత్వేన తథైవ శఙ్ఖవచనం వ్యాఖ్యాతమ్। తేన వాసిష్ఠం 'పఞ్చమీం సప్తమీమతీత్య' ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్। తస్మాత్త్రాచ్యైవ వ్యాఖ్యా యుక్తా।ప్రయోగరత్నే భట్టైః స్మృతితత్త్వాదిగౌడగ్రన్థేషు చ సపనమాతామహకులే యావదుక్తం వాచనికమేవ సాపిణ్డ్య ముక్తమ్। యథాహ సుమన్తుః- 'మాతృపితృసంబద్ధా ఆ సప్తమాదవివాహ్యా భవన్తి। ఆ పఞ్చమాదన్యేషాం, పితృపత్న్యః సర్వా మాతరస్తద్భ్రాతరో మాతులాస్తద్భగిన్యో మాతృష్వసారస్తదుహితరశ్చ భగిన్యస్తదపత్యాని భాగినేయాని। అన్యథా సంకరకారిణః స్యుస్తథాఽధ్యాపయితురేతదేవ' ఇతి।

ఆ పఞ్చమాదితి మాతృకులే త్రిగోత్రాన్తరితవిషయం వేతి ప్రాచ్యాః। మాత్స్యే- 'సమానప్రవరా చైవ శిష్యసంతతిరేవ చ। బ్రహ్మదాతుర్గురోశ్చైవ సంతతిః ప్రతిషిధ్యతే॥" తద్భగిన్యో మాతృష్వసార ఇతి తు ఆకరే న పఠితమ్। క్వచిద్వచనాదవివాహః। యథా గృహ్యపరిశిష్టే- 'అవిరుద్ధసంబన్ధాముపగచ్ఛేత' ఇత్యుక్త్వా విరుద్ధసంబన్ధః స్వయమేవోక్తః। యథా- ' భార్యా స్వసుర్దుహితా పితృవ్యపత్నీ స్వసా చ' ఇతి। బౌధాయనః- 'మాతుః సపత్న్యా భగినీం తత్సుతాం చ వివర్జయేత్। పితృవ్యపన్యా భగినీం తత్సుతాం చ వివర్జయేత్॥' అతో

మాతృష్వసుః సాపత్నపుత్రకన్యాయవివాహ్యా; 'సాపత్నమాతృకులజామ్' ఇతి మదనపారిజాతోక్తేరితి కేచిత్।

కేచిత్తు- 'జ్యేష్ఠో భ్రాతా పితుః సమః' ఇతి మనూక్తేస్తత్తత్పత్న్యాః మాతృత్వాత్తత్పితుర్మాతామహత్వా జ్యేష్ఠ భ్రాతృ పత్నీభగినీ వివాహ్యా। తథా- 'ఉత్పాదకబ్రహ్మదాత్రోర్గరీయాన్ బ్రహ్మదః పితా।' ఇతి మనూక్తేర్గురుణా త్రిపురుషం సాపిణ్డ్యం, సఖాపి నిర్వాప్యః; అత స్తేషాం కన్యా నోద్వాహ్యాః 'గాయత్ర్యా ఉపదేష్టుశ్చ కన్యాం నైవోద్రహేద్ద్విజః। గురోశ్చ కన్యాం శిష్యో వా తత్సంతత్యాపి నేష్యతే।। పురుషత్రయపర్యన్తం భ్రాత్రాదేర్నైతదిష్యతే। వాక్సంబన్ధకృతానాం తు స్నేహసంబన్ధభాగినామ్। వివాహోఽత్ర న కర్తవ్యో లోకగర్హా ప్రసజ్యతే॥' ఇతి వచనాచ్చేత్యాహుః। తత్ర మూలం చిన్త్యమ్।

దత్తకసాపిణ్డ్యవిచారః।

దత్తకవిషయే తూచ్యతే। తత్ర గౌతమః- 'ఊర్ధ్వం సప్తమాత్పితృబన్ధుభ్యో బీజినశ్చ మాతృబన్ధుభ్యః పఞ్చమాత్'- ఇతి బన్ధుగ్రహణాన్న దత్తకమాత్రపరమిదమ్, కింతు సంతానేఽపి। ఏతత్క్షేత్రజాదిసర్వద్వ్యాముష్యాయణపరమితి హరదత్తః। అత్ర స్మృతిచన్ద్రికా'నియోగాత్ య ఉత్పాదయతి తస్మాద్బీజినోఽప్యూర్ధ్వం సప్తమాదిత్యర్థః' ఇతి, దత్తకస్య జనకవిషయమేతదితి సాపిణ్డ్యమీమాంసాయామ్। తేన దత్తకస్య జనకకులే సాప్తపౌరుషం, జననీకులే పాఞ్చపౌరుషం సాపిణ్డ్యమ్, 'దత్తక్రీతాదిపుత్రాణాం బీజవప్తుః సపిణ్డతా।సప్తమీ పఞ్చమీ చైవ గోత్రిత్వం పాలకస్య చ॥' ఇతి బృహన్మనూక్తేః, 'బీజినశ్చ' ఇతి గౌతమోక్తేశ్చ। పాలకపితృకులే తు పఞ్చపురుషమ్, పాలకమాతృకులే త్రిపురుషమ్। తథా చాపరార్కే పైఠీనసిః- 'త్రీన్మాతృతః పఞ్చ పితృతః పురుషానతీత్యోద్వహేత్' ఇత। ఏతత్స ఏవ వ్యాచఖ్యౌ- 'దత్తకాదీన్పుత్రాన్ పితృపక్షతో నివృత్తపిణ్డగోత్రార్షేయాన్ప్రత్యేతదుచ్యతే పఞ్చ పితృత ఇతి, నాన్యాన్ప్రతి' ఇతి। యత్తు వృద్ధగౌతమః- 'స్వగోత్రేషు కృతా యే స్యుర్దత్తక్రీతాదయః సుతాః। విధినా గోత్రమాయాన్తి న సాపిణ్డ్యం విధీయతే॥', యచ్చ వసిష్ఠః- 'అన్యశాఖోద్భవో దత్తః పుత్రశ్చైవోపనాయితః। స్వగోత్రేణ స్వశాఖోక్తవిధినా స్యాత్స్వశాఖభాక్॥' ఇతి। యచ్చ నారదః- 'ధర్మార్థం వర్ధితాః పుత్రాస్తత్తద్గోత్రేణ పుత్రవత్। అంశపిణ్డవిభాగిత్వం తేషు కేవలమీరితమ్॥' తత్ పాలకకులే సాప్త- పౌరుషం సాపిణ్డ్యం నేత్యేవంపరం, న తు సర్వథా సాపిణ్డ్యనిషేధపరమితి సాపిణ్డ్యమీమాంసాయామ్। మదనపారిజాతాదపి దత్తకానుప్రవేశేఽల్పం సాపిణ్డ్యం ప్రతిభాతి। తథా హి తేన 'త్రీ్ఁనతీత్య ' ఇత్యుదాహృత్య యస్య మాతా దత్తపుత్రీ ప్రతిగ్రహీత్రా పుత్రీకృతా తస్యాః ప్రతిగ్రహీతృకులే

త్రీనతీత్యేతి, పఞ్చ పితృత ఇతి యస్య దత్తపుత్రః పితా తస్య దత్తస్య యజనకకులం తద్విషయమిత్యుక్తమ్।

వస్తుతస్తు పూర్వవచసాం మహానిబన్ధేషు క్వాప్యనుపలమ్భాదపరార్కాదిలిఖనాభావాత్ పూర్వోక్తవ్యవస్థాయాశ్చ ప్రాతిభఙ్గానతుల్యవాద్యైరేతల్లిఖితం తేషామేవ శోభతే।

మమ తు పాలకకులే ఏకపిణ్డదానక్రియాన్వయిత్వరూపం సాప్తపౌరుషమేవ సాపిణ్డ్యమ్; 'బీజినశ్చ' ఇతి గౌతమోక్తేర్జనకకులేఽపి తావదేవ। 'త్రీన్ మాతృతః' ఇత్యాది తు సవర్ణసాపత్నమాతృకులపరమ్, 'యద్యేకజాతా బహవః' ఇతి శాఙ్ఖైకవాక్యత్వాదితి యుక్తం ప్రతిభాతి। అత ఏవాస్య ద్వ్యాముష్యాయణత్వం హేమాద్రిప్రవరమఞ్జరీవృత్తికృన్నారాయణాదిభిరుక్తమ్। భట్టసోమేశ్వరేణాపి– 'పృథాయాః కున్తిభోజస్య పాలకకన్యాత్వేఽపి ఊర్ధ్వం సప్తమాత్ పితృబన్ధుభ్యో బీజినశ్చ' ఇతి గౌతమోక్తేర్ధాత్రిమాయాః పృథాయా జనకస్య శూరసేనస్య కులేఽపి సాప్తపౌరుషమ్, పాలకకులేఽపి తావదేవ సాపిణ్డ్యముక్తమ్ 'అపి వా కారణాగ్రహణే' ఇత్యత్ర సాపిణ్డ్యదీపికాయాం తు దత్తక్రీతాదీనాం జనకగోత్రేణోపనయనే కృతే జనకకులే సాప్తపౌరుషం సాపిణ్డ్యమ్, పాలకమాతాపితృకులే త్రిపురుషమ్, పిణ్డనిర్వాపాన్నిర్వాప్యలక్షణం త్రిపురుషం సాపిణ్డ్యమ్, పాలకగోత్రేణోపన యనే తత్కులే సాప్తపౌరుషమిత్యుక్తమ్। తన్న; 'చూడోపాయనసంస్కారా నిజగోత్రేణ వై కృతాః। దత్తాద్యాస్తనయాస్తే స్యురన్యథా దాస ఉచ్యతే॥ ఇతి కాలికాపురాణాదుపనయనోత్తరం దత్తకనిషేధాత్। త్రిపురుషమిత్యత్రాపి మూలం మృగ్యమిత్యలం బహునా।

మాతాపితృద్వారకసపిణ్డ్యవతీనాం కన్యానామియం సంఖ్యా రామవాజపేయినోక్తా– 'ఉద్వోఢుః పితరౌ పితుశ్చ పితరౌ తజ్జన్మకృహమ్పతిద్వన్ద్వం తస్య చతుష్కమష్ట చ తతోఽప్యస్య కమాత్షోడశ। వంశారమ్భకదమ్పతీప్రమితిరిత్యాసప్తకక్షం రదా ఏకైకాన్వయకన్యకాః పితృకులే త్వాసప్తకక్షం బ్రువే॥ యద్యప్యేకస్య బహవః సుతాః స్యుస్తదపీహ తు। సంబన్ధసామ్యాదేకైవ గణితేత్యవ ధార్యతామ్॥ ఏకస్మాన్మిథునాత్సుతోఽథ దుహితా ద్వన్ద్వద్వయం తద్ద్వయాత్తస్మాద్వన్ద్వచతుష్కమష్ట చ తతోఽతః షోడశాఽతో రదాః। యావత్సప్తమకక్షమగ్నిఋతవః కన్యా ఇహైకాన్వయే తా దన్తైర్గుణితా రసైకఖదృశో వంశే సపిణ్డాః పితుః॥ మాతుర్జన్మదదమ్పతీ చ మిథునద్వన్ద్వం తయోః సాగరాస్తస్యాః పఞ్చమకక్షమశ్వమితిరిత్యేకాన్వయః పుంసుతే। ద్వన్ద్వాద్ద్వన్ద్వయుగం తతోఽబ్ధయ ఇతోఽష్టౌ పఞ్చకక్షం శరక్షోణ్యః సప్తగుణాః శరాభ్రవిధవో మాతుః సపిణ్డాః కులే। కులద్వయస్య కన్యకాయుతా మిథః సపిణ్డకాః। హిమాంశుదృగ్ధరాదృశో వివాహకర్మవర్జితాః॥' ఇతి। ఏతచ్చ

సర్వవర్ణసాధారణమ్, సర్వత్ర సాపిణ్డ్యసద్భావాదితి విజ్ఞానేశ్వరోక్తేః। 'పఞ్చమాత్సప్తమాదూర్ధ్వం మాతృతః పితృతః క్రమాత్। సపిణ్డతా నివర్తేత సర్వవర్ణేష్వయం విధిః॥' ఇతి హరనాథధృతదేవలవచనాచ్చ। సంవస్తతత్త్వే సుమన్తుః– 'పితృష్వసృసుతాం మాతృష్వసృసుతాం మాతులసుతాం మాతృసగోత్రాం సమానార్షేయీం వివాహ్య చాన్ద్రాయణం చరేత్పరిత్యజ్యైనాం మాతృవద్విభృయాత్' ఇతి దిక్ ఋషేరిదమార్షం ప్రవరః, గోత్రం ప్రసిద్ధమ్,సమానే ఆర్షగోత్రే యస్య తస్మాజ్జాతా యా న భవతి తామ్॥

అథ సంక్షేపేణ గోత్రప్రవరనిర్ణయః। తౌ చ భిన్నౌ నిషేధే నిమిత్తమ్; 'సగోత్రాయ దుహితరం న ప్రయచ్ఛేత్' ఇతి ఆపస్తమ్బోక్తేః 'అసమానప్రవరైర్వివాహః' ఇతి గౌతమోక్తేశ్చ। తత్ర గోత్రలక్షణమాహ ప్రవరమఞ్జర్యాం బౌధాయనః - 'విశ్వామిత్రో జమదగ్నిర్భరద్వాజోఽథ గౌతమః। అత్రిర్వసిష్ఠః కశ్యప ఇత్యేతే సప్త ఋషయః॥ సప్తానామృషీణ మగస్త్యాష్టమానాం యదపత్యం తద్గోత్రమ్।' ఇతి। యద్యపి కేవలభార్గవేష్వాప్ష్ర్టిషేణాదిషు కేవలాఙ్గిరసేషు హరితాదిషు చ నైతత్, భృగ్వఙ్గిరసోరుక్తేష్వనన్తర్గతేః। తథాప్యత్రేష్టాపత్తిరేవేతి కేచిత్। అత ఏవ స్మృత్యర్థసారే ప్రవరైక్యాదేవాత్రావివాహ ఉక్తః। యద్యపి వసిష్ఠాదీనాం న గోత్రత్వం యుక్తమ్, తేషాం సప్తర్షిత్వేన తదపత్యత్వాభావాత్, తథాపి తత్పూర్వభావివాసిష్ఠాద్యపత్యత్వేన గోత్రత్వం యుక్తమ్। అత ఏవపూర్వేషాం పరేషాం చైతద్గోత్రమ్। అత్ర విశేషోఽస్మత్కృతప్రవరదర్పణే జ్ఞేయః॥

ప్రవరాస్తు ప్రవరణాని ప్రవరాః। కల్పకారా హి 'వాసిష్ఠేతి హోతా', 'వసిష్ఠవదిత్యధ్వర్యుః'ఇత్యాదినా యేషాం ప్రవరణమామనన్తి తే ప్రవరాః। తచ్చ వరణం యద్యపి గోత్రభూతస్యాపి క్వచిదృశ్యతే తథాపి పూర్వవదృషిభేదో ద్రష్టవ్యః; అన్యథా తేషాం త్ర్యార్షేయే 'ఏకార్షే' ఇత్యాదినిర్దేశానుపపత్తేః।అన్యే తు తద్గోత్రాణాం త్ర్యార్షేయ ఇతి భేదమాహురితి దిక్। తత్త్వం తు - గోత్రభూతస్య పితృ-పితామహ -ప్రపితామహా ఏవ ప్రవరాః, 'పితైవాగ్రేఽథ పుత్రోఽథ పౌత్రః' ఇతి శతపథశ్రుతేః 'పరం పరం ప్రథమమ్' ఇత్యాశ్వలాయనోక్తేశ్చ। అత్ర విశేషమాహ బౌధాయనః- 'ఏక ఏవ ఋషియవత్ప్రవరేష్వనువర్తతే। తావత్సమానగోత్రత్వమన్యత్ర భృగ్వఙ్గిరసాం గణాత్' ఇతి। స్మృత్యర్థసారే - 'ప్రియమాణతయా వాపి సత్తయా వానువర్తనమ్। ఏకస్య దృశ్యతే యత్ర తద్గోత్రం తస్య కథ్యతే॥' భృగ్వఙ్గిరోగణేషు తు మాధవీయే స్మృత్యన్తరే- 'పఞ్చార్షే త్రిషు సామాన్యాదవివాహస్త్రిషు ద్వయోః। భృగ్వఙ్గిరోగణేష్వేవ శేషేష్వేకోఽపి వారయేత్॥' శేషగోత్రేషు ఏకోఽపి సమానః ప్రవరో వివాహం వారయేదిత్యర్థః। బౌధాయనోఽపి - భృగ్వఙ్గిరసావధికృత్య 'ద్వ్యార్షేయసన్నిపాతేఽవివాహస్త్ర్యార్షేయాణాం, త్ర్యార్షేయసన్నిపాతేఽవివాహః పఞ్చార్షేయాణామ్' ఇతి। భృగ్వఙ్గిరోగణేష్వపి

జమదగ్నిగౌతమభరద్వాజేష్వే కప్రవరసామ్యే సర్వేషామప్యసామ్యే వా సగోత్రత్వా దేవావివాహ ఇతి దిక్॥

అథ గోత్రాణి ప్రవరాశ్చోచ్యన్తే। తత్ర బౌధాయన: - 'గోత్రాణాం తు సహస్రాణి ప్రయుతాన్యర్బుదాని చ। ఊనపఞ్చాశదేవైషాం ప్రవరా ఋషిదర్శనాత్॥' తత్ర సప్త భృగవః। వత్సా విదా ఆర్ష్టిషేణా యాస్కా మిత్రయువో వైన్యాః శునకా ఇతి। వత్సానాం భార్గవచ్యావనాప్నవానౌర్వజామదగ్న్యేతి, భార్గవౌర్వజామదమ్యేతి వా, భార్గవచ్యావనాప్నవానేతి వా। విదానాం పఞ్చభార్గవచ్యావనాప్నవానౌర్వవైదేతి, భార్గవౌర్వజామదగ్న్యేతి వా। ఏతౌ ద్వౌ జామదగ్న్యసంజ్ఞౌ। ఆష్టిషేణానాం భార్గవచ్యావనాప్నవానాష్టిషేణానూపేతి, భార్గవార్ష్టిషేణానూపేతి వా। ఏషాం త్రయాణాం పరస్పరమవివాహః। వాత్స్యానాం భార్గవచ్యావనాప్నవానేతి। వత్సపురోధసయోః పఞ్చ। భార్గవచ్యా వనాప్నవానవాత్సపౌరోధసేతి। బైజవనిమతిథయోః పఞ్చ। భార్గవచ్యావనాప్నవానబైజమతిథేతి। ఏతే త్రయః క్వచిత్। ఏషామపి పూర్వైరవివాహః। అత్ర తత్తద్గణస్థా ఋషయోఽన్యశ్చ విశేషో మత్కృతే ప్రవరదర్పణే జ్ఞేయః। యస్కానాం భార్గవవైతహవ్యసావేతసేతి। మిత్రయువాం భార్గవవాధ్యశ్వ-

---

3 3 – తథా చోక్తమ్- 'జామదయౌ వత్స-బిదా వార్ష్టిషేణాః పరస్పరమ్। నాన్వియుః ప్రవరైక్యేన సగోత్రత్వేన చాదిమౌ॥' ఇతి।

దైవోదాసేతి, భార్గవచ్యావనదైవోదాసేతి వా, వాధ్ర్యగ్న్వేత్యేకో వా। వైన్యానాం భార్గవవైన్యర్థేతి। ఏత ఏవ శ్యైతాః। శునకానాం శునకేతి వా గార్త్సమదేతి వా భార్గవగార్త్సమదేతి ద్వౌ వా। భార్గవశౌనహోత్రగార్త్సమదేతి త్రయో వా। వేద విశ్వజ్యోతిషాం భార్గవవేదవైశ్వజ్యోతిషేతి। శాఠరమాఠరాణాం భార్గవశాఠరమ ఠరేతి। ఏతౌ ద్వౌ క్వచిత్। యస్కాదీనాం స్వగణం త్యక్త్వా సర్వైర్వివాహః। తదుక్తం స్మృత్యర్థసారే - 'యస్కా మిత్రయువో వైన్యాః శునకాః ప్రవరైక్యతః। స్వం స్వం హిత్వా గణం సర్వే వివహేయుః పరావరైః॥' ఇతి॥

భృగవః సప్త ౭

తే చ వత్సా విదా ఆర్ష్టిషేణా యస్కా మిత్రయువో వైన్యాః శునకా ఇతి।

వత్సాః – మార్కణ్డేయేత్యాదీని ద్విశతాధికాని గోత్రాణి సన్తి తే చ వరసాస్తేషాం - 'భార్గవచ్యావనాప్నవనౌర్వజామదగ్న్యేతి పఞ్చ ప్రవరాః, అథవా 'భార్గవౌర్వజామదభ్యేతి' త్రయః, అథవా 'భార్గవచ్యావనాప్నవానేతి' త్రయః।

బిదాః- శేలావటేత్యాదీని వింశత్యధికాని గోత్రాణి సన్తి, తే చ బిదాస్తేషాం - 'భార్గవచ్యావనాప్న-గనౌర్వవైదేతి' పఞ్చ ప్రవరాః, అథవా 'భార్గవౌర్వజామదయేతి' త్రయః।

ఆర్ష్టిషేణాః–నైర్‍ఋుతిగ్రామ్యాయణేత్యాది వింశత్యధికా ఆర్టిషేణాస్తేషాం - 'భార్గవచ్యావనామవానార్ష్టిషేణానూపేతి' పఞ్చ ప్రవరాః, అథవా 'భార్గవార్ష్టిషేణానూపేతి' త్రయః। వత్సబిదాష్ఠ్ర్ష్టిషేణానాం ప్రవరత్రయసామ్యాత్పరస్పరం వివాహో న భవతి।

వాత్స్యాః – 'భార్గవచ్యావనామవానేతి' త్రయః ప్రవరాః।

వత్సపురోధసౌ – 'భార్గవచ్యావనామవానవారసపౌరోధసేతి' పఞ్చ।

వత్సపురోధసౌ – 'భార్గవచ్యావనామవానవారసపౌరోధసేతి' పఞ్చ।

యస్కాః – మౌనమూకేత్యాదిత్రిపఞ్చాశజ్యోఽధికా యస్కాస్తేషాం - 'భార్గవవైతహవ్యసావేతసేతి' త్రయః ప్రవరాః।

మిత్రయువః - రైష్ఠాయన- సాపిణ్డినేతి త్రింశద్వ్యోఽధికా మిత్రయువస్తేషాం - 'భార్గవవాభ్యశ్వద్రైవోదాసేతి'

త్రయః, అథవా 'భార్గవచ్యాత్రన ద్రైవోదాసేతి' త్రయః, అథవా 'వాధ్ర్యశ్వేతి' ఏకః।

వైన్యాః – పార్థబాష్కలశ్యేతా వైన్యాస్తేషాం - 'భార్గవవైన్యపార్థేతి' త్రయః ప్రవరాః।

శునకా:- గార్త్సమదయజ్ఞపతీత్యాదిసప్తదశాధికాః శునకాస్తేషాం - 'శౌనకేతి' ఏకః, అథవా 'గార్త్సమదేతి' ఏకః, అథవా 'భార్గవగార్ల్సమదేతి' హౌ, అథవా 'భార్గవశౌనహోత్రగార్ల్సమదేతి' త్రయః। కచిద్గుణద్వపమధికమ్।

క్వచిద్గణ్ద్వయమధికమ్

బేద విశ్వజ్యోతిషః - ఏషాం - 'భార్గవ వేదవైశ్వజ్యోతిషేతి' త్రయః।

శారరమారరాః - ఏషాం - 'భార్గవశారరమారరేతి' త్రయః।

అథాఙ్గిరసః। తే గౌతమాః, భరద్వాజాః, కేవలాఙ్గిరసశ్చేతి త్రిధా। అత్ర గౌతమా దశ - ఆయాస్యాః, శరద్వతాః, కౌమణ్డాః, దీర్ఘతమసః, ఔశనసాః, కారేణుపాలేయాః, రాహూగణాః, సోమరాజకాః, వామదేవాః, బృహదుక్థాశ్చేతి। తత్రాయాస్యానామాఙ్గిరసాయాస్యగౌతమేతి। శరద్వతానామాఙ్గిరసగౌతమశారద్వతేతి। కౌమణ్డానామాఙ్గిరసౌతథ్యకాక్షీవతగౌతమకౌమాణ్డేతి వా, ఆఙ్గిరసాయాస్యౌశిజగౌతమకాక్షీవతేతి వా, ఆఙ్గిరసౌతథ్యగౌతమౌశిజకాక్షీవతేతి వా, ఆఙ్గిరసౌశిజకాక్షీవతేతి త్రయో వా। దీర్ఘతమసామాఙ్గిరసౌతథ్యకాక్షీవతగౌతమదైర్ఘతమ సేతి, ఆఙ్గిరసౌతథ్యదైర్ఘతమసేతి త్రయో వా। ఔశనసానామాఙ్గిరసగౌతమౌశనసేతి త్రయః। కారేణుపాలేయానామాఙ్గిరసగౌతమకారేణుపాలేతి త్రయః। రాహూగణానామాఙ్గిరసరాహూగణగౌతమేతి। సోమరాజకానామాఙ్గిరససోమరాజకగౌతమేతి। వామదేవానామాఙ్గిర-సవామదేవ్యగౌతమేతి। బృహదుక్థానామాఙ్గిరసబార్హదుక్థగౌతమేతి, ఆఙ్గిరసవామదేవబార్హదుక్థేతి వా। ఉతథ్యానామాఙ్గిరసౌతథ్యగౌతమేతి। ఔశిజానామ్-‘ఆఙ్గిరసౌశిజకాక్షీవత' ఇత్యాపస్తమ్బః। 'ఆఙ్గిరసాయాస్యౌశిజగౌతమకాక్షీవత' ఇతి కాత్యాయనః। ఏతౌ ద్వౌ క్వచిత్। రాఘువానామాఙ్గిరసరాఘువగౌతమేతి కేచిత్। తత్ర మూలం చిన్త్యమ్। ఏషాం సర్వేషాం గౌతమానామవివాహః॥

ఆఙ్గిరసగణ:-

తే చ-గౌతమ-భరద్వాజ-కేవలాఙ్గిరసేతి త్రివిధాః।

గౌతమా దశ ౧౦

ఆయాస్యాః - శ్రోణివేధ-మూఢరథేత్యాద్యా అష్టాదశభ్యోఽధికా ఆయాస్యాస్తేషాం - 'ఆఙ్గిరసాయాస్యగౌతమేతి' త్రయః।

శరద్వతాః - అభిజితరౌహిణ్యేత్యాది సప్తత్యధికా: శరద్వతాస్తేషాం - 'ఆఙ్గిరసగౌతమ శారద్వతేతి' త్రయః।

కౌమణ్డాః – మామన్థరేషణ-మాంసురాక్షేత్యాదిదశభ్యోఽధికాః కౌమణ్డాస్తేషాం - 'ఆఙ్గిరసౌతథ్యకాక్షీవతగౌతమకౌమాణ్డేతి' పఞ్చ, అథవా 'ఆఙ్గిరసాయాస్యౌశిజ-గౌతమకాక్షీవతేతి' పఞ్చ, అథవా 'ఆఙ్గిరసౌతథ్యగౌతమౌశిజకాక్షీవతేతి' పఞ్చ, అథవా 'ఆఙ్గిరసౌశిజకాక్షీవతేతి' త్రయః।

దీర్ఘతమసః - ఏషాం - 'ఆఙ్గిరసౌతథ్యకాక్షీవతగౌతమదైర్ఘతమసేతి' పఞ్చ, అథవా 'ఆఙ్గిరసౌతథ్య దైర్ఘతమసేతి' త్రయః।

ఔశనసః - దిశ్య ఇత్యాదయో నవాధికా ఔశనసస్తేషాం - 'ఆఙ్గిరసగౌతమౌశమసేతి' త్రయః।

కారేణుపాలేయాః- వాస్తవ్యశ్వేతీయ ఇత్యాదయః సప్తాధికా: కారేణుపాలయస్తేషాం - 'ఆఙ్గిరసగౌతమకా-రేణుపాలేతి' శ్రయః।

రాహూగణాః- ఏషాం - 'ఆఙ్గిరసరాహూగణగౌతమేతి' త్రయః।

సోమరాజకాః - ఏషాం - 'ఆఙ్గిరససోమరాజకగౌతమేతి' త్రయః।

వామదేవాః - ఏషాం 'ఆఙ్గిరసవామదేణ్యగౌతమేతి' త్రయః।

బృహదుక్థా:- ఏషాం - 'ఆఙ్గిరసబార్హదుక్థగౌతమేతి త్రయః। అథవా 'ఆఙ్గిరసవామదేవ బార్హదుక్థేతి' త్రయః।

క్వచిద్గణద్వయమధికమ్।

ఉతథ్యాః- ఏషాం - 'ఆఙ్గిరసౌతథ్యగౌతమేతి' త్రయః।

ఔశిజా:- ఏషాం - 'ఆఙ్గిరసౌశిజకాక్షీవతేతి' త్రయ ఇత్యాపస్తమ్బః, 'ఆఙ్గిరసాయాస్యౌ-శిజగౌతమకాక్షీవతేతి' పఞ్చేతి కాత్యాయనః।

రాఘు (యు)వా:- ఏషాం - 'భాఙ్గిరసరాఘు(యు) వగౌతమేతి' త్రయ ఇతి కేచిత్। అత్ర మూలం చిన్త్యమ్।ఏషాం సర్వేషాం గౌతమానాం పరస్పరం వివాహో న భవతి।

అథ భరద్వాజాః। తే చత్వారః। భరద్వాజాః, గర్గాః, ఋక్షాః, కపయ ఇతి। భరద్వాజానామాఙ్గిరసధార్హస్పత్యభారద్వాజేతి త్రయః।

గర్గాణామాఙ్గిరసబార్హస్పత్యభారద్వాజసైన్యగాయే'తి పఞ్చ, ఆఙ్గిరససైన్యగార్గేతి త్రయో వా, అన్త్యయోర్వ్యత్యయో వా, భారద్వాజగార్గ్యసైన్యేతి వా గర్గభేదానామాఙ్గిరస-త్రైత్తిరికా పిభువేతి। ఋక్షాణాం కపిలానాం చాఙ్గిరసబార్హస్పత్యభరద్వాజవాన్దనమాతవచసేతి పఞ్చ, ఆఙ్గిరసవాన్దనమాతవచసేతి త్రయో వా। కపీనామాఙ్గిరసామహీయవౌ రుక్షయసేతి। ఆత్మభువామాఙ్గిరసభారద్వాజబార్హస్పత్యమన్త్రవరాత్మభువేతి పఞ్చ। అయం క్వచిత్। భరద్వాజానాం సర్వేషామబివాహః॥

భరద్వాజగణాశ్చత్వారః ౪

భరద్వాజాః - క్షాభ్యాయణదేవాశ్వ ఇత్యాదయః షష్ఠ్యుత్తరశతాధికా భరద్వాజాస్తేషాం - 'ఆఙ్గిరసబార్హస్పత్య భారద్వాజేతి' త్రయః।

గర్గాః - సాంభరాయణసఖీనయ ఇత్యాదయః పఞ్చాశదధికా గర్గాస్తేషాం - 'ఆఙ్గిరసబార్హస్పత్యభారద్వాజసైన్యగార్గ్యేతి' పఞ్చ, అథవా 'ఆఙ్గిరససైన్యగాయేంతి' త్రయః, అథవా 'ఆఙ్గిరసగార్గ్యం సైన్యేతి త్రయః, అథవా 'భారద్వాజగార్గ్య సైన్యేతి' త్రయః। గర్గభేదీనాం - 'ఆఙ్గిరసత్రైత్తిరికా పిభువేతి' త్రయః।

ఋక్షాః- రౌక్షాయణకపిలేత్యాదయో నవాధికా ఋక్షాస్తేషాం - 'ఆఙ్గిరసబార్హస్పత్యభరద్వాజవాన్దనమాతషచసేతి' పఞ్చ, అథవా ' ఆఙ్గిరసవాన్దనమాతవచసేతి' త్రయః।

కపయః - స్వస్తితరాదిదణ్డిన్నిత్యాదయః పఞ్చవింశత్యధికాః కపయస్తేషాం - 'ఆఙ్గిరసామహీయవౌరుక్షసేతి' త్రయః।

ఆత్మభువః - ఏషాం - ఆఙ్గిరసభారద్వాజబార్హస్పత్యమ నవరాత్మభువేతి' పఞ్చ। అయం గణః క్వచిత్। ఏషాం సర్వభరద్వాజానాం పరస్పరం వివాహో న భవతి।

అథ కేవలాఙ్గిరసః। తే చ షట్- హారితాః, కుత్సాః, కణ్వాః, రథీతరాః, ముద్గలాః, విష్ణువృద్ధాశ్చేతి। హారితానాం ఆఙ్గిరసామ్బరీషయౌవనాశ్వేతి, ఆద్యో మాన్ధాతా వా। కుత్సానామాఙ్గిరసమాన్ధాతృకౌత్సేతి, కణ్వానామాఙ్గిరసా జమీఢకాణ్వేతి, ఆఙ్గిరసఘోరకాణ్వేతి వా।

రథీతరాణామాఙ్గీరసవైరూపరాథీతరేతి, ఆఙ్గిరసవైరూపపార్షదశ్చేతి వా
అష్టాదంష్ట్రపార్షదశ్వవైరూపేతి వా, అన్త్యయోర్వ్యత్యయో వా।
ముద్గలానామాఙ్గీరసభార్మ్యాశ్వమౌద్గల్యేతి, ఆద్యస్తార్క్ష్యో వా, ఆఙ్గీరసతార్క్ష్యమౌద్గల్యేతి వా
విష్ణువృద్ధానామాఙ్గీరసపౌరుకుత్స్యత్రాసదస్యవేతి। ఏషాం స్వగణం విహాయ సర్వైర్వివాహో
భవతి। హారితకుత్సయోస్తు న భవతి॥

కేవలాఙ్గీరసాం గణాః ౬

హారితాః - సౌభగ - నైయగవేత్యాదయో ద్వాత్రింశదధికా హారితాస్తేషాం -
'ఆఙ్గీరసామ్బరీషయౌవనాశ్వేతి' త్రయః, అథవా తిసృణాం ప్రవరాణాం మధ్యే ఆదిమస్థానే
'మాన్ధాతా' అస్తి।

కుత్సాః - ఏషాం - 'ఆఙ్గీరసమాన్ధాతృకౌత్సేతి' త్రయః।

కణ్వాః - ఔపమర్కటబాష్కలేత్యాదయ ఏకవింశత్యధికాః కణ్వాస్తేషాం
'ఆఙ్గీరసాజమీఢకాణ్వేతి' త్రయః, అథవా 'భాఙ్గీరసఘోరకాణ్వేతి' త్రయః।

రథీతరాః - హస్తిదనైతిరక్షీత్యాదయశ్చతుర్దశభ్యోఽధికా రథీతరాస్తేషాం -
'ఆఙ్గీరసవైరూపరాథీతరేతి' త్రయః, అథవా 'అఙ్గీరసవైరూపపార్షదశ్వేతి' త్రయః, అథవా
'అష్టాదంష్ట్రపార్షదశ్వవైరూపేతి' నయః, అథవాఽన్త్యద్వయోర్విపర్యాసోఽస్తి।

ముద్గలాః - సాత్యముగ్రీత్యాదయోఽష్టాదశభ్యోఽధికా ముద్గలాస్తేషాం - 'ఆఙ్గీరసభార్మ్యాశ్వ
మౌద్గల్యేతి' త్రయః,అథవా ప్రథమస్తార్క్ష్యః, అథవా 'ఆఙ్గీరసతార్క్ష్య మౌల్యేతి' త్రయః।

విష్ణువృద్ధాః - శఠ భరణేత్యాదయః పఞ్చవింశత్యధికా విష్ణువృద్ధాస్తేషాం -
'ఆఙ్గీరసపౌరుకుత్స్యత్రాసదుస్యవేతి' త్రయః।

అథాత్రయః। తే చత్వారః। అత్రయః, వాద్భుతకాః, గవిష్ఠిరాః, ముగలా ఇతి। ఆద్యానామాత్రేయార్చనానసశ్యావాశ్వేతి। వాద్భుతకానాం ఆత్రేయార్చనానసవాద్భుతకేతి। ధనంజయానామాత్రేయార్చనానసధానఞ్జయేతి క్వచిత్। గవిష్ఠిరాణామాత్రేయాచనానసగావిష్ఠిరేతి, ఆత్రేయగావిష్ఠిర పౌర్వాతిథేతి వా। ముద్గలానామాత్రేయార్చనానసపౌర్వాతిథేతి। వామరథ్యసుమఙ్గలబైజవాపానామాత్రేయార్చనా-నసాతిథేతి, ఆత్రేయాచనానసగావిష్ఠిరేతి వా। సుమఙ్గలానామత్రిసుమఙ్గలశ్యావాశ్వేతి కేచిత్। అత్రేః పుత్రికాపుత్రాణామాత్రేయవామరథ్యపౌత్రికేతి। అత్రీణాం సర్వేషామవివాహః॥

అత్రయశ్చత్వారః ౪

అత్రయః - భూరీత్యాదయశ్చతుర్నవతిభ్యోఽధికా అత్రయస్తేషాం - 'ఆత్రేయార్చనానసశ్యావాశ్వేతి' త్రయః

వాద్భుతకా:- ఏషాం - 'ఆత్రేయార్ధనానసవాద్భుతకేతి' త్రయః।

ధనంజయాః -- ఏషాం - 'ఆత్రేయార్చనానసధానఅయేతి' త్రయః। అయం గణః క్వచిత్।

గవిష్ఠిరాః - దక్షి-భలన్ద నేత్యాదయశ్చతుర్వింశతిభ్యోఽధికా గవిష్ఠిరాస్తేషాం- "ఆత్రేయార్చనానసగా విష్టిరేతి' ప్రయః। అథవా 'ఆత్రేయగావిష్ఠిరపౌర్వాతిథేతి' త్రయః।

౧ – యథోక్తమ్- స్వారోఽనమ ఆద్యత్రియాద్భుతకగవిష్ఠిరాః। ముద్రలాశ్చేతి గోనైక్యాత్మవరైక్యాచ్చ

మాన్త్రియుః॥' ఇతి।

ముద్గలాః- శాలిసంధి-భర్ణవేత్యాదయో దశభ్యోఽధికా ముద్గలాస్తేషాం 'ఆత్రేయార్చనానసపౌర్వా-తిథేతి' త్రయః।

వామరథ్య- సుమఙ్గల-బైజవాపాః- ఏషాం - 'ఆత్రేయార్చనామసాతిథేతి' త్రయః, అథవా 'ఆత్రేయార్చనాన •

సుమఙ్గలాః- ఏషాం - 'అత్రిసుమఙ్గలఇయావాశ్వేతి' త్రయః, ఇమే చత్వారో గణాః కేచిదాహుః।

వాలేయాః—కౌద్రేయ శౌభ్రేయ-వామరథ్యేత్యాదయోఽత్రే.పుత్రికాపుత్రా స్తేషాం - 'ఆత్రేయవామరథ్యపౌత్రి-కేతి త్రయః। సర్వేషామత్రీణా సగోత్రత్వాత్సప్రవరత్వాఇ్చ పరస్పరం వివాహో న భవతి। అత్రే: పుత్రికాపుత్రాణాం చ వాసిష్ఠ విశ్వామిత్రాభ్యా సహ వివాహో న భవతి।

అథ విశ్వామిత్రాః। తే దశ - కుశికాః, లోహితాః, రౌక్షకాః, కామకాయనాః,అజాః, కతాః, ధనంజయాః, అఘమర్షణాః, పూరణాః, ఇన్ద్రకౌశికా ఇతి। కుశికానాం వైశ్వామిత్రదేవరాతౌదలేతి। లోహితానాం వైశ్వామిత్రాష్ట-కలౌహితేతి, అన్త్యయోర్వ్యత్యయో వా, వైశ్వామిత్రమాధుచ్ఛన్దసాష్టకేతి వా, వైశ్వామిత్రాష్టకేతి ద్వౌ వా। రౌక్షకాణాం వైశ్వామిత్రగాధినరైవణేతి, వైశ్వామిత్రరౌక్షకరైవణేతి వా। కామకాయనానాం వైశ్వామిత్రదేవశ్రవసదైవతరసేతి। అజానాం వైశ్వామిత్రమాధుచ్ఛన్దసాజేతి, వైశ్వామిత్రాశ్మరథవాధూలేతి వా। కతానాం వైశ్వామిత్రకాత్యాత్కీలేతి ధనంజయానాం విశ్వామిత్రమాధుచ్ఛన్దసధానంజయేతి, వైశ్వామిత్ర మాధుచ్ఛన్దసాఘమర్పణేతి వా। అఘమర్షణానాం వైశ్వామిత్రాఘమర్షణకౌశికేతి। రేణూనాం వైశ్వామిత్రపౌరణేతి ద్వౌ, వైశ్వామిత్రదేవరాతపౌరణేతి వా।ఇన్ద్రకౌశికానాం వైశ్వామిత్రేన్ద్రకౌశికేతి ద్వౌ। ఏతే బౌధాయనోక్తాః। రౌహిణానాం వైశ్వామిత్రమాధుచ్ఛన్దసరౌహిణేతి। రేణూనాం వైశ్వామిత్రగాధినరైణవేతి। వేణూనాం వైశ్వామిత్రగాధినవైణవేతి। జహ్నూనాం వైశ్వామిత్రశాలఙ్కాయన కౌశికేతి। ఆశ్మరథ్యానాం వైశ్వామిత్రాశ్మరథ్యవాధూలేతి। ఉదవేణూనాం వైశ్వామిత్రగాధిన వైణవేతి। ఏతే ఆశ్వలాయనమతోప్యుక్తాః। అన్యేస్త్వన్యేఽపి షడ్గణా ఉక్తాః। తేఽన్యత్ర మత్కృతౌ జ్ఞేయాః। ఏషాం విశ్వామిత్రాణామవివాహః

విశ్వామిత్రగణాః ౧౦

కుశికా:- పార్ణజఙ్ఘ వారకేృత్యాదయః సప్తతిభ్యోఽధికాః కుశికాస్తేషాం - 'వైశ్వామిత్రదేవరాతౌదలేతి' త్రయః ప్రవరాః।

లోహితాః – కృడకయ చాక్రవర్ణాయనేత్యాదయః పఞ్చభ్యోఽధికా లోహితాస్తేషాం - వైశ్వామిత్రాష్టకకలౌహితేతి' త్రయ, అథవాఽన్తిమద్వయోర్విపర్యాసః, అథవా 'వైశ్వామిత్రమాధు-చ్ఛన్దసాష్టకేతి' త్రయః, అథవా 'వైశ్వామిత్రాష్టకేతి ద్వౌ।

రౌక్షకా:- ఏషాం 'వైశ్వామిత్రగాథినరైవణేతి' త్రయ, అథవా 'వైశ్వామిత్రరౌక్షక రైవణేతి' త్రయః।

కామకాయనాః – దేవశ్రవస్-దేవతరసేత్యాదిపఞ్చభ్యోఽధికాః కామకాయనాస్తేషాం - 'వైశ్వామిత్రదేవశ్రవసదైవతరసేతి' త్రయః।

అజాః - ఏషాం - 'వైశ్వామిత్రమాధుచ్ఛన్దసాజేతి' త్రయ, అథవా 'వైశ్వామిత్రాశ్మరథవాధూలేతి' త్రయః।

కతాః - ఔదుమ్బరిశైశిరీత్యాదయో వింశతిభ్యోఽధికాః కతాస్తేషాం - 'వైశ్వామిత్ర కాత్యాస్కీలేతి' త్రయః।

ధనంజయా:- పార్థివ బన్ధుఇత్యాదయః సప్తభ్యోఽధికా ధనంజయాస్తేషాం - 'విశ్వామిత్రమాధుచ్ఛన్దసధానం-

జయేతి' త్రయః, అథవా 'వైశ్వామిత్రమాధుచ్ఛన్దసాఘమర్షణేతి' త్రయః।

అఘమర్షణాః- ఏషాం - 'వైశ్వామిత్రాఘమర్షణకౌశికేతి' త్రయః।

పూరణా:- ఏషా- 'వైశ్వామిత్రపౌరణేతి' ద్వౌ, అథవా 'వైశ్వామిత్రదేవరాతపౌరణేతి' గ్రయః।

ఇన్ద్రకౌశికాః - ఏషాం - 'వైశ్వామిత్రేన్ద్రకౌశికేతి' ద్వౌ।

ఇమే బౌధాయనోక్తా జ్ఞేయాః।

రౌహిణాః - ఏషాం - 'వైశ్వామిత్రమాధుచ్ఛన్దసరౌహిణేతి' త్రయః।

రేణవః - ఏషాం 'వైశ్వామిత్రగాధినరైణవేతి' త్రయః।

వేణవః - ఏషాం - 'వైశ్వామిత్రగాధినవైణవేతి' త్రయః।

జహ్నవః - ఏషాం - 'వైశ్వామిత్రశాలఙ్కాయన కౌశికేతి' త్రయః।

ఆశ్మరథ్యాః - ఏషాం - 'వైశ్వామిత్రాశ్మరథ్యవాధూలేతి' త్రయః।

ఉదవేణవః – ఏషాం - 'వైశ్వామిత్రగాధినవైణవేతి' త్రయః।

అథ కశ్యపాః। తే పఞ్చ - నిధువాః, కశ్యపాః, రేభాః, శణ్డిలాః, లౌగాక్షయశ్చ। నిధ్రువాణాం కాశ్యపావత్సారనైధ్రువేతి। కశ్యపానాం కాశ్యపావత్సారాసితేతి। రేభాణాం కాశ్యపావస్సారరైభ్యేతి। శణ్డిలానాం కాశ్యపావత్సారశాణ్డిల్యేతి। అన్త్యస్థానే దేవలో వా, అసితో వా,శాణ్డిలాసితదేవలేతి వా, కాశ్యపాసితదేవలేతి వా, అన్త్యయోర్వ్యత్యయో వా, దేవలాసితేతి ద్వౌ వా। లౌగాక్షీన్ వక్ష్యామః। ఏషాం కశ్యపానామవివాహః

కశ్యపాః ౫

నిధ్రువాః-ఇమే చత్వారింశదధికశతాధికాస్తేషాం - 'కాశ్మపావరసారనైధ్రువేతి' త్రయః।

కశ్యపాః - ఏషాం - 'కాశ్యపావత్సారాసితేతి' త్రయః।

రేభాః - ఏషాం - 'కాశ్యపావత్సారరైభ్యేతి' త్రయః।

శణ్డిలాః– కోహల ఔదమేఘేత్యాది షష్టయధికాః శణ్డిలాస్తేషాం కాశ్యపావరసారశాణ్డిల్యేతి త్రయః, అథవాఽన్తిమో 'దేవలోఽసితో' వా, అథవా 'శాణ్డిలాసితదేవలేతి' త్రయః, అథవా 'కాఇయపాసితదేవలేతి', అథవాన్తిమయోర్ద్వయోర్విపర్యాసః, అథవా 'దేవలాసితేతి' ద్వౌ।

లౌగాక్షయః- ఇమాన్ ద్విగోత్రిష్వగ్రే కథయిష్యామః।

అథ వసిష్ఠాః। తే పఞ్చ - వసిష్ఠాః, కుణ్డినాః, ఉపమన్యవః, పరాశరాః, జాతూకర్ణ్యాశ్చేతి। వాసిష్ఠానాం వాసిష్ఠేన్ద్రప్రమదాభరద్వస్వితి, వాసిష్ఠేత్యేకో వా। కుణ్డినానాం వాసిష్ఠమైత్రావరుణకౌణ్డిన్యేతి। ఉపమన్యూనాం వాసిష్ఠేన్ద్రప్రమదాభరద్వస్వితి, వాసిష్ఠాభరద్వవిన్ద్రప్రమదేతి వా,ఆద్యయోర్వ్యత్యయో వా। పరాశరాణాం వాసిష్ఠశాత్త్యపారాశర్యేతి। జాతూకర్ణ్యానాం వసిష్ఠాత్రిజాతూకర్ణ్యేతి। వసిష్ఠానాం సర్వేషామవివాహః, అన్త్యస్యాత్రిభిశ్చ॥

వసిష్ఠాః ౫

వసిష్ఠాః – వైతాలకవి రకీత్యాదయ షష్టయధికా వసిష్ఠాస్తేషాం 'వాసిష్ఠేన్ద్రప్రమదారహస్వితి' త్రయః, అథవా 'వాసిష్ఠేతి' ఏక ప్రవరః।

కుణ్డినాః - లోహితాయన-గుగ్గులీత్యాదయ పఞ్చవింశతిభ్యోఽధికా. కుణ్డినాస్తేషాం - 'వాసిష్టమైత్రావరుణకౌణ్డిన్యేతి' త్రయః।

ఉపమన్యవః - ఔదలయ ఇత్యాదయః సప్తతిభ్యోఽధికా ఉపమన్య వ స్తేపా- 'వాసిష్ఠేన్ద్రప్రమదాభరద్వస్వితి' మయ, అథవా 'వాసిష్ఠాభరద్వస్విన్ద్రప్రమదేతి' వయ, అథవాదిమద్వయోర్విపర్యాస।

పరాశరాః - కాణ్డ (ణ్డూ) శయ-వాజీత్యాదయ సప్తచత్వారిశద్యోఽధికా. పారశరాస్తేషా-'వామిష్ఠ శాక్తయపారాశయేతి' త్రయః।

జాతూకర్ణ్య :- ఏపాం- 'వాసిష్ఠాత్రిజాతకర్ణ్యేతి త్రయః

అథాగస్త్యాః। తే చత్వారః। ఇధ్మవాహాః, సామ్భవాహాః, సోమవాహాః, యజ్ఞవాహాశ్చేతి। ఆద్యానామాగస్త్యదార్ఢ్యచ్యుతైధ్మవాహేతి, ఆగస్త్యేత్యేకో వా। సోమవాహానామాగస్త్యదార్ఢ్యచ్యుతసోమవాహేతి। సామ్భవాహానాం సామ్భవాహాఽన్యః। యజ్ఞవాహానాం యజ్ఞవాహాఽన్యః। ఆద్యౌ పూర్వోక్తావేవ। సారవాహానాం తదన్తాస్త్రయః। దర్భవాహానాం తదన్తాస్త్రయః। అగస్తీనామాగస్త్యమాహేన్ద్రమాయోభువేతి। పూర్ణమాసానామాగస్త్యపౌర్ణమాసపారణేతి। హిమోదకానామాగస్త్యహైమవచిహైమోదకేతి। పాణికానామాగస్త్యపైనాయకపాణికేతి। ఏతే పట్ క్వచిత్। అగస్తీనాం సర్వేషామవివాహః॥

అగస్త్యాః ౪

ఇధ్మవాహాః - విశాలాద్య స్పాలాయనేత్యాదయ పఞ్చాశద్యోఽధికా ఇధ్మవాహాస్తేషా 'ఆగస్త్యదార్ఢ్య చ్యుతైమవాహేతి' త్రయ, అథవా 'భాగస్త్యేతి' ఏక।

సామ్భవాహాః - ఏషాం - 'ఆగస్త్యదార్ఢ్యచ్యుతసామ్భవాహేతి' త్రయః।

సోమవాహాః – ఏషాం- 'ఆగస్త్యదార్ఢ్యచ్యుతసోమవాహేతి' త్రయః।

యజ్ఞవాహాః- ఏషాం- 'ఆగస్త్యాచ్యుతజ్ఞవాహేతి' త్రయ।

సారవాహాః- ఏషాం- 'ఆగస్త్యదార్ఢ్యచ్యుత సారవాహేతి' త్రయః।

దర్భవాహాః- ఏషాం- 'ఆగస్త్యదార్ఢ్యచ్యుతదర్భవాహేతి' త్రయః।

అగస్తయ. - ఏషాం- 'ఆగస్త్యమాహే(న్ద్రమాయోభువేతి' త్రయ।

పూర్ణమాసా:- ఏషాం- 'ఆగస్త్యపౌర్ణమాసపారణేతి' త్రయః।

హిమోదకాః – ఏషాం - 'ఆగస్త్యహైమవర్చిహమోదకేతి' త్రయః।

పాణికా:- ఏషాం - ఆగస్త్యపైనాయకపాణికేతి' త్రయః।

సారవాహేభ్యోఽగ్రే షట్గణా. క్వచిత్ ।

అథ ద్విగోత్రాః। శౌఙ్గశైశిరీణామాఙ్గీరసబార్హస్పత్యభారద్వాజకాత్యాక్షీలేతి పఞ్చ, కాత్యాక్షీలయోః స్థానే శౌఙ్గశైశిరిర్వా। ఆఙ్గీరసకాత్యాక్షీలేతి త్రయో వా। ఏషాం భరద్వాజైర్విశ్వామిత్రైశ్చావివాహః। ఏవం కపిలానాం కతానాం చ। సంకృతిపూతిమాషాదీనాం ఆఙ్గీరసగౌరివీతిసాంకృత్యేతి, శాక్త్యగౌరివీతిసాంకృత్యేతి వా, (అన్త్యయోర్వ్యత్యయో వా)। ఏషాం స్వగణ స్థైర్వసిష్ఠైః శౌఙ్గశైశిరైర్లౌగాక్షిభిశ్చావివాహః। కశ్యపైరపీతి ప్రయోగపారిజాతే। లౌగాక్షీణాం కాశ్యపావత్సారవాసిష్ఠేతి, కాశ్యపావత్సారాసితేతి వా। ఏతేఽహర్వసిష్ఠా నక్తంకశ్యపాః। ఏషాం వసిష్ఠైః కశ్యపైః సంకృతిభిశ్చావివాహః। దేవరాతస్య జామదగ్న్యైర్విశ్వామిత్రైశ్చావివాహ ఇతి ప్రయోగపారిజాతే। తదయుక్తమ్ ; బహ్వృశ్రుతౌ - 'యథైవాఙ్గీరసః సన్ను పేయాం తవ పుత్రతామ్। ఆఙ్గీరసో జన్మనాస్యాజీగర్తిః శ్రుతః కవిః॥' ఇత్యఙ్గీరోగణస్థత్వేన భార్గవజామదగ్న్యత్వస్మృతేర్హరివంశాదిస్మృతేశ్చ బాధాత్। తేన ద్వౌ దేవరాతౌ ఏక ఆఙ్గీరసః శ్రుత్యుక్తః, అన్యో భార్గవః। తయోః కల్పభేదేఽప్యాఙ్గీరసేన దేవరాతేన జామదగ్న్యైర్భవత్యేవ వివాహః। భార్గవేణ తు నేతి తత్త్వమ్। ధనంజయానాం విశ్వామిత్రైరత్రిభిశ్చావివాహః। జాతూకర్ణ్యానాం వసిష్ఠైరన్త్రిభిశ్చావివాహః। ఏవం దత్తక్రీతకృత్రిమస్వయందత్తపుత్రికాపుత్రాదీనామ్। ఉత్పాదకపాలకయోః పిత్రోర్గోత్రప్రవరా వర్జ్యా ఇతి ప్రవరమఞ్జరీనారాయణవృత్తిప్రయోగపారిజాతాదయః। అత్ర సర్వత్రోపపత్తయో మూలం చ మత్కృతే ప్రవరదర్పణే జ్ఞేయమితి దిక్॥

క్షత్రియవైశ్యయోస్తు పురోహితగోత్రప్రవరావేవేతి సర్వసిద్ధాన్తః। యద్యపి బహుచపరిశిష్టే కపిభరద్వాజయోర్వివాహ ఉక్తస్తథాపి - 'భరద్వాజాశ్చ కపయో గర్గా రౌక్షాయణా ఇతి। చత్వారోఽపి భరద్వాజగోత్రైక్యాన్నాన్వయుమిథః॥ కపిగర్గభరద్వాజా మిథో రౌక్షాయణా ద్విజాః। నోద్వహేయుః సగోత్రత్వాత్ప్రవరైక్యాఞ్చ కుత్రచిత్॥" ఇతి స్మృత్యర్థసారాద్యుక్తేరవివాహ ఏవ త్రైయోరితి॥ స్వగోత్రాద్యజ్ఞానే తు సత్యాషాఢ: - 'అథాజ్ఞాతబన్ధోః స్వగోత్రాజ్ఞానే పురోహితప్రవరేణాచార్యప్రవరేణ వేతి'। ఆచార్యగోత్రప్రవరానభిజ్ఞస్తు ద్విజః స్వయమ్। దత్త్వాత్మానం తు నిర్ణయః। కస్మైచిత్తగోత్రనిర్ణయః। ప్రవరో భవేత్॥ యద్వా స్వగోత్రప్రవరవిధురో జామదగ్నిజః। వివాహం

చ న తేనైవ గోత్రేణ తు సమాచరేత్॥' ఇతి కశ్చిత్। దివోదాసీయేఽపి - 'స్వగోత్రప్రవరాజ్ఞానే జమదగ్నిముపాశ్రయేత్॥'

అథ మాతృగోత్రవర్జననిర్ణయః। శాతాతపః - 'మాతులస్య సుతామూఢ్వా మాతృగోత్రాం తథైవ చ। సమానప్రవరాం చైవ గత్వా చాన్ద్రాయణం చరేత్॥' యద్యపి - 'సగోత్రాం మాతురప్యేకే నేచ్ఛన్త్యుద్వాహకర్మణి। జన్మనామ్నోరవిజ్ఞానేఽప్యుద్వహేదవిశఙ్కితః॥ ఇతి వ్యాసోక్తేరజ్ఞాతనామత్వే

---

౧ — అస్యాగ్రే – 'ప్రవరమఞ్జర్యా యద్యపీదముక్తం, తథాపి భృగ్వాఙ్గిరోగణేషు భవత్యేవ। తథా బహ్వృచపరిశిష్టే బౌధాయనః:- 'ఏక ఏవ ఋషిర్యావత్ప్రవరేష్వనువర్తతే। తావత్సమానగోత్రత్వమృతే భృగ్వఙ్గిరోగణాత్॥'మాధవీయే స్మృత్యన్తరే – 'పఞ్చానాం తు త్రిసామాన్యాదవివాహస్త్రిషు ద్వయోః। భృగ్వఙ్గిరోగణేష్వేవం శేషేష్వేకోఽపి వారయేత్॥ 'ఇతి దేశాచారాచ। సోఽధ్యామీరదేశే ప్రసిద్ధః। చతుర్వింశతిమతే – 'యస్తు దేశానురూపేణ కులమార్గేణ చోద్వహేత్। నిత్యం స వ్యవహార్యః స్యాద్వేదాచ్చైతత్ప్రదృశ్యతే॥' ఇతి దిక్। తథా చ భృగుః – 'యస్మిన్ దేశే పురే గ్రామే త్రైవిద్యే నగరేఽపి వా। యో యత్ర విహితో ధర్మస్తం ధర్మం న విచాలయేత్॥' ఇతి। పునశ్చతుర్వింశతిమతే – 'యస్మిన్ దేశే య ఆచార: పారంపర్యక్రమాగతః। వర్ణానాం కిల సర్వేషాం సదాచారః స ఉచ్యతే॥' ఇతీయాన్కేషుచిర పుస్తకేష్వధికః పాఠః।

౨-మాతుర్వివాహపూర్వ మహోత్రం, మాతామహగోత్రమిత్యాశయః।

న సగోత్రత్వదోషస్తథాపి నేదం కలౌ ప్రవర్తతే; 'గోత్రాన్మాతుః సపిణ్డాచ్చ వివాహో గోవధస్తథా।'ఇతి కలివర్జ్యత్వోక్తేః। ఇదం మాతృగోత్రవర్జనం మాధ్యన్దినీయానామేవ; 'మాతృగోత్రం మాధ్యన్దినీ యానామపుత్రాయాశ్చ' ఇతి సత్యాషాఢోక్తేరితి కశ్చిత్। తన్నిర్మూలమ్; అత ఏవాహ ప్రవరమఞ్జరీకారః - 'దోషస్యాతిగురుత్వాత్సర్వేషాం మాతృగోత్రం వర్జ్యమ్' ఇతి। యత్తు 'ఏకస్మిన్ప్రవరేతుల్యే మాతృగోత్రే వరస్య చ। తముద్వాహం న కుర్వీత సా కన్యా భగినీ స్మృతా॥' ఇతి మాతృకులప్రవరచిన్తనముక్తం, తదాసురాదివివాహోఢాపరమితి దిక్। విస్తరస్తు సపిణ్డస- గ్రన్థాన్తరేభ్యో జ్ఞేయః॥సగోత్రాదివివాహే ప్రాయశ్చిత్తం స్మృత్యర్థసారే - 'ఇత్థం సగోత్రసంబన్ధవివాహవిషయే గోత్ర వివాహే స్థితే। యది కశ్చిజ్జ్ఞానతస్తాం కన్యామూఢోపగచ్ఛతి॥

గురుతల్పవ్రతాచ్ఛుద్ధ్యేద్గర్భస్తజ్జోఽన్యతాం ప్రాయశ్చిత్తమ్। వ్రజేత్।భోగతస్తాం పరిత్యజ్య పాలయేజ్జననీమివ। అజ్ఞానాద్రైన్దవైః శుద్ధ్యేత్త్రిభిర్గర్భస్తు కాశ్యపః॥' ఏవం సాపిణ్డ్యేఽపి - 'సపిణ్డా పత్యదారేషు ప్రాణత్యాగో విధీయతే।' ఇతి వృహద్యమోక్తేః। తిథితత్త్వే బౌధాయనః-'సపిణ్డాం సగోత్రాం చేదమత్యోపయచ్ఛేన్మాతృవదేనాం బిభృయాత్॥'

కన్యావివాహకాల ఉక్తో జ్యోతిర్నిబన్ధే- 'షడబ్దమధ్యే నోద్వాహ్యా, కన్యా వర్షద్వయంయతః। సోమో భుఙ్క్తే, తతస్తద్వద్గన్ధర్వశ్చ తథాఽనలః॥' రాజమార్తణ్డః- 'అయుగ్మే దుర్భగానారీ యుగ్మే తు విధవా భవేత్। తస్మాద్గర్భాన్వితే యుగ్మే వివాహే సా పతివ్రతా॥ మాసత్రయాదూర్ధ్వమయుగ్మవర్షే యుగ్మేఽపి మాసత్రయమేవ యావత్। వివాహశుద్ధింం ప్రవదన్తి సన్తో వాత్స్యాదయః స్త్రీజనిజన్మమాసాత్॥' పరాశరమాధవీయే తు 'జన్మతో గర్భాధానాద్వా పఞ్చమాబ్దాత్పరం శుభమ్। కుమారీవరణం దానం మేఖలాబన్ధనం తథా॥' ఇత్యుక్తమ్। సంబన్ధతత్త్వే యమః-'కన్యా ద్వాదశవర్షాణి యాఽప్రదత్తా వసేద్గృహే। బ్రహ్మహత్యా పితుస్తస్యాః సా కన్యా వరయేత్స్వయమ్॥భారతే-'త్రిశద్వర్షః షోడశాబ్దాం భార్ధీ విన్దేత న౨గ్నికామ్। ద్వ్యష్టవర్షోఽష్టవర్షాం వా ధర్మే సీదతి సత్వరః॥ అతోఽప్రవృత్తే రజసి కన్యాం దద్యాత్పితా సకృత్॥' తత్రైవ - 'సప్తసంవత్సరాదూర్ధ్వం వివాహః సార్వవర్ణికః। కన్యాయాః శస్యతే రాజన్నన్యథా ధర్మగర్హితః॥' రాజమార్తణ్డః 'రాహుగ్రస్తే తథా యుద్ధే పితౄణాం ప్రాణసంశయే। అతిప్రౌఢా చ యా కన్యా చన్ద్రలగ్నబలే న తు॥' మనుః - 'త్రింశద్వర్షో వహేత్కన్యాం హృద్యాం ద్వాదశవార్షికీమ్। త్ర్యష్టవర్షోఽష్టవర్షాం వా ధర్మే సీదతి సత్వరః॥' యద్యపి - 'వివాహస్త్వష్టవర్షాయాః కన్యాయాః శస్యతే బుధైః।' ఇతి సంవర్తోక్తేః 'అత ఊర్ధ్వం రజస్వలా' ఇత్యాదేశ్చ దశవర్షాదూర్ధ్వం వివాహో నిషిద్ధః, తథాపి దాతురభావే ద్వాదశ -______________________________

౨ నగ్నికాలక్షణం గృహ్యసంగ్రహే- 'నగ్నికాం తు వదేత్ కన్యాం యావన్నర్తుమతీ భవేత్। ఋతుమతీ స్వనగ్నికా తాం ప్రయచ్ఛేత్తు నగ్నికామ్ అప్రాప్తా రజసో గౌరీ ప్రాప్తే రజసి రోహిణీ। అవ్యఞ్జితా భవేత్ కన్యా కుచహీనా చ నగ్నికా॥' ఇతి। అతో రజోదర్శనాత్ప్రాగేవ వివాహకారణముక్తం తత్రైవ। యథా - 'వ్యఞ్జనైస్తు సముత్పన్నైః సోమో భుఞ్జీత కన్యకామ్। పయోధరైస్తు గన్ధర్వా రజసాఽగ్నిః ప్రకీర్తితః॥ తస్మాదవ్యఞ్జనోపేతామరజామపయోధరామ్। అభుక్తాం చైవ సోమాద్యైః కన్యకాం తు ప్రశస్యతే॥' ఇతి।

షోడశాబ్దే జ్ఞేయే; 'త్రీణి వర్షాణ్యృతుమతీ కాఙ్క్షేత పితృశాసనమ్।' ఇతి పరాశరమాధవీయే బౌధాయనోక్తేశ్చ। మనుః– 'స్త్రీసంబన్ధే దశైతాని కులాని పరివర్జయేత్। హీనక్రియం నిఃపురుషం నిశ్ఛన్దోరోమశార్శసమ్॥ క్షయ్యామయావ్యపస్మారిశ్విత్రికుష్ఠికులాని చ। నర్క్షవృక్షనదీనామ్నీం నాన్త్యపర్వతనామికామ్॥ న పక్ష్యహిప్రేష్యనామ్నీం న బిభీషణనామికామ్॥' యమః– 'తస్మాదుద్వాహయేత్కన్యాం యావన్నర్తుమతీ భవేత్।' తథా మూలజాదీనాం ఫలం ప్రాగుక్తమ్। తథా వర్ణవశ్యగ్రహమైత్ర్యాదిఘటితవిచారో జ్యోతిర్విద్భ్యో జ్ఞేయః। విస్తరాత్తు నోచ్యతే॥

గ్రహబలాబలం తత్ఫలం చ।—

అథ గుర్వర్కబలమ్। జ్యోతిర్నిబన్ధే గర్గ: 'స్త్రీణాం గురువలం శ్రేష్ఠం పురుషాణాం రవేర్బలమ్। తయోశ్చన్ద్రబలం శ్రేష్ఠమితి గర్గేణ భాషితమ్॥ జన్మత్రిదశమారిస్థః పూజయా శుభదో గురుః। వివాహేఽథ చతుర్థాష్టద్వాదశస్థో మృతిప్రదః॥' దేవలః– 'నష్టాత్మజా ధనవతీ విధవా కుశీలా పుత్రాన్వితా హతధవా సుభగా విపుత్రా। స్వామిప్రియా విగత– పుత్రధవా ధనాఢ్యా వన్ధ్యా భవేత్సురగురౌ క్రమశోభిజన్మ॥' బృహస్పతిః– 'ఝషచాపకులీరస్థో జీవోఽప్యశుభగోచరః। అతిశోభనతాం దద్యాద్వివాహోపనయాదిషు॥' లల్లః– 'ద్వాదశదశమచతుర్థే జన్మని షష్ఠాష్టమే తృతీయే చ। ప్రాప్తే పాణిగ్రహణే జీవే వైధవ్యమాప్నోతి॥' గర్గ :– 'సర్వత్రాపి శుభం దద్యాహాదశాబ్దాత్పరం గురుః। పఞ్చషష్ఠాన్దయోరేవ శుభగోచరతా మతా॥ సప్తమాత్పఞ్చవర్షేషు స్వోచ్చస్వర్క్షగతో యది। అశుభోఽపి శుభం దద్యాచ్ఛుభఋక్షేషు కిం పునః॥ రజస్వలాయాః కన్యాయా గురుశుద్ధిం న చిన్తయేత్। అష్టమేఽపి ప్రకర్తవ్యో వివాహస్త్రిగుణార్చనాత్॥ అర్కగుర్వోర్బలం గౌర్యా రోహిణ్యర్కబలా స్మృతా। కన్యా చన్ద్రబలా ప్రోక్తా వృషలీ లగ్నతో బలా॥ అష్టవర్షా భవేద్గౌరీ నవవర్షా చ రోహిణీ॥ దశవర్షా భవేత్కన్యా అత ఊర్ధ్వం రజస్వలా॥'

అనిష్టగ్రహశాన్తిః। —

అథ బృహస్పతిశాన్తిః।శౌనకః 'కన్యకోద్వాహకాలే తు ఆనుకూల్యం న విద్యతే। బ్రాహ్మణస్యోపనయనే గురోర్విధిరుదాహృతః॥ సువర్ణేన గురుం కృత్వా పీతవస్త్రేణ వేష్టయేత్। ఈశాన్యాం ధవలం కుమ్భం ధాన్యోపరి నిధాయ చ॥ దమనం మధుపుష్పం చ పలాశం చైవ సర్షపాన్। మాంసీ గుడూచ్యపామార్గో విడఙ్గీ శఙ్ఖినీ వచా॥ సహదేవీ హరిక్రాన్తా సర్వౌషధిశతావరీ। బలా చ సహదేవీ చ నిశాద్వితయమేవ చ॥ కృత్వాజ్యభాగపర్యన్తం

స్వశాఖోక్తవిధానతః। గ్రహోక్తమణ్డలేఽభ్యర్చ్య పీతపుష్పాక్షతాదిభిః॥ దేవపూజోత్తరే కాలే తతః కుమ్భానుమన్త్రణమ్। అశ్వత్థసమిధశ్చాజ్యం పాయసం సర్పిషా యుతమ్॥ యవవ్రీహితిలాః సాజ్యా మన్త్రేణైవ బృహస్పతేః। అష్టోత్తరశతం సర్వం హోమశేషం సమాపయేత్॥ పుత్రదారసమేతస్య అభిషేకం సమాచరేత్। కుమ్భాభిమన్త్రణోక్తైశ్చ సముద్రజ్యేష్ఠమన్త్రతః॥ ప్రతిమాం కుమ్భవస్త్రం చ ఆచార్యాయ నివేదయేత్॥ బ్రాహ్మణాన్భోజయేత్పశ్చాచ్ఛుభద: స్యాన్న సంశయః॥' ఇతి బృహస్పతిశాన్తిః॥

శౌనకః– 'గుర్వాదిత్యే వ్యతీపాతే వక్రాతీచారగే గురౌ। నష్టే శశిని శుక్రే వా బాలే వృద్ధేఽథవా గురౌ॥ పౌషే చైత్రేఽథ వర్షాసు శరద్యధికమాసకే। కేతూద్గమే నిరంశేఽర్కే సింహస్థేకమరమన్త్రిణి॥ వివాహవతయాత్రాదిపురహర్మ్యగృహాదికమ్। క్షౌరం విద్యోపవిద్యాం చ యత్నతః పరివర్జయేత్॥' మదనపారిజాతే జ్యోతిఃసాగరే– 'బాలే శుక్రే వృద్ధే శుక్రే వృద్ధే జీవే నష్టేజీవే। బాలే జీవే జీవే సింహే సింహోదియే జీవాదియే॥ తథా మలిమ్లుచే మాసి సురాచాయేఽతిచారగే। వాపీకూప వివాహాదిక్రియాః ప్రాగుదితాస్త్యజేత్॥ సింహస్థం మకరస్థం చ గురుంయత్నేన వర్జయేత్॥' లల్లః– 'అతిచారగతో జీవస్తం రాశిం నైవ చేత్పునః। లుప్తః సంవత్సరో జ్ఞేయః సర్వకర్మబహిష్కృతః॥' సింహస్థగురోరపవాదమాహ పరాశరః– 'గోదాభాగీరథీమధ్యే నోద్వాహఃసింహగే గురౌ। మఘాస్థే సర్వదేశేషు తథా మీనగతే రవౌ॥' వసిష్ఠోఽపి– 'వివాహో దక్షిణే కూలే గౌతమ్యాం, నేతరత్ర తు। భాగీరథ్యుత్తరే కూలే గౌతమ్యా దక్షిణే తథా। వివాహో వ్రతబన్ధశ్చ సింహస్థేజ్యే నం దుష్యతి॥ '

కన్యాదాతృక్రమమాహ యాజ్ఞవల్క్యః– 'పితా పితామహో భ్రాతా సకుల్యో జననీ తథా। కన్యాప్రదః పూర్వనాశే ప్రకృతిస్థః పరః పరః॥ అప్రయచ్ఛన్సమాప్నోతి భ్రూణహత్యామృతావృతౌ। గమ్యంత్వభావే దాతౄణాం కన్యా కుర్యాత్స్వయంవరమ్॥ భ్రాతౄణాం సంస్కృతానా మేవాధికారమాహ స ఏవ యాజ్ఞవల్క్యః–'అసంస్కృతాస్తు సంస్కార్యా భ్రాతృభిః పూర్వసంస్కృతైః। భగిన్యశ్చ నిజాదంశాద్దత్త్వాంశం తు తురీయకమ్॥' అత్ర చకారేణ పూర్వసంస్కృతైరిత్యస్యానువృత్తేర్వివాహపర్యాప్తద్రవ్యదానే స్వాంశచతుర్థభాగదానే వా సంస్కృతగ్రహణం వ్యర్థం స్యాత్, అతః కర్తృనియమోఽయమ్। తేనానుపనీతభ్రాతృ- మాత్రాదిసత్త్వే మాత్రాదేరేవాధికారో న భ్రాతురిత్యుక్తం సంబన్ధతత్త్వాదౌ। కన్యాస్వయంవరే మాతుర్ధాతృత్వే చ తాభ్యామేవ నాన్దీశ్రాద్ధం కార్యమ్। తత్ర చ స్వయం ప్రధానసంకల్పమాత్రం కృత్వాఽన్యద్బ్రాహ్మణద్వారా కారయేదితి ప్రయోగపారిజాతే। వరస్తు సంస్కృత భ్రాత్రాద్యభావే స్వయమేవనాన్దీశ్రాద్ధం కుర్యాత్, న మాతా; 'పుత్రేషు విద్యమానేషు నాన్యం వై కారయేత్స్వధామ్।' ఇతి నిషేధాత్। ఉపనయనేన కర్మాధికారస్య జాతత్వాచ్చేతి పృథ్వీచన్ద్రోదయః। మాధవీయేఽపరార్కే చ నారద:– 'పితా

దద్యాత్స్వయం కన్యాం భ్రాతా వాఽనుమతే పితుః। మాతామహో మాతులశ్చ సకుల్యః బాన్ధవస్తథా॥ మాతా త్వభావే సర్వేషాం ప్రకృతౌ యది వర్తతే। తస్యామప్రకృతిస్థాయాం కన్యాం దద్యుః స్వజాతయః॥ సకుల్యః పితృపక్షీయో బాన్ధవో మాతృవంశజః॥' మదనపారిజాతే కాత్యాయనః– 'స్వయమేవౌరసీం దద్యాత్పిత్రభావే స్వబాన్ధవాః। మాతామహస్తతోఽన్యాం హి మాతా వా ధర్మజాం సుతామ్॥' తతోఽన్యామౌరసీ భిన్నాం ధర్మజాం నియోగాత్క్షేత్రజాం మాతామహో మాతా మాతులో వా దద్యాత్। తేనౌరసీదానే పితృబన్ధుషు సత్సు మాతామహాదీనాం నాధికారః అనుమతిం వినా। అస్యాపవాదస్తత్రైవ - 'దీర్ఘప్రవాసయుక్తేషు పౌగణ్డేషు చ బన్ధుషు॥ మాతా తు సమయే దద్యాదౌరసీమపి కన్యకామ్॥' మనుః– 'యదా తు నైవ కశ్చిత్స్యాత్ కన్యా రాజానమావ్రజేత్॥'

పరకీయకన్యాదానే విశేషో మదనరత్నే స్కాన్దే– 'ఆత్మీకృత్య సువర్ణేన పరకీయాం తు కన్యకామ్। ధర్మేణ విధినా దానమసగోత్రేఽపి యుజ్యతే॥' అత్ర ప్రకృతిస్థగ్రహణాదప్రకృతి స్థేన కృతమకృతమేవ; 'స్వతన్త్రో యది తత్కార్యం కుర్యాదప్రకృతిం గతః। తదప్యకృతమేవ స్యాదస్వాతన్త్ర్యస్య హేతుతః॥' ఇత్యపరార్కే నారదోక్తేః। యది తు సప్తపదీవివాహహోమాది ప్రధానం।

జాతం, తదాఽఙ్గవైకల్యేఽపి నావృత్తిర్వివాహస్య। గౌడా అప్యేవమాహుః। తత్రైవ మరీచిః– 'గౌరీం దదన్నాకపృష్ఠం, వైకుణ్ఠం రోహిణీం దదత్। కన్యాం దదద్బ్రహ్మలోకం రౌరవం తు రజస్వలామ్॥ '

అథ మాసనిర్ణయః। తత్ర జన్మమాసే విశేషః ప్రాగుక్తః। జ్యోతి ప్రకాశేవ్యాసః– 'మాఘఫాల్గునవైశాఖే యదుద్యోఢా మార్గశీర్షకే। జ్యేష్ఠే వాషాఢమాసే చ సుభగా విత్తసంయుతా॥ శ్రావణే వాపి పౌషే వా కన్యా భాద్రపదే తథా। చైత్రాశ్వయుక్కార్తికేషు యాతి వైధవ్యతాం లఘు॥' నారదః– 'మాఘఫాల్గునవైశాఖజ్యేష్ఠమాసాః శుభప్రదాః। కార్తికో మార్గశీర్షశ్చ మధ్యమౌ నిన్దితాః పరే' ఇతి॥ వసిష్ఠః - 'పౌషేఽపి కుర్యాన్మకరస్థితేఽర్కే చైత్రే భవేన్మేషగతో యదా స్యాత్। ప్రశస్తమాషాఢకృతం వివాహం వదన్తి గర్గా మిథునస్థితేఽర్కే। 'ఆచార్యచూడామణౌ జ్యోతిర్గర్గ-రాజమార్తణ్డౌ–'మాఙ్గల్యేషు వివాహేషు కన్యావరణేషు చ॥ దశ మాసాః ప్రశస్యన్తే చైత్రపౌషవివర్జితాః॥' ఆపస్తమ్బః– 'సర్వ ఋతవో వివాహస్య శైశిరౌ మాసౌ పరిహాప్యోత్తమం చ నైదాఘమ్।' 'అత్ర మాఘఫాల్గునాషాఢవర్జంనవ మాసా ముఖ్యః కాలః' ఇతి సుదర్శనభాష్యే ఇడవిలాయాం బ్రహ్మవిద్యాతీర్థై– ర్నోక్తమ్। బౌధాయనసూత్రేఽపి– 'సర్వే మాసా వివాహస్య, శుచితపస్తపస్యవర్జమ్' ఇత్యేకే। తేన 'పూర్వోత్తరౌ శిశిరసంబన్ధినౌ మాసౌ పౌషచైత్రౌ విహాయ'

ఇతి నిర్ణయామృతవ్యాఖ్యానం మౌర్ఖ్యకతమిత్యుపేక్ష్యమ్। నిశి చేత్సర్వేషు ద్వాదశస్వపి మాసేషూద్వహేదితి కాలాదర్శః। యే తు జ్యోతిషే మాఘాదివిధయస్తే గృహ్యసూత్రాణాం ద్విజపరత్వేన ప్రాబల్యాచ్ఛూద్రాదిపరా:। జ్యోతిషే– 'వాత్స్యో వర్షమనూనమిచ్ఛతి తథా రైభ్యోఽయనం చోత్తరం శ్రీవాసోఽన్తమృతుం విహాయ మునయో మాణ్డవ్యశిష్యా జగుః। చైత్రం ప్రోజ్ఝ్య పరాశరః పరిణయే పౌషం చ దౌర్భాగ్యదం హ్యాషాఢాది చతుష్టయం న హితదం కైశ్చిత్త్రిదిష్టం బుధైః॥' చణ్డేశ్వరః– 'మార్గే మాసి తథా జ్యేష్ఠే క్షౌరం పరిణయం వ్రతమ్। జ్యేష్ఠపుత్రదుహిత్రోస్తు యత్నేన పరివర్జయేత్॥ కృత్తికాస్థం రవింత్యక్త్వా జ్యేష్ఠపుత్రస్య కారయేత్। ఉత్సవాదిషు కార్యేషు దినాని దశ వర్జయేత్॥' రత్నకోశే–'జన్మర్క్షే జన్మదివసే జన్మమాసే శుభం త్యజేత్। జ్యేష్ఠే మాస్యాద్యగర్భస్య శుభం వర్జ్యం స్త్రియా అపి॥' పరాశరః– 'అజ్యేష్ఠా కన్యకా యత్ర జ్యేష్ఠపుత్రో వరో యది। వ్యత్యయో వా తయోస్తత్ర జ్యేష్ఠమాసః శుభప్రదః॥' మిహిరః– 'జ్యేష్ఠస్య జ్యేష్ఠకన్యాయా వివాహో న ప్రశస్యతే। తయోరన్యతరే జ్యేష్ఠే జ్యేష్ఠో మాసః ప్రశస్యతే॥ ద్వౌ జ్యేష్ఠౌ మధ్యమౌ ప్రోక్తావేకం జ్యేష్ఠం శుభావహమ్। జ్యేష్ఠత్రయం న కుర్వీత వివాహే సర్వసంమతమ్॥' యత్తు– 'సార్వకాలమేకే వివాహమ్' ఇతి తదాసురాదివివాహవిషయమ్। 'ధర్మ్యేషు వివాహేషు కాలపరీక్షణం, నాధర్మ్యేషు' ఇతి గృహ్యపరిశిష్టాత్। రత్నమాలాయామప్యేవమ్। తేనాసురాదయో మాఘచైత్రాదినిషిద్ధకాలేష్వపి భవన్తి। మాసాః సౌరాః; 'సౌరో మాసో వివాహాదౌ' ఇత్యుక్తేః। 'ఝషో న నిన్ద్యో యది ఫాల్గునే స్యాదజస్తు వైశాఖగతో న నిన్ద్యః।' ఇతి త్వపవాదః॥

అథ దశ దోషాః। వ్యవహారోచ్చయే - 'వేధశ్చ లత్తా చ తథైవ పాతః ఖర్జూరవేధో దశయోగచక్రమ్। యుతిశ్చ జామిత్రముపగ్రహశ్చ బాణాఖ్యవజ్రే చ దశైవ దోషాః॥' ఏషాం లక్షణం జ్యోతిషే జ్ఞేయమ్। అతిచారగే గురౌ తు వసిష్ఠః– 'అతిచారగతే జీవే వర్జయేత్తదనన్తరమ్। వివాహాదిషు కార్యేషు అష్టావింశతివాసరాన్॥' రత్నమాలాయామ్– 'ఏకపఞ్చనవయుగ్మషడ్దశత్రీణి సప్తచతురష్టలాభగః। ద్వాదశాజవృషభాదిరాశితో ఘాతచన్ద్ర ఇతి కీర్తితో బుధైః॥' నారదః– 'భూబాణనన్దహస్తాశ్చ రసదిగ్వహ్నిశైలజాః। వేదా వసుశివాదిత్యా ఘాతచన్ద్రో యథాక్రమమ్॥ యాత్రాయాం యుద్ధకార్యేషు ఘాతచన్ద్రం వివర్జయేత్। వివాహే సర్వమాఙ్గల్యే చౌలాదౌ వ్రతబన్ధనే ।। ఘాతచన్ద్రో నైవ చిన్త్య ఇతి పారాశరోఽబ్రవీత్॥' జ్యోతిర్నిబన్ధే– 'వివాహచౌలవ్రతబన్ధయజ్ఞే పట్టాభిషేకే చ తథైవ రాజ్ఞామ్। సీమన్తయాత్రాసు తథైవ జాతే నో చిన్తనీయః ఖలు ఘాతచన్ద్రః॥' నారదః– 'అకాలజా భవేయుశ్చేద్విద్యున్నీహారవృష్టయః। ప్రత్యర్కపరివేషేన్ద్రచాపాభ్రధ్వనయో యది॥ దోషాయమఙ్గలే నూనం న దోషాయైవ కాలజాః॥' అకాలవృష్టిస్వరూపమాహ లల్లః– 'పౌషాదిచతురో మాసాః ప్రోక్తా వృష్టిరకాలజా।' ఇతి। శార్ఙ్గధరః– 'నిర్ఘాతే క్షితిచలనే గ్రహయుద్ధే రాహుదర్శనే చైవ। ఆ పఞ్చదినాత్ కన్యా పరిణీతా నాశముపయాతి ఉల్కాపాతేన్ద్రచాపప్రబలఘనరజోధూమనిర్ఘాత విద్యుద్వృష్టిప్రత్యర్కదోషాదిషు

సకలబుద్ధైస్త్యాజ్యమేవైకరాత్రమ్। దుఃస్వప్నే దుర్నిమిత్తే హ్యశుభఫలదృశో దుర్మనోభ్రాన్తబుద్ధౌ చౌలే మౌఞ్జీనిబన్ధే పరిణయనవిధౌ సర్వదా త్యాజ్యమేవ॥' జ్యోతిఃప్రకాశే– 'అర్వాక్ షోడశ నాడ్యః సంక్రాన్తేః పుణ్యదాః పరతః। ఉపనయనవ్రతయాత్రాపరిణయనాదౌ వివర్జ్యాస్తాః॥' గర్గః–'దిగ్దాహే దినమేకం చ గ్రహే సప్తదినాని తు। భూకమ్పే చ సముత్పన్నే త్ర్యహమేవ తు వర్జయేత్॥ ఉల్కాపాతే త్రిదివసం ధూమే పఞ్చ దినాని చ। వజ్రపాతే చైకదినం వర్జయేత్సర్వకర్మసు।। దర్శనాదర్శనాద్రాహుకేత్వోః సప్తదినం త్యజేత్। యావత్కేతూద్గమస్తావదశుభః సమయో భవేత్॥' అస్యాపవాదోఽద్భుతసాగరే– 'అథ దివసత్రయమధ్యే మృదు పానీయం యదా భవతి। ఉత్పాతదోషశమనం తదైవ సంప్రాహురాచార్యాః॥' సంబన్ధతత్త్వే– 'భూకమ్పాదేర్న దోషోఽస్తి వృద్ధి శ్రాద్ధే కృతే సతి।'

వైధవ్యయోగే సతి కుమ్భవివాహః।—

అథాపరిహార్యే కన్యావైధవ్యయోగే విశేష ఉచ్యతే। మార్కణ్డేయపురాణే– 'బాలవైధవ్యయోగే తు కుమ్భద్రుప్రతిమాదిభిః। కృత్వా లగ్నం రహః పశ్చాత్కన్యోద్వాహ్యేతి తు చాపరే॥' అత్ర పునర్భూదోషాభావ ఉక్తో విధానఖణ్డే– 'స్వర్ణామ్బుపిప్పలానా చ ప్రతిమా విష్ణురూపిణీ। తయా సహ వివాహే తు పునర్భూత్వం న జాయతే॥ సూర్యారుణసంవాదే–వివాహాత్పూర్వకాలే చ చన్ద్రాతారాబలాన్వితే। వివాహోక్తే చ తాం కన్యాం కుమ్భేన సహ చోద్వేత్। సూత్రేణ వేష్టయేత్పశ్చాద్దశతన్తువిధానతః। కుఙ్కుమాలంకృతం దేహం తయోరేకాన్తమన్దిరే॥ తతః కుమ్భం చ నిఃసార్య ప్రభజ్య సలిలాశయే। తతోఽభిషేచనం కుర్యాత్పఞ్చపల్లవవారిభిః॥' కుమ్భప్రార్థనా–తత్రైవ- 'వరుణాఙ్గస్వరూపాయ జీవనానాం సమాశ్రయ। పతిం జీవయ కన్యాయాశ్చిరం పుత్రసుఖం కురు॥ దేహివిష్ణో వరం దేవ కన్యాం పాలయ దుఃఖతః। తతోఽలంకారవస్త్రాధ్యాం వరాయ ప్రతిపాదయేత్॥'

ఇతి కుమ్భవివాహః॥

మూర్తిదానమపి తత్రైవోక్తమ్– 'బ్రాహ్మణం సాధుమామధ్య సంపూజ్య వివిధార్హణైః। తస్మై దద్యాద్విధానేన విష్ణోర్మూర్తి చతుర్భుజామ్॥ శుద్ధవర్ణసువర్ణేన విత్తశక్త్యాఽథ వా పునః। నిర్మితాం రుచిరాం శఙ్ఖగదాచక్రాబ్జసంయుతామ్॥ దధానాం వాససీ పీతే కుముదోత్పలమాలినీమ్। సదక్షిణాం చ తాం దద్యాన్మత్రమేతముదీరయేత్॥ యన్మయా ప్రాచి జనుషి నన్త్వా పతిసమాగమమ్। విషోపవిషశస్త్రాద్యైర్హతో వాఽతివిరక్తయా॥ ప్రాప్యమానం మహాఘోరం యశః సౌఖ్యధనాపహమ్। వైధవ్యాద్యతిదుఃఖౌఘనాశాయ శుభలబ్ధయే॥

బహుసౌభాగ్యలబ్ధ్యై చ మహావిష్ణోరిమాం తనుమ్ । సౌవర్ణీ నిర్మితాం శక్త్యా తుభ్యం సంప్రదదే ద్విజ ॥ అనఘాద్యాహమస్మీతి త్రివారం ప్రజపేదితి । ఏవమస్త్వితి తస్యాశీగృహీత్వా స్వగృహం విశేత్ । తతో వైవాహికం కుర్యాద్విధిం దాతా మృగీదృశః ॥'
అన్యేఽప్యశ్వత్థవివాహవృక్ష సేచనాదయస్తత్రైవ జ్ఞేయాః । విస్తరభయాన్నోచ్యన్తే ॥

అథ ప్రతికూలాది । జ్యోతిర్నిబన్ధే గర్గః- 'కృతే తు నిశ్చయే పశ్చాన్మృత్యుర్భవతి కస్యచిత్ । తదా న మఙ్గలం కుర్యాత్కృతే వైధవ్యమానుయాత్ ॥' జ్యోతిర్మేధాతిథిః– 'వధూవరార్థే ఘటితే సునిశ్చితే వరస్య గేహేఽప్యథ కన్యకాయాః । మృత్యుర్యది స్యాన్మనుజస్య కస్యచిత్తదా న కార్యే ఖలు మఙ్గలం బుధైః ॥' మఙ్గలం = వివాహః । స్మృతిచన్ద్రికాయామ్– 'కృతే వాఙ్నిశ్చయే పశ్చాన్మృత్యుర్భవతి గోత్రిణః । తదా న మఙ్గలం కార్యం నారీవైధవ్యదం ధ్రువమ్ ॥' భృగుః–' వాగ్దానానన్తరం యత్ర కులయోః కస్యచిన్మృతిః । తదోద్వాహో నైవ కార్యః స్వవంశక్షయదోషతః ॥' శౌనకః - 'వరవధ్వోః పితా మాతా పితృవ్యశ్చ సహోదరః । ఏతేషాం ప్రతికూలం చ మహావిఘ్నప్రదం భవేత్ ॥ పితా పితామహశ్చైవ మాతా చైవ పితామహీ । పితృవ్యః స్త్రీసుతౌ భ్రాతా భగినీ చావివాహితా ॥ ఏభిరత్ర విపన్నైశ్చ ప్రతికూలం బుధైః స్మృతమ్ । అన్యైరపి విపన్నైస్తు కేచిదూచుర్న తద్భవేత్ ॥' మాణ్డవ్యః– 'వాగ్దానానన్తరం మాతా పితా భ్రాతా విపద్యతే । వివాహో నైవ కర్తవ్యః స్వవంశస్థితిమిచ్ఛతా ॥'

సంకటే తు మేధాతిథిః– 'వాగ్దానానన్తరం యత్ర కులయోః కస్యచిన్మృతిః । తదా సంవత్సరాదూర్ధ్వం వివాహః శుభదో భవేత్ ॥' స్మృతిరత్నావల్యామ్ 'పితురబ్దమశౌచం స్యాత్తదర్ధం మాతురేవ చ । మాసత్రయం తు భార్యాయాస్తదర్ధం భ్రాతృపుత్రయోః ॥ అన్యేషాం తు సపిణ్డానామాశౌచం మాసమీరితమ్ । తదన్తే శాన్తికం కృత్వా తతో లగ్నం విధీయతే ॥' జ్యోతిః ప్రకాశే– 'ప్రతికూలేఽపి కర్తవ్యో వివాహో మాసతః పరమ్ । శాన్తిం విధాయ గాం దత్త్వా వాగ్దానాది చరేత్పునః ॥' శాన్తిం= వినాయకశాన్తిమ్ । తథా చ మేధాతిథిః– 'సంకటే సమనుప్రాప్తే యాజ్ఞవల్క్యేన యోగినా । శాన్తిరుక్తా గణేశస్య కృత్వా తాం శుభమాచరేత్ ॥' ఇతి ॥ 'ప్రతికూలే న కర్తవ్యో గచ్ఛేద్యావదబ్ధత్రయమ్ । ప్రతికూలేఽపి కర్తవ్యమిత్యాహుర్బహువిప్లవే ॥ ప్రతికూలే సపిణ్డస్య మాసమేకం వివర్జయేత్ ॥' జ్యోతిఃసాగరే– 'దుర్భిక్షే రాష్ట్రభఙ్గే చ పిత్రోర్వా ప్రాణసంశయే । ప్రౌఢాయామపి కన్యాయాం నానుకూల్యం ప్రతీక్ష్యతే ॥' మేధాతిథిః– 'పురుషత్రయపర్యన్తం ప్రతికూలం స్వగోత్రిణామ్ ।

ప్రవేశాన్నిర్గమస్తద్వత్తథా మణ్డనముణ్డనే । ప్రేతకర్మాణ్యనిర్వర్త్య చరేన్నాభ్యుదయక్రియామ్ । ఆచతుర్థం తతః పుంసి పఞ్చమే శుభదం భవేత్ ॥'

అథ రజోదోషే నిర్ణయః। మాధవీయే– 'ప్రారమ్భాత్ప్రాగ్వివాహస్య మాతా యది రజస్వలా। నివృత్తిస్తస్య కర్తవ్యా సహత్వశ్రుతిచోదనాత్॥' ప్రారమ్భాత్=నాన్దీశ్రాద్ధాత్; 'నాన్దీముఖం వివాహాదౌ' ఇత్యాదినా తస్యైవ ప్రారమ్భోక్తేః। మేధాతిథిః– 'చౌలే చ వ్రతబన్ధే చ వివాహే యజ్ఞకర్మణి। భార్యా రజస్వలా యస్య ప్రాయస్తస్య న శోభనమ్॥ వధూవరాన్యతమయోర్జననీ చేద్రజస్వలా। తస్యాః శుద్ధేః పరం కార్యం మాఙ్గల్యం మనురబ్రవీత్॥' వృద్ధమనుః– 'వివాహవ్రతచూడాసు మాతా యది రజస్వలా। తదా న మఙ్గలం కార్యం, శుద్ధౌ కార్యం శుభేప్సుభిః॥' గర్గః–'యస్యోద్వాహాదిమాఙ్గల్యే మాతా యది రజస్వలా। తదా న తత్ప్రకర్తవ్యమాయుఃక్షయకరం యతః॥' నాన్దీశ్రాద్ధోత్తరం రజోదోషే తు కపర్దికారికాసు– 'సూతికోదక్యయోః శుద్ధ్యై గాం దద్యాద్ధోమపూర్వకమ్। ప్రాప్తే కర్మణి శుద్ధిః స్యాదితరస్మిన్న శుద్ధ్యతి॥ 'అలాభే సుముహూర్తస్య రజోదోషే చ సంగతే। శ్రియం సంపూజ్య తత్కుర్యాత్ పాణిగ్రహణమఙ్గలమ్॥ హైమీం మాషమితాం పద్మాం శ్రీసూక్త విధినార్చయేత్॥ ప్రత్యృచం పాయసం హుత్వా అభిషేకం సమాచరేత్॥' ఇతి। సూతకాదిసంకటే తు కూష్మాణ్డీభిర్ఘృతం హుత్వా పయస్వినీం గాం చ దత్త్వా వివాహాది కుర్యాదితి చ వక్ష్యతే॥

అథైకక్రియానిర్ణయః। జ్యోతిర్నిబన్ధే వృద్ధమనుః– 'ఏకమాతృజయోరేకవాసరే పురుష-స్త్రియోః। న సమానక్రియాం కుర్యాన్మాతృభేదే విధీయతే॥' ఏతేన ఏకస్య పుంసో వివాహద్వయమేకదినే నిషిద్ధం; మాతృభేదాభావాత్। నారదః– 'పుత్రోద్వాహాత్పరం పుత్రీవివాహో న ఋతుత్రయే। న తయోర్వ్రతముద్వాహాన్మణ్డనాదపి ముణ్డనమ్॥' వరాహః– 'వివాహస్త్వేకజాతానాం షణ్మాసాభ్యన్తరే యది। అసంశయం త్రిభిర్వర్షైస్తత్రైకా విధవా భవేత్॥' మదనరత్నే వసిష్ఠః- 'న పుంవివాహోర్ధ్వ- మృతుత్రయేఽపి వివాహకార్యం దుహితుః ప్రకుర్యాత్। న మణ్డనాచ్చాపి హి ముణ్డనం చ గోత్రైకతాయాం యది నాబ్దభేదః॥ ఏకోదరభ్రాతృవివాహకృత్యం స్వసుర్న పాణిగ్రహణం విధేయమ్। షణ్మాసమధ్యే మునయః సమూచుర్న ముణ్డనం మణ్డనతోఽపి కార్యమ్॥ ఏతదపవాదస్తత్రైవ– 'ఋతుత్రయస్య మధ్యే చేదన్యాబ్దస్య ప్రవేశనమ్। తదా హ్యేకోదరస్యాపి వివాహస్తు ప్రశస్యతే॥' సారావల్యామ్– 'ఫాల్గునే చైత్రమాసే తు పుత్రోద్వాహోపనాయనే। భేదాదబ్దస్య కుర్వీత నర్తుత్రయవిలఙ్ఘనమ్॥' సంహితా ప్రదీపే– 'ఊర్ధ్వం వివాహాత్తనయస్య నైవ కార్యో వివాహో దుహితుః సమార్ధమ్॥ అప్రాప్య కన్యాం శ్వశురాలయం చ వధూః ప్రవేశ్యా స్వగృహం చ నాదౌ॥' మదనరత్నే వసిష్ఠః–'ద్విశోభనంత్వేకగృహేఽపి నేష్టం, శుభం తు పశ్చాన్నవభిర్దినైస్తు। ఆవశ్యకం శోభనముత్సవో వా ద్వారేఽథ వాచార్యవిభేదతో వా॥ ఏకోదరప్రసూతానాం నాగ్నికార్యత్రయం భవేత్। భిన్నోదరప్రసూతానాం నేతి శాతాతపోఽబ్రవీత్॥' జ్యోతిర్నిబన్ధే కాత్యాయనః– 'కులే ఋతుత్రయాదర్వాజ్ మణ్డనాన్న తు

ముణ్డనమ్। ప్రవేశాన్నిర్గమో నేష్టో న కుర్యాన్మఙ్గలత్రయమ్॥ కుర్వన్తి మునయః కేచిదన్యస్మిన్వత్సరే లఘు। లఘు వా గురు వా కార్యం ప్రాప్తం నైమిత్తికం తు యత్॥ పుత్రోద్వాహః ప్రవేశాఖ్యః కన్యోద్వాహస్తు నిర్గమః। ముణ్డనం చౌలమిత్యుక్తం వ్రతోద్వాహౌ తు మఙ్గలమ్॥ చౌలం ముణ్డనమేవోక్తం వర్జయేన్మణ్డనాత్పరమ్। మౌఞ్జీ చోభయతః కార్యా యతో మౌఞ్జీ న ముణ్డనమ్॥ అభిన్నవత్సరేఽపి స్యాత్తదహస్తత్ర భేదయేత్। అభేదే తు వినాశః స్యాన్న కుర్యాదేకమణ్డపే॥'

సంకటే తు కపర్దికారికాసు వరాహమిహిరశ్చ– 'ఉద్వాహ్య పుత్రీం న పితా విదధ్యాత్ పుత్ర్యన్తరస్యోద్వహనం కదాచిత్। యావచ్చతుర్థం దినమత్ర పూర్వం సమాప్య చాన్యోద్వహనం విదధ్యాత్॥ కశ్యపః– 'మౌఞ్జీబన్ధస్తథోద్వాహః షణ్మాసాభ్యన్తరేఽపి వా। పుత్ర్యుద్వాహం న కుర్వీత, విభక్తానాం న దోషకృత్॥' జ్యోతిర్నిబన్ధే– 'వివాహమారభ్య చతుర్థిమధ్యే శ్రాద్ధం దినం దర్శదినం యది స్యాత్। వైధవ్యమాప్నోతి తదాశు కన్యా, జీవేత్ పతిశ్చేదనపత్యతా స్యాత్॥' తథా– 'వివాహమధ్యే యది చేత్క్షయాహస్తత్ర స్వముఖ్యాః పితరో న యాన్తి। వృత్తే వివాహే పరతస్తు కుర్యాచ్ఛ్రాద్ధం స్వధాభిర్న తు దూషయేత్తమ్॥', 'యే వా భద్రం దూషయన్తి స్వధాభిః।' ఇతి శ్రుతేశ్చ। మాసికవిషయే కాలహేమాద్రౌ శాట్యాయనిః– 'ప్రేతశ్రాద్ధాని సర్వాణి సపిణ్డీకరణం తథా। అపకృష్యాపి కుర్వీత కర్తుం నాన్దీముఖం ద్విజః॥' వృద్ధిం వినాపకర్షే దోషమాహ తత్రైవోశనాః– 'వృద్ధిశ్రాద్ధవిహీనస్తు ప్రేతశ్రాద్ధాని యశ్చరేత్। స శ్రాద్ధీ నరకే ఘోరే పితృభిః సహ మజ్జతి॥' ఇతి। మేధాతిథిః– 'ప్రేతకర్మాణ్యనిర్వర్త్య చరేన్నాభ్యుదయక్రియామ్। ఆచతుర్థం తతః పుంసి పఞ్చమే శుభదం భవేత్॥' స్మృత్యన్తరే– 'సపిణ్డీకరణాదర్వాగపకృష్య కృతాన్యపి। పునరప్యపకృష్యన్తే వృద్ధయుత్తరనిషేధనాత్॥'

స్మృతిసారావల్యామ్– 'భ్రాతృయుగే స్వసృయుగే భ్రాతృస్వసృయుగే తథా। ఏకస్మిన్మణ్డపే చైవ న కుర్యాన్మణ్డనద్వయమ్'॥ - సహోదరవిషయమేతత్। యమః– 'ఏకోదరప్రసూతానామేకస్మిన్వాసరే పునః। వివాహో నైవ కుర్వీత మణ్డనోపరి ముణ్డనమ్॥' గార్గ్యః– 'భ్రాతృయుగే స్వసృయుగే భ్రాతృస్వసృయు తథా। న కుర్యాన్మఙ్గలం కించిదేకస్మిన్మణ్డపేఽహని॥ ఏకస్మిన్వాసరే ప్రాప్తే కుర్యాద్యమలజాతయోః। క్షౌరం చైవ వివాహం చ మౌఞ్జీబన్ధనమేవ చ॥' జ్యోతిర్వివరణే– 'ఏకోదరయోర్ద్వయోరేకదినోద్వహనే భవేన్నాశః। నద్యన్తర ఏకదినే కేఽప్యాహుః సంకటే చ శుభమ్॥ ఊర్ధ్వం వివాహాచ్ఛుభదో నరస్య నారీవివాహో న ఋతుత్రయం స్యాత్। నారీవివాహాత్తదహేఽపి శస్తం నరస్య పాణిగ్రహమాహురార్యాః॥' భిన్నమాతృజయోస్తు ఏకవాసరే వివాహమాహ మేధాతిథిః– 'పృథజమాతృజయోః కార్యం వివాహస్త్వేకవాసరే। ఏకస్మిన్మణ్డపే కార్యః పృథగ్వేదికయోస్తథా॥ పుష్పపట్టికయోః కార్యం దర్శనం న శిరఃస్థయోః। భగినీభ్యాముమాభ్యాం చ యావత్సప్తపదీ

భవేత్॥' యమయోస్తు విశేషో భట్టకారికాయామ్–'ఏకస్మిన్వత్సరే చైకవాసరే మణ్డపే తథా। కర్తవ్యం మఙ్గలం స్వస్రో(ర్భ్రా)త్రోర్యమలజాతయోః॥' జ్యోతిర్నిబన్ధే నారదః– 'ప్రత్యుద్వాహో నైవ కార్యో నైకస్మై దుహితృద్వయమ్। న చైకజన్యయోః పుంసోరేకజన్యే తు కన్యకే॥ నైవం కదాచిదుద్వాహో నైకదా ముణ్డనద్వయమ్। నైకజన్యే తు కన్యే ద్వే పుత్రయోరేకజన్యయోః॥ న పుత్రీద్వయమేకస్మై ప్రదద్యాత్తు కదాచన॥' ఇతి।

కన్యారజోదర్శనే నిర్ణయః—

కన్యాయా రజోదర్శనే తు అపరార్కే సంవర్తః– 'మాతా చైవ పితా చైవ జ్యేష్ఠభ్రాతా తథైవ చ। త్రయస్తే నరకం యాన్తి దృష్ట్వా కన్యాం రజస్వలామ్॥' హారీతః– 'పితుర్గేహే తు యా కన్యా రజః పశ్యత్యసంస్కృతా। సా కన్యా వృషలీ జ్ఞేయా, తత్పతిర్వృషలీపతిః॥' దేవలాత్రికశ్యపాః– పూర్వార్ధే తదేవ। 'భ్రూణహత్యా పితుస్తస్యాః సాం కన్యా వృషలీ స్మృతా॥ యస్తాం సముద్వహేత్కన్యాం బ్రాహ్మణో జ్ఞానదుర్బలః। అశ్రాద్ధేయమపాఙ్క్త్యం తం విద్యాద్వృషలీపతిమ్॥' మాధవీయే బౌధాయనః–'త్రీణి వర్షాణ్యృతుమతీ కాఙ్క్షేత పితృశాసనమ్॥' విష్ణుః– 'ఋతుత్రయముపాస్యైవ కన్యా కుర్యాత్స్వయంవరమ్॥' అత్ర వరస్య దోషాభావమాహ యమః– 'కన్యా ద్వాదశ వర్షాణి యాఽప్రదత్తా వసేద్గృహే। భ్రూణహత్యా పితుస్తస్యాః సా కన్యా వరయేత్స్వయమ్॥ ఏవం చోపనతాం పత్నీం నావమన్యేత్కదాచన। న తు తాం బన్ధకీం విద్యాన్మనుః స్వాయంభువోఽబ్రవీత్॥' మనుః– 'అలంకారం నాదదీత పితృదత్తం స్వయంవరే। పితృదత్తం మాతృదత్తం స్తేయీ స్యాద్యది తం హరేత్॥' వరం ప్రత్యాహ– 'పిత్రే న దద్యాచ్ఛుల్కం తు కన్యామృతుమతీం హరన్। స హి స్వామ్యాదతిక్రామేహతూనాం ప్రతిబోధనాత్॥'

అత్ర ప్రాయశ్చిత్తముక్తమాశ్వలాయనేన– 'కన్యామృతుమతీం శుద్ధాం కృత్వా నిష్కృతిమాత్మనః। శచిం చ కారయిత్వా తాముద్వహేదానృశంస్యధీః॥ పితా ఋతూన్స్వపుత్ర్యాస్తు గణయేదాదితః సుధీః। దానావధి గృహే యత్నాత్పాలయేచ్చ రజోవతీమ్॥ దద్యాత్తతుసంఖ్యా గాః శక్తః కన్యాపితా యది। దాతవ్యైకాపి నిఃస్వేన దానే తస్యా యథావిధి॥ దద్యాద్వా బ్రాహ్మణేష్వన్నమతినిఃస్వః సదక్షిణమ్। తస్యాతీతర్తుసంఖ్యేషు వరాయ ప్రతిపాదయేత్॥ ఉపోష్య త్రిదినం కన్యా రాత్రౌ పీత్వా గవాం పయః। అదృష్టరజసే దద్యాత్కన్యాయై రత్నభూషణమ్॥ తాముద్వహన్వరశ్చాపి కూష్మాణ్డైర్జుహుయాద్విజః॥' ఇతి। మదనపారిజాతే యజ్ఞపార్శ్వః– 'వివాహే వితతే తన్త్రే హోమకాల ఉపస్థితే। కన్యామృతుమతీం దృష్ట్వా కథం కుర్వన్తి యాజ్ఞికాః॥ స్నాపయిత్వా తు తాం

కన్యామర్చయిత్వా యథావిధి। యుఞ్జానామాహుతిం హుత్వా తతస్తత్రం ప్రవర్తయేత్॥'
బౌధాయనసూత్రమ్– 'అథ యది కన్యోపసాద్యమానా చోహ్యమానా వా రజస్వలా
స్యాత్తామనుమన్త్రయేత్। పుమాంసౌ మిత్రావరుణౌ పుమాం- సావశ్వినావుభౌ। పుమానిన్ద్రశ్చ
సూర్యశ్చ పుమాంసం చ దధాత్వియమ్॥' ఇతి। అథ ద్వాదశరాత్ర - మలంకృత్య
ప్రాశయేత్పఞ్చగవ్యమథ శుద్ధాం కృత్వా వివహేత్॥

గాన్ధర్వాద్యష్టౌ వివాహాః।—

అత్ర గోన్ధర్వాద్యష్టౌ వివాహాః, తద్వ్యవస్థా చాకరే జ్ఞేయా। మను:– 'షడానుపూర్వ్యా విప్రస్య క్షత్రస్య చతురోఽవరాన్। విశద్రయోస్తు తానేవ విద్యాద్ధయినరాక్షసాన్॥' చతుర ఆసురగాన్ధర్వరాక్షసపైశా చాన్। తాన్ రాక్షసవర్జ్యాన్వైశ్యశూద్రయోః। స ఏవ– 'ఆసురం వైశ్యశూద్రయోః'। హేమాద్రౌ పైఠీనసిః– 'రాక్షసో వైశ్యస్య, పైశాచః శూద్రస్య।' ప్రచేతాః– 'పైశాచోఽసంస్కృతప్రసూతానాం ప్రతిలోమజానాం చ'। మనుః– 'రాజ్ఞస్తథాసురో వైశ్యే శూద్రే చాన్త్యస్తు గర్హితః।' క్షత్రియాదేః సంకటే పైశాచమాహ మాధవీయే వత్సః– 'సర్వోపాయైరసాధ్యా స్యాత్సుకన్యా పురుషస్య యా। చౌర్యేణాపి వివాహేన సా వివాహ్యా రహఃస్థితా॥' గన్ధర్వాదివివాహేష్వప్యుదకపూర్వకం దానమాహ తత్రైవ యమః– 'నోదకేన న వా వాచా కన్యాయాః పతిరుచ్యతే పాణిగ్రహణసంస్కారాత్ పతిత్వం సప్తమే పదే॥' పరాశరమాధవీయే దేవలోఽపి– 'గన్ధర్వాదివివాహేషు పునర్వైవాహికో విధిః। కర్తవ్యశ్చ త్రిభిర్వర్ణైః సమర్థేనాగ్నిసాక్షికః॥' త్రైవర్ణోక్తేర్గాన్ధర్వాదౌ విప్రవర్జమధికార ఉక్తః। తత్రైవ పరిశిష్టే– 'గాన్ధర్వాసురపైశాచా వివాహా రాక్షసశ్చ యః। పూర్వం పరిగ్రహస్తేషు పశ్చాద్ధోమో విధీయతే॥' అతో హోమాదావకృతే భార్యాత్వాభావాద్వరాన్తరాయ దేయా। తథా చ తత్రైవ వసిష్ఠ-బౌధాయనౌ– 'బలాదపహృతా కన్యా మన్త్రైర్యది న సంస్కృతా। అన్యస్మై విధివద్దేయా, యథా కన్యా తథైవ సా॥' ఇతి అత్ర మత్రసంస్కారాభావేఽన్యస్మై దానస్య సర్వవివాహేషు సామ్యాద్బలాదపహారే రాక్షసపైశాచయోర్విశేషవచనం వ్యర్థమ్। తేన తయోర్యది న సంస్కృతా సంస్కృతా వేత్యావృత్య కన్యానుమత్యభావేఽన్యస్మై దేయేతి వ్యాఖ్యేయమ్। మదనపారిజాతే నారద:– 'పాణిగ్రహణికా మన్త్రా నియతం దారలక్షణమ్। తేషాం చ నిష్ఠా విజ్ఞేయా విద్వద్భిః సప్తమే పదే॥' స్మృతిచన్ద్రికాయామపరార్కే చైవమ్॥

ఆశౌచే తు యాజ్ఞవల్క్యః– 'దానే వివాహే యజ్ఞే చ సంగ్రామే దేశవిప్లవే। ఆపద్యపి చ కష్టాయాం సద్యఃశౌచం విధీయతే॥' కేషామిత్యపేక్షితే బ్రహ్మపురాణే ఉక్తమ్– 'దాతుః ప్రతిగ్రహీతుశ్చ కన్యాదానే చ నో భవేత్। వివాహయిష్ణోః కన్యాయా లాజహోమాదికర్మణి॥'

ఇతి। 'వ్రతయజ్ఞవివాహేషు శ్రాద్ధే హోమేఽర్చనే జపే। ఆరబ్ధే సూతకం న స్యాదనారబ్ధే తు సూతకమ్॥' ఇతి విష్ణువచనాచ్చ । ప్రారమ్భస్తేనైవోక్తః– 'ప్రారమ్భో వరణం యజ్ఞే సంకల్పో వ్రతసత్రయోః। నాన్దీముఖం వివాహాదౌ శ్రాద్ధే పాకపరిక్రియా॥' ఇతి। వరణమితి మధుపర్కపరమ్; 'గృహీతమధుపర్కస్య యజమానాచ్చ ఋత్విజః। పశ్చాదశౌచే పతితే న భవేదితి నిశ్చయః॥ ఇతి బ్రాహ్మోక్తేః। మధుపర్కాత్పూర్వం తు భవత్యేవాశౌచ మితి శుద్ధివివేకః। రామాణ్డారభాష్యేఽప్యేవమ్। నాన్దీముఖావధిశ్చ స్మృత్యన్తరే– 'ఏకవింశత్యహర్యజ్ఞే వివాహే దశ వాసరాః। త్రిషట్చౌలోపనయనే నాన్దీశ్రాద్ధం విధీయతే॥' ఆరమ్భాభావేఽపి లగ్నాన్తరాభావే గద్యవిష్ణుః– 'న దేవప్రతిష్ఠావివాహయోః పూర్వసంభృతయోరపి।' ఇతి॥ అత్ర ప్రాయశ్చిత్తమాహ ప్రాప్తౌ ప్రాయశ్చిమాహ మదనపారిజాతే విష్ణుః– 'అనారబ్ధవిశుద్ధ్యర్థం కూష్మాణ్డైర్జుహుయాద్ధృతమ్। తమ్। గాం దద్యాత్పఞ్చగవ్యాశీ తతః శుద్ధ్యతి సూతకీ॥' సంగ్రహేఽపి– 'సంకటే సమనుప్రాప్తే సూతకే సముపాగతే। కూష్మాణ్డీభిర్ఘృతం హుత్వా గాం చ దద్యాత్పయస్వినీమ్॥ చూడోపనయనోద్వాహప్రతిష్ఠాదికమాచరేత్। యద్రైవ సూతకప్రాప్తిస్తద్రైవాభ్యుదయక్రియా॥'

వివాహే సూతక-

అన్నాదిషు విశేషః షట్త్రింశన్మతే– 'వివాహోత్సవయజ్ఞేషు త్వన్తరా మృతసూతకే। పరైరన్నం ప్రదాతవ్యం, భోక్తవ్యం చ ద్విజోత్తమైః॥' పరైః=అసగోత్రైః। 'భుఞ్జానేషు తు విప్రేషు త్వన్తరా మృతసూతకే। అన్యగేహోదకాచాన్తాః సర్వే తే శుచయః స్మృతాః॥ ఏతదాశౌచాత్పూర్వమపృథక్కృతాన్నవిషయమ్,తత్ర శేషమన్నం త్యాజ్యమిత్యర్థః। పృథక్కృతేషు తు బృహస్పతిరాహ – 'వివాహోత్సవయజ్ఞేషు త్వన్తరా మృతసూతకే। పూర్వసంకల్పితాన్నేషు న దోషః పరికీర్తితః॥' ఇతి॥

ధర్మార్థం వివాహకరణే ఫలముక్తం మహాభారతే– 'జ్ఞాత్వా స్వవిత్తసామర్థ్యమేకం చోద్వాహయేద్విజమ్। తేనాప్యాప్నోతి తత్స్థానం శివభక్తో నరో ధ్రువమ్॥ అపరార్కే దక్షః– 'మాతాపితృవిహీనం తు సంస్కారోద్వాహనాదిభిః। యః స్థాపయతి తస్యేహ పుణ్యసంఖ్యా న విద్యతే॥ మదనరత్నే భవిష్యే– 'వివాహాదిక్రియాకాలే తత్క్రియాసిద్ధికరణమ్। యః ప్రయచ్ఛతి ధర్మజ్ఞః సోఽశ్వమేధఫలం లభేత్॥'

కన్యాగృహే భోజననిషేధోఽపి తత్రైవ– 'అప్రజాయాం తు కన్యాయాం న భుఞ్జీత కదాచన। దౌహిత్రస్య ముఖం దృష్ట్వా కిమర్థమనుశోచతి॥' అపరార్కే ఆదిత్యపురాణే– 'విష్ణుం జామాతరం మన్యే తస్య కోపం న కారయేత్। అప్రజాయాం తు కన్యాయాం నాశ్నీయాత్తస్య వై

గృహే॥ బ్రహ్మదేయాం న వై కన్యాం దత్త్వాఽశ్నీయాత్కదాచన। అథ భుఞ్జీత మోహాచ్చేత్పూయాశే నరకే వసేత్॥' తత్రైవ కశ్యపః– 'అహతం యత్రనిర్ముక్తం వాసః ప్రోక్తం స్వయంభువా। శస్తం తన్మాఙ్గలిక్యేషు తావత్కాలం న సర్వదా॥' యత్రనిర్ముక్తం=నూతనమ్॥

వివాహమధ్యే స్త్రియా సహ భోజనేఽపి న దోష ఇత్యాహ హేమాద్రౌ ప్రాయశ్చిత్తకాణ్డేగాలవః– 'వివాహకాలే యాత్రాయాం పథి చౌరసమాకులే। అసహాయో భవేద్విప్రస్తదా కార్యం ద్విజన్మభిః॥ ఏకయానసమారోహ ఏకపాత్రే చ భోజనమ్। వివాహే పథి యాత్రాయాం కృత్వా విప్రో న దోషభాక్॥ అన్యథా దోషమాప్నోతి పశ్చాచ్చాన్ద్రాయణం చరేత్॥' మితాక్షరాయామప్యేవమ్ రత్నమాలాయామ్–'మూలమైత్రమృగరోహిణీకరైః పౌష్ణమారుతమఘోత్తరాన్వితైః। భౌమసౌరిరవివారవర్జితే పాణిపీడనవిధిర్విధీయతే॥' అత్రానిష్టనక్షత్రాదౌ దానముక్తం జ్యోతిషే–'విపత్తారే గుడం దద్యాన్నిధనే తిలకాఞ్చనమ్। ప్రత్యరే లవణం దద్యాచ్ఛాగం దద్యాత్రిజన్మసు॥ చన్ద్రే చ శఙ్ఖం లవణం చ తారే తిథౌ విరుద్ధే త్వథ తన్డులాంశ్చ। ధాన్యం చ దద్యాత్కరణే చ వారే యోగే విరుద్ధే కనకం ప్రదేయమ్॥

వివాహమణ్డపమాహ వసిష్ఠః– 'షోడశారత్నికం కుర్యాచ్చతుర్ద్వారోపశోభితమ్। మణ్డపం తోరణైర్యుక్తం తత్ర వేదీం ప్రకల్పయేత్॥ అష్టహస్తం తు రచయేన్మణ్డపం వా త్రిషట్కరమ్॥' దైవజ్ఞమనోహరః– 'చిత్రా విశాఖా శతతారకాశ్వినీ జ్యేష్ఠాభరణ్యౌ శివభాచ్చతుష్టయమ్। హిత్వా ప్రశస్తం ఫలతైలవేదికాప్రదానకం కణ్డనమణ్డపాదికమ్॥' హేమాద్రీ వ్యాసః– 'కణ్డనదలనయవారకమణ్డపమృద్వేదివర్ణకాద్యఖిలమ్। తత్సంబన్ధిగతాగతమృక్షే వైవాహికే కుర్యాత్॥' యవారకం='చికసా' ఇతి ప్రసిద్ధమ్। 'వైవాహికే తు దివసే శుభే వాఽథ తిథౌ శుభే। చతుర్థికం ప్రకుర్వీత విధిదృష్టేన కర్మణా॥

వేదిమాహ నారదః– 'హస్తోచ్ఛ్రితాం చతుర్హస్తైశ్చతురస్రాం సమన్తతః। స్తమ్భైశ్చతుర్భిః సుశ్లక్ష్ణాం వామభాగే తు సద్మని॥ సమాం తథా చతుర్దిక్షు సోపానైరతిశోభితామ్। ప్రాగుదక్ప్రవణారమ్భాం స్తమ్భైర్హంసశుకాదిభిః॥ ఏవంవిధామారురుక్షేన్మిథునం సాగ్నివేదికామ్॥' ఇతి। సప్తర్షిమతే– 'మఙ్గలేషు చ సర్వేషు మణ్డపో గృహమానతః। కార్యః షోడశహస్తో వా ద్విషడ్ఢస్తో దశావధి॥ స్తమ్భైశ్చతుర్భిరేవాత్ర వేదీ మధ్యే ప్రతిష్ఠితా'। హస్తో వధ్యాః। సోపానం పశ్చిమత ఉపరిభాగే ఉక్తపరిమాణాద్భిన్నమ్॥

అథ మృదాహరణమ్। జ్యోతిర్నిబన్ధే నారదః– 'కర్తవ్యం మఙ్గలేష్వాదౌ మఙ్గలాయాఙ్కురార్పణమ్। నవమే సప్తమే వాపి పఞ్చమే దివసేఽపి వా॥ తృతీయే

బీజనక్షత్రే శుభవారే శుభోదయే। సమ్యగ్గృహణ్యలంకృత్య వితానధ్వజతోరణైః॥ సహ వాదిత్రనృత్యాద్యైర్గత్వా ప్రాగుత్తరాం దిశమ్। తత్ర మృత్సికతాం శ్లక్ష్ణాం గృహీత్వా పునరాగతః॥ మృన్మయేష్వథవా వైణవేషు పాత్రేషు యోజయేత్। అనేకబీజ- సంయుక్తాం తోయపుష్పోపశోభితామ్॥' శౌనకః–'ఆధానం గర్భసంస్కారం జాతకర్మ చ నామ చ। హిత్వాఽన్యత్ర విధాతవ్యం మఙ్గలేఽఙ్కురవాపనమ్॥' బృహస్పతిః–'ఆత్యన్తికేషు కార్యేషు కార్యం సద్యోఽఙ్కురార్పణమ్॥' తత్రైవ వాగ్దానం హరిద్రావన్దనం చ కార్యమ్। జ్యోతిఃప్రకాశే– 'చతుర్థో మణ్డపః శ్రేష్ఠః సప్తమః పఞ్చమస్తథా। నవమైకాదశౌ శ్రేష్ఠౌ నేష్టౌ షష్ఠతృతీయకౌ॥ వివాహమే స్వోదయే వా కన్యావరణమాచరేత్॥' వరస్యాపి వరణమాహ చణ్డేశ్వరః– 'ఉపవీతం ఫలం పుష్పం వాసాంసి వివిధాని చ। దేయం వరాయ వరణే కన్యాభ్రాత్రా ద్విజేన వా॥" ఇతి॥

వాగ్దానోత్తరం వరమరణేఽపరార్కస్మృతిచన్ద్రికాయాం వసిష్ఠః– 'అద్భిర్వాచా చ దత్తాయాం మ్రియేతోర్ధ్వం వరో యది। న చ మన్త్రోపనీతా స్యాత్, కుమారీ పితురేవ సా॥' యత్తు నారద:– 'ఉద్వాహితాపి సా కన్యా న చేత్సంప్రాప్తమైథునా। పునఃసంస్కారమర్హేత, యథా కన్యా తథైవ సా॥' ఇతి। యచ్చ కాత్యాయన:– 'వరో యద్యన్యజాతీయః పతితః క్లీబ ఏవ చ। వికర్మస్థః సగోత్రో వా దాసో దీర్ఘామయోఽపి వా॥ ఊఢాపి దేయా సాఽన్యస్మై సహావరణభూషణా॥' ఇతి। - ఇదం కలౌ నిషిద్ధమ్ ; 'దేవరేణ సుతోత్పత్తిర్దత్తా కన్యా న దీయతే।' ఇత్యాదిపురాణే కలౌ నిషేధాత్। 'దత్తా' శబ్ద ఊఢాపరః; 'ఊఢాయాః పునరుద్వాహమ్' ఇతి హేమాద్రావుక్తేః। అత ఏవ సగోత్రాసపిణ్డాదివివాహేఽపి–'భోగతస్తాం పరిత్యజ్య పాలయేజ్జననీమివ।' ఇత్యుక్తమ్॥

దేశాన్తరగమనే తు కాత్యాయనః- 'వరయిత్వా తు యః కశ్చిత్ప్రణశ్యేత్పురుషో యదా। ఋత్వాగమాంస్త్రీనతీత్య కన్యాఽన్యం వరయేద్వరమ్॥' అపరార్కే నారదోఽపి- 'ప్రతిగృహ్య తు యః కన్యాం వరో దేశాన్తరం వ్రజేత్। త్రీనృతూన్సమతిక్రమ్య కన్యాఽన్యం వరయేద్వరమ్॥' శుల్కదానే తు మనువసిష్ఠౌ- 'కన్యాయాం దత్తశుల్కాయాం మ్రియతే యది శుల్కదః। దేవరాయ ప్రదాతవ్యా యది కన్యాఽనుమన్యతే॥' చన్ద్రికాయాం కాత్యాయనః -'ప్రదాయ శుల్కం గచ్ఛేద్యః కన్యాయాః స్త్రీధనం తథా। ధార్యా సా వర్షమేకం తు దేయాఽన్యస్మై విధానతః॥ అనేకేభ్యో హి దత్తాయామనూఢాయాం తు తత్ర వై। పూర్వాగతశ్చ సర్వేషాం లభేతాద్యవరస్తు తామ్॥ పశ్చాద్వరేణ యద్దత్తం తస్యాః ప్రతిలభేత సః। అథాగచ్ఛేన్నవోఢాయాం దత్తం పూర్వవరో హరేత్॥' యాజ్ఞవల్క్యః - 'సకృత్ప్రదీయతే కన్యా హరంస్తాం చౌరదణ్డభాక్। దత్తామపి హరేత్పూర్వాచ్ఛ్రేయాంశ్చేదూర ఆవ్రజేత్॥' పూర్వస్య దోషసత్త్వే ఇదమితి విజ్ఞానేశ్వరః। సంబన్ధతత్త్వే వసిష్ఠః- 'కులశీలవిహీనస్య పశ్చాద్ధి పతితస్య చ। అపస్మారివిధర్మస్య రోగిణాం వేషధారిణామ్॥దత్తామపి హరేత్కన్యాం సగోత్రోఢాం తథైవ చ॥' మనుః- 'షణ్ఢాన్ధబధిరాదీనాం వివాహోఽస్తి యథోచితమ్। వివాహాసంభవే తేషాం కనిష్ఠో

వివహేత్తదా। పితృవ్యపుత్రే సాపత్నే పరదారసుతేషు చ। వివాహాధానయజ్ఞాదౌ పరివేదో న దూషణమ్॥' అన్యద్వక్తవ్యం విస్తరభీతేర్నోచ్యతే ఇతి దిక్।

అత్ర నాన్దీశ్రాద్ధే విశేషం తదధికారివిశేషం చాగ్రే వక్ష్యామః। ఇదం చాద్యవివాహే పితా కుర్యాద్ద్వితీయాదౌ వర ఏవ; 'నాన్దీశ్రాద్ధం పితా కుర్యాదాద్యే పాణిగ్రహే పునః। అత ఊర్ధ్వం ప్రకుర్వీత స్వయమేవ తు నాన్దికమ్॥' ఇతి స్మృతేః। త్రికాణ్డమణ్డనోఽపి- 'పిత్రోస్తు జీవతోః కుర్యాత్పునః పాణిగ్రహం యదా। పితుర్నాన్దీముఖశ్రాద్ధం నోక్తం తస్య మనీషిభిః॥' రేణుకాకారికా- 'ఉక్తకాలే వివాహాఙ్గం కుర్యాన్నాన్దీముఖం పితా। దేశాన్తరే వివాహశ్చేత్తత్ర గత్వా భవేదిదమ్॥'

లగ్నఘటీస్థాపనమాహ నారదః - 'షడఙ్గులమితోత్సేధం ద్వాదశాఙ్గులమాయతమ్। కుర్యాత్పా- తాలవత్తామ్రపాత్రం తద్దశభిః పలైః॥ తామ్రపాత్రే జలైః పూర్ణే మృత్పాత్రే వాఽథవా శుభే। మణ్డలార్ధోదయం వీక్ష్య రవేస్తత్ర వినిక్షిపేత్॥' తత్ర మన్త్రః- 'ముఖ్యం త్వమసి యన్త్రాణాం బ్రహ్మణా నిర్మితం పురా। భవ భావాయ దంపత్యోః కాలసాధనకారణమ్॥' ఇతి॥

వరస్య మధుపర్కమాహ యాజ్ఞవల్క్యః- 'ప్రతిసంవత్సరం త్వర్ఘ్యాః స్నాతకాచార్యపార్థివాః। ప్రియో వివాహ్యశ్చ తథా యజ్ఞం ప్రత్యృత్విజః పునః॥' అత్ర విశేషో గృహ్యపరిశిష్టే-'వరస్య యా భవేచ్ఛాఖా తచ్ఛాఖాగృహ్యచోదితః। మధుపర్కః ప్రదాతవ్యో హ్యన్యశాఖేఽపి దాతరి॥' అత్ర 'వర-దాతృ' శబ్దౌ ఋత్విగాద్యుపలక్షణమ్। తదాహుః - 'అర్చ్యశాఖయా మధుపర్కః' ఇతి। 'అర్చ్యస్య యచ్ఛాఖీయం కర్మ తచ్ఛాఖయా మధుపర్కః' ఇతి యాజ్ఞికాః।జయన్తస్తు 'వరణవత్సర్వత్ర యజమానశాఖయైవ మధుపర్కః' ఇత్యాహ। తత్తు నాద్రియన్తే వృద్ధాః। అత్ర 'పఞ్చాశతా భవేద్బ్రహ్మా తదర్ధేన తు విష్టరః' ఇత్యాదిగృహ్యపరిశిష్టాదేర్విష్టరాదిలక్షణం మధుపర్కాదివిధిశ్చ స్వగృహ్యాదేర్జ్ఞేయః॥

దమ్పత్యోరాశౌచాదిసముద్భవే॥ తస్య దోషస్య శాన్త్యర్థం పునర్వైవాహ్యమిష్యతే॥' యాజ్ఞవల్క్యః- 'సురాపీ వ్యాధితా ధూర్తా వన్ధ్యార్థఘ్న్యప్రియంవదా। స్త్రీప్రసూశ్చాధివేత్తవ్యా పురుషద్వేషిణీ తథా॥' మనుః-'వన్ధ్యాష్టమేఽధివేత్తవ్యా దశమే తు మృతప్రజా। ఏకాదశే స్త్రీజననీ సద్యస్త్వప్రియవాదినీ॥' సంగ్రహే తు- 'అప్రజాం దశమే వర్షే స్త్రీప్రజాం ద్వాదశే త్యజేత్। మృతప్రజాం పఞ్చదశే సద్యస్త్వప్రియవాదినీమ్॥' యాజ్ఞవల్క్యః- 'ఏకాముత్క్రమ్య కామార్థమన్యాం లబ్ధుం య ఇచ్ఛతి। సమర్థస్తోషయిత్వాఽర్థైః పూర్వోఢామపరాం వ్రజేత్॥ఆజ్ఞాసంపాదినీం దక్షాం వీరసూం ప్రియవాదినీమ్। త్యజన్

దాప్యస్తృతీయాంశమద్రవ్యో భరణం స్త్రియాః॥' మనుః- 'అధివిన్నా తు యా నారీ నిర్గచ్ఛేద్రోషితా గృహాత్।సా సద్యః సంనిరోద్ధవ్యా త్యాజ్యా వా కులసన్నిధౌ॥' ఇతి। బహుభార్యత్వే ధర్మ- హేమాద్రౌ కాత్యాయనః- 'అగ్నిశిష్టాదిశుశ్రూషాం బహుభార్యః సవర్ణయా। కారయేత్తద్బహుత్వం పత్నీవిచారః। చేజ్జ్యేష్ఠయా గర్హితా న చేత్॥' యాజ్ఞవల్క్యః- 'సత్యామన్యాం సవర్ణాయాం ధర్మకార్యం న కారయేత్। సవర్ణాసు విధౌ ధర్మ్యే జ్యేష్ఠయా న వినేతరా॥'

ద్వితీయవివాహహోమేఽగ్నిమాహ కాత్యాయనః - 'సదారోఽన్యాన్పునర్దారానుద్వోఢుం కారణాన్తరాత్। యదీచ్ఛేదగ్నిమాన్ కర్తుం క్వ హోమోఽస్య విధీయతే॥ స్వేఽగ్నావేవ భవేద్ధోమో లౌకికే న కదాచన॥' త్రికాణ్డమణ్డనోఽపి- 'ఆద్యాయాం విద్యమానాయాం ద్వితీయాముద్వహేద్యది। తదా వైవాహికం కర్మ కుర్యాదావసథే-ఽగ్నిమాన్॥ సుదర్శనభాష్యే తు- 'ద్వితీయ వివాహహోమో లౌకిక ఏవ, న పూర్వోపాసనే' ఇత్యుక్తమ్। -ఇదం చాసంభవే।

తత్ర చాగ్నిద్వయసంసర్గః కార్యః । తదాహ శౌనకః- 'అథాగ్న్యోర్గృహ్యయోర్యోగం సపత్నీభేదజాతయోః। సహాధికారసిద్ధ్యర్థమహం వక్ష్యామి శౌనకః॥ అరోగాముద్వహేత్కన్యాం ధర్మలోపభయాత్స్వయమ్। కృతే తత్ర వివాహే చ వ్రతాన్తే తు పరేఽహని॥ పృథక్స్థణ్డిలయోరగ్నిం సమాధాయ యథావిధి। తన్త్రం కృత్వాజ్యభాగాన్తమన్వాధానా-దికం తతః॥ జుహుయాత్పూర్వపత్న్యగ్నౌ తయాన్వారబ్ధ ఆహుతీః। అగ్నిమీళే పురోహితం సూక్తేన నవర్చేన తు॥ సమిద్యేనం సమారోప్య అయం తే యోనిరిత్యృచా। ప్రత్యవరోహేత్యనయా కనిష్ఠాగ్నౌ నిధాయ తమ్॥ఆజ్యభాగాన్తతన్త్రాది కృత్వారభ్య తదాదితః। సమన్వారబ్ధ ఏతాభ్యాం పత్నీభ్యాం జుహుయాద్ధృతమ్॥చతుర్గృహీతమేతాభిర్ఋగ్భిః షడ్భిర్యథాక్రమమ్। అగ్నావగ్నిశ్చరతీత్యగ్నినాగ్నిః సమిధ్యతే॥ అస్తీదమితి తిసృభిః పాహి నో అగ్న ఏకయా। తతః స్విష్టకృదారభ్య హోమశేషం సమాపయేత్॥ గోయుగం దక్షిణా దేయా శ్రోత్రియా-యాహితాగ్నయే। పత్న్యోరేకా యది మృతా దగ్ధ్వా తేనైవ తాం పునః॥ ఆదధీతాన్యయా సార్ధమాధానవిధినా గృహీ॥' ఇతి।

బౌధాయనసూత్రే తు- 'అథ యది గృహస్థో ద్వే భార్యే విన్దేత కథం తత్ర కుర్యాదితి, యస్మిన్ కాలే విన్దేతోభావగ్నీ పరిచరేదపరాగ్నిముపసమాధాయ పరిస్తీర్యాజ్యం విలాప్య స్రుచి చతుర్గృహీతం గృహీత్వాఽన్వారబ్ధాయాం జుహోతి నమస్త ఋషేరాదావ్యధాయై త్వా స్వధాయై త్వా మాన ఇన్ద్రాభిమతస్త్వదృష్ట్వారిష్టాం స ఏవ బ్రహ్మన్న వేద సుస్వాహేత్యథాఽయం తే యోనిర్ఋత్విక్తే ఇతి సమిధి సమారోపయేత్।పూర్వాగ్నిముపసమాధాయాజుహ్వాన ఉద్బుధ్యస్వాగ్న ఇతి సమిధమాధాయ

పరిస్తీర్య స్రుచి చతుర్గృహీత్వా ద్వయోర్భార్యయో-రన్వారబ్ధయోర్యజమానోఽభిమృశతి యో బ్రహ్మ బ్రహ్మణ ఇత్యేతేన సూక్తేనైకం చతుర్గృహీతం జుహోత్యగ్నిముఖాత్కృత్వా పక్వాజ్జుహోతి సంమితం సంకల్పేథామితి పురోనువాక్యామనూచ్యాగ్నే పురీష్యే ఇతి యాజ్యయా జుహోత్యథాజ్యా-హుతీరుపజ్జుహోతి పురీష్యమస్తమిత్యన్తాదనువాకస్య స్విష్టకృత్ప్రభృతి సిద్ధమాధేనువరదానాదథాగ్రేణాగ్నిం దర్భస్తమ్బే హుతశేషం నిదధాతి బ్రహ్మజజ్ఞానం పితావిరాజామితి ద్వాభ్యాం సంసర్గవిధిః కార్యః।' ఇతి।

ద్వితీయాదివివాహే కాల ఉక్తః సంగ్రహే- 'ప్రమదామృతివాసరాదితః పునరుద్వాహవిధిర్వరస్య చ। విషమే పరివత్సరే శుభో యుగలే చాపి మృతిప్రదో భవేత్ ॥'

తృతీయవివాహే నిషేధో మాత్స్యే- 'ఉద్వహేద్రతిసిద్ధ్యర్థం తృతీయాం న కదాచన। మోహాదజ్ఞానతో వాపి యది గచ్ఛేత్తు మానుషీమ్॥ నశ్యత్యేవ న సందేహో గర్గస్య వచనం యథా।' ఇతి। సంగ్రహే- 'తృతీయాం యది చోద్వాహేత్తర్హి సా విధవా భవేత్। చతుర్థాదివివాహార్థం తృతీయేఽర్కే సముద్వహేత్॥'

తద్విధిస్తు- 'రవిశన్యోర్హస్తే వా వరః సంకల్ప్య స్వస్తివాచనం నాన్దీశ్రాద్ధం కృత్వాచార్యం వృత్వా ఆకృష్ణేనేతి అర్క- ఛాయాయుతం సూర్యమర్కే సంపూజ్య గుడౌదనం దత్త్వా వస్త్రేణ తన్తుభిరావేష్ట్య, - 'త్రిలోకవాసిన్ సప్తాశ్వ వివాహః। ఛాయయా సహితో రవే। తృతీయోద్వాహజం దోపం నివారయ సుఖం కురు॥' ఇతి సంప్రార్థ్య జలేన త్రిః సిఞ్చేత్। 'మమ ప్రీతికరా యేయం మయా సృష్టా పురాతనీ। అర్కజా బ్రహ్మణా సృష్టా అస్మాకం ప్రతి రక్షతు॥ నమస్తే భఙ్గలే దేవి నమః సవితురా-త్మజే। త్రాహి మాం కృపయా దేవి పత్నీత్వం మ ఇహాగతా। అర్క త్వం బ్రహ్మణా సృష్టః సర్వప్రాణిహితాయ చ। వృక్షాణామాదిభూతస్త్వం దేవానాం ప్రీతివర్ధనః॥ తృతీయోద్వాహజం పాపం మృత్యుం చాశు వినాశయ॥' ఇతి। తత ఆచార్యః–'కాశ్యపగోత్రామాదిత్యస్య ప్రపౌత్రీం సవితుః పౌత్రీం సవితుః పుత్రీమర్కకన్యామముకగోత్రాయ వరాయ దాస్యే' ఇతి వాగ్దానం కృత్వా వరస్య మధుపర్కం కృత్వాఽన్తఃపటం ధృత్వా 'స్వస్తిన' ఇతి సూక్తం జప్త్వా పూర్వవత్కన్యాం దత్త్వా 'అర్కకన్యామిమాంం ' ఇత్యూహేన కన్యాదానమన్త్రముక్త్వా దక్షిణాం దద్యాత్। తతో గాయత్ర్యా వేష్టితసూత్రేణ బృహత్సామేతి మన్త్రేణ కఙ్కణం బద్ధ్వాఽర్కస్య చతుర్దిక్షు కుమ్భేషు విష్ణుం సంపూజ్యాగ్నిం ప్రతిష్ఠాప్యాఘారాన్తే సంగోభిరితి బృహస్పతయే, యస్మై త్వా కామకామాయేత్యృచాఽగ్నయే వ్యస్తసమస్తవ్యాహృతిభిరాజ్యం హుత్వాఽఽచార్యాయ గోయుగం దత్త్వా, "మయా కృతమిదం కర్మ స్థావరేషు జరాయుణా। అర్కాఽపత్యాని నో దేహి తత్సర్వం క్షన్తుమర్హసి॥" ఇతి నమేత' ఇతి దిక్॥

ఇతి నిర్ణయసిన్ధౌ వివాహప్రకరణం సమాప్తమ్॥

అథాధానమ్। రత్నమాలాయామ్- 'ప్రాజాపత్యే పూషభే సద్విదైవే పుష్యే జ్యేష్ఠాస్వైన్దవే కృత్తికాసు। అగ్న్యాధానం అగ్న్యాధానమ్। హ్యుత్తరాణాం త్రయేఽపి చిత్రాదిత్యే కీర్తితం గర్గముఖ్యైః॥' ఆశ్వలాయనః- 'అగ్న్యాధేయం కృత్తికాసు రోహిణ్యాం మృగశిరసి ఫల్గునీషు విశాఖయోరుత్తరయోః ప్రోష్ఠపదయోరేతేషాం కస్మింశ్చిద్వసన్తే పర్వణి బ్రాహ్మణ ఆదధీత గ్రీష్మవర్షాశరత్సు క్షత్రియవైశ్యోపక్రుష్టా యస్మిన్కస్మింశ్చిదృతావాదధీత సోమేన యక్ష్యమాణో నర్తుం పృచ్ఛేన్న నక్షత్రమ్ ।

సోమాధానే ఋత్వాద్యనాలోచనమార్తపరమ్; 'అథో ఖలు యదైవైనఀశ్రద్ధోపనమేదథాదధీత సైవాస్యర్ద్ధిః' ఇతి। 'సోమేన యక్ష్యమాణో నర్తుం పృచ్ఛేన్న నక్షత్రం తదేతదాతస్యాతివేలం వా శ్రద్ధాయుక్తస్య భవతి' ఇతి బౌధాయనోక్తే-రితి। మదనరత్నే వృద్ధగార్గ్యః- పుష్యాగ్నేయత్ర్యుత్తరాదిత్యపౌష్ణజ్యేష్ఠాచిత్రార్కద్విదైవేన్దుభేషు॥కుర్యుర్వహ్న్యా- ధానమాద్యం వసన్తగ్రీష్మేష్మాన్తేష్వేవ విప్రాదివర్ణాః॥' కాలాదర్శే- 'అగ్నిహోత్రం దర్శపూర్ణమాసావప్యుత్తరాయణే।ఉపక్రమ్య యథాకాలముపాసీరన్ద్విజాతయః॥ సోమం చ పశుబన్ధం చ సర్వాశ్చ వికృతీరపి। సౌమ్యాయనే యథాకాలం విదధ్యుర్గృహమేధినః॥' అత్ర విశేషః పూర్వముక్తః।

అగ్నిహోత్రకాల ఉక్తశ్ఛన్దోగపరిశిష్టే- 'ఉదితేఽనుదితే చైవ సమయాధ్యుషితే తథా। సర్వథా వర్తతే యజ్ఞ ఇతీయం వైదికీ శ్రుతిః॥' ఏతేషాం స్వరూపం తత్రైవ- 'రాత్రేస్తు షోడశే భాగే గ్రహనక్షత్రభూషితే। కాలం త్వనుదితం జ్ఞాత్వా హోమం కుర్యాద్విచక్షణః॥ తథా ప్రభాతసమయే నష్టే నక్షత్రమణ్డలే। రవిర్యావన్న దృశ్యేత సమయాధ్యుషితం చ తత్॥ రేఖామాత్రం ప్రదృశ్యేత రశ్మిభిశ్చ సమన్వితః। ఉదితం తద్విజానీయాత్తత్ర హోమం ప్రకల్పయేత్॥' ఆశ్వలాయనః- 'ఉపోదయే వ్యుషితే ఉదితే వా' సాయం తు స ఏవ 'అస్తమితే హోమః' ఇతి। గౌణకాలమాహ స ఏవ- 'ప్రదోషాన్తో హోమకాలః, సఙ్గవాన్తః ప్రాతః' ఇతి। ఛన్దోగపరిశిష్టే- 'యావత్సమ్యఙ్ భావ్యన్తే నభస్యృక్షాణి సర్వతః। న చ లోహితిమాపైతి తావత్సాయం తు హూయతే॥' ఔపాసనేఽప్యేవమ్, 'తస్యాగ్నిహోత్రేణ ప్రాదుష్కరణహోమకాలౌ వ్యాఖ్యాతౌ' ఇత్యాశ్వలాయనోక్తేః॥

అథావసథ్యాధానమ్। పారస్కరః- 'ఆవసథ్యాధానం దారకాలే, దాయాద్యకాల ఏకేషామ్' ఇతి। దాయాద్యకాలః=విభాగకాలః। మదనరత్నే వ్యాసః- 'అగ్నిర్వైవాహికో యేన న గృహీతః ప్రమాదినా। పితర్యుపరతే తేన గ్రహీతవ్యః ప్రయత్నతః॥ యోఽగృహీత్వా వివాహాగ్నిం గృహస్థ ఇతి మన్యతే। అన్నం తస్య న భోక్తవ్యం వృథాపాకో హి స స్మృతః॥' జ్యేష్ఠభ్రాతరి పితరి వా సాగ్నౌ కనిష్ఠస్య పుత్రస్య వాగ్న్యభావేఽపి న దోషః। తదాహ తత్రైవ గార్గ్యః- 'పితృపాకోపజీవీ వా భ్రాతృపాకోపజీవికః। జ్ఞానాధ్యయననిష్ఠో వా న దుష్యేతాగ్నినా వినా॥'

గృహస్థస్యాప్యధ్యయనమాహ సత్యవ్రతః- 'అనధీత్య ద్విజో వేదం స్నాత్వోద్వాహ్య యథా తథా। అధీతే బ్రహ్మచర్యేణ సాఙ్గం వేదం గురోర్గృహే॥' ఇదం చాధానం జ్యేష్ఠేఽకృతాధానే న కార్యమ్। 'దారా -

జ్యేష్ఠభ్రాతర్య- గ్నిహోత్రసంయోగం కురుతే యోఽగ్రజే స్థితే। పరివేత్తా స విజ్ఞేయః, పరివిత్తిస్తు పూర్వజః॥' ఇతి పరిణీతే కనిష్ఠ- మనుశాతాతపోక్తేః। స్మార్తేఽప్యేవమ్। 'సోదర్యే తిష్ఠతి జ్యేష్ఠే న కుర్యాద్దారసంగ్రహమ్। స్యానధికారః। ఆవసథ్యం తథాధానం పతితస్తు తథా భవేత్॥' ఇతి తత్రైవ గార్గ్యోక్తేః। ఆజ్ఞాయాం త్వదోషమాహ సుమన్తుః- 'జ్యేష్ఠో భ్రాతా యదా తిష్ఠేదాధానం నైవ చాశ్రయేత్। అనుజ్ఞాతస్తు కుర్వీత శఙ్ఖస్య వచనం యథా॥' అగ్రజానుమతేఽ- వృద్ధవసిష్ఠః - 'అగ్రజస్తు యదాఽనగ్నిరాదధ్యాదనుజః కథమ్। అగ్రజానుమతః కుర్యాదగ్నిహోత్రం నుజస్యాధికారః యథావిధి॥' హారీతః - 'సోదరాణాం తు సర్వేషాం పరివేత్తా కథం భవేత్। దారైస్తు పరివిద్యన్తే నాగ్నిహోత్రేణ నేజ్యయా॥' అధికారిణోఽపి భ్రాతురనుజ్ఞయా కుర్యాదితి మదనపారిజాతః। వివాహస్త్వనుజ్ఞయాపి నేత్యర్థః। సోదరోక్తేరసోదరాణాం సాపత్నదత్తకాదీనాం న దోషః । తదాహ హేమాద్రౌ వసిష్ఠః- 'పితృవ్యపుత్రాన్సాపత్నాన్ పరనారీసుతాంస్తథా। దారాగ్నిహోత్రసంయోగే న దోషః పరివేదనే॥' పరనారీసుతాః = దత్తకాదయః। దేశాన్తరే విశేషమాహ స ఏవ- 'అష్టౌ దశ ద్వాదశవర్షాణి వా జ్యేష్ఠభ్రాతరమనివిష్టమప్రతీక్షమాణః ప్రాయశ్చిత్తీ భవతి' ఇతి।

క్లీబాదావప్యదోషమాహ కాత్యాయనః- 'దేశాన్తరస్థక్లీబైకవృషణానసహోదరాన్। వేశ్యానిష్ఠాంశ్చ పతితశూద్రతుల్యాతిరోగిణః॥ జడమూకాన్ధబధిరకుబ్జవామనఖఞ్జకాన్। అతివృద్ధానభార్యాంశ్చ కృషిసక్తా-న్నృపస్య చ॥ ధనవృద్ధిప్రసక్తాంశ్చ కామతోఽకారిణస్తథా। కుటిలోన్మత్తచోరాంశ్చ పరివిన్దన్న దుష్యతి॥' ఆశార్కేఽపి- 'ఉన్మత్తః కిల్బిషీ కుష్ఠీ పతితః క్లీబ ఏవ వా। రాజయక్ష్మామయావీ చ న న్యాయ్యః స్యాత్ప్రతీక్షితుమ్॥' ఏవం జ్యేష్ఠే ఛిన్నహస్తాదావపి న పరివేత్తృత్వమ్। తదాహ త్రికాణ్డమణ్డనః- 'దర్శేష్టిం పౌర్ణమాసేష్టిం సోమేజ్యామగ్నిసంగ్రహమ్। అగ్నిహోత్రం వివాహం చ ప్రయోగే ప్రథమే స్థితమ్॥ న

కుర్యాజ్జనకే జ్యేష్ఠే సోదరే చాప్యకుర్వతి। క్షేత్రజాదావనీజానే విద్యమానేఽపి సోదరే॥ నాధికారవిఘాతోఽస్తి భిన్నోదర్యేఽపి చౌరసే। షణ్డన్ధమూకబధిరపతితోన్మాదదూషణే॥ సంన్యస్తే ఛిన్నహస్తాదౌ యద్వా షణ్ఢాదిదూషణే। జనకే సోదరే జ్యేష్ఠే కుర్యాదేవేతరః క్రియామ్॥' ఇతి, 'ఆరోహతం దశతం శక్కరీర్మమ' ఇత్యాధానే మన్త్రవర్ణాచ్చ। శక్కరీః=అఙ్గులీః। తన్త్రరత్నేఽప్యుక్తమ్- 'అఙ్గవైకల్యాత్పూర్వమాహితాగ్నిత్వేఽధిక్రియేత్రైవ నిత్యేషు। ఆధానం తు న కుర్యాత్తస్య నైమిత్తికత్వాత్' ఇతి। ఏవం చతురఙ్గులేఽపి। షడఙ్గులకాణవివర్ణాదేస్త్వస్త్యేవాధికార; ఏకాదశసు దశాన్తర్గతేః। 'శరీరకార్శ్యం వా విప్రతిషిద్ధమ్' ఇతి హిరణ్యకేశిసూత్రే కర్మాశక్తిహేతోరే-వాఙ్గవైకల్యస్య నిషేధాత్। అత ఏవ కాత్యాయనసూత్రే- 'యాజ్యశ్చ ప్రథమైస్త్రిభిర్గుణైః' ఇతి న్యూనాఙ్గస్యాప్యధికార ఉక్తః। అపరార్కే ఉశనాః - 'పితా పితామహో యస్య అగ్రజో వాథ కస్యచిత్। తపోఽగ్నిహోత్రమన్త్రేషు న దోషః పరివేదనే।'

పితురాజ్ఞాయామప్యందోషమాహ మదనరత్నే సుమన్తుః- 'పిత్రా యస్య తు నాధాతం కథం పుత్రస్తు కారయేత్। అగ్నిహోత్రేఽధికారోఽస్తి శఙ్ఖస్య వచనం యథా॥' ఇతి। నాఘాతం=నాధానం కృతమిత్యర్థః। ఏతదాజ్ఞాయామే-వేతి హేమాద్రిః। యత్తు- 'పితుః సత్యప్యనుజ్ఞానే నాదధీత కదాచన।' ఇతి, తత్సత్యధికారే జ్ఞేయమ్॥

అథ శుద్ధసంస్కారాః । యమః- 'శూద్రోఽప్యేవంవిధః కార్యో వినా మన్త్రేణ సంస్కృతః। న కేనచిత్సమ-సృజచ్ఛన్దసా తం ప్రజాపతిః॥' ఛన్దసా=మన్త్రేణ। వ్యాసోఽపి- 'గర్భాధానం పుంసవనం సీమన్తో జాతకర్మ చ। నామక్రియా నిష్క్రమోన్నప్రాశనం వపనక్రియా॥ కర్ణవేధో వ్రతాదేశో వేదారమ్భక్రియావిధిః। కేశాన్తః స్నానముద్వాహో వివాహాగ్నిపరిగ్రహః॥ త్రేతాగ్నిసంగ్రహశ్చైవ సంస్కారాః షోడశ స్మృతాః॥' ఇత్యుక్త్వాహ- 'నవైతాః కర్ణవేధాన్తా మన్త్రవర్జం స్త్రియాః క్రియాః। వివాహో మన్త్రతస్తస్యాః శూద్రస్యామన్త్రతో దశ॥ ఇతి। మదనరత్నే- హిరణ్యగర్భదానే తు- 'గర్భాధానం పుంసవనం సీమన్తోన్నయనం తథా। కుర్యుర్హిరణ్యగర్భస్య తతస్తే ద్విజపుంగవాః॥' ఇత్యుక్త్వా - 'జాతకర్మాదికాః కుర్యాత్క్రియాః షోడశ చాపరాః।' ఇత్యత్ర 'స్త్రియాః జాతకర్మనామకరణ-నిష్క్రమణాన్నప్రాశనచూడావివాహాః షట్, శూద్రాణాం తు షడేతే పఞ్చమహాయజ్ఞాశ్చేత్యేకాదశ' ఇత్యుక్తమ్। రూపనారాయణ-హరిహరభాష్యయోరప్యేవమ్। శార్ఙ్గధరస్తు- 'ద్విజానాం షోడశైవ స్యుః శూద్రాణాం ద్వాదశైవ హి। పఞ్చైవ మిశ్రజాతీనాం సంస్కారాః కులధర్మతః॥ వేదవ్రతోపనయనమహానామ్నీమహావ్రతమ్। వినా ద్వాదశ శూద్రాణాం సంస్కారా నామమన్త్రతః॥' ఇత్యాహ। అపరార్కస్తు- 'గర్భాధానమృతౌ పుంసః' ఇత్యత్రాహ- 'ఏతచ్చాతుర్వర్ణ్యపరం న ద్విజాతిమాత్రపరమ్। తథా సత్యుపనయనం విధాయ వాచ్యం స్యాత్' ఇతి। తేన తన్మతేఽష్టౌ భవన్తి। బ్రాహ్మే తు-'వివాహమాత్రసంస్కారం శూద్రోఽపి లభతాం సదా।' ఇత్యుక్తమ్। అత్ర సదసచ్ఛూద్రగోచరత్వేన దేశభేదాద్వ్యవస్థా।యత్తు మనుః-

'న శూద్రే పాతకం కించిన్న చ సంస్కారమర్హతి।' ఇతి। తదర్థమాహ మేధాతిథిః- 'యత్సామాన్యతో నిషిద్ధం స్తేయానృతాది న తదతిక్రమేఽస్య పాపం యథా ద్విజానామ్। ఉపనయనరూపం సంస్కారం చ నార్హతి' ఇతి। తే చ తూష్ణీం కార్యాః, 'శూద్రో వర్ణశ్చతుర్థోఽపి వర్ణత్వాద్ధర్మమర్హతి। వేదమన్త్రస్వధాస్వాహావషట్కారాదిభిర్వినా॥' ఇతి వ్యాసోక్తేః, 'అమన్త్రస్య తు శూద్రస్య విప్రో మన్త్రేణ గృహ్యతే।' ఇతి మరీచ్యుక్తేశ్చ। ఇయం పరిభాషా సర్వార్థా, తేన శూద్రధర్మేషు సర్వత్ర విప్రేణ మన్త్రః పఠనీయః। సోఽపి పౌరాణ ఏవేతి శూలపాణిః। ఏవం స్త్రీణామపీతి దిక్।

ఇతి రామకృష్ణభట్టాత్మజకమలాకరభట్టకృతే నిర్ణయసిన్ధౌ

తృతీయపరిచ్ఛేదే పూర్వార్ధే సంస్కారనిర్ణయః॥

అథ క్షుద్రకాలాః। తత్ర జలాశయస్య। వరాహః - 'హస్తే చామ్బుపపౌష్ణకేశవమఘామిత్రోత్తరారోహిణీ-దేవేజ్యేషు చ శుక్రసౌమ్యశశభృద్వాగీశవారాంశకే। రిక్తాం ఛిద్రతిథిం విహాయ వృషభే నక్రే కులీరే ఘంటే మీనే కూపతడాగకర్మ మునయః శంసన్తి శుద్ధేఽష్టమే॥ హస్తో మృగానురాధాపుష్యధనిష్ఠోత్తరాణి రోహిణ్యః। శతభిషగిత్యారమ్భే కూపానాం శస్యతే భగణః॥'

హేమాద్రౌ భవిష్యే- 'తస్మిన్సలిలసంపూర్ణే కార్తికే తు విశేషతః। మునయః కేచిదిచ్ఛన్తి వ్యతీతే చోత్తరాయణే॥ న కాలనియమస్తత్ర సలిలం తత్ర కారణమ్॥' దీపికాపి- 'మార్తణ్డేన్దూడుశుద్ధౌ మురజిశయనే మాఘషట్కస్య శుక్లే మూలాషాఢోత్తరాశ్విశ్రవణగురుకరే పౌష్ణశాక్రాజచాన్ద్రే। మైత్రే బ్రాహ్మే చ పూర్ణమదన ౧౩-౭ రవి ౧౨ తిథౌ సద్వితీయతృతీయే కార్యా తోయప్రతిష్ఠా జ్ఞగురుసితదినే కాలశుద్ధే సులగ్నే ॥ వరాహః- ఆగ్నేయే యది కోణే గ్రామస్య పురస్య వా భవతి కూపః। నిత్యం స కరోతి భయం దాహం చ స మానసం ప్రాయః॥ నైరృత్యే బాలభయం వనితాక్షయం చ వాయవ్యే। దిక్త్రయమేతత్త్యక్త్వా శేషాస్తు శుభావహాః కూపాః॥' వాస్తుశాస్త్రే- 'భూతిం పుష్టిం పుత్రహానిం పురన్ధ్రీనాశం మృత్యుం సంపదం శత్రుబాధామ్। కించిత్సౌఖ్యం శంభుకోణాది కుర్యాత్కూపో మధ్యే గేహమర్థక్షయం చ॥'

ఉత్సర్గవిధిశ్చోక్తో బహ్వృచపరిశిష్టే-'అథాతో వాపీకూపతడాగయజ్ఞం వ్యాఖ్యాస్యామః। పుణ్యేఽహన్యుదక-సమీపేఽగ్నిం సమాధాయ వారుణం చరుం శ్రపయిత్వాజ్యభాగాన్తే

ఆజ్యాహుతీర్జుహుయాత్। 'సముద్రజ్యేష్ఠా' ఇతి ప్రత్యూచం, తతో హవిషాష్టౌ, 'తత్త్వాయామి' ఇతి పఞ్చ, 'త్వం నో అగ్నే' ఇతి ద్వే, 'ఇమం మే వరుణ' ఇతి చ, స్విష్టకృతం నవమమ్। మార్జనాన్తే ధేనుం తారయేత్। అవతీర్ణమాణామనుమన్త్రయేత। 'ఇదం సలిలం పవిత్రం కురుష్వ శుద్ధాః పూతా అమృతాః సన్తు నిత్యమ్। మాం తారయన్తీ కురు తీర్థాభిషేకం లోకాల్లోకం తరతే తీర్యతే చ॥' ఇతి। పుచ్ఛాగ్రాన్వారబ్ధ ఉత్తీర్య 'ఆపో అస్మాన్మాతరః శున్ధయన్తు' ఇతి। అథాపరాజితాయాం దిశ్యుత్థాపయేత్ 'సూయవసాద్భగవతీ' ఇతి। హింకృతం చేత్ 'హిం కృణ్వతీ' ఇతి, అలంకృతాం విప్రాయ దద్యాదితరాం వా శక్త్యా దక్షిణామ్। తత ఉత్సృజేద్దేవపితృమనుష్యాః ప్రీయన్తామితి। బ్రాహ్మణాన్భోజయిత్వా స్వస్త్యయనం వాచయీత' ఇతి। విస్తరస్తు మాత్స్యోక్తోఽస్మత్కృతజలాశయోత్సర్గవిధౌ జ్ఞేయః। కూపాదేరుత్సర్గాకరణే దోష ఉక్తో భవిష్యే- 'సదా జలం పవిత్రం స్యాదపవిత్రమసంస్కృతమ్। కుశాగ్రేణాపి రాజేన్ద్ర న స్ప్రష్టవ్యమసంస్కృతమ్॥' తథా- 'వాపీకూపతడాగాదౌ యజ్జలం స్యాదసంస్కృతమ్। అపేయం తద్భవేత్సర్వం పీత్వా చాన్ద్రాయణం చరేత్॥'

అథ వృక్షారోపణమ్। చణ్డేశ్వరః- 'ఆదిత్యచాన్ద్రపితృతిష్యవిశాఖపౌష్ణమూలోత్తరాత్రయతురఙ్గమవారుణాశ్చ । ఏతేషు తారకగణేషు హితం నరాణాం వృక్షాదిరోపణమిహోపదిశన్తి ధీరాః॥'

అథ మూర్తిప్రతిష్ఠా । వసిష్ఠః- 'హస్తత్రయే మిత్రహరిత్రయే చ పౌష్ణద్వయాదిత్యసురేజ్యభేషు। త్రిస్రోత్తరాధాతృశశాఙ్కభేషు సర్వామరస్థాపనముత్తమం స్యాత్॥' మాత్స్యే- 'చైత్రే వా ఫాల్గునే వాపి జ్యేష్ఠే వా మాధవే తథా। మాఘే వా సర్వదేవానాం ప్రతిష్ఠా శుభదా భవేత్॥' నారదస్తు చైత్రం నిషేధతి- 'విచైత్రేష్వేవ మాసేషు మాఘాదిషు చ పఞ్చసు।' ఇతి। తేనాత్ర వికల్పః। అత్ర మాఘమాసో విష్ణుప్రతిష్ఠావ్యతిరిక్తవిషయః; 'మాఘే కర్తుర్వినాశాయ ఫాల్గునే శుభదా భవేత్।' ఇతి విష్ణుధర్మోత్తరేరితి హేమాద్రిః। మాత్స్యే- 'దృఢా ధనకరీ స్మృతా తథా ప్రతిపది స్మృతా। ద్వితీయాయాం ధనోపేతా తృతీయాయాం ధనప్రదా॥ చతుర్థ్యాం నాశమాప్నోతి యమస్య స్యాత్సుఖావహా। వినాయకస్య దేవస్య తథా తత్ర హితప్రదా॥ పఞ్చమ్యాం శ్రీయుతా కర్తుర్వరదా చ తథా భవేత్। షష్ఠ్యాం లక్ష్మీయుతా నిత్యం సప్తమ్యాం రోగనాశినీ॥ అష్టమ్యాం ధాన్యబహులా నవమ్యాం చ వినశ్యతి। భద్రకాల్యాః కృతా తత్ర కర్తుర్భవతి తుష్టయే। ధర్మవృద్ధికరీ జ్ఞేయా దశమ్యాం తు తథా తిథౌ। ఏకాదశ్యాం తథా యుక్తా ద్వాదశ్యాం సర్వకామదా॥ త్రయోదశ్యాం తథా జ్ఞేయా చతుర్దశ్యాం వినశ్యతి। కృష్ణపక్షే పఞ్చదశ్యాం కర్తుః క్షయకరీ భవేత్॥ పఞ్చదశ్యాం తథా శుక్లే సర్వకామకరీ భవేత్। ఆషాఢే ద్వే తథా మూలముత్తరాత్రయమేవ చ॥ జ్యేష్ఠాశ్రవణరోహిణ్యః పూర్వాభాద్రపదా తథా। హస్తోఽశ్వినీ రేవతీ చ పుష్యో మృగశిరస్తథా॥ అనురాధా తథా స్వాతీ ప్రతిష్ఠాసు ప్రశస్యతే॥' శ్రీపతిః–'రోహిణ్యుత్తరపౌష్ణవైష్ణవకరాదిత్యాశ్వినీవాసవానూరాధైన్దవజీవభేషు గదితం విష్ణోః

ప్రతిష్ఠాపనమ్। పుష్యశ్రుత్యభిజిత్సురేశ్వరకయోర్విత్తాధిపస్కన్దయోర్మైత్రే తిగ్మరుచేః కరే నిర్ఋతిభే దుర్గాదికానాం శుభమ్॥ గణపరివృఢరక్షోయక్షభూతాసురాణాం ప్రథమఫణిసరస్వత్యాదికానాం చ పౌష్ణే। శ్రవసి సుగతనామ్నో వాసవే లోకపానాం నిగదితమఖిలానాం స్థాపనం చ స్థిరేషు॥ తేజస్వినీ క్షేమకృదగ్నిదాహవిధాయినీ స్యాద్ధనదా దృఢా చ। ఆనన్దకృత్కల్పవినాశినీ చ సూర్యాదివారేషు భవేత్ ప్రతిష్ఠా॥' మాధవీయే వైఖానసః- 'మాతృభైరవవారాహనరసింహత్రివిక్రమాః। మహిషాసురహన్త్ర్యశ్చ స్థాప్యా వై దక్షిణాయనే॥' 'వై' శబ్దోఽప్యర్థే।

లిఙ్గప్రతిష్ఠాయాం విశేషో హేమాద్రౌ లక్షణసముచ్చయే- 'ఉత్తరాశాగతే భానౌ లిఙ్గస్థాపనముత్తమమ్। దక్షిణే లిఙ్గప్రతిష్ఠా- త్వయనే పూజ్య త్రివర్గార్థే భయావహమ్॥ స్వగృహే స్థాపనం నేష్టం తస్మాద్ద్వై దక్షిణాయనే। స్థాపనం తు పనే కాలః। ప్రకర్తవ్యం శిశిరాదావృతుత్రయే॥ ప్రావృషి స్థాపితం లిఙ్గం భవేద్వరదయోగదమ్॥ లక్ష్మీప్రదం వసన్తే చ గ్రీష్మే చ జయ-శాన్తిదమ్। యతీనాం సర్వకాలే చ లిఙ్గస్యారోపణం మతమ్॥' రత్నావల్యామ్- 'మాఘఫాల్గునవైశాఖ-జ్యేష్ఠాషాఢేషు పఞ్చసు। మాసేషు శుక్లపక్షేషు లిఙ్గస్థాపనముత్తమమ్॥' విష్ణోరప్యాహ తత్రైవ వైఖానసః- 'మార్గశీర్షాదిమాసౌ ద్వౌ నిన్దితౌ బ్రహ్మణా పురా। మాసేషు ఫాల్గునః శ్రేష్ఠశ్చైత్రో వైశాఖ ఏవ చ॥ వృషే వాఽప్యశ్వయుజ్మాసే శ్రావణే మాసి వా భవేత్॥' బౌధాయనసూత్రే విష్ణుప్రతిష్ఠాముపక్రమ్య- 'ద్వాదశ్యాం శ్రోణాయాం వా యాని చాన్యాని పుణ్యనక్షత్రాణి' ఇతి। కృత్తికాదివిశాఖాన్తేష్విత్యర్థః। సర్వదేవేషు మాసవిశేషో హేమాద్రౌ విష్ణుధర్మే- 'మాఘే కర్తుర్వినాశాయ ఫాల్గునే శుభదా భవేత్। లోకానన్దకరీ చైత్రే వైశాఖే వరసంయుతా॥ ఆజ్ఞాయుతా సదా జ్యేష్ఠే ఆషాఢే ధర్మవృద్ధిదా। శ్రావణే ధనహీనా స్యాత్ప్రోష్ఠపాదే వినశ్యతి॥ ఆశ్వినే నాశమాప్నోతి వహ్నినా కార్తికే తథా। సౌమ్యే సౌభాగ్యమతులం పౌషే పుష్టిరనుత్తమా॥ దోషాన్వితాధిమాసే స్యాత్కర్తురాత్మన ఏవ చ॥' ఇతి। అత్ర శ్రావణాశ్వినయోర్నిషేధో మార్గశీర్షవిధిశ్చ విష్ణువ్యతిరిక్తవిషయః, పూర్వోక్తవచనాదితి హేమాద్రిః। మాఘశ్రావణభాద్రపదనిషేధః శివవ్యతిరిక్తవిషయః; తత్ర తస్యోక్తేః। దేవీస్థాపనే తత్రైవ విశేషో దేవీపురాణే- 'దేవ్యా మాఘేఽశ్వినే మాసే ఉత్తమా సర్వకామదా। తథా- 'న తిథిర్న చ నక్షత్రం నోపవాసోఽత్ర కారణమ్। సర్వకాలం ప్రకర్తవ్యం కృష్ణపక్షే విశేషతః॥' అన్యశ్చాత్ర విచారో హేమాద్రౌ జ్ఞేయః। నారదః- 'హన్త్యర్థహీనా కర్తారం మన్త్రహీనా తు ఋత్విజమ్। స్త్రియం లక్షణహీనా తు న ప్రతిష్ఠాసమో రిపుః॥'

అత్రాధికారిణ ఉక్తాః కృత్యకల్పతరౌ దేవీపురాణే 'వర్ణాశ్రమవిభేదేన దేవాః స్థాప్యాస్తు నాన్యథా। బ్రహ్మ ప్రతిష్ఠాయామ- తు బ్రాహ్మణైః స్థాప్యో గాయత్రీసహితః ప్రభుః॥ చతుర్వర్ణైస్తథా విష్ణుః ప్రతిష్ఠాప్యః సుఖార్థిభిః। ధికారిణః। భైరవోఽపి చతుర్వర్ణైరన్త్యజానాం తథా మతః॥ మాతరః సర్వలోకైస్తు స్థాప్యాః పూజ్యాః సురోత్తమాః। లిఙ్గం గృహీ యతిర్వాపి

సంస్థాప్య తు యజేత్సదా॥' శివసర్వస్వే భవిష్యే- 'యస్తు పూజయతే లిఙ్గం దేవాదిం మాం జగత్పతిమ్। బ్రాహ్మణః క్షత్రియో వైశ్యః శూద్రో వా మత్పరాయణః॥ తస్య ప్రీతః ప్రదాస్యామి శుభాఁల్లోకాననుత్తమాన్॥' తిథితత్త్వే స్కాన్దే- 'శూద్రః కర్మాణి యో నిత్యం స్వీయాని కురుతే ప్రియే। తస్యాహమర్చాం గృష్ణామి చన్ద్రఖణ్డవిభూషితే॥ బ్రహ్మచారీ గృహస్థో వా వానప్రస్థశ్చ సువ్రతే। ఏవం దినే దినే దేవం పూజయేదమ్బికాపతిమ్॥ సంన్యాసీ దేవదేవేశం ప్రణవేనైవ పూజయేత్। నమోన్తేన శివేనైవ స్త్రీణాం పూజా విధీయతే॥' ఏతచ్చ పురాణప్రసిద్ధజీర్ణలిఙ్గ-పూజావిషయమ్। యాని తు త్రిస్థలీసేతౌ నారదీయే- 'యః శుద్రేణార్చితం లిఙ్గం విష్ణుం వా ప్రణమేన్నరః। న తస్య నిష్కృతిర్దృష్టా ప్రాయశ్చిత్తాయుతైరపి॥ నమేద్యః శూద్రసంస్పృష్టం లిఙ్గం వా హరిమేవ వా। స సర్వయాతనాభోగీ యావదా-చన్ద్రతారకమ్॥ పాఖణ్డపూజితం లిఙ్గం నత్వా పాఖణ్డతాం వ్రజేత్। ఆభీరపూజితం లిఙ్గం నత్వా నరకమశ్నుతే॥ యోషిద్భిః పూజితం లిఙ్గం విష్ణుం వాపి నమేత్తు యః। స కోటికులసంయుక్తమాకల్పం రౌరవం వసేత్॥' ఇత్యాదీని, తాని నూతనస్థాపితలిఙ్గాదివిషయాణి; 'యదా ప్రతిష్ఠితం లిఙ్గం మన్త్రవిద్భిర్యథావిధి। తదాప్రభృతి శూద్రశ్చ యోషిద్వాపి న సంస్పృశేత్॥' ఇతి తత్రైవోక్తేః।

ప్రతిష్ఠాయాం తు శూద్రాదీనాం నాధికారః; 'స్త్రీణామనుపనీతానాం శూద్రాణాం చ జనేశ్వర। స్థాపనే నాధికారోఽస్తి ప్రతిష్ఠాయాం శూద్రాణా- విష్ణోర్వా శంకరస్య వా॥ యః శూద్రసంస్కృతం లిఙ్గం విష్ణుం వాపి నమేన్నరః। మనధికారిత్వమ్। ఇహైవానన్తదుఃఖాని పశ్యత్యాముష్మికే కిము॥ శూద్రో వాఽనుపనీతో వా స్త్రియో వా పతితోఽపి వా। కేశవం వా శివం వాపి స్పృష్ట్వా నరకమశ్నుతే॥' ఇతి బృహన్నారదీయస్కాన్దోక్తేరితి త్రిస్థలీసేతౌ పితామహచరణాః। చతుర్వర్ణైరితి పూర్వోక్తవచనా-ద్విష్ణ్వాదిప్రతిష్ఠాయాం శూద్రస్య వికల్ప ఇతి యుక్తం పశ్యామః। తత్రైవ గౌతమః- 'శివార్చనం సదాప్యేవం శుచిః కుర్యాదుదఙ్ముఖః॥' వాచస్పతిధృతమ్- 'ప్రాక్పశ్చిమోదగాస్యస్తు ప్రాతః సాయం నిశాసు చ।' ఇతి ప్రయోగపారిజాతే। గృహ్యపరిశిష్టే-'ప్రతిమాః ప్రాఙ్ముఖీరుదఙ్ముఖో యజేతాఽన్యత్ర ప్రాఙ్ముఖః' ఏతచ్చ స్థిరప్రతిమావిషయమ్। అన్యత్ర=చలార్చాసు॥

అథ ప్రతిమాః భార్గవార్చనదీపికాయాం భవిష్యే- 'సౌవర్ణీ రాజతీ తామ్రీ మృన్మయీ చ తథా భవేత్। పాషాణధాతుయుక్తా వా రీతికాంస్యమయీ తథా। రీతిః=పిత్తలమ్। 'శుద్ధదారుమయీ వాపి దేవతార్చా ప్రశస్యతే। అఙ్గుష్ఠపర్వాదారభ్య వితస్తిం యావదేవ తు॥ గృహేషు ప్రతిమా కార్యా నాధికా శస్యతే బుధైః॥' పఞ్చరాత్రే తు- 'మృద్దారులాక్షాగోభేదమధూచ్ఛిష్టమయీ న తు।' ఇతి నిషేధ ఉక్తః। భాగవతే- 'శైలీ దారుమయీ లౌహీ లేప్యా లేఖ్యా చ సైకతీ। మనోమయీ మణిమయీ ప్రతిమాఽష్టవిధా స్మృతా॥' కాష్ఠం మధుకస్యైవ; 'తత్ర కాష్ఠేషు మధుకమానీయ చ వసుంధరే। కృత్వా తత్ప్రతిమాం చైవ ప్రతిష్ఠావిధినాఽర్చయేత్॥ ఇతి వారాహోక్తేః।

దేవీపురాణే- 'సప్తాఙ్గులం సమారభ్య యావచ్చ ద్వాదశాఙ్గులమ్। గృహేష్వర్చా సమాఖ్యాతా ప్రాసాదే వాఽధికా శుభా॥'

తిథితత్త్వే కాలికాపురాణే- 'ప్రతిమాయాః కపోలౌ ద్వౌ స్పృష్ట్వా దక్షిణపాణినా। ప్రాణప్రతిష్ఠాం కుర్వీత తస్య దేవస్య వా హరేః॥ అన్యేషామపి దేవానాం ప్రతిమాసు చ పార్థివ। ప్రాణప్రతిష్ఠా కర్తవ్యా తస్యాం దేవత్వసిద్ధయే॥ వాసుదేవస్య బీజేన తద్విష్ణోరిత్యనేన చ। తత్రైవ హృదయేఽఙ్గుష్ఠం దత్త్వా శశ్వచ్చ మన్త్రవిత్॥ఏభిర్మన్త్రైః ప్రతిష్ఠాం తు హృదయేఽపి సమాచరేత్। అస్యై ప్రాణాః ప్రతిష్ఠన్తు అస్యై ప్రాణాః క్షరన్తు చ॥ అస్యై దేవత్వమర్చాయై మామహేతి చ కచ్చన॥' హయశీర్షపఞ్చరాత్రే- 'అర్చకస్య తపోయోగాదర్చనస్యాతిశాయనాత్। ఆభిరూప్యాచ్చ బిమ్బానాం దేవః సాంనిధ్యమృచ్ఛతి॥' ప్రయోగపారిజాతే వ్యాసః- 'ప్రతిమాపట్టయన్త్రాణాం నిత్యం స్నానం న కారయేత్। కారయేత్పర్వదివసే యదా వా మలధారణమ్॥'

లిఙ్గే విశేషస్తిథితత్త్వే భవిష్యే- 'మృద్భస్మగోశకృత్పిష్టతామ్రకాంస్యమయం తథా। కృత్వా లిఙ్గం సకృత్పూజ్య వసేత్కల్పాయుతం దివి॥ వార్క్షే విత్తప్రదం లిఙ్గం స్ఫాటికం సర్వకామదమ్। కృత్వా పూజయ విప్రేన్ద్ర లప్స్యసే వాఞ్ఛితం ఫలమ్॥' తత్రైవ కాలకౌముద్యాం స్కాన్దే- 'అఙ్గాదల్పపరీమాణం న లిఙ్గం కుత్రచిన్నరః। కుర్వీతాఙ్గుష్ఠతో హ్రస్వం న కదాచిత్సమాచరేత్॥' అక్షః=అశీతిర్గుఞ్జాః । 'గుఞ్జాః పఞ్చాఽఽద్యమాషకః', 'తే షోడశాక్షః కర్షోఽస్త్రీ' ఇత్యమరకోశాత్। ప్రయోగపారిజాతే క్రియాసారే- 'నవాష్టసప్తాఙ్గులికం లిఙ్గం శ్రేష్ఠమిహోచ్యతే। షట్పఞ్చకచతుర్మానం మధ్యమం త్రివిధం స్మృతమ్॥ త్రిద్వ్యేకాఙ్గులిమానం యన్త్రివిధం తత్కనీయసమ్। ఏవం నవవిధం ప్రోక్తం చరలిఙ్గం యథాక్రమమ్॥'

అథ పఞ్చసూత్రీనిర్ణయః। గౌతమీతన్త్రే- 'లిఙ్గమస్తకవిస్తారో లిఙ్గోచ్ఛ్రాయసమో మతః। పరిధిస్తన్త్రి-గుణితస్తద్వత్పీఠం వ్యవస్థితమ్॥ ప్రణాలికా తత్రైవ స్యాత్పఞ్చసూత్రవినిర్ణయః॥' అత్రేదం తత్త్వమ్– లిఙ్గమస్తకవిస్తారం లిఙ్గోచ్ఛతాసమం కృత్వా తన్త్రిగుణసూత్రవేష్టనార్థం లిఙ్గస్థౌల్యం కృత్వా తత్సమం వృత్తం చతురస్రం వా పీఠవిస్తారమధశ్చోర్ధ్వం చ కుర్యాత్। పీఠోచ్ఛతా తు లిఙ్గోచ్ఛతాతో ద్విగుణా। పీఠమధ్యే లిఙ్గాద్ద్విగుణస్థూలం పీఠోచ్ఛతాతృతీయాంశేన కణ్ఠం కృత్వా తస్యోర్ధ్వం అధశ్చ సమం వప్రద్వయం త్రయం వా కృత్వా లిఙ్గవిస్తారషష్ఠాంశేన పీఠోపరి బాహ్యమేఖలాం కృత్వా తదన్తఃసంలగ్నం తత్సమం ఖాతం కృత్వా పీఠాద్బహిర్లిఙ్గసమదీర్ఘాం పీఠార్ధదీర్ఘాం వా మూలే దైర్ఘ్యసమవిస్తారాం అగ్రే

తదర్ధవిస్తారాం తృతీయాంశేన మధ్యే ఖాతాం పీఠవత్సమేఖలాం ప్రణాలికాం కుర్యాదితి। అత్ర మూలం సిద్ధాన్తశేఖరే శైవాగమే చ జ్ఞేయమ్॥

గృహే శఙ్ఖశాలగ్రామాదిపూజనమ్।—

తిథితత్త్వే బ్రాహ్మే– 'సర్వత్రైవ ప్రశస్తోఽబ్జః శివసూర్యార్చనం వినా॥' తత్రైవ వారాహపాద్మయోః– 'గృహే లిఙ్గద్వయం నార్చ్యే శాలగ్రామద్వయం తథా। ద్వే చక్రే ద్వారకాయాస్తు నార్చ్యే సూర్యద్వయం తథా॥ శక్తిత్రయం తథా నార్చ్యం గణేశత్రయమేవ చ। ద్వౌ శఙ్ఖౌ నార్చయేచ్చైవ భగ్నాం చ ప్రతిమాం తథా॥ నార్చయేచ్చ తథా మత్స్యకూర్మాదిదశకం తథా। గృహేఽగ్నిదగ్ధా భగ్నాశ్చ నార్చాః పూజ్యా వసుంధరే॥ ఏతాసాం పూజనాన్నిత్యముద్వేగం ప్రాప్నుయాద్గృహీ। శాలగ్రామాః సమాః పూజ్యాః సమేషు ద్వితయం నహి॥ విషమా నైవ పూజ్యాః స్యుర్విషమేష్వేక ఏవ హి। శాలగ్రామశిలా భగ్నా పూజనీయా సచక్రకా ఖణ్డితా స్ఫుటితా వాపి శాలగ్రామశిలా శుభా॥' వారాహే– 'దద్యాద్భక్తాయ యో దేవి శాలగ్రామశిలాం నరః। సువర్ణసహితాం దివ్యాం పృథ్వీదానఫలం లభేత్॥' తత్రైవ– 'యః పునః పూజయేద్భక్త్యా శాలగ్రామశిలాశతమ్। తత్ఫలం నైవ శక్తోఽహం వక్తుం వర్షశతైరపి॥' విష్ణుపురాణే– 'బ్రాహ్మణః క్షత్రియో వైశ్యః శూద్రశ్చ పృథివీపతే। స్వధర్మతత్పరో విష్ణుమారాధయతి నాన్యథా॥'

అవిభక్తానామపి పృథగ్దేవపూజామాహ ప్రయోగపారిజాతే ఆశ్వలాయనః– 'పృథగప్యేకపాకానాం బ్రహ్మయజ్ఞో ద్విజాతినామ్। అగ్నిహోత్రం సురార్చా చ సంధ్యా నిత్యం భవేత్పృథక్॥' తత్రైవ విష్ణుధర్మే– 'శాలగ్రామశిలాం వాపి చక్రాఙ్కితశిలాం తథా। బ్రాహ్మణః పూజయేన్నిత్యం క్షత్రియాదిర్న పూజయేత్॥' ఇదం స్పర్శసహితపూజావిషయమ్। 'శూద్రో వాఽనుపనీతో వా స్త్రియో వా పతితోఽపి వా। కేశవం వా శివం వాపి స్పృష్ట్వా నరకమశ్నుతే॥ బ్రాహ్మణ్యపి హరం విష్ణుం న స్పృశేచ్ఛ్రేయ ఇచ్ఛతీ। సనాథా మృతనాథా వా తస్యా నాస్తీహ నిష్కృతిః॥ స్త్రీణామనుపనీతానాం శూద్రాణాం చ జనేశ్వర। స్పర్శనే నాధికారోఽస్తి విష్ణోర్వా శంకరస్య చ॥ ఇతి స్కాన్దాత్। స్పర్శరహితా తు తయోర్భవత్యేవ, 'శాలగ్రామం న స్పృశేత్తు హీనవర్ణో వసుంధరే। స్త్రీశూద్రకరసంస్పర్శో వజ్రస్పర్శాధికో మతః॥ మోహాద్యః సంస్పృశేచ్ఛూద్రో యోషిద్వాపి కదాచన। స్వపతే నరకే ఘోరే యావదాభూతసంప్లవమ్॥ యది భక్తిర్భవేత్తస్య స్త్రీణాం వాపి వసుంధరే। దూరాదేవాస్పృశన్పూజాం కారయేత్సుసమాహితః॥' ఇతి వారాహోక్తేః।శాలగ్రామశిలామాత్రే నిర్బన్ధో న ప్రతిమాదౌ; 'సర్వైర్వర్ణైస్తు సంపూజ్యాః ప్రతిమాః సర్వదేవతాః। లిఙ్గాన్యపి తు

పూజ్యాని మణిభిః కల్పితాని చ ॥' ఇతి తత్రైవోక్తేః । 'చత్వారో బ్రాహ్మణైః పూజ్యాస్త్రయో రాజన్యజాతిభిః ।వైశ్యైర్ద్వావేవ సంపూజ్యౌ తథైకః శుద్రజాతిభిః ॥' ఇతి స్కాన్దాత్ । అన్యే తు దీక్షితవిషయత్వేన వ్యవస్థామాహుః । విష్ణుధర్మే– 'తోరసంభవేఽర్చా వై సా చేహ నవధా స్మృతా । రత్నజా హేమజా చైవ రాజతీ తామ్రజా తథా ॥ రైతిక్యర్చా తథా లౌహీ శైలజా ద్రుమజా తథా । అధమాధమా చ విజ్ఞేయా మృన్మయీ ప్రతిమా చ యా ॥' ఏషాం ఫలాని తత్రైవ జ్ఞేయాని । [నార్చ్యా గృహేఽశ్మజా మూర్తిశ్చతురఙ్గులతోఽధికా । న వితస్త్యధికా ధాతుసంభవా శ్రేయ ఇచ్ఛతా ॥ ఏవంలక్షణసంపన్నా పారంపర్యక్రమాగతా ।ఉత్తమా సా తు విజ్ఞేయా గురుదత్తాపి తత్సమా ॥] తత్రైవ పాద్మే శాలగ్రామం ప్రక్రమ్య– 'తత్రాప్యామలకీతుల్యా పూజ్యా సూక్ష్మైవ యా భవేత్ । యథా యథా శిలా సూక్ష్మా తథా స్యాత్తు మహత్ఫలమ్ ॥' తథా— 'యవమాత్రం తు గర్తః స్యాద్యవార్ధం లిఙ్గముచ్యతే । శివనాభిరితి ఖ్యాతస్త్రిషు లోకేషు దుర్లభః ॥' తత్రైవ– 'శాలగ్రామమయీ ముద్రా సంస్థితా యత్ర కుత్రచిత్ । వారాణస్యా యవాధిక్యం సమన్తాద్యోజనత్రయమ్ ॥ యో మృతస్తత్సమీపే తు మృతో వా నీయతేఽన్తికమ్ । స వై మోక్షమవాప్నోతి సత్యం సత్యం న చాన్యథా ॥' తత్రైవ– 'చక్రాఙ్కమిథునం పూజ్యం నైకం చక్రాఙ్కమర్చయేత్ । చకాఙ్కమిథునాత్సార్ధం శాలగ్రామం ప్రపూజయేత్ ॥' తత్రైవ వారాహే– 'మ్లేచ్ఛదేశే శుచౌ వాపి చక్రాఙ్కో యత్ర తిష్ఠతి । యోజనానాం తథా త్రీణి మమ క్షేత్ర వసుంధరే ॥' తత్రైవ శాలగ్రామం ప్రక్రమ్య– 'క్రయక్రీతా పరిజ్ఞేయా మధ్యమా యాచితాఽధమా ॥' ప్రయోగపారిజాతే వారాహే– 'ఏవంలక్షణసంపన్నా పారంపర్యక్రమాగతా । ఉత్తమా సా తు విజ్ఞేయా గురుదత్తాపి తత్సమా ॥'

పార్థివపూజా ।—

అథ పార్థివపూజా నన్దిపురాణే– 'ఆయుష్మాన్బలవాఞ్శ్రీమాన్పుత్రవాన్ధనవాన్సుఖీ । వరమిష్టం లభేల్లిఙ్గ పార్థివ యః సమర్చయేత్ ॥ తస్మాత్తు పార్థివం లిఙ్గం జ్ఞేయం సర్వార్థసాధకమ్ ॥' తత్రైవ– 'గోభూహిరణ్యవస్త్రాదిబలిపుష్పనివేదనే । జ్ఞేయో నమః శివాయేతి మన్త్రః సర్వార్థసాధకః ॥ సర్వమన్త్రాధికశ్చాయమోఙ్కారాద్యః షడక్షరః ॥' భవిష్యే– 'మూర్తయోఽష్టౌ శివస్యైతా పూర్వాదిక్రమయోగతః । ఆగ్నేయ్యన్తాః ప్రపూజ్యాస్తు వేద్యాం లిఙ్గే శివం యజేత్ ॥' అత్ర– 'న ప్రాచీమగ్రతః శంభోః' ఇతి రుద్రయామలే నిషేధాత్ నాన్తరాలం ప్రాచీ, కితు ప్రసిద్ధైవ । తిథితత్త్వే దేవీపురాణే– 'మృదాహరణసంఘట్టే ప్రతిష్ఠాహ్వానమేవ చ । స్నపనం పూజనం చైవ విసర్జనమతః పరమ్ ॥ హరో మహేశ్వరశ్చైవ శూలపాణిః పినాకధృక్ । శివః పశుపతిశ్చైవ మహాదేవ ఇతి క్రమః ॥' స్కాన్దే– 'శుష్కాణ్యపి చ పత్రాణి శ్రీవృక్షస్య నివేదయేత్ ।' తత్రైవ భవిష్యే– 'ధత్తూరకైశ్చ యో లిఙ్గం సకృత్పూజయతే నరః । స గోలక్షఫలం ప్రాప్య

శివలోకే మహీయతే॥' యోగినీతన్త్రే– 'శివాగారే ఝల్లకం చ సూర్యాగారే చ శఙ్ఖకమ్। దుర్గాగారే వంశవాద్యం మధురీం న చ వాదయేత్॥' శ్రాద్ధహేమాద్రౌ స్కాన్దే– 'స్పృష్ట్వా రుద్రస్య నిర్మాల్యం సవాసా ఆప్లుతః శుచిః।' ప్రయోగపారిజాతే క్రియాసారే– 'మధ్యమానామికామధ్యే పుష్పం సంగృహ్య పూజయేత్। అఙ్గుష్ఠతర్జన్యగ్రాభ్యాం నిర్మాల్యమపనోదయేత్॥ అపనీతం చ నిర్మాల్యం చణ్డేశాయ నివేదయేత్। అశూన్యమస్తకం లిఙ్గం సదా కుర్వీత పూజకః॥ శూలపాణౌ లైఙ్గే– 'వరం ప్రాణపరిత్యాగః శిరసో వాపి కర్తనమ్। న చైవాపూజ్య భుఞ్జీత శివలిఙ్గే మహేశ్వరమ్॥ సూతకే మృతకే చైవ న త్యాజ్యం శివపూజనమ్॥' తిథితత్త్వే లైఙ్గే– 'వినా భస్మత్రిపుణ్డ్రేణ వినా రుద్రాక్షమాలయా। పూజితోఽపి మహాదేవో న స్యాత్తస్య ఫలప్రదః॥ తస్మాన్మృదాపి కర్తవ్యం లలాటే వై త్రిపుణ్డ్రకమ్॥'

రుద్రాక్షధారణే విశేషః శివరహస్యే– 'ఏకవక్త్రః శివః సాక్షాద్బ్రహ్మహత్యాం వ్యపోహతి। అవధ్యత్వం ప్రతిస్రోతో వహ్నిస్తమ్భం కరోతి చ॥ ద్వివక్త్రో హరగౌరీ స్యాద్గోవధాద్యఘనాశకృత్। త్రివక్త్రో హ్యగ్నిజన్మాథ పాపరాశిం ప్రణాశయేత్॥ చతుర్వక్త్రః స్వయం బ్రహ్మా నరహత్యాం వ్యపోహతి। పఞ్చవక్త్రస్తు కాలాగ్నిరగమ్యాభక్ష్యపాపనుత్॥ షడ్వక్త్రస్తు గుహో జ్ఞేయో భ్రూణహత్యాది నాశయేత్। సప్తవక్త్రస్త్వనన్తః స్యాత్స్వర్ణస్తేయాదిపాపహృత్॥ వినాయకోఽష్టవక్త్రః స్యాత్సర్వానృతవినాశకృత్। భైరవో నవవక్త్రస్తు శివసాయుజ్యకారకః॥ దశవక్త్రః స్మృతో విష్ణుర్భూతప్రేతభయాపహః॥ ఏకాదశముఖో రుద్రో నానాయజ్ఞఫలప్రదః। ద్వాదశాస్యస్తథాదిత్యః సర్వరోగనిబర్హణః॥ త్రయోదశముఖః కామః సర్వకామఫలప్రదః। చతుర్దశాస్యః శ్రీకణ్ఠో వంశోద్ధారకరః పరః॥' ఇతి।

తథా– 'వినా మన్త్రేణ యో ధత్తే రుద్రాక్షం భువి మానవః। స యాతి నరకాన్ఘోరాన్ యావదిన్ద్రాశ్చతుర్దశ॥ పఞ్చామృతం పఞ్చగవ్యం స్నానకాలే ప్రయోజయేత్। రుద్రాక్షస్య ప్రతిష్ఠాయాం మన్త్రం పఞ్చాక్షరం తథా॥ త్ర్యమ్బకాదికమన్త్రం చ తథా తత్ర ప్రయోజయేత్॥' యద్వా 'ఓం అఘోర ఓం హ్రైం అఘోరతర ఓం హ్రౌం హ్రాం నమస్తే రుద్రరూపాయ హ్రైం స్వాహా' అనేనాభిమన్త్ర్య ధారయేత్। తథా– 'అష్టోత్తరశతం కార్యా చతుఃపఞ్చాశదేవ వా। సప్తవింశతిమానా వా తతో హీనాధమాః స్మృతాః॥' ప్రజాపతిః– 'మోక్షార్థీ పఞ్చవింశత్యా ధనార్థీ త్రింశతా జపేత్। పుష్ట్యర్థీ పఞ్చవింశత్యా పఞ్చదశ్యాభిచారికే॥ సప్తవింశతిరుద్రాక్షమాలయా దేహసంస్థయా। యత్కరోతి నరః పుణ్యం సర్వం కోటిగుణం భవేత్॥ యో దదాతి ద్విజేభ్యశ్చ రుద్రాక్షం భువి సన్ముఖమ్। తస్య ప్రీతో భవేద్రుద్రః స్వపదం చ ప్రయచ్ఛతి॥' ఇతి పదార్థాదర్శే బోపదేవః– 'రుద్రాక్షాన్కణ్ఠదేశే దశనపరిమితాన్మస్తకే వింశతీ ద్వే షట్ షట్ కర్ణప్రదేశే కరయుగలకృతే ద్వాదశ ద్వాదశైవ। బాహ్వోరిన్దోః కలాభిర్నయనయుగకృతే ఏకమేకం శిఖాయాం వక్షస్యష్టాధికం యః కలయతి శతకం స స్వయం నీలకణ్ఠః॥'

హేమాద్రౌ శివధర్మే– 'స్నానం పలశతం జ్ఞేయమభ్యఙ్గః పఞ్చవిశతిః। పలానాం ద్వే సహస్రే తు మహాస్నానం ప్రకీర్తితమ్॥ పఞ్చవిశత్పలం లిఙ్గే అభ్యఙ్గం కారయేదథ। శివస్య సర్పిషా స్నానం ప్రోక్తం పలశతేన చ॥ తావతా మధునా చైవ దధ్నా చైవ తతః పునః। తావత్రైవ చ క్షీరేణ గవ్యేనైవ భవేత్తతః॥ భూయః సార్ధసహస్రేణ పలానామైక్షవేణ చ। రసేన కారయేత్స్నానం భక్త్యా చోష్ణామ్బునా తతః॥' విష్ణ్వాదౌ తు స్కాన్దే– 'క్షీరాద్దశగుణం దధ్నా ఘృతేనైవ దశోత్తరమ్। ఘృతాద్దశగుణం క్షౌద్రం క్షౌద్రాచ్చైక్షవజం తథా॥' బ్రాహ్మే– 'దేవానాం ప్రతిమా యత్ర ఘృతాభ్యఙ్గక్షమా భవేత్। పలాని తత్ర దేయాని శ్రద్ధయా పఞ్చవింశతిః॥' ఇదం క్రోడీకృతాభిప్రాయేణ। తత్రైవ సంగ్రహే– 'విష్వక్సేనాయ దాతవ్యం నైవేద్యస్య శతాంశకమ్। పాదోదకం ప్రసాదం చ లిఙ్గే చణ్డేశ్వరాయ తు॥'

పఞ్చాయతనసంనివేశమాహ బోపదేవః పదార్థాదర్శశ్చ– 'శంభౌ మధ్యగతే హరీనహరభూదేవ్యో హరౌ శంకరేభాస్యేనాగసుతా రవౌ హరగణేశాజామ్బికాః స్థాపితాః। దేవ్యాం విష్ణుహరేభవక్రరవయో లమ్బోదరేఽజేశ్వరేనామ్బాః శంకరభాగతోఽతిసుఖదా వ్యస్తాస్తు హానిప్రదాః।' శంకరభాగతః= ఈశానకోణాదారభ్య ప్రదక్షిణమిత్యర్థః। అత్ర దిక్స్వరూపముక్తం ప్రయోగపారిజాతే మన్త్రశాస్త్రే- 'దేవస్య ముఖమారభ్య దిశం ప్రాచీం ప్రకల్పయేత్। తదాది పరివారాణామఙ్గాద్యావరణస్థితిః॥' తత్ర క్రమః పాద్మే- 'రవిర్వినాయకశ్చణ్డీ ఈశో విష్ణుస్తు పఞ్చమః। అనుక్రమేణ పూజ్యన్తే వ్యుత్క్రమే తు మహద్భయమ్॥' తథా- 'పూజ్యపూజకయోర్మధ్యే ప్రాచీ ప్రోక్తా విచక్షణైః॥'

అథ కేశవాదిమూర్తయః। బోపదేవః-'కేవిగోవాదాపుహృపేప్రజాచ్యుకృమమాత్రినా। వాఽధోనృహసానిశ్రీపా శాచ్చగే వి గపే చపే॥' అత్ర కేవిగవిత్యాద్యైః కేశవవిష్ణ్వాదిచతుర్వింశతిమూర్తయోఽభిధీయన్తే। శాత్ శఙ్ఖాత్ చగే చక్రగదే జ్ఞేయే ఇత్యర్థః। శిష్టే భుజే పద్మం త్వర్థతః సిద్ధమ్॥ అత్ర దక్షిణోర్ధ్వకరక్రమేణ జ్ఞేయమ్, 'దక్షిణోర్ధ్వకరక్రమాత్' ఇతి హేమాద్రౌ వచనాత్ తేన హేమాద్రిణా సంవాదః। విశబ్దేన విపరీతం గచే ఇత్యర్థః। అత్రాపి శాదిత్యనువృత్తిః। శఙ్ఖాద్గదాచక్రే ఇత్యర్థః। గపే ఇత్యత్రాపి శాదనువర్తతే। శఙ్ఖాద్గదాపద్మే ఇత్యర్థః। విపరీతే పద్మగదే ఇత్యత్రాపి శఙ్ఖాజ్జ్ఞేయే। చపే చక్రపద్మే, శఙ్ఖాచ్చక్రపద్మే ఇత్యర్థః। వి ఇత్యత్రాపి, పద్మచక్రే ఇత్యర్థః। తేన చగే ఇత్యష్టౌ మూర్తయః। గపే ఇత్యష్టౌ మూర్తయః। చపే ఇత్యత్ర చ। అత్ర మూలం హేమాద్రౌ జ్ఞేయమ్॥

అథ బౌధాయనసూత్రం త్రైవిక్రమీం చానుసృత్య లిఙ్గార్చాప్రతిష్ఠోచ్యతే। 'యజమానః పూర్వోక్తకాలే పూర్వేద్యుః దశద్వాదశషోడశాన్యతరహస్తం మణ్డపం కృత్వాగ్నేయే హస్తమాత్రం చతురస్రం కుణ్డం స్థణ్డిలం వా పూర్వతో హస్తమాత్రాం వేదీం నైర్‌ఋతే వాస్తుమణ్డపం మధ్యే వేదీం తదుపరి సర్వతోభద్రం కృత్వా ప్రాణానాయమ్యాస్యాం మూర్తౌ లిఙ్గే వా దేవస్య సాన్నిధ్యసిద్ధ్యర్థం దీర్ఘాయుర్లక్ష్మీసర్వకామసమృద్ధ్యక్షయ్యసుఖకామోఽముకమూర్తిప్రతిష్ఠాం కరిష్యే ఇతి సంకల్ప్య గణేశపూజనపుణ్యాహవాచనమాతృకాపూజననాన్దీశ్రాద్ధాని కృత్వాచార్యం చతురో ఋత్విజశ్చ వృత్వా వస్త్రాద్యైః పూజయేత్। అథాచార్యో యదత్ర సంస్థితమితి సర్షపాన్ వికీర్యాపోహిష్ఠేతి కుశోదకేన భూమిం ప్రోక్ష్య, దేవా ఆయాన్తు, యాతుధానా అపయాన్తు, విష్ణో దేవయజనం రక్షస్వేతి భూమౌ ప్రాదేశం కృత్వాఽస్మత్కృతతులాపద్ధతిమార్గేణ మణ్డపప్రతిష్ఠాం కృత్వాఽకృత్వా వా పూర్వరాత్రౌ హిరణ్యోపధానం దేవం పఞ్చగవ్యహిరణ్యయవదుర్వాశ్వత్థపలా-శపర్ణాన్యుదకుమ్భే ప్రక్షిప్య తాభిరద్భిరాపోహిష్ఠేతి తిసృభిర్హిరణ్యవర్ణా ఇతి చతసృభిః పవమానః సువర్జన ఇత్యనువాకేనాభిషిచ్య వ్యాహృతిభిరిదం విష్ణురితి ఫలయవదూర్వాః సమర్ప్య రక్షోహణమితి హస్తే కఙ్కణం బద్ధ్వా వాససాచ్ఛాద్య అవ తే హేడ, ఉదుత్తమమితి జలేఽధివాసయేత్'। ఇదం బౌధాయనోక్తమ్।

తతశ్చలలిఙ్గే అర్చాయాం వా అత్రాగ్నిం ప్రతిష్ఠాప్య గోక్షీరే నీవారచరుం కృత్వా విష్ణుశ్చేత్ కృసరమపి చలలిఙ్గార్చా- శ్రపయిత్వాజ్యభాగాన్తే పలాశోదుమ్బరాశ్వత్థశమ్యపామార్గసమిద్భిః ఆజ్యేన చరుణా తిలైర్వా ప్రతిష్ఠావిధిః। ప్రత్యేకమష్టావింశతిమష్టా వాహుతీర్లోకపాలమూర్తిమూర్తిపతిభ్యో హుత్వా స్థాప్య దేవమన్త్రేణ పూర్వోక్తసమిత్తిలనైవారచర్వా-జ్యైరష్టసహస్రమష్టశతమష్టావింశతిం వా హుత్వా 'అగ్నిర్యజుర్భిః' ఇత్యనువాకేన దశాహుతీర్జుహుయాత్। ప్రతిద్రవ్యహోమాన్తే దేవం పాదనాభిశిరస్సు స్పృశేత్। ఆజ్యహోమే చోత్తరతః సజలకుమ్భే సంపాతాన్నయేత్। తేషాం మన్త్రాః– ఇన్ద్రాయేన్దో ఇతీన్ద్రస్య, స్యోనేతి పృథివీమూర్తేః అఘోరేభ్య ఇతి తత్పతేః శర్వస్య, అగ్న ఆయాహీత్యగ్నేః, అగ్నిం దూతమిత్యగ్నిమూర్తేః, నమః శర్వాయ చ పశుపతయే చేతి పశుపతేః, యమాయ సోమమితి యమస్య, అసి హి వీరితి యజమానమూర్తేః, స్తుహి శ్రుతం తత్పతేః ఉగ్రస్య, అసున్వన్తం నిర్‌ఋతేః, ఆకృష్ణేన సూర్యమూర్తేః, యో రుద్రో అగ్నౌ ఇతి తత్పతే రుద్రస్య, ఇమం మే వరుణస్య, శం నో దేవీ జలమూర్తేః, నమో భవాయేతి భవస్య, ఆనో నియుద్భిరితి వాయోః, వాత ఆ వాతు వాయుమూర్తేః, తమీశానం తత్పతేరీశానస్య, ఆప్యాయస్వేతి కుబేరస్య, వయం సోమేతి సోమమూర్తేః, తత్పురుషాయ మహాదేవస్య, అభిత్వా ఈశానస్య, ఆదిత్ప్రత్నస్యేత్యాకాశస్య, నమ ఉగ్రాయ చేతి తత్పతేర్భీమస్య, తతో దేవస్య పాదౌ స్పృశేత్। ఏవం ద్వితీయే హుత్వా నాభిం, తృతీయే మధ్యం, చతుర్థే ఉరః, పఞ్చమే శిరః స్పృష్ట్వా ప్రతిపర్యాయం సంపాతజలేన దేవం అభిషిఞ్చేత్। తతః

స్విష్టకృదాదిహోమశేషం సమాప్యార్చాం శోధయేత్। స్థిరలిఙ్గార్చాదౌ తు నేదానీమగ్నిస్థాపన-హోమాది కార్యమ్।

తతో దేవం నత్వా,—'స్వాగతం దేవదేవేశ విశ్వరూప నమోఽస్తు తే। శుద్ధేఽపి త్వదధిష్ఠానే శుద్ధిం కుర్మః సహస్వ తామ్॥' ఇతి సంప్రార్థ్య 'ఉత్తిష్ఠ బ్రహ్మణస్పతే' ఇతి సర్విగుత్థాప్య పూర్వమకృతేఽగ్న్యుత్తారణే అధునా వా కార్యమ్। 'అగ్నిః సప్తిమ్' ఇతి సూక్తమగ్నిపదహీనం పఠిత్వా తత్సహితం పునః పఠేత్। ఏవమష్టసహస్రమష్టశతమష్టావింశతి వా పఠన్ జలం పాతయేత్। తతోఽర్చాం ద్వాదశవారం మృదా జలేన చ ప్రక్షాల్య మన్త్రవత్పఞ్చగవ్యం కృత్వా 'పయః పృథివ్యామ్', 'ఆవోరాజానమ్' ఇతి చ సంస్నాప్య 'ఆప్యాయస్వ', 'దధిక్రావ్ణః', 'తేజోసి', 'మధువాతా', 'ఆయం గౌః' ఇతి పఞ్చామృతైః సంస్నాప్య లిఙ్గం చేత్ 'నమస్తే రుద్ర మన్యవే' ఇత్యష్టాభిః సంస్నాప్య ఘృతేనాభ్యజ్యోద్వర్తనేనో-ద్వర్త్యోష్ణోదకేన ప్రక్షాల్య గన్ధం దత్త్వా సంపాతోదకేనాభిషిచ్య సపల్లవైశ్చతుర్భిః కుమ్భైః 'ఆపోహిష్ఠా' ఇతి త్రిభిః 'ఆకలశేషు' ఇతి చ ప్రత్యేకం, 'సముద్రజ్యేష్ఠా' ఇతి చతుర్భిః, 'ఆకలశేషు' ఇతి చ మిలితైః సంస్నాప్యోదుమ్బరాదిపీఠేఽర్చాముపవేశ్య పరితోఽష్టదిక్షు సజలకుమ్భాన్సంస్థాప్య తేషు గన్ధపుష్పదూర్వాః క్షిప్త్వా ఆద్యే సప్తమృదః, ద్వితీయే పుష్కరపర్ణశమీవికఙ్కతాశ్మన్తకత్వచః పల్లవాశ్చ, తృతీయాదిషు సప్తధాన్యం పఞ్చరత్నఫలపుష్పాణి కుశదూర్వాగోరోచనసంపాతోదక- [గన్ధఫల] సర్వౌషధీః క్షిప్త్వా క్రమేణ 'ఆపోహిష్ఠా' ఇతి తిసృభిః, 'హిరణ్యవర్ణాః' ఇతి చతసృభిః, పవమానానువాకేన చాభిషిచ్యైకకుమ్భే శమీపలాశవటఖదిర-బిల్వాశ్వత్థవికఙ్కతపనసామ్రశిరీషోదుమ్బరాణాం పల్లవాన్ కషాయాంశ్చ క్షిత్వా 'అశ్వత్థేవ' ఇత్యభిషిచ్య పఞ్చరత్నోదకేన 'హిరణ్యవర్ణాః' ఇతి సంస్నాప్య వాససీ దత్త్వా ఉపవీతాది దీపాన్తం కృత్వా 'హిరణ్యగర్భః,' 'య ఆత్మదా', 'యః ప్రాణతః', 'యస్యేమే', 'యేన ద్యౌః' 'యం క్రన్దసీ', 'ఆపో హ యత్', 'యశ్చిదాపో' ఇత్యష్టౌ పిష్టదీపాన్ దత్త్వా। సువర్ణశలాకయా తైజసపాత్రస్థం మధు ఘృతం చ గృహీత్వా 'చిత్రం దేవానాం' 'తేజోసి' ఇతి మన్త్రాభ్యాం 'ఓం నమో భగవతే తుభ్యం శివాయ హరయే నమః। హిరణ్యరేతసే విష్ణో విశ్వరూపాయ తే నమః॥' ఇతి చ దక్షిణసవ్యే దేవనేత్రే మన్త్రావృత్త్యా లిఖేత్। 'అఞ్జన్తి త్వా' ఇత్యఞ్జనేన మధునా వాఽఙ్క్త్వా 'దేవస్య త్వా సవితుః ప్రసవే' 'ఇన్ద్రస్యేన్ద్రియేణానజ్మి' ఇతి మధ్వాజ్యశర్కరాభిరజ్క్త్వా తేనైవాఞ్జనేన పునరఞ్జయేత్। స్థిరలిఙ్గే తు స్వర్ణసూచ్యా గన్ధేన 'ఓం నమో భగవతే రుద్రాయ హిరణ్యరేతసే పరాయ పరమాత్మనే విశ్వరూపాయోమాప్రియాయ నమః' ఇత్యఞ్జనాదినాఽఞ్జయేత్। తత ఆదర్శభక్ష్యాది దర్శయేత్। తతః కర్తా ఆచార్యాయ గామృత్విగ్భ్యశ్చ దక్షిణాం దద్యాత్। అథాచార్యః ప్రత్యుచమాదౌ ప్రణవం వదన్ పురుషసూక్తేన స్తుత్వా వంశపాత్రే పఞ్చవర్ణౌదనేన దేవస్య నీరాజనం కారయిత్వా రుద్రాయ చతుష్పథాదౌ దద్యాత్। మన్త్రస్తు- 'ఓంనమో రుద్రాయ సర్వభూతాధిపతయే దీప్తశూలధరాయోమాదయితాయ విశ్వాధిపతయే రుద్రాయ వై నమో

నమః శివమగర్హితం కర్మాస్తు స్వాహా' ఇతి॥ అశ్వత్థపర్ణే భృతేభ్యో నమ ఇతి। కేచిదేతద్రాత్రౌ స్థిరప్రతిష్ఠాయా-మిచ్ఛన్తి।

అథాచార్యః సర్వతోభద్రే దేవానావాహయేత్। మధ్యే బ్రహ్మాణమ్। పూర్వాదిదిక్షు ఇన్ద్రాదిలోకపాలాన్, ఈశానేన్ద్రాద్యన్తరాలేషు వసూన్, రుద్రాన్, ఆదిత్యాన్, అశ్వినౌ, విశ్వాన్దేవాన్, పితౄన్, నాగాన్, స్కన్దవృషౌ, బ్రహ్మేశానాద్యన్తరాలేషు దక్షం, విఘ్నం, దుర్గాం, స్వధాకారం, మృత్యురోగాన్, సముద్రాన్, సరితః, మరుతః, గణాధిపం చేతి। మధ్యే ఏవ పృథివీం మేరుం సంస్థాప్య దేవం చావాహ్య ప్రాగాది వజ్రం, శక్తిం, దణ్డం, ఖడ్గం, పాశం, అఙ్కుశం, గదాం, శూలం తద్బాహ్యే గౌతమం, భరద్వాజం, విశ్వామిత్రం, కశ్యపం, జమదగ్నిం, వసిష్ఠం, అత్రిం, అరున్ధతీం చ, తద్బాహ్యే నవగ్రహాన, తద్బాహ్యే ఐన్ద్రీం, కౌమారీం, బ్రాహ్మీం, వారాహీం, చాముణ్డాం, వైష్ణవీం, మాహేశ్వరీం, వైనాయకీమిత్యేతా నామభిరావాహ్య సంపూజ్య అర్చాయాం దేవం తన్మన్త్రేణావాహ్య మణ్డలమధ్యేఽర్చాం 'సుప్రతిష్ఠో భవ' ఇతి నివేశ్య సంపూజ్య వహ్నౌ మణ్డలదేవతానాం నామభిస్తిలాజ్యేన దశదశాహుతీర్హుత్వా పుష్పాఞ్జలిం సమర్ప్య 'నమో మహత్‌' ఇతి దేవం నత్వా మణ్డలాదుత్తరతః స్వస్తికే మఞ్చకం తదుపరి శయ్యాం కృత్వా 'ఉత్తిష్ఠ' ఇతి దేవముత్థాప్య మఙ్గలఘోషైః శయ్యాయాం దేవమారోప్య పురుషసూక్తోత్తరనారాయణాభ్యాం స్తుత్వా దేవే న్యాసం కుర్యాత్। తద్యథా- పురుషాత్మనే నమః, ప్రాణాత్మనేం, ప్రకృతితత్త్వాయం, బుద్ధితత్త్వాయం, అహంకారతత్త్వాయం, మనస్తత్త్వాయం ఇతి సర్వాఙ్గే। ప్రకృతితత్త్వాయం, బుద్ధితత్త్వాయం హృది। శబ్దతత్త్వాయం శిరసి। స్పర్శతత్త్వాయం త్వచి। రూపతత్త్వాయం హృది। ఏవం హృద్యేవ రసగన్ధశ్రోత్రత్వక్చక్షుర్జిహ్వాఘ్రాణవాక్పాణిపాదపాయూపస్థపృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశసత్త్వ-రజస్తమోదేహత్తత్త్వాని విన్యసేత్। తతః పురుషసూక్తస్యాద్యమృగ్ద్వయం కరయోః, తదుత్తరం జాన్వోః, తదుత్తరం కట్యోః, 'తం యజ్ఞమ్' ఇతి తిస్రో నాభిహృత్కణ్ఠేషు। 'తస్మాదశ్వా' ఇతి ద్వయం బాహ్వోః, 'బ్రాహ్మణోఽస్య' ఇతి ద్వయం నాసయోః, 'నాభ్యా' ఇతి ద్వయమక్ష్ణోః, అన్త్యాం శిరసి। కేచిత్తత్త్వన్యాసమన్యథా ఆహుః। పురుషప్రకృతిమహదహంకార-తత్త్వాని, శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధతన్మాత్రాణి, ఆకాశవాయుతేజోఽప్పృథివీశ్రోత్రత్వక్చక్షూరసనాఘ్రాణవాక్పాణి-పాదపాయూపస్థమనస్తత్త్వానీతి। కేచిదేతాని స్థిరలిఙ్గాదావేవేచ్ఛన్తి। 'తతః సుఖశాయీ భవ' ఇతి శయ్యాయాం దేవం స్వాపయిత్వా మణ్డలశయ్యయోరన్తరాలే న గన్తవ్యమితి ప్రైషం దత్త్వా స్విష్టకృదాదిహోమశేషం సమాప్య మణ్డల-దేవతాభ్యో నామభిః పాయసేన చరుణా వా బలీన్దద్యాత్। నీవారచరుశేషేణ దిగ్బలిమ్। నేదం స్థిరప్రతిష్ఠాయామ్।

స్థిరలిఙ్గార్చాదౌ త్వయం విశేషః- అగ్నిస్థాపనహోమవర్జ్యం సర్వం పూర్వవత్కృత్వా ఇదానీమగ్నిస్థాపనం కృత్వా స్థిరలిఙ్గా- పూర్వోక్తహోమం కుర్యాత్। నాత్ర నైవారశ్చరుః। విష్ణుశ్చేత్పూర్వోక్తహోమం కృత్వా పురుషసూక్తేన ర్చావిధిః। ప్రత్యృచమాజ్య హుత్వా 'ఇదం విష్ణుః' ఇతి పాదౌ స్పృష్ట్వా, పునస్తా ఏవ హుత్వా 'విష్ణోర్నుకమ్' ఇతి నాభిం స్పృష్ట్వా, పునస్తా ఏవ హుత్వా, 'అతో దేవా' ఇతి శిరః స్పృష్ట్వా, పునస్తా ఏవ హుత్వా, పురుషసూక్తేన సర్వాఙ్గం స్పృశేత్। స్థిరలిఙ్గం చేదగ్నిస్థాపనాది పూర్వోక్తసమిదాజ్యతిలాహుతీర్హుత్వా 'యా త ఇషుః' ఇత్యనువాకాన్తేన 'ద్రాపే' 'సహస్రాణి' ఇత్యనువాకాభ్యాం చ ప్రత్యూ-చమాజ్యం హుత్వా 'సర్వో వై రుద్రః' ఇతి మూలం స్పృశేత్। పునస్తా ఏవ హుత్వా 'కద్రుద్రాయ' ఇతి మధ్యమ్, పునస్తా ఏవ హుత్వా 'నమో హిరణ్యబాహవే' ఇత్యగ్రమ్, పునస్తా ఏవ హుత్వా సర్వరుద్రేణ సర్వాఙ్గం స్పృశేత్। తతో 'ధామన్త' ఇతి పూర్ణాహుతిం జుహుయాన్న వా। ఏవమధివాసనం కృత్వా పరేద్యుః సద్యో వా పీఠికాం స్నాపయిత్వా 'మహీమూషు' ఇత్యావాహ్య, 'అదితిర్ద్యౌః' ఇతి స్తుత్వా 'హ్రీ నమః' ఇతి సంపూజ్య తేనైవ పూర్ణాహుతిం హుత్వా, 'ఉత్తిష్ఠ బ్రహ్మణస్పతే' ఇతి దేవముత్థాప్య పుష్పాఞ్జలి దత్త్వా, పురుషసూక్తేన స్తుత్వా 'ఉదుత్యమ్' ఇత్యుత్థాప్య 'కనిక్రదత్' ఇతి సూక్తేన విష్ణుం 'సద్యోజాతమ్' ఇతి పఞ్చానువాకైర్లిఙ్గం గృహం ప్రవేశ్య పీఠికాయాం ఇన్ద్రాదినామభిరష్టరత్నాని క్షిప్త్వా సప్తధాన్యరూప్యవృషమనఃశిలాః క్షిప్త్వా పాయసేన సంలిప్య ప్రణవేనాఙ్గన్యాసం కృత్వా సువర్ణశలాకామన్తరితాం కృత్వా సులగ్నే 'ఓం ప్రతితిష్ఠ పరమేశ్వర' ఇత్యుక్త్వా 'అతో దేవా' ఇతి విష్ణుం రుద్రేణ చ లిఙ్గం స్థాపయేత్। తతః ప్రాణప్రతిష్ఠా।

చలార్చాదౌ త్వధివాసనాన్తే పరేద్యుః 'ఉత్తిష్ఠ బ్రహ్మణస్పతే' ఇతి దేవముత్థాప్య పురుషసూక్తోత్తరనారాయణాభ్యాం స్తుత్వా ఘృతే వ్రీహిచరుం కృత్వా తద్దేవతామన్త్రేణ దశాహుతీర్హుత్వా నామభిర్జుహుయాత్। అగ్నయే స్వాహా, సోమాయ స్వాహా, ధన్వన్తరయే స్వాహా, కుహ్వై స్వాహా, అనుమత్యై స్వాహా, ప్రజాపతయే స్వాహా, పరమేష్ఠినే స్వాహా, బ్రహ్మణే స్వాహా, అగ్నయే స్వాహా, సోమాయ స్వాహా, అగ్నయేఽన్నాదాయ స్వాహా, అగ్నయేఽన్నపతయే స్వాహా, ప్రజాపతయే స్వాహా, విశ్వేభ్యో దేవేభ్యః స్వాహా, సర్వేభ్యో దేవేభ్యః స్వాహా, భూర్భువఃస్వః స్వాహా, అగ్నయే స్విష్టకృతే ఇతి। తతః 'సప్త తే అగ్నే', 'పునస్త్వా' ఇత్యాభ్యాం పూర్ణాహుతిః। తత ఆచార్యో 'యా ఓషధీః' ఇతి పుష్పఫలసర్వౌషధీః సమర్ప్య సంపాతోదకం తామ్రపాత్రే ఆదాయ దేవమన్త్రేణ శతవారమభిమన్త్ర్య తేనైవాభిషిఞ్చేత్। తతః 'ఉత్తిష్ఠ' ఇతి దేవముత్థాప్య 'విశ్వతశ్చక్షుః' ఇత్యుపస్థాయ దేవం ధ్యాత్వా జపేత్। బ్రహ్మణే నమః। ఏవ విష్ణవేం రుద్రాయం ఇన్ద్రాదీనష్టౌ వసుభ్యో రుద్రేభ్య ఆదిత్యేభ్యోఽశ్విభ్యాం మరుద్భ్యః కుబేరాయ గఙ్గాదిమహానదీభ్యోఽగ్నిషోమాభ్యా-భిన్ద్రాగ్నిభ్యాం ద్యావాపృథివీభ్యాం ధన్వన్తరయే సర్వేశాయ విశ్వేభ్యో దేవేభ్యో బ్రహ్మణే నమ ఇతి। తతః సంపాతోదకేన యజమానమభిషిచ్య దేవం ధ్యాత్వా 'ఓం ప్రతితిష్ఠ పరమేశ్వర' ఇతి

పుష్పాఞ్జలిం నివేద్య సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మైవ భక్తానుగ్రహాయ గృహీతవిగ్రహం కరచరణాద్యవయవినం శఙ్ఖచక్రాద్యాయుధవన్తం నిజవాహనాద్యుపేతం నిజహృత్క- మలేఽవస్థితం సర్వలోకసాక్షిణమణీయాంసం 'పరమేష్ఠ్యసి పరమాం శ్రియం గమయ' ఇతి మన్త్రేణ పుష్పాఞ్జలావాగతం విభావ్యాఽర్చాయాం విన్యస్య ప్రాణప్రతిష్ఠాం కుర్యాత్।

యథా- అస్య శ్రీప్రాణప్రతిష్ఠామన్త్రస్య బ్రహ్మవిష్ణురుద్రా ఋషయః, ఋగ్యజుఃసామాని ఛన్దాంసి, క్రియామయవపుః-ప్రాణాఖ్యా దేవతా, ఆం బీజమ్, ఋోం శక్తిః, ప్రాణప్రతిష్ఠాయాం వినియోగః। తతః ఋష్యాదీన్ క్రమేణ శిరోముఖ-హృదయగుహ్యపాదేషు విన్యస్య, ఓం కం ఖం గం ఘం ఙం అం పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశాత్మనే ఆం హృదయాయ నమః। ఓం చం ఛం జం ఝం ఞం ఇం శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాత్మనే ఈం శిరసే స్వాహా। ఓం టం ఠం డం ఢం ణం ఉం శ్రోత్రత్వక్చక్షుర్జిహ్వా-ఘ్రాణాత్మనే ఊం శిఖాయై వషట్। ఓం తం థం దం ధం నం ఏం వాక్పాణిపాదపాయూపస్థాత్మనే ఐం కవచాయ హుమ్। ఓం పం ఫం బం భం మం ఓం వచనాదానవిహరణోత్సర్గానన్దాత్మనే ఔం నేత్రత్రయాయ వౌషట్। ఓం యం రం లం వం శం షం సం హం ళం క్షం అం మనోబుద్ధ్యహంకారచిత్తాత్మనే అః అస్త్రాయ ఫట్। ఏవం ఆత్మని దేవే చ కృత్వా దేవం స్పృష్ట్వా జపేత్। ఓం ఆం హ్రీం క్రీం అం యం రం లం వం శం షం సం హం సః దేవస్య ప్రాణా ఇహ ప్రాణాః। ఓం ఆం హ్రీం క్రోం అం యం రం లం వం శం షం సం హం సః దేవస్య జీవ ఇహ స్థితః। ఓం ఆం హ్రీం క్రోం అం యం రం లం వం శం షం సం హం సః దేవస్య సర్వేన్ద్రియాణి। ఓం ఆం హ్రీం క్రోం అం యం రం లం వం శం షం సం హం సః దేవస్య వాఙ్మనశ్చక్షుఃశ్రోత్రప్రాణప్రాణా ఇహాగత్య స్వస్తయే సుఖేన సుచిరం తిష్ఠన్తు స్వాహేతి। తతోఽర్చాహృద్యఙ్గుష్ఠం దత్త్వా జపేత్। 'అస్యై ప్రాణాః ప్రతిష్ఠన్తు అస్యై ప్రాణాః క్షరన్తు చ। అస్యై దేవత్వమచయై మామహేతి చ కచ్చన॥' ఇతి। తతః ప్రణవేన సంరుధ్య సజీవం ధ్యాత్వా 'ధ్రువా ద్యౌః' ఇతి తృచం జప్త్వా కర్ణే గాయత్రీ దేవమన్త్రం చ జప్త్వా పురుషసూక్తేనోపస్థాయ పాదనాభిశిరఃసు స్పృష్ట్వా 'ఇహైవైధి' ఇతి త్రిర్జపేత్। తతః కర్తా 'స్వాగతం దేవదేవేశ మద్భాగ్యాత్త్వమిహాగతః। ప్రాకృతం త్వమదృష్ట్వా మాం బాలవత్పరిపాలయ॥ ధర్మార్థకామసిద్ధ్యర్థం స్థిరో భవ శుభాయ నః। సాన్నిధ్యం తు సదా దేవ స్వార్చాయాం పరికల్పయ॥యావచ్చన్ద్రావనీసూర్యాస్తిష్ఠన్త్యప్రతిఘాతినః। తావత్త్వయాత్ర దేవేశ స్థేయం భక్తానుకమ్పయా॥ భగవన్ దేవదేవేశ త్వం పితా సర్వదేహినామ్। యేన రూపేణ భగవంస్త్వయా వ్యాప్తం చరాచరమ్॥ తేన రూపేణ దేవేశ స్వార్చాయాం సన్నిధౌ భవ॥' ఇతి నమేత్। ఏతదన్తం సర్వదేవానాం సమానమ్। దేవమన్త్రశ్చ మూలమన్త్రో వైదికో వా గ్రాహ్యః।

అథాచార్యః కర్తా వా లిఙ్గమర్చాం వా ఓం భూః పురుషమావాహయామి, ఓం భువః పురుషమావాహయామి, ఓం సువః పురుషమావాహయామి, ఓం భూర్భువఃసువః

పురుషమావాహయామీత్యావాహ్య ప్రణవేనాసనం దత్త్వా తేనైవ దూర్వాశ్యామాక-విష్ణుక్రాన్తాపద్మమిశ్రం పాద్యమ్, 'ఇమా ఆపః శివతమాః పూతాః పూతతమా మేధ్యా మేధ్యతమా అమృతా అమృతరసాః పాద్యాస్తా జుషతాం ప్రతిగృహ్యతాం ప్రతిగృహ్ణాతు భగవాన్ మహావిష్ణుర్విష్ణవే నమః' ఇతి పాద్యమ్, 'భగవాన్ మహాదేవో రుద్రాయ నమః' ఇతి లిఙ్గే, ఏవం దేవతాన్తరేషూహ్యమ్। 'ఇమా ఆపః ఆచమనీయాస్తా జుషతామ్' ఇత్యాచమనీయమ్। అర్ఘ్యా ఇత్యర్ఘ్యమ్। తతో వేదమన్త్రైః సంస్నాప్య 'ఇదం విష్ణుః' ఇతి విష్ణౌ, 'నమో అస్తు నీలగ్రీవాయ' ఇతి లిఙ్గే ప్రతిసరం విస్రస్య వస్త్రం యజ్ఞోపవీతం చ దత్త్వా, 'ఇమే గన్ధాః శుభా దివ్యాః సర్వగన్ధైరలంకృతాః। పూతా బ్రహ్మపవిత్రేణ పూతాః సూర్యస్య రశ్మిభిః॥' పూతా ఇత్యాది పూర్వవత్। ఇతి గన్ధమ్, 'ఇమే మాల్యాః శుభా దివ్యాః సర్వమాల్యైరలంకృతాః। పూతాం' ఇత్యాది మాల్యమ్, 'ఇమే పుష్పాః శుభాం' ఇత్యాది పుష్పమ్, 'వనస్పతిరసోద్భూతో గన్ధాఢ్యో గన్ధ ఉత్తమః। ఆఘ్రేయః సర్వదేవానాం ధూపోఽయం ప్రతిగృహ్యతామ్॥' ప్రతిగృహ్ణాత్విత్యాది ధూపమ్, 'జ్యోతిః శుక్రం చ తేజశ్చ దేవానాం సతతం ప్రియః। ప్రజ్యోతిః సర్వభూతానాం దీపోఽయం ప్రతిగృహ్యతామ్॥' ఇతి దీపం దత్త్వా, విష్ణౌ సంకర్షణవాసుదేవప్రద్యుమ్నానిరుద్ధపురుషోత్తమాధోక్షజనృసింహాచ్యుత-జనార్దనోపేన్ద్రహరిశ్రీకృష్ణేతిద్వాదశనామభిః కేశవాదిద్వాదశనామభిర్వా పుష్పాణి సమర్ప్య, తైరేవ తర్పణం కృత్వా, పాయసగుడౌదనచిత్రౌదనాని 'పవిత్రం తే వితతమ్' ఇతి నివేద్య, సంకర్షణాదిపూర్వోక్తనామభిర్ద్వాదశ కృసరాహుతీర్హుత్వా తేనైవ శార్ఙ్గిణేం శ్రియైం సరస్వత్యైం విష్ణవేం ఇతి హుత్వా, 'విష్ణోర్నుకం వీర్యాణి', 'తదస్య ప్రియమభిపాథో', 'ప్రతద్విష్ణు స్తవతే వీర్యేణ', 'పరో మాత్రయా తన్వా వృధానః', విచక్రమే పృథివీమేష ఏతాం', 'త్రిర్దేవః పృథివీమేష ఏతాం' ఇతి జుహుయాత్। పునః ద్వాదశనామభిర్జుహుయాత్।

లిఙ్గే తు దీపాన్తం కృత్వా, భవాయ దేవాయం శర్వాయ ం ఈశానాయం పశుపతయేం రుద్రాయం ఉగ్రాయం భీమాయం మహతే దేవాయ నమ ఇతి పుష్పాణి దత్త్వా తైరేవ తర్పణం కృత్వా, 'పవిత్రం తే ' ఇతి పాయసం గుడౌదనం చ నివేద్య, పూర్వోక్తనామభిః కృసరం హుత్వా, 'భవస్య దేవస్య పత్న్యై స్వాహా' ఇత్యాద్యష్టాభిర్గుడౌదనం హుత్వా, 'భవస్య దేవస్య సుతాయ స్వాహా' ఇత్యాద్యైర్హరిద్రౌదన హుత్వా, 'త్ర్యంబకం యజామహేం', 'మానో మహాన్తముత మానోం', 'మానస్తోకే తనయేం', 'ఆరాత్తే గోఘ్నముత పూరుషఘ్నం', 'వికిరిదవిలోహితం', 'సహస్రాణి సహస్రశో' ఇతి ద్వాదశ, ఏతైర్హుత్వా 'శివాయ శంకరాయ సహమానాయ శితికణ్ఠాయ కపర్దినే తామ్రాయ అరుణాయ అపగురమాణాయ హిరణ్యబాహవే సస్పింజరాయ బభ్లుశాయ హిరణ్యాయ' ఇతి చ జుహుయాత్। తతః స్విష్టకృదాదిహోమశేషం సమాప్య, పూర్వోక్తసర్వహవిర్భిర్విష్ణవే లిఙ్గాయ వా బలిం దద్యాత్। మన్త్రస్తు- 'త్వామేకమాద్యం పురుషం పురాతనం నారాయణం విశ్వసృజం యజామహే। త్వమేవ యజ్ఞో విహితో విధేయస్త్వమాత్మనాత్మన్ ప్రతిగృహ్ణీష్వ హవ్యమ్॥' ఇతి। లిఙ్గే తు నారాయణపదే రుద్రం

శివమితి వదేత్। తతోఽశ్వత్థపర్ణే 'భూర్భువఃస్వరోమ్' ఇతి హుతశేషం నిధాయ ప్రదక్షిణీకృత్య 'విశ్వభుజే సర్వభుజే ఆత్మనే పరమాత్మనే నమః' ఇతి నత్వా ఆచార్యాయ శతం తదర్ధం తదర్ధం ద్వాదశ త్రిస్ర ఏకాం వా గాం దత్త్వా ఋత్విగ్భ్యోఽపి దక్షిణాం దత్త్వా శతం ద్వాదశ వా బ్రాహ్మణాన్ భోజయేదితి సంక్షేపః। ప్రాసాదమాత్రే నూతనే తు మాత్స్యోక్తజలాశయప్రతిష్ఠావిధిమేవ కుర్యాత్। గోరుత్తారణపాత్రీప్రక్షేపాది తు న భవతి ద్వారలోపాత్। వారుణహోమస్థానే వాస్తుహోమః। అన్యత్తద్వదేవ॥

ఇతి భట్టకమలాకరకృతౌ లిఙ్గార్చాప్రతిష్ఠావిధిః॥

అథ పునఃప్రతిష్ఠా। తామధికృత్య హయశీర్షపఞ్చరాత్రే- 'చాణ్డాలమద్యసంస్పర్శదూషితా వహ్నినాఽథవా। అపుణ్యజనసంస్పృష్టా విప్రక్షతజదూషితా॥' సంస్కార్యేతి శేషః। పదార్థాదర్శే బ్రాహ్మే- 'ఖణ్డితే స్ఫుటితే దగ్ధే భ్రష్టే మానవివర్జితే। యాగహీనే పశుస్పృష్టే పతితే దుష్టభూమిషు॥ అన్యమన్త్రార్చితే చైవ పతితస్పర్శదూషితే। దశస్వేతేషు నో చక్రుః సన్నిధానం దివౌకసః॥' యాగః=పూజా, పశుః=గర్దభాదిః। పఞ్చరాత్రే - 'ఖణ్డితా స్ఫుటితా దగ్ధా యస్మాదర్చా భయావహా। తస్మాత్సముద్ధరేత్తాం తు పూర్వోక్తవిధినా నరః॥' అర్చాభఙ్గాదావుపవాసః కార్యః; 'న రాజ్ఞో విప్లవేఽశ్నీయాత్సురార్చావిప్లవే తథా।' ఇతి విష్ణుధర్మోక్తేః। సిద్ధాన్తశేఖరే– 'చౌరచణ్డాలపతితశ్వోదక్యాస్పర్శనే సతి। శవాద్యుపహతౌ చైవ ప్రతిష్ఠాం పునరాచరేత్॥' పఞ్చరాత్రే- 'అఙ్గాదఙ్గాదిసంధానే ప్రతిష్ఠాం పునరాచరేత్। జలాధివాసరహితాం నేత్రోన్మీలనవర్జితామ్॥' శుద్ధివివేకే విష్ణుః- 'ద్రవ్యవత్కృతశౌచానాం దేవతార్చానాం భూయః ప్రతిష్ఠాపనేన శుద్ధిః' ఇతి। అర్చాః=ప్రతిమాః తద్ద్రవ్యస్య తామ్రాదేరుక్తశౌచం కృత్వా పునఃప్రతిష్ఠాం కుర్యాదిత్యర్థః। స్మృత్యర్థసారేఽప్యేవమ్।

తద్విధిర్బౌధాయనసూత్రే- 'పూర్వప్రతిష్ఠితస్యాబుద్ధిపూర్వమేకరాత్రం ద్విరాత్రమేకమాసం ద్విమాసం వాఽర్చనాది-పునఃప్రతిష్ఠా- విచ్ఛేదే శూద్రరజస్వలాద్యుపస్పర్శనే పూర్వోక్తే కాలే పుణ్యాహం వాచయిత్వా యుగ్మాన్బ్రాహ్మణాన్భో-విధిః। జయిత్వా నిశాయాం జలాధివాసం కృత్వా శ్వోభూతే కలశపూర్ణేన పఞ్చగవ్యేన తత్తన్మన్త్రైః స్నాపయిత్వాఽన్యం కలశం శుద్ధోదకేనాపూర్య తస్మిన్నవరత్నాని ప్రక్షిప్య తం కలశం తత్తద్గాయత్ర్యాష్టసహస్రమష్టశతమష్టావిశతివారం వాఽభిమన్త్ర్య తేనోదకేన దేవం స్నాపయేత్, తతః శుద్ధోదకేన స్నాపయేదష్టసహస్రమష్టశతమష్టావిశతిం వా పురుషసూక్తేన మూలమన్త్రేణ చ। తతః పుష్పాణి దత్త్వా యథాసంభవమర్చయిత్వా గుడౌదనం నివేదయేత్, ఇతి। బుద్ధిపూర్వం తు విచ్ఛేదే పూర్వోక్తాం ప్రతిష్ఠాం పునః కుర్యాత్ పూర్వోక్తవిష్ణువచనాత్। ఇదం మలమాసశుక్రాస్తాదావపి కార్యమితి మదనరత్నే హేమాద్రౌ చ। దేవార్చాప్రాసాదభేదనే

తు శూలపాణౌ కాశ్యపః- 'వాపీకూపారామసేతుసభాతడాగవప్రదేవతాయతనభేదనే ప్రాయశ్చిత్తం చతస్ర ఆజ్యాహుతీర్జుహుయాత్। 'ఇదం విష్ణుః', 'మానస్తోకే', 'విష్ణోః కర్మాణి', 'పాదోఽస్య' ఇతి, 'యాం దేవతాముత్పాదయతి తస్యై దేవతాయై బ్రాహ్మణాన్భోజయేత్' ఇతి। శఙ్ఖలిఖితౌ- 'ప్రతిమారామకూపసంక్రమ-ధ్వజసేతునిపాతభఙ్గేషు తత్సముత్థానం ప్రతిసంస్కారోఽష్టశతం చ నిపాతితానామ్' ఇతి। సముత్థానం=ప్రతిక్రియా, ప్రతిసంస్కారః=పునఃప్రతిష్ఠా, అష్టశతం పణా దణ్డశ్చేత్యర్థః॥

అథ జీర్ణోద్వారః। స చ లిఙ్గాదౌ దగ్ధే భగ్నే చలితే వా కార్యః। అయం చానాదిసిద్ధప్రతిష్ఠితలిఙ్గాదౌ భఙ్గాదిదుష్టేఽపి న కార్యః। తత్ర తు మహాభిషేకం కుర్యాదితి త్రివిక్రమః। కర్తా 'అముకదేవస్య జీర్ణోద్ధారం కరిష్యే' ఇత్యుక్త్వా పుణ్యాహం వాచయిత్వా నాన్దీశ్రాద్ధాన్తం కృత్వా ఆచార్యమృత్విజశ్చ వృత్వా పీఠే మణ్డలదేవతా ఆవాహ్య, లిఙ్గే ఓం వ్యాపకేశ్వర హృదయాయ నమః।

ఓం వ్యాపకేశ్వర శిరసే స్వాహా, ఇత్యేవం షడఙ్గం కృత్వా దేవతాన్తరే మూలమన్త్రేణ షడఙ్గం కృత్వా అర్చయేత్।అఘోరమన్త్రం అష్టోత్తరశతం జప్త్వాఽగ్ని ప్రతిష్ఠాప్యాఘోరేణ ఘృతసర్షపైః సహస్రం హుత్వా ఇన్ద్రాదిభ్యో నామ్నా బలిం దత్త్వా జీర్ణదేవం ప్రణవేన సంపూజ్య సాజ్యతిలైర్బ్రహ్మాదిమణ్డలదేవతానాం హోమం పూర్వోక్తం కృత్వా దేవం ప్రార్థయేత్। 'జీర్ణ-భగ్నమిదం దేవ సర్వదోషావహం నృణామ్। అస్యోద్ధారే కృతే శాన్తిః శాస్త్రేఽస్మిన్కథితా త్వయా॥ జీర్ణోద్ధారవిధానం చ నృపరాష్ట్రహితావహమ్। తదధస్తిష్ఠతాం దేవ ప్రహరామి తవాజ్ఞయా॥' ఇతి। తతః క్షీరాజ్యమధుదూర్వాభిః సమిద్భిశ్చాష్టోత్తరసహస్రం అష్టోత్తరశతం వా దేవమన్త్రేణ హుత్వాఽఙ్గానాం దశాంశేన లిఙ్గ-చాలనార్థ సహస్రం శతం వా పాయసేన హుత్వా లిఙ్గం ప్రార్థయేత్। 'లిఙ్గరూపం సమాగత్య యేనేదం సమధిష్ఠితమ్।యాయాస్త్వం సంమితం స్థానం సంత్యజ్యైవ శివాజ్ఞయా॥ అత్ర స్థానే చ యా విద్యా సర్వవిద్యేశ్వరైర్యుతా। శివేన సహ సంతిష్ఠ ' ఇతి మన్త్రితజలేనాభిషిచ్య విసర్జయేత్। తతోఽస్త్రమన్త్రితేన ఖనిత్రేణ ఖాత్వా లిఙ్గమాదాయ నద్యాదౌ వామదేవేన లిఙ్గం, ప్రణవేన మూర్తి క్షిపేత్। దారుజం తు మధునాఽభ్యజ్యాఘోరేణ దహేత్। హేమరత్నాదిమయం తు దగ్ధం చలితం వా పునస్తత్రైవ స్థాపయేత్। తతః శాన్త్యై అఘోరేణ తిలైః సహస్రం హుత్వా ప్రార్థయేత్। 'భగవన్భూతభవ్యేశ లోకనాథ జగత్పతే। జీర్ణలిఙ్గసముద్ధారః కృతస్తవాజ్ఞయా మయా॥ అగ్నినా దారుజం దగ్ధం క్షిప్తం శైలాదికం జలే। ప్రాయశ్చిత్తాయ దేవేశ అఘోరాస్త్రేణ తర్పితమ్॥ జ్ఞానతోఽజ్ఞానతో వాపి యథోక్తం న కృత యది। తత్సర్వం పూర్ణమేవాస్తు త్వత్ప్రసాదాన్మహేశ్వర॥' తతో యజమానః ప్రార్థయేత్। 'గోవిప్రశిల్పిభూతానామాచార్యస్య చ యజ్వనః। శాన్తిర్భవతు దేవేశ అచ్ఛిద్రం జాయతామిదమ్॥' మూర్తౌ తు విశేషః- 'త్వత్ప్రసాదేన నిర్విఘ్నం దేహం నిర్మాయయత్యసౌ। వాసం కురు సురశ్రేష్ఠ తావత్త్వం

చాల్పకే గృహే॥ వసన్క్లేశం సహిత్వేహ మూర్తి వై తవ పూర్వవత్॥ యావత్కారయతే భక్తః కురు తస్య చ వాఞ్ఛితమ్॥' ఇతి। తతో నవాం మూర్తి లిఙ్గం వా కృత్వోక్తవిధినా స్థాపయేత్। మూలం త్వగ్నిపురాణే స్పష్టమ్।

ఇతి జీర్ణోద్ధారః॥

అథ తులసీగ్రహణమ్। దేవయాజ్ఞికకృతం స్మృతిసారే-- 'వైధృతౌ చ వ్యతీపాతే భౌమభార్గవభానుషు। పర్వద్వయే చ సంక్రాన్తౌ ద్వాదశ్యాం సూతకద్వయే॥ తులసీం యే విచిన్వన్తి తే ఛిన్దన్తి హరేః శిరః॥' విష్ణుధర్మోత్తరే- 'రవివారం వినా దూర్వాం తులసీ ద్వాదశీ వినా। జీవితస్యావినాశాయ ప్రవిచిన్వీత ధర్మవిత్॥' తథా- 'సంక్రాన్తావర్కపక్షాన్తే ద్వాదశ్యాం నిశి సన్ధ్యయోః। యైశ్ఛిన్నం తులసీపత్రం తైశ్ఛిన్నం హరిమస్తకమ్॥' పాద్మే- 'ద్వాదశ్యాం తులసీపత్రం ధాత్రీపత్రం చ కార్తికే। లునాతి స నరో గచ్ఛేన్నిరయానతిగర్హితాన్॥' రుద్రయామలే- 'ద్వాదశ్యాం చ దివా స్వాపస్తులస్యవచయస్తథా। విష్ణోశ్చైవ దివా స్నానం వర్జనీయం సదా బుధైః॥' విష్ణుధర్మే- 'న ఛిన్ద్యాత్తులసీం విప్రో ద్వాదశ్యాం వైష్ణవః క్వచిత్। దేవార్థే తులసీచ్ఛేదో హోమార్థే సమిధాం తథా॥ ఇన్దుక్షయే న దుష్యేత గవార్థే తు తృణస్య చ॥' గ్రహణమన్త్రస్తు పాద్మే- 'తులస్యమృతజన్మాసి సదా త్వం కేశవప్రియే। కేశవార్థం విచిన్వామి వరదా భవ శోభనే॥' ఇతి। పారిజాతే దక్షః- 'సమిత్పుష్పకుశాదీనాం ద్వితీయః ప్రహరో మతః'॥

అథ పుష్పాదేః పర్యుషితత్వమ్। భార్గవార్చనే భవిష్యే- 'ప్రహరం తిష్ఠతే జాతీ కరవీరమహర్నిశమ్। తులస్యాం బిల్వపత్రేషు సర్వేషు జలజేషు చ॥ న పర్యుషితదోషోఽస్తి మాలాకారగృహేఽపి చ॥' బృహన్నారదీయే- 'వర్జ్యం పర్యుషితం పుష్పం వర్జ్య పర్యుషితం జలమ్। న వర్జ్యం విప్లుసీపత్రం న వర్జ్యం జాహ్నవీజలమ్॥' తత్రైవ పాద్మే- 'తులసీ పర్యుషితా నైవ బిల్వం తు త్రిదినావధి। పద్మం పఞ్చదినాత్త్యాజ్యం శేషం పర్యుషితం విదుః॥' స్కాన్దే- 'పాలాశం దినమేకం తు పఙ్కజం చ దినత్రయమ్। పఞ్చాహం బిల్వపత్రం చ దశాహం తులసీదలమ్॥' పదార్థాదర్శే బోపదేవస్త్వన్యథాహ- 'బిల్వాపామార్గజాతీతులసిశమిశతాకేతకీభృఙ్గదూర్వామన్దామ్భోజాహిదర్భా మునితిలత-సరబ్రహ్మకహ్లారమల్లయః। చమ్పాశ్వారాతికుమ్భీదమనమరుబకా బిల్వతోఽహాని శస్తాస్త్రింశ ౩౦ త్ర్యే ౩ కా ౧ ర్య ౬ రీ ౬ శో ౧౧ దధి ౪ నిధి ౯ వసు ౮ భూ ౧ భూ ౧ యమా ౨ భూయ ఏవమ్॥' అస్యార్థః- శతా=శతావరీ, మన్దః=మన్దారః, అహిః=నాగకేశరః, మునిః=అగస్త్యః, అశ్వారాతిః=కరవీరః, కుమ్భీ=పాటలేతి కైదేవనిఘణ్టుః, అరయః=షట్, ఈశాః=ఏకాదశ, ఉదధయః=చత్వారః, నిధయః=నవ, వసవః=అష్టౌ, భూ=ఏకః, యమౌ=ద్వౌ, బిల్వమారభ్యాఽహిపర్యన్తం గణయిత్వా దర్భమారభ్య పునస్త్రింశదాది గణయేదిత్యర్థః।

ఏతద్దినోత్తరం పర్యుషితానీత్యర్థః। టోడరానన్దే స్కాన్దే దమనముపక్రమ్య- 'తస్య మాలా భగవతః పరమప్రీతికారిణీ। శుష్కా పర్యుషితా వాపి న దుష్టా భవతి క్వచిత్॥' తిథితత్త్వే మాత్స్యే- 'బిల్వపత్రం చ మాధ్యం చ తమాలామలకీదలే। కహ్లారం తులసీ చైవ పద్మం చ మునిపుష్పకమ్॥ ఏతత్పర్యుషితం న స్యాత్కుశాశ్చ కలికాస్తథా॥' స్మృతిసారావల్యామ్- 'జలజానాం చ సర్వేషాం పత్రాణామహతస్య చ। కుశపుష్పస్య రజతసువర్ణకృతయోరపి॥ న పర్యుషితదోషోఽస్తి తీర్థతోయస్య చైవ హి। ముకులైర్నార్చయేద్దేవం పఙ్కజైర్జలజైర్వినా॥'

అథ శివనిర్మాల్యనిర్ణయః। సిద్ధాన్తశేఖరే– 'ధరాహిరణ్యగోరత్నతామ్రరౌప్యాంశుకాదికాన్। విహాయ శేషం నిర్మాల్యం చణ్డేశాయ నివేదయేత్॥ అన్యదన్నాది పానీయం తామ్బూలం గన్ధపుష్పకమ్। దద్యాచ్చణ్డాయ నిర్మాల్యం శివభుక్తం తు సర్వశః॥ ఆచార్యశివచణ్డానామాజ్ఞాభఙ్గే తు లక్షకమ్। ధనస్య భక్షణే తేషాం పాదోనం లక్షమీరితమ్॥ నిర్మాల్యే భక్షితే లక్షపాదతః శుద్ధిరీరితా। దానం చ భక్షణసమం తదర్ధం తదుపేక్షణే॥ అకామాద్భక్షణే యద్వా నిర్మాల్యస్య జపేత్సుధీః। బ్రహ్మపఞ్చకసాహస్రం ధర్మేణ సహితం తతః। కామతో భక్షణే దీక్షా ప్రాయశ్చిత్తం న చాన్యతః। నిర్మాల్యలఙ్ఘనేఽఘోరం ప్రజపేదయుతం తతః॥ స్పర్శశ్చ లఙ్ఘనసమో విక్రయో భక్షణేన చ॥' స్మృత్యర్థసారేఽపి- 'శైవసౌరనిర్మాల్యనైవేద్యభక్షణే చాన్ద్రమ్, అభ్యాసే ద్విగుణమ్, మత్యాభ్యాసే ప్రతపనమ్। అన్యనిర్మాల్యేఽప్యనపద్యేవమ్' ఇతి। - ఇదం చ జ్యోతిర్లిఙ్గాద్యతిరిక్తవిషయమ్। తథా చ పురుషార్థప్రబోధే భవిష్యే- 'జ్యోతిర్లిఙ్గం వినా లిఙ్గం యః పూజయతి సత్తమః। తస్య నైవేద్యనిర్మాల్యభక్షణాత్తప్తకృచ్ఛ్రకమ్॥ శాలగ్రామోద్భవే లిఙ్గే బాణలిఙ్గే స్వయంభువి। రసలిఙ్గే తథార్షే చ సురసిద్ధప్రతిష్ఠితే॥ హృదయే చన్ద్రకాన్తే చ స్వర్ణరౌప్యాదినిర్మితే॥ శివదీక్షావతా భక్తేనేదం భక్ష్యమితీర్యతే॥' తథా- 'బాణలిఙ్గే స్వయంభూతే చన్ద్రకాన్తే హృది స్థితే। చాన్ద్రాయణసమం జ్ఞేయం శంభోర్నైవేద్యభక్షణమ్॥ లిఙ్గే స్వయంభువే బాణే రత్నజే రసనిర్మితే। సిద్ధప్రతిష్ఠితే చైవ న చణ్డాధికృతిర్భవేత్॥ యత్ర చణ్డాధికారోఽస్తి తద్భోక్తవ్యం న మానవైః। చణ్డాధికారో నో యత్ర భోక్తవ్యం తత్ర భక్తితః॥' త్రైవిక్రమ్యామ్- 'బాణలిఙ్గే చ లౌహే చ సిద్ధలిఙ్గే స్వయంభువి। ప్రతిమాసు చ సర్వాసు న చణ్డోఽధికృతో భవేత్॥' అత్ర 'బ్రహ్మహాపి శుచిర్భూత్వా నిర్మాల్య యస్తు ధారయేత్। తస్య పాపం మహచ్ఛీఘ్రం నాశయిష్యే మహావ్రతే॥' ఇతి స్కాన్దాదశుచినా న గ్రాహ్యం శివనిర్మాల్యం, కింతు స్నాత్వేతి స్మార్తాః। అనుపనీతేన న గ్రాహ్యమితి శ్రీదత్తాః। శివదీక్షాహీనైర్న గ్రాహ్యమితి శైవాః। తిథితత్త్వే హేమాద్రౌ పరిశిష్టే- 'అగ్రాహ్యం శివనైవేద్యం పత్రం పుష్పం ఫలం జలమ్। శాలగ్రామశిలాసఙ్గాత్సర్వం యాతి పవిత్రతామ్॥' పఞ్చాయతనపూజాయాం తన్త్రేణ చ నివేదితమిత్యర్థః॥ శివపురాణే- 'యే వీరభద్రశపితాః శివభక్తిపరాఙ్ముఖాః। శంభోరన్యత్ర దేవేషు యే భక్తా యే న దీక్షితాః॥ తేషామనర్హమీశస్య తత్ప్రసాదచతుష్టయమ్॥' కాశీఖణ్డే- 'జలస్య ధారణం మూర్ధ్ని విశ్వేశస్నానజన్మనః। ఏష జాలన్ధరో బన్ధః సమస్తసురవల్లభః॥' తథా- 'స్నాపయిత్వా విధానేన

యో లిఙ్గస్నపనోదకమ్। త్రిః పిబేత్త్రివిధం పాపం తస్యేహాశు వినశ్యతి॥ లిఙ్గస్నపనవార్భిర్యః కుర్యాన్మూర్ధ్న్యభిషేచనమ్। గఙ్గాస్నానఫలం తస్య జాయతేఽత్ర విపాప్మనః॥' ఇదం పూర్వవాక్యవశాద్విశ్వేశ్వరవిషయమితి కేచిత్। కాశీస్థపురాణప్రసిద్ధసర్వలిఙ్గ-విషయం, కాశీఖణ్డే రత్నేశ్వరాఖ్యానే తథైవ దర్శనాదిత్యన్యే॥

అథ కృషిః। రాజమార్తణ్డః-
'ఋక్షేపూత్తరపౌష్ణవైష్ణవమఘామూలానురాధాశ్వినీప్రాజాపత్యకరద్విదైవత-గురుప్రాలేయపాదేషు చ। నిర్ఘోషైర్వృషభైర్ధ్వజైశ్చ సుమనోమాలాభిరభ్యచితైర్దత్త్వా క్షేత్రపతేర్బలిం హలధరః క్షేత్రం తతః కర్షయేత్॥ ప్రాజేశశ్రవణోత్తరాదితిమఘామార్తణ్డతిష్యాశ్వినీ పౌష్ణానుష్ణమరీచయః శతభిషక్ స్వాతీ విశాఖా తథా। జీవార్కేన్దుసితేన్దునన్దనదినే లగ్నే చ సౌమ్యోదయే సస్యానాం వపనే తథైవ లవనే శస్తాస్తథా రోపణే॥' చణ్డేశ్వరః- 'హస్తచిత్రాదితిస్వాతీరేవత్యాం శ్రవణత్రయే। స్థిరలగ్నే గురోర్వారే బీజం ధార్యం జ్ఞశుక్రయోః॥' 'ఓంధనదాయ సర్వలోకహితాయ దేహి మే ధాన్యం స్వాహా'। లేఖయిత్వా ఇమం మన్త్రం ధాన్యాగారే నిధాపయేత్। సస్య-వృద్ధిం పరాం కుర్యాత్పూజితాం ప్రతిపూజయేత్॥ దక్షిణదిఙ్గమనం గమనమభినవాసు నారీషు। వ్యయమపి సస్యధనానాం న బుధా బుధవాసరే కుర్యుః॥ శనివారే చ నో కార్యో ధనధాన్యబ్యయో బుధైః॥'

అథ వస్త్రమ్। శ్రీపతిః - 'రోహిణీషు కరపఞ్చకేఽశ్విభే త్ర్యుత్తరాసు చ పునర్వసుద్వయే। రైవతీషు వసుదైవతే చ మే నవ్యవస్త్రపరిధానమిష్యతే॥ జీర్ణం రవౌ సతతమమ్బుభిరార్ద్రమిన్దౌ భౌమే శుచే బుధదినే తు భవేద్ధనాయ। జ్ఞానాయ మన్త్రిణి భృగౌ ప్రియసంగమాయ మన్దే మలాయ చ నవామ్బరధారణం స్యాత్॥ రోహిణీగురుపునర్వసూత్తరే యా బిభర్తి నవవస్త్రభూషణే। సా న యోషిదవలమ్బతే పతిం స్నానమాచరతి వారుణేఽపి యా॥'

అథాలంకారవలయాది। దైవజ్ఞవల్లభః- 'నాసత్యపూషవసుభిః కరపఞ్చకేన మార్తణ్డభౌమగురుదాన-వమన్త్రివారే। ముక్తాసువర్ణమణివిద్రుమశఙ్ఖదన్తరక్తామ్బరాణి విధృతాని భవన్తి సిద్ధ్యై॥' జ్యోతిర్నిబన్ధే- 'హస్తానురాధమృగపూషధనిష్ఠయుక్తచిత్రోత్తరాసు చ పునర్వసురోహిణీషు। లగ్నే స్థిరే రవిసుతేన్దుజజీవవారే హేమాదిధారణవిధిః కథితో నరాణామ్॥' తత్రైవ శ్రీపతిః- 'పౌష్ణాశ్వినీవసుకరాదిషు పఞ్చభేషు కౌసుమ్భహేమమణివిద్రుమకాచశఙ్ఖాః। నార్యా ధృతాః సుతసుఖార్థకరా భవన్తి

బ్రాహ్మోత్తరాదితి-గురుష్వసుఖాయ భర్తుః॥' తత్రైవ- 'శఙ్ఖాదివరరత్నాని పుష్యాదిత్యుత్తరాసు చ। రోహిణ్యాం నైవ గృహ్ణీత భర్తుర్జీవితకాఙ్క్షిణీ॥'

అథ సూచీకర్మ। 'వాసవాదితిభత్వాష్ట్రమైత్రచన్ద్రాశ్వినీషు చ। సూచీకర్మ తనుత్రాణమేభిర్ఋక్షైః ప్రశస్యతే॥'

అథ శయ్యా। 'హస్తాదితిబ్రహ్మగురూత్తరాణి పౌష్ణాశ్విమూలేన్దుభచిత్రభాని వారేషు జీవేన్దుసితేన్దుజానాం శయ్యాసనారమ్భణముత్తమం స్యాత్॥'

అథ శస్త్రధారణమ్। 'పుష్యే చాదితిచిత్రపద్మతనయే శక్రోత్తరారేవతీస్వాతీవాజివిశాఖమిత్రసహితే భానౌ గురౌ భార్గవే। కుమ్భే కీటగృహే వృషే మృగపతౌ చేన్దౌ శుభైర్వీక్షితే సన్నాహః శరఖడ్గకున్తఛురికా ధార్యా నృపాణాం హితాః॥'

అథ స్వామిసేవా। చణ్డేశ్వరః- 'రోహిణ్యుత్తరపౌష్ణేషు వసువారుణయోరపి। సేవేత స్వామినం భృత్యః శుభవారోదయే తథా॥' జ్యోతిర్నిబన్ధే- 'దాసీదాసాదిభృత్యానాం కుర్యాత్సంగ్రహణం బుధైః। స్థిరలగ్నే శుభైర్దృష్టే మన్దవారే విశేషతః॥

అథ గజాశ్వదోలాః। స ఏవ- 'పౌష్ణప్రజేశాదితిభద్వయాని హస్తాదిషట్కశ్రవణోత్తరాణి। దోలాది-మాతఙ్గతురఙ్గమాణామారోహణేఽభీష్టఫలప్రదాని॥'

అథ నృత్యమ్। 'హస్తః పుష్యో వాసవం రోహిణీ చ జ్యేష్ఠా పౌష్ణం వారుణం చోత్తరాశ్చ। పూర్వచార్యైః కీర్తితశ్చక్రవర్తీ నృత్యారమ్భే శోభనోఽయం భవర్గః॥'

అథ రాజదర్శనమ్। శ్రీపతిః -'మృగాశ్వితిష్యశ్రవణశ్రవిష్ఠహస్తధ్రువత్వాష్ట్రభపుష్భాని। మైత్రేణ యుక్తాని నరేశ్వరాణాం విలోకనే భాని శుభప్రదాని॥'

అథ క్రయవిక్రయౌ। 'భాద్రద్వయత్రిదశమన్త్రిదివాకరేషు మూలానిలోత్తరతురంగమరేవతీషుం । సారఙ్గపాణి-రజనీకరమైత్రభేషు లాభః సదైవ భవతి

క్రయవిక్రయాభ్యామ్॥' వస్త్రే తు- 'చిత్రా శతభిషా స్వాతీ రేవతీ చాశ్వినీ శుభా। శ్రవణశ్చ తథా ప్రోక్తా వస్త్రాణాం క్రయణే శుభాః॥'

అథ సేతుః । 'స్వాతీయుక్తే మన్దవారే వృషలగ్నే శుభే దినే। సేతూనాం బన్ధనం కార్యం ధ్రువభే చార్కజీవయోః॥'

అథ పశుకృత్యమ్। శ్రీపతిః- 'చిత్రోత్తరావైష్ణవరోహిణీషు చతుర్దశీదర్శదినాష్టమీషు। స్థానప్రవేశం గమనం విదధ్యాత్ పుమాన్ పశూనాం న కదాచిదేవ॥' చణ్డేశ్వరః- 'హస్తమూలవిశాఖాసు రేవత్యాం శ్రవణే తథా। మైత్రే చ వారుణే శ్రేష్ఠం పశుక్రయణముచ్యతే॥ పూర్వాత్రయామృతమయూఖహుతాశనేషు ఇన్ద్రాగ్నివాజివసువారుణశంకరేషు। ఏతేషు గోమహిషదన్తితురఙ్గమాదినానాప్రకారపశుజాతిగతిః ప్రశస్తా॥'

అథ గజదన్తచ్ఛేదః। జ్యోతిర్నిబన్ధే- 'త్వాష్ట్రే వైష్ణవ అశ్విన్యామాదిత్యే వసుదైవతే। దన్తినాం శుభదం కర్మ పుష్యే హస్తే చ కర్తనమ్॥'

అథ నిక్షేపః। 'భరణీ త్రీణి పూర్వాణి ఆర్ద్రాశ్లేషా మఘా తథా। చిత్రా జ్యేష్ఠా విశాఖా చ మూలం మృగపునర్వసూ॥ ఏభిర్దత్తం ప్రయుక్తం చ యద్యన్నిక్షిప్యతే ధనమ్। పృష్ఠతో ధావమానస్య ధనినో నోపపద్యతే॥'

అథ ఋణమోక్షః। శ్రీధరః- 'వాగీశమన్దదివసాంశకలగ్నయుక్తే రిక్తాసు మన్దదివసే కులికోదయే చ। మైత్రద్వితీయపదమైత్రముహూర్తయుక్తే రాశ్యుద్గమే చ ఋణమోక్షముశన్తి సన్తః॥'

అథ రాజముద్రా। 'మృదుధ్రువక్షిప్రచరేషు భేషు యోగే ప్రశస్తే శనిచన్ద్రవర్జమ్। వారే తిథౌ పూర్ణజయాహ్వయే చ ముద్రాప్రతిష్ఠా శుభదా హి రాజ్ఞామ్॥'

అథ నౌః। చణ్డేశ్వరః- 'పౌష్ణాశ్వినీతురగవారుణమిత్రచిత్రాశీతోష్ణరశ్మివసవోఽనలవన్త్యమూని। వారే చ జీవభృగునన్దనకే ప్రశస్తే నౌకాదిసంఘటనవాహనమేషు కుర్యాత్॥

అథ భోగః। 'గురుభరవిభానురాధావిధాతృపౌష్ణాశ్విరోహిణీషు స్యాత్। స్వాత్యుత్తరాసు కుర్యాచ్ఛయనాసన-భోగభోగాది॥'

అథ శ్మశ్రుకర్మ। శ్రీపతిః- 'పుష్యే పౌష్ణే చాశ్వినీష్వైన్దవే చ శాక్రే హస్తాద్యే త్రికే భేఽప్యదిత్యామ్। క్షౌరం కార్యం వైష్ణవాదిత్రయే చ ముక్త్వా భౌమాదిత్యపాతఙ్గివారాన్॥ న స్నాతభుక్తోత్కటభూషితానామభ్యక్తయాత్రా-సమరోత్సుకానామ్। క్షౌరం విదధ్యాన్నిశి సంధ్యయోర్వా జిజీవిషూణాం నవమే న చాహ్ని॥' త్రిస్థలీసేతౌ వృద్ధగార్గ్యః- 'రవ్యారసౌరవారేషు రాత్రౌ పాతే వ్రతాహని। శ్రాద్ధాహఃప్రతిపద్రిక్తాభద్రాః క్షౌరేషు వర్జయేత్॥' గార్గ్యః- 'షష్ఠ్యమాపూర్ణిమాపాతచతుర్దశ్యష్టమీ తథా। ఆసు సన్నిహితం పాపం త్రిషు తైలే భగే క్షురే॥' రాజమార్తణ్డః- 'దేవకార్యే పితుః శ్రాద్ధే రవేరంశపరిక్షయే। క్షౌరకర్మ న కుర్వీత జన్మమాసే చ జన్మభే॥' బృహస్పతిః- 'రాజకార్యే నియుక్తానాం నరాణాం భూపజీవినామ్। శ్మశ్రులోమనఖచ్ఛేదే నాస్తి కాలవిశోధనమ్॥' తథా- 'క్షౌరం నైమిత్తికం కార్యం నిషేధే సత్యపి ధ్రువమ్। పిత్రాదిమృతిదీక్షాసు ప్రాయశ్చిత్తే చ తీర్థకే॥' కేచిత్తూత్తరార్ధమన్యథా పఠన్తి- ముణ్డనస్య నిషేధేఽపి కర్తనం తు విధీయతే।' ఇతి। నారదః- 'నృపవిప్రాజ్ఞయా యజ్ఞే మరణే బన్ధమోక్షణే। ఉద్వాహేఽఖిలవారర్క్షే తిథిషు క్షౌరమిష్టదమ్॥' భారతే- 'ప్రాఙ్ముఖః శ్మశ్రుకర్మాణి కారయీత సమాహితః। ఉదఙ్ముఖోఽథవా భూత్వా తథాయుర్విన్దతే మహత్॥' అపరార్కే- 'ఉదఙ్ముఖః ప్రాఙ్ముఖో వా వపనం కారయేత్సుధీః। కేశశ్మశ్రులోమనఖాన్యుదక్సంస్థాని వాపయేత్॥ దక్షిణం కర్ణమారభ్య ధర్మార్థే పాపసంక్షయే। శిఖాద్యే నవసంస్కారే శిఖాద్యన్తం శిరో వపేత్॥' యతీనాం తు విశేషో నిగమే- 'కక్షోపస్థశిఖావర్జమృతుసంధిషు వాపయేత్।' ఇతి। అన్యేఽపి విధిప్రతిషేధాః ప్రాగుక్తాః।

అథేన్ధనసంగ్రహః:-
'బ్రహ్మానిలార్కమఘమూలత్రిపూర్వరౌద్రపౌష్ణానురాధగురువిష్ణువిశాఖయుక్తే। వారే కుజార్కభృగునన్దనసోమజానాం శ్రేష్ఠేన్ధనస్య కరణం భవతి ప్రశస్తమ్॥'

అథ నవాన్నమ్। శ్రీపతిః- 'రేవతీశ్రుతిపునర్వసుహస్తబ్రాహ్మతః పృథగపి ద్వితయే చ। ఇన్ద్యుత్తరేషు గదితం పృథుకానాం ప్రాశనం నవనవాన్నవిధానమ్।।'

అథ నవభోజనపాత్రమ్। జ్యోతిర్నిబన్ధే- 'భోజ్యపాత్రం సుధాసిన్ధౌ ఘటయేద్వా సమాహరేత్। తత్రాన్నప్రాశనప్రోక్తే కాలే భోజనమాచరేత్॥'

అథ నవపర్ణఫలాదిభక్షణమ్। చణ్డేశ్వరః- 'మూలాశ్విమైత్రకరతిష్యహరీన్ద్రభేషు పౌష్ణోత్తరైన్దవపునర్వసువాసవేషు। వారేషు భూమితనయార్కజవారవర్జం తామ్బూలనూతనఫలాద్యశనం హితాయ॥'

అథ హోమే ఆహుతిపాతః। జ్యోతిషే– 'తరణివిద్భృగుభాస్కరిచన్ద్రమాః కుజసురేజ్యవిధుంతుదకేతవః। రవిభతో దినభం గణయేత్క్రమాత్ ప్రతిఖగం త్రితయం త్రితయం న్యసేత్॥ దినకరార్కితమఃకుజకేతవో హుతభుజే న శుభాస్త్వితరే శుభాః। దహనచక్రమిదం ప్రవిలోక్యతాం హవనకర్మణి సర్వసమృద్ధయే॥' అత్ర శాన్తిరుక్తా విష్ణుధర్మే- 'క్రూరగ్రహముఖే చైవ సంజాతే హవనే శుభే। శాన్తిం విధాయ గాం దద్యాద్బ్రాహ్మణాయ కుటుమ్బినే॥ ఆయసీం ప్రతిమాం కృత్వా నిక్షిపేత్తామధోముఖీమ్। గోమూత్రమధుగన్ధాద్యైరర్చితాం ప్రతిమాం తతః॥ స్వస్థాం నిధాయ సంపూజ్య తత్ర హోమో విధీయతే॥ అత్రాపవాదః క్రియాసారే- 'నిత్యే నైమిత్తికే దుర్గాహోమాదౌ న విచారయేత్।'

జ్వరాదౌ నక్షత్రవశాత్ఫలం పరిహారశ్చ।—

అథ జ్వరాదౌ ఫలమ్। శ్రీపతిః- 'ఖాత్యాశ్లేషారౌద్రపూర్వాసు శాక్రే రోగోత్పత్తిర్జాయతే యస్య పుంసః। తద్భైషజ్యవ్యాపృతో నిష్ప్రయత్నః స్యాద్ధుగ్ధాబ్ధేర్లబ్ధజన్మాపి వైద్యః॥ వ్యాధ్యుత్పత్తిర్యస్య పౌష్ణే సమైత్రే ప్రాణత్రాణం జాయతే తస్య కృచ్ఛ్రాత్। వైశ్వే సౌమ్యే రోగముక్తిస్తు మాసాద్వింశత్యా స్యాద్వాసరాణాం మఘాసు॥ పక్షాద్ధస్తే వాసవే సద్విదైవే మూలాశ్విన్యోరగ్నిధిష్ణ్యే నవాహాత్। యామ్యే త్వాష్ట్రే వైష్ణవే వారుణే చ నైరుజ్యం స్యాన్నూనమేకాదశాహాత్॥ ఆహిర్బుధ్న్యే తిష్యసంజ్ఞే యమాఖ్యే ప్రాజాపత్యాదిత్యయోః సప్తరాత్రాత్। రోగాన్ముక్తిర్జాయతే మానవానాం నిఃసందిగ్ధం జల్పితం గర్గముఖ్యైః॥' జ్యోతిషే– 'ఏకాహో నిధనం దశాహమనిలాద్వాణా వియత్పర్వతాః సప్తాజ్కా విలయశ్చ మాసయుగులం మాసో మృతిః పక్షకః। ద్వౌ మాసావథ వింశతిర్దశ నిశాః పక్షాన్తపక్షా నఖా మాసా పక్షదశాన్తపక్షకకుభః పీడాదినాన్యశ్విభాత్॥' దైవజ్ఞః- 'ఉరగవరుణరౌద్రా వాసవేన్ద్రత్రిపూర్వా యమదహనవిశాఖాః పాపవారేణ యుక్తాః। తిథిషు నవమిషష్ఠీ ద్వాదశీ వా చతుర్థీ భవతి మరణయోగో రోగిణాం కాలహేతుః॥'

అత్ర శాన్తిః। కుమ్భే హైమీం నక్షత్రదేవతాప్రతిమాం సంపూజ్య ద్వాదశదలేషు సంకర్షణాదిద్వాదశమూర్తీర్ద్వాదశాదిత్యాన్ వా సంపూజ్య దూర్వాసమిత్తిలక్షీరాజ్యైర్గాయత్ర్యా

తద్దేవతాయై అష్టోత్తరశతం హుత్వా, దధ్యోదనం బలిం దత్త్వాచార్యాయ గాం ప్రతిమాం చ దత్త్వా, విప్రాన్ భోజయేదితి సంక్షేపః। విశేషస్తు వ్రత హేమాద్రౌ పదార్థాదర్శే చ జ్ఞేయః॥

అథ భేషజమ్। చణ్డేశ్వరః- 'మూలానురాధమృగతిష్యపునర్వసౌ చ పౌష్ణాశ్వినీశ్రవణశుక్రరత్రయే చ। వారేషు వాక్పతిదినేషు సితేన్దుశస్తే భైషజ్యభక్షణమమీషు హితం నరాణామ్॥'

అథారోగ్యస్నానమ్। శ్రీపతిః- 'ఇన్ద్వోర్వారే భార్గవే చ ధ్రువేషు సార్పాదిత్యస్వాతియుక్తేషు భషు। పిత్ర్యే చాన్తే వాపి కుర్యాత్కదాచిన్నైవ స్నానం రోగనిర్ముక్తజన్తుః॥ చరే విలగ్నే రవిభౌమవారే రిక్తే తిథౌ స్యాద్బహులే చ పక్షే। ధిష్ణ్యే చరే రోగనిపీడితానాం స్నానం నరాణాం నిరుజత్వకారి॥'

అథ దన్తధావనమ్। పృథ్వీచన్ద్రోదయే విష్ణుః- 'ప్రతిపద్దర్శషష్ఠీషు చతుర్దశ్యష్టమీషు చ। నవమ్యాం భానువారే చ దన్తకాష్ఠం వివర్జయేత్॥' నారద: -
'చతుర్దశ్యష్టమీపౌర్ణమాసీసంక్రమణేషు చ। నన్దాసు చ నవమ్యాం చ దన్తకాష్ఠం వివర్జయేత్॥ శ్రాద్ధే యజ్ఞే చ నియమే తథా ప్రోషితభర్తృకా। వ్యతీపాతే చ సంక్రాన్త్యాం నన్దాభూతాష్టపర్వసు॥ తైలం క్షౌరం రతిం మాంసం దన్తకాష్ఠం చ వర్జయేత్॥' బసిష్ఠః–'శన్యర్కశుక్రవారేషు కుజాహే వ్రతవాసరే। జన్మాహే శ్రాద్ధదివసే దన్తకాష్ఠం వివర్జయేత్॥' హేమాద్రౌ స్కాన్దే- 'అభ్యఙ్గే జలధిస్నానే దన్తధావనమైథునే। జాతే చ నిధనే చైవ తత్కాలవ్యాపినీ తిథిః॥' సంవర్తః- 'రవౌ వివాహ ఆశౌచే వర్జయేద్ధన్తధావనమ్॥' వ్యాసః - 'అలాభే దన్తకాష్ఠానాం నిషిద్ధాయాం తథా తిథౌ। అపాం ద్వాదశగణ్డూషైర్విదధ్యాద్ధన్తధావనమ్॥'

అథామలకస్నానమ్। వ్యాసః- 'శ్రీకామః సర్వదా స్నానం కుర్వీతామలకైర్నరః। సప్తమీం నవమీం చైవ పర్వకాలం వివర్జయేత్॥ చన్ద్రసూర్యోపరాగే చ స్నానమామలకైస్త్యజేత్॥' ఋుతుః-'షష్ఠీ చ సప్తమీ చైవ నవమీ చ త్రయోదశీ। సంక్రాన్తౌ రవివారే చ స్నానమామలకైస్త్యజేత్॥' యత్తు - 'నవమీ దశమీ చైవ తృతీయా చ త్రయోదశీ। ప్రతిపద్ద్వాదశీ కృష్ణా స్నానం తాసు వివర్జయేత్॥' యచ్చ- 'దర్శే స్నానం న కుర్వీత మాతాపిత్రోః సుజీవతోః। పుత్రః కుర్వన్నిరాచష్టే పిత్రోరున్నతిజీవితే॥' ఇతి కణ్వాయమాద్యైః స్నానమాత్రం నిషిద్ధం,– తదోభ్యగార్థనానపరం, న నిత్యనైమిత్తికపరమితి హేమాద్రిః॥

అథ తైలస్నాననిషేధః। కాత్యాయనః- 'పక్షాదౌ చ రవౌ షష్ఠ్యాం రిక్తాయాం చ తథా తిథౌ। తైలేనాభ్యజ్యమానస్తు చతుర్భిః పరిహీయతే॥' గర్గః- 'పఞ్చదశ్యాం చతుర్దశ్యామష్టమ్యాం రవిసంక్రమే। ద్వాదశ్యాం సప్తమీషష్ఠ్యోస్తైలస్పర్శం వివర్జయేత్॥ న చ కుర్యాత్తృతీయాయాం త్రయోదశ్యాం తిథౌ తథా। శాశ్వతీం గతిమన్విచ్ఛన్ దశమ్యామపి పణ్డితః॥' తత్రైవాయుర్వేదే- 'షష్ఠ్యాం దినక్షయేఽష్టమ్యామేకాదశ్యాం చ పర్వసు। ద్వాదశ్యాం చ చతుర్దశ్యాం పఞ్చమ్యాం ప్రతిపత్తిథౌ॥ వ్రతే శ్రాద్ధదినే జన్మత్రితయే శ్రవణార్ద్రయోః। జ్యేష్ఠోత్తరాఫాల్గునీషు వ్యతీపాతే చ వైధృతౌ॥ విష్టియోగే చ సంక్రాన్తౌ మన్వాదిషు యుగాదిషు। నాభ్యఙ్గం తత్ర బాలానాం వృద్ధానాం తు న దోషకృత్॥' ఇతి। వ్యవహారతత్త్వే- 'సంక్రాన్తిభద్రావ్యతిపాతవైధృతిషష్ఠ్యష్టమీపర్వసు నార్కభూసుతే। స్నానే ద్వితీయా దశమీ చ గర్హితాః షష్ఠ్యాద్యమాద్యా రదధావనేఽధమాః॥' అస్యాపవాదమాహ తత్రైవ ప్రచేతాః–' సార్షపం గన్ధతైలం చ యత్తైలం పుష్పవాసితమ్। అన్యద్రవ్యయుతం తైలం న దుష్యతి కదాచన॥ 'ఆయుర్వేదే- 'నిషిద్ధతిథివారర్క్షగ్రహణేష్వపి రాత్రిషు। కించిద్గోఘృతయుక్తం వా విప్రపాదరజోన్వితమ్॥ భానౌ దూర్వాన్వితం భౌమే భూయుక్తం పుష్పయుగ్గురౌ॥ సర్వేషాం సర్వదా తైలమభ్యఙ్గేషు న దుష్యతి॥' మఙ్గలేష్వప్యదోషః, 'మాఙ్గల్యం విద్యతే స్నానం వృద్ధిపూర్వోత్సవేషు చ। స్నేహపాత్రసమాయుక్తం మధ్యాహ్నాత్ ప్రాక్ తదిష్యతే॥" ఇతి మదనపారిజాతే కాత్యాయనోక్తేః। హేమాద్రౌ బృహన్మనుః - 'తైలాభ్యఙ్గో నార్కవారే న భౌమే నో సంక్రాన్తౌ వైధృతౌ విష్టిషష్ఠ్యోః। పర్వస్వష్టమ్యాం చ నేష్టః స ఇష్టః ప్రోక్తాన్ముక్త్వా వాసరే సూర్యసూనోః॥' తిలస్నాననిషేధస్తు షట్త్రింశన్మతే-'తథా సప్తమ్యమావాస్యాసంక్రాన్తిగ్రహజన్మసు। ధనపుత్రకలత్రార్థీ తిలపిష్టం న సంస్పృశేత్॥'

అథ గృహారమ్భః। జ్యోతిర్నిబన్ధే బాదరాయణః- 'వైశాఖే ఫాల్గునే పౌషే శ్రావణే మార్గశీర్షకే। సూత్రారమ్భః శిలాన్యాసః స్తమ్భారమ్భః ప్రశస్యతే॥' నారదః- 'సౌమ్యఫాల్గునవైశాఖమాఘశ్రావణకార్తికాః। మాసాః స్యుర్గృహనిర్మాణే పుత్రారోగ్యధనప్రదాః॥' అత్ర వృషసింహవృశ్చికాః వైశాఖశ్రావణకార్తికాః సౌరా జ్ఞేయా ఇతి కాలాదర్శః। తత్రైవ కారణతన్త్రే-'స్థిరమాసే స్థిరే రాశౌ స్థిరేంఽశే నవవేశ్మనామ్। కుర్వీత స్థాపనం శఙ్కోః స్తమ్భస్థాపనమేవ వా॥' కార్తికనిషేధస్తులాపరః, 'కుమ్భే మాసేఽపి సర్వేషాం మన్దిరాణాముపక్రమమ్। మహర్షయః ప్రశంసన్తి ధాన్యాగారం విహాయ చ॥' నిషేధో ధాన్యగృహపరః, 'పాకభోజనశాలాదౌ మార్గశీర్షశ్చ ఫాల్గునః। రథ్యాగేహమఠాదౌ చ సహస్యః శుచిరేవ తు॥' పౌషాషాఢనిషేధస్తు ప్రధానగృహపరః, 'న ప్రధానగృహారమ్భం కుర్యాత్పౌష శుచావపి।' ఇతి తత్రైవోక్తేః। జ్యోతిస్తత్త్వే- 'పూర్వాపరాస్యం తు నభోఽన్త్యపౌషే యామ్యోత్తరాస్యం సహసి ద్వితీయే। కార్యం గృహం జీవబుధర్క్షగార్కే నీచాస్తగౌ జీవసితౌ చ హిత్వా॥' రత్నమాలాయామ్-'కర్కనక్రహరికుమ్భగతేఽర్కే పూర్వపశ్చిమముఖాని గృహాణి। తౌలిమేషవృషవృశ్చికయాతే దక్షిణోత్తరముఖాని వదన్తి॥' దైవజ్ఞవల్లభః– 'శోకం ధాన్యం

పఞ్చతాం నిఃపశుత్వం స్వాపం నైఃస్వం సంగరం భృత్యనాశమ్। స్వం శ్రీప్రాప్తిం వహ్నిభీతిం చ లక్ష్మీం కుర్యుశ్చైత్రాద్యా గృహారమ్భకాలే॥'

గర్గః–''త్ర్యుత్తరామృగరోహిణ్యాం పుష్యే మైత్రే కరత్రయే। ధనిష్ఠాద్వితయే పౌష్ణే గృహారమ్భః ప్రశస్యతే॥ రోహిణ్యాం శ్రవణత్రయేఽదితియుగే హస్తత్రయే మూలకే రేవత్యుత్తరఫల్గునీష్వరగభే మైత్రోత్తరాషాఢయోః। శస్తం వాస్తు కుజార్కవర్జితదినే గోకుమ్భసింహ ముఖే కన్యాయాం మిథునే నభఃశుచిసహోరాధోర్జకే ఫాల్గునే॥ కాలాదర్శే సనత్కుమార:- 'ఆదిత్యభౌమవర్జం తు సర్వే వారాః శుభప్రదాః।' వాస్తుశాస్త్రే - 'మార్గశీర్షే తథా పౌషే వైశాఖే శ్రావణే తథా। ఫాల్గునే చ కృతం వేశ్మ సర్వసంపత్ప్రదం భవేత్॥ కార్తికే మాఘమాసే చ చైత్రే జ్యేష్ఠే తథాశ్వినే। మాస్యాషాఢే భాద్రపదే న కుర్యాత్సర్వథా గృహమ్॥ ద్వితీయా చ తృతీయా చ పఞ్చమీ సప్తమీ తథా। త్రయోదశీ చ దశమీ పూర్ణా చైకాదశీ తథా॥ వేశ్మారమ్భే శుభాయ స్యుర్విశేషాచ్ఛుపక్షః॥' వ్యవహారసారే-'శిలాన్యాసః ప్రకర్తవ్యో గృహాణాం శ్రవణే మృగే। పౌష్ణే హస్తే చ రోహిణ్యాం పుష్యాశ్విన్యుత్తరాత్రయే॥ వాస్తుప్రదీపే- 'అధోముఖైర్భైర్విదధీత ఖాతం శిలాస్తథైవోర్ధ్వముఖైశ్చ పట్టమ్। తిర్యఙ్ముఖైర్ద్వారకపాటయానం గృహప్రవేశో మృదుభిర్ధ్రువైశ్చ॥' లల్లః 'స్నానం చ పాకం శయనం చ భోజ్యం గజాలయం వాజిగృహం ధనస్య। దేవస్య పూర్వాదిదిశి క్రమేణ మధ్యే సభా భూపనివేశనాయ॥' శిల్పశాస్త్రే-'కన్యాసింహే తులాయాం భుజగపతిముఖం శమ్భుకోణేఽగ్నిఖాతం వాయవ్యే స్యాత్తదాస్యం త్వలిధనమకరే ఈశఖాతం వదన్తి। కుమ్భే మీనే చ మేషే నిర్ఋతిదిశి ముఖం ఖాతవాయవ్యకోణే చాగ్నేః కోణే ముఖం వై వృషమిథునగతే కర్కటే రక్షఖాతమ్॥' తత్త్వచిన్తామణౌ- 'యత్ర దైర్ఘ్యం గృహాదీనాం ద్వాత్రింశద్ధస్తతోఽధికమ్। న తత్ర చిన్తయేద్ధీమాన్ గుణానాయవ్యయాదికాన్॥' రాజమార్తణ్డ:- 'ఆయవ్యయౌ మాసశుద్ధిం తృణాగారే న చిన్తయేత్। శిలాన్యాసాది నో కుర్యాత్తథాగారే పురాతనే॥' వ్యవహారతత్త్వే- 'నిషిద్ధేష్వపి కాలేషు స్వానుకూలే శుభే దినే। తృణకాష్ఠగృహారమ్భే మాసదోషో న విద్యతే॥' చణ్డేశ్వర:- 'పూర్ణాది త్వష్టమీం యావత్పూర్వాస్యం వర్జయేద్గృహమ్। ఉత్తరాస్యం న కుర్వీత నవమ్యాదిచతుర్దశీమ్॥ అమావాస్యాష్టమీం యావత్పశ్చిమాస్యం వివర్జయేత్। నవమ్యాదౌ తథా యామ్యం యావత్కృష్ణచతుర్దశీమ్॥ ధ్రువం దృష్ట్వాఽథవా స్మృత్వా కర్తవ్యం వాస్తురోపణమ్। సాయాహ్నవర్జ్యదివసే రాత్రౌ త్యక్త్వా మహానిశామ్॥' వరాహ:- 'దక్షిణపూర్వే కోణే కృత్వా పూజాం శిలాం న్యసేత్ప్రథమామ్। శేషాః ప్రదక్షిణేన స్తమ్భాశ్చైవం సముత్థాప్యాః॥ కాలాదర్శే వాస్తుశాస్త్రే- 'ఖాతే చైవ శిలాన్యాసే వృషచక్రం ప్రశస్యతే।' తచ్చోక్తం శాన్తిరత్నే- 'చతుర్హస్తప్రమాణం తు ఖాత్వా గర్తం సమన్తతః। కుమ్భోదకైః సేచయేయుః శాన్తిపాఠపురఃసరమ్॥ తత ఈశానదిగ్భాగే సాక్షతం రత్నపఞ్చకమ్। సాజ్యం కుమ్భం స్థిరం ముక్త్వా వాస్తుపూజనపూర్వకమ్। కుమ్భోపరి శిలాన్యాసః కర్తవ్యస్తదనన్తరమ్॥'

అథ గృహప్రవేశః। వృహస్పతిః- 'నన్దాయాం దక్షిణద్వారం భద్రాయాం పశ్చిమేన తు। జయాయాముత్తరద్వారం పూర్ణాయాం పూర్వతో విశేత్॥' వసిష్ఠః- 'కృత్వా శుక్రం పృష్ఠతో వామతోఽర్కం విప్రాన్పూజ్యానగ్రతః పూర్ణకుమ్భమ్। హర్మ్యం రమ్యం తోరణస్రగ్వితానైః స్త్రీభిః స్రగ్వీ గీతవాద్యైర్విశేచ్చ॥' వ్యవహారతత్త్వే 'సౌమ్యాయనే శ్రావణమార్గపౌషే జన్మర్క్షలగ్నోపచయోదయేంఽశే। వామం గతేఽర్కే గృహవాస్తుపూజాం కృత్వా విశేద్వేశ్మ భకూటశుద్ధమ్॥' వాస్తుశాస్త్రే- 'లగ్నాత్ప్రాగాదితో దిక్షు ద్వౌ ద్వౌ రాశీ నియోజయేత్। ఏకమేకం న్యసేత్కోణే సూర్యం వామం విచిన్తయేత్॥' వసిష్ఠః 'చన్ద్రజార్యసితవాసరేషు చ శ్రీకరం సుతమహార్థలాభదమ్। సూర్యసూనుదివసే స్థిరప్రదం కిం తు చౌరభయమత్ర నిర్దిశేత్॥' రత్నకోశే- 'పుష్యే ధనిష్ఠామృగవారుణేషు స్వాయంభువర్క్షే త్రిషు చోత్తరాసు। అక్షీణచన్ద్రే శుభదో నృపస్య తిథావరిక్తే చ గృహప్రవేశః॥' నారదః- 'ప్రవేశో మధ్యమో జ్ఞేయః సౌమ్యకార్తికమాసయోః। మాఘఫాల్గునవైశాఖ- జ్యేష్ఠమాసేషు శోభనః॥ అకపాటమనాచ్ఛన్నమదత్తబలిభోజనమ్। గృహం న ప్రవిశేద్ధీమానాపదామాకరో హి తత్॥' జ్యేష్ఠః క్షుద్రగృహపరః। వృద్ధగార్గ్యః-'భానోశ్చ భౌమస్య విహాయ వారౌ శూలాదియోగానశుభాన్నవాఽపి। రిక్తా తిథిశ్చాపి మృదుధ్రువర్క్షే సౌమ్యాయనే చ ప్రవిశేద్గృహాణి॥' రత్నమాలాయామ్-'త్వాష్ట్రమిత్రశశిపూషదైవతాన్యామనన్తి మునయో మృదూన్యథ। మైత్రగే హరతి భూషణామ్బరోద్గీతమఙ్గలవిధానమేషు చ॥' రోహిణ్యుత్తరాత్రయం చ ధ్రువాణి। ప్రవేశశ్చ వాస్తుపూజాం కృత్వా కార్యః; 'జీర్ణోద్ధారే తథోద్యానే తథా గృహనివేశనే। నవప్రాసాదభవనే ప్రాసాదపరివర్తనే॥ ద్వారాభివర్తనే తద్వత్ప్రాసాదేషు గృహేషు చ। వాస్తూపశమనం కుర్యాత్పూర్వమేవ విచక్షణః॥' ఇతి మాత్స్యోక్తేః। తత్రైవ- 'కృత్వాఽగ్రతో ద్విజవరానథ పూర్ణకుమ్భం దధ్యక్షతామ్రదలపుష్పఫలోపశోభమ్। దత్త్వా హిరణ్యవసనాని తథా ద్విజేభ్యో మాఙ్గల్యశాన్తినిలయం స్వగృహం విశేచ్చ॥ గృహ్యోక్తహోమవిధినా వలికర్మ కుర్యాత్ప్రాసాద- వాస్తుశమనే చ విధిర్య ఉక్తః। సంతర్పయేద్ద్విజవరానథ భక్ష్యభోజ్యైః శుక్లామ్బరః స్వభవనం ప్రవిశేత్సురుపమ్॥'

అథ కలివర్జ్యాని। వృహన్నారదీయే- 'సముద్రయాతుః స్వీకారః కమణ్డలువిధారణమ్। ద్విజానామసవర్ణాసు కన్యాసూపయమస్తథా॥ దేవరాచ్చ సుతోత్పత్తిర్మధుపర్కే పశోర్వధః। మాంసదానం తథా శ్రాద్ధే వానప్రస్థాశ్రమస్తథా॥ దత్తాక్షతాయాః కన్యాయాః పునర్దానం పరస్య చ। దీర్ఘకాలం బ్రహ్మచర్యం నరమేధాశ్వమేధకౌ॥ మహాప్రస్థానం గోమేధశ్చ తథా మఖః। ఇమాన్ధర్మాన్కలియుగే వర్జ్యానాహుర్మనీషిణః॥' కమణ్డలుః 'సోదకం చ కమణ్డలుమ్' ఇత్యుక్తః, మృన్మయో వా। దత్తా = ఊఢా; 'ఊఢాయాః పునరుద్వాహం జ్యేష్ఠాంశం గోవధం తథా। కలౌ పఞ్చ న కుర్వీత భ్రాతృజాయాం కమణ్డలుమ్॥' ఇతి హేమాద్రౌ వచనాత్। ఊఢాయాః 'పురా పురుషసంయోగాన్మృతే దేయేతి కేచన' ఇత్యాదిభిర్వివాహ్యతోక్తా। హేమాద్రౌ బ్రాహ్మే- 'గోత్రాన్మాతుః సపిణ్డాచ్చ వివాహో గోవధస్తథా। నరాశ్వమేధౌ మద్యం చ కలౌ వర్జ్యం

ద్విజాతిభిః॥' గోత్రాద్గోత్రజాయాః పితృష్వసుః, మాతృసపిణ్డాన్మాతులాత్తత్కన్యాయా వివాహః కలౌ న కార్యః। తేన యాని తద్విధాయకాని తాని యుగాన్తరవిషయాణి। తథా చ వ్యాసః- 'తృతీయాం మాతృతః కన్యా తృతీయాం పితృతస్తథా। శుల్కేన చోద్వహిష్యన్తి విప్రాః పాపవిమోహితాః॥' ఇతి కలౌ తన్నిన్దామాహ। మాతృతస్తృతీయాం= మాతులకన్యామిత్యర్థః। ఉక్తం చైతత్ప్రాక్। 'మద్యం స్త్రీభ్యశ్చ సురామాచామమ్' ఇత్యాదినా విహితమపి వర్జ్యమ్।

హేమాద్రౌ ఆదిత్యపురాణే-'విధవాయాః ప్రజోత్పత్తౌ దేవరస్య నియోజనమ్। వాలాయాః క్షతయోన్యాస్తు వరేణాన్యేన సంస్కృతిః॥ కన్యానామసవర్ణానాం వివాహశ్చ ద్విజన్మభిః। ఆతతాయిద్విజాగ్ర్యాణాం ధర్మయుద్ధేన హింసనమ్॥ ద్విజస్యాబ్ధౌ తు నౌయాతుః శోధితస్యాపి సంగ్రహః। సత్రదీక్షా చ సర్వేషాం కమణ్డలువిధారణమ్। మహాప్రస్థానగమనం గోసంజ్ఞప్తిశ్చ గోసవే। సౌత్రామణ్యామపి సురాగ్రహణస్య చ సంగ్రహః॥ అగ్నిహోత్రహవన్యాశ్చ లేహో లీఢాపరిగ్రహః। వృత్తస్వాధ్యాయసాపేక్ష్యమఘసంకోచనం తథా॥ ప్రాయశ్చిత్తవిధానం చ విప్రాణాం మరణాన్తికమ్। సంసర్గదోషస్తేయాన్యమహాపాతకనిష్కృతిః॥' సంసర్గదోషః 'తత్సంసర్గీ చ పఞ్చమః' ఇత్యుక్తః। స్తేయం చ తదన్యాని మహాపాతకాని బ్రహ్మహత్యాసురాపగురుతల్పాని త్రీణి, తేషాం కామకృతానాం మరణాన్తికం ప్రాయశ్చిత్తం విప్రాణాం కలౌ నేత్యర్థః। మరణాన్తికే హి జాతివధనిమిత్తం ద్వాదశాబ్దద్విగుణం బ్రహ్మవధనిమిత్తం చ ద్విగుణం భవతి, తత్ 'చతుర్థే నాస్తి నిష్కృతిః' ఇతి నిషిద్ధమ్। న చాత్మహత్యావిధినా తద్వాధః; తేన హ్యాత్మహత్యానిమిత్తస్యైవ వాధో న జాతివధనిమిత్తస్య భిన్నవిషయత్వాత్। సంసర్గిణస్తు కామతోఽపి వ్రతస్యైవోక్తత్వన్న మరణాన్తికమ్। నాపి స్తేయే; తత్ర రాజ్ఞో వధకర్తృత్వాత్। తేన తయోర్మరణాన్తికాభావాత్ తయోరేవ నిష్కృతిర్నాన్యేషాం త్రయాణామ్। యుగాన్తరే తు కలౌ నిషేధవలాత్ప్రవృత్తిః। ఏతద్విప్రపరం న క్షత్రియాదేః। తదుక్తం 'విప్రాణాం మరణాన్తికమ్' ఇతి। విశేషోఽస్మత్కృతే ప్రాయశ్చిత్తరత్నే జ్ఞేయః। 'వరాతిథిపితృభ్యశ్చ పశూపాకరణక్రియా। దత్తౌరసేతరేషాం తు పుత్రత్వేన పరిగ్రహః॥ సవర్ణాన్యాఙ్గనాదుష్టైః సంసర్గః శోధితైరపి। అయోనౌ సంగ్రహే వృత్తే పరిత్యాగో గురుస్త్రియః॥ పరోద్దేశాత్మసంత్యాగ ఉచ్ఛిష్టస్యాపి వర్జనమ్। ప్రతిమా భ్యర్చనార్థాయ సంకల్పశ్చ సధర్మకః॥అస్థిసంచయనాదూర్ధ్వమఙ్గస్పర్శనమేవ చ। శామిత్రం చైవ విప్రాణాం సోమవిక్రయణం తథా॥ షడ్భక్తానశనే చాన్నహరణం హీనకర్మణః॥' మాధవీయే పృథ్వీచన్ద్రోదయే చ– శూద్రేషు దాసగోపాలకులమిత్రార్ధసీరిణామ్। భోజ్యాన్నతా గృహస్థస్య తీర్థసేవాతిదూరతః॥ శిష్యస్య గురుదారేషు గురువద్వృత్తిశీలతా। ఆపద్వృత్తిర్ద్విజాగ్ర్యాణామశ్వస్తనికతా తథా॥' ప్రజార్థం తు ద్విజాగ్ర్యాణాం ప్రజారణిపరిగ్రహః। బ్రాహ్మణానాం ప్రవాసిత్వం ముఖాగ్నిధమనక్రియా॥ బలాత్కారాదిదుష్టస్త్రీసంగ్రహో విధిచోదితః। యతేశ్చ సర్వవర్ణేషు భిక్షాచర్యావిధానతః॥ నవోదకే దశాహం చ దక్షిణా గురుచోదితా। బ్రాహ్మణాదిషు శూద్రస్య పచనాదిక్రియాఽపి చ॥ భృగ్వగ్నిపతనైశ్చైవ వృద్ధాదిమరణం తథా। గోతృప్తిశిష్టే పయసి శిష్టైరాచమనక్రియా॥

పితాపుత్రవిరోధేషు సాక్షిణాం దణ్డకల్పనమ్। యతేః సాయంగృహత్వం చ సూరిభిస్తత్త్వదర్శిభిః॥ ఏతాని లోకగుప్త్యర్థం కలేరాదౌ మహాత్మభిః। నివర్తితాని విద్వద్భిర్వ్యవస్థాపూర్వకం బుధైః॥' సురాగ్రహస్య తత్కర్తుః సగ్రంహో వ్యవహారకః। న చ 'మద్యం చ ' ఇతి సామాన్యేన నిషిద్ధస్యాఽనేనో- పసంహార ఇతి వాచ్యమ్। నిషేధస్య నివృత్తిమాత్రఫలత్వేన విశేషానపేక్షత్వాత్, 'న హింస్యాత్' ఇత్యస్య 'న బ్రాహ్మణం హన్యాత్' ఇత్యనేనోపసంహారే హింసాన్తరస్యాదోషత్వాపత్తేశ్చ। నిరూపితం చైతద్ధేమాద్రిణాఽన్యత్రేత్యుపరమ్యతే। సురాగ్రహస్యోద్దేశ్యస్య సౌత్రామణి- విశేషణావివక్షయా వాజపేయేఽపి నిషేధః। సౌత్రామణ్యాం తు 'పయోగ్రహా వా స్యుః' ఇత్యాపస్తమ్బోక్తైర్వైకల్పికపయోగ్రహైరప్య- ధికారః। వాజపేయే తు తత్రాప్తౌ మానాభావాత్ సోమసురయోః సహత్యాగేనాంశే సురాద్రవ్యత్వాత్తత్రప్రఖ్యతయా యాగనామత్వేన తాం వినా సంజ్ఞాయోగాత్ కలౌ నాధికార ఇతి యుక్తంప్రతీమః।త్రికాణ్డమణ్డనాదిలిఖనం తు నిర్మూలమనాకరం చ। వృత్తేతి 'ఏకాహాద్బ్రాహ్మణః శుద్ధయేద్యోఽగ్నివేదసమన్వితః।' ఇతి ఉక్తః। అఘస్యాశౌచస్య సంకోచ:। 'న తస్య నిష్కృతిర్దృష్టా భృగ్వగ్నిపతనాదృతే।' ఇత్యుక్తస్య ప్రాయశ్చిత్తస్య విధానం ఉపదేశః। 'కలౌ కర్తైవ లిప్యతే' ఇతి వ్యాసోక్తేః పతితసంసర్గే దోషసత్త్వేఽపి పాతిత్యం నేత్యర్థః, అన్యథా 'సంసర్గః శోధితైరపి' ఇతి విరోధాపత్తేః। స్తేయభిన్నే మహాపాపే రహస్యకృతే ప్రాయశ్చిత్తం నేత్యర్థః। సవర్ణాన్యా అసవర్ణా క్షత్రియాదిస్తయా దుష్టైః। అయోనౌ = శిష్యాదౌ। 'చతస్రస్తు పరిత్యాజ్యాః శిష్యగా గురుగా చ యా' ఇత్యుక్తస్త్యాగః, పరోద్దేశేన బ్రాహ్మణాద్యర్థమాత్మనస్త్యాగః। యద్వా పరోద్దేశాత్మత్యాగో గోదానం 'మనసా పాత్రముద్దిశ్య' ఇత్యుక్తమ్। ఉద్దిష్టస్య వ్యక్తస్య వర్జనం 'ప్రతిగ్రహసమర్థోఽపి ' ఇత్యుక్తమ్। వేతనగ్రహణేన ప్రతిమాపూజా। 'స్వాశౌచకాలాద్విజ్ఞేయం స్పర్శనం తు త్రిభాగతః।' ఇత్యుక్తః స్పర్శః। పడితి। 'ఉపోషితస్త్ర్యహం స్థిత్వా ధాన్యమబ్రాహ్మణాద్ధరేత్।' ఇత్యుక్తమన్నచౌర్యమ్। ఆపది క్షాత్రాదివృత్తిః। 'ముఖేనైవ ధమేదగ్నిమ్' ఇత్యుక్తం ధమనమ్। 'దశాహేనైవ శుద్ధ్యేత భూమిష్ఠం చ నవోదకమ్।' ఇత్యుక్తో దశాహః। 'గురవే తు వరం దత్త్వా' ఇత్యుక్తా దక్షిణా। శూద్రేషు దాసగోపాలేతి। 'కన్దుపక్వం స్నేహపక్వం యచ్చ దుగ్ధేన పాచితమ్। ఏతాన్యశూద్రాన్నభుజో భోజ్యాని మనురబ్రవీత్॥' ఇత్యపరార్కే సుమన్తూక్తా శూద్రస్య పాకక్రియా। 'పితాపుత్రవివాదే తు సాక్షిణాం త్రిపణో దమః।' ఇత్యుక్తః। సాయంగృహత్వం 'విధూమే సన్నముసలే' ఇత్యుక్తమ్। పృథ్వీచన్ద్రేణ తు - 'అటన్తి వసుధాం విప్రాః పృథివీదర్శనాయ చ। అనికేతా హ్యనాహారా యత్ర సాయంగృహాస్తు తే॥ ఇతి విష్ణుపురాణోక్తో నిషిద్ధః। తేనాజ్ఞాతశీలపాన్థాదేః శ్రాద్ధాదౌ వినియోగో న కార్య: కలావిత్యర్థ ఉక్తః। ఏతాని వర్జ్యానీత్యర్థః।

నిగమ:- 'అగ్నిహోత్రం గవాలమ్భం సంన్యాసం పలపైతృకమ్। దేవరాచ్చ సుతోత్పత్తిః కలౌ పఞ్చ వివర్జయేత్॥ అగ్నిహోత్రం = తదర్థమాధానమ్। ఏతచ్చ సర్వాధానపరమ్; 'అర్ధాధానం స్మృతం శ్రౌతస్మార్తాగ్న్యోస్తు పృథక్కృతిః। సర్వాధానం తయోరైక్యకృతిః

పూర్వయుగాశ్రితా॥' ఇతి లౌగాక్షివచనాదితి స్మృతిచన్ద్రికాయామ్। ఏతేన 'చత్వార్యబ్దసహస్రాణి చత్వార్యబ్దశతాని చ। కలేర్యదా గమిష్యన్తి తదా త్రేతాపరిగ్రహః॥ సంన్యాసశ్చ న కర్తవ్యో బ్రాహ్మణేన విజానతా॥' ఇతి వ్యాసవచనం వ్యాఖ్యాతమ్। సర్వాధానేఽపి విశేషమాహ దేవలః-'యావద్వర్ణవిభాగోఽస్తి యావద్వేదః ప్రవర్తతే। సంన్యాసం చాగ్నిహోత్రం చ తావత్కుర్యాత్కలౌ యుగే॥' ఇతి। అత్ర పూర్వయుగాశ్రితేతి లౌగాక్షివాక్యే పూర్వయుగాని కృతాదీనీత్యేకోఽర్థః। అన్యే తు యుగస్య పూర్వం కలేః పూర్వభాగః। స ' చత్వార్యబ్దసహస్రాణి' ఇతి పూర్వోక్తవాక్యాచ్చతుశ్చత్వారింశచ్ఛతవర్షావచ్ఛిన్నః। తస్మిన్భాగే సర్వాధానం కార్యమ్। తదుత్తరం తు ' యావద్వర్ణవిభాగోఽస్తి' ఇతి వాక్యాత్ వర్ణవిభాగపర్యన్తమర్ధాధానమిత్యాహుః। సంన్యాసః = త్రిదణ్డః॥

ఇతి శ్రీమన్నారాయణభట్టసూరిసూనురామకృష్ణభట్టాత్మజదినకరభట్టానుజకమలాకర-

భట్టకృతే నిర్ణయసిన్ధౌ కలివర్జ్యాని సమాప్తాని।

తృతీయపరిచ్ఛేదపూర్వార్ధం సమాప్తమ్॥

నిర్ణయసిన్ధౌ

తృతీయపరిచ్ఛేదస్యోత్తరార్ధమ్।

శ్రాద్ధప్రకరణమ్

నానానిబన్ధవైమత్యభ్రాన్తచిత్తోద్ధిధీర్షయా।

కమలాకరసంజ్ఞేన క్రియతే శ్రాద్ధనిర్ణయః॥

శ్రాద్ధనిర్ణయః।—

అథ శ్రాద్ధనిర్ణయః। తత్స్వరూపమాహ పృథ్వీచన్ద్రోదయే మరీచిః– 'ప్రేతం పితౄంశ్చ నిర్దిశ్య భోజ్యం యత్ప్రియమాత్మనః। శ్రద్ధయా దీయతే యత్ర తచ్ఛ్రాద్ధం పరికీర్తితమ్॥' బ్రాహ్మణస్వీకారాన్తశ్చతుర్థ్యన్తపదోపనీతపిత్రాయుద్దేశ్యకస్త్యాగః శ్రాద్ధమిత్యర్థః। తత్ర యద్యపి హోమపిణ్డభోజనాని ప్రధానమితి హేమాద్రిః, హోమశ్చ పిణ్డదానం చ తథా బ్రాహ్మణభోజనమ్। శ్రాద్ధశబ్దాభిధేయం స్యాదేకస్మిన్నౌపచారికమ్॥" ఇతి శ్రీధరశ్చ, తథాపి క్వచిద్విశేషం వక్ష్యామః। నిమిత్తభేదేన భోజనస్య పిణ్డానాం వా నిషేధో న ప్రాధాన్యం విరుణద్ధి। అసోమయాజినో దధిపయోయాగవత్। యచ్చ శూలపాణిః– 'నిత్యశ్రాద్ధమదైవం స్యాదర్ఘ్యపిణ్డవివర్జితమ్।' ఇతి హారీతీయే నిత్యశ్రాద్ధమఘాదౌ పిణ్డనిషేధోఽస్తి। నచ ప్రాప్తిం వినా సః, న చాతిదేశం వినా ప్రాప్తిః, న చాఙ్గత్వేన వినాతిదేశః; ప్రధానస్యానతిదేశాత్, సప్తమే ఉపకారకత్వేనాతిదేశోక్తేః, తేన భోజనం ప్రధానమ్, పిణ్డోఽఙ్గమ్। పిణ్డదానమాత్రవిధిస్త్వఙ్గభూతాత్కర్మాన్తరమేవ, ప్రకరణాన్తరన్యాయాదితి,— తన్న; 'జాతశ్రాద్ధే న దద్యాత్తు పక్వాన్నం బ్రాహ్మణేష్వపి। న పక్వం భోజయేద్విప్రాన్ సచ్ఛూద్రోఽపి కదాచన॥' ఇత్యాద్యైర్జాతశ్రాద్ధశూద్రశ్రాద్ధాదౌ భోజనస్య నిషేధేనాఙ్గత్వాపత్తేః, 'న తౌ పశౌ కరోతి' ఇతివదుపజీవ్యవిరోధేన వికల్పాపత్తేశ్చ। తేన 'శ్రాద్ధ' శబ్దాభిధేయత్వేనోభయప్రాప్తౌ నిషేధః పర్యుదాసో వా 'దీక్షితో న దదాతి న జుహోతి', 'నాసోమయాజీ సన్నయేత్' ఇతివదితి తత్త్వమ్। ధర్మప్రదీపేఽపి– 'యజుషాం పిణ్డదానం తు బహ్వచానాం ద్విజార్చనమ్। శ్రాద్ధశబ్దాభిధేయం స్యాదుభయం సామవేదనామ్॥' తచ్చ 'పితౄన్ యజేత, పితృభ్యో దద్యాత్' ఇత్యుభయప్రయోగదర్శనాద్యాగదానోభయాత్మకమ్, 'పితరో దేవతా' ఇతి పిత్రుద్దేశ్యకత్వాద్యాగత్వం, విప్రాపేక్షయా చ దానత్వమిత్యవిరుద్ధమ్। ఏతేన నాయం యాగః, దేవతోద్దేశేన త్యాగో యాగః, యాగోద్దేశ్యా చ దేవతేత్యాత్మాశ్రయాదితి గౌడమతమపాస్తమ్; వైధశబ్దవిశేషోద్దేశ్యత్వస్య తస్యేదమితి స్వత్వారోపప్రతియోగిత్వస్య వా దేవతాత్వాత్। తత్రైవ సుమన్తుః– 'శ్రాద్ధాత్పరతరం నాన్యచ్ఛ్రేయస్కరముదాహృతమ్।' ఆదిత్యపురాణే– 'న సన్తి పితరశ్చేతి కృత్వా మనసి యో నరః। శ్రాద్ధం న కురుతే తత్ర తస్య రక్తం పిబన్తి తే॥'

శ్రాద్ధలక్షణాని—

తద్భేదానాహ విశ్వామిత్రః- 'నిత్యం నైమిత్తికం కామ్యం వృద్ధిశ్రాద్ధం సపిణ్డనమ్। పార్వణం చేతి విజ్ఞేయం గోష్ఠ్యాం శుద్ధ్యర్థమష్టమమ్॥ కర్మాఙ్గం నవమం ప్రోక్తం దైవికం దశమం స్మృతమ్। యాత్రాస్వేకాదశం ప్రోక్తం పుష్ట్యర్థం ద్వాదశం స్మృతమ్॥' ఇతి॥ ఏషాం లక్షణాని

భవిష్యే - 'అహన్యహని యచ్ఛ్రాద్ధం తన్నిత్యమితి కీర్తితమ్। వైశ్వదేవవిహీనం తదశక్తావుదకేన తు॥ ఏకోద్దిష్టం తు యచ్ఛ్రాద్ధం తన్నైమిత్తికముచ్యతే। తదప్యదైవం కర్తవ్యమయుగ్మాన్ భోజయేద్విజాన్॥ కామాయ నిహితం కామ్యమభిప్రేతార్థసిద్ధయే। వృద్ధౌ యత్క్రియతే శ్రాద్ధం వృద్ధిశ్రాద్ధం తదుచ్యతే॥ గన్ధోదకతిలైర్మిశ్రం కుర్యాత్పాత్రచతుష్టయమ్। అర్ఘ్యార్థం పితృపాత్రేషు ప్రేతపాత్రం ప్రసేచయేత్॥ యే సమానా ఇతి ద్వాభ్యామేతజ్జ్ఞేయం సపిణ్డనమ్। నిత్యేన తుల్యం శేషం స్యాదేకోద్దిష్టం స్త్రియా అపి॥ ఏతదుభయమేవ స్త్రియాః। తేన స్త్రీకర్తృకం స్త్రీసంప్రదానకం చేత్యుభయనియమ ఇతి కల్పతరుః। 'అమావాస్యాం యత్క్రియతే తత్పార్వణమితి స్మృతమ్। క్రియతే వా పర్వణి యత్తత్పార్వణమితి స్థితిః॥' అత్ర పర్వ - 'చతుర్దశ్యష్టమీ చైవ అమావాస్యా చ పూర్ణిమా। పర్వాణ్యేతాని రాజేన్ద్ర రవిసంక్రమణం తథా॥' ఇతి విష్ణుపురాణోక్తం సంక్రాన్త్యాది। 'గోష్ఠ్యాం యత్క్రియతే శ్రాద్ధం గోష్ఠీశ్రాద్ధం తదుచ్యతే। బహూనాం విదుషాం సంపత్సుఖార్థం పితృతృప్తయే॥ క్రియతే శుద్ధయే యత్తు బ్రాహ్మణానాం తు భోజనమ్। శుద్ధ్యర్థమితి తత్ప్రోక్తం వైనతేయ మనీషిభిః॥ నిషేకకాలే సోమే చ సీమన్తోన్నయనే తథా। జ్ఞేయం పుంసవనే చైవ శ్రాద్ధం కర్మాఙ్గమేవ చ॥ దేవానుద్దిశ్య యచ్ఛ్రాద్ధం తత్తు దైవికముచ్యతే। గచ్ఛన్ దేశాన్తరం యస్తు శ్రాద్ధం కుర్యాత్తు సర్పిషా॥ యాత్రార్థమితి తత్ప్రోక్తం ప్రవేశే చ న సంశయః। శరీరోపచయే శ్రాద్ధమర్థోపచయ ఏవ చ॥ పుష్ట్యర్థమేతద్విజ్ఞేయమౌపచాయికముచ్యతే॥' గోష్ఠ్యాం శ్రాద్ధకర్తృసముదాయే సంభూయ సామగ్రీసంపాదనేన శ్రాద్ధమిత్యర్థః। యుగపత్తీర్థాదిప్రాప్తౌ విదుషాం శ్రాద్ధసంపదా సుఖార్థం భిన్నపాకాశక్తౌ బహుపితృకశ్రాద్ధమేకః కుర్యాదితి కల్పతరుః శఙ్ఖధరశ్చ। శుద్ధిశ్రాద్ధం ప్రాయశ్చిత్తాఙ్గమితి మైథిలాః। అత్ర పార్వణైకోద్దిష్టవృద్ధిసపిణ్డీకరణాత్మకం చతుర్విధమేవ ముఖ్యమ్। తస్యైవాయం ప్రపఞ్చః॥

అథ శ్రాద్ధదేశాః। మనుః - 'శుచిదేశం వివిక్తం తు గోమయేనోపలేపయేత్। దక్షిణాప్రవణం చైవ ప్రయత్నేనోపపాదయేత్॥' పృథ్వీచన్ద్రోదయే విష్ణుధర్మే- 'దక్షిణాప్రవణే దేశే తీర్థాదౌ చ గృహేఽపి వా। భూసంస్కారాదిసంయుక్తే శ్రాద్ధం కుర్యాత్ప్రయత్నతః॥ తత్రైవ ప్రభాసఖణ్డే- 'తీర్థాదష్టగుణం పుణ్యం స్వగృహే దదతః శుభే।' భారతే- 'తస్య దేశాః కురుక్షేత్రం గయా గఙ్గా సరస్వతీ। ప్రభాసం పుష్కరం చేతి తేషు శ్రాద్ధం మహాఫలమ్॥' స్కాన్దే- 'తులసీకాననచ్ఛాయా యత్ర యత్ర భవేద్ద్విజ। తత్ర శ్రాద్ధం ప్రదాతవ్యం పితౄణాం తృప్తిహేతవే॥' మాధవీయే - 'శ్రాద్ధోపక్రమే వ్యాసః - 'మహోదధౌ ప్రయాగే చ కాశ్యాం చ కురుజాఙ్గలే'। శఙ్ఖః - 'గఙ్గాయమునయోస్తీరే పయోష్ణ్యమరకణ్టకే। నర్మదా బాహుదాతీరే భృగులిఙ్గే హిమాలయే॥ గఙ్గాద్వారే ప్రయాగే చ నైమిషే పుష్కరే తథా। సన్నిహత్యాం గయాయాం చ దత్తమక్షయ్యతాం వ్రజేత్॥ అపి జాయేత సోఽస్మాకం కులే కశ్చిన్నరోత్తమః। గయాశీర్షే వటే శ్రాద్ధం యో నో దద్యాత్సమాహితః॥ ఏష్టవ్యా బహవః పుత్రా యద్యేకోఽపి గయాం వ్రజేత్। యజేత వాఽశ్వమేధేన నీలం వా వృషముత్సృజేత్॥' ఆదిత్యపురాణే- 'పఞ్చక్రోశం గయాక్షేత్రం క్రోశమేకం గయాశిరః। మహానద్యాః పశ్చిమేన యావద్గృధ్రేశ్వరో గిరిః। ఉత్తరే బ్రహ్మయూపస్య

యావద్దక్షిణమానసమ్ l ఏతద్గయాశిరో నామ త్రిషు లోకేషు విశ్రుతమ్ ll' ఇతి l శూలపాణౌ బృహస్పతిః - 'గయాయాం ధర్మపృష్ఠే చ సరసి బ్రహ్మణస్తథా l గయాశీర్షేఽక్షయవటే పితౄణాం దత్తమక్షయమ్ ll ధర్మారణ్యం ధర్మపృష్ఠం ధేనుకారణ్యమేవ చ l దృష్ట్వైతాని పితౄంశ్చార్చ్య వంశాన్వింశతిముద్ధరేత్ ll 'త్రిస్థలీసేతౌ వాయవీయే- 'శమీపత్రప్రమాణేన పిణ్డం దద్యాద్గయాశిరే l ఉద్ధరేత్సప్త గోత్రాణి కులమేకోత్తరం శతమ్ ll' సప్తగోత్రాణి తు - 'పితా మాతా చ భార్యా చ భగినీ దుహితా తథా l పితృమాతృష్వసా చైవ సప్త గోత్రాణి వై విదుః ll' ఇతి l ఏషాం గోత్రాణామేకోత్తరశతం కులం పురుషా ఇత్యర్థః l తే చోక్తాస్తత్రైవ - 'తత్త్వాని వింశతి నృపా ద్వాదశైకాదశా దశ l అష్టావితి చ గోత్రాణాం కులమేకోత్తరం శతమ్ ll' తత్త్వాని చతుర్వింశతిః l తే చ ద్వాదశ పూర్వా ద్వాదశ పరాః l ఏవమగ్రేఽపి l ప్రయోగపారిజాతే పాద్మే- 'శాలగ్రామమయీ ముద్రా సంస్థితా యత్ర కుత్రచిత్ l వారాణస్యా యవాధిక్యం సమన్తాద్యోజనత్రయమ్ ll' తథా– 'యత్కించిత్పైతృకం కుర్యాత్సపిణ్డం వా తదన్తికే l విష్ణులోకం స గచ్ఛేత్తు లభతే శాశ్వతం పదమ్ ll' తత్రైవ వారాహే- 'మ్లేచ్ఛదేశే శుచౌ వాపి చక్రాఙ్కో యత్ర తిష్ఠతి l యోజనానాం తథా త్రీణి మమ క్షేత్రం వసుంధరే ll చక్రాఙ్కస్య తు సాన్నిధ్యే యత్కర్మ క్రియతే నరైః l స్నానం దానం తపః శ్రాద్ధం సర్వమక్షయతాం వ్రజేత్ ll'

అథ నిషిద్ధదేశా: l పృథ్వీచన్ద్రోదయే స్కాన్దే - 'త్రిశఙ్కోర్వర్జయేద్దేశం సర్వం ద్వాదశయోజనమ్ l ఉత్తరేణ మహానద్యా దక్షిణేన తు కీకటాన్ ll దేశస్త్రైశఙ్కవో నామ శ్రాద్ధకర్మణి వర్జితః ll' వాయవీయే- 'ప్రనష్టాశ్రమధర్మాశ్చ దేశా వర్జ్యాః ప్రయత్నతః l' యమః- 'రూక్షం కృమిహతం క్లిన్నం సంకీర్ణానిష్టగన్ధికమ్ l దేశం త్వనిష్టశబ్దం చ వర్జయేచ్ఛ్రాద్ధకర్మణి ll' తత్రైవ శఙ్ఖః- 'గోగజాశ్వాదిజుష్టేషు కృత్రిమాయాం తథా భువి l న కుర్యాచ్ఛ్రాద్ధమేతేషు పారక్యాసు చ భూమిషు ll' యమః - 'పరకీయప్రదేశేషు పితౄణాం నిర్వపేత్తు యః l తద్భూమిస్వామిపితృభిః శ్రాద్ధకర్మ విహన్యతే ll' బ్రాహ్మ-భారతయోరపి - 'పరకీయగృహే యస్తు స్వాన్పితౄంస్తర్పయేద్యది l తద్భూమి -స్వామినస్తస్య హరన్తి పితరో బలాత్ ll అగ్రభాగం తతస్తేభ్యో దద్యాన్మూల్యం చ జీవితమ్ ll'శ్రాద్ధార్హాణామగ్రమాగం శ్రాద్ధం, తదనర్హాణాం శూద్రాణాం తు మూల్యమితి కేచిత్ l షోడశీపిణ్డేఽబాన్ధవానామపి పిణ్డోక్తేః, 'యేఽబాన్ధవా బాన్ధవా వా' ఇత్యాదితర్పణబాధాపత్తేశ్చ నామగోత్రపూర్వం శ్రాద్ధనిషేధో నాన్యత్రేతి గౌడాః l విప్రాసుతస్య శూద్రాపుత్రశ్రాద్ధనిషేధో నాన్యత్ర l అగ్రదానం చాన్నత్యాగాత్పూర్వం కార్యమితి మైథిలాః , తన్న; అగ్రభాగస్య శ్రాద్ధపరత్వే మానాభావాత్, అన్నదానే చ నిషేధాభావాత్, త్యాగాత్పూర్వం కరణేఽనఙ్గేన వ్యవధానాపత్తేః, అఙ్గత్వే చ మానాభావాత్ l ఇదం చ స్వామ్యనుజ్ఞాభావే l తదుక్తం తత్రైవ బ్రాహ్మే - 'స్వనులిప్తేషు గేహేషు స్వేష్వనుజ్ఞాపితేషు చ l శ్రాద్ధమేతేషు దాతవ్యం వర్జ్యమేతేషు నోచ్యతే ll కిరాతేషు కలిఙ్గేషు కొఙ్కణేషు స్వసేష్వపి l సిన్ధోరుత్తరకూలేషు నర్మదాయాశ్చ దక్షిణే ll పూర్వేణ కరతోయాయా న దేయం శ్రాద్ధముచ్యతే ll' ఇదం కామ్యవిషయమ్; అన్యథా తత్రత్యానాం

సర్వశ్రాద్ధాకరణాపత్తేః॥ నర్మదాదక్షిణేఽపవాదః స్కాన్దే-'సహస్య చోద్భవో యత్ర యత్ర గోదావరీ నదీ। పృథివ్యామపి కృత్స్నాయాం స ప్రదేశోఽతిపావనః॥' పరకీయత్వాపవాద ఆదిత్యపురాణే - 'అటవీ పర్వతాః పుణ్యా నదీతీరాణి యాని చ। సర్వాణ్యస్వామికాన్యాహుర్నహి తేషు పరిగ్రహః॥ వనాని గిరయో నద్యస్తీర్థాన్యాయతనాని చ। దేవస్వాతాశ్చ గర్తాశ్చ న స్వామ్యం తేషు విద్యతే॥ స్మృతిసారే - 'నైకవాసా న చ ద్వీపే నాన్తరిక్షే కదాచన। శ్రుతిస్మృత్యుదితం కర్మ న కుర్యాదశుచిః క్వచిత్॥' దివోదాసీయే- 'మ్లేచ్ఛదేశే తథా రాత్రౌ సంధ్యాయాం విప్రవర్జితే। న శ్రాద్ధమాచరేద్విద్వాన్న చాకాశే కథంచన॥'

అథ శ్రాద్ధకాలాః। తే చ సంక్రాన్తియుగాదిమహాలయాదయః ప్రాయేణ పూర్వపరిచ్ఛేదద్వయే ఉక్తా ఏవ। కేచిత్తూచ్యన్తే। పృథ్వీచన్ద్రోదయే వృద్ధపరాశరః:- 'శ్రాద్ధం వృద్ధావచన్ద్రేభచ్ఛాయాగ్రహణసంక్రమే। నవోదకే నవాన్నే చ నవచ్ఛన్నే తథా గృహే॥ నవైక్షవేషు చేహన్తే పితరో హి మఘాస్వపి। పితరః స్పృహయన్త్యన్నమష్టకాసు మఘాసు చ॥ ఇతి శాతాతపపాఠః। నవోదకే నవకూపవాప్యాదావితి కేచిత్। వర్షోపక్రమే ఆర్ద్రాప్రవేశే ఇతి గౌడాః। నవాన్నశ్రాద్ధే విశేషో జ్యోతిషే - 'జ్యేష్ఠాశేషార్ధగే సూర్యే మృగనేత్రానిశాత్మకే। నవాన్నైర్భోజనశ్రాద్ధం జన్మచన్ద్రతిథౌ న చ॥ ఆశ్లేషాకృత్తికాజ్యేష్ఠామూలాజపదగేషు చ। గురుభౌమదినే రిక్తే తిథౌ నాద్యాన్నమోదనమ్॥' తత్రైవ - 'వృశ్చికే శుక్లపక్షే తు నవాన్నం శస్యతే బుధైః।' అతః కృష్ణపక్షే నేతి గౌడాః। మైథిలాస్తు - 'అకృతాగ్రయణం చైవ ధాన్యజాతం నరోత్తమ।' ఇతి వారాహోక్తేః ప్రతిధాన్యం శ్రాద్ధమాహుః, -తన్న; 'జాత'పదస్య శ్రాద్ధయోగ్యసమూహపరత్వాత్। హేమాద్రౌ జాతూకర్ణ్యః:- 'గ్రహోపరాగే చ సుతే చ జాతే పిత్ర్యే గయాయామయనద్వయే చ। నిత్యం చ శఙ్ఖే చ తథైవ పద్మే దత్తం భవేన్నిష్కసహస్రతుల్యమ్॥ శఙ్ఖం ప్రాహురమావాస్యాం క్షీణచన్ద్రాం ద్విజోత్తమాః। అష్టకాసు భవేత్పద్మం తత్ర దత్తం తథాఽక్షయమ్॥' తత్రైవ శఙ్ఖః :- 'యదా విష్టిర్వ్యతీపాతో భానువారస్తథైవ చ। పద్మకం నామ తత్ప్రోక్తమయనాచ్చ చతుర్గుణమ్॥'

యాజ్ఞవల్క్యః:-'అమావాస్యాఽష్టకో వృద్ధిః కృష్ణపక్షోఽయనద్వయమ్। ద్రవ్యం బ్రాహ్మణసంపత్తిర్విషువత్సూర్యసంక్రమః॥ వ్యతీపాతో గజచ్ఛాయా గ్రహణం చన్ద్రసూర్యయోః। శ్రాద్ధం ప్రతి రుచిశ్చైవ శ్రాద్ధకాలాః ప్రకీర్తితాః॥' కృష్ణపక్షః సర్వోఽపి; 'శాకేనాప్యపరపక్షం నాతిక్రమేత్ మాసి మాసి వాఽశనమ్' ఇతి శ్రుతేః, 'ఊర్ధ్వం వా చతుర్థ్యా యదహః సంపద్యతే ఋతే చతుర్దశీమ్' ఇతి కాత్యాయనోక్తేః, 'మాసి మాసి కార్యమ్, అపరపక్షస్యాపరాహ్ణః శ్రేయాన్' ఇత్యాపస్తమ్బోక్తేశ్చ వీప్సయా సర్వకృష్ణపక్షేషు నిత్యమ్। తేనోపసంహారాన్మహాలయపరత్వం పరరాస్తమ్। అత్ర ప్రత్యహం, పఞ్చమ్యాది, యదహఃసంపత్తిర్వా ఇతి త్రయః పక్షాః; యద్యైకదినే శ్రాద్ధం తదా దార్శం పృథగేవ; యాజ్ఞవల్క్యేనామావాస్యాయాః పృథఙ్నిర్దేశాత్। ఏతేన- 'కృష్ణపక్షే యదహః సంపద్యతే

అమావాస్యాయాం తు విశేషేణ' ఇతి నిగమోక్తేర్గుణోఽపరపక్షశ్రాద్ధస్యామావాస్యేతి శూలపాణిమతమపాస్తమ్। 'అశక్తౌ దర్శేనాపి మాసిశ్రాద్ధసిద్ధిః' ఇతి నారాయణవృత్తిః। నిరగ్నికానాం కస్మింశ్చిద్దినే ఆహితాగ్నేస్తు దర్శే ఏవ; 'న దర్శేన వినా శ్రాద్ధమాహితాగ్నేర్ద్విజన్మనః।' ఇతి మనూక్తేః। సర్వకృష్ణపక్షాశక్తౌ మాత్స్యే - 'అనేన విధినా శ్రాద్ధం త్రిరబ్దస్యహ నిర్వపేత్। కన్యాకుమ్భవృషస్థేఽర్కే కృష్ణపక్షే చ సర్వదా॥' కర్కేఽపి - 'ఆహితాః సంవత్సరే త్రిఃశ్రాద్ధనియమః' ఇతి। దేవలః– 'అనేన విధినా శ్రాద్ధం కుర్యాత్సంవత్సరం సకృత్। ద్విశ్చతుర్వా యథా శ్రాద్ధం మాసే మాసే దినే దినే॥' కృష్ణపక్షేష్వపి మహాలయస్య శ్రేష్ఠత్వమ్। తచ్చోక్తం ప్రాక్। వ్యతీపాతే విశేషమాహ హేమాద్రౌ శఙ్ఖః- 'ఫలం లక్షం సముత్పత్తౌ భ్రమణే కోటిరుచ్యతే। పతనే శతకోట్యస్తు పాతే వై దత్తమక్షయమ్॥' జ్యోతిఃశాస్త్రే–'ద్వావిశతిస్తథోత్పత్తౌ భ్రమణే చైకవింశతిః। పతనే దశ నాడ్యస్తు పతితే సప్త నాడికాః॥' అన్త్యే చ ద్వే వ్యతీపాతౌ ప్రాగుక్తౌ। హేమాద్రౌ మార్కణ్డేయః - 'యదా చ శ్రోత్రియోఽభ్యేతి గృహం వేదవిదగ్నిచిత్। తేనైకేనాపి కర్తవ్యం శ్రాద్ధం చ విషువచ్ఛుభే॥' ఇదం చాపిణ్డం కార్యమితి హేమాద్రిః। ఏతజ్జీవత్పితృకోఽపి కుర్యాత్; 'ఉద్వాహే పుత్రజననే పిత్ర్యేష్ట్యాం సౌమికే మఖే। తీర్థే బ్రాహ్మణ ఆయాతే షడేతే జీవతః పితుః॥' ఇతి మైత్రాయణీయపరిశిష్టోక్తేః।

తిథివిశేషే ఫలవిశేషో యాజ్ఞవల్క్యేనోక్తః - 'కన్యాం కన్యావేదినశ్చ పశూన్వై సత్సుతానపి। ద్యూతం కృషిం చ వాణిజ్యం ద్విశఫైకశఫాంస్తథా॥ బ్రహ్మవర్చస్వినః పుత్రాన్స్వర్ణరౌప్యే సకుప్యకే। జ్ఞాతిశ్రైష్ఠ్యం సర్వకామానాప్నోతి శ్రాద్ధదః సదా॥ ప్రతిపత్ప్రభృతిష్వేకాం వర్జయిత్వా చతుర్దశీమ్॥' ఏతాః కృష్ణపక్షస్థా ఏవ। మహాలయే తు ఫలభూమేతి పృథ్వీచన్ద్రోదయః। పౌర్ణమాస్యాం హేమాద్రౌ పితామహః- 'అమావాస్యావ్యతీపాతపౌర్ణమాస్యష్టకాసు చ। విద్వాన్ శ్రాద్ధమకుర్వాణో నరకం ప్రతిపద్యతే॥' ఏతన్మాధ్యాదిపరమ్; 'వ్రీహిపాకే చ కర్తవ్యం యవపాకే చ పార్థివ। పౌర్ణమాసీ తథా మాఘీ శ్రావణీ చ నృపోత్తమ। ప్రౌష్ఠపద్యామతీతాయాం తథా కృష్ణత్రయోదశీ। ఏతాంస్తు శ్రాద్ధకాలాన్వై నిత్యానాహ ప్రజాపతిః॥' ఇతి విష్ణుధర్మోక్తేః। విష్ణుః-'మాఘీ ప్రౌష్ఠపద్యుర్ధ్వం కృష్ణా త్రయోదశీ' ఇతి। అత్ర మాఘీ పౌర్ణమాసీతి కల్పతరుః।'శ్రావణ్యూర్ధ్వమపి మఘాయోగసంభవాత్రయోదశీవిశేషణమ్' ఇతి గౌడాః। నక్షత్రేష్వపి యాజ్ఞవల్క్యః - 'స్వర్గం హ్యపత్యమోజశ్చ శౌర్యం క్షేత్రం బలం తథా। పుత్రాశ్రైష్ఠ్యం చ సౌభాగ్యం సమృద్ధిం ముఖ్యతాం శుభమ్॥ ప్రవృత్తచక్రతాం వాపి వాణిజ్యప్రభృతీనపి। అరోగిత్వం యశో వీతశోకతాం పరమాం గతిమ్॥ ధనం వేదాన్భిషసిద్ధిం కుప్యం గామప్యజావికమ్। అశ్వానాయుశ్చ విధివద్యః శ్రాద్ధం సంప్రయచ్ఛతి॥ కృత్తికాదిభరణ్యన్తం స కామాన్నాప్నుయాదిమాన్॥' ఫలాన్తరాణ్యపి మహాభారత కౌర్మాదేర్జ్ఞేయాని । మాధవీయే మరీచి : - 'కృత్తికాదిషు ఋక్షేషు శ్రాద్ధే యత్ఫలమీరితమ్। విష్కమ్భాదిషు యోగేషు తదేవ

ఫలమిష్యతే॥' బృహస్పతిః - 'ఆరోగ్యం చైవ సౌభాగ్యం శత్రూణాం చ పరాజితమ్। సర్వాన్కామాన్ప్రియాం విద్యాం ధనమాయుర్యథాక్రమమ్॥ సూర్యాదిదివసేష్వేతచ్ఛ్రాద్ధకృల్లభతే ఫలమ్।బవాదికరణేష్వేతచ్ఛ్రాద్ధకృల్లభతే ఫలమ్॥' అన్యాని చ షణ్ణవతిశ్రాద్ధాదీని ప్రాగుక్తాని। మార్కణ్డేయపురాణే– 'శ్రాద్ధార్హద్రవ్యసంపత్తౌ తథా దుఃస్వప్నదర్శనే। జన్మర్క్షే గ్రహపీడాసు శ్రాద్ధం కుర్వీత చేచ్ఛయా॥'

అథ శ్రాద్ధాధికారిణః। చన్ద్రికాయాం సుమన్తుః– 'మాతుః పితుః ప్రకుర్వీత సంస్థితస్యౌరసః సుతః। పైతృమేధికసంస్కారం మన్త్రపూర్వకమాదృతః॥' తత్రైవ హేమాద్రౌ శఙ్ఖః–'పితుః పుత్రేణ కర్తవ్యా పిణ్డదానోదకక్రియా। పుత్రాభావే తు పత్నీ స్యాత్తదభావే తు సోదరః॥' అత్ర యద్యపి 'పుత్ర' పదం క్షేత్రజాదిద్వాదశవిధపుత్రపరమ్, తే చ ద్వాదశ పుత్రా యాజ్ఞవల్క్యేనోక్తాః–'ఔరసో ధర్మపత్నీజస్తత్సమః పుత్రికాసుతః। క్షేత్రజః క్షేత్రజాతస్తు సగోత్రేణేతరేణ వా॥ గృహే ప్రచ్ఛన్న ఉత్పన్నో గూఢజస్తు సుతః స్మృతః। కానీనః కన్యకాజాతో మాతామహసుతః స్మృతః॥ అక్షతాయాం క్షతాయాం వా జాతః పౌనర్భవస్తథా। దద్యాన్మాతా పితా వా యం స పుత్రో దత్తకో భవేత్॥ క్రీతశ్చ తాభ్యాం విక్రీతః కృత్రిమః స్యాత్స్వయంకృతః। దత్తాత్మా తు స్వయం దత్తో గర్భే విన్నః సహోఢజః॥ ఉత్సృష్టో గృహ్యతే యస్తు సోఽపవిద్ధో భవేత్సుతః। పిణ్డదోంఽశహరశ్చైషాం పూర్వాభావే పరఃపరః॥' ఇతి తథాపి 'దత్తౌరసేతరేషాం తు పుత్రత్వేన పరిగ్రహః। ఇతి హేమాద్రావాదిత్యపురాణే కలావితరేషాం పుత్రత్వనిషేధాదౌరసదత్తకపరమేవ। యద్యపి 'పిణ్డదోంఽశహరశ్చైషాం పూర్వాభావే పరః పరః।' ఇతి యాజ్ఞవల్క్యోక్తరౌరసాభావే దత్తకప్రాప్తిః, తథాప్యౌరసాభావే పౌత్రః, తదభావే ప్రపౌత్రః, తదభావే దత్తకాదయః ఇతి జ్ఞేయమ్; 'పుత్రేణ లోకాన్ జయతి పౌత్రేణానన్త్యమనుతే। అథ పుత్రస్య పౌత్రేణ బ్రఘ్నస్యాప్నోతి విష్టపమ్॥' ఇతి జీమూతవాహనధృతవసిష్ఠహారీతశఙ్కలిగ్వితోక్తేః, 'లోకానన్త్యం దివః ప్రాప్తి పుత్రపౌత్రప్రపౌత్రకైః।' ఇతి యాజ్ఞవల్క్యోక్తేశ్చ। 'పుత్రః పౌత్రశ్చ తత్పుత్రః పుత్రికాపుత్ర ఏవ చ। పత్నీ భ్రాతా చ తజ్జశ్చ పితా మాతా స్నుషా తథా॥ భగినీ భాగినేయశ్చ సపిణ్డః సోదకస్తథా। అసంనిధానే పూర్వేషాముత్తర పిణ్డదాః స్మృతాః॥' ఇతి స్మృతిసంగ్రహే ప్రపౌత్రానన్తర పుత్రికాపుత్రోత్తతేస్తత్సమత్వాచ దత్తకస్య। యద్యపి బృహస్పతినా–'పౌత్రశ్చ పుత్రికాపుత్రః స్వర్గప్రాప్తికరావుభౌ। రిక్థే చ పిణ్డదానే చ సమౌ తౌ పరికీర్తితౌ॥" ఇతి పౌత్రసామ్యముక్తమ్, యాజ్ఞవల్క్యేన చ 'ఔరసో ధర్మపత్నీజస్తత్సమః పుత్రికాసుతః।' ఇతి ఔరససామ్యమ్, తథాపి 'లోకే రాజసమో మన్త్రీ' ఇత్యాదౌ కిచిన్న్యూనే 'సమ' శబ్దప్రయోగాత్, గౌణముఖ్యయోః సామ్యాయోగాచ్చ స్తుత్యర్థ తత్, న తు సమవికల్ప ఇతి భ్రమితవ్యమ్; 'పుత్రః పౌత్రః ప్రపౌత్రో వా భ్రాతా వా భ్రాతృసంతతిః। సపిణ్డసంతతిర్వాపి క్రియార్హా నృప జాయతే॥ తేషామభావే సర్వేషాం సమానోదకసన్తతిః। మాతృపక్షస-పిణ్డేన సంబన్ధో యో జలేన వా॥ కులద్వయేఽపి చోచ్ఛిన్నే స్త్రీభిః కార్యా క్రియా నృప। తత్సంఘాతగతైర్వాపి తద్రిక్థాత్కారయేన్నృపః॥ ఇతి

విష్ణుపురాణాఞ్చేతి। ప్రపౌత్రానన్తరం దత్తకాదయ ఇతి పృథ్వీచన్ద్ర-మదనరత్న-కాలాదర్శాదయః। మదనపారిజాతేఽప్యేవమ్।

బోపదేవరుద్రధరాదయస్తు- 'పుత్రేషు విద్యమానేషు నాన్యం వై కారయేత్స్వధామ్।' ఇతి సుమన్తూక్తౌ – 'పితామహః పితుః పశ్చాత్పఞ్చత్వం యది గచ్ఛతి। పౌత్రేణైకాదశాహాది కర్తవ్యం శ్రాద్ధషోడశమ్।। నైతత్పౌత్రేణ కర్తవ్యం పుత్రవాంశ్చేత్పితామహః॥' ఇతి। ఛన్దోగపరిశిష్టే చ 'పుత్ర' శబ్దస్య ద్వాదశవిధసుతపరత్వాత్, 'పూర్వాభావే పరః పరః' ఇత్యస్యానన్యపరత్వాచ్చ, దత్తకాద్యభావే పౌత్రాదీనామప్యధికార ఇత్యాహుః, తద్గౌణముఖ్యయోః సామ్యాయోగాద్దత్తకే సతి పౌత్రస్యాంశహరత్వస్యాప్యభావాపత్తేః పుత్రపదస్యౌర- సమాత్రపరత్వాచ్చిన్త్యమ్। అత ఏవ నిషేధాదుపనీతపౌత్రసత్త్వేఽప్యనుపనీతపుత్రస్యైవాధికారః, 'ఔరసశ్చానుపనీతో- ఽపి కుర్యాత్' ఇత్యాహ పృథ్వీచన్ద్రోదయే సుమన్తుః- 'శ్రాద్ధం కుర్యాదవశ్యం తు ప్రమీతపితృకో ద్విజః। వ్రతస్థో వాఽవ్రతస్థో వా ఏక ఏవ భవేద్యది॥ వృద్ధమను:-'కుర్యాదనుపనీతోఽపి శ్రాద్ధమేకో హి యః సుతః। పితృయజ్ఞాహుతిం పాణౌ జుహుయాద్బ్రాహ్మణస్య సః॥' ఏకః=ముఖ్య ఔరస ఇత్యర్థః। మనుః-'న హ్యస్మిన్యుజ్యతే కర్మ కిచిదామౌఞ్జిబన్ధనాత్। నాభివ్యాహారద్బ్రహ్మ స్వధానినయనాదృతే ॥ బ్రహ్మ=వేదః। సుమన్తురపి - 'నాభివ్యాహారయేద్బ్రహ్మ యావన్మౌఞ్జీ నిబధ్యతే। మన్త్రాననుపనీతోఽపి పఠేదేవైక ఔరసః॥' అయ మన్త్రపాఠ- స్త్రివర్షకృతచూడస్యైవ; 'అనుపేతోఽపి కుర్వీత మన్త్రవత్ పైతృమేధికమ్। యద్యసౌ కృతచూడః స్యాద్యది స్యాచ్చ త్రివత్సరః॥' ఇతి సుమన్తూతే:। యత్తు వ్యాఘ్రః- 'కృతచూడస్తు కుర్వీత ఉదకం పిణ్డమేవ చ। స్వధాకారం ప్రయుఞ్జీత వేదోచ్చారం న కారయేత్॥' ఇతి, యచ్చ స్మృతిసంగ్రహే - 'కృతచూడోఽనుపేతశ్చ పిత్రోః శ్రాద్ధం సమాచరేత్। ఉదాహరేత్స్వధాకారం న తు వేదాక్షరాణ్యసౌ॥' ఇతి, తత్ప్రథమవర్షచూడావిషయమితి మాధవ-మదనరత్న పృథ్వీచన్ద్రాః। త్రివర్షోర్ధ్వ మన్త్రవత్త్వస్య వికల్ప ఇతి చన్ద్రికా బోపదేవశ్చ। దత్తకాదిపరో నిషేధ ఇతి వయమ్।

మదనరత్నే స్కాన్దే- 'యజ్ఞేషు మన్త్రవత్కర్మ పత్నీ కుర్యాద్యథా నృప। తథౌర్ధ్వదైహికం కర్మ కుర్యాత్సా ధర్మసంస్కృతా॥' అశక్తౌ తు కాత్యాయన: -'అసంస్కృతేన పత్న్యా చ హ్యగ్నిదానం సమన్త్రకమ్। కర్తవ్యమితరత్సర్వం కారయేదన్యమేవ హి॥' పుత్రశ్చ న జన్మతోఽధికారీ కింతు వర్షోత్తరమిత్యాహ కాలాదర్శ :- 'చౌలాదాద్యాబ్దికాదర్వాక్ న కుర్యాత్పైతృమేధికమ్।' మదనరత్నే సుమన్తురపి - 'పుత్రశ్చోత్పత్తిమాత్రేణ సత్కుర్యాదృణమోచనాత్॥ పితరం నాబ్దికాచ్చౌలాత్పైతృమేధేన కర్మణా॥' ఏతచ్చౌరసస్యైవ। దత్తకాదీనాం తూపనీతానామేవాధికార ఇతి కాలాదర్శః। పృథ్వీచన్ద్రోదయేఽపి స్కాన్దే- 'పిత్రోరను- పనీతోఽపి విదధ్యాదౌరసః సుతః। ఔర్ధ్వదేహికమన్యే తు సంస్కృతాః శ్రాద్ధకారిణః॥' ఇతి। అన్యత్రాపి దర్శమహాలయాదావను- పనీతస్యాధికారోఽస్మాభిః పూర్వముక్తః। ప్రపౌత్రాభావే

దత్తకాదయ ఏకాదశ పుత్రాః। తదభావే భర్తుః పత్నీ, తస్యాశ్చ సః; 'అపుత్రా శయనం భర్తుః పాలయన్తీ వ్రతే స్థితా। పత్న్యేవ దద్యాత్తత్పిణ్డం కృత్స్న_మంశం లభేత చ॥" ఇతి వృద్ధమనూక్తేః। 'భార్యాపిణ్డం పతిర్దద్యాద్భర్త్రే భార్యా తథైవ చ। శ్వశ్ర్వాః దేశ్చ స్నుషా చైవ తదభావే సపిణ్డకాః॥' ఇతి, 'పుత్రాభావే తు పత్నీ స్యాత్పత్న్యభావే తు సోదరః। 'ఇతి చ హేమాద్రౌ శఙ్ఖోక్తేః। పృథ్వీచన్ద్రోదయస్తు- 'కానీనగూఢసహజపునర్భూతనయాశ్చ యే।

పత్న్యభావేఽధికుర్యుస్తే అప్రశస్తాః స్మృతా హి తే॥' ఇతి స్మృతిసంగ్రహాత్ పత్న్యభావే కానీనాదయ ఇత్యాహ।

పత్యురపి సపత్నీపుత్రే సతి నాధికారః, 'పితృపత్న్యః సర్వా మాతరః' ఇతి సుమన్తూక్తేః', 'విదధ్యాదౌరసః పుత్రో జనన్యా ఔర్ధ్వదేహికమ్। తదభావే సపత్నీజః క్షేత్రజాద్యాస్తథా స్మృతాః॥ తేషామభావే తు పతిస్తదభావే సపిణ్డకాః॥' ఇతి మదనరత్నే కాత్యాయనోక్తేశ్చ। 'బహ్వీనామేకపత్నీనామేష ఏవ విధిః స్మృతః। ఏకా చేత్పుత్రిణీ తాసాం సర్వాసాం పిణ్డదస్తు సః॥' ఇతి బృహస్పతివచనాచ్చ॥ అపరార్కేఽప్యేవమ్। తేన యచ్ఛుద్ధివివేకే ఉక్తం- 'సత్యపి సపత్నీపుత్రే పత్యురేవాధికారః' ఇతి,- తన్నిరస్తమ్। యచ్చ తత్రైవ కాత్యాయన:- 'న భార్యాయాః పతిర్దద్యాదపుత్రాయా అపి క్వచిత్' యచ్చ విష్ణుపురాణమ్- 'కులద్వయేఽపి చోత్సన్నే స్త్రీభిః కార్యా క్రియా నృప।' ఇతి, యచ్చ మార్కణ్డేయపురాణమ్–'సర్వాభావే స్త్రియః కుర్యుః స్వభర్తౄణామమన్త్రకమ్।' ఇతి, తదాసురాదివివాహోఢావిషయమ్ ; 'ధర్మైర్వివాహరూఢా యా సా పత్నీ పరికీర్తితా। కయక్రీతా తు యా నారీ న సా పత్న్యభిధీయతే॥ న సా దైవే న సా పిత్ర్యే దాసీం తాం మునయో విదుః॥' ఇతి మాధవీయే శాతాతపోక్తేః। యత్తు శుద్ధిరత్నాకరః శూలపాణిశ్చ - 'అపుత్రస్య చ యా పుత్రీ సాపి పిణ్డప్రదా భవేత్। తస్య పిణ్డాన్దశైకం వా ఏకాహేనైవ నిక్షిపేత్॥' ఇతి జాబాలోక్తేః;'భర్తుర్ధనహరా పత్నీ తాం వినా దుహితా స్మృతా। అఙ్గాదఙ్గాత్సంభవతి పుత్రవద్దుహితా నృణామ్॥' ఇతి బృహస్పతినా దుహితుర్ధనహారిత్వోక్తేశ్చ 'పుత్రాభావే కన్యా, తదభావే సపత్నీపుత్రః' ఇత్యాహతుః, తత్ పూర్వవిరోధాత్, 'మాతుర్దుహితరః శేషమృణాత్తాభ్య ఋతేఽన్వయే।' ఇతి దుహితుర్మాతృధనగ్రాహిత్వేన పుత్రస్య తచ్ఛ్రాద్ధానధికారాపత్తేశ్చోపేక్ష్యమ్। వచనం తు భ్రాతృపుత్రాద్యభావవిషయమ్। పత్న్యభావే అవిభక్తస్య సోదరః; పూర్వోక్తశఙ్ఖవచనాత్। విభక్తస్య తు దుహితా; ధనహారిత్వాత్; పూర్వోక్తజాబాలవచనాచ్చ। తత్రాప్యూఢానూఢాసమవాయే ఊఢైవ, 'దుహితా పుత్రవత్కుర్యాన్మాతాపిత్రోస్తు సంస్కృతా। ఆశౌచముదకం పిణ్డమేకోద్దిష్టం సదా తయోః॥' ఇతి భరద్వాజోక్తేః। తదభావే దౌహిత్రః; ధనహారిత్వాత్; 'మాతాపిత్రోరుపాధ్యాయాచార్యయో- రౌర్ధ్వదేహికమ్। కుర్వన్పితామహస్యాపి వ్రతీ న భ్రశ్యతే వ్రతాత్॥' ఇతి చన్ద్రికాయాం వృద్ధమనుక్తేః। 'యథా వ్రతస్థోఽపి సుతః పితుః

కుర్యాత్క్రియాం నృప। ఉదకాద్యాం మహాబాహో దౌహిత్రోఽపి తథార్హతి॥' ఇత్యపరార్కే భవిష్యోక్తేశ్చ। ఏతద్ధనహారిణ ఆవశ్యకం, నాన్యస్యేత్యాహ తత్రైవ స్కన్దః- 'శ్రాద్ధం మాతామహానాం తు అవశ్యం ధనహారిణా। దౌహిత్రేణార్థనిష్కృత్యై కర్తవ్యం పూర్వముత్తరమ్॥" ఇతి। తేన 'దౌహిత్రోఽత్ర పుత్రీకృతః' ఇతి దేవయాజ్ఞికోక్తిః పరాస్తా। అత్ర పత్నీదౌహిత్రసమవాయేం- ఽశహరత్వాత్పన్త్న్యేవ కుర్యాత్।

దౌహిత్రభ్రాతృపుత్రసత్త్వే విభక్తస్య దౌహిత్రః, అవిభాగే భ్రాతృపుత్రః। భ్రాతృతత్పుత్రసత్త్వే కనిష్ఠశ్చేత్ భ్రాతైవ, జ్యేష్ఠశ్చేత్తత్పుత్రః కుర్యాదితి దాక్షిణాత్యగ్రన్థాః। హారలతాదౌ తు - 'భ్రాతుర్భ్రాతా స్వయం చక్రే తద్భార్యా చేన్న విద్యతే। తస్య భ్రాతృసుతశ్చక్రే యస్య నాస్తి సహోదరః॥' ఇతి బ్రాహ్మోక్తేః, 'పత్నీ కుర్యాత్సుతాభావే పత్న్యభావే సహోదరః।' ఇతి కౌర్మాచ్చ జ్యేష్ఠభ్రాతైవ కుర్యాన్న తత్పుత్రః। యత్తు 'నానుజస్య తథాగ్రజః' ఇతి, తత్కనిష్ఠభ్రాతృ- సత్త్వవిషయమ్। యఇచ్చ మనుః- 'సర్వేషామేకజాతానామేకశ్చేత్పుత్రవాన్భవేత్। సర్వాంస్తాంస్తేన పుత్రేణ పుత్రిణో మనురబ్రవీత్॥' ఇతి, తత్సహోదరాభావవిషయమిత్యుక్తమ్। ఏతేన పుత్రత్వాతిదేశోఽయమ్। అతస్తస్మిన్సతి ఏకాదశ పుత్రాః ప్రతినిధయో న కార్యాః, స ఏవ పిణ్డదోంఽశహరశ్చేతి వాచస్పతి- మనుటీకా కల్పతరు-రత్నా-కరాదయః పరాస్తాః, ద్వాదశవిధపుత్రాభావే 'పత్నీదుహితరః' ఇతి యాజ్ఞవల్క్యోక్తేశ్చ। తస్మాద్దత్తపుత్రప్రశంసేయమితి విజ్ఞానేశ్వరః, అవిభక్తవిషయం వా। మదనరత్నే స్మృతిసంగ్రహే-'పుత్రః కుర్యాత్పితుః శ్రాద్ధం పత్నీ చ తదసంనిధౌ। ధనహార్యథ దౌహిత్రస్తతో భ్రాతా చ తత్సుతః॥ భ్రాతుః సహోదరో భ్రాతా కుర్యాద్దాహాది తత్సుతః। తతస్త్వసోదరో భ్రాతా తదభావే చ తత్సుతః॥' ఇతి। భ్రాతృపుత్రాభావే క్రమేణ పితృమాతృస్నుషాస్వసృతత్పుత్రాదయః; ధనహారిత్వాత్। భగినీతత్సుతయోర్విశేషమాహ మదనరత్నే కాత్యాయనః- 'అనుజా అగ్రజా వాపి భ్రాతుః కుర్వీత సంస్క్రియామ్। తతః స్వసోదరాత్తద్వత్క్రమేణ తనయస్తయోః॥' అపరార్కే కార్ష్ణాజినిః- 'పుత్రః శిష్యోఽథవా పత్నీ పితా భ్రాతా స్నుషా గురుః। స్త్రీహారీ ధనహారీ చ కుర్యాత్పిణ్డోదకక్రియామ్॥' మార్కణ్డేయపురాణే- 'పుత్రో భ్రాతా చ తత్పుత్రః పత్నీ మాతా తథా పితా। విత్తాభావేఽపి శిష్యశ్చ కుర్వీరన్నౌర్ధ్వదేహికమ్॥' తేన ధనహారీ ఏతద్భిన్న ఇతి కాలాదర్శః। అత్ర పాఠక్రమో న వివక్షితః, పూర్వవాక్యేషు 'అథ తతః'శబ్దాదిభిః శ్రౌతక్రమోక్తేః 'అథ జిహ్వాయా అథ వక్షసః' ఇతివత్।

పృథ్వీచన్ద్రోదయే వృద్ధమనుః- 'స్నుషాస్వస్త్రీయతత్పుత్రజ్ఞాతిసంబన్ధిబాన్ధవాః। పుత్రాభావే తు కుర్వీరన్సపిణ్డాన్తం యథావిధి॥' మార్కణ్డేయపురాణే- 'పుత్రద్యుత్సన్నబన్ధోశ్చ సఖాపి

శ్వశురస్య చ। జామాతా స్నేహవత్కుర్యాదఖిలం పైతృమేధికమ్॥' చన్ద్రికాయాం వృద్ధశాతాతపః- 'మాతులో భాగినేయశ్చ స్వస్త్రీయో మాతులస్య చ। శ్వశురస్య గురోశ్చైవ సఖ్యుర్మాతామహస్య చ॥ ఏతేషాం చైవ భార్యాణాం స్వసుర్మాతుః పితుస్తథా। శ్రాద్ధమేషాం తు కర్తవ్యమితి వేదవిదో విదుః॥' శుద్ధివివేకే పృథ్వీచన్ద్రోదయే చ బ్రాహ్మే 'దత్తానాం వాఽప్యదత్తానాం కన్యానాం కురుతే పితా। చతుర్థేఽహని తాస్తేషాం కుర్వీరన్ సుసమాహితాః॥' దత్తాః = వాగ్దత్తాః। 'మాతామహానాం దౌహిత్రాః కుర్వన్త్యహని చాపరే। తేఽపి తేషాం ప్రకుర్వన్తి ద్వితీయేఽహని సర్వదా॥ జామాతుః శ్వశురాశ్చకుస్తేషాం తేఽపి చ సంయతాః। మిత్రాణాం తదపత్యానాం శ్రోత్రియాణాం గురోస్తథా॥ భాగినేయసుతానాం చ సర్వేషాం త్వపరేఽహని। రాజ్ఞోఽసతి సపిణ్డే తు నిరపత్యే పురోహితః॥ మన్త్రీ వా తదశౌచం తు పురా చీర్త్వా కరోతి సః॥' అత్ర ద్వితీయాహాదౌ శ్రాద్ధవిధానమస్థిసంచయనపరమ్। కాలాదర్శే- 'దాహాదిమన్త్రవత్పిత్రోర్విదధ్యాదౌరసః సుతః। తదభావే తు పౌత్రశ్చ ప్రపౌత్రః పుత్రికాసుతః॥ దౌహిత్రో ధనహారీ చ భ్రాతా తత్పుత్ర ఏవ చ। పితా మాతా స్నుషా చైవ స్వసాతత్పుత్ర ఏవ చ॥ సపిణ్డః సోదకో మాతుః సపిణ్డశ్చ సహోదకః। స్త్రీ చ శిష్యర్త్విగాచార్యా జామాతా చ సఖాపి చ॥ ఉత్పన్నబన్ధో రిక్థేన కారయేదవనీపతిః॥' గౌతమః- 'పుత్రాభావే సపిణ్డా మాతృసపిణ్డాః శిష్యాశ్చ దద్యుస్తదభావే ఋత్విగాచార్యై'। యత్తు చన్ద్రికాయాం వృద్ధశాతాతపః- 'ప్రేత్యా శ్రాద్ధం ప్రకర్తవ్యం సర్వేషాం వర్ణలిఙ్గినామ్।' ఇతి, తత్స్వవర్ణవిషయమ్; 'బ్రాహ్మణస్త్వన్యవర్ణానాం న కుర్యాత్కర్మ కిచన। కామాల్లోభాద్భయాన్మోహాత్కృత్వా తజ్జాతితాం వ్రజేత్॥' ఇతి బ్రాహ్మోక్తే', 'న బ్రాహ్మణేన కర్తవ్యం శూద్రస్యాప్యౌర్ధ్వదేహికమ్। శూద్రేణ వా బ్రాహ్మణస్య వినా పారశవాత్క్వచిత్॥' ఇతి పారస్కరోక్తేశ్చ। పారశవః = ఊఢశూద్రాపుత్రః।

అత్రేదం తత్త్వమ్– సర్వత్ర పుత్రాదే: పూర్వస్యాభావే పత్న్యాదేరధికార ఉక్తః। తత్రాభావోఽసన్నిధిర్నాశశ్చోచ్యతే। అత ఏవ పూర్వత్ర 'అసంనిధానే పూర్వేషామ్' ఇత్యుక్తమ్। తత్రాసన్నిధౌ పత్న్యాదేః సర్వాధికారే ప్రాప్తే 'ప్రోషితావసితే పుత్రః కాలాదపి చిరాదపి। ఏకాదశాద్యాః క్రమశో జ్యేష్ఠస్య విధివత్క్రియాః॥' 'జ్యేష్ఠేనైవ తు యత్కృతమ్' ఇత్యాద్యైర్దేశాన్తరేఽపవాదాత్పుత్రనాశ ఏవ పత్న్యాదేః సపిణ్డనాదావధికారః। అసంనిధౌ తు తత్పూర్వమేవ నోర్ధ్వమ్। అతోఽనధికారిణా భ్రాత్రాదినా కృతమప్యకృతమేవేతి పునరావర్తనీయమ్। మాసికాపకర్షోఽప్యావర్తనీయః। ఏకాదశాహమాసికాని నావర్తన్తే, 'తజ్జ్యాయసాపి కర్తవ్యం సపిణ్డీకరణం పునః।' ఇతివదావృత్తివిధానాభావాదితి కేచిత్, - తన్న; అస్య నిర్మూలత్వాత్। అతస్తదపి కనిష్ఠకృతమావర్తతే। వృద్ధిశ్రౌతపిణ్డపితృయజ్ఞార్థం తు కృతం నావర్తతే; 'నాసపిణ్డ్యాఽగ్నిమాన్పుత్రః పితృయజ్ఞం సమాచరేత్। న పార్వణం నాభ్యుదయం కుర్వన్న లభతే ఫలమ్॥' ఇతి, 'వృద్ధ్యుత్తరనిషేధనాత్' ఇతి, 'భ్రాతా వా భ్రాతృపుత్రో వా' ఇత్యాదిహారీతాదివచోభ్యః కనిష్ఠాదేరప్యధి- కారాత్। యథాఽత్ర

జ్యేష్ఠకర్తృత్వబాధస్తథా పుత్రకర్తృత్వస్యాపి బాధః। సపిణ్డనే తు బహు వక్తవ్యం తన్నిర్ణయే వక్ష్యామః।

అధికారవిశేషేణ క్రియావ్యవస్థోక్తా విష్ణుపురాణే - 'పూర్వాః క్రియా మధ్యమాశ్చ తథా చైవోత్తరాః క్రియాః। త్రిప్రకారాః క్రియా హ్యేతాస్తాసాం భేదాఞ్శృణుష్వ మే॥ ఆదాహాద్ద్వాదశాహాచ్చ మధ్యే యాః స్యుః క్రియా నృప। తాః పూర్వా మధ్యమా మాసి మాస్యేకోద్దిష్టసంజ్ఞితాః॥ ప్రేతే పితృత్వమాపన్నే సపిణ్డీకరణాదను। క్రియన్తే యాః క్రియా పుత్రైః ప్రోచ్యన్తే తా నృపోత్తరాః॥ పితృమాతృసపిణ్డైశ్చ సమానసలిలైస్తథా। తత్సంఘాతగతైశ్చైవ రాజ్ఞా వా ధనహారిణా॥ పూర్వా మధ్యాశ్చ కర్తవ్యాః పుత్రాద్యైరేవ చోత్తరాః। దౌహిత్రైర్వా నరశ్రేష్ఠ కార్యాస్తత్తనయైస్తథా॥ మృతాహని తు కర్తవ్యాః స్త్రీణామప్యుత్తరాః క్రియాః॥' దౌహిత్రతత్పుత్రయోర్ధనహారిణోరిదమ్। ఏవమన్యస్య ధనహర్తుః; 'యశ్చార్థహరః స పిణ్డదాయీ' ఇత్యాపస్తమ్బోక్తేః, 'ప్రేతస్య ప్రేతకార్యాణి అకృత్వా ధనహారకః। వర్ణానాం యద్వధే ప్రోక్తం తద్వ్రతం ప్రయతశ్చరేత్॥' ఇతి పృథ్వీచన్ద్రోదయే వ్యాఘ్రపాదోక్తేః। మదనరత్నే స్కాన్దేఽపి - 'మలమేతన్మనుష్యాణాం ద్రవిణం యత్ప్రకీర్తితమ్।' ఇత్యుక్త్వా 'ఋషిభిస్తస్య నిర్దిష్టా నిష్కృతిః పావనీ పరా। ఆ దేహపతనాత్తస్య కుర్యాత్పిణ్డోదకక్రియామ్॥' ఇత్యుక్తమ్। క్రియానిబన్ధే కాత్యాయన:- 'న చ మాతా న చ పితా కుర్యాత్పుత్రస్య పైతృకమ్। నాగ్రజశ్చ తథా భ్రాతా భ్రాతౄణాం తు కనీయసామ్॥' పృథ్వీచన్ద్రోదయే బౌధాయనః– 'పిత్రా శ్రాద్ధం న కర్తవ్యం పుత్రాణాం తు కథంచన। భ్రాత్రా చైవ న కర్తవ్యం భ్రాతౄణాం చ కనీయసామ్॥ యది స్నేహేన కుర్యాతాం సపిణ్డీకరణం వినా। గయాయాం తు విశేషేణ జ్యాయానపి సమాచరేత్॥' అన్యాభావే పిత్రాదిరపి కుర్యాత్; 'ఉత్సన్నబాన్ధవం ప్రేతం పితా భ్రాతాఽథవాఽగ్రజః। జననీ చాపి సంస్కుర్యాన్మహదేనోఽన్యథా భవేత్॥' ఇతి సుమన్తూక్తేః।

బ్రహ్మచారిణాం తు శుద్ధివివేకే పృథ్వీచన్ద్రోదయే చ బ్రాహ్మే- 'అసమాప్తవ్రతస్యాపి కర్తవ్యం బ్రహ్మచారిణః। శ్రాద్ధం తు మాతాపితృభిర్న తు తేషాం కరోతి సః॥' శ్రాద్ధం మాసికాబ్దికాది సర్వం కార్యమిత్యర్థః। నత్వితి నిషేధోఽన్యసత్త్వే। యత్తు ఛన్దోగపరిశిష్టే- 'న త్యజేత్సూతకే కర్మ బ్రహ్మచారీ స్వయం క్వచిత్। న దీక్షణాత్పరం యజ్ఞే న కృచ్ఛ్రాది తపశ్చరన్॥ పితర్యపి మృతే నైషాం దోషో భవతి కర్హిచిత్। ఆశౌచం కర్మణోఽన్తే స్యాత్త్ర్యహం వా బ్రహ్మచారిణామ్॥', యచ్చ యాజ్ఞవల్క్యః - 'న బ్రహ్మచారిణః కుర్యురుదకం పతితాస్తథా॥' ఇతి,- తదప్యన్యసత్త్వే। అన్యాభావే తు బ్రహ్మచారిణాపి కార్యమ్ ; పూర్వోక్తవృద్ధమనువచనాత్। 'ఆచార్యపిత్రుపాధ్యాయాన్నిర్హృత్యాపి వ్రతీ వ్రతీ। సంకటాన్నం చ నాశ్నీయాన్న చ తైః సహ సంవసేత్॥' ఇతి తేనైవోక్తేః; 'బ్రహ్మచారిణః శవకర్మణో వ్రతాన్నివృత్తిరన్యత్ర మాతాపిత్రోః' ఇతి వసిష్ఠోక్తేః। అత్రాశౌచమేకాహం వక్ష్యామః। ప్రాగుపనయనాన్మృతస్య తు పఞ్చవర్షోత్తరం

సపిణ్డీకరణవర్జ్యం షోడశశ్రాద్ధాది సర్వం కార్యమిత్యుక్తం దేవజానీయే, 'అసంస్కృతానాం భూమౌ పిణ్డం దద్యాత్, సంస్కృతానాం కుశేషు' ఇతి ప్రచేతోవచనాచ్చ। ఏతచ్చాగ్రే వక్ష్యామః।

అవిభక్తానాం విశేషమాహ పృథ్వీచన్ద్రోదయే మరీచిః - 'బహవః స్యుర్యదా పుత్రాః పితురేకత్ర వాసినః। సర్వేషాం తు మతం కృత్వా జ్యేష్ఠేనైవ తు యత్కృతమ్॥ ద్రవ్యేణ చావిభక్తేన సర్వైరేవ కృతం భవేత్॥' జ్యేష్ఠస్య కర్తృత్వేఽపి సర్వే ఫలభాగిన ఇత్యర్థః। తేన యే బ్రహ్మచర్యపరాన్నవర్జనాదయః ఫలసంస్కారాస్తే సర్వేషాం భవన్తీతి సిద్ధమ్। సంసృష్టినామప్యేవం; తుల్యత్వాత్। విభక్తానాం విశేషమాహోశనాః- 'నవశ్రాద్ధం సపిణ్డత్వం శ్రాద్ధాన్యపి చ షోడశ। ఏకేనైవ తు కార్యాణి సంవిభక్తధనేష్వపి॥' లఘుహారీతః - 'సపిణ్డీకరణాన్తాని యాని శ్రాద్ధాని షోడశ। పృథఙ్నైవ సుతాః కుర్యుః పృథగ్ద్రవ్యా అపి క్వచిత్॥ ఊర్ధ్వం సపిణ్డీకరణాత్సర్వే కుర్యుః పృథక్ పృథక్॥' మదనరత్నే- 'విభక్తాస్తు పృథక్కుర్యుః ప్రతిసంవత్సరాదికమ్। ఏకేనైవావిభక్తేషు కృతే సర్వైస్తు తత్కృతమ్॥' ఏతేనాబ్దికాదిష్వవిభక్తానామనియమ ఇతి వదన్ శూలపాణిః పరాస్తః।

దత్తకస్తు జనకస్య పుత్రాద్యభావే దద్యాత్, న తత్సత్త్వే; 'గోత్రరిక్థే జనయితుర్న భజేద్దత్త్రిమః సుతః। గోత్రరిక్థానుగః పిణ్డో వ్యపైతి దదతః స్వధా॥' ఇతి మనూక్తేః। - ఇదం జనకస్య పుత్రసత్త్వవిషయమ్। తచ్చ ప్రవరమఞ్జర్యాం కాత్యాయన-లౌగాక్షిభ్యాం స్పష్టముక్తమ్। అథ యే దత్తక్రీతకృత్రిమపుత్రికాపుత్రాః పరపరిగ్రహేణానార్షేయా జాతాస్తే ద్వ్యాముష్యాయణా భవన్తి। యథా 'శౌఙ్గశైశిరాణాం యాని చాన్యాన్యేవం సముత్పత్తీని కులాని భవన్తి' ఇత్యాదినా ద్వయోః పిత్రోః ప్రవరానుక్త్వోక్తమ్ – 'అథ యద్యేషాం స్వాసు భార్యాస్వపత్యం న స్యాద్రిక్థం హరేయుః పిణ్డం చైభ్యస్త్రిపురుషం దద్యుర్యద్యుభయోర్న స్యాదుభాభ్యామేవ దద్యురేకస్మిఞ్శ్రాద్ధే పృథగుద్దిశ్యైకపిణ్డే ద్వావనుకీర్తయేత్పరిగ్రహీతారం చోత్పాదయితారం చాతృతీయాత్పురుషాత్' ఇతి। హేమాద్రౌ కార్ష్ణాజినిః- 'యావన్తః పితృవర్గ్యాః స్యుస్తావద్భిర్దత్తకాదయః। ప్రేతానాం యోజనం కుర్యుః స్వకీయైః పితృభిః సహ॥ ద్వాభ్యాం సహాథ తత్పుత్రాః పౌత్రాస్త్వేకేన తత్సమమ్। చతుర్థపురుషే ఛన్దస్తస్మాదేషా త్రిపూరుషీ॥ సాధారణేషు కాలేషు విశేషో నాస్తి వర్గిణామ్। మృతాహే త్వేకముద్దిశ్య కుర్యుః శ్రాద్ధం యథావిధి॥" ఇతి। అస్యార్థమాహ హేమాద్రిః- దత్తకాదయః జనకపాలకయోః కులే ప్రేతానాం స్వస్వవర్గీయైః సపిణ్డనం కుర్యుః। దత్తకానాం పుత్రాస్తు పితుర్దత్తకస్య పితృభ్యాం జనకపాలకాభ్యాం స్వపితామహాభ్యాం సపిణ్డనం కుర్యుః। తేషాం పౌత్రాః స్వపితరం దత్తకేన పితామహేన తజ్జనకేన చ సపిణ్డయేయుః। చతుర్థోఽపి తత్కులస్థ ఏవ। తేషాం ప్రపౌత్రస్తు దత్తకస్య ప్రపితామహస్య పాలకకులస్థం చతుర్థం యోజయేన్న వా। ఛన్దః = ఇచ్ఛా। దర్శమహాలయాదౌ తు ద్వయోః పిత్రోః పితామహయోః ప్రపితామహయోర్వా శ్రాద్ధం దేయమ్। తత్ర ద్వయోః పిత్రాద్యోః పృథకపిణ్డదానం ద్వయోరుద్దేశేనైకో వేతి। అత్ర కేచిత్–

ఆవయోరయమితి పరిభాష్య యో దత్తస్తస్యేదం ద్వయోః పిత్రోః శ్రాద్ధమ్। యస్త్వపరిభాష్య దత్తః స గ్రహీతురేవ, స పాలకాయైవ దద్యాదిత్యాహుః। అత్ర మూలం త ఏవ ప్రష్టవ్యాః।

వస్తుతస్తు- జనకస్య పుత్రపవ్యాద్యభావే దత్తకో ద్వయోర్దద్యాదన్యథా పాలకాయైవ; ప్రాగుక్తకాత్యాయనవచనాత్। మానవీయమప్యేతద్విషయమేవ। గోత్రం తు శ్రాద్ధే పాలకస్యైవ। వివాహాదౌ తూభయోరిత్యాది మత్కృతప్రవరదర్పణే జ్ఞేయమ్। యస్తు మూల్యకీతాయాం పరభార్యాయాం దాస్యాం చోత్పన్నః స బీజిన ఏవ దద్యాత్। మూల్యం వినా స్వయముపనతాయాం తు క్షేత్రిణ ఏవ। తదుక్తం పృథ్వీచన్ద్రోదయే కౌర్మే- 'అనియోగాత్సుతో యస్తు శుల్కతో జాయతే త్విహ। ప్రదద్యాద్బీజినే పిణ్డం క్షేత్రిణే తు తంతోఽన్యథా।।' ఇతి। క్షేత్రజాదేర్విశేషస్తు కలౌ తదభావాన్నోచ్యత ఇతి దిక్॥ జారజానాం విశేషమాహాపరార్కే నారదః- 'జాయన్తే త్వనియుక్తాయామేకేన బహుభిస్తథా। అరిక్థభాజస్తే సర్వే బీజినామేవ తే సుతాః॥ దద్యుస్తే బీజినే పిణ్డం మాతా చేచ్ఛుల్కతో హృతా। అశుల్కోపహృతాయాం తు పిణ్డదా వోఢురేవ తే॥ '

ధర్మార్థం శ్రాద్ధకరణే ఫలమాహ చన్ద్రికాయాం శాతాతపః- 'ప్రీత్యా శ్రాద్ధం తు కర్తవ్యం సర్వేషాం వర్ణలిఙ్గినామ్। ఏవం కుర్వన్నరః సమ్యఙ్ మహతీం శ్రియమాప్నుయాత్॥' గయాయామపి తత్రైవ బ్రహ్మవైవర్తే- 'ఆత్మజో వాథవాఽన్యోఽపి గయాశీర్షే యదా తదా। యన్నామ్నా పాతయేత్పిణ్డం తన్నయేద్బ్రహ్మ శాశ్వతమ్॥' ఏతచ్చ యదా ఫలభూమార్థినా ద్విజస్త్రిర్వా క్రియతే తదా ప్రేతశిలాశ్రాద్ధవర్జ్యం కుర్యాత్, తస్య ప్రేతత్వవిమోక్షార్థత్వాత్ తస్య చ జాతత్వాదితి కేచిత్। వస్తుతస్తు- సంన్యాసిశ్రాద్ధవదత్రాపి సర్వం కార్యం, సాఙ్గేఽధికారాదితి యుక్తం ప్రతీమః। సంన్యస్తపిత్రాదిస్తు పితుః పిత్రాదిభ్యః సర్వశ్రాద్ధేషు దద్యాదిత్యుక్తం ప్రాక, వక్ష్యతే చ జీవత్పితృకశ్రాద్ధే।

ద్విజస్త్రిణా విశేష।—

అత్ర స్త్రీశూద్రాణాం శ్రాద్ధం మన్త్రవర్జ్యం తూష్ణీం భవతి; 'స్త్రీణామమన్త్రకం శ్రాద్ధం తథా శుద్రాసుతస్యం చ। ప్రాగ్విజాశ్చ వ్రతాదేశాత్తే చ కుర్యుస్తథైవ తత్॥" ఇతి హేమాద్రౌ మరీచివచనాత్, 'అయమేవ విధిః ప్రోక్తః శూద్రాణాం మన్త్రవర్జితః। అమన్త్రస్య తు శూద్రస్య విప్రో మన్త్రేణ గృహ్యతే॥' ఇతి బ్రాహ్మోక్తేశ్చ। గృహ్యతే=సంబధ్యతే। అస్య శ్రాద్ధప్రకరణే పాఠేఽపి పరిభాషాత్వాన్న ప్రకరణే సంకోచో యుక్తః। తేన శూద్రస్య స్నానదానాదావపి విప్రేణ మన్త్రపాఠః కార్యః। 'అమన్త్రస్య' ఇతి విశేషణాత్స్త్రియా అపీతి శూలపాణిః। యత్తు తేనోక్తం

'మన్త్రజన్యనియమాదృష్టసిద్ధిస్తు నమస్కారేణ, అనుమతోఽస్య నమస్కారో మన్త్రః' ఇతి గౌతమోక్తేరితి, - తన్న; దృష్టద్వారైవ హి తత్రాప్తిర్న స్వాతన్త్రేణ। అన్యథా నఖవిపూతేఽప్యవఘాతజన్యాదృష్టార్థ సోఽపి క్రియేతేతి యత్కిచిదేతత్। తేన 'పితౄణాం నామగోత్రతః' ఇత్యాదౌ యత్ర ద్విజానామపి నామమన్త్ర ఉక్తస్తత్ర ప్రతిప్రసవమాత్రార్థ యుక్తం న తిలావపనాదావపి। అత్ర కేచిత్ - వైదికమన్త్రో విప్రస్య, పౌరాణస్తు శూద్రైః పఠనీయః; 'న హి వేదేష్వధికారః కచిచ్ఛూద్రస్య విద్యతే। పురాణేష్వధికారో మే దర్శితో బ్రాహ్మణైరిహ॥' ఇతి తత్రైవ పాద్మోక్తేరిత్యాహుః, గౌడా అప్యేవమ్,– తన్న; 'నాధ్యేతవ్యమిదం శాస్త్రం వృషలస్య తు సంనిధౌ।' ఇతి కౌర్మే పురాణనిషేధేన వేదస్య దూరాపాస్తత్వాత్। 'అధ్యేతవ్యం బ్రాహ్మణేన వైశ్యేన క్షత్రియేణ చ। శ్రోతవ్యమేవ శూద్రేణ నాధ్యేతవ్యం కదాచన॥ శ్రౌతం స్మార్తం చ వై ధర్మం ప్రోక్తమస్మిన్నృపోత్తమ। తస్మాచ్ఛూద్రైర్వినా విప్రం న శ్రోతవ్యం కదాచన॥' ఇతి తత్రైవ పురాణాధికారే భవిష్యోక్తేశ్చ। ఏతేన 'నాధ్యేతవ్యమ్' ఇతి నిషేధో మన్త్రేతరపురాణపర ఇతి శ్రీదత్తాదిమతమపాస్తమ్। తేన పౌరాణమన్త్రాణామేవ విప్రేణ పాఠో న వైదికానామితి సిద్ధమ్। ద్విజస్త్రియస్తు సంకల్పమాత్రం స్వయం కృత్వా వైదికమన్త్రయుక్తం సర్వ బ్రాహ్మణద్వారా కారయేయురితి ప్రయోగపారిజాతః। అత ఏవ 'స్త్రీణామ్' ఇత్యకృతవివాహస్త్రీ-పరమితి హేమాద్రిరాహ। 'అనుపనీతస్తు వైదికమన్త్రయుక్తం సర్వం స్వయమేవ కుర్యాత్' ఇత్యుక్తప్రాక్। యత్తు 'ప్రాగ్ద్విజాశ్చ వ్రతాదేశాత్' ఇతి, తదశక్తవిషయమచూడవిషయం చ ఇతి దిక్।

శూద్రస్య తు సదామశ్రాద్ధమేవ; 'సదా చైవ తు శూద్రాణామామశ్రాద్ధం విధీయతే।' ఇతి సుమన్తూక్తేః। పృథ్వీచన్ద్రోదయే మాత్స్యేఽపి- 'ఏవం శూద్రోఽపి సామాన్యం వృద్ధిశ్రాద్ధం చ సర్వదా। నమస్కారేణ మన్త్రేణ కుర్యాదామాన్నవత్సదా॥' తత్రైవ వృద్ధపరాశరః- 'ఆమాన్నేన తు శూద్రస్య తూష్ణీం తు ద్విజపూజనమ్। కృత్వా శ్రాద్ధం తు నిర్వాప్య సజాతీనాశయేదథ॥' స ఏవ - 'ఆమం శూద్రస్య పక్వాన్నం పక్వముచ్ఛిష్టముచ్యతే।' హేమాద్రౌ భవిష్యే– 'ధర్మేప్సవస్తు ధర్మజ్ఞా యది శూద్రాః ప్రకుర్వతే। అగ్నౌకరణమన్త్రశ్చ నమస్కారో విధీయతే॥ ఆవాహనాది కర్తవ్యం యథా శూద్రేణ తచ్ఛృణు। దేవానాం దేవనామ్నా తు పితౄణాం నామగోత్రతః॥' పిణ్డాదీన్నిర్వపేద్వీర నామతో గోత్రతస్తథా॥' శూద్రాణాం గోత్రాభావేఽపి కాశ్యపం గోత్రం జ్ఞేయమ్, 'తస్మాదాహుః సర్వాః ప్రజాః కాశ్యప్యః' ఇతి శ్రుతేః; 'గోత్రనాశే తు కాశ్యపః' ఇతి వ్యాఘ్రపాదోక్తేశ్చేతి హేమాద్రిః। ఏవమన్యత్ర గోత్రాజ్ఞానే। ఏవం తర్పణాదిషు చ జ్ఞేయమ్। తత్రైవ భవిష్యే- 'శూద్రస్తు గృహపాకేన న పిణ్డాన్నిర్వపేత్తథా। సక్తు మూలం ఫలం తస్య పాయసం వా భవేత్స్మృతమ్॥' గౌతమః- 'అనుమతోఽస్య నమస్కారో మన్త్రః' ఇతి। 'దేవతాభ్యః పితృభ్యశ్చ' ఇత్యయం నమస్కారమన్త్ర ఇతి కేచిత్। విజ్ఞానేశ్వరోఽప్యేవమాహ। హేమాద్రిస్తు- 'శూద్రోఽప్యమన్త్రవత్కుర్యాదనేన విధినా బుధః।' ఇతి మాత్స్యే మన్త్రనిషేధాన్నామమన్త్రేణేత్యాహ। పృథ్వీచన్ద్రోదయే స్కాన్దే- 'రాజకార్యే నియుక్తస్య

బన్ధనిగ్రహవర్తినః। వ్యసనేషు చ సర్వేషు శ్రాద్ధం విప్రేణ కారయేత్॥' యత్తు భారతే రాజధర్మేషు- 'యవనాః కిరాతా గాన్ధారాశ్చీనాః శబరబర్బరాః। శకాస్తుషారాః కఙ్కాశ్చ పహ్లవాశ్చాన్ధ్రమద్రకాః।' ఇత్యుక్త్వా 'బ్రహ్మక్షత్రప్రసూతాశ్చ వైశ్యాః శూద్రాశ్చ మానవాః। కథం ధర్మంశ్చరిష్యన్తి సర్వే విషయవాసినః॥' ఇతి చోక్త్వా 'వేదధర్మక్రియాశ్చైవ తేషాం ధర్మో విధీయతే। పితృయజ్ఞాస్తథా కూపాః ప్రపాశ్చ శయనాని చ॥ దానాని చ యథాకాలం ద్విజేభ్యో విసృజేత్సదా॥' తథా 'దక్షిణా సర్వయజ్ఞానాం దాతవ్యా భూతిమిచ్ఛతా। పాకయజ్ఞా మహార్హాశ్చ కర్తవ్యాః సర్వదస్యుభిః॥' ఇతి మ్లేచ్ఛాదీనాం శ్రాద్ధవిధానం, తదపి సజాతీయభోజనద్రవ్యదానాదిపరం న తు శ్రాద్ధపరమితి। '

ఇతి శ్రీమన్నారాయణభట్టసూరిసూనురామకృష్ణభట్టాత్మజకమలాకర-

భట్టకృతే నిర్ణయసిన్ధౌ శ్రాద్ధాధికారినిర్ణయః॥

అథ పితరః। హేమాద్రౌ మాత్స్య- దేవలౌ - 'నామగోత్రం పితౄణాం తు ప్రాపకం హవ్యకవ్యయోః। అగ్నిష్వాత్తాదయస్తేషామాధిపత్యే వ్యవస్థితాః॥ నామమన్త్రాస్తదాదేశా భవాన్తరగతానపి। ప్రాణినః ప్రీణయన్త్యేవ తదాహారత్వమాగతాన్॥ దేవో యది పితా జాతః శుభకర్మానుయోగతః। తస్యాన్నమమృతం భూత్వా దేవత్వేఽప్యనుగచ్ఛతి॥ గాన్ధర్వే భోగరూపేణ పశుత్వే చ తృణం భవేత్। శ్రాద్ధాన్నం వాయురూపేణ నాగత్వేఽప్యుపతిష్ఠతి॥ పానం భవతి యక్షత్వే రాక్షసత్వే తథామిషమ్। దనుజత్వే తథా మద్యం ప్రేతత్వే రుధిరోదకమ్॥మనుష్యత్వేఽన్నపానాది నామాభోగకరం భవేత్॥' అత్ర పిత్రాదిశబ్దైర్జనకాదీనామేవ దేవతాత్వముచ్యతే, న వస్వాదీనామ్। 'అసావేతత్తే ఇతి యజమానస్య పిత్రే' ఇతి శతపథశ్రుతేః, 'యస్య పితా ప్రేతః స్యాత్స పిత్రే పిణ్డం నిధాయ' ఇతి విష్ణ్వాదిస్మృతేశ్చ। యత్తు మను-దేవలౌ - 'వసవః పితరో జ్ఞేయా రుద్రా జ్ఞేయాః పితామహాః।

ప్రపితామహాస్తథాదిత్యాః శ్రుతిరేషా సనాతనీ॥' యచ్చ యాజ్ఞవల్క్యః- 'వసురుద్రాదితిసుతాః పితరః శ్రాద్ధదేవతాః।' ఇతి, తదభేదధ్యానార్థమ్। యాని తు హేమాద్రౌ నన్దిపురాణే- 'విష్ణుః పితాఽస్య జగతో దివ్యో యజ్ఞః స ఏవ చ। బ్రహ్మా పితామహో జ్ఞేయో హ్యహం చ ప్రపితామహః॥' ఇతి, యచ్చ భవిష్యే- 'అనిరుద్ధః స్వయం జ్ఞేయః ప్రద్యుమ్నశ్చ పితా స్మృతః। సంకర్షణస్తుజ్జనకో వాసుదేవస్తు తత్పితా॥ " స్వయం=కర్తా, యత్తు తత్రైవ- 'ప్రథమో వరుణో జ్ఞేయః ప్రాజాపత్యస్తథాపరః। తృతీయోఽగ్నిః స్మృతః పిణ్డో హ్యేష పిణ్డవిధిః స్మృతః॥', యచ్చ మనుః - 'సోమపా నామ విప్రాణాం క్షత్రియాణాం హవిర్భుజః। వైశ్యానామాజ్యపా నామ

శూద్రాణాం తు సుకాలినః॥', యచ్చాదిత్యపురాణే–'మాసాశ్చ పితరో జ్ఞేయా ఋతవశ్చ పితామహాః। సంవత్సరః ప్రజానాం చ సుష్వేకః ప్రపితామహః॥', యచ్చ నన్దిపురాణే- 'అగ్నిష్వాత్తా బ్రాహ్మణానాం పితరః పరికీర్తితాః। రాజ్ఞాం బర్హిషదో నామ విశాం కావ్యాః ప్రకీర్తితాః॥సుకాలినస్తు శూద్రాణాం వ్యామా మ్లేచ్ఛాన్త్యజాతిషు॥' అత్రావాహనాదిషు పిత్రాదయః సముచ్చయేన వికల్పేన వా యథాచారం తత్తద్దేవతారూపేణ వాచ్యా ఇతి హేమాద్ర్యాదయః।

హేమాద్రౌ బ్రాహ్మే - 'పార్వణం కురుతే యస్తు కేవలం పితృహేతుకమ్। మాతామహ్యం న కురుతే పితృహా స ప్రజాయతే॥' ధౌమ్య:- 'పితరో యత్ర పూజ్యన్తే తత్ర మాతామహా ధ్రువమ్। అవిశేషేణ కర్తవ్యం విశేషాన్నరకం వ్రజేత్॥' అస్యాపవాదమాహ కాత్యాయన:- 'కర్షుసమన్వితం ముక్త్వా తథాద్యం శ్రాద్ధషోడశమ్। ప్రత్యాబ్దికం తు శేషేషు పిణ్డాః స్యుః షడితి స్థితిః॥' కర్షుసమన్వితం=సపిణ్డీకరణమ్। దర్శాదౌ సపత్నీకానామేవ దేవతాత్వమ్ ; 'స్వేన భర్త్ర సమం శ్రాద్ధం మాతా భుఙ్క్తే సుధాసమమ్। పితామహీ చ స్వేనైవ తథైవ ప్రపితామహీ॥' ఇతి తత్రైవోక్తేః, చన్ద్రికాయాం చతుర్వింశతిమతే- 'క్షయాహ వర్జయిత్వైక స్త్రీణాం నాస్తి పృథక్ క్రియా। కేచిదిచ్ఛన్తి నారీణాం పృథక్ శ్రాద్ధం మహర్షయః॥ అన్వష్టకాసు వృద్ధౌ చ గయాయాం చ క్షయేఽహని। అత్ర మాతుః పృథక్ శ్రాద్ధమన్యత్ర పతినా సహ'॥ ఇతి కాత్యాయనోక్తేశ్చ। అస్య నిమూర్లతాం వదన్తో గౌడాస్త్వజ్ఞా ఏవ। అత్ర 'భాగః' ఇత్యధ్యాహారః; అన్యథా 'సపతికాయై మాత్రే' ఇతి ప్రయోగాపత్తేః। 'అత్ర మాతృశబ్దో జనన్యామేవ ముఖ్యః। తేన సపత్నమాతృభ్యో న దద్యాత్। ఏవం పితామహ్యాదిశబ్దైః పితృజనన్యాదయ ఏవోచ్యన్తే ఇతి తత్సపత్నీభ్యో న దేయమ్' ఇతి హేమాద్రి:। 'కారుణ్యేన తు మహాలయాదౌ దేయమ్' ఇతి స ఏవ॥

అథ విశ్వేదేవాః। హేమాద్రౌ శఙ్ఖబృహస్పతీ- 'ఇష్టిశ్రాద్ధే కతూదక్ష సత్యౌ నాన్దీముఖే వసూ। నైమిత్తికే కామకాలౌ కామ్యే చ ధురిలోచనౌ॥ పురూరవార్ద్రవౌ చైవ పార్వణే సముదాహృతౌ॥' తత్రైవ 'ఉత్పత్తి నామ చైతేషాం న విదుర్యే ద్విజాతయః। అయముచ్చారణీయస్తైః శ్లోకః శ్రద్ధాసమన్వితైః॥ ఆగచ్ఛన్తు మహాభాగా విశ్వేదేవా మహాబలాః। యే అత్ర విహితాః శ్రాద్ధే సావధానా భవన్తు తే॥' ఇతి। 'ఇష్టిశ్రాద్ధం శ్రాద్ధం ప్రతి రుచిరిత్యుక్తమ్' ఇతి కల్పతరుః। ఆధానాదికర్మాఙ్గమిత్యన్యే। నైమిత్తికమేకోద్దిష్టమ్; 'ఏకోద్దిష్టం తు యచ్ఛ్రాద్ధం తన్నైమిత్తికముచ్యతే।' ఇతి భవిష్యోక్తేః। ఏతద్యద్యపి 'ఏకోద్దిష్టం దేవహీనమ్' ఇతి తత్ర విశ్వేదేవనిషేధస్తథాపి నవశ్రాద్ధే ద్వాదశమాసికే చ కామకాలౌ జ్ఞేయౌ; 'నవశ్రాద్ధం దశాహాని నవమిశ్రం తు షడృతూన్। అతః పరం పురాణం వై త్రివిధం శ్రాద్ధముచ్యతే॥ యస్మిన్నేవ పురాణే వా విశ్వేదేవా న లేభిరే। ఆసురం తద్భవేచ్ఛ్రాద్ధం వృషలం మన్త్రవర్జితమ్॥' ఇతి బహ్వృచపరిశిష్టాత్। ఏతచ్చ బహ్వృచానామేవ; తేషామేవోక్తేః। అన్యేషాం తు 'నాత్ర విశ్వేదేవాః' ఇతి కాత్యాయనోక్తేస్తన్నిషేధ ఏవేతి పృథ్వీచన్ద్రోదయః। అన్యే తు నైమిత్తికం

సపిణ్డీకరణమాహుః। భవిష్యే యద్యప్యేకోద్దిష్టం తచ్ఛబ్దేనోక్తం, తథాపి 'తదప్యదైవం కర్తవ్యమయుగ్మాన్భోజయేద్ద్విజాన్।' ఇతి తత్రైవ విశ్వేదేవనిషేధాత్। యద్యపి సపిణ్డీకరణేంఽశత ఏకోద్దిష్టత్వం తథాపి 'సపిణ్డీకరణశ్రాద్ధం దేవపూర్వం నియోజయేత్'। ఇతి వచనాత్తత్పరత్వమ్। హేమాద్రావాదిత్యపురాణే-'విశ్వేదేవౌ క్రతుర్దక్షః సర్వాస్విష్టిషు కీర్తితౌ। నిత్యే నాన్దీముఖే శ్రాద్ధే వసూ సత్యౌ చ, పైతృకే॥ నవాన్నలమ్భనే దేవౌ కామకాలౌ సదైవ హి। అపి కన్యాగతే సూర్య కామ్యే చ ధురిలోచనౌ। పురూరవార్ద్రవౌ చైవ విశ్వేదేవౌ తు పార్వణే॥' క్వచిద్విశ్వేదేవాపవాదమాహ హేమాద్రౌ శాతాతపః– 'నిత్యం శ్రాద్ధమదైవం స్యాదేకోద్దిష్టం తథైవ చ। మాతుః శ్రాద్ధ చ యుగ్మైః స్యాదదైవం ప్రాఙ్ముఖైః పృథక్॥ యోజయేద్దేవపూర్వాణి శ్రాద్ధాన్యన్యాని యత్నతః॥' నాన్దీశ్రాద్ధే భిన్నప్రయోగపక్షే మాతుః శ్రాద్ధమదైవమితి హేమాద్రిః।

అథ విప్రాః। తే చోత్తమమధ్యమాధమభేదేన త్రివిధాః। తత్రాద్యాః। అత్ర మదీయాః శ్లోకాః– 'త్రినాచికేతస్త్రిమధుశ్చ బహ్వృచోఽప్యాథర్వణో యాజుషసామగౌ చ। పడఙ్గవిచ్చ త్రిసుపర్ణవేత్తాఽప్యథర్వశీర్ణోఽధ్యయన రతశ్చ॥ శతాయుర్వేదార్థవిదౌ ప్రవక్తా స్యాద్బ్రహ్మచారీ చ తథాగ్నిచిచ్చ। సీదద్వృత్తిః సత్యవాక్పూరుషైః స్వైర్మాతాపిత్రోః పఞ్చభిః ఖ్యాతవంశః। పత్నీయుక్తో జ్యేష్ఠసామా పురాణవేత్తా పుత్రీ చేతిహాసేష్వభిజ్ఞః। యోగీ భిక్షుః సామగో బ్రహ్మవేత్తా పఞ్చాగ్నిశ్చ శ్రోత్రియస్తత్సుతో వా॥ శంభుధ్యాయీ శ్రీశపాదాబ్జసేవీ పాన్థశ్చైతే తూత్తమాః సంప్రదిష్టాః। భిక్షుర్యాోగీ పాన్థ ఏతే త్వలభ్యా భాగ్యాల్లబ్ధాశ్చేత్తదా భోజనీయాః॥ శ్రాద్ధే విప్రేషూపవిష్టేషు పశ్చాత్సంప్రాప్తాశ్చేద్విప్రపఙ్క్త్యాం తు భోజ్యాః॥' అత్ర మూలం హేమాద్రౌ జ్ఞేయమ్। తత్రైవ నారదః — 'యో వై యతీననాదృత్య భోజయేదితరాన్ ద్విజాన్। విజానన్ వసతో గ్రామే కవ్య తద్యాతి రాక్షసాన్॥' దీపకలికాయాం దక్షః - 'వినా మాంసేన మధునా వినా దక్షిణయాశిపా। పరిపూర్ణం భవేచ్ఛ్రాద్ధం యతిషు శ్రాద్ధభోజిషు॥' – ఏతచ్చ జ్ఞానివిషయమ్। 'త్రిణాచికేతత్రిసుపర్ణౌ యజుర్వేదైకదేశౌ తద్వ్రతేన తదధ్యాయినౌ, 'యస్య సప్త పూర్వే సోమపాః స త్రిసుపర్ణః' ఇతి బోపదేవః। సత్రిమధుర్ఋుగ్వేదైకదేశ- స్తదధ్యాయీ। కేచిన్నాచికేతం చయనం త్రిః కృతవానిత్యర్థమాహుః, -తద్ధేమాద్రివిరుద్ధమ్। హేమాద్రౌ గౌతమః- 'యువభ్యో దానం ప్రథమం పితృవయసః' ఇత్యేకే। మాత్స్యే మనుః - 'యశ్చ వ్యాకురుతే వాచం యశ్చ మీమాంసతేఽధ్వరమ్| సామస్వరవివిజ్ఞశ్చ పఙ్క్తిపావనపావనాః॥' కౌర్మే-'అసమానప్రవరకో హ్యసగోత్రస్తథైవ చ। అసంబన్ధీ చ విజ్ఞేయో బ్రాహ్మణః శ్రాద్ధసిద్ధయే॥' గారుడే - 'శ్రాద్ధేషు వినియోజ్యా స్తే బ్రాహ్మణా బ్రహ్మవిత్తమాః। యే యోనిగోత్ర-మన్త్రాన్తేవాసిసంబన్ధవర్జితాః॥' మనుః– 'న మిత్రం భోజయేచ్ఛ్రాద్ధే ధనైః కార్యోఽస్య సంగ్రహః। నారిం న మిత్రం యో విద్యాత్తం తు శ్రాద్ధే నిమన్త్రయేత్॥' ద్వయోర్భ్రాత్రోః శ్రాద్ధే భోజనం నిషిద్ధమ్; 'పితృపుత్రౌ భ్రాతరౌ ద్వౌ నిరనిం గుర్విణీపతిమ్। సగోత్రప్రవరం చైవ శ్రాద్ధేషు పరివర్జయేత్॥' ఇతి శ్రాద్ధదీపకలికాయాం జాతకర్ణోక్తేః।

అథ మధ్యమాః। హేమాద్రౌ కౌర్మ-గార్గ్యే- 'నైకగోత్రే హవిర్దద్యాద్యథా కన్యా తథా హవిః। అభావే హ్యన్యగోత్రాణామేకగోత్రాంస్తు భోజయేత్॥ అత్ర కేచిత్- స్వశాఖీయాన్ముఖ్యానాహుః పఠన్తి చ- 'నిమన్త్రయీత పూర్వేద్యుః స్వశాఖీయాన్ద్విజోత్తమాన్॥స్వశాఖీయద్విజాభావే ద్విజానన్యానిమన్త్రయేత్॥' ఇతి।–ఇదం తు నిర్మూలత్వాద్ధేమాద్రిణా దూషితత్వాచ్చోపేక్ష్యమ్। మనురపి-'యత్నేన భోజయేచ్ఛ్రాద్ధే బ్రాహ్మణం వేదపారగమ్। శాఖాన్తగమథాధ్వర్యుం ఛన్దోగం వా సమాప్తిగమ్॥ ఏషామన్యతమో యస్య భుఞ్జీత శ్రాద్ధమర్చితః। పితౄణాం తస్య తృప్తిః స్యాచ్ఛాశ్వతీ సాప్తపౌరుషీ॥' అత్ర మామకః శ్లోకః- 'మాతామహో మాతులభాగినేయదౌహిత్రజామాతృగురుస్వశిష్యాః। ఋత్విక్ చ యాజ్యశ్వశురౌ స్వబన్ధుశ్యాలా గుణాఢ్యాస్త్వనుకల్పభూతాః॥' 'బన్ధవః= మాతృష్వసృపితృష్వసృమాతులపుత్రాః' ఇతి బోపదేవః। అత్ర మూలం హేమాద్రౌ జ్ఞేయమ్। సగుణస్వత్రీయాద్యతిక్రమే దోష ఏవ; 'సప్త పూర్వాన్సప్త పరాన్ పురుషానాత్మనా సహ। అతిక్రమ్య ద్విజానేతాన్నరకే పాతయేత్ఖగ॥ సంబన్ధినస్తథా సర్వాన్దౌహిత్రం విట్పతిం తథా। భాగినేయం విశేషేణ తథా వన్ధుం ఖగాధిప॥ ఇతి మదనరత్నే భవిష్యోక్తేః। అత ఏవ యాజ్ఞవల్క్యః- 'బ్రాహ్మణప్రతివేశ్యానామేతదేవానిమన్త్రణే' ఇతి గుణ్యతిక్రమే దశపణం దణ్డమాహ। ఆసన్నమాత్రపరమిదమ్। మూర్ఖే తు న దోషః; 'బ్రాహ్మణాతిక్రమో నాస్తి మూర్ఖే చైవ వివర్జితే। జ్వలన్తమగ్నిముత్సృజ్య నహి భస్మని హూయతే॥ ఇతి కాత్యాయనోక్తేః। విప్రస్యాపి దోషః; 'అవిద్వాన్ప్రతిగృహ్ణానో భస్మీభవతి దారువత్।' ఇతి మనూక్తేః। అపరార్కే అత్రిః- 'షడ్భ్యస్తు పురుషేభ్యోఽర్వాగ్శ్రాద్ధేయాస్తు గోత్రిణః। షడ్భ్యస్తు పరతో భోజ్యాః శ్రాద్ధే స్యుర్గోత్రజా అపి॥'-ఏతచ్చ బ్రాహ్మణాలాభే, 'అపి'శబ్దాత్। అసభవే హేమాద్రౌ గౌతమః-'శిష్యాంశ్చైకే సగోత్రాంశ్చ భోజయేదూర్ధ్వ త్రిభ్యో గుణవతః'। ఆపస్తమ్బః– 'బ్రాహ్మణాన్భోజయేద్యోనిగోత్రమన్త్రాన్తేవాస్యసంబన్ధినః। గుణహాన్యాం తు పరేషాం సముదితః సోదర్యోఽపి భోజయితవ్యః॥ఏతేనాన్తేవాసినో వ్యాఖ్యాతాః' ఇతి। అత్ర విశేషమాహాత్రిః- 'పితా పితామహో భ్రాతా పుత్రో వాఽథ సపిణ్డకః। న పరస్పరమర్ఘ్యాః స్యుర్న శ్రాద్ధే ఋత్విజస్తథా॥ ఋత్విక్పుత్రాదయోఽప్యేతేసకుల్యా బ్రాహ్మణాః స్మృతాః। వైశ్వదేవే నియోక్తవ్యా యద్యేతే గుణవత్తరాః॥ సగోత్రా న నియోక్తవ్యాః స్త్రియశ్చైవ విశేషతః॥' ఇతి॥

అథ వర్జ్యాః। అత్ర మామకాః శ్లోకాః-'వర్జ్యాన్ ప్రవక్ష్యే త్వథ రోగివైరిహీనాధికాఙ్గాన్ కితవాన్కృతఘ్నాన్। నక్షత్రశాస్త్రేణ చ జీవమానాన్భైషజ్యవృత్త్యాపి చ రాజభృత్యాన్॥ సంగీతకాయస్థకుసీదవృత్త్యా వేదక్రయేణాపి కవిత్వవృత్త్యా। దేవార్చనేనాపి చ జీవమానాన్ స్వాధ్యాయదారాగ్నిసుతోజ్ఝకాణాన్॥ దుర్వాలఖల్వాటకునఖ్యధర్మినటాంశ్చ పౌనర్భవకృష్ణదన్తాన్। అగారదాహీ గరదః సముద్రయాయీ చ కుణ్డాశ్యథ కూటకారీ॥ బాలాంశ్చ యోఽధ్యాపయతే స్వపుత్రాదవాప్తవిద్యస్త్వథ కుణ్డగోలౌ। అగ్రేదిధిష్వాః పతిరస్త్రకర్తా సోమక్రయీ తైలికకేకరాక్షౌ॥ యుద్ధాచార్యః పక్షిణాం పోషకశ్చ స్రోతోభేత్తా

వృక్షసంరోపకశ్చ। మేషాణాం వా మాహిషాణాం చ పుష్ట్యా స్వీయస్త్రీషు ప్రహితైర్యశ్చ జారైః। జీవత్యధ్యేతుశ్చ దత్తానుయోగాద్ధవ్యప్రాధ్యై వేదముద్ధాటయన్తః॥ గ్రామయాజి-పశుకేశవిక్రయీస్తేనశిల్పిపితృవాదకారకాన్।
అర్థకామరతశూద్రయాజకశ్మశ్రుహీనజటిముణ్డినిర్ఘృణాన్॥ యస్య చైవ గృహిణీ రజస్వలా స్వార్థపాకరతశాపదాయకాన్। క్లీబకుష్ఠ్యతివిలోహితేక్షణాన్ కుబ్జవామనమృపాభిశాపినః॥ పుత్రహీనమథ కూటసాక్షిణం ప్రాతిహావికమయాజ్యయాజకమ్।
స్వాత్మదాతృపరివేత్తృయాజకస్తేనహింస్రకముఖాన్ వివర్జయేత్॥' అత్ర మూలం హేమాద్రౌ పృథ్వీచన్ద్రోదయే చ జ్ఞేయమ్। భారతే దానవర్జ్యేషు శ్రాద్ధవర్జ్యవిప్రాధికారే- 'కితవో భ్రూణహా యక్ష్మీ పశుపాలో నిరాకృతిః। గ్రామ్యప్రేష్యో వార్ధుషికో గాయకః సర్వవిక్రయీ॥ సాముద్రికో రాజభృత్యస్తైలికః కూటకారకః। పిత్రా వివదమానశ్చ యస్య చోపపతిర్గృహే॥ అభిశస్తస్తథా స్తేనః శిల్పం యశ్చోపజీవతి। పర్వకారశ్చ సూచీ చ మిత్రధ్రుక్
పారదారికః॥అవ్రతానాముపాధ్యాయః కాణ్డపృష్ఠస్తథైవ చ। శ్వభిశ్చ యః పరిక్రామేద్యః శునా దష్ట ఏవ చ॥ పరివిత్తిస్తథా స్తేనో దుశ్చమీ గురుతల్పగః। కుశీలవో దేవలకో నక్షత్రైర్యశ్చ జీవతి॥ ఈదృశా బ్రాహ్మణా జ్ఞేయా అపాఙ్క్యా యుధిష్ఠిర॥' తథా 'ఋణకర్తా చ యో రాజన్ యశ్చ వార్ధుషికో నరః।' కాణ్డపృష్ఠః స్వశాఖాం త్యక్త్వా పరశాఖయోపనీతస్తదధ్యాయీ చ। క్షత్రియవైశ్యవృత్తౌ నారదస్తు-'తస్యామేవ తు యో వృత్తౌ బ్రాహ్మణో వసతే రసాత్। కాణ్డపృష్ఠశ్చ్యుతో మార్గాత్సోఽపాఙ్క్త్యః ప్రకీర్తితః॥' ఇత్యాహ। హారీతః– 'శూద్రాపుత్రాః స్వయందత్తా యే చైతే క్రీతకాః సుతాః। తే సర్వే మనునా ప్రోక్తాః కాణ్డపృష్ఠా న సంశయః॥'

అన్యేఽపి హేమాద్రౌ మాత్స్యే– 'త్రిశఙ్కున్వర్వరానన్ధ్రాశ్చీనద్రవిడకొఙ్కణాన్। కర్ణాటకాంస్తథాఽఽభీరాన్కాలిఙ్గాంశ్చ వివర్జయేత్॥' తత్రైవ మౌరపురాణే-'అఙ్గవఙ్గకలిఙ్గాంచ సౌరాష్ట్రాన్ గుర్జరాంస్తథా। ఆభీరాన్కొఙ్కణాంశ్చైవ ద్రావిడాన్దాక్షిణాయనాన్॥ ఆవన్త్యాన్మాగధాంశ్చైవ బ్రాహ్మణాంస్తు వివర్జయేత్॥' చన్ద్రికాయాం యమః - 'కాణాః కుబ్జాశ్చ పణ్డాశ్చ కృతఘ్నా గురుతల్పగాః। మానకూటాస్తులాకూటాః శిల్పినో గ్రామయాజకాః॥ రాజభృత్యాన్ధవధిరమూకఖల్వాటపఙ్గవః। వణిజో మధుహర్తారో గరదా వనదాహకాః॥ సమయానాం చ భేత్తారః ప్రదానే యే నివారకాః। ప్రవ్రజ్యోపనివృత్తాశ్చ వృథా ప్రవ్రజితాశ్చ యే। యశ్చ ప్రవ్రజితాజ్జాతః ప్రవ్రజ్యావసితశ్చ యః। అవకీర్ణీ చ వీరఘ్నో గురుఘ్నః పితృదూషకః॥ శ్రాద్ధకాశికాయాం కాత్యాయనః- 'ద్విర్నగ్నః కీలదుశ్చర్మా శుక్లోఽతికపిలస్తథా। ఛిన్నోష్ఠశ్ఛిన్నలిఙ్గశ్చ నైవ కేతనమర్హతి॥' ద్విర్నగ్నః= పిత్రోర్వంశే త్రిపురుషం విచ్ఛిన్నవేదాగ్నిః। హేమాద్రౌ మరీచిః- 'అవిద్ధకర్ణః కృష్ణశ్చ లమ్బకర్ణస్తథైవ చ। వర్జనీయాః ప్రయత్నేన బ్రాహ్మణాః శ్రాద్ధకర్మణి॥' బ్రాహ్మే - 'మూకశ్చ పూతినాసశ్చ ఛిన్నాఙ్గశ్చాధికాఙ్గులిః। గలరోగీ చ గడుమాన్ స్ఫుటితాఙ్గశ్చ సజ్వరః॥ పణ్డతూవరమన్ధాంశ్చ శ్రాద్ధే ష్వేతాన్వివర్జయేత్॥' లమ్బకర్ణం చాహ తత్రైవ గోభిలః- 'హనుమూలాదధః కర్ణే లమ్బో

తు పరికీర్తితౌ। ద్వ్యఙగులౌ త్ర్యఙ్గులౌ శస్తావితి శాతాతపోఽబ్రవీత్॥' చన్ద్రికాయాం యమః- 'ద్వ్యఙ్గులాతీతకర్ణస్య భుఞ్జతే పితరో న తు।' పణ్డశ్చాత్ర చన్ద్రికోక్తః సప్తవిధో గ్రాహ్యః। యథా- 'పణ్డకో వాతజః పణ్ఢ: పణ్డః క్లీవో నపుంసకః। కీలకశ్చేతి సప్తైవ క్లీవభేదాః ప్రకీర్తితాః॥' పరాశరమాధవీయే తు చతుర్దశవిధా ఉక్తాః। తేషాం స్వరూపాణి తత్రైవ జ్ఞేయాని।

చన్ద్రికాయాం శాతాతపః- 'అగ్నిష్టోమాదిభిర్యజ్ఞైర్యే యజన్త్యల్పదక్షిణైః। తేషామన్నం న భోక్తవ్యమపాఙ్క్తాస్తే ప్రకీర్తితాః॥' - ఏతచ్చ శక్తౌ సత్యామ్। అపరార్కే భారతే- 'అవ్రతీ కితవః స్తేనః ప్రాణివిక్రయకోఽపి వా। పశ్చాచ్చేత్పీతవాన్సోమం సోఽపి కేతనమర్హతి॥ శ్రాద్ధదీపకలికాయాం యమః- 'అపత్నీకశ్చ వర్జ్య: స్యాత్సపత్నీకోఽప్యనగ్నికః।' తత్రైవాశ్వలాయన: - 'ప్రతిమావిక్రయం యో వై కరోతి పతితస్తు సః। జీవనార్థం పరరాష్ట్రీని ధృత్వా తీర్థం గ్రయాతి యః॥ మాతాపిత్రోర్వినా సోఽపి పతితః పరికీర్తితః॥' తత్రైవ జాతూకర్ణ్య:- 'యత్ర మాతులజోద్వాహీ యత్ర వా వృషలీపతిః। శ్రాద్ధం న గచ్ఛేత్తద్విప్రాః కృతం యచ్చ నిరామిషమ్॥ పితృపుత్రౌ భ్రాతరౌ నిరగ్నీ గుర్విణీపతిమ్। సగోత్రప్రవరం చైవ శ్రాద్ధేషు పరివర్జయేత్॥' బృహన్నారదీయే 'శఙ్ఖం చక్రం మృదా యస్తు కుర్యాత్తప్తాయసేన వా। స శుద్రవహిః కార్య: సర్వస్మాద్ద్విజకర్మణః॥ శఙ్ఖచక్రాద్యఙ్కనం చ గీతనృత్యాదికం తథా। ఏకజాతేరయం ధర్మో న జాతు స్యాద్ద్విజన్మనః॥' తేన యే తప్తముద్రాదివిధయస్తే శూద్రవిషయా ఇతి। పృథ్వీచన్ద్రోదయే– 'శివకేశవయోరఙ్కాన్ శూలచక్రాదికాన్ద్విజః। న ధారయేత మతిమాన్వైదికే వర్త్మని స్థితః॥' ఇత్యాశ్వలాయనోక్తేశ్చ। నృత్యం చోదరాద్యర్థ నిషిద్ధమితి శ్రీధరస్వామీ। అన్యేఽపి నిషేధా నిబన్ధేషు జ్ఞేయా ఇతి దిక్।

అత్ర విప్రాణాం గ్రాహ్యత్వోక్త్యైవ తద్వర్జ్యానాం నిషేధే సిద్ధే పునర్వర్జ్యపరిగణనం నిషిద్ధవర్జ్యనిర్గుణప్రాప్త్యర్థమితి విజ్ఞానేశ్వర:। కుష్ఠికాణాదేరపవాదో హేమాద్రౌ వసిష్ఠః- 'అపి చేన్మన్త్రవిద్యుక్తః శారీరైః పఙ్క్తిదూషణైః। అదూష్యం తం యమః ప్రాహ పఙ్క్తిపావన ఏవ సః॥' క్వచిద్విప్రాణాం జాతిమాత్రేణ గ్రాహ్యత్వముక్తమ్। చన్ద్రికాయామాగ్నేయే-'యది పుత్రో గయాం గచ్ఛేత్కదాచిత్కాలపర్యయాత్। తానేవ భోజయేద్విప్రాన్బ్రహ్మణా యే ప్రకల్పితాః॥ బ్రహ్మణా కృతసంస్థానా విప్రా బ్రహ్మసమాః స్మృతాః॥ అమానుషా గయావిప్రా బ్రహ్మణా యే ప్రకల్పితాః। తేషు తుష్టేషు సంతుష్టాః పితృభిః సహ దేవతాః॥' తత్రైవ- 'న విచార్యం కులం శీలం విద్యా చ తప ఏవ చ। పూజితైస్తైస్తు సన్తుష్టా దేవాః సపితృగుహ్యకాః॥' గయాయాం నిర్గుణా అపి తే ఏవ భోజ్యా ఇతి హేమాద్రౌ। అక్షయ్యవటశ్రాద్ధ ఏవ తన్నియమో నాన్యత్రేతి త్రిస్థలీసేతౌ పితామహచరణాః। పృథ్వీచన్ద్రోదయేఽపి పాద్మే 'తీర్థేషు బ్రాహ్మణం నైవ పరీక్షేత కదాచన। అన్నార్థినమనుప్రాప్తం భోజ్యం తం మనుబ్రతవీత్॥' స్కాన్దేఽపి- 'బ్రాహ్మణాన్న పరీక్షేత తీర్థే క్షేత్రనివాసినః।' మధుః- 'న బ్రాహ్మణం పరీక్షేత దైవే కర్మణి ధర్మవిత్। పిత్ర్యే కర్మణి తు ప్రాప్తే పరీక్షేత ప్రయత్నతః॥' -అసంభవపరమేతదితి మేధాతిథి:। హేమాద్రౌ వ్యాసః-

'గాయత్రీసారమాత్రోఽపి వరం విప్రః సుయన్త్రితః। నాయన్త్రితశ్చతుర్వేదీ సర్వాశీ సర్వవిక్రయీ॥ కాణా: కూటాశ్చ కుబ్జాశ్చ దరిద్రా వ్యాధితాస్తథా। సర్వే శ్రాద్ధే నియోక్తవ్యా మిశ్రితా వేదపారగైః॥'

అథ విప్రనిమన్త్రణమ్। చన్ద్రికాయాం వారాహే- 'వస్త్రశౌచాది కర్తవ్యం శ్వః కర్తాస్మీతి జానతా। స్థానోపలేపనం కృత్వా తతో విప్రాన్నిమన్త్రయేత్॥ దన్తకాష్ఠం చ విసృజేద్బ్రహ్మచారీ శుచిర్భవేత్॥' తత్రైవ ప్రచేతా: - 'దక్షిణం చరణం విప్రః సవ్యం వై క్షత్రియస్తథా। పాదావాదాయ వైశ్యో ద్వౌ శూద్రః ప్రణతిపూర్వకమ్॥' బృహస్పతిః- 'ఉపవీతీ తతో భూత్వా దేవార్థం తు ద్విజోత్తమాన్। అపసవ్యేన పిత్ర్యేఽథ స్వయం శిష్యోఽథవా సుతః॥' ప్రచేతాః- 'సవర్ణం ప్రేషయేదాప్తం ద్విజానాం తు నిమన్త్రణే।' పృథ్వీచన్ద్రోదయే స్కాన్దే- 'రాజకార్యే నియుక్తస్య బన్ధనిగ్రహవర్తినః। వ్యసనేషు చ సర్వేషు శ్రాద్ధం విప్రేణ కారయేత్॥' చన్ద్రికాయాం యమః- 'అభోజ్యం బ్రాహ్మణస్యాన్నం వృషలేన నిమన్త్రితమ్। తథైవ వృషలస్యాన్నం బ్రాహ్మణేన నిమన్త్రితమ్॥' తత్రైవ పైఠీనసిః- 'సప్త పఞ్చ ద్వౌ వా శ్రోత్రియాన్నిమన్త్రయేత్।' ఆశ్వలాయనసూత్రేఽపి- 'ఏకైకమేకైకస్య ద్వౌ ద్వౌ త్రీన్త్రీన్వా వృద్ధౌ ఫలభూయస్త్వమ్'। ద్వావితి వృద్ధిశ్రాద్ధే। గౌతమ:- 'నవావరాన్ భోజయేదయుజో వా యథోత్సాహమ్'। యాజ్ఞవల్క్య:- 'దౌ దైవే ప్రాక్ త్రయః పిత్ర్యే ఉదగేకైకమేవ వా। మాతామహానామప్యేవం తన్త్రం వా వైశ్వదేవికమ్॥' దీపకలికాయాం పరాశరః- 'సంపత్తావథ పాత్రాణామేకైకస్య త్రయస్త్రయః। పితాదేర్బ్రాహ్మణాః ప్రోక్తాశ్చత్వారో వైశ్వదేవికే॥' వృద్ధయాజ్ఞవల్క్య:- 'దశైకం పఞ్చ వా విప్రాన్ పార్వణే వినియోజయేత్॥' అత్ర వైశ్వదేవే ద్వౌ చతురో వోపవేశ్య పిత్రాదీనామేకైకస్య స్థానే ఏకం త్రీన్ పఞ్చ సప్త నవ వోపవేశయేదితి నిక్షుణ్ణోఽర్థః। మను:- 'ద్వౌ దైవే పితృకృత్యే త్రీనేకైకముభయత్ర వా। భోజయేత్సుసమృద్ధోఽపి న ప్రసజ్జేత విస్తరే॥ సత్క్రియాం దేశకాలౌ చ శౌచం బ్రాహ్మణసంపదః। పఞ్చైతాన్విస్తరో హన్తి తస్మాన్నేహేత విస్తరమ్॥ పృథ్వీచన్ద్రోదయే శాతాతపః- 'ద్వౌ దైవేఽథర్వణౌ విప్రౌ ప్రాఙ్ముఖావుపవేశయేత్। పిత్ర్యే తూదఙ్ముఖాంస్త్రీంశ్చ వహ్వృచాధ్వర్యుసామగాన్॥' అత్యశక్తౌ హేమాద్రౌ దేవల:- 'ఏకేనాపి హి విప్రేణ షటుపిణ్డం శ్రాద్ధమాచరేత్। పడర్ఘ్యాన్ దాపయేత్తత్ర షడ్భ్యో దద్యాత్తథా హవిః॥' గోభిల:-'యద్యేక భోజయేచ్ఛ్రాద్ధే ఛన్దోగం తత్ర భోజయేత్। ఋచో యజూంషి సామాని త్రితయం తత్ర విద్యతే॥

అత్ర వైశ్వదేవే విశేషమాహ తత్రైవ వసిష్ఠః- 'యద్యేకం భోజయేచ్ఛ్రాద్ధే దైవం తత్ర కథం భవేత్। అన్నం పాత్రే సముద్ధృత్య సర్వస్య ప్రకృతస్య చ॥ దేవతాయతనే కృత్వా తతః శ్రాద్ధం సమాచరేత్। ప్రాస్యేదగ్నౌ తదన్నం తు దద్యాద్వా బ్రహ్మచారిణే॥ ఏతచ్చ సపిణ్డీకరణవర్జ్యం జ్ఞేయమ్; 'నత్వేవైకం సర్వేషాం కామమనాద్యే' ఇత్యాశ్వలాయనోక్తేః। అస్యార్థ ఉక్తో నారాయణవృత్తౌ- 'ఆద్యం సపిణ్డీకరణం తద్వర్జ్యేషు శ్రాద్ధేషు కామం త్రయాణామేకం

భోజయేత్, సపిణ్డీకరణే తు నియతం త్రిభిర్భవితవ్యమ్' ఇతి। అనాద్యే పార్వణవర్జితే వా అభోజనే ఆమహేమశ్రాద్ధాదౌ వా। అన్నాభావే చేతి వ్యాఖ్యాన్తరం తత్రైవ జ్ఞేయమ్। కారికాపి- 'దైవే పిత్ర్యేఽథ వైకైకం సపిణ్డీకరణం వినా।' ఇతి। అత్రైకవిప్రే సాగ్నేర్విశేషమాహ పృథ్వీచన్ద్రోదయే ప్రచేతాః- 'ఏకస్మిన్ బ్రాహ్మణే దైవే సాగ్నేరగ్నిర్భవేత్సదా। అనగ్నేః కుశముష్టిః స్యాచ్ఛ్రాద్ధకర్మణి సర్వతః॥' సర్వథా విప్రాలాభే తత్రైవ హేమాద్రౌ చ సత్యవ్రతః- నిధాయ దర్భనిచయమాసనేషు సమాహితః। ప్రైషానుప్రైషసంయుక్తం సర్వం శ్రాద్ధం ప్రకల్పయేత్॥' 'అత్రానన్యభావాత్సత్రే ఇవ ఋత్విక్కార్యే యజమానవిధౌ న దక్షిణా' ఇతి కేచిత్ తన్న; అదృష్టార్థాయా దక్షిణాయాః ప్రాప్తేః, 'సర్వ తన్త్రిజఢే తుభ్యం యచ్ఛ శ్రాద్ధమదక్షిణమ్।' ఇతి పాద్మాత్; 'విదధ్యాద్ధౌత్రమన్యశ్చేద్దక్షిణార్ధహరో భవేత్। స్వయం చేదుభయం కుర్యాదన్యస్మై ప్రతిపాదయేత్॥' ఇతి ఛన్దోగపరిశిష్టాచ్చ। ఏవం యతిశ్రాద్ధేఽపి కాత్యాయనః- 'యజ్ఞవస్తుని ముష్టౌ చ స్తమ్బే దర్భబటౌ తథా। దర్భసంఖ్యా న విహితా విష్టరాస్తరణేషు చ॥' మాతృశ్రాద్ధే తు విప్రాలాభే సువాసిన్యోఽపి భోజనీయా ఇత్యాహాపరార్కే వృద్ధవసిష్ఠః- 'మాతృశ్రాద్ధే తు విప్రాణామలాభే పూజయేదపి। పతిపుత్రాన్వితా భవ్యా యోషితోఽష్టౌ కులోద్భవాః॥' ఇతి। 'అష్టౌ' ఇతి వృద్ధిశ్రాద్ధవిషయమ్।

పాద్మే ఉత్తరఖణ్డే- 'సకృదభ్యర్చితం లిఙ్గ శాలగ్రామశిలాం చ యః। పీఠే సంస్థాపయిత్వా తు శ్రాద్ధం చ కురుతే నరః॥ పితరస్తస్య తిష్ఠన్తి కల్పకోటిశతం దివి॥' చన్ద్రికాయాం మాత్స్యే- 'పఠన్నిమధ్య నియమాన్ శ్రావయేత్పైతృకాన్ బుధః। అక్రోధనైః శౌచపరైః సతతం బ్రహ్మచారిభిః। భవితవ్యం భవద్భిశ్చ మయా చ శ్రాద్ధకారిణా॥' యత్తు మనుః- 'సర్వాయాసవినిర్ముక్తైః కామక్రోధవివర్జితైః। భవితవ్యం భవద్భిర్నః శ్వోభూతే శ్రాద్ధకర్మణి॥ ఇతి తత్పూర్వేద్యుర్నిమన్త్రణపరం, న తదహః। తత్రైవ దేవలః- 'అసంభవే పరేద్యుర్వా బ్రాహ్మణాంస్తాన్నిమన్త్రయేత్। అజ్ఞాతీనసమానార్షానయుగ్మానాత్మశక్తితః॥' కాత్యాయనః- 'అనిన్ద్యేనామ- న్త్రితో నాపకామేత్', 'కేతనం గృహ్య శక్తః।'

అథ శ్రాద్ధకర్తృభోక్తృనియమాః। తత్ర నిమన్త్రితవిప్రత్యాగేఽపరార్కే యమః- 'కేతనం కారయిత్వా తు యోఽతిపాతయతి ద్విజమ్। బ్రహ్మహత్యామవాప్నోతి శూద్రయోనౌ చ జాయతే॥ ఆమన్త్ర్య బ్రాహ్మణం యస్తు యథాన్యాయం న పూజయేత్। అతికృచ్ఛ్రాసు ఘోరాసు తిర్యగ్యోనిషు జాయతే॥' ప్రమాదాత్త్యాగే తు హారీతః–'ప్రమాదాద్విస్మృతం జ్ఞాత్వా ప్రసాద్యైనం ప్రయత్నతః। తర్పయిత్వా యథాన్యాయం సర్వ తత్ ఫలమశ్నుతే॥' ప్రమాదాభావే తు నారాయణః- 'ఏతస్మిన్ననసి ప్రాప్తే బ్రాహ్మణో నియతః శుచిః। యతిచాన్ద్రాయణం కృత్వా తస్మాత్పాపాత్ప్రముచ్యతే॥' యమః- 'ఆమన్త్రితస్తు యో విప్రో భోక్తుమన్యత్ర గచ్ఛతి। నరకాణాం శతం గత్వా చాణ్డాలేష్వభిజాయతే॥' తత్రైవ దేవలః- పూర్వం నిమన్త్రితోఽన్యేన కుర్యాదన్యప్రతిగ్రహమ్। భుక్తాహారోఽథవా భుఙ్తే సుకృతం తస్య

నశ్యతి॥' యది విప్రో విలమ్బేత తదోక్తమాదిత్యపురాణే- 'ఆమన్త్రితశ్చిరం నైవ కుర్యాద్విప్రః కదాచన। దేవతానాం పితౄణాం చ దాతురన్నస్య చైవ హి॥ చిరకారీ భవేద్ద్రోహీ పచ్యతే నరకాగ్నినా॥' పృథ్వీచన్ద్రోదయే యమః- 'నిమన్త్రితస్తు యో విప్రో హ్యధ్వాన యాతి దుర్మతిః। భవన్తి పితరస్తస్య తం మాసం పాంసుభోజనాః॥ ఆమన్త్రితస్తు యః శ్రాద్ధే హింసాం వై కురుతే ద్విజః। పితరస్తస్య తం మాసం భవన్తి రుధిరాశనాః॥ ఆమన్త్రితస్తు యః శ్రాద్ధే భారముద్వహతే ద్విజః। పితరస్తస్య తం మాసం భవన్తి స్వేదభోజనాః॥ నిమన్త్రితస్తు యో విప్రః ప్రకుర్యాత్కలహం యది। పితరస్తస్యం తం మాసం భవన్తి మలభోజనాః॥'

శఙ్ఖః- 'నిమన్త్రితస్తు యః శ్రాద్ధే మైథునం సేవతే ద్విజః। శ్రాద్ధం దత్త్వా చ భుక్త్వా చ యుక్తః స్యాన్మహతైనసా॥' మైథునం ఋతావపి నిషిద్ధమ్; 'ఋతుకాలే నియుక్తో వా నైవ గచ్ఛేత్స్త్రియం క్వచిత్। తత్ర గచ్ఛన్నవాప్నోతి హ్యనిష్టాని ఫలాని తు॥' ఇతి తత్ర మాధవీయే చ వృద్ధమనూక్తేః; 'శ్రాద్ధం కరిష్యన్ కృత్వా వా భుక్త్వా వాఽపి నిమన్త్రితః। ఉపోష్య చ తథా భుక్త్వా నోపేయాచ్చ ఋతావపి॥ భోక్ష్యన్ కరిష్యన్ వః శ్రాద్ధం పూర్వరాత్రౌ ప్రయత్నతః। వ్యవాయం భోజనం చాపి ఋతావపి వివర్జయేత్॥' ఇతి తత్రైవాశ్వలాయనోక్తేశ్చ। విజ్ఞానేశ్వరేణ తు శ్రాద్ధే ఋతౌ గచ్ఛతోఽపి న దోష ఇత్యుక్తం, తత్త్వగతికగతిత్వే జ్ఞేయమ్॥ బృహస్పతిః- 'ద్వినిశం బ్రహ్మచారీ స్యాచ్ఛ్రాద్ధకృద్బ్రాహ్మణైః సహ। అన్యథా వర్తమానౌ తు స్యాతాం నిరయగామినౌ॥ పునర్భోజనమధ్వానం భారమాయాసమైథునమ్। శ్రాద్ధకృచ్ఛ్రాద్ధముక్ చైవ సర్వమేతద్వివర్జయేత్। స్వాధ్యాయం కలహం చైవ దివాస్వాపం తథైవ చ॥' యత్తు శ్రాద్ధకారికాయాం పురాణసముచ్చయే- 'కృత్వా తు రుధిరస్రావం న విద్వాన్ శ్రాద్ధమాచరేత్। ఏకం ద్వే త్రీణి వా విద్వాన్ దినాని పరివర్జయేత్॥' ఇతి, -తన్నిర్మూలమ్। పృథ్వీచన్ద్రోదయే యమ:- 'పునర్భోజనమధ్వానం భారాధ్యయనమైథునమ్। సన్ధ్యాం ప్రతిగ్రహం హోమం శ్రాద్ధభోక్తాఽష్ట వర్జయేత్॥' ఇతి। సన్ధ్యానిషేధః ప్రాయశ్చిత్తాత్ పూర్వం జ్ఞేయః। యథాహోశనా:- 'దశకృత్వః పిబేదాపో గాయత్ర్యా శ్రాద్ధభుక్ ద్విజః। తతః సన్ధ్యాముపాసీత జపేచ్చజుహుయాదపి॥' గౌడాస్తు-'సాయంసన్ధ్యాం పరాన్నం చ ఛేదనం చ వనస్పతేః। అమావాస్యాం న కుర్వీత రాత్రిభోజనమేవ చ॥ ద్యూతం చ కలహం చైవ సాయంసన్ధ్యాం దివాశయమ్। శ్రాద్ధకర్తా చ భోక్తా చ పునర్భుక్తిం చ వర్జయేత్' ఇతి కామధేనౌ వారాహోద్యుక్తేః శ్రాద్ధకర్తురపి సాయంసన్ధ్యానిషేధమాహుః। శిష్టాస్త్వస్య నిర్మూలత్వమాహుః। హోమనిషేధస్తు స్వవిషయః; 'సూతకే చ ప్రవాసే చ అశక్తౌ శ్రాద్ధభోజనే। ఏవమాదినిమిత్తేషు హావయేన్న తు హాపయేత్॥' ఇతి ఛన్దోగపరిశిష్టాత్। తత్రైవాదిత్యపురాణే- 'నిమన్త్రితస్తు న శ్రాద్ధే కుర్యాద్భార్యాదితాడనమ్।' చన్ద్రికాయాం ప్రచేతా:-'శ్రాద్ధభుక్ ప్రాతరుత్థాయ ప్రకుర్యాద్దన్తధావనమ్। శ్రాద్ధకర్తా న కుర్వీత దన్తానాం ధావనం బుధః॥' హేమాద్రౌ జాబాలి:- 'దన్తధావనతామ్బూలే తైలాభ్యఙ్గమభోజనమ్। రత్యౌషధం పరాన్నం చ శ్రాద్ధకృత్సప్త వర్జయేత్॥' ఇతి। విష్ణురహస్యే– 'శ్రాద్ధోపవాసదివసే ఖాదిత్వా దన్తధావనమ్। గాయత్ర్యా

శతసంపూతమమ్బు ప్రాశ్య విశుధ్యతి॥ పునర్భోజనమధ్వానం యానమాయాసమైథునమ్। దానప్రతిగ్రహౌ హోమం శ్రాద్ధభుక్ త్వష్ట వర్జయేత్॥ సోమోత్పత్తౌ- 'వనస్పతిగతే సోమే యస్తు హింస్యాద్వనస్పతిమ్। ఘోరాయాం భ్రూణహత్యాయాం యుజ్యతే నాత్ర సంశయః॥' ఏతద్విహితేధ్మాదివ్యతిరేకేణ। 'వనస్పతిగతే సోమేఽనడుహో యస్తు వాహయేత్। నాశ్నన్తి పితరస్తస్య దశ వర్షాణి పఞ్చ చ॥ 'వనస్పతిగతే సోమే పన్థానం యస్తు కారయేత్। గావస్తస్య ప్రణశ్యన్తి చిరకాలముపస్థితాః॥' వనస్పతిగత స్వరూపమాహ పృథ్వీచన్ద్రోదయే వ్యాస:- 'త్రిముహూర్త వసేదర్కే త్రిముహూర్తం వసేజ్జలే। త్రిముహూర్త వసేద్గోషు త్రిముహూర్తం వనస్పతౌ॥' కలికాయాం వృద్ధమనుః- 'నిమన్త్ర్య విప్రాంస్తదహర్వర్జయేన్మైథునం క్షురమ్। ప్రమత్తతాం చ స్వాధ్యాయం క్రోధాశౌచే తథానృతమ్॥' కేచిత్- నిమన్త్రణాత్పూర్వం శుద్ధ్యర్థం పూర్వేఽహ్ని క్షౌరం కుర్వన్తి, తత్ర మూలం మృగ్యమ్। మరీచి:- 'షష్ఠ్యాం పర్వసు పక్షాదౌ రిక్తాభద్రాతిథిష్వపి। పాతే శ్రాద్ధే వ్రతాహే చ క్షౌరం వర్జ్య నిశాసు చ॥ యదా కర్తురశక్త్యా తత్పుత్రశిష్యాదిః శ్రాద్ధం కరోతి, తదా కర్త్రా ప్రతినిధినా చ ప్రాగుక్తనియమాః కార్యాః; 'న శక్నోతి స్వయం కర్తుం యదా హ్యనవకాశతః। శ్రాద్ధం శిష్యేణ పుత్రేణ తదాఽన్యేనాపి కారయేత్॥ నియమానాచరేత్సోఽపి నియతాంశ్చ వసుంధరే। యజమానోఽపి తాన్సర్వానాచరేత్ సుసమాహితః॥' ఇతి హేమాద్రౌ వారాహోక్తేః। స్త్రియాస్తు పాద్మే- 'ముక్తకచ్చా తు యా నారీ ముక్తకేశీ తథైవ చ। హసతే వదతే చైవ నిరాశాః పితరో గతాః॥' ఆశ్వలాయనః- 'శ్రాద్ధేఽహ్ని భోజయేద్వాస్తౌ న వాలానపి యత్నతః। ప్రాపిణ్డదానాద్గన్ధాద్యైర్నాలంకుర్యాత్స్వవిగ్రహమ్॥' వాస్తౌ = గృహే॥

అథ శ్రాద్ధవస్తూని। తత్రాదౌ కుశా: పృథ్వీచన్ద్రోదయే దక్ష:- 'సమిత్పుష్పకుశాదీనాం ద్వితీయః పరికీర్తితః।' అష్టధా భక్తే దినే ద్వితీయో భాగ ఇత్యర్థః। తత్రైవ యమః-'సమూలస్తు భవేద్దర్భ: పితౄణాం శ్రాద్ధకర్మణి। మూలేన లోకాన్ జయతి శక్రస్య సుమహాత్మనః॥' వ్యాస:- 'తర్పణాదీని కర్మాణి పితౄణాం యాని కానిచిత్। తాని స్యుర్ద్విగుణైర్దర్భైః సప్తపత్రైర్విశేషతః॥' శాలఙ్కాయన:- 'సపిణ్డీకరణం యావదృజుదర్భైః పితృక్రియా। సపిణ్డీకరణాదూర్ధ్వం ద్విగుణైర్విధివద్భవేత్॥' శఙ్ఖ:-'అనన్తర్గర్భిణం సాగ్రం కౌశం ద్విదలమేవ చ। ప్రాదేశమాత్రం విజ్ఞేయం పవిత్రం యత్ర కుత్రచిత్॥' హారీత:- 'పవిత్రం బ్రాహ్మణస్యైవ చతుర్భిర్దర్భపిఞ్జులైః। ఏకైకం న్యూనముద్దిష్టం వర్ణే వర్ణే యథాక్రమమ్॥' స్మృత్యర్థసారే- 'సర్వేషాం వా భవేద్వాభ్యాం పవిత్రం గ్రన్థితం నవమ్॥' రత్నావల్యామ్- 'ద్వయోస్తు పర్వణోర్మధ్యే పవిత్రం ధారయేద్బుధః॥' హేమాద్రౌ స్కాన్దే- 'అనామికాధృతా దర్భా హ్యేకానామికయాపి వా। ద్వాభ్యామనామికాభ్యాం తు ధార్యే దర్భపవిత్రకే॥' పవిత్రాభావే తు తత్రైవ సుమన్తుః- 'సమూలాగ్రౌ విగర్భౌ తు కుశౌ ద్వౌ దక్షిణే కరే। సవ్యే చైవ తథా త్రీన్వై బిభృయాత్సర్వకర్మసు॥' బౌధాయనః- 'హస్తయోరుభయోర్ద్వౌ ద్వావాసనేఽపి తథైవ చ।' దర్భగ్రహణే మన్త్రమాహ శఙ్ఖ:- 'విరిఞ్చినా సహోత్పన్న పరమేష్ఠినిసర్గజ। నుద సర్వాణి

పాపాని దర్భ స్వస్తికరో భవ॥" స్మృత్యర్థసారే- 'హుంఫట్కారేణ మన్త్రేణ సకృచ్ఛిత్త్వా సముద్ధరేత్।' భారద్వాజః- 'ప్రేతక్రియార్థ పిత్రర్థమభిచారార్థమేవ చ। దక్షిణాభిముఖశ్ఛిన్ద్యాత్ప్రాచీనావీతికో ద్విజః॥' కుశాభావేఽపరార్కే సుమన్తుః- 'కుశాః కాశాః శరో గున్ద్రో యవా దూర్వాఽథ బల్వజాః। గ్లేకశముఞ్జకున్దాశ్చ పూర్వాభావే పరః పరః॥' కాశాదౌ విశేషమాహ శఙ్ఖః- 'కాశహస్తస్తు నాచామేత్కదాచిద్విధి- శఙ్కయా। ప్రాయశ్చిత్తేన యుజ్యేత దూర్వాహస్తస్తథైవ చ॥' పృథ్వీచన్ద్రోదయే యమః- 'మాసి మాస్యుద్ధృతా దర్భా మాసి మాస్యేవ చోదితాః।' షట్త్రింశన్మతే- 'మాసేన స్యాదమావాస్యా దర్భో గ్రాహ్యో నవః స్మృతః।' గృహ్యపరిశిష్టే- 'యే చ పిణ్డాశ్రితా దర్భా యైః కృతం పితృతర్పణమ్। అమేధ్యాశుచిలిప్తా యే తేషాం త్యాగో విధీయతే॥' లఘుహారీతః- 'పథి దర్భాశ్చితౌ దర్భా యే దర్భా యజ్ఞభూమిషు।స్తరణాసనపిణ్డేషు షట్ కుశాన్ పరివర్జయేత్॥ బ్రహ్మయజ్ఞే చ యే దర్భా యే దర్భాః పితృతర్పణ। హతా మూత్రపురీషాభ్యాం తేషాం త్యాగో విధీయతే॥' హేమాద్రౌ-'అన్యాని చ పవిత్రాణి కుశదూర్వాత్మకాని చ। హేమాత్మకపవిత్రస్య హ్యేకాం నార్హన్తి వై కలామ్॥

అథ హవిః। హేమాద్రౌ ప్రచేతాః- 'కృష్ణమాషాస్తిలాశ్చైవ శ్రేష్ఠాః స్యుర్యవశాలయః। మహాయవా వ్రీహియవాస్తథైవ చ మధూలికాః॥ కృష్ణాః శ్వేతాశ్చ లోహాశ్చ గ్రాహ్యాః స్యుః శ్రాద్ధకర్మణి॥' మహాయవాః=వేణువీజమ్। మధూలికాః=యావనాలా ఇతి హేమాద్రిః కల్పతరుశ్చ। భారతే - 'వర్ధమానతిలం శ్రాద్ధమక్షయ్యం మనురబ్రవీత్। సర్వకామైః స యజతే యస్తిలైర్యజతే పితౄన్॥' చన్ద్రికాయాం దేవలః- 'ఇష్టాపూర్తే మృతాహే చ దర్శవృద్ధ్యష్టకాసు చ। పాత్రేభ్యస్తేషు కాలేషు దేయం నైవ కుభోజనమ్॥' సాయణీయే- 'అగోధూమం చ యచ్ఛ్రాద్ధం మాముద్గవివర్జితమ్। తైలపక్వేన రహితం కృతమప్యకృతం భవేత్॥' హేమాద్రావత్రిః- 'అగోధూమం చ యచ్ఛ్రాద్ధం కృతమప్యకృతం భవేత్।' తత్రైవ బ్రాహ్మే- 'యవైర్వ్రీహితిలైర్మాషైర్గోధూమైశ్చణకైస్తథా। సంతర్పయేత్ పితౄన్ ముద్గైః శ్యామాకైః సర్షపద్రవైః॥ నీవారైరహరిశ్యామాకైః ప్రియఙ్గుభిరథాచయేత్॥' హేమాద్రౌ కార్ష్ణాజినిః- 'యదిష్ట జీవతశ్చాసీత్తద్దద్యాత్తస్య యత్నతః। స తృప్తో దుస్తరం మార్గం తతో యాతి న సంశయః॥' కలికాయామాశ్వలాయనః- 'కదల్యాదిఫలైః శస్తైర్మూలైరార్ద్రాదికైరపి। గోరసైర్మధునా దధ్నా శ్రాద్ధే సంతర్పయేత్ పితౄన్॥ కదల్యాగ్రఫలాదీని శ్రాద్ధే సంపాదయేత్సుధీః॥'

హేమాద్రౌ పృథ్వీచన్ద్రోదయే చ మార్కణ్డేయః- 'గోధూమైరిక్షుభిర్ముద్గైః సతీనైశ్చణకైరపి। శ్రాద్ధేషు దత్తైః ప్రీయన్తే మాసమేకం పితామహాః॥ విదార్యా చ భరుణ్డైశ్చ తిలైః శృఙ్గాటకైస్తథా। కఙ్కుకైశ్చ తథా కన్దైః కర్కన్ధూబదరైరపి॥ పాలేవతైరారుకైశ్చాప్యక్షోటైః పనసైస్తథా। కాకోల్యా క్షీరకాకోల్యా తథా పిణ్డాలకైః శుభైః॥ లాజాభిశ్చ సధానాభిస్త్ర- పుసైర్వారుచిర్భటైః। సర్షపారాజశాకాభ్యామిఙ్గుదై రాజజమ్బుభిః॥ ప్రియాలామలకైర్ముఖ్యైః ఫల్గుభిశ్చ తిలణ్టకైః। వేత్రాఙ్కు- రైస్తాలకన్దైశ్చక్రికాక్షీరికావచైః॥ లోచైః సమోచైర్లకుచైస్తథా వై బీజపూరకైః।

ముఞ్జాతకైః పద్మఫలై- ర్భక్ష్యభోజ్యైశ్చ సంస్కృతైః॥ రాగఖాణ్డవచోష్యైశ్చ త్రిజాతకసమన్వితైః। దత్తైస్తు మాసం ప్రీయన్తే శ్రాద్ధేషు పితరో నృణామ్॥' ఏషాం కోశహేమాద్యాదివ్యాఖ్యా వైద్యకాద్యనుసారేణ మధ్యదేశభాషయా నామాన్యుచ్యన్తే। సతీనైః=కలాయైః, 'కలాయస్తు సతీనకః' ఇత్యమరః। బటూరీతి ప్రసిద్ధైః। విదార్యా తత్కన్దేన। భరుణ్డం=జలజం 'మఖాణా' ఇతి శ్రాద్ధమఞ్జర్యామ్। కూష్మాణ్డమిత్యన్యే। శృఙ్గాటకం =సింఘాడా। కఞ్చుకః=కంచనారః, కన్దః=సూరణః, 'అర్శోఘ్నః సూరణః కన్దః' ఇత్యమరః। కర్కన్ధూః=వన్యం సూక్ష్మం బదరమ్, పాలేవతం=కోశాతకీ, ఆరుకం=అరుఈ, అక్షోటమ్=అఖరోటః। కాకోలీక్షీరకాకోల్యౌ గౌడేషు ప్రసిద్ధే। పిణ్డాలకం=సుథనీ, మహారాష్ట్రాణాం 'మోహలకన్ద' ఇతి ప్రసిద్ధమ్; త్రపుసాదయస్త్రయః కర్కటీభేదాః, చిర్భటం=ఖర్బుజమ్, సర్షపా ఇతి దీర్ఘశ్చన్దసః, ప్రియాలం=చిరౌంజీ, ఫల్గు=ఉదుమ్బరమ్, తిలణ్డకం=పటోలమ్, తాలకన్దః=కన్దవిశేషః, చుక్రికా=తిన్తిణీ బిమ్బా, క్షీరికా=ఖీరణీ, మోచం=కదలీఫలమ్, లకుచం=వడహరమ్, ముఞ్జాతకం గౌడదేశే ప్రసిద్ధమ్, పద్మఫలం=గట్టా, రాగఖాణ్డవః 'పిప్పలీశుణ్ఠియుక్తస్తు ముద్గయూషస్తు ఖాణ్డవః। రాగఖాణ్డవతాం యాతి శర్కరాసంయుతం తు తత్॥' ఇత్యుక్తః పానవిశేషః। త్రిజాతం=లవఙ్గైలాపత్రకాణి। మదనరత్నే కౌర్మే- 'కాలశాకం చ వాస్తూకం మూలకం కృష్ణనాలికా।' ప్రశస్తానీతి శేషః।

హేమాద్రౌ పృథ్వీచన్ద్రోదయే చ వాయుపురాణే- 'కాలశాకం మహాశాకం ద్రోణశాకం తథార్ద్రకమ్। బిల్వామలకమృద్వీకా- పనసామ్రాతదాడిమమ్॥ చవ్యం పాలివతాక్షోటం ఖర్జూరం చ కసేరుకమ్। కోవిదారశ్చ కన్దశ్చ పటోలం బృహతీఫలమ్॥ పిప్పలీ మరిచం చైవ ఏలా శుణ్ఠీ చ సైన్ధవమ్। శర్కరాగుడకర్పూరబదరీద్రోణపత్రకమ్॥' తథా 'మధుకం రామఠం చైవ కర్పూరం గుడమేవ చ। శ్రాద్ధకర్మణి శస్తాని సైన్ధవం త్రపుసం తథా॥' రామఠం=హిఙ్గు। 'కసేరు: కోవిదారశ్చ తాలకన్దస్తథా బిసమ్। తమాలం శతకన్దశ్చ మధ్వాలుః శీతకన్దకమ్॥ కాలేయం కాలశాకం చ సునిషణ్ణం సువర్చలమ్। మాంసం శాకం దధి క్షీరం చామ్బువేత్రాఙ్కురస్తథా॥ కట్ఫలం కౌఙ్కణీ ద్రాక్షా తిన్దుకం మోచమేవ చ। అలాబుం గ్రీవకం చారం కర్కన్ధుర్మధుసాహ్వయమ్॥ వైకఙ్కతం నారికేలం శృఙ్గాటకపరూషకమ్। పిప్పలీమరిచే చైవ పటోలం బృహతీఫలమ్॥ ఏవమాదీని చాన్యాని స్వాదూని మధురాణి చ। నాగరం చార్ద్రకం దేయం దీర్ఘమూలకమేవ చ॥' ఇతి। తథా- 'శర్కరాక్షీరసంయుక్తాః పృథుకా నిత్యమక్షయాః।' ద్రోణశాకం 'గూంమ' ఇతి ప్రసిద్ధమ్, మృద్వీకా=ద్రాక్షా, ఆమ్రాతం 'ఆంబాడా' ఇతి ప్రసిద్ధో వృక్షః, తత్ఫలం చ, పాలివతం= జమ్బీరమ్, 'పాలిఆలమ్' ఇతి గౌడప్రసిద్ధం వా; ఖర్జూరం 'ఖజూర' ఇతి ప్రసిద్ధమ్, కసేరుః=జలజః కన్దః, కోవిదార:=కఞ్చనారసదృశః, తాలకన్దః=తాలమూలీ, బిసం=భసీడమ్, శతకన్దః=శతావరీ, శీతకన్దః=శాలూకం, సేరుకీతి ప్రసిద్ధమ్; కాలేయం=కరాలసంజ్ఞః శాకః, దారుహరిద్రా వేతి పృథ్వీచన్ద్రోదయః। సునిషణ్ణం కర్కటీసదృశం 'సులటీయా' ఇతి గౌడప్రసిద్ధమ్, సువర్చలం=శాకవిశేషః,

కట్ఫలం=శ్రీపర్ణీవృక్షఫలమ్, కౌఙ్కణీ=అమ్లరసా ద్రాక్షా, తిన్దుకం=డిణ్డిసమితి కైదేవః, తిన్దుఫలం వా, గ్రీవకం=ఫలవిశేషః, చారం=క్షుద్రతాలమ్, మధుసాహ్వయం=మధూకపుష్పం ఫలం వా, వైకఙ్కతం='చైఙ్చీ' ఇతి గౌడఖ్యాతమ్, పరూషకం=పరూసమితి ప్రసిద్ధమ్, నాగరం=శుణ్ఠీ, పృథ్వీచన్ద్రోదయే బ్రాహ్మే- 'ఆమ్రమామ్రాతకం బిల్వం దాడిమం బీజపూరకమ్। ప్రాచీనామలకం క్షీరం నారికేరం పరూషకమ్॥ నారఙ్గకం చ ఖర్జూరం ద్రాక్షా నీలకపిత్థకమ్। ఏతాని ఫలజాతాని శ్రాద్ధే దేయాని యత్నతః॥' మాత్స్యే-'అన్నం తు సదధిక్షీరం గోఘృతం శర్కరాన్వితమ్। మాసం ప్రీణాతి సర్వాన్వై పితౄనిత్యాహ కేశవః॥'

యాజ్ఞవల్క్యః- 'హవిష్యాన్నేన వై మాసం పాయసేన తు వత్సరమ్। మాత్స్యహారిణకౌరభ్రశాకునచ్ఛాగపార్షతైః॥ ఐణరౌరవవారాహ- శాశైర్మాంసైర్యథాక్రమమ్। మాసవృద్ధ్యాఽభితృప్యన్తి దత్తైరిహ పితామహాః॥ ఖఙ్గామిషం మహాశల్కం మధు మున్యన్నమేవ చ। లోహామిషం కాలశాకం మాంసం వార్ధ్రీణసస్య చ॥' (నిగమః– 'త్రిఃపిబం త్విన్ద్రియక్షీణం శ్వేతం వృద్ధమజాపతిమ్। వార్ధ్రీణసం తు తం ప్రాహుర్యాజ్ఞికాః శ్రాద్ధకర్మణి॥' వార్ధ్రీణసః=జరచ్ఛాగ ఇతి మేధాతిథిః। కాత్యాయనః-'ఛాగోస్రమేషానాలభ్య శేషాణి క్రీత్వా లబ్ధ్వా వా స్వయం మృతాన్ వాహృత్య పచేత్।' కౌర్మే-'క్రీత్వా లబ్ధ్వా స్వయం వాథ మృతానాహృత్య వా ద్విజః। దద్యాచ్ఛ్రాద్ధే ప్రయత్నేన తదస్యాక్షయ్యముచ్యతే॥') శ్రాద్ధే దత్తస్య మాంసస్యాభక్షణే దోషమాహ మనుః- 'నియుక్తస్తు యథాన్యాయం యో మాంసం నాత్తి మానవః। స ప్రేత్య పశుతాం యాతి సంభవానేకవింశతిమ్॥' అత్ర బహుషు వచనేషు శ్రాద్ధే మాంసమధునోః ప్రాశస్త్యోక్తేః, 'వినా మాంసేన యచ్ఛ్రాద్ధం కృతమప్యకృతం భవేత్।' ఇతి హేమాద్రౌ దేవలోక్తేః, 'యచ్ఛ్రాద్ధం మధునా హీనం తద్రసైః సకలైరపి। మిష్టాన్నైరపి సంయుక్తం పితౄణాం నైవ తృప్తయే॥ అణుమాత్రమపి శ్రాద్ధే యది న స్యాచ్చ మాక్షికమ్। నామాపి కీర్తనీయం స్యాత్ పితౄణాం ప్రీతయే తతః॥' ఇతి హేమాద్రౌ బ్రాహ్మోక్తేశ్చ మాంసమధునోః శ్రాద్ధే నియతత్వం గమ్యతే। గౌడనిబన్ధే మాత్స్యసూక్తే- 'మధ్వభావే గుడో దేయః క్షీరస్య చ తథా దధి। న లభ్యతే ఘృతం యత్ర కుర్యాత్ ఘృతవతీజపమ్॥' శ్రాద్ధకలికాయాం నాగరఖణ్డే- 'కథంచిద్యది విప్రేభ్యో న దత్తం భోజనే మధు। పిణ్డాస్తు నైవ దాతవ్యాః కదాచిన్మధునా వినా॥' బృహత్పరాశరస్తు మాంసం నిషేధతి- 'యస్తు ప్రాణివధం కృత్వా మాంసైస్తర్పయతే పితౄన్। స విద్వాంశ్చన్దనం దగ్ధ్వా కుర్యాదఙ్గారవిక్రయమ్॥ క్షిప్త్వా కూపే యథా కించిద్బాల ఆదాతుమిచ్ఛతి। పతత్యజ్ఞానతః సోఽపి మాంసేన శ్రాద్ధకృత్తథా॥' స ఏవ- 'సర్వథాన్నం యదా న స్యాత్తద్రైవామిషమాశ్రయేత్। బ్రాహ్మణశ్చ స్వయం నాద్యాత్తచ్చ వాదిహతం యది॥' భాగవతేఽపి- 'న దద్యాదామిషం శ్రాద్ధే న చాద్యాద్ధర్మతత్త్వవిత్। మున్యన్నైః స్యాత్పరా ప్రీతిర్యథా న పశుహింసయా॥' తథేతి శేషః। అత్ర కేచిత్- 'మున్యన్నం బ్రాహ్మణస్యోక్తం మాంసం క్షత్రియవైశ్యయోః। మధు ప్రధానం శూద్రస్య సర్వేషాం వాఽవిరోధి యత్॥' ఇతి హేమాద్రౌ పులస్త్యోక్త్యా వ్యవస్థామాహుః॥

పృథ్వీచన్ద్రోదయస్తు- 'అక్షతా గోపశుశ్చైవ శ్రాద్ధే మాంస తథా మధు। దేవరాచ్చ సుతోత్పత్తిః కలౌ పఞ్చ వివర్జయేత్॥' ఇతి నిగమోక్తేః, 'వరాతిథిపితృభ్యశ్చ పశూపాకరణక్రియా।' ఇతి కలివర్జ్యేషు హేమాద్రావాదిత్యపురాణాత్; 'మాంసదానం తథా శ్రాద్ధే వానప్రస్థాశ్రమస్తథా।' ఇత్యుక్త్వా 'ఇమాన్ధర్మాన్కలియుగే వర్జ్యానాహుర్మనీషిణః।' ఇతి బృహన్నారదీయేఽభిధానాచ్చ మాంసవిధిః కలివ్యతిరిక్తవిషయః। కలౌ మాంసనిషేధానాం చ దేశాచారాద్వ్యవస్థా। తథా చ బృహన్నారదీయే శ్రాద్ధం ప్రకృత్య- 'యథాచారం ప్రదేయం తు మధు మాంసాదికం తథా। దేశాచారాః పరిగ్రాహ్యాస్తత్తద్దేశీయజైర్నరైః॥ అన్యథా పతితో జ్ఞేయః సర్వధర్మబహిష్కృతః॥' ఇతి। 'యస్మిన్దేశే పురే గ్రామే త్రైవిద్యైర్నగరేఽపి వా। యో యత్ర విహితో ధర్మస్తం ధర్మం న విచారయేత్॥' ఇతి భృగుక్తేశ్చేత్యాహ, తన్న; హోలాకాధికరణన్యాయేన దేశవిశేషవ్యవస్థాపకపదకల్పనాయోగాత్। నిరూపితం చైతత్ పితామహచరణైర్మాంసమీమాంసాయా- మితి దిక్। మనుః- 'సంవత్సరం తు గవ్యేన పయసా పాయసేన చ। వార్ధ్రీణసస్య మాంసేన తృప్తిర్ద్వాదశవార్షికీ॥ త్రిఃపిబం త్విన్ద్రియక్షీణం శ్వేతం వృద్ధమజాపతిమ్। వార్ధ్రీణసం తు తం ప్రాహుర్యాజ్ఞికాః శ్రాద్ధకర్మణి॥' క్షీరాదౌ విశేషమాహ హేమాద్రౌ సుమన్తు: - పయో దధి ఘృతం చైవ గవాం శ్రాద్ధేషు పావనమ్। మహిషీణాం ఘృతం ప్రాహుః శ్రేష్ఠం న తు పయః క్వచిత్॥' యాజ్ఞవల్క్యః- 'సన్ధిన్యనిర్దశాఽవత్సాగోపయః పరివర్జయేత్। ఔష్ట్రమైకశఫం స్త్రైణమారణ్యకమథావికమ్॥' హేమాద్రౌ హారీత:- 'నవసూతాయాః సప్తరాత్రాదిత్యేకే, దశరాత్రాదిత్యపరే, మాసేనోపేయుషం భవతీతి ధర్మవిదః'। ఏతద్రజోభావపరమ్। దేవల:- 'అజావిమహిషీణాం తు పయః శ్రాద్ధేషు వర్జయేత్। వికారాన్ పయసశ్చైవ మాహిషం తు ఘృతం హితమ్॥' తత్రైవ బ్రాహ్మే- 'మాహిషం చామరం మార్గమావికైకశఫో- ద్భవమ్। స్త్రైణమౌష్ట్రం యాచితం చ దధి క్షీరం త్యజేద్ధృతమ్॥ సగుడం మరిచాక్తం తు తథా పర్యుషితం దధి। దీర్ఘం తక్రమపేతం చ నష్టాస్వాదం చ ఫేనవత్॥" ఇతి। మాహిషాపవాదోఽపరార్కే బ్రాహ్మే- 'దేయం తక్రం తు సద్యస్కం నవనీతాదనుద్ధృతమ్। ఆరణ్యమహిషీక్షీరం శర్కరాస్రుతిసంయుతమ్॥ మధ్వక్తం తు హితం చైవ దద్యాత్తదమృతం యతః॥' స్రుతిః=క్షీరశరః। శ్రాద్ధకౌముద్యాం చైవమ్। యద్యపి యాజ్ఞవల్క్యేన- 'అన్నం పర్యుషితం భోజ్యం స్నేహాక్తం చిరసంస్థితమ్। అస్నేహా అపి గోధూమయవగోరసవిక్రియా॥ ఇతి పర్యుషితం దధ్యాది భోజ్యముక్తమ్, తథాపి గుడమరీచాక్తస్య పర్యుషితదోషోఽత్రోచ్యత ఇతి హేమాద్రిః। తత్రైవ బ్రాహ్మే- 'కాలశాకం తన్దులీయం వాస్తుకం మూలకం తథా। శాకమారణ్యకం చైవ దద్యాచ్ఛ్రాద్ధేషు నిత్యశః॥ తన్దులీయకం=సూక్ష్మపత్రమితి హేమాద్రిః। మహారాష్ట్రాణాం 'మాఠ' ఇతి ప్రసిద్ధమ్। ఆరణ్యక= ఘాంజీచూకాది। తత్రైవ- 'దాడిమం మాగధీ చైవ నాగరార్ద్రకతిన్తిణీ। ఆమ్రాతకం జీరకం చ కుంబరం చైవ యోజయేత్॥' మాగధీ=పిప్పలీ, నాగరం శుణ్ఠీ, కుంబరం=కుస్తుమ్బరం, 'ధనియా' ఇతి ప్రసిద్ధమ్; వాయవీయే- 'అగస్త్యస్య శిఖాస్తామ్రాః కాషాయాః సర్వ ఏవ చ।' శిఖా:=నవపల్లవాః, ప్రభాసఖణ్డే- 'ఆరామస్య తు సీమన్తాః

కలాయాః సర్వ ఏవ చ।' సీమన్తాః= నవపల్లవాః। కౌర్మే– 'తమాలం శతకన్దం చ మధ్వాలుః శీతకన్దలీ।' మధ్వాలుః మోహలకన్దః, శీతకన్దలీ 'రాతాళూ' ఇతి ప్రసిద్ధమ్॥

అథ వర్జ్యమ్। మార్కణ్డేయపురాణే- 'యఞ్చోత్కోచాదినా ప్రాప్తం పతితాద్యపార్జితమ్। అన్యాయకన్యాశుల్కార్థం ద్రవ్యం చాత్ర విగర్హితమ్॥ పిత్రర్థం మే ప్రయచ్ఛస్వేత్యుక్త్వా యచ్చాప్యుపాహృతమ్॥' చన్ద్రోదయే శఙ్ఖః- 'భూస్తృణం సురసా శిగ్రు పాలఙ్క్యం మృచుకం తథా। కూష్మాణ్డాలాబువార్తాకకోవిదారాంశ్చ వర్జయేత్॥ పిప్పలీం మరిచం చైవ తథా వై పిణ్డమూలకమ్। కృతం చ లవణం సర్వం వంశాగ్రం చ వివర్జయేత్॥ రాజమాషాన్ మసూరాంశ్చ కోద్రవాన్ కోరదూషకాన్। లోహితాన్ వృక్షనిర్యాసాన్ శ్రాద్ధకర్మణి వర్జయేత్॥' భూస్తృణం కాశ్మీరదేశే ప్రసిద్ధమ్। సురసా=నిర్గుణ్డీతి మాధవః। తులసీతి పృథ్వీచన్ద్రోదయః। సా చ భక్ష్యత్వేన నిషిద్ధా, న పుష్పత్వేనేతి గౌడాః। పాలఙ్క్యా 'పాలక' ఇతి ప్రసిద్ధా। మృచుకం=జలజః శాకః। 'ససుకమ్' ఇతి పాఠే ఖదిరశాక ఇతి హేమాద్రిః। మరీచాన్యార్ద్రాణీతి హేమాద్రిః। కృతలవణం=సాంభరభిన్నమ్, 'సైన్ధవం లవణం చైవ తథా మానససంభవమ్।' 'యచ్చ సాముద్రికం భవేత్' ఇతి శులపాణౌ పాఠ:; 'పవిత్రే పరమే హ్యేతే ప్రత్యక్ష అపి నిత్యశః।" ఇతి వాయవీయోక్తేః। మానసం = సామ్భరమ్। యత్తు– భవిష్యమ్ 'తర్జన్యా దన్తకాష్ఠం చ ప్రత్యక్షం లవణం తథా' ఇతి, తత్ర క్షారలవణం ఖారీతి ప్రసిద్ధం నిషిద్ధమ్, 'భుక్త్వా తు క్షారలవణం త్రిరాత్రం తు వనే వసేత్' ఇతి బ్రాహ్మోక్తేరితి శూలపాణి:। 'క్షీరలవణ'మితి పాఠాత్ క్షీరమిశ్రం లవణం నిషిద్ధమితి వాచస్పతిః। రాజమాషాః 'చవళీ' ఇతి ప్రసిద్ధాః। కోరదూషకాః=వనకోద్రవాః। చన్ద్రికాయాం శఙ్ఖః- 'పిణ్డాలకం చ తుణ్డీరం కరమర్ద చ నాలికామ్। కూష్మాణ్డం బహుబీజాని శ్రాద్ధే దత్త్వా వ్రజత్యధః॥' పిణ్డాలకం మహారాష్ట్రేషు పేణ్డరమితి ప్రసిద్ధమ్। తుణ్డీరం బిమ్బీఫలమితి కైదేవః। కరమర్దం=కరవన్దమితి ప్రసిద్ధమ్। తత్రైవ 'బిడాలోచ్ఛిష్టమాఘ్రాతం శ్రాద్ధే యత్నేన వర్జయేత్। కూష్మాణ్డం మహిషీక్షీరమాఢక్యో రాజసర్షపాః। చణకా రాజమాషాశ్చ ఘ్నన్తి శ్రాద్ధం న సంశయః॥'

వృద్ధపరాశర:- 'కరీరఫలపుష్పాణి విడఙ్గమరిచాని చ। జమ్మారికా సజమ్బీరా సుపక్వం బీజపూరకమ్॥ జమ్బ్వలావూని పిప్పల్యః పటోలం పిణ్డమూలకమ్। మసూరాఞ్జనపుష్పం చ శ్రాద్ధే దత్త్వా పతత్యధః॥' జమ్బూ:=సూక్ష్మమ్। మాధవీయే చతుర్వింశతిమతే- 'యావనాలాన్ కులిత్థాంశ్చ వర్జయన్తి విపశ్చితః।' యావనాలః='జోంధళా'। అత్ర యాని చణకాదీని విహితనిషిద్ధాని తేషాం వికల్పః। అన్యథా 'శ్యామాకైశ్చణకైః శాకైర్నీవారైశ్చ ప్రియఙ్గుభిః। గోధూమైశ్చ తిలైర్ముద్గైర్మాసం ప్రీణయతే పితౄన్॥' ఇతి, 'గోధూమైరిక్షుభిర్ముద్గైః సతీనైశ్చణకైరపి।' ఇతి హేమాద్రౌ కౌర్మ-విష్ణుధర్మాదివిరోధ: స్యాత్। పిప్పలీమరీచాదేస్తు ప్రత్యక్షస్య నిషేధో నత్వన్యద్రవ్యమిశ్రస్య; 'సౌవీరతిక్తైర్లవణాదిభిస్తు పాకస్య సిద్ధిర్మహతీహ

యైస్తు। తద్బీజపూరాన్ మరిచాదియోగాత్సిద్ధం ప్రదేయం న తు దుష్యతీహ॥' ఇతి పృథ్వీచన్ద్రోదయే వృద్ధపరా శరోక్తేః। తత్రైవ- 'దాతుశ్చ యస్మిన్మనసోఽభిలాషః శ్రద్ధా భవేద్యత్ర చ దీయమానే। శ్రాద్ధేషు దేయం విధివత్తదేవ తద్దత్తమక్షయ్యమితి బ్రువన్తి॥' - ఏతన్నిషిద్ధేతరవిషయమ్। చన్ద్రికాయామ్-'కృష్ణధాన్యాని సర్వాణి వర్జయేచ్ఛ్రాద్ధకర్మణి। న వర్జయేత్ తిలాంశ్చైవ ముద్గమాషాంస్తథైవ చ॥' మాత్స్యే- 'మసూరశణనిష్పావరాజమాషకుసుమ్భికాః। పద్మబిల్వార్కధత్తూరపారిభద్రాటరూషకాః॥ న దేయాః పితృకార్యేషు పయశ్చాజావికం తథా। కోద్రవోద్దారవరకకపిత్థమధుకాతసీ॥ఏతాన్యపి న దేయాని పితృభ్యః శ్రాద్ధమిచ్ఛతా॥' నిష్పావాః=వల్లాః। యత్తు మార్కణ్డేయః- 'ప్రియఙ్గవః కోవిదారా నిష్పావాశ్చాత్ర శోభనాః।' ఇతి। తత్ర నిష్పావః=శ్వేతశిమ్బీతి దానసాగరే శ్రాద్ధప్రకాశే చోక్తమ్। బిల్వం చ రక్తం నిషిద్ధమ్; 'జమ్బీరం రక్తబిల్వం చ శాలస్యాపి ఫలం త్యజేత్।' ఇతి బ్రాహ్మోక్తేః। 'పారిభద్రే నిమ్బతరుః' ఇత్యమరః। రక్తమన్దార ఇతి హేమాద్రిః। ఆటరూషః=వాసా, తత్పుష్పమ్ ; ఉద్దారః=కాఞ్చనార, మధుకం జ్యేష్ఠీమధ్వితి చన్ద్రికా। వరకాః=వనముద్రాః।

హేమాద్రౌ బ్రహ్మాణ్డే- 'ఆసనారూఢమన్నాద్యం పాదోపహతమేవ చ। అమేధ్యైర్జఙ్గమైః స్పృష్టం శుష్కం పర్యుషితం చ యత్॥ ద్విఃస్విన్నం పరదగ్ధం చ తథైవాగ్రావలేహితమ్। శర్కరాకీటపాషాణైః కేశైర్యచ్చాప్యుపద్రుతమ్॥ పిణ్యాకం మథితం చైవ తథాతిలవణం చ యత్। సిద్ధాః కృతాశ్చ యే భక్ష్యాః ప్రత్యక్షలవణీకృతాః॥ వాససా చావధూతాని వర్జ్యాని శ్రాద్ధకర్మణి॥' ద్విఃస్విన్నం యత్సకృత్పాకేన భక్ష్యమపి హిఙ్గుజీరకాది సంస్కారార్థం పునః పచ్యతే తద్వర్జ్యమ్। యత్తు- తిక్తశాకాన్నవికారాది ద్విః పాకేనైవ భక్షణార్హం, తన్న నిషిద్ధమ్। అగ్రావలేహితమాస్వాదితపూర్వమ్। పర్యుషితస్య సదా నిషేధేఽపి పునర్వచనస్- 'అపూపాశ్చ కరమ్భాశ్చ ధానా వటకసక్తవః। శాకం మాంసమపూపం చ సూపం కృసరమేవ చ॥ యవాగూః పాయసం చైవ యచ్చాన్యత్స్నేహసంయుతమ్। సర్వం పర్యుషితం భోజ్యం భుక్తం చేత్పరివర్జయేత్॥' ఇతి। మాధవీయే యమోక్తవటకాదేరపి పర్యుషితస్య నిషేధార్థమితి చన్ద్రికాదయః। వర్జ్యేషు విశ్వామిత్రః- 'కపిత్థం కురుకం చైవ నారికేలం చ పైనికమ్। జమ్బూఫలాది పక్వం చ పిణ్యాకం తన్దులీయకమ్॥' హేమాద్రౌ షట్త్రింశన్మతే- 'వర్జ్యా మర్కటకాః శ్రాద్ధే రాజమాషాస్తథైవ చ।' మర్కటకాః 'లాకా' ఇతి ప్రసిద్ధాః। పైఠీనసిః- 'వృన్తాకం నాలికాపోతకుసుమ్భా- శ్మన్తకాని చ। శాకానామభక్ష్యాః' ఇతి। పోతం 'పోఈ' ఇతి ప్రసిద్ధమ్। (కుసుమ్భం 'కురడు' ఇతి మహారాష్ట్రే ప్రసిద్ధమ్)। మార్కణ్డేయః-'వర్జ్యాశ్చాభిషవా నిత్యం శతపుష్పా గవేధుకాః। జమ్బీరకఫలం వర్జ్యం కోవిదారాశ్చ నిత్యశః॥' అభిషవః సూక్తం ఇతి చన్ద్రికా। సంధానకమితి పృథ్వీచన్ద్రః। శతపుష్పా 'ఓంవా' ఇతి ప్రసిద్ధమ్। శాట్యాయనః- 'మారిషం నాలికా చైవ రక్తా యా చ కలమ్బికా। అసురాన్నమిదం సర్వ పితౄణాం నోపతిష్ఠతే॥' మారిషం మధ్యదేశే 'మరసా' ఇతి, మహారాష్ట్రేషు 'రాజగిరా' ఇతి చ ప్రసిద్ధమ్।

కలమ్బికా=వేణ్వాకృతిపత్రా, తత్రైవ- 'గాన్ధారికా పటోలాని శ్రాద్ధకర్మణి వర్జయేత్। గాన్ధారికా తన్దులీయమ్' ఇతి చన్ద్రికా। 'జవాసాఖ్యా దురాలభా' ఇతి కైదేవః। భారతే-'హిఙ్గు ద్రవ్యేషు శాకేషు అలాబుం లశునం తథా। కుకుణ్డకాన్య- లావూని కృష్ణం లవణమేవ చ॥ ' పునరలాబుగ్రహణముభయాలాబునిషేధార్థమితి పృథ్వీచన్ద్రః। కుకుణ్డకం=వర్తులం ఛత్రాకమ్, తత్రైవ- 'కుస్తుమ్బురుం కలిఙ్గోత్థం వర్జయేదామ్లవేతసమ్।'

హేమాద్రౌ బ్రాహ్మే— 'వృన్తాకం పఞ్చశిమ్బం చ లోమశాని ఫలాని చ। కలిఙ్గం రక్తచారం చ వీణాకం ధృతచారకమ్॥ కపాలం కాచమారీ చ కరఞ్జం పిణ్డమూలకమ్। గృఞ్జనం చుక్రికాం చైవ గాజరం జీవకం తథా॥' వృన్తాకం వేతమ్; 'కణ్టూరాం శ్వేతవృన్తాకం కుమ్భాణ్డం చ వివర్జయేత్।' ఇతి దేవలోక్తేః। తేన కృష్ణస్యానిషేధ ఇతి చన్ద్రికా మాధవౌ। వస్తుతస్తు- సదా శ్వేతనిషేధాత్ పునః శ్రాద్ధే నిషేధో వ్యర్థః। తేన భక్ష్యస్య కృష్ణవృన్తాకస్యాపి నిషేధార్థమిదమితి వయమ్। కణ్టూరా=కపికచ్ఛూ, కుమ్భాణ్డం- =వృత్తాలాబూః పఞ్చశిమ్బం=వల్లమసూరరాజమాషమకులిత్థాః, లోమశాని=కపిత్థాని, రక్తచార=లోహితచారఫలమ్, వీణాకం- =కృష్ణదీర్ఘకర్కటీ,ధృతచారకం=చిరస్థితచారఫలం 'చారోళీ' ఇతి ప్రసిద్ధమ్, కపాలం=నారికేలమ్, కాచం =కఞ్చువృక్ష ఫలమ్, మరీచం=ఆర్ద్రమరీచాని, గృఞ్జనం పలాణ్డుభేద: పశ్చిమదిశి ప్రసిద్ధః, న తు గాజరమ్; తస్య పృథగుక్తేః। హేమాద్రిణా తు గృఞ్జనం గాజరమేవోక్తమ్। గౌడ-శ్రాద్ధకౌముద్యామప్యేవం,– తచ్చిన్త్యమ్। చుక్రికా=చిరకాలశుక్తం పానకమ్। చన్ద్రికాయాం హారీత:-'న వటప్లక్షోదుమ్బరశేలుదధిత్థనీపమాతులిఙ్గాని భక్షయేత్।' శేలుః=శ్లేష్మాతకః 'భోకర 'సంజ్ఞః, దధిత్థం = కపిత్థమ్। స్మృతిసారే- 'క్షీరే తు లవణం దత్త్వా ఉచ్ఛిష్టేఽపి చ యద్ ఘృతమ్। స్నానం రజకతీర్థేషు తామ్రే గవ్యం సురాసమమ్॥' గౌడనిబన్ధసాగరే స్మృతిః- 'నారికేరోదకం కాంస్యే తామ్రపాత్రే స్థితం మధు। గవ్యం చ తామ్రపాత్రస్థం మద్యతుల్యం ఘృతం వినా॥' 'తామ్రపాత్రే ధృతం మాంసం యచ్చ గవ్యం ఘృతేతరత్। ఆమిషం తు గవాం మాంసం దధి మద్యం పయో రజః॥ ద్రవ్యాన్తరయుతం మాంసం పయసా సంయుతం దధి। పయోఽనుద్ధృతసారం చ తామ్రపాత్రే న దుష్యతి॥'

అథ జలమ్। యాజ్ఞవల్క్య:- 'శుచి గోతృప్తికృత్తోయం ప్రకృతిస్థం మహీగతమ్।' వర్జ్యం జలముక్తం హేమాద్రౌ బ్రహ్మాణ్డే- 'దుర్గన్ధి ఫేనిలం క్షారం పఙ్కిలం పల్వలోదకమ్। న భవేద్యత్ర గోతృప్తిర్నక్తం యచ్చాప్యుపాహృతమ్॥ యన్న సర్వార్థముత్సృష్టం యచ్చాభోజ్యనిపానజమ్। తద్వర్జ్యం సలిలం తాత సదైవ శ్రాద్ధకర్మణి॥' నిపాన:= జలాశయః। శుద్ధితత్త్వే శఙ్ఖ:- 'స్నానమాచమనం దానం దేవతాపితృతర్పణమ్। శూద్రోదకైర్న కుర్వీత తథా మేఘాద్వినిఃసృతైః॥' హేమాద్రావాదిత్యపురాణే-'చిరపర్యుషితం వాపి శూద్రస్పృష్టమథాపి వా। జాహ్నవ్యాః స్నానదానాదౌ పునాత్యేవ సదా పయః॥' కాత్యాయన:- 'అపో నిశి న

గృహ్ణీయాన్న పిబేచ్చ కదాచన। ఉద్ధృత్యాగ్నిముపర్యగ్నేర్ధామ్నో ధాన ఇతీరయేత్॥' రజోదోషే తు ప్రాగుక్తం నారదీయే- 'త్యజేత్పర్యుషితం పుష్పం త్యజేత్పర్యుషితం జలమ్। న త్యజేజ్జాహ్నవీతోయం తులసీబిల్వపద్మకమ్॥'

అన్యాన్యపి పృథ్వీచన్ద్రోదయే మాత్స్యే- 'మధ్యాహ్నః ఖడ్గపాత్రం చ తథా నేపాలకమ్బలః। రౌప్యం దర్భాస్తిలా గావో దౌహిత్రశ్చాష్టమః స్మృతః॥ పాపం కుత్సితమిత్యాహుస్తస్య సంతాపకారిణః। అష్టావేతే యతస్తస్మాత్ కుతపా ఇతి విశ్రుతాః॥' బ్రాహ్మే - 'యతిస్త్రిదణ్డః కరుణా రాజతం పాత్రమేవ చ। దౌహిత్ర కుతపః కాలశ్చాగః కృష్ణాజినం తథా॥' శస్తానీతి శేషః। దౌహిత్రం ఖడ్గపాత్రమితి కల్పతరుః। అపరార్కే స్మృత్యన్తరే- 'అపత్యం దుహితుశ్చైవ ఖఙ్గపాత్రం తథైవ చ। ఘృతం చ కపిలాయా గోర్దౌహిత్రమితి కీర్తితమ్॥' బ్రహ్మాణ్డే- 'అమావాస్యాగతే సోమే యా తు ఖాదతి గౌస్తృణమ్। తస్యా గోర్యద్భవేత్ క్షీరం తద్దౌహిత్రముదాహృతమ్॥' స్మృతిసంగ్రహే- 'ఉచ్ఛిష్టం శివనిర్మాల్యం వాన్తం చ మృతకర్పటమ్। శ్రాద్ధే సప్త పవిత్రాణి దౌహిత్రః కుతపస్తిలాః॥' ఉచ్ఛిష్టం వత్సస్య దుగ్ధమిత్యర్థః। శివనిర్మాల్యం=గఙ్గోదకమ్, వాన్తం=మధు, మృతకర్పటం=తసరీపట్టమ్॥

తిలేష్వాపస్తమ్బః- 'అటవ్యాం యే సముత్పన్నా అకృష్టఫలితాస్తథా। తే వై శ్రాద్ధే పవిత్రాః స్యుస్తిలాస్తే న తిలాస్తిలాః॥' అభావే గ్రామ్యాః; 'గౌరాః కృష్ణాస్తథారణ్యాస్తథైవ త్రివిధాస్తిలాః॥' ఇతి బ్రాహ్మోక్తేః॥

అథ వర్జ్యాని। చన్ద్రికాయాం యమః- 'కుక్కుటో విడ్వరాహశ్చ కాకశ్చాథ బిడాలకః। వృషలీపతిశ్చ వృషలః షణ్ఢోఽవీరా రజస్వలా॥ ఏతే తు శ్రాద్ధకాలే వై వర్జనీయాః ప్రయత్నతః। ఖఞ్జః కాణః కుణిః శ్విత్రీ దాతుః ప్రేష్యకరస్తథా॥న్యూనాఙ్గోఽప్యతిరిక్తాఙ్గస్తమప్యపనయేత్తతః॥' వాయవీయే-'అన్నం పశ్యేయురేతే తు యది వై హవ్యకవ్యయోః। ఉత్సృష్టవ్యం ప్రధానార్థ సంస్కారస్త్వాపది స్మృతః॥' సుమన్తుః– 'చాణ్డాలాదివీక్షితమన్నమభోజ్యమన్యత్ర మృద్భస్మహిరణ్యోదకస్పర్శాత్।' తత్రైవ జమదగ్నిః:- 'శుద్ధవత్యోఽథ కూష్మాణ్డ్యః పావమాన్యస్తరత్సమాః। పూతేన వారిణా దర్భైరన్న-దోషమపానుదేత్॥' చన్ద్రోదయే- 'పాదుకోపానహౌ ఛత్రం చిత్రరక్తామ్బరం తథా। రక్తపుష్పం చ మార్జారం శ్రాద్ధభూమౌ వివర్జయేత్॥' నిర్ణయదీపే-'ఘణ్టానినాదో హయసంనిధానం శమ్బూకశఙ్ఖౌ కదలీదలం చ। ఉన్మత్తజాత్యర్కహయారిజాని శ్రాద్ధస్య వైగుణ్యకరాణ్యమూని॥' హయారిజం= మహిషీక్షీరాది॥

అథ శ్రాద్ధదినకృత్యమ్। చన్ద్రోదయే ఉశనాః- 'గోమయోదకైర్భూమిభాజనశౌచం కుర్యాత్।' పరాశరః- 'కాఞ్జికం దధి తక్రం చ శృతం చాశృతమేవ చ। పూర్వ్యమేవ న దాతవ్యమేకోద్దిష్టేఽథ పార్వణే॥' హేమాద్రౌ పరాశర:- 'గృహాగ్నిశిశుదేవానాం బ్రహ్మచారిత- పస్వినామ్। తావన్న దీయతే కించిద్యావత్పిణ్డాన్న నిర్వపేత్॥' కౌర్మే- 'తిలానవకిరేత్తత్ర సర్వతో బన్ధయేదజాన్।' తత్రైవ దేవల:– 'తథైవ యత్రితో దాతా ప్రాతః స్నాత్వా సహామ్బరః। ఆరభేత నవైః పాత్రైరన్నారమ్భం చ బాన్ధవైః॥' అత్రాత్మనేపదాత్స్వయమేవ పాకః కార్యః। అశక్తౌ పత్న్యా, తదభావే బాన్ధవైః, 'తతస్తాని పపాచాశు సీతా జనకనన్దినీ।' ఇతి పాద్మలిఙ్గాదితి హేమాద్రిః। శ్రాద్ధదీపకలికాయామాశ్వలాయనః- 'సమానప్రవరైర్మిత్రైః సపిణ్డైశ్చ గుణాన్వితైః। కృతోపకారిభిశ్చైవ పాకకార్య ప్రశస్యతే॥' వ్యాసః- 'గృహిణీ చైవ సుస్నాతా పాకం కుర్యాత్ప్రయత్నతః। నిష్పన్నేషు చ పాకేషు పునః స్నానం సమాచరేత్॥' పృథ్వీచన్ద్రోదయే బ్రాహ్మే -'రజస్వలాం చ పాఖణ్డాం పుంశ్చలీ పతితాం తథా। త్యజేచ్ఛూద్రాం తథా వన్ధ్యాం విధవాం చాన్యగోత్రజామ్॥ వ్యఙ్గకర్ణీ చతుర్థాహఃస్నాతామపి రజస్వలామ్। వర్జయేచ్ఛ్రాద్ధపాకార్థమమాతృపితృవంశజామ్॥ మాతృపితృవంశజభిన్నాం త్యజేదిత్యర్థః। స్మృతిసారే- 'న పాకం కారయేత్ పుత్రీమన్యాం వాఽప్యన్యగోత్రజామ్। మృతవన్ధ్యాం చ గర్భఘ్నీం గర్భిణీం చైవ దుర్ముఖీమ్॥'

పాకభాణ్డాని తు హేమాద్రౌ నాగరఖణ్డే- 'సౌవర్ణాన్యథ రౌప్యాణి కాంస్యతామ్రోద్భవాని చ। మార్త్తిక్యాన్యపి భవ్యాని నూతనాని దృఢాని చ॥' తత్రైవ ఆదిత్యపురాణే-'పచేదన్నాని సుస్నాతః పాత్రేషు శుచిషు స్వయమ్। స్వర్ణాదిధాతుజాతేషు మృన్మయేష్వపి వా ద్విజః॥ అచ్ఛిద్రేష్వవిలిప్తేషు తథాఽనుపహతేషు చ। నాయసేషు న భిన్నేషు దూషితేష్వపి కర్హిచిత్॥ పూర్వం కృతోపయోగేషు మృన్మయేషు న తు క్వచిత్॥' వాయుపురాణే- 'న కదాచిత్పచేదన్నమయఃస్థాలీషు పైతృకమ్। అయసో దర్శనాదేవ పితరోఽపి ద్రవన్తి హి॥ కాలాయసం విశేషేణ నిన్దన్తి పితృకర్మణి। ఫలానాం చైవ శాకానాం ఛేదనార్థాని యాని తు॥ మహానసేఽపి శస్త్రాణి తేషామేవ హి సన్నిధిః। ఇష్యతే నేతరస్యాత్ర శస్త్రమాత్రస్య దర్శనమ్॥ శ్రాద్ధదేశే తు విదుషా పితౄణాం ప్రీతిమిచ్ఛతా। మహానసేఽపి యుక్తానామపి కార్య న దర్శనమ్॥' తత్రైవ- 'పచమానస్తు భాణ్డేషు భక్త్యా తామ్రమయేషు చ। సముద్ధరతి వై ఘోరాత్ పితౄన్ దుఃఖమహార్ణవాత్॥ తైజసానామభావే తు పిఠరే మృన్మయేఽపి చ। నవే శుచౌ ప్రకుర్వీత పాకం పిత్రర్థమాదరాత్॥' తత్రైవాదిత్యపురాణే- 'పక్వాన్నస్థాపనార్థే తు శస్యన్తే దారుజాన్యపి। దర్వ్యాదీన్యపి కార్యాణి యజ్ఞియైరపిదారుభిః॥' యమః- 'వివాహే ప్రేతకార్యే చ మాతాపిత్రోః క్షయేఽహని। నవభాణ్డాని కుర్వీత యజ్ఞకాలే విశేషతః॥'

అథ పాకాగ్నిః। హేమాద్రౌ ప్రజాపతిః- 'ఔపాసనేనాన్నసిద్ధిరగ్నౌకరణమేవ చ।' పృథ్వీచన్ద్రోదయేఽఙ్గిరాః- 'శాలాగ్నౌ తు పచేదన్నం లౌకికే వాపి నిత్యశః। యస్మిన్నగ్నౌ

పచేదన్నం తస్మిన్ హోమో విధీయతే॥' మనుః- 'వైవాహికేఽగ్నౌ కుర్వీత గృహ్యం కర్మ యథావిధి। పఞ్చయజ్ఞవిధానం చ పక్తిం చాన్వాహికీం ద్విజః॥' శ్రాద్ధస్య గృహ్యత్వం చోక్తమపరార్కేణ। అత్ర విశేషః కర్మప్రదీపే- 'ప్రాతర్హోమం తు నిర్వర్త్య సముద్ధృత్య హుతాశనాత్। శేషం మహానసే కృత్వా తత్ర పాకం సమాచరేత్॥ పాకాన్తేఽగ్నిం తమాహృత్య గృహ్యాగ్నౌ తు పునః క్షిపేత్। తతోఽస్మిన్వైశ్వదేవాది కర్మ కుర్యాదతన్ద్రితః॥' తదభావే లౌకికే; 'తతః పచేయురన్నాని నిర్వాపానన్తరం శనైః। వైవాహికేఽగ్నావన్యత్ర లౌకికే వాపి సంయతః॥" ఇతి కలికాయాం సంగ్రహోక్తేః। పిత్రర్థం నిర్వాపం కృత్వేత్యర్థః। అత ఏవ హేమాద్రౌ వాయుపురాణే- 'పిత్రర్థ నిర్వపేద్భూమౌ కూర్చే వా దర్భసంస్కృతే॥' ఇతి। తత్రైవ పాద్మ-మాత్స్యయోః- 'అగ్నిమాన్నిర్వపేత్పైత్రం చరుం వా సముముష్టిభిః। పితృభ్యో నిర్వపామీతి సర్వం దక్షిణతో న్యసేత్॥' చరుగ్రహణాన్న శాకాదావితి హేమాద్రిః। పిణ్డపితృ-యజ్ఞార్థపాకవిషయోఽయం నిర్వాప ఇతి తు యుక్తమ్। అయం చేతరేషామగ్నిః। ఆశ్వలాయనానాం తు - 'గురుణాభిమృతా అన్యతో వాఽపేక్షీయమాణా అమావాస్యాయాం శాన్తికర్మ కుర్వీరన్' ఇత్యాదిసూత్రేణ పచనాగ్నేస్త్యాగముక్త్వా 'ఇహైవాయమితరో జాతవేదాః' ఇత్యర్ధర్చేన 'శమీమయీభ్యామరణిభ్యామగ్నిం మన్థేత్స పచనాగ్నిర్భవతి' ఇతి సూత్రే వృత్తౌ చోక్తేః పచనాగ్నావేవ పాకః। బౌధాయనేనాప్యుక్తమ్- 'ఆహృత్య పచనాగ్నిమౌపాసనం వాఽభిప్రవ్రజన్తి' ఇతి। స్మార్తాగ్నౌ పాకస్త్వన్యశాఖావిషయ ఇతి కేచిత్। వస్తుతస్తు- పూర్వోక్తస్య సర్వాధానవిషయత్వం యుక్తమ్। శిష్టాచారేఽపి న పచనో దృశ్యతే, అణ్డవిలాయామపి సర్వాధానపక్షే వైశ్వదేవశ్రాద్ధం చ పచనేఽగ్నౌ కుర్యాత్, అన్యథౌపాసనే ఇత్యుక్తమ్। అగ్నౌకరణం తు ప్రయోగ పారిజాతాదిభిరాబ్దికాదిసర్వ- శ్రాద్ధేషు పిణ్డపితృయజ్ఞవ్యతిషఙ్గోక్తేర్లౌకికే పచనే వా పాకే కృతేఽపి గృహ్యాగ్నౌ పక్వచరుణైవ కార్యమితి ప్రతిభాతి। మదనరత్నేఽప్యేవమ్। విధురోత్సన్నాగ్న్యాదేస్తు పృష్ఠోదివివిధానేనాగ్నిసంపాదనమిత్యుక్తం హరిహరభాష్యే ఇతి పాకాగ్నిః।

శ్రాద్ధదినే పూర్వకృత్యమ్।—

చన్ద్రికాయాం మార్కణ్డేయః- 'అహ్నః షట్సు ముహూర్తేషు గతేషు ప్రయతాన్ద్విజాన్। ప్రత్యేకం ప్రేషయేత్తేషాం ప్రదాయామలకోదకమ్॥' దేవలః- 'తతో నివృత్తే మధ్యాహ్నే కృత్తరోమనఖాన్ ద్విజాన్। అభిగమ్య యథాన్యాయం ప్రయచ్ఛేద్దన్తధావనమ్॥ తైలమభ్యఞ్జనం స్నానం స్నానీయం చ పృథగ్విధమ్। పాత్రైరౌదుమ్బరైర్దద్యాద్వైశ్వదేవికపూర్వకమ్॥' ఔదుమ్బరైః=తామ్రమయైః। 'అత్ర క్షౌరామలకస్నానాది నిషిద్ధతిథ్యాదివ్య- తిరిక్తవిషయమ్' ఇతి హేమాద్రిర్మాధవశ్చ। యత్తు– చన్ద్రికాయాం ప్రచేతాః 'తైలముద్వర్తనం స్నానం దద్యాత్పూర్వాహ్ణ ఏవ తు। శ్రాద్ధభుగ్భ్యో నఖశ్మశ్రుచ్ఛేదనం తు న కారయేత్॥' ఇతి,

తన్నిషిద్ధతిథ్యాదివిషయమ్। నిషిద్ధతిథ్యాది తు ప్రాగుక్తమ్। అభ్యఙ్గే తు కలికాయాం కాత్యాయనః- 'తైలముద్వర్తనే దేయం బ్రాహ్మణేభ్యః ప్రయత్నతః। తైరభ్యఙ్గశ్చ కర్తవ్యో వర్జ్యం కాలం న చిన్తయేత్॥' అపరార్కే ప్రచేతాః- 'స్నాతోఽధికారీ భవతి దైవే పిత్ర్యే చ కర్మణి। శ్రాద్ధకృచ్ఛుక్లవాసాః స్యాన్మౌనీ చ విజితేన్ద్రియః॥' హేమాద్రౌ జాబాలః-'తామ్బూలం దన్తకాష్ఠం చ స్నేహస్నానమభోజనమ్। రత్యౌషధపరాన్నాని శ్రాద్ధకర్తా వివర్జయేత్॥' వస్త్రే విశేషమాహ తత్రైవ భృగుః - 'నగ్నః స్యాన్మలవద్వాసా నగ్నః కౌపీనకేవలః। ద్వికచ్ఛోఽనుత్తరీయశ్చ అకచ్ఛోఽవస్త్ర ఏవ చ॥ నగ్నః కాషాయవాసాః స్యాన్నగ్నశ్చార్ధపటస్తథా। నగ్నో ద్విగుణవస్త్రః స్యాన్నగ్నో రక్తపటః స్మృతః॥ నగ్నస్తు స్విన్నవస్త్రః స్యాన్నగ్నః స్యూతపటస్తథా॥'

తతః కర్తా ఊర్ధ్వపుణ్డ్రం కుర్యాత్ ; 'జపే హోమే తథా దానే స్వాధ్యాయే పితృకర్మణి। తత్సర్వం నశ్యతి క్షిప్రమూర్ధ్వపుణ్డ్రం వినా కృతమ్॥' ఇతి హేమాద్రావుక్తే, 'యజ్ఞో దానం జపో హోమః స్వాధ్యాయః పితృకర్మ చ। వృథా భవతి విప్రేన్ద్రా ఊర్ధ్వపుణ్డ్రం వినా కృతమ్॥' ఇతి బృహన్నారదీయాత్, 'ఊర్ధ్వం చ తిలకం కుర్యాత్ దైవే పిత్ర్యే చ కర్మణి।' ఇతి వృద్ధపరాశరోక్తేశ్చ। అన్యే తు- 'ఊర్ధ్వపుణ్డ్రం ద్విజాతీనామగ్నిహోత్రసమో విధిః। శ్రాద్ధకాలే తు సంప్రాప్తే కర్తా భోక్తా చ తత్త్యజేత్॥ వామహస్తే చ దర్భాంస్తు గృహే రఙ్గావలిం తథా। లలాటే తిలకం దృష్ట్వా నిరాశాః పితరో గతాః॥' ఇతి సంగ్రహోక్తేః, 'ఊర్ధ్వపుణ్డ్రం త్రిపుణ్డ్రం వా చన్ద్రాకారమథాపి వా। శ్రాద్ధకర్తా న కుర్వీత యావత్పిణ్డాన్న నిర్వపేత్॥' ఇతి విశ్వప్రకాశే వచనాచ్చ న కార్యమిత్యాహుః। –అత్రాచారాద్వ్యవస్థా। అత ఏవ బృహన్నారదీయే- 'ఊర్ధ్వపుణ్డ్రం చ తులసీ శ్రాద్ధే నేచ్ఛన్తి కేచన।' ఇతి। 'ఊర్ధ్వపుణ్డ్రవిధిర్విప్రవిషయః। నిషేధః కర్తృపర' ఇతి పృథ్వీచన్ద్రః। యత్తు- హేమాద్రౌ దేవల: 'లలాటే పుణ్డకం దృష్ట్వా స్కన్ధే మాల్యం తథైవ చ। నిరాశాః పితరో యాన్తి దృష్ట్వా చ వృషలీపతిమ్॥' ఇతి, తద్గన్ధేన త్రిపుణ్డ్రవిషయమ్; 'ప్రాపిణ్డదానాద్గన్ధాద్యైర్నాలంకుర్యాత్స్వవిగ్రహమ్।' ఇత్యాశ్వలాయనోక్తేః। పుణ్డ్రం=వర్తులమిత్యపరార్కే మదనరత్నే చ। పృథ్వీచన్ద్రస్తు పుణ్డ్రం=త్రిపుణ్డ్రమ్, 'ఊర్ధ్వం చ తిలకం కుర్యాన్న కుర్యాద్వై త్రిపుణ్డ్రకమ్। నిరాశాః పితరో యాన్తి దృష్ట్వా చైవ త్రిపుణ్డ్రకమ్॥' ఇతి బృహత్పరాశరోక్తేః। భోక్తుస్తిర్యగ్లేపో భవత్యేవ; 'వర్జయేత్తిలకం భాలే శ్రాద్ధకాలే చ సర్వదా। తిర్యగప్యూర్ధ్వపుణ్డ్రం వా ధారయేత్తు ప్రయత్నతః॥' ఇతి వ్యాసోక్తేరిత్యాహ। పృథ్వీచన్ద్రోదయే బ్రాహ్మే-'సదర్భేణ తు హస్తేన యః కుర్యాత్తిలకం బుధః। ఆచమ్య స విశుద్ధ్యేత దర్భత్యాగేన చైవ హి॥ '

శ్రాద్ధారమ్భే కాలమాహాపరార్కే గౌతమః- 'ఆరభ్య కుతపే శ్రాద్ధం కుర్యాదారౌహిణం బుధః। విధిజ్ఞో విధిమాస్థాయ రౌహిణం తు న లఙ్ఘయేత్॥' ఏతదేకోద్దిష్టే। -పార్వణే తూక్తం మాత్స్యే- 'ఊర్ధ్వం ముహూర్తాత్కుతపాద్య ముహూర్తచతుష్టయమ్। ముహూర్తపఞ్చకం

హ్యేతత్స్వధాభవన- మిష్యతే॥' తథా-'మధ్యాహ్నే సర్వదా యస్మాన్మన్దీభవతి భాస్కరః। తస్మాదనన్తబలదస్తత్రారమ్భో విశిష్యతే॥'

అథ శ్రాద్ధపరిభాషా। చన్ద్రికాయాం కాత్యాయనః- 'దక్షిణం పాతయేజ్జానుం దేవాన్ పరిచరన్ సదా। పాతయేదితరం జానుం పితౄన్ పరిచరన్ సదా॥' బౌధాయనః- 'ప్రదక్షిణం తు దేవానాం పితౄణామప్రదక్షిణమ్। దేవానామృజవో దర్భాః పితౄణాం ద్విగుణాస్తథా॥' పృథ్వీచన్ద్రోదయే శఙ్ఖః-'ఆవాహనార్ఘ్యసంకల్పే పిణ్డదానాన్నదానయోః। పిణ్డాభ్యఞ్జనకాలే తు తథైవాఞ్జనకర్మణి। అక్షయ్యాసనయోః పాద్యే గోత్రం నామ ప్రకాశయేత్॥' తత్రైవ పరిశిష్టే- 'క్షణే చ పిణ్డదానే చ గన్ధధూపాక్షయే తథా। సంకల్పే చాసనే దీపే అఞ్జనాభ్యఞ్జనే తథా॥ అన్నార్ఘ్యదానాద్యన్తేషు గోత్రం నామ చ కీర్తయేత్॥' కలికాయాం సంగ్రహే- 'ఆసనావాహనే పాద్యే అన్నదానే తథైవ చ। అక్షయ్యే పిణ్డదానే చ షట్సు నామాని కీర్తయేత్॥' మాత్స్యే - 'సమ్బన్ధం ప్రథమం బ్రూయాద్గోత్రం నామ తథైవ చ।పశ్చాద్రూపం విజానీయాత్ క్రమ ఏష సనాతనః॥' తత్రైవ- 'సకారేణ తు వక్తవ్యం గోత్రం సర్వత్ర ధీమతా। సకారః కుతపో జ్ఞేయస్తస్మాద్యత్నేన తం వదేత్॥' యథా కాశ్యపసగోత్రేతి; 'పరాశరసగోత్రస్య వృద్ధస్య తు మహాత్మనః। భిక్షోః పఞ్చశిఖస్యాహం శిష్యః పరమధార్మికః॥' ఇతి మోక్షధర్మేషు ప్రయోగాచ్చ। తేన గోత్రసగోత్రయోః పర్యాయత్వాచ్ఛాఖాభేదాద్వ్యవస్థేతి శూలపాణిః।- ఏతద్యేషామామ్నాతం తేషామేవ। హేమాద్రౌ బృహత్ప్రచేతాః- 'గోత్రం స్వరాన్తం సర్వత్ర గోత్రస్యాక్షయకర్మణి। గోత్రస్తు తర్పణే ప్రోక్త ఏవం దాతా న ముహ్యతి॥ సర్వత్రైవ పితః ప్రోక్తః పితా తర్పణకర్మణి। పితురక్షయ్యకాలే తు పితర్యే సంకల్పనే తథా॥ శర్మన్నర్ఘ్యాదికే కార్యం శర్మా తర్పణకర్మణి। శర్మణోఽక్షయ్యకాలే తు పితౄణాం దత్తమక్షయమ్॥' స్వరాన్తం=సంబుద్ధ్యన్తమితి హేమాద్రిః। తత్రైవ చన్ద్రికాయాం చ స్మృత్యన్తరే- 'గోత్రస్య త్వపరిజ్ఞానే కాశ్యపం గోత్రముచ్యతే। యస్మాదాహ శ్రుతిః సర్వాః ప్రజాః కశ్యపసమ్భవాః॥' యత్తు -సత్యాషాఢః 'అథాజ్ఞాతబన్ధోః పురోహితగోత్రేణాచార్యగోత్రేణ వా ' ఇతి,– తద్వివాహపరమ్। నామోచ్చారణే విశేషమాహ హేమాద్రౌ బౌధాయనః- 'శర్మాన్తం బ్రాహ్మణస్యోక్తం వర్మాన్తం క్షత్రియస్య తు। గుప్తాన్తం చైవ వైశ్యస్య దాసాన్తం శూద్రజన్మనః॥' పిత్రాదినామాజ్ఞానే తత్రైవ- 'పృథివీషత్ పితా వాచ్యస్తత్పితా చాన్తరిక్షసత్। అభిధానాపరిజ్ఞానే దివిషత్ ప్రపితామహః॥ పిత్రాదీనాం నామ యదా పుత్రైర్న జ్ఞాయతే తదా॥' ఆపస్తమ్బసూత్రేఽప్యేవమ్।–ఏతదన్యశాఖాపరమ్। ఆశ్వలాయనానాం తూక్తం తత్సూత్రే– 'యది నామాన్యవిద్వాం- స్తతపితామహప్రపితామహేతి బ్రూయాత్।' తత్కారికాపి- 'నామాని చేన్న జానీయాత్తతేత్యాది వదేత్ క్రమాత్।' తతేతి సంబన్ధమాత్రపరమ్। తేన పితృవ్యాదావపి తథేతి గౌడాః। స్త్రీణాం తు దాన్తం నామ జ్ఞేయమ్; 'దాన్తం నామ స్త్రీణామ్' ఇతి పృథ్వీచన్ద్రోదయే గోభిలోక్తేః। కేచిద్దేవీశబ్దాన్తమాహుః। అన్యే తు దేవీదా ఇతి ద్వయోః సముచ్చయమాహుః।

హేమాద్రౌ నారాయణః- 'విభక్తిభిస్తు యత్కించిద్దీయతే పితృదైవతే। తత్సర్వం సఫలం జ్ఞేయం విపరీతం నిరర్థకమ్॥' చన్ద్రికా స్మృత్యర్థసారయోః నారదీయే చ - 'అక్షయ్యాసనయోః షష్ఠీ ద్వితీయావాహనే తథా। అన్నదానే చతుర్థీ స్యాచ్ఛేషాః సమ్బుద్ధయః స్మృతాః॥' యత్తు- వ్యాసః 'చతుర్థీ చాసనే నిత్యం సంకల్పే చ విధీయతే। ప్రథమా తర్పణే ప్రోక్తా సమ్బుద్ధిమపరే జగుః॥' ఇతి,—అత్ర శాఖాభేదాద్వ్యవస్థేతి హేమాద్రిః। హేమాద్రౌ భృగుః- 'అర్ఘ్యావనేజనం పిణ్డమన్నం ప్రత్యవనేజనమ్। సమ్బుద్ధిం తత్ర కుర్వీత శేషే షష్ఠీ విధీయతే॥' తత్రైవ మాతుర్విశేషో నాగరఖణ్డే-'మాతర్మాత్రే తథా మాతురాసనే కల్పనేఽక్షయే। గోత్రే గోత్రాయై గోత్రాయాః ప్రథమాద్యా విభక్తయః॥'

సవ్యాపసవ్యవిధిః।—

హేమాద్రౌ ప్రభాసఖణ్డే–'యజ్ఞోపవీతినా కార్యం దైవం కర్మ ప్రదక్షిణమ్। ప్రాచీనావీతినా కార్యం పితృకర్మాఽప్రదక్షిణమ్॥' అనుపనీతస్త్రీశద్రాదేస్తూత్తరీయేణైవ సవ్యాపసవ్యే జ్ఞేయే; తస్యోపవీతస్థానీయత్వాత్, 'అపసవ్యం క్రమాద్వ్యస్తం కృత్వా కశ్చిత్సగోత్రజః।' ఇతి బ్రాహ్మేచ్చేతి వాచస్పతిః। యత్తు– కేచిత్ 'సదోపవీతినా భావ్యమ్ ఇత్యస్య పురుషార్థత్వాత్ ప్రాచీనావీతకాలేఽప్యుపవీతాన్తరేణ తత్కార్యమేవేతి,- తన్న; విశేషేణ బాధాత్। జమదగ్నిః:- 'సూక్తస్తోత్రజపం త్యక్త్వా పిణ్డాఘ్రాణం చ దక్షిణామ్। ఆహ్వానం స్వాగతం చార్ఘ్యం వినా చ పరివేషణమ్॥ విసర్జనం సౌమనస్యమాశిషాం ప్రార్థనం తథా। విప్రప్రదక్షిణాం చైవ స్వస్తివాచనకం వినా॥ పితౄనుద్దిశ్య కర్తవ్యం ప్రాచీనావీతినా సదా॥' హేమాద్రౌ సంగ్రహే– 'ఆదౌ విప్రాఙ్ఘ్రి- శౌచాన్తేఽభ్యర్చనే వికిరే కృతే। పిణ్డాన్సమ్పూజ్యార్చయిత్వా చ విసర్జ్య బ్రాహ్మణాంస్తథా॥ ఆచామేచ్ఛ్రాద్ధకర్తా చ స్థానేష్వేషు సప్తసు। ఆద్యన్తయోర్ద్విరాచామేచ్ఛేషేషు తు సకృత్సకృత్॥' తత్రైవ-'శ్రాద్ధారమ్భేఽవసానే చ పాదశౌచార్చనాన్తయోః। వికిరే పిణ్డదానే చ షట్స్వాచమనమిష్యతే॥' ఆశ్వలాయనః- 'దానాధ్యయనదేవార్చాజపహోమవ్రతాదికాన్। న కుర్యాచ్ఛ్రాద్ధదివసే ప్రాగ్విప్రాణాం విసర్జనాత్॥' ఏతన్నిత్యవర్జ్యమితి బోపదేవః। ఇదం విష్ణుభిన్నదేవపరమ్, 'విష్ణోర్నివేదితాన్నేన యష్టవ్యం దేవతాన్తరమ్।పితృభ్యశ్చాపి తద్దేయం తదానన్త్యాయ కల్పతే॥ పితృశేషం తు యో దద్యాద్ధరయే పరమాత్మనే। రేతోధాః పితరస్తస్య భవన్తి క్లేశభాగినః॥' ఇతి స్కాన్దాత్। 'పితరః సర్వమనుష్యా విష్ణునాశితమశ్నన్తి' ఇతి శ్రుతేః, 'యః శ్రాద్ధకాలే హరిభుక్తశేషం దదాతి భక్త్యా పితృదేవతానామ్। తేనైవ పిణ్డాంస్తులసీవిమిశ్రానాకల్పకోటిం పితరస్తు తృప్తాః।' ఇతి బ్రాహ్మోక్తేశ్చేతి శ్రీధరస్వామి- నృసింహపరిచర్యాదయః। - ఏతత్సర్వం నిబన్ధవిరోధాన్నిర్మూలమ్।

అత్ర విశేషో హేమాద్రౌ విష్ణుధర్మే- 'శ్రాద్ధాహ్ని తు సమభ్యర్చ్య నృవరాహం జనార్దనమ్।' శివపురాణే - 'పూజయిత్వా శివం భక్త్యా పితృశ్రాద్ధం ప్రకల్పయేత్।' పూర్వనిషేధస్తు విహితభిన్నపరః। తథా హేమాద్రౌ- 'దేవార్చా దక్షిణాఙ్గాదిః పాదజాన్వంసమూర్ధసు।శిరోంసజానుపాదేషు వామాఙ్గాది చ పైతృకే॥' కలికాయాం స్మృత్యన్తరే- 'శ్రాద్ధారమ్భే తు యే దర్భాః పాదశౌచే పిసర్జయేత్। అర్చనాదౌ తు యే దర్భా ఉచ్ఛిష్టాన్తే విసర్జయేత్॥ మార్జనాదౌ తు యే దర్భాః పిణ్డోత్థానే విసర్జయేత్। ఉత్థానాదౌ తు యే దర్భా దక్షిణాన్తే విసర్జయేత్॥ ప్రార్థనాదౌ తు యే దర్భా నమస్కారే విసర్జయేత్॥' ఊహమాహ విష్ణుః- 'మాతామహానామప్యేవం శ్రాద్ధం కుర్యాద్విచక్షణః। మన్త్రోహేన యథాన్యాయం శేషాణాం మన్త్రవర్జితమ్॥' యథాన్యాయమితి। యత్ర బహువచనాన్తః 'పితృ' శబ్దస్తత్ర సర్వపితృవాచిత్వాన్నోహః। తత్రాపి 'శున్ధన్తాం పితరః' ఇత్యత్రోహ ఏవ; సర్వపితృవాచిత్వే ఉత్తరమన్త్రద్వయవైయర్థ్యాత్। బహువచనం తు నోహ్యతే। ప్రకృతావసమర్థత్వాత్ప్రాశానితివత్। ఋగన్తే చ నోహః, 'తస్మాదృచం నోహేత్' ఇతి నిషేధాత్। ఐకోద్దిష్టేఽప్యేవమ్। ప్రేతైకోద్దిష్టే తు 'ఏకవన్మన్త్రానూహేతైకోద్దిష్టే' ఇతి విష్ణూక్తేరూహః। అత్ర బహువచనస్యాప్యూహో వచనాత్। వృద్ధ్యాదౌ తు విశేషం వక్ష్యామః। శేషాణామితి పితృవ్యాద్యేకోద్దిష్టే ఆవాహనాదిమన్త్రవర్జ్యం కార్యమితి కల్పతరుః। ఊహయోగ్యపితృపదవాన్ మన్త్ర ఏవ తత్ర న ప్రయోజ్యః, న తూహః। నాపి పితృపదరహితః ప్రయోజ్య ఇతి శూలపాణిః। అర్థాన్తరం చోక్తం ప్రాక్। బహ్వృచకారికాపి- 'అర్ఘ్యప్రదానమన్త్రే తు మాత్రాదిపదమావపేత్। శున్ధన్తామితి పిత్రాదౌ మాత్రాదిపదమావపేత్॥' మాతృశ్రాద్ధే పిణ్డదానే 'యే చ త్వామత్రాను' ఇత్యత్ర నోహ ఇతి వృత్తికృత్। తథా - 'మాతుః శ్రాద్ధేఽప్యనూహేన కుర్యాత్పిణ్డానుమన్త్రణమ్। దశదానముపస్థానం తద్వత్కార్యమితి స్థితిః॥ ప్రవాహణమనూహేన తద్వత్ప్రాశనమిష్యతే॥' తథా–'ఆయన్తు నస్తిలోఽసీతి ఉశన్తస్త్వేతి యాని తు। అనూహ్యాః పితృశబ్దోఽత్ర పితృసామాన్యవాచకః॥' ఆపస్తమ్బానాం తు వక్ష్యతే।

హేమాద్రౌ మార్కణ్డేయః- 'స్నాతః స్నాతాన్ సమాహూతాన్ స్వాగతేనార్చయేత్ పృథక్।' కలికాయాం నారదీయే - 'ప్రాయశ్చిత్తవిశుద్ధాత్మా తేభ్యోఽనుజ్ఞాం ప్రగృహ్య చ। దద్యాద్ద్వై బ్రహ్మదణ్డార్థం హిరణ్యం కుశమేవ చ॥' తత్రైవ సంగ్రహే - 'తిథివారాదికం జ్ఞాత్వా సంకల్ప్య చ యథావిధి। ప్రాచీనావీతినా కార్యం సర్వం సంకల్పనాదికమ్॥ సంబన్ధం ప్రథమం బ్రూయాన్నామగోత్రే తథైవ చ। వస్వాదిరూపతాం చాపి స్వపితౄణామనుక్రమాత్॥' చన్ద్రోదయే నారదీయే- 'శ్రాద్ధార్థ సమనుప్రాప్తాన్ విప్రాన్ భూయో నిమన్త్రయేత్।' ఆపస్తమ్బస్తు- 'పూర్వేద్యుర్నిమన్త్రణం, పరేద్యుర్ద్వితీయ, తృతీయమామన్త్రణమ్' ఇత్యాహ। 'యూయం మయా నిమన్త్రణీయాః' ఇతి నివేదనరూపం ఆద్యమ్। తద్విధిమాహ శౌనకః- 'గృహీత్వాముకసంజ్ఞస్యాముకగోత్రస్య చాముకే। శ్రాద్ధే తు వైశ్వదేవార్థ కరణీయః క్షణస్త్వయా॥

ఇత్యేవం శ్రాద్ధకృద్బ్రుయాదోం తథేతి వదేత్తు సః। శ్రాద్ధస్య కర్తా స బ్రూయాత్తం ప్రాప్నోతు భవానితి॥ స వదేత్ ప్రాప్నవానీతి ఇతరస్తం ప్రతి ద్విజః॥' దేవౌ పార్వణే పురూరవార్ద్రవౌ వాచ్యౌ। 'పిత్రాదేరప్యనేనైవ వృణీత విధినా ద్విజాన్।' తతః కర్తా బహ్వృచోఽనాహితాగ్నిః పిణ్డపితృయజ్ఞం పరిస్తరణాదీధ్మాధానాన్తం కుర్యాత్। 'అర్ధాధానినోఽప్యేవమ్' ఇతి ప్రయోగపారిజాతే పరిశిష్టే చ। భాష్యకారమతే ఆబ్ధికేఽప్యేవమ్। వృత్తికారమతే నేదమ్।

శ్రాద్ధేమణ్డలమ్।—

హేమాద్రౌ శమ్భుః- 'సంమార్జితోపలిప్తే తు ద్వారి కుర్వీత మణ్డలే। ఉదక్ప్లవముదీచ్యం స్యాద్దక్షిణం దక్షిణాప్లవమ్॥' వ్యాఘ్రః-'ఉత్తరేఽక్షతసంయుక్తాన్ పూర్వాగ్రాన్ విన్యసేత్ కుశాన్। దక్షిణే దక్షిణాగ్రాంస్తు సతిలాన్ విన్యసేత్ కుశాన్॥' తత్రైవ బౌధాయనః- 'చతురస్రం త్రికోణం చ వర్తులం చార్ధచన్ద్రకమ్। కర్తవ్యమానుపూర్వ్యేణ బ్రాహ్మణాదిషు మణ్డలమ్॥' తత్రైవ లౌగాక్షిః- 'హస్తద్వయమితం కార్యం వైశ్వదేవికమణ్డలమ్। దక్షిణే చ చతుర్హస్తం పితౄణామద్భిశోధనే॥' కలికాయాం సంగ్రహే తు- 'ప్రాదేశమాత్రం దేవానాం చతురస్రం తు మణ్డలమ్। త్యక్త్వా షడఙ్గులం తస్మాదక్షిణే వర్తులం తథా॥' ఇత్యుక్తమ్। యత్తు-స్మృత్యన్తరే 'గర్తః పఞ్చాఙ్గులో విప్రే జానుమాత్రో మహీభుజి। ప్రాదేశమాత్రో వైశ్యే చ సాధికః స తు శూద్రకే॥ తిర్యగూర్ధ్వప్రమాణేన వ్యాఖ్యాతో దైవపిత్ర్యయోః। చతురస్రం వర్తులం చ కథితం గర్తలక్షణమ్॥ పాదప్రక్షాలనం ప్రోక్తముపవేశ్యాసనే ద్విజాన్। తిష్ఠంశ్చేత్ క్షాలనం కుర్యాన్నిరాశాః పితరో గతాః॥' ఇతి,– తత్సమూలత్వే మణ్డలాగ్రే పృథక్ జ్ఞేయమ్। తత్ర గోమయే హేమాద్రౌ భృగుః-'అత్యన్తజీర్ణదేహాయా వన్ధ్యాయాశ్చ విశేషతః। ఆర్తాయా నవసూతాయా న గోర్గోమయమాహరేత్॥' మాత్స్యే- 'అక్షతాభిః సపుష్పాభిస్తదభ్యర్చ్యాపసవ్యవత్। విప్రాణాం క్షాలయేత్పాదావభివన్ద్య పునః పునః॥ ప్రత్యఙ్ముఖస్థితః కుర్యాద్విప్రపాదాభిషేచనమ్॥' తత్రైవ భవిష్యే- 'ప్రక్షాలయేద్విప్రపాదాన్ శన్నోదేవీరితి తృచా।' పృథ్వీచన్ద్రోదయే వృద్ధవసిష్ఠః- 'న కుశగ్రన్థిహస్తస్తు పాద్యం దద్యాద్విచక్షణః।' కలికాయాం సంగ్రహే- 'తతః ప్రక్షాలయేత్పాదౌ భార్యాస్రావితవారిణా।' తథా– 'శ్రాద్ధకాలే యదా పత్నీ వామే నీరప్రదా భవేత్। ఆసురం తద్భవేచ్ఛ్రాద్ధం పితౄణాం నోపతిష్ఠతే॥' తత్రైవ- 'నాధః ప్రక్షాలయేత్పాదౌ కర్తా పిత్రాదికర్మసు॥' పాద్యానన్తరమర్ఘ్యమపి దద్యాదితి హేమాద్రిః। తత్రైవ లౌగాక్షిః- 'మణ్డలాదుత్తరే దేశే దద్యాదాచమనీయకమ్।' తత్రైవ- 'విధాయ క్షాలనం తేషాం ద్విరాచమనమిష్యతే। స్వయం చాపి ద్విరాచామేద్విధిజ్ఞః శ్రద్ధయాన్వితః॥' హేమాద్రౌ నారదీయే-'యత్రాచమనవారీణి పాదప్రక్షాలనోదకైః। సంగచ్ఛన్తే బుధాః శ్రాద్ధమాసురం తత్ప్రచక్షతే॥'

హేమాద్రౌ వ్యాసః- 'సవ్యేనైవాసనం ధృత్వా దక్షిణే దక్షిణం కరమ్। వ్యాహృతీభిః సమస్తామిరాసనేషూపవేశయేత్। సమాధ్వమితి చైవోక్త్వా దక్షిణం జాను సంస్పృశన్। ఆస్యతామితి తాన్బ్రూయాదాసనం సంస్పృశన్నపి॥' హేమాద్రౌ శాతాతప- 'ద్వౌ దైవేఽథర్వణౌ విప్రో ప్రాఙ్ముఖాబుపవేశయేత్। పిత్ర్యే తూదఙ్ముఖాంస్త్రీంశ్చ బహూచాధ్వర్యుసామగాన్॥' యాజ్ఞవల్క్యః-' ద్వౌ దైవే ప్రాక్ త్రయః పిత్ర్యే ఉదగేకైకమేవ వా।' యత్తు - హేమాద్రౌ హారీత: 'దక్షిణాగ్రదర్భేషు ప్రాఙ్ముఖాన్ బ్రాహ్మణాన్ భోజయేత్, ఉదఙ్ముఖానిత్యేకే' ఇతి, తన్మైత్రాయణీయవిషయమ్। 'ప్రాఙ్ముఖాన్ భోజయేదుదఙ్ముఖానిత్యేకే' ఇతి తత్పరిశిష్టాత్ వికల్ప ఇతి హేమాద్రిః। మాధవీయే యమః-'భిక్షుకో బ్రహ్మచారీ వా భోజనార్థముపస్థితః। ఉపవిష్టేష్వనుప్రాప్తః కామం తమపి భోజయేత్॥'

కౌర్మే- 'అతిథిర్యస్య నాశ్నాతి న తచ్ఛ్రాద్ధం ప్రచక్షతే।' విప్రనియమో మాధవీయే- 'పవిత్రపాణయః సర్వే తే చ మౌనవ్రతాన్వితాః। ఉచ్ఛిష్టోచ్ఛిష్టసంస్పర్శం వర్జయన్తః పరస్పరమ్॥'

తత్రాసనాని। పృథ్వీచన్ద్రోదయే యమః- 'ఆసనం కుతపం దద్యాదితరద్వా పవిత్రకమ్।' హేమాద్రౌ చమత్కారఖణ్డే- 'పితౄణాం ఘటితం హైమం రాజతం వాపి చాసనమ్। యేన తామ్రమయం దత్తమాసనం పితృకర్మణి॥ స వై దివ్యాసనారూఢో న హి ప్రచ్యవతే దివః॥' హేమాద్రౌ నాగరఖణ్డే- 'అయఃశఙ్కుమయం పీఠం ప్రదేయం నోపవేశనే॥' కలికాయాం సంగ్రహే- 'క్షౌమం దుకూలం నైపాలమావికం దారుజం తథా। తార్ణం పార్ణం బృసీం చైవ విష్టరాది చ విన్యసేత్॥ అగ్నిదగ్ధాన్యాయసాని భగ్నాని చ వివర్జయేత్॥' హేమాద్రౌ ఛాగలేయ:– 'పశ్చాద్భాగాదుపక్రమ్య ప్రాచాం పఙ్క్తిర్యథా భవేత్। దక్షిణాసంస్థితా హ్యేషా పితౄణాం శ్రాద్ధకర్మణి॥' పులస్త్యః- 'శ్రీపర్ణీ వారుణీ క్షీరీ జమ్బుకామ్రకదమ్బకమ్। సప్తమం బాకులం పీఠం పితౄణాం దత్తమక్షయమ్॥' సంగ్రహే-'శమీ చ కాశ్మరీ శేలుః కదమ్బో వారుణస్తథా। పఞ్చాసనాని శస్తాని శ్రాద్ధే దేవార్చనే తథా॥' కారికా- 'ద్వౌ దైవే ప్రాఙ్ముఖౌ పిత్ర్యే త్రీన్విప్రానుదగాననాన్।' పైఠీనసి:-'కుతపః శ్రాద్ధవేలాయాం శ్రోత్రియో యది దృశ్యతే।' ఆశ్వలాయనః- 'నీవీవాసోదశాన్తేన స్వరక్షార్థ ప్రబన్ధయేత్।' వృద్ధయాజ్ఞవల్క్యస్తు- 'దక్షిణే కటిదేశే తు తిలైః సహ కుశత్రయమ్।' యత్తు- కాతీయమ్ 'నీవీ కార్యా దశాగుప్తిర్వామకుక్షౌ కుశైః సహ।' ఇతి,– తబృద్ధిశ్రాద్ధే।' పితౄణాం దక్షిణే పార్శ్వే విపరీతా తు దైవికే।' ఇతి స్మృత్యన్తరాత్। వామే దక్షిణే వేత్యాచారాద్వ్యవస్థేతి మదనపారిజాతే।

ఆచార్యః- 'ప్రాణాయామత్రయం కృత్వా గాయత్రీస్మరణం తథా। శ్రాద్ధం కర్తాస్మీతి వదేద్విప్రైర్వాచ్యం కురుష్వ చ॥' బ్రాహ్మే- 'తతస్తిలాన్ గృహే తస్మిన్ వికిరేచ్చాప్రదక్షిణమ్।

శ్రద్ధయా పరయా యుక్తో జపేదపహతా ఇతి॥' స్మృత్యర్థసారే- 'అపహతా ఇతి తిలాన్వికీర్య ఉదీరతామిత్యృచా ప్రోక్షేత్।' పరాశరః- 'తద్విష్ణోరితి మన్త్రేణ గాయత్ర్యా చ ప్రయత్నతః। ప్రోక్షయేదన్నజాతం తు శూద్రదృష్ట్యాదిశుద్ధయే॥' హేమాద్రౌ బ్రహ్మాణ్డే- 'శ్రాద్ధభూమౌ గయాం ధ్యాత్వా ధ్యాత్వా దేవం గదాధరమ్। వస్వాదీంశ్చ పితౄన్ ధ్యాత్వా తతః శ్రాద్ధం ప్రవర్తతే॥ దేవతాభ్యః పితృభ్యశ్చ మహాయోగిభ్య ఏవ చ। నమః స్వాహాయై స్వధాయై నిత్యమేవ నమో నమః॥ ఆదిమధ్యావసానేషు త్రిరావృత్తం జపేద్బుధః। పితరః క్షిప్రమాయాన్తి రాక్షసాః ప్రద్రవన్తి చ॥' తత్రైవ స్కాన్దే- 'తిలా రక్షన్త్వసురాన్ దర్భా రక్షన్తు రాక్షసాన్। పఙ్క్తిం వై శ్రోత్రియో రక్షేదతిథిః సర్వరక్షకః॥' వసిష్ఠః- 'శుద్ధవతీభిః కూష్మాణ్డీభిః పావమానీభిశ్చ పాకాది ప్రోక్షయేత్॥' ఇతి।

అథ దేవార్చా। తత్ర ప్రత్యుపచారమాద్యన్తయోరపో దద్యాదిత్యుక్తం వృత్తౌ స్మృత్యర్థసారే చ। హేమాద్రౌ బ్రాహ్మే- 'ఆసనేష్వాసనం దద్యాద్వామే వా దక్షిణేఽపి వా। పితృకర్మణి వామే చ దైవే దద్యాత్తు దక్షిణే॥' ప్రచేతాః- 'ఆసనేష్వాసనం దద్యాన్న తు పాణౌ కదాచన। ధర్మోఽసీత్యథ మన్త్రేణ గృహ్ణీయుస్తే తు తాన్ కుశాన్॥' 'ధర్మోఽసి విశిరాజా ప్రతిష్ఠితః' ఇతి మన్త్రః। గాలవః- 'దర్భానాదాయ హస్తాభ్యాం గృహీత్వా దక్షిణే కరే। దైవే క్షణః క్రియతాం తు నిరఙ్గుష్ఠం కరం తతః॥ ఓం తథేతి ద్విజా బ్రూయుస్తే ప్రాప్నోతు భవానితి। కర్తా బ్రూయాత్తతో విప్రః ప్రాప్నవానీతి వై వదేత్॥' పృథ్వీచన్ద్రోదయే బృహన్నారదీయే- 'యవైర్దర్భైశ్చ విశ్వేషాం దేవానామిదమాసనమ్। దత్త్వేతి భూయో దద్యాద్వై దైవే క్షణ ఇతి క్షణమ్॥', 'తచ్చ షష్ఠ్యా చతుర్థ్యా వా కార్యమ్' ఇతి స ఏవ। 'తతోఽర్ఘ్యం కల్పయేత్' ఇతి మన్వాదయః; శౌనక-జయన్తాభ్యామర్ఘ్యరహితస్య దేవార్చనస్యోక్తేః।'ఆశ్వలాయనానాం దైవేఽర్ఘ్యదానం న' ఇతి బోపదేవః-తన్న; పరిశిష్టప్రయోగపారిజాతవిరోధాత్। వృద్ధిశ్రాద్ధే తు దైవేఽప్యర్ఘ్యం దద్యాత్। 'దేవేభ్యోఽపి పృథగ్దద్యాది- హార్ఘ్యం శ్రుతిచోదనాత్।' ఇతి శౌనకోక్తేః॥

అథార్ఘ్యపాత్రమ్। పృథ్వీచన్ద్రోదయే మాత్స్య-పాద్మయోః- 'పాత్రం వనస్పతిమయం తథా పర్ణమయం పునః। జలజం వాపి కుర్వీత తథా సాగరసంభవమ్॥' బ్రాహ్మే - 'సౌవర్ణతామ్రరౌప్యాశ్మస్ఫాటికం శఙ్ఖశుక్తయః। భిన్నాన్యపి హి యోజ్యాని పాత్రాణి పితృకర్మణి॥' హేమాద్రౌ ప్రజాపతిః- 'సౌవర్ణ రాజతం తామ్రం ఖాడ్గం మణిమయం తథా। యజ్ఞియం చమసం వాపి అర్ఘ్యార్థం పూరయేద్బుధః॥' అత్ర విప్రైకత్వచతుష్ట్వాదావర్ఘ్యపాత్రే ద్వే ఏవ। మానవసూత్రే తు- 'ద్వే వైశ్వదేవికే త్రీణి పిత్ర్యే ఏకైకముభయత్ర వా' ఇత్యుక్తమ్, తదేకవిప్రపరం పాత్రాలాభపరం వేతి హేమాద్రిః। మదనరత్నే తు దైవే ఏకం పాత్రముక్తమ్। పృథ్వీచన్ద్రోదయోఽపి- 'త్రీణి పైతృకపాత్రాణి ద్వే ద్వే వై వైశ్వదేవికే।' ఇతి వృహత్పరాశరోక్తేర్ద్వే ఏవేత్యాహ। బహ్వృచానాం తు దైవే విప్రద్విత్వేఽప్యేకమర్ఘ్యపాత్రమర్ధశో దద్యాదిత్యుక్తం పరిశిష్టే ప్రయోగపారిజాతే చ। కలికాయాం హారీతః-'దత్తమక్షయ్యతాం యాతి

ఖడ్గే నార్ఘ్య తు యత్కృతమ్।' వృద్ధమను:- 'మృన్మయం దారుజం పాత్రమయఃపాత్రం చ యద్భవేత్। రాజతం దైవికే కార్యే శిలాపాత్రం చ వర్జయేత్॥' పురాణసముచ్చయే- 'మృత్పాన్నభవం తథా కాంస్యభారక్తం జన్తుసంభవమ్। త్రపుసీసలోహభవం సదా పాత్ర వివర్జయేత్॥' తత్రైవ- 'అష్టాఙ్గుల భవేత్పాత్రం పితౄణాం రాజతం శుభమ్। దశాఙ్గులం తు దేవానాం సౌవర్ణ శక్తితః కృతమ్॥ స్థాపయేదర్ఘ్యాపాత్రే ద్వే న్యుబ్జే తత్ర కుశోపరి। ద్వే ద్వే పవిత్రే విధివత్పాత్రయోశ్వోపరి క్షి పేత్॥' యజ్ఞపార్శ్వ:-'పవిత్రేస్థేతి మన్త్రేణ పవిత్రే ఛేదయేత్తు తే। ఓషధీమన్తరే కృత్వా అఙ్గుష్ఠాఙ్గులి- పర్వణోః॥ స్వ్యేన కాష్ఠేన లోహేన న మృన్మయనఖాదిభిః॥' వసిష్ఠః- 'తూష్ణీ ప్రోక్ష్యామ్భసా పాత్రే కుర్యాదూర్ధ్వబిలే తతః। పూరయేత్పాత్రయుగ్మం తు కృత్వోపరి పవిత్రకే॥ '

వృద్ధపరాశరః-'పాత్రద్వయమథార్ఘ్యార్థ తైజసం చైకవస్తునః। ప్రాఙ్ముఖోఽమరతీర్థేన శన్నోదేవ్యోదకం క్షి పేత్॥ యవోఽసీతి యవాంస్తత్ర తూష్ణీ పుష్పాణి చన్దనమ్॥' మానవసూత్రే- 'సుమనసః ప్రక్షిప్యోత్పూయ యవాన్ ప్రక్షి పేత్' ఇతి। యవోఽసీతి మన్త్రః। పాద్మే- 'యవోఽసి ధాన్యరాజో వా వారుణో మధుమిశ్రితః। నిర్ణోదః సర్వపాపానాం పవిత్రమృషిభిః స్మృతమ్॥' ''రాజో వా వారుణో మధుసంయుతః' ఇతి పరిశిష్టపాఠః। గోభిలేన తు- 'యవోఽసి సోమదైవత్యః' ఇతి తిలమన్త్రోఽత్ర స్వాహాయుక్త ఉక్తః। హేమాద్రౌ యమః- 'యవహస్తస్తతో దేవాన్ విజ్ఞాప్యావాహనం ప్రతి। ఆవాహయేదనుజ్ఞాతో విశ్వేదేవాస ఇత్యృచా॥' వృద్ధపరాశర:- 'తతః సవ్యకరం న్యస్య విప్రదక్షిణజానుని। దేవానావాహయిష్యేఽహమితి వాచముదీరయేత్। ఆవాహయేత్యనుజ్ఞాతో విశ్వేదేవాస ఆగతా। విశ్వేదేవాః శృణుతేమమితి మన్త్రద్వయం పఠేత్॥' శ్రాద్ధవిశేషే విశ్వేదేవానామజ్ఞానే హేమాద్రౌ బృహస్పతిః- 'ఉత్పత్తిం నామ చైతేషాం న విదుర్యే ద్విజాతయః। అయముచ్చారణీయస్తైర్మన్త్రః శ్రద్ధాసమన్వితైః॥ ఆగచ్ఛన్తు మహాభాగా విశ్వేదేవా మహాబలాః। యే అత్ర విహితాః శ్రాద్ధే సావధానా భవన్తు తే॥' ఇదం చావాహనమర్ఘ్యపాత్రాసాదనాత్ప్రాక్ హేమాద్రిణోక్తమ్। తత్ర కాతీయైః ప్రాక్కార్యమ్; తథైవ తత్సూత్రాత్। అన్యైస్తదుత్తరమ్। పృథ్వీచన్ద్రోదయే శఙ్ఖః- 'సయవం పుష్పమాదాయ చరణాదిశిరోన్తకమ్। అర్చతేత్యర్చనం కుర్యాదన్తరే చోదకం తథా॥' పిత్ర్యే తు మూర్ధాదిపాదాన్తమ్; 'పాదప్రభృతి మూర్ధాన్తం దైవికే పూజనం భవేత్। శిరఃప్రభృతి పాదాన్తం నమో వ ఇతి పైతృకే॥' ఇతి మదనరత్నే ప్రచేతోక్తేః। కలికాయాం సంగ్రహే- 'తిష్ఠన్ కృతాఞ్జలిర్భూత్వా పఠేన్మన్త్రం సమాహితః। విశ్వేదేవాః శృణుత ఇత్యాగచ్ఛన్త్వపరం తతః॥' హేమాద్రౌ జాతకర్ణ్య:-'తతోఽర్ఘ్యపాత్రసంపత్తిం వాచయిత్వా ద్విజోత్తమాన్। తదగ్రే చార్ఘ్యపాత్రం తు స్వాహార్ఘ్యా ఇతి విన్యసేత్॥' గార్గ్య:- 'దత్త్వా హస్తే పవిత్రం చ కృత్వా పూజాం చ పాదతః। యా దివ్యా ఇతి మన్త్రేణ హస్తేష్వర్ఘ్యం వినిక్షి పేత్॥' సంగ్రహే- 'విశ్వేదేవా ఇదం వోఽర్ఘ్యమితి దానం సమాదిశేత్।' తదన్తే 'స్వాహా నమః' ఇతి వాచ్యమ్; 'యా దివ్యా ఇతి మన్త్రేణ స్వాహాకారం నమోన్తకమ్।' ఇతి హేమాద్రౌ నాగరఖణ్డాత్। ఆథర్వణసూత్రే తు-

'పాద్యమర్ఘ్యమాచమనీయమితి ద్విజకరే నినయేత్' ఇత్యస్యైవ త్రయముక్తమ్। గభస్తి:- అర్ఘ్య పిణ్డప్రదానం చ స్వస్త్యక్షయ్యే తథైవ చ। గన్ధపుష్పాదికం సర్వ హస్తేనైవ తు దాపయేత్॥' ప్రతివిప్రం యా దివ్యేత్యావృత్తిః, బహ్వృచానాం త్వనేన దత్తార్ఘ్యానుమన్త్రణమ్। తతః పాత్రం 'దేవేభ్యః స్థానమసి' ఇతి న్యుబ్జముత్తానం వా కార్యమితి గారుడే ఉక్తమ్। ఏతదాపస్తమ్బానాం నియతమ్, అన్యేషాం న।

హేమాద్రౌ విష్ణుధర్మే- 'గన్ధైః పుష్పైశ్చ ధూపైశ్చ వస్త్రైశ్చాప్యథ భూషణైః। అర్చయేద్బ్రాహ్మణాన్ శక్త్యా శ్రద్ధధానః సమాహితః॥' పృథ్వీచన్ద్రోదయే మార్కణ్డేయః- 'చన్దనాగరుకర్పూరకుఙ్కుమాని ప్రదాపయేత్।' విష్ణుః– 'చన్దనకుఙ్కుమకర్పూరాగరుపద్మకాన్యను- లేపనాయ' ఇతి। వ్యాసః-'అపవిత్రకరో గన్ధైర్గన్ధద్వారేతి పూజయేత్।' కలికాయాం స్మృతిః- 'గన్ధద్వారేతి వై గన్ధమాయనే తే చ పుష్పకమ్। ధూరసీత్యమునా ధూపముద్దీప్యస్వేతి దీపకమ్॥ యువం వస్త్రాణి మన్త్రేణ వస్త్రం దద్యాత్ప్రయత్నతః। ఆసనే స్వాసనం బ్రూయాదర్ఘ్యేఽస్త్వర్ఘ్య ద్విజోత్తమః॥ సుగన్ధిశ్చ సుపుష్పాణి సుమాల్యాని సుధూపకః। సుజ్యోతిశ్చైవ దీపే తు స్వాచ్ఛాదనమితి క్రమః॥' విప్రాణాం గన్ధేన వర్తులం త్రిపుణ్డ్రం వా న కార్యమ్। హేమాద్రౌ దేవల: - 'లలాటే పుణ్డ్రకం దృష్ట్వా స్కన్ధే మాలాం తథైవ చ। నిరాశాః పితరో యాన్తి దృష్ట్వా చ వృషలీపతిమ్॥' పుణ్డ్రకం వర్తులమిత్యపరార్కే। మదనరత్నే చ- 'పుణ్డ్రం త్రిపుణ్డ్రం వర్తులమర్ధచన్ద్రం చ।' 'ఊర్ధ్వం చ తిలకం కుర్యాన్న కుర్యాద్వై త్రిపుణ్డ్రకమ్। ఊర్ధ్వం చ తిలకం కుర్యాద్దైవే పిత్ర్యే చ కర్మణి॥ నిరాశాః పితరో యాన్తి దృష్ట్వా చైవ త్రిపుణ్డ్రకమ్॥' ఇతి వృద్ధపరాశరోక్తేః। తిర్యగ్లేపో భవత్యేవ; 'వర్జయేత్తిలకం భాలే శ్రాద్ధకాలే చ సర్వదా। తిర్యగప్యూర్ధ్వపుణ్డ్రం వా ధారయేత్తు ప్రయత్నతః॥ ఇతి వ్యాసోక్తేరితి పృథ్వీచన్ద్రః। యత్తు నారదీయే- 'ఊర్ధ్వపుణ్డ్రం చ తులసీం శ్రాద్ధే నేచ్ఛన్తి కేచన।' ఇతి,- తత్ కర్తృపరమ్। హేమాద్రౌ బ్రాహ్మే- 'పూతికం మృగనాభిం చ రోచనం రక్తచన్దనమ్। కాలేయకం తూగ్రగన్ధం తురుష్కం చాపి వర్జయేత్॥' కస్తూర్యాం వికల్ప ఇతి హేమాద్రి:। వృద్ధశాతాతపః- 'పవిత్రం తు కరే కృత్వా యః సమాలభతే ద్విజాన్। రాక్షసానాం భవేచ్ఛ్రాద్ధం నిరాశైః పితృభిర్గతైః॥' పుష్పం తు బ్రాహ్మే-'జాతీచమ్పకలోధ్రాశ్చ మల్లికా బాణబర్బరీ। చూతాశోకాటరూషం చ తులసీ శతపత్రకమ్॥కుబ్జకం తగరం చైవ భృఙ్గమారణ్యకేతకీ। యూథికామతిముక్తం చ శ్రాద్ధే యోగ్యాని భో ద్విజాః॥ కమలం కుముదం పద్మం పుణ్డరీకం చ యత్నతః। ఇన్దీవరం కోకనదం కహ్లారం చ నివేదయేత్॥' హేమాద్రౌ వాయు-భవిష్యయోః- 'సుకుమారైః కిసలయైర్యవదూర్వాఙ్కురైరపి। సంపూజనీయాః పితరః శ్రేయస్కామేన సర్వదా॥' స్కాన్దే- 'జాతిశ్చ సర్వా దాతవ్యా మల్లికా శ్వేతయూథికా। జలోద్భవాని సర్వాణి కుసుమాని చ చమ్పకమ్॥' తత్రైవ వృద్ధమను:- 'న నియుక్తః శిఖావర్జ్యం మాల్యం శిరసి ధారయేత్।'

వర్జ్యాని పృథ్వీచన్ద్రోదయే భవిష్యే- 'కేతకీం తులసీపత్రం బిల్వపత్రం చ వర్జయేత్। ద్రోణం చ కరవీరం చ ధత్తూరం కింశుకం తథా।' మాధవీయే స్మృత్యర్థసారే చ తులసీ నిషిద్ధా। తులసీనిషేధో నిర్మూల ఇతి హేమాద్రిః। సమూలత్వేఽపి పిణ్డపరః; 'తులసీగన్ధమాఘ్రాయ పితరస్తుష్టమానసాః। ప్రయాన్తి గరుడారూఢాస్తత్పదం చక్రపాణినః॥" ఇతి ప్రయోగపారిజాతే పాద్మోక్తేరితి బోపదేవః। వృద్ధపరాశరః- 'న జాతీకుసుమైర్విద్వాన్ బిల్వపత్రైశ్చ నార్చయేత్। జపాదికుసుమం ఝిణ్టీ రూపికా సకురణ్టికా॥ పుష్పాణి వర్జనీయాని శ్రాద్ధకర్మణి నిత్యశః।' హేమాద్రౌ శఙ్ఖః- 'ఉగ్రగన్ధీన్యగన్ధీని చైత్యవృక్షోద్భవాని చ పుష్పాణి వర్జనీయాని రక్తవర్ణాని యాని చ॥ జలోద్భవాని దేయాని రక్తాన్యపి విశేషతః।' అఙ్గిరాః- 'న జాతీకుసుమాని దద్యాన్న కదలీపత్రమ్।' ఇతి జాత్యాం వికల్ప ఇతి హేమాద్రిః। నిషేధః పిణ్డవిషయః; 'కున్దం శంభౌ చ నో దద్యాన్నోన్మత్తం గరుడధ్వజే। పిణ్డే జాతీం చ నో దద్యాద్దేవీమర్కేణ నార్చయేత్॥' ఇతి వృద్ధయాజ్ఞవల్క్యోక్తేరితి బోపదేవః। స్మృతిసారే- 'ఆగస్త్యం భృఙ్గరాజం చ తులసీ శతపత్రికా। చమ్పకం తిలపుష్పం చ షడేతే పితృవల్లభాః॥ కేతకీం కరవీరం చ బకులం కున్దకం తథా। పాటలాం చైవ జాతీం చ శ్రాద్ధే యత్నేన వర్జయేత్॥' కేచిత్పిణ్డే తులసీమాహుః- 'పితృపిణ్డార్చనం శ్రాద్ధే యైః కృతం తులసీదలైః। ప్రీణితాః పితరస్తైస్తు యావచ్చన్ద్రార్క మేదినీ॥' ఇతి మార్కణ్డేయోక్తేః।

శ్రాద్ధే దేయవస్తునిర్ణయ।—

ధూపస్తత్రైవ విష్ణుధర్మే- 'ధూపస్తు గుగ్గులుర్దేయస్తథా చన్దనసారజః। అగరుశ్చ సకర్పూరస్తురుష్కత్వక్ తథైవ చ॥' విష్ణుః- 'ఘృతమధుయుక్తం గుగ్గులుం శ్రీఖణ్డదేవదారుసరలాది దద్యాత్।' ఇతి। తత్రైవ దేవలః– 'యే హి ప్రాణ్యఙ్గజా ధూపా హస్తవాతాహతాశ్చ యే। న తే శ్రాద్ధే నియోక్తవ్యా యే చ కే చోగ్రగన్ధయః॥ ఘృతం న కేవలం దద్యాద్దుష్టం వా తృణగుగ్గులుమ్॥' దీపమాహ విష్ణుః- 'ఘృతేన దీపో దాతవ్యస్తిలతైలేన వా పునః। వసామేదోద్భవం దీపం ప్రయత్నేన వివర్జయేత్॥' వస్త్రం బ్రాహ్మే- 'కౌశేయం క్షౌమకార్పాసం దుకూలమహతం తథా। శ్రాద్ధేష్వేతాని యో దద్యాత్ కామానాప్నోతి చోత్తమాన్॥' హేమాద్రౌ బ్రహ్మవైవర్తే- 'యజ్ఞోపవీతం దాతవ్యం వస్త్రాభావే విజానతా। పితృభ్యో వస్త్రదానస్య ఫలం తేనా నుతేశ్నుఽఖిలమ్॥' తత్రైవ పాద్మే- 'నిష్క్రయో వా యథాశక్తి వస్త్రాభావే ప్రదీయతే।' అన్యాన్యపి చ దేయాని। తత్రైవ కాలికాపురాణే-'ధాత్వాదినిర్మితా రమ్యా దీపికాః శ్రాద్ధకర్మణి। పితౄనుద్దిశ్య యో దద్యాత్స భవేద్భాజనం శ్రియః॥ యో ధూపదానపాత్రం తు పాత్రమారార్తికస్య చ। దద్యాత్పితృభ్యః ప్రయతస్తస్య స్వర్గేఽక్షయా గతిః॥' విష్ణుధర్మే- 'యః కఞ్చుకం తథోష్ణీషం పితృభ్యః ప్రతిపాదయేత్। జ్వరోద్భవాని దుఃఖాని స కదాచిన్న పశ్యతి॥ స్త్రీణాం శ్రాద్ధే తు సిన్దూరం దద్యుశ్చణ్డాతకాని చ।

నిమన్త్రితాభ్యః స్త్రీభ్యో యే తే స్యుః సౌభాగ్యసంయుతాః॥' హేమాద్రావాదిత్యపురాణే- 'న కృష్ణవర్ణం దాతవ్యం నాపి కార్పాససంభవమ్। పితృభ్యో నాపి మలినం నోపభుక్తం కదాచన॥ న ఛిద్రితం నాపదశం న ధౌతం కారుణాపి చ।' కార్పాసనిషేధోఽన్యసంభవే। తత్రైవ- 'పితౄన్ సత్కృత్య వాసోభిర్దద్యాద్యజ్ఞోపవీతకమ్। యజ్ఞోపవీతదానేన వినా శ్రాద్ధ తు నిష్ఫలమ్॥' - ఏతద్యతిస్త్రీశూద్రశ్రాద్ధేఽపి దేయమితి హేమాద్రిః। తత్రైవ నృసింహపురాణే- 'కమణ్డలుం తామ్రమయం శ్రాద్ధేషు ప్రదదాతి యః। కాష్ఠేన నిర్మితం వాపి నారికేలమథాపి వా॥ దద్యాత్ కమణ్డలుం శ్రాద్ధే స శ్రీమానభిజాయతే। యో మృత్తికావిరచితాన్ శ్రాద్ధేషు చ ఘటాన్ శుభాన్॥ ప్రదద్యాత్ కరకాన్వాపి సోఽక్షయం విన్దతే సుఖమ్॥' తత్రైవ-'ఉపానచ్ఛత్రవస్త్రాణి భుక్తిపాత్రం కమణ్డలుమ్। శయనాసనయానాని దర్పణవ్యజనాని చ॥ అన్నం సుసంస్కృతం గన్ధాంస్తామ్బూలం దీపచామరే। పితృభ్యో యః ప్రయచ్ఛేత్తు విష్ణులోకం స గచ్ఛతి॥' సౌరపురాణే- 'చామరం తాలవృన్తం చ శ్వేతచ్ఛత్రం చ దర్పణమ్। దత్త్వా పితౄణామేతాని భూమిపాలో భవేదిహ॥' తత్రైవ నన్దిపురాణే- 'అలంకారాః ప్రదాతవ్యా యథాశక్తి హిరణ్మయాః। కేయూరహారకటకముద్రికాకుణ్డలాదయః॥' తథా–'స్త్రీశ్రాద్ధేషు ప్రదేయాః స్యురలంకారాస్తు యోషితామ్। మఞ్జీరమేఖలాదామకర్ణికాకఙ్కణాదయః॥ఆదర్శవ్యజనచ్ఛత్ర-శయనాసనపాదుకాః। మనోజ్ఞాః పట్టవాసాశ్చ సుగన్ధాశ్చూర్ణముష్టయః॥ అఘారధానికాః శీతే యోగపట్టాశ్చ యష్టయః। కటిసూత్రాణి రౌప్యాణి మేఖలాశ్చైవ కమ్బలాః॥ కర్పూరాదేశ్చ భాణ్డాని తామ్బూలాయతనం తథా। భోజనాధారయన్త్రాణి పతద్గ్రహాంస్తథైవ చ। తథాఽఞ్జనశలాకాశ్చ కేశానాం చ ప్రసాధనమ్। ఏతాన్ దద్యాత్తు యః సమ్యక్ సోఽశ్వమేధఫలం లభేత్॥' స్కాన్దే- 'సౌవర్ణం రాజతం వాపి కాంస్యేనాప్యథ నిర్మితమ్। దత్త్వా భోజనపాత్రం తు సమ్రాట్ భవతి భూతలే॥' వామనపురాణే - 'బన్దీకృతాస్తు యే కేచిత్ స్వయం వా యది వా పరైః। యేన కేనాప్యుపాయేన యస్తాన్మోచయతే నరః॥ పితరస్తస్య గచ్ఛన్తి శాశ్వతం పదమవ్యయమ్॥' పరాశరః- 'వాచయేత్పరిపూర్ణత్వం వాసో దత్త్వా విధానతః।' నారదీయే - 'దేవైశ్చ సమనుజ్ఞాతో యజేత్పితృగణం త్వథ।' తత్ర పిత్ర్యే ఆసనాద్యశేషమర్చనకాణ్డం వైశ్వదేవికం జ్ఞేయమ్। విశేషస్తూచ్యతే-తత్రాసనే ద్విగుణభుగ్నాః కుశాః। అత్రావాహనమాసనాత్పూర్వం వా, అర్ఘ్యపూరణోత్తరం వా, అగ్నౌకరణోత్తరం వేతి స్మృతిషు పక్షా ఉక్తాః। ఏషాం శాఖాభేదేన వ్యవస్థా। ద్వితీయపక్ష ఏవ బహుసంమతః। తత్రార్ఘ్యమాహాశ్వలాయనః- 'తైజసాశ్మమయమృన్మయేషు త్రిషు అర్ఘ్యవిచారః। పాత్రేష్వేకద్రవ్యేషు వా దర్భాన్తర్హితేష్వప ఆసిచ్య, 'శం నో దేవీరభిష్టయే ఇత్యనుమన్త్రితాసు తిలానావపతి- 'తిలోఽసి సోమదేవత్యో గోసవే దేవనిర్మితః। ప్రత్నవద్భిః ప్రత్తః స్వధయా పితౄనిమాఁల్లోకాన్ ప్రీణయాహి నః స్వధా నమః' ఇతి। అశ్మమయం స్ఫాటికాది। మృన్మయం హస్తకృతమేవ; 'కులాలచక్రనిష్పన్నమాసురం దైవికం న తత్। తదేవ హస్తఘటితం దైవికం కేవలం తథా॥" ఇతి ఛన్దోగపరిశిష్టాత్। అన్యాన్యపి పాత్రాణి పూర్వముక్తాని। మనుః - 'అన్నాభావే ద్విజాభావే యద్యేకో బ్రాహ్మణో భవేత్। పాత్రాణ్యాసాదయేత్త్రీణి న తు బ్రాహ్మణసంఖ్యయా॥' దత్తకాదేః కర్తుర్ద్విపితృత్వాదావపి వచనాత్ త్రీణ్యేవ పాత్రాణీతి

హరిహరః। మాధవీయే బైజవాపః:- 'అర్ఘ్యే పితౄణాం త్రీణ్యేవ కుర్యాత్పాత్రాణి ధర్మవిత్। ఏకస్మిన్వా బహుషు వా బ్రాహ్మణేషు యథావిధి॥' హేమాద్రావప్యేవమ్। అత్రానుమన్త్రణం సకృత్। 'తిలోఽసి' ఇత్యస్య ప్రతిపాత్రమావృత్తిః పితృశబ్దస్యానూహశ్చేతి వృత్తికృత్। దర్భశ్చ త్రిగుణం పవిత్రమ్; 'తిస్రస్తిస్రః శలాకాస్తు పితృపాత్రేషు పార్వణే। ఏకోద్దిష్టే శలాకైకాం నిధాయోదకమాహరేత్॥' ఇతి హేమాద్రౌ చతుర్వింశతిమతాత్। తత్రైవ విష్ణు: - 'దక్షిణాగ్రదర్భేషు దక్షిణాపవర్గచమసేషు పవిత్రాన్తర్హితేష్వప ఆసిఞ్చేత్।' 'శం నో దేవీః' ఇతి మన్త్రేణ జలాసేచనం బహ్వృచభిన్నవిషయమ్। అత్రాస్మిన్పక్షే ప్రతిపాత్రం మన్త్రావృత్తిః।

కారికాయామ్ - 'గన్ధపుష్పాణి చైతేషు పాత్రేషు ప్రక్షిపేదథ।" బ్రాహ్మే -'జలం క్షీరం దధి ఘృతం తిలతణ్డులసర్షపాన్। కుశాగ్రమధుపుష్పాణి దత్త్వాఽఽచామేత్తతః స్వయమ్॥' జాతూకర్ణ్య :- 'తతోఽర్ఘ్యపాత్రసంపత్తిం వాచయిత్వా ద్విజోత్తమాన్। తదగ్రే చార్ఘ్యపాత్రాణి స్వధాఽర్ఘ్యా ఇతి విన్యసేత్॥' తతస్తిలహస్తో విప్రసవ్యజానౌ దక్షిణకరం న్యస్యావాహనం పృచ్ఛేత్। అత్ర గోత్రసంబన్ధనామాని ద్వితీయాన్తత్వం చ ప్రాగుక్తమ్। బైజవాపగృహ్యే - 'తిష్ఠన్ పితౄనావాహయిష్యామీత్యామన్త్ర్య ।' కౌర్మే - 'అపసవ్యం తతః కృత్వా పితౄణాం దక్షిణాముఖః। ఆవాహనం తతః కుర్యాదుశన్తస్త్వేత్యృచా బుధః॥ ఆవాహ్య తదనుజ్ఞాతో జపేదాయన్తునస్తతః॥' అత్ర సవ్యస్యాపి ప్రాగుక్తైర్వికల్పః। అత్రాద్యమన్త్రావృత్త్యాఽస్మత్పితరమముకశర్మాణమముకగోత్రం వసురూపమావాహయామీత్యుక్త్వా మూర్ధాదిపాదాన్తం తిలాన్వికీర్య, 'ఆయన్తు నః' ఇతి సర్వాన్తే సకృజ్జపేదితి నిబన్ధాః। అత్రోపవేశనసంవేశనపాద్యార్ఘ్యాచమనీయాన్యపి హేమాద్రిణోక్తాని, తాన్యథర్వవేదినాం నియతాని, నాన్యేషామ్। తేషాం చ ప్రపితామహాదిపిత్రన్తం ప్రాతిలోమ్యేన సర్వః ప్రయోగః।

వారాహే- 'గన్ధపుష్పార్చనం కృత్వా దద్యాద్ధస్తే తిలోదకమ్।' గార్గ్య:- 'శిరస్తః పాదతో వాపి సమ్యగభ్యర్చయేత్తతః।', 'తతః 'స్వధాఽర్ఘ్యాః' ఇతి పితృపితామహాదివిప్రాగ్రే ప్రత్యేకం నివేదయేత్" ఇతి కారికాయాం వృత్తౌ చ। ఆశ్వలాయన:-- "ప్రసవ్యేనేతరపాణ్యఙ్గుష్ఠాన్తరేణోపవీతిత్వాదక్షిణేన వా సవ్యోపగృహీతేన - 'పితరిదం తే అర్ఘ్యం, పితామహేదం తే అర్ఘ్యం, ప్రపితామహేదం తే అర్ఘ్య ' ఇత్యపూర్వం తాః ప్రతిగ్రాహయిష్యన్ సకృత్సకృత్స్వధా అర్ఘ్యా ఇతి ప్రసృష్టా అనుమన్త్రయేత॥ 'యా దివ్యా ఆపః పృథివి సంబభూవుర్యా అన్తరిక్ష్యా ఉత పార్థివీర్యాః। హిరణ్యవర్ణా యజ్ఞియాస్తా న ఆపః శం స్యోనా భవన్తు।'–"ఇతి। అర్ఘ్యాది ప్రాగ్గన్ధాదేర్యజ్ఞోపవీతమేవ। అర్ఘ్యదానాత్ ప్రాగన్యా అపో దద్యాత్। యద్యప్యత్ర సవ్యేన దక్షిణేన వార్ఘ్యం దద్యాదిత్యుక్తం, తథాపి దక్షిణేనేత్యభిమతోఽర్థః। కారికాయాం వృత్తౌ చైవమ్। 'పిత్రాదేస్త్రిభిః పాత్రైర్దద్యాత్। పితుః

స్థానే విప్రత్రయం చేదేకార్ఘ్యం విభజ్య దద్యాత్। త్రయాణాం 'స్వధా అర్ఘ్యాః' ఇతి సకృత్ప్రశ్నః। ఏవం పైతామహాదావపి। అన్యజలదానమర్ఘ్యమన్త్రాశ్చ ప్రతివిప్రమావర్తన్తే। తేషు గన్ధాదౌ చ ప్రతివిప్రం పదార్థానుసమయః కాణ్డానుసమయో వా। పిత్రాదిత్రయాణామేకవిప్రపక్షే త్రిభిః పాత్రైరేకస్యైవార్ఘ్యం దద్యాత్' ఇతి వృత్తిః। కారికాపి- 'స్వధాఽర్ఘ్యా ఇత్యపోర్ఘ్యాస్తౌ ఉపవీతీ నివేదయేత్।' నివేదనాత్ప్రాక్ ప్రాచీనావీతమేవేత్యర్థః। 'అర్ఘ్యం సశేషమాదాయ దక్షిణేన తు పాణినా। సవ్యహస్తగృహీతేన నినయేత్ పితృతీర్థతః॥ దత్త్వా దత్త్వా నినీతాస్తా యా దివ్యా ర్చానుమన్త్రయేత్।' యత్తు - ' యా దివ్యా ఇతి మన్త్రేణ హస్తేష్వర్ఘ్యం వినిక్షిపేత్॥' ఇతి, యచ్చ వారాహే- 'తిలామ్బునా చాపసవ్యం దద్యాదర్ఘ్యాదికం ద్విజః।' ఇతి, యచ్చ వ్యాస:- 'గోత్రసంబన్ధనామాని పితౄణామనుకీర్తయన్। ఏకైకస్య తు విప్రస్య అర్ఘ్యపాత్రం వినిక్షిపేత్॥" ఇతి, తద్బహ్వృచాతిరిక్తవిషయమ్। తత ఆచామేత్। ఏవం మాతామహేష్వపి।

ఆశ్వలాయన: - 'సంస్రవాన్ సమవనీయ తాభిరద్భిః పుత్రకామో ముఖమనక్తి'। సంస్రవః - శేషః। 'సంస్రవో హి పరిశిష్టో భవతి' ఇతి శతపథశ్రుతేః। కేచిత్తు హస్తగలితామ్బు వదన్తి। సమవనీయాన్యే ద్వే పాత్రే పితృపాత్రే ఆసిచ్యేతి వృత్తిః। 'ప్రథమే పాత్రే సంత్రవాన్ సమవనీయ' ఇతి కాతీయసూత్రాచచ | బ్రాహ్మే తు ప్రతిబిమ్బావలోకనముక్తమ్। స్కాన్దే త్వాయుఃకామస్య నేత్రా- సేచనముక్తమ్। పిత్ర్యవిప్రైః ప్రాఙ్ముఖస్య కర్తురభిషేకః కార్య ఇతి కేచిత్। ఆశ్వలాయన:- 'నోద్ధరేత్ప్రథమం పాత్రం పితౄణామర్ఘ్యపాతితమ్। ఆవృతాస్తత్ర తిష్ఠన్తి పితరః శౌనకోఽబ్రవీత్॥' 'యావద్విప్రవిసర్జనమ్' ఇతి తుర్యపాదే యమీయః పాఠః। అత్ర వృత్తిః - 'పితృపాత్రం సమవనయనదేశాన్న చాలయేదాశ్రాద్ధసమాప్తేః యస్మాత్తత్ర తృతీయపాత్రేణావృతాః' ఇతి। యద్వా , – 'ప్రథమపాత్రమేవ న్యగ్బిలం కుర్యాత్' ఇతి। కామాభావేఽపీదమేవ శేషప్రతిపాదనమ్। హేమాద్రౌ కౌర్మే-'సస్రవాంశ్చ తతః సర్వాన్ పాత్రే కుర్యాత్సమాహితః। పితృభ్యః స్థానమసీతి న్యుబ్జం పాత్రం నిధాపయేత్॥' శూలపాణౌ యమస్తు - 'పైతృకం ప్రథమం పాత్రం తస్మై పైతామహం న్యసేత్। ప్రపితామహం తతో న్యస్య నోద్ధరేన్న చ చాలయేత్॥' ఇత్యాహ। 'అథ సంత్రవానానీయ తృతీయేనాచ్ఛాద్య న్యుబ్జీకుర్యాత్' ఇతి సర్వైకవాక్యతయార్థ ఇతి కేచిత్। అత్రిః - 'గన్ధాదిభిస్తదభ్యర్చ్య తృతీయేనాపిధాపయేత్। పితృభ్యః స్థానమసీతి శుచౌ దేశేఽర్చితేఽర్చయేత్॥' అర్చనం న్యుబ్జీకృతేఽపి తుల్యమ్, 'న్యుబ్జముత్తరతో న్యసేత్' ఇతి ప్రచేతసోక్తేః। 'సర్వవిప్రోత్తరతో న్యసేత్' ఇతి హేమాద్రి- కల్పతరూ। 'విప్రవామే' ఇతి హలాయుధః। 'కర్తుర్వామే' ఇతి శూలపాణిః। 'ఉత్తానం వివృతం వాపి పితృపాత్రం న తద్భవేత్।' ఇత్యుశనసోక్తేర్న్యుబ్జతైవ సాధుః। మాతామహాదిసంస్రవానపి పితృపాత్ర ఏవ గృహీత్వా ప్రయాజవత్తన్త్రేణ న్యుబ్జీకుర్యాత్ ఇతి శూలపాణి:। ఏకోద్దిష్టే తూహేన న్యుబ్జతేతి పితృభక్తౌ శ్రీదత్తః। యమోఽపి - 'స్పృష్టముత్తానమన్యత్ర నీతముద్ఘాటితం తథా। పాత్రం దృష్ట్వా వ్రజన్త్యాశు పితరస్త శపన్తి చ॥' వైశ్వదేవే ఉత్తానమితి మదనపారిజాతః। బైజవాపః- 'తస్యోపరి కుశాన్ దత్త్వా

ప్రదద్యాద్దేవపూర్వకమ్। గన్ధపుష్పాణి ధూపం చ దీపం వస్త్రోపవీతకే॥' అత్ర గన్ధాదేర్దైవే పిత్ర్యే చ పదార్థానుసమయస్య యాజ్ఞవల్క్యోక్తకాణ్డానుసమయేన వికల్పో జ్ఞేయః। బహ్వృచానాం తు సూత్రే దైవానుక్తేః కాణ్డానుసమయ ఏవ। అత్ర ప్రాచీనావీతీ। నామగోత్రసంబుద్ధ్యాద్యుక్తం ప్రాక్। అన్యద్దైవవత్తదన్తే ఆచమనం చ। హేమాద్రీ కాలికాపురాణే - 'నిర్వర్త్య బ్రాహ్మణాదేశాత్ క్రియామేవం యథావిధి। భాజనాని తతో దద్యాద్ధస్తశౌచం పునః క్రమాత్॥' ఆదేశాత్పాత్రాణి దద్యాదిత్యన్వయః। తేన తత్రాపి ప్రశ్నానుజ్ఞే జ్ఞేయే। తత్రైవ బ్రాహ్మే - 'మణ్డలాని చ కార్యాణి నైవారైచూర్ణకైః శుభైః। గౌరమృత్తికయా వాపి భస్మనా గోమయేన వా॥' భృగుః - 'భస్మనా వారిణా వాపి కారయేన్మణ్డలం తతః। చతుఃకోణం ద్విజాగ్ర్యస్య త్రికోణం క్షత్రియస్య తు। మణ్డలాకృతి వైశ్యస్య శూద్రస్యాభ్యుక్షణం స్మృతమ్॥' బహ్వృచపరిశిష్టే తు ' దైవే చతురస్రం పిత్ర్యే వృత్తం మణ్డలం కృత్వా క్రమేణ సయవాన్ సతిలాంశ్చ దర్భాన్ దద్యాత్' ఇత్యుక్తమ్। మార్కణ్డేయ: 'యాతుధానాః పిశాచాశ్చ క్రూరా యే చైవ రాక్షసాః। హరన్తి రసమన్నస్య మణ్డలేన వివర్జితమ్॥"

హేమాద్రీ హారీత: - 'భూమావేవ నిదధ్యాన్నోపరి పాత్రాణి' ఇతి, తాని చ హేమాద్రావత్రిరాహ - 'భోజనే హైమరౌప్యాణి దైవే పిత్ర్యే యథాక్రమమ్'। హారీత : - 'రాజతపార్ణతామ్రకాంస్యపాత్రాణి భోజనే।' ఇతి। తత్రైవ వారాహే- 'సౌవర్ణానీహ రౌప్యాణి కాంస్యాని తదసంభవే। అన్యాన్యపి హి కార్యాణి దారుజాన్యపి జానతా॥ నాయసాన్యపి కార్యాణి పైత్తలాని న తు క్వచిత్। న చ సీసమయానీహ శస్యన్తే త్రపుజాన్యపి॥' అత్రిః - 'పఞ్చాశత్పలికం కాంస్యం ద్వ్యధికం భోజనాయ వై। గృహస్థైస్తు సదా కార్యమభావే హేమరౌప్యయోః॥ పాలాశేభ్యో వినా న స్యుః పర్ణపాత్రాణి భోజనే।' పృథ్వీచన్ద్రస్తు- 'కాంస్యపాత్రే హవిర్దృష్ట్వా నిరాశాః పితరో గతాః।'

ఇతి బ్రాహ్మోక్తేః కాంస్యపాత్రనిషేధమాహ। బోపదేవస్తు స్మృతిసంగ్రహముదాజహార- 'శ్రాద్ధే పలాశపాత్రాణి మధుకౌదుమ్బరాణి చ। పారికాకుటజప్లక్షక్రకచాని క్రమాజ్జగుః॥ కదలీచూతపనసజమ్బుపున్నాగచమ్పకాః। అలాభే ముఖ్యపాత్రాణాం గ్రాహ్యాః స్యుః పితృకర్మణి॥' ఇతి। హేమాద్రౌ తు కదలీపాత్రనిషేధమాహాఙ్గిరా:- 'న జాతీకుసుమాని దద్యాన్న కదలీపత్రమ్' ఇతి। ఋతు:- 'అసురాణాం కులే జాతా రమ్భా పూర్వపరిగ్రహే। తస్యా దర్శనమాత్రేణ నిరాశాః పితరో గతాః॥' ఏవం పాత్రాణ్యాసాద్య భస్మమర్యాదాం కృత్వా విప్రహస్తశోధనం కుర్యాత్। తత్ర 'పిశఙ్గ', 'రక్షాణో' ఇతి మన్త్రద్వయం కేచిత్పఠన్తి। మాత్స్యే 'అకృత్వా భస్మమర్యాదాం యః కుర్యాత్పాణిశోధనమ్। ఆసురం తద్భవేచ్ఛ్రాద్ధం పితౄణాం నోపతిష్ఠతే॥' తథైవ బ్రహ్మాణ్డే - 'ప్రక్షాల్య హస్తపాత్రాది పశ్చాదద్భిర్విధానవత్। ప్రక్షాలనజలం దస్తైలైర్మిశ్రం క్షిపేచ్చుచౌ॥' మణ్డలోపరీతి హేమాద్రిః॥

అథాగ్నౌకరణమ్। హేమాద్రౌ మార్కణ్డేయః - 'ఆహితాగ్నిస్తు జుహుయాద్దక్షిణాగ్నౌ సమాహితః। అనాహితాగ్నిచౌపాసనేఽన్యభావే ద్విజేఽప్సు వా॥' వాయవీయే - 'ఆహృత్య దక్షిణాగ్నిం తు హోమార్థం వై ప్రయత్నతః। అభ్యర్థం లౌకికం వాపి జుహుయాత్కర్మసిద్ధయే॥ ఆహితాగ్నిః సర్వాధానీ। అర్ధాధానీ తు గృహ్య ఏవేతి చన్ద్రికాఽపరార్క-మితాక్షరా-మాధవాదయః। తస్యాపి దక్షిణాగ్నౌ లౌకికో గృహ్య ఇతి హేమాద్రిః కల్పతరుశ్చ। ఆద్యపక్ష ఏవ తు యుక్తో బహుసంమతశ్చ। యద్యపి స్మార్తమగ్నౌకరణం శ్రౌతే దక్షిణాగ్నౌ న యుక్తం తథాపి వచనాద్భవతీతి హేమాద్రి-చన్ద్రికాదయః। ఇదం దర్శశ్రాద్ధ ఏవ। ఆబ్దికాదిషు తు సర్వాధానీ పాణౌ, అర్ధాధానీ గృహ్యే కుర్యాదితి హేమాద్రిర్మాధవాదయశ్చ; 'పక్వాన్తం కర్మ నిర్వర్త్య వైశ్వదేవం చ సాగ్నికః। పిణ్డయజ్ఞం తతః కుర్యాత్తతోఽన్వాహార్యకం బుధః॥' ఇతి లౌగాక్ష్యాదిభిః ఋగోక్తేర్వ్యాహృతదక్షిణాగ్నిసత్త్వాత్। అత ఏవాత్ర వచనే సాగ్నికః ఆహితాగ్నిరుక్తో హేమాద్రిణా। - ఏతదాపస్తమ్బాదీనామేవ। ఆశ్వలాయనస్యాహితాగ్నేః పాణావేవేతి వృత్తిః। అర్ధాధానినో గృహ్యే ఏవ వ్యతిషఙ్గేణేతి ప్రయోగ పారిజాతే పరిశిష్టే చ। బోపదేవస్త్వాహ 'హోమ' శబ్దః పిణ్డపితృయజ్ఞపరః; 'పితృయజ్ఞే తు జుహుయాదక్షిణాగ్నౌ సమాహితః। శ్రాద్ధే త్వౌపాసనాగ్నౌ తు నిరగ్నిలౌకికేఽనలే॥ అనగ్నిర్దూరభార్యశ్చపార్వణే సముపస్థితే। సన్ధాయాగ్నిం తతః కుర్యాద్ధోమమగ్నిం సముత్సృజేత్॥" ఇతి త్రికాణ్డమణ్డనోక్తేః। శ్రాద్ధే గృహ్యేగ్నావేవేతి లౌకికామ్యాదివిధానం చ తైత్తిరీయాదివిషయమ్। బహ్వృచస్య త్వనగ్నేరపి పాణిహోమ ఏవ; అగ్నిపాణీ వినా సూత్రే విధానాన్తరానుక్తేః। 'అగ్న్యభావే తు విప్రస్య పాణావేవోపపాదయేత్।' ఇతి మనుక్తేశ్చ। వృత్తావప్యేవమ్।

క్వచిత్సాగ్నేరపి పాణిహోమ ఉక్తో గృహ్యపరిశిష్టే- 'అన్వష్టక్యం చ పూర్వేద్యుర్మాసి మాస్యథ పార్వణమ్। కామ్యమభ్యుదయేఽష్టమ్యామేకోద్దిష్టం తథాఽష్టమమ్॥ చతుర్ష్వాద్యేషు సాగ్నీనాం వహ్నౌ హోమో విధీయతే। పిత్ర్యబ్రాహ్మణహస్తే స్యాదుత్తరేషు చతుర్ష్వపి॥' ఇతి। ఏకోద్దిష్టం = సపిణ్డీకరణం; శుద్ధే తన్నిషేధాత్। బహ్వృచభాష్యకారాస్తు సర్వైకోద్దిష్టేషు పాణిహోమమాహుః। ఇదం చ బహ్వృచానామేవ।

అత్రేదం తత్త్వమ్ - 'స్థాలీపాకేన సహ పిణ్డార్థముద్ధృత్య' ఇతి సూత్రే 'నాత్రాపూర్వః స్థాలీపాకశ్చోద్యతే। సర్వశ్రాద్ధేషు ప్రసఙ్గాత్తేనానువాదోఽయమ్' ఇతి వృత్తికారోక్తేః పార్వణే ఆర్థికస్యానంఘస్య వ్యతిషఙ్గస్య వార్షికాదిష్వనతిదేశాదర్ధాధానినోఽపి పాణిహోమ ఏవేతి వృత్తిఖరసః। ఏవం మాసికాదావపి, 'షోడశే మాసికే శ్రాద్ధే సపిణ్డీకరణే తథా। పాణావేవ తు హోతవ్యమన్యత్రాగ్నౌ తు హూయతే॥' ఇతి బోపదేవోదాహృతవచనాచ్చ । భాష్యకారమతే తు - సూత్రే స్థాలీపాకేనేతి కరణత్వాన్నిత్యవచ్ఛ్రవణాచ్చ పార్వణే సోఽఙ్గమ్। తతః కామ్యాదిషు తదభావే కార్యస్య పిణ్డదానస్యాప్యభావః। ఏతదేవానుసృత్య వికృతావపి వార్షికాదౌ వ్యతిషఙ్గ

ఉక్తః ప్రయోగపారిజాతే పరిశిష్టే చ। తేనైతన్మతేఽర్ధాధానినోఽగ్నా వేవ। వస్తుతస్తు - స్థాలీపాకేన 'సహశాఖయా ప్రస్తరం ప్రహరతి' ఇతివత్సహభావమాత్రశ్రుతేః। పత్నీవతే త్వత్పురుషలక్షణమివ నాఙ్గత్వమ్। తత్త్వే వా నాఙ్గానురోధేన ప్రధానభూతపిణ్డదానత్యాగో యుక్తః। తేన వ్యతిషఙ్గాభావేఽప్యగ్నౌ హోమో భవతీతి బోపదేవః। అనాహితాగ్నేర్గృహ్యాగ్నిమతస్తు సర్వమతేఽగ్నా వేవ। వార్త్తికాదౌ వృత్తిమతే వ్యతిషఙ్గో న, అన్యమతే త్వస్తి। - అత్ర యథాచారమనుష్ఠేయమ్।

ఆశ్వలాయన:- 'ఉద్ధృత్య ఘృతాక్తమన్నమనుజ్ఞాపయత్యగ్నౌ కరిష్యే కరవై కరవాణీతి వా। ప్రత్యభ్యనుజ్ఞా క్రియతాం కురుష్వ కుర్వితి। అథాగ్నౌ జుహోతి యథోక్తం పురస్తాత్' ఇతి। వ్యతిషఙ్గపక్షే ఇదమితి వృత్తిః। కరవై కరవాణీత్యత్రాగ్నావిత్యనుషఙ్గః। పురస్తాత్ = పిణ్డపితృయజ్ఞే। తచ్చైవమ్ 'మేక్షణేనావదాయావదానసంపదా జుహుయాత్సోమాయ పితృమతే స్వధా నమోఽగ్నయే కవ్యవాహనాయ స్వధా నమ ఇతి స్వాహాకారేణ వాఽగ్నౌ పూర్వం యజ్ఞోపవీతీ మేక్షణమనుప్రహృత్య' ఇతి। అవదానసంపదా ఉపస్తరణాద్యపేక్షయేత్యర్థః। వ్యతిషఙ్గపక్షే అతిప్రణీతేఽయం హోమోఽన్యథా ముఖ్యే; 'అతిప్రణీతేఽగ్నావిధ్మముపసమాధాయ' ఇతి బహ్వృచపరిశిష్టాత్। కేచిత్తస్య రక్షోనిబర్హణార్థత్వాన్ముఖ్యే వదన్తి। - తదేతద్విరోధాచ్చిన్త్యమ్। ప్రయోగ పారిజాతేఽప్యేవమ్। శౌనక:- 'స్వాహాకారేణ హోమే తు భవేద్యజ్ఞోపవీతవాన్। తత్ర ప్రాగగ్నయే హుత్వా పశ్చాత్సోమాయ హూయతే॥ అగ్నౌ యజ్ఞోపవీత్యేవ ప్రక్షిపేన్మేక్షణం తతః॥' ఛన్దోగపరిశిష్టే - 'అగ్నౌకరణహోమశ్చ కర్తవ్య ఉపవీతినా। అపసవ్యేన వా కార్యో దక్షిణాభిముఖేన చ॥' కాతీయానాం త్వపసవ్యమేవ, పిణ్డపితృయజ్ఞవద్ధుత్వేతి సర్వాతిదేశాతూ। సవ్యం తు ఛన్దోగపరమ్, గోభిలేనైతదుత్తరమేవాపసవ్యోక్తేః; 'ఛన్దోగా జుహుయుః సవ్యేనాపసవ్యేన యాజుషాః॥ ఇతి వృద్ధయాజ్ఞవల్క్యోక్తేశ్చ॥

అథ పాణిహోమః। ఆశ్వలాయన:- 'అభ్యనుజ్ఞాయాం పాణిష్వేవ వా' ఇతి। పిణ్డపితృయజ్ఞకల్పాభావేనాగ్న్యభావే కామ్యాదిష్విత్యర్థః। తేన బహ్వృచానామేకోద్దిష్టే పాణిహోమో భవత్యేవ। నిషేధోఽన్యపరః। పాణిష్వితి బహువచనాత్సర్వవిప్రపాణిషు హోమ ఇతి వృత్తిః। ఏవం మాతామహేఽపి। శౌనకోఽపి - 'సర్వేషాముపవిష్టానాం విప్రాణామథ పాణిషు। విభజ్య జుహుయాత్సర్వం సోమాయేత్యాదిమన్త్రతః॥' యత్తు - హేమాద్రౌ కాత్యాయన: 'పిత్ర్యే యః పఙ్క్త్యామూర్ధన్యస్తస్య పాణావనగ్నికః। హుత్వా మన్త్రవదన్యేషాం తూష్ణీం పాత్రేషు నిక్షిపేత్॥' ఇతి బహ్వృచా తిరిక్తానామ్। యత్తు-తత్రైవ మాత్స్యే 'అగ్న్యభావే తు విప్రస్య పాణౌ వాథ జలేఽపి వా। అజకర్ణేఽశ్వకర్ణే వా గోష్ఠే వాథ శిలాన్తికే॥" ఇతి, - తత్తీర్థశ్రాద్ధవిషయమ్; 'తద్యదాపాం సమీపే స్యాచ్ఛ్రాద్ధం జ్ఞేయో విధిస్తదా।' ఇతి తత్రైవ కాత్యాయనోక్తేః। నిర్జలే త్వజకర్ణాదౌ। యత్తు - చన్ద్రోదయే యమః 'ద్రైవవిప్రకరేఽనగ్నిః కృత్వాగ్నౌకరణం ద్విజః।'

ఇతి, తదభార్యపరమ్; 'అపత్నీకో యదా విప్రః శ్రాద్ధం కుర్వీత పార్వణమ్।
పిత్ర్యవిప్రైరనుజ్ఞాతో విశ్వేదేవేషు హూయతే॥' ఇతి తత్రైవ కాత్యాయనోక్తేః। హూయతే ఇతి ఛాన్దసో వ్యత్యయః। హేమాద్రౌ వాయవీయే - 'విధురో దైవికే కుర్యాచ్ఛేషం పిత్ర్యే నివేదయేత్।' దైవవిప్రానేకత్వే తత్రైవ - 'వైశ్వదేవే యద్యైకస్మిన్ భవేయుర్ద్వ్యాదయో ద్విజాః। తద్యైవ పాణౌ హోతవ్యం స్యాద్విధిర్విహితస్తదా॥' సోఽప్యాద్యః; 'ప్రథమం వా నియమ్యేత' ఇతి న్యాయాత్। తేన మృతభార్యస్య దైవే హోమః। అనుపనీతబ్రహ్మచార్యాదేస్తు పిత్ర్యే; అగ్న్యభావః స్మృతస్తావద్యావద్భార్యాం న విన్దతి।' ఇతి హేమాద్రౌ జాతకర్ణ్యుక్తేః। సభార్యస్య నష్టాగ్నేరపి పిత్ర్యవిప్రకరే ఇతి పృథ్వీచన్ద్రః। ఉపవీతేన దైవే హోమః, ప్రాచీనావీతేన పిత్ర్యే। యద్వా సర్వత్ర దైవపిత్ర్యకరయోర్వికల్ప ఇతి హేమాద్రౌ మదనరత్నే పారిజాతే చ। యదా తు పితృమాతామహయోర్దైవపిత్ర్యవిప్రభేదస్తదా భేదేన పాణిహోమ ఇత్యపరార్క-చన్ద్రికాదయః। యదా తు దైవం తన్త్రం తదా తన్త్రేణ సకృదేవ పాణిహోమ ఇతి కేచిత్। హేమాద్రిస్తు- 'మాతామహస్య భేదేఽపి కుర్యాత్తన్త్రే చ సాగ్నికః।' ఇతి కాతీయస్మృతేర్భేమాహ । ఏవం పిత్ర్యేఽపి। మాధవీయేఽప్యేవమ్। ఏవ సాగ్నేరపి విదేశాదౌ పాణిహోమో జ్ఞేయః। యత్తు-కర్కేణాగ్నిం వినా శ్రాద్ధమేవ నాస్తీత్యుక్తమ్, తత్ సపిణ్డీకరణవార్షికాద్యకరణాపత్తేర్యత్కించిదేవ। యత్తు - బృహన్నారదీయే 'అనగ్నిర్దూరభార్యశ్చ పార్వణే సముపస్థితే। భ్రాతృభిః కారయేచ్ఛ్రాద్ధం సాగ్నికైర్విధివద్విజః॥ క్షయాహదివసే ప్రాప్తే స్వస్యాగ్నిదూరగో యది। తథైవ భ్రాతరః స్యుశ్చేల్లౌకికాగ్నావితి స్థితిః॥ ఔపాసనాగ్నౌ దూరస్థే సమీపే భ్రాతరి స్థితే। యద్యగ్నౌ జుహుయాద్వాపి పాణౌ వా స హి పాతకీ। ఔపాసనాగ్నౌ దూరస్థే కేచిదిచ్ఛన్తి సత్తమాః। పాణావేవ తు హోతవ్యమితి నైతత్సమఞ్జసమ్॥" ఇతి, -తద్వృద్ధానాదరాదుపేక్ష్యమ్। హేమాద్రౌ యమః- 'అగ్నౌ కరణవత్తత్ర హోమో విప్రకరే భవేత్। పర్యుక్ష్య దర్భానాస్తీర్య యతో హ్యగ్నిసమో ద్విజః॥' మేక్షణేన కరేణ వా హోమః। మేక్షణప్రహరణం నేతి వృత్తిః। స్మృతిరత్నావల్యామ్- 'నానుజ్ఞా పాణిహోమే స్యాన్న స్తః పర్యూహనోక్షణే। నాగ్నే తమద్యాదితి చ న స్యాతామిధ్మమేక్షణే॥' కర్కాచార్యోఽప్యేవమాహ। మాధవీయే చన్ద్రికాయాం చానుజ్ఞాది సర్వ భవతీత్యుక్తమ్।

పాణిహోమే ప్రశ్నాద్యాహాపరార్కే శౌనక:- 'అనగ్నిశ్చేదాజ్యం గృహీత్వా 'భవత్స్వేవాగ్నౌకరణమ్' ఇతి పూర్వవత్తథాస్తు' ఇతి। ఆశ్వలాయన: - 'యది పాణిష్వాచాన్తేష్వన్యదన్నమనుదిశత్యన్నమన్నే సృష్టం దత్తమృధ్నుకమ్' ఇతి। పాణౌ హుతం పాత్రే నిధాయ విప్రైరాచమ్య భోజనార్థమన్నే పరివిష్టే హుతశేషం పాత్రేషు దద్యాదిత్యర్థః। సృష్టం–ప్రభూతమ్। నైమిత్తికం చేదమాచమనం, న హుతభక్షణనిమిత్తమ్ ; 'అన్నం

నిం సిం౦ ४०

పాణితలే దత్తం పూర్వమశ్నన్త్యబుద్ధయః। పితరస్తేన తృప్యన్తి శేషాన్నం న లభన్తి తే॥ యచ్చ పాణితలే దత్తం యచ్చాన్యదుపకల్పితమ్। ఏకీభావేన భోక్తవ్యం పృథగ్భావో న విద్యతే॥ ఇతి బహ్వృచపరిశిష్టాత్। హేమాద్రావప్యాచమనే హేత్వర్థవాద ఉక్తః - 'పాణ్యాస్యో హి ద్విజః స్మృతః' ఇతి। భాష్యే త్వాచాన్తేషు భక్షితేషు, చము భక్షణే భక్షణోత్తరం చ నాచమనం అగ్నిసామ్యాత్। పూర్వనిషేధస్తు సపిణ్డీకరణే జ్ఞేయః; దదాతిచోదితత్వాత్ న త్వత్ర జుహోతిచోదితత్వాదిత్యుక్తమ్, న త్వేతద్బహుసంమతమ్। యత్తు - బౌధాయనేన 'తస్మింస్తు ప్రాశితే దద్యాద్యదన్నం ప్రకృతం భవేత్।' ఇతి భక్షణముక్తం, తత్ తచ్ఛాఖీయానామేవేతి హేమాద్రిః। తత్రైవ యమః - 'పిత్ర్యపాణిహుతాచ్ఛేషం పితృపాత్రేషు నిక్షిపేత్। అగ్నౌకరణశేషం తు న దద్యాద్వైశ్వదేవికే॥' ఏతదగ్నిహోమేఽపి సమమ్। కర్కస్తు- సూత్రే హుతశేషం దత్త్వేత్యవిశేషాత్సర్వవిప్రేషు దద్యాదిత్యాహ। తత్రైవ వృద్ధవసిష్ఠః-'పిత్ర్యవిప్రకరే హుత్వా శేషం పాత్రేషు నిక్షిపేత్। పిణ్డేభ్యః శేషయేత్కించిన్న దద్యాద్వైశ్వదేవికే॥'

అథాపస్తమ్బానాం సూత్రే – 'ఉద్ధ్రియతామగ్నౌ చ క్రియతామిత్యామన్త్ర్యతే కామముద్ధ్రియతాం కామగ్నౌ చ క్రియతామిత్యతిసృష్ట ఉద్ధరేజుహుయాచ్చ'। నష్టాగ్నివిధురాదేవింశేషో బృహన్నారదీయే' నష్టాగ్నిర్దూరభార్యశ్చ పార్వణే సముపస్థితే। సంధాయాగ్నిం తతో హోమం కృత్వా తం విసృజేత్పునః॥' అయాశ్చేతి తత్కాలేఽగ్ని సంధాయ హుత్వా త్యజేదిత్యర్థః। ఏతదాపస్తమ్బానామేవ। పాణిహోమస్తు ఛన్దోగాదీనామ్। విశ్వప్రకాశేఽపి- 'సాగ్నిరౌపాసనేఽనగ్నిరగ్నౌ కుర్వీత లౌకికే। పాణౌ హోమం ప్రశంసన్తి న త్వాపస్తమ్బశాఖినామ్॥ స్నాతకా విధురా వా స్యుర్యది వా బ్రహ్మచారిణః। అగ్నౌకరణహోమం తు కుర్యుస్తే లౌకికేఽనలే॥ అయాశ్చాగ్నే మనోజ్యోతిరుద్బుధ్య వ్యాహృతీర్హునేత్॥' తతోఽనుజ్ఞాతోఽగ్నిన్ధనాద్యాజ్యభాగాన్తే యన్మే మాతేత్యాద్యైర్జుహుయాత్। తత్ర సప్తాన్నాహుతయః షడాజ్యస్యేతి త్రయోదశ, వ్యత్యయో వా। యథా - ' యన్మే మాతా ప్రలులోభ తన్మే రేతః పితా వృఙ్క్తాం యాస్తిష్ఠన్తి' ఇతి ద్వాభ్యామముష్మై స్వాహేతి పితుర్నామ్నా ద్వౌ హోమౌ। యన్మే పితామహీ ప్రలులోభ తన్మే రేతః పితామహో వృఙ్క్తామన్తర్దధే ఋతుభిరితి తన్నామ్నా పితామహాయ ద్వౌ। యన్మే ప్రపితామహీ

ప్రలులోభ తన్మే రేతః ప్రపితామహో వృతామన్తర్దధే ఋతుభిరితి తన్నామ్నా ప్రపితామహాయ దద్యాత్ I మాతామహేషు తూహః- 'యన్మే మాతామహీ ప్రలులోభ తన్మే రేతో మాతామహో వృఙ్క్తామ్ I అన్యం మాతామహాద్వృఙ్ధమ్ I ఇత్యాదౌ I యన్మే మాతుః పితామహీ ప్రలులోభ తన్మే రేతో మాతుః పితామహో వృఙ్క్తామ్ I అన్యం మాతుః పితామహాద్వృఙ్ధమ్ I యన్మే మాతుః ప్రపితామహీ ప్రలులోభ తన్మే రేతో మాతుః ప్రపితామహో వృఙ్క్తామ్ I అన్యం మాతుః ప్రపితామహాద్వృఙ్ధమ్ I సర్వత్రాప్యముష్యా ఇత్యత్ర జేన్తం తత్తన్నామ యోజ్యమ్ I తద్ గృహ్యసంగ్రహే- 'యోజ్యః పిత్రాదిశబ్దానాం స్థానే మాతామహాదికః I అన్న హోమే తథా స్పర్శే జలపిణ్డాదిదానకే॥ యన్మే మాతామహీత్యాది తత్రోదాహరణం భవేత్॥' తతో యే చేత్యేకాన్నాహుతిః I తతః స్వాహా పితృభ్య ఇత్యాద్యైరాజ్యం హుత్వా స్విష్టకృతం హుత్వా సర్వభక్ష్యం కించిదాదాయోదగుష్ణం భస్మాపోహ్య తత్ర తూష్ణీం స్వాహాకారేణ జుహోతి I పరిషేచనాన్తం స్థాలీపాకవత్ I

అయమగ్నౌకరణహోమో మాసికశ్రాద్ధ ఏవ I 'తచ్చ స్మార్తగ్న్యభావే న కార్యమ్' ఇతి కేచిత్ I కార్యమేవేతి బహవః I అత ఏవ సర్వాధానినో హోమవర్జం మాసికశ్రాద్ధముక్తం సుదర్శనభాష్యే I మహాలయే తద్వదిత్యేకే, ప్రకరణాన్తరత్వాత్ I కర్మాన్తరత్వేన స్మార్తపార్వణవత్కార్యమ్ ఇతి త్వస్మద్గురవః I ఆబ్దికాదిషు తు స్మార్తపార్వణవిధిరేవ I ఏవం మాతృవార్షికాదిషు I మాసిశ్రాద్ధవికృతావష్టకాయాం మాతృశ్రాద్ధే వైకృతహోమేన ప్రాకృతహోమబాధః I 'అన్వష్టకాసు మాతృశ్రాద్ధం న ' ఇతి భాష్యే I తత్రాపి శ్రాద్ధాన్తరవత్ క్రియమాణే తు యన్మే మాతేత్యాదౌ గుణత్వేఽపి మాతృప్రాధాన్యం వివక్షితమ్; 'మాసిశ్రాద్ధేన కల్పో వ్యాఖ్యాతః' ఇతి సూత్రాత్ I 'ఆగ్నేయ్యేవ మనోతా కార్యా' ఇతి వచనాదగ్నిశబ్దస్యైవ వైకృతదేవతాభిధాయిత్వమ్ I తేనాముష్మా ఇత్యత్ర 'అముకశర్మభ్యాం పితృభ్యామ్' ఇత్యాద్యూహః కార్యః I 'తచ్చ మాసిశ్రాద్ధం జీవత్పింత్రాదీనాం వ్యుత్క్రమమృతపిత్రాదీనాం చ కార్యమ్' ఇత్యుక్తం సుదర్శనభాష్యే I తత్ప్రకారస్తు వక్ష్యతే I మాతాపిత్రోర్ద్విత్వాదౌ తు నోహః, 'తస్మాదృచం నోహేత్' ఇతి నిషేధాత్; ప్రకృతావూహాభావాచ్చ పైత్నీం సన్న హ్యేతివత్ I ఉపదేశమతే తూహః I యథా- 'యన్మే మాతరౌ ప్రలులోభతుశ్చరత్యావననువ్రతే' ఇత్యాద్యస్మత్పితృకృతమాసిశ్రాద్ధనిర్ణయే జ్ఞేయమితి దిక్ I అన్యత్రాప్యగ్నవత్॥

అథ పరివేషణమ్ I తచ్చోపవీత్యేవాజ్యేన దేవపూర్వం 'ఆమాసుపక్వమ్' ఇతి పాత్రాణ్యుపస్తీర్య కుర్యాత్ ఇతి హేమాద్రిః I భారతే దానధర్మేఽపి - 'ఆజ్యాహుతిం వినా నైవ యత్కించిత్ పరివిష్యతే I దురాచారైశ్చ యద్భుక్తం తం భాగం రక్షసాం విదుః॥' తత్రైవ శౌనకః - 'విధినా దేవపూర్వం తు పరివేషణమాచరేత్ I' తత్రైవ ధర్మః:- 'ఫలస్యానన్తతా ప్రోక్తా స్వయం చ పరివేషణే I' తత్రైవ వాయు - భవిష్యయోః - 'భార్యయా శ్రాద్ధకాలే తు ప్రశస్తం పరివేషణమ్ I' బ్రహ్మాణ్డే'నాపవిత్రేణ నైకేన హస్తేన న వినా కుశమ్ I నాయసే నాయసేనైవ శ్రాద్ధే

తు పరివేషయేత్॥' వసిష్ఠః - 'ఆయసేన తు పాత్రేణ యదన్నం సప్రదీయతే। భోక్తా విష్ఠాసమం భుఙ్క్తే దాతా చ నరకం వ్రజేత్॥' పైఠీనసిః- 'సీసకాయసరీతిపాత్రాణ్యయజ్ఞియాని।' తత్రైవ హారీతః- 'సౌవర్ణరాజతాభ్యాం చ ఖడ్గేనౌదుమ్బరేణ వా। దత్తమక్షయ్యతాం యాతి ఫల్గుపాత్రేణ వా పునః॥' కార్ష్ణాజినిః- 'దర్వ్యా దేయం ఘృతం చాన్నం సమస్తవ్యఞ్జనాని చ। ఉదకం చైవ పక్వాన్నం నో దర్వ్యా తు కదాచన॥' యమః - 'పఙ్క్త్యాం విషమదాతుశ్చ నిష్కృతిర్నైవ విద్యతే।' పృథ్వీచన్ద్రోదయేపరాశరః- 'సర్వదా చ తిలా గ్రాహ్యాః పితృకృత్యే విశేషతః। భోజ్యపాత్రే తిలాన్ దృష్ట్వా నిరాశాః పితరో గతాః॥' చన్ద్రికాయాం వృద్ధశాతాతపః- 'హస్తదత్తాస్తు యే స్నేహా లవణవ్యఞ్జనాదయః। పితౄణాం నోపతిష్ఠన్తి భోక్తా భుఞ్జీత కిల్బిషమ్॥ (తస్మాదన్తరితం కుర్యాత్పర్ణేనాథ తృణేన వా॥) ఘృతపాత్రే విశేషో గ్రన్థాన్తరే- 'ఓదనే పరమాన్నే చ పాత్రమాసాద్య ముగ్ధధీః। ఘృతేన పూరయేత్పాత్రం తద్ఘృతం రుధిరం భవేత్॥' ఘృతాదిపాత్రాణి భూమౌ స్థాపయేన్న భోజనపాత్రే ఇతి మదనరత్నే। సంగ్రహే- 'హస్తదత్తం తు నాశ్నీయాల్లవణవ్యఞ్జనాదికమ్। అపక్వం తైలపక్వం చ హస్తేనైవ ప్రదీయతే॥

పాత్రాలమ్బనముక్తం చతుర్వింశతిమతే- 'ఉత్తానం దక్షిణం సవ్యం నీచం పాత్రాణ్యుపస్పృశేత్।' యాజ్ఞవల్క్యః :- 'దత్త్వాఽన్నం పృథివీపాత్రమితి పాత్రాభిమన్త్రణమ్। కృత్వేదం విష్ణురిత్యన్నే ద్విజా- ఙ్గుష్ఠం నివేశయేత్॥' బౌధాయనః- 'విప్రాఙ్గుష్ఠేనానఖేనానుదిశతి', 'పృథివీ తే పాత్రం ద్యౌరపిధానం బ్రాహ్మణస్య ముఖేఽమృతేఽమృతం జుహోమి బ్రాహ్మణానాం త్వా విద్యావతాం ప్రాణాపానయోర్జుహోమ్యక్షితమసి మా మే పితౄణాం క్షేష్ఠా అముత్రాముష్మింల్లోకే' ఇతి। అద్య జుహోమ్యగ్రే స్వాహాశబ్దః కాతీయసూత్రే ఉక్తః। పైత్రే స్వధాశబ్దః। అఙ్గుష్ఠే విశేషమాహ హేమాద్రౌ ధౌమ్యః- 'పరివృత్య నచాఙ్గుష్ఠం ద్విజస్యాన్నే నివేశయేత్।' తథా 'ఉత్తానేన తు హస్తేన ద్విజాఙ్గుష్ఠనివేశనమ్। యః కరోతి ద్విజో మోహాత్తద్వై రక్షాంసి భుఞ్జతే॥' తత్రైవ యమః - 'విష్ణో హవ్యం చ కవ్యం చ శ్యాద్రక్షస్వ చ క్రమాత్।' దైవే పిత్ర్యే చేత్యర్థః। తత్రైవాత్రిః - 'సంబన్ధనామగోత్రాణి ఇదమన్నం తతః స్వధా। పితృక్రమాదుదీర్యేతి స్వసత్తాం వినివర్తయేత్॥ హస్తేనాభుక్తమన్నాద్యమిదమన్నముదీరయేత్॥' అత్ర 'అన్నదానే చతుర్థీ స్యాత్' ఇత్యాదివిశేషాః పూర్వముక్తాః। అత్ర పూర్వోక్తమన్త్రాన్తే 'పురూరవార్ద్రవసంజ్ఞకా విశ్వేదేవా దేవతా ఇదమన్నం సపరికరం హవ్యమ్। అయం బ్రాహ్మణస్త్వాహవనీయార్థే దత్తం దాస్యమానం చాతృప్తేః గయేయం భూః గదాధరో భోక్తా ఇదమన్నం బ్రహ్మ సౌవర్ణపాత్రస్థమన్నమక్షయ్యవటచ్ఛాయాస్థం అముకేభ్యో విశ్వేభ్యో దేవేభ్య ఇదమన్నమమృతరూపం పరివిష్టం పరివేక్ష్యమాణం చాతృప్తేః స్వాహా నమో న మమ' ఇతి బహ్వృచపరిశిష్ట- హేమాద్ర్యాద్యనుమతః ప్రయోగః। ఏవం పిత్ర్యే అముకగోత్రవసురూపాది తత్తన్నామ జ్ఞేయమ్। తతో 'యే దేవాసః' ఇతి దైవే, 'యే చేహ పితరః' ఇతి పిత్ర్యే కేచిజ్జపన్తి।

తతోఽచ్ఛిద్రం వాచయేత్। తత్రైవ ప్రచేతాః : - 'ఆపోశనకరే విప్రే సంకల్పాచ్ఛిద్రభాషణాత్। నిరాశాః పితరో యాన్తి దేవైః సహ న సంశయః॥' పారస్కరః- 'సంకల్ప్య పితృదేవేభ్యః సావిత్రీమధుమజ్జపః। శ్రాద్ధం నివేద్యాపోశనం జుషప్రైషోఽథ భోజనమ్॥' నివేద్యేతి బ్రహ్మార్పణం కృత్వేత్యర్థః। అత ఏవ బృహన్నారదీయేఽన్నత్యాగముక్త్వోక్తమ్- 'దత్తం హవిశ్చ తత్కర్మ విష్ణవే వై సమర్పయేత్।' ఇతి। యత్తు - కృత్యరత్నే కార్ష్ణాజినిః 'అపసవ్యేన కర్తవ్యం పితృకృత్యమశేషతః। అన్నదానాదృతే సర్వమేవం మాతామహేష్వపి॥' ఇతి, తదప్యేతత్పరమ్। తత్ర 'బ్రహ్మార్పణం బ్రహ్మ హవిః', 'హరిర్దాతా హరిర్భోక్తా', 'చతుర్భిశ్చ చతుర్భిశ్చ' ఇతి కేచిత్ పఠన్తి। ధర్మప్రదీపే- 'తతోఽన్నం పితృదేవేభ్యః సంకల్ప్య చ యథావిధి। దత్తం యద్దాస్యమానం చ ఆతృప్తేర్న మమేతి చ॥' తథా 'శ్రాద్ధీయాన్నస్య సంకల్పే భూమావేవ ప్రదీయతే। హస్తేషు దీయమానం తు పితౄణాం నోపతిష్ఠతే॥ వైశ్వదేవస్య వామే తు పితృపాత్రస్య దక్షిణే। సంకల్పోదకదానం స్యాన్నిత్యశ్రాద్ధే యథారుచి॥' ప్రచేతా :- 'ఆపోశనం ప్రదాయాథ సావిత్రీం త్రిర్జపేదథ। మధువాతా ఇతి తృచం మధ్విత్యేతత్త్రికం తథా॥ మితాక్షరాయాం పారస్కరః-'సంకల్ప్య పితృదేవేభ్యః సావిత్రీమధుమజ్జపః। శ్రాద్ధం నివేద్యాపోశనం జుషప్రైషోఽథ భోజనమ్॥ గాయత్రీం త్రిఃసకృద్వాపి జపేద్వ్యాహృతిపూర్వికామ్। మధువాతా ఇతి తృచం మధ్విత్యేతత్త్రికం తథా॥' యాజ్ఞవల్క్యః 'సవ్యాహృతిం చ గాయత్రీం మధువాతా ఇతి త్ర్యృచమ్। జప్త్వా యథాసుఖం వాచ్యం భుఞ్జీరంస్తేఽపి వాగ్యతాః॥' యథాసుఖం జుషధ్వమితి వాచ్యమ్। అత్రిః - 'అసంకల్పితమన్నాద్యం పాణిభ్యాం యద్యుపస్పృశేత్। అభోజ్యం తద్భవేదన్నం పితౄణాం నోపతిష్ఠతే॥ అన్నం దత్తం న గృహ్ణీయాద్యావత్తోయం న సంపిబేత్॥' ఆపోశనే విశేషమాహ స్మృతిసముచ్చయే- 'ఆపోశనం వామభాగే సురాపానసమం భవేత్ దక్షభాగే తు యః కుర్యాత్సోమపానసమం భవేత్॥' తథా 'పునరాపూర్యాపోశనం సురాపానసమం భవేత్। హేమాద్రావత్రిః - 'దత్తే వాప్యథవాఽదత్తే భూమౌ యో నిక్షిపేద్బలిమ్। తదన్నం నిష్ఫలం యాతి నిరాశైః పితృభిర్గతైః॥' కేచిదాజ్యేన కుర్వన్తి, - తన్న; 'పాయసేన తథాజ్యేన మాషాన్నేన తథైవ చన కుర్యాద్బలిదానం తు ఓదనేన ప్రకల్పయేత్॥' ఇతి స్మృతిసారే నిషేధాత్। శఙ్ఖః - 'శ్రాద్ధే నియుక్తాన్ భుఞ్జానాన్న పృచ్ఛేల్లవణాది తు। ఉచ్ఛిష్టాః పితరో యాన్తి పృచ్ఛతో నాత్ర సంశయః॥'

కాత్యాయనః- 'అశ్నత్సు జపేత్సవ్యాహృతికాం గాయత్రీం సకృత్త్రిర్వా రాక్షోఘ్నీః పౌరుషం సూక్తమప్రతిరథమ్' ఇతి। అభిశ్రవణీయ- హేమాద్రౌ సౌరపురాణే - 'ఇన్ద్రం చ పౌరుషం సూక్తం శ్రావయే బ్రాహ్మణాంస్తతః।' మాత్స్య- పాద్మయోః- మన్త్రాః। 'బ్రహ్మవిష్ణ్వర్కరుద్రాణాం స్తోత్రాణి వివిధాని చ। ఇన్ద్రేశసోమసూక్తాని పావమానీశ్చ శక్తితః॥ మణ్డలం బ్రాహ్మణం తద్వత్ ప్రీతికారి చ యత్పునః। అభావే సర్వవిద్యానాం గాయత్రీజపమాచరేత్॥' పృథ్వీచన్ద్రోదయే బ్రాహ్మే'వీణాం వంశధ్వనిం చాథ విప్రేభ్యః సంనివేదయేత్। జపేచ్చ పౌరుషం సూక్తం

నాచికేతత్రయం తథా॥ త్రిమధు త్రిసుపర్ణం చ పావమానీర్యజూంషి చ॥' హేమాద్రావత్రిః - 'హుంకారేణాపి యో బ్రూయాద్ధస్తాద్వాపి వదేద్గుణాన్। భూతలాచ్చోద్ధరేత్పాత్రం ముఞ్చేద్ధస్తేన వా పిబేత్॥ ప్రౌఢపాదో బహిఃకచ్ఛో బహిర్జానుకరోఽపి వా। అఙ్గుష్ఠేన వినాశ్నాతి ముఖశబ్దేన వా పునః॥ పీతావశిష్టతోయాని పునరుద్ధృత్య వా పిబేత్। ఖాదితార్ధాత్ పునః ఖాదేన్మోదకాని ఫలాని చ॥ ముఖేన వా ధమేదన్నం నిష్ఠీవేద్భాజనేఽపి వా। ఇత్థమశ్నన్ ద్విజః శ్రాద్ధం హత్వా గచ్ఛత్యధోగతిమ్॥' జాబాలి:- 'ఇష్టముష్ణం హవిష్యం చ దద్యాదన్నం శనైః శనైః।' వృద్ధశాతాతపః- 'అపేక్షితం యాచితవ్యం శ్రాద్ధార్థముపకల్పితమ్। న యాచతే ద్విజో మూఢః స భవేత్ పితృఘాతకః॥' యత్తు - యమః 'శ్రాద్ధే ద్విజో నైవ దద్యాన్న యాచేన్నైవ దాపయేత్।' ఇతి, తద్దత్తసంపాదితవస్తువిషయమితి హేమాద్రిః। హారీత: - 'ఊర్ధ్వపాణిశ్చ విహసన్ సక్రోధో విస్మయాన్వితః। భుగ్నపృష్ఠశ్చ యద్భుఙ్క్తే న తత్ ప్రీణాతి వై పితౄన్॥' ప్రచేతా: - 'న స్పృశేద్వామహస్తేన భుఞ్జానోఽన్నం కదాచన। న పాదౌ న శిరో బస్తిం న పదా భాజనం స్పృశేత్॥' శఙ్ఖః - 'శ్రాద్ధపఙ్క్తౌ తు భుఞ్జానో బ్రాహ్మణో బ్రాహ్మణం స్పృశేత్। తదన్నమత్యజన్ భుక్త్వా గాయత్ర్యష్టశతం జపేత్॥' ఉశనా:- 'భోజనం తు న నిఃశేషం కుర్యాత్ ప్రాజ్ఞః కథంచన। అన్యత్ర దధ్నః క్షీరాద్వా క్షౌద్రాత్సక్తుభ్య ఏవ చ॥' బ్రాహ్మే 'న చాశ్రు పాతయేజ్జాతు న శుష్కాం గిరమీరయేత్। న చోద్వీక్షేత భుఞ్జానాన్న చ కుర్వీత మత్సరమ్॥' యమః - 'స్వాధ్యాయం శ్రావయేత్సమ్యగ్ధర్మశాస్త్రాణి చైవ హి॥' ప్రచేతాః - 'భుఞ్జానేషు తు విప్రేషు ఋగ్యజుఃసామలక్షణమ్। జపేదభిముఖో భూత్వా పిత్ర్యం చైవ విశేషతః॥ యజూంషి చైవ రుద్రం చ రాక్షోఘ్నీఋచ ఏవ చ।' రాక్షోఘ్నీః- కృణుష్వ రక్షోహణమిత్యాద్యాః। తత్రైవ నిగమ: - 'భుజత్సు జపేత్ పావమానీరుదీరతాంమధ్వన్నవతీశ్చ॥' అన్నవత్యః పితుంనుస్తోషమితి। పృథ్వీచన్ద్రోదయే భరద్వాజ: - 'భుఞ్జానేషు తు విప్రేషు ప్రమాదాత్స్రవతే గుదమ్। పాదకృచ్ఛ్రం తతః కృత్వా అన్యం విప్రం నియోజయేత్॥' క్షణపాద్యాది దత్త్వేత్యర్థః।

విప్రవమనే తత్రైవ దక్ష:- 'నిమన్త్రితస్తు యః శ్రాద్ధే భోజనే ముఖనిఃసృతే। తదైవ హోమం కుర్వీత స్వాగ్నౌ విప్రః సమాహితః॥ ప్రాణాదిపఞ్చభిర్మన్త్రైర్యావద్ద్వాత్రింశసంఖ్యయా। బ్రాహ్మణస్తు తతః కృత్వా ఘృతప్రాశనమాచరేత్॥' ఋగ్విధానే తు - 'ఇన్ద్రాయసామసూక్తేన శ్రాద్ధవిఘ్నో యదా భవేత్।అగ్న్యాదిభిర్భోజనేన శ్రాద్ధం సంపూర్ణమేవ హి॥' ఇత్యుక్తమ్। అగ్న్యాదిభిరితి లౌకికాగ్నిస్థాపనచరునిర్వాపాద్యాజ్యభాగాన్తే పితౄనామగోత్రపూర్వమగ్నౌ పితౄనావాహ్య సంపూజ్యాన్నత్యాగం కృత్వా ప్రాణాదిభిర్ద్వాత్రింశదాహుతీర్హునేదిత్యర్థః। భోజనేన–పునఃశ్రాద్ధేన। తేన హోమః పునః శ్రాద్ధం చేతి పక్షద్వయముక్తమ్। సూక్తజపస్తూభయానుగతః। స్మృతిసంగ్రహే- 'ప్రాధాన్యం పిణ్డదానస్య భోజనస్య తదఙ్గతా। అతో భుక్తిక్రియాహానౌ శ్రాద్ధావృత్తిం న మన్వతే॥ 'పిణ్డదానోత్తరం వాన్తౌ హోమ ఏవ నావృత్తిః, పిణ్డదానాత్ ప్రాగ్వాన్తౌ తద్దినే ఉపవాసం కృత్వా పరేద్యుః పునః శ్రాద్ధం కార్యమిత్యర్థః। తత్రైవ 'శ్రాద్ధపఙ్క్తౌ తు భుఞ్జానో బ్రాహ్మణో వమతే యది। లౌకికాగ్నిం ప్రతిష్ఠాప్య అర్చయేచ్చ

హుతాశనమ్॥' తథా- 'ఏక ఏవ యదా విప్రో భోజనే ఛర్దితో యది। తదైవాగ్నిం సమాధాయ హోమం కుర్యాద్యథావిధి॥' ద్వితీయపక్షే ఋగ్విధానే- 'భోజనోపక్రమాదూర్ధ్వ ప్రక్రమాత్ పూర్వతో యది। శ్రాద్ధవిఘ్నే పునః కార్య జపహోమౌ న తృప్తిదౌ॥' స్మృతిసంగ్రహే - 'అకృతే పిణ్డదానే తు భుఞ్జానో బ్రాహ్మణో వమేత్। పునఃపాకాత్తు కర్తవ్యం పిణ్డదానం యథావిధి॥' పిణ్డదానం = శ్రాద్ధమ్ ; 'అకృతే పిణ్డదానే తు పితా యది వమేత్తదా। పునః పాకం ప్రకుర్వీత శ్రాద్ధం కుర్యాద్యథావిధి॥' ఇతి తత్రైవోక్తేః। తథా—'పిత్రర్థానాం త్రయాణాం చ పితా చ వమతే యది। తద్దినే చోపవాసః స్యాత్పునః శ్రాద్ధం పరేఽహని॥ వమనే వా విరేకే వా తద్దినం పరివర్జయేత్॥ - ఏషు వచనేషు మూలం చిన్త్యమ్। ఇదం మాసికాబ్దికవిషయమ్। దర్శాదౌ తు వాన్తావామేన తదైవ కార్యమ్; 'శ్రాద్ధవిఘ్నే ద్విజాతీనామామశ్రాద్ధం ప్రకీర్తితమ్। అమావాస్యాదినియతం మాససంవత్సరాదృతే॥" ఇతి మరీచిస్మృతేః। శ్రాద్ధే పిణ్డదానమేవ ప్రధానమితి కర్కాచార్యా:। తన్మతే దక్షోక్తో హోమ ఏవ నావృత్తిః। విప్రభోజనమితి మేధాతిథి:। భోజనపిణ్డదానాగ్నౌకరణానీతి కపర్ది- ధూర్తస్వామి-హేమాద్ర్యాదయః। తన్మతే పూర్వోక్తో నిర్ణయః। అన్నత్యాగమాత్రం ప్రధానమ్। భోజనం తు ప్రతిపత్తిరూపమఙ్గమ్। అతో వాన్తౌ తద్దానేఽపి నావృత్తిరితి గౌడ - మైథిలాదయః, తన్న; శ్రాద్ధస్య యాగదానోభయరూపత్వాత్సంపూర్ణదానాభావాత్ భోజనస్యాఙ్గత్వేఽపి సోమవమనే ఇవ నైమిత్తికవిధానమితి యుక్తం ప్రతీమః।

అత్రేదం తత్త్వమ్ - వైశ్వదేవికస్య వమనే హోమ ఏవ, నావృత్తిః; అఙ్గత్వాత్। తచ్చ రక్షార్థత్వాత్ 'ఇష్టిశ్రాద్ధే క్రతుదక్షౌ' ఇత్యాదిస్మృతేశ్చ। తత్ర జయాన్ జుహుయాదితివత్। పితామహాదేరపి తథా। పితేత్యుక్తేరితి కేచిత్। తస్యాపి ప్రధానత్వాత్పితృవదితి తు యుక్తమ్। సపిణ్డీకరణాదౌ వార్షికవత్। 'సపిణ్డీకరణాదీని యాని శ్రాద్ధాని షోడశ। తత్ర పిణ్డప్రధానత్వం ప్రేతత్వవినివర్తకమ్॥' ఇతి స్మృతేః। మహాకోద్దిష్టాదౌ తూభయప్రాధాన్యాదావృత్తిరేవ, 'ఏక ఏవ ద్విజో

భోజ్యః పిణ్డోఽప్యేకో విధీయతే।' ఇతి స్మృతేః। వృద్ధిసంకల్పనిత్యశ్రాద్ధాదౌ తు భోజనప్రాధాన్యాద్వాన్తావావృత్తిరేవ; 'వృద్ధిశ్రాద్ధే వికల్పేన పిణ్డదానం బుధైః స్మృతమ్। నిత్యశ్రాద్ధమదైవం స్యాత్పిణ్డదానవివర్జితమ్॥' ఇతి స్మృతేః, 'భుక్తిక్రియాయాః ప్రాధాన్యం శ్రాద్ధే సంకల్పసంజ్ఞకే। తత్రైవ పిత్ర్యవిప్రస్య తూపఘాతే పునః క్రియా॥' ఇతి సంగ్రహోక్తేశ్చ। మఘాదావప్యేవమ్। తీర్థమహాలయాదౌ దర్శవదిత్యాశార్కాద్యాలోచనేన ప్రతీమః।

ఆశ్వలాయన: - 'తృప్తాన్ జ్ఞాత్వా మధుమతీః శ్రావయేదక్షన్నమీమదన్తేతి చ సంపన్నమితి పృష్ట్వా యద్యదన్నముపభుక్తం తత్తత్స్థాలీపాకేన సహ పిణ్డార్థముద్ధృత్య శేషం నివేదయేదభిమతేఽనుమతే వా' ఇతి। అత్ర గాయత్రీ మధ్వితి త్రికజపోఽపి జ్ఞేయః;

'తృప్తాన్బుధ్వాఽన్నమాదాయ సతిలం పూర్వవజ్జపేత్।' ఇతి ప్రచేతసోక్తేః। వ్యాస:- 'తృప్తాః స్థేతి తు పృష్టాస్తే బ్రూయుస్తృప్తాః స్మ ఇత్యథ। అభిమతే విప్రైః స్వీకర్తుమిష్టే।' శౌనకోఽపి - 'అన్నశేషైశ్చ కిం కార్యమితి పృచ్ఛేత తాంస్తతః। తే ఇష్టైః సహ భోక్తవ్యమితి ప్రత్యుక్తిపూర్వకమ్॥ పరేద్యుః సకలం తస్మై స్వీకుర్యుర్వా యథారుచి॥' శ్రాద్ధవిశేషే ప్రశ్నభేదమాహ హేమాద్రౌ విష్ణు:- 'పిత్ర్యే స్వదితమితి, గోష్ఠ్యాం సుశ్రుతం సంపన్నమితి, అభ్యుదయే దైవే రోచతే ఇతి, ఆయుష్యమితి స్వైరిషు'। స్వైరమ్ = ఇచ్ఛాశ్రాద్ధమ్।

యాజ్ఞవల్క్యః - 'అన్నమాదాయ తృప్తాః స్థ శేషం చైవానుమాన్య చ। తదన్నం ప్రకిరేద్భూమౌ దద్యాదాపః సకృత్సకృత్॥' ఇదం చాత్ర వికిరదానమన్యశాఖినామ్। ఆశ్వలాయనానాం తు పిణ్డాన్త ఏవ సూత్రకృతోక్తమ్। కాత్యాయనస్తు వికిరోత్తరం గాయత్ర్యాదిజపం తృప్తిప్రశ్నం చాహ। హేమాద్రౌ దేవల:- 'తతః సర్వాశనం పాత్రే గృహీత్వా వివిధం బుధః। తేషాముచ్ఛేషణస్థానే వికిరం భువి నిక్షిపేత్'। మాధవీయే ప్రచేతా: - సార్వవర్ణికమాదాయ యే అగ్నీతి భువి క్షిపేత్।' స చ కుశే కార్య:; 'దర్భేషు వికిరశ్చ యః' ఇత్యుక్తేః। మన్త్రః - కాతీయ:; 'అగ్నిదగ్ధాశ్చ యే జీవా యేఽప్యదగ్ధాః కులే మమ। భూమౌ దత్తేన తృప్యన్తు తృప్తా యాన్తు పరాం గతిమ్॥' ఇతి। అన్యే తు- 'అసోమపాశ్చ యే దేవా యజ్ఞభాగవివర్జితాః। తేషామన్నం ప్రదాస్యామి వికిరం వైశ్వదేవికమ్॥" ఇతి హేమాద్రౌ గోభిలోక్తేన దైవే, 'అసంస్కృతప్రమీతా యే త్యాగిన్యో యాః కులస్త్రియః। దాస్యామి తేభ్యో వికిరమన్నం తాభ్యశ్చ పైతృకమ్॥' ఇత్యగ్నిపురాణోక్తేన పిత్ర్యేఽన్నం వికీర్య, 'యే అగ్నిదగ్ధాః' ఇత్యుచ్ఛిష్టపిణ్డం కుశోపరి పృథగ్దద్యాదిత్యాహుః। పృథ్వీచన్ద్రోదయేఽప్యేవమ్। బ్రాహ్మే-'తతః ప్రక్షాల్య హస్తౌ చ ద్విరాచమ్య హరిం స్మరేత్।' మాధవీయే గౌతమః - వికిరముచ్ఛిష్టైః ప్రతిపాదయేత్।' హేమాద్రౌ వ్యాసః- 'ఉచ్ఛిష్టైరేవ వికిరం సదైవ ప్రతిపాదయేత్॥' భృగుః - 'పిణ్డవత్ప్రతిపత్తిః స్యాద్వికిరస్యేతి తౌల్వలిః।' శ్రాద్ధకారికాయామ్- 'యజమానస్య దాసాదీనుద్దిశ్య ద్విజసత్తమ। తస్మాదన్నం త్యజేద్భూమౌ వామభాగేషు పైతృకే॥' మనుః- 'ఉచ్ఛేషణం భూమిగతమజిహ్మస్యాశఠస్య చ। దాసవర్గస్య తత్పిత్ర్యే భాగధేయం ప్రచక్షతే॥'

విష్ణుః-'ఉదఙ్ముఖేష్వాచమనమాదౌ దద్యాత్, తతః ప్రాఙ్ముఖేషు'। పిత్ర్యే దైవే చేత్యర్థః। శాతాతపః- 'విశ్వేదేవనివిష్టానాం చరమం హస్తధావనమ్।' హేమాద్రౌ వారాహే- 'హస్తం ప్రక్షాల్య యశ్చాపః పిబేద్భుక్త్వా ద్విజః సదా। తదన్నమసురైర్భుక్తం నిరాశాః పితరో గతాః॥' మరీచిః- 'హస్తం ప్రక్షాల్య గణ్డూషం యః పివేదవిచక్షణః। ఆసురం తద్భవేచ్ఛ్రాద్ధం పితౄణాం నోపతిష్ఠతే।' తత్రైవ సంగ్రహే-'పవిత్రగ్రన్థిముత్సృజ్య మణ్డలే భువి నిక్షిపేత్। హస్తాదీన్ క్షాలయేద్విద్వాఞ్ఛరావాదౌ తు కుత్రచిత్॥' వ్యాస:- 'తామ్బూలోద్గిరణం చైవ గణ్డూషోద్గిరణం

తథా। కాంస్యపాత్రే తథా తామ్రే న కుర్వీత కదాచన॥ ఉష్ణోదకైర్ధాన్యచూర్ణైః కరౌ శ్మశ్రూణి శోధయేత్॥'

అథ పిణ్డదానమ్। తచ్చార్చనోత్తరమగ్నౌకరణోత్తరం భోజనోత్తరం వికిరోత్తరం స్వధావాచనోత్తరం విప్రవిసర్జనోత్తరం వేతి హేమాద్రౌ స్మృతిషు పక్షా ఉక్తాః। తేషాం శాఖాభేదేన వ్యవస్థా। 'ప్రేతశ్రాద్ధేషు పూర్వమన్యేషు భోజనోత్తరమ్' ఇతి చన్ద్రికా-మాధవౌ। సర్వత్ర భోజనోత్తరమితి బహవః। ఆశ్వలాయనః- 'భుక్తవత్స్వనాచాన్తేషు పిణ్డాన్నిదధ్యాదాచాన్తేష్వేకే' భుక్తవత్స్వితి పూర్వనిషేధార్థమ్। సాగ్నిరతిప్రణీతసమీపే। అనగ్నిర్ద్విజసమీపే। హేమాద్రౌ జాతూకర్ణ్యః-

---

అత్రైవం వ్యవస్థా పిణ్డపితృయజ్ఞేన వ్యతిషఙ్గపక్షే, సాగ్నేరపి వ్యతిషఙ్గాసత్త్వే ఏవైతదితి జ్ఞేయమ్। 'హుత్వైవమగ్నిం పిణ్డానాం సంనిధౌ తదనన్తరమ్। పక్వాన్నేన బలిం తేభ్యః పిణ్డేభ్యో దాపయేద్ బుధః॥' ఇతి దేవలేన పిణ్డసమీప ఏవ హోమవిధానాదగ్నిసమీపే పిణ్డదానం విహితమ్। నిరగ్నికస్య తు విప్రసమీప ఏవేతి భావః।

'వ్యామమాత్రం సముత్సృజ్య పిణ్డాంస్తత్ర ప్రదాపయేత్।' ప్రసారితభుజాన్తరం = వ్యామః। సంకటే తు వ్యాసః -'అరత్రిమాత్రముత్సృజ్య' ఇతి। యత్తు-తత్రైవ 'సికతాభిర్మృదా వాపి వేదీ దక్షిణనిమ్నగా।' ఇతి, - తదన్యశాఖిపరమ్। దేవల:- 'తతస్తైరభ్యనుజ్ఞాతో దక్షిణాం దిశమేత్య చ।' చన్ద్రికాయామ్ - 'పిణ్డనిర్వపణం కార్యం కుశాభావే విచక్షణైః। కాశేషు రాజదూర్వాసు పవిత్రే పరమే హితే॥' ఆశ్వలాయన: - 'స్ఫ్యేన రేఖాముల్లిఖేత్', 'అపహతా అసురా రక్షాంసి వేదిషదః' ఇతి, తామభ్యుక్ష్య సకృదాచ్ఛిన్నైర్దర్భైరవస్తీర్య ప్రాచీనావీతీ రేఖాం త్రిరుదకేనోపనయేచ్ఛున్ధన్తాం పితరః, శున్ధన్తాం పితామహాః, శున్ధన్తాం ప్రపితామహా ఇతి తస్యాం పిణ్డాన్నిపృణీయాత్పరాచీనపాణిః 'పిత్రే పితామహాయ ప్రపితామహాయైతత్తేఽసౌ యే చ త్వామత్రాను' ఇతి। హేమాద్రౌ పారస్కరః - 'కరాభ్యాముల్లిఖేత్ స్ఫ్యేన కుశైర్వాపి మహీం ద్విజః।' బహ్వృచానాం కరేణైవ లేఖా చాగ్నేయ్యభిముఖేతి వృత్తిః। 'దక్షిణాప్రాచీం వేదిముద్ధృత్య' ఇత్యాపస్తమ్బోక్తేశ్చ। దేవల: - 'ఆవాహయిత్వా దర్భాగ్రైస్తేషాం స్థానాని కల్పయేత్। తేష్వాసీనేషు పాత్రేణ ప్రయచ్ఛేత్సతిలోదకమ్॥' పరాచీనేన=నిమ్నపితృతీర్థేన।

వాయవీయే- 'మధుసర్పిస్తిలయుతాంస్త్రీన్పిణ్డాన్నిర్వపేద్బుధః।' త్రిస్థలీసేతౌ - 'తిలమన్నం చ పానీయం ధూపం దీపం పయస్తథా। మధు సర్పిః ఖణ్డయుక్తం పిణ్డమష్టాఙ్గముచ్యతే॥' యాజ్ఞవల్క్యః- 'సర్వమన్నముపాదాయ సతిలం దక్షిణాముఖః। ఉచ్ఛిష్టసన్నిధౌ పిణ్డాన్ దద్యాద్వై పితృయజ్ఞవత్॥' కేచిత్ - పిణ్డేషు మాషాన్ వర్జయన్తి; 'మాషా: శ్రాద్ధేషు వై గ్రాహ్యా వర్జ్యాశ్చైవాగ్నిపిణ్డయోః। బ్రాహ్మణేషు యథా మద్యం తథా మాషోఽగ్నిపిణ్డయోః॥' ఇతి స్మృతిసారాత్, 'భాషాన్ సర్వత్ర వై దద్యాత్ పిణ్డేఽగ్నౌ చ వివర్జయేత్' ఇతి స్మృతేశ్చ। - అత్ర మూలం చిన్త్యమ్। హేమాద్రావపి 'సర్వ'శబ్దస్య ప్రకృతార్థత్వాత్సర్వాన్నగ్రహణముక్తమ్। 'అత్ర శేషమన్నమనుజ్ఞాప్య సర్వమేకత్రోద్ధృత్యోచ్ఛిష్టసమీపే దర్భేషు త్రీంస్త్రీన్ పిణ్డాన్ దద్యాత్' ఇతి గోభిలసూత్రే। 'సర్వస్మాత్ప్రకృతాదన్నాత్ పిణ్డాన్మధుతిలాన్వితాన్।' ఇతి చ శేషనియమాత్తదభావే పిణ్డనివృత్తిః ప్రాప్నోతీతి మైథిల-వాచస్పతీ, తన్న; తుషోపవాపవత్ పరప్రయుక్తద్రవ్యవత్త్వేఽప్యర్థకర్మత్వాద్గుణానురోధేన ప్రధానత్యాగాచ్చ శేషలోపేఽపి ద్రవ్యాన్తరేణ కార్యమ్। అతో నేయం ప్రతిపత్తిః, కింతు ప్రధానమిత్యుక్తం ప్రాక్। అన్యథా సపిణ్డీకరణాదౌ సంయోజనాదేః ప్రధానస్య లోపాపత్తేరితి దిక్॥

అథ పిణ్డప్రమాణమ్। హేమాద్రావఙ్గిరాః 'కపిత్థబిల్వమాత్రాన్ వా పిణ్డాన్ దద్యాద్విధానతః। కుక్కుటాణ్డప్రమాణాన్ వాఽఽమలకైర్బదరైః సమాన్॥' ఇతి। తత్రైవ ధూమ్రః - 'కపిత్థస్య ప్రమాణేన పిణ్డాన్ దద్యాత్సమాహితః। తత్సమం వికిరం దద్యాత్ పిణ్డాన్తే తు షడఙ్గులే॥ అన్త్యేష్టిపద్ధతౌ భట్టాస్తు - 'ఏకోద్దిష్టే సపిణ్డే తు కపిత్థం తు విధీయతే। నారికేలప్రమాణం తు ప్రత్యబ్దే మాసికే తథా॥ తీర్థే దర్శే చ సంప్రాప్తే కుక్కుటాణ్డప్రమాణతః। మహాలయే గయాశ్రాద్ధే కుర్యాదామలకోపమమ్॥' ఇత్యాహుః। కలికాయామాచార్య: - 'యత్ర స్యుర్బహవః పిణ్డాస్తత్ర

యథా 'పురోడాశకపాలేన తుషానుపవపతి', 'కపాలేషు శ్రపయతి' ఇతి చ శ్రుతమ్, తత్ర పురోడాశశ్రపణవత్ తుషోపవాపోఽపి కపాలస్య ప్రయోజకః స్యాత్ తృతీయాదర్శనాత్ ఇతి ప్రాప్తే, పురోడాశార్థం కపాలమితి వ్యుత్పత్త్యా పురోడాశప్రయుక్తం కపాలం తుషోపవాపే చోద్యతే, న చ ప్రయుక్తే పునః ప్రయుక్తిః సంభవతి, ఇతి పరప్రయుక్తత్వాత్తుషోపవాపే కపాళం ప్రయోజకమితి కపాలలోపే ద్రవ్యాన్తరేణ తుషోపవాపః కార్యః, తద్వదితి భావః।

నిం సిం౦ ४౧

బిల్వఫలోపమాః। యత్ర చైకో భవేత్పిణ్డస్తత్ర ఖర్జూరసన్నిభః॥ ప్రేతపిణ్డస్తు దైర్ఘ్యేణ ద్వాదశాఙ్గుల ఉచ్యతే॥' ఇతి। వాయవీయే–'పత్నీ పిణ్డాంస్తు మృద్గీయాత్ త్రివర్గస్య సహాయినీ॥' హేమాద్రౌ లౌగాక్షిః–'మహాలయే గయాయాం చ ప్రేతశ్రాద్ధే దశాహికే। పిణ్డశబ్దప్రయోగః స్యాదన్నమన్యత్ర కీర్తయేత్॥' శాట్యాయనిః – 'అసావేతత్త ఇత్యుక్త్వా తదన్తే చ స్వధా నమః।' అసావిత్యత్ర సంబన్ధరూపగోత్రాది- విశిష్టం పిత్రాదినామ సంబుద్ధ్యన్తముక్త్వా పునశ్చతుర్థ్యన్తం తదన్తేఽయం పిణ్డ ఇదమన్నం వా స్వధా నమో న మమేతి వదేదితి హేమాద్రిః। పిత్రాదీనామజ్ఞానే త్వాపస్తమ్బః– 'యది నామాని న విన్ద్యాత్స్వధా పితృభ్యః పృథివీషద్భ్య ఇతి ప్రథమం పిణ్డం దద్యాత్, స్వధాపితృభ్యోఽన్తరిక్షసద్భ్య ఇతి ద్వితీయమ్, స్వధాపితృభ్యో దివిషద్భ్య ఇతి తృతీయమ్। ఏవం మాతామహేషు మాతృషు చ।' బహ్వృచానాం తూక్తం ప్రాక్। కలికాయాం స్మృతిః–'యావదేవోచ్ఛ్రరేన్మన్త్రం తావత్ప్రాణం నిరోధయేత్।' యేషాం తు గృహ్యోక్తే దర్శే మాతుః శ్రాద్ధం పృథగుక్తం తేషాం పితృభ్యః పశ్చిమే మాతృభ్యస్తత్పశ్చిమే మాతామహేభ్యః పిణ్డాది దేయమితి సాంఖ్యాయనః। అస్మిన్పక్షే తత్పశ్చిమే మాతామహీభ్యోఽపి దద్యాదితి హేమాద్రి:। 'పూర్వాసు పితృభ్యో దద్యాదపరాసు స్త్రీభ్యః' ఇతి సూత్రాచ్చ। ఏవం యత్ర తీర్థమహాలయాదౌ 'కేచిదిచ్ఛన్తి నారీణాం పృథక్శ్రాద్ధం మహర్షయః।' ఇతి చతుర్వింశతిమతాత్, 'పిత్రాదినవదైవత్యం తథా ద్వాదశదైవతమ్।'ఇత్యగ్నిపురాణాచ్చ మాతౄణాం పృథగుక్తమ్। యత్ర వా – ‘ఆచార్యగురుశిష్యేభ్యః సఖిజ్ఞాతిభ్య ఏవ చ। తత్పత్నీభ్యశ్చ సర్వాభ్యస్తథైవ చ జలా- ఞ్జలీన్॥ పిణ్డాంస్తేభ్యః సదా దద్యాత్పృథగ్భాద్రపదే నరః। తీర్థేషు చైవ సర్వేషు మాఘమాసే మఘాసు చ॥” ఇతి చతుర్వింశతిమతే, 'దౌహిత్రపుత్రదారాశ్చ యే కనిష్ఠాః సహోదరా:। నిఃసన్తానా మృతా యే చ తేభ్యోఽప్యత్ర ప్రదీయతే॥' ఇతి భవిష్యే ఏకోద్దిష్టాన్యుక్తాని, తత్రాపి తత్పశ్చిమే పిణ్డదానం జ్ఞేయమ్। యేషాం న పృథక్ తైః సపత్నీకాః పిత్రాదయో వాచ్యాః; ''అన్వష్టకాగయామాతృశ్రాద్ధం చైవ మృతేఽహని। ఏకోద్దిష్టం తథా ముక్త్వా స్త్రీషు నాన్యత్ పృథగ్భవేత్॥' ఇతి శఙ్ఖోక్తేశ్చ।

మనుః– 'తేషు దర్భేషు తం హస్తం నిమృజే- ల్లేపభాగినామ్।' హస్తలేపాభావేఽపి హస్తం నిమృజ్యాదేవేతి మేధాతిథిః । విష్ణుః – 'అత్ర పితరో మాదయధ్వమితి దర్భమూలే కరావఘర్షణమ్।' కలికాయాం సుమన్తుః–'ఏకోద్దిష్టేషు వర్షాసు దర్భలేపో న విద్యతే। సపిణ్డీకరణాదౌ తు లేపః సర్వత్ర శస్యతే॥' మనుః – 'ఆచమ్యోదక్ పరావృత్య త్రిరాయమ్య శనైరసూన్। షడ్ఋతూంశ్చ నమస్కుర్యాత్ పితౄనేవ చ మన్త్రవత్॥ ఉదకం నినయేచ్ఛేషం శనైః పిణ్డాన్తికే పునః॥' త్రిః ప్రాణాయామం కృత్వేతి మేధాతిథిః। అమన్త్రం ప్రాణాన్నిరుధ్యేతి కర్కాద్యాః। మన్త్రవత్ = 'వసన్తాయ నమః', ‘నమో వః పితరః' ఇత్యాద్యైః।

శేషం = పూర్వావనయనశేషమ్ l ఆశ్వలాయనః–'నిపృతాననుమన్త్రయేతాత్ర పితరో మాదయధ్వం యథాభాగమావృషాయధ్వమితి సవ్యావృదుద- జావృత్మ యథాశక్తి ప్రాణాన్నాసిత్వాఽభిపర్యావృత్త్యాఽమీమదన్త పితరో యథాభాగమావృషాయిషతేతి చరోః ప్రాణభక్షం భక్షయేన్నిత్యం నినయనమ్' ఇతి l 'నిత్య' గ్రహణం శేషాభావేఽపి కుర్యాదిత్యర్థః l శౌనకః– 'అథైషామత్ర పితర ఇత్యాద్యేనానుమన్త్రణమ్ l అమీమదన్తేత్యాద్యేన మన్త్రేణాప్యనుమన్త్ర్య తాన్ ll పిణ్డ- శిష్టచరోరన్నం కించిదాఘ్రాయ తత్త్యజేత్ l ప్రక్షాల్యాచమ్య శున్ధన్తామిత్యాద్యైరేవ పూర్వవత్ ll మన్త్రైః పిణ్డేషు పానీయం నిషిఞ్చేత్ పితృతీర్థతః ll' వ్యాఘ్రః- 'అద్భిః ప్రక్షాల్య తత్పాత్రం ప్రతిపిణ్డం తు పూర్వవత్ l కృత్వాఽవనేజనం కుర్యాత్పిణ్డపాత్రమధోముఖమ్ ll' - ఏతత్కాతీయాదీనామ్ l

ఆచార్యః - 'తతః సమ్యగ్ ద్విరాచమ్య నీవీం విస్రస్య వాగ్యతః l' ఆశ్వలాయనః- 'అసావభ్యదఙ్క్ష్వాసావఙ్క్ష్వేతి పిణ్డేష్వభ్యఞ్జనాఞ్జనే వాసో దద్యాద్దశామూర్ణాస్తుకాం వా పఞ్చాశద్వర్షతాయా ఊర్ధ్వం స్వం లోమైతద్వః పితరో వాసో మానోతోఽన్యత్ పితరో యుఙ్ధ్వమ్' l ఇతి l శ్రాద్ధచింతామణౌ బ్రాహ్మే-'ఏతద్వః పితరో వాస ఇతి జల్పన్ పృథక్ పృథక్ l అముకాముకగోత్రైతత్తుభ్యం వాసః పఠేద్బుధః ll' - ఇదం కాతీయానామ్ ; 'ఏతద్వ ఇతి సూత్రాణి ప్రతిపిణ్డమ్' ఇతి తత్సూత్రాత్ l హేమాద్రౌ బ్రాహ్మే - ' శ్రేష్ఠమోహున్త్రైకకుదమఞ్జనం నిత్యమేవ హి l తైలం కృష్ణతిలేభ్యశ్చ దద్యాదభ్యఞ్జనం హితమ్ ll' త్రైకకుదం 'సురమా' ఇతి ప్రసిద్ధమ్ l అఞ్జనప్రాథమ్యమాపస్తమ్బాదివిషయమ్ l తత్రైవ వ్యాఘ్రః–'గన్ధపుష్పాణి ధూపం చ దీపం చ వినివేదయేత్ l' దేవలః-'దక్షిణాం సర్వభోగాంశ్చ ప్రతిపిణ్డం ప్రదాపయేత్ l భక్ష్యాణ్యపూపానిక్షూంశ్చ వ్యఞ్జనాన్యశనాని చ ll' తత్రైవ శఙ్ఖః-'యత్కించిత్ పచ్యతే గేహే భక్ష్యం భోజ్యమగర్హితమ్ l అనివేద్య న భోక్తవ్యం పిణ్డమూలే కథంచన ll ఏత- త్సవ్యేనేతి కేచిత్ l యుక్తం త్వపసవ్యేన l మనుః - 'అవజిఘ్రేచ్చ తాన్ పిణ్డాన్ యథాన్యుప్తాన్ సమాహితః l' తతః 'నమో వః పితర ఇషే' ఇత్యాదినోపస్థానమ్ l మాత్స్యే- 'అథాచాన్తేషు చాచమ్య వారి దద్యాత్సకృత్సకృత్ l తిలపుష్పాక్షతాన్ పశ్చాదక్షయ్యోదకమేవ చ ll' అత్ర దైవే సవ్యం, పిత్ర్యే త్వపసవ్యమితి కర్కః l పరిభాషోక్తవచనాత్సవ్యమితి యుక్తమ్ l అత్ర 'శివా ఆపః సన్తు, సౌమనస్యమస్తు' ఇత్యాదిప్రయోగో జ్ఞేయః l మాత్స్యే- 'దత్త్వాశీః ప్రతిగృహ్ణీయాద్ద్విజేభ్యః ప్రాఙ్ముఖో బుధః l అఘోరాః పితరః సన్తు సన్త్విత్యుక్తే పునర్ద్విజైః ll గోత్రం తథా వర్ధతాం నస్తథేత్యుక్తః స తైః పునః l దాతారో నోఽభివర్ధన్తామన్నం చైవేత్యుదీరయేత్ l స్వస్తివాచనకం కుర్యాత్పిణ్డానుద్ధృత్య భక్తితః ll'

స్వస్తివాచనాత్ప్రాక్పాత్రచాలనం కార్యమ్। హేమాద్రౌ బృహస్పతిః - 'భాజనేషు చ తిష్ఠత్సు స్వస్తి కుర్వన్తి యే ద్విజాః। తదన్నమసురైర్భుక్తం నిరాశైః పితృభిర్గతైః॥' జాతూకర్ణ్యః - 'పాత్రాణి చాలయేచ్ఛ్రాద్ధే స్వయం శిష్యోఽథ వా సుతః। న స్త్రీభిర్న చ బాలేన నాసజాత్యా కథంచన॥' యాజ్ఞవల్క్యః–'స్వస్తివాచ్యం తతః కుర్యాదక్షయ్యోదకమేవ చ।' తత్రైవ వృద్ధశాతాతపః - 'పితృణాం నామగోత్రేణ కరే దేయం తిలోదకమ్। ప్రత్యేకం పితృతీర్థేన అక్షయ్యమిదమస్త్వితి॥' అత్ర షష్ఠీ ప్రాగుక్తా। తత్రైవ నాగరఖణ్డే- 'ఉత్తానమర్ఘ్యపాత్రం తు కృత్వా, దద్యాచ్చ దక్షిణామ్। హిరణ్యం దేవతానాం చ పితౄణాం రజతం తథా॥' బృహస్పతిః- 'తస్మాత్ పణం కాకిణీం వా ఫలం పుష్పమథాపి వా। ప్రదద్యాద్దక్షిణాం యజ్ఞే తయా స సఫలో భవేత్॥' అత్ర పిత్రుద్దేశేన దక్షిణాదానే అపసవ్యం విప్రోద్దేశేన సవ్యమితి మాధవః। కలికాయామాచార్యః-'దద్యాద్యజ్ఞోపవీత్యేవ తామ్బూలం దక్షిణాం తథా।' అత్రిః - 'వదేచ్చ తాంస్తతో విప్రాన్ పిత్రాదిభ్యః స్వధోచ్యతామ్।'

గోభిలః- 'అఘోరాః పితరః సన్త్విత్యుక్తే స్వధాం వాచయిష్య ఇతి పృచ్ఛతి పితృభ్యః స్వధోచ్యతామిత్యుక్తేఽస్తు స్వధేత్యుచ్యమానే ధారాం దద్యాదూర్జం వహన్తీ' ఇతి। ఆపస్తమ్బేన తు 'పుత్రాన్ పౌత్రానభితర్పయన్తీ' ఇత్యపి పరిషేచనే మన్త్ర ఉక్తః।

ఆశ్వలాయనః - 'అథైతాన్ ప్రవాహయేత్। పరేతన పితరః సోమ్యాసో గమ్భీరేభిః పథిభిః పూర్విణేభిః। విప్రవిస- దత్త్వాయాస్మభ్యం ద్రవిణేహ భద్రం రయిం చ నః సర్వవీరం నియచ్ఛత॥' ఇతి। మాత్స్యే- 'వాజే వాజే ఇతి ర్జనమ్। జపన్ కుశాగ్రేణ విసర్జయేత్। ప్రచేతాః 'స్వస్తివాచ్యం తతః కృత్వా పితృపూర్వం విసర్జయేత్।' ఆశ్వలాయనః - 'అన్నం ప్రకీర్యోపవీత్యోం స్వధోచ్యతామితి విసృజేదస్తు స్వధేతి వా। బ్రహ్మవైవర్తే- 'ఆమావాజేతి మన్త్రం తు పఠిత్వా చ ప్రదక్షిణామ్। ద్వారోపాన్తే తతః కృత్వా సంయతః ప్రవిశేద్గృహమ్॥ ప్రాఞ్జలిశ్చ తతః ప్రాహ తాన్ విప్రాన్ సత్యవాదినః। దాతారో నోఽభివర్ధన్తామన్త్రం చ న ఈతీవ హి॥ ఏవమస్త్వితి తే తం చ కథయన్తి సమాహితాః॥ ఏతన్మణ్డలదేశే కార్యమితి హేమాద్రిః। మనుః - 'దాతారో నోఽభివర్ధన్తాం వేదాః సంతతిరేవ చ। శ్రద్ధా చ నో మా వ్యగమద్బహు దేయం చ నోఽస్తు॥' ఇతి। బౌధాయనః - 'అన్నం చ నో బహు భవేదతిథీంశ్చ లభేమహి। యాచితారశ్చ నః సన్తు మా చ యాచిష్మ కంచన॥' ఇతి। అత్ర 'దాతారో వోఽభివర్ధన్తాం లభధ్వం యాచిధ్వమ్' ఇత్యాద్యూహేన పఠిత్వా విప్రైః ప్రతివచనం కార్యమితి సుదర్శనభాష్యే। 'స్వాదుషం సదః ం ' ఇతి, 'బ్రాహ్మణాసః పితరః ం ' ఇతి చ మన్త్రద్వయం పఠన్తి। శౌనకః 'బ్రాహ్మణానథ నిర్యాతాన్ పరీత్య త్రిఃప్రదక్షిణమ్। సస్త్రీకః స్వజనైః సార్ధం ప్రణమేద్రచితాఞ్జలిః। కనిష్ఠప్రథమా జ్యేష్ఠచరమాః స్యుః ప్రదక్షిణే।' హేమాద్రౌ వృహస్పతిః - 'అద్య మే సఫలం జన్మ భవత్పాదాబ్జవన్దనాత్। అద్య మే వంశజాః సర్వే యాతా

వోఽనుగ్రహాద్ధివమ్॥ పత్రశాకాదిదానేన క్లేశితా యూయమీదృశాః। తత్క్లేశజాతం చిత్తాత్తు విస్మృత్య క్షన్తుమర్హథ॥ ' ప్రచేతాః–'విసృజేద్భక్తిసంయుక్తః సీమాన్తం చాప్యనువ్రజేత్।' ఇతి।

అథ పిణ్డప్రతిపత్తిః। హేమాద్రౌ బ్రహ్మాణ్డే- 'పిణ్డమగ్నౌ సదా దద్యాద్భోగార్థీ ప్రథమం నరః। పత్న్యై పిణ్డప్రతి- ప్రజార్థీ దద్యాద్ద్వై మధ్యమం మన్త్రపూర్వకమ్॥ ఉత్తమాం గతిమన్విచ్ఛన్ గోషు నిత్యం ప్రయచ్ఛతి। ఆజ్ఞాం పత్తిః। ప్రజ్ఞాం యశః కీర్తిమప్సు పిణ్డం ప్రవేశయేత్॥ ప్రార్థయన్ దీర్ఘమాయుష్యం వాయసేభ్యః ప్రయచ్ఛతి। ఆకాశం గమయేదప్సు స్థితో వా దక్షిణాముఖః॥' ఆశ్వలాయన:- 'వీరం మే దత్త పితర ఇతి పిణ్డానాం మధ్యమం పత్నీం ప్రాశయేత్।', 'ఆధత్త పితరో గర్భం కుమారం పుష్కరస్రజమ్। యథాయమరపా అసత్' ఇతి భర్త్రా దత్తస్యాద్యేనాదానం ద్వితీయేన ప్రాశనమ్। ఆపస్తమ్బస్తు దానే మన్త్రమాహ - 'అపాం త్వోషధీనాం రసం ప్రాశయామి భూతకృతం గర్భం ధత్స్వ' ఇతి మధ్యమం పత్న్యై ప్రయచ్ఛతి' ఇతి। ప్రాశనేఽపి 'యథేహ పురుషో అసత్' ఇతి తదీయః పాఠోఽన్యేషాం తత్తచ్ఛాఖాయాం జ్ఞేయః। తత్రైవ శఙ్ఖ: - 'పత్నీ వా మధ్యమం పిణ్డమశ్నీయాదార్తవాన్వితా।' కలికాయాం ఛాగలేయః - 'ప్రాచీనావీతమాఽఽమన్త్ర్య పత్నీః పిణ్డో విభజ్యతే। ప్రతిపత్న్యస్య మన్త్రస్య కర్తవ్యావృత్తిరత్ర తు॥' మాధవీయే విష్ణుధర్మే- 'తీర్థశ్రాద్ధే సదా పిణ్డాన్ క్షిపేత్తీర్థే సమాహితః।' యాజ్ఞవల్క్యః - 'పిణ్డాంస్తు గోఽజవిప్రేభ్యో దద్యాదగ్నౌ జలేఽపి వా।' బృహస్పతిః - 'అన్యదేశగతా పత్నీ రోగిణీ గర్భిణీ తథా। తదా తం జీర్ణవృషభశ్ఛాగో వా భోక్తుమర్హతి।'

అథ పిణ్డోపఘాతే హేమాద్రౌ ప్రాయశ్చిత్తకాణ్డే దేవల:- 'శ్వసృగాలఖరై: పిణ్డః స్పృష్టో భిన్నః ప్రమాదతః। కర్తురాయుష్యనాశః స్యాత్ప్రేతస్తం నోపసర్పతి॥ జాతకర్ణ్యః పూర్వశ్లోకాన్తే - 'తద్దోషపరిహారార్థం ప్రాజాపత్యం ప్రకల్పయేత్। పునః స్నాత్వా తదా కర్తా పిణ్డం కుర్యాద్యథావిధి॥' కాకస్పర్శే తు న దోషః, పిణ్డోపఘాతం ప్రక్రమ్య - 'ధనస్య చ వినాశః స్యాత్ కాకస్పర్శాదికం వినా।' ఇతి తత్రైవ శ్లోకగౌతమోక్తేః। స్మృతిదర్పణే అత్రిః - 'మార్జారమూషకస్పర్శే పిణ్డే చ ద్విదలీకృతే। పునః పిణ్డాః ప్రదాతవ్యాస్తేన పాకేన తత్క్షణాత్॥' బౌధాయనః – 'శ్వచాణ్డాలాదిభిః స్పృష్టః పిణ్డో యద్యుపహన్యతే। ప్రాజాపత్యం చరిత్వాఽథ పునః పిణ్డం సమాచరేత్॥' బోపదేవోఽధ్యేవమాహ - అథ దినాన్తరే తు ప్రాజాపత్యమాత్రమ్ ; శేషప్రతిపత్తిత్వేన పిణ్డావృత్తౌ మానాభావాదితి మైథిలా:,- తన్న, సపిణ్డీకరణాదౌ శేషనాశే సంయోజనాదిలోపాపత్తేః। తేన వచనాద్వమన ఇవాత్రాపి తన్మాత్రపిణ్డదానావృత్తిః। అత ఏవ 'న చ నక్తం శ్రాద్ధం కుర్వీతారబ్ధే చాఽఽభోజనసమాపనాత్।' ఇత్యాపస్తమ్బసూత్రమ్। రాత్రౌ భోజనమాత్రం పూర్వేద్యుః కార్యమ్। శ్రాద్ధసమాప్తిస్తు పరదినే ఏవ। సమాప్తిపర్యన్తం కర్తురుపవాసశ్చేతి హరదత్తేన వ్యాఖ్యాతమ్। తస్మాత్ పాకాన్తరేణ పిణ్డదానమాత్రం కార్యమ్।

అథ పిణ్డనిషిద్ధకాలః। స చ ప్రాయేణ మహాలయాదినిర్ణయే పూర్వముక్తః। హేమాద్రౌ బృహత్పరాశరః:- 'యుగాదిషు మఘాయాం చ విషువత్యయనే తథా। భరణీషు చ కుర్వీత పిణ్డనిర్వపణం నహి॥' స్మృతిరత్నావల్యామ్ - 'పుత్రే జాతే వ్యతీపాతే గ్రహణే చన్ద్రసూర్యయోః। శ్రాద్ధం కుర్యాత్ ప్రయత్నేన పిణ్డనిర్వపణాదృతే॥' తత్రైవ కాత్యాయనః - 'వృద్ధేరనన్తరం చైవ యావన్మాసః సమాప్యతే। తావత్ పిణ్డాన్నైవ దద్యాన్న కుర్యాత్తిలతర్పణమ్॥' బౌధాయనః:- 'సంస్కారేషు తథాఽన్యేషు మాసం మాసార్ధమేవ చ।' తథా 'భానౌ భౌమే త్రయోదశ్యాం నన్దాభృగుమఘాసు చ। పిణ్డదానం మృదా స్నానం న కుర్యాత్తిలతర్పణమ్॥' త్రిస్థలీసేతౌ కార్ష్ణాజిని :- 'వివాహవ్రతచూడాసు వర్షమర్ధం తదర్ధకమ్।' ఉత్తరార్ధం ప్రాగ్వత్। 'వృద్ధిమాత్రే తథాన్యత్ర పిణ్డదాననిరాక్రియా। కృతా గర్గాదిభిర్ముఖ్యైర్మాసమేకం తు కర్మణామ్॥' హేమాద్రౌ జ్యోతిః పరాశరః - 'వివాహే విహితే మాసాంస్త్యజేయుర్ద్వాదశైవ హి। సపిణ్డాః పిణ్డనిర్వాపం మౌఞ్జీబన్ధే షడేవ హి॥' తత్రైవ-'మహాలయే గయాశ్రాద్ధే మాతాపిత్రోః క్షయేఽహని। యస్య కస్యాపి మర్త్యస్య సపిణ్డీకరణే తథా॥ కృతోద్వాహోఽపి కుర్వీత పిణ్డనిర్వాపణం సదా॥' ఇతి। 'మాతాపిత్రోః ఇతి క్షయాహవిశేషణం హవిరుభయత్వవదవివక్షితమ్। తేన భ్రాతృపితృవ్యాదివార్షికేఽపి పిణ్డదానం కార్యమితి కేచిత్। సపిణ్డీకరణం నవశ్రాద్ధషోడశశ్రాద్ధోపలక్షణార్థమితి నిర్ణయామృతే ఉక్తమ్।

క్షయాహే విశేషః సంగ్రహే- 'మాతాపిత్రోరాబ్దికే తు వివాహాదిషు సర్వదా। తిలైః పిణ్డాః ప్రదాతవ్యా అన్యశ్రాద్ధే వివర్జయేత్॥' అత్ర మూలం చిన్త్యమ్। రామకౌతుకే - 'నన్దాశ్వకామరవ్యారభృగ్వగ్నిపితృకాలభే। గణ్డే వైధృతిపాతే చ పిణ్డాస్త్యాజ్యాః సుతేప్సుభిః॥' విశ్వరూపనిబన్ధే - 'తిథివారప్రయుక్తో యో దోషో వై సముదాహృతః। స శ్రాద్ధే తన్నిమిత్తే స్యాన్నాన్యశ్రాద్ధే కదాచన॥' అన్యత్తూక్తం ప్రాక్। ఉచ్ఛిష్టోద్వాసనమాహ హేమాద్రౌ వసిష్ఠః- 'శ్రాద్ధే నోద్వాసనీయాని ఉచ్ఛిష్టాన్యాఽఽదినక్షయాత్। శ్చ్యోతన్తే వై సుధాధారాస్తాః పిబన్త్యకృతోదకాః॥' వ్యాసః- 'ఉచ్ఛిష్టం న ప్రమృజ్యాత్తు యావన్నాస్తమితో రవిః।' - ఇదం గృహాన్తరసత్త్వే। ఏకగృహే తు మనుః - 'ఉచ్చేషణం తు తత్తిష్ఠేద్యావద్విప్రా విసర్జితాః। తతో గృహబలిం కుర్యాదితి ధర్మో వ్యవస్థితః॥' బలిం వైశ్వదేవాది నిత్యకర్మేతి మేధాతిథిః। బ్రహ్మాణ్డే - 'శూద్రాయ చానుపేతాయ శ్రాద్ధోచ్ఛిష్టం న దాపయేత్।' తథా 'కామం దద్యాచ్ఛ సర్వం తు శిష్యాయ చ సుతాయ చ।' భోక్తురితి శేషః। జాతూకర్ణ్యః- 'ద్విజభుక్తావశిష్టం తు శుచిభూమౌ నిఖానయేత్।'

అథ వైశ్వదేవాది। అత్ర మామకః శ్లోకః - 'శ్రాద్ధేఽనగ్నికకర్తృకేఽగ్నికరణాత్పశ్చాజ్జుహోతిర్బలిస్త్వన్తే స్యాదథవా భవేద్వికిరతః పశ్చాత్ పృథక్త్వే పచేః। శ్రాద్ధాన్తే త్వథవా మహాలయవిధావూర్ధ్వం భుజే: స్యాత్క్షయే త్వన్తేఽమాసు చ

మధ్యతః శుభవిధావాదౌ తథా సాగ్నికే।' అస్యార్థః– సాగ్నేః పృథక్పాకేన సర్వత్రాదౌ వైశ్వదేవః; 'పేక్షాన్తం కర్మ నిర్వర్త్య వైశ్వదేవం చ సాగ్నికః। పిణ్డయజ్ఞం తతః కుర్యాత్తతోఽన్వాహార్యకం బుధః॥ పిత్రర్థం నిర్వపత్పాకం వైశ్వదేవార్థమేవ చ। వైశ్వదేవం న పిత్రర్థం న దార్శం వైశ్వదేవికమ్॥" ఇతి లౌగాక్షిస్మృతేః। అత్ర సాగ్నిక ఆహితాగ్నిరితి హేమాద్రిః; 'శ్రాద్ధాత్ ప్రాగేవ కుర్వీత వైశ్వదేవం తు సాగ్నికః। ఏకాదశాహికం ముక్త్వా తత్ర హ్యన్తే విధీయతే॥" ఇతి హేమాద్రౌ శాలఙ్కాయనోక్తేశ్చ। తత్రైవ పరిశిష్టే 'సంప్రాప్తే పార్వణ శ్రాద్ధే ఏకోద్దిష్టే తథైవ చ। అగ్రతో వైశ్వదేవః స్యాత్పశ్చాదేకాదశేఽహని॥' స్మార్తాగ్నిమతాం తద్రహితానాం చాగ్నౌకరణోత్తరం వికిరోత్తరం వా హోమమాత్రం పృథక్పాకేన। భూతయజ్ఞాది తు శ్రాద్ధాన్త ఏవ। అత్ర మూలం హేమాద్రి చన్ద్రికాదౌ స్పష్టమ్। సర్వేషాం శ్రాద్ధాన్తే వా తత్పాకేన వైశ్వదేవనిత్యశ్రాద్ధాదీతి తృతీయః; 'శ్రాద్ధం నిర్వర్త్య విధివద్వైశ్వదేవాదికం తతః। కుర్యాద్భిక్షాం తతో దద్యాద్ధన్తకారాదికం తథా॥' ఇతి పైఠీనసిస్మృతేః। తతః - శ్రాద్ధశేషాత్। 'శ్రాద్ధాహ్ని శ్రాద్ధశేషేణ వైశ్వదేవం సమాచరేత్।' ఇతి చతుర్వింశతిమతాచ్చ। ఏవం వైశ్వదేవకాలత్రయస్య ఆశార్కే సాంఖ్యాయనపరిశిష్టముదాహృత్యైవ వ్యవస్థోక్తా। 'ఆదౌ వృద్ధౌ క్షయే చాన్తే దర్శే మధ్యే మహాలయే। ఏకోద్దిష్టే నివృత్తే తు వైశ్వదేవో విధీయతే॥' ఇతి బహుస్మృత్యుక్తత్వాత్సర్వేషాం శ్రాద్ధాన్తే ఏవేతి మేధాతిథి- స్మృతిరత్నావల్యాదయో బహవః।

బోపదేవస్తు వృత్తికారేణ విసర్జనాన్తం శ్రాద్ధముక్త్వా 'ఉచ్ఛేషణం తు' ఇతి పూర్వోక్తమనువాక్యోదాహరణాద్బహ్వృచానాం శ్రాద్ధాన్తే ఏవ, మధ్యపక్షస్త్వన్యశాఖాపర ఇత్యాహ। హేమాద్రిస్తు వృద్ధావప్యన్తే ఏవ వైశ్వదేవమాహ। కాతీయానాం తు శ్రౌతస్మార్తాగ్నిమతామాదావేకేనైవ పాకేనేతి కర్కః। అన్యేషాం మతే, తైత్తిరీయాణాం తు సాగ్నికానాం సర్వత్రాదౌ వైశ్వదేవః। పఞ్చయజ్ఞాశ్చ అన్తే వేతి సుదర్శనభాష్యే ఉక్తమ్। అస్య పక్షద్వయస్య పూర్వవద్వ్యవస్థా। హేమాద్రౌ మార్కణ్డేయః- 'తతో నిత్యక్రియాం కుర్యాద్భోజయేచ్చ తతోఽతిథీన్। తతస్తదన్నం భుఞ్జీత సహ భృత్యాదిభిర్నరః॥' తతః = శ్రాద్ధశేషాత్, నిత్యక్రియాం - నిత్యశ్రాద్ధమ్ ; తత్ర - 'పృథక్పాకేన నైత్యకమ్' ఇతి తేనైవోక్తేః పాకైక్యే వికల్పః॥

అథ నిత్యశ్రాద్ధమ్। హేమాద్రౌ వ్యాసః - 'ఏకమప్యాశయేద్విప్రం షణ్ణామప్యన్వహం గృహీ। అపీత్యనుకల్పః। నిత్యశ్రాద్ధమ్। ప్రచేతా: - 'నామన్త్రణం న హోమం చ నాహ్వానం న విసర్జనమ్। న పిణ్డదానం వికిరం న దద్యాదత్ర దక్షిణామ్॥' అత్ర - 'నిర్దిశ్య భోజయిత్వా తు కించిద్దత్త్వా విసర్జయేత్।' ఇతి తేనైవోక్తేర్దక్షిణావికల్పః। యత్తు – 'నిత్యశ్రాద్ధం దైవహీనం నియమాదివివర్జితమ్। దక్షిణారహితం చైవ దాతృభోక్తృవ్రతోజ్ఝితమ్॥' ఇతి కాశీఖణ్డే। తద్విప్రాభావపరమితి పృథ్వీచన్ద్రః। భవిష్యే- 'ఆవాహనం స్వధాకారం పిణ్డాగ్నౌకరణాదికమ్।

బ్రహ్మచర్యాదినియమా విశ్వేదేవా న చైవ హి॥ దాతౄణామథ భోక్తౄణాం నియమో న చ విద్యతే॥' ఏతద్దివాऽసంభవే రాత్రావపి కార్యమ్; 'దివోదితాని కర్మాణి ప్రమాదాదకృతాని వై। యామిన్యాః ప్రహరం యావత్తావత్ కర్మాణి కారయేత్॥" ఇతి బృహన్నారదీయోక్తేః। 'రాత్రౌ ప్రహరపర్యన్తం దివాకృత్యాని కారయేత్। బ్రహ్మయజ్ఞం చ సౌరం చ వర్జయిత్వా విశేషతః॥' ఇతి పృథ్వీచన్ద్రధృతసంగ్రహోక్తేశ్చ। న చ దార్శికాబ్దికాద్యపి రాత్రౌ స్యాదితి వాచ్యమ్; ఇష్టాపత్తేః। తస్య తిథిసంబన్ధిత్వాత్, 'సంధ్యారాత్రౌ న కర్తవ్యం శ్రాద్ధం ఖలు విచక్షణైః' ఇతి వైష్ణవాద్యై రాత్రౌ నిషేధాత్। అత ఏవాల్పద్వాదశ్యాం-'ఉషఃకాలే ద్వయం కుర్యాత్ ప్రాతర్మాధ్యాహ్నికం తదా।' ఇత్యాద్యైర్వాక్యైస్త్రయోదశీ శ్రాద్ధం నాపకృష్యతే; భిన్నవిషయత్వాదిత్యుక్తం మదనరత్నే। నిత్యం త్వపకృష్యతే, అన్వహమిత్యుక్తేస్తిథిసర్వార్థికాభావాత్। యథా చ సుదర్శనభాష్యే- 'పరపక్షే పిత్ర్యాణీతి నియమేऽపి నిత్యశ్రాద్ధత్వే సంవత్సరమిత్యత్యన్తసంయోగే ద్వితీయాబలాచ్ఛుక్లపక్షేऽపి' ఇత్యుక్తమ్। తథా రాత్రావపి। తథా చ మాధవేన ప్రతిపత్ప్రకరణే స్పష్టముక్తమ్। వయం చాగ్రే వక్ష్యామః। అస్య దినేऽకరణే లోప ఏవ। 'రాత్రౌ శ్రాద్ధం న కుర్వీత' ఇతి నిషేధాదితి పృథ్వీచన్ద్రోదయః। పాత్రాభావే కౌర్మే-'ఉద్ధృత్య వా యథాశక్తి కిచిదన్నం ప్రకల్పయేత్।' తత్ప్రతిపత్తిమాహ విష్ణుః - 'భిక్షుకాభావేऽన్నం గోభ్యో దద్యాదగ్నౌ వా ప్రక్షిపేత్ ఇతి। హేమాద్రౌ నాగరఖణ్డే - 'నిత్యశ్రాద్ధం న కుర్వీత ప్రసఙ్గాద్యత్ర సిద్ధ్యతి। శ్రాద్ధాన్తరే కృతేऽన్యత్ర నిత్యత్వాత్తన్న హాపయేత్॥' షడ్దైవతే పృథఙ్ నేత్యర్థః।

మాత్స్యే- 'తతస్తు వైశ్వదేవాన్తే సభృత్యసుతబాన్ధవః। భుఞ్జీతాతిథిసంయుక్తః సర్వం పితృనిషేవితమ్॥' సర్వ–పర్వనిషిద్ధం మాంసమాషాద్యపీత్యర్థః। ఏవం కృష్ణైకాదశ్యాదౌ గృహిణోऽపి భోజనమ్ ; అస్య వైధత్వేన నిషేధాప్రవృత్తేః। ఏవం గ్రహణవేధేऽపి। యత్తు - అనాహితాగ్నేరమాషమమాంసం వ్రతయేదిత్యుక్తం,తద్ధేయమేవ; శ్రౌతత్వేన తస్య బలవత్త్వాత్। దేవలః- 'శ్రాద్ధం కృత్వా తు యో మర్త్యో న భుఙ్క్తేऽథ కదాచన। దేవా హవ్యం న గృహ్ణన్తి కవ్యాని పితరస్తథా॥' శివరాత్ర్యేకాదశ్యాదౌ త్వవఘ్రాణమేవేత్యుక్తం ప్రాక్। యత్ర తూపవాసో నావశ్యకస్తత్రైకభక్తమయాచితం వా కార్యమితి హేమాద్రిః। జాతూకర్ణ్యః - 'అహన్యేవ తు భోక్తవ్యం కృతే శ్రాద్ధే ద్విజన్మభిః। అన్యథా హ్యాసురం శ్రాద్ధం పరపాకే చ సేవితే॥'

శ్రాద్ధశేషభోజనస్య క్వచిన్నిషేధమాహ - హేమాద్రౌ ప్రాయశ్చిత్తకాణ్డే మార్కణ్డేయః - పిత్రా- అవశిష్టభోక్తృ- దీనామథాऽన్యేషాం శ్రాద్ధశేషాన్నభోజనమ్। వ్రతినాం విధవానాం చ యతీనాం చ విగర్హితమ్॥' ప్రాయశ్చిత్తమ్। అన్యే = భిన్నగోత్రాః, వ్రతినః బ్రహ్మచారిణః; 'శ్రాద్ధావశిష్టభోక్తారస్తే వై నిరయగామినః। సగోత్రాణాం సకుల్యానాం జ్ఞాతీనాం చ న దోషకృత్।' ఇతి తత్రైవోక్తేః। తత్రైవ జాబాలిః - 'విప్రస్త్వన్యగృహే శ్రాద్ధశిష్టాన్నం భోజనం చరేత్।

ప్రాజాపత్యం విశుద్ధిః స్యాజ్జ్ఞాతిగోత్రే న దోషకృత్॥' యతీనాం వపనం లక్షం ప్రణవజపశ్చేతి తత్రైవోక్తమ్। అస్యాపవాదమాహ స ఏవ - 'శ్వశురస్య గురోర్వాపి మాతులస్య మహాత్మనః। జ్యేష్ఠభ్రాతుశ్చ పుత్రస్య బ్రహ్మనిష్ఠస్య యోగినః॥ ఏతేషాం శ్రాద్ధశిష్టాన్నం భుక్త్వా దోషో న విద్యతే। ఇతి కేచిత్ప్రశంసన్తి మునయస్తదసాంప్రతమ్॥' విశేషాన్తరం తత్రైవ జ్ఞేయమ్। హేమాద్రౌ జాబాలి: - 'తామ్బూలం దన్తకాష్ఠం చ స్నేహస్నానమభోజనమ్। రత్యౌపధపరాన్నాని శ్రాద్ధకర్తా వివర్జయేత్॥' పృథ్వీచన్ద్రోదయే ఆచార్య: - 'న శూద్రం భోజయేత్తస్మిన్ గృహే యత్నేన తద్దినే। శ్రాద్ధశేషం న శూద్రేభ్యః ప్రదద్యాదఖిలేష్వపి॥'

ఇతి కమలాకరభట్టకృతే నిర్ణయసిన్ధౌ పార్వణశ్రాద్ధమ్॥

అథానుకల్పః। తత్ర విప్రాలాభే- 'భోజయేదవాప్యేకం బ్రాహ్మణం పఙ్క్తిపావనమ్। దైవే కృత్వా తు నైవేద్యం పశ్చాత్తస్య తు నిర్వపేత్॥" ఇతి శఙ్ఖోక్తేరేకో విప్రః పూర్వముక్తః। విప్రాభావే దర్భవటుః; 'నిధాయ వా దర్భవటూనాసనేషు సమాహితః। ప్రైషానుప్రైషసంయుక్తం విధానం ప్రతిపాదయేత్॥' ఇతి దేవలోక్తేః। అశక్తావామశ్రాద్ధమ్ ; 'ఆపద్యనగ్నౌ తీర్థే చ ప్రవాసే పుత్రజన్మని। ఆమశ్రాద్ధం ప్రకుర్వీత భార్యారజసి సంక్రమే॥" ఇతి కాత్యాయనోక్తేః। పృథ్వీచన్ద్రోదయే జమదగ్నిః –'యావత్స్యాన్నాగ్నిసంయుక్త ఉత్పన్నాగ్నిరథాపి వా। ఆమశ్రాద్ధం తదా కుర్యాద్ధస్తేఽగ్నౌకరణం భవేత్॥' కౌర్మే-'అనగ్నిరధనో వాపి తథైవ వ్యసనాన్వితః। ఆమశ్రాద్ధం ద్విజః కుర్యాద్వృషలస్తు సదైవ హి॥' ఆహితాగ్నౌ ప్రవాసస్థే తత్పత్నీ గృహే దర్శం ఋత్విగాదినా కారయేత్, 'అమావాస్యాది నియతం ప్రోషితే ధర్మచారిణీ। పత్యౌ తు కారయేన్నిత్యమన్యేనాప్యృత్విగాదినా॥' ఇతి లఘుహారీతోక్తేరితి పృథ్వీచన్ద్రోదయః। 'ఆది' పదమాబ్దికాదిసర్వపార్వణపరమితి శూలపాణిః। సుమన్తుః - 'పాకాభావేఽధికారః స్యాద్విప్రాదీనాం నరాధిప। అపత్నీనాం మహాబాహో విదేశగమనాదిభిః। సదా చైవ తు శుద్రాణామామశ్రాద్ధం విదుర్బుధాః॥' ప్రచేతాః - 'స్త్రీ శూద్రః స్వపచశ్చైవ జాతకర్మణి చాప్యథ। ఆమశ్రాద్ధం సదా కుర్యాద్విధినా పార్వణేన తు।' స్వయం పచతీతి స్వపంచః। విష్ణూశనసౌ 'ఆత్మనో దేశకాలాభ్యాం విప్లవే సముపస్థితే। ఆపద్యనగ్నౌ తీర్థే చ ప్రవాసే పత్యసంభవే॥ చన్ద్రసూర్యగ్రహే చైవ దద్యాదామం విశేషతః। న పక్కం భోజయేద్విద్వాన్ సచ్ఛూద్రోఽపి కదాచన॥ భోజయన్ ప్రత్యవాయీ స్యాన్న చ తస్య ఫలం లభేత్।' అత్ర ప్రవాసతీర్థగ్రహణాదావామహేమశ్రాద్ధమేవ, పాకశ్రాద్ధం తు న భవత్యేవేతి హేమాద్రి-రత్నావల్యాదయః॥ అపరార్క-విజ్ఞానేశ్వరాదయస్తు - 'పాకాభావే ద్విజాతీనామామశ్రాద్ధం విధీయతే।' ఇతి సుమన్తూక్తేః సాగ్నికైర్నిరగ్నికైశ్చ ప్రవాసాదౌ సర్వత్ర పాకాభావే ఆమాదినా కార్యమ్, పాకసంభవే త్వన్నేనైవేత్యాహుః। అత ఏవ పాకశ్రాద్ధముక్త్వా - 'ఏతచ్చానుపనీతోఽపి కుర్యాత్సర్వేషు కర్మసు। భార్యావిరహితోఽప్యేతత్ ప్రవాసస్థోఽపి

నిత్యశః॥' ఇతి మాత్స్యే నిరగ్నేరపి పాకేనోక్తమితి శూలపాణి- కల్పతరూ। ఏతచ్ఛన్దః శ్రాద్ధమాత్రపర ఇత్యన్యే। 'ఏకోద్దిష్టం తు కర్తవ్యం పాకేనైవ సదా స్వయమ్।' ఇతి లఘుహారీతీయమపి సాగ్నేరేవ, నిరగ్నేర్మహైకోద్దిష్టమప్యామేన। శూద్రస్య తు దశాహపిణ్డాద్యామేనేతి హలాయుధః। ఉత్సన్నాగ్నీనాం త్వామశ్రాద్ధమేవ, పూర్వోక్తజమదగ్నివాక్యాత్।మరీచి: - 'శ్రాద్ధవిఘ్నే ద్విజాతీనామామశ్రాద్ధం ప్రకీర్తితమ్। అమావాస్యాదినియతం మాససంవత్సరాదృతే॥' స్మృతిదర్పణే- 'మృతాహ చ సపిణ్డం చ గయాశ్రాద్ధం మహాలయమ్। ఆపన్నోఽపి న కుర్వీతశ్రాద్ధమామేన కర్హిచిత్॥'

హేమాద్రౌ వ్యాసః- 'ఆమం దదతు కౌన్తేయ దద్యాదామం చతుర్గుణమ్॥ ద్విగుణం త్రిగుణం వాఽపి నత్వేకగుణమర్పయేత్|| ఆమశ్రాద్ధమ్। సిద్ధాన్నే తు విధిర్యః స్యాదామశ్రాద్ధేఽప్యసౌ విధిః। ఆవాహనాది సర్వం స్యాత్పిణ్డదానం చ భార||దద్యాద్యచ్చ ద్విజాతిభ్యః శృతం వాఽశృతమేవ వా। తేనాగ్నౌకరణం కుర్యాత్ పిణ్డాంస్తేనైవ నిర్వపేత్॥' పక్షాన్తరమాహ స ఏవ 'ఆమం దదద్ధి కౌన్తేయ తదామం ద్విగుణం చరేత్। త్రిగుణం చతుర్గుణం వాఽపి న త్వేకగుణమర్పయేత్॥' స్మృత్యర్థసారే సమమయుక్తమ్। షట్త్రింశన్మతే - 'ఆమశ్రాద్ధం యదా కుర్యాత్ పిణ్డదాన కథం భవేత్। గృహపాకాత్సముద్ధృత్య సక్తుభిః పాయసేన వా॥ పిణ్డాన్ దద్యాద్యథాలాభం తిలైః సహ విమత్సరః।।' పృథ్వీచన్ద్రోదయే వ్యాసః - 'ఆమశ్రాద్ధం యదా కుర్యాద్విధిజ్ఞః శ్రాద్ధదః సదా। హస్తేఽగ్నౌకరణం కుర్యాద్బ్రాహ్మణస్య విధానతః॥ - ఏతత్సాగ్నేః; నిరగ్నేః సదా తత్సత్వాత్। యత్తు – 'ఆమేన పిణ్డం దద్యాచ్చేద్విప్రాన్ పాకేన భోజయేత్। పక్వేన కురుతే పిణ్డమామాన్నం యః ప్రయచ్ఛతి॥ తావుభౌ మనుజౌ ప్రోక్తౌ నరకార్హౌ న సంశయః॥' ఇతి, - తద్దర్శాదిపరమ్। దేశాచారాద్వ్యవస్థేతి యుక్తమ్। మరీచిః - 'ఆవాహనే స్వధాకారే మన్త్రా ఊహ్యా విసర్జనే। అన్యకర్మణ్యనూహ్యాః స్యురామశ్రాద్ధవిధిః స్మృతః॥'

నిం సిం౦ ౪౨

ఆవాహనే 'హవిషే అత్తవే' ఇత్యత్ర 'స్వీకర్తవే' ఇత్యూహః। స్వధాకారే 'నమో వః పితర ఇషే' ఇత్యత్ర 'ఇషే 'పదస్థానే 'ఆమద్రవ్యాయ' ఇత్యూహః। విసర్జనే 'వాజే వాజే' ఇత్యత్ర 'తృప్తా' ఇతి స్థానే 'తర్పయత', 'తృప్యత' ఇతి వోహః। యద్యపి 'తస్మాదృచం నోహేత్' ఇతి ఋచ్యూహో నిషిద్ధః తథాపి వచనాద్భవతి। 'తృప్తిప్రశ్నోఽవగాహశ్చ జుషప్రశ్నో యథాసుఖమ్। ఆమశ్రాద్ధే భవేన్నైతదపోశానం చ పఞ్చమమ్॥' అయం చానువాద: ఖేలేవాల్యాం ఛేదనాదీనామివార్థాభావాల్లోపసిద్ధేః।

ధర్మప్రదీపే తు - 'ఆమం చతుర్గుణం దద్యాదథవా ద్విగుణం తథా। హేమ చాష్టగుణం తద్వదామే హైమేఽప్యసౌ విధిః। ఆమే హైమే తథా నిత్యే నాన్దీశ్రాద్ధే తథైవ చ। వ్యతీపాతాదికే శ్రాద్ధే నియమాన్ పరివర్జయేత్॥ గృహపాకాత్సముద్ధృత్య సక్తుభిః పాయసేన వా। పిణ్డదానం ప్రకుర్వీత ఆమే హై మే కృతే సతి॥ ఆమశ్రాద్ధే చ వృద్ధౌ చ ప్రేతశ్రాద్ధే తథైవ చ। వికిరం నైవ కుర్వీత మునిః కాత్యాయనోఽబ్రవీత్॥ ఆమశ్రాద్ధమనభ్యుష్ఠమగ్నౌకరణవర్జితమ్। తృప్తిప్రశ్నవిహీనం తు కర్తవ్యం మానవైర్ధ్రువమ్॥ ఆవాహనాగ్నౌకరణం వికిర పాత్రపూరణమ్। తృప్తిప్రశ్నం న కుర్వీత ఆమే హైమే కదాచన॥' ఇత్యుక్తమ్। ఏతచ్చ - 'ఆవాహనం భవేత్కార్యమర్ఘ్యదానం తథైవ చ।' ఇతి హేమాద్రౌ భవిష్యాదివిరోధాచ్చిన్త్యమ్, శాఖాన్తరవిషయం వాఽస్తు। వికిరోఽగ్యామేనేతి హేమాద్రిః। శూద్రస్య తు తత్రైవోక్తమ్- 'అగ్నౌకరణమన్త్రశ్చ నమస్కారో విధీయతే।' అగ్నయే కవ్యవాహనాయ నమః, సోమాయ పితృమతే నమః, ఇత్యయ మన్త్రః। మాత్స్యే- 'మత్రవర్జ్యం హి శూద్రస్య సర్వమేవ విధీయతే।' ఏవం శూద్రోఽపి సామాన్యం వృద్ధిశ్రాద్ధం చ సర్వదా॥ నమస్కారేణ మన్త్రేణ కుర్యాదామాన్నవద్బుధః॥' తచ్చ పూర్వాహ్ణే కార్యమ్; 'ఆమశ్రాద్ధం తు పూర్వాహ్ణే ఏకోద్దిష్టం చ మధ్యతః। పార్వణ చాపరాహ్ణే తు ప్రాతర్వృద్ధినిమిత్తకమ్॥' ఇతి హారీతోక్తేః। ఏతద్విజవిషయమ్। శూద్రకర్తృకం త్వపరాహ్ణ ఏవ; 'మధ్యాహ్నాత్పరతో యస్తు కుతపః సముదాహృతః। ఆమశ్రాద్ధం తు తత్రైవ పితౄణాం దత్తమక్షయమ్॥" ఇతి సుమన్తూక్తేరిత్యపరార్కే హేమాద్రౌ చోక్తమ్॥

తదభావే హేమశ్రాద్ధమాహ హేమాద్రౌ మరీచిః- 'ఆమాన్నస్యాప్యభావే తు శ్రాద్ధం కుర్వీత బుద్ధిమాన్। హేమశ్రాద్ధమ్। ధాన్యాచ్చతుర్గుణేనైవ హిరణ్యేన సురోచిషా॥' ధర్మః- 'ఆమం తు ద్విగుణం ప్రోక్తం హేమ తద్వచ్చతుర్గుణమ్।' స్మృత్యర్థసారే - 'హిరణ్యమష్టగుణం చతుర్గుణం సమం వా దద్యాత్।' హేమాద్రౌ భవిష్యే - 'అన్నాభావే ద్విజాభావే ప్రవాసే పుత్రజన్మని। హేమశ్రాద్ధం సగ్రహే చ తథా స్త్రీశూద్రయోరపి॥ షట్త్రింశన్మతే తుర్యపాదే- 'వర్జయిత్వా క్షయేఽహని' ఇతి పాఠః। 'యస్య భార్యా రజస్వలా' ఇతి వ్యాసపాఠః। పుత్రోత్పత్తౌ తు హేమనియమమాహ సంవర్త: - 'పుత్రజన్మని కుర్వీత శ్రాద్ధం హేమ్నైవ బుద్ధిమాన్। న పక్వేన న చామేన కల్యాణాన్యభికామయన్॥' భవిష్యే - 'గృహపాకాత్సముద్ధృత్య సక్తుభిః పాయసేన వా। పిణ్డదానం ప్రకుర్వీత హేమశ్రాద్ధే కృతే సతి। శూద్రస్తు గృహపాకేన న పిణ్డాన్నిర్వపేత్తథా। సక్తు మూలం ఫలం తస్య పాయసం వా భవేత్స్మృతమ్॥' హేమశ్రాద్ధే పిణ్డదానం నేతి దివోదాసః। స్మృత్యర్థసారే తు వికల్ప ఉక్తస్తదాశయం న విద్మః।

షట్త్రింశన్మతే- 'నామన్త్రణాగ్నౌకరణే వికిరో నైవ దీయతే। తృప్తిప్రశ్నోఽపి నైవాత్ర కర్తవ్యః కేనచిద్భవేత్॥' అత్ర మరీచినా ఆమాభావే హేమవిధానేన స్థానాపత్త్యా ధర్మప్రాప్తేః పూర్వవన్మన్త్రోహః పూర్వాహ్ణకాలతా చ జ్ఞేయేతి దిక్। పూర్వోక్తధర్మప్రదీపోక్తేశ్చ।

వ్యాస: - 'హిరణ్యమామం శ్రాద్ధీయం లబ్ధం యత్క్షత్రియాదితః। యథేష్టం వినియోజ్యం స్యాద్భుఞ్జీయాద్బ్రాహ్మణాత్స్వయమ్॥' విప్రలబ్ధం భుఞ్జీయాత్, క్షత్రియాదిలబ్ధే తు యథేష్టవినియోగః। తేనాపి శ్రాద్ధవైశ్వదేవాది న కార్యమ్ ; దేవోద్దేశేన త్యక్తస్య దేవతాన్తరాయ త్యాగాయోగాదితి దేవయాజ్ఞికః। శూద్రలబ్ధే తూక్తం తత్రైవ షట్త్రింశన్మతే- 'ఆమం శూద్రస్య యత్కిఞ్చిచ్ఛ్రాద్ధకం ప్రతిగృహ్యతే। తత్సర్వం భోజనాయాలం నిత్యనైమిత్తికే న చ॥ ఇతి। శుద్ధితత్త్వేఽఙ్గిరాః 'శూద్రవేశ్మని విప్రేణ క్షీరం వా యది వా దధి। నివృత్తేన న భోక్తవ్య శూద్రాన్నం తదపి స్మృతమ్॥ శూద్రాద్విప్రగృహేష్వన్నం ప్రవిష్టం తు సదా శుచి॥' పరాశర: - 'తావద్భవతి శూద్రానం యావన్న స్పృశతి ద్విజః। ద్విజాతికరసంస్పృష్టం సర్వం తన్న విరుద్ధ్యతే॥' విష్ణుపురాణే - 'సంప్రోక్షయిత్వా గృహ్ణీయాచ్ఛూద్రాన్నం గృహమాగతమ్।' అఙ్గిరాః 'పాత్రాన్తరగతం గ్రాహ్యం దుగ్ధం స్వగృహమాగతమ్।'

సపిణ్డశ్రాద్ధాశక్తావాహ హేమాద్రౌ సంవర్త:- 'సమగ్రం యస్తు శక్నోతి కర్తుం నైవేహ పార్వణమ్। అపి సాంకల్పిక- సంకల్పవిధినా కాలే తస్య విధీయతే॥ పాత్రే భోజ్యస్య చాన్నస్య త్యాగః సంకల్ప ఉచ్యతే॥' శ్రాద్ధమ్। వ్యాసః - 'సాంకల్పం తు యదా కుర్యాన్న కుర్యాత్పాత్రపూరణమ్। నావాహనాగ్నౌకరణే పిణ్డాంశ్చైవ న దాపయేత్॥' పాత్రమర్ఘ్యస్య। సమన్త్రకావాహనస్య నిషేధః। తూష్ణీం తు భవత్యేవేతి హేమాద్రిః। స్మృత్యర్థసారే - వికిరం తు న దాతవ్యమ్' ఇతి తృతీయపాదే పాఠః। స్మృత్యన్తరే- 'త్యజేదావాహనం చార్ఘ్యమగ్నౌకరణమేవ చ। పిణ్డాంశ్చ వికిరాక్షయ్యే శ్రాద్ధే సాంకల్పసంజ్ఞకే॥' హేమాద్రౌ వృద్ధశాతాతపస్తు - 'పిణ్డనిర్వాపరహితం యత్తు శ్రాద్ధం విధీయతే। స్వధావాచనలోపోఽత్ర వికిరస్తు న లుప్యతే॥" ఇత్యాహ। పృథ్వీచన్ద్రోదయే వసిష్ఠః - 'ఆవాహనం స్వధాశబ్దం పిణ్డాగ్నౌకరణం తథా। వికిరం చౌర్ధ్వదానం చ సాంకల్పే షడ్వివర్జయేత్॥' వికిరే వికల్పః। స్మృత్యన్తరే - 'అఙ్గాని పితృయజ్ఞస్య యదా కర్తుం న శక్నుయాత్। స తదా వాచయేద్విప్రాన్ సంకల్పాసిద్ధిరస్త్వితి॥' ఛాగలేయ:- 'పిణ్డో యత్ర నివర్తేత మఘాదిషు కథంచన। సాంకల్పం తు తదా కార్యం నియమాద్బ్రహ్మవాదిభిః॥' కార్ష్ణాజినిః- 'మౌఞ్జీబన్ధాద్వత్సరార్ధం వత్సరం పాణిపీడనాత్। పిణ్డాన్ సపిణ్డా నో దద్యుః ప్రేతపిణ్డం వినాత్ర తు॥' అస్యాపవాదః పిత్రోరాబ్దికాదౌ పూర్వముక్తః। త్యక్తాగ్నేరపి సాంకల్పముక్త షట్త్రింశన్మతే 'అనగ్నికో యదా విప్ర ఉత్పన్నాగ్నిస్తథైవ చ। తథా వృద్ధిషు సర్వాసు సంకల్పశ్రాద్ధమాచరేత్॥'

ఇదం చ శూద్రగృహాదాగతమపి గ్రాహ్యమ్, 'శుష్కాన్న గోరస స్నేహ శూద్రవేశ్మన ఆగతమ్। పక్వ విప్రగృహే భుక్త భోజ్య తం మనురబ్రవీత్॥' ఇతి ప్రామాణ్యాత్।

అశక్తౌ పృథ్వీచన్ద్రోదయే బృహన్నారదీయే- 'ద్రవ్యాభావే ద్విజాభావే అన్నమాత్రం తు పాచయేత్। పైతృకేన తు సూక్తేన హోమం కుర్యాద్విచక్షణః॥' దేవలః - 'పిణ్డమాత్రం ప్రదాతవ్యమభావే ద్రవ్యవిప్రయోః। శ్రాద్ధీయాహని సంప్రాప్తే భవేన్నిరశనోఽపి వా॥ వృద్ధవసిష్ఠః - 'కించిద్ధద్యాదశక్తస్తు ఉదకుమ్భాదికం ద్విజే। తృణాని వా గవే దద్యాత్ పిణ్డాన్వాఽప్యథ నిర్వపేత్॥ తిలదర్భైః పితౄన్వాపి తర్పయేత్స్నానపూర్వకమ్॥' హేమాద్రౌ భవిష్యే- 'అగ్నినా వా దహేత్ కక్షం శ్రాద్ధకాలే సమాగతే। తస్మిన్వోపవసేదహ్ని జపేద్వా శ్రాద్ధసంహితామ్॥' శ్రాద్ధసంహితా = సమగ్రశ్రాద్ధసంకల్పః। విష్ణువరాహపురాణయోః - 'అసమర్థోఽన్నదానస్య ధాన్యమామం స్వశక్తితః। ప్రదాస్యతి తిలాన్వాపి స్వల్పాం వాపి చ దక్షిణామ్॥ సర్వాభావే వనం గత్వా కక్షామూలప్రదర్శకః। సూర్యాదిలోకపాలానామిదముచ్చైః పఠిష్యతి॥ న మేఽస్తి విత్తం న ధనం న చాన్నం శ్రాద్ధోపయోగి స్వపితౄన్నతోఽస్మి। తృప్యన్తు భక్త్యా పితరౌ మయైతౌ భుజౌ కృతౌ వర్త్మని మారుతస్య॥ ఇత్యేతత్ పితృభిర్గీతం భావాభావప్రయోజనమ్। యః కరోతి కృతం తేన శ్రాద్ధం భవతి భారత॥' ప్రభాసఖణ్డే - 'గత్వాఽరణ్యమమానుష్యమూర్ధ్వబాహుర్విరౌత్యదః। నిరన్నో నిర్ధనో దేవాః పితరో మాఽనృణం కృథాః॥ న మేఽస్తి విత్తం న ధనం న భార్యా శ్రాద్ధం కథం వః పితరః కరోమి। వనం ప్రవిశ్యేహ తు తన్మయోచ్చైరుర్భుజౌ కృతౌ వర్త్మని మారుతస్య॥ శ్రాద్ధర్ణభేతద్భవతాం ప్రదత్తం మహ్యం దయధ్వం పితృదేవతాద్యాః। ఆఖ్యాయ చోత్క్షిప్య భుజౌ తతో వై దివా చ రాత్రిం సముపోష్య తిష్ఠేత్॥ భవేత్స వై తేన కృతేనం తేషామృణేన ముక్తః పితృదేవతానామ్॥'

ఇత్యనుకల్పః॥

అథ శ్రాద్ధభోజనే ప్రాయశ్చిత్తమ్। దర్శే పద ప్రాణాయామాః, వృద్ధౌ త్రయః, సంస్కారేషు జాతకర్మాదిచూడాన్తేషు సాంతపనమ్। ఆద్యే చాన్ద్రం వా; అన్యసంస్కారేషూపవాసః, సీమన్తే చాన్ద్రమితి విజ్ఞానేశ్వరః। ఆపది నవశ్రాద్ధైకాదశాహేషు భోజనేషు కాయః। ద్వాదశాహే ఊనమాసే చ పాదోనః। ద్విమాసే త్రిపక్షే ఊనషణ్ఠోఽనాబ్దయోశ్చార్ధకృచ్ఛ్రః।

త్రిమాసాద్యాబ్దికాన్తేషు సపిణ్డనే చ పాదకృచ్ఛ్ర ఉపవాసో వా। గురుద్రవ్యార్థభోజనేఽర్ధమ్। జపశీలే తదర్ధమ్। అనాపది తూనమాసాన్తేషు చాన్ద్రం కాయం వా। ద్విమాసాదౌ పాదోనమ్। త్రిమాసాదావర్ధకాయః। ఆబ్దికే పాదోనకాయః। పునరాబ్దికే ఏకాహః। క్షత్రియాదిశ్రాద్ధేషు ద్విత్రిచతుర్గుణాని జ్ఞేయాని। చణ్డాలసర్పశ్వాదిహతపతితక్లీబాదినవశ్రాద్ధే చాన్ద్రమ్। ఆద్యమాసికాన్తే చాన్ద్రం పరాకశ్చ। ద్వాదశాహాదౌ పరాకః। ద్విమాసాదావతికృచ్ఛ్రః। త్రిమాసాదౌ కాయః। ఆదికే పాదః। అభ్యాసే సర్వం ద్విగుణమ్। ఆమహేమసంకల్పశ్రాద్ధేషు తత్తదర్ధాని। యతిర్బ్రహ్మచారీ చోక్తం ప్రాయశ్చిత్తం కృత్వా త్రీనుపవాసాన్ ప్రాణాయామాన్ఘృతాశనం చాధికం కృత్వా వ్రతశేషం సమాపయేత్। అనాపది ద్విగుణమ్। దర్శాదౌ దశగాయత్రీమన్త్రితా ఆపః పిబేత్, పదప్రాణాయామా వా। సంస్కారేషు చౌలే కృచ్ఛ్రః। సీమన్తే చాన్ద్రమ్। అన్యేషూపవాస ఇతి దిక్। అత్ర మాధవ - మితాక్షరాదౌ క్వచిద్విరోధో విషయభేదాత్పరిహార్యః। ఏకాదశాహే చాన్ద్రం పునఃసంస్కారశ్చేతి ప్రాయశ్చిత్తకాణ్డే హేమాద్రిః। యత్తూశనా: - 'దశకృత్వః పిబేదాపో గాయత్ర్యా శ్రాద్ధభుగ్ద్విజః।' ఇతి, - తదనుక్తప్రాయశ్చిత్తశ్రాద్ధపరమితి విజ్ఞానేశ్వరః॥

అథ క్షయాహశ్రాద్ధమ్। తత్స్వరూపమాహ హేమాద్రౌ వ్యాసః– 'మాసపక్షతిథిస్పృష్టే యో యస్మిన్ మ్రియతేఽహని। ప్రత్యబ్దం తు తథాభూతం క్షయాహం తస్య తం విదుః॥' నారదీయే– 'పారణే మరణే నృణాం తిథిస్తాత్కాలికీ స్మృతా।' -అత్ర చాన్ద్రం మానం జ్ఞేయమ్; 'ఆబ్దికే పితృకార్యే చ చాన్ద్రో మాసః ప్రశస్యతే' ఇతి గర్గోక్తేః। మలమాసమృతస్య తు సౌరమ్; 'మలమాసమృతానాం తు సౌరం మానం సమాశ్రయేత్।' ఇతి హేమాద్రావుక్తేః। – ఏతన్మృతమాసస్యైవాధిక్యే జ్ఞేయమ్। బ్రాహ్మే- 'ప్రతిసంవత్సరం కార్య మాతాపిత్రోర్మృతేఽహని। పితృవ్యస్యాప్యపుత్రస్య భ్రాతుర్జ్యేష్ఠస్య చైవ హి॥' అపుత్ర స్యేతి భ్రాత్రాప్యన్వయః। జ్యేష్ఠస్యేతి కనిష్ఠస్యానావశ్యకత్వార్థమ్। మదనరత్నే భవిష్యే– 'సర్వేషామేవ శ్రాద్ధానాం శ్రేష్ఠం సాంవత్సరం మతమ్।' తథా- 'భోజకో యస్తు వై శ్రాద్ధం న కరోతి ఖగాధిప। మాతాపితృభ్యాం సతతం వర్షే వర్షే మృతేఽహని॥ స యాతి నరకం ఘోరం తామిస్రం నామ నామతః॥' తచ్చ నానాస్మృతిష్వేకోద్దిష్టం పార్వణం చోక్తమ్। ఆద్యమాహ యమః– 'సపిణ్డీకరణాదూర్ధ్వం ప్రతిసంవత్సరం సుతైః। మాతాపిత్రోః పృథక్కార్యమేకోద్దిష్టం మృతేఽహని॥' వ్యాసః– 'ఏకోద్దిష్టం తు కర్తవ్య పిత్రోశ్చైవ మృతేఽహని। ఏకోద్దిష్టం పరిత్యజ్య పార్వణం కురుతే నరః॥ అకృతం తద్విజానీయాద్భవేచ్చ పితృఘాతకః॥' అన్త్యమాహ శాతాతపః– 'సపిణ్డీకరణం కృత్వా కుర్యాత్ పార్వణవత్సదా। ప్రతిసంవత్సరం శ్రాద్ధం ఛాగలేయోదితో విధిః॥ యః సపిణ్డీకృతం ప్రేతం పృథక్పిణ్డే నియోజయేత్। విధిఘ్నస్తేన భవతి పితృహా చోపజాయతే॥' అత్రౌరసక్షేత్రజయోః పార్వణం, దత్తకాదీనామేకోద్దిష్టమిత్యేకః పక్షః।సాగ్నేః పార్వణం, నిరగ్నేరేకోద్దిష్ట మిత్యపరః। తద్దూషణం మితాక్షరాదౌ జ్ఞేయమ్। కల్పతరుస్తు– 'సాగ్న్యోరౌరస-క్షేత్రజయోః పార్వణమ్। నిరగ్నికయోస్త్వేకోద్దిష్టమ్' ఇత్యాహ।

అపరార్కేఽప్యేవమ్। దత్తకాదయో దశ పుత్రాస్తు సాగ్నయో నిరగ్నయశ్చైకోద్దిష్టమేవ కుర్యుః; 'ప్రత్యబ్దం పార్వణేనైవ విధినా క్షేత్రజౌరసౌ। కుర్యాతామితరే కుర్యురేకోద్దిష్టం సుతా దశ॥' ఇతి జాతుకర్ణ్యోక్తేః । యదా తు దత్తకస్య పితా దర్శే మహాలయే వా మృతస్తత్ర పార్వణైకోద్దిష్టయోర్వికల్పః। వస్తుతస్తు– సర్వేషాం పార్వణైకోద్దిష్టయోర్వ్రీహియవవద్వికల్పః। స చ దేశాచారాద్వ్యవస్థిత ఇతి సర్వనిబన్ధసిద్ధాన్తః। అత ఏవ పృథ్వీచన్ద్రోదయే వృద్ధపరాశరః– 'మాతాపిత్రోః పృథక్కార్యమేకోద్దిష్టం మృతేఽహని।' ఇత్యుక్త్వాహ- 'దేశధర్మం సమాశ్రిత్య వంశధర్మం తథా పరే। సూరయః శ్రాద్ధమిచ్ఛన్తి పార్వణం చ క్షయాహ్నయపి॥' ఇతి,- తచ్చ కేవలపితౄణాం, న సపత్నీకానామితి హేమాద్రిః। అత్ర మాతామహా న కార్యాః; 'కర్షూసమన్వితం ముక్త్వా తథాద్యం శ్రాద్ధషోడశమ్। ప్రత్యాబ్దికం చ శేషేషు పిణ్డాః స్యుః షడితి స్థితిః॥' ఇతి కాత్యాయనోక్తేః। కర్షూసమన్వితం సపిణ్డనమ్। యైరేకోద్దిష్టం క్రియతే తేషామపి క్వచిత్ పార్వణమేవ; 'అమావాస్యాం క్షయో యస్య ప్రేతపక్షేఽథవా పునః। పార్వణం తస్య కర్తవ్య నైకోద్దిష్ట కదాచన॥ ఇతి శఙ్ఖోక్తేః।

సన్యాసినోఽప్యాబ్దికమ్।—

ఏవ సంన్యాసినోఽపి; 'ఏకోద్దిష్టం యతేర్నాస్తి త్రిదణ్డగ్రహణాదిహ। సపిణ్డీకరణాభావాత్ పార్వణం తస్య సర్వదా॥' ఇతి ప్రచేతసోక్తేః। వాయవీయే– 'సంన్యాసినోఽప్యాబ్దికాది పుత్రః కుర్యాద్యథావిధి। మహాలయే తు యచ్ఛ్రాద్ధం ద్వాదశ్యాం పార్వణం హి తత్॥' పృథ్వీచన్ద్రోదయే వృద్ధపరాశరః– 'సంగ్రామే సంస్థితానాం చ ప్రేతపక్షే శశిక్షయే। తేషాం పార్వణమేవోక్తం క్షయాహేఽపి చ సత్తమైః॥ చన్ద్రక్షయానాశకసంయుగేషు యః ప్రేతపక్షే మృతవాన్ సపిణ్డః। సపిణ్డితానామపి చాబ్దికాని భవన్తి తేషామిహ పార్వణాని॥' తథా- 'భ్రాతుర్జ్యేష్ఠస్య కుర్వీత జ్యేష్ఠో భ్రాతాఽనుజస్య చ। దైవహీనం తు తత్కుర్యాదితి ధర్మవిదబ్రవీత్॥' దైవహీనమ్=ఏకోద్దిష్టమ్, జ్యేష్ఠో భ్రాతా=అనాద్యగర్భజః। తథా చ తత్రైవ శాతాతపః– 'అనాద్యగర్భజ్యేష్ఠోఽపి భ్రాతా సద్భిర్నిగద్యతే। ఋతే సపిణ్డనాత్తస్య న వై పార్వణమాచరేత్॥' ఆద్యగర్భే తు పార్వణమేకోద్దిష్టం వేత్యర్థః। మాతుస్తు హేమాద్రౌ కాత్యాయనః– 'ప్రత్యబ్దం యో యథా కుర్యాత్ పుత్రః పిత్రే సదా ద్విజః। తథైవ మాతుః కర్తవ్యం పార్వణం చాన్యదేవ వా॥' యత్తు- తేనైవోక్తమ్ 'సపిణ్డీకరణాదూర్ధ్వం పిత్రోరేవ హి పార్వణమ్। పితృవ్యభ్రాతృమాతౄణామేకోద్దిష్టం సదైవ తు॥' ఇతి, తత్సాపత్నమాతృపరమ్। యత్తు– వృద్ధపరాశరః 'అపుత్రస్య పితృవ్యస్య తత్పుత్రో భ్రాతృజో భవేత్। స ఏవాస్య తు కుర్వీత పిణ్డదానాదికక్రియామ్॥ పార్వణం తేన కార్యం స్యాత్పుత్రవద్భ్రాతృజేన తు। పితృస్థానే తు తం కృత్వా శేషం పూర్వవదుచ్చరేత్॥' ఇతి,-తత్పితృవద్దేశాచారవద్వ్యయవస్థితమితి

పృథ్వీచన్ద్రః। శ్రాద్ధదీపకలికాయాం చతుర్విశతిమతే తు– 'పితృవ్య-భ్రాతృమాతృణాం జ్యేష్ఠానాం పార్వణం భవేత్। ఏకోద్దిష్టం కనిష్ఠానాం దంపత్యోః పార్వణం మిథః॥ అపుత్రస్య పితృవ్యస్య భ్రాతుశ్చైవాగ్రజన్మనః। మాతామహస్య తత్పత్న్యాః శ్రాద్ధం పార్వణవద్భవేత్॥' ఇత్యుక్తం, తత్పత్న్యాః కర్తృత్వేఽపి పార్వణమేవ; 'సర్వాభావే స్వయం పత్న్యాః స్వభర్తౄణామమన్త్రకమ్। సపిణ్డీకరణం కుర్యుస్తతః పార్వణమేవ చ॥' ఇతి లౌగాక్షిస్మృతేః। 'తత్ర పత్న్యపి కుర్వీత సాపిణ్డ్య పార్వణ తథా।' ఇతి సుమన్తూక్తేశ్చేతి నిర్ణయామృతే ఉక్తమ్। అన్యే త్వేతత్సాక్షికపార్వణపరమాహుః। అత ఏవ 'భర్తుః శ్రాద్ధ తు యా నారీ మోహాత్పార్వణమాచరేత్। న తేన తృప్యతే భర్తా కృత్వా తు నరక వ్రజేత్॥' ఇతి వచనం క్షయాహే పాక్షికైకోద్దిష్టప్రశంసార్థం, న పార్వణనిషేధార్థమిత్యుక్తం త్రిస్థలీసేతౌ భట్టచరణైః। 'స్వభర్తృప్రభృతి త్రిభ్యః' ఇత్యనేన విరోధాచ్చ।

అపుత్రాణాం త్వాహ హేమాద్రావాపస్తమ్బః– 'అపుత్రా యే మృతాః కేచిత్ స్త్రియో వా పురుషాశ్చ యే। తేషామపి చ దేయం స్యాదేకోద్దిష్టం న పార్వణమ్॥ మిత్రబన్ధుసపిణ్డేభ్యః స్త్రీకుమారిభ్య ఏవ చ। దద్యాద్వై మాసికం శ్రాద్ధం సాంవత్సరమతోఽన్యథా॥' పారిజాతే తు- 'అన్యథా పార్వణమ్' ఇత్యుక్త్వా 'సర్వత్ర పార్వణమ్' ఇత్యుక్తమ్। ఏకోద్దిష్టవాక్యాని తు తీర్థమహాలయపరాణీత్యుక్తమ్। పృథ్వీచన్ద్రోదయే వృద్ధగార్గ్యః– 'మాతుః సహోదరా యా చ పితుః సహభవా చ యా। తయోశ్చ నైవ కుర్వీత పార్వణ పిణ్డనాదృత॥' ప్రచేతాః– 'సపిణ్డీకరణాదూర్ధ్వమేకోద్దిష్టం విధీయతే। అపుత్రాణాం చ సర్వేషామపత్నీనాం తథైవ చ॥' అపత్నీనాం- బ్రహ్మచార్యాదీనామ్। మార్కణ్డేయపురాణే– 'ప్రతిసంవత్సరం కార్యమేకోద్దిష్టం నరైః స్త్రియాః। మృతాహని యథాన్యాయం నృణాం యద్వదిహోదితమ్॥' నృణామితి దృష్టాన్తార్థోవిప్రహతపాఖణ్డ్యాదీనాం సపిణ్డానామభావేఽపి సాంవత్సరమేకోద్దిష్టం కార్యమేవేతి శూలపాణిః। అత్రి-వృద్ధవసిష్ఠౌ– 'సపిణ్డీకరణాదూర్ధ్వం యత్ర యత్ర ప్రదీయతే। భ్రాత్రే భగిన్యై పుత్రాయ స్వామినే మాతులాయ చ॥ పితృవ్యగురవే శ్రాద్ధమేకోద్దిష్టం న పార్వణమ్॥' యత్తు- జాతూకర్ణ్యః 'పితృవ్యభ్రాతృమాతృణామపుత్రాణాం తథైవ చ। మాతామహస్యాసుతస్య శ్రాద్ధాది పితృవద్భవేత్॥' ఇతి,-తదావశ్యకత్వార్థే, నతు పార్వణార్థమితి హేమాద్రిః। యుక్తం త్వేవమ్– 'మాతుః పితరమారభ్య త్రయో మాతామహాః స్మృతాః। తేషాం తు పితృవచ్ఛ్రాద్ధం కుర్యుర్దుహితసూనవః॥' ఇతి పులస్త్యోక్తేర్మాతామహస్య పార్వణమేవ।తత్సాహచర్యాత్ పితృవ్యాదౌ తథా। పితృవ్యభ్రాతృమాతృణామేకోద్దిష్టం చ పార్వణమ్।' ఇతి క్షయాహోక్తోపక్రమే పులస్త్యోక్తేశ్చ వికల్పః।కేచిత్త్వాపస్తమ్బాదివాక్యాని– 'వ్యుత్క్రమాచ్చ ప్రమీతానాం నైవ కార్యా సపిణ్డతా।' ఇత్యస్య పితృవ్యాదిపరత్వాదకృతసపిణ్డనపితృవ్యాదిపరాణీత్యాహుః। మాతా=సపత్నమాతా। ఏకోద్దిష్టం తు కనిష్ఠపరమితి। పృథ్వీచన్ద్రోదయేఽప్యేవమ్। విశేషస్త్వధికారినిర్ణయే ప్రాగుక్తః। కేచిత్– పుత్రాన్తరా-భావేఽపి పితామహవార్షికమప్యావశ్యకమ్, 'పుత్రాభావే చ తత్పుత్రః పత్నీ

మాతా తథా పితా। విత్తాభావేఽపి సచ్ఛిష్యః కుర్యాత్తస్యౌర్ధ్వదేహికమ్॥' ఇతి మార్కణ్డేయపురాణాదిత్యాహుః, -తన్న; 'పౌత్రేణైకాదశాహాది కర్తవ్యం శ్రాద్ధషోడశమ్।' ఇతి కాతీయే విశేషోక్తేః॥

అథ క్షయాహద్వైధే నిర్ణయః। తత్రైకోద్దిష్టం మధ్యాహ్నే కార్యమ్। మధ్యాహ్నశ్చ-పఞ్చధా విభక్తే దినే తృతీయభాగ ఇతి మాధవః; 'ఆమశ్రాద్ధం తు పూర్వాహ్ణే ఏకోద్దిష్టం తు మధ్యమే। పార్వణం చాపరాహ్ణే తు ప్రాతర్వృద్ధినిమిత్తకమ్॥' ఇతి హారీతోక్తౌ 'ప్రాతః' శబ్ద సాహచర్యాత్। తత్రాపి కుతపాదిషు ముహూర్తద్వితయే జ్ఞేయమ్; 'ప్రారభ్య కుత పే శ్రాద్ధం కుర్యాదారౌహిణం బుధః। విధిజ్ఞో విధిమాస్థాయ రౌహిణం తు న లఙ్ఘయేత్॥' ఇతి గౌతమోక్తేరేతత్పరత్వాత్। రౌహిణః=నవమో ముహూర్తః। మైథిలాః శ్రాద్ధకౌముదీ చైవమ్। అన్యథా- 'ఊర్ధ్వం ముహూర్తాత్ కుతపాద్యన్ముహూర్త-చతుష్టయమ్। ముహూర్తపఞ్చకం హ్యేతత్స్వధాభవనమిష్యతే॥' ఇత్యాదివిరోధాత్। దీపికాపి– 'ఏకోద్దిష్టముపక్రమేత కుతపే' ఇతి। మాధవీయే వ్యాసోఽపి– 'కుతపప్రథమే భాగే ఏకోద్దిష్టముపక్రమేత్। ఆవర్తనసమీపే వా తత్రైవ నియతాత్మవాన్॥' పృథ్వీచన్ద్రోదయేఽప్యేవమ్। తేన కుతపాదిరౌహిణాన్తో ముఖ్యః కాలః। దినద్వయే తద్వ్యాప్తౌ సమవ్యాప్తౌ చ పూర్వా । విషమవ్యాప్తావాధిక్యేన నిర్ణయః। అవ్యాప్తౌ పూర్వైవ, పరవిద్ధాయా నిషేధాత్। సా చ పూర్వదినే గ్రహణే రౌహిణలఙ్ఘనాపత్తేః పరైవేతి గౌడాః, శులకృష్ణవశాత్పూర్వదరాద్వైర్వా వ్యవస్థేత్యన్యే, -తన్న; పరవిద్ధానిషేధప్రాబల్యాత్। అత్ర మూలం కాలమాధవీయే జ్ఞేయమ్।

పార్వణాదిశ్రాద్ధకాలః ।—

పార్వణం త్వపరాహ్ణే కార్యమ్ ; పూర్వోక్తవచనాత్, 'మధ్యాహ్నవ్యాపినీ యా స్యాత్సైకోద్దిష్టే తిథిర్భవేత్ అపరాహ్ణవ్యాపినీ యా పార్వణే సా తిథిర్భవేత్॥' ఇతి పృథ్వీచన్ద్రోదయే వృద్ధగౌతమోక్తేశ్చ। పూర్వేద్యురేవ పరేద్యురేవ వాఽపరాహ్ణవ్యాప్తౌ సైవ గ్రాహ్యా। దినద్వయే తద్వ్యాప్తౌ తదస్పర్శేఽశతః సమవ్యాప్తౌ వా పూర్వైవ। విషమవ్యాప్తౌ త్వధికా గ్రాహ్యా; 'ద్వ్యపరాహ్ణవ్యాపినీ స్యాదాబ్దికస్య యదా తిథిః। మహతీ యత్ర తద్విద్ధాం ప్రశంసన్తి మహర్షయః॥' ఇతి

మరీచిస్మృతేః, 'దర్శం చ పూర్ణమాసం చ పితుః సాంవత్సరం దినమ్। పూర్వవిద్ధమకుర్వాణో నరకం ప్రతిపద్యతే॥' ఇత్యపరార్కే నారదోక్తేః॥ 'ద్వ్యహేఽప్యవ్యాపినీ చేత్స్యాన్మృతాహస్య యదా తిథిః। పూర్వవిద్ధా ప్రకర్తవ్యా త్రిముహూర్తా భవేద్యది॥' ఇతి సుమన్తూక్తేః। 'పూర్వస్యాం

నిర్వపేత్ పిణ్డానిత్యాఙ్గీరసభాషితమ్।' ఇతి హేమాద్రౌ పాఠః। తత్రైవ వృద్ధమనుః– 'న ద్వ్యహవ్యాపినీ చేత్స్యాన్మృతాహస్య చ యా తిథిః। పూర్వవిద్ధైవ కర్తవ్యా త్రిముహూర్తా చ యా భవేత్। మదనరత్నేఽప్యేవమ్। యత్తు- కార్ష్ణాజిని-వ్యాసౌ 'అహ్నోఽస్తమయవేలాయాం కలామాత్రా యదా తిథిః। సైవ ప్రత్యాబ్ది కే జ్ఞేయా నాపరా పుత్రహానిదా॥' ఇతి త్రిముహూర్తస్తుతిః। పూర్వేద్యుః సాయం త్రిముహూర్తాభావే తు పరైవ; 'త్రిముహూర్తా న చేద్గ్రాహ్యా పరైవ కుతపే హి సా।' ఇతి కాలాదర్శే గోభిలోక్తేః। కాలాదర్శేఽపి– 'ప్రత్యాబ్దికేఽప్యేవమేవ తిథిర్గ్రాహ్యాపరాహ్ణికీ। ఉభయత్ర తథాత్వే తు మహత్త్వేన వినిర్ణయః॥ సమత్వే పూర్వవిద్ధైవ హ్యతథాత్వేఽపి సా యది। త్రిముహూర్తా భవేత్సాయం సర్వేష్వోఽయం వినిర్ణయః॥' అన్యత్రాపి– 'సాయంతన్యపరత్ర చేన్మృతతిథిః సైవాబ్దికే మాసికే గ్రాహ్యా సా ద్వ్యపరాహ్ణ్యోర్యది తదా యత్రాధికా సా మతా। తుల్యా చేదుభయాపరాహ్ణసమయే పూర్వా న చేత్తు ద్వయే పూర్వేవ త్రిముహూర్తగాస్తసమయే నో చేత్పరైవోచితా॥'

మాధవ-పృథ్వీచన్ద్రౌ తు— 'దినద్వయేఽపరాహ్ణవ్యాప్తౌ అంశతః సమవ్యాప్తౌ చ క్షయే పూర్వా వృద్ధౌ పరా'। 'ఖర్వదర్పౌ పరౌ పూజ్యౌ' ఇత్యుక్తేః; 'అపరాహ్ణద్వయవ్యాపిన్యతీతస్య చ యా తిథిః। క్షయే పూర్వా చ కర్తవ్యా వృద్ధౌ కార్యా తథోత్తరా॥' ఇతి బౌధాయనోక్తేః, 'క్షయాహస్య తిథిర్యా తు అపరాహ్ణద్వయే యది। పూర్వా క్షయే తు కర్తవ్యా వృద్ధౌ కార్యా తథోత్తరా॥' ఇతి బృహన్నారదీయాచ్చేత్యాహుః। వృద్ధిక్షయౌ చాత్ర పరతిథేర్న తు గ్రాహ్యతిథేః; తస్యాః క్షయేఽపరాహ్ణద్వయవ్యాప్తేరసంభవాత్। తదాహ మాధవః– 'న గ్రాహ్యతిథిగౌ వృద్ధిక్షయావూర్ధ్వతిథేస్తు తౌ।' ఇతి। యత్తు–పృథ్వీచన్ద్రః 'పూర్వోక్తవచనేషు యత్ర సాయాహ్నాస్తమయయోగినీ తిథిరుక్తా తత్రాపరాహ్ణవ్యాపినీ జ్ఞేయా; సాయాహ్నస్త్రిముహూర్తః స్యాత్తత్ర శ్రాద్ధం న కారయేత్। ఇతి మాత్స్యాదౌ సాయాహ్ననిషేధాత్, యచ్చ– 'త్రిముహూర్తాదిగ్రహణం తచ్ఛాద్ధార్హాపరాహ్ణరూపత్రిముహూర్తపరమ్' ఇత్యాహ, -తద్వేమాద్రి-మదనరత్న-కాలాదర్శాదిగ్రన్థవిరోధాల్లక్షణా-పత్తేశ్చ చిన్త్యమ్। తస్మాత్పూర్వోక్తమేవ సాధు। యదా విఘ్నవశాద్దినే సాంవత్సరశ్రాద్ధం న కృతం తదా రాత్రావపి కార్యమ్; 'మృతాహం సమతిక్రమ్య చణ్డాలేష్వభిజాయతే।' ఇతి మరీచినా మృతాహాతిక్రమే దోషోక్తేః; 'న చ నక్తం శ్రాద్ధం కుర్వీతారబ్ధే వా భోజనసమాపనమ్' ఇత్యాపస్తమ్బేన గౌణకాలోక్తేశ్చేతి మాధవః। ఆరబ్ధే శ్రాద్ధే విఘ్నవశాద్రాత్రిభాగే పాతే భోజనసమాప్త్యన్తం రాత్రౌ కార్యమ్। శేషసమాప్తిః పరదిన ఏవేతి హరదత్తః। గ్రహణదినే వార్షికప్రాప్తౌ తద్దినే ఏవాన్నేనామేన హేమ్నా వా కుర్యాత్, నోత్తరదినే ఇత్యుక్తం ప్రాక్ గ్రహణనిర్ణయే। తచ్చ ప్రథమాబ్దికం త్రయోదశే మలమాసే కార్యమ్, అన్యథా న; 'ప్రత్యబ్దం ద్వాదశే మాసి కార్యా పిణ్డక్రియా సుతైః। క్వచిత్త్రయోదశేఽపి స్యాదాద్యం ముక్త్వా తు వత్సరమ్॥' ఇతి లఘుహారీతోక్తేః। -ఇదమన్త్యాధిమాసపరమ్, ద్వాదశే త్రయోదశే వాఽతీత ఇత్యర్థః। తేన యత్ర ద్వాదశమాసికం శుద్ధమాసే భవతి తత్ర త్రయోదశేఽధికే ఏవాద్యాబ్దికం కార్యమ్। యత్రాధికమధ్యే ద్వాదశం మాసికం తత్ర తస్య ద్విరావృత్తిం కృత్వా

చతుర్దశే శుద్ధే ఏవ ప్రథమాబ్దికమితి నిష్కర్షః। మాధవీయే, హేమాద్రౌ చైవమ్। ద్వితీయాదికం తు శుద్ధమాసే ఏవ నాధికే, నాప్యుభయోః। మలమాసమృతానాం తు యదా స ఏవాధికః స్యాత్తదా తత్రైవ కార్యమన్యథా శుద్ధ ఏవేతి ప్రాగుక్తమ్।

దర్శే వార్షికం చేత్తదా పూర్వం వార్షికం కృత్వా తతః పిణ్డపితృయజ్ఞో దర్శశ్రాద్ధం చేతి నిర్ణయదీపే క్రమ ఉక్తః। స్మృతిసారేఽపి– 'దర్శే క్షయాహే సంప్రాప్తే కథం కుర్వన్తి యాజ్ఞికాః। ఆదౌ క్షయాహం నిర్వర్త్య పశ్చాద్దర్శో విధీయతే॥' ఇతి। -యుక్తం త్వేవమ్ ; తద్వచనే మూలాభావాత్। 'పిణ్డయజ్ఞం తతః కుర్యాత్తతోఽన్వాహార్యక బుధః।' ఇతి దర్శశ్రాద్ధే పిణ్డపితృయజ్ఞానన్తర్యాత్తస్యాబ్దికేఽప్యతిదేశాత్ప్రాప్తేః 'పితృయజ్ఞానన్తరం వార్షిక తతో దర్శశ్రాద్ధమ్' ఇతి వ్యతిషఙ్గస్తు న భవతి; తస్యార్థికత్వాత్। కాలాదర్శేఽపి– 'నిమిత్తాఽనియతిశ్చాత్ర పూర్వానుష్ఠానకారణమ్।' ఇతి సర్వాన్ప్రత్యేకరూపాభావాత్క్షయాహనిమిత్తస్యానియతత్వమ్। దేవజానీయేఽప్యేవమ్। ఏవం మాసికాది-ష్వపి జ్ఞేయమ్; 'ప్రత్యబ్దం యో యథా కుర్యాత్తథా కుర్యాత్స తాన్యపి ' ఇతి సర్వాతిదేశాత్। మృతాహే వృషోత్సర్గ ఉక్తో హేమాద్రౌ విష్ణుధర్మే– 'అయనద్వితయే చైవ మృతాహే బాన్ధవస్య చ। ఉత్సృజేన్నీలవృషభం కౌముద్యాః సముపాగమే॥' కౌముదీ=కార్తికీ॥

అథ శుద్ధశ్రాద్ధమ్। దివోదాసీయే– 'సపిణ్డీకరణాదూర్ధ్వ యావదబ్దత్రయ భవేత్। తావదేవ న భోక్తవ్యం క్షయేఽహని కదాచన॥ వర్షాన్తసపిణ్డనేఽప్యేతత్తుల్యమ్; 'మృతాహని తు సంప్రాప్తే యావదబ్దచతుష్టయమ్। బహిః శ్రాద్ధం ప్రకుర్వీత న కుర్యాచ్ఛ్రాద్ధభోజనమ్। ప్రథమేఽస్థీని మజ్జా చ ద్వితీయే మాంసభక్షణమ్। తృతీయే రుధిరం ప్రోక్తం శ్రాద్ధం శుద్ధ చతుర్థకమ్॥' ఇతి శ్రాద్ధకారికోక్తేః శుద్ధ కిచిదితి జ్ఞేయమ్। స్మృత్యన్తరే– 'సప్తత్రిశచ్చ యో మాసాన్ శ్రాద్ధే భుఙ్క్తే తమోహతః। స పఙ్క్తిదూషితః పాపః ప్రేతాశీ చ భవేత్తు సః॥' తత్ర ప్రథమేఽబ్దే వర్షాన్తసపిణ్డనపక్షే మృతాహాత్పూర్వేఽహ్ని సపిణ్డనమబ్దపూర్తిశ్రాద్ధం చ కృత్వా పరేద్యుర్వార్షికం కుర్యాదితి స్మృత్యర్థసారే ఉక్తమ్। కాలకాణ్డే హేమాద్రిస్తు మృతాహే సపిణ్డీకరణేనైవ వార్షికసిద్ధిః। 'పూర్ణే సంవత్సరే పిణ్డః షోడశః పరికీర్తితః। తేనైవ చ సపిణ్డత్వం తేనైవాబ్దికమిష్యతే॥' ఇతి వచనాదిత్యాహ। ఇదమేవ యుక్తమ్॥

అథ క్షయాహాజ్ఞానే మరీచిః– 'శ్రాద్ధవిఘ్నే సముత్పన్నే అవిజ్ఞాతే మృతేఽహని। ఏకాదశ్యాం తు కర్తవ్యం కృష్ణపక్షే విశేషతః॥' విశేషత ఇత్యుక్తేః శుక్లైకాదశ్యామపి। బృహస్పతిః– 'న జ్ఞాయతే మృతాహశ్చేత్ప్రమీతే ప్రోషితే సతి। మాసశ్చేత్ప్రతివిజ్ఞాతస్తద్దర్శే స్యాదథాబ్దికమ్॥ దినమాసౌ న విజ్ఞాతౌ మరణస్య యదా పునః। ప్రస్థానమాసదివసౌ గ్రాహ్యౌ పూర్వోక్తయా దిశా॥'

మదనరత్నే భవిష్యే– 'మృతాహం యో న జానాతి మానవో వినతాత్మజ। తేన కార్యమమావాస్యాం శ్రాద్ధం సాంవత్సరం సదా॥ దినమేవ తు జానాతి మాసం నైవ తు యో నరః। మార్గశీర్షేఽథవా భాద్రే మాఘే వా తద్దినం భవేత్॥' నిర్ణయామృతే తు– 'యదా మాసో న విజ్ఞాతో విజ్ఞాతం దినమేవ తు। తదా చాషాఢకే మాసి మాఘే వా తద్దినం భవేత్॥' ఇతి బృహస్పతిస్మృతేరాషాఢోఽప్యుక్తః। కాలాదర్శేఽపి– 'మాసాజ్ఞానే దినజ్ఞానే కార్యమాషాఢమాఘయోః।' ఇత్యుక్తమ్। హేమాద్రౌ ప్రభాసఖణ్డే– 'మృతాహం యో న జానాతి మాసం వాపి కథంచన। తేన కార్యమమావాస్యాం శ్రాద్ధం మాఘేఽథ మార్గకే॥' భవిష్యే– 'మృతవార్తాశ్రుతేర్గ్రాహ్యౌ తౌ పూర్వోక్తక్రమేణ తు।' పూర్వోక్తేతి ప్రస్థానదినాజ్ఞానే మాసజ్ఞానే చ తద్దర్శే మాసా జ్ఞానే దినజ్ఞానే చ మార్గాదావితివచ్ఛ్రవణదినేఽపి జ్ఞేయమిత్యర్థః। శ్రవణదినమాసాజ్ఞానే మాఘ-మార్గదర్శే కార్యం; పూర్వోక్తప్రభాసఖణ్డాత్। అతోఽత్ర లోప ఇతి శూలపాణ్యుక్తం హేయమ్।తిథితత్త్వే యమః– 'గతస్య న భవేద్వార్తా యావద్ద్వాదశవార్షికీ। ప్రేతావధారణం తస్య కర్తవ్యం సుతబాన్ధవైః॥యన్మాసి యదహర్యాతస్తన్మాసి తదహఃక్రియా। దినాజ్ఞానే కుహూస్తస్య ఆషాఢస్యాథవా కుహూః॥'

అథ శ్రాద్ధవిఘ్నే నిర్ణయః। తత్ర విప్రస్య నిమన్త్రణోత్తరం సూతకే మృతకే చాశౌచాభావః; 'నిమన్త్రితేషు విప్రేషు ప్రారబ్ధే శ్రాద్ధకర్మణి। నిమన్త్రణాద్ధి విప్రస్య స్వాధ్యాయాద్విరతస్య చ॥ దేహే పితృషు తిష్ఠత్సు నాశౌచం విద్యతే క్వచిత్॥' ఇతి బ్రాహ్మోక్తేః। కర్తుస్తు విష్ణురాహ– 'వ్రతయజ్ఞవివాహేషు శ్రాద్ధే హోమేఽర్చనే జపే। ఆరబ్ధే సూతకం న స్యాదనారబ్ధే తు సూతకమ్॥' శ్రాద్ధే ప్రారమ్భస్తేనైవోక్తః–'ప్రారమ్భో వరణం యజ్ఞే సంకల్పో వ్రతసత్రయోః। నాన్దీముఖం వివాహాదౌ శ్రాద్ధే పాకపరిక్రియా॥' ఇతి। మాధవీయే బ్రాహ్మేఽపి– 'శ్రాద్ధాదౌ పితృయజ్ఞే చ కన్యాదానే చ నో భవేత్।' మితాక్షరాయాం స్మృత్యన్తరే సద్యఃశౌచ ప్రకృత్య,- 'యజ్ఞే సంభృతసంభారే వివాహే శ్రాద్ధకర్మణి।' ఇతి। తిథితత్త్వాదిగౌడగ్రన్థాస్తు నిమన్త్రణోత్తరం కర్తుభక్తుశ్చ నాశౌచమ్; 'నిమన్త్రణోత్తరం శ్రాద్ధే ప్రారమ్భః స్యాదితి స్మృతిః।' ఇతి విష్ణుక్తేః। యత్తు–'శ్రాద్ధే పాకపరిక్రియా' ఇతి,- తద్దర్శశ్రాద్ధ-విషయమిత్యాహుః। దాతృగృహే మరణాదౌ బ్రాహ్మే ఉక్తమ్- 'భోజనార్థే తు సంభుక్తే విప్రైర్దాతుర్విపద్యతే।' గృహే ఇతి శేషః। 'యదా కశ్చిత్తదోచ్ఛిష్టం శేషం త్యక్త్వా సమాహితాః। ఆచమ్య పరకీయేన జలేన శుచయో ద్విజాః॥' ఇతి। అస్య శ్రాద్ధవిషయత్వం హేమాద్రిణోక్తమ్। పృథ్వీచన్ద్రోదయేఽప్యేవమ్। మమ తు ప్రతిభాతి- ఇదం వివాహాది-విషయం, నతు శ్రాద్ధవిషయమ్; తత్పదాభావాత్। 'వివాహోత్సవయజ్ఞేషు' ఇత్యుపక్రమ్య, 'భుఞ్జానేషు తు విప్రేషు త్వన్తరా మృతసూతకే। అన్యగేహోదకాచాన్తాః సర్వే తే శుచయః స్మృతాః॥' ఇతి షట్త్రింశన్మతైకవాక్యత్వాత్, 'నిమన్త్రితేషు విప్రేషు ప్రారబ్ధే శ్రాద్ధకర్మణి' ఇతి పూర్వోక్తవిరోధాచ్చ। శ్రాద్ధే తు యద్యపి విష్ణునా పాకోత్తరమాశౌచాభావ ఉక్తస్తథాపి కర్తురేవ సః। భోక్తుర్దోషోఽస్త్యేవ; 'అపి దాతృగ్రహీత్రోశ్చ సూతకే మృతకే తథా। అవిజ్ఞాతే న దోషః స్యాచ్ఛ్రాద్ధాదిషు కథంచన॥ విజ్ఞాతే భోక్తురేవ

స్యాత్ప్రాయశ్చిత్తాదికం క్రమాత్॥' ఇతి మాధవీయే బ్రాహ్మోక్తేః। 'ఆది' శబ్దేనాశౌచముచ్యతే। తచ్చాహ విష్ణుః– 'బ్రాహ్మణాదీనామాశౌచే యః సకృదేవాన్నమశ్నాతి తస్య తావదాశౌచం యావత్తేషామాశౌచవ్యపగమే ప్రాయశ్చిత్తం కుర్యాత్' ఇతి। యత్తు- 'దేహే పితృషు తిష్ఠత్సు నాశౌచం విద్యతే క్వచిత్।' ఇతి బ్రాహ్మం, తత్ శ్రాద్ధకాలీనస్య నిషేధకం న తదుత్తరకాలీనస్య। శుద్ధిదీపస్తు 'నిమన్త్రితేషు' ఇత్యామశ్రాద్ధపరమ్, 'భోజనార్ధే తు' ఇత్యాది త్వన్నశ్రాద్ధపరమిత్యాహ।

ప్రాయశ్చిత్తం త్వాహ మార్కణ్డేయః– 'భుక్త్వా తు బ్రాహ్మణాశౌచే చరేత్సాంతపనం ద్విజః।' ఏతత్కామతః। అభ్యాసే శఙ్ఖః– 'బ్రాహ్మణస్య తథా భుక్త్వా మాసమేకం వ్రతీ భవేత్।' ఇతి। అజ్ఞానాత్తు ఛాగలేయః–'ఏకాహం చ త్ర్యహం పఞ్చసప్తరాత్రభభోజనమ్। తతః శుచిర్భవేద్విప్రః పఞ్చగవ్యం పిబేన్నరః॥' ఇతి వర్ణక్రమేణేదమ్। అభ్యాసే తు ద్వైగుణ్యమిత్యాది మితాక్షరామాధవీయాదౌ జ్ఞేయమ్। మితాక్షరా-మాధవాదౌ తు శ్రాద్ధే కర్తుర్భోక్తుశ్చ సర్వథా దోషాభావ ఉక్తః। ఆశౌచమధ్యే శ్రాద్ధదినప్రాప్తౌ తు మాధవీయే కాలాదర్శే చ ఋష్యశృఙ్గ- 'దేయే పితౄణాం శ్రాద్ధే తు ఆశౌచం జాయతే యదా। ఆశౌచే తు వ్యతిక్రాన్తే తేభ్యః శ్రాద్ధం ప్రదీయతే॥' శ్రాద్ధచిన్తామణౌ జ్యోతిషే– 'ప్రతిసాంవత్సరం శ్రాద్ధమాశౌచాత్పతితం చ యత్। మలమాసేఽపి తత్కార్యమితి భాగురిభాషితమ్॥' ఆశౌచాన్త్యదినత్వేన నిమిత్తత్వాదిత్యర్థః। ఏతన్మాసికాబ్దికపరం, న దార్శికాదౌ। అత ఏవ సుదర్శనభాష్యే అపరపక్షే పిత్ర్యాణీతి నియమాత్ కృష్ణపక్షశ్రాద్ధలోపే ప్రాయశ్చిత్తమేవ, న తు గౌణకాలే కరణమ్। తచ్చోపవాసః; 'వేదోదితానాం నిత్యానాం కర్మణాం సమతిక్రమే। స్నాతకవ్రతలోపే చ ప్రాయశ్చిత్తమభోజనమ్॥' ఇతి మనూక్తేరిత్యుక్తమ్। ఆశౌచే తు ప్రాయశ్చిత్తమపి న; ముఖ్యకాలే అనధికారాత్।

ఆశౌచాన్తేఽసంభవే తు వ్యాసః– 'శ్రాద్ధవిఘ్నే సముత్పన్నే త్వన్తరా మృతసూతకే। అమావాస్యాం ప్రకుర్యాద్వై శుద్ధావేకే మనీషిణః॥' హేమాద్రౌ షట్త్రింశన్మతేఽపి- 'మాసికే చాబ్దికే త్వాహ్ని సంప్రాప్తే మృతసూతకే। వదన్తి శుద్ధౌ తత్కార్యం దర్శే వాపి విచక్షణః॥' గోభిలః– 'దేయే ప్రత్యాబ్దికే శ్రాద్ధే అన్తరా మృతసూతకే।ఆశౌచానన్తరం కుర్యాత్తన్మాసేన్దుక్షయే తథా॥' మరీచిః– 'శ్రాద్ధవిఘ్నే సముత్పన్నేఽప్యవిజ్ఞాతే మృతేఽహని। ఏకాదశ్యాం తు కర్తవ్యం కృష్ణపక్షే విశేషతః॥' విశేషత ఇత్యుక్తేః శుక్లైకాదశ్యామపి। ఆశౌచేతరవిఘ్నే ఏతదితి మాధవపృథ్వీచన్ద్రౌ। యత్త్వత్రిః– 'తదహశ్చేత్ప్రదుష్యేత కేనచిత్సూతకాదినా। సూతకానన్తర కుర్యా-త్పునస్తదహరేవ చ॥' ఇతి,- తత్ పూర్వకాలాభావే జ్ఞేయమ్। ఏతదాబ్దికేతరశ్రాద్ధపరమ్। యచ్చ– దేవలః 'ఏకోద్దిష్టే తు సంప్రాప్తే యది విఘ్నః ప్రజాయతే। మాసేఽన్యస్మింస్తిథౌ తస్మిన్శ్రాద్ధం కుర్యాత్ప్రయత్నతః॥' ఇతి,-తదపి మాసికపరమితి

మదనరత్నే హేమాద్రౌ చ। -ఇదమపి పూర్వకాలాసంభవే। వ్యాధ్యాదౌ విస్మరణే చైవం జ్ఞేయమ్।

అథ భార్యారజోదర్శనే తత్ర దార్శికమానేన కార్యమ్; 'శ్రాద్ధవిఘ్నే ద్విజాతీనామామశ్రాద్ధం ప్రకీ-

భార్యారజోదర్శనే నిర్ణయః।—

ర్తితమ్। అమావాస్యాదినియతం మాససంవత్సరాదృతే॥ ఇతి హేమాద్రౌ హారీతోక్తేః। వ్యాఘ్రపాదోఽపి– 'ఆర్తవే దేశకాలానాం విప్లవే సముపస్థితే। ఆమశ్రాద్ధం ద్విజైః కార్యం శూద్రః కుర్యాత్సదైవ హి॥' ఇతి॥ దీపికాపి–'దర్శే తు భార్యాతవేఽప్యామశ్రాద్ధవిధిం ప్రవాసివిధురాద్యాశ్చాచరేయుర్ద్విజాః'। వస్తుతస్తు– 'పాకాభావే ద్విజాతీనామామశ్రాద్ధ విధీయతే।' ఇతి సుమన్తూక్తేః పాకకర్త్రన్తరసత్త్వేఽన్నేనాన్యథాఽఽమేనేతి యుక్తమ్ ; 'మాసికాని సపిణ్డాని అమావాస్యా తథాబ్దికమ్। అన్నేనైవ తు కర్తవ్యం యస్య భార్యా రజస్వలా॥' ఇతి కలికాయాం వచనాచ్చ।కాలాదర్శే తు స్త్రియా రజోదర్శనే దర్శశ్రాద్ధం పఞ్చమేఽహనీతి పక్షాన్తరముక్తమ్। పారిజాతేఽప్యేవమ్। ఏవం మహాలయయుగాదావపి।

ఆబ్దికం తు రజోదర్శనేఽపి తద్దినే ఏవ కార్యమ్; 'పుష్పవత్స్వపి దారేషు విదేశస్థోఽప్యనగ్నికః।అన్నేనైవాబ్దికం కుర్యాద్ధేమ్నా వాఽఽమేన న క్వచిత్॥' ఇతి మాధవీయే లౌగాక్షిస్మృతేః। మరీచిరపి– 'అనగ్నికః ప్రవాసీ చ యస్య భార్యా రజస్వలా। ఆమశ్రాద్ధం ప్రకుర్వీత న తత్కుర్యాన్మృతేఽహని॥ కార్ష్ణాజినిః–'ఆపన్నోఽప్యాబ్దికం నైవ కుర్యాదామేన కుత్రచిత్। అన్నేన తదమాయాం తు కృష్ణే వా హరివాసరే॥' ప్రయోగపారిజాతే– 'రజస్వలాయాం భార్యాయాం క్షయాహం యః పరిత్యజేత్। స వై నరకమాప్నోతి యావదాభూతసంప్లవమ్॥మాసికాని సపిణ్డాని అమావాస్యా తథాబ్దికమ్। అన్నేనైవ తు కర్తవ్యం యస్య భార్యా రజస్వలా॥దేవయాజ్ఞికనిబన్ధేఽపి– 'భర్తుః శ్రాద్ధం పఞ్చమేఽహ్ని కుర్యాద్భార్యా రజస్వలా। పుత్రః పిత్రోః ప్రకుర్వీత మృతాహని శుచిర్యతః॥' కాలాదర్శేఽపి– 'రజస్వలాఘ్నోఽనగ్నిర్విదేశస్థోఽథవాబ్దికే। దర్శాదావివ నామేన త్వన్నేన శ్రాద్ధమాచరేత్॥' అన్యత్రాపి– 'విదేశకో వా విగతాగ్నికో వా రజస్వలాయామపి ధర్మపత్న్యామ్। శ్రాద్ధం మృతాహే విదధీత పాకైర్నామేన హేమ్నా న తు పఞ్చమేఽహ్ని॥' ఏవం మాసికేఽపి। యత్తు- మరీచిః 'ఆబ్దికే సమనుప్రాప్తే యస్య భార్యా రజస్వలా।। పఞ్చమేఽహని తచ్ఛ్రాద్ధం న

తత్కుర్యాన్మృతేఽహని॥' మాధవీయే– 'శ్రాద్ధం తదా న కర్తవ్యం కర్తవ్య పఞ్చమేఽహని।' ఇత్యుత్తరార్ధం, -తదపుత్రస్త్రీకర్తృకశ్రాద్ధవిషయమ్; 'అపుత్రా తు యదా భార్యా సంప్రాప్తే భర్తురాబ్దికే। రజస్వలా భవేత్సా తు కుర్యాత్తత్పఞ్చమేఽహని॥ ఇతి శ్లోకగౌతమోక్తేః। 'దైవే కర్మణి పిత్ర్యే వా పఞ్చమేఽహని శుధ్యతి।' ఇతి ప్రభాసఖణ్డాచ్చ। నన్వశుచిత్వాదేవ తత్ర పఞ్చమేఽహన్యర్థాత్ శ్రాద్ధం ప్రాప్తమితి వచనం వ్యర్థమ్ ? మైవమ్ ; 'గర్భిణీసూతికాదిశ్చ కుమారీ వాఽథ రోగిణీ। యదా శుద్ధా తదాఽన్యేన కారయేత్ప్రయతా స్వయమ్॥' ఇతి హేమాద్రౌ భవిష్యోక్తేః। 'అనుపనీతస్త్రీశూద్రాశ్చ శ్రాద్ధమృత్విజా కారయేయుః, స్వయం వాఽమన్త్రకం కుర్యుః' ఇతి స్మృత్యర్థసారాచ్చాన్యద్వారా కరణనివృత్త్యర్థత్వాత్తస్య, త్వదుక్తదిశా ఆశౌచానన్తరం శ్రాద్ధకర్తవ్యతాఽఽవేదకవాక్యవైయర్థ్యాచ్చ। అతః ప్రాగుక్తమరీచ్యుక్తేః పత్నీ పఞ్చమేఽహనీతి యుక్తమ్। యత్తు– 'సప్తాహాత్పితృదేవానాం భవేద్యోగ్యా వ్రతార్చనే।' ఇతి, -తద్రజోనివృత్తిపరమితి హేమాద్రిభిన్నసర్వనిబన్ధ-సిద్ధాన్తః।

హేమాద్రిస్తు– శ్రాద్ధాదౌ స్త్రియా సహైవాధికారాత్తస్యాం రజోదుష్టాయాం తన్నివృత్తరేకమార్యేణ పఞ్చమేఽహని కార్యం; ప్రాగుక్తమరీచ్యుక్తేః। భార్యాన్తరసత్త్వే తు 'పుష్పవత్స్వపి' ఇతి వచనాత్తద్దినే ఏవేత్యాహ। దీపికాపి– 'భార్యర్తౌ సతి పఞ్చమే చ దివసే స్యాద్వార్షికం మాసికం పక్కాన్నైర్బహుభార్యకస్త్వధికృతే పత్న్యన్తరే తిష్ఠతి। కుర్యాత్తద్ద్వితయం స్వముఖ్యదివసే' ఇతి, తచ్చిన్త్యమ్। సహాధికారః సహత్వశ్రుత్యా వా ఏకఫలభాక్త్వేన వా పాకకర్తృత్వేన వా ? నాద్యః; తదభావాత్। 'పాణిగ్రహణాద్ధి సహత్వం కర్మసు' ఇత్యస్యాగ్నిసాధ్యకర్మవిషయత్వాత్। ఆబ్దికస్య చ నిరగ్నేరపి పాకేనైవోక్తేః స్మార్తాగ్నిసాధ్యత్వానియమాత్ 'తామపరుధ్య' ఇతివత్ పూర్వోక్తవచనసత్త్వాచ్చ। కథం చ భార్యాన్తరసత్త్వేఽధికారః ? 'జ్యేష్ఠయా న వినేతరా' ఇతి నియమాత్। జ్యేష్ఠాపరత్వే చ తేనైవ సిద్ధేర్వచనవైయర్థ్యాత్। న ద్వితీయః; అవిభక్తభ్రాతృష్వేకస్యాఽశుచిత్వేఽన్యస్యాన-ధికారాపత్తేః। న తృతీయః, ప్రవాసనిర్ధనసూతికారోగిణ్యాదిష్వప్యకరణాపత్తేః। 'ఆరభేత నవైః పాత్రైరన్నారమ్భం చ బాన్ధవైః।' ఇతి దేవలోక్తావాత్మనేపదాత్స్వస్య బాన్ధవానాం చ పాకకర్తృత్వోక్త్యా విరోధాచ్చ।అథ– 'తతస్తాని పపాచాశు సీతా జనకనన్దినీ।' ఇతి పాద్మాదిలిఙ్గాత్ ప్రాశస్త్యం భార్యాపాకస్యోచ్యతే। న తత్కస్యాప్యనిష్టమ్; తేనైతద్వచనం యుక్త్యాద్యభావాత్ పూర్వోక్తవచోవిరోధాచ్చ యత్కించిదేవ। యదపి- 'శ్రాద్ధయాహని సంప్రాప్తే యస్య భార్యా రజస్వలా। శ్రాద్ధం తత్ర న కర్తవ్యం కర్తవ్యం పఞ్చమేఽహని॥ ఇతి శ్లోకగౌతమ–పాఠోఽన్యథా దర్శితః। మాధవీయే చ తద్వశాత్పక్షాన్తరముక్తమ్। తేనాపి నాభిప్రేతార్థసిద్ధిః, యస్య ప్రేతస్యేత్యర్థాత్। తేనాత్ర హేమాద్రిర్బభ్రామేతి బహువక్తవ్యేఽపి నోచ్యతే॥

అథాన్వారోహణే నిర్ణయః । లౌగాక్షిః– 'మృతాహని సమాసేన పిణ్డనిర్వపణం పృథక్। నవశ్రాద్ధం చ దమ్పత్యోరన్వారోహణ ఏవ తు॥' సమాసేన తన్త్రేణ ద్విపితృకశ్రాద్ధవద్ద్వయోరేకః పిణ్డో విప్రశ్చ। 'పిణ్డ'శబ్దః శ్రాద్ధపరః। నవశ్రాద్ధం పృథగితి హేమాద్రి-పృథ్వీచన్ద్రౌ। అత్ర మృతాహనీత్యేకత్వాత్ దినభేదే దినైక్యే వా మృతతిథేరేకత్వే కాలైక్యం కర్త్రైక్యం పాకైక్యం చ; 'ఏకచిత్యధిరోహే తు తిథిరకైవ జాయతే। ఏకపాకేన పిణ్డైక్యే ద్వయోగృహ్ణీత నామనీ॥' ఇతి స్మృత్యన్తరాచ్చ। అన్త్యేష్టిపద్ధతీ భట్టైరప్యుదాహృతమ్– 'అన్వారోహే తు నారీణాం పత్యుశ్చైకోదకక్రియా। పిణ్డదానక్రియా తచ్ఛ్రాద్ధం ప్రత్యాబ్దికం తథా॥ నవశ్రాద్ధాని సర్వాణి సపిణ్డీకరణం పృథక్। ఏక ఏవ వృషోత్సర్గో గౌరేకా తత్ర దీయతే॥' ఇతి। తిథిభేదే తు వార్షికం పృథగేవ। తథా వార్షికే సమాసవిధానాదన్యత్ర సర్వత్ర పృథక్త్వే ప్రాప్తే నవశ్రాద్ధమేవ పృథగితి పరిసంఖ్యయాఽన్యత్ర పృథగుక్తేష్వపి వార్షికషోడశశ్రాద్ధతీర్థసపిణ్డనాన్వష్టక్యాదిషు సమాస ఏవేతి మదనపరిజాత-నిర్ణయామృతాదయః। అతః సమాస విధిబలాత్ జ్యేష్ఠపుత్రస్య కర్తృత్వే సాపత్నమాతురన్వారోహణే తత్పుత్రే సత్యపి తద్వార్షికాదికమవిభక్తః సాపత్నపుత్ర ఏవ జ్యేష్ఠః కుర్యాన్నౌరసః। వక్ష్యమాణపృథ్వీచన్ద్రాదిమతే తు ఔరస ఏవ మాతుః పృథక్కుర్యాత్। ఏవం బహ్వీష్వపి మాతృషు జ్ఞేయమ్। త్రిస్థలీసేతౌ పితామహచరణైరప్యేవముక్తమ్। యత్తు–గార్గ్యః 'ఏకచిత్యాం సమారూఢౌ దంపతీ నిధనం గతౌ। పృథక్ శ్రాద్ధం తయోః కుర్యాదోదనం చ పృథక్ పృథక్॥' ఓదనం=పిణ్డః, -తన్నవంశ్రాద్ధవిషయమ్। యత్తు – భృగుః 'యా సమారోహణం కుర్యాద్భర్తుశ్చిత్యాం పతివ్రతా। తాం మృతాహని సంప్రాప్తే పృథపిణ్డే నియోజయేత్॥ ప్రత్యబ్దం చ నవశ్రాద్ధం యుగపత్తు సమాపయేత్॥' తద్యేషాం వార్షికమేకోద్దిష్టముక్తం తద్విషయమ్। ప్రత్యబ్దం చ మృతాహనీత్యన్వయః। నవశ్రాద్ధం యుగపదితి దర్శే వర్గద్వయవదేకతన్త్రేణ పృథగిత్యర్థమాహ హేమాద్రిః। ఏతన్మృతతిథేర్భేదవిషయమితి పృథ్వీచన్ద్ర-నిర్ణయామృతాద్యాః। దేవయాజ్ఞికోఽప్యేవమ్। పరాశర-మాధవస్తు-గార్గ్యభృగ్వాదివచనాల్లౌగాక్షివాక్యే సమాసేన పాకాదితన్త్రైక్యేన దర్శే వర్గద్వయవత్పృథక్ఛ్రాద్ధం కుర్యాత్ నవశ్రాద్ధం చ తథా' ఇత్యాహ।

పృథ్వీచన్ద్ర-చన్ద్రికాదయస్తు– 'ద్వయోరేకపిణ్డదానం లౌగాక్షివచనం చాపద్విషయమ్। పృథక్ పిణ్డదానం తు ముఖ్యః కల్పః'। తదాహ వృద్ధపరాశరః– 'ఆరుహ్య భర్తుశ్చితిమఙ్గనా యా ప్రాప్నోతి మృత్యుం ఖలు సత్త్వయుక్తా। ఏకాదశాహే తు తయోర్విధేయం శ్రాద్ధం పృథక్ స్వర్గమపేక్ష్య సద్భిః॥ ఏకత్వమిచ్ఛన్తి మతిప్రహీణా ఏకాదశాహాదిషు యే నృనార్యోః। తే స్వర్గమార్గం వినిహత్య కుర్యుః స్త్రీసత్త్వఘాతాన్నరకాధివాసమ్॥ భర్త్రా సహ మృతా యా తు నాకలోకమభీప్సతీ। సాహేచ్ఛ్రాద్ధం పృథక్పిణ్డాన్ నైకత్వం తు స్మృతం తయోః॥ పృథగేవ హి కర్తవ్యం శ్రాద్ధమేకాదశాహికమ్। యాని శ్రాద్ధాని సర్వాణి తాన్యుక్తాని పృథక్పృథక్॥' విశ్వాదర్శేఽపి–'మాతుర్గయాష్టకావృద్ధిమృతాహేషు మహాలయే। శ్రాద్ధం కుర్యాత్పృథగ్దైవం

తత్రం చానుగతావపి॥ ఏకచిత్యాం సమారుహ్య మృతయోరేకబర్హిషి। పిత్రోః పిణ్డాన్పృథగ్దద్యాత్పిణ్డం త్వాపత్సు తత్సుతః॥' ఇత్యగ్నిస్మృతేరియాహుః। యత్తు– షట్త్రింశన్మతే 'ఏకత్వం సా గతా భర్తుః పిణ్డే గోత్రే చ సూతకే। న పృథక్ పిణ్డదానం తు తస్మాత్పత్నీషు విద్యతే॥' ఇతి, -తద్ధర్మ్యాదిపరమ్। చన్ద్రప్రకాశేఽపి– ఏకచిత్యాం సమారూఢౌ దంపతీ ప్రమృతౌ యది। పృథక్ శ్రాద్ధం ప్రకుర్వీత పత్యురేవ క్షయేఽహని॥ మృతానామపి భృత్యానాం భార్యాణాం పతినా సహ। పూర్వకస్య మృతస్యాదౌ ద్వితీయస్య తతః పునః॥ తన్త్రేణ శ్రపణం కృత్వా శ్రాద్ధం స్వామిక్షయేఽహని। తృతీయస్య తతః కుర్యాత్సంనిపాతేష్వయం క్రమః॥' ఇతి।

సహగమనే సర్వత్ర శ్రాద్ధార్థమేకపాక ఇత్యాహ మదనరత్నే ప్రచేతాః– 'ఏకచిత్యాం సమారూఢౌ మ్రియేతే దంపతీ యది। తన్త్రేణ శ్రపణం కుర్యాత్పృథక్ పిణ్డం సమావపేత్॥' పృథ్వీచన్ద్రోదయేఽప్యేవమ్। అత్ర భర్తురాశౌచమధ్యేఽన్యదినేఽనుగమనేన స్త్రీమరణే పతిమరణదినగణనయాశౌచపిణ్డదానైకాదశాహాది కార్యమ్। నాత్ర పక్షిణీవృద్ధి; 'మృతం పతిమనువ్రజ్య పత్నీ చేదనలం గతా। న తత్ర పక్షిణీ కార్యా పైతృకాదేవ శుద్ధ్యతి॥ పుత్రోఽన్యో వాఽగ్నిదస్తస్యాస్తావదేవాశుచిస్తయోః। నవశ్రాద్ధం సపిణ్డం చ యుగపత్తు సమాపయేత్।' ఇతి షడశీతిమతాత్, 'యదా నారీ విశేదగ్నిం ప్రియస్య ప్రియవాఞ్ఛయా। తదాశౌచం విధాతవ్యం భర్త్రాశౌచక్రమేణ హి॥' ఇతి లఘుహారీతోక్తేశ్చ। భర్త్రాశౌచోత్తరమన్వారోహణే తు త్ర్యహమాశౌచమ్; 'ఋగ్వేదవాదాత్సాధ్వీ స్త్రీ న భవేదాత్మఘాతినీ। త్ర్యహాశౌచే తు నిర్వృత్తే శ్రాద్ధం ప్రాప్నోతి శాస్త్రతః॥' ఇతి బ్రాహ్మోక్తేరితి పృథ్వీచన్ద్రాపరార్కౌ । ఏతదన్వారోహణే ఏవ న త్వేకచితౌ। ఋగ్వేదవాదః 'ఇమా నారీరవిధవాః' ఇత్యాదిః। ఏతత్సవర్ణాపరమిత్యన్యే।

స్మార్తగౌడాస్తు- 'దేశాన్తరమృతే పత్యౌ సాధ్వీ తత్పాదుకాద్వయమ్।' ఇత్యుపక్రమ్య, బ్రాహ్మే– 'త్ర్యహాశౌచే తు నిర్వృత్తే' ఇత్యుక్తేర్భర్త్రాశౌచోత్తరమన్వారోహణే త్ర్యహః, సహగమనే తు పూర్ణ దశాహాది। పిణ్డాస్తు దశాపి సహైవ। తథా చ జనక-శూలపాణి-శుద్ధితత్త్వధృతవ్యాసః– 'సంస్థితం పతిమాలిఙ్గ్య ప్రవిశేద్యా హుతాశనమ్। తస్యాః పిణ్డాదికం జ్ఞేయం క్రమశః పతిపిణ్డవత్॥ అన్వితా పిణ్డదానం తు యథా భర్తుర్దినే దినే। తదన్వారోహిణీ యస్మాత్తస్మాత్సా నాత్మఘాతినీ॥' ఇతి విష్ణూక్తేశ్చ । పృథక్చితౌ తు భర్త్రాశౌచమధ్యే తదూర్ధ్వం వా సత్యాం త్ర్యహేణ దశపిణ్డాః; 'అన్వితాయాః ప్రదాతవ్యా దశపిణ్డాస్త్ర్యహేణ తు। స్వామ్యాశౌచే వ్యతీతే తు తస్యాః శ్రాద్ధం ప్రదీయతే॥' ఇతి తత్రైవ పైఠీనసిస్మృతేః। భర్త్రాశౌచోత్తరం మృతౌ తు చతుర్థేఽహ్ని శ్రాద్ధమ్। శూలపాణినా త్విదమగ్నిపురాణీయత్వేనోక్తమ్; యుద్ధహతస్య సద్యఃశౌచే త్వన్వారోహణే త్రిరాత్రమ్। ఏకచితౌ తు 'సంస్థితం పతిమ్' ఇతి ప్రాగుక్తవ్యాసోక్తేః సద్యఃశౌచమిత్యాహుః। అన్యసపిణ్డాశౌచమధ్యే విదేశమృతాన్వారోహణం త్వనాశంక్యకమేవ

శుచితాయా అజ్ఞత్వాత్। అన్యే తు - రజోవత్యాః సూతికాయాశ్చానుగమననిషేధాదిత-రాశౌచస్యానిషేధః, అన్యథా ప్రత్యక్షభర్తృమరణే కా గతిరిత్యాహుః, -తన్మూలవచనం వినా చిన్త్యమేవ। స్మృత్యర్థసారేఽపి– 'సహగమనే సర్వత్ర శ్రాద్ధపిణ్డాదౌ పాకైక్యం కాలైక్యం కర్త్రైక్యం చేతి'। యా తు పతిముద్దిశ్యా- ఽన్యకాలేఽన్యతిథావన్వారూఢా తస్యాః శ్రాద్ధం తత్క్షయతిథౌ కార్యం, న భర్తృతిథౌ; 'పారణే మరణే నృణాం తిథిస్త త్కాలికీ స్మృతా।' ఇతి స్కాన్దాత్, తిథిరేకైవ జాయతే' ఇత్యాదివచనాచేతి మదనరత్న-పారిజాత- పృథ్వీచన్ద్రాదయః। అన్యే తు తస్యాః పతిమరణేన మృతప్రాయత్వాత్, 'సహాగ్రతః పృష్ఠతో వా తద్భక్త్యా మ్రియతే యది। తస్యాః శ్రాద్ధం ప్రదాతవ్యం పృథక్ పత్యుః క్షయేఽహని॥' ఇతి స్మృత్యన్తరాత్, 'అగ్రతః పృష్ఠతో వాపి తద్భక్త్యా మ్రియతే యది। తస్యాః శ్రాద్ధం సుతైః కార్యం పత్యురేవ క్షయేఽహని॥' ఇతి పురాణసముచ్చయాచ్చ భర్తృతిథావేవేత్యాహుః, -అత్ర మూలం చిన్త్యమ్। అత్ర విశేషో హేమాద్రౌ స్మృత్యన్తరే– 'మాతా మఙ్గలసూత్రేణ మ్రియతే యది తద్దినే। ఉద్దిశ్య విప్రపత్నీం తాం భోజయేచ్చ సువాసినీమ్॥'

అథ శ్రాద్ధసంపాతే నిర్ణయః। అత్ర పిత్రోర్మృతతిథ్యేకత్వే మరణక్రమేణ దర్శే వర్గద్వయవత్తన్త్రేణ శ్రాద్ధం కుర్యాత్। పౌర్వాపర్యాజ్ఞానే తు పితృపూర్వకం కుర్యాదితి హేమాద్రిః। మాధవాదయస్తు- 'పిత్రోః శ్రాద్ధే సమం ప్రాప్తే నవే పర్యుషితేఽపి వా। పితృపూర్వ సుతః కుర్యాదన్యత్రాసంనియోగతః॥' ఇతి కార్ష్ణాజినిస్మృతేః, సర్వత్ర పితృపూర్వం భిన్నప్రయోగమాహుః। పార్వణైకోద్దిష్టయోః సంపాతే మాధవీయే జాబాలిః– 'యద్యేకత్ర భవేయాతామేకోద్దిష్టం చ పార్వణమ్। పార్వణం త్వభినిర్వర్త్య ఏకోద్దిష్టం సమాచరేత్॥' గృహదాహాదినా యుగపన్మరణే భృగుః– 'ఏకకాలే గతాసూనాం బహూనామథవా ద్వయోః। తన్త్రేణ శ్రపణం కృత్వా కుర్యాత్ పృథక్ పృథక్। పూర్వకస్య మృతస్యాదౌ ద్వితీయస్య తతః పునః। తృతీయస్య తతః కుర్యాత్సంనిపాతేష్వయం క్రమః॥ ఋష్యశృఙ్గః– 'భవేద్యది సపిణ్డానాం యుగపన్మరణం తదా।సంబన్ధాసత్తిమాలోచ్య తత్క్రమాచ్ఛ్రాద్ధమాచరేత్॥' గారుడే– 'ఏకేనైవ తు పాకేన శ్రాద్ధాని కురుతేఽత్ర హి। వికిరం త్వేకతః కుర్యాత్ పిణ్డాన్ దద్యాత్పృథక్పృథక్॥'–అత్రానుగమనే చ దాహసపిణ్డనాదౌ విశేషం వక్ష్యామః।అత్రిః– 'బహూనామథవా ద్వాభ్యాం శ్రాద్ధం చేత్ప్యాత్సమేఽహని। తన్త్రేణ శ్రపణం కృత్వా పృథక్ శ్రాద్ధాని కారయేత్॥' పులస్త్యః–'మహాలయే గయాశ్రాద్ధే గతాసూనాం క్షయేఽహని। తన్త్రేణ శ్రపణం కృత్వా శ్రాద్ధం కుర్యాత్ పృథక్పృథక్॥' ఇదం చ పృథక్పాకేన భిన్నశ్రాద్ధాశక్తౌ। పృథక్పాకేన సంబన్ధాసత్త్యా శ్రాద్ధభేదస్తు ముఖ్యః పక్షః,'ఏకత్రైవ దినే శ్రాద్ధద్వయం ప్రాప్తం యదా తదా। చరేదేవ పురా వర్గాత్ పితుర్మాతుశ్చ తత్సుతః॥ ఏకస్మిన్యః కరోత్యహ్ని ద్వయోః శ్రాద్ధం యదా ద్విజః। తదా పూర్వమృతస్యాదౌ కృత్వా స్నాత్వా యథావిధి॥ పశ్చాత్ పశ్చాన్మృతస్యైవ పృథక్పాకైః సమాచరేత్। నైకస్మిన్ దివసే శ్రాద్ధం త్రయాణాం కుత్రచిద్ద్విజః॥ ఏకః కుర్యాత్తథా ప్రాప్తే అన్యో భ్రాతా సమాచరేత్॥ భ్రాతర్యవిద్యమానే తు

తత్పరేఽహ్ని సమాచరేత్॥ అన్యథా శ్రాద్ధహన్తా స్యాచ్ఛ్రాద్ధసంకరదృవేత్॥' ఇత్యాశ్వలాయనోక్తేరితి పృథ్వీచన్ద్రః। కాత్యాయనః- 'ద్వే బహూని నిమిత్తాని జాయేరన్నకవాసరే। నైమిత్తికాని కార్యాణి నిమిత్తోత్పత్త్యనుక్రమాత్।' జాబాలిః- 'శ్రాద్ధం కృత్వా తు తస్యైవ పునః శ్రాద్ధం న తద్దినే। నైమిత్తికం తు కర్తవ్యం నిమిత్తానుక్రమోదయమ్॥' కాలాదర్శే- 'నిత్యదార్శికయో చోదకుమ్భమాసికయోరపి। దార్శికస్య యుగాదేచ దార్శికాలభ్యయోగయోః॥ దార్శికస్య చ మన్వాదేః సంపాతే శ్రాద్ధకర్మణః। ప్రసఙ్గాదితరస్యాపి సిద్ధేరుత్తరమాచరేత్॥' అస్య దేవతాభేదేఽపవాదమాహ స ఏవ- 'నిత్యస్య చోదకుమ్భస్య నిత్యమాసికయోరపి। దర్శస్య చోదకుమ్భస్య దర్శమాసికయోరపి॥ నిత్యస్య చాబ్దికస్యాపి దార్శికాబ్దికయోరపి। యుగాద్యాబ్దికయోశ్చైవ మన్వాద్యాబ్దికయోస్తథా॥ ప్రత్యాబ్దికస్య చాలభ్యయోగేషు విహితస్య చ। సంపాతే దేవతాభేదాచ్ఛ్రాద్ధయుగ్మం సమాచరేత్॥ నిమిత్తానియతిశ్చాత్ర పూర్వానుష్ఠానకారణమ్। పిత్రోస్తు పితృపూర్వత్వం సర్వత్ర శ్రాద్ధకర్మణి॥' మాధవీయే స్మృతిసంగ్రహే- 'కామ్యతన్త్రేణ నిత్యస్య తన్త్రం శ్రాద్ధస్య సిద్ధ్యతి॥'

పితృతర్పణమ్।—

అథ శ్రాద్ధాతర్పణమ్। పారిజాతే పృథ్వీచన్ద్రోదయే చ గర్గః- 'పూర్వ తిలోదకం కృత్వా అమాశ్రాద్ధ తు కారయేత్। ప్రత్యబ్దే న భవేత్పూర్వే పరేఽహని తిలోదకమ్॥ పక్షశ్రాద్ధే హిరణ్యే చ అనువ్రజ్య తిలోదకమ్॥' నచ నిత్యతర్పణస్యైవాయం పరేఽహ్న్యుత్కర్షః, న తు శ్రాద్ధాఙ్గతర్పణమస్తీతి వాచ్యమ్ ; 'యస్తర్పయతి తాన్ విప్రః శ్రాద్ధం కృత్వా పరేఽహని। పితరస్తేన తృప్యన్తి న చేత్కుప్యన్తి వైభృశమ్॥' ఇతి గర్గేణ ఫలనిన్దార్థవాదాభ్యామఙ్గత్వేనోక్తేః।

శ్రాద్ధప్రక్రమాదావ్ర్షికమ్। బృహన్నారదీయేఽప్యాబ్దికం ప్రక్రమ్య,- 'పరేద్యు శ్రాద్ధకృన్మర్త్యో యో న తర్పయతే పితౄన్। తస్య తే పితరః క్రుద్ధాః శాపం దత్త్వా బ్రజన్తి హి॥' 'పితృ' శబ్దశ్చ శ్రాద్ధేజ్యవర్గపరః। తేన తర్పణస్య పశుపురోడాశయాగవత్ ప్రస్తరప్రహరణవచ్చేష్టదేవతాసంస్కారకతా। తేనాబ్దికదినే నిత్యం స్వపిత్రాదితర్పణం కార్యమేవ; శ్రాద్ధాఙ్గభూతస్యైవ పరేధురుక్తేః। తదుక్తమ్- 'ప్రత్యబ్దాఙ్గం తిల దద్యాన్నిషిద్ధేఽపి పరేఽహని। వర్జైకస్య వచో యేషామన్యేషాం తు వివర్జయేత్॥'

క్వచిద్విశేషమాహ గర్గః- 'కృష్ణే భాద్రపదే మాసి శ్రాద్ధం ప్రతిదినం భవేత్। పితౄణాం ప్రత్యహం కార్యే నిషిద్ధాహేఽపి తర్పణమ్॥' తర్పణం=తిలతర్పణమ్ ; నిషిద్ధాహేఽపీత్యుక్తేః। 'సకృన్మహాలయే శ్వః స్యాదష్టకాస్వన్త ఏవ హి।' అత్ర సప్తమీనిర్దేశాత్ అఙ్గితా స్పష్టైవ। తత్ర

జయాన్ జుహుయాత్ మన్ద్రం ప్రాపణీయాయాం మన్ద్రం ప్రాతఃసవనే ఇత్యాదివత్। అస్యాపవాదో బృహన్నారదీయే– 'వృద్ధిశ్రాద్ధే సపిణ్డ్యాం చ ప్రేతశ్రాద్ధేఽనుమాసికే। సంవత్సరవిమోకే చ న కుర్యాత్తిలతర్పణమ్॥' తదయమర్థః– దర్శే విప్రనిమన్త్రణోత్తరం పాకారమ్భోత్తరం వా శ్రాద్ధప్రయోగస్యారవ్యత్వాత్ బ్రహ్మయజ్ఞోత్తరం నిత్యతర్పణేనైవ శ్రాద్ధాఙ్గతర్పణస్య తన్త్రేణ ప్రసఙ్గేన వా సిద్ధిః। తతః పూర్వం వైశ్వదేవోత్తరం వా బ్రహ్మయజ్ఞకరణే శ్రాద్ధాఙ్గతర్పణం పృథక్కార్యమ్। పిత్రోర్వార్షికే తు నిత్యతర్పణం తిలవర్జ్యం కార్యమ్ ; 'నైవ శ్రాద్ధదినే కుర్యాత్తిలైస్తు పితృతర్పణమ్। శ్రాద్ధం కృత్వాఽపరాహ్ణే చ తర్పణం తు తిలైః సహ॥' ఇతి వచనాత్। 'సప్తమ్యాం భానువారే చ మాతాపిత్రోర్మృతేఽహని। తిలైర్యస్తర్పణం కుర్యాత్స భవేత్ పితృఘాతకః॥' ఇతి స్మృతిరత్నావల్యాం వృద్ధమనూక్తేశ్చ। అత్ర నిత్యతర్పణే తిలమాత్ర నిషేధో నతు తర్పణస్య; తిలైరిత్యస్య వైయర్థ్యాపత్తేః। యత్తు– కాతీయమ్ 'ఉపరాగే పితుః శ్రాద్ధే పాతేఽమాయాం చ సంక్రమే। నిషిద్ధేఽపి హి సర్వత్ర తిలైస్తర్పణమాచరేత్॥' ఇతి, -తత్ పరేయుః శ్రాద్ధాఙ్గతర్పణవిషయమితి కేచిత్। శ్రాద్ధాశక్తస్య తత్స్థానాపన్నతర్పణవిషయమితి యుక్తమ్। సకృన్మహాలయే పరద్యుస్తర్పణమ్। అష్టకాసు తు సప్తమ్యష్టమీశ్రాద్ధయోరన్తే తదైవ వర్గద్వయస్య। అన్వష్టక్యే తు మాతృవర్గస్యాపి తీర్థశ్రాద్ధే దర్శవత్। మాధ్యావర్షాదిష్వష్టకావదన్తే। అనేకశ్రాద్ధసంపాతే తు యది తత్రప్రసఙ్గసిద్ధిస్తదా తదీయమేవ తర్పణమ్। తన్త్రత్వే తు శ్రాద్ధసమసంఖ్యత్వే ఆదావన్తే వా। విషమసంఖ్యాయాం బహునిరోధ ఇతి। తస్మాచ్ఛ్రాద్ధాఙ్గతర్పణం సిద్ధమ్।

తద్విధిః సంగ్రహే– 'స్నాత్వా తీరం సమాగత్య ఉపవిశ్య కుశాసనే। తర్పయేత పితౄన్ సర్వాన్ స్నాత్వా వస్త్రం చ ధారయేత్॥' తర్పణోత్సరం నిత్యస్నానం కృత్వేత్యర్థః। 'అపసవ్యం తతః కృత్వా సవ్యం జాన్వాచ్య భూతలే। నామగోత్రస్వధాకారైర్ద్వితీయాన్తేన తర్పయేత్॥' అత్ర వస్వాదిరూపతోక్తా స్మృత్యర్థసారే– 'వసురుద్రాదితిసుతాన్ శ్రాద్ధార్థే తర్పయేత్ పితౄన్।' తచ్చ బహ్వృచానాం దక్షిణేనైవ; 'దక్షిణం ప్రతీయాదనాదేశే' ఇతి సూత్రాత్। అత్ర ప్రత్యఞ్జలి మన్త్రావృత్తిః। నిర్వాపవత్తత్సం- ధ్యార్ఘ్యదానవచ్చ ద్రవ్యభేదాత్। అవఘాతవేదిప్రోక్షణాదౌ తు ద్రవ్యైకత్వాన్న మన్త్రావృత్తిః। కేచిత్తు– పరివ్యాణమన్త్రవత్క్రియమాణానువాదిత్వేన కరణత్వాభావాత్సకృదిచ్ఛన్తి, తన్న; తత్ర యూపద్రవ్యైక్యాత్ పరవీరసీతికరణీభూతమన్త్రాన్తరసత్త్వాదన్యతరేణ వ్యవధానాపత్త్యోభయోః కరణత్వాయోగాత్ కర్తృభేదేన వికల్పాయోగాచ్చ క్రియమాణానువాదిత్వం నత్వత్ర తథేతి బౌధాయనాదివచనాత్ కరణత్వమేవ। తేనావృత్తిరేవ యుక్తా। ఏవం నిత్యేఽపి। యత్తు– సంగ్రహే నామ్నా పఠన్తి– 'పిత్రోః క్షయాహే సంప్రాప్తే యః కుర్యాన్నిత్యతర్పణమ్। ఆసురం తద్భవేచ్ఛ్రాద్ధం తత్తోయం రుధిరం భవేత్॥ సర్వదా తర్పణం కుర్యాద్బ్రహ్మయజ్ఞపురఃసరమ్। మృతాహే నైవ కర్తవ్యం కృతం చేన్నిష్ఫలం భవేత్॥' తత్ సమూలత్వే సతి తిలవిషయమ్। యచ్చ పఠతి, కపిలః– 'మన్వాదిషు యుగాద్యాసు

దర్శసంక్రమణేషు చ। పౌర్ణమాస్యాం వ్యతీపాతే దద్యాత్ పూర్వం తిలోదకమ్॥ అర్ధోదయే గజచ్ఛాయే షష్ఠ్యాం చైవ మహాలయే। భరణ్యాం చ మఘాశ్రాద్ధే తదన్తే తర్పణం విదుః॥' శౌనకః–మాతాపిత్రోర్మృతాహే చ పరేఽహని తిలోదకమ్। కారుణ్యశ్రాద్ధవిషయే సద్యో దద్యాత్తిలోదకమ్॥ - ఏతన్నిర్మూలమ్॥

అథ తిలతర్పణనిషేధః। గార్గ్యః–'భానౌ భౌమే త్రయోదశ్యాం నన్దాభృగుమఘాసు చ। పిణ్డదానం మృదా స్నానం న కుర్యాత్తిలతర్పణమ్॥' స్మృత్యర్థసారే– 'వివాహవ్రతచూడాసు వర్షమర్ధ తదర్ధకమ్।' అర్ధం తదేవ। 'వృద్ధౌ సత్యాం చ తన్మాసి నేత్యాహుస్తిలతర్పణమ్।' హేమాద్రౌ మరీచిః– 'సప్తమ్యాం రవివారే చ గృహే జన్మదినే తథా। నిశాసంధ్యాసు పుత్రార్థీ న కుర్యాత్తిలతర్పణమ్॥' యత్తు– సంగ్రహే 'నన్దాయాం భార్గవదినే కృత్తికాసు మఘాసు చ। భరణ్యాం భానువారే చ గజచ్ఛాయాహ్వయే తథా॥ అయనద్వితయే చైవ మన్వాదిషు యుగాదిషు। పిణ్డదానం మృదా స్నానం న కుర్యాత్తిలతర్పణమ్॥' ఇతి, తచ్చిన్త్యమ్; 'పానీయమప్యత్ర తిలైర్విమిశ్రం దద్యాత్ పితృభ్యః ప్రయతో మనుష్యః।' ఇత్యదివిరోధాత్। అత్రాపవాదః పృథ్వీచన్ద్రోదయే– 'తీర్థే తిథివిశేషే చ గయాయాం ప్రేతపక్షకే। నిషిద్ధేఽపి దినే కుర్యాత్తర్పణం తిలమిశ్రితమ్॥' స్మృత్యర్థసారేఽపి–'తిథితీర్థవిశేషేషు కార్యే ప్రేతే చ సర్వదా।' ఇతి। గోభిలః–'తిలాభావే నిషిద్ధాహే సువర్ణరజతాన్వితమ్। తదభావే నిషిఞ్చేతు దర్భమన్త్రేణ వా పునః॥' పతితస్య తిలోదకం వక్ష్యామః॥

అథ వృద్ధిశ్రాద్ధమ్। తన్నిమిత్తం పృథ్వీచన్ద్రోదయే బ్రాహ్మే– 'జన్మన్యథోపనయనే వివాహే పుత్రకస్య చ। పితౄన్నాన్దీముఖాన్నామ తర్పయేద్విధిపూర్వకమ్॥ వేదవతేషు చాధానయజ్ఞపుంసవనేషు చ। నవాన్నభోజనే స్నానే ఊఢాయాః ప్రథమార్తవే॥ దేవారామతడాగాదిప్రతిష్ఠాసూత్సవేషు చ। రాజాభిషేకే బాలాన్నభోజనే వృద్ధిసంజ్ఞకాన్॥ వనస్థాద్యాశ్రమం గచ్ఛన్ పూర్వేద్యుః సద్య ఏవ వా। పితౄన్పూర్వోక్తవిధినా తర్పయేత్కర్మసిద్ధయే॥' 'ఆది 'పదాత్సంన్యాసః। విష్ణుపురాణే–'యజ్ఞోద్వాహప్రతిష్ఠాసు మేఖలాబన్ధమోక్షయోః। పుత్రోత్పత్తౌ వృషోత్సర్గే వృద్ధిశ్రాద్ధం సమాచరేత్॥' తత్రైవ– 'నామకర్మణి బాలానాం చూడాకర్మాదికే తథా।' ఇత్యుక్తేర్నిష్కమాన్నప్రాశనయోర్న శ్రాద్ధమితి మైథిలాః, తన్న; పూర్వోక్తవిరోధాత్, 'నానిష్ట్వా' ఇతి నిషేధాత్। 'సుతోత్పత్తౌ తథా శ్రాద్ధమన్నప్రాశనికే తథా।' ఇతి రాజమార్తణ్డాచ్చ। యత్తు - ఛన్దోగపరిశిష్టమ్ 'సూర్యేన్ద్వోః కర్మణీ యే చ తయోః శ్రాద్ధం న విద్యతే।' ఇతి, తత్తేషామేవేతి కల్పతరుః। బహ్వృచకారికాయామ్– 'స్యాదాభ్యుదయికం శ్రాద్ధం వృద్ధిపూర్తేషు కర్మసు। పుంసః సవనసీమన్తచౌలోపనయనేష్విహ॥ వివాహే చానలాధేయప్రభృతిశ్రౌతకర్మసు। ఇదం శ్రాద్ధం ప్రకుర్వన్తి ద్విజా వృద్ధినిమిత్తకమ్॥ అన్యైః షోడశసంస్కారశ్రవణ్యాదిష్వపీష్యతే। వాప్యాద్యుద్యాపనాదౌ తు కుర్యుః

పూర్తనిమిత్తకమ్॥' బోపదేవ-కాలా-దర్శౌ–
'సీమన్తవ్రతచౌలనామకరణాన్నప్రాశనోపాయనస్నానాధానవివాహయజ్ఞతనయోత్పత్తిప్రతిష్ఠాసు చ। పుంసూత్యావసథప్రవేశనసుతాద్యాస్యావలోకాశ్రమస్వీకారక్షితిపాభిషేకదయితాద్యర్తౌ చ నాన్దీముఖమ్॥ యత్తు–కామధేనౌ–'జలాశయప్రతిష్ఠాయాం వృషోత్సర్గాదికర్మసు। వత్సరాభ్యన్తరే పిత్రోర్వృషస్యోత్సర్గకర్మణి॥ వృద్ధిశ్రాద్ధం న కుర్వీత తదన్యత్ర సమాచరేత్॥' ఇతి। తత్ర జలాశయే వృద్ధిశ్రాద్ధస్య నిషేధః, న తు కర్మాఙ్గస్యేతి కేచిత్। అన్యే త్వస్య నిర్మూలతామాహుః। శ్రాద్ధకౌముద్యాం నిర్ణయామృతే చ మాత్స్యే– 'అన్నప్రాశే చ సీమన్తే పుత్రోత్పత్తినిమిత్తకే। పుంసవే చ నిషేకే చ నవవేశ్మప్రవేశనే॥ దేవవృక్షజలాదీనాం ప్రతిష్ఠాయాం విశేషతః। తీర్థయాత్రావృషోత్సర్గే వృద్ధిశ్రాద్ధం ప్రకీర్తితమ్॥ - ఇదం చావశ్యకమ్ ; 'వృద్ధౌ న తర్పితా యే వై పితరో గృహమేధిభిః। తద్ధీనమఫలం జ్ఞేయమాసురో విధిరేవ సః॥' ఇతి శాతాతపోక్తేః। అత్ర శ్రాద్ధత్రయం స ఏవాహ - 'మాతృశ్రాద్ధం తు పూర్వం స్యాత్పితౄణాం తదనన్తరమ్। తతో మాతామహానాం చ వృద్ధౌ శ్రాద్ధత్రయం స్మృతమ్॥ '

తత్కాలమాహ పృథ్వీచన్ద్రోదయే గార్గ్యః– 'మాతృశ్రాద్ధం తు పూర్వేద్యుః కర్మాహని తు పైతృకమ్। మాతామహం చోత్తరేయుర్వృద్ధౌ శ్రాద్ధత్రయం స్మృతమ్॥' అత్రాప్యశక్తౌ స ఏవ– 'పృథగ్దినేష్వశక్తశ్చేదేకస్మిన్ పూర్వవాసరే। శ్రాద్ధత్రయం ప్రకుర్వీత వైశ్వదేవం తు తాన్త్రికమ్॥' ఇతి। వృద్ధమనురపి– 'అలాభే భిన్నకాలానాం నాన్దీశ్రాద్ధత్రయం బుధః। పూర్వేద్యుర్వై ప్రకుర్వీత పూర్వాహ్ణే మాతృపూర్వకమ్॥' అత్ర 'మహత్సు పూర్వేద్యుస్తదహరల్పేషు' ఇతి గృహ్యపరిశిష్టాద్వ్యవస్థా జ్ఞేయా। తచ్చ ప్రాతరేవ; 'పార్వణం చాపరాహ్ణే తు ప్రాతర్వృద్ధినిమిత్తకమ్।' ఇతి శాతాతపోక్తేః। అత్ర 'ప్రాతః' - శబ్దః సార్ధప్రహరపరః; 'ప్రహరోఽప్యర్ధసంయుక్తః ప్రాతరిత్యభిధీయతే।' ఇతి గార్గ్యోక్తే రితి పృథ్వీచన్ద్రః। –ఇదం చ పుత్రజన్మాతిరిక్తవిషయమ్। తదాహాత్రిః–'పూర్వాహ్ణే వై భవేద్వృద్ధిర్వినా

జన్మనిమిత్తకమ్। పుత్రజన్మని కుర్వీత శ్రాద్ధం తాత్కాలికం బుధః' ఇతి। ఏతదనియతనిమిత్తపరమ్ ; 'నియతేషు నిమిత్తేషు ప్రాతర్వృద్ధినిమిత్తకమ్। తేషామనియతత్వే తు తదానన్తర్యమిష్యతే॥' ఇతి లౌగాక్షిస్మృతేః। ఆధానాఙ్గం నాన్దీశ్రాద్ధం త్వపరాహ్ణ ఏవ; 'ఆమశ్రాద్ధం తు పూర్వాహ్ణే సిద్ధాన్నేన తు మధ్యతః। పార్వణం చాఽపరాహ్ణే తు వృద్ధిశ్రాద్ధం తథాగ్నికమ్॥" ఇతి నిర్ణయామృతే గాలవోక్తేః; 'నాన్దీముఖాద్వయం ప్రాతరాగ్నికం త్వపరాహ్ణతః।' ఇతి విష్ణుక్తేశ్చ।

ఇదం చ మాతృ–పితృ–మాతామహాదిక్రమేణ నవదైవత్యం కార్యమ్। తత్ర మాతామహాః సపత్నీకాః; 'వృద్ధప్రమాతామహప్రమాతామహమాతామహానాం సపత్నీకానామ్' ఇతి

పృథ్వీచన్ద్రోదయే గారుడే గద్యరూపేణ పాఠాత్। హేమాద్రౌ శఙ్ఖః– 'నాన్దీముఖే సత్యవసూ సంకీర్త్యౌ వైశ్వదేవికే।' వృద్ధపరాశరః– 'నాన్దీముఖేభ్యో దేవేభ్యః ప్రదక్షిణకుశాసనమ్। పితృభ్యస్తన్ముఖేభ్యశ్చ ప్రదక్షిణమితి స్మృతిః॥' యత్తు– వృద్ధవసిష్ఠః 'నాన్దీముఖే వివాహే చ ప్రపితామహపూర్వకమ్। నామ సంకీర్తయేద్విద్వానన్యత్ర పితృపూర్వకమ్॥', యచ్చ స్మృత్యర్థసారే 'వృద్ధముఖ్యాస్తు పితరో వృద్ధిశ్రాద్ధేషు భుఞ్జతే।' ఇతి, యచ్చ–గారుడే వ్యుత్క్రమప్రతిపాదనం తచ్చ శాఖాన్తరవిషయమ్; 'పితృభ్యః పితామహేభ్యః ప్రపితామహేభ్యః' ఇతి బహ్వృచపరిశిష్టే కాత్యాయనేన చానులోమ్యామ్నానాత్। పృథ్వీచన్ద్రోదయేప్యేవమ్ యత్తు– కేచిద్వృద్ధపదం పిత్రాదిషు ప్రయుఞ్జతే, తన్న;

'అనస్మద్వృద్ధశబ్దానామరూపాణామగోత్రిణామ్। అనామ్నామతిలాద్యైశ్చ నాన్దీశ్రాద్ధం తు సవ్యవత్॥' ఇతి పృథ్వీచన్ద్రోదయే సంగ్రహోక్తేః। నచ నిషేధాదేవ విధిః కల్ప్యత ఇతి వాచ్యమ్। ప్రోష్ఠపదీశ్రాద్ధే ప్రపితామహాత్పరేషాం వృద్ధపిత్రాదీనాం దేవతాత్వాన్నాన్దీశ్రాద్ధత్వసామాన్యేనేహాపి తత్ప్రాప్తౌ నిషేధాత్। గోత్రనామాదినిషేధస్తు– 'శుభార్థీ ప్రథమాన్తేన వృద్ధౌ సంకల్పమాచరేత్।' ఇత్యుపక్రమ్య 'అనస్మద్వృద్ధశబ్దానామ్' ఇత్యుక్తేః సంకల్పశ్రాద్ధ పరః। 'సపిణ్డకే తు సర్వం భవతి' ఇతి ప్రయోగపారిజాతాత్। 'గోత్రనామభిరామధ్య పితృభ్యోఽర్ఘ్యం ప్రదాపయేత్।' ఇతి ఛన్దోగపరిశిష్టే తద్విధానాత్। యత్తు – బ్రాహ్మే 'పితా పితామహశ్చైవ తథైవ ప్రపితాధితాః। మహః। త్రయో హ్యశ్రుముఖా హ్యేతే పితరః పరికీర్తితాః॥ తేభ్యః పూర్వతరా యే చ ప్రజావన్తః సుఖై– తే తు నాన్దీముఖా నాన్దీ సమృద్ధిరితి కథ్యతే॥' ఇతి, యచ్చ – మార్కణ్డేయపురాణే 'యే స్యుః పితామహాదూర్ధ్వం తే తు నాన్దీముఖాః స్మృతాః।' ఇతి, తజ్జీవత్పిత్రాది త్రికకర్తృకవృద్ధిశ్రాద్ధవిషయమ్। తేన తస్యేదమావశ్యకమ్। యత్తు – విష్ణుః 'పితరి పితామహే ప్రపితామహే చ జీవతి నైవ కుర్యాత్' ఇతి, – తద్దర్శాదివిషయమితి కల్పతరుః। మదనపారిజాతేఽప్యేవమ్। హేమాద్రిస్తు'నాన్దీముఖానాం శ్రాద్ధం తు కన్యారాశిగతే రవౌ। పౌర్ణమాస్యాం తు కర్తవ్యం వరాహవచనం యథా॥' ఇతి ప్రోష్ఠపదీశ్రాద్ధైకవాక్యత్వాత్తత్రైవ పూర్వేషాం దేవతాత్వమిత్యాహ। అత్ర సత్యవసూ విశ్వేదేవా' ఇత్యుక్తం ప్రాక్। యత్తు–శాతాతపః 'మాతుః శ్రాద్ధం తు యుగ్మైః స్యాదదైవం ప్రాముఖైః పృథక్।' ఇతి, తద్భిన్నప్రయోగమాతృశ్రాద్ధపరమ్ యచ్చ మార్కణ్డేయపురాణే 'విశ్వదేవవిహీనం తు కేచిదిచ్ఛన్తి మానవాః।' ఇతి, తద్భిన్న ప్రయోగమాతృశ్రాద్ధభిన్న శ్రాద్ధద్వయే విశ్వదేవవికల్పార్థమ్। ప్రయోగక్యే తు దేవనియమః ఇతి హేమాద్రిః।

ఏతచ్చ మాతృపూజాపూర్వకం కార్యమ్। 'అకృత్వా మాతృయాగం తు యః శ్రాద్ధం పరివేషయేత్। తస్య క్రోధసమావిష్టా హింసామిచ్ఛన్తి మాతరః॥' ఇతి శాతాతపోక్తేః। కౌర్మేఽపి – 'పుష్పైర్ధూపైః సనైవేద్యైర్గన్ధాద్యైర్భూషణైరపి। పూజయిత్వా మాతృగణం కుర్యాచ్ఛ్రాద్ధత్రయం బుధః॥' ఇతి। ఛన్దోగపరిశిష్టే– 'కర్మాదిషు తు సర్వేషు మాతరః సగణాధిపాః। పూజనీయాః ప్రయత్నేన పూజితాః పూజయన్తి తాః॥ ప్రతిమాసు చ శుద్ధాసు లిఖితా వా పటాదిషు। అపి

బాక్షతపుజేషు నైవేద్యైశ్చ పృథగ్విధైః॥ కుడ్యలగ్నాం వసోర్ధారాం సప్తధారాం ఘృతేన తు। కారయేత్పఞ్చధారాం వా నాతినీచాం న చోచ్ఛ్రితామ్॥ ఆయుష్యాణి చ శాన్త్యర్థం జవా తత్ర సమాహితః। షడ్భ్యః పితృభ్యస్తదను శ్రాద్ధదానముపక్రమేత్॥' అత్ర సర్వేష్వితి గ్రహణాత్ గ్రహయజ్ఞతద్వికారేష్వపి నిత్యం శ్రాద్ధమ్ ; 'నానిష్ట్వా తు పితౄన్ శ్రాద్ధే కర్మ కిఞ్చిత్సమాచరేత్' ఇతి శాతాతపోక్తేశ్చ। ఇయం చ వసోర్ధారా తచ్ఛాఖీయానాం నియతా; అన్యేషాం త్వనియతా, 'బహ్వల్పం వా స్వగృహ్యోక్తమ్' ఇత్యుక్తేః। కరణే త్వభ్యుదయః; 'యన్నామ్నాతం స్వశాఖాయామ్' ఇత్యుక్తేః। ఆయుష్యాణి='ఆనో భద్రాః' ఇత్యాదీని। షడ్భ్య ఇతి మాత్రాదిత్రికోపలక్షణమితి పృథ్వీచన్ద్రోదయః। ఛన్దోగానాం షడ్దైవత్యమ్, అన్యేషాం నవదైవత్యమిత్యాశార్కః। మమ తు మతం కోకిలమతానుసారిణాం మాతృమాతామహప్రమాతామహ ఇతి మాత్రా సహైవ మాతామహ శ్రాద్ధకరణాత్ తద్విషయమిదం షడ్భ్య ఇతి।

మాతరస్తత్రైవోక్తాః– 'గౌరీ పద్మా శచీ మేధా సావిత్రీ విజయా జయా। దేవసేనా స్వధా స్వాహా మాతరో లోకమాతరః॥ ధృతిః పుష్టిస్తథా తుష్టిరాత్మదేవతయా సహ। గణేశేనాధికా హ్యేతా వృద్ధౌ పూజ్యాశ్చతుర్దశ॥' 'మాతరో లోకమాతరః' ఇతి సర్వవిశేషణం, తేన చతుర్దశత్వమ్। యదా 'షోడశ' ఇతి పాఠస్తదా దేవతాన్తరమ్। చన్ద్రికాయాం చతుర్వింశతిమతే త్వన్యా ఉక్తాః– 'తిస్రః పూజ్యాః పితుః పక్షే తిస్రో మాతామహే తథా। ఇత్యేతా మాతరః ప్రోక్తాః పితుర్మాతుః స్వసాఽష్టమీ॥' ఆసాం జీవనే ప్రత్యక్షం పూజనమ్, మృతానాం త్వక్షతపుఞ్జేష్వితి హేమాద్రిః। 'బ్రహ్మణ్యాద్యాస్తథా సప్త దుర్గాక్షేత్రగణాధిపాన్। వృద్ధ్యాదౌ పూజయిత్వా తు పశ్చాన్నాన్దీముఖాన్ పితౄన్॥ మాతృపూర్వాన్ పితౄన్ పూజ్య తతో మాతామహానపి। మాతామహీస్తతః కేచిద్యుగ్మా భోజ్యా ద్విజాతయః॥' ఇతి। అత్ర ద్వాదశదైవతస్య దేశాచారాద్వ్యవస్థా। బ్రహ్మణ్యాద్యాః – 'బ్రాహ్మీ మాహేశ్వరీ చైవ కౌమారీ వష్ణవీ తథా। వారాహీ చ తథేన్ద్రాణీ చాముణ్డా సప్త మాతరః॥' ఇత్యపరార్కే ఉక్తాః। అత్ర చౌలాదీనాం యౌగపద్యే తతోక్తా ఛన్దోగపరిశిష్టే– 'గణశః క్రియమాణానాం మాతృభ్యః పూజనం సకృత్। సకృదేవ భవేచ్ఛ్రాద్ధమాదౌ న పృథగాదిషు॥' 'మాతృభ్యః' ఇతి షష్ఠ్యర్థే చతుర్థీ। గణశః ఏకానేక– పుత్రాణాం సంస్కారేష్వేకదినే ఏకదేశకాలకర్త్రైక్యాదిత్యర్థః। తథా – 'అసకృద్యాని కర్మాణి క్రియేరన్ కర్మకారిభిః। ప్రతిప్రయోగం నైవ స్యుర్మాతరః సగణాధిపాః॥' కర్మావృత్తావపి కుత్ర శ్రాద్ధం కార్యం క్వ చ నేత్యుక్తం తత్రైవ – 'ఆధానే హోమయోశ్చైవ వైశ్వదేవే తథైవ చ। బలికర్మణి దర్శే చ పూర్ణమాసే తథైవ చ॥ నవయజ్ఞే చ యజ్ఞజ్ఞా వదన్త్యేవం మనీషిణః। ఏకమేవ భవేచ్ఛ్రాద్ధమేతేషు న పృథక్ పృథక్॥' ఏతేషు ప్రతిప్రయోగం నావర్తతే, కింత్వాదౌ। ఏతద్భిన్నే సోమయాగాదౌ తు ప్రతిప్రయోగమావర్తత ఏవ శ్రాద్ధమిత్యర్థః।

క్వచిదాదావపి నిషేధమాహ స ఏవ– 'నాష్టకాసు భవేచ్ఛ్రాద్ధం న శ్రాద్ధే శ్రాద్ధమిష్యతే। న సోధ్యన్తీ జాతకర్మప్రోషితాగతకర్మసు॥ వివాహాదిః కర్మగణో య ఉక్తో గర్భాధానం శుశ్రుమో యస్య చాన్తే। వివాహాదావేకమేవాత్ర కుర్యాచ్ఛ్రాద్ధం నాదౌ కర్మణః కర్మణః స్యాత్॥' సోష్యన్త్యాః=ఆసన్నప్రసవాయాః। 'సోష్యన్తీమభ్యుక్ష్య' ఇత్యుక్తం కర్మ। కాత్యాయనోక్తస్య శ్రాద్ధస్య పాక–ప్రాధాన్యాత్తస్య చ– 'జాతశ్రాద్ధే న దద్యాత్తు పక్కాన్నం బ్రాహ్మణేష్వపి।' ఇతి నిషేధాన్న జాతకర్మణి నాన్దీశ్రాద్ధమిత్యాశార్కః। ఆమాన్నేన వా కార్యమిత్యపి తేనైవోక్తమ్। గౌడాస్తు జాతకర్మణ్యేవ నిషేధః। పుత్రజన్మనిమిత్తకం తు కార్యమేవ; 'జన్మన్యథోపనయనే' ఇత్యుక్తేః। 'నైమిత్తికమథో వక్ష్యే శ్రాద్ధమభ్యుదయాత్మకమ్। పుత్రజన్మని తత్కార్యం జాతకర్మసమం నరైః॥' ఇతి మార్కణ్డేయపురాణాచ్చేత్యాహుః। హారలతాయాం శ్రాద్ధవివేకే చైవమ్। ఏతేన జాతకర్మణి కాలాన్తరే శ్రాద్ధనిషేధో న పుత్రజన్మదినే ఇతి వాచస్పతిమతం పరాస్తమ్। 'అథ నిషేకకాలే' ఇతి వచనాత్ గర్భాధానే న నిషేధః। 'నిషేకకాలే సోమే చ సీమన్తోన్నయనే తథా। జ్ఞేయం పుంసవనే శ్రాద్ధం కర్మాఙ్గం విధివత్కృతమ్॥' ఇతి పారస్కరః। ప్రోషితేతి 'ప్రోష్యేత్య గృహానుపతిష్ఠతే పుత్రం దృష్ట్వా జపతి' ఇతి విహితం కర్మ। వివాహాదిః గర్భాధానాన్తో యో గృహప్రవేశధృతిహోమచతుర్థీకర్మాదిః కర్మసమూహ ఉక్తః సూత్రకారేణ, తత్రాపి ప్రతికర్మ నేత్యర్థః। అన్యేఽపి హలాభియోగాదయోఽపవాదవిషయాస్తత్రైవ జ్ఞేయాః। అప్రచారాన్నోచ్యన్తే।

అథాత్రాధికారిణః। విష్ణుపురాణే– 'జాతస్య జాతకర్మాది క్రియాకాణ్డమశేషతః। పితా పుత్రస్య కుర్వీత శ్రాద్ధం చాభ్యుదయాత్మకమ్॥' అత్ర కేచిత్– జీవత్పితుః సానేరేవ వృద్ధిశ్రాద్ధేఽధికారో నతు నిరనేః; 'న జీవత్పితృకః కుర్యాచ్ఛ్రాద్ధమగ్నిమృతే ద్విజః। యేభ్య ఏవ పితాదద్యాత్తేభ్యః కుర్వీత సాగ్నికః॥ పితామహేఽప్యేవమేవ కుర్యాజ్జీవతి సాగ్నికః। సాగ్నికోఽపి న కుర్వీత జీవతి ప్రపితామహే॥' ఇతి చన్ద్రికాయాం సుమన్తూత్తేరియాహుః। ప్రయోగపారిజాతేఽప్యనాహితాగ్నిర్న కుర్యాదితి యద్వ్యాఖ్యాతమ్, –తన్న; 'అనగ్నికోఽపి కుర్వీత జన్మాదౌ వృద్ధికర్మణి। యేభ్య ఏవ పితా దద్యాత్తానేవోద్దిశ్య తర్పయేత్॥" ఇతి హారీతోక్తేః। సామన్తవం తు వృద్ధిశ్రాద్ధభిన్నశ్రాద్ధపరమిత్యుక్తం మదనరత్నే। 'శ్రాద్ధ' పదం పిణ్డపితృయజ్ఞపరమితి పృథ్వీచన్ద్రోదయః। నిర్ణయామృతే తు హారీతీయేఽనగ్నికోఽనాహితాగ్నిరభిప్రేతః; పూర్వవచనే తు సాగ్నికః శ్రౌతాగ్నిః స్మార్తాగ్నిశ్చోచ్యతే, తేనోభయాగ్నిహీనస్య నేత్యుక్తమ్, –తన్న; పూర్వోక్తదిశా గతిసంభవేఽనగ్నిపదస్య స్మార్తాగ్నిపరత్వే మానాభావాత్, వక్ష్యమాణనిత్యానిత్యసంయోగవిరోధాత్, 'పితరో జనకస్యేజ్యా యావద్వ్రతమనాహితమ్। సమాహితవ్రతః పశ్చాత్స్వన్యజేత పితామహాన్॥ ఇతి పృథ్వీచన్ద్రోదయే యమవచోవిరోధాచ్చ। అపరార్కేఽపి– 'సమావర్తనే బ్రహ్మచారీ స్వయమేవ నాన్దీశ్రాద్ధం కుర్యాత్' ఇత్యాహ। అతః పూర్వమేవ సాధుః। బోపదేవోఽప్యేవమాహ । యత్తు–మతం జీవత్పితుః పుత్రనామకర్మాదౌ న వృద్ధిశ్రాద్ధం, హారీతీయే – జన్మాదావిత్యాదిశబ్దేన

తత్రాప్తావపి, –ఉద్వాహే పుత్రజననే పిత్ర్యేష్ట్యాం సౌమికే మఖే। తీర్థే బ్రాహ్మణ ఆయాతే షడేతే జీవతః పితుః॥' ఇతి। మైత్రాయణీయపరిశిష్టే– 'ఉద్వాహ ఏవ తస్యోపసంహారాత్। ఏవం యత్ర తు సంస్కారాదిపదం తదప్యుద్వాహాదిపరమేవ' ఇతి, –తన్న; 'ఉద్వాహ 'పదస్య స్వవివాహపరత్వస్యాపి సంభవాత్, పుత్రవివాహపరత్వే మానాభావాత్, 'నామకర్మణి బాలానాం చూడాకర్మాదికే తథా ' ఇత్యాదిభిర్నిత్యశ్రాద్ధస్య చౌలాద్యఙ్గత్వావగతౌ నిత్యానిత్యసంయోగవిరోధాచ్చ। అతో జన్మదావితి సర్వసంస్కారసంగ్రహః। తథా కాత్యాయనః– 'స్వపితృభ్యః పితా దద్యాత్సుతసంస్కారకర్మసు। పిణ్డానోద్వహనాత్తేషాం తస్యాభావే తు తత్క్రమాత్॥' సుతానాం చౌలాదిసంస్కారేషు పితా స్వపితృభ్యః పిణ్డాన్ శ్రాద్ధం 'పిణ్డదోంఽశహరశ్చైషామ్' ఇతి దర్శనాత్ ఓహనాద్వివాహపర్యన్తం దద్యాత్। వివాహశ్చ ప్రథమః, 'నాన్దీశ్రాద్ధం పితా కుర్యాదాద్యే పాణిగ్రహే బుధః। అత ఊర్ధ్వం ప్రకుర్వీత స్వయమేవ తు నాన్దికమ్॥' ఇతి స్మృతేః। తస్య పితురభావే తత్క్రమాత్, 'అసంస్కృతాస్తు సంస్కార్యాభ్రాతృభిః పూర్వసంస్కృతైః।' ఇతి యః కర్తృభుమస్తేన క్రమేణ జ్యేష్ఠ భ్రాత్రాదిర్దద్యాదితి చన్ద్రికాదయః।హేమాద్రిస్తు– 'తస్య పితురభావే యః పితృవ్యమాతులాదిః సంస్కుర్యాత్స తత్కమాత్సంస్కార్యపితృక్రమాద్దద్యాన్న తు స్వపితృభ్యః' ఇతి వ్యాచఖ్యౌ।

సమావర్తనస్యాపి వివాహప్రాచీనసుతసంస్కారత్వాత్ పిత్రైవ నాన్దీశ్రాద్ధం కుర్యాత్। తదభావే జ్యేష్ఠభ్రాత్రాదిః, తదభావే స్వయమేవ కుర్యాత్ ; ఉపనయనేన కర్మాధికారస్య జాతత్వాత్। ఏవమాద్యవివాహేఽపీతి పృథ్వీచన్ద్రోదయ–చన్ద్రికాదయః। మదనరత్నేఽప్యేవమ్। యదా తు పితరి సంన్యస్తే ప్రోషితే పతితే వా ధర్మార్థం తత్పుత్రమన్యః సస్కుర్యాత్తదా సంస్కార్యపితుః పిత్రాదిభ్యో దద్యాత్ ; 'పితరో జనకస్యేజ్యా యావద్వ్రతమనాహితమ్। సమాహితవ్రతః పశ్చాత్స్వాన్యజేత పితామహాన్॥' ఇతి పృథ్వీచన్ద్రోదయే యమోక్తేః। జీవత్పితృకస్య విశేషమాహ కాత్యాయనః– 'వృద్ధౌ తీర్థే చ సంన్యస్తే తాతే చ పతితే సతి। యేభ్య ఏవ పితా దద్యాత్తేభ్యో దద్యాత్స్వయం సుతః॥' ఇతి। యత్తు – బహ్వృచపరిశిష్టే 'జీవత్పితా సుతసంస్కారేషు మాతృమాతామహయోః కుర్యాత్। తస్యాం జీవన్త్యాం మాతామహస్యైవ' ఇతి,–తత్ తచ్ఛాఖీయానామేవేతి దిక్। స్మృతితత్త్వాదిగౌడగ్రన్థేషు తు జీవన్మాతృకః పితామహ్యాదిభ్యో వృద్ధౌ దద్యాత్; 'జీవన్తమపి దద్యాద్వా ప్రేతాయాన్నోదకే ద్విజః' ఇతి కాత్యాయనోక్తేః। 'జీవే తస్మిన్సుతాః కుర్యుః పితామహ్యా సహైవ తు। తస్యాం చైవ తు జీవత్యాం తస్యాః శ్వశ్ర్వేతి నిశ్చయః॥' ఇతి హారీతోక్తేశ్చేత్యుక్తమ్। తస్మిన = భర్తరి। దాక్షిణాత్యాస్తు– పూర్వోక్తస్య సపిణ్డీకరణాదివిషయత్వాత్ 'జీవేత్తు యది వర్గాద్యస్తం వర్గం తు పరిత్యజేత్।' ఇతి వచనాత్తద్వర్గస్య లోప ఏవేత్యాహుః। యత్తు చన్ద్రికాయాం పారస్కరః – 'నిషేకకాలే సోమే చ సీమన్తోన్నయనే తథా। జ్ఞేయం పుంసవనే శ్రాద్ధం కర్మాఙ్గం వృద్ధివచ్చ తత్॥' ఇతి। తత్ర గర్భాధానాదౌ కర్మాఙ్గం, జాతకర్మాదావుక్తం తు బృద్ధిశ్రాద్ధం పృథగేవ; బృద్ధివదిత్యుక్తేః। గౌడనిబన్ధే మాత్స్యే– 'అన్నప్రాశే చ సీమన్తే పుత్రోత్పత్తినిమిత్తకే। పుంసవే చ నిషేకే చ

నవవేశ్మప్రవేశనే॥ దేవవ్రతే జలాదీనాం ప్రతిష్ఠాయాం తథైవ చ। తీర్థయాత్రావృషోత్సర్గే బృద్ధిశ్రాద్ధం ప్రకీర్తితమ్॥' అత్ర భూతనిమిత్తానాం బృద్ధిత్వమ్, భావినిమిత్తానామఙ్గత్వమ్। 'బృద్ధి' శబ్దస్తద్ధర్మాతిదేశార్థ ఇతి జీవతామజీవతాం చ పిణ్డదానమితీతరః; 'జీవతామజీవతాం వా దేయమేవేతి హిరణ్యకేతుః' ఇతి నిగమాత్। 'తస్మాజ్జీవత్పితా కుర్యాద్వాభ్యామేవ న సంశయః।' ఇతి భవిష్యోక్తేభ్యామేవేత్యన్యః। ఏతే పక్షాః కలౌ నిషిద్ధాః; 'ప్రత్యక్షమర్చనం శ్రాద్ధే నిషిద్ధం మనురబ్రవీత్। పిణ్డనిర్వపణం చాపి మహాపాతకసంమితమ్॥' ఇతి పృథ్వీచన్ద్రోదయే భవిష్యోక్తేః। చన్ద్రికాప్యేవమ్। తస్మాత్ పితరి జీవతి శ్రాద్ధానారమ్భ ఏవేత్యేకః పక్షః; 'సపితుః పితృకృత్యేషు అధికారో న విద్యతే।' ఇతి కాత్యాయనోక్తేః। 'జీవే పితరి వై పుత్రః శ్రాద్ధకాలం వివర్జయేత్।' ఇతి హారీతోక్తేశ్చ। పితుః పిత్రాదిభ్యో దద్యాదితి సిద్ధాన్తః; 'ధ్రియమాణే తు పితరి పూర్వేషామేవ నిర్వపేత్।' ఇతి మనూక్తేః। 'పితుః పితృభ్యో వా దద్యాత్సపితేత్యపరా శ్రుతిః।' ఇతి కాత్యాయనోక్తేశ్చ। అయం బహుసంమతః పక్షః। అన్యే తు శాఖాభేదేన జ్ఞేయాః। ఏవం జీవన్మాతామహేనాప్యూహేన కార్యమ్; 'మాతామహానామప్యేవం శ్రాద్ధం కుర్యాద్విచక్షణః। మన్త్రోహేన యథాన్యాయం శేషాణాం మన్త్రవర్జితమ్॥' ఇతి విష్ణూక్తేః, 'ఏవం మాత్రాదికస్యాపి తథా మాతామహాదికే।' ఇతి పృథ్వీచన్ద్రోదయేఽగ్నిపురాణాచ్చ। 'పితరి జీవతి తు స్వమాతరి మృతాయామపి పితురేవ మాతృమాతామహయోః కుర్యాత్। 'యేభ్య ఏవ పితా దద్యాత్' ఇతి వక్ష్యమాణ- వచనాత్' ఇతి పితామహచరణాః । మదనరత్నే తు- 'జీవత్పితా స్వమాతృమాతామహయోర్దద్యాత్' ఇత్యుక్తమ్। కాలాదర్శేఽప్యేవమ్। 'మృతే తు పితరి జీవన్మాతృకః పితామహ్యాదిభ్యో వృద్ధౌ దద్యాత్' ఇతి స్మృతితత్త్వాదిగౌడగ్రన్థాః। దాక్షిణాత్యాస్తు– 'పితృవర్గే మాతృవర్గే తథా మాతామహస్య చ। జీవేత్తు యది వర్గాద్యస్తం వర్గం తు పరిత్యజేత్॥' ఇతి వచనాత్తద్వర్గత్యాగ ఏవేత్యాహుః।

ఏవం పతితసంన్యస్త పితృకాదేరపి జ్ఞేయమ్; 'వృద్ధౌ తీర్థే చ సంన్యస్తే తాతే చ పతితే సతి। యేభ్య ఏవ పితా దద్యాత్తేభ్యో దద్యాత్స్వయం సుతః॥' ఇతి షట్త్రింశన్మతాత్। సంన్యస్తే జీవతీత్యర్థః। మృతే తు సంన్యస్తే తదాద్యేవ దేయమ్। మృతేఽపి పరేభ్య ఏవేతి గౌడాః। కాత్యాయనోఽపి– 'బ్రాహ్మణాదిహతే తాతే పతితే సఙ్గవర్జితే। వ్యుత్క్రమాచ్చ మృతే దేయం యేభ్య ఏవ దదాత్యసౌ॥' అయం చ సంన్యస్తపిత్రాదేరవిశేషాత్సర్వశ్రాద్ధేఽధికారః। ఏతత్రిదణ్డిపరమ్। ఏకాదశాహపార్వణవార్షికాద్యపి తస్యైవ; 'అహన్యేకాదశే ప్రాప్తే పార్వణం తు విధీయతే।' ఇత్యుక్త్వా 'త్రిదణ్డగ్రహణాదేవ ప్రేతత్వం నైవ జాయతే।' ఇత్యుశనసా విశేషోక్తేః। 'బ్రాహ్మణాదిహతే' ఇత్యా- దినిషేధస్త్వేకదణ్డాదిపరః। అతః పరమహంసానాం వార్షికాదికమపి న కార్యమితి శూలపాణి- శ్రాద్ధతత్త్వాదయో గౌడగ్రన్థాః। ఇదమేవ తు యుక్తమ్। యత్తు హేమాద్రౌ కౌణ్డిన్యః– 'దర్శశ్రాద్ధం గయాశ్రాద్ధం శ్రాద్ధం చాపరపక్షికమ్। న జీవత్పితృకః కుర్యాత్తిలైస్తర్పణమేవ చ॥' ఇతి, -తత్ సంన్యస్తపిత్రాద్యతిరిక్తవిషయమ్।మైత్రాయణీయపరిశిష్టే– 'ఉద్వాహే పుత్రజననే

పైత్ర్యేష్టయాం సౌమిక మఖే। తీర్థే బ్రాహ్మణ ఆయాతే షడేతే జీవతః పితుః॥' తత్రైవ- 'మహానదీషు సర్వాసు తీర్థేషు చ గయామృతే। జీవత్పితాపి కుర్వీత శ్రాద్ధం పార్వణధర్మవత్॥' గయామృతే ఇతి మాతృవ్యతిరిక్తవిషయమ్; 'అన్వష్టక్యం గయాప్రాప్తౌ సత్యాం యచ్చ మృతేఽహని। మాతుః శ్రాద్ధం సుతః కుర్యాత్పి తర్యపి చ జీవతి॥' ఇతి తత్రైవోక్తేః। గయాప్రాప్తౌ ప్రాసఙ్గిక్యామ్; 'గయాం ప్రసఙ్గతో గత్వా మాతుః శ్రాద్ధం సమాచరేత్।' ఇతి వచనాత్। తేన మృతమాతృకో గయాయాం తత్పార్వణమాత్రం కుర్యాత్। తజ్జీవనే తు తీర్థశ్రాద్ధమపి నేతి కాలాదర్శ–స్మృతిదర్పణాదయః। అన్యే తు గత్వా శ్రాద్ధం నేతి నిషేధార్థః। సామాన్యతః ప్రాప్తం తీర్థశ్రాద్ధం భవత్యేవ గయాయామిత్యాహుః।

యదా తు పితుః ప్రతినిధిత్వేన గయాం యాతి, తదా యజమానస్య పితృపితామహప్రపితామహా ఇత్యేవ శ్రాద్ధమ్। తత్ర స్వమాతుః పితృపత్నీత్వేనైకోద్దిష్టం కృత్వా మాతృత్వేన పునః పార్వణం కుర్యాదితి త్రిస్థలీసేతౌ। తచ్చ ఫల్గువిష్ణుపదాక్షయ్యవటేష్వేవేతి కేచిత్। ఆద్యాన్తే ఏవేత్యన్యే। మ యమాన్తే ఇత్యపరే। సంకోచహేత్వభావాత్తత్రత్యసర్వశ్రాద్ధాని మాతుః కార్యాణీతి యుక్తం ప్రతిభాతి। యత్తు– మదనపారిజాతే 'న జీవత్పితృకః కుర్యాచ్ఛ్రాద్ధమగ్నిమృతే ద్విజః। యేభ్య ఏవ పితా దద్యాత్తేభ్యః కుర్వీత సాగ్నికః॥' ఇతి సుమన్తూక్తేః సాగ్నేరేవ జీవత్పితృకస్య తీర్థాదిశ్రాద్ధముక్తమ్, సాగ్నేరపి మైత్రాయణీయశాస్త్రీయస్యైవ నాన్యేషామ్; 'షడేతే జీవతః పితుః' ఇతి తత్పరిశిష్టే ఏవోక్తేరితి రత్నావలీ– దివోదాసాద్యాః, –తదయుక్తమ్; సౌమన్తవం పిణ్డపితృయజ్ఞవిషయం సంన్యస్తపిత్రాద్యతిరిక్తవిషయం వేతి పృథ్వీచన్ద్రోదయోక్తేః। 'వృద్ధౌ తీర్థే చ' ఇత్యాదేః సాధారణ్యేనాస్యాపి తథాత్వాచ్చ। తథా నిరగ్నేరపి నాన్దీశ్రాద్ధముక్తం ప్రాక్। ఏవం పితామహజీవనేఽపి జ్ఞేయమ్। విశేషః పితృకృతజీవత్పితృకనిర్ణయే జ్ఞేయః।

అథ పితామహే జీవతి మృతే చ పితరి యద్యపి 'పితామహో వా తచ్ఛ్రాద్ధే భుఞ్జీతేత్యబ్రవీన్మనుః।' ఇతి మనునా జీవతః పితామహస్య భోజనముక్తం, తథాపి ప్రత్యక్షార్చనస్య పూర్వ నిషిద్ధత్వాత్ పితామహం విహాయ పితృప్రపితామహవృద్ధప్రపితామహేభ్యో దేయమ్; 'పితా యస్య నివృత్తః స్యాజ్జీవేచ్చాపి పితామహః। పితుః స నామ సంకీర్త్య కీర్తయేత్ప్రపితామహమ్॥' ఇతి మనూక్తేః। అయమేవ సర్వసంమతః పక్షః। యత్తు– ఛన్దోగపరిశిష్టే 'పితామహే ప్రియమాణే పితుః తస్య నిర్వపేత్। పితుస్తస్య చ వృత్తస్య జీవేచ్చేత్ప్రపితామహః॥' ఇతి ఏకపురుషం ద్విపురుషం వా పార్వణమాహ, – తత్ తీర్థపితృయజ్ఞపరమ్। వృద్ధౌ పూర్వోక్తమేవ। ఏవం పూర్వయోర్మృతయోః ప్రపితామహే జీవతి పితృమాత్రే మృతే పరయోర్జీవతోశ్చ వృద్ధప్రపితామహాదిభ్యో జ్ఞేయమ్; 'జీవన్తమపి దద్యాద్వా ప్రేతాయాన్నోదకే ద్విజః।' ఇతి కాత్యాయనోక్తేశ్చ। ఏతత్సర్వం

మనసికృత్వాఽఽహ హేమాద్రౌ విష్ణుః– 'పితరి జీవతి యః శ్రాద్ధం కుర్యాద్యేషాం పితా కుర్యాత్తేషాం, పితరి పితామహే చ జీవతి యేషాం పితామహః, పితరి పితామహే ప్రపితామహే చ జీవతి నైవ కుర్యాత్। యస్య పితా ప్రేతః స్యాత్స పిత్రే పిణ్డం నిధాయ పితామహాత్ పరాభ్యాం ద్వాభ్యాం దద్యాత్। యస్య పితామహః ప్రేతః స్యాత్స తస్మై పిణ్డం నిధాయ ప్రపితామహాత్పరాభ్యాం దద్యాత్। యస్య పితా పితామహశ్చ ప్రేతౌ స్యాతాం స తాభ్యాం పిణ్డౌ దత్త్వా పితామహపితామహాయ దద్యాత్।' 'మాతామహానామప్యేవం శ్రాద్ధం కుర్యాద్విచక్షణః। మన్త్రోహేన యథాన్యాయం శేషాణాం మన్త్రవర్జితమ్॥ ఇతి। అత్ర పితృవన్మాతామహే జీవతి తత్పిత్రాదిభ్యః। యథా తత్ర త్రిషు జీవత్సు నైవ కుర్యాత్తథాఽత్రాపీత్యాది సర్వమతిదేశ్యమ్। ఏవం మాతృజీవనేఽపీతి శూలపాణి–కాలాదర్శౌ,– తన్న; 'యేభ్య ఏవ' ఇత్యాదౌ యచ్ఛబ్దాదేర్వ్యక్తివిశేషవాచిత్వేన తదప్రసఙ్గాదితి దిక్। ఉత్తరార్ధం వ్యాఖ్యాతం ప్రాక్। యత్త్వత్ర విజ్ఞానేశ్వరేణోక్తం– 'పిత్రే పిణ్డం నిధాయేతి పితురేకోద్దిష్టవిధినా శ్రాద్ధం కృత్వా ప్రపితామహాదిభ్యః పార్వణం కుర్యాత్', తత్ వ్యుత్క్రమమృతసపిణ్డీకరణాభావపక్షే సపిణ్డీకరణస్థానాపన్నం జ్ఞేయమ్; 'వ్యుత్క్రమాత్త ప్రమీతానాం నైవ కార్యా సపిణ్డతా।' ఇతి వచనాత్। దర్శాదౌ తు పితురేకోద్దిష్టమేవ కార్యమ్; 'న జీవన్తమతిదదాతి' ఇతి శ్రుతేః। 'జీవేత్పితామహో యస్య పితా చాన్తరితో భవేత్। పితురేకస్య దాతవ్యమేవమాహుర్మనీషిణః॥' ఇతి యజ్ఞపార్శ్వోక్తే; 'పితామహే జీవతి వై పితర్యేవ సమాపయేత్॥' ఇతి హారీతోక్తేశ్చ। శిష్టాస్తు– 'వ్యుత్క్రమాత్తు ప్రమీతానాం నైవ కార్యా సపిణ్డతా। యది మాతా యది పితా భర్తా నైష విధిః స్మృతః।' ఇతి మాధవీయే స్కాన్దోక్తేర్వ్యుత్క్రమమృతసపిణ్డీకరణాభావః పితృవ్యాదివిషయ ఇత్యాహుః। ఏష విధిర్నిషేధరూపః।

త్రిషు జీవత్సు విష్ణురాహ– 'త్రిషు జీవత్సు నైవ కుర్యాత్' ఇతి। – ఏతద్దర్శాదివిషయమ్। నాన్దీశ్రాద్ధం తు పరేభ్యస్త్రిభ్యో భవత్యేవేతి కల్పతరుః। పృథ్వీచన్ద్రోదయస్తు– 'దద్యాత్త్రిభ్యః పరేభ్యస్తు జీవేచ్చేత్త్రితయం యది।' ఇతి మనూక్తేః సర్వత్ర వికల్పః। స చ దేశాచారాద్వ్యవతిష్ఠత ఇత్యాహ। సుదర్శనభాష్యే తు మాసిక శ్రాద్ధం జీవత్పిత్రాదినా వ్యుత్క్రమమృతపిత్రాదినా చ కార్యమేవేత్యుక్తమ్। మదనరత్నే ఋుతుః– 'అష్టకాదిషు సంక్రాన్తౌ మన్వాదిషు యుగాదిషు। చన్ద్రసూర్యగ్రహే పాతే స్వేచ్ఛయాఽలభ్యయోగతః॥ జీవత్పితా నైవ కుర్యాచ్ఛ్రాద్ధం కామ్యం తథాఖిలమ్॥' అన్యే విశేషా శ్రీపితృకృతజీవత్పితృకనిర్ణయే, భట్టకృతత్రిస్థలీసేతౌ చ జ్ఞేయాః॥

ఇతి నిర్ణయసిన్ధౌ జీవత్పితృకాదిశ్రాద్ధమ్॥

అథ విభక్తావిభక్తనిర్ణయః । పృథ్వీచన్ద్రోదయే మరీచిః– 'బహవః స్యుర్యదా పుత్రాః పితురేకత్ర వాసినః। సర్వేషాం తు మతం కృత్వా జ్యేష్ఠేనైవ తు యత్కృతమ్। ద్రవ్యేణ చావిభక్తేన సర్వైరేవ కృతం భవేత్॥' జ్యేష్ఠస్య కర్తృత్వేఽపి సర్వే ఫలభాగిన ఇత్యర్థః। తేన యే బ్రహ్మచర్యాదినియమాస్తే ఫలిసంస్కారత్వాత్సర్వైః కార్యాః, ఏవం సంసృష్టినామపి ; తుల్యత్వాత్। మితాక్షరాయాం నారదః– 'భ్రాతృణామవిభక్తానామేకో ధర్మః ప్రవర్తతే। విభాగే సతి ధర్మోఽపి భవేత్తేషాం పృథక్పృథక్॥' బృహస్పతిరపి– 'ఏకపాకేన వసతాం పితృదేవద్విజార్చనమ్। ఏకం భవేద్విభక్తానాం తదేవ స్యాద్గృహే గృహే॥' అత్ర యద్యప్యవిశేషశ్రవణాత్ బ్రహ్మయజ్ఞసంధ్యాదిష్వప్యవిభక్తానాం పృథఙ్నిషేధః ప్రాప్నోతి, తథాపి ద్రవ్యసాధ్యశ్రాద్ధవైశ్వదేవాదిష్వేవ సః; ద్రవ్యస్యానేకస్వామికత్వేనైకస్య వ్యయేఽనధికారాత్। యాని తు ద్రవ్యాసాధ్యాని మన్త్రజపోపవాససంధ్యాబ్రహ్మయజ్ఞపారాయణాదీని నిత్యనైమిత్తికకామ్యాని తేషు పృథగేవాధికారః, ద్రవ్యవ్యయాభావేఽనుమత్యనపేక్షణాత్, 'ద్రవ్యేణ చావిభక్తేన' ఇత్యస్యావిషయత్వాత్, 'పృథగప్యేకపాకానాం బ్రహ్మయజ్ఞో ద్విజాతినామ్। అగ్నిహోత్రం సురార్చా చ సంధ్యా నిత్యం భవేత్తథా॥" ఇతి ప్రయోగపారిజాతే ఆశ్వలాయనస్మృతేశ్చ। 'అగ్నిహోత్ర' శబ్దోఽగ్నిసాధ్యశ్రౌతస్మార్తనిత్యకర్మపరః; తేష్వప్యన్యానుమత్యైవాధికారేణ న్యాయసామ్యాత్। పితృ శ్రాద్ధాదిషు తుల్యఫలేషు నిత్యేష్వనుమతిం వినాప్యేకస్యాధికారః; 'ఏకోఽపి స్థావరే కుర్యాద్దానాధమనవిక్రయమ్। ఆపత్కాలే కుటుమ్బార్థే ధర్మార్థే చ విశేషతః॥' ఇతి వచనాత్। ధర్మార్థేఽవశ్యకర్తవ్యే పితృశ్రాద్ధాదావితి విజ్ఞానేశ్వరః। కేచిత్త్వవిభక్తానామపి పృథక్పాకత్వే దేశాన్తరే చ దార్శికాబ్దికయోః పృథక్త్వమాహుః, 'భ్రాతౄణామవిభక్తానాం పృథపాకో భవేద్యది। వైశ్వదేవాదికం శ్రాద్ధం కుర్యుస్తే వై పృథక్ పృథక్॥' ఇతి హారీతోక్తేః। 'అవిభక్తేన పుత్రేణ పితృమేధో మృతాహని। దేశాన్తరే పృథక్కార్యో దర్శశ్రాద్ధం తథైవ చ॥' ఇతి యమోక్తేశ్చేతి। తత్ర మూలం చిన్త్యమ్। తదయమర్థః – పఞ్చమహాయజ్ఞమధ్యే దేవభూతపితృమనుష్యయజ్ఞానన్యానుభత్యా జ్యేష్ఠ ఏవ కుర్యాత్ ; 'హోమాగ్రదానరహితం న భోక్తవ్యం కదాచన। అవిభక్తేషు సంసృష్టేష్వేకేనాపి కృతం కృతమ్॥' ఇతి వ్యాసోక్తేశ్చ । యస్య తు జ్యేష్ఠేనాకృతే వైశ్వదేవేఽన్నం సిద్ధ్యేత్తేన తూష్ణీమగ్నౌ కిచిత్క్షిప్త్వా భోక్తవ్యమ్। యస్య త్వేషామగ్రతోఽన్నం సిద్ధ్యేత్స నియుక్తమగ్నౌ కృత్వాఽగ్రం బ్రాహ్మణాయ దత్త్వా భుఞ్జీతేత్యవిభక్తాధికారే పృథ్వీచన్ద్రోదయే గోభిలోక్తేః।

పాకపార్థక్యా– పార్థక్యే నిర్ణయ।–

ఆశ్వలాయనస్తు పాకపార్థక్యే పృథక్త్వం తదేకత్వేఽపృథక్త్వమాహ। 'వసతామేకపాకేన విభక్తానామపి ప్రభుః। ఏకస్తు చతురో యజ్ఞాన్ కుర్యాద్వాగ్యజ్ఞపూర్వకాన్॥ అవిభక్తా విభక్తా వా

పృథక్పాకా ద్విజాతయః। కుర్యుః పృథక్పృథగ్యజ్ఞాన్ భోజనాత్ ప్రాగ్దినే దినే॥' ఇతి। బ్రహ్మయజ్ఞసంధ్యాస్నానతర్పణ। ది తూక్తహేతోః పృథగేవ। దేవపూజా తూక్తవచనద్వయాదేకత్ర పృథగ్వా।దర్శగ్రహణశ్రాద్ధాది త్వేకస్యైవ। తీర్థశ్రాద్ధాద్యపి యుగపత్సర్వేషామవిభక్తానాం ప్రాప్తావేకస్య। భేదేన ప్రాప్తౌ భిన్నమ్। గయాశ్రాద్ధేఽప్యేవమ్ ; 'ఏష్టవ్యా బహవః పుత్రాఃశీలవన్తో గుణాన్వితాః। తేషాం తు సమవేతానాం యద్యేకోఽపి గయాం వ్రజేత్॥ తారితాః స్మో వయం తేన స యాతి పరమాం గతిమ్॥' ఇతి హేమాద్రౌ కౌర్మోక్తేః। కామ్యేఽపి దానహోమాదావన్యానుమత్యైవాధికారః। ద్రవ్యాసాధ్యజపాదౌ తాం వినాపి। అపరార్కే పైఠీనసిః– 'విభక్తైస్తు పృథక్కార్యం ప్రతిసాంవత్సరాదికమ్। ఏకేనైవావిభక్తేషు కృతే సర్వైస్తు తత్కృతమ్॥' సాంవత్సరాన్పూర్వాణి మాసికాన్యేకత్రైవ। తదాహ లఘుహారీతః– 'సపిణ్డీకరణాన్తాని యాని శ్రాద్ధాని షోడశః। పృథఙ్ నైవ సుతాః కుర్యుః పృథగ్ద్రవ్యా అపి క్వచిత్॥' సపిణ్డనం మాసికోపలక్షణమ్ ; 'అర్వాక్సంవత్సరాజ్యేష్ఠః శ్రాద్ధం కుర్యాత్సమేత్య తు। ఊర్ధ్వం సపిణ్డీకరణాత్ సర్వే కుర్యుః పృథక్పృథక్॥' ఇతి వ్యాసోక్తేః।

ఉశనాః– 'నవశ్రాద్ధం సపిణ్డత్వం శ్రాద్ధాన్యపి చ షోడశః। ఏకేనైవ తు కార్యాణి సంవిభక్తధనేష్వపి॥' మఘాత్రయోదశీశ్రాద్ధం త్వవిభక్తానామపి పృథగిత్యుక్తం ప్రాక్। యత్తు– వృద్ధవసిష్ఠః 'మాసికం చ వృషోత్సర్గ సపిణ్డీకరణం తథా। జ్యేష్ఠేనైవ ప్రకర్తవ్యమాబ్దికం ప్రథమం తథా॥' ఇతి, తన్నిర్మూలమ్। బహ్వృచపరిశిష్టే 'నవశ్రాద్ధం సహ దద్యు' ఇతి॥

తీర్థయాత్రావిధిః।—

అథ తీర్థశ్రాద్ధమ్। తత్ర యద్యప్యస్మత్పితామహకృతత్రిస్థలీసేతురేవ జాగర్తి, తథాపి కిచిదుచ్యతే। తత్ర యాత్రాయాం– 'సహాగ్నిర్వా సపత్నీకో గచ్ఛేత్తీర్థాని సంయతః। ప్రాయశ్చిత్తీ వ్రజేత్తీర్థే పత్నీవిరహితోఽపి వా॥ యజ్ఞేష్వనధికారీ వా యశ్చ వా మన్త్రసాధకః॥' ఇతి కౌర్మాదివచనాత్సాగ్నేః సపత్నీకస్యైవాధికారః। భారతే– 'బ్రాహ్మణః క్షత్రియో వైశ్యః శూద్రో వా రాజసత్తమ। న వియోని వ్రజన్త్యేతే స్నానాత్తీర్థే మహాత్మనః॥' స్కాన్దే విధవాధర్మేషు –'స్నానం దానం తీర్థయాత్రాం విష్ణునామగ్రహం ముహుః।' – ఏతత్ పుత్రాద్యనుమత్యైవ। సధవాయాః పత్యాసహైవేతి ప్రాగుక్తమ్। కాశీఖణ్డే– 'మాతుః పితుః క్షేపున్మనాస్తథాస్థి సుతస్తు కుర్యాత్థలు తీర్థయాత్రామ్।' తద్విధిః స్కాన్దే– 'తీర్థయాత్రాం చికీర్షుః ప్రాగ్విధాయోపోషణం గృహే। గణేశం చ పితౄన్ విప్రాన్ సాధూన్ శక్త్యా ప్రపూజ్య చ॥ కృతపారణకో హృష్టో గచ్ఛేన్నియమధృక్ పునః। ఆగత్యాభ్యర్చ్య చ పితౄన్ యథోక్తఫలభాగ్భవేత్॥' ఉపవాసాత్ప్రాగ్ ముణ్డనం చ కార్యమ్; 'ప్రయాగే తీర్థయాత్రాయాం పితృమాతృవియోగతః। కచానాం వపనం కుర్యాద్యథా న

వికచో భవేత్॥" ఇతి విష్ణూక్తేః। ప్రాయశ్చిత్తార్థయాత్రాయాం గఙ్గాయాం చైతదిత్యేకే। కేచిత్తు– హేమాద్రీ భారతే– 'కేశశ్మశ్రునఖాదీనాం వపనం నైవ శస్యతే। అతో న కార్యం వపనం గయా శ్రాద్ధార్థినా సదా॥ యే భారతేఽస్మిన్ పితృకర్మతత్పరాః సంధార్య కేశానతిభక్తిభావితాః। ఋణక్షయార్థం పితృతీర్థమాగతా స్తేషామృణం సంక్షయమేష్యతి ధ్రువమ్॥' ఇతి నిషేధాత్ గయాయాత్రాఙ్గం వపనం న కార్యమిత్యాహుః । వస్తుతస్తు– 'గయాధికరణకస్యైవాయం నిషేధః। నతు యాత్రాఙ్గస్య; 'శ్రాద్ధార్థినా' ఇత్యుక్తే, 'విశాలం విరజం గయామ్' ఇత్యనేనైకవాక్యత్వాచ్చ। శ్రాద్ధం చ షట్పవద్వాదశదైవతం వా ఘృతేన కార్యమ్; 'గచ్ఛేద్దేశాన్తరం యస్తు శ్రాద్ధం కుర్యాత్స సర్పిషా ।' ఇతి విష్ణుపురాణాత్, యాత్రాఙ్గవృద్ధిశ్రాద్ధోక్తేశ్చ।

శ్రాద్ధం చ పారణాదినే ఏవ; 'ఉపోష్య రజనీమేకాం ప్రాతః శ్రాద్ధ విధాయ చ। గణేశం బ్రాహ్మణాన్నత్వా భుక్త్వా ప్రస్థితవాన్ సుధీః॥' ఇతి స్కాన్దలిఙ్గాత్। గౌడనిబన్ధే గౌతమః– 'తీర్థయాత్రాసమారమ్భే తీర్థాత్ప్రత్యాగమేఽపి చ। వృద్ధిశ్రాద్ధం ప్రకుర్వీత బహుసర్పిస్సమన్వితమ్॥' 'వృద్ధి'పదం తద్ధర్మార్థమ్। శ్రాద్ధోత్తరం యాత్రాసంకల్ప ఇతి భట్టాః। వాయవీయే– 'ఉద్యతస్తు గయాం గన్తుం శ్రాద్ధం కృత్వా విధానతః। విధాయ కార్పటీవేషం గ్రామం కృత్వా ప్రదక్షిణమ్॥ తతో గ్రామాన్తరం గత్వా శ్రాద్ధశేషస్య భోజనమ్॥' ఘృతస్య భోజనమ్, తచ్చ క్రోశమధ్యే, శ్రాద్ధోత్తరం క్రోశగమననిషేధాత్। 'తతః ప్రతిదినం గచ్ఛేత్ప్రతిగ్రహవివర్జితః।' గయాయామేవైతన్నాన్యత్రేతి శకేచిత్। హేమాద్రిస్తు– 'గయాయాం శ్రాద్ధదినే ఏవ ప్రస్థానమ్। తీర్థాన్తరే తు శ్రాద్ధోత్తరదినే' ఇత్యాహ। ప్రభాసఖణ్డే– 'యచ్చాన్యం కారయేచ్ఛక్త్యా తీర్థయాత్రాం నరేశ్వరః। స్వకీయద్రవ్యయానాభ్యాం తస్య పుణ్యం చతుర్గుణమ్॥' యాత్రామధ్యే ఆశౌచే రజసి వా శుద్ధిపర్యన్తం స్థిత్వా తదన్తే గచ్ఛేత్। మార్గవైషమ్యే త్వదోషః। యాత్రామధ్యే తీర్థాన్తరప్రాప్తౌ శ్రాద్ధాది కార్యమేవ। వాణిజ్యాద్యర్థే గతేన తు ముణ్డనోపవాసాది న కార్యమితి ప్రయోగసేతౌ భట్టాః। వస్తుతస్తు తత్రాపి ముణ్డనోపవాసశ్రాద్ధాది కార్యమ్, 'అర్ధం తీర్థఫలం తస్య యః ప్రసఙ్గేన గచ్ఛతి।' ఇతి బ్రాహ్మోక్తేః। స్కాన్దే 'ద్విర్భోజనం తృతీయాంశం హరేత్తీర్థఫలస్య చ। వాణిజ్యం త్రీంస్తథా భాగాన్ హన్తి సర్వం ప్రతిగ్రహః॥ యానమర్ధం చతుర్థాంశం ఛత్రోపానహమేవ చ॥' ఇత్యుత్తరార్ధపాఠాన్తరమ్।

తీర్థే స్నానముణ్డనాది।—

అత్ర నదీషు విశేషః– 'మార్గేఽన్తరా నదీప్రాప్తౌ స్నానాది పరపారతః। అర్వాగేవ సరస్వత్యా ఏష మార్గగతో విధిః॥' యత్తు– 'పితృతర్పయిత్వా తు నదీస్తరతి యో నరః। తస్యాసృకూపానకామాస్తే భవన్తి భృశదుఃఖితాః॥' ఇతి, తత్ సరస్వతీపరమ్।శఙ్ఖః– 'తీర్థ ప్రాప్యానుషఙ్గేణ స్నానం తీర్థే సమాచరేత్। స్నానజం ఫలమాప్నోతి తీర్థయాత్రాకృతం న తు॥ ' స ఏవ– 'న స్రవన్తీమతిక్రామేదనవసిచ్య'। తీర్థప్రాప్తౌ తు ప్రభాసఖణ్డే–'యానాని తు పరిత్యజ్య భావ్యం పదచరైర్నరైః। లుఠిత్వా లోఠనీం తత్ర కృత్వా కార్పటికాకృతిమ్॥' కృత్వేతి గృహాన్నిర్గమసమయే కరణే ఇదమ్। 'ప్రథమం చాలయేత్తీర్థం ప్రణవేన జలం శుచిః। అవగాహ్య తతః స్నాయాద్యథావన్మన్త్రయోగతః॥' మన్త్రశ్చ ప్రభాసఖణ్డే– 'ఓం నమోఽస్తు దేవదేవాయ శితికణ్ఠాయ దణ్డినే।రుద్రాయ చాపహస్తాయ చక్రిణే వేధసే నమః॥ సరస్వతీ చ సావిత్రీ వేదమాతా గరీయసీ। సన్నిధాత్రీ భవత్వత్ర తీర్థే పాపప్రణాశినీ॥' ఇతి। మన్త్రవత్స్నానం చ వపనోత్తరం కార్యమ్; 'పూర్వమా – వాహనం తీర్థే ముణ్డనం తదనన్తరమ్। తతః స్నానాదికం కుర్యాత్పశ్చాచ్ఛ్రాద్ధం సమాచరేత్॥' ఇత్యుక్తేః। యత్తు–'గత్వా స్నానం ప్రకుర్వీత వపనం తదనన్తరమ్।' ఇతి, తతూ ముసలస్నానపరమ్। కాశీఖణ్డే– 'తీర్థోపవాసః కర్తవ్యః శిరసో ముణ్డనం తథా।' ఉపవాసే తత్రైవోక్తమ్–'యదహ్ని తీర్థప్రాప్తిః స్యాత్తదహ్నః పూర్వవాసరే। ఉపవాసః ప్రకర్తవ్యః ప్రాప్తేఽహ్ని శ్రాద్ధదో భవేత్॥' అత్ర – 'ఉపవాసం తతః కుర్యాత్తస్మిన్నహని సువ్రతః।' ఇతి ప్రాప్తి దినేషూపవాసోక్తే ర్వికల్పః। ముణ్డనే తు స్కాన్ద– దేవలో– 'ముణ్డనం చోపవాసశ్చ సర్వతీర్థేష్వయం విధిః। వర్జయిత్వా కురుక్షేత్రం విశాలం విరజం గయామ్॥' విరజం = లోణారమ్। ప్రసిద్ధమహాతీర్థపర: 'సర్వతీర్థ' శబ్దః।

అత్ర విశేషః స్మృత్యన్తరే– 'ఊర్ధ్వమన్దాద్ద్విమాసోనాత్పునస్తీర్థం వ్రజేద్యది। ముణ్డనం చోపవాసం చ తతో యత్నేన కారయేత్॥ తదా తద్వపనం శస్తం ప్రాయశ్చిత్తమృతే ద్విజ॥' ఇతి వా పాఠః। 'ప్రయాగే ప్రతియాత్రం తు యోజనత్రయ ఇష్యతే। క్షౌరం కృత్వా తు విధివత్తతః స్నాయాత్సితాసితే॥' తథా చ బృహస్పతిః– 'క్షౌరం నైమిత్తికం కార్యం నిషేధే సత్యపి ధ్రువమ్। పిత్రాదిమృతిదీక్షాసు ప్రాయశ్చిత్తేఽథ తీర్థకే॥ అపరార్కే స్కాన్దే– 'ఉదఙ్ముఖః ప్రాఙ్ముఖో వా వపనం కారయేత్సుధీః। కేశశ్మశ్రులోమనఖాన్యుదక్సంస్థాని వాపయేత్॥' ఇదం ప్రయాగే సధవానామపి సమూలం భవతీతి భట్టాః। యుక్తం తు– 'సర్వాన్ కేశాన్ సముద్ధృత్య ఛేదయేదఙ్గులిద్వయమ్। ఏవమేవ హి నారీణాం శస్యతే వపనక్రియా॥" ఇతి। తచ్చాకృతచూడానాం న కార్యమితి కేచిత్। తత్త్వం తు నైమిత్తికత్వాత్ పిత్రాదిమృతివత్కార్యమేవేతి। తదపి ప్రయాగే నిత్యం నాన్యత్ర। తచ్చ యతిభి స్తీర్థేఽపి ఋతుసంధిష్వేవ కార్యం, నాన్యదా; 'కక్షోపస్థశిఖావర్జమృతుసంధిషు వాపయేత్।' ఇతి స్మృతేః। ఇదం జీవత్పితృకేణాపి తీర్థే కార్యమ్। నచ 'ముణ్డనం పిణ్డదానం చ' ఇతి దక్షవచనేన నిషేధః; 'వినా తీర్థం వినా యజ్ఞం మాతాపిత్రోర్మృతిం వినా। యో వాపయతి

లోమాని స పుత్రః పితృఘాతకః॥' ఇతి స్మృత్యా తత్సంకోచాత్। తదపి ప్రయాగే ప్రతియాత్రమ్, అన్యతీర్థే ఆద్యయాత్రాయామేవేతి శిష్టాః। తతః స్నానమ్।

పరార్థే తు మార్కణ్డేయపురాణే– మాతరం పితరం జాయాం భ్రాతరం సుహృదం గురుమ్। యముద్దిశ్య నిమజ్జేత అష్టమాంశం లభేత్తతః॥' పైఠీనసిః– 'ప్రతికృతిం కుశమయీం తీర్థవారిణి మజ్జయేత్। మజ్జయేచ్చ యముద్దిశ్య సోఽష్టభాగఫలం లభేత్॥' తతస్తర్పణశ్రాద్ధే పృథ్వీచన్ద్రోదయే బ్రాహ్మదేవీపురాణకాశీఖణ్డాదిషు– 'అకాలేఽప్యథ వా కాలే తీర్థే శ్రాద్ధం చ తర్పణమ్। అవిలమ్బేన కర్తవ్యం నైవ విఘ్నం సమాచరేత్॥' మాత్స్యే– 'పితౄణాం చైవ తర్పణమ్' ఇతి తుర్యపాదః। తత్ర దేవతా మహాలయనిర్ణయే ప్రాగుక్తాః। శఙ్ఖ-దేవలౌ – 'తీర్థద్రవ్యోపపత్తౌ చ న కాలమవధారయేత్। పాత్రం చ బ్రాహ్మణం ప్రాప్య సద్యః శ్రాద్ధం సమాచరేత్॥' హారీతః – 'దివా వా యది వా రాత్రౌ భుక్తో వోపోషితోఽపి వా। న కాలనియమస్తత్ర గఙ్గాం ప్రాప్య సరిద్వరామ్॥' భారతే– 'భుక్తో వాఽప్యథ వా భుక్తో రాత్రౌ వా యది వా దివా। పర్వకాలేఽథ వా కాలే శుచిర్వాఽప్యథ వాఽశుచిః॥ యద్రైవ దృశ్యతే తత్ర నదీ త్రిపథగా ప్రియ। ప్రమాణం దర్శనం తస్మాన్న కాలస్తత్ర కారణమ్॥' ఆశౌచేఽపి కార్యమ్; 'వివాహదుర్గయజ్ఞేషు యాత్రాయాం తీర్థకర్మణి। న తత్ర సూతకం తద్వత్కర్మ యజ్ఞాది కారయేత్॥' ఇతి పైఠీనసిస్మృతేః। తదానీమకరణే త్వాశౌచాన్తే ఏవ కుర్యాత్। ప్రభాసఖణ్డే–'న వారం న చ నక్షత్రం న కాలస్తత్ర కారణమ్। యద్రైవ దృశ్యతే తీర్థం తదా పర్వసహస్రకమ్॥' మలమాసేఽపికార్యమ్; 'నిత్యనైమిత్తికే కుర్యాత్ప్రయతః సన్మలిమ్లుచే। తీర్థశ్రాద్ధం గజచ్ఛాయాం ప్రేతశ్రాద్ధం తథైవ చ॥' ఇతి బృహస్పతిస్మృతేః।

ఏతచ్చాశౌచే కృతభోజనస్య రాత్రౌ వా స్నానశ్రాద్ధాదికమాకస్మికతీర్థప్రాప్తావామహేమశ్రాద్ధ–విషయం గ్రహణాదివత్ నతు బుద్ధిపూర్వమాశౌచాదౌ తీర్థప్రాప్తిః కార్యా। మలమాసే తు మాసద్వయే తీర్థశ్రాద్ధం కార్యమితి చన్ద్రికాయాం దేవీపురాణే– 'శ్రాద్ధం చ తత్ర కర్తవ్యమర్ఘ్యావాహనవర్జితమ్॥' హేమాద్రౌ– 'అర్ఘ్యమావాహనం చైవ ద్విజాఙ్గుష్ఠనివేశనమ్। తృప్తిప్రశ్నం చ వికిరం తీర్థశ్రాద్ధే వివర్జయేత్॥' భవిష్యే– 'ఆవాహనం విసృష్టిశ్చ తత్ర తేషాం న విద్యతే। ఆవాహనం న తీర్థే స్యాన్నార్ఘ్యదానం తథా భవేత్॥ ఆహూతాః పితరస్తీర్థే కృతార్ఘ్యాః సన్తి వై యతః॥' అగ్నౌకరణం చ నేతి రత్నావల్యామ్। అత్ర షడ్దైవతే శ్రాద్ధేఽపి మాత్రాదీనాం పిణ్డమాత్రం దేయమ్; 'హవిఃశేషం తతో ముష్టిమాదాయైకైకమాదృతః। క్రమశః పితృపత్నీనాం పిణ్డనిర్వపణం చరేత్॥' ఇతి తీర్థోపక్రమే దేవలోక్తేరితి పృథ్వీచన్ద్రః। తతః సామాన్యపిణ్డం దద్యాత్ ; 'తతః పిణ్డముపాదాయ హవిషః సంస్కృతస్య చ। జ్ఞాతివర్గస్య సర్వస్య సామాన్యం పిణ్డముత్సృజేత్॥' ఇతి తేనైవోక్తేః। పాద్మే–'తీర్థశ్రాద్ధం ప్రకుర్వీత పక్వాన్నేన విశేషతః। ఆమాన్నేన హిరణ్యేన కన్దమూలఫలైరపి॥'

పిణ్డద్రవ్యాణి।—

పిణ్డద్రవ్యాణి దేవీపురాణే హేమాద్రౌ బ్రాహ్మే చ– 'సక్తుభిః పిణ్డదానం చ సంయావైః పాయసేన వా। కర్తవ్యమృషిభిః ప్రోక్తం పిణ్యాకేన గుడేన వా॥' పిణ్డానాం తీర్థే ప్రక్షేప ఏవ, నాన్యా ప్రతిపత్తిరిత్యుక్తం ప్రాక్। ఏతచ్చ విధవయాఽపుత్రయా కార్యం, న సపుత్రయేత్యుక్తం ప్రాక్; 'సపుత్రయా న కర్తవ్యం భర్తుః శ్రాద్ధం కదాచన।' ఇతి స్మృతేశ్చ। అనుపనీతేనాపి కార్యమ్; 'ఏతచ్చానుపనీతోఽపి కుర్యాత్సర్వేషు పర్వసు।' ఇతి పాద్మే తీర్థశ్రాద్ధ–ముపక్రమ్యోక్తేః। ఏతచ్చ జీవత్పితృకేణాపి కార్యమిత్యుక్తం ప్రాక్। యతినా తు న కార్యమ్ ; 'న కుర్యాత్సూతకం భిక్షుః శ్రాద్ధపిణ్డోదకక్రియామ్। త్యక్తం సంన్యాసయోగేన గృహధర్మాదికం వ్రతమ్॥ గోత్రాదిచరణం సర్వం పితృమాతృకులం ధనమ్॥" ఇతి స్మృతేః। గయాయాం తూక్తం వాయవీయే– 'దణ్డం ప్రదర్శయేద్భిక్షుర్గయాం గత్వా న పిణ్డదః। దణ్డం స్పృష్ట్వా విష్ణుపదే పితృభిః సహ ముచ్యతే॥ గయాయాం ధర్మపృష్ఠే చ కూపే యూపే వటే తథా। దణ్డం ప్రదర్శయన్ భిక్షుః పితృభిః సహ ముచ్యతే॥' కృత్యరత్నే ప్రభాసఖణ్డే– 'తీర్థే చేత్ప్రతిగృహ్ణాతి బ్రాహ్మణో వృత్తిదుర్లభః। దశాంశమర్జితం దద్యాదేవం కుర్వన్న హీయతే॥' ఇతి। విశేషాన్తరాణి భట్టకృతత్రిస్థలీసేతో జ్ఞేయానీతి దిక్॥

ఇతి శ్రీకమలాకరభట్టకృతే నిర్ణయసిన్ధౌ తీర్థ శ్రాద్ధ విధిః సమాప్తః।

ఇతి శ్రాద్ధప్రకరణం ద్వితీయమ్।

శ్రీః

అథాశౌచప్రకరణమ్

నారాయణాత్మజశ్రీమద్రామకృష్ణస్య సూనునా।

కమలాకరసంజ్ఞేనాశౌచం నిర్ణీయతేఽధునా॥౧॥

మరీచిః– 'ఆ చతుర్థాద్భవేత్స్రావః పాతః పఞ్చమషష్ఠయోః। అత ఊర్ధ్వం ప్రసూతిః స్యాద్దశాహం సూతకం భవేత్॥' బృహత్పరాశరః– 'గర్భస్రావే తు నైరుక్తా రాత్రయో మాససంమితాః। స్రావం గర్భస్య విద్వాంసో మాసాదర్వాక్చతుర్థకాత్॥ పాతమూర్ధ్వే వదన్త్యేకే తత్రాధికం తు సూతకమ్। స్రావే మాతుస్త్రిరాత్రం స్యాత్సపిణ్డాశౌచవర్జనమ్। పాతే మాతుర్యథామాసం సపిణ్డానాం దినత్రయమ్॥' అత్ర సర్వత్ర మూలం మితాక్షరాయాం జ్ఞేయమ్। అత్ర మాసత్రయే త్రిరాత్రం స్యాదిత్యనువాదః; రజస్వలాత్వేనైవ తత్సిద్ధేః। యద్యప్యనేన చతుర్థమాసేఽపి త్రిరాత్రం ప్రాప్నోతి, తథాపి ' షణ్మాసాభ్యన్తరం యావద్గర్భస్రావో భవేద్యది। తదా మాససమైస్తాసాం దివసైః శుద్ధిరిష్యతే॥' ఇత్యాదిపురాణాత్, 'రాత్రిభిర్మాస తుల్యాభిర్గర్భస్రావే విశుధ్యతి।' ఇతి మనూక్తేః, 'గర్భస్రావే యథామాసమచిరే తూత్తమే త్రయః।' ఇతి మరీచ్యుక్తేశ్చతూరాత్రం జ్ఞేయమ్। అచిరే = త్రిమాసమధ్యే, ఉత్తమే బ్రాహ్మణే, అత్ర సపిణ్డానాం స్నానమ్ ; 'సద్యఃశౌచం సపిణ్డానాం గర్భస్య పతనే సతి।' ఇతి తత్రైవోక్తేః। ఏతదాచతుర్థమాసాత్ పాతే త్రిదినస్యోక్తేః అకారణాయాః శుద్ధేరసంభవాత్సద్యః పదం స్నానపరమ్। ఏవమగ్రేఽపి 'గర్భస్రావే నానమాత్రం పురుషస్య' ఇతి వృద్ధవసిష్ఠోక్తేః। పురుషస్యేతి సపిణ్డోపలక్షణం; పూర్వోక్తవచనాత్। ఆచతుర్థమాసం సపిణ్డానాం న స్నానం, కింతు పుంస ఏవ। పాతే త్రిదినం నిర్గుణపరమ్। గుణవతస్తు – 'అజాతదన్తే తనయే శిశౌ గర్భచ్యుతే తథా। సపిణ్డానాం తు సర్వేషామేకరాత్రమశౌచకమ్॥" ఇతి యమోక్తేరేకాహమితి మదనపారిజాతః।

సప్తమమాసాది దశాహమ్। –ఏతత్సర్వవర్ణవిషయమ్; 'తుల్యం వయసి సర్వేషామతిక్రాన్తే తథైవ చ' ఇతివ్యాఘ్రోక్తేః। పరాశరః – 'జాతే విప్రో దశాహేన ద్వాదశాహేన భూమిపః। వైశ్యః పఞ్చదశాహేన శూద్రో మాసేన శుద్ధ్యతి॥' సంవర్త :– 'జాతే పుత్రే పితుః స్నానం సచైలం తు విధీయతే। మాతా శుద్ధ్యేద్దశాహేన స్నానాత్తు స్పర్శనం పితుః॥' 'పుత్ర' పదాత్ కన్యోత్పత్తౌ న పితుః స్నానమితి హారలతాయామ్, తన్న; 'పుత్ర'పదస్య 'పౌత్రీ మాతామహస్తేన' ఇతి కన్యాయామపి ప్రయోగాత్। యచ్చ–తత్రైవోక్తమ్ 'సూతకే తు ముఖం దృష్ట్వా జాతస్య జనకస్తతః। కృత్వా సచైలం స్నానం తు శుద్ధో భవతి తత్క్షణాత్॥' ఇత్యాదిపురాణాన్ముఖదర్శనోత్తరమేవ పితుః స్నానమితి, –తన్న; విదేశే ముఖదర్శనావధ్యస్పృశ్యతాపత్తేః। ముఖదర్శనోత్తరం పునఃస్నానార్థమిదమితి స్మార్తగౌడాః,– తన్న; మూలైక్యేన జ్ఞానమాత్రపరత్వాత్। ఇదం సర్వవర్ణసమమ్ ; 'సూతికా సర్వవర్ణేషు దశరాత్రేణ శుద్ధ్యతి। ఋతౌ చ న పృథక్ శౌచం సర్వవర్ణేష్వయం విధిః॥" ఇతి హారలతాయాం

ప్రచేతసోక్తేః। యత్తు– బ్రాహ్మే 'బ్రాహ్మణీ క్షత్రియా వైశ్యా ప్రసూతా దశభిర్దినైః। గతైః శూద్రా చ సంస్పృశ్యా త్రయోదశభిరేవ చ॥" ఇతి। ప్రయోగపారిజాతే పారస్కరః– 'ద్విజాతేః సూతికా యా స్యాత్సా దశాహేన శుధ్యతి। త్రయోదశేఽహ్ని ప్రాప్తే శూద్రా శుధ్యత్యసంశయమ్॥' ఇతి, తదసచ్ఛూద్రాపరమ్; అఙ్గిరాః– 'సూతకే సూతికావర్జే సంస్పర్శో న నిషిధ్యతే। సంస్పర్శే సూతికాయాస్తు స్నానమేవ విధీయతే॥నాశౌచం సూతకే పుంసః సంసర్గం చేన్న గచ్ఛతి। రజస్తత్రాశుచి జ్ఞేయం తచ్చ పుంసి న విద్యతే॥ సంసర్గః = మైథునమ్। స్పర్శ ఇత్యన్యే; 'మాతురేవ సూతకమ్, తాం స్పృశతశ్చ' ఇతి హారలతాయాం సుమన్తూక్తేరితి, తన్న; 'సంస్పర్శే సూతికాయాస్తు స్నానమేవ విధీయతే।' ఇతి స్నానమాత్రోక్తేః సామన్తవచనస్య స్నానపర్యన్తమస్పృశ్యత్వమాత్రబోధకత్వాత్। ఏవకారో బాలస్పృశ్యత్వార్థః మాధవస్తు– 'యస్తైః సహాసపిణ్డోఽపి ప్రకుర్యాచ్ఛయనాసనమ్। బాన్ధవో వా పరో వాపి స దశాహేన శుధ్యతి॥' ఇతి బృహస్పతిస్మృతేః। శయనాసనాదిరూపం సంసర్గమాహ పరాశరః– 'యది పత్న్యాం ప్రసూతాయాం ద్విజః సంపర్కమృచ్ఛతి। సూతకం తు భవేత్తస్య యది విప్రః షడఙ్గవిత్॥' పితృవత్సాపత్నమాతుః ప్రాక్స్నానాదస్పృశ్యత్వమ్। సూతికాస్పర్శే తు యావదాశౌచమ్; 'అన్యాస్తు మాతరస్తద్వత్తద్గృహం న వ్రజన్తి చ।' ఇతి బ్రాహ్మోక్తేరితి శుద్ధితత్త్వాదయః,– తన్న; తద్గేహం గత్వా సూతికాం యది న స్పృశన్తి తదా స్పృశ్యాః, అన్యథా న ఇతి తస్యార్థః।

కర్మానధికారమాహ పైఠీనసిః– 'సూతికాం పుత్రవతీం వింశతిరాత్రేణ కర్మాణి కారయేన్మాసేన స్త్రీజననీమ్।' –ఇదమాశౌచోత్తరమ్। అన్యథా శూద్యాః సపిణ్డానామాశౌచే తదభావః స్యాద్వి–ధ్యనువాదవిరోధశ్చ। –ఏతచ్చ సోమయాగాదిశ్రౌతభిన్నపరమ్; 'ప్రజాతాయాశ్చ దశరాత్రాదూర్ధ్వం స్నానాది' ఇతి కాత్యాయనోక్తేః। వ్యాసః– 'ప్రథమే దివసే షష్ఠే దశమే చైవ సర్వదా। త్రిష్వేతేషు న కుర్వీత సూతకం పుత్రజన్మని॥' 'పుత్ర' శబ్దోఽపత్యమాపరః। బ్రాహ్మే– 'దేవాశ్చ పితరశ్చైవ పుత్రే జాతే ద్విజన్మనామ్। ఆయాన్తి తస్మాత్తదహః పుణ్యం షష్ఠం చ సర్వదా॥' జననే విశేషః ప్రాగుక్తః।

అత్ర ప్రయోగపారిజాతః –పుంప్రసవే దశాహః, రుయపత్యే తు త్ర్యహః; 'పుంజన్మని సపిణ్డానాం దశాహాచ్ఛుద్ధిరిష్యతే। త్ర్యహాదేకోదకానాం చ ఏకాహం సూతకం క్వచిత్॥ స్త్రీజన్మని సపిణ్డానాం సోదకానాం త్ర్యహాచ్ఛుచిః। స్త్రీషు త్రిపురుషం జ్ఞేయం సపిణ్డత్వం ద్విజోత్తమాః॥' ఇత్యగ్నిస్మృతేరిత్యాహ। మేధాతిథిరపి– 'అప్రత్తానాం తు స్త్రీణాం త్రిపురుషీ విజ్ఞాయతే' ఇతి వాసిష్ఠ ముక్త్వా 'ఆశౌచే ఏవైతత్, వివాహే తు అవధిర్దర్శిత ఏవ' ఇత్యాహ। అన్యే తు త్రిపురుషసాపిణ్డ్యస్య కానీనకన్యాపరత్వమాహుః। 'అప్రత్తానాం తథా స్త్రీణాం సాపిణ్డ్యం సాతపౌరుషమ్। ప్రత్తానాం భర్తృసాపిణ్డ్యం ప్రాహ దేవః ప్రజాపతిః॥" ఇతి కౌర్మవిరోధాచ్చ। అత్రేదం తత్త్వమ్– 'పఞ్చమా త్సప్తమాద్ధీమాన్ యః కన్యాముద్రహేద్ద్విజః। గురుతల్పీ స

విజ్ఞేయః' ఇత్యాది విరోధాత్రిపురుషం ప్రకరణా– న్మరణాశౌచపరమ్; వాసిష్ఠే తదనే ఉదకదానోక్తేః। తేన కన్యాప్రసవేఽపి సాప్తపౌరుషం దశ–రాత్రమేవ। న చ కన్యాపుత్రకృతం ప్రసవే బలాబలం క్వాప్యుక్తమ్। అగ్నిస్మృతిస్త్వనుకల్పో విగీతా చేతి సర్వసిద్ధాన్తః; అన్యథా త్రిపురుషసపిణ్డానామష్టమాదిసోదకానాం చ త్ర్యహసామ్యాయోగాత్। చతుర్థాదిసప్తమాన్తానాం చ కిమపి న స్యాత్। తేన కన్యాప్రసవే దశాహ ఏవ। కించ స్త్రీజన్మోద్దేశేన త్రిపురుషం సాపిణ్డ్యం తేషాం చ త్రిరాత్రమిత్యనేకార్థవిధిః కథం స్యాత్ ? వాక్యభేదాపత్తేః। న చ చతుర్థాదీనాం సోదకత్వం క్వాపి సిద్ధమ్। తేన త్రిపురుషం చతుర్థాదీనాం చ స్త్రీజన్మని సోదకత్వం విధాయ పునస్తేషాం త్రిరాత్రాశౌచవిధౌ విధ్యనువాదవిరోధో వాక్యభేదద్వయం చేత్యసంవాదార్థాగ్నిస్మృతిర్హేయా।

అథ మృతాశౌచమ్। హారీతః– 'జాతమృతే మృతజాతే వా సపిణ్డానాం దశాహమ్' ఇతి స్వాశౌచపరమ్। జాతమృతే నలచ్ఛేదోర్ధ్వమ్; 'యావన్న ఛిద్యతే నాలం తావన్నాప్నోతి సూతకమ్। ఛిన్నే నాలే తతః పశ్చాత్సూతకం తు విధీయతే॥' ఇతి జైమిన్యుక్తేః, 'నాడ్యాం ఛిన్నాయామాశౌచమ్' ఇతి హారీతోక్తేశ్చ। –ఏతన్మృతాశౌచపరమేవ, జననాశౌచం తు నాలచ్ఛేదోత్కర్షేఽపి జననాద్యేవ, మృతజాతే నాలచ్ఛేదాభావాత్ షష్ఠీపూజాద్యుత్కర్షాపత్తేశ్చ। తేన 'నాడీచ్ఛేదాత్ప్రాజ్ మాతుః స్పర్శేఽపి న దోష' ఇతి శుద్ధితత్త్వోక్తిః పరాస్తా। నాభిచ్ఛేదనాత్ప్రాఙ్మృతౌ తు బృహన్మనుః– 'జీవన్ జాతో యది తతో మృతః సూతక ఏవ తు। సూతకం సకలం మాతుః పిత్రాదీనాం త్రిరాత్రకమ్॥' –ఇదం చ ప్రసవాశౌచమేవ, శావనిమిత్తం స్నానమాత్రమ్; 'ప్రాఙ్నామకరణాత్సద్యః శౌచమ్' ఇతి శఙ్ఖోక్తేః।

అత్ర కశ్చిదాహ– 'నామకరణమాశౌచాన్తకాలోపలక్షణమ్'। 'ఆశౌచవ్యపగమే నామధేయమ్' ఇతి విష్ణూక్తేః, 'ఆశౌచే చ వ్యతిక్రాన్తే నామకర్మ విధీయతే।' ఇతి మనూక్తేశ్చ నామ్నో నియతకాలత్వాత్। న చ – 'నామధేయం దశమ్యాం తు ద్వాదశ్యాం వాపి కారయేత్। పుణ్యే తిథౌ ముహూర్తే వా నక్షత్రే వా గుణాన్వితే॥ ఇతి మనూక్తేరనియతకాలత్వమ్। దశమ్యామతీతాయాం విప్రః। ద్వాదశ్యామతీతాయాం క్షత్రియః। వైశ్యః షోడశే। శూద్ర ఏకత్రిశే ఇత్యపి జ్ఞేయమ్। పుణ్య ఇత్యాద్యనుకల్పః। తేన నామ్నః కాలోపలక్షణమ్। ఏవం దన్తజననేఽపి; 'దన్తజన్మ సప్తమే మాసి' ఇత్యుపనిషది నియతకాలత్వాత్। చౌలే తు న కాలోపలక్షణమ్ ; 'ప్రథమేఽబ్దే తృతీయే వా కర్తవ్యం శ్రుతిచోదనాత్।' ఇతి మనూక్తేః, 'తతః సంవత్సరేఽపూర్ణే చూడాకర్మ విధీయతే। ద్వితీయే వా తృతీయే వా కర్తవ్యం స్మృతిదర్శనాత్॥' ఇతి యమోక్తేశ్చ తస్యానియతకాలత్వాదితి, –తన్మన్దమ్ ; 'చౌలవన్నామదన్తజననయోరపి స్వరూపేణ నిమిత్తత్వోపపత్తేస్తద్విశిష్టకాలానువాదే వాక్యభేదాత్ సప్తమమాసాదర్వాగ్దన్తజననే తదభావప్రసఙ్గాచ్చ। యస్తూపనిషద్దర్శనేన నిర్ణయం కుర్యాత్స నూనం 'శతాయుః పురుషః'

ఇతి శ్రుతేరర్వాక్పితృమరణే తదన్యకర్మాపి త్యజేత్। నను కాలానుపలక్షణే నామోత్కర్షే తదభావే వా స్నానమాత్రాచ్ఛుద్ధిః స్యాత్। తతః కిమ్ ? అస్తు; అత ఏవోక్తం 'ఆ దన్తజననాత్సద్యః' ఇతి। సా చ విష్ణువచనాద్దాహాభావవిషయేతి వక్ష్యామః। త్రివర్షాదావపి స్యాదితి చేత్,–న; దాహదన్తాదినిమిత్తైర్విశేషాశౌచైః పూర్వస్య బాధాత్। తదుక్తమ్– 'పూర్వాబాధేన నోత్పత్తిరుత్తరస్య హి సిధ్యతి।' ఇతి। 'జననాద్దశరాత్రే వ్యుష్టే శతరాత్రే సంవత్సరే చ' ఇతి పరిశిష్టే 'ద్వాదశ్యామపరే రాత్ర్యాం మాసే పూర్ణే తథాపరే। అష్టాదశేఽహని తథా వదన్త్యన్యే మనీషిణః॥' ఇతి భవిష్యే చ నామ్నః కాలానియమాచ్చ। న చ ప్రాథమ్యాద్దశరాత్రేఽతీతే ఇతి ముఖ్యః కాలః, అన్యస్త్వనుకల్ప ఇతి వాచ్యమ్; చౌలేఽపి తథాపత్తేః। న చ దన్తజననకాలానుపలక్షణే సదన్తజాతమృతస్య దాహైకాహప్రసఙ్గః, దశాహేన బాధాత్। నామకరణోత్తరమేవ దాహప్రవృత్తేః, దశాహాభ్యన్తరే బాలే ప్రమీతే తస్య బాన్ధవైః। శావాశౌచం న కర్తవ్యం సూత్యాశౌచం విధీయతే॥' ఇతి బృహన్మనూక్తేశ్చ। ఆశౌచం దాహోపలక్షణమ్, సూతకవదితి పారస్కరోక్తేః। యత్తు– విష్ణుః 'అనివృత్తే దశాహే తు పఞ్చత్వం యది గచ్ఛతి। సద్య ఏవ విశుద్ధిః స్యాన్న ప్రేతంనోదకక్రియా॥' ఇతి, –తదపి ప్రేతాశౌచనిషేధార్థ నతు సద్యస్త్వపరమ్; వాక్యభేదాత్। కించ–నామకాలాప్రాఙ్మృతస్య స్నానమ్, తదుత్తరం త్వేకాహాది। నామకాలే త్వేకాదశాహే మృతస్య న కిమపి స్యాత్ అథ శఙ్ఖవచనే ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ, తదా ప్రాగితి నోపపద్యేత ; 'నామ్ని వాపి కృతే సతి' ఇతి మన్వాదివిరోధాత్। కృతనామ్న ఇతి మాధవ-మితాక్షరాదివిరోధాచ్చ న కాలోపలక్షణం క్వాపీతి దిక్॥

దన్తోత్పస్యనన్తరమృతాశౌచనిర్ణయః ।—

నామోత్తరం దన్తోత్పత్తేః ప్రాగ్దాహే సత్యహః ; 'అదన్తజాతే తనయే శిశౌ గర్భచ్యుతే తథా। సపిణ్డానాం తు సర్వేషామహోరాత్రమశౌచకమ్॥" ఇతి యమోక్తేః। దాహాభావే తు స్నానమాత్రమ్; 'అదన్తజాతే ప్రేతే సద్య ఏవ నాస్యాగ్నిసంస్కారః' ఇతి విష్ణునా దాహాభావే తదుక్తేః। 'ఆదన్తజననాత్సద్యః' ఇతి యాజ్ఞవల్క్యాచ్చ। దాహవికల్పం చాహ లౌగాక్షిః– తూష్ణీమేవోదక కుర్యాత్తూష్ణీం సంస్కారమేవ చ। సర్వేషాం కృతచూడానామన్యత్రాపీచ్ఛయా ద్వయమ్॥' అన్యత్ర=అకృతచూడే। అత్ర చూడాకరణం తృతీయవర్షరూపకాలోపలక్షణార్థమితి మేధాతిథి-హరదత్తౌ। మనురపి– 'నాత్రివర్షస్య కర్తవ్యా బాన్ధవైరుదకక్రియా। జాతదన్తస్య వా కుర్యుర్నామ్ని వాపి కృతే సతి॥' ఇతి। ఉదకం దాహోపలక్షణమ్। దన్తోత్పత్త్యనన్తరం ప్రాత్రివర్షాన్తాన్మృతేఽహః; 'దన్తజాతేఽప్యకృతచూడే త్వహోరాత్రేణ శుద్ధిః ' ఇతి విష్ణూక్తేః । త్రివర్షోర్ధ్వం కృతచూడేఽకృతచూడే వా ప్రాగుపనయత్ర్యహః; 'యద్యప్యకృతచూడో వై జాతదన్తస్తు సస్థితః। తథాపి

దాహయిత్వైనమాశౌచం త్ర్యహమాచరేత్॥' ఇత్యఙ్గిరసోక్తేః। (అకృతాయామపి చూడాయాం త్రివర్షోర్ధ్వం దాహాది నియతమ్ ; 'నాత్రివర్షస్య' ఇతి వచనాత్। కృతాయాం వర్షత్రయాత్ప్రాపితం తూష్ణీమేవ)। అత్ర జాతదన్తత్వముద్దేశ్యవిశేషణత్వాదవివక్షితమ్। దాహయిత్వేత్యప్యనువాదః; ఉభయవిధౌ వాక్యభేదాత్। త్రివర్షాత్ప్రాక్ చూడాభావేఽగ్నిదానే త్ర్యహస్తదభావే విష్ణుక్తేరేకాహ ఇతి మాధవః। యత్తు– కశ్చిదాహ అత్ర త్రివర్షవిషయాద స్మాదేవార్థాత్ త్రివర్షోర్ధ్వమపి తత్సిద్ధిః। విజ్ఞానేశ్వరోక్తేశ్చ త్రివర్షోర్ధ్వమకృతచూడావిషయత్వం చిన్త్యమ్; జాతదన్తపదవైయర్థ్యాదితి, తత్తుచ్ఛమ్; దాహస్యావిషేయత్వాత్। 'నృణామకృతచూడానామశుద్ధిర్నైశికీ స్మృతా।" ఇతి మనూక్తేః త్రివర్షోర్ధ్వమేకాహాపత్తేరర్థాత్ త్ర్యహాసిద్ధేః। త్వయాప్యగ్రే తథాఙ్గీకారాత్పదవైయర్థ్యస్య సామ్యాద్వాక్యార్థాజ్ఞానాచ్చేత్యలం మితాక్షరార్థానభిజ్ఞదూషణేన। ప్రథమవర్షాదౌ కృతచూడస్య సదా త్ర్యహః; 'నివృత్తచూడకానాం తు త్రిరాత్రాచ్ఛుద్ధిరిష్యతే' ఇతి మనూక్తేః। ఏతత్సర్వే ప్రాగుక్తం సపిణ్డానామ్।

మాతాపిత్రోస్తు దశాహోర్ధ్వం మృతే సర్వత్ర త్రిరాత్రమ్; 'బాలానామజాతదన్తానాం త్రిరాత్రేణ శుద్ధిః' ఇతి కశ్యపోక్తేః। 'బైజికాదభిసంబన్ధాదనురుధ్యాదఘం త్ర్యహమ్।' ఇతి మనూక్తేశ్చ। శుద్ధితత్త్వాదయో గౌడాస్తు– 'అజాతదన్తమరణే పిత్రోరేకాహమిష్యతే। దన్తజాతే త్రిరాత్రం స్యాద్యది స్యాతాం తు నిర్గుణౌ॥" ఇతి కౌర్మాత్ కాశ్యపం శూద్రపరమ్; 'అనూఢానాం తు కన్యానాం తథా వై శూద్రజన్మనామ్।' ఇతి వ్యహానువృత్తౌ శఙ్ఖోక్తేః। 'త్రిరాత్రం తు భవేచ్ఛూద్రే షణ్మాసేఽపి శిశౌ మృతే।' ఇతి మాత్స్యసూక్తాచ్చ। దన్తజాతే శూద్రే తు పఞ్చాహః। యథాహాఙ్గిరాః– 'శుద్ధే త్రివర్షాయూనే తు మృతే శుద్ధిస్తు పఞ్చభిః। అత ఊర్ధ్వం మృతే శూద్రే ద్వాదశాహో విధీయతే॥ షడుర్వాన్తమతీతో యః శూద్రః సంమ్రియతే యది। మాసికం తు భవేచ్ఛౌచమిత్యాఙ్గిరసభాషితమ్॥' ఇతి। యత్తు–'అనూఢభార్యః శూద్రస్తు' ఇతి శఙ్ఖోక్తం మాసాశౌచం, –తత్ సగుణశూద్రపరమ్; నిర్గుణే త్వనూఢభార్యే శూద్రే త్రివర్షోర్ధ్వం ద్వాదశాహః, షడదోర్ధ్వం మాసః, షడబ్దాత్ప్రాగపి కృతోద్వాహే మాస ఇత్యాహుః। – ఏతత్ 'తుల్యం వయసి సర్వేషామ్' ఇతి విరోధాచ్ఛిష్టవిగానాన్నాదర్తవ్యమితి విజ్ఞానేశ్వరాదయః। దాక్షిణాత్యానాం తథైవ। అన్యదేశే ప్రాగుక్తమితి గౌడాః। ఏవం కన్యాస్వపి। తాస్వప్యజాతదన్తాసు పిత్రోరేకరాత్రమితి మాధవః। యత్తు– విజ్ఞానేశ్వరేణోక్తమ్ 'ఊనద్వివర్ష ఉభయోః సూతకం మాతురేవ హి।' ఇతి యాజ్ఞవల్క్యోక్తేః 'గర్భస్థే ప్రేతే మాతుర్దశాహం, జాతే ఉభయోః కృతే నామ్ని సోదరాణాం చ ' ఇతి పైఠ్గయోక్తేశ్చ పిత్రోః సోదరాణాం చ దశాహమస్పృశ్యత్వమితి, –తన్నేదానీం ప్రచరతి। అత ఏవ స్మృత్యర్థసారే తన్నాదృతమ్। కన్యాసు చౌలాత్ప్రాఙ్మృతౌ స్నానమ్ ; 'అచూడాయాం తు కన్యాయాం సద్యః శౌచం విధీయతే।' ఇత్యాపస్తమ్బోక్తేః। ఇదం త్రిపురుషమధ్యే; 'అప్రత్తానాం తు స్త్రీణాం త్రిపురుషీ విజ్ఞాయతే' ఇతి వసిష్ఠోక్తేః। ఇదం

వాగ్దానోత్తరమితి గౌడాః, – తన్న; 'అప్రత్తానాం తథా స్త్రీణాం సాపిణ్డ్యం సాప్తపౌరుషమ్' ఇతి వచనాత్।

చౌలోత్తరం వాగ్దానాత్పూర్వ తాస్వేకాహ:; 'అవిశేషేణ వర్ణానామర్వాక్సంస్కారకర్మణః। త్రిరాత్రాత్తు భవేచ్ఛుద్ధిః కన్యాస్వహ్న విధీయతే॥' ఇత్యఙ్గిరసా త్రిరాత్రవిషయేఽహోవిధానాత్। అతః శూద్రస్యోపనయనస్థానీయవివాహాత్పూర్వే త్రిరాత్రమ్। వివాహోత్కర్షే తు షోడశాబ్దమధ్యే త్రిరాత్రమేవే –త్యపరార్కాద్యాః । శూద్రే నిర్గుణే జ్యబ్దోర్ధ్వం పఞ్చాహః, షడదోర్ధ్వం వివాహాభావే ద్వాదశాహమితి గౌడాః। సగుణానాం షోడశాబ్దోర్ధ్వం తు వివాహాభావేఽపి పూర్ణాశౌచం వక్ష్యతే। తదుత్తరం ప్రాగ్వివాహాద్భర్తృకులే పితృకులే చ సప్తపురుషావధి త్రిరాత్రమ్ ; 'అవారిపూర్వం ప్రత్తా తు యా నైవ ప్రతిపాదితా। అసంస్కృతా తు సా జ్ఞేయా త్రిరాత్రముభయోః స్మృతమ్॥" ఇతి మరీచ్యుక్తేః। రత్నాకరే శుద్ధితత్త్వే చ శఙ్ఖః–'పితృవేశ్మని యా నారీ రజః పశ్యత్యసంస్కృతా। తస్యాం మృతాయాం నాశౌచం కదాచిదపి శామ్యతి॥' యావజ్జీవమాశౌచమితి వాచస్పతిమిశ్రాః।

అథానుపనీతే కించిదుచ్యతే– నామ్నః పూర్వం ఖననమేవ। తదూర్ధ్వం వర్షత్రయాత్పూర్వం చౌలాభావేఽగ్న్యుదకదానవికల్పః; 'నాత్రివర్షస్య కర్తవ్యా బాన్ధవైరుదకక్రియా। జాతదన్తస్య వా కుర్యుర్నామ్ని వాపి కృతే సతి॥" ఇతి మనూక్తేః। ఉదకక్రియా సాహచర్యాద్దాహోపలక్షణమ్। ఖననే తు నాన్యదౌర్ధ్వదేహికమ్; 'ఊనద్వివర్షం నిఖనేన్న కుర్యాదుదకం తతః।' ఇతి యాజ్ఞవల్క్యోక్తేః। ఉదకమన్యకర్మపరమిత్యపరార్కః। యమః– 'ఊనద్వివార్షికం ప్రేతం ఘృతాక్తం నిఖనేద్భువి। యమగాథాం గాయమానో యమసూక్తమనుస్మరన్॥' మాధవీయే బ్రాహ్మేఽపి– 'స్త్రీణాం తు పతితో గర్భః సద్యో జాతో మృతోఽథ వా। అజాతదన్తో మాసైర్వా మృతః షడ్భిర్గతైర్బహిః। వస్త్రాద్యైర్భూషితం కృత్వా నిక్షిపేత్తం తు కాష్ఠవత్। ఖనిత్వా శనకైర్భూమౌ సద్యఃశౌచం విధీయతే॥' అలంకరణమపి వక్ష్యతే। కృతచూడస్య తు త్రివర్షాత్ప్రార్ధ్వం వాఽగ్న్యుదకదానం నియతమ్। యత్తు– వసిష్ఠః 'ఊనద్వివర్షే ప్రేతే గర్భపతనే వా సపిణ్డానాం త్రిరాత్రమ్' ఇతి, –తత్ ప్రథమాబ్దచూడాపరమ్। వర్షత్రయా దూర్ధ్వమ కృతచూడస్యాపి నియతమ్। వర్షత్రయోర్ధ్వముపనయనాత్పూర్వం చ తూష్ణీమభ్యుదకదానమ్; 'తూష్ణీమేవోదకం కుర్యాత్తూష్ణీం సంస్కారమేవ చ।' ఇతి పూర్వోక్తలౌగాక్షిస్మృతేః పిణ్డదానమపి కార్యమ్; 'అసంస్కృతానాం భూమౌ పిణ్డం దద్యాత్ సంస్కృతానాం కుశేషు' ఇతి ప్రచేతసోక్తేః, 'ఉదకదానం సపిణ్డైః కృతచూడస్య' ఇతి గౌతమోక్తేః, 'ఉదకగ్రహణమౌర్ధ్వదేహికపరమితి హరదత్తః; 'ద్వాదశాద్వత్సరాదర్వాక పౌగణ్డమరణే సతి। సపిణ్డీకరణం న స్యాన్నైకోద్దిష్టాని కారయేత్॥' ఇతి హరదత్తధృతదేవలోక్తేశ్చ। మరీచిరపి– 'ప్రేతపిణ్డం బహిర్దద్యాద్దర్భమన్త్ర వివర్జితమ్।' ఇతి। –ఏతదనుపనీతపరమితి విజ్ఞానేశ్వరః।

అత్ర చూడైవ పూర్వావధిః; పూర్వవాక్యేషు తద్గ్రహణాత్। ఉదకగ్రహణస్యోపలక్షణత్వాద్దాహః పూర్వావధిరితి కేచిత్। ద్వాదశాద్వత్సరాదిత్యనుపనీతద్విజానూఢ–శూద్రవిషయమ్। త్ర్యహాశౌచే పిణ్డదానవిధిమాహ పారస్కరః –'ప్రథమే దివసే దేయాస్త్రయః పిణ్డాః సమాహితైః। ద్వితీయే చతురో దద్యాదస్థిసంచయనం తథా॥ త్రీంస్తు దద్యాత్తృతీయేఽహ్ని వస్త్రాది క్షాలయేత్తతః॥' ఇతి।

అత్ర దేవయాజ్ఞికనిబన్ధే విశేషః– 'శిశురాదన్తజననాద్బాలః స్యాద్యావదాశిఖః। కథ్యతే సర్వశాస్త్రేషు కుమారో మౌఞ్జిబన్ధనాత్॥ ఆ పఞ్చవర్షాత్కౌమారం పౌగణ్డో నవహాయనః॥' తథా– 'గర్భే నష్టే క్రియా నాస్తి దుగ్ధం దేయం శిశౌ మృతే। పరం చ పాయసం క్షీరం దద్యాద్బాలవిపత్తితః॥ ఏకాదశం ద్వాదశాహం వృషోత్సర్గవిధిం వినా॥' తథా 'యత్ర ప్రమీయతే బాలస్తత్ర ప్రాయః ప్రదీయతే। కించిత్సమానవయసాం సంస్కృత్యాన్నం యథావిధి॥ భక్ష్యం భోజ్యం చ దాతవ్యం తథా చ సుఖభక్షికా। తద్వస్త్రాణి ప్రదేయాని సోపానత్కాని తత్సమే॥ కుమారాణాం చ బాలానాం భోజనం వస్త్రవేష్టనమ్। యచ్చోపజీవతే బాలస్తత్తద్విప్రాయ దీయతే॥' తథా –'భూమినిక్షేపణం బాలే ఆవర్షద్వయమాశిఖమ్। తతః పరం ఖగశ్రేష్ఠ దేహదాహో యథావిధి॥' అచూడేఽప్యూర్ధ్వం ఖననినివృత్త్యర్థమావర్షద్వయమితి। ప్రాగపి కృతచూడస్య తన్నివృత్త్యర్థమాశిఖమితి। తథా –'చూడాకర్మణి సంజాతే విపత్తిస్తు యదా భవేత్। సూతకాన్తే ప్రకర్తవ్యం వృషస్యోత్సర్జనం తథా॥ తత్ర దాహః ప్రకర్తవ్య ఉదకం తత్ర నిశ్చితమ్। శ్రాద్ధాని షోడశాపి స్యుః సపిణ్డీకరణం వినా॥' –ఇదం పఞ్చవర్షోత్తరమ్; 'జన్మతః పఞ్చవర్షాణి భుతే దత్తమసంస్కృతమ్। పఞ్చవర్షాధికే బాలే విపత్తిర్యది జాయతే॥ వృషోత్సర్గాదికం కర్మ కర్తవ్యముదకం తతః అహన్యహని సంప్రాప్తే కుర్యాత్ శ్రాద్ధాని షోడశః॥ పాయసేన గుడేనైవ పిణ్డం దద్యాద్యథాక్రమమ్। ఉదకుమ్భప్రదానం చ పదదానాని యాని చ॥ దీపదానాని యత్కించిత్పఞ్చవర్షాధికే సదా। కర్తవ్యం తు స్వగశ్రేష్ఠ వ్రతార్వాక్ ప్రేతతృప్తయే॥ స్వాహాకారేణైవ కార్యాణ్యేకోద్దిష్టాని షోడశః। ఋజుదర్భైస్తిలైః శుక్లైః ప్రాచీనావీతినా తథా॥' ఇతి తత్రైవోక్తేః। –అత్ర మూలం చిన్త్యమ్। వార్షికాది తు న భవత్యేవ; సపిణ్డనాభావే పితృత్వాయోగాద్వచనాభావాచ్చ।

అనుపనీతా పరిణీతమృతౌ నిర్ణయః।—

దివోదాసీయే– 'అవ్రతే నిధనం ప్రాప్తే విప్రాదౌ శూద్రజాతివత్। క్రియాః సర్వాః సముద్దిష్టాః సపిణ్డీకరణం వినా॥ ఉదకం పిణ్డదానం చ కృతచూడే విధీయతే॥' ఇతి। స్త్రీణాం తూద్వాహాత్ప్రాగుదకపిణ్డదానవికల్పః; 'స్త్రీణాం చైకేఽప్రత్తానామ్' ఇతి గౌతమోక్తేః।

'స్త్రీశూద్రాశ్చ సధర్మాణః' ఇతి వచనాత్ శూద్రేఽప్యేవమ్। ఏత-ద్వయోనిమిత్తమాశౌచం సర్వవర్ణసమమ్ ; 'తుల్యం వయసి సర్వేషామతిక్రాన్తే తథైవ చ।' ఇతి వ్యాఘ్ర-పాదోక్తేః। యాని తు– 'నిర్వృత్తచూడకే విప్రే త్రిరాత్రాచ్ఛుద్ధిరిష్యతే।' ఇతి। 'నివృత్తే క్షత్రియే షడ్భిర్వైశ్యే నవభిరుచ్యతే। శుద్రే త్రివర్ణన్యూనే తు మృతే శుద్ధిస్తు పఞ్చభిః॥ అత ఊర్ధ్వం మృతే శూద్రే ద్వాదశాహెూ విధీయతే। షడ్వర్షాన్తమతీతే తు శుద్రే మాసమశౌచకమ్॥' ఇత్యాఙ్గిరసాదీని, తాని శిష్టవిగానాన్నాదర్తవ్యానీతి విజ్ఞానేశ్వర-మదనపారిజాతాదయః। తేనైతద్వశాచ్ఛూద్రాణాం వ్యవస్థా ప్రాగుక్తా హేయైవ। 'తుల్యే వయసి సర్వేషామ్' ఇతి దాక్షిణాత్యపరమ్। అన్యదేశే కౌర్మోక్తా వ్యవస్థేతి శుద్ధితత్వే॥

జాత్యాశౌచమ్।—

అథ జాత్యాశౌచమ్। తచ్చ ద్విజపుంసాముపనయనోర్ధ్వం ప్రవర్తతే; 'త్రిరాత్రమాత్రతాదేశాద్దశరాత్రమతః పరమ్। క్షత్రస్య ద్వాదశాహాని విశః పఞ్చదశైవ తు। త్రింశద్దినాని శూద్రస్య తదర్ధం న్యాయవర్తినః॥ ఇతి యాజ్ఞవల్క్యోక్తేః। యత్తు– స ఏవ 'త్రిరాత్రం దశరాత్రం వా శావమాశౌచమిష్యతే।' ఇత్యాహ, –తత్ర దశాహే త్రిరాత్రమస్పృశ్యత్వమ్। ఏకదినోత్పన్నే ఆశౌచద్వయే దశాహమస్పృశ్యత్వమ్ ; 'మరణం యది తుల్యం స్యాన్మరణేన కథంచన। అస్పృశ్యం తు భవేద్గోత్రం సర్వమేవ సబాన్ధవమ్॥' ఇత్యాఙ్గిరసోక్తేః। దశాహాశౌచపరత్వే 'దశరాత్రమతః పరమ్' ఇత్యనేన పౌనరుక్త్యాపత్తేరితి శుద్ధివివేకాదయః, –తన్న, స్మృతిభేదాత్, త్రిరాత్రం దశరాత్రం వేతి వికల్పాయోగాచ్చ। యస్తు పుత్రాణాం వేదానధ్యాప్య వృత్తిం విదధాతి తత్రాహాశ్వలాయనః– 'ద్వాదశరాత్రం మహాగురుషు దానాధ్యయనే వర్జయేరన్' ఇతి। అత్ర యావదుక్తనిషేధో వాఽస్పృశ్యత్వమాత్రం వా, నతు కర్మానధికారః; ఏకాదశాహాన్తే వైశ్వదేవోక్తేః। 'ఏకాదశాహికం ముక్త్వా తత్ర హ్యాన్తే విధీయతే।' ఇతి। శుద్ధితత్త్వే తు– 'త్రయః పురుషస్యాతిగురవో భవన్తి – మాతా పితాఽఽచార్యశ్చ' ఇతి విష్ణూక్తేః పిత్రాదయో మహాగురవః। భర్తాప్యుక్తో రామాయణే– 'పతిర్బన్ధుర్గతిర్భర్తా దైవతం గురురేవ చ।' శాతాతపః– 'పతిరేకో గురుః స్త్రీణాం సర్వస్యాభ్యాగతో గురుః।' 'ఏక' పదమూఢానాం పితృమాతృనిషేధార్థమ్। సోదకానాం త్రిరాత్రమ్; 'యహాత్తూదకదాయినః' ఇతి మనూక్తేః। అగ్నిపురాణే– 'సపిణ్డతా తు పురుషే సప్తమే వినివర్తతే। సమానోదకభావస్తు నివర్తేత చతుర్దశే॥ జన్మనామస్మృతర్వైకే తత్పరం గోత్రముచ్యతే॥' బృహస్పతిః– 'దశాహేన సపిణ్డాస్తు శుద్ధయన్తి ప్రేతసూతకే। త్రిరాత్రేణ సకుల్యాస్తు స్నాత్వా శుద్ధ్యన్తి గోత్రజాః॥'

స్త్రీశూద్రయోస్తు వివాహోర్ధ్వం జాత్యాశౌచమ్; 'వైవాహికో విధిః స్త్రీణామౌపనాయనికః స్మృతః। ఇత్యుక్తేః, 'దత్తానాం భర్తురేవ హి। స్వజాత్యుక్తమశౌచం స్యాన్మృతకే జాతకే తథా।' ఇతి మాధవీయే బ్రాహ్మేచ్చ। శూద్రస్య వివాహాభావేఽపి షోడశవర్షోర్ధ్వే మాసః, 'అనూఢభార్యః శూద్రస్తు షోడశాద్వత్సరాత్పరమ్। మృత్యుం సమధిగచ్ఛేచ్చేన్మాసాత్తస్యాపి బాన్ధవాః॥ శుద్ధిం సమధి- గచ్ఛన్తి నాత్ర కార్యా విచారణా॥" ఇత్యపరార్కే శఙ్ఖోక్తేః। నిర్ణయామృత-మదన-పారిజాతాదౌ త్వన్యథోక్తమ్। హారీతః- 'ఆ మౌఞ్జీబన్ధనాద్విప్రః క్షత్రియశ్చా ధనుర్గ్రహాత్। ఆ ప్రతోదగ్రహాద్వైశ్యః శూద్రో వస్త్రద్వయగ్రహాత్॥ ధనుఃప్రతోదావష్టమేఽబ్దే వస్త్రద్వమితి।మేధాతిథిస్తు- 'త్రిరాత్రమాత్రతాదేశాత్ ' ఇత్యత్ర వ్రతం కాలోపలక్షణార్థమ్। స చ కాలః స్వకీయః సర్వేషాం చాష్టమవర్షరూపః। తేన చతుర్ణామపి వర్ణానాముపనయనాభావేఽప్యష్టమాదూర్ధ్వం పూర్ణమేవాశౌచమ్। తథాపి 'ప్రాగష్టమాచ్ఛిశవః ప్రోక్తాః' ఇతి స్మృత్యన్తరాదూర్ధ్వం సంపూర్ణమర్వాక్ త్రిరాత్రమ్। యేఽపి 'ఆ షోడశాద్భవేద్బాలః' ఇత్యాహుస్తేషామప్యష్టమాదూర్ధ్వం శూద్రే మాస ఏవ, 'ఊర్ధ్వమష్టభ్యో వర్షేభ్యః శుద్ధిః శూద్రస్య మాసికీ।' ఇతి వచనాదిత్యాహ। హారలతా-శుద్ధితత్త్వాదిగౌడగ్రన్థేష్వప్యుక్తమ్- 'అనుపనీతో విప్ర' ఇత్యుక్త్వా - 'మ్రియతే యత్ర తత్ర స్యాదాశౌచం త్ర్యహమేవ హి। ద్విజన్మనామయం కాలత్రయాణాం తు షడాబ్దికః॥' ఇత్యాదిపురాణోక్తేరుపనయనకాలోపలక్షణమ్। 'షడబ్ద 'పదం మాసత్రయాధికపరమ్; 'గర్భాష్టమేఽష్టమే వాఽబ్దే' ఇత్యుక్తేః। యత్తు జాబాలః- 'వ్రతచూడా-ద్విజానాం చ ప్రతీతిషు యథాక్రమమ్। దశాహే త్ర్యహ ఏకాహే శుద్ధ్యన్త్యపి హి నిర్గుణాః॥' ఇతి। ద్విజాః=దన్తాః। ఇదం 'ప్రతీతిషు' ఇత్యుక్తేః పఞ్చాబ్దోపనీతపరమితి। -తదేతన్నాద్రియన్తే వృద్ధాః।

యాని తు పరరాశరః- 'ఏకాహాద్బ్రాహ్మణః శుధ్యేద్యోఽగ్నివేదసమన్వితః। త్ర్యహాత్కేవలవేదస్తు ద్విహీనో దశభిర్దినైః॥' కేవలవేదః కేవలశ్రౌతాగ్నేరప్యుపలక్షణమ్। అయం సంకోచో హోమాధ్యయనపర ఏవ, న తు సంధ్యాదావితి హారలతాయామ్। అఙ్గిరాః- 'సర్వేషామేవ వర్ణానాం సూతకే మృతకే తథా।దశాహాచ్ఛుద్ధిరేతేషామితి శాతాతపోఽబ్రవీత్॥' దేవలః- 'ఆశుచ్యం దశరాత్రం తు సర్వేషామపరే విదుః। నిధనే ప్రసవే చైవ పశ్యన్తః కర్మణః క్షయమ్॥' అత్యన్తోత్కృష్టస్య కర్మహానౌ పీడావతో విప్రపరిచర్యాపరశూద్రస్య దశరాత్రమితి హారలతాయామ్। దక్షః- 'సద్యఃశౌచం తథైకాహస్త్ర్యహశ్చతురహస్తథా। షడ్దశద్వాదశాహశ్చ పక్షో మాసస్తథైవ చ॥ మరణాన్తం తథా చాన్య-దశపక్షాస్తు సూతకే॥' మితాక్షరాయాం స్మృత్యన్తరే- 'చతుర్థే దశరాత్రం స్యాత్ షణ్ణిశాః పుంసి పఞ్చమే। షష్ఠే చతురహాచ్ఛుద్ధిః సప్తమే తు దినత్రయమ్। అష్టమే దినమేకం స్యాన్నవమే యామకద్వయమ్। దశమే స్నానమాత్రేణ చైతద్గౌణం తు సూతకమ్॥' ఇత్యాదీని, తాన్యాపదనాపద్గుణవదగుణవద్విషయాణి దేశాచారభేదాద్వా జ్ఞేయాని। సద్యః శౌచాదిషడహాన్తాః పక్షా యాయావరాదిపరాః। అత్ర మరణాన్తం జననాదినిమిత్తాద్భిన్నమ్। (అస్వర్గ్యం లోకవిద్విష్టం ధర్మ్యమప్యాచరేన్న తు।'

ఇత్యుక్తత్వాన్మధుపర్కపశ్వాలమ్భవత్) శిష్టవిగానాన్నాదర్త_వ్యానీతి విజ్ఞానేశ్వరః ।
'అస్నాత్వా చాప్యహుత్వా చ అదత్త్వాఽశ్నంస్తథా ద్విజః। ఏవంవిధస్య విప్రస్య సర్వదా సూతకం భవేత్॥" ఇతి దక్షోక్త్యా– 'అన్యపూర్వా యస్య గేహే భార్యా స్యాత్తస్య నిత్యశః। ఆశౌచం సర్వకార్యేషు దేహే భవతి సర్వదా॥' ఇతి బ్రాహ్మాదివశాద్వ్యవస్థేత్యపరరార్క– మదనపారిజాతాదయః।

మాధవస్తు– 'వృత్తస్వాధ్యాయసాపేక్షమఘసంకోచనం తథా।' ఇతి కలివర్జ్యేషూక్తేః, 'దశాహ ఏవ విప్రస్య సపిణ్డమరణే సతి। కల్పాన్తరాణి కుర్వాణః కలౌ భవతి కిల్బిషీ॥' ఇతి హారీతోక్తేశ్చ న్యూనాశౌచపక్షా యుగాన్తరవిషయాః। మరణాన్తాదిపక్షాస్తు నిన్దార్థవాదః। అన్యథా– 'నామధారకవిప్రస్తు దశాహం సూతకీ భవేత్।" ఇతి విరోధః స్యాదిత్యాహ। యత్తు దేవలః– 'దశాహాద్త్రిభాగేన కృతే సంచయనే కమాత్। అఙ్గస్పర్శనమిచ్ఛన్తి వర్ణానాం తత్త్వదర్శినః॥" ఇతి పూర్ణాశౌచే స్పృశ్యతామాహ। యచ్చానుపనీతాతిక్రాన్తాశౌచే త్రిరాత్రాదౌ తేనైవోక్తమ్ – 'స్వాశౌచకాలాద్విజ్ఞేయం స్పర్శనం తు త్రిభాగతః।" ఇతి, తదపి యుగాన్తరేషు; 'అస్థిసంచయనాదూర్ధ్వమఙ్గస్పర్శనమేవ చ॥ ఇతి మాధవీయే కలౌ తన్నిషేధాత్। యత్తు హారలతాయామ్–'చతుర్థేఽహని కర్తవ్యః సంస్పర్శో బ్రాహ్మణస్య తు।' ఇతి ప్రచేతసోక్తేరుయహైకాహాశౌచేఽపి చతుర్థాహ ఏవాసస్పర్శ ఇతి, –తన్న; దేవలాదివశేనాస్య దశాహగోచరత్వాత్। యే తు వర్ణసంకరజా మూర్ధావసిక్తాద్యాస్తేషామాశౌచవిశేషః కలౌ నోపయుక్త ఇతి నోచ్యతే। ప్రతిలోమజానాం నాశౌచమ్। మలాపకర్షణార్థం తు స్నానమాత్రమితి విజ్ఞానేశ్వరః। మాధవస్తు– 'శౌచాశౌచే ప్రకుర్వరిన్ శూద్రవర్ణస్య సంకరాః।' ఇతి బ్రాహ్మోక్తేః శవదాహ। హారలతాప్యేవమ్।

దత్తక్రీతకృత్రిమాదిపుత్రేషు అహీనవర్ణగాసు స్త్రీషు చ సపిణ్డత్వేఽపి ప్రసవే మరణే చ పూర్వాపరపిత్రోర్భ్రర్తోశ్చ త్రిరాత్రమేవ న దశాహాది ; 'అనౌరసేషు పుత్రేషు జాతేషు చ మృతేషు చ। పరపూర్వాసుభార్యాసు ప్రసూతాసు మృతాసు చ॥ ఇతి త్రిరాత్రానువృత్తౌ విష్ణూక్తేః । సపిణ్డానాం త్వేకాహః,

---

3 – కలివర్జ్యేష్వపి సంన్యాసాగ్ని హోత్రయోస్త్వాచరణమ్। స్మార్తస్యాప్యఙ్గస్పర్శ స్థానాచరణమ్, శుద్ధివివేకాదిషు స్పర్శస్థాప్యాచరణమ్। అత్ర కారణం తు కేవలం స్వస్వాగ్రహ ఏవ। తస్మాద్యత్ర కృతే శ్రుతిస్మృతిసంవాదేన నిషేధస్తన్నాచరణీయమ్, మధుపర్కేఽపి గవాలమ్భే 'న హింస్యాత్సర్వా భూతాని ఇతి శ్రుతిసంవాదాదితి॥

'పరపూర్వాసు భార్యాసు పుత్రేషు కృతకేషు చ। భర్తృపిత్రో స్త్రిరాత్రం స్యాదేకాహస్తు సపిణ్డతః॥' ఇతి మాధవీయే హారీతోక్తేః, 'సూతకే మృతకే చైవ త్రిరాత్రం పరపూర్వయోః। ఏకాహస్తు సపిణ్డానాం త్రిరాత్రం యత్ర వై పితుః॥' ఇతి మరీచ్యుక్తేశ్చ। శఙ్ఖః–'అనౌరసేషు పుత్రేషు భార్యాస్వన్యగతాసు చ। పరపూర్వాసు చ స్త్రీషు త్రిరాత్రాచ్ఛుద్ధిరిష్యతే॥' పరపూర్వా=పునర్భూః। ఇదం సవర్ణాసు, హీనవర్ణాసు తు శఙ్ఖలిఖితౌ– 'పరపూర్వాసు భార్యాసు పుత్రేషు కృతకేషు చ। నానధ్యాయో భవేత్తస్య నాశౌచం నోదకక్రియా॥ బ్రాహ్మేఽపి– 'ఆశౌచం తు త్రిరాత్రం స్యాత్సమవర్ణేషు నిశ్చితమ్॥' యత్తు షడశీతౌ– 'అన్యపూర్వావరుద్ధాసు త్రిదినాచ్ఛుద్ధిరిష్యతే। తాస్త్వేవానన్యపూర్వాసు పఞ్చాహైూభిర్విశుధ్యతి॥' ఇతి। తత్ర పఞ్చాహే మూలం చిన్త్యమ్। యత్తు యాజ్ఞవల్క్యః– 'అనౌరసేషు పుత్రేషు భార్యాస్వన్యగతాసు చ।' ఇత్యేకాహమాహ, – తదసంనిధౌ జ్ఞేయమ్। యదా పితురేకాహస్తదా సపిణ్డానాం స్నానమ్ ; 'అన్యాశ్రితేషు దారేషు పరపత్నీసుతేషు చ। గోత్రిణః స్నానశుద్ధాః స్యుస్త్రిరాత్రేణైవ తత్పితా॥' ఇతి ప్రజాపత్యుక్తేః। పితేతి వోఢురుపలక్షణమ్ ; తథోపక్రమాత్। యత్తు – దత్తకే పాలక ప్రతియోగికపుత్రత్వాత్పూర్వపితుర్న త్రిరాత్రమ్, పూర్వసంబన్ధనివృత్తేశ్చ న దశాహాదీతి కశ్చిత్, తన్న; జనకేఽపి 'బైజికాదభిసంబన్ధాదనురున్ధ్యాదఘం వ్యహమ్।' ఇతి వాచనికాశౌచస్యానివార్యత్వాత్।

పితృమరణేఽపి దత్తకాదీనాం త్రిరాత్రమ్। శుద్ధితత్త్వే బ్రాహ్మే 'దత్తకశ్చ స్వయందత్తః కృత్రిమః క్రీత ఏవ చ।' ఇత్యుపక్రమ్య– 'సూతకే మృతకే చైవ వ్యహాశౌచస్య భాగినః।' ఇత్యుక్తేః। స్మృతికౌముద్యాం హారలతాయామప్యేవమ్। దత్తకస్య పుత్రపౌత్రాణాం జననే మరణే వా సపిణ్డానామేకాహః; 'బీజినశ్చ' ఇతి గౌతమేన సాప్తపౌరుషసాపిణ్డ్యోక్తేః, సపిణ్డానాం చైకాహస్యోక్తత్వాత్, సపిణ్డే తు పుత్రీకృతే దశాహ ఏవ; తత్రాకాఙ్క్షాభావాత్సపిణ్డత్వేన దశాహప్రాబల్యాచ్చ ॥ పూర్వాపరయోర్భ్రాతుత్పన్నయోః పుత్రయోస్త్వాహ మాధవీయే మరీచిః– 'మాతురైక్యాద్విపితృకౌ భ్రాతరావన్యగోత్రజౌ। ఏకాహం సూతకే తత్ర త్రిరాత్రం మృతకే తయోః॥" ఇతి దిక్॥

ఊఢకన్యానాం తు విష్ణురాహ– 'సంస్కృతాసు స్త్రీషు నాశౌచం పితృపక్షే, తత్ప్రసవమరణే చేత్ పితృగృహే స్యాతాం తదైకరాత్రం త్రిరాత్రం చ' ఇతి। ప్రసవే ఏకరాత్రం, మరణే త్రిరాత్రమితి విజ్ఞానేశ్వరాపరార్కౌ। మాధవస్తు– ప్రసవేఽపి త్రిరాత్రం పిత్రోః, ఏకరాత్రం

భ్రాత్రాదిబన్ధువర్గస్య, –'దత్తా నారీ పితుర్గేహే సూయేతాథ మ్రియేత వా। తద్వన్ధువర్గస్త్వేకేన శుచిస్తజ్జనకస్త్రిభిః॥' ఇతి బ్రాహ్మోక్తరిత్యాహ। యత్తు కశ్చిదాహ– 'పక్ష 'పదేన భ్రాతరో గృహ్యన్తే। వాక్యాన్తరేణ భగినీమృతౌ త్రిరాత్రోక్తేరితి తచ్చిన్త్యమ్; తదభావాదేతద్విరోధాచ్చ। భ్రాతుః ప్రసవే ఏకాహః, మృతౌ త్రిరాత్రమితి కేచిత్। యుక్తా తు పక్షిణీ; 'పరస్పరమృతౌ భ్రాతృభగిన్యోః పక్షిణీ భవేత్।'ఇతి బ్రాహ్మాత్। భ్రాతృభిన్నానామేకాహః; వర్గోక్తే', 'ఇతరేషాం యథావిధి' ఇతి వక్ష్యమాణ– వచనాచ్చ। యత్తు 'ప్రధానగృహే మృతౌ పిత్రోః పూర్ణం భ్రాతురూయహ' ఇతి కశ్చిత్ స నిర్మూలత్వాత 'నాశౌచం పితృపక్షే' ఇత్యేతద్విరోధాచ భ్రాన్తః। 'దత్తా నారీ పితుర్గేహే ప్రధానే సూయతే యదా। ప్రియతే వా తదా తస్యాః పితా శుధ్యేత్రిభిర్దినైః॥" ఇతి కల్పతరౌ శుద్ధితత్త్వే చ। పతిగృహే ప్రసవే తు పిత్రాదీనామాశౌచం నాస్తి। మృతౌ పిత్రోస్త్రిరాత్రమస్త్యేవ; 'ప్రత్తాప్రత్తాసు యోషిత్సు సంస్కృతాసంస్కృతాసు చ। మాతాపిత్రోస్త్రిరాత్రం స్యాదితరేషాం యథావిధి॥' 'అదత్తాసు పిత్రోరేకరాత్రమ్' ఇతి మాధవీయే శఙ్కకార్ష్ణాజినిస్మృతేః, 'బైజికాదభిసంబన్ధాత్' ఇత్యుక్తేశ్చ। స్మృత్యర్థసారేఽప్యేవమ్॥

మాధవస్తు ఇదం త్రిరాత్రం జాతదన్తాపరమ్, దన్తోత్పత్తేః ప్రాగేకరాత్రం పిత్రోః; 'సద్యస్త్వప్రౌఢకన్యాయాం ప్రౌఢాయాం వాసరాచ్ఛుచిః। ప్రదత్తాయాం త్రిరాత్రేణ దత్తాయాం పక్షిణీ భవేత్॥' ఇతి పులస్త్యోక్తేః, అన్యత్ర కన్యామృతౌ పిత్రోః పక్షిణీత్యాహ। షడశీతావపి– 'పితృగేహాదతోఽన్యత్ర యది పుత్రీ ప్రమీయతే। పక్షిణీ తత్ర పిత్రోః స్యాన్నాన్యేషామితి నిశ్చయః॥" ఇతి। గ్రామాన్తరే ఇయమితి స్మృత్యర్థసారే। భ్రాతుస్తు పక్షిణీ; 'శ్వశురయోర్భగిన్యాం చ మాతులాన్యాం చ మాతులే। పిత్రోః స్వసరి తద్వచ్చ పక్షిణీం క్షపయేన్నిశామ్॥' ఇతి వృద్ధబృహస్పతిస్మృతేః। శుద్ధితత్త్వే కౌర్మే– 'ఆదన్తాత్సోదరే సద్య ఆచూడాదేకరాత్రకమ్। ఆప్రదానాత్ త్రిరాత్రం స్యాద్దశరాత్రమతః పరమ్॥' పిత్రోర్మృతౌ స్త్రీణాం త్రిరాత్రమ్; 'పిత్రోరుపరమే స్త్రీణామూఢానాం తు కథం భవేత్। త్రిరాత్రేణైవ శుద్ధిః స్యాదిత్యాహ భగవాన్ యమః॥' ఇతి మాధవీయే వృద్ధమనూక్తేః। ఇదం దశాహాన్తః, ఊర్ధ్వం తు పక్షిణీ। భ్రాతుర్భగినీగృహే, తస్యా వా తద్గృహే మృతౌ త్రిరాత్రమ్, అన్యత్ర తు పక్షిణీతి షడశీతావుక్తమ్। బ్రాహ్మేఽపి– 'పరస్పరమృతౌ భ్రాతృభగిన్యోః పక్షిణీ భవేత్। మాతులాశౌచవత్ పుత్ర్యాః పితృవ్యాశౌచమిష్యతే॥' ఇతి। శిష్టాస్త్వస్య నిర్మూలత్వాపితృవ్యే స్నానమాత్రమాహుః।

దౌహిత్రభాగినేయయోరాశౌచమ్।—

త్రింశచ్ఛ్లోక్యామ్–

'ప్రేతేష్వాచార్యమాతామహదుహితృసుతశ్రోత్రియర్త్విక్సయోజ్యస్వస్త్రీయేషు త్రిరాత్రం త్రిదివసమశుచిః, సోదకస్తూభయత్ర।
పక్షిణ్యాశౌచమృత్విగ్దుహితృసుతసహాధ్యాయిబన్ధుత్రయా న్తేవాసిశ్వశ్రుసుమిత్రశ్వశురభగినికాభాగినేయప్రయాణే। మాతామహ్యాం చ పిత్రోః స్వసరి చ విరతౌ మాతులే మాతులాన్యాం చాథో సజ్యోతిరేవ స్వవిషయనృపతౌ గ్రామనాథే చ నష్టే। శిష్యోపాధ్యాయబన్ధుత్రయగురుతనయాచార్యభార్యాసగోత్రానూచానశ్రోత్రియేషు స్వగృహపరమృతౌ మాతులే చైకరాత్రమ్॥ రాత్రిం సబ్రహ్మచారిణ్యథ తు కథమపి స్వల్పసంబన్ధయుక్తే స్నానం వాసోయుతం స్యాదిదమపి సకలం సర్వవర్ణేషు తుల్యమ్॥"
ఇతి। అత్ర మూలం మితాక్షరాదౌ స్పష్టమ్। దౌహిత్రభాగినేయయోరుపనీతయోస్త్రిరాత్రమ్, అనుపనీతయోః పక్షిణీ; 'సంస్థితే పక్షిణీం రాత్రిం దౌహిత్రే భగినీ సుతే। సంస్కృతే తు త్రిరాత్రం స్యాదితి ధర్మో వ్యవస్థితః॥' ఇతి బృద్ధమనూక్తేః। సంస్కృతే దాహేన। తేన దాహే త్రిరాత్రం నాన్యథేతి గౌడాః, –తన్న;

శ్రోత్రియే స్వగృహమృత ఆశౌచమ్।—

విశేషవైయర్థ్యాత్। మాతులాదౌ సన్నిధివిదేశాభ్యాం పక్షిణ్యేకాహయోర్వ్యవస్థా। మనుః– 'త్రిరాత్రమాహురాశౌచమాచార్యే సంస్థితే సతి। తస్య పుత్రే చ పత్న్యాం చ దివారాత్రమితి స్థితిః॥' శ్రోత్రియే స్వగృహే మృతే త్రిరాత్రమ్, 'శ్రోత్రియే తూపసంపన్నే త్రిరాత్రమశుచిర్భవేత్।' ఇతి స్మృతేరితి మాధవః। ఏకగ్రామీణే త్వేకాహః।

ఋత్విగ్విషయే।—

ఋత్విజి బహ్వల్పకాలశ్రౌతస్మార్తయాజనపరే త్రిరాత్రైకరాత్రే జ్ఞేయే। యద్యపి కర్మ కుర్వత ఏష వాచకః శబ్దో భవతీతి శమ్బరాచార్యైః కర్మమధ్యే ఋత్విక్త్వముక్తం, తథాపి కర్మణ్యాశౌచనిషేధాత్తదుత్తరమేవైతజ్జ్ఞేయమ్। గౌడాస్తు– 'సమానోదకానాం త్ర్యో గోత్రజానామహః స్మృతమ్। మాతృబన్ధౌ గురౌ మిత్ర మణ్డలాధిపతౌ తథా॥' ఇతి జాబాలోక్తేర్మాతృబన్ధుష్వేకాహమాహుః। శిష్యే స్వోపనీతే త్ర్యహః; 'శిష్యసతీర్థ్యబ్రహ్మచారిషు క్రమేణ త్రిరాత్రమహోరాత్రమేకాహః' ఇతి మాధవీయే బౌధాయనోక్తేః। అన్యత్ర తు మనుః– 'మాతులే పక్షిణీం రాత్రిం శిష్యర్త్విగ్బాన్ధవేషు చ।' ఇతి। బన్ధుత్రయమ్– ఆత్మపితృష్వసృమాతృష్వసృమాతులపుత్రాః, పితుః పితృష్వసృమాతృష్వ-

సమాతులపుత్రాః, మాతుః పితృష్వసృమాతృష్వసృమాతులపుత్రాశ్చేతి విజ్ఞానేశ్వరః। అత్ర పక్షిణీ।

పితృష్వస్రాది కభ్యానామాశౌచమ్।—

పితృణ్యస్త్రాది పితృష్వత్రాదికన్యానామూఢానాం త్వేకాహః; 'తద్వన్థువర్గస్త్వేకేన' ఇతి పూర్వోక్తబ్రాహ్మాత్। యత్తు షడశీత్యామ్– 'ఏవం పిత్రోర్భగిన్యౌ యే యే పితామహయోస్తథా। యే మాతామహయోశ్చైవ భగిన్యౌ తత్ప్రజాశ్చ యాః॥ మాతులాః స్వస్య పిత్రోశ్చ పత్న్యశ్చైషాం ప్రజాశ్చ యాః। భ్రాతరశ్చేతి సర్వేషు పక్షిణీ స్వగృహే వ్యహమ్॥ ఏవం శ్వశురజామాతృదౌహిత్రవిపది స్మృతమ్॥', యచ్చ యమః– 'జామాతరి మృతే శుద్ధిస్త్రిరాత్రేణోభయోః స్మృతా। పక్షిణీ శాలకానాం స్యాదితి శాతాతపోఽబ్రవీత్' ఇతి, తన్నిర్మూలత్వాన్మితాక్షరాదివిరోధాచ్చోపేక్ష్యమ్।

మదనపారిజాతే విష్ణుః– 'అసపిణ్డే స్వవేశ్మని మృతే ఏకరాత్రమ్।' అత్ర హరదత్తః– 'అన్తఃశవే చ' ఇత్యాపస్తమ్బసూత్రతః శవే గ్రామే ధనుఃశతాదర్వాగన్నమభోజ్యమ్। దీపముదకుమ్భం చోపనిధాయ తు భుఞ్జీత యది సమానవంశం న గృహమేవం సూతికాయామిత్యాహ। ప్రధానగృహ మృతౌ తు– 'గృహే యస్య మృతః కశ్చిదసపిణ్డః కథంచన।తస్యాప్యశౌచం విజ్ఞేయం త్రిరాత్రం నాత్ర సంశయః॥' ఇత్యఙ్గిరసోక్తమితి మాధవః। ఏతేన– 'త్రిరాత్రమసపిణ్డేషు స్వగృహే సంస్థితేషు చ।' ఇతి కౌర్మం వ్యాఖ్యాతమ్। శుద్ధితత్త్వే బృహన్మనుః– 'శ్వశూద్రపతితాశ్చాన్త్యా మృతాశ్చేద్ద్విజమన్దిరే। శౌచం తత్ర ప్రవక్ష్యామి మనునా భాషితం యథా॥ దశరాత్రాచ్ఛుని మృతే మాసాచ్ఛూద్రే భవేచ్ఛుచిః। ద్వాభ్యాం తు పతితే గేహమన్త్యే మాసచతుష్టయాత్॥ అత్యన్త్యే వర్జయేద్వేహమిత్యేవం మనురబ్రవీత్॥' అన్త్యః= మ్లేచ్ఛః అత్యన్త్యః= శ్వపాక ఇతి వాచస్పతిః। తత్రైవ యమః– 'ద్విజస్య మరణే వేశ్మ విశుధ్యతి దినత్రయాత్।' సంవర్తః– 'గృహశుద్ధిం ప్రవక్ష్యామి అన్తఃస్థశవదూషితే। ప్రోత్సృజ్య మృన్మయం భాణ్డం సిద్ధమన్నం తథైవ చ॥ గోమయేనోపలిప్యాథ ఛాగేన ధ్రూపయేద్బుధః। బ్రాహ్మణైర్మన్త్రపూతైశ్చ హిరణ్యకుశవారిభిః॥ సర్వమభ్యుక్షయేద్వేశ్మ తతః శుధ్యత్యసంశయమ్॥' బృహద్విష్ణుః– 'గ్రామమధ్యగతో యావచ్ఛవస్తిష్ఠతి కస్యచిత్। గ్రామస్య తావదాశౌచం నిర్గతే శుచితామియాత్॥' గృహే పశ్చాదౌ మృతేఽప్యేవమ్।

యత్తు మాధవీయే ప్రచేతసా మాతృష్వస్రాదిషు త్రిరాత్రముక్తమ్– 'మాతృష్వసామాతులయోః శ్వశ్రూశ్వశురయోర్గురోః। మృతే చర్త్విజి యాజ్యే చ త్రిరాత్రేణ విశుధ్యతి॥" ఇతి। గురుః= ఆచార్యః, ఋత్విక్= కులాగతః। తత్స్వగృహమృతౌ జ్ఞేయమ్। శ్వశురయోరన్యత్ర మృతావపి సంనిధౌ త్రిరాత్రమ్। అసంనిధౌ పక్షిణీ, దేశాన్తరే ఏకరాత్రమ్, వక్ష్యమాణవిష్ణుక్తేరితి మాధవగౌడాదయః। అన్యత్ర తు మాతృష్వస్రదిషు పక్షిణీ; 'పిత్రోః స్వసరి తద్వచ్చ పక్షిణీ క్షపయేన్నిశామ్' ఇతి వృద్ధమనూక్తేః। యత్తు వృద్ధమనుః– 'భగిన్యాం సంస్కృతాయాం తు భ్రాతర్యపి చ సంస్కృతే।మిత్రే జామాతరి ప్రేతే దౌహిత్రే భగినీసుతే॥ శాలకే తత్సుతే చైవ సద్యఃస్నానేన శుద్ధ్యతి॥ ఇతి, తద్భాతృదౌహిత్రాదౌ దేశాన్తరే, శాలకసుతజామాత్రోః స్వదేశే జ్ఞేయమ్। శాలకే తు స్వదేశే ఏకాహః; 'ఆచార్యపత్నీపుత్రోపాధ్యాయమాతులశ్చశురశ్వశ్రశ్వశుర్యసహాధ్యాయిశిష్యేష్వేకరాత్రమ్' ఇతి మాధవీయే విష్ణూతేః। హరదత్తీయే దశశ్లోక్యామప్యేవమ్। శ్వశుర్యః= శాలకః, దేశాన్తరే స్నానమ్, శ్వశురయోర్దేశాన్తరే ఏకాహః। జాబాలః– 'ఏకోదకానాం తు త్ర్యహో గోత్రజానామహః స్మృతమ్।' సర్వత్ర మూల్యాభావేఽపి క్రియాకర్తుర్దశాహః, 'గురోః ప్రేతస్య శిష్యస్తు పితృమేధం సమాచరేత్। ప్రేతాహారైః సమం తత్ర దశరాత్రేణ శుద్ధ్యతి॥" ఇతి మనూక్తేః। శిష్యఇత్యుపలక్షణమ్ ; 'నిరన్వయే సపిణ్డే తు మృతే సతి దయాన్వితః। తదాశౌచం పురా చీర్త్వా కుర్యాత్తు పితృవత్క్రియామ్॥' ఇతి మాధవీయే బ్రాహ్మోక్తేః। దివోదాసీయే– 'సగోత్రో వాఽసగోత్రో వా యోఽగ్నిం దద్యాత్సఖే నరః। సోఽపి కుర్యాన్నవశ్రాద్ధం శుద్ధ్యేచ్చ దశమేఽహని॥' యత్రైకవిషయే పక్షిణ్యేకాహాదిపక్షద్వయముక్తం, తత్ర సన్నిధివిదేశమైత్ర్యాదికృతా వ్యవస్థా।

యుద్ధే మృతస్యాశౌచః।—

త్రింశోక్యామ్– 'వానప్రస్థే యతౌ చోపరమతి కులజే పణ్డకే వాప్లవః స్యాద్యోషిగోవిప్రగుప్త్యై మృతవతి తు దినం యుద్ధవిద్ధే తు సద్యః।' అత్ర మూలమాకరే స్పష్టమ్। యుద్ధమూర్ధ్ని మృతస్య స్నానమ్, 'ఉద్యతైరాహవే శస్త్రైః క్షత్రధర్మహతస్య చ। సద్యః సంతిష్ఠతే యజ్ఞస్తథాశౌచమితి స్థితిః॥' ఇతి మనూక్తేః। యజ్ఞః=అన్త్యకర్మ। సర్వం తద్దైవేత్యర్థః। యస్తు భారతే రాజధర్మేషు– 'అశోచ్యో హి హతః శూరః స్వర్గలోకే మహీయతే। న హ్యన్నముదకం తస్య న స్నానం నాప్యశౌచకమ్॥' ఇతి శ్రాద్ధాదినిషేధః స పుత్రాద్యభావపరః। అత ఏవ తత్ర కర్ణాదీనాం శ్రాద్ధముక్తమ్। అన్యే తు దశపిణ్డనిషేధమాహుర్యతివత్। యత్తు పరాశరః– 'ఆహవేఽపి హతానాం చ ఏకరాత్రమశౌచకమ్।' ఇతి తద్యుద్ధక్షతేన కాలాన్తరమృతే జ్ఞేయమ్। 'అసంనిధౌ స్నానమ్' ఇతి మాధవః। శుద్ధితత్త్వే అగ్నిపురాణే– 'దంష్ట్రిభిః శృఙ్గిభిర్వాపి హతా మ్లేచ్ఛైశ్చ తస్కరైః। యే స్వామ్యర్థే హతా యాన్తి రాజన్స్వర్గం న సంశయః॥ సర్వేషామేవ

వర్ణానాం క్షత్రియస్య విశేషతః॥' యత్తు బృహస్పతిః– 'డిమ్బాహవే విద్యుతా చ రాజ్ఞా గోవిప్రపాలనే। సద్యఃశౌచం మృతస్యాహురుయహం చాన్యే మహర్షయః॥' తచ్ఛస్త్రం వినా పరాఙ్ముఖహతే చ త్రిరాత్రమ్। రాజ్ఞా వధ్యే హతే సద్యః శౌచమన్యత్ర త్రిరాత్రమ్। తథైవ వ్యాఘ్రః– 'క్షతేన మ్రియతే యస్తు తస్యాశౌచం భవేద్విధా। ఆసప్తాహాత్రిరాత్రం స్యాద్దశరాత్రమతః పరమ్॥ శస్త్రాఘాతే త్ర్యహాదూర్ధ్వం యది కశ్చిత్ప్రమీయతే। ఆశౌచం ప్రాకృతం తస్య సర్వవర్ణేషు నిత్యశః॥' శస్త్రాఘాతే క్షతం వినా। శవస్పర్శే తు హారీతః– 'శవస్పృశో గ్రామం న ప్రవిశేయురానక్షత్రదర్శనాత్, రాత్రౌ చేదాదిత్యస్య।' యత్తు మనుః– 'అహ్నా చైకేన రాత్ర్యా చ త్రిరాత్రైరేవ చ త్రిభిః। శవస్పృశో విశుద్ధ్యన్తి త్ర్యహాత్తూదకదాయినః॥' ఇతి। అహ్నా రాత్ర్యా చేత్యహోరాత్రమిత్యుక్తమ్। త్రిభిస్త్రిరాత్రైరితి నవరాత్రమేవం దశరాత్రమిత్యర్థః। తత్తదన్నాశనే తద్గృహవాసేఽనాపది చ జ్ఞేయమ్1। అఙ్గిరాః– 'ఆశౌచం యస్య సంసర్గాదాపతేగృహమేధినః। క్రియాస్తస్య న లుప్యన్తే గృహ్యాణాం చ న తద్భవేత్॥'

అథ నిర్హారాద్యాశౌచమ్। స్నేహేన సవర్ణనిర్హారే తదన్నాశనే తద్గృహవాసే చ దశాహః తదన్నానశనే తద్గృహవాసే త్ర్యహః। గృహవాసేఽన్నాభక్షణే చైకాహః। భృతిగ్రహణేన నిర్హారే దాహే చ తజ్జాత్యాశౌచమ్; 'యది నిర్హరతి ప్రేతం ప్రలోభాకాన్తమానసః। దశాహేన ద్విజః శుద్ధ్యేద్ద్వాదశాహేన భూమిపః। మాసార్ధేన చ వైశ్యస్తు శూద్రో మాసేన శుధ్యతి॥" ఇతి కౌర్మోక్తేః। విజాతీయ నిర్హారే తు శవజాతీయమాశౌచమ్। అత్ర భృతిగ్రహే ద్విగుణమ్; 'అవరశ్చేద్వరం వర్ణం వరో వాఽప్యవరం యది। వహేచ్ఛవం తదాశౌచం ద్రవ్యార్థే ద్విగుణం భవేత్॥' ఇతి వ్యాఘ్రోక్తేః। కౌర్మమేతదితి గౌడాః। దాహేఽప్యేవమ్। యత్తు బ్రాహ్మే– 'యోఽసవర్ణం తు మూల్యేన నీత్వా చైవ దహేన్నరః। ఆశౌచం తు భవేత్తస్య ప్రేతజాతిసమం నృప॥' ఇతి,– తదాపది జ్ఞేయమ్। సోదకనిహరే తు దశాహ ఇతి మాధవః।అలంకరణే తు శఙ్కః– 'కృచ్ఛ్రపాదోఽసపిణ్డస్య ప్రేతాలంకరణే కృతే। అజ్ఞానాదుపవాసః స్యాదశక్తౌ స్నానమిష్యతే॥' ధర్మార్థమనాథసవర్ణహరణే క్రియాకరణే చ ద్విజస్యానన్తయజ్ఞఫలమ్। 'స్నానం ప్రాణాయామోఽగ్నిస్పర్శశ్చ' ఇతి మాధవీయే। అగ్నిదేఽప్యేవమ్ ; 'ప్రేతసంస్పర్శసంస్కారైర్బ్రాహ్మణో నైవ దుష్యతి। వోఢా చైవాగ్నిదాతా చ సద్యః స్నాత్వా విశుద్ధ్యతి॥ ఇత్యపరార్కే వృద్ధపరాశరోక్తేః। మాతులత్వాదిసంబన్ధే త్రిరాత్రమ్; 'అసంబన్ధిద్విజాన్వహిత్వా దహిత్వా చ సద్యఃశౌచమ్, సంబన్ధే త్రిరాత్రమ్' ఇతి పైఠీనసిస్మృతేః।

గౌతమమితాక్షరాయాం వృద్ధాత్రిః– సూతకాద్విగుణం శావం శావాద్విగుణమార్తవమ్। ఆర్తవాద్ద్విగుణా సూతిస్తతోఽపి శవదాహకః॥' అత్ర పూర్వేణోత్తరనివృత్తిరిత్యర్థః। విష్ణుః–

'మృతం ద్విజం న శూద్రేణ హారయేన్న శూద్రం ద్విజేన'। దేవలః– 'బ్రహ్మచారీ న కుర్వీత శవవాహాదికక్రియామ్। యది కుర్యాచ్చరేత్కృచ్ఛ్రం పునఃసంస్కారమేవ చ॥' యాజ్ఞవల్క్యః– 'ఆచార్యపిత్రుపాధ్యాయాన్నిర్హృత్యాపి వ్రతీ వ్రతీ'। అనుగమనే తు సపిణ్డే న దోషః; 'విహిత హి సపిణ్డానాం ప్రేతనిర్హరణాదికమ్। తేషాం కరోతి యః కశ్చిత్తస్యాధిక్యం న విద్యతే॥' ఇతి దేవలోక్తేః। 'దోషః స్యాత్త్వసపిణ్డస్య తత్రానాథక్రియాం వినా।' ఇతి హారీతోక్తేశ్చ। సమోత్కృష్టవర్ణే తు మాధవీయే కణ్వః– 'అనుగమ్య శవం బుద్ధ్యా స్నాత్వా స్పృష్ట్వా హుతాశనమ్। సర్పిః ప్రాశ్య పునః స్నాత్వా ప్రాణాయామైర్విశుధ్యతి॥' ఇతి। 'హీనవర్ణే తు క్షత్రియేఽహః, వైశ్యే పక్షిణీ, శుద్రే త్రిరాత్రమ్, క్షత్రియస్య వైశ్యేఽహః, శూద్రే పక్షిణీ, వైశ్యస్య శూద్రేఽహః' ఇతి విజ్ఞానేశ్వరః । మాధవస్తు–

---

1 అత్ర జ్ఞేయమిత్యుత్తర "–' అనదన్నన్నమహ్నైవ న చేత్తేషాం గృహే వసేత్।' ఇతి తేనైవోక్తేః। " ఇతి విశేషః క్వచిత్।

'విప్రస్య వైశ్యే ద్వ్యహః, క్షత్రస్య శూద్రేఽప్యేవమ్ అన్యత్ ప్రాగ్వత్। స్నానాగ్నిస్పర్శఘృతాశనాని సర్వత్రేత్యాహ। హీనవర్ణస్య దాహౌర్ధ్వదేహికకరణే తు బ్రాహ్మే– 'బ్రాహ్మణో హీనవర్ణస్య న కుర్యాదౌర్ధ్వదేహికమ్। కామాలోభాత్తథా మోహాత్ కృత్వా తజ్జాతితాం వ్రజేత్॥' మనుః– 'వ్రాత్యానాం యాజనం కృత్వా పరేషామన్త్యకర్మ చ। అభిచార మహీనం చ త్రిభిః కృచ్ఛ్రైర్వ్యపోహతి॥ పరేషాం సవర్ణానాం హీనేషు
తద్ద్వైగుణ్యత్రైగుణ్యచాతుర్గుణ్యాద్యుహ్యమ్॥

అథ రోదనే సమోత్తమవర్ణయోః సంచయనాత్పూర్వం సచైలస్నానమూర్ధ్వమాచమనమ్। హీనవర్ణేషు తు సంచయనాత్ప్రాక్ సచైలమూర్ధ్వం స్నానమాత్రమ్। విప్రస్య క్షత్రవైశ్యవిషయే తు బ్రాహ్మే– 'అస్థిసంచయనే విప్రో రౌతి చేత్క్షత్రవైశ్యయోః। తదా స్నాతః సచైలస్తు ద్వితీయేఽహని శుధ్యతి॥ కృతే తు సంచయే విప్రః స్నానేనైవ శుచిర్భవేత్॥' క్షత్రియస్య వైశ్యేఽప్యేవమ్। శుద్రే తు సంచయనాత్ప్రాక్ విప్రస్య త్రిరాత్రమ్। క్షత్రవైశ్యయోర్ద్విరాత్రమ్। ఊర్ధ్వం తు ద్విజానామేకాహః। శూద్రస్య శూద్రే స్పర్శ వినా సంచయాత్పూర్వమేకాహః। ఊర్ధ్వే

సజ్యోతిరితి మాధవీయే జ్ఞేయమ్। శుద్ధితత్త్వే పారస్కరస్తు– 'అస్థిసంచయనాదూర్ధ్వం మాసం యావద్విజాతయః। దివసేనైవ శుధ్యన్తి వాససాం క్షాలనేన చ॥ సజాతేర్దివసేనైవ త్ర్యహాత్క్షత్రియవైశ్యయోః॥' ఇత్యుక్తమ్। సపిణ్డానాం రోదననిర్హారాదావదోష ఇత్యుక్తం ప్రాక్। విజ్ఞానేశ్వరస్తు– 'మృతస్య బాన్ధవైః సార్ధం కృత్వా తు పరిదేవనమ్। వర్జయేత్తదహోరాత్రం దానశ్రాద్ధాదికర్మ చ॥" ఇతి పారస్కరోక్తేః సర్వత్రైకరాత్రమాహ॥

అథాశౌచాన్నభక్షణే విష్ణుః– 'బ్రాహ్మణాదీనామాశౌచే యః సకృదేవాన్నమశ్నాతి తస్య తావదాశౌచం యావత్తేషామాశౌచవ్యపగమే ప్రాయశ్చిత్తమ్' ఇతి। అజ్ఞానే త్వఙ్గిరాః– 'అన్తర్దశాహే భుక్త్వాఽన్నం సూతకే మృతకేఽపి వా। అస్యాశౌచం భవేత్తావద్యావదన్నం వ్రజత్యధః॥' ప్రాయశ్చిత్తం త్వమత్యా విప్రస్య వర్ణక్రమేణైకాహత్ర్యహపఞ్చాహసప్తాహోపవాసాః, దశ వింశతిః షష్టిః శతం చ ప్రాణాయామాః పఞ్చగవ్యాశనం చ।అభ్యాసే ద్విగుణమ్। ఆపది తు ప్రాణాయామశతం పఞ్చశతమష్టశతమష్టసహస్రం గాయత్రీజపశ్చ। మత్యాపది తు సవర్ణాశౌచే త్రిరఘమర్షణం గాయత్ర్యష్టసహస్రం చ। క్షత్రియాశౌచే ఉపవాసశ్చ। వైశ్యాశౌచే త్రిరాత్రోపవాసశ్చ।శూద్రాశౌచే కృచ్ఛ్రః। క్షత్రవైశ్యయోః పఞ్చశతమష్టశతం గాయత్రీజపః। ఉత్తమేషు శూద్రస్య సర్వత్ర స్నానమ్। మత్యాఽనాపది విప్రస్య వర్ణేషుసాంతపనకృచ్ఛ్రమహాసాంతపనచాన్ద్రాణి। అభ్యాసే తుమాసికద్వైమాసికత్రైమాసికషాణ్మాసికానీత్యాది మాధవీయాదౌ జ్ఞేయమ్॥

అథ దాసస్య స్వదాస్యుత్పన్నస్య సపిణ్డమృతౌ స్నానమాత్రేణ స్వామికార్యే స్పృశ్యత్వమ్। భక్తదాసస్య వ్యహోర్ధ్వమ్; 'సద్యః స్పృశ్యో గర్భదాసో భక్తదాసస్త్ర్యహాచ్ఛుచిః।' ఇతి స్మృత్యన్తరోక్తేః, 'మూల్యకర్మకరాః శూద్రా దాసీదాసాస్తథైవ చ। స్నానే శరీరసంస్కారే గృహకర్మణ్యదూషితాః॥ ఇతి శాతాతపోక్తేశ్చ। –ఏతచ్చానన్యసాధ్యే తత్కార్యమాత్రే।। అన్యత్ర మాసాద్యాశౌచమస్త్యేవ। ఏవం దాస్యామపి। సూతికాయాస్తస్యా అస్పృశ్యత్వమపి మాసమాత్రమ్; 'దాసీ దాసశ్చ సర్వో వై యస్య వర్ణస్య యో భవేత్। తద్వర్ణస్య భవేచ్ఛౌచం దాస్యా మాసస్తు సూతకమ్॥'

ఇత్యఙ్గిరసోక్తేః। షడశీతావపి– 'స్వామిశౌచేన దాసాద్యాః స్పృశ్యా మాసాత్తు కర్మసు। యోగ్యాః స్యుర్మాసతో దాసీ సూతీ చేత్స్పృశతామియాత్॥" దత్తదాసాదీనాం స్వసపిణ్డమరణాదౌ స్వామ్యాశౌచసమసంఖ్యదినోర్ధ్వం సత్యపి మాసాద్యాశౌచే స్వామికార్యే స్పృశ్యతేతి హరదత్తః, 'దాసాన్తేవాసిభృతకాః శిష్యాశ్చైకత్రవాసినః। స్వామితుల్యేన శౌచేన శుధ్యన్తి మృతసూతకే॥ ' ఇతి బృహస్పతిస్మృతేః। దాసాశ్చాత్ర– 'గృహజాతస్తథా క్రీతో లబ్ధో దాయాదుపాగతః।

అన్నాకాలభృతస్తద్వదాహితః స్వామినా చ యః॥ మోక్షితో మహతశ్చర్ణాయుద్ధప్రాప్తః పణే జితః। తవాహమిత్యుపగతః ప్రవజ్యావసితః కృతః॥ భక్తదాసశ్చ విజ్ఞేయస్తథైవ వడవాహృతః। విక్రేతా చాత్మనః శాస్త్రే దాసాః పఞ్చదశ స్మృతాః॥' ఇతి నారదోక్తేషు గర్భభక్తదాసౌ వినా జ్ఞేయాః। వడవా= దాసీ, తయాహృతస్తాముద్వాహ్య దాసో జాత ఇత్యర్థః। అన్తేవాస్యపి తేనైవోక్తః- 'స్వశిల్పమిచ్ఛ- న్నాహర్తుం బాన్ధవానామనుజ్ఞయా। ఆచార్యస్య వసేదన్తే కృత్వా కాలం సునిశ్చితమ్॥ ఆచార్యః శిక్షదేనం స్వగృహే దత్తభోజనమ్॥" ఇతి। శిష్యః= తత్తుల్యో విద్యార్థీ। దాసాదేః స్వామితత్స- పిణ్డమరణే తు విష్ణుః- 'పత్నీనాం దాసానామానులోమ్యేన స్వామితుల్యమాశౌచమ్, మృతే స్వామిన్యాత్మీయమ్। ఇతి ప్రతిలోమదాసానామాశౌచాభావః; 'వర్ణానామానులోమ్యేన దాస్యం న ప్రతిలోమతః।' ఇతి యాజ్ఞవల్క్యోక్తేః॥

అథ రాత్రౌ జననే మరణే వా- 'రాత్రిం త్రిభాగాం కృత్వాఽఽద్యభాగద్వయే చేత్పూర్వం దినమ్, అన్త్యే తూత్తరమ్' ఇతి మితాక్షరాయామ్। యత్తు- ప్రాగర్ధరాత్రాత్ ప్రాగ్వా సూర్యోదయాత్పూర్వం దినమిత్యుక్తం, తత్ర దేశాచారతో వ్యవస్థా। సర్వం చాశౌచమాహితాగ్నేహం తద్భిన్నస్స మరణమారభ్య జ్ఞేయమ్; 'అనగ్నిమత ఉత్క్రాన్తేరాశౌచాది ద్విజాతిషు। దాహాదగ్నిమతో విద్యాద్విదేశస్థే మృతే సతి॥" ఇతి పైఠనసిస్మృతేః। సాగ్నిః= ఆహితాగ్నిః। 'ఆహితాగ్నిశ్చేత్ప్రవసన్మ్రియేత పునఃసంస్కారం కృత్వా శవవదాశౌచమ్' ఇతి వసిష్ఠే విశేషోక్తేః, 'దాహాదేవ తు కర్తవ్యం యస్య వైతానికో విధిః' ఇతి బ్రాహ్మేచ్చ। యత్తు- ధూర్తస్వామినా రామాణ్డారేణ చోక్తమ్, ఆహితాగ్నేరపి మరణాద్యేవ దశరాత్రం, 'దశాహం శావమాశౌచమ్' ఇతి మరణనిమిత్తత్వాత్తస్య, యత్తు దాహాదేవ తస్యాశౌచముక్తం తత్సంస్కారనిమిత్తాశౌచం పృథగేవ; తేన గృహ్యాగ్నేః సంస్కారాఙ్గం త్రిరాత్రమ్, శ్రౌతామేస్తు దశరాత్రమ్। మరణనిమిత్తం తూభయోర్దశాహం దాహాత్ప్రాగపీతి,- తదేతద్వచనవిరోధాత్- పూర్వస్యైవోత్కర్షాన్మూలకల్పనాలాఘవాచ్చ చిన్త్యమ్।

అథాతిక్రాన్తాశౌచమ్। తత్రాశౌచమధ్యే జననాదౌ జ్ఞాతే తచ్ఛేషేణ శుద్ధి; 'విగతం తు విదేశస్థం శృణుయాద్యో హ్యనిర్దేశమ్। యచ్ఛేషం దశరాత్రస్య తావదేవాశుచిర్భవేత్॥' ఇతి మనూక్తేః। అత్ర కేచిదేతత్పుత్రాతిరిక్తవిషయమ్। తేషాం త్వాశౌచమధ్యే శ్రవణేఽపి తదాద్యేవ దశాహాది। 'పితరౌ చేన్మృతౌ స్యాతాం దూరస్థోఽపి హి పుత్రకః। శ్రుత్వా తద్దినమారభ్య దశాహం సూతకీ భవేత్॥' ఇత్యస్య సర్వాపవాదత్వాదిత్యాహుః,-తన్న; జ్ఞాతమరణస్య నిమిత్తత్వాత్, 'అనగ్నిమత ఉత్క్రాన్తేః' ఇత్యాదివిరోధాచ్చ। స్మృత్యర్థసారేఽపి- జననే మరణే వా ప్రథమదినాదూర్ధ్వం జ్ఞాతే పుత్రాదీనాం శేషేణైవ శుద్ధిః' ఇతి। షడశీతావపరార్కే చైవమ్। దశాహాదూర్ధ్వం జ్ఞాతే తు వృద్ధవసిష్ఠః- 'మాసత్రయే త్రిరాత్రం స్యాత్ షణ్మాసే పక్షిణీ తథా। అహస్తు నవమాదర్వాగూర్ధ్వం స్నానేన శుధ్యతి॥' జననే త్వతిక్రాన్తాశౌచం నాస్త్యేవ; 'నాశుద్ధి:

ప్రసవాశౌచే వ్యతీతేషు దినేష్వంపి।' ఇతి దేవలోక్తేః। పితుః స్నానం తత్రాపి భవత్యేవ; 'నిర్దేశం జ్ఞాతిమరణం శ్రుత్వా పుత్రస్య జన్మ చ। సవాసా జలమాప్లుత్య శుద్ధో భవతి మానవః॥' ఇతి మనూక్తేః। తచ్చాతిక్రాన్తాశౌచం దశాహాదిజాత్యాశౌచవిషయమ్, న త్వనుపనీతాదినిమిత్తత్రిరాత్రాదౌ ; 'ఉపనీతే తు విషమం తస్మిన్నేవాతికాలజమ్।' ఇతి వ్యాఘ్రోక్తేః। 'నిర్దశం జ్ఞాతిమరణమ్', 'అతిక్రాన్తే దశాహే తు' ఇతి మనూక్తేశ్చ।మాధవీయే దేవలస్తు– 'ఆ త్రిపక్షాత్రిరాత్రం స్యాత్ షణ్మాసాత్ పక్షిణీ తతః। పరమేకాహమావర్షాదూర్ధ్వం స్నాతో విశుధ్యతి॥' ఇత్యాహ। తత్రాపదనాపద్విషయత్వేన వ్యవస్థా। ఇదం చైకదేశే।

దేశాన్తరే తు స్నానమాత్రమ్; 'దేశాన్తరమృతం శ్రుత్వా క్లీబే వైఖానసే యతౌ। మృతే స్నానేనే శుధ్యన్తి గర్భస్రావే చ గోత్రిణః। ఇతి పరాశరోక్తేరితి విజ్ఞానేశ్వరః। స్నానం వత్సరాన్తే; 'అర్వాక్త్రిపక్షాత్రినిశం షణ్మాసాచ్చ దివానిశమ్। అహః సంవత్సరాదర్వాగ్దేశాన్తరమృతేష్వపి॥' ఇతి విష్ణూతేరితి మాధవః। ఇదం సపిణ్డానాం దేశాంతరే స్త్రానం సోదకానామితి యుక్తమ్। లక్షణం త్వాహ బృహస్పతిః– 'మహానద్యన్తరం యత్ర గిరిర్వా వ్యవధాయకః। వాచో యత్ర విభిద్యన్తేతద్ధేశాన్తరముచ్యతే॥ దేశాన్తరం వదన్త్యేకే షష్టియోజనమాయతమ్। చత్వారింశద్వదన్త్యన్యే త్రిశదన్యే తథైవ చ॥' ఇతి। ఏతత్సర్వం మాతాపితృభిన్న విషయమ్। తయోస్తు 'పితరౌ చేత్' ఇతి పూర్వప్రైరీనసివాక్యాత్సదా పూర్ణమేవ దశాహాది। స్మృత్యర్థసారేఽపి– 'మాతాపితృమరణే దూరదేశేఽపి సంవత్సరోర్ధ్వమపి పుత్రో దశాహాదిక పూర్ణమాశౌచం కుర్యాత్। స్త్రీపుంసయోః పరస్పరం సపత్నీషు చైవమ్' ఇతి। శుద్ధితత్త్వాదయో గౌడాస్తు– 'ఊర్ధ్వం సంవత్సరాదాద్యాద్వన్ధుశ్చేచ్ఛ్రయతే మృతః। భవదే- కాహమేవాత్ర తచ్చ సంన్యాసినాం న తు॥ ఇతి దేవలోక్తేః పిత్రోరబ్దమధ్యే త్రిరాత్రమూర్ధ్వమేకాహః। బన్ధుర్మాతా పితా భర్తా చ। పూర్వోక్తదశాహస్తు కలిఙ్గాదిదేశపర ఇత్యాహుః, తే 'బన్ధు' పదస్య పుత్రాదిపరత్వే మానాభావాదుపేక్ష్యాః। సాపత్నమాతుస్తు దక్షః– 'పితృపత్న్యామపేతాయాం మాతృవర్జం ద్విజోత్తమః। సంవత్సరే వ్యతీతేఽపి త్రిరాత్రమశుచిర్భవేత్॥' 'హీనవర్ణమాతృషు సపత్నీషు చైవమ్' ఇతి స్మృత్యర్థసారే। కేచిత్– 'పితుః పత్న్యాం ప్రమీతాయామౌరసే తనయే తథా। ఇతి బ్రాహ్మోక్తేస్త్వౌరసేఽపీదమాహుః। షడశీతావప్యేవమ్। ఏతత్సర్వవర్ణతుల్యమ్, 'తుల్యం వయసి సర్వేషామతిక్రాన్తే తథైవ చ।" ఇతి వ్యాఘ్రోక్తః।

అథాశౌచసంపాతే ఉచ్యతే– తత్ర శావే శావం, సూతకే సూతకమ్। శావే సూతకం, సూతకే శావం వా। తత్రాప్యుత్తరం కాలతః పూర్వేణ సమం న్యూనమధికం చేతి ద్వాదశ భేదాః। యద్యైకదినే సమం న్యూనమధికం వాశౌచద్వయం తత్ర తన్త్రేణాన్యసిద్ధిః ద్వయోరేకకాలత్వాత్। యదా తు ద్వితీయాదిదినేషుత్తరం సజాతీయం శావే జననం వా సమకాలం న్యూనకాలం వా పరం స్యాత్తదా షట్సు పక్షేషు పూర్వశేషేణ శుద్ధిః ; 'అన్తరా

జన్మమరణే శేషాహోభిర్విశుధ్యతి।' ఇతి యాజ్ఞవల్క్యోక్తేః। అన్తరా జ్ఞాతే ఇత్యర్థః; జ్ఞాతస్యైవ జననాదేర్నిమిత్తత్వాత్। పూర్వాశౌచోత్తరం తన్మధ్యోత్పన్నే జ్ఞాతే తూత్తరమేవ కార్యమ్। శుద్ధితత్త్వేఽప్యుక్తం– పూర్వాశౌచాన్తరుత్పన్నం సమానం లఘు వా నిమిత్తం తత్కాలాదుపరి శ్రుతం స్వాశౌచహేతురేవ। అజ్ఞాతం తు న। 'అవిజ్ఞాతే న దోషః స్యాచ్ఛ్రాద్ధాదిషు కథంచన।' ఇత్యస్యాశౌచసాంకర్యేఽపి ప్రవృత్తేః। తేనాజ్ఞానాద్వృషోత్సర్గాదౌ కృతే పశ్చాత్ జ్ఞాతేఽపి నావృత్తిరితి। మాధవీయే యమోఽపి– 'జననే జననం చేత్స్యాన్మరణే మరణం తథా। పూర్వశేషేణ శుద్ధిః స్యాదుత్తరాశౌచవర్జనమ్॥' అత్ర కేచిత్– 'అన్తర్దశాహే స్యాతాం చేత్పునర్మరణజన్మనీ। తావత్స్యాదశుచిర్విప్రో యావత్తత్స్యాదనిర్దశమ్॥' ఇతి మనుపరాశరాద్యైర్దశాహగ్రహణాత్ పూర్ణాశౌచే ఏవ పూర్వశేషేణ శుద్ధిః। త్ర్యహాద్యల్పాశౌచసంపాతే తూత్తరేణైవ శుద్ధిరిత్యాహుః; హరదత్తోఽప్యేవమాహ, గౌడా అప్యేవమ్,– తన్న; యాజ్ఞవల్క్యాదివశేన దశాహస్య తుల్యకాలాశౌచోపలక్షణత్వాత్। 'సమానాశౌచసంపాతే ప్రథమేన సమాపయేత్।అసమానం ద్వితీయేన ధర్మరాజవచో యథా॥' ఇతి మాధవీయే శోక్తేః। అపరార్కమితాక్షరాదివిరోధాచ్చ।

యదా తు సూతకే శావం సమం న్యూనమధికం వా తదా న పూర్వరోపాచ్ఛుద్ధి:। తదాహాఙ్గిరాః– 'సూతకే మృతకం చేత్స్యాన్మృతకే త్వథ సూతకమ్। తత్రాధికృత్యం మృతకం శౌచం కుర్యాన్న సూతకమ్॥' షట్త్రింశన్మతే– 'శావాశౌచే సముత్పన్నే సూతకం తు యదా భవేత్। శావేన శుధ్యతే సూతిర్న సూతిః శావశోధినీ॥ చతుర్వింశతిమతేఽపి– 'మృతేన శుధ్యతే జాతం న మృతం జాతకేన తు।' అతో యదా దశాహజననమధ్యే తదన్తే వా త్ర్యహాది శావం తదా పూర్వేణ శుద్ధావపి తన్నిమిత్తమస్పృశ్యత్వం భవత్యేవ। 'మరణోత్పత్తియోగే తు గరీయో మరణం భవేత్।' ఇతి కౌర్మాచ్చ। గౌతమ– వ్యాఖ్యాయాం వృద్ధాత్రిరపి– సూతకాద్ద్విగుణం శావం శావాద్ద్విగుణమార్తవమ్। ఆర్తవాద్ద్విగుణా సూతిస్తతోఽపి శవదాహకః॥' అత్ర పూర్వపూర్వేణ నోత్తరోత్తరనివృత్తిరస్పృశ్యత్వాధిక్యాదిత్యర్థః। షడశీతావపి– 'స్వభావవహుసూతిస్తు న్యూనశావవిశోధినీ।' ఇతి। రాత్రిశేషాదౌ వర్ధితద్విత్రిదినైరాగన్తుకైః సూతేర్బహుత్వం న స్వభావేన। అతస్తత్ర న్యూనశావస్యాపి న పూర్వేణ శుద్ధిరితి వక్తుం స్వభావేత్యుక్తమ్। బ్రాహ్మేఽపి– 'నాగన్తుకైరథాహోభిరాశౌచమపనుద్యతే। న చ పాతనిమిత్తేన శావస్యాన్యస్య శోధనమ్॥' ఇతి। ఏవం నవ పక్షాః। యదా తు త్ర్యహాద్యల్పాశౌచమధ్యే సజాతీయం విజాతీయం వా దీర్ఘకాలముత్తరం, తదాప్యుత్తరం పూర్ణం కార్యం న పూర్వేణ శుద్ధిః; 'స్వల్పాశౌచస్య మధ్యే తు దీర్ఘాశౌచం భవేద్యది। న పూర్వేణ విశుద్ధిః స్యాత్ స్వకాలేనైవ శుధ్యతి॥' ఇత్యుశన– సోక్తేః। తేన త్ర్యహాదిశావమధ్యే దశాహాదిసూతకేఽపి న పూర్వేణ శుద్ధిరిత్యపరార్కః । శావనిమిత్తమస్పృశ్యత్వం చ భవత్యేవ। శుద్ధివివేకే తు– 'శావేన శుధ్యతే సూతిః' ఇతి

ప్రాగుక్తేస్తత్రాప్యుత్తరాశౌచనివృత్తిరుక్తా, –తన్న; ఉత్తరస్య కాలాధిక్యేన బలవత్త్వాత్। మాధవీయే యమోఽపి– 'అఘవృద్ధిమదాశౌచం పశ్చిమేన సమాపయేత్। యథా త్రిరాత్రే ప్రక్రాన్తే దశాహం ప్రవిశేద్యది॥ ఆశౌచం పునరాగచ్ఛేత్తత్సమాప్య విశుధ్యతి॥ ఇతి। హారీతోఽపి– 'గురుణా లఘు శుధ్యేత్తు లఘునా నైవ తద్గురు।' ఇతి। గురుత్వం లఘుత్వం చ కాలకృతమేవ, పూర్వానురోధాత్। ఏతచ్చ హరదత్తేన స్పష్టముక్తమ్। మితాక్షరాయామప్యేవమ్। యత్తు– 'అఘానాం యౌగపద్యే తు జ్ఞేయా శుద్ధిర్గరీయసీ। మరణోత్పత్తియోగే తు గరీయో మరణం భవేత్॥" ఇతి హారీతకౌర్మాది, తత్రాస్పృశ్యత్వాభిప్రాయం శావస్య గురుత్వం జ్ఞేయమ్।

క్వచిదల్పకాలేనాపి దీర్ఘకాలాశౌచనివృత్తిమాహ దేవలః– 'పరతః పరతోఽశుద్ధిరఘవృద్ధౌ విధీయతే। స్యాచ్చేత్పఞ్చతమాదహ్నః పూర్వేణైవాత్ర శిష్యతే॥' అస్యార్థః– అఘవృద్ధౌ దీర్ఘాశౌచే పరతోఽశుద్ధిః పరమాశౌచమ్। యది పూర్వాశౌచముత్తరస్య పఞ్చమదినాత్పరతోఽనువర్తతే, తదా పూర్వేణైవ శుద్ధిః। పూర్వస్యోత్తరాశౌచార్ధాధికకాలవ్యాపిత్వే పూర్వశేషాచ్ఛుద్ధిరిత్యర్థః। యథా షష్ఠే మాసే గర్భపాతనిమిత్తషడహాశౌచమధ్యే దశాహపాతే పూర్వేణోత్తరనివృత్తిః। యథా వా త్ర్యహమధ్యే స్రావపాతనిమిత్తచతురహపఞ్చయోరితి కశ్చిత్– తన్నః దశాహావధి పూర్వశేషశుద్ధ్యావేదకవాక్యవిరోధాత్, షష్ఠాదిదినే పూర్ణాశౌచ మన్త్యరాత్రౌ తు ద్వ్యహ ఇత్యనౌచిత్యాచ్చ। అస్మద్గురవస్తు పఞ్చతమాదహ్న ఆశౌచం తతో న్యూనం త్ర్యహాది చేత్స్యాదస్మిన్విషయే పూర్వేణైవాశుద్ధిః శిష్యతే। దశాహాదిరాత్రిశేషే త్ర్యహాదిపాతే త్ర్యహాద్యల్పాశౌచానాం పరస్పరం రాత్రిశేషే సంపాతే చ న ద్వ్యహాదివృద్ధిరిత్యర్థమాహుః। క్కచిత్పూర్వశేషేణ శుద్ధేరపవాదమాహ గౌతమః– 'రాత్రిశేషే సతి ద్వాభ్యాం, ప్రభాతే తిసృభిః' ఇతి। ప్రభాతే= అన్త్యయామే; 'రాత్రిశేషే ద్వ్యహాచ్ఛుద్ధిర్యామశేషే శుచిరూయహాత్।' ఇతి శాతాతపోక్తేః। ఇదం శావాన్తే సూతకపాతే సజాతీయే వా తుల్యమ్। అత్ర కేచిత్- 'రాత్రి' శబ్దోఽహోరాత్రపరః। 'అహః శేషే ద్వాభ్యాం ప్రభాతే తిసృభిః' ఇతి శఙ్ఖలిఖితోక్తేః। 'అథ యది దశరాత్రాః సంనిపతేయురాద్యం దశరాత్రమాశౌచమానవమాద్దివసాదత ఊర్ధ్వం ద్విరాత్రేణ వ్యుష్టాయాం త్రిరాత్రేణ' ఇతి బౌధాయనోక్తేః। 'పునః పాతే దశాహాత్ప్రాక్ పూర్వేణ సహ గచ్ఛతి। దశమేఽహ్ని పతేద్యస్యాహర్ద్వయాత్స విశుధ్యతి॥' ఇతి 'ప్రభాతే తు త్రిరాత్రేణ దశరాత్రేష్వయం విధిః।' ఇతి దేవలోక్తేశ్చ। 'నవమ-దశమ' శబ్దౌ చోపాన్త్యాన్త్యదినపరౌ। తేన క్షత్రియాదావపి తథేత్యాహుః। మాధవీయేఽప్యేవమ్

అన్యే త్వాహు:– 'అన్తర్దశాహే స్యాతాం చే పునర్మరణజన్మనీ। తావత్స్యాదశుచిర్విప్రో యావతత్స్యాదనిర్దశమ్॥" ఇతి మనుపరాశరాద్యైర్దశమదినేనోత్తరస్య శుద్ధేరుక్తత్వాద్విరోధః

స్పష్ట ఏవ। విరోధే చ– 'యద్వై కించన మనురవదత్తద్భేషజమ్,' 'కలౌ పారాశరస్మృతిః' ఇత్యనేన పూర్వవచసాం బాధః। అత ఏవ వాచస్పతినా తేషామనాకరత్వముక్తమ్। సాకరత్వేఽపి జాతిమాత్రవిప్రాదివిషయం దేశాన్తరవిషయం వా యుగాన్తరవిషయం వాస్తు। తేన గౌతమీయే 'రాత్రి' శబ్దో నాహోరాత్రపరః। 'రాత్రిమాత్రావశిష్టే' ఇతి మితాక్షరోక్తేశ్చ న కుకవికృతేరివాన్యథా వ్యాఖ్యా యుక్తా। మాధవస్తు 'అనిర్గతదశాహమ్' ఇతి పూర్వస్వగ్రన్థవిరోధాదుపేక్ష్య ఇతి। అస్మత్పితృచరణాస్తు బౌధాయనీయే– 'ఆనవమాద్దివసాత్' ఇతి ద్వితీయా శౌచస్య నవమం దినం ప్రథమస్య దశమమేవాహ। ద్వ్యహాదివృద్ధేః పూర్వశేషాపవాదత్వాత్। తస్య చ న్యాయతో ద్వితీయదినాదేవ ప్రవృత్తేః, అత ఊర్ధ్వమితి దశమరాత్రిపరమ్। శఙ్ఖలిగ్వితోక్తౌ దేవలోక్తౌ చాహఃశేషే దశమేఽహ్ని చాతీతే రాత్రౌ పతేదిత్యర్థః। 'దశమ్యాం పితా నామ కుర్యాత్' ఇతివత్। తేమ న మన్వాద్యైర్విరోధో నాపి మితాక్షరాద్యైరిత్యాహుః। అపరార్కే నిర్ణయామృతస్వరసోఽప్యేవమ్। యత్తు తత్రైవ బ్రాహ్మే– ' ఆద్యం భాగద్వయం యావత్సూతకస్య తు సూతకమ్। ద్వితీయం పతతి త్వాద్యాత్సూతకాచ్ఛుద్ధిరిష్యతే॥అత ఊర్ధ్వం ద్వితీయాత్తు సూతకాన్తాచ్ఛుచిః స్మృతః। ఏవమేవ విచార్యం స్యాన్మృతకే మృతకాన్తరమ్॥ మృతకస్యాన్తరే యత్ర సూతకం ప్రతిపద్యతే। సూతకస్యాన్తరే వాథ మృతకం యత్ర విద్యతే॥ మృతకాన్తే భవేత్తత్ర శుద్ధిర్వర్ణేషు సర్వశః॥ ఇతి। అస్యార్థస్తత్రైవోక్తః– పూర్వాశౌచచరమాహోరాత్రస్య దినరూపే ఆద్యభాగద్వయేఽన్యాశౌచపాతే పూర్వేణ శుద్ధిః।భాగద్వయోర్ధ్వం రాత్రౌ సూతకాన్తరే ద్వితీయాత్పూర్వభిన్నాత్సూతకాన్తాద్వ్యహాదిరూపాచ్ఛుద్ధిరితి। అపరార్కే త్వాశౌచకాలం త్రేధా విభజ్య నిర్గుణావిషయత్వేనేదముక్తమ్। అస్య వచనస్య నిర్మూలత్వోక్తిరజ్ఞోక్తిరేవ। అతః పూర్వాశౌచాన్త్యరాత్రావన్యాశౌచేఽహోరాత్రద్వయమధికమ్, రాత్రేరన్త్యయామే తు దినత్రయమితి భట్టచరణోపదిష్టః పన్థాః। –ఏతత్సంపూర్ణాశౌచసంపాతే ఏవ। రాత్రిశేషే త్రిరాత్రాదిసంపాతే తు పూర్వశేషేణైవ శుద్ధిః; ద్విరాత్రాదివృద్ధేః పూర్వవాక్యైర్దశాహవిషయత్వాదపవాదాభావే శేషశుద్ధేరేవ సామాన్యతః ప్రవృత్తేః। షడశీతౌ తు దశాహాన్తే త్ర్యహపాతేఽపి ద్విత్రిదినవృద్ధిరుక్తా, 'రాత్రిశేషే యదాశౌచం పూర్వానధికమాపతేత్। ఊర్ధ్వం దినద్వయం పూర్వాద్యామశేషే దినత్రయమ్॥' ఇతి। అనధికం= సమం న్యూనం వా। తత్తుచ్ఛమ్, నిర్మూలత్వాదన్తే పక్షిణ్యాదిపాతేఽపి ద్విరాత్రాదివృద్ధ్యాపత్తేశ్చ। పూర్వాశౌచాన్తర్వర్ధితద్విత్రిదినమధ్యేఽధికాశౌచాన్తరపాతే తు వర్ధితస్యాల్పత్వాదధికేనైవ శుద్ధిః। న చ వర్ధితస్య పూర్వశేషత్వం శఙ్కనీయమ్; రాత్రిశేషపూర్వశేషశుద్ధ్యపవాదే నైమిత్తికావృత్తిన్యాయోజ్జీవనాత్, అపవాదాభావే ఉత్సర్గస్య ప్రాప్తేః

అపవాదాన్తరమాహ శఙ్ఖః– 'మాతర్యగ్రే ప్రమీతాయామశుద్ధౌ మ్రియతే పితా। పితుః శేషేణ శుద్ధిః స్యాన్మాతుః కార్యా తు పక్షిణీ॥' పాదత్రయం స్పష్టమ్। తుర్యస్య త్వయమర్థః– పిత్రాశౌచమధ్యే మాతృమృతౌ పిత్రాశౌచాన్తే మాతుః పక్షిణీమధికాం కుర్యాదితి।

అత్రాశుద్ధావిత్యుక్తేరాత్మహాదేః పితురాశౌచాభావాన్మాతృమరణే న పక్షిణీ, కింతు పూర్ణమేవాశౌచమ్। ఇయం చ పక్షిణీ తృతీయాదిదినపరా; నాద్యదినద్వయే ప్రతినిమిత్తనైమిత్తికావృత్తిన్యయాపవాదత్వాదితి పితృచరణాః। సపిణ్డాద్యాశౌచేన మాతాపిత్రోరాశౌచాపగమో నాస్త్యేవ। ఏవం భర్తురపి। ఇయం చ పక్షిణీ దశమదినాత్పూర్వం మాతృమరణే జ్ఞేయా। దశమ్యాం రాత్రౌ తత్ప్రభాతే వా మాతృమరణే ద్వ్యహత్ర్యహసముచ్చితా పక్షిణీతి కశ్చిత్,– తన్న; సంఖ్యాన్తరోపజననాపత్త్యా త్ర్యహాదిశ్రుతిబాధాపత్తేః। అత ఏవ 'ఏకా దేయా షడ్దేయా' ఇత్యాదౌ శ్రుతసంఖ్యాబాధాపత్తేః సముచ్చయో నిరస్తో ద్వాదశే। గురుణి లఘోరన్తర్గతేః 'గురుణా లఘు శుద్ధయేత్' ఇత్యుక్తేశ్చ।

'యదా నారీ విశేదగ్నిం ప్రియస్య ప్రియవాఞ్ఛయా। తదాశౌచం విధాతవ్యం భర్త్రాశౌచక్రమేణ హి॥' ఇతి పృథ్వీచన్ద్రోదయే లఘుహారీతోక్తేః। తత్రైవ షడశీతిమతేఽపి– 'మృతం పతిమనువ్రజ్య పత్నీ చేదనలం గతా। న తత్ర పక్షిణీ కార్యా పైతృకాదేవ శుధ్యతి॥ పుత్రోఽన్యో వాఽగ్నిదస్తస్యాస్తావదేవాశుచిస్తయోః। నవశ్రాద్ధం సపిణ్డం చ యుగపత్తు సమాపయేత్॥' గృహీతాశౌచానాం పుత్రాణాం పితుః సంస్కారే మాతుః సపిణ్డస్య వా మరణే నాయం నిర్ణయః, అతిక్రాన్తకాలాద్విద్యమాననిమిత్తస్య బలవత్త్వాత్। ద్వాదశవర్షోత్తరం సంస్కారాశౌచమధ్యే సపిణ్డమరణేఽప్యేవమ్। యత్తు– అప– రార్కే బ్రాహ్మే– 'ఋగ్వేదవాదాత్సాధ్వీ స్త్రీ న భవేదాత్మఘాతినీ। త్ర్యహాశౌచే తు నిర్వృత్తే శ్రాద్ధం ప్రాప్నోతి శాస్త్రవత్॥' ఇతి,– తద్భర్తురాశౌచోత్తరమన్వారోహణే త్రిరాత్రాశౌచపరమితి పృథ్వీచన్ద్రః। బ్రాహ్మణాదేః క్షత్రియాద్యనుగమనేఽల్పాశౌచపరమిత్యపరార్కః। శుద్ధితత్త్వాదయో గౌడాస్తు– 'భర్తురాశౌచోత్తరమన్వారోహణే త్రిరాత్రమ్, సహగమనే తు సంపూర్ణమ్; యుద్ధహతస్య సద్యఃశౌచేఽన్వారోహణే బ్రాహ్మోక్తేస్త్రిరాత్రత్వాత్। భర్తురపి త్ర్యహేణ పిణ్డదానమ్। ఏకచితౌ తు సద్యఃశౌచమ్' ఇత్యాహుః। అన్యత్ప్రాగుక్తమ్।

పూర్వశేషేణ శుద్ధేరపవాదాన్తరముక్తం షడశీత్యామ్– 'పూర్వాశౌచేన యా శుద్ధిః సూతకే మృతకే చ సా।సూతికామగ్నిదం హిత్వా ప్రేతస్య చ సుతానపి॥' నిర్ణయామృతే స్మృతిసంగ్రహేఽపి 'ఇయం విశుద్ధిరుదితా సూతికామగ్నిదం వినా॥ –ఇదం మూల్యేన దాహకరణే। మాతులాదిసంబన్ధేన దాహమాత్రకరణే తు త్రిరాత్రమేవేత్యుక్తం ప్రాక్। వృద్ధాత్రిః– 'సూతకాద్ద్విగుణం శావం శావాద్ద్విగుణమార్తవమ్। ఆర్తవాద్ద్విగుణా సూతిస్తతోఽపి శవదాహకః॥' తథాశౌచసంపాతే న శావజనననిమిత్తకార్యప్రతిబన్ధః। 'ఆశౌచే తు సముత్పన్నే పుత్రజన్మ యదా భవేత్। కర్తుస్తాత్కాలికీ శుద్ధిః పూర్వాశౌచేన శుధ్యతి॥" ఇతి ప్రజాపతిస్మృతేః। ఆశౌచే తు ద్వివిధేఽపి శాతాతపః– 'అన్తర్దశాహే జననాత్పశ్చాత్స్యాన్మరణం యది। ప్రేతముద్దిశ్య కర్తవ్యం పిణ్డదానం యథావిధి॥ ప్రారబ్ధే తపిణ్డే తు మధ్యే చేజ్జననం భవేత్।

తథైవాశౌచపిణ్డాంస్తు శేషాన్దద్యాద్యథావిధి॥' మాతుః పక్షిణీమధ్యే పితురేకాదశాహం చ కుర్యాత్। 'ఆద్యం శ్రాద్ధమశుద్ధోఽపి కుర్యాదేకాదశేఽహని।' ఇతి స్మృతేః। కేచిత్తు– ఇదం క్షత్రియాదిపరమ్, విప్రాదేస్త్వాశౌచాన్తర ఏకాదశాహశ్రాద్ధం నేత్యాహుః। అత ఏవ విజ్ఞానేశ్వరేణ– 'దశమం పిణ్డముత్సృజ్య రాత్రిశేషే శుచిర్భవేత్।' ఇతి శుచిత్వం మహైకోద్దిష్టాఙ్గవిప్రనిమన్త్రణపరమితి వదతా తత్ర శుద్ధేరఙ్గత్వం దర్శితమ్। ఏవం వృషోత్సర్గశయ్యాదావపి। దేవయాజ్ఞికేన త్వాశౌచాన్తరేఽపి భవత్యేవేత్యుక్తమ్॥

అథాశౌచాపవాదః। స చ పఞ్చధా– కర్తృతః, కర్మతః, ద్రవ్యతః, మృతదోషతః, విధానాచ్చ। ఆద్యో బ్రహ్మచారియత్యాదిషు। 'నైష్ఠికానాం వనస్థానాం యతీనాం బ్రహ్మచారిణామ్। నాశౌచ కీర్తితం సద్భిః పతితే చ తథా మృతే॥" ఇతి కౌర్మోక్తేః। తుర్యపాదే 'శావే వాపి తథైవ చ' ఇతి దేవలపాఠ:। ఆశౌచమన్త్యకర్మోపలక్షణమ్; 'బ్రహ్మచారీ న కుర్వీత శవవాహాదికాః క్రియాః। యది కుర్యాచ్చరేత్కృచ్ఛ్రం పునఃసంస్కారమేవ చ॥' ఇతి దేవలోక్తేః। –
ఏతత్పిత్రాద్యతిరిక్తవిషయమ్; 'ఆచార్యం స్వముపాధ్యాయం మాతరం పితరం గురుమ్। నిర్హృత్య తు వ్రతీ ప్రేతం న వ్రతేన వియుజ్యతే॥' ఇతి మనూక్తేః। హారీతః– మాతాపిత్రోస్తు యత్ప్రోక్తం వ్రతచారీ తు పుత్రకః। వ్రతస్థోఽపి హి కుర్వీత పిణ్డదానోదకక్రియామ్॥ భవత్యశౌచం నైవాస్య నైవాగ్నిస్తస్య లుప్యతే। స్వాధ్యాయం చ ప్రకుర్వీత పూర్వవద్విధిదర్శితమ్॥' సంవర్తః– 'అన్యగోత్రోపసంబన్ధః ప్రేతస్యాగ్నిం దదాతి యః। పిణ్డం చోదకదానం చ స దశాహం సమాచరేత్॥' నిర్హరణమన్త్యకర్మపరమ్। ఏవం మాతామహస్య ; 'యథా వ్రతస్థోఽపి సుతః పితుః కుర్యాత్ క్రియాం నృప। తథా మాతామహస్యాపి దౌహిత్రః కర్తుమర్హతి॥ ఇత్యపరా భవిష్యోక్తేః। 'మాతాపిత్రోరుపాధ్యాయాచార్యయోరౌర్ధ్వదేహికమ్। కుర్వన్మాతామహస్యాపి వ్రతీ న అశ్యతే వ్రతాత్॥ ఇతి కాలాదర్శాచ్చ। తత్రాన్త్యకర్మనిమిత్తమస్పృశ్యత్వం దశాహమస్త్యేవ, 'సగోత్రో వాఽసగోత్రో వా యోఽగ్నిం దద్యాత్సఖే నరః। సోఽపి కుర్యాన్నవశ్రాద్ధం శుద్ధ్యేత్తు దశమేఽహని॥' ఇతి దివోదాసోక్తవచనాత్। అత ఏవ 'బ్రహ్మచారిణః శవకర్మిణో వ్రతాన్నివృత్తిరన్యత్ర మాతాపిత్రోర్గురోశ్చ' ఇతి గౌతమీయే వ్రతనివృత్తేరేవ పర్యుదాసో నాశౌచస్య। సంధ్యాదికర్మలోపస్తు నాస్తి 'న త్యజేత్సూతకే కర్మ బ్రహ్మచారీ స్వకం క్వచిత్।' ఇతి ఛన్దోగపరిశిష్టాత్, 'పిత్రోర్గురోర్విపత్తౌ తు బ్రహ్మచార్యపి యః సుతః। సవ్రతశ్చాపి కుర్వీత అగ్నిపిణ్డోదకక్రియామ్॥ తేనాశౌచం న కర్తవ్యం సంధ్యా చైవ న లుప్యతే। అగ్నికార్యం చ కర్తవ్యం సాయం ప్రాతశ్చ నిత్యశః॥' ఇతి చన్ద్రికాయాం సంవర్తోక్తేశ్చ అత్ర కర్మానధికారరూపాశౌచనిషేధ ఏవ। అపరార్కమాధవాదయస్తు ఏకాహమాశౌచమాహుః– 'ఆచార్యం వాప్యుపాధ్యాయం గురుం వా పితరం చ వా। మాతరం వా స్వయం దగ్ధ్వా వ్రతస్థస్తత్ర భోజనమ్॥ కృత్వా పతతి నో తస్మాత్ప్రేతాన్నం తత్ర భక్షయేత్। అన్యత్ర భోజనం

కుర్యాన్న చ తైః సహ సంవసేత్॥ ఏకాహమశుచిర్భూత్వా ద్వితీయేఽహని శుధ్యతి॥" ఇతి బ్రాహ్మోక్తేః। తదన్నభోజనే తు ప్రాయశ్చిత్తం పునరుపనయనమాశౌచం చ।

దివోదాసాదయస్తు– బ్రాహ్మోక్తేః ప్రథమేఽహ్ని సంధ్యాదిలోపః, 'బ్రహ్మచారీ యదా కుర్యాత్పిణ్డనిర్వపణం పితుః। తావత్కాలమశౌచం స్యాత్పునః స్నాత్వా విశుధ్యతి॥ ఇతి ప్రజాపతివచనాత్, ద్వితీయాహాదౌ పిణ్డదానకాలే ఏవాస్పృశ్యత్వమాత్రం నాన్యదేత్యాహుః। దశాహమస్పృశ్యత్వేఽపి కర్మాఙ్గనానవిధానార్థమేతదితి యుక్తమ్। అన్త్యకర్మాకరణే తు బ్రహ్మచారిణః పిత్రాదిమరణేఽప్యాశౌచాభావ ఏవ। సోఽపి బ్రహ్మచర్య కాల ఏవ సమావర్తనోత్తరం తు పూర్వమృతానాం త్ర్యహాశౌచం భవత్యేవ, 'ఆదిష్టీ నోదకం కుర్యాదావ్రతస్య సమాపనాత్। సమాప్తే తూదకం దత్త్వా త్రిరాత్రమశుచిర్భవేత్॥' ఇతి మనూక్తేః। తత్రాపి వికల్పః; 'పితర్యపి మృతే నైషాం దోషో భవతి కర్హిచిత్। ఆశౌచం కర్మణోఽన్తే స్యాత్త్ర్యహం వా బ్రహ్మచారిణామ్॥' ఇతి ఛన్దోగపరిశిష్టాత్। తథా కృతజీవచ్ఛ్రాద్ధేన కిమయాశౌచం న కార్యమితి హేమాద్రిః। శుద్ధితత్త్వే కౌర్మే– 'సద్యః శౌచం సమాఖ్యాతం దుర్భిక్షే చాప్యుపద్రవే। డిమ్భాహవహతానాం చ విద్యుతా పార్థివైర్ద్విజః॥' ఉపద్రవే= అత్యన్తమరకే; 'ఉపసర్గమృతే చైవ సద్యఃశౌచం విధీయతే।' ఇతి పరాశరోక్తేః। ఉపసర్గ = అత్యన్తమరక ఇతి శూలపాణ్యనిరుద్ధభట్టాదయః। యాజ్ఞవల్క్యోఽపి– 'ఆపద్యపి చ కష్టాయాం సద్యఃశౌచం విధీయతే॥' ఇతి మరణసమయేఽపి నాశౌచమ్। తథా చ శుద్ధిరత్నాకరే దక్షః– 'స్వస్థకాలే త్విదం సర్వం సూతకం పరికీర్తితమ్। ఆపద్గతస్య సర్వస్య సూతకేఽపి న సూతకమ్॥ ' అతః సతి వైరాగ్యే సంన్యాసోఽప్యాతురస్య భవతీతి కేచిత్॥

అథ కర్మతః త్రింశచ్ఛోక్యామ్– 'తత్తత్కార్యేషు సత్రివ్రతినృపనృపవద్దీక్షితర్త్విక్స్వదేశ భ్రంశాపత్స్వప్యనేకశ్రుతిపఠనభిషక్కారుశిల్ప్యాతురాణామ్। సంప్రారబ్ధేషు దానోపనయనయజనశ్రాద్ధయుద్ధ-
ప్రతిష్ఠాచూడాతీర్థార్థయాత్రాజపపరిణయనాద్యుత్సవేష్వేతదర్థే॥' నాశౌచమితి శేషః। సత్రీ= అన్నసత్రవాన్; ముఖ్యసత్రస్య 'దీక్షిత' పదాత్సిద్ధేః। వ్రతీ= అనన్తవ్రతాదినియమవాన్। 'న వ్రతినాం వ్రతే' ఇతి విష్ణూక్తేః। ప్రచేతాః– 'కారవః శిల్పినో వైద్యా దాసీ దాసాస్తథైవ చ। రాజానో రాజభృత్యాశ్చ సద్యః శౌచాః ప్రకీర్తితాః॥' కారవః = సూపకారాద్యాః, శిల్పినః= చైలనిర్ణేజకాద్యాః, ఆతురస్య వ్యాధినాశార్థే దానాదౌ। తులాదానాదేః ప్రారమ్భో నాన్దీశ్రాద్ధం సంకల్పో వా। యజనం= తడాగోత్సర్గకోటిహోమాదిః। లఘువిష్ణుః– 'వ్రతయజ్ఞవివాహేషు శ్రాద్ధే హోమేఽర్చనే జపే। ఆరబ్ధే సూతకం న స్యాదనారబ్ధే తు సూతకమ్॥ ప్రారమ్భో వరణం యజ్ఞే సంకల్పో వ్రతసత్రయోః। నాన్దీశ్రాద్ధం వివాహాదౌ శ్రాద్ధే పాకపరిక్రియా॥' ఇతి। పాకస్య పరి సమన్తాత్క్రియా పాకప్రోక్షణమితి శుద్ధిప్రదీపః,– తన్మన్దమ్ ; రూఢేర్యోగాద్బలవత్త్వాత్। తీర్థేతి

= ఆశౌచే ఆకస్మికతీర్థప్రాప్తౌ 'వివాహదుర్గయజ్ఞేషు యాత్రాయాం తీర్థకర్మణి। న తత్ర సూతకం తద్వత్కర్మ యజ్ఞాది కారయేత్॥' ఇతి పైఠీనసిస్మృతేః। అత్ర విశేషః ప్రాగుక్తః। జపః= పురశ్చరణాదిః, స్తోత్రపాఠః అవిచ్ఛేదేన సంకల్పితహరివంశశ్రవణాదిశ్చ। అత ఏవోక్తం బ్రాహ్మే– 'గృహీత నియమస్యాపి న స్యాదన్యస్య కస్యచిత్॥" ఇతి। ఏవం దేవపూజాది। మదనపారిజాతే యమోఽపి– 'శివవిష్ణ్వర్చనం దీక్షా యస్య చాగ్నిపరిగ్రహః। శ్రౌతకర్మణి కుర్వీత స్రాతః శుద్ధిమవాప్నుయాత్॥' గౌడశుద్ధితత్త్వే మన్త్రముక్తావల్యామ్– 'జపో దేవార్చనవిధిః కార్యో దీక్షాన్వితైనరైః। నాస్తి పాపం యత స్తేషాం సూతకం వా యతాత్మనామ్॥ రాఘవభహీయే నారదః– 'అథ సూతకినః పూజాం వక్ష్యామ్యాగమచోదితామ్। స్నాత్వా నిత్యం చ నిర్వర్త్య మానస్యా క్రియయా తు వై॥ బాహ్యపూజాక్రమేణైవ ధ్యానయోగేన పూజయేత్। యది కామో న చేత్కామీ నిత్యం పూర్వవదాచరేత్॥' యత్తు నృసింహకల్పే – 'సదా మన్త్రజపం ముక్త్వా యది స్యాదశుచిర్నరః। మనసావహితస్తత్ర స్మరేన్మత్రం న తూచ్చరేత్॥ 'తన్మాత్రాద్యా- శౌచపరమ్। రామార్చనచన్ద్రికాయామ్ –'అశుచిర్వా శుచిర్వాపి గచ్ఛంస్తిష్ఠన్స్వపన్నపి | మన్త్రైకస్మరణో విద్వాన్ మనసైవ సదాభ్యసేత్॥' కాలనియమాభావే తు స్తోత్రహరివంశాది హేయమేవ। ఉత్సవః=రథయాత్రాదిః। ఏషు నాశౌచమ్। అయం చాశౌచాభావోఽనన్యగతిత్వే ఆర్తౌ చ జ్ఞేయః। అత్ర మూలమాకరే స్పష్టమ్।

అత్ర దీక్షితస్య అవభృథాత్పూర్వమేవాశౌచాభావః। తదాది త్వాశౌచమస్త్యేవ। 'తేన వైతానోపాసనాః కార్యాః' ఇతి వైతానత్వేఽప్యవభృథాది న భవత్యేవ। అత ఏవోక్తం మాధవీయే బ్రాహ్మే'–తద్వద్గృహీత- దీక్షస్య త్రైవిద్యస్య మహామఖే। స్రానం త్వవభృథే యావత్తావత్తస్య న సూతకమ్॥' ఇతి। వైతానోపాసనాః కార్యాః' ఇత్యనేనైవ సిద్ధేర్ఋత్విజాం దీక్షితానాం చేతి పునర్దీక్షితగ్రహణం యజమానే స్వయంకర్తృత్వార్థం స్నానప్రాప్త్యర్థం వేతి విజ్ఞానేశ్వరః। వస్తుతస్తు – దీక్షణీయాసంస్కృతస్య ప్రాగవభృథాత్కర్మప్రాప్త్యర్థే 'దీక్షిత' గ్రహణమ్। తేన తతః పూర్వం నిషేధ ఏవ। –యత్తు 'ప్రారమ్భోవరణం యజ్ఞే' ఇతి, తహత్విక్పరమ్। తథా చ ఛన్దోగపరిశిష్టే – 'న దీక్షిణ్యాః పరం యజ్ఞే న కృచ్ఛ్రాది తపశ్చరన్।' ఇతి శుద్ధితత్త్వేఽప్యేవమ్। ఋత్విజాం చ మధుపర్కోత్తరమాశౌచాభావః;'గృహీతమధుపర్కస్య యజమానాత్తు ఋత్విజః। పశ్చాదశౌచే పతితే న భవేదితి నిశ్చయః।।' ఇతి బ్రాహ్మాత్। అత ఏవ రామాణ్డారః– 'చతుర్ణాం వరణపక్షేఽన్యేషా- మాశోచేఽన్య ఆగమయితవ్యః' ఇత్యాహ। ఏవం స్మార్తేఽపి తులాకోటిహోమాదౌ మధుపర్కే సతి దోషాభావో జ్ఞేయః। యత్తు 'ప్రారమ్భో వరణం యజ్ఞే' ఇతి, తత్రాపి మధుపర్కాన్తం జ్ఞేయమ్। తేనాధానేష్టిపశుబన్ధాదౌ తదభావాదన్యే భవన్తీతి సిద్ధమ్।

అపవాదాన్తరమాహ యాజ్ఞవల్క్యః – 'వైతానోపాసనాః కార్యాః క్రియాశ్చ శ్రుతిచోదనాత్'। తత్ర త్యాగమాత్రే స్నానోత్తరం స్వయంకర్తృత్వమ్; 'శ్రౌతే కర్మణి తత్కాలం స్నాతః శుద్ధిమవాప్నుయాత్।' ఇతి స్మృతేః। త్యాగాతిరిక్తే తు శ్రౌతే స్మార్తే చాన్యస్యైవ కర్తృత్వమ్ ; 'సూతకే మృతకే చైవ అశక్తౌ శ్రాద్ధభోజనే। ప్రవా- సాదినిమిత్తేషు హావయేన్న తు హాపయేత్॥' ఇతి బృహస్పత్యుక్తేః, 'నిత్యాని నివర్తేరన్వైతానవర్జ్యమ్, శాలాగ్నౌ చైకేఽన్య ఏతాని కుర్యుః' ఇతి పైఠీనసిస్మృతేశ్చేతి విజ్ఞానేశ్వరః। 'ఏక' గ్రహణం పూజార్థమ్। తేన స్మార్తం కార్యమేవేతి హారలతాయామ్। దాక్షిణాత్యాస్తు వికల్పమాహుః। అపరార్కాదినిబన్ధాస్తు – శ్రౌతం సర్వం స్వయం కార్యం, స్మార్తే తు త్యాగాతిరిక్తేఽన్యస్యైవ కర్తృత్వమ్। త్యాగమాత్రే తు స్వస్య; 'కర్మ వైతానికం కార్యస్నానోపస్పర్శవాన్ స్వయమ్।' ఇతి హారీతోక్తేః, 'దర్శం చ పూర్ణమాసం చ కర్మ వైతానికం చ యత్। సూతకేఽపి త్యజన్మోహాత్ప్రాయశ్చిత్తీయతే ద్విజః॥' ఇతి మరీచ్యుక్తేచః ,జన్మహాన్యోర్వితానస్య కర్మత్యాగో న విద్యతే। శాలాగ్నౌ కేవలో హోమః కార్య ఏవాన్యగోత్రజైః॥' ఇతి జాబా-లోక్తేశ్చేత్యాహుః। అపరార్కేఽప్యేవమ్, యాజ్ఞికా అప్యేవమ్ ; 'సూతకే తు సముత్పన్నే స్మార్తం కర్మ కథం భవేత్। పిణ్డయజ్ఞం చరుం హోమమసగోత్రేణ కారయేత్॥' ఇతి జాతూకర్ణ్యోక్తేశ్చ । చరుః=స్మార్తస్థాలీపాకః। శ్రవణాకర్మాదిశ్చేతి విజ్ఞానేశ్వరః। ప్రారబ్ధం తు సపిణ్డేనాపి కార్యమ్; 'న చ తత్కర్మ కుర్వాణః సనాభ్యోఽప్యశుచిర్భవేత్।' ఇతి మనూక్తేః। ఛన్దోగపరిశిష్టేఽపి'హోమః శ్రౌతే తు కర్తవ్యః శుష్కాన్నేన ఫలేన వా। అకృతం హావయేత్స్మార్తే తదభావే కృతాకృతమ్॥ 'అకృతం = వ్రీహ్యాది। కృతాకృతం = తణ్డులాది। స్మార్త-హోమాదౌ తు వికల్పో జ్ఞేయః; 'శాలాగ్నౌ చైకే'ఇతి ప్రాగుక్తేః। యదా కరణం తదాఽన్యద్వారా।

అత్రేదం తత్త్వమ్– యేషాం బహ్వృచాదీనాం ద్వాదశరాత్రమహోమేఽపి నాగ్నివిచ్ఛేదస్తైర్న కార్యమ్। తైత్తిరీయాద్యైః కార్యమ్ ; 'చతూరాత్రమహూయమానోఽగ్నిర్లౌకికః సంపద్యతే' ఇతి సుదర్శనభాష్యే వచనాత్। సమారూఢే త్వగ్నౌ తేనాపి న కార్యమ్, కింతు పునరాధానమేవ; సమారోపప్రత్యవరోహయోరాశౌచాప- వాదాభావాదనన్యకర్తృకత్వాచ్చ । అన్యథా పునరాధానమపి స్యాత్। యత్త్వాశ్వలాయనః – 'తౌ చాపి సూతకే శావే పర్వణీష్టిం మహాపది। పుష్పవత్యాం చ భార్యాయాం న కుర్యాత్తాం కదాచన। స్మార్తాగ్నిః సూతకే శావే స్వయం న జుహుయాద్ద్విజః। శ్రౌతాగ్నిస్తు సకృద్ధుత్వా సమాప్తే వా స్వయం హునేత్॥" ఇతి,తదపి సమారూఢపరమ్। తదాహ స ఏవ – 'స్మార్తాగ్నిరాత్మనోఽన్యేషామభావే సూతకాదిషు। సమారోప్యతదన్తేషు విహృత్య జుహుయాత్స్వయమ్॥' ఇతి। తథా చ మనుః – 'ప్రత్యూహేన్నాగ్నిషు క్రియాః' ఇతి వైశ్వదేవస్య త్వగ్నిసాధ్యత్వేఽపి వచనాన్నివృత్తిః; 'విప్రో దశాహమాసీత వైశ్వాదేవవివర్జితః। ఇతి సంవర్తోక్తేః । యద్యపి–'పఞ్చయజ్ఞవిధానం తు న కుర్యాన్మృతజన్మనోః।' ఇతి తేనైవోక్తేః పూర్వనిషేధో వ్యర్థస్త- థాప్యాపస్తమ్బాదీనాం వైశ్వదేవస్య పఞ్చయజ్ఞభిన్నత్వాత్పృథనిషేధః। హరదత్తస్త్వాశౌచేఽపి బహ్వృచైర్వై-

శ్రద్దేవః కార్య ; 'తస్య ద్వావనధ్యాయౌ యదాత్మాఽశుచిర్యద్దేశః' ఇతి బ్రహ్మయజ్ఞస్యైవాశౌచే విశిష్య నిషేధాత్।

సన్ధ్యాదీనామధ్యపవాదమాహాపరార్కే పులస్త్యః– 'సంధ్యామిష్టిం చరుం హోమం యావజ్జీవం సమాచరేత్। న త్యజేత్సూతకే వాపి త్యజన్ గచ్ఛేదధో ద్విజః॥ సూతకే మృతకే చైవ సంధ్యాకర్మ సమాచరేత్। మనసోచ్చారయేన్మన్త్రాన్ప్రాణాయామమృతే ద్విజః॥' యత్తు చన్ద్రికాయాం జాబాలః– 'సంధ్యా పఞ్చమహాయజ్ఞా నైత్యకం స్మృతికర్మ చ। తన్మధ్యే హాపయేత్తేషాం దశాహాన్తే పునః క్రియా॥'ఇతి। యచ్చ సంవర్తః–'సూతకే కర్మణాం త్యాగః సంధ్యాదీనాం విధీయతే।' యచ్చ విష్ణుపురాణమ్ - 'సర్వకాలముపాసా తు సంధ్యయోః పార్థి-వేష్యతే। అన్యత్ర సూతకాశౌచవిభ్రమాతురభీతితః॥ 'ఇతి, తత్పూర్ణసంధ్యాపరమ్; 'అర్ఘ్యాన్తా మానసీ సంధ్యా కుశవారివివర్జితా।' ఇతి శుద్ధిదీపే చ్యవనోక్తేః। పైఠీనసిస్త్వర్ఘ్యే మన్త్రోచ్చారణమాహ– 'సూతకే సావిత్ర్యాఽఞ్జలిం ప్రక్షిప్య సూర్యం ధ్యాయన్నమస్కుర్యాత్। ప్రయోగపారిజాతే భారద్వాజోఽపి – 'సూతకే మృతకే కుర్యాత్ ప్రాణాయామమమన్త్రకమ్। తథా మార్జనమన్త్రాంస్తు మనసోచార్య మార్జయేత్॥ గాయత్రీం సమ్యగుచ్చార్య సూర్యాయార్ఘ్యం నివేదయేత్। మార్జనం తు న వా కార్యముపస్థానం నచైవ హి॥' గ్రహణేశ్రాద్ధాదావప్యాశౌచాపవాదమాహ వ్యాఘ్రః– 'స్మార్తకర్మపరిత్యాగో రాహోరన్యత్ర సూతకే।' ఇతి।లైఙ్గేఽపి– 'సూతకే మృతకే చైవ న దోషో రాహుదర్శనే। తావదేవ భవేచ్ఛుద్ధిర్యావన్ముక్తిర్న దృశ్యతే॥ ప్రయోగపారిజాతే బృహస్పతిః– 'కన్యావివాహే సంక్రాన్తౌ సూతకం న కదాచన।' వృద్ధశాతాతపః– 'యదా భోజనకాలే తు అశుచిర్భవతి ద్విజః। భూమౌ నిక్షిప్య తం గ్రాసం స్నాత్వా విప్రోవిశుధ్యతి॥ భక్షయిత్వా తు తం గ్రాసమహోరాత్రేణ శుధ్యతి। అశిత్వా సర్వమేవాన్నం త్రిరాత్రేణ విశుధ్యతి॥ ఇదమవిశేపాత్సూతకాదిపరమపీతి శుద్ధితత్త్వే శూలపాణౌ చ।

అథ ద్రవ్యతః। మరీచిః– 'లవణే మధుమాంసే చ పుష్పమూలఫలేషు చ। శాకకాష్ఠతృణేష్వప్సు దధిసర్పిఃపయఃసు చ॥ తిలౌషధాజినే చైవ పక్వాపక్వే స్వయంగ్రహః। పణ్యేషు చైవ సర్వేషు నాశౌచం మృతసూతకే॥' స్వయమేవ స్వామ్యనుజ్ఞయా గ్రాహ్యం న తద్ధస్తాదిత్యర్థః। క్రయే తు తద్ధస్తాదపి న దోషః। పక్వం=లడ్డుకాది। అపక్వం= తణ్డులాది। – ఏతదన్నసత్రపరమ్; 'అన్నసత్రే ప్రవృత్తానామామమన్నమగర్హితతమ్। భుక్త్వా పక్వాన్నమేతేషాం త్రిరాత్రం తు వ్రతీ భవేత్॥' ఇత్యఙ్గిరసోక్తేః। పక్వాన్నమోదనాది, న తు భక్ష్యమ్। షట్త్రింశన్మతే– 'ఉభాభ్యామపరిజ్ఞాతే సూతకం నైవ దోషకృత్। ఏకేనాపి పరిజ్ఞాతే భోక్తుర్దోషముపావహేత్॥ వివాహోత్సవయజ్ఞేషు త్వన్తరా మృతసూతకే। పరైరన్నం ప్రదాతవ్యం భోక్తవ్యం చ ద్విజోత్తమైః॥ భుఞ్జానేషు తు విప్రేషు త్వన్తరా

మృతసూతకే।అన్యగేహోదకాచాన్తాః సర్వే తే శుచయః స్మృతాః॥' బృహస్పతిః– 'వివాహోత్సవ–' ఇత్యాద్యుక్త్వా– 'పూర్వసంకల్పితాన్నేషు న దోషః పరికీర్తితః।' షడశీతౌ– 'సంసర్గాద్యస్య వాఽఽశౌచం యస్యాతిక్రాన్తకాలతా। తదీయస్య పదార్థస్య నాశౌచం విద్యతే క్వచిత్॥' శుద్ధితత్త్వే– 'శుద్ధ్యేత్' ఇత్యనువృత్తౌ విష్ణుః–'ప్రోక్షణేన చ పుస్తకమ్' ఇతి॥

స్వేచ్ఛామరణే నిర్ణయః—

అథ మృతదోషే హేమాద్రౌ షట్త్రింశన్మతే కౌమేం చ– 'వ్యాపాదయేఽద్య ఆత్మానం స్వయమగ్న్యుదకాదిభిః। విహితం తస్య నాశౌచం నాపి కార్యోదకక్రియా॥' శవదర్శనం యావదాశౌచమస్త్యేవ; 'హతానాం నృపగోవిప్రైరన్వక్షం చాత్మఘాతినామ్।' ఇతి యాజ్ఞవల్క్యోక్తేః। శుద్ధితత్త్వే కౌర్మే– 'సద్యఃశౌచం సమాఖ్యాతం శాపాదిమరణే తథా।' 'ఆది' పదాదభిచారహతే। భవిష్యే– 'స్వేచ్ఛయా మరణం విప్రాచ్ఛృఙ్గిదంష్ట్రిసరీసృపైః।అన్త్యాన్త్యజవిషోద్బన్ధైరాత్మనా చైవ తాడనైః॥ పాఖణ్డమాశ్రితాశ్చైవ మహాపాతకినస్తథా। స్త్రియశ్చ వ్యభిచారిణ్య ఆరూఢపతితాస్తథా॥ న తేషాం స్నానసంస్కారో న శ్రాద్ధం న సపిణ్డనమ్॥ 'గౌతమః– 'ప్రాయోఽనాశకశస్త్రాగ్నివిషోదకోద్బన్ధనప్రపతనైశ్చేచ్ఛతామ్' ఇతి। నాశౌచమితి శేషః। అఙ్గిరాః– 'చణ్డాలాదుదకాత్సర్పాద్బ్రాహ్మణాద్వైద్యుతాదపి।దంష్ట్రిభ్యశ్చ పశుభ్యశ్చ మరణం పాపకర్మణామ్ ॥ ఉదకం పిణ్డదానం చ ప్రేతేభ్యో యత్ప్రదీయతే। నోపతిష్ఠతి తత్సర్వమన్తరిక్షే వినశ్యతి॥' షట్త్రింశన్మతేఽప్యేవమ్। బ్రాహ్మేఽపి– 'శృఙ్గిదంష్ట్రినఖివ్యాలవిషవహ్నిస్త్రియాజలైః।' వ్యాలః= గజః। 'సుదూరాత్పరిహర్తవ్యః కుర్వన్క్రీడాం మృతస్తు యః। నాగానాం విప్రియం కుర్వన్దతశ్చాప్యథ విద్యుతా॥ నిగృహీతః స్వయం రాజ్ఞా చౌర్యదోషేణ కుత్రచిత్। పరదారాన్ హరన్తశ్చ ద్వేషాత్తత్పతిభిర్హతాః॥ అసమానైశ్చ సంకీర్ణైశ్చణ్డాలాద్యైశ్చ విగ్రహమ్। కృత్వా తైర్నిహతాస్తద్వచ్చణ్డాలాదీన్సమాశ్రితాః॥ శస్త్రాగ్నిగరదాశ్చైవ పాఖణ్డాః క్రూరబుద్ధయః। క్రోధాత్ప్రాయం విషం వహ్నిం శస్త్రముద్బన్ధనం జలమ్॥ గిరివృక్షప్రపాతం చ యే కుర్వన్తి నరాధమాః। కుశిల్పజీవినో యే చ సూనాలంకారధారిణః॥ ముఖేభగాస్తు యే కేచిత్ క్లీబప్రాయా నపుంసకాః। బ్రహ్మదణ్డహతా యే చ యే చాపి బ్రాహ్మణైర్హతాః। మహాపాతకినో యే చ పతితాస్తే ప్రకీర్తితాః॥ పతితానాం న దాహః స్యాన్నాన్త్యేష్టిర్నాస్థిసంచయః। న చాశ్రుపాతః పిణ్డో వా కార్యం శ్రాద్ధాదికం క్వచిత్॥ ఏతానిపతితానాం తు యః కరోతి విమోహితః। తప్తకృచ్ఛ్రద్వయేనైవ తస్య శుద్ధిర్న చాన్యథా॥

'ఏతద్బుద్ధిపూర్వం సర్వేషాం కరణే తు మాధవీయే వసిష్ఠః– 'య ఆత్మత్యాగినాం కుర్యాత్స్నేహాత్ప్రేతక్రియాం ద్విజః। స తప్తకృచ్ఛ్రసహితం చరేచ్చాన్ద్రాయణవ్రతమ్॥' అజ్ఞానే తు– 'కృత్వాగ్నిముదకం స్నానం సంస్పర్శం వహనం కథామ్। రజ్జుచ్ఛేదాశ్రుపాతం చ తప్తకృచ్ఛ్రేణ శుధ్యతి॥" ఇతి జ్ఞేయమ్। ప్రత్యేకం బుద్ధిపూర్వే ఏతదితి మదనపారిజాతః। ప్రత్యేకం తు స్పర్శాశ్రుణోర్మితాక్షరాయామ్– 'తచ్ఛవం కేవలం స్పృష్టమశ్రు వా పతితం యది। పూర్వోక్తానామకారీ చేదేకరాత్రమభోజనమ్॥ ఏకరాత్రం తు నాశ్రీయాన్త్రిరాత్రం బుద్ధిపూర్వకమ్॥' ఇతి మాధవీయే ఉత్తరార్ధమ్। అన్యేషు తు సంవర్తః– 'ఏషామన్యతమం ప్రేతం యో వహేత దహేత వా। కటోదకక్రియాం కృత్వా కృచ్ఛ్రం సాంతపనం చరేత్॥' అజ్ఞానే త్వర్ధమ్। ఏతదనాహితాగ్నేః, ఆహితాగ్నేః కృచ్ఛ్ర ఏవేతి మాధవః। మితాక్షరాయామ్– 'ఆత్మనస్త్యాగినాం నాస్తి పతితానాం తథా క్రియా। తేషామపి తథా గఙ్గాతోయే సంస్థాపనం హితమ్॥'

ఆహితాగ్నేస్తు విశేషో హేమాద్రౌ భవిష్యే– 'వైతానం ప్రక్షిపేదప్సు ఆవసథ్యం చతుష్పథే। పాత్రాణి తు దహేదగ్నౌ సాగ్నికే పాపకర్మణి॥ ఛన్దోగపరిశిష్టేఽపి– 'మహాపాతకసంయుక్తోదౌరాత్మ్యాదగ్నిమాన్ యది। పుత్రాదిః పాలయేదగ్నీన్యుక్త ఆదోషసంక్షయాత్॥ ప్రాయశ్చిత్తం న కుర్యాద్యః కుర్వన్వా మ్రియతే యది। గృహ్యం నిర్వాపచ్ఛ్రౌతమప్స్వస్యేత్ సపరిచ్ఛదమ్॥ పాత్రాణి దద్యాద్విప్రాయ దహేదప్స్వేవ వా క్షిపేత్॥' మాధవీయే పరాశరః– 'ఆహితాగ్నిర్మృతో విప్రశ్చణ్డాలేనాత్మఘాతకః। దహేత బ్రాహ్మణం విప్రో లోకాగ్నౌ మన్త్రవర్జితమ్॥ ప్రాజాపత్యం చరేత్పశ్చాద్విప్రాణామనుశాసనాత్। దగ్ధ్వాఽస్థీని పునర్గృహ్య క్షీరేణ క్షాలయేత్తతః॥ స్వేనాగ్నినా స్వమన్త్రేణ పృథగేనం పునర్దహేత్॥' హేమాద్రౌ తు– 'దాహయిత్వా శవం తేషాం శూద్రైరవిధిపూర్వకమ్।' ఇత్యుక్తమ్, –ఏతద్ధర్మాదినా మరణే జ్ఞేయమ్ ; 'తాంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛన్తి యే కే చాత్మహనో జనాః।' ఇతి శ్రుతావాత్మహననే ఏవ దోషోక్తేః। ప్రమాదమరణే త్వాశౌచాది సర్వ భవత్యేవ। తదాహాఙ్గిరాః– 'అథ కశ్చిత్ప్రమాదేన మ్రియేతాగ్న్యుదకాదిభిః। తస్యాశౌచం విధాతవ్యం కర్తవ్యా చోదకక్రియా॥ 'బ్రాహ్మేఽపి– 'ప్రమాదాదపి నిఃశఙ్కస్త్వకస్మాద్విధిచోదితః। శ్రృఙ్గిదంష్ట్రినఖివ్యాలవిషవిద్యుజ్జలాదిభిః॥ చణ్డాలైరథ వా చోరైర్నిహతో వాపి కుత్రచిత్। తస్య దాహాదికం కార్యం, యస్మాన్న పతితస్తు సః॥' ఇతి। ప్రమాదమరణే త్రిరాత్రమాశౌచమితి గౌడాః శుద్ధితత్త్వాదయః। దశాహాదీతి దాక్షిణాత్యాః।

అస్యాపవాదో హేమాద్రౌ భవిష్యే– 'ప్రమాదాదిచ్ఛయా వాపి న కుర్యాత్సర్పతో మృతే।' నాగపూజాం వినా న కుర్యాదిత్యర్థః। బౌధాయనోఽపి– 'బుద్ధిపూర్వాత్మహన్తౄణాం క్రియాలోపో

విధీయతే। 'క్రియా= అన్త్యకర్మ। తత్ర దుర్మరణనిమిత్తం దానాది కార్యమ్। తచ్చ విశ్వప్రకాశాదౌ శాతాతపీయే చ– 'వ్యాఘ్రేణ నిహతే విప్రే విప్రకన్యాం వివాహయేత్। సర్పదష్టే నాగబలిర్దేయః సర్పశ్చ కాఞ్చనః॥ చతుర్నిష్కమితం హైమం గజం దద్యాద్గజైర్హతే। రాజ్ఞా వినిహతే దద్యాత్పురుషం తు హిరణ్మయమ్॥ చౌరేణ నిహతే ధేనుం వైరిణా నిహతే వృషమ్। వృషేణ నిహతే దద్యాద్యథాశక్త్యా తు కాఞ్చనమ్॥ శయ్యామృతే ప్రదాతవ్యా శయ్యా తూలీసమన్వితా। నిష్కమాత్రసువర్ణస్య విష్ణునా సమధిష్ఠితా॥ శౌచహీనే మృతే చైవ ద్వినిష్కం స్వర్ణజం హరిమ్। సంస్కారహీనే చ మృతే కుమారముపనాయయేత్॥ నిష్కత్రయం స్వర్ణమితం దద్యాదశ్వం హయాహతే। శునా హతే క్షేత్రపాలం స్థాపయేన్నిజశక్తితః॥ సూకరేణ హతే దద్యాన్మహిషం దక్షిణాన్వితమ్। కృమిభిశ్చ మృతే దద్యాద్గోధూమాన్పఞ్చఖారికాః॥ వృక్షం వృక్షహతే దద్యాత్సౌవర్ణం వస్త్రసంయుతమ్। శృఙ్గిణా నిహతే దద్యాద్వృషభం వస్త్రసంయుతమ్॥ శకటేన మృతే దద్యాద్ద్రవ్యం సోపస్కరాన్వితమ్। భృగుపాతమృతే చైవ ప్రదద్యాద్ధాన్యపర్వతమ్॥ అగ్నినా నిహతే కార్యముదపానం స్వశక్తితః। దారుణా నిహతే చైవ కర్తవ్యా సదనే సభా॥ శస్త్రేణ నిహతే దద్యాన్మహిషీం దక్షిణాన్వితామ్। అశ్మనా నిహతే దద్యాత్సవత్సాం గాం పయస్వినీమ్॥ వృషేణ చ మృతే దద్యాన్మేదినీం హేమనిర్మితామ్। ఉద్బన్ధనేన చ మృతే కపిం కనకనిర్మితమ్॥ మృతే జలేన వరుణం హైమం దద్యాద్ద్వినిష్కజమ్। విషూచికామృతే స్వాదు భోజయేచ్చ శతం ద్విజాన్॥ ఘృతధేనుః ప్రదాతవ్యా కణ్ఠాన్నకవలే మృతే। కాసరోగేణ చ మృతే అష్టకృచ్ఛ్రం వ్రతం చరేత్॥ అతిసారమృతే లక్షం గాయత్ర్యాః ప్రయతో జపేత్। శాకిన్యాదిగ్రహగ్రస్తే జపేద్రుద్రం యథోదితమ్॥ విద్యుత్పాతేన నిహతే విద్యాదానం సమాచరేత్। అన్తరిక్షమృతే కార్యం వేదపారాయణం తథా॥ సచ్ఛాస్త్రపుస్తకం దద్యా- దస్పృశ్యస్పర్శతో మృతే। పతితే చ మృతేకుర్యాత్ప్రాజాపత్యాంస్తు షోడశ॥ మృతే చాపత్యరహితే కృచ్ఛ్రాణాం నవతిం చరేత్। ఏవం కృతే విధానే తు విదధ్యాదౌర్ధ్వదేహికమ్॥'

తథా వైధమరణేఽపి న దోషః। తదాహతుర్మను– వృద్ధగార్గ్యౌ– 'వృద్ధః శౌచమృతే లుప్తప్రత్యాఖ్యాతభిషక్క్రియః। ఆత్మానం ఘాతయేద్యస్తు భృగ్వగ్న్యనశనామ్బుభిః॥ తస్య త్రిరాత్రమాశౌచం ద్వితీయే త్వస్థిసంచయః। తృతీయే తూదకం కృత్వా చతుర్థే శ్రాద్ధమాచరేత్॥" ఇతి। హేమాద్రౌ విష్ణుధర్మేఽపి– 'నరస్తు వ్యాధిరహితో న త్యజేదాత్మనస్తనుమ్॥ అసుర్యా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసా వృతాః। తాంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛన్తి యే కే చాత్మహనో జనాః॥ అరిష్టైరాత్మనో జ్ఞాత్వా మృత్యుకాలముపస్థితమ్। వ్యాధితో భిషజా త్యక్తః పూర్ణే వాఽఽయుషి చాత్మనః॥ యథా యుగానుసారేణ సంత్యజేదాత్మనస్తనుమ్। తస్మిన్కాలే తనుత్యాగాద్యథేష్టం ఫలమాప్నుయాత్॥ ఆయుషస్తు పురా దృష్టం మరణం బ్రాహ్మణస్య చ॥' నేతి గౌడానామపపాఠ:; ఉత్తరార్ధే అసఙ్గతేః। క్షత్రియస్య తు సంగ్రామే మృతే భర్తరి యోషితః।' అపరార్కే బ్రహ్మగర్గః– 'యో జీవితుం న

శక్నోతి మహావ్యాధ్యుపపీడితః। సోఽగ్న్యుదకం మహాయాత్రాం కుర్వన్నత్ర న దుష్యతి॥' అత్రోక్తవక్ష్యమాణవచోనిచయాత్ ప్రయాగాతిరిక్తేఽచికిత్స్యరోగాద్యుపహతానామధికారః। సోఽపి జీర్ణవానప్రస్థస్యైవేతి విజ్ఞానేశ్వరదేవయాజ్ఞికాదయః। అత ఏవ మితాక్షరాదౌ భృగు పాతానశనాదికం వానప్రస్థస్యైవోక్తమ్। మనురపి–'ఆసాం మహర్షిచర్యాణాం త్యక్త్వాఽన్యతమయా తనుమ్। వీతశోకభయో విప్రో బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే॥'ఇతి। తేనాన్యత్రాపి తద్విషయతైవ; మూలైక్యాదితి కేచిత్, –తన్న; వానప్రస్థమరణే ఆశౌచనిషేధాత్। తేన గృహస్థాదిపరమేవేదమ్। తేన యతేర్నాధికారః; కామ్యేఽనధికారాచ్చ। నైమిత్తికత్వేత్వకరణే దోషో నిత్యతా చ స్యాత్। ప్రయాగే త్వరోగిణాం రోగిణాం చ। యత్తు – 'శూద్రాశ్చ క్షత్రియావైశ్యా అన్త్యజాశ్చ తథాఽధమాః। ఏతే త్యజేయుః ప్రాణాన్వై వర్జయిత్వా ద్విజం నృప॥ పతిత్వా బ్రాహ్మణస్తత్ర బ్రహ్మహా చాత్మహా భవేత్॥' ఇతి, –తన్నిర్మూలమితి భట్టాః। తత్త్వం తు –హేమాద్రౌ వ్రతకాణ్డేఽలిఖనాన్నిర్మూలత్వం చిన్త్యమేవ; ప్రక్రమాత్తు పతిత్వేతి భృగుపాతమాత్రపరం యుక్తమ్; 'బ్రాహ్మణస్యాప్యనుజ్ఞాతమ్' ఇతి వక్ష్యమాణవిరోధాచ్చ। యత్తు–ఆదిత్యపురాణే– 'అబ్రాహ్మణో వా స్వర్గాదిమహాఫలజిగీషయా। ప్రవిశేజ్జ్వలనం తోయం కరోత్యనశనం తథా॥' ఇతి,– తత్ప్రయాగాతిరి– క్తపరమితి కేచిత్। హేమాద్రౌ త్వేతదగ్రే 'ప్రయాగవటశాఖాగ్రాత్' ఇత్యుక్తేర్బ్రాహ్మణస్య ప్రయాగేఽపి నేతి ప్రతీయతే।

మాధవీయేఽపరార్కే చాదిత్యపురాణే– 'దుశ్చికిత్స్యైర్మహారోగై: పీడితస్తు పుమానపి। ప్రవిశేజ్జ్వలనం దీప్తం కరోత్యనశనం తథా॥ అగాధతోయరాశిం చ భృగోః పతనమేవ చ। గచ్ఛేన్మహాపథం వాపి తుషారగిరిమాదరాత్॥ప్రయాగవటశాఖాగ్రాద్దేహత్యాగం కరోతి చ। స్వయం దేహవినాశస్య కాలే ప్రాప్తే మహామతిః॥ ఉత్తమాన్ ప్రాప్నుయాల్లోకానాత్మఘాతీ భవేత్క్వచిత్। మహాపాపక్షయాత్స్వర్గే దివ్యాన్భోగానస్నమశ్నుతే॥ ఏతేషామధికారస్తు సర్వేషాం సర్వజన్తుషు। నరాణామథ నారీణాం సర్వవర్ణేషు సర్వదా॥ ఈదృశం మరణం యేషాం జీవతాం కుత్రచిద్భవేత్। ఆశౌచం స్యాత్త్ర్యహం తేషాం వజ్రానలహతే తథా। వారాణస్యాం మ్రియేద్యస్తు ప్రత్యాఖ్యాతభిషక్క్రియః। కాష్ఠపాషాణమధ్యస్థో జాహ్నవీజలమధ్యగః। అవిముక్తోన్ముఖస్తస్య కర్ణమూలగతో హరః। ప్రణవం తారకం బ్రూతే నాన్యథా కుత్రచిత్క్వచిత్॥' హేమాద్రౌ చైవమ్। అత్ర 'ప్రాప్తే కాలే' ఇత్యుక్తేరప్రాప్తమరణకాలాయాః స్త్రియా అన్వారోహణే సంపూర్ణమేవాశౌచమ్। పృథ్వీచన్ద్రస్త్వత్రాపి త్ర్యహమాహ। శుద్ధితత్త్వాదిగౌడగ్రన్థేష్వప్యేవమ్।

ఏతచ్చ వృద్ధాదిమరణం కలౌ నిషిద్ధమ్; 'భృగ్వగ్నిపతనైశ్చైవ వృద్ధాదిమరణే తథా।' ఇతి మాధవేన పృథ్వీచన్ద్రేణ చ కలివర్జ్యేషూక్తేః। న చాత్ర యావదుక్తనిషేధః; విశిష్టోద్దేశే

వాక్యభేదాత్। నచ కలౌ వానప్రస్థాశ్రమనిషేధాదేవ సిద్ధేర్మరణనిషేధో వ్యర్థ ఇతి వాచ్యమ్; 'సర్వవర్ణేషు' ఇత్యాదిభిస్తద్భిన్నస్యాపి ప్రాప్తేః। కామ్యం భవత్యేవ; 'యే వై తన్వం౧ విసృజన్తి' ఇతి శ్రుతేః స్మృత్యా సంకోచాయోగాత్। నచేయం స్వాభావికమృత్యుపరా; ధీరపదోక్తేః, మాత్స్య-భార-తాదిషు– ' న లోకవచనాత్తాత న వేదవచనాదపి। మతిరుత్క్రమణీయా తే ప్రయాగమరణం ప్రతి॥' ఇత్యుక్తేః। అత ఏవ విష్ణుధర్మే రోగ్యాదిమరణముక్త్వోక్తమ్– 'యథా యుగానుసారేణ సంత్యజేదాత్మనస్తనుమ్।' ఇతి। కాశ్యామప్యుక్తం మాత్స్యే– 'అగ్నిప్రవేశం యే కుర్యురవిముక్తే విధానతః। ప్రవిశన్తి ముఖం తే మే నిఃసందిగ్ధం వరాననే॥' హేమాద్రౌ వివఖాన్– 'సర్వేన్ద్రియవియుక్తస్య స్వవ్యాపారాక్షమస్య చ । ప్రాయశ్చిత్తమనుజ్ఞాతమగ్నిపాతో మహాపథః॥ ధర్మార్జనాసమర్థస్య కర్తుః పాపాజ్కితస్య చ। బ్రాహ్మణస్యాప్యనుజ్ఞాతం తీర్థే ప్రాణవిమోక్షణమ్॥' అపరార్కే చైవమ్। సహగమనం కలౌభవత్యేవ;'కలౌ నాన్యా గతిః స్త్రీణాం సహానుగమనాహతే॥" ఇతి బ్రహ్మవైవర్తాత్।ఏతేన మరణాన్తికప్రాయశ్చిత్తం కాశీఖణ్డాదౌ చాతుర్వర్ణ్యస్యతనుత్యాగవిధయశ్చ యుగాన్తరపరా ఏవ।

ప్రయాగమరణే నిర్ణయః—

ప్రయాగేఽపి త్రిస్థలీసేతో స్కాన్దే– 'యథాకథంచిత్తీర్థేఽస్మిన్ప్రాణత్యాగం కరోతి యః। తస్యాత్మఘాతదోషో న ప్రాప్నుయాదీప్సితాన్యపి॥' పాద్మే విష్ణుః– 'దేహత్యాగం తథా ధీరాః కుర్వన్తి ప్రయాగమరణే మమ సంనిధౌ। మత్తనుం ప్రవిశన్త్యేవ న పునర్జన్మనే నరాః॥' కౌర్మే– 'వ్యాధితో యది వా దీనో వృద్ధో వాపి భవేన్నరః। గఙ్గాయమునమాసాద్య యస్తు ప్రాణాన్పరిత్యజేత్॥ ఈప్సితాంల్లభతే కామాన్వ దన్తి మునిపుంగవాః॥' తథా– 'యా గతిర్యోగయుక్తస్య సత్త్వస్థస్య మనీషిణః। సా గతిస్త్యజతః ప్రాణాన్ గఙ్గాయమునసంగమే॥' వారాహే– 'తత్ర యో ముఞ్చతి ప్రాణాన్ వటమూలేషు సున్దరి। సర్వలోకానతిక్రమ్య మమ లోకం ప్రపద్యతే॥ 'తథా– 'అకామో వా సకామో వా వటమూలేషు సున్దరి। శీఘ్రం ప్రాణాన్ప్రముఞ్చేత యదీచ్ఛేత్పరమాం గతిమ్ ॥' తథా –'పఞ్చయోజనవిస్తీర్ణే ప్రయాగస్య తు మణ్డలే। వ్యతీతాన్ పురుషాన్ సప్త భవిష్యాంశ్చ చతుర్దశ॥ నరస్తారయతే సర్వాన్ యస్తు ప్రాణాన్పరిత్యజేత్॥' బ్రాహ్మే –'ధ్యాత్వా విష్ణుపదామ్భోజం ప్రయాగే విష్ణుతత్పరః। తనుం త్యజతి వై మాఘే తస్య ముక్తిర్న సంశయః॥ దుష్కృతోఽపి దురాచారో బ్రహ్మహత్యా- దిపాతకీ। హరిం ధ్యాత్వా త్యజేద్దేహం ప్రాయశో ముక్తిమాన్ భవేత్॥' భవిష్యోత్తరే– 'సమాః సహస్రాణి తు సప్త వై జలే దశైకమగ్నౌ పతనే చ షోడశ॥ మహాహవే షష్టిరశీతిగోగ్రహే అనాశకే భారత చాక్షయా గతిః॥ 'ఇతి సామాన్యతోఽపి ఫలమ్। ఏవమన్యేఽపి విధయో జ్ఞేయాః। యత్తు–

గౌడాః 'ప్రయాగాదిమరణం బ్రాహ్మణభిన్నవిషయమ్' ఇత్యాహుః,– తద్దూషణం పితామహచరణైః ప్రయాగవిధౌ కృతమితి నాత్రోచ్యతే।

అత్ర దశాహమాశౌచమ్; త్రిరాత్రస్య ప్రాప్తకాలగోచరత్వాదితి భట్టాః। యుక్తం తు త్రిరాత్రమ్। దివోదాసీయేఽప్యేవమ్। శుద్ధితత్త్వేఽపి కాశ్యపః– 'అనశనమృతానామశనిహతానామగ్నిజలప్రవిష్టానాం భృగుసంగ్రామదేశాన్తరమృతానాం జాతదన్తానాం చ త్రిరాత్రమ్' ఇతి। ఏవం మరణాన్తప్రాయశ్చిత్తేఽపి। పూర్వోక్తశ్రాద్ధాత్మంహాదేర్దాహాశౌచాదినిషేధస్తదానీమేవ, వత్సరాన్తే తు సర్వమౌర్ధ్వదేహికం కుర్యాత్। 'గోబ్రాహ్మణహతానాం చ పతితానాం తథైవ చ। ఊర్ధ్వే సంవత్సరాత్కుర్యాత్ సర్వమేవౌర్ధ్వదేహికమ్॥' ఇతి హేమాద్రౌ షట్త్రింశన్మతాత్॥ ఏవం మ్లేచ్ఛీకృతానామపి గయాశ్రాద్ధమపి కార్యమ్; 'బ్రహ్మహా చ కృతఘ్నశ్చ గోఘాతీ పఞ్చపాతకీ। సర్వే తే నిష్కృతిం యాన్తి గయాయాం పిణ్డపాతనాత్॥' ఇత్యగ్నిపురాణాత్। ఏవం బ్రాహ్మేఽపి– 'క్రియతే పతితానాం తు గతే సంవత్సరే క్వచిత్। దేశధర్మప్రమాణత్వాంద్గయాకూపే స్వబన్ధుభిః॥ మార్తణ్డపాదమూలే వా శ్రాద్ధం హరిహరౌస్మరన్।' సూర్యపద ఇత్యర్థః।

తత్ర వర్షమధ్యే కృత్యముక్తమపరార్కే వాయుపురాణే– 'శుక్లపక్షే తు ద్వాదశ్యాం కుర్యాత్ శ్రాద్ధం తు వత్సరమ్। ద్వాదశాహని వా కుర్యాచ్ఛుక్లే చ ప్రథమేఽహని'। ఛాగలేయ:– 'నారాయణబలిః కార్యో లోకగర్హాభయాన్నరైః। తథా తేషాం భవేచ్ఛౌచం నాన్యథేత్యబ్రవీద్యమః॥' వ్యాసః– 'నారాయణం సముద్దిశ్య శివం వా యత్ప్రదీయతే। తస్య శుద్ధికరం కర్మ తద్భవేన్నైతదన్యథా॥ ఇతి। స చాత్మఘాతాదిప్రాయశ్చిత్తం కృత్వా కార్యః। తదుక్తం హేమాద్రౌ షట్త్రింశన్మతే– 'కృత్వా చాన్ద్రాయణం పూర్వ క్రియా కార్యా యథావిధి। నారాయణబలిః కార్యో లోకగర్హాభయాన్నరైః॥ పిణ్డోదకక్రియాః పశ్చాద్వృషోత్సర్గాదికం చ యత్। ఏకోద్దిష్టాని కుర్వీత సపిణ్డీకరణం తథా॥' దివోదాసీయే వృద్ధశాతాతపస్తు– 'పతితే చ మృతే శుద్ధ్యై ప్రాజాపత్యాంస్తు షోడశ। మృతే చాపత్యరహితే కృచ్ఛ్రాణాం నవతిం చరేత్॥' ఇత్యాహ। ఇదం ప్రాయశ్రిచ్త్తార్థపిత్రాదివిషయమ్; 'ఇన్ద్రియైరపరిత్యక్తా యే చ మూఢా విషాదినః। ఘాతయన్తి స్వమాత్మానం చాణ్డాలాదిహతాశ్చ యే॥ తేషాం పుత్రాశ్చ పౌత్రాశ్చ దయయా సమభిప్లుతాః। యథా శ్రాద్ధం ప్రతన్వన్తి విష్ణునామప్రతిష్ఠితమ్॥ తథా తే సంప్రవక్ష్యామి నమస్కృత్య స్వయంభువే॥" ఇతి హేమాద్రౌ తేనైవోక్తేః। తత్రైవ బౌధాయనోఽపి– 'నారాయణబలిం వ్యాఖ్యాస్యామః– ('చణ్డాలాదుదకాత్సర్పాద్బ్రాహ్మణాద్వైద్యుతాదపి। దంష్ట్రిభ్యశ్చ పశుభ్యశ్చ మరణం పాపకర్మణామ్॥ విషశస్త్రరజ్జుపాషాణాద్దేశాన్తరమృతే వా') అభిశస్తపతితసురాపాత్మత్యాగినాం బ్రాహ్మణహతానాం చ ద్వాదశవర్షాణి త్రీణి వా కుర్వీత' ఇతి।

గృహ్యపరిశిష్టే తు– 'చణ్డాలాత్' ఇత్యాద్యుక్త్వా –'దగ్ధ్వా శరీరం ప్రేతస్య సంస్థాప్యాస్థీని యత్నతః। ప్రాయశ్చిత్తం తు కర్తవ్యం పుత్రైశ్చాన్ద్రాయణత్రయమ్॥' ఇత్యుక్తమ్। మందనరత్నే బ్రాహ్మే– 'ప్రమాదాదపి నిఃశఙ్కస్త్వకస్మాద్విధిచోదితః। చాణ్డాలైర్బ్రాహ్మణైశ్చౌరైర్నిహతో యత్ర కుత్రచిత్॥ తస్య దాహాదికం కార్యం యస్మాన్న పతితస్తు సః। చాన్ద్రాయణం తప్తకృచ్ఛ్రద్వయం తస్య విశుద్ధయే॥ యద్వా కృచ్ఛ్రాన్పఞ్చదశ కృత్వా తు విధినా దహేత్। బుద్ధిపూర్వమృతానాం తు త్రింశత్కృచ్ఛ్రం సమాచరేత్॥ 'ఇత్యుక్తమ్। స్మృతిరత్నావల్యాం తు– 'ద్విగుణం ప్రాయశ్చిత్తం కృత్వార్వాగప్యబ్దాత్సర్వం కార్యమ్'ఇత్యుక్తమ్। 'ఆత్మనో ఘాతశుద్ధ్యర్థం చరేచ్చాన్ద్రాయణద్వయమ్। తప్తకృచ్ఛ్రచతుష్కం చ త్రింశత్కృచ్ఛ్రాణి వా పునః॥ అర్వాక్ సంవత్సరాత్కుర్యాద్దహనాది యథోదితమ్। కృత్వా నారాయణబలిమనిత్యత్వాత్తదాయుషః॥' ఇతి। ఇదం చాత్మవధనిమిత్తం తజ్జాతివధప్రాయశ్చిత్తేన సముచ్చితం కార్యమ్। అత ఏవ బౌధాయనేనోక్తమ్– 'ద్వాదశ వర్షాణి త్రీణి వా' ఇతి। మదనపారిజాతే స్మృత్యర్థసారే చ– 'బ్రహ్మహాదీనాం తద్యోగ్యం ప్రాయశ్చిత్తం కృత్వా నారాయణబలిః కార్యః' ఇత్యుక్తమ్। ఏవం మ్లేచ్ఛీకృతేతానామపి। యత్తు– కశ్చిదాహ 'పుత్రకృతేన ప్రాయశ్చిత్తేన పితుః పాపనాశే మానాభావః, ఆత్మఘాతే తు వచనాదస్తు, మహాపాతకే తు కథం స్యాదితి,– స స్వయమేవాత్మవధప్రాయశ్చిత్తస్య జాతివధనిమిత్తేన సముచ్చయం వదన్ హృదయశూన్య ఏవ। నహి జాతివధనిమిత్తం పుత్రైః కార్యమితి వచనమస్తి; పుత్రకర్తృకసర్వప్రాయశ్చిత్తాదివిప్లవాపత్తేః ప్రాగుక్తబౌధాయనవచనాచ్చేతి దిక్। ఇదం ప్రాయశ్చిత్తార్హాణామేవ, ప్రాయశ్చిత్తానర్హాణాం తు పతితోదకమాత్రం కార్యమ్' ఇతి కేచిత్। మదనపారిజాతాదివరసోఽప్యేవమ్। వస్తుతస్తు– 'తదర్హానర్హయోర్వచనేఽనుపాదానాదవిశేషాత్తత్రాపి నారాయణబలిర్గయాశ్రాద్ధం చ ' ఇతి యుక్తమ్।

పతితోదకవిధిస్తు 'పిత్రాద్యతిరిక్తవిషయః' ఇత్యపరే। స యథా హేమాద్రౌ బ్రాహ్మే– 'పతితస్య తు కారుణ్యాద్యస్తృప్తిం కర్తుమిచ్ఛతి। స హి దాసీం సమాహూయ సర్వగాం దత్తవేతనామ్॥ అశుద్ధఘటహస్తాం తాం యథావృత్తం బ్రవీత్యపి। హే దాసి గచ్ఛ మూల్యేన తిలానానయ సత్వరమ్ ॥ తోయపూర్ణం ఘటం చేమం సతిలం దక్షిణాముఖీ। ఉపవిష్టా తు వామేన చరణేన తతః క్షిప। కీర్తయేః పాతకీసంజ్ఞాం త్వం పివేతి ముహుర్వద। నిశమ్య తస్య వాక్యం సా లబ్ధమూల్యా కరోతి తత్॥ ఏవం కృతే భవేత్తృప్తిః పతితానాం చ నాన్యథా॥' ఇతి। ఇదం చ మృతాహే కార్యమ్; 'పతితస్య దాసీ మృతాహ్ని యదా ఘటమపవర్జయేదేతావతాయముపచరితో భవతి' ఇతి మదనరత్నే విష్ణూక్తేః, ఇదం చాత్మత్యాగివిషయమ్; 'ఆత్మత్యాగినః పతితాస్తే నాశౌచోదకభాజః స్యుః' ఇత్యుపక్రమ్య విష్ణునా

ఏతస్యాభిధానాదితి గౌడా:। యత్తు–కశ్చిదాహ 'యః పతితో ఘటస్ఫోటేన బాన్ధవైర్బహిష్కృతస్తద్విషయాణి క్రియానిషేధవాక్యాని। జీవత్యేవ తస్మిన్నన్త్యకర్మణః కృతత్వాత్తత్పునఃకరణాభావాత్' ఇతి సస్వబన్ధుత్యాగేన జాతవైరాగ్యస్య కృతప్రాయశ్చిత్తస్యాప్యకరణాపత్తేర్మితాక్షరాదివిరోధమపశ్యన్ మూర్ఖ ఇత్యుపేక్షణీయః। న చ కృతఘటస్ఫోటస్య సంగ్రహవిధిర్నేతి వాచ్యమ్; మనునాఽకృతఘటస్ఫోటస్య త్యాగముక్త్వా– 'ప్రాయశ్చిత్తే తు చరితే పూర్ణం కుమ్భమపాం నవమ్। తేనైవ సార్ధే ప్రాస్యేయుః స్నాత్వా పుణ్యే జలాశయే॥' ఇత్యుక్తేః। అన్యథాప్రాయశ్చిత్తమాత్రే ఏతత్ప్రసఙ్గాత్। అతో ఘటస్ఫోటేన బహిష్కృతస్యాపి పిత్రాదేరభ్రాన్తే నారాయణబలిః కార్యః। నిషేధాస్తు పితృవ్యాదిపరా ఇతి తత్త్వమ్। కేచిత్తు– నారాయణబలౌ కృతేఽప్యన్త్యకర్మం సపిణ్డనవర్జం కార్యమ్; 'గోబ్రాహ్మణహతానాం చ పతితానాం తథైవ చ। వ్యుత్క్రమాచ్చ ప్రమీతానాం నైవ కార్యా సపిణ్డతా॥' ఇతి వచనాత్, 'బ్రాహ్మణాదిహతే తాతే పతితే సఙ్గవర్జితే।' ఇతి శ్రాద్ధప్రకారోక్తేశ్చేత్యాహుః। తే హేమాద్రిస్థపూర్వోక్తషట్త్రింశన్మతవిరోధాన్నిర్మూలత్వాచ్ఛ్రాద్ధప్రకారస్య చ వృద్ధిశ్రాద్ధవిషయత్వాదుపేక్ష్యాః॥

నారాయణబలిస్తు హేమాద్ర్యాద్యనుసారేణోచ్యతే॥ తత్రాదౌ క్రియానిబన్ధే గారుడే తర్పణముక్తమ్– 'కార్యం పురుషసూక్తేన మన్త్రైర్వా వైష్ణవైరపి। దక్షిణాభిముఖో భూత్వా ప్రేతం విష్ణుమితి స్మరన్॥ అనాదినిధనో దేవః శఙ్ఖచక్రగదాధరః। అక్షయ్యః పుణ్డరీకాక్షః ప్రేతమోక్షప్రదో భవ॥" ఇతి। శుక్లైకాదశ్యాం దేశకాలౌ సంకీర్త్యాముకగోత్రస్యాముకస్య దుర్మరణాత్మఘాతజదోషనాశార్థమౌర్ధ్వదేహికసంప్రదానత్వయోగ్యతాసిద్ధ్యర్థం నారాయణబలిం కరిష్యే ఇతి సంకల్ప్య। బ్రహ్మాణం విష్ణుం శివం యమం ప్రేతం చ పఞ్చకుమ్భేషు– 'విష్ణుః స్వర్ణమయః కార్యో రుద్రస్తాగ్రమయస్తథా॥ బ్రహ్మా రౌప్యమయస్తత్ర యమో లోహమయో భవేత్॥ ప్రేతో దర్భమయః కార్య ఇతి దేవప్రకల్పనా॥' ఇతి గారుడోక్తాసు సర్వాసు హైమీషు వా ప్రతిమాసు షోడశోపచారైః పురుషసూక్తేనాభ్యర్చ్యాగ్నిం ప్రతిష్ఠాప్య చరుం పురుషసూక్తేన ప్రత్యృచం నారాయణాయేదమితి హుత్వా దేవానామగ్రే దక్షిణాగ్రదర్భేషు విష్ణురూపం ప్రేతం స్మరన్ నామగోత్రాభ్యాం మధుఘృతతిలయుతాన్ దశ పిణ్డాన్ యజ్ఞోపవీత్యేవాముకగోత్రాముకశర్మన్ ప్రేత విష్ణురూపాయం తే పిణ్డ ఉపతిష్ఠతామితి దత్త్వా పురుష- సూక్తేనాభిమన్త్ర్య తేనైవ శఙ్ఖోదకేనాభిషిచ్యాభ్యర్చ్య 'అముకశర్మాణమముకగోత్రం విష్ణురూపం ప్రేతం తర్పయామి' ఇతి పురుషసూక్తేన ప్రత్యృచం తర్పయిత్వా ఏకమామాన్నం బ్రహ్మాదిపఞ్చభ్యో దద్యాత్॥ మన్త్రస్తు– 'బ్రహ్మావిష్ణుమహాదేవా యమశ్చైవ సకింకరః। బలిం గృహీత్వా కుర్వన్తు ప్రేతస్య చ శుభాం గతిమ్॥" ఇతి। మితాక్షరాయాం తు హోమబల్యాది నోక్తమ్। తతః ప్రతిదైవతం త్రివిధం ఫలం శర్కరామధుగుడఘృతాని చ నివేద్య పిణ్డానభ్యర్చ్య నద్యాం క్షిత్వా రాత్రౌ నవ సప్త

పఞ్చ వా విప్రాన్నిమన్త్ర్యోపోషితో జాగరం కృత్వా శ్వోభూతే పునర్విష్ణుం యమం సంపూజ్య ఏకోద్దిష్టవిధినా శ్రాద్ధపఞ్చకం కరిష్యే' ఇత్యుక్త్వా విష్ణుబ్రహ్మశివయమ-ప్రేతాన్స్మరన్విప్రానుపవేశ్య నేతస్థానే చైకం విష్ణుం స్మరన్ పాద్యావాహనార్ఘ్యయుతం తృప్తిప్రశ్నాన్తం కృత్వోల్లేఖనాది కృత్వాఽన్నశేషేణ విష్ణవే బ్రహ్మణే శివాయ యమాయ సపరివారాయ చతురః పిణ్డాన్ దత్త్వా ప్రేతనామగోత్రే స్మృత్వా విష్ణునామ్నా పఞ్చమం దత్త్వాఽభ్యర్చ్యాచాన్తేభ్యో దక్షిణాం దత్త్వైకం ప్రేతం స్మృత్వా విశేషతః సంతోష్య విప్రైః 'ప్రేతాయేదం తిలోదకముపతిష్ఠతామ్' ఇతి సతిలముదకం దాపయిత్వా భుఞ్జీతేతి। అత్ర విశేషాన్తరం భట్టకృతాన్త్యేష్టిపద్ధతౌ జ్ఞేయమ్।

సర్పహతే తు వర్షపర్యన్తం పూర్వేఽహ్నియేకభక్తపూర్వం శుక్లపఞ్చమ్యాముపవాసం నక్తం వా కృత్వా పిష్టమయం
నాగమనన్తవాసుకిశఙ్ఖపద్మకమ్బలకర్కోటకాశ్వతరధృతరాష్ట్రశఙ్ఖపాలకాలియతక్షకకపిలేతి నామ- భిః ప్రతిమాసం సంపూజ్య పాయసేన విప్రాన్ సంభోజ్య వత్సరాన్తే హైమం నాగం గాం చ దత్త్వా నారాయణబలిం కుర్యాత్। మూలం తు హేమాద్రౌ జ్ఞేయమ్। బౌధాయనసూత్రే– సర్పమృతానాం 'నమోఽస్తు సర్పేభ్యః' ఇతి తిస్ర ఆహుతీ- ర్హుత్వా, ఉదకే మృతానాం సముద్రాయ వయునాయ హుత్వేతి క్రియాం కుర్యాదితి శేషః। వ్యాసః– 'సౌవర్ణభారనిష్పన్నం నాగం కృత్వా తథైవ గామ్। వ్యాసాయ దత్త్వా విధివత్పితురానృణ్యమాప్నుయాత్॥ 'హేమాద్రౌ భవిష్యే– 'పఞ్చమ్యాం పన్నగం హైమం స్వర్ణేనైకేన కారయేత్। క్షీరాజ్యపాత్రమధ్యస్థం పూజ్య విప్రాయ దాపయేత్॥ ప్రాయశ్చిత్తమిదం ప్రోక్తం నాగదష్టస్య శంభునా॥' ఇతి। అపరార్కే స్మృత్యన్తరేఽపి– 'తద్రైవ శుద్ధ్యతి ప్రేతో నారాయణబలౌ కృతే। యో దదాతి క్రియాపిణ్డం తస్మై ప్రేతాయ వై సుతః॥ తస్యైవాశౌచముద్దిష్టం వ్యహమేవ న సంశయః। విష్ణుశ్రాద్ధసమాప్తౌ తు త్రయోదశ్యాం దినత్రయమ్॥ ఆశౌచం పిణ్డదః కుర్యాన్న తు తద్బన్ధుగోత్రజాః। యస్య వై మృత్యుకాలే తు వ్యుచ్ఛిన్నా సంతతిర్భవేత్॥ స వసేన్నరకే నిత్యం పఙ్కమగ్నః కరీ యథా॥' ఇత్యుపక్రమ్య– 'బలిం నారాయణం కుర్యాత్తస్యోద్దేశేన భక్తిమాన్।' ఇతి గారుడోక్తేరపుత్రస్యాపి పత్న్యాద్యైః కార్య ఇత్యుక్తం దేవయాజ్ఞికేన॥

యతి సంస్కారః।—

అథ విధానాదాశౌచాభావః। యథా– యతియుద్ధమృతాదిషు –'త్రయాణామాశ్రమాణాం చ కుర్యాద్దాహాదికాః క్రియాః। యతేః కించిన్న కర్తవ్యం న చాన్యేషాం కరోతి సః॥' ఇతి బ్రాహ్మాత్। ఉశనాః– 'ఏకోద్దిష్టం న కుర్వీత యతీనాం చైవ సర్వదా। అహన్యేకాదశే ప్రాప్తే పార్వణం తు

విధీయతే॥ సపిణ్డీకరణం తేషాం న కర్తవ్యం సుతాదిభిః। త్రిదణ్డగ్రహణాదేవ ప్రేతత్వం నైవ జాయతే॥' తత్సంస్కారం వక్ష్యామః॥ దత్తాత్రేయః– 'ఏకోద్దిష్టం జలం పిణ్డమాశౌచం ప్రేతసత్క్రియామ్। న కుర్యాద్వార్షికాదన్యద్బ్రహ్మభూతాయ భిక్షవే॥' వార్షికాదితి పూర్వ భావిమాసికాదినిషేధో న తు దర్శాదేః। 'సంన్యాసినోఽప్యాబ్దికాది పుత్రః కుర్యాద్యథా- విధి।' ఇతి వాయవీయోక్తేః। పృథ్వీచన్ద్రోదయే ప్రజాపతిః– 'అహన్యేకాదశే ప్రాప్తే పార్వణం తు విధీయతే। సపిణ్డీకరణం తస్య న కర్తవ్యం సుతాదిభిః॥' ఏషు సపిణ్డనాదినిషేధానువాదేన పార్వణోక్తేస్తత్సా- నాపన్నత్వం పార్వణస్య గమ్యతే। 'న గిరాగిరేతి బ్రూయాదైరం కృత్వోద్గేయమ్' ఇతివత్। ఇదం వార్షికాదివిధానం చ త్రిదణ్డినామేవ।ఏకదణ్డిపరమహంసాదీనాం తు న కిమపి కార్యమ్, పూర్వోక్తోశనోవాక్యే త్రిదణ్డిగ్రహణా- దితి శూలపాణ్యాదయో గౌడాః ; 'త్రిదణ్డి' శబ్దేన మనోదణ్డాదిదణ్డత్రయోక్తేః, 'యస్యైతే నియతా దణ్డాః స త్రిదణ్డీతి చోచ్యతే।' ఇతి స్మృతేః।

నారాయణబలివిధిః—

బౌధాయనః– 'నారాయణబలిశ్చాస్య కర్తవ్యో ద్వాదశేఽహని। అస్య పార్వణేన సముచ్చయో జ్ఞేయః। తం చ స ఏవాహ– 'కృత్వా విష్ణోర్మహాపూజాం పాయసం వినివేదయేత్। అగ్నౌ హుత్వా తు తచ్ఛేషం వ్యాహృతీభిః సమాహితః॥ యతీన్ గృహస్థాన్సాధూన్వా నిమన్త్ర్య ద్వాదశావరాన్ ॥ అభ్యర్చ్య గన్ధపుష్పాద్యైర్మన్త్రైర్ద్వాదశనామభిః॥ సమ్భోజ్య హవ్యేనాన్నేన దక్షిణాం చ నివేదయేత్। త్రయోదశం ద్వి- జశ్రేష్ఠమాత్మజ్ఞం సంయతేన్ద్రియమ్॥ విష్ణుం యథా తథాభ్యర్చ్య పాద్యాద్యైశ్చ విధానతః। దద్యాత్ పురుషసూక్తేన గన్ధపుష్పాదికం క్రమాత్। వస్త్రాలంకరణాదీని యథాశక్తి ప్రదాపయేత్। ఉచ్ఛిష్టసంనిధౌ తస్య దర్భానాస్తీర్య భూతలే॥ భూర్భువఃస్వఃస్వధాయుక్తైస్తస్మై దద్యాద్బలిత్రయమ్। అశ్వమేధసహస్రస్య వాజపేయశతస్య చ॥ యత్ఫలం తలభేదేవం యః కరోతి యతిక్రియామ్ ॥

శౌనకస్తు– 'శౌనకోఽహం ప్రవక్ష్యామి నారాయణబలిం పరమ్। చణ్డాలాదుదకాత్సర్పాద్బ్రాహ్మణాద్వైద్యుతాదపి॥ దంష్ట్రిభ్యశ్చ పశుభ్యశ్చ రజ్జుశస్త్రవిషాశ్మభిః। దేశాన్తరమృతానాం చ మృతానాం వాఽన్యసాధనైః॥ జీవచ్ఛ్రాద్ధమృతానాం చ కనిష్ఠానాం తథైవ చ। యతీనాం యోగినాం పుంసామన్యేషాం మోక్షకాఙ్క్షిణామ్॥ పుణ్యాయాఘక్షయార్థాయ ద్వాదశేఽహని కారయేత్॥ ద్వాదశ్యాం శ్రవణేఽబ్దాన్తే పఞ్చమ్యాం పర్వణోఽస్తు వా॥' ఇత్యుక్త్వా అతో దేవేతి షడ్భిః పురుషసూక్తేన చ ప్రత్యృచం పాయసం హుత్వా కేశవాదిద్వాదశనామభిస్తద్రూపిణే పిత్రే ద్వాదశ విప్రాన్

సంభోజ్య త్రైరేవ ద్వాదశ పిణ్డా- న్దద్యాదిత్యధికమాహ। యుద్ధమృతే తు ప్రాగుక్తమ్।
కృతజీవచ్ఛ్రాద్ధే మృతే సపిణ్డైరాశౌచాది కార్యం న వా। తదుక్తం హేమాద్రౌ లైఙ్గే– 'మృతే
కుర్యాన్న కుర్యాద్వా జీవన్ముక్తో యతః స్వయమ్। కాలం గతే ద్విజే భూమౌ ఖనేద్వాపి దహేత
వా॥ పుత్రకృత్యమశేషం చ కృత్వా దోషో న విద్యతే॥' జీవత్యపి విశేషస్తత్రైవోక్తః– 'నిత్యం
నైమిత్తికం యత్తు కుర్యాద్వా సంత్యజేత వా। బాన్ధవేఽపి మృతే తస్య నైవాశౌచం విధీయతే॥
సూతకం చ న సందేహః స్నానమాత్రేణ శుద్ధ్యతి॥– ఏతద్యోగివిషయమ్; 'యోగమార్గరతోఽపి
చ' ఇతి తస్యాప్యుక్తేః। తథా ఆహితాగ్నౌ ప్రోషితమృతే తదస్థిదాహాత్పూర్వం
పుత్రాదీనామాశౌచం సంధ్యాదికర్మలోపశ్చ నాస్తి; 'అనగ్నిమత ఉత్క్రాన్తేరాశౌచాది
ద్విజాతిషు। దాహాదగ్నిమతో విద్యాద్విదేశస్థే మృతే సతి॥" ఇతి స్మృతేః।
ఆహితాగ్నేర్దాహాత్ప్రాగపి దశాహః సంస్కారాఙ్గం చ భిన్నో దశాహ ఇతి ధూర్తస్వామీ
రామాణ్డారశ్చ । తచ్చిన్త్యమ్; మూలైక్యాద్వచోవిరోధాచ్చ। ఏతత్ప్రాగుక్తమ్। అత్ర దేహస్యైవ
సంభవే దాహః; 'ఆహితాగ్నౌ విదేశస్థే మృతే సతి కలేవరమ్। నిధేయం
నాగ్నిభిర్యావత్తదీయైరపి దహ్యతే॥ ఇతి బ్రాహ్మోక్తేః॥

విదేశమృతావస్థ్యలాభే చ నిర్ణయః।—

తదభావే ఛన్దోగపరిశిష్టే– 'విదేశమరణేఽస్థీని ఆహృత్యాభ్యజ్య సర్పిషా।
దాహయేదూర్ణయాచ్ఛాద్య పాత్రన్యాసాది పూర్వవత్॥ అస్నామలాభే పార్ణాని
శకలాన్యుక్తియావృతా । దాహయేదస్థిసంఖ్యాని తతః ప్రభృతి సూతకమ్॥' హేమాద్రౌ
షట్త్రింశన్మతే– 'కుర్యాద్దర్భమయం ప్రేతం దర్భైస్త్రిశతషష్టిభిః। పాలాశీభిః సమిద్భిర్వా
సంఖ్యా చైవం ప్రకీర్తితా॥" భవిష్యే– 'చత్వారింశచ్ఛిరఃస్థానే గ్రీవాయాం చ దశైవ తు।
బాహ్వోశ్చైవ శతం దద్యావింశతిం చ తథోరసి॥ ఉదరే వింశతిం దద్యాత్త్రింశతం
కటిదేశయోః। ఊర్వోశ్చైవ శతం దద్యాత్ త్రిశతం జానుజఙ్ఘయోః॥ పాదాఙ్గులీషు దశ వై ఏషా
చ ప్రేతకల్పనా॥" మదనరత్నే యజ్ఞపార్శ్వః– 'శిరస్యశీత్యర్ధం దద్యాద్ గ్రీవాయాం చ దశైవ
తు। బాహ్వోశ్చైకశతం దద్యాద్దశచైవాఙ్గులీషు చ॥ ఉరసి త్రింశతం దద్యావింశతిం
జఠరోదరే। ద్వాదశార్ధం వృషణయోరష్టార్ధే శిశ్న ఏవ తు॥ ఊర్వోశ్చైకశతం దద్యాత్త్రింశతం
జఙ్ఘయోర్ద్వయోః। పాదాఙ్గులీషు ద్వే దద్యాదేతత్ప్రేతస్య కల్పనమ్॥ మస్తకే నారికేరం తు
అలాబుం తాలుకే తథా। పఞ్చరత్నం ముఖే న్యస్య జిహ్వాయాం కదలీఫలమ్॥ చక్షుషోస్తు
కపర్దౌ ద్వౌ నాసికాయాం తు కాలకమ్। కర్ణయోర్బ్రహ్మపత్రాణి కేశే వటప్రరోహకాః॥ నాలకం
కమలానాం తు అత్రస్థానే వినిక్షిపేత్। మృత్తికా తు వసా ధాతుర్హరితాలకగన్ధకౌ॥ శుక్రే తు
పారదం దద్యాత్పురీషే పిత్తలం తథా॥ సంధీషు తిలపిష్టం తు మాంసే
స్యాద్యవపిష్టకమ్॥మధు స్యాలోహితస్థానే త్వచాస్థానే మృగత్వచా॥ స్తనయోర్జమ్బిరే దేయే

నాసాయాం శతపత్రకమ్॥ కమలం నాభిదేశే స్యాద్వృన్తాకే వృషణాశ్రితే। లిఙ్గే చ రక్తమూలం తు పరిధానం దుకూలలకమ్॥ గోమూత్రం గోమయం గన్ధం సర్వౌషధ్యాది సర్వతః॥' ఇతి।

ఇదం నిరగ్నేరపి। తత్రైవ వృద్ధమనుః– 'ప్రోషితస్య తథా కాలో గతశ్చేద్ ద్వాదశాబ్దికః। ప్రాప్తే త్రయోదశే వర్షే ప్రేతకార్యాణి కారయేత్॥' బృహస్పతిః– 'యస్య న శ్రూయతే వార్తా యావద్ ద్వాదశవత్సరాన్। కుశపుత్రకదాహేన తస్య స్యాదవధారణా॥' భవిష్యే– 'పితరి ప్రోషితే యస్య న వార్తా నైవ చాగమః॥ ఊర్ధ్వం పఞ్చదశాద్వర్షాత్కృత్వా తత్ప్రతిరూపకమ్॥ కుర్యాత్తస్య తు సంస్కారం యథోక్తవిధినా తతః। తదాదీన్యేవ సర్వాణి ప్రేతకర్మాణి కారయేత్॥' ద్వాదశాబ్దప్రతీక్షా పితృభిన్నవిషయేతి మదనరత్నే ఉక్తమ్। గృహ్యకారికాయాం తు – 'తస్య పూర్వవయస్కస్య వింశత్యబ్దోర్ధ్వతః క్రియా। ఊర్ధ్వం పఞ్చదశాబ్దాత్తు మధ్యమే వయసి స్మృతా॥ ద్వాదశాద్వత్సరాదూర్ధ్వముత్తరే వయసి స్మృతా। చాన్ద్రాయణత్రయం కృత్వా త్రింశత్కృచ్ఛ్రాణి వా సుతైః॥ కుశైః ప్రతికృతిం దగ్ధ్వా కార్యా శౌచాదికా క్రియా॥" ఇత్యుక్తమ్। పరాశరః– 'దేశాన్తరగతో నష్టస్తిథిర్న జ్ఞాయతే యది। కృష్ణాష్టమీ హ్యమావాస్యా కృష్ణా చైకాదశీ చ యా॥ ఉదకం పిణ్డదానం చ తత్ర శ్రాద్ధం చ కారయేత్॥' ఇదం మాసజ్ఞానే।

తత్రాహితాగ్నేః పూర్ణాశౌచమ్। అనాహితాగ్నేస్తు త్రిరాత్రమ్;' అనాహితాగ్నేర్దేహస్తు దాహ్యో గృహ్యాగ్నినా స్వయమ్। తదభావే పలాశానాం వృన్తైః కార్యః పుమానపి। వేష్టితవ్యస్తథా యత్నాత్ కృష్ణసారస్య చర్మణా। ఊర్ణాసూత్రేణ బధ్వా తు ప్రలేప్తవ్యో యవైస్తథా॥ సుపిష్టైర్జలసంమిశ్రైర్దగ్ధవ్యశ్చ తథాగ్నినా। అసౌ స్వర్గాయ లోకాయ స్వాహేత్యుక్త్వా సబాన్ధవైః॥ ఏవం పర్ణశరం దగ్ధ్వా త్రిరాత్రమశుచిర్భవేత్॥' ఇతి బ్రాహ్మోక్తేః। ఇదం త్రిరాత్రం న దశాహమధ్యే దాహే, తత్ర 'ప్రోషితే కాలశేషః స్యాత్' ఇత్యుక్తేః, కింతు తదూర్ధ్వమ్। తత్ర పత్నీపుత్రయోః పూర్వమగృహీతాశౌచయోర్దశాహోద్యేవ। గృహీతాశౌచయోస్తు త్రిరాత్రమ్। పత్నీమృతౌ భర్తుశ్చైవం , సపథయోశ్చైవమితి స్మృత్యర్థసారే। అన్యసపిణ్డానాం తు సర్వత్ర పర్ణశరదాహే త్రిరాత్రమ్। తదాహాఙ్గిరాః– 'దేశాన్తరమృతం శ్రుత్వా నాశౌచం చేత్కథంచన।' గృహీతమితి శేషః। 'కాలాత్యయేఽపి కుర్వీత దాహకాలే దినత్రయమ్।' ఇతి। స్మృత్యర్థసారే తు గృహీతాశౌచానాం స్నానమాత్రముక్తమ్ ।బహ్వృచపరిశిష్టేఽపి– అథాతీతసంస్కారః స చేదన్తర్దశాహం స్యాత్తత్రైవ సర్వం సమాపయేదూర్ధ్వమాహితాగ్నేర్దాహాత్సర్వమాశౌచం కుర్యాదన్యేషు పత్నీపుత్రయోః పూర్వమగృహీతాశౌచయోః సర్వమాశౌచమ్ । గృహీతాశౌచయోః కర్మాఙ్గం త్రిరాత్రమితి । షడశీతావప్యేవమ్ । విశ్వాదర్శే తు 'ప్రతికృతిదహనే త్వగ్నిదే స్యాత్రిరాత్రమ్' ఇత్యుక్తమ్। ద్వాదశవర్షాదిప్రతీక్షోత్తరం దాహే తు పుత్రాదీనాం సర్వేషాం త్రిరాత్రమితి కల్పతరుదివోదాసాదయః॥

అథ ప్రేతసంస్కారే కాలః। హేమాద్రౌ గార్గ్యః– 'ప్రత్యక్షశవసంస్కారే దినం నైవ విశోధయేత్। ఆశౌచమధ్యే సంస్కారే దినం శోధ్యం తు సంభవే॥ ఆశౌచవినివృత్తౌ చేత్పునః సంస్క్రియతే మృతః। సంశోధ్యైవ దినం గ్రాహ్యమూర్ధ్వం సంవత్సరాద్యది॥ ప్రేతకార్యాణి కుర్వీత శ్రేష్ఠం తత్రోత్తరాయణమ్। కృష్ణపక్షశ్చ తత్రాపి వర్జయేత్తు దినక్షయమ్॥' వారాహే– 'చతుర్థాష్టమగే చన్ద్రే ద్వాదశే చ వివర్జయేత్। ప్రేతకృత్యం వ్యతీపాతే వైధృతౌ పరిఘే తథా॥ కరణే విష్టిసంజ్ఞే చ శనైశ్చరదినే తథా। త్రయోదశ్యాం విశేషేణ జన్మతారాత్రయే తథా॥' జన్మదశమైకోనవింశాని జన్మతారాః। భారతే– 'నక్షత్రే తు న కుర్వీత యస్మిఞ్జాతో భవేన్నరః। న ప్రోష్ఠపదయోః కార్యం తథాగ్నేయే చ భారత। దారుణేషు చ సర్వేషు ప్రత్యరే చ వివర్జయేత్॥' కాశ్యపః– 'భరణ్యార్ద్రామఘాశ్లేషామూలం ద్విచరణాని చ। ప్రేతకృత్యేఽతిదుష్టాని ధనిష్ఠాద్యం చ పఞ్చకమ్॥ ఫల్గునీద్వితయం రోహిణ్యనూరాధాపునర్వసూ। ఆషాఢే ద్వే విశాఖా చ భాని ద్విచరణాని చ॥' జ్యోతిర్నారదః– 'చతుర్దశీం తిథిం నన్దాం భద్రాం శుక్రారవాసరౌ। సితేజ్యయోరస్తమయం ద్వ్యఙ్ఘ్రిభం విషమాఙ్ఘ్రిభమ్॥ శుక్లపక్షం చ సంత్యజ్య పునర్దహనముత్తమమ్। వసూత్తరార్ధతః పఞ్చనక్షత్రేషు త్రిజన్మసు॥ పౌష్ణబ్రహ్మర్క్షయో- శ్రైవ దహనాత్కులనాశనమ్॥' అస్యాపవాదమాహ తత్రైవ బైజవాపః– 'ప్రేతస్య సాక్షాదగ్ధస్య ప్రాప్తే త్వేకాదశేఽహని। నక్షత్రతిథివారాది శోధనీయం న కించన॥ యుగమన్వాదిసంక్రాన్తిదర్శే ప్రేతక్రియా యది। దైవాదాపతితా తత్ర నక్షత్రాది న శోధయేత్॥' విశ్వప్రకాశేఽపి– 'గురుభార్గవయోర్మౌఢ్యే పౌషమాసే మలిమ్లుచే।నాతీతః పితృమేధః స్యాద్గయాం గోదావరీం వినా॥' దానమపి తత్రైవోక్తమ్–'భద్రాయాం భూమిదానం స్యాత్రిపాదర్క్షే హిరణ్యదః। వారేషు తత్తద్వర్ణం తు వాసోదానం విధీయతే॥ ధనిష్ఠాపఞ్చకమృతే పఞ్చరత్నాని దాపయేత్। ఏకాశీతిపలం కాంస్యం తదర్ధం వా తదర్ధకమ్॥ నవషష్టిపలం వాపి దద్యాద్విప్రాయ శక్తితః॥' ఇత్యలం ప్రసఙ్గేన ॥

జీవతో హ్యౌర్ధ్వదేహికే కృతే।—

హేమాద్రౌ వృద్ధమనుః– 'అమృతం మృతమాకర్ణ్య కృతం యస్యౌర్ధ్వదేహికమ్। ప్రాయశ్చిత్తమసౌ స్మార్తం కృత్వాగ్నీ-నాదధీత చ॥ జీవన్యది సమాగచ్ఛేద్ ఘృతకుమ్భే నిమజ్జ్య తమ్ । ఉద్ధృత్య స్నాపయిత్వాస్య జాతకర్మాది కారయేత్॥ ద్వాదశాహం వ్రతచర్యా త్రిరాత్రమథవాస్య తు। స్నాత్వోద్వహేత తాం భార్యామన్యాం వా తదభావతః॥ అగ్నీనాధాయ విధివద్ వ్రాత్యస్తోమేన వా యజేత్। అథేన్ద్రాగ్నేన పశునా గిరిం గత్వా చ తత్ర తు॥ ఇష్టిమాయుష్మతీం కుర్యాదీప్సితాంశ్చ ఋతూంస్తతః॥' అనాహితాగ్నేస్తు చరుః।

మృతవార్తాశ్రవణే త్వాశ్వలాయనః- 'సురభయ ఏవ యస్మిన్ జీవే మృతశబ్దః' ఇతి। యస్య తు జీవత ఏవ మృతివార్తాం శ్రుత్వా స్త్రియా సహగమనం కృతం తదా తద్ద్వైధమేవ, భర్తుర్మరణజ్ఞానస్యైవ నిమిత్తత్వాత్। ప్రమాత్వస్య గౌరవేణాయుక్తత్వాచ్చేతి కేచిత్। తన్న; మరణజ్ఞానస్య నిమిత్తత్వేఽతీతానాగతయోరపి తథాత్వాపత్తేః। భర్తుర్ద్వైధదాహాభావేన తస్యాః సహగమనాభావాచ్చ। తస్మాదాశౌచవజ్జ్ఞాతమరణస్యైవ నిమిత్తత్వమ్। న చాత్ర తదస్తి। పరం కామ్యం మరణమస్తు। అత ఆత్మహననదోషోఽస్తీతి తాతపాదాః।

---

2. సహగమనాదినా భార్యామరణే।

తథా సర్పసంస్కారే కృతే త్రిరాత్రమాశౌచమ్। తద్విధిం చాహ శౌనకః- 'అథ వక్ష్యామి సర్పస్య సంస్కారవిధిముత్తమమ్। సినీవాల్యాం పౌర్ణమాస్యాం పఞ్చమ్యాం వాపి కారయేత్॥ కృతసర్పవధో విప్రః పూర్వజన్మని వా యది। వధం ప్రఖ్యాపయేత్యాపీ చరేత్కృచ్ఛ్రాంశ్చతుర్దశ। విప్రాయ లోహదణ్డం చ తన్మూల్యం వాపి దాపయేత్।' మూల్యమాహ- 'నిష్కత్రయం ద్వినిష్కం వా నిష్కమేకం కనీయసమ్। అనుమత్యాదికర్తౄణాం నిష్కమర్ధం తదర్ధకమ్॥' ఇదం స్వర్ణరూప్యయోః శక్త్యా జ్ఞేయమ్। సంస్కారమాహ- 'ప్రియఙ్గువ్రీహిగోధూమైస్తిలపిష్టేన వా పునః। కృత్వా సర్పాకృతిం శూర్పే నిధాయ ప్రార్థయేదహిమ్॥ ఏహి పూర్వమృతః సర్ప అస్మిన్పిష్టే సమావిశ।సంస్కారార్థమహం భక్త్యా ప్రార్థయామి సమాహితః॥ వస్త్రోపవీతగన్ధాద్యైః సంపూజ్య చ హరేద్వహిః। కుర్యాత్సం- స్కారసంకల్పం ప్రాణాయామపురః సరమ్॥ యజ్ఞోపవీతినా కార్యం సర్పసంస్కారకర్మ తు। లౌకికాగ్నిం ప్రతి- ష్ఠాప్య సమిదాధానమాచరేత్॥ తతోఽగ్నేరగ్నిదిగ్భాగే భూమిం సంప్రోక్ష్య వారిభిః। చితిం కృత్వాథ సంస్తీర్య కుశైరాగ్నేయకాగ్రకైః॥ పర్యుక్ష్యాగ్నిం పరిస్తీర్య పరిషిచ్య సమర్చయేత్। కృత్వేధ్మాధానమాఘారౌ చక్షుషీ చ యథావిధి॥సర్పం గృహీత్వా యత్నేన చితిమారోపయేత్సుధీః। స్రువేణ జుహుయాదాజ్యమగ్నౌ వ్యాహృతిభిస్త్రిభిః॥ సర్పాస్యే జుహుయాదాజ్యం వ్యాహృత్యా చ సమగ్రయా। ఆజ్యశేషం స్రువేణైవ సర్పదేహే నిషేచయేత్॥ చమసస్థైర్జలైః సర్పం వ్యాహత్యాభ్యుక్ష్య పాణినా॥ అగ్నే రక్షాణ ఇత్యనయా సర్పాయానం ప్రదాపయేత్॥ ఉపతిష్ఠేద్దహ్యమానం నమోఽస్తు సర్పమన్త్రతః। జ్ఞానతోఽజ్ఞానతో వాపి కృతః

సర్పవధో మయా॥ పూర్వజన్మని వా సర్ప తత్సర్వం క్షన్తుమర్హసి। క్షీరాజ్యేన తతశ్చాగ్నిం ప్రోక్ష్య వ్యాహృతిభిర్జలైః॥ నాస్థిసంచయనం కుర్యాత్ స్నాత్వాచమ్య గృహం వ్రజేత్ । బ్రహ్మచర్యాదికం కార్యం త్రిరాత్రాశౌచమిష్యతే ॥ సచైలం తు చతుర్థేఽహ్ని స్నాత్వా విప్రాన్ సమర్చయేత్ । సర్పోఽనన్తస్తథా శేషః కపిలో నాగ ఏవ చ ॥ కాలికః శఙ్ఖపాలశ్చ భూధరశ్చేతి నామభిః। గన్ధపుష్పాక్షతైర్ధూపదీపాద్యైరర్చయేద్ ద్విజాన్॥ ఘృతపాయసభక్ష్యైశ్చ ద్విజానష్టౌ తు భోజయేత్। ఏవం కృతే విధానేన సర్పసంస్కారకర్మణి॥ సర్పహింసాకృతాత్పాపాన్ముచ్యతే నాత్ర సంశయః॥'

ఇతి సర్పసంస్కారః॥

క్వచిత్తు జీవతోఽప్యన్త్యకర్మాశౌచం చ కార్యమ్। యథా– ప్రాయశ్చిత్తానిచ్ఛోః పతితస్య ఘటస్ఫోటే; 'పతితస్యోదకం కార్యం సపిణ్డైర్బాన్ధవైః సహ। నిన్దితేఽహని సాయాహ్నే జ్ఞాత్యృత్విగ్గురుసంనిధౌ॥ దాసీ ఘటమపాం పూర్ణం పర్యస్యేత్ప్రేతవత్తదా। అహోరాత్రముపాసీరన్నాశౌచం బాన్ధవైః సహ॥' ఇతి మనూక్తేః। నిన్దితే= రిక్తాదౌ । అపరార్కే వసిష్ఠోఽపి– 'వేదవిప్లావకశూద్రయాజకోత్తమవర్ణవర్గపతితాస్తేషాం పాత్రనినయనమపాత్రసంస్కారాదకృత్స్నం పాత్రమాదాయ దాసోఽసవర్ణపుత్రో వా బన్ధురసదదృశో వా గుణహీనః సవ్యేన పాదేన ప్రవృత్తాగ్రాన్ దర్భాన్ లోహితాన్ వోపస్తీర్యాపః పూర్ణపాత్రమస్మై నినయేన్నినేతారం చాస్య ప్రకీర్ణకేశా జ్ఞాతయోఽన్వాలభేరన్నపసవ్యం కృత్వా గృహేషు స్వైరమాపద్యేరన్నత ఊర్ధ్వం తేన తం ధర్మయేయుస్తద్ధర్మాణస్తం ధర్మయన్తః ॥' ఇతి। ఉత్తమవర్ణాః= బ్రాహ్మణాదయః, తేషాం వర్గః సమూహస్తస్మాత్పతితా బ్రహ్మహాదయః। అపాత్రసంస్కారః=కుత్సితపాత్రసమూహః। ప్రవృత్తాగ్రాః = ఛిన్నాగ్రాః। స్వైరం= యథేచ్ఛం ధర్మాదికార్యం కుర్యుః। అస్మాద్వచనసామర్థ్యాత్పాత్రనినయనాత్ప్రాపతితజ్ఞాతీనాం ధర్మకార్యేష్వధికారో।

నాస్తీత్యపరార్కః। 'తస్య విద్యాగురూన్ యోనిసంబన్ధాంశ్చ సంనిపాత్య సర్వాణయుదకాదిప్రేతకార్యాణి కుర్యుః, పాత్రం చాస్య విపర్యస్యేయుర్దాసః కర్మకరో వాఽవకరాదమేధ్యం పాత్రమానీయ దాసీఘటాత్పూరయిత్వా దక్షిణాముఖః పదా విపర్యస్యేదముమనుదకం కరోమీతి నామగ్రాహం సర్వేఽన్వాలభేరన్ ప్రాచీనావీతినో ముక్తశిఖా అప ఉపస్పృశ్య గ్రామం ప్రవిశేయుః॥' ఇతి గౌతమోక్తేశ్చ । ఉదకాదీత్యుక్తేర్దాహనివృత్తిః। ప్రేతకార్యాణి= ఏకాదశాహశ్రాద్ధాన్తాని। దాస్యాహృతోఽమ్బుఘటః దాసీఘటః। తేనోదకేనామేధ్యపాత్రం పూరయిత్వా దాసాదిర్న్యుబ్జం వామపాదేన కుర్యాదితి హరదత్తః। అత్ర నామగ్రాహవచనముదకదిప్రేతకార్యే తద్వర్జనత్వార్థమ్। తేన తత్తూష్ణీం

భవతి। ఏతచ్చ ప్రాయశ్చిత్తానిచ్ఛోః। 'తస్య గురోర్బాన్ధవానాం రాజ్ఞశ్చ సమక్షం దోషానభిఖ్యాప్య తమనుభాష్య పునఃపునరాచారం లభస్వేతి స యద్యేవమప్యన- వస్థితమతిః స్యాత్తతోఽస్య పాత్రం విపర్యస్యేత్' ఇతి శఙ్ఖోక్తేః। జీవన్తమేవోద్దిశ్య పిణ్డోదకశ్రాద్ధాని నామ్నా దద్యాదిత్యపరార్కః॥

కృతప్రాయశ్చిత్తస్య ఘటస్ఫోటే కృతేఽపి సంగ్రహవిధిమాహ గౌతమః– 'యస్తు ప్రాయశ్చిత్తేన శుద్ధ్యేత్తస్మిఞ్శుద్ధే శాతకుమ్భమయం పాత్రం పుణ్యహ్రదాత్పూరయిత్వా స్రవన్తీభ్యో వా తత ఏనముపస్పర్శయేయురథాస్మై తత్పాత్రం దద్యుస్తత్స ప్రతిగృహ్య జపేత్– 'శాన్తా ద్యౌః శాన్తా పృథివీ శాన్తం విశ్వమన్తరిక్షం యో రోచనస్తమిహ గృహ్ణామి' ఇత్యేతైర్యజుర్భిః పావమానీభిస్తరత్సమన్దీభిః కూష్మాణ్డైశ్చాజ్యంజుహుయాద్ధిరణ్యం దద్యాద్గాం చాచార్యాయ। యస్య తు ప్రాణాన్తికం ప్రాయశ్చిత్తం స మృతః శుద్ధ్యేత్సర్వాణ్యేవ తస్మిన్నుదకాదీని ప్రేతకర్మాణి కుర్యురేతదేవ శాన్త్యుదకం సర్వేషూపపాతకేషు' ఇతి। ఘటస్ఫోటోత్తరం ప్రాణాన్తికప్రాయశ్చిత్తే కృతే తు మృత ఏవ శుద్ధ్యేన్న తత్ర సంగ్రహవిధిః। అత స్తేన వినాపి ప్రేతకర్మ కుర్యాదిత్యర్థః। ఉపపాతకేష్వపి ఘటస్ఫోటే కృతే ఏవం కార్యమిత్యర్థః। యాజ్ఞవల్క్యః– 'చరితవ్రత ఆయాతే నినయేరన్నవం ఘటమ్। జుగుప్సేరన్న చాప్యేనం సంవసేయుశ్చ సర్వశః॥' కృతఘటస్ఫోటస్యైవాయం పరిగ్రహవిధిరితి మితాక్షరాయామపరార్కే చ। అన్యథా ప్రాయశ్చిత్తమాత్రే ఏతత్ప్రసఙ్గాత్। మనురపి ఘటస్ఫోటముక్త్వా– 'నివర్తేరం- స్తతస్తస్మాత్సంభాషణసహాసనైః' ఇత్యుక్త్వా– 'ప్రాయశ్చిత్తే తు చరితే పూర్ణకుమ్భమపాం నవమ్। తేనైవ సార్ధం ప్రాస్యేయుః స్నాత్వా పుణ్యే జలాశయే॥' ఇతి తచ్ఛబ్దం ప్రాయుఙ్క్త। అపరార్కే వసిష్ఠోఽపి– 'పతితానాం చరితవ్రతానాం ప్రత్యుద్ధారోఽథాప్యుదాహరన్తి– 'అగ్రేఽభ్యుద్ధరతాం గచ్ఛేత్క్రీడన్నివ హసన్నివ। పశ్చాత్పాతయతాం గచ్ఛేచ్ఛోచన్నివ రుదన్నివ॥' ఇత్యాచార్యమాతృపితృహన్తారస్తత్ప్రసాదాదపగతపాపా ఏషా తేషాం ప్రత్యాపత్తిః। పూర్ణహ్రదాత్ప్రవృత్తాద్వా సకాఞ్చనం పాత్రం మాహేయం వాఽద్భిః పూరయిత్వాపోహిష్ఠీయాభిరేనమద్భిరభిషిఞ్చేయుః, 'సర్వ ఏవాభిషిక్తస్య ప్రత్యుద్ధారః పుత్రజన్మనా వ్యాఖ్యాతః' ఇతి। ప్రత్యుద్ధారః= పరిగ్రహః। తత్రోద్ధరతాం హసన్నివాగ్రేసరః స్యాత్ పాతయతాం ఘటస్ఫోటం కుర్వతాం శోచన్నివ పశ్చాద్గచ్ఛేత్। మాతాపిత్రాదిహన్తౄణాం పరిగ్రహో న కార్యః। తత్ప్రసాదే సతి చీర్ణవ్రతానాం కార్యః। ప్రవృత్త= నిర్ఝరః। పుత్రజన్మనేత్యభిషేకోత్తరం జాతకర్మాదయః సంస్కారాః పుత్రజన్మవత్కార్యా ఇత్యపరార్కే వ్యాఖ్యౌ। అత ఏవ విజ్ఞానేశ్వరః– 'ఘటేఽపవర్జితే జ్ఞాతిమధ్యస్థో యవసం గవామ్। ప్రదద్యాత్ప్రథమం గోభిః సత్కృతస్య హి సత్క్రియా॥' ఇత్యత్ర గవాం భక్షణాభావే పునర్వ్రతం చరేదిత్యేతత్ప్రకృతే, ఏవం చరితవ్రతవిధౌ విశేషోఽయమితి వదన్ ఘటస్ఫోటోత్తరం పరిగ్రహ ఏవ, ఏతన్న సర్వత్రేత్యాహ। తస్మాత్కృతేఽపి ఘటస్ఫోటే ప్రాయశ్చిత్తం

పరిగ్రహవిధిః పునఃసంస్కారా భవన్తీతి సిద్ధమ్। తథా జీవచ్ఛ్రాద్ధే కృతే హేమాద్రీ బౌధాయనః–' తత్రాశౌచందశాహం స్యాత్' ఇత్యలం ప్రసఙ్గేన।

ఏవం సాపవాదే ఆశౌచే ఉక్తే ప్రతిశాఖం భిన్నేఽప్యన్త్యకర్మణి సాధారణం కించిదుచ్యతే। తత్రాధికారిణః శ్రాద్ధప్రకరణే ప్రాగుక్తాః। సర్వాభావే ధర్మపుత్రో వా కార్యః; 'అపుత్రేణ సుతః కార్యో యాదృక్ తాదృక్ ప్రయత్నతః। పిణ్డోదకక్రియాహేతోర్నామసంకీర్తనాయ చ॥" ఇతి వ్యాసవచనాత్। గృహ్యపరిశిష్టే– 'అసగోత్రః సగోత్రో వా యది స్త్రీ యది వా పుమాన్। ప్రథమేఽహని యోదద్యాత్స దశాహం సమాపయేత్॥' దద్యాత్పిణ్డమితి శేషః। భవిష్యే– 'యత్రాద్యో దీయతే పిణ్డస్తత్రసర్వ సమాపయేత్।' బ్రాహ్మేఽపి– 'ప్రథమేఽహని యో దద్యాత్ప్రేతాయాన్నం సమాహితః। అన్నం నవసు చాన్యేషు స ఏవ ప్రదదాత్యపి॥' విజ్ఞానేశ్వరాదయస్తు 'కేచిత్తు అగ్నిం దద్యాత్' ఇతి వ్యాచక్షతే। 'సగోత్రో వాఽసగోత్రో వా యోఽగ్నిం దద్యాత్సఖే నరః। సోఽపి కుర్యాన్నవశ్రాద్ధం శుద్ధ్యేత్తు దశమేఽహని॥" ఇతి దివోదాసీయే వచనాఇ్చ।

తత్రైవ– 'దృష్ట్వా స్థానస్థమాసన్నమర్ధోన్మీలితలోచనమ్। భూమిష్ఠం పితరం పుత్రో యది దానం ప్రదాపయేత్॥ తద్విశిష్టం గయా శ్రాద్ధాదశ్వమేధశతాదపి॥' తాని యథా– 'మోక్షం దేహి హృషీకేశ మోక్షం దేహి జనార్దన।మోక్షధేనుప్రదానేన ముకున్దః ప్రీయతాం మమ॥' ఇతి మోక్షధేనుమన్త్రః। 'ఐహికాముష్మికం యచ్చ సప్తజన్మార్జితం ఋణమ్। తత్సర్వం శుద్ధిమాయాతు గామేతాం దదతో మమ॥' ఇతి ఋణధేనోః। 'ఆజన్మోపార్జితం పాపం మనోవాక్కాయకర్మభిః। తత్సర్వే నాశమాయాతు గోప్రదానేన కేశవ॥ ఇతి పాపధేనోః। భారతే– 'శుక్లపక్షే దివా భూమౌ గఙ్గాయాం చోత్తరాయణే। ధన్యాస్తాత మరిష్యన్తి హృదయస్థే జనార్దనే॥' హేమాద్రౌ వారాహే– 'వ్యతీపాతోఽథ సంక్రాన్తిస్తథైవ గ్రహణం రవేః। పుణ్యకాలాస్తదా సర్వే యదా మృత్యురుప- స్థితః॥' వ్యాసః– 'ఆసన్నమృత్యునా దేయా గౌః సవత్సా తు పూర్వవత్। తదభావే తు గౌరేవ నరకోత్తారణాయ వై॥ తదా యది న శక్నోతి దాతుం వైతరణీం తు గామ్। శక్తోఽన్యోఽరుక్తదాం దత్త్వా దద్యాయో మృతస్య తు॥'

దశ దానాని।—

మదనమరత్నే జాతూకర్ణ్యః– 'ఉత్క్రాన్త్యాదీని దానాని దశ దద్యాన్మృతస్య తు। గోభూతిలహిరణ్యాజ్యవాసో ధాన్యం గుడాని చ॥ రౌప్యం లవణమిత్యాహుర్దశ

దానాన్యనుక్రమాత్॥ ఏతాని దశ దానాని నరాణాం మృత్యుజన్మనోః। కుర్యాదభ్యుదయార్థం తు ప్రేతేఽపి హి పరత్ర వై॥ బ్రాహ్మే– 'తామ్రపాత్రం తిలైః పూర్ణం ప్రస్థమాత్రైర్ద్విజాయ తు। సహిరణ్యం చ యో దద్యాచ్ఛ్రద్ధావిత్తానుసారతః॥ సర్వపాపవిశుద్ధాత్మా లభతే గతిముత్తమామ్। ఉత్క్రాన్తివైతరిణ్యౌ చ దశదానాని చైవ హి॥ ప్రేతేఽపి కృత్వా తం ప్రేతం శవధర్మేణ దాహయేత్॥' తత్రైవ పరిశిష్టే– 'మ్రియమాణస్య కర్ణే తు పుణ్యమన్త్రాన్ జపేత్తతః।' క్రియానిబన్ధే గారుడే త్వష్టౌ దానాన్యుక్తాని। 'తులసీసంనిధౌ కృత్వా శాలగ్రామశిలాం తథా। తిలా లోహం హిరణ్యం చ కార్పాసం లవణం తథా। సప్తధాన్యం క్షితిర్గావ ఏకైకం పావనం స్మృతమ్ ॥' ఇతి। దశదానవైతరిణీధేనూత్క్రాన్తిధేనుదానాది భట్టకృతాన్త్యేష్టిపద్ధతౌ జ్ఞేయమ్। కర్తాఽన్త్యకర్మాధికారార్థం త్రీన్ కృచ్ఛ్రాన్ కుర్యాదితి తత్రైవోక్తమ్। అత్ర దేవయాజ్ఞికేన ముమూర్షోర్మధుపర్కదానముక్తమ్। తదుక్తం వారాహే– దృష్ట్వా సువిహ్వలం హ్యేనం యమమార్గానుసారిణమ్। ప్రయాణకాలే తు నరో మన్త్రేణ విధిపూర్వకమ్॥ మధుపర్కం త్వరన్ గృహ్య ఇమం మత్రముదాహరేత్। ఓం గృహాణ చేమం మధుపర్కమాద్యం సంసారనాశనకరం త్వమృతేన తుల్యమ్। నారాయణేన రచితం భగవత్ప్రియాణాం దాహే చ శాన్తికరణం సురలోకపూజ్యమ్॥ అనేనైవ తు మన్త్రేణ దద్యాచ్చ మధుపర్కకమ్। నరస్య మృత్యుకాలే తు పరలోకసుఖావహమ్॥'

దుర్మరణే నిర్ణయః।—

అథ దుర్మరణే దివోదాసీయే– ' చణ్డాలాదిమృతే విప్రే త్వన్తరిక్షమృతేఽపి వా। కృచ్ఛ్రాతికృచ్ఛ్రచాన్ద్రైస్తు శుద్ధిస్తత్ర ప్రకీర్తితా॥' దేవజానీయే జాబాలిః– 'శూద్రేణ దగ్ధో యో విప్రో న లభేచ్ఛాశ్వతీం గతిమ్ ప్రాయశ్చిత్తం ప్రకుర్వీత బ్రాహ్మణః పాపశుద్ధయే॥ చాన్ద్రాయణం నిర్ణయః పరాకం చ ప్రాజాపత్యం విశోధనమ్॥' గృహ్యకారికాయామ్– 'ఉదక్యా సూతికా వాపి యది ప్రేతం స్పృశన్తి హి। తస్యైష విధిరాదిష్టో వాత్స్యేనైవ మహాత్మనా॥' ఏషః= సూతికోక్తః । మదనరత్నే స్మృత్యన్తరే– 'ఊర్ధ్వోచ్ఛిష్టాధరోచ్ఛిష్టోభయోచ్ఛిష్టే తథైవ చ। అస్పృశ్యస్పర్శనే చైవ ఖట్వాదిమరణేఽపి చ॥ శ్వానక్రవ్యాదసంస్పర్శే క్రిమికీటోద్భవేఽపి చ। ఏతద్దోషానుసారేణ ప్రాయశ్చిత్తం సమాచరేత్। కృచ్ఛ్రాంస్త్రి-షట్పఞ్చదశాంశ్చాన్ద్రత్రయమథాపి వా। శుద్ధ్యై తదానీం సంపాద్య శవధర్మేణ దాహయేత్॥' గృహ్యకారికాయామ్– 'ఖట్వాయాం మరణే చైవ త్రీంస్త్రీన్కృచ్ఛ్రాన్ ప్రకల్పయేత్। సప్తాన్త్యజైస్తు సంస్పృష్టో మృతో దైవాత్కథంచన॥ఏకత్రింశతా కృచ్ఛ్రస్తు శుద్ధిరుక్తా మనీషిభిః। కుణపే త్వర్ధదగ్ధే తు చితా స్పృష్టాఽన్త్యజాదిభిః। తత్స్పర్శనే దూషణం చ త్రిభిః కృచ్ఛ్రైర్విశుధ్యతి।' ధర్మప్రదీపే తు– 'చాణ్డాలసూతికోదక్యా స్పృష్టే ప్రేతే తథైవ చ। తస్య పాపవిశుద్ధ్యర్థం

కృచ్ఛ్రాన్ పఞ్చదశాచరేత్॥' ఇత్యుక్తమ్। మనుః– 'అస్వర్గ్యా హ్యాహుతిః సా స్యాచ్ఛూద్రసంపర్కదూషితా।' అత్రాపి కృచ్ఛ్రత్రయమ్; 'అస్పృశ్యస్పర్శనే చైవ' ఇత్యుక్తేః।

రాత్రిభోగే మరణే నిర్ణయః।—

తత్రైవ కర్మప్రదీపే–'రాత్రౌ వా రాత్రిశేషే వా మ్రియన్తే చేద్విజాతయః। దాహం కృత్వా యథాన్యాయం ద్వౌ పిణ్డౌ నిర్వపేత్సుతః॥' రజస్వలాగర్భిణ్యాదిమృతౌ తు వక్ష్యామః। నిర్ణయామృతే పారిజాతే యమః– 'సన్ధ్యాయాం వా తథా రాత్రౌ దాహః పాథేయకర్మ చ। నవశ్రాద్ధం చ నో కుర్యాత్కృతం నిష్ఫలతాం వ్రజేత్॥' ఏతద్దినమృతస్య రాత్రినిషేధార్థమ్। యత్తుస్కాన్దే 'యది రాత్రౌ దహేత్తస్య సమాప్తిర్దహనస్య తు। పరేఽహన్యుదితే సూర్యే కార్యా తస్యోదకక్రియా। దగ్ధస్య తు న వై కార్యా రాత్రౌ జాతూదకక్రియా॥'ఇతి,–తన్నిర్మూలమ్। రాత్రిమృతస్య తు తత్రైవ సంగ్రహే–'రాత్రౌ దగ్ధ్వా తు పిణ్డాన్తం కృత్వా వపనవర్జితమ్। వపనం నేష్యతే రాత్రౌ శ్వస్తనీ వాపనక్రియా॥' ఇతి। వపనం తు ప్రాతః। తచ్చ సర్వైః పుత్రైః కార్యమ్; 'గఙ్గాయాం భాస్కరక్షేత్రే మాతాపిత్రోర్గురోర్మృతౌ। ఆధానే సోమయాగే చ వపనం సప్తసు స్మృతమ్॥" ఇతి మితాక్షరాయాం స్మృతేః। మరణస్యానఙ్గిత్వాన్నైమిత్తికమిదమ్। తదేవ సంగ్రహవచనేన పరేద్యురుత్కృష్యతే తీర్థవత్। తేన కస్య చిద్దాహాఙ్గత్వోక్తిశ్చిన్త్యా। మదనరనే గాలవః– 'ప్రథమేఽహని కర్తవ్యం వపనం చానుభావినామ్। ప్రేతస్య కేశరమశ్ర్వాది వాపయిత్వాఽథ దాహయేత్॥' ఆశౌచాన్తే తు పునః కార్యం విధిబలాత్। మదనపారిజాతేఽప్యేవమ్।తేన సర్వస్యాస్య నిర్మూలత్వోక్తిరజ్ఞోక్తిరేవ। స్మృతిరత్నావల్యామ్– 'శవం రాత్ర్యుషితం చేత్రీన్ కృచ్ఛ్రాన్ కృత్వా దహేత్సుతః।' మదనరత్నేఽఙ్గిరాః– 'ఊర్ధ్వోచ్ఛిష్టాధరోచ్ఛిష్టే హ్యన్తరిక్షమృతేఽపి వా। కృచ్ఛ్రత్రయం ప్రకుర్వీత ఆశౌచే మరణేఽపి చ॥'

అథ సాగ్నేర్విశేషః। కారికాయామ్– 'కృష్ణపక్షే ప్రమీయేత యద్యహ్ని ప్రాతరాహుతీః। శేషాస్తు జుహుయాద్దర్శపర్యన్తాః పక్షహోమవత్॥' ప్రతిపత్ప్రాతర్హోమాన్తా ఇత్యర్థః; 'యద్యాహితాగ్నిరపరపక్షే మ్రియేతాహుతిభిరేనం పూర్వపక్షే హరేయుః' ఇత్యాశ్వలాయనోక్తేః। 'తదానీమేవ జుహుయాత్సాయంకాలాహుతీరపి। సాయం మ్రియేత చేత్సాయమాహుతీర్జుహుయాదథ॥ తదానీమేవ జుహుయాత్ప్రాతః– కాలాహుతీరపి। సకృద్గృహీతమత్రేష్టం భిన్నం తన్త్రం చ హోమయోః॥ దర్శం చాపి ప్రకుర్వీత స్థాలీపాకం తదైవ తు॥' ఛన్దోగపరిశిష్టే– 'హుతాయాం సాయమాహుత్యాం దుర్బలశ్చేద్గృహీ భవేత్। ప్రాతర్హోమస్తదైవ స్యాత్ జీవేచ్చ స పునర్న వా॥ ' – ఇదం శుక్లపక్షపరమ్। దుర్బలః– ముమూర్షుః।

త్రికాణ్డమణ్డన: – 'దర్శేష్టిం చ తదా కుర్యాదిష్టిర్యది న సంభవేత్। దేవతానాం ప్రధానానామేకైకస్య హునేత్పృథక్॥ పురోనువాక్యాయాజ్యాభ్యాం చతురాత్తవఘృతాహుతీః॥' తథా– 'అగ్న్యావరణ్యోరారూఢే ప్రమీయేత పతిర్యది। ప్రేతం స్పృష్ట్వా మథిత్వాఽగ్నిం జప్త్వా చోపావరోహణమ్॥ ఘృతం చ ద్వాదశోపాత్తం తూష్ణీం హుత్వా శవక్రియా॥' విచ్ఛిన్నశ్రౌతాగ్నేర్మృతౌ తు ప్రేతాధానం తత్రైవోక్తమ్,–'ప్రేతం స్వాగ్న్యాలయే క్షిప్త్వా మథితాగ్న్యాలేఽరణీ। సన్నిధాయారణీం మన్థేద్యస్యేతి యజుషా తతః॥ "–"యస్యాగ్నయో జుహ్వతో మాంసకామాః సంకల్పయన్తే యజమానమాంసమ్। జాయన్తు తే హవిషే సాదితాయ స్వర్గం లోకమిమం ప్రేతం నయన్తు"–' ఇతి మన్త్రతః॥ 'ప్రణీయ పావకం తూష్ణీం ద్వాదశోపాత్తసర్పిషా। తూష్ణీం హుత్వా తతః కుర్యాత్ప్రేతే మాల్యా ఇతి క్రియామ్॥ నష్టేష్వగ్నిష్వథారణ్యోర్నాశే స్వామీ మ్రియేత చేత్। ఆహరేదరణీద్వన్ద్వం మనోజ్యోతిర్ఋచా తతః॥'

చిత్యగ్నివిఘాతే నిర్ణయః। —

యజ్ఞపార్శ్వః– 'యజమానే చితారూఢే పాత్రన్యాసే కృతే సతి। వర్షాభిహతే వహ్నౌ కథం కుర్వన్తి యాజ్ఞికాః తదర్ధదగ్ధకాష్ఠేన మన్థనం తత్ర కారయేత్॥ తచ్చేపాలాభతోఽన్యేన దగ్ధశేషేణ వా పునః॥ హుత్వాజ్యం లౌకికే వహ్నౌ హుతశేషం దహేత్తు వా॥' అత్రాగ్నిషు సత్సు పర్ణశరైః శరీరోత్పత్తిః। శరీరే వా సతి ప్రేతాధానేనాగ్న్యుత్పత్తిః। ఉభయాభావే తు ప్రేతాధానేఽనధికారాద్దాహాదిసంస్కారలోపః। ఉదకదానాద్యేవ కార్యమితి కేశవీకార-శత-ద్వయీప్రముఖాః– తన్న; 'నిషేకాద్యాః శ్మశానాన్తాస్తేషాం వై మన్త్రతః క్రియాః।' ఇతి విరోధాత్।

'క్రియాలోపగతా యే చ' ఇతి నిషేధాత్, 'తదభావే పలాశానాం వృన్తైః కార్యః పుమానపి' ఇత్యభావే విధానస్యాగ్న్యభావేఽపి సామ్యాచ్చ। తేన ప్రేతాహుత్యభావేఽపి స్విష్టకృద్ధ్వ్యాన్తరోక్తేరదృష్టార్థత్వాత్ ప్రేతాధానం దాహేఽపి భవత్యేవ, ప్రతికృతేరగ్నీనాం చ ప్రేతాధానప్రయోజకత్వాక్షతేః।

పత్న్యా అప్యేవమ్, 'దాహయిత్వాఽగ్నిహోత్రేణ స్త్రియం వృత్తవతీం పతిః। ఇతి యాజ్ఞవల్క్యోక్తేః। యత్తు– 'ద్వితీయాం చైవ యో భార్యాం దహేద్వైతానికాగ్నిభిః। జీవన్త్యాం ప్రథమాయాం తు సురాపానసమం స్మృతమ్॥" ఇతి, –తదాధానే సహానధికృతావిషయమితి విజ్ఞానేశ్వరః। మదనరత్నే బ్రాహ్మేఽపి– 'ఆహితాగ్న్యోశ్చ దంపత్యోర్యస్త్వాదౌ మ్రియతే భువి। తస్య దేహః సపిణ్డైశ్చ దగ్ధవ్యస్త్రిభిరగ్నిభిః॥ పశ్చాన్మృతస్య దేహస్తు దగ్ధవ్యో లౌకికాగ్నినా।

అనాహితాగ్నిర్దేహస్తు దాహ్యోగృహ్యాగ్నినా ద్విజైః ॥' త్రికాణ్డమణ్డనస్తు వికల్పమాహ – 'జ్యేష్ఠాయాం విద్యమానాయాం ద్వితీయాయై స్వయోషితే। కామ్యం నిత్యాగ్నిహోత్రం వా న కథంచిత్ప్రయచ్ఛతి ॥ స్త్రీమాత్రమవిశేషేణ దగ్ధ్వాన్యైర్వైదికాగ్నిభిః । వివాహ్యాదధతే యద్వాధానమేవాస్తి చేద్వధూః॥' ఇతి।

అత్రేదం తత్త్వమ్– సాగ్నేః పత్నీమృతౌ ద్వౌ పక్షౌ –పునర్వివాహేచ్ఛాయాం పూర్వాగ్నిభిర్దహేదిత్యేకః పక్షః; 'భార్యాయై పూర్వమారిణ్యై దత్త్వాఽగ్నీనన్త్యకర్మణి। పునర్దారక్రియాం కుర్యాత్పునరాధానమేవ చ ॥' ఇతి మనూక్తేః, 'దాహయిత్వాగ్నిహోత్రేణ స్త్రియం వృత్తవతీం పతిః।' ఇతి యాజ్ఞవల్క్యోక్తేశ్చ । పునర్వివాహాశక్తౌ నిర్మన్థ్యేన తాం దగ్ధ్వా పూర్వాగ్నిష్వేవాగ్నిహోత్రేష్ట్యాది కార్యమిత్యన్యః। 'ఆర్యేణాహితాగ్నిం పత్నీం చ' ఇత్యాశ్వలాయనోక్తేః। భరద్వాజోఽపి – 'నిర్మన్థ్యేన పత్నీమ్' ఇతి । పూర్వాగ్న్యేకదేశేన దహేదితి యజ్ఞపార్శ్వదేవయాజ్ఞికాదయః। యాని చ– 'తస్మాదపత్నీకోఽప్యగ్నిహోత్రమాహరేత్' ఇతి శ్రుతిః, విష్ణుశ్ఛన్దోగపరిశిష్టే చ – 'మృతాయామపి భార్యాయాం వైదికాగ్నిం నహి త్యజేత్। ఉపాధినాపి తత్కర్మ యావజ్జీవం సమాచరేత్॥' ఉపాధిః= హేమకుశపత్న్యాదిః। 'అన్యే కుశమయీం పత్నీం కృత్వా తు గృహమేధినః। అగ్నిహోత్రముపాసన్తే యావజ్జీవమనువ్రతాః' ఇత్యపరార్కే స్మృత్యన్తరాత్। కాత్యాయనోఽపి– 'రామోఽపి కృత్వా సౌవర్ణీం సీతాం పత్నీం యశస్వినీమ్। ఈజే బహువిధైర్యజ్ఞైః సహ భ్రాతృభిరచ్యుతః॥' ఇత్యాదీని,– తాని పూర్వాగ్ని-ష్వేవాగ్నిహోత్రాదిపరాణి నత్వపత్నీకస్యాధానార్థాని క్రతువిధీనామాధానాప్రయోజకత్వాత్। అపత్నీక- స్యాధానాప్రవృత్తిరితి మానవపరిశిష్టాచ్చ। 'సోమో న భవత్యేవ; 'అపత్నీకోఽప్యసోమపః ।' ఇతి శ్రుతేః। యత్తు– భరద్వాజపస్తమ్బసూత్రమ్ 'దారకర్మణి యద్యశక్త ఆత్మార్థమన్యాధేయమ్' ఇతి అస్యార్థః– 'పునర్వివాహాశక్తౌ యదగ్న్యాధేయం పూర్వం కృతమస్తి తదాత్మార్థమేవ న పత్న్యై దద్యాత్' ఇతి బ్రాహ్మణ-భాష్యా-పరార్కాశార్క-రామాణ్డారాదితత్త్వమప్యేవమ్।

త్రికాణ్డమణ్డనస్తు పక్షద్వయమాహ। అన్యేఽప్యపత్నీకస్యాధానమాహుస్తదాశయం న విద్మః వృద్ధయాజ్ఞవల్క్యః– 'ఆహితాగ్నిర్యథాన్యాయం దగ్ధవ్యస్త్రిభిరగ్నిభిః । అనాహితాగ్నిరేకేన లౌకికేనాపరో జనః॥' క్రతుః– 'ఏవంవృత్తాం సవర్ణాం స్త్రీం ద్విజాతిః పూర్వమారిణీమ్। దాహయేదగ్నిహోత్రేణ యజ్ఞపాత్రైశ్చ ధర్మవిత్॥' కారికాయామ్– 'పత్నీమపి దహేదేవం భర్తుః పూర్వే మృతా యది। అనగ్నికాం దహేదేవం కపాలేన హవిర్భుజా1॥'

ఆశౌచప్రకాశే క్రతుః– 'విధురం విధవాం చైవ కపాలస్యాగ్నినా దహేత్। బ్రహ్మచారీ యతీ చైవ దహేదుత్తపనాగ్నినా॥ తుషాగ్నినా చ దగ్ధవ్యః కన్యకా బాల ఏవ చ। అగ్నివర్ణం కపాలం తు కృత్వా తత్ర వినిక్షిపేత్॥కరీషాది తతో వహ్నిర్జ్ఞాతో యః స కపాలజః॥' అనుపనీతే యద్యపి జాతారణ్యగ్నిః కైశ్చిదుక్తస్తథాపి తస్య కలౌ నిషిద్ధత్వోక్తేరయమేవ జ్ఞేయః। స్మృత్యన్తరే– 'గృహస్థో బ్రహ్మచారీ చ విధురో విధవాః స్త్రియః। ఔపాసనశ్చోత్తపనస్తుషాగ్నిస్తు కపాలజః॥' ఉత్తపనస్తు – 'దర్భాగ్రేఽగ్నిం తు ప్రజ్వాల్య పునర్దర్భైస్తు సంయుతః। పునర్దర్భైస్తృతీయోఽగ్నిరేష ఉత్తపనః స్మృతః॥' యమః– 'యస్యానయతి శూద్రోఽగ్నిం తృణకాష్ఠహవీంషిచ। ప్రేతత్వం చ సదా తస్య స చాధర్మేణ లిప్యతే॥' దేవలః– 'చణ్డాలాగ్నిరమేధ్యాగ్నిః సూతికాగ్నిశ్చ కర్హిచిత్। పతితాగ్నిశ్చితాగ్నిశ్చ న శిష్టగ్రహణోచితః॥' మనుః– 'దక్షిణేన మృతం శూద్రం పురద్వారేణ నిర్హరేత్। పశ్చిమోత్తరపూర్వైస్తు యథాసంఖ్యం ద్విజాతయః॥' అత్ర ప్రాతిలోమ్యేన క్రమః; 'పూర్వాముఖస్తు నేతవ్యో బ్రాహ్మణో బాన్ధవైర్గృహాత్। ఉత్తరాభిముఖో రాజా వైశ్యఃపశ్చాన్ముఖస్తథా॥ దక్షిణాభిముఖః శూద్రో నిర్హర్తవ్యః స్వబాన్ధవైః॥' ఇత్యాదిపురాణాదిత్యపరార్కః। తేన త్రింశచ్ఛ్లోక్యుక్తోఽనులోమక్రమో హేయః। ఆశ్వలాయనః– 'జ్యేష్ఠప్రథమాః కనిష్ఠజఘన్యా గచ్ఛేయుః'।

ఆధానోత్తరం ద్వితీయవివాహే కృతే యజమానమరణే శ్రౌతస్మార్తాగ్న్యోః సంసర్గః। బౌధాయనసూత్రే– 'అథ యద్యాహితాగ్నిర్ద్వే విన్దేత ప్రాక్సంయోగాన్మియేతౌపాసనం పరిస్తీర్యాజ్యం విలాప్య చతుర్గృహీతం గృహీత్వా సమిద్ధత్యగ్నౌ జుహోతి సంమితం సంకల్పేథామితి మిన్దాహుతీర్వ్యాహృతీశ్చ హుత్వాఽథైతమగ్నిమయం తే యోనిర్ఋత్వియ ఇతి సమిధి సమారోప్య గార్హపత్యే సమిధమభ్యాదధాతి భవతం నః సమనసావితి గార్హపత్యే ఆజ్యం విలాప్య చతుర్గృహీతం గార్హపత్యే జుహోత్యగ్నావగ్నిశ్చరతి ప్రవిష్ట ఇత్యపరం చతుర్గృహీత్వా చిత్తిః స్రుగితి సంగ్రహం జుహోత్యథ గార్హపత్యే స్రవాహుతీర్జుహోతి బ్రాహ్మణ ఏక హోతేతి దశభిరథ ప్రాచీనా- వీత్యన్వాహార్యపచనే జుహోతి యే సమానా యే సజాతా ఇతి ద్వాభ్యామథ తత్రైవ స్రువాహుతిం జుహోత్యగ్నయే కవ్యవాహనాయ స్విష్టకృతే స్వధా నమః స్వాహేత్యథ యజ్ఞోపవీతీ ద్వాదశగృహీతేన స్రుచం పూరయిత్వా పురుషసూ- క్తేనాహవనీయే జుహోత్యథ స్రువాహుతీర్జుహోత్యగ్నయే వివిచయే స్వాహాగ్నయే వ్రతపతయేఽగ్నయే పవమానాయాగ్నయే పావకాయాగ్నయే శుచయే స్వాహాగ్నయే పథికృతే స్వాహాగ్నయే తన్తుమతేఽగ్నయే వైశ్వానరాయేత్యథ చతుర్గృహీతం జుహోతి మనోజ్యోతిరిత్యత ఊర్ధ్వే పైతృకం కర్మ ప్రతిపద్యతే' ఇతి।

1.అస్యాగ్రే– 'ఛన్దోగపరిశిష్టే– "అనయైవావృతా నారీ దగ్ధవ్యా యా వ్యవస్థితా। అగ్నిప్రదానమన్త్రోఽస్యా న ప్రయోజ్య ఇతి స్థితిః॥" ఇదం ఛన్దోగానామేవ। తథా–"అగ్నినైవ దహేద్భార్యాం స్వతన్త్రాం పతితా న చేత్। తదుత్తరేణ పాత్రాణి దాహయేత్పృథగన్తికే॥" ఇదమపి తేషామేవ' ఇతి విశేషో దృశ్యతే కచిత్।

ఆహితాగ్నౌ విదేశమృతే పథికృతీష్టిర్మృతాగ్నిహోత్రం తద్దాహః పాత్రయోజనం చ కల్పసూత్రాదిభ్యోఽస్మత్పితామహకృతపద్ధతేశ్చ జ్ఞేయమితి బహువక్తవ్యేఽప్యుపరమ్యతే। స్మార్తాగ్నేస్తూక్తం మదనరత్నే ఛన్దోగపరిశిష్టే చ– 'దుర్బలం స్నాపయిత్వా తు శుద్ధచైలాభిసంవృతమ్। దక్షిణాశిరసం భూమౌ బర్హిష్మత్యాం నివేశయేత్॥ ఘృతేనాభ్యక్తమాప్లావ్య శుద్ధవస్త్రోపవీతినమ్। చన్దనోక్షితసర్వాఙ్గం సుమనోభిర్విభూషయేత్॥ హిరణ్యశకలాన్న్యస్య క్షిప్త్వా ఛిద్రేషు సప్తసు। ముఖేష్వథాపిధాయైనం నిర్హరేయుః సుతాదయః॥ ఆమపాత్రేఽన్నమాదాయ ప్రేతమగ్నిపురఃసరమ్। ఏకోఽనుగచ్ఛేత్తస్యార్ధమర్ధపథ్యుత్సృజేద్భువి । ఊర్ధ్వమాదహనం కార్యమాసీనో దక్షిణాముఖః। సవ్యం జాన్వాచ్య శనకైః సతిలం పిణ్డదానవత్॥ అథ పుత్రాదిరాప్లుత్య కుర్యాద్దారుచయం మహత్। తత్రోత్తానం నిపాత్యైనం దక్షిణాశిరసం ముఖే। ఆజ్యపూర్ణం స్రువం దద్యాద్దక్షిణాగ్రాం నసి స్రుచమ్। పాదయోరధరాం ప్రాచీమరణీమురసీతరామ్। పార్శ్వయోః శూర్పచమసౌ సవ్యదక్షిణయోః క్రమాత్। ముసలే తు న్యసేన్ముష్ణమన్తరూర్వోరులూఖలమ్॥ చాత్రోవిలీఢమత్రైవ అనగ్నేరప్యయం విధిః। అపసవ్యేన కృత్వైతద్వాగ్యతః పితృదిఙ్ముఖః। అథాగ్నిం సవ్యమావృత్య దద్యాద్దక్షిణతః శనైః॥ అస్మాత్త్వమధిజాతోఽసి త్వదయం జాయతాం పునః। అసౌ స్వర్గాయ లోకాయ స్వాహేతి పరికీర్తయేత్॥' తథా– 'ఏవమేవాహితాగ్నేశ్చ పాత్రన్యాసాదికం భవేత్। కృష్ణాజినాదికం చాత్ర విశేషోధ్వర్యుచోదితః॥' తత్రైవ–'అనయైవావృతా నారీ దగ్ధవ్యా యా వ్యవస్థితా। అగ్నిప్రదానమన్త్రోఽస్యా న ప్రయోజ్య ఇతి స్థితిః॥' –ఇదం ఛన్దోగానామేవ। పాత్రన్యాసోక్తేరుత్తానదేహత్వం సాగ్నిపరమ్, నిరగ్నిస్తు పుమానధోముఖః స్త్రీ తూత్తానా దాహ్యా, 'సగోత్రజైర్గృహీత్వా తు చితామారోప్యతే శవః। అధోముఖో దక్షిణాదిక్చరణస్తు పుమానితి। ఉత్తానదేహా నారీ తు సపిణ్డైరపి బన్ధుభిః॥' ఇత్యాదిత్యపురాణాదితి శుద్ధితత్త్వహారలతాదయః। ఉత్తరశిరస్త్వం సామగేతరపరమ్। వారాహే త్వగ్నిదానేఽన్యో మన్త్రః– 'కృత్వా తు దుష్కృతం కర్మ జానతా వాఽప్యజానతా। మృత్యుకాలవశం ప్రాప్య నరం పఞ్చత్వమాగతమ్॥ ధర్మాధర్మసమాయుక్తం లోభమోహసమావృతమ్। దహేయం సర్వగాత్రాణి దివ్యాఀల్లోకాన్స

గచ్ఛతు॥ జ్వలమానం మహావహ్నిం శిరఃస్థానే ప్రదాపయేత్। చతుర్వర్ణేషు సంస్థానమేవం భవతి పుత్రకే॥'

అత్ర క్రియానిబన్ధే గారుడే షట్పిణ్డదానముక్తమ్। 'మృతస్యోత్క్రాన్తిసమయే షట్ పిణ్డాన్ క్రమశో దదేత్। మృతిస్థానే తథా ద్వారి చత్వరే తార్క్ష్య కారణాత్। విశ్రామే కాష్ఠచయనే తథా సంచయనే చ షట్॥' తథా-'ఆదౌ దేయాస్తు షట్ పిణ్డా దశ దేయా దశాహికాః। స్థానే చార్ధపథేఽతీతే చితాయాం శవహస్తకే॥శ్మశానవాసిభూతేభ్యః షష్ఠం సంచయనే తథా॥' తతః- 'త్వం భూతకృజ్జగద్యోనే త్వం లోకపరిపాలకః। ఉక్తః సంహారకస్తస్మాదేనం స్వర్గం మృతం నయ॥ ఇత్యనిం దత్త్వా అస్మాత్త్వమితి మన్త్రేణార్ధదగ్ధే ఆజ్యాహుతిరుక్తా। ఆహితాగ్నౌ పరాశరః- 'శమ్యాం శివినిక్షిప్య అరణీ ముష్కయోరపి। జుహూం చ దక్షిణే హస్తే వామే తూపభృతం న్యసేత్॥ ఓష్ఠే తూలూఖలం దద్యాత్పృష్ఠే చ ముసలం న్యసేత్॥ఉరసి క్షిప్య దృషదం తణ్డులాజ్యతిలాన్ముఖే। శ్రోత్రే చప్రోక్షణీం దద్యాదాజ్యస్థాలీం చ చక్షుషోః॥ కర్ణే నేత్రే ముఖే ఘ్రాణే హిరణ్యశకలం న్యసేత్। అగ్నిహోత్రోపకరణమశేషం తత్ర నిక్షిపేత్॥'

ప్రచేతాః-'స్నానం ప్రేతస్య పుత్రాద్యైర్వస్త్రాద్యైః పూజనం తతః। నగ్నదేహం దహేన్నైవ కించిద్దేయం పరిత్యజేత్॥' యమః- 'ప్రేతం దహేచ్ఛుభైర్గన్ధైః స్నాపితం స్రగ్విభూషితమ్।' ఆశ్వలాయనసూత్రే- 'సంస్థితే ప్రేతాలంకారాన్ కుర్వన్తి కేశశ్మశ్రులోమనఖాని వాపయన్తి నలదేనానులిమ్పన్తి నలదమాలాం ప్రతిముఞ్చన్తి' ఇతి। మాధవీయే బ్రాహ్మే- 'దరిద్రోఽపి న దగ్ధవ్యో నగ్నః కస్యాంచిదాపది।' తథా-'నిఃశేషస్తు న దగ్ధవ్యః శేషం కించిత్త్యజేన్నరః।' దాహకాలేఽగ్నినాశే తు మదనరత్నే యజ్ఞపార్శ్వః- 'యజమానే మృతే క్వాపి చితాదౌ వా ప్రవేశితే। వర్షాయభిహతేఽనౌ తు కథం ప్రేతవికల్పనా॥ శేషందగ్ధ్వా ప్రదగ్ధేషు నిర్మన్థ్యైవ తు కారయేత్॥' అథ పర్ణశరాదిదాహేనాగ్నినాశే పశ్చాత్తదేహలాభే మదనరత్నే బ్రాహ్మే- 'అథ పర్ణశరే దగ్ధే పాత్రన్యాసే కృతే సతి। గతేష్వగ్నిషు తదేహా యద్యర్ధ్వం లభ్యతే క్వచిత్॥ తదార్ధదగ్ధకాష్ఠాని తాని నిర్మంథ్య తం దహేత్। యద్యర్ధదగ్ధకాష్ఠం తు తదీయం వై న లభ్యతే॥ తదా తదస్థిఖణ్డం తు నిక్షిప్తవ్యం మహాజలే॥'

దంపత్యోరేకదా మృతౌ విశేషమాహాపస్తమ్బః- 'తథైవ ప్రేతే సహైవ పితృమేధో ద్వివచనలిఙ్గాన్మన్త్రాన్సన్ధారయన్తి।' పితృమేధః-దాహాన్తం కర్మ; 'దాహాన్తమేకతన్త్రత్వమ్' ఇతి బౌధాయనోక్తేః।అస్థిసంచయనమప్యేకమ్। ఉదకపిణ్డదానాది పృథగేవ। సహగమనేఽప్యేవమ్। తదాహ మదనరత్నే భాష్యార్థసంగ్రహకారః- 'ఏకకాలమృతౌ భార్యా భర్తా చ యది చేద్ద్వయోః। తన్త్రేణ దహనం కుర్యాత్పిణ్డశ్రాద్ధం పృథక్ పృథక్॥ ఏకకాలే

మృతౌ జాయాపతీ యది తదా పితుః। విభజ్యాగ్నిం క్రియాంకుర్యాదితి యత్తదసాంప్రతమ్॥ దాహస్తమేకతన్త్రత్వమితి యాజ్ఞికసంమతమ్॥ మృతం పతిమనువ్రజ్య యా నారీ జ్వలనం గతా। అస్థిసంచయనాన్తోఽస్యా భర్తుః సంస్కార ఏవ హి॥ కీకసానాం తు సంస్కారో న్యాయసిద్ధోఽపి యో మతః। ఏకకాలే మృతేఽప్యేవం కీకసానాం విధిఃస్మృతః॥ నవశ్రాద్ధం సపిణ్డాన్తం భిన్నకాలమృతౌ యథా॥' కపర్దికారికాపి– 'మృతే భర్తరి తద్దాహాత్ ప్రాక్ పత్నీ మ్రియతే యది। పత్న్యాం వా ప్రాక్ ప్రమీతాయాం దాహాదర్వాక్పతిర్మృతః॥ తత్ర తన్త్రేణ దాహః స్యాన్మన్త్రేషు ద్విత్వమూహ్యతే॥ కీకసానాం తు సంస్కారః పృథగేవ తయోర్భవేత్॥ ఏకాహమృత్యౌ యుగపన్నవశ్రాద్ధాదికం తయోః। మృతం పతిమనువ్రజ్య పత్నీ చేదనలం గతా॥ తత్రాపి దాహస్తన్త్రేణ పృథగస్థిక్రియా భవేత్॥' అస్థిసంచయనపృథక్త్వే వికల్పః। సహగమనే సర్వత్ర పాకైక్యమాహ ప్రచేతాః– 'ఏకచిత్యాం సమారూఢౌ మ్రియేతే దంపతీ యది। తన్త్రేణ శ్రపణం కుర్యాపృథక్పిణ్డం సమాచరేత్॥'

అథోదకదానం వసిష్ఠః–'శరీరమగ్నౌ సంయోజ్యానవేక్షమాణా అపోఽభ్యవయన్తి సవ్యోత్తరాభ్యాం పాణిభ్యాముదకక్రియాం కుర్వన్త్యయుగ్మమ్।' ఆపస్తమ్బః– 'మాతుశ్చ యోనిసంబన్ధేభ్యః పితుశ్చాసప్తమాత్పురుషాద్యావతాం వా సంబన్ధో జ్ఞాయతే తేషాం ప్రేతేషూదకక్రియా' ఇతి। యాజ్ఞవల్క్యః–'సప్తమాద్దశమాద్వాపి జ్ఞాతయోఽభ్యుపయన్త్యపః। అపనః శోశుచదఘమనేన పితృదిఙ్ముఖాః॥ సకృత్ప్రసించన్త్యుదకం నామగోత్రేణ వాగ్యతాః॥' సప్తమాద్దశమాద్వా దివసాదవగితి విజ్ఞానేశ్వరః।

కాతీయాస్తు సప్తమాద్దశమాద్వా పురుషాదిత్యాహుః, 'సప్తమాద్దశమాద్వా పురుషాత్సమానగ్రామవాసే యావత్సంబన్ధమనుస్మరేయుః' ఇతి పారస్కరోక్తేః। మత్రస్నానాఘమేవేతి హేమాద్రిః। ప్రచేతాః– 'ప్రేతస్య బాన్ధవా యథావృద్ధముదకమవతీర్య నోద్ధర్షయేయురుదకాన్తే ప్రసిఞ్చేయురపసవ్యయజ్ఞోపవీతవాససో దక్షిణాముఖా బ్రాహ్మణస్యోదఙ్ముఖాః ప్రాఙ్ముఖాశ్చ రాజన్యవైశ్యయోః। 'స ఏవ 'నదీకూలం తతో గత్వా' ఇత్యుక్త్వా,– 'సచైలస్తు తతః స్నాత్వా శుచిః ప్రయతమానసః। పాషాణం తత ఆదాయ విప్రే దద్యాద్దశాఞ్జలీన్॥ ద్వాదశ క్షత్రియే దద్యాద్వైశ్యే పఞ్చదశ స్మృతాః॥ త్రింశచ్ఛూద్రాయ దాతవ్యాస్తతస్తు ప్రవిశేద్గృహమ్॥ తతః స్నానం పునః కార్యే గృహశౌచం చ కారయేత్॥'

ప్రేతస్నానమ్।—

ప్రేతస్నానే విశేషః శుద్ధితత్త్వే ఆదిపురాణే– 'ఆదౌ వస్త్రం చ ప్రక్షాల్య తేనైవాచ్ఛాదితైస్తతః। కర్తవ్యం తైః సచైలం తు స్నానం సర్వమలాపహమ్॥' పూర్వపరిహితం వస్త్రం ప్రేతస్నానమ్। ప్రక్షాల్య పునః పరిధాయ స్నాయాదిత్యర్థః। 'అప నః' ఇతి మన్త్రేణ వామహస్తానామికయా జలాలోడనమ్ ; అవతరణే వృద్ధపురఃసరత్వోక్తేః। 'యథాబాలం పురస్కృత్య' ఇతి బౌధాయనీయం జలాదుత్థానపరమితి హారలతాదయః। ఆశ్వలాయనః– 'సవ్యావృతో వ్రజన్త్యనీక్షమాణా యత్రోదకమవహద్భవతి తత్రాప్య సకృదున్మజ్జ్యైకాఞ్జలిముత్సృజ్య తస్య గోత్రం నామ గృహీత్వా' ఇతి। ప్రచేతసాఽన్వహమఞ్జలిత్రయమప్యుక్తమ్। తత్ర 'త్రిఃప్రసేకం కుర్యుః ప్రేతస్తృప్యతు' ఇతి। తథా– 'దినే దినేఽఞ్జలీన్ పూర్ణాన్ ప్రదద్యాత్ప్రేతకారణాత్। తావద్వృద్ధిశ్చ కర్తవ్యా యావత్పిణ్డః సమాప్యతే॥ 'ఏకవృద్ధిస్త్రికవృద్ధిర్వేత్యర్థః। మదనరత్నే భరద్వాజగృహ్యే తు ద్వికవృద్ధిరప్యుక్తా– 'ఆశౌచాన్తే ప్రదద్యాత్తు ప్రేతపుత్రస్తిలాఞ్జలీన్। ప్రథమేఽహ్ని సకృద్దద్యాత్పిణ్డయజ్ఞావృతా దివా॥ త్రీంశ్చ దద్యాద్ద్వితీయేఽహ్ని తృతీయే పఞ్చ ఏవ చ। చతుర్థే సప్తసంఖ్యాస్తు పఞ్చమే నవ చోత్సృజేత్॥ షష్ఠేఽహ్నిచైకాదశకాః సప్తమే తు త్రయోదశ। అష్టమే పఞ్చదశకా నవమే దశ సప్త చ॥ ఏకోనవింశతిం చాగ్రే శతాఞ్జలిమతం స్మృతమ్॥ కేచిద్దశాఞ్జలీన్ ప్రోచుః కేచిదాహుః శతాఞ్జలీన్। పఞ్చపఞ్చాశతం చాన్యే స్వశాఖోక్తవ్యవస్థయా॥'

ఛన్దోగపరిశిష్టే– 'అథానవేక్షయన్ పాపః సర్వే చైవ శవస్పృశః। గోత్రనామపదాన్తే తుతర్పయామీత్యనన్తరమ్॥ దక్షిణాగ్రాన్కుశాన్కృత్వా సతిలం తు పృథక్ పృథక్॥' విష్ణుపురాణే–'సపిణ్డీకరణం యావదృజుదర్భైః పితృక్రియా। సపిణ్డీకరణాదూర్ధ్వం ద్విగుణైర్విధివద్భవేత్॥' రామాయణే– 'ఇదం పురుషశార్దూల విమలం దివ్యమక్షయమ్। పితృలోకేషు పానీయం మద్దత్తముపతిష్ఠతామ్॥ 'దానవాక్యే వికల్పః। యాజ్ఞవల్క్యః– 'కామోదకం సఖిప్రత్తాస్వస్త్రీయశ్వశురర్త్విజామ్।' కామః= ఇచ్ఛా। ప్రేతతృప్తీచ్ఛాయాం దేయమన్యథా నేత్యర్థః। శఙ్ఖ- పారస్కరౌ– 'ఆచార్యే చైవం మాతామహయోశ్చ స్త్రీణాం చాప్రత్తానాం కుర్వీరంస్తాశ్చ తేషామ్' ఇతి। ద్వివచనాన్మాతామహ్యా అపి। శఙ్ఖ-లిఖితౌ– 'ఉదకక్రియా కామం శ్వశురమాతులయోః శిష్యే సహాధ్యాయిని రాజని చ' ఇతి। వృద్ధమనుః– 'క్లీబాద్యా నోదకం కుర్యుః స్తేనా వ్రాత్యా విధర్మిణః। గర్భభర్తృద్రుహశ్చైవ సురాప్యశ్చైవ యోషితః॥ ' యాజ్ఞవల్క్యః – 'న బ్రహ్మచారిణః కుర్యురుదకం పతితాస్తథా।' షడశీతౌ – 'స్వీయాచారాదపి భ్రష్టాః పతితా యే చ దూషితాః। న కుర్యురుదకం తే వై తేభ్యోఽప్యన్యే న చైవ హి॥' మదనరత్నే హారీతః– 'పతితానామవృద్ధానాం చరన్తీనాం చ కామతః। ప్రత్తానాం చైవ కన్యానాం నిర్వర్త్యా సలిలక్రియా॥' అపరార్కే శఙ్ఖ-లిఖితౌ– 'అపపాత్రితస్య రిక్థపిణ్డోదకాని వ్యావర్తన్తే'। అపపాత్రితః=కృతఘటస్ఫోటః। తస్యాపి సంగ్రహవిధౌ కృతే ఆశౌచోదకాది కుర్యాదేవేత్యాశౌచప్రకాశః ॥

అథాశౌచే నియమాః। యాజ్ఞవల్క్యః– ' ఇతి సంశ్రుత్య గచ్ఛేయుర్గృహం బాలపురఃసరాః। విదశ్య నిమ్బపత్రాణి నియతా ద్వారి వేశ్మనః॥ ఆచమ్యాగ్న్యాదిసలిలం గోమయం గౌరసర్షపాన్। ప్రవిశేయుః సమాలభ్య కృత్వాఽశ్మని పదం శనైః॥ ప్రవేశనాదికం కర్మ ప్రేతసంస్పర్శినామపి। క్రీతలబ్ధాశనా భూమౌ స్వపేయుస్తే పృథక్ క్షితౌ॥' ఇదం చాద్యేఽహ్ని। వసిష్ఠః– 'అధఃప్రస్తరే త్ర్యహమనశ్నన్త ఆసీరన్ క్రీతోత్పన్నేన వా వర్తేరన్।' శుద్ధితత్త్వే బైజవాపః– శమీమాలభన్తే శమీపాపం శమయత్వితి, అశ్మానమశ్మేవ స్థిరో భూయాసమితి, అగ్నిమగ్నిర్నః శర్మ యచ్ఛత్వితి, జ్యోతిరిత్యన్తరా గామజముపస్పృశన్తః క్రీత్వా లబ్ధ్వా వాఽన్యగేహాదేకాన్నమలవణమేకరాత్రం దివా భుఞ్జీరంస్త్రి-రాత్రం చ కర్మోపరమణమ్' క్రీతాద్య- శనముపవాసాశక్తస్య। ఆశ్వలాయనస్తు– 'నైతస్యాం రాత్ర్యామన్నం పచేరన్ క్రీతోత్పన్నేన వా వర్తేరంస్త్రిరాత్రమక్షారలవణాశినః స్యుర్ద్వాదశరాత్రం వా' ఇత్యాహ। అశక్తౌ రత్నాకరే ఆపస్తమ్బః– 'భార్యాః పరమగురుసంస్థాయాం చాకాలభోజనాని కుర్వీరన్' । యదా మృతిః, పరదినే తావత్కాలమిత్యర్థః। బృహస్పతిః– 'అధఃశయ్యాసనా దీనా మలినా భోగవర్జితాః। అక్షారలవణాన్నాః స్యుర్లబ్ధకీతాశనాస్తథా॥ భోగః= అభ్యఙ్గతామ్బూలాదిః; క్షారాః= పరిభాషాయాముక్తాః। యత్తు– మార్కణ్డేయపురాణే 'తైలాభ్యఙ్గో బాన్ధవానామఙ్గసంవాహనం చ యత్। తేన చాప్యాయతే జన్తుర్యచ్చాశ్నన్తి స్వబాన్ధవాః॥ ప్రథమేఽహ్ని తృతీయే చ సప్తమే నవమే తథా। వస్త్రత్యాగం బహిః స్నానం కృత్వా దద్యాత్తిలోదకమ్॥" ఇతి, –తదన్త్యదినపరమ్; 'ఆశౌచాన్తే తిలకల్కైః స్నాతా గృహంప్రవిశేయుః' ఇతి విష్ణూక్తేః। విష్ణుపురాణే త్వస్థిసంచయనోర్ధ్వే భోగోఽప్యుక్తః–'శయ్యాసనోపభోగస్తు సపిణ్డానామపీష్యతే। అస్థిసంచయనాదూర్ధ్వం సంయోగస్తు న యోషితామ్॥'

భారతే– 'తిలాన్ దదతు పానీయం దీపం దదతు జాగ్రతు। జ్ఞాతిభిః సహ భోక్తవ్యమేతత్ప్రేతేషు దుర్లభమ్॥' మనుః– 'మాంసాశనం చ నాశ్నీయుః శయీరంశ్చ పృథక్ క్షితౌ।' దేవజానీయే కారికాయామ్– 'లవణక్షీరమాషాన్నాపూపమాంసాని పాయసమ్। వర్జయేదాహృతాన్నేషు బాలవృద్ధాతురైర్వినా॥ ఉపవాసో గురౌ ప్రేతే పత్న్యాః పుత్రస్య వా భవేత్॥' మరీచిః– 'ప్రథమేఽహ్ని తృతీయే చ సప్తమే దశమే తథా। జ్ఞాతిభిః సహ భోక్తవ్యమేతత్ప్రేతేషు దుర్లభమ్॥' భోజనం చ దివైవ; 'దివా చైవ తు భోక్తవ్యమమాంసం మనుజర్షభ।' ఇతి విష్ణుపురాణాత్ , 'క్రీత్వా లబ్ధ్వా వా దివాన్నమశ్నీయుః' ఇతి పారస్కరోక్తేశ్చ । మదనరత్నే హారీతః– 'పాణిషు మృన్మయేషు పర్ణపుటకేషు వాశ్నీరన్'। దేవజానీయే బ్రాహ్మే – 'ఆశౌచమధ్యే యత్నేన భోజయేచ్చ స్వగోత్రజాన్।' అన్త్యదినే తు మదనరత్నే బ్రాహ్మే– 'యస్య యస్య తు వర్ణస్య యద్యత్స్యాత్పశ్చిమం త్వహః। స తత్ర గృహశుద్ధిం చ వస్త్రశుద్ధిం కరోత్యపి॥' అన్త్యకర్మకాలీనవస్త్రయోస్తు తత్రైవోక్తమ్– 'గ్రామాద్బహిస్తతో గత్వా

ప్రేతస్పృష్టే తు వాససీ। అన్త్యానామాశ్రితానాం చ త్యక్త్వా స్నానం కరోత్యథ॥' ఇతి। శఙ్ఖః– 'దానం ప్రతిగ్రహో హోమః స్వాధ్యాయః పితృకర్మ చ। ప్రేతపిణ్డక్రియావర్జ్యమాశౌచే వినివర్తతే॥' కాఠకగృహ్యే– 'యత్ర ప్రాణోత్క్రమస్తత్రాన్వహం మహాబలిం కుర్యాత్' ఇతి। పారస్కరః– 'తదానీమేవ వస్త్రం తణ్డులం దీపం కాంస్యభాజనం ప్రేతాయ దద్యాత్'। ఆశౌచప్రకాశే భరద్వాజః– 'వాసోఽన్నం చ జలం కుమ్భం ప్రదీపం కాంస్యభాజనమ్।నగ్నప్రచ్ఛాదనే శ్రాద్ధే బ్రాహ్మణాయ నివేదయేత్॥' భృగుః– 'తిలోదకం తథా పిణ్డాన్ నగ్నప్రచ్ఛాదనాదికమ్। రాత్రౌ న కుర్యాత్ సంధ్యాయాం యది కుర్యాన్నిరర్థకమ్॥'

అథ ప్రేతపిణ్డః। యద్యపి హేమాద్రౌ పారస్కరేణ– 'బ్రాహ్మణే దశపిణ్డాస్తు క్షత్రియే ద్వాదశ స్మృతాః। వైశ్యే పఞ్చదశ ప్రోక్తాః శూద్రే త్రింశత్ప్రకీర్తితాః॥' ఇత్యుక్తం, తథాపి– 'ప్రేతేభ్యః సర్వవర్ణేభ్యః పిణ్డాన్దద్యాద్దశైవ తు।' ఇతి తేనైవోక్తేః సర్వేషాం దశైవ జ్ఞేయాః। మదనరత్నేఽప్యేవమ్। తథా చ హేమాద్రౌ బ్రాహ్మ-పాద్మయోః– 'జాత్యుక్తాశౌచతుల్యాంస్తు వర్ణానాం క్వచిదేవ హి। దేశధర్మాన్పురస్కృత్య ప్రేతపిణ్డాన్వపన్త్యపి॥' ఇత్యుక్త్వా విప్రాన్యేషు దశమపిణ్డోత్కర్ష ఉక్తః। 'దేయస్తు దశమః పిణ్డో రాజ్ఞాం వై ద్వాదశేఽహని। వైశ్యానాం వై పఞ్చదశే దేయస్తు దశమస్తథా॥ శూద్రస్య దశమః పిణ్డో మాసే పూర్ణేఽహ్ని దీయతే॥' ఇతి। యుద్ధమృతాదేః సద్యఃశౌచే త్ర్యహాదౌ చ తేనైవోక్తమ్- 'సద్యఃశౌచే ప్రదాతవ్యాః సర్వేఽపి యుగపత్తథా। త్ర్యహాశౌచే ప్రదాతవ్యః ప్రథమేఽహ్న్యేక ఏవ హి॥ ద్వితీయేఽహని చత్వారస్తృతీయే పఞ్చ చైవ హి॥' త్ర్యహే ప్రకారాన్తరం ప్రాగుక్తమ్। శాతాతపః– 'ఆశౌచస్య చ హ్రాసేఽపి పిణ్డాన్దద్యాదశైవ తు।' తత్రైకపాత్రే సకృత్పక్త్వా దశ పిణ్డాన్ దద్యాత్ ; 'ఉత్తరీయశిలాపాత్రకర్తృద్రవ్యవిపర్యయే। పూర్వదత్తాఞ్జలీన్దద్యాత్ పూర్వపిణ్డాంస్తథైవ చ॥' ఇతి గృహ్యకారికాయాం పాత్రవిపర్యయే దోషోక్తేః। శిలావిపర్యయే ఘటస్ఫోటాదేర్నావృత్తిః; అక్షాభ్యఞ్జనాదిపదకర్మణః ఏకహాయనీనయన-వదప్రయోజకత్వాత్। తద్వచ్చాత్ర లౌకికగ్రహణమ్। కేచిత్తు– 'నవాన్యాదాయ భాణ్డాని ఆరుకం చరుకం తథా। ఇతి ప్రచేతసోక్తేః పాత్రానేకత్వమాహుః। క్రియాకర్తుర్నాశేఽన్యేన శేషః సమాపనీయః; 'ఏవం క్రియాప్రవృత్తానాం యది కశ్చిద్వ్యపద్యతే। తద్వన్ధునా క్రియా కార్యా సర్వైర్వా సహకారిభిః॥' ఇతి శుద్ధితత్త్వే బృహస్పతిస్మృతేః । పత్న్యాః కర్తృత్వే రజోదర్శనే చ తదన్తే కుర్యాత్ ; 'శావాద్ద్విగుణమార్తవమ్' ఇత్యుక్తేః। ఆశౌచాన్తే ఆర్తవే కర్తురస్వాస్థ్యే వాఽన్యేన క్రియా సర్వాఽఽవర్తనీయా; కర్తుర్విపర్యయాత్కాలాతిక్రమయోగాచ్చ।

వారాహే– 'స్థణ్డిలే ప్రేతభాగం తు దద్యాత్పూర్వాష్ణ ఏవ తు। కృత్వా తు పిణ్డసంకల్పం నామగోత్రేణ సున్దరి॥' మరీచిః– 'ప్రేతపిణ్డం బహిర్దద్యాద్దర్భమన్త్రవివర్జితమ్। ప్రాగుదీచ్యాం చరుం కృత్వా స్నాతః ప్రయతమానసః॥' దర్భవర్జనమనుపనీతపరమ్; 'అసంస్కృతానాం

భూమౌ పిణ్డం దద్యాత్సంస్కృతానాం తు కుశేషు' ఇతి ప్రచేతసోక్తేః। మితాక్షరాయాం స్మృత్యన్తరే– 'భూమౌ మాల్యం పిణ్డం పానీయముపలే వా దద్యుః' । హారీతః– 'అక్లృప్తచూడా యే బాలా యే చ గర్భాద్వినిఃసృతాః। మృతా అనుపనీతా యే అనూఢా అపి కన్యకాః॥ యే మృతాశ్చాప్యసంస్కారాస్తేభ్యో భూమౌ ప్రదీయతే।' పైఠీనసిః– 'శాలినాం సక్తుభిర్వాపి పిణ్యాకైర్వాపి నిర్వపేత్॥' శునఃపుచ్ఛః– 'ఫలమూలైశ్చ పయసా శాకేన చ గుడేన చ। తిలమిశ్రం తు దర్భేషు పిణ్డం దక్షిణతో హరేత్॥ తూష్ణీం ప్రసేకం పుష్పం చ ధూపం దీపం తథైవ చ। శాలినాం సక్తుభిర్వాపి శాకైర్వాప్యథ నిర్వపేత్॥ ప్రథమేఽహని యద్ద్రవ్యం తదేవ స్యాద్దశాహికమ్।' మదనరత్నే మాత్స్యే– 'తైజసం మృన్మయం వాథ పాత్రం సంశోధ్య యత్నతః। లౌకికాగ్నావధిశ్రిత్య పచేదన్నం ఘృతప్లుతమ్॥ స్నాత్వాఽథ తిలసంమిశ్ర ప్రదద్యాద్ధర్భసంస్తరే॥'

శుద్ధితత్త్వే దేవజానీయే చ బ్రాహ్మే– 'ప్రథమేఽహని యో దద్యాత్ప్రేతాయాన్నం సమాహితః। అన్నం నవసు చాన్యేషు స ఏవ ప్రదదాత్యపి॥ మృన్మయం భాణ్డమాదాయ నవం స్నాతః సుసంయతః। తణ్డులప్రసృతిం తత్ర త్రిః ప్రక్షాల్య పచేత్స్వయమ్॥సపవిత్రైస్తిలైర్మిశ్రం కృమికేశవివర్జితమ్। ద్వారోపాన్తే తతః క్షిప్త్వా శుద్ధాం వా గౌరమృత్తికామ్॥ భూపృష్ఠే సంస్తరే దర్భాన్ యామ్యాగ్రాన్దేశసంభవాన్। తతోఽవనేజనం దద్యాత్ సంస్మరన్ గోత్రనామనీ॥ తిలసర్పిర్మధుక్షీరైః సంసిక్తం తప్తమేవ హి। దద్యాత్ప్రేతాయ పిణ్డం తు దక్షిణాభిముఖః స్థితః। అర్ఘ్యైః పుష్పైస్తథా ధూపైర్దీపస్తోయైశ్చ శీతలైః। ఊర్ణాతన్తుమయైః శుద్ధైర్వాసోభిః పిణ్డమర్చయేత్॥ దివసే దివసే దేయః పిణ్డ ఏవం క్రమేణ తు।సద్యఃశౌచే ప్రదాతవ్యాః సర్వేఽపి యుగపత్తథా॥ త్ర్యహాశౌచేఽపి దాతవ్యాస్త్రయః పిణ్డాః సమాహితైః। ద్వితీయే చతురో దద్యాదస్థిసంచయనం తథా॥ త్రీంస్తు దద్యాత్తృతీయేఽహ్ని వస్త్రాది క్షాలయేత్తతః। దశాహేఽపి చ దాతవ్యః ప్రథమే త్వేక ఏవ హి॥ ఏకస్తోయాఞ్జలిస్త్వేవం పాత్రమేకం చ దీయతే। ద్వితీయే ద్వౌ తృతీయే త్రీన్' ఇత్యాద్యుక్త్వా- 'ఏవం స్యుః పఞ్చపఞ్చాశత్తోయస్యాఞ్జలయః క్రమాత్। తోయపాత్రాణి తావన్తి సంయుక్తాని తిలాదిభిః॥' ఇతి। పాత్రం=కుమ్భః। అత్రాహఃపదమహోరాత్రపరమ్। తేన రాత్రావపి దేయ ఇతి గౌడాః। దివసపదాద్రాత్రౌ నేతి మైథిలాః। స ఏవేత్యుక్తేః సపిణ్డేన దశపిణ్డే ప్రక్రాన్తే పుత్రాగమేఽపి స న దద్యాత్। 'అసగోత్రః సగోత్రో వా' ఇతి ప్రాగుక్తేః। దాహకర్త్రైవ దశాహం కుర్యాదితి మితాక్షరాయామ్। శుద్ధితత్త్వే వాయవీయేఽపి– 'అసగోత్రః సగోత్రో వా యది స్త్రీ యది వా పుమాన్। యశ్చాగ్నిదాతా ప్రేతస్య పిణ్డం దద్యాత్ స ఏవ హి॥' ఇతి। తత్రైవ- 'పూరకేణ తు పిణ్డేన దేహో నిష్పద్యతే యతః। కృతస్య కరణాయోగాత్ పునర్నావర్తయేత్ క్రియామ్॥ శుద్ధిప్రకాశే వాయవీయేఽపి– 'నివర్తయతి యో మోహాత్ క్రియామన్యనివర్తితామ్। విధిఘ్నుస్తేన భవతి పితృహా చోపజాయతే॥తస్మాత్ ప్రేతక్రియా యేన కేనాపి చ కృతా యది। న తాం నివర్తయేత్ప్రాజ్ఞః సతాం ధర్మమనుస్మరన్॥' ఇతి। ఆదిపురాణే– 'పితృశబ్దం స్వధాం చైవ న ప్రయుఞ్జీత కర్హిచిత్। అనుశబ్దం తథా చేహ

ప్రయత్నేన వివర్జయేత్॥ ఉపతిష్ఠతామయం పిణ్డః ప్రేతాయేతి సముచ్చరేత్॥' క్రియానిబన్ధే వ్యాసః– 'ప్రేతాయ పిణ్డం దత్త్వా తు తతోఽశ్నీయాద్దినాత్యయే॥' భవిష్యే– 'ఓదనామిషసక్తూనాం శాకమూలఫలాదిషు। ప్రథమేఽహని యద్దద్యాత్తద్దద్యాదుత్తరేఽహని॥ గృహద్వారి శ్మశానే వా తీర్థే దేవగృహేఽపి వా। యత్రాద్యే దీయతే పిణ్డస్తత్ర సర్వం సమాచరేత్॥'

బ్రాహ్మే– 'శిరస్త్వాద్యేన పిణ్డేన ప్రేతస్య క్రియతే సదా। ద్వితీయేన తు కర్ణాక్షినాసికాశ్చ సమాసతః॥ గలాంసభుజబక్షాంసి తృతీయేన యథాక్రమమ్। చతుర్థేన తు పిణ్డేన నాభిలిఙ్గగుదాని చ॥ జానూ జఙ్ఘే తథా పాదౌ పఞ్చమేన తు సర్వదా। సర్వమర్మాణి షష్ఠేన సప్తమేన తు నాడయః। దన్తలోమాన్యష్టమేన వీర్యం తు నవమేన చ। దశమేన తు పూర్ణత్వం తృప్తతా క్షుద్విపర్యయః॥' ఇతి। యాజ్ఞవల్క్యేన తు– 'పిణ్డయజ్ఞావృతా దేయం ప్రేతాయాన్నం దినత్రయమ్।' ఇత్యుక్తమ్। అత్ర ఫలతారతమ్యం జ్ఞేయమితి విజ్ఞానేశ్వరః। తేన త్ర్యహాశౌచపరత్వం దేవయాజ్ఞికోక్తం చిన్త్యమ్; 'ఆశౌచస్య చ హ్రాసేఽపి పిణ్డాన్దద్యాద్దశైవ తు।' ఇతి వచనాచ్చ। దినత్రయావశ్యకత్వార్థమితి హారలతాదయః। శాతాతపః– 'జలమేకాహమాకాశే స్థాప్యం క్షీరం చ మృన్మయే।' పారస్కరః– 'మృన్మయే తాం రాత్రిం క్షీరోదకే విహాయసి నిదధ్యుః, ప్రేతాత్ర స్నాహీత్యుదకం, పిబ చేదమితి క్షీరమ్।' -ఇదం రాత్రావేవేతి గౌడాః । గారుడే తు– 'అపక్వే మృన్మయే పాత్రే దుగ్ధం దద్యాద్దినత్రయమ్।' ఇత్యుక్తమ్। హేమాద్రౌ పాద్మే తు దశాహముక్తమ్- 'తస్మాన్నిధేయమాకాశే దశరాత్రం పయో జలమ్। సర్వతాపోపశాన్త్యర్థమధ్వశ్రమవినాశనమ్॥' దేవజానీయే కారికాయామ్– 'తత్ర ప్రేతోపకృతయే దశరాత్రమఖణ్డితమ్। కుర్యాత్ప్రదీపం తైలేన వారిపాత్రం చ మార్త్తికమ్। భోజ్యాద్భోజనకాలే తు భక్తముష్టిం చ నిర్వపేత్॥ నామగోత్రేణ సంబుద్ధ్యా ధరిత్ర్యాం పితృయజ్ఞవత్॥ శాతాతపః– 'భూలోకాత్ప్రేతలోకం తు గన్తుం శ్రాద్ధం సమాచరేత్। తత్పాథేయం హి భవతి మృతస్య మనుజస్య తు॥'

అథ దశాహమధ్యే దర్శపాతే నిర్ణయః। భవిష్యే- 'ప్రవృత్తాశౌచతన్త్రస్తు యది దర్శం ప్రపద్యతే। సమాప్య చోదకం పిణ్డాన్ స్నానమాత్రం సమాచరేత్॥' ఋష్యశృఙ్గః– 'ఆశౌచమన్తరా దర్శో యది స్యాత్సర్వవర్ణినామ్। సమాప్తిం ప్రేతతన్త్రస్య కుర్యాదిత్యాహ గౌతమః॥' పైఠీనసిః– 'ఆద్యేన్హావేవ కర్తవ్యా ప్రేతపిణ్డోదకక్రియా। ద్వైరైన్దవే తు కుర్వాణః పునః శావం సమశ్నుతే॥' మాతాపిత్రోస్తు శ్లోకగౌతమః– ' అన్తర్దశాహే దర్శశ్చేత్తత్ర సర్వం సమాపయేత్। పిత్రోస్తు యావదాశౌచం దద్యాత్పిణ్డాన్ జలాఞ్జలీన్॥ -ఇదమపి త్ర్యహమధ్యే దర్శపాతే। తదూర్ధ్వం దర్శే తు పిత్రోరపి తన్త్రం సమాప్యమేవ; 'పిత్రోరాశౌచమధ్యే తు యది దర్శః సమాపతేత్। తావదేవోత్తరం తన్త్రం పర్యవస్యేత్ త్ర్యహాత్పరమ్॥' ఇతి గాలవోక్తేః। అన్యేషాం తు

త్ర్యహమధ్యేఽపి సమాప్తిరితి పరాశరమాధవీయే నిర్ణయామృతే చోక్తమ్। కాలాదర్శేఽపి- 'దర్శో దశాహమధ్యే స్యాదూర్ధ్వం తన్త్రం సమాపయేత్। త్రిరాత్రాదుత్తరం పిత్రోర్మృతావితి వినిశ్చయః॥' మదనపారిజాతే తు గాలవీయమాపదనౌరసపుత్రాదివిషయమ్। 'త్ర్యహాదూర్ధ్వమపి పిత్రోర్న తత్రసమాప్తిః' ఇత్యుక్తమ్। మదనరత్నేఽప్యేవమ్। మమ తు దేశాచారాద్వ్యవస్థేతి ప్రతిభాతి।

అథాస్థిసంచయః। తత్రాశ్వలాయనేన చ కృష్ణపక్షే ఏకాదశీత్రయోదశీదర్శేషు ఆషాఢాఫల్గునీప్రోష్ఠపదాభిన్నర్క్షే ఉక్తమ్, తదాశౌచమధ్యేఽసంభవే తదూర్ధ్వే చ ప్రాగబ్దాత్కరణే జ్ఞేయమ్। ఆశౌచమధ్యే తు మదనరత్నే సంవర్తః- ప్రథమేఽహ్ని తృతీయే వా సప్తమే నవమే తథా। అస్థిసంచయనం కార్యం దినే తద్గోత్రజైః సహ॥' ఛన్దోగపరిశిష్టే తు- 'అపరేద్యుస్తృతీయే వా అస్థిసంచయనం భవేత్।' ఇతి ద్వితీయేఽప్యుక్తమ్। విష్ణు-కాత్యాయనౌ- 'సంచయనం చతుర్థ్యామ్' ఇతి। మాధవీయే యమః- 'భౌమార్కమన్దవారేషు తిథియుగ్మే వివర్జయేత్। వర్జయేదేకపాదర్క్షే ద్విపాదర్క్షేఽస్థిసంచయమ్॥ ప్రదాతృజన్మనక్షత్రే త్రిపాద విశేషతః।' బ్రాహ్మే- 'చతుర్థే బ్రాహ్మణానాం తు పఞ్చమేఽహని భూభృతామ్। నవమే వైశ్యజాతీనాం శూద్రాణాం దశమాత్పరమ్॥' దశమేఽహనీతి వా పాఠః। శౌనకః- 'పాలాశేష్వస్థిదాహే చ సద్యఃసంచయనం భవేత్॥' కామ్యమరణే తు- 'తస్య త్రిరాత్రమాశౌచం ద్వితీయే త్వస్థిసంచయః' ఇత్యుక్తమ్। అఙ్గిరాః- 'ప్రేతీభూతం తథోద్దిశ్య యః శుచిర్న కరోతి చేత్। దేవతానాం తు యజనం తం శపన్త్యథ దేవతాః॥' తద్విధిః స్వస్వసూత్రే భట్టకృతౌ చ జ్ఞేయః।

హేమాద్రౌ నాగరఖణ్డే- 'త్రీణి సంచయనస్యార్థే తాని వై శృణు సాంప్రతమ్। యత్ర స్థానే భవేన్మృత్యుస్తత్ర శ్రాద్ధం ప్రకల్పయేత్॥ ఏకోద్దిష్టం తతో మార్గే విశ్రామో యత్ర కారితః॥ తతః సంచయనస్యార్థే తృతీయం శ్రాద్ధమిష్యతే॥' అపరార్కే మదనరత్నే చ బ్రాహ్మే- 'సద్యఃశౌచే తథైకాహే సద్యఃసంచయనం భవేత్। త్ర్యహాశౌచే తృతీయేఽహ్ని కర్తవ్యస్త్వస్థిసంచయః॥' తత్రైవ- 'శ్మశానదేవతాయాగం చతుర్థే దివసే చరేత్। మృన్మయేషు చ భాణ్డేషు కుమ్భేషు రుచకేషు వా॥ సుపక్వైర్భక్ష్యభోజ్యైశ్చ పాయసైః పానకైస్తథా। ఫలైర్మూలైర్వనోత్థైశ్చ పూజ్యాః క్రవ్యాదదేవతాః॥ ధూపో దీపస్తథా మాల్యమర్ఘ్యం దేయం త్వరాన్వితైః। తత్ర పాత్రాణి పూర్ణాని శ్మశానాగ్నేః సమన్తతః॥ నివేదయద్భిర్వక్తవ్యం తైః సర్వైరనహంకృతైః। నమః క్రవ్యాదముఖ్యేభ్యో దేవేభ్య ఇతి సర్వదా॥ యేఽత్ర శ్మశానే దేవాః స్యుర్భగవన్తః సనాతనాః। తేఽస్మత్సకాశాద్గృహ్ణన్తు బలిమష్టాఙ్గమక్షయమ్॥ ప్రేతస్యాస్య శుభాన్ లోకాన్ ప్రయచ్ఛన్తు చ శాశ్వతాన్। అస్మాకమాయురారోగ్యం సుఖం చ దదతాం చిరమ్॥ ఏవం కృత్వా బలీన్సర్వాన్ క్షీరేణాభ్యుక్ష్య వాగ్యతైః। ఏవం దత్వా బలిం చైవ దద్యాత్పిణ్డత్రయం బుధః॥ ఏకం శ్మశానవాసిభ్యః ప్రేతాయైవ తు మధ్యమమ్। తృతీయం తత్సఖిభ్యశ్చ

దక్షిణాసంస్థమాదరాత్॥ తతో యజ్ఞియవృక్షోత్థాం శాఖామాదాయ వాగ్యతః। ప్రేతస్యాస్థీని గృహ్ణాతి ప్రధానాఙ్గోద్భవాని చ॥ శిరసో వక్షసః పాణ్యోః పార్శ్వాభ్యాం చైవ పాదతః। పఞ్చగవ్యేన సంస్నాప్య క్షౌమవస్త్రేణ వేష్ట్య చ॥ ప్రక్షిప్య మృన్మయే భాణ్డే నవే సాచ్ఛాదనే శుభే॥ అరణ్యే వృక్షమూలే వా శుద్ధే సంస్థాపయత్యపి। గృహీత్వాఽస్థీని తద్భస్మ నీత్వా తోయే వినిక్షిపేత్॥ తతః సంమార్జనం భూమేః కర్తవ్యం గోమయామ్బుభిః। పూజాం చ పుష్పధూపాద్యైర్బలిభిః పూర్వవత్క్రమాత్॥' ఇతి॥

అథ తీర్థేఽస్థిక్షేపవిధిః। తత్రైవ– 'తత్స్నానాచ్ఛనకైర్నీత్వా కదాచిజ్జాహ్నవీజలే। కశ్చిత్క్షిపతి సత్పుత్రో దౌహిత్రో వా సహోదరః॥ మాతృకులం పితృకులం వర్జయిత్వా నరాధమః। అస్థీన్యన్యకులస్థస్య నీత్వా చాన్ద్రాయణం చరేత్॥ తత్రైవ బ్రహ్మాణ్డపురాణే– 'అస్థీని మాతాపితృపూర్వజానాం నయన్తి గఙ్గామపి యే కథంచిత్। సద్బాన్ధవస్యాపి దయాభిభూతాస్తేషాం తు తీర్థాని ఫలప్రదాని॥ స్నాత్వా తతః పఞ్చగవ్యేన సిక్త్వా హిరణ్యమధ్వాజ్యతిలైశ్చ యోజ్య। తతస్తు మృత్పిణ్డపుటే నిధాయ పశ్యన్ దిశం ప్రేతగణోపరూఢామ్॥ నమోఽస్తు ధర్మాయ వదేత్ప్రవిశ్య జలం స మే ప్రీత ఇతి క్షిపేచ్చ । ఉత్థాయ భాస్వన్తమవేక్ష్య సూర్యం స దక్షిణాం విప్రముఖాయ దద్యాత్॥ ఏవం కృతే ప్రేతపురఃస్థితస్య స్వర్గే గతిః స్యాత్తు మహేన్ద్రతుల్యా॥' యమః– 'గఙ్గాతోయేషు యస్యాస్థి క్షిప్యతే శుభకర్మణః। న తస్య పునరావృత్తిర్బ్రహ్మలోకా-త్సనాతనాత్॥' తథా– 'అస్తం గతే గురౌ శుక్రే తథా మాసే మలిమ్లుచే। గఙ్గాయామస్థినిక్షేపం న కుర్యాదితి గౌతమః॥' దశాహాన్తర్న దోషః; 'దశాహాభ్యన్తరే యస్య గఙ్గాతోయేఽస్థి మజ్జతి। గఙ్గాయాం మరణే యాదృక్ తాదృక్ ఫలమవాప్నుయాత్॥' ఇతి మదనరత్నే వృద్ధమనుక్తేః।

శౌనకః– 'శౌనకోఽహం ప్రవక్ష్యామి అస్థిక్షేపవిధిం క్రమాత్। ఆదౌ గ్రామాద్బహిర్గత్వా స్నానం కుర్యాత్సచైలకమ్॥ ప్రోక్షయేత్పఞ్చగవ్యేన భువం మన్త్రైర్విచక్షణః।' గాయత్ర్యాద్యైః పఞ్చగవ్యమన్త్రైర్నిఖాతాస్థిభూమిం ప్రోక్షేదిత్యర్థః। 'ఉపసర్పాదిభిర్మన్త్రైః ప్రార్థనం ఖననం తథా। మృత్తికోద్ధరణం చాస్థ్నాం గ్రహణం చ యథాక్రమమ్॥' ఉపసర్పేతి చతుర్భిర్మన్త్రైః క్రమేణ ప్రార్థనాది జ్ఞేయమ్। 'స్నాత్వాఽస్థిశుద్ధిం కుర్వీత ఏతోన్విన్ద్రేతి సూక్తతః। స్పృష్ట్వా స్పృష్ట్వా తతః స్నానం పఞ్చగవ్యేన శుధ్యతి॥ దశ స్నానాని కుర్వీత తత్తన్మన్త్రైర్విచక్షణః। గోమూత్రం గోమయం క్షీరం దధి సర్పిః కుశోదకమ్। భస్మ మృన్మధు వారీణి మన్త్రతస్తాని వై దశ॥ కుశైః సంమార్జయేదస్థీన్యతోదేవేతి మన్త్రతః। ఏతోన్విన్ద్రం శుచీవేతి నతమంహ ఇతీతి చ॥ పావమానీర్మమాగ్నే చ రుద్రసూక్తం యథాక్రమమ్॥' ఏతైః కుశైర్మార్జనమ్। 'హేమశ్రాద్ధం తతః కుర్యాత్పితౄనుద్దిశ్య యత్నతః। పిణ్డదానం ప్రకుర్వీత తతశ్చ తిలతర్పణమ్॥' - అస్థిక్షేపాఙ్గం చేదమ్। 'అజినం కమ్బలా దర్భా గోకేశాః శాణ ఏవ చ। భూర్జపత్రం తాడపత్రం

సప్తధా వేష్టనం స్మృతమ్॥ హైమం చ మౌక్తికం రౌప్యం ప్రవాలం నీలకం తథా। నిక్షిపేదస్థిమధ్యే తు శుద్ధిర్భవతి నాన్యథా॥ తతో హోమం ప్రకుర్వీత తిలాజ్యేన విచక్షణః। ఉదీరతేతి సూక్తేన హునేదష్టోత్తరం శతమ్॥ తతో గత్వా క్షిపేత్తీర్థే స్పర్శదోషో న విద్యతే। మూత్రం పురీషాచమనం కుర్వన్నాస్థీని ధారయేత్॥' అత్ర దశదానం వైతరణీఋణమోక్షపాపధేనుదానముక్తమ్। దివోదాసీయే కాశీఖణ్డే– 'ధనంజయోఽపి ధర్మాత్మా మాతృభక్తిపరాయణః। ఆదాయాస్థీన్యథో మాతుర్గఙ్గామార్గస్థితోఽభవత్॥ పఞ్చగవ్యేన సంస్నాప్య తథా పఞ్చామృతేన వై। యక్షకర్దమలేపేన లిప్త్వా పుష్పైః ప్రపూజ్య చ। ఆవేష్ట్య తత్ర వస్త్రేణ తతః పట్టామ్బరేణ చ। తతః సురసవస్త్రేణ తతో మాఞ్జిష్ఠవాససా॥ నేపాలకమ్బలేనాథ మృదా చాథ విశుద్ధయా। తామ్రసంపుటకే కృత్వా మాతురఙ్గాన్యథో వహత్॥' వ్యాసః– 'పట్టవస్త్రం చ కౌశేయం మాఞ్జిష్ఠం వేతవస్త్రకమ్। కమ్బలం శాణపట్టం చ అజినం చ తథోత్తరమ్॥ ఏషాం వికల్పః। అన్యశ్చాత్ర విశేషస్త్రిస్థలీసేతౌ దివోదాసీయే చ జ్ఞేయః। సంచయనోత్తరం శ్రాద్ధమాహాశ్వలాయనః– 'శ్రాద్ధమస్మై దద్యుః' ఇతి। స్మృత్యర్థసారే– 'సంచయనే కృతే మనుష్యలోకాత్ప్రేతలోకం గచ్ఛతః పాథేయశ్రాద్ధమామేన కార్యమితి। అనుపనీతస్య న సంచయనమ్'।

నవశ్రాద్ధవిధిః।—

అథ నవశ్రాద్ధమ్। పృథ్వీచన్ద్రోదయేఽఙ్గిరాః– 'ప్రథమేఽహ్ని తృతీయే చ పఞ్చమే సప్తమే తథా। నవమైకాదశే చైవ తన్నవశ్రాద్ధముచ్యతే॥' శివస్వామీ– 'నవశ్రాద్ధాని పఞ్చాహురాశ్వలాయనశాఖినః। ఆపస్తమ్బాః షడిత్యాహుర్విభాషా త్వితరేషు హి॥' పఞ్చ ఏకాదశాహికం వినా; 'మరణాద్విషమేషు దినేష్వేకైకం నవశ్రాద్ధం కుర్యాదానవమాత్। యది నవమం విచ్ఛిద్యేత్తైకాదశే తత్కుర్యాత్।' ఇతి మదనరత్నే బౌధాయనోక్తేః। భవిష్యే–'నవ సప్త విశాం రాజ్ఞాం నవశ్రాద్ధాన్యనుక్రమాత్। ఆద్యన్తయోర్వర్ణయోస్తు షడిత్యాహుర్మహర్షయః॥' హేమాద్రౌ వృద్ధవసిష్ఠః– 'అలబ్ధ్వా తు నవశ్రాద్ధం ప్రేతత్వాన్నైవ ముచ్యతే। అర్వాక్ తు ద్వాదశాహస్య లబ్ధ్వా తరతి దుష్కృతమ్॥' అతః షడేవ। ఏతాన్యేవ విషమశ్రాద్ధానీత్యుచ్యన్తే। నాగరఖణ్డే తు– 'పఞ్చమే సప్తమే తద్వదష్టమే నవమే తథా। దశమైకాదశే చైవ నవశ్రాద్ధాని తాని చ॥' ఇత్యుక్తమ్। కాత్యాయనస్తు– 'చతుర్థే పఞ్చమే చైవ నవమైకాదశే తథా। యదత్ర దీయతే జన్తోస్తన్నవశ్రాద్ధ- ముచ్యతే॥' ప్రథమే సప్తమే చైవేత్యాద్యపాదే వ్యాసపాఠః। బహ్వృచానాం తు– 'నవశ్రాద్ధం దశాహాని నవమిశ్రం తు షడ్ఋతూన్।' ఇత్యుక్తం నారాయణవృత్తౌ। దీపికాయామ్– 'అథ తనుయాదాద్యే చతుర్థే దినే శ్రాద్ధం పఞ్చమసప్తమాష్టనవదిశుద్రేషు యుగ్మద్విజైః'। 'ప్రథమేఽహ్ని తృతీయేఽహ్ని

పఞ్చసప్తనవస్వపి। ద్వౌ ద్వౌ పిణ్డౌ ప్రదాతవ్యౌ శేషేష్వేకం తు విన్యసేత్॥' ఏకో విషమశ్రాద్ధేఽవయవపిణ్డశ్చైక ఇతి ద్వావిత్యర్థః। -అత్ర శాఖాభేదాద్వ్యవస్థా।

అపరార్కే భవిష్యే– 'నవశ్రాద్ధం త్రిపక్షం చ షణ్మాసం మాసికాని చ। న కరోతి సుతో యస్తు తస్యాధః పితరో గతాః॥' వారాహే– 'గతోఽసి దివ్యలోకం త్వం కృతాన్తవిహితాత్పథః। మనసా వాయుభూతేన విప్ర త్వాఽహం నియోజయే॥ పూజయిష్యామి భోగైస్త్వామేవం విప్రం నిమన్త్రయేత్॥' ఆవాహనేఽపి తత్రైవ– 'ఇహ లోకం పరిత్యజ్య గతోఽసి పరమాం గతిమ్। మనసా వాయుభూతేన విప్రే త్వాఽహం నియోజయే॥' ఇతి। తత్రైవ బహ్వృచపరిశిష్టే– 'అనూదకమధూపం చ గన్ధమాల్యవివర్జితమ్। నవశ్రాద్ధమమన్త్రం చ పిణ్డోదకవివర్జితమ్॥' ఉదకమ్=అర్ఘ్యః, పిణ్డోదకం='శున్ధన్తాం పితరః' ఇత్యవనేజనాది। 'ఏకోద్దిష్టేషు సర్వేషు న స్వధా నాభిరమ్యతామ్।నాగ్నౌకరణమన్త్రశ్చ ఏకం వాఽథ తిలోదకమ్॥ అనపత్యేషు సర్వేషు న స్వధా నాభిరమ్యతామ్। స్వస్త్యస్తు విసృజేదేవం సకృత్ప్రణవవర్జితమ్॥ ఏకోద్దిష్టస్య పిణ్డే తు అత్రశబ్దో న విద్యతే। పితృశబ్దం న కుర్వీత పితృహా చోపజాయతే॥' సపిణ్డనాత్ప్రాగితి హేమాద్రిః। తేన 'న చ స్వధాం ప్రయుఞ్జీత ప్రేతశ్రాద్ధే దశాహికే' ఇతి ఋష్యశృఙ్గోక్తౌ దశాహికోత్తరకాదశాహే స్వధాప్రయోగ ఏవేతి హారలతా పరాస్తా।

రత్నావల్యామ్– 'ఆశిషో ద్విగుణా దర్భా జయాశీః స్వస్తివాచనమ్। పితృశబ్దః స్వసంబద్ధః శర్మశబ్దస్తథైవ చ॥ పాత్రాలమ్భోఽవగాహశ్చ ఉల్ముకోల్లేఖనాదికమ్। తృప్తిప్రశ్నశ్చ వికిరః శేషప్రశ్నస్తథైవ చ॥ ప్రదక్షిణా విసర్గశ్చ సీమాన్తగమనం తథా। అష్టాదశ పదార్థాశ్చ ప్రేతశ్రాద్ధే వివర్జయేత్॥' అత్ర స్వధా-పితృ-నమః శబ్దానాం తిలోఽసీతిమన్త్రే ప్రేతశబ్దోహేన తూష్ణీం వా తిలావపనమ్। తూష్ణీమర్ఘ్యదానమ్। అముష్మై స్వాహేతి ప్రేతనామ్నా పాణిహోమః। నామ్నా ఏకః పిణ్డః। నినయనమన్త్రే ఊహః। అనుమన్త్రణాది త్వమన్త్రకమ్। అభిరమ్యతామితి విసర్జనమ్। ఏవం నవశ్రాద్ధవర్జైకోద్దిష్టేషు। 'నవశ్రాద్ధే త్వమన్త్రకం సర్వమ్' ఇతి నారాయణవృత్తిః। క్రియానిబన్ధే– 'ఉత్తానం స్థాపయేత్పాత్రమేకోద్దిష్టే సదా బుధః। న్యుబ్జం తు పార్వణే కుర్యాత్తస్యోపరి కుశాన్న్యసేత్॥ నవశ్రాద్ధం గృహే కుర్యాద్ధార్యా యత్రాగ్నయోఽపి వా। సపిణ్డీకరణాన్తాని ప్రేతశ్రాద్ధాని యాని వై॥ తాని స్యుర్లౌకికే వహ్నావిత్యాహ త్వాశ్వలాయనః॥' ఇదం సంభవేఽన్నేన కార్యమ్; 'నవశ్రాద్ధేషు యచ్ఛిష్టం గ్రహపర్యుషితం చ యత్। దంపత్యోర్భుక్తశేషం చ న తద్భుఞ్జీత కర్హిచిత్॥' ఇత్యఙ్గిరోవచనలిఙ్గాత్। 'ద్వాభ్యాం తదా తు కృచ్ఛ్రాభ్యాం శుద్ధిః స్యాత్తు వివేకినామ్।' ఇతి బ్రాహ్మే ఉక్తమ్। విష్ణౌ తు నిర్ణయామృతే కణ్వః– 'నవశ్రాద్ధం మాసికం చ యద్యదన్తరితం భవేత్। తత్తదుత్తరసాతన్త్ర్యాదనుష్ఠేయం ప్రచక్షతే॥' హేమాద్రౌ గాలవః– 'శావే తు సూతకం చేత్స్యాన్ని-శాయాం చ మృతౌ తథా। నవశ్రాద్ధాని దేయాని యథాకాలం యథాక్రమమ్॥' నిశాయామాశౌచాన్తే ద్వ్యహవృద్ధౌ।

అన్వారోహణే తు– 'నవశ్రాద్ధాని సర్వాణి సపిణ్డీకరణం పృథక్। ఏక ఏవ వృషోత్సర్గో గౌరేకా తత్ర దీయతే॥'

ఆశౌచాన్త్యదినకృత్యమ్।—

ఆశౌచాన్త్యదినే కార్యముక్తం బ్రాహ్మే– 'యస్య యస్య తు వర్ణస్య యద్యత్స్యాపశ్చిమం త్వహః। స తత్ర వస్త్రశుద్ధిం చ గృహశుద్ధిం కరోత్యపి॥ సమాప్య దశమం పిణ్డం ప్రేతస్పృష్టే తు వాససీ। అన్త్యానామాశ్రితానాం చ త్యక్త్వా స్నానం కరోత్యపి॥ శ్మశ్రులోమనఖానాం చ యత్త్యాజ్యం తజ్జహాత్యపి। గౌరసర్షపకల్కేన తిలకల్కేన సంయుతమ్॥శిరఃస్నానం తతః కృత్వా తోయేనాచమ్య వాగ్యతః। వృషభం గాం సువర్ణం చ స్పృష్ట్వా శుద్ధో భవేన్నరః॥' క్రియానిబన్ధే– గృహ్యాకారికాయామ్– 'అత్ర పిణ్డత్రయం దద్యుస్తత్సఖిభ్యస్తథాఽఽదిమమ్। ప్రేతాయ మధ్యమం తద్వత్తృతీయం చ యమాయ వై॥' తథా- 'కర్త్రాఽత్ర ప్రార్థితాః సన్తో జ్ఞాతిసంబన్ధిబాన్ధవాః। దద్యురభ్యఙ్గతః పూర్వం త్రీంస్త్రీన్ధర్మోదకాఞ్జలీన్॥పూర్వవన్నామగోత్రాభ్యాం నియమో నేహ కశ్చన॥' మదనరత్నే విష్ణుహారీతౌ– 'ఆశౌచాన్తే కృతశ్మశ్రుకర్మాణస్తిలకల్కైః సర్షపకల్కైర్వా స్నాతాః శుక్లవాససో గృహం ప్రవిశేయుస్తత్ర శాన్తికం కృత్వా బ్రాహ్మణపూజనం కుర్యుః ।' ఇతి।

దేవలః– 'దశమేఽహని సంప్రాప్తే స్నానం గ్రామాద్బహిర్బ్రవేత్। తత్ర త్యాజ్యాని వాసాంసి కేశశ్మశ్రునఖాని చ॥ అపరార్కే బృహస్పతిః– 'నవమే వాససాం త్యాగో నఖరోమ్ణాం తథాఽన్తిమే।' తత్రైవ వ్యాసః–'ఆశౌచాన్త్యదినే క్షౌరం జనన్యాం చ గురౌ మృతే। ఏతత్ప్రేతాల్పవయసామిత్యాహాపస్తమ్బః– 'అనుభావినాం చ పరివాపనమ్' ఇతి। అనుభావినః కనిష్ఠా ఇతి విజ్ఞానేశ్వర-రత్నాకరాదయః। 'ఆశౌచమనుభవతాం పుంసాం సర్వాశౌచే తు ముణ్డనమ్।' 'ఆజ్ఞయా నరపతేర్ద్విజన్మనాం దారకర్మమృతస్తకేషు చ॥ బన్ధమోక్షమఖదీక్షణేష్వపి క్షౌరమిష్టమఖిలేషు చోడుషు॥' ఇతి రత్నమాలోక్తేర్జననాశౌచేఽపీతి శుద్ధితత్త్వాదయః। అత్ర దేశాచారతో వ్యవస్థా। పరి=శిఖావర్జమ్; 'కేశశ్మశ్రులోమనఖాని వాపయీత శిఖావర్జమ్' ఇతి గోభిలోక్తేః। యత్త్వాపస్తమ్బః– 'న సమావృత్తా వపేయురన్యత్ర విహారాదిత్యేకే,' విహారః = దర్శాదియాగః, తేన వినా సమావృత్తా గృహస్థా న వపేయురిత్యర్థః। యచ్చ– 'వృథా ఛినతి యః కేశాంస్త మాహుర్బ్రహ్మఘాతి నమ్।' ఇతి, -తత్ 'కేశశ్మశ్రు ధారయతామగ్ర్యా భవతి సంతతిః।'' ఇతి దానధర్మోక్తకామ్యపరమ్। అనుభావినః పుత్రాదయ ఏవ ఇత్యేకే। 'పుత్రః పత్నీ చ వపనం కుర్యాదన్తే యథావిధి। పిణ్డదానోచితోఽన్యోఽపి కుర్యాదిత్థం సమాహితః॥' ఇత్యపరార్కే వ్యాసోక్తేః। యత్తు– మితాక్షరాయామ్ 'ద్వితీయేఽహని

కర్తవ్యం క్షురకర్మ ప్రయత్నతః। తృతీయే పఞ్చమే వాపి దశమే వాఽఽప్రదానతః॥' ఇతి। ఆప్రదానతః ఇతి చతుర్థాదీని, -తత్రప్రథమదినేఽసంభవే జ్ఞేయమ్; 'అలుప్తకేశో యః పూర్వే సోఽత్ర కేశాన్ప్రవాపయేత్। ద్వితీయేఽహ్ని తృతీయేఽహ్ని పఞ్చమే సప్తమేఽపి వా॥ యావచ్ఛ్రాద్ధం ప్రదీయేత తావదిత్యపరం మతమ్॥' ఇతి మాధవీయే మదనరత్నే చ బౌధాయనోక్తేః। మదనపారిజాతే తు దశమే ప్రథమే చ సముచ్చయ ఉక్తః। యత్తు– 'దశమం పిణ్డముత్సృజ్య రాత్రిశేషే శుచిర్భవేత్।' ఇతి, -తదేకాదశాహశ్రాద్ధాఙ్గవిప్రనిమన్త్రణార్థం జ్ఞేయమ్॥

అథైకాదశాహః। మనుః—'విప్రః శుధ్యత్యపః స్పృష్ట్వా క్షత్రియో వాహనాయుధే। వైశ్యః ప్రతోదం రశ్మీన్వా యష్టిం శూద్రః కృతక్రియః॥ శుద్ధితత్త్వే దేవలః– 'అఘాహఃసు నివృత్తేషు సుస్నాతాః కృతమఙ్గలాః। ఆశౌచాద్విప్రముచ్యన్తే బ్రాహ్మణాన్స్వస్తి వాచ్య చ॥' యాజ్ఞవల్క్యః- 'మృతేఽహని తు కర్తవ్యం ప్రతిమాసం తు వత్సరమ్। ప్రతిసంవత్సరం చైవ ఆద్యమేకాదశేఽహని।' క్షత్రియాద్యైరాశౌచేఽప్యేకాదశేఽహ్ని శ్రాద్ధం కార్యమ్; 'ఆద్యం శ్రాద్ధమశుద్ధోఽపి కుర్యాదేకాదశేఽహని। కర్తుస్తాత్కాలికీ శుద్ధిరశుద్ధః పునరేవ సః॥' ఇతి హేమాద్రౌ శఙ్ఖోక్తేః। పైఠీనసిః– 'ఏకాదశేఽహ్ని యచ్ఛ్రాద్ధం తత్సామాన్యముదాహృతమ్। చతుర్ణామపి వర్ణానాం సూతకం తు పృథక్పృథక్॥' యత్తు- మరీచిః 'ఆశౌచాన్తే తతః సమ్యక్ పిణ్డదానం సమాప్యతే। తతః శ్రాద్ధం ప్రదాతవ్యం సర్వవర్ణేష్వయం విధిః॥' ఇతి,- తత్సర్వవర్ణానాం దశాహాశౌచపరమ్। యత్తు- విష్ణుః 'అథాశౌచాపగమే' ఇతి, యచ్చ- గౌడగ్రన్థే హారీతః 'శ్వోభూతే ఏకోద్దిష్టం కుర్యాత్', యచ్చ- బైజవాపః 'ఊర్ధ్వం దశమ్యా అపరేద్యుః' ఇతి, -తద్విప్రవిషయమ్। ఏతేన దశమపిణ్డోత్కర్షపక్షే అవయవపిణ్డాసమాప్తౌ కథమేకాదశాహే శ్రాద్ధమితి మూర్ఖోక్తిః పరాస్తా; వచనాదాశౌచమధ్య ఇవ తత్రాప్యవిరోధాత్।

భవిష్యే– 'ఏకాదశభ్యో విప్రేభ్యో దద్యాదేకాదశేఽహని। భోజనం తత్ర వైకస్మై బ్రాహ్మణాయ మహాత్మనే॥' యత్తు- మాత్స్యే 'ఏకాదశేఽహని తథా విప్రానేకాదశైవ తు। క్షత్రాదిః సూతకాన్తే తు భోజయేదయుజో ద్విజాన్॥' ఇతి, -తద్రుద్రగణశ్రాద్ధపరమితి మదనపారిజాతః। గౌడాస్త్వస్మాద్వచనాత్క్షత్రియాదీనామాశౌచాన్త ఏవేత్యాహుః।రామాయణేఽపి– 'సమతీతే దశాహే తు కృతశౌచో యథావిధి। చక్రే ద్వాదశికం శ్రాద్ధం త్రయోదశికమేవ చ॥' ద్వాదశికం = ద్వాదశాహేన నిర్వర్త్యం త్రయోదశాహశ్రాద్ధమ్। త్రయోదశికం= చతుర్దశాహవిధేయం సపిణ్డనపాథేయాది। క్షత్రియాణాం ద్వాదశాహాశౌచే త్రయోదశే మాసికోద్దిష్టం చతుర్దశే సపిణ్డనమ్। ద్వివిధవాక్యాదేకాదశాహాశౌచాన్తయోర్వికల్ప ఇత్యేకే। సద్యఃశౌచాదౌ యుద్ధహతాదేరేకాదశాహే అన్యేషామాశౌచాన్త ఇతి వయమ్।

కౌర్మే– 'ఏకాదశేఽహ్ని కుర్వీత ప్రేతముద్దిశ్య భావతః। ద్వాదశే వాఽహ్ని కర్తవ్యమనిన్ద్యేఽప్యథవాఽహని॥' నిన్ద్యం=ప్రేతక్రియాకాలే ఉక్తమ్। ఏకాదశే తు న నిషేధ ఇత్యుక్తం ప్రాక్। బృహస్పతిః– 'వస్త్రాలంకారశయ్యాది పితుర్యద్వాహనాదికమ్। గన్ధమాల్యైః సమభ్యర్చ్య శ్రాద్ధభోక్త్రే తదర్పయేత్॥ శ్రోత్రియా భోజనీయాస్తు నవ సప్త త్రయోదశ। జ్ఞాతయో బాన్ధవా నిఃస్వాస్తథా చాతిథయోఽపరే। ' దేవయాజ్ఞికనిబన్ధే– 'ఏకాదశసు విప్రేషు ప్రేతమావాహ్య భోజయేత్। తత్రాద్యాయ చ శయ్యాది దద్యాదాద్యమితి స్మృతమ్॥' విష్ణుః– 'ఏకవన్మన్త్రానూహేత్రైకోద్ధిష్టే'। బహువచనాన్తానేకవచనాన్తాన్వదేదిత్యర్థః। -ఏతత్ దృష్టార్థత్వే ।

అస్య విఘ్నే గౌణకాలమాహ హేమాద్రౌ బౌధాయనః– 'ఏకోద్దిష్టం శ్వ ఏవ స్యాద్ద్వాదశేఽహని వా పునః। అత ఊర్ధ్వమయుగ్మేషు కుర్వీతాహఃసు శక్తితః॥ అర్ధమాసేఽథవా మాసి ఋతౌ సంవత్సరేఽపి వా॥' ఇతి। తత్రైవ లఘుహారీతః– 'ఏకోద్దిష్టం తు కుర్వీత పాకేనైవ సదా స్వయమ్। అభావే పాకపాత్రాణాం తదహః సముపోషణమ్॥' గోభిలః– 'బ్రాహ్మణం భోజయేదాద్యే హెూతవ్యమనలేఽథవా। పునశ్చ భోజయేదేకం ద్విరావృత్తిర్భవేదితి॥' - ఏతదాద్యమాసికాద్యాబ్దికయోః సిద్ధ్యర్థమితి భట్టాః। తేన మహైకోద్దిష్టం షోడశశ్రాద్ధాద్భిన్నమేవ। అత ఏవాద్యం సర్వైకోద్దిష్టప్రకృతిభూతమేకాదశ ఇతి విజ్ఞానేశ్వరః। అన్యే త్వాద్యమాసికాబ్దికయోః 'ఆద్యమేకాదశేఽహని' ఇతి నియమాదభేదమాహుః। ద్వయోస్తత్రత్వబాధార్థం గోభిలీయమిత్యన్యే। యుద్ధహతాదౌ తు హేమాద్రౌ పృథ్వీచన్ద్రోదయే పైఠీనసిః– 'సద్యఃశౌచేఽపి దాతవ్యం ప్రేతస్యైకాదశేఽహని। స ఏవ దివసస్తస్య శ్రాద్ధశయ్యాసనాదిషు।' ఏవమేకాహాదౌ। అతోఽత్ర ద్వితీయేఽహ్న్యేకాదశాహం వదన్ ధ్రౌణ్ఢః శూలపాణిః స్మార్తగౌడ పరాస్తః। ఏతేన 'ఆద్యమేకాదశేఽహని' ఇత్యాశౌచానన్తరదినపరమితి విష్ణుక్తేః ప్రాగుక్తశఙ్ఖాదివచనానాం చానాకరత్వాదితి వదన్తః కల్పతరువాచస్పతిప్రముఖాః సర్వమహానిబన్ధవిరోధాదుపేక్ష్యాః । ఉశనాః– త్ర్యహాశౌచేఽపి కర్తవ్యమాద్యమేకాదశేఽహని। అతీతవిషయే సద్యరూయహెూర్ధ్వం వా తదిష్యతే॥'

యాజ్ఞవల్క్యః– 'ఏకోద్దిష్టం దైవహీనమేకార్ఘ్యైకపవిత్రకమ్। ఆవాహనాగ్నౌకరణరహితం త్వపసవ్యవత్॥ ఉపతిష్ఠతామిత్యక్షయ్యస్థానే విప్రవిసర్జనే। అభిరమ్యతామితి వదేద్బ్రూయుస్తేఽభిరతాః స్మ హ॥' ఇత్యగ్నౌకరణనిషేధోఽన్యపరః। బహ్వృచానాం సర్వైకోద్దిష్టేషు తద్భవత్యేవేత్యుక్తం ప్రాక్। స్వదితమితి తృప్తిప్రశ్న ఇతి కాత్యాయనః। ప్రథమే పాత్రే సంస్రవానిత్యస్య తృతీయేనాపిధానస్య చ బాధాన్న పాత్రన్యుబ్జతేతి శూలపాణిః । ప్రచేతాః– 'నాత్ర పాత్రాలమ్భో నాశిషః ప్రార్థయేత్॥' అత్ర విశేషో హేమాద్రౌ వారాహే– 'శ్మశ్రుకర్మ తు కర్తవ్యం నఖచ్ఛేదస్తథైవ చ। స్నపనాభ్యఙ్గనే దద్యాద్విప్రాయ విధిపూర్వకమ్॥'

తథా– 'ఉపవేశ్యాసనే భద్రే ఛత్రం తత్ర ప్రకల్పయేత్। పశ్చాదుపానహౌ దద్యాత్ సర్వాణ్యాభరణాని చ॥' విష్ణుః– 'దక్షిణాన్తం శ్రాద్ధముక్త్వా దత్త్వాక్షయ్యోదకేషు చతురఙ్గులపృథ్వీస్తావదన్తరాలాస్తావదధఃఖాతా వితస్త్యాయతాస్తిస్రః కర్షూః కుర్యాత్। కర్షూణాం సమీపేఽగ్నిత్రయమాధాయ పరిస్తీర్యైకైకస్మిన్నాహుతిత్రయం జుహుయాత్– సోమాయ పితృమతే, స్వధానమోఽగ్నయే కవ్యవాహనాయ, యమాయాఙ్గిరస్వతే ఇతి॥' స్థానత్రయే ప్రాగ్వత్పిణ్డనిర్వపణం దధిమధుఘృతమాంసైః కర్షూత్రయం పూరయిత్వైతత్త ఇతి జపేత్। శేషం నవశ్రాద్ధవత్। అత్ర సాగ్నేరప్యన్తే వైశ్వదేవ ఇత్యుక్తం ప్రాక్। ఇదం దశాహకర్త్రా పుత్రేణ వా కార్యమిత్యుక్తమ్। క్రియానిబన్ధే గృహ్యకారికాయామ్– 'తిలోఽసి ప్రేతదేవత్యః ప్రేతలోకాన్ హినోఽన్తకమ్। మన్త్రముక్త్వా తిలానేవం ప్రక్షిపేదర్ఘ్యపాత్రతః॥ దక్షిణాముదకుమ్భం చ సాన్నం దత్త్వా తథైవ గామ్। తస్మై దద్యాదుక్తశేషం తద్భాణ్డాన్యపి భాజనమ్॥' విప్రాభావేఽగ్నౌ వేకోద్దిష్టమ్, 'అగ్నౌ పాయసం శ్రపయిత్వాజ్యభాగాన్తే తదగ్రే శ్రాద్ధప్రయోగం కృత్వాఽగ్నౌ ప్రేతమావాహ్య గన్ధాద్యైః సంపూజ్య "పృథివీ తే పాత్రమ్" ఇత్యాదినాఽన్నం సంకల్ప్య "ఉదీరతామవర" ఇత్యష్టాభిశ్చతురావృత్తాభిర్ద్వాత్రింశదాహుతీర్హుత్వా పిణ్డదానాదిశ్రాద్ధం సమాపయేత్' ఇతి। యాజ్ఞవల్క్యః– 'ఏతత్సపిణ్డీకరణమేకోద్దిష్టం స్త్రియా అపి'॥

వృషోత్సర్గః।—

అథ వృషోత్సర్గః। స చ నిత్యః కామ్యశ్చ, 'న కరోతి వృషోత్సర్గం సుతీర్థే వా జలాఞ్జలిమ్। న దదాతి సుతో యస్తు పితురుచ్చార ఏవ సః॥' ఉచ్చారః=పురీషమ్। 'ఏష్టవ్యా బహవః పుత్రా యద్యేకోఽపి గయాం వ్రజేత్। యజేత వాఽశ్వమేధేన నీలం వా వృషముత్సృజేత్॥' ఇతి మాత్స్య-కౌర్మోక్తేః– 'ఏకాదశేఽహ్ని ప్రేతస్య యస్య నోత్సృజ్యతే వృషః। ప్రేతత్వం సుస్థిరం తస్య దత్తైః శ్రాద్ధశతైరపి॥' ఇతి షట్త్రింశన్మతే నిన్దాశ్రుతేః, 'ఏవం కృత్వా హ్యవాప్నోతి ఫలం వాజిమఖోదితమ్। యముద్దిశ్యోత్సృజేన్నీలం స లభేత పరాం గతిమ్॥ వృషోత్సృష్టః పునాత్యేవ దశాతీతాన్ దశాపరాన్॥' ఇతి దేవీపురాణే భవిష్యాదౌ ఫలశ్రుతేశ్చ। అయం ద్వాదశాహే ఉక్తో భవిష్యే– 'చైత్ర్యాం వాపి తృతీయాయాం వైశాఖ్యాం ద్వాదశేఽహ్ని వా।' ఇతి। విష్ణుధర్మే తు మృతాహేఽప్యుక్తః– 'విషువద్ద్వితయే చైవ మృతాహే బాన్ధవస్య చ।' ఇతి। - అయం గృహే న కార్యః; 'న గృహే మోచయేన్నీలం కామయన్పుష్కలం ఫలమ్।' ఇతి కాలికాపురాణాత్। కామధేనౌ– 'వత్సరాభ్యన్తరే పిత్రోర్వృషస్యోత్సర్గకర్మణి। వృద్ధిశ్రాద్ధం న కుర్వీత తదన్యత్ర సమారభేత్॥' తల్లక్షణం తు బ్రాహ్మే– 'లోహితో యస్తు వర్ణేన ముఖే పుచ్ఛే చ పాణ్డురః। శ్వేతః ఖురవిషాణాభ్యాం స నీలో వృష ఉచ్యతే॥' శ్వేతవర్ణస్య ముఖాదీని శ్యామాని శ్యామస్య వా శ్వేతాని యస్య సోఽపి నీలవృష ఉక్తో మాత్స్యాదౌ। దేవీపురాణే– 'చతస్రో వత్సికా

భద్రా ద్వే వా సంభవతోఽపి వా।' యత్తు- పఠన్తి 'వృషోత్సర్జనవేలాయాం వృషాభావే కథంచన। మృద్భిః పిష్టైశ్చ దర్భైర్వా వృషం కృత్వా విమోచయేత్॥ న శక్యతే వృషోత్సర్గో హోమం వా తత్ర కారయేత్॥' ఇతి, -తన్నిర్మూలమ్। తద్విధిర్హేమాద్రౌ భట్టకృతౌ చ జ్ఞేయః। అత్ర దేవయాజ్ఞికేన వృషోత్సర్గాత్పూర్వం పురుషసూక్తేన విష్ణురూపిప్రేతోద్దేశేన విష్ణుతర్పణముక్తమ్। తత్ర మూలం చిన్త్యమ్।

పారస్కరః- 'సవ్యేన పాణినా పుచ్ఛం సమాలమ్బ్య వృషస్య తు। దక్షిణేనాప ఆదాయ సతిలాః సకుశాస్తతః॥ ప్రేతగోత్రం సముచ్చార్య అముకస్మై ఇతి బ్రువన్। వృష ఏష మయా దత్తస్తం తారయతు సర్వదా॥ సహేమ సతిలం భూమావిత్యుచ్చార్య వినిక్షిపేత్॥' తథా- 'విధారయేన్న తం కశ్చిన్న చ కశ్చన వాహయేత్। న దోహయేచ్చ తా ధేనూర్న చ కశ్చన బన్ధయేత్॥' స్త్రీషు విశేషః సంగ్రహే- 'పతిపుత్రవతీ నారీ భర్తుర మృతా యది। వృషోత్సర్గం న కుర్వీత గాం తు దద్యాత్ పయస్వినీమ్॥' పతిపుత్రయోః సాహిత్యం వివక్షితమ్। అన్వారోహణేఽపి గోదానమేవేత్యుక్తం ప్రాక్। ఆశౌచాన్తరేఽపి వృషోత్సర్గాద్యమాసికశయ్యాది దద్యాదేవేత్యుక్తమ్। క్రియానిబన్ధే స్మృత్యన్తరే- 'సూతకే మృతకే చైవ ద్వితీయం మృతకం యది। పిణ్డదానం ప్రకుర్వీత వృషోత్సర్గం తథైవ చ। న హన్యాత్సూతకం కర్మ ద్వాదశైకాదశాహికమ్। శుద్ధో వా యది వాఽశుద్ధః కుర్యాదేవావిచారయన్॥' ఇతి।

అత్ర పదదానముక్తం దేవజానీయే గారుడే ఏకాదశాహం ప్రక్రమ్య- 'తదహి దీయతే సర్వం ద్వాదశాహే విశేషతః।పదాని సర్వ వస్తూని వరిష్ఠాని త్రయోదశ। యో దదాతి మృత స్యేహ జీవతోఽప్యాత్మహేతవే। సుఖీ భూత్వా మహామార్గే వైనతేయ స గచ్ఛతి॥' తథా- 'ఆసనోపానహౌ ఛత్రం ముద్రికా చ కమణ్డలుః। భాజనం భోజనాధారో వస్త్రాణ్యష్టవిధం పదమ్॥' తథా 'భాజనాసనదానేన ముద్రికాభోజనేన చ। ఆజ్యయజ్ఞోపవీతేన పదం సంపూర్ణతాం వ్రజేత్॥మహిషీరథగోదానాత్సుఖీ భవతి నిశ్చితమ్। సర్వోపస్కరయుక్తాని పదాన్యత్ర త్రయోదశ॥ యో దదాతి మృత స్యేహ జీవన్నప్యాత్మహేతవే। స గచ్ఛతి పరం స్థానం మహాకష్టవివర్జితః ॥', 'త్రయోదశ పదానీత్థం ప్రేతాయైకాదశేఽహని। దాతవ్యాని యథాశక్తి తేనాసౌ ప్రీణితో భవేత్॥ అన్నం చైవోదకం చైవోపానహౌ చ కమణ్డలుః।ఛత్రం వస్త్రం తథా యష్టిం లోహదణ్డం తథాఽష్టమమ్॥ అగ్నిష్టికాం చ దీపం చ తిలాంస్తామ్బూలమేవ చ। చన్దనం పుష్పదానం చోపదానాని చతుర్దశ।యోఽశ్వం రథం గజం వాపి బ్రాహ్మణే ప్రతిపాదయేత్। స్వమహిమ్నోఽనుసారేణ తత్తత్సుఖమవాప్నుయాత్॥' ఇతి। అత్ర మూలం చిన్త్యమ్॥

అథ శయ్యాదానమ్। హేమాద్రౌ భవిష్యే- 'తస్మాచ్ఛయ్యాం సమాసాద్య సారదారుమయీం దృఢామ్। దన్తపత్రచితాం రమ్యాం హేమపట్టైరలంకృతామ్॥ హంసతూలీప్రతిచ్ఛన్నాం శుభగణ్డోపధానికామ్। ప్రచ్ఛాదనపటీయుక్తాం గన్ధధూపాదివాసితామ్। తస్యాం సంస్థాపయేద్ధైమం హరిం లక్ష్మ్యా సమన్వితమ్॥' అత్ర హరిస్థానే ప్రేతమ్। 'ఉచ్ఛీర్షకే ఘృతభృతం కలశం పరికల్పయేత్। తామ్బూలం కుఙ్కుమక్షోదం కర్పూరాగరుచన్దనమ్॥ దీపికోపానహచ్ఛత్రం చామరాసనభాజనమ్। పార్శ్వేషు స్థాపయేద్భక్త్యా సప్తధాన్యాని చైవ హి॥ శయనస్థస్య భవతి యదన్యదుపకారకమ్। భృఙ్గారకరకాద్యం తు పఞ్చవర్ణవితానకమ్॥' మన్త్రస్తు- 'యథా న కృష్ణశయనం శూన్యం సాగరజాతయా। శయ్యా మమాప్యశూన్యాస్తు తథా జన్మని జన్మని॥ యస్మాదశూన్యం శయనం కేశవస్య శివస్య చ॥' అర్ధం తదేవ। 'దత్త్వైవం తస్య సకలం ప్రణిపత్య విసర్జయేత్। ఏకాదశాహేఽపి తథా విధిరేష ప్రకీర్తితః॥ విశేషం చాత్ర రాజేన్ద్ర కథ్యమానం నిశామయ। తేనోపభుక్తం యత్కించిద్వస్త్రవాహనభాజనమ్॥ యద్యదిష్టం చ తస్యాసీత్తత్సర్వం పరికల్పయేత్। తమేవ పురుషం హైమం తస్యాం సంస్థాపయేత్తదా। పూజయిత్వా ప్రదాతవ్యా మృతశయ్యా యథోదితా॥' పాద్మే- 'మృతకాన్తే ద్వితీయేఽహ్ని శయ్యాం దద్యాత్సలక్షణామ్। కాఞ్చనం పురుషం తద్వత్ఫలవస్త్రసమన్వితమ్॥ సంపూజ్య ద్విజదాంపత్యం నానాభరణభూషితమ్। ఉపవేశ్య తు శయ్యాయాం మధుపర్కం తతో దదేత్॥ రజతస్య తు పాత్రేణ దధిదుగ్ధసమన్వితమ్। అస్థి లాలాటికం గృహ్య సూక్ష్మం కృత్వా సపాయసమ్॥ భోజయేద్విజదాంపత్యం విధిరేష సనాతనః। ఏష ఏవ విధిర్దృష్టః పార్వతీయైర్ద్విజోత్తమైః॥' ఏతత్ప్రతిగ్రహే తత్రైవోక్తమ్- 'గృహీతాయాం తు తస్యాం వై పునః సంస్కారమర్హతి।' శయ్యాదానఫలం భవిష్యే- 'స్వర్గే పురందరపురే సూర్యపుత్రాలయే తథా। సుఖం వసత్యసౌ జన్తుః శయ్యాదానప్రభావతః॥ ఆభూతసంప్లవం యావత్తిష్ఠత్యాతఙ్కవర్జితమ్॥' ఇతి॥

అథోదకుమ్భః। హేమాద్రౌ స్మృతిసముచ్చయే- 'ఏకాదశాహాత్ప్రభృతి ఘటస్తోయాన్నసంయుతః। దినే దినే ప్రదాతవ్యో యావత్సంవత్సరం సుతైః॥' లౌగాక్షిః- 'యస్య సంవత్సరాదర్వాక్ సపిణ్డీకరణం భవేత్। మాసికం చోదకుమ్భం చ దేయం తస్యాపి వత్సరమ్॥' ఉత్తరార్ధే- 'తస్యాప్యన్నం సోదకుమ్భం దద్యాత్సంవత్సరం ద్విజే।' ఇతి యాజ్ఞవల్క్యపాఠః। సపిణ్డనాపకర్షేఽస్యాపకర్షప్రాప్తేర్బాధకమిదమితి శూలపాణిః, -తన్న; ప్రకృతివికారాభావేన తదన్తన్యాయావిషయత్వాత్। మాత్స్యే- ' యావదబ్దం చ యో దద్యాదుదకుమ్భం విమత్సరః। ప్రేతాయాన్నసమాయుక్తం సోఽశ్వమేధఫలం లభేత్॥' కేచిత్త్రయోదశాహమారభ్యాహుః, -తన్నిర్మూలమ్; దేవయాజ్ఞికః- 'సపిణ్డనాపకర్షే సంవత్సరం యావదుదకుమ్భం అర్వాగేవ దద్యాత్ నోర్ధ్వమ్।' 'ప్రేతలోకగతస్యాన్నం సోదకుమ్భం ప్రయచ్ఛత।' ఇతి గోవిన్దరాజధృతవిష్ణూక్తేః। 'అన్నం చైవ స్వశక్త్యా తు సంఖ్యాం కృత్వాఽఽబ్దికావధి। దాతవ్యం బ్రాహ్మణే స్కన్ధ ఘటాదౌ నిష్క్రయం తు వా॥ అపి

శ్రాద్ధశతైర్దత్తైరుదకుమ్భం వినా నరాః। దరిద్రా దుఃఖినస్తాత భ్రమన్తి చ భవార్ణవే॥ తేనాపకృష్య దాతవ్యం ప్రేతస్యాప్యుదకుమ్భకమ్॥' ఇతి గోభిలభాష్యే స్కాన్దాచ్చ సపిణ్డనాత్ప్రాగేవ తస్య విధానాదూర్ధ్వం నిషేధాదిత్యాహ, తన్న; ఉదకుమ్భే పార్వణవిధినానుపపత్తేరేవం వ్యాఖ్యాయాం మానాభావాన్మితాక్షరాదివిరోధాచ్చ। వచనం యది సమూలం తదా వృద్ధావపకర్షం విధత్తే; 'ప్రేతశ్రాద్ధాని సర్వాణి సపిణ్డీకరణం తథా।' ఇతి హేమాద్రౌ శాట్యాయనోక్తేః, 'తస్యాప్యన్నం సోదకుమ్భమ్' ఇతి యాజ్ఞవల్క్యవిరోధాచ్చ।

మదనరత్నే గౌతమః– 'అదైవం పార్వణం శ్రాద్ధం సోదకుమ్భమధర్మకమ్। కుర్యాత్ప్రత్యాబ్దికాచ్ఛ్రాద్ధాత్సంకల్పవిధినాఽన్వహమ్॥' అధర్మకం=బ్రహ్మచర్యాదినియమహీనమ్। ఏతన్మాసికవదేకోద్దిష్టం పార్వణం వా కార్యమ్। అపరార్కస్తు– 'సపిణ్డీకరణే వృత్తే పృథక్త్వం నోపపద్యతే। పృథక్త్వే తు కృతే పశ్చాత్పునః కార్యా సపిణ్డతా॥ఇతి। లఘుహారీతోక్తావపి– 'తస్యాప్యన్నం సోదకుమ్భం దేయం సంవత్సరం ద్విజే।' ఇతి యాజ్ఞవల్కీయే 'తస్య' ఇత్యేకత్వోక్తేః సపిణ్డనోత్తరమప్యేకోద్దిష్టమేవేత్యాహ। అత్ర పిణ్డదానం కృతాకృతమ్ ; 'అహరహరన్నమస్మై బ్రాహ్మణాయోదకుమ్భం చ దద్యాత్పిణ్డమప్యేకే నిపృణన్తి' ఇతి హేమాద్రౌ పారస్కరోక్తేః। శ్రాద్ధాశక్తౌ పిణ్డమాత్రమితి గౌడాః, - తన్న; 'అపి' శబ్దబాధాపత్తేః। హారీతః– 'మృతే పితరి వై పుత్రః పిణ్డమబ్దం సమాచరేత్। అన్నం కుమ్భం చ విప్రాయ ప్రేతనిర్దేశధర్మతః॥' ప్రేతశబ్దోచ్చారణేనేతి హలాయుధః। యద్వా- ప్రేతస్య నిర్దేశో యత్ర తదేకోద్దిష్టం తద్ధర్మకమిత్యర్థః। అత్రాశౌచాన్తదినాద్యన్తాన్తం యావద్వత్సరపూర్తేః। శౌచం నాధికారివిశేషణమ్। తేన మృతిదినమారభ్యైతత్కార్యమితి కేచిత్, –తన్న; హేమాద్రిధృతవచోవిరోధాత్। మధ్యే ఆశౌచాదినా బాధే తు లోప ఏవ దార్శవత్। తథా ప్రథమాబ్దే దీపదానముక్తం దేవజానీయే గారుడే– 'ప్రత్యహం దీపకో దేయో మార్గే తు విషమే నరైః। యావత్సంవత్సరం వాపి ప్రేతస్య సుఖలిప్సయా॥ ప్రాఙ్ముఖోదఙ్ముఖం దీపం దేవాగారే ద్విజాలయే। కుర్యాద్యాభ్యముఖం పిత్ర్యే అద్భిః సంకల్ప్య సుస్థిరమ్॥'

అథ మాసికాని। తాని చ కృత్వైవ సపిణ్డనం కార్యమ్। తథా చ గోభిలలౌగాక్షీ– 'శ్రాద్ధాని షోడశాదత్త్వా నైవ కుర్యాత్సపిణ్డనమ్। శ్రాద్ధాని షోడశాపాద్య విదధీత సపిణ్డనమ్॥' తాని త్వాహ జాతకర్ణ్యః– ద్వాదశ ప్రతిమాస్యాని ఆద్యషాణ్మాసికే తథా। త్రైపక్షికాబ్దికే చేతి శ్రాద్ధాన్యేతాని షోడశః॥' ఆద్యషాణ్మాసికాబ్దికశబ్దా ఊనమాసికోనషష్ఠోనాబ్దికపరాః। హేమాద్రౌ తు– 'సపిణ్డీకరణం చైవ ఇత్యేతచ్ఛ్రాద్ధషోడశమ్' ఇత్యుత్తరార్ధే పాఠః। తదా ఆద్యమూనమాసికం ద్వాదశాహే, షాణ్మాసికం ఊనషష్ఠోనాబ్దికే ఇత్యర్థః। కాత్యాయన– స్త్వన్యథాహ- 'ద్వాదశ ప్రతిమాస్యాని ఆద్యషాణ్మాసికే తథా। సపిణ్డీకరణం చైవ ఇత్యేతచ్ఛ్రాద్ధషోడశమ్॥ ఏకాహేన తు

షణ్మాసా యదా స్యురపి వా త్రిభిః। న్యూనః సంవత్సరశ్చైవ స్యాతాం షాణ్మాసికే తదా॥' ద్వివచనాదూనషణ్మాసాబ్దికే ఇత్యర్థమాహ పృథ్వీచన్ద్రః । వ్యాసస్త్వన్యథాహ– 'ద్వాదశాహే త్రిపక్షే చ షణ్మాసే మాసికాబ్దికే। శ్రాద్ధాని షోడశైతాని సంస్మృతాని మనీషిభిః।।' ద్వాదశాహపదమూనమాసికపరం; తస్య ద్వాదశాహేఽప్యుక్తేరితి కాలాదర్శః। మదనరత్నే బ్రాహ్మే త్వన్యథోక్తమ్– 'నృణాం తు త్యక్తదేహానాం శ్రాద్ధాః షోడశ సర్వదా। చతుర్థే పఞ్చమే చైవ నవమైకాదశే తథా॥ తతో ద్వాదశభిర్మాసైః శ్రాద్ధా ద్వాదశసంఖ్యయా॥' ఇతి। చతుర్థాదీని దినాని। భవిష్యే త్వన్యథోక్తమ్– 'అస్థిసంచయనం శ్రాద్ధం త్రిపక్షే మాసికాని తు। రిక్తయోశ్చ తథా తిథ్యోః ప్రేతశ్రాద్ధాని షోడశ॥' ఇతి। రిక్తయోస్తిథ్యోరిత్యూనషణ్మా-సాబ్దికపరమితి హేమాద్రిః। అత్ర దేశకులశాఖాభేదాద్వ్యవస్థేతి సర్వనిబన్ధాః। గాలవః– 'ఊనషాణ్మాసికం షష్ఠే మాసే వాఽప్యూనమాసికమ్। త్రైపక్షికం త్రిపక్షే స్యాదూనాబ్దం ద్వాదశే తథా॥' ఊనమాసికే తు గోభిలః– 'మరణాద్ద్వాదశాహే స్యాన్మాస్యూనే చోనమాసికమ్॥' మదనరత్నే కాలాదర్శే చ శ్లోకగౌతమః– 'ఏక-ద్విత్రిదినైరూనే త్రిభాగేనోన ఏవ వా। శ్రాద్ధాన్యూనాబ్దికాదీని కుర్యాదిత్యాహ గౌతమః॥' క్రియానిబన్ధే క్రతుస్తు– 'సార్ధ ఏకాదశే మాసే సార్ధే వై పఞ్చమే తథా। ఊనాబ్దమూనషణ్మాసం భవేతాం శ్రాద్ధకర్మణి॥' ఇత్యుక్తం, -తత్ర మూలం చిన్త్యమ్।

ఊనేషు వర్జ్యాన్యాహ మరీచిః– 'ద్విపుష్కరే చ నన్దాసు సినీవాల్యాం భృగోర్దినే। చతుర్దశ్యాం చ నోనాని కృత్తికాసు త్రిపుష్కరే॥' (జ్యోతిషే– 'త్రిపాదర్క్షం తిథిర్భద్రా భౌమేజ్యరవిభిః సహ। తదా త్రిపుష్కరో యోగో ద్వయోర్యోగే ద్విపుష్కరః॥') గాలవః– 'త్రిభిర్వా దివసైరూనే త్వేకేన ద్వితయేన వా। ఆద్యాదిషు చ మాసేషు కుర్యాదూనాబ్దికాదికమ్॥' ఏకన్యూనపక్షే పఞ్చమ్యాం మృతస్య తృతీయాయాం త్రిభిర్న్యూనే ప్రతిపది ద్వ్యూనే ద్వితీయాయామితి కేచిత్। మాధవస్తు– 'షాణ్మాసికాబ్దికే శ్రాద్ధే స్యాతాం పూర్వేద్యురేవ తే। మాసికాని స్వకీయే తు దివసే ద్వాదశేఽపి వా॥' ఇతి పైఠీనసివాక్యే ఊనషాణ్మాసికం సప్తమమాసగతమృతాహాత్పూర్వేద్యుః కార్యమ్, ఊనాబ్దికం తు ద్వితీయాదే మృతాహదినాత్పూర్వేద్యుః కార్యమిత్యర్థమాహ। పూర్వేద్యుర్మృతాహాదిత్యర్థః; 'మాసికాని స్వకీయే తు దివసే' ఇత్యుక్తేః। -ఇదమేవ యుక్తమ్। మదనరత్నేఽప్యేవమ్। యాజ్ఞవల్క్యః– 'మృతేఽహని తు కర్తవ్యం ప్రతిమాసం తు వత్సరమ్। ప్రతిసంవత్సరం చైవమాద్యమేకాదశేఽహని॥' అత్రాద్యమాసికమాద్యాబ్దికం చైకాదశేఽహ్నీతి నిర్ణయామృతాదయః। 'బ్రాహ్మణం భోజయేదాద్యే హోతవ్యమనలేఽథవా। పునశ్చ భోజయేద్విప్రం ద్విరావృత్తిర్భవేదితి॥' ఇతి గోభిలీయం చ తద్విషయమాహుః। అన్యే తు– 'మాసపక్షతిథిస్పృష్టే' ఇత్యాదివిరోధాదాబ్దికం వర్షాన్తే ఏవ। మాసికం తు మాసాదౌ। ద్విరావృత్తిస్తు ఏకాదశాహికాద్యమాసికపరా। దేవయాజ్ఞికోఽప్యేవమాహ। లౌగాక్షిరపి– 'మాసాదౌ మాసికం కార్యమాబ్దికం వత్సరే గతే। ఆద్యమేకాదశే కార్యమధికే త్వధికం భవేత్॥' దీపికాయాం తు– 'ఆద్యం రుద్రమితేఽర్కసంమితదినే వా స్యాత్' ఇత్యుక్తమ్। గౌడాస్తు– మృతతిథ్యవధికే

ఏకదినాధికే, మాససంవత్సరపదం గౌణమ్, పూర్ణేఽబ్దే ఇతి ఈషదసమాప్తపరత్వమితి శూలపాణిః । తేన ద్వితీయమాసాదావాద్యమాసికాదీతి తన్మౌర్ఖ్యకృతమ్।

అశక్తౌ తు హారీతః– 'ముఖ్యం శ్రాద్ధం మాసి మాసి అపర్యాప్తావృతుం ప్రతి। ద్వాదశాహేన వా భోజ్యా ఏకాహే ద్వాదశాపి వా॥' ఋతుం ప్రతి ద్వే ద్వే ఇత్యర్థః। యదా తు పితుర్మరణాత్త్రయోవింశతితమే దినే దర్శో వృద్ధివీ స్యాత్తదా ద్వాదశదినేషు ద్వాదశమాసికాని కార్యాణీత్యర్థః। త్రైపక్షికం తు త్రిపక్షేతీతే మృతాహే కార్యమ్; 'త్రైపక్షికం భవేద్వృత్తే త్రిపక్షే తదనన్తరమ్' ఇతి భవిష్యోక్తేరితి మదనరత్నే ఉక్తమ్। పృథ్వీచన్ద్ర-కాలాదర్శ–నిర్ణయామృతాదయస్తు– 'ఊనాన్యూనేషు మాసేషు విషమాహే సమేఽపి వా। త్రైపక్షికం త్రిపక్షే స్యాన్మృతాహే త్వితరాణి తు॥ ఇతి కార్ష్ణాజినిస్మృతేః పూర్వాత్ర వృత్తే ప్రవృత్తే ఇత్యర్థమాహుః, -తే 'తదనన్తర' శబ్దవిరోధాత్ త్రైపక్షికద్వితీయమాసికయోః సంకరాపత్తేరేవం వ్యాఖ్యాయాం మానాభావాచ్చోపేక్ష్యాః। త్రిపక్షసపిణ్డనే త్వేవంశబ్దాభావాదధికరణత్వమేవ జ్ఞేయమ్। యత్తు-క్రియానిబన్ధే గారుడే 'త్రైపక్షికం త్రిపక్షే తు ప్రవృత్తే విషమే దినే। మాసికాన్యపి చోనాని అష్టావింశతిమే దినే॥' ఇతి, -తన్నిర్మూలమ్।

స్మృతిరత్నావల్యామ్– 'ద్వాదశాహే యదా కుర్యాత్పితుః పుత్రః సపిణ్డనమ్। ఏకాదశేఽహ్ని కుర్వీత ప్రేతశ్రాద్ధాని షోడశ॥' పైఠీనసిః– 'సపిణ్డీకరణాదర్వాక్ కుర్వన్ శ్రాద్ధాని షోడశ। ఏకోద్దిష్టవిధానేన కుర్యాత్సర్వాణి తాని తు॥ సపిణ్డీకరణాదూర్ధ్వం యదా కుర్యాత్తదా పునః।

ప్రత్యబ్దం యో యథా కుర్యాత్తథా కుర్యాత్స తాన్యపి॥' మదనరత్నే కాత్యాయనః– 'శ్రాద్ధమగ్నిమతః కార్యం దాహాదేకాదశేఽహని। ధ్రువాణి తు ప్రకుర్వీత ప్రమీతాహని సర్వదా॥ ధ్రువాణి=త్రైపక్షికాదూర్ధ్వాని। క్రియానిబన్ధే గారుడే– 'త్రిపక్షాత్పూర్వతః సాగ్నేర్భవేత్సంస్కారవాసరే। ఊర్ధ్వం మృతదినేఽనగ్నేః సర్వాణ్యేవ మృతాహతః॥' ఏతాని చ యదా సపిణ్డనాత్పూర్వం యుగపత్కుర్యాత్తదా దేశకాలకర్త్రైక్యే తన్త్రత్వాదేకః పాక ఇతి కేచిత్। పాకభేద ఇతి భట్టచరణాః। అత్ర కేచిదాహుః– దేశకాలకర్తృదేవతైక్యే తన్త్రత్వాత్ శ్రాద్ధకాలాతిక్రమాపత్తేః, 'ద్వాదశాహేఽథ సర్వాణి సంక్షేపేణ సమాపయేత్। తాన్యేవ తు పునః కుర్యాత్ప్రేతశబ్దం న కారయేత్॥' ఇతి కాత్యాయనోక్తేః, 'నైకః శ్రాద్ధద్వయం కుర్యాత్ సమానేఽహని కుత్రచిత్' ఇత్యస్య దైవతైక్యపరత్వేఽప్యత్ర తత్సత్త్వాత్- 'శ్రాద్ధం కృత్వా తు తస్యైవ పునః శ్రాద్ధం న కారయేత్।' ఇతి జాబాల్యుక్తేః। షోడశసంఖ్యాయాశ్చ వాజపేయే ప్రాజాపత్యయాగసప్తదశత్వవత్సాన్నాయ్యయాగద్విత్వవచ్చ దర్శపాతసంక్రాన్తిశ్రాద్ధవద్యుగపదనుష్ఠానేఽప్యుపపత్తేః–' ఆద్యమాసికాద్యూనాబ్దికాన్తేషు

షోడశశ్రాద్ధేషు క్షణః క్రియతామ్' ఇత్యేవం ప్రయోగేణైకో విప్రః పిణ్డో ఽర్ఘ్యశ్చేతి। విరుద్ధవిధివిధ్వంసేఽప్యేవం, –తన్మన్దమ్ ; 'ద్వాదశాహేన వా భోజ్యా ఏకాహే ద్వాదశాపి వా। ఇతి హేమాద్రౌ హారీతవచోవిరోధాత్। తేన విప్రభేదాత్ పిణ్డార్ఘ్యాద్యపి భిన్నమితి సిద్ధమ్।

ఏతాని ద్వాదశాహాదౌ సపిణ్డనాత్పూర్వం కృతాన్యపి వృద్ధిం వినాఽపకర్షే పునః స్వకాలే కార్యాణి, 'యస్య సంవత్సరాదర్వాక్ సపిణ్డీకరణం కృతమ్। మాసికం చోదకుమ్భం చ దేయం తస్యాపి వత్సరమ్॥' ఇతి మదనరత్నేఽఙ్గిరసోక్తేః ॥ న చేదం మాసికానామపకర్షం విధత్తే కింతు సపిణ్డనోర్ధ్వం స్వకాలేఽనుష్ఠానమేవేతి వాచ్యమ్; 'శ్రాద్ధాని షోడశాదత్త్వా న తు కుర్యాత్సపిణ్డతామ్। ఇతి విరోధాత్, 'యస్య సంవత్సరాదర్వాగ్విహితా తు సపిణ్డతా। విధివత్తాని కుర్వీత పునః శ్రాద్ధాని షోడశ॥' ఇతి మాధవీయే గోభిలోక్తేశ్చ। 'అర్వాక్ సంవత్సరాద్యస్య సపిణ్డీకరణం కృతమ్। షోడశానాం ద్విరావృత్తిం కుర్యాదిత్యాహ గౌతమః॥' ఇతి తత్రైవ గాలవోక్తేః। షోడశత్వం చైకాదశాహసపిణ్డనపక్షే తత్రాద్యమాసికస్య కాలసత్త్వాత్, అన్యపక్షేషు యథాసంభవం జ్ఞేయమ్। యత్తు దీపికాయామ్– 'అనుమాసికాని తు చరేత్తాన్యేవ సాపిణ్డ్యతః పశ్చాత్ ద్వాదశ' ఇత్యుక్తేరూనానాం న పునః కృతిరిత్యుక్తం, తదేతద్విరోధాచిన్త్యమ్। యత్తు గౌడాః– 'సపిణ్డీకరణాన్తా తు జ్ఞేయా ప్రేతక్రియా బుధైః।' ఇతి శాతాతపోక్తేర్మాసికానాం ప్రేతత్వవిమోక్షార్థత్వాత్సపిణ్డనాపకర్షే తదన్తన్యాయేన తేషామప్యపకర్షా-న్మాసికానాం న పునః కృతిః। యత్తు- 'మాసికం చోదకుమ్భం చ' ఇతి లౌగాక్ష్యాదివచనం,–తన్నిర్మూలమ్। సమూలత్వేఽపి దార్ఢ్యపరం చేత్యాహుః। తే ఉక్తవక్ష్యమాణవచోనిబన్ధవిరోధాన్మూర్ఖా ఇత్యుపేక్ష్యాః। యత్తు –మితాక్షరాయాం సపిణ్డనోర్ధ్వే స్వకాలే ఏవ కార్యాణి అపకర్షస్త్వనుకల్ప ఇత్యుక్తమ్, -తదపి పూర్వవిరోధాచ్చిన్త్యమ్। తేన వృద్ధిం వినాపకర్షే పునః కృతిః। 'అర్వాక్ సంవత్సరాద్యస్య సపిణ్డీకరణం భవేత్। ప్రేతత్వమిహ తస్యాపి జ్ఞేయం సంవత్సరం నృప॥' ఇత్యగ్నిపురాణాత్। వృద్ధినిమిత్తాపకర్షే త్వస్త్యేవ తన్నివృత్తిః, అన్యథా వృద్ధ్యసంభవాదితి శూలపాణిః।

కార్ష్ణాజినిః– 'సపిణ్డీకరణాదర్వాగపకృష్య కృతాన్యపి। పునరప్యపకృష్యన్తే వృద్ధ్యుత్తరనిషేధనాత్॥' నిషేధం చాహ కాత్యాయనః– 'నిర్వర్త్య వృద్ధితన్త్రం తు మాసికాని న తన్త్రయేత్। అయాతయామం మరణం న భవేదపునరస్య తు॥' ఇతి। ద్విరనుష్ఠానం చోత్తరేషామేవ, న పూర్వేషాం స్వస్వకాలకృతానామ్। తదాహ మాధవీయే కార్ష్ణాజినిః– 'అర్వాగబ్దాద్యత్ర యత్ర సపిణ్డీకరణం కృతమ్। తదూర్ధ్వం మాసికానాం స్యాద్యథాకాలమనుష్ఠితిః॥' హేమాద్రౌ శాట్యాయనిః– 'ప్రేతశ్రాద్ధాని శిష్టాని సపిణ్డీకరణం తథా। అపకృష్యాపి కుర్వీత కర్తుం నాన్దీముఖం ద్విజః॥' వృద్ధిం వినాపకర్షే దోషమాహోశనాః– 'వృద్ధిశ్రాద్ధవిహీనస్తు ప్రేతశ్రాద్ధాని యశ్చరేత్। స శ్రాద్ధీ నరకే ఘోరే పితృభిః సహ మజ్జతి॥'

ఇతి। ఆధానేఽపకర్షమాహ హేమాద్రావుశనాః– 'పితుః సపిణ్డీకరణం వార్షికే మృతివాసరే। ఆధానాద్యుపసంప్రాప్తావేతత్ప్రాగపి వత్సరాత్॥' విశేషస్తూక్తో వివాహనిర్ణయే। కణ్వః– 'నవశ్రాద్ధం మాసికం చ యద్యదన్తరితం భవేత్। తత్తదుత్తరసాతన్త్రాదనుష్ఠేయం ప్రచక్షతే॥' గారుడేఽపి– 'ఆపదాద్యకృతం యత్తు కుర్యాదూర్ధ్వం మృతేఽహని।'

అథ సపిణ్డీకరణమ్। మాధవీయే హారీతః– 'యా తు పూర్వమమావాస్యా మృతాహాద్దశమీ భవేత్। సపిణ్డీకరణం తస్యాం కుర్యాదేవ సుతోఽగ్నిమాన్॥' మృతాహాదూర్ధ్వే దశమీ ఏకాదశీత్యర్థః; 'సపిణ్డీకరణం కుర్యాత్పూర్వవచ్చాగ్నిమాన్సుతః। పరతో దశరాత్రాచ్చేత్కుహూరబ్దోపరీతరః॥' ఇతి కార్ష్ణాజినిస్మృతేః। ఆహితాగ్నే స్తేన వినా శ్రౌతపిణ్డపితృయజ్ఞాసిద్ధేః। తదాహ గాలవః– 'సపిణ్డీకరణాత్ప్రేతే పైతృకం పదమాస్థితే। ఆహితాగ్నేః సినీవాల్యాం పితృయజ్ఞః ప్రవర్తతే॥' మదనరత్నే ప్రజాపతిః– 'నాసపిణ్డ్యాగ్నిమాన్ పుత్రః పితృయజ్ఞం సమాచరేత్।' అపరార్కే కాత్యాయనః– 'ఏకాదశాహం నిర్వర్త్య పూర్వం దర్శాయథావిధి ప్రకుర్వీతాగ్నిమాన్విప్రో మాతాపిత్రోః సపిణ్డతామ్॥' ఆశౌచాన్తప్రథమదర్శయోర్మధ్యే కస్మింశ్చిదహ్నీత్యర్థః। పిత్రాదీనాం సపత్నీకానాం దేవతాత్వేన మాతురపి తత్రానుప్రవేశాన్మాతురపి ప్రాగ్దర్శాత్సపిణ్డనం యుక్తమిత్యపరార్కః। ఏవం పితామహాదేరపి సపిణ్డనం ప్రాగ్దర్శాత్కార్యమ్। తేన వినా పార్వణాయోగాత్। ద్వాదశాహే వా కార్యమ్ ; 'సాగ్నికస్తు యదా కర్తా ప్రేతశ్చానగ్నిమాన్భవేత్। ద్వాదశాహే భవేత్కార్యం సపిణ్డీకరణం సుతైః॥' ఇతి గోభిలోక్తేః। సాగ్నేః ప్రేతస్య తు త్రిపక్షే, 'ప్రేతశ్చేదాహితాగ్నిః స్యాత్కర్తాఽనగ్నిర్యదా భవేత్। సపిణ్డీకరణం తస్య కుర్యాత్పక్షే తృతీయకే॥" ఇతి సుమన్తూక్తేః। మదనరత్నే లఘుహారీతోఽపి– 'అనగ్నిస్తు యదా వీర భవేత్కుర్యాత్తదా గృహీ। ప్రేతశ్చేదగ్నిమాంస్తు స్యాత్రిపక్షే వై సపిణ్డనమ్॥ ' ద్వయోః సాగ్నికత్వే ద్వాదశాహ ఏవ, 'సాగ్నికస్తు యదా కర్తా ప్రేతో వాఽప్యగ్నిమాన్ భవేత్। ద్వాదశాహే తదా కార్యం సపిణ్డీకరణం పితుః॥' ఇతి తేనైవోక్తేః।

ద్వయోరనగ్నిమత్త్వే తు భవిష్యే– 'సపిణ్డీకరణం కుర్యాద్యజమానస్త్వనగ్నిమాన్। అనాహితాగ్నేః ప్రేతస్య పూర్ణేఽబ్దే భరతర్షభ॥ ద్వాదశేఽహని షణ్మాసే త్రిపక్షే వా త్రిమాసి వా। ఏకాదశేఽపి వా మాసి మఙ్గలస్యాప్యుపస్థితౌ॥' కాత్యాయన-గోభిలౌ– 'యదహర్వా వృద్ధిరాపద్యేత' ఇతి। తచ్చ వృద్ధిదిన ఏవేతి వాచస్పతిః, –తన్న; 'ప్రాతర్వృద్ధినిమిత్తకమ్' ఇతి నియమాత్సపిణ్డనస్య చాపరాహ్ణకాలీనత్వేన పూర్వత్వబాధాపత్తేః। వృద్ధిదినే తత్పూర్వదినే వేతి శ్రీదత్తః। స్మార్తగౌడస్తు– 'వృద్ధిపూర్వో వర్షాన్త్యశ్చ క్షణః సపిణ్డనస్య ప్రేతత్వనాశే సహకారీ। తేన పరేద్యుర్విఘ్నాద్వృద్ధ్యభావేఽపి తత్కర్తవ్యతానిశ్చయసహితమేవ కాలాన్తరక్రియమాణవృద్ధిపూర్వక్షణసహకృతం

ప్రేతత్వనాశకమ్' ఇత్యాహ, -తన్న; అకాలే కృతస్య ఫలాజనకత్వాత్। ఏతేన నిమిత్తనిశ్చయవత ఏవాధికారాద్వృద్ధ్యభావేఽపి న క్షతిరితి మిశ్రోక్తిః పరాస్తా। వృద్ధిపూర్వదినస్య వర్షాన్తస్య చ కాలస్యాఙ్గత్వేన నిమిత్తత్వాభావాత్। తేన పునః కార్యమిత్యన్యే। మదనరత్నే పులస్త్యః–'నిరగ్నికః సపి'ణ్డత్వం పితుర్మాతుశ్చ ధర్మతః। పూర్ణే సంవత్సరే కుర్యాద్వృద్ధిర్వా యదర్భవేత్॥' చతుర్వింశతిమతే– 'సపిణ్డీకరణం చాబ్దే సంపూర్ణేఽభ్యుదయేఽపి వా। ద్వాదశాహే తు కేషాంచిన్మతం చైకాదశే తథా॥'

పృథ్వీచన్ద్రోదయే బౌధాయనః– 'అథ సపిణ్డీకరణం, త్రిపక్షే వా తృతీయే వా మాసి, షష్ఠే వైకాదశే వా ద్వాదశే వా ద్వాదశాహే వైకాదశాహే వా' ఇతి। ఏతత్ప్రక్రమే విష్ణుః– 'మాసికార్థం ద్వాదశాహం శ్రాద్ధం కృత్వా త్రయోదశేఽహ్ని వా కుర్యాత్। మన్త్రవర్జ్యం హి శూద్రాణామ్। ద్వాదశేఽహ్ని సంవత్సరాభ్యన్తరే యద్యధిమాసో భవేత్తదా మాసికార్థం దినమేకం వర్ధయేత్' ఇతి। ఆశౌచోత్తరం ద్వాదశస్వహస్సు మాసికాని। తేష్వేవాద్యషష్ఠద్వాదశదినేషూనమాసికాదీని కృత్వా త్రయోదశేఽహ్ని సపిణ్డనం కుర్యాత్। అధిమాసే తు చతుర్దశేఽహ్ని కుర్యాత్। శూద్రస్త్రయోదశే 'ద్వాదశేఽహ్ని' ఇత్యస్య మాసికాన్త్యదిన పరత్వాదితి పృథ్వీచన్ద్రః। పైఠీనసిః– 'సంవత్సరాన్తే సపిణ్డనం నవమే మాసీత్యేకే।' అత్ర సాగ్నేరనగ్నేర్వోక్తకాలాభావే త్రిపక్షాదిసంవత్సరాన్తా అనుకల్పా జ్ఞేయాః। కల్పతరుస్త్వగ్రే వృద్ధినిశ్చయ ఏవ సర్వేఽపకర్షప్రకారా ఇత్యాహ, తన్న; 'యదహర్వా' ఇతి స్వాతన్త్ర్యశ్రుతేః। యద్యపి వృద్ధినిమిత్తోఽపకర్షో నిరగ్నేరేవోక్తస్తథాపి సాగ్నావపి జ్ఞేయః। ఉక్తకాలాసంభవే వర్షాన్తాదిగౌణకాలవద్వృద్ధేరపి ప్రాప్తేః, వక్ష్యమాణగోభిలవచనాత్, 'అయాతయామం మరణం న భవేత్పున-రస్య తు।' ఇతి దోషశ్రుత్యవిశేషాచ్చ । అపరార్క–పృథ్వీచన్ద్రాదిస్వరసోఽప్యేవమ్। అత్ర 'వృద్ధి'పదం చూడోపనయనవివాహమాత్రపరమ్। సీమన్తాదౌ తు వృద్ధిశ్రాద్ధలోప ఏవేత్యాచార్యచూడామణిః। పుంసవనాద్యన్నప్రాశనాన్తేష్వావశ్యకేష్వపకర్ష ఇతి శ్రాద్ధవివేకః। స్మృతిసాగరేఽపి బృహస్పతిః– 'ప్రత్యవాయో భవేద్యస్మిన్నకృతే వృద్ధికర్మణి। తన్నిమిత్తం సమాకృష్య పిత్రోః కుర్యాత్సపిణ్డనమ్॥' గర్భాధానస్య ఋత్వన్తరేఽపి సంభవాత్। 'అన్యశ్రాద్ధం పరాన్నం చ గన్ధమాల్యం చ మైథునమ్।' ఇతి దేవలేన ప్రథమాబ్దే మైథుననిషేధాచ్చ న తత్రాపకర్ష ఇతి శ్రాద్ధకౌముద్యాదయః,– తన్న; 'ఋతుస్నాతాం తు యో భార్యామ్' ఇతి నిషేధాత్। 'బ్రహ్మచార్యేవ పర్వాణ్యాద్యాశ్చతస్రశ్చ వర్జయేత్' ఇతి మైథునే దోషాభావాచ్చ। పితామహమరణే పౌత్రస్య వృద్ధౌ నాపకర్షః; తస్య మహాగురు త్వాభావాత్। తత్ర తదూర్ధ్వేభ్యో వృద్ధిశ్రాద్ధమితి శ్రాద్ధచన్ద్రికా, –తన్న; 'భ్రాతా చ' ఇత్యాదౌ తదభావేఽప్యపకర్షోక్తేః। తేన నిర్దేశోఽప్యుపలక్షణమ్।

వ్యాఘ్రః– 'ఆనన్త్యాత్కులధర్మాణాం పుంసాం చైవాయుషః క్షయాత్। అస్థితేశ్చ శరీరస్య ద్వా-

---

౨ – 'సంసర్జనం' ఇతి పాఠః।

దశాహః ప్రశస్యతే॥' -ఏతదాశౌచాన్తోపలక్షణమ్। 'సర్వేషామేవ వర్ణానామాశౌచాన్తే సపిణ్డనమ్।' ఇతి నిర్ణయామృతే కాత్యాయనోక్తేః। సర్వేషామితి త్రైవర్ణికపరమ్। శూద్రాణాం త్వాశౌచమధ్యే; 'మన్త్రవర్జం హి శూద్రాణాం ద్వాదశేఽహ్ని కీర్తితమ్।' ఇతి విష్ణూక్తేః। ఏతదర్కశ్రాద్ధకారిశూద్రవిషయమిత్యపరార్కే కల్పతరౌ చ। వృద్ధమనుః– 'ద్వాదశేఽహని విప్రాణామాశౌచాన్తే తు భూభుజామ్। వైశ్యానాం తు త్రిపక్షాదావథ వా స్యాత్సపిణ్డనమ్॥'

ద్వాదశాహాదిష్వకృతే సపిణ్డనే నిర్ణయః।—

నిర్ణయామృతే గోభిలః– 'ద్వాదశాహాదికాలేషు ప్రమాదాదననుష్ఠితమ్। సపిణ్డీకరణం కుర్యాత్కాలేషూత్తరభావిషు॥ ఇదం సాగ్నే రక్తకాలాసంభవే గౌణకాల విధానార్థమితి మదనపారిజాతః।మదనరత్నేఽప్యేవమ్। ఋష్యశృఙ్గః– 'సపిణ్డీకరణం శ్రాద్ధముక్తకాలే న చేత్కృతమ్। రౌద్రే హస్తే చ రోహిణ్యాం మైత్రభే వా సమాచరేత్॥' కాలాదర్శేఽపి– 'ఏకాదశే ద్వాదశేఽహ్ని త్రిపక్షే వా త్రిమాసి వా। చైకాదశే వాఽబ్దే సంపూర్ణ వా శుభాగమే॥ సపిణ్డీకరణస్యేత్థమష్టౌ కాలాః ప్రకీర్తితాః। సాగ్నౌ కర్తర్యభావాద్యో ప్రేతే సానౌ తృతీయకః॥ అననేస్తు ద్వితీయాద్యాః సప్త కాలా మునీరితాః। రోహిణీరౌద్రహస్తేషు మైత్రభే వాపి తచ్చరేత్॥' నారదసంహితాయాం తు– 'సపిణ్డీకరణం కార్యం వత్సరే వాఽర్ధవత్సరే। త్రిమాసే వా త్రిపక్షే వా మాసి వా ద్వాదశేఽహ్ని వా॥' ఇత్యుక్తం, –తచ్చ వత్సరేఽతీతే జ్ఞేయమ్ ; 'తతః సపిణ్డీకరణం వత్సరాత్పరతః స్థితమ్।' ఇతి భవిష్యోక్తేః, 'పితుః సపిణ్డీకరణం వత్సరాదూర్ధ్వతః స్థితమ్।' ఇతి నాగరఖణ్డోక్తే, 'పితుః సపిణ్డీ-కరణం వార్షికే మృతివాసరే।' ఇత్యుశనసోక్తేశ్చ, 'పూర్ణే సంవత్సరే పిణ్డః షోడశః పరికీర్తితః। తేనైవ చ సపిణ్డత్వం తేనైవాబ్దికమిష్యతే॥" ఇతి హేమాద్రౌ వచనాచ్చ। అస్యానాకరత్వోక్తి- మూర్ఛోక్తిరేవం। యత్తు– 'పూర్ణే సంవత్సరే కుర్యాత్ సపిణ్డీకరణం సుతః। ఏకోద్దిష్టం చ తత్రైవ మృతాహని

సమాపయేత్॥' ఇతి ధవలనిబన్ధే జాబాల్యుక్తే', 'పుత్రః సపిణ్డనం కృత్వా కుర్యాత్స్నానం సచైలకమ్। ఏకోద్దిష్టం తతః కుర్యాత్ కుతపం న విచారయేత్॥' ఇతి స్వల్పమాత్స్యోక్తేశ్చాబ్దికం, తద్దినే పునః కార్యమితి కేచిత్, -తే నిర్మూలత్వాద్ధేమాద్రివిరోధాచ్చోపేక్ష్యాః। షోడశత్వం చ సపిణ్డనస్య షోడశశ్రాద్ధాన్తర్భావపక్షే।స్మృత్యర్థసారే తు వర్షాన్త్యదినే సంవత్సరవిమోక్షశ్రాద్ధం సపిణ్డనం చ కృత్వా పరేద్యుర్మృతాహే వార్షికం కాయమిత్యుక్తమ్ ; గాడౌ అప్యేవమాహుః, - తత్పూర్వవిరోధాచ్చిన్త్యమ్।

తచ్చ పుత్రే సతి నాన్యః కుర్యాత్ ; 'శ్రాద్ధాని షోడశాదత్త్వా నతు కుర్యాత్సపిణ్డతామ్। ప్రోషితావసితే పుత్రః కాలాదతిచిరాదపి॥" ఇతి వాయవీయోక్తేః। షోడశశ్రాద్ధానాం వర్షాదూర్ధ్వం కాలాభావేఽపి తాన్యదత్త్వా న కుర్యాత్, కింతు దత్త్వైవ। తాని యది కనిష్ఠభ్రాత్రాదినా కృతాని తదా సపిణ్డనమేవ కుర్యాదిత్యపరాకః। సపిణ్డనే తు కనిష్ఠానాం నైవాధికార ఇత్యర్థః। తత్రైవ - 'అజ్ఞానాదథవా మోహాన్న కృతా చేత్సపిణ్డతా। తత్రాపి విధివత్కార్యా కాలాదతిచిరాదపి॥' తేష్వపి జ్యేష్ఠస్యైవాధికారః ; - 'జ్యేష్ఠేన జాతమాత్రేణ పుత్రీభవతి మానవః।' ఇతి మనుక్తేః। అపరార్కే ప్రచేతా అపి– 'ఏకాదశాద్యాః క్రమశో జ్యేష్ఠస్తు విధివత్క్రియాః। కుర్యాశః శ్రాద్ధమాబ్దికం తు పృథక్పృథక్॥' మరీచిః– 'సర్వేషాం తు మతం కృత్వా జ్యేష్ఠేనైవ తు యత్కృతమ్। ద్రవ్యేణ చావిభక్తేన సర్వైరవ కృతం భవేత్॥' యత్తు– వాచస్పతి-శూల-పాణిభ్యాముక్తం ద్రవ్యదానానుమత్యభావే కనిష్ఠైః పృథక్కార్యమితి, తన్న; ఏవకారస్య తదభావేఽపి పృథక్కరణాభావార్థత్వాత్, అన్వాదేవి జ్యేష్ఠే సతి కనిష్ఠానామనధికారాచ్చ। అత స్తేషాం ప్రత్యవాయమాత్రమ్। ఆహితాగ్నిః కనిష్ఠస్తు కుర్యాదేవ; అన్యథా పితృయజ్ఞాంసిద్ధేః। ఏవమావశ్యకవృద్ధావపి కనిష్ఠోఽన్యః సపిణ్డో వా కుర్యాత్। 'భ్రాతా వా భ్రాతృపుత్రో వా సపిణ్డః శిష్య ఏవ చ। సహపిణ్డక్రియాం కృత్వా కుర్యాదభ్యుదయం తతః॥ తథైవ కామ్యం యత్కర్మ వత్సరాత్ప్రథమాదృతే॥" ఇతి మదనరత్నే లఘుహారీతవచనాత్। వృద్ధ్యనన్తరం ప్రథమాబ్దమధ్యేఽపి కామ్యం కుర్యాత్, వృద్ధ్యభావే తు ప్రథమాబ్దాదూర్ధ్వమేవేత్యర్థః। కామ్యోక్తేరనావశ్యకేష్టాపూర్తాదౌ నాపకర్షః। ఏతద్భ్రాతృపుత్రాదిసంస్కారే ప్రాప్తాధికారస్య నాన్దీశ్రాద్ధాధికారార్థమ్। 'అభ్యుదయ' పదం చ నాన్దీశ్రాద్ధనిమిత్తకర్మమాత్రపరమితి హేమాద్రిః। తేన జ్యేష్ఠే దేశాన్తరస్థే కనిష్ఠః సపిణ్డనం వినైవ వృద్ధిం కృత్వా పుత్రసంస్కారం కుర్యాదితి శ్రీదత్తోక్తిః పరాస్తా। భ్రాతృశిష్యాద్యుక్తేర్నాన్దీశ్రాద్ధేజ్యదేవతామాత్ర-పరోఽపకర్ష ఇత్యవ్యపాస్తమ్। అస్య క్రమమాత్రపరత్వాద్వృద్ధికర్త్రైవ సపిణ్డనం కుర్యాదితి న నియమ ఇతి గౌడాః। అత ఏవ కన్యాయా మాతృమరణే భ్రాత్రా సపిణ్డనే కృతే పితుర్దానాధికారః।

శూలపాణిస్తు– 'మహాగురౌ ప్రేతభూతే వృద్ధికర్మ న యుజ్యతే।' ఇతి నిషేధాత్ మృతస్య భ్రాత్రాదిః సపిణ్డనం కృత్వా తత్పుత్రకన్యాదేరభ్యుదయం కుర్యాన్న తు స్వపుత్రసంస్కారే సంస్కార్యపితుః సపిణ్డనం వినా వృద్ధౌ దేవతాత్వాభావాదిత్యాహ, తన్న; దేవతాప్రయుక్తాపకర్షస్య నిరస్తత్వాత్। వృద్ధిం వినా కనిష్ఠేన కృతే తు విదేశస్థేన జ్యేష్ఠేన పునః కార్యమ్; 'యవీయసా కృతం కర్మ ప్రేతశబ్దం విహాయ తు। తజ్జ్యాయసాపి కర్తవ్యం సపిణ్డీకరణం పునః॥' ఇతి స్మృతేః। 'జ్యేష్ఠేన వా కనిష్ఠేన సపిణ్డీకరణే కృతే।' ఆద్యపాదే 'మాతాపిత్రోః కనిష్ఠేన' ఇతి వా పాఠః। 'దేశాన్తరగతానాం చ పుత్రాణాం తు కథం భవేత్। శ్రుత్వా తు వపనం కార్యం దశాహాన్తం తిలోదకమ్॥ తతః సపిణ్డీకరణం కుర్యాదేకాదశేఽహని। ద్వాదశాహే న కర్తవ్యమితి శాతాతపోఽబ్రవీత్॥' ఇతి వచనాచ్చేతి భట్టాః। సిఝాభట్టీయేఽప్యేవమ్। పూర్వవచనేఽత్ర చ మూలం చిన్త్యమ్। స్మృత్యర్థసారే తు– 'విభక్తా ఋద్ధికామాశ్చేత్పుత్రాః పృథక్సపిణ్డీకరణం కుర్యుః' ఇత్యుక్తమ్। అత్ర దత్తకస్య తత్పుత్రాదీనాం విశేషః ప్రాగుక్తః। కేచిత్తు– వృద్ధిం వినాపి కనిష్ఠస్య సపిణ్డనమాహుః; 'మాతాపిత్రోర్మృతేః కాలే జ్యేష్ఠే దేశాన్తరస్థితే। కనిష్ఠేన ప్రకర్తవ్యం సపిణ్డీకరణం తథా॥" ఇతి కార్ష్ణాజినిస్మృతేః, 'గతే వా రోధితే జ్యేష్ఠే పిత్రా వా ప్రేషితే సతి। షణ్మాసాన్న నివర్తేత తదా కార్యే కనీయసా॥' సంవర్తః– 'పునః సపిణ్డీకరణం శ్రాద్ధం పార్వణవచ్చరేత్। అర్ఘ్యసంయోజనం నైవ పిణ్డసంయోజనం న చ॥' ఇతి, తే వచసాం నిర్మూలత్వాత్ 'ప్రోషితావసితే పుత్రే' ఇత్యాదివిరోధాచోపేక్ష్యాః।

వ్యుత్క్రమమృతౌ సపిణ్డనమ్ ।—

వ్యుత్క్రమమృతౌ తు హేమాద్రీ బ్రాహ్మే– మృతే పితర యస్యాథ విద్యతే చ పితామహః। తేన దేయాస్త్రయః పిణ్డాః ప్రపితామహపూర్వకాః॥ తేభ్యశ్చ పైతృకః పిణ్డో నియోక్తవ్యస్తు పూర్వవత్। వ్యుత్క్రమమృతౌ మాతర్యథ మృతాయాం చ విద్యతే చ పితామహీ। ప్రపితామహీపూర్వస్తు కార్యస్తత్రాప్యయం విధిః॥' ఏవం ప్రపితామహజీవనే తత్పిత్రాదిభిర్జ్ఞేయమ్। తదాహ సుమన్తుః– 'త్రయాణామపి పిణ్డానామేకేనాపి సపిణ్డనే। పితృత్వమశ్నుతే ప్రేత ఇతి ధర్మో౽ం వ్యవస్థితః॥' యత్తు– 'వ్యుత్క్రమాత్తు ప్రమీతానాం నైవ కార్యా సపిణ్డతా' ఇతి, – తన్మాతాపితృభర్తృ- భిన్నవిషయమ్; 'వ్యుత్క్రమేణ మృతానాం న సపిణ్డీకృతిరిష్యతే। యది మాతా యది పితా భర్తా నైష విధిః స్మృతః॥' ఇతి మాధవీయే స్కాన్దోక్తేః। మదనరత్నాదౌ చైవమ్। అత్ర 'ప్రపితామహాదిభిః పితుః సపిణ్డనే కృతే పితామహే మృతే తత్సపిణ్డనే సతి పునస్తేన సహ పితుః సపిణ్డనం కార్యమ్' ఇతి హేమాద్రిర్మతమాహ। అన్యే నైతన్మన్యన్తే। తత్త్వం తు - 'పితుః సపిణ్డనాభావే పితామహేన సహ పునః కార్యం, న తత్సత్త్వే; 'త్రయాణామపి పిణ్డానామేకేనాపి సపిణ్డనే। పితృత్వమశ్నుతే ప్రేత ఇతి ధర్మో వ్యవస్థితః॥' ఇతి విష్ణుధర్మోక్తేః।

'పితామహే ప్రపితామహే వా పుత్రాన్తరైరసంస్కృతేఽప్యసంస్కృతాభ్యామేవ పితుః సపిణ్డనం కుర్యాత్; 'అసంస్కృతౌ న సంస్కార్యో పూర్వౌ పౌత్రప్రపౌత్రకైః । పితరం తత్ర సంస్కుర్యాదితి కాత్యాయనోఽబ్రవీత్॥' ఇతి ఛన్దోగపరిశిష్టాత్। అసంస్కృతౌ దాహాద్యైరితి కేచిత్। అసపిణ్డీకృతావితి తు తత్త్వమ్ ; అత ఏవోక్తం తత్రైవ– 'పాపిష్ఠమపి శుద్ధేన శుద్ధం పాపకృతాపి వా। పితామహేన పితరం సంస్కుర్యాదితి నిశ్చయః॥' పాపిష్ఠమకృతసపిణ్డనం న తు పతితాది, 'అభిశస్తపతితభ్రూణఘ్నాః స్త్రియశ్చాతిచారిణీర్న సంసృజేత్' ఇతి బైజవాపోక్తేః 'పాపకర్మిణో న సంసృజేరన్' ఇతి గౌతమోక్తేశ్చేత్యుక్తం నిర్ణయామృతే॥

పూర్వయోః పుత్రాభావే తు పౌత్రః కుర్యాదేవ; 'పితామహః పితుః పశ్చాత్పఞ్చత్వం యది గచ్ఛతి। పౌత్రేణైకాదశాహాది కర్తవ్యం శ్రాద్ధషోడశమ్॥ నైతత్పౌత్రేణ కర్తవ్యం పుత్రవాంశ్చేత్పితామహః। పితుః సపిణ్డతాం కృత్వా కుర్యాన్మాసానుమాసికమ్॥' ఇతి కాత్యాయనోక్తేః। అపరార్కే శూలపాణౌ చైవమ్। తేన సపిణ్డనస్యానిత్యత్వాదకృతసపిణ్డనయోరేవ పార్వణానుప్రవేశ ఇతి మూర్ఖోక్తిః పరాస్తా; 'కృతే సపిణ్డీకరణే ప్రేతః పార్వణభాగ్భవేత్।' ఇతి హారీతవిరోధాచ్చ। కేచిత్ పుత్రాన్తరాభావే పితామహవార్షికమప్యాహుః, - తన్న; శ్రాద్ధషోడశమితి నియమాత్। ఇచ్ఛయా భవత్యేవ; 'పితామహస్య చేద్దద్యాదేకోద్దిష్టం న పార్వణమ్' ఇతి వాచస్పతిధృతగర్గోక్తేః । త్రయాణాం యౌగపద్యే తు ప్రాధాన్యాత్పితుః సపిణ్డనం కృత్వా పూర్వయోః కుర్యాత్। పితామహే మృతే దశాహాన్తః పితృమృతౌ పితుః సంస్కారం కృత్వా పితామహస్య పునః సర్వమావర్తయేత్। వృత్తే దశాహే నైవమ్। అశక్త్యా పిత్రానుజ్ఞాతేన పౌత్రేణ పితామహ శ్రాద్ధే ప్రక్రాన్తే పితృమృతౌ తదాశౌచం వహన్నేవ పౌత్రః పితామహకర్మ కుర్యాత్ప్రాన్తత్వాదితి మదనపారిజాత-పృథ్వీచన్ద్రౌ। యత్తు - 'ఉత్తరాత్రితయరౌద్రరోహిణీ- యామ్యసర్పపితృభేషు చాగ్నిభే। శ్మశ్రుకర్మ సకలం చ వర్జయేత్ప్రేతకార్యమపి బుద్ధిమాన్నరః॥' ఇతి సపిణ్డనప్రకరణే పాఠాన్ముఖ్యకాలే నిషిద్ధర్క్షే సపిణ్డనాపకర్షః। సర్వకాలేషు తద్వృత్త్యే తద్వర్జ్యాన్యేవ। పూర్వోక్తబ్రహ్మోక్తాని షోడశశ్రాద్ధాని కార్యాణీతి వాచస్పతిమిశ్రాః, –తన్న; అస్య పరిభాషాత్వేన వాక్యాత్సావకాశ కర్మపరత్వాత్, అస్య ప్రేతమాత్రదైవత్యాభావాచ్చ॥

అథ స్త్రీషూచ్యతే। హేమాద్రౌ బృహస్పతిః– 'భర్తృగోత్రేణ నామ్నా చ మాతుః కుర్యాత్సపిణ్డనమ్'। యత్తు -భవిష్యే 'పితృగోత్రం సముత్సృజ్య న కుర్యాద్భర్తృగోత్రతః।' ఇతి, -తదాసురాదివివాహోఢాపరమ్ ; 'ఆసురాదివివాహేషు పితృగోత్రేణ ధర్మవిత్।' ఇతి వృద్ధశాతాతపోక్తేః। తచ్చానేకవచనేషు పితామహ్యా పత్యా మాతామహేన వా సహోక్తమ్। తత్ర వ్యవస్థోక్తా భవిష్యే– 'జీవత్పితా పితామహ్యా మాతుః కుర్యాత్సపిణ్డనమ్। ప్రమీతపితృకః పిత్రా తత్పిత్రా పుత్రికాసుతః॥' తత్పిత్రా = మాతుః పిత్రా। లౌగాక్షిః– 'పితామహ్యాదిభిః సార్ధం

మాతరం తు సపిణ్డయేత్। పితరి ధ్రియమాణే తు తేనైవోపరతే సతి॥' శఙ్ఖః– 'మాతుః సపిణ్డీకరణం కథం కార్యం భవేత్సుతైః। పితామహ్యాదిభిః సార్ధం సపిణ్డీకరణం స్మృతమ్॥' యేన కేనాపి మాతుః సాపిణ్డ్యే యత్రా-న్వష్టకాదౌ మాతుః శ్రాద్ధం పృథగుక్తం, తత్ర పితామహ్యా సహ కార్యమ్; 'నాన్దీముఖేఽష్టకా శ్రాద్ధే గయాయాం చ మృతేఽహని। పితామహ్యాదిభిః సార్ధం మాతుః శ్రాద్ధం సమాచరేత్॥' ఇతి శాతాతపోక్తేః। అపుత్రాయాం తు పైఠీనసిః– 'అపుత్రాయాం మృతాయాం తు పతిః కుర్యాత్సపిణ్డనమ్। శ్వశ్ర్వాదిభిః సహైవాస్యాః సపిణ్డీకరణం భవేత్॥" ఇతి। యత్తు - లఘుహారీతః 'పుత్రేణైవ తు కర్తవ్యం సపిణ్డీకరణం స్త్రియాః। పురుషస్య పునస్త్వన్యే భ్రాతృపుత్రాదయోఽపి యే॥' ఇతి, యచ్చమార్కణ్డేయపురాణే 'సపిణ్డీకరణం స్త్రీణాం పుత్రాభావే న విద్యతే।' ఇతి, - తత్ పుత్రపత్యభావే జ్ఞేయమ్। అత్ర సపత్నీపుత్రోఽపి జ్ఞేయః; 'బహ్వీనామేకపత్నీనామేకా చేత్పుత్రిణీ భవేత్। సర్వా-స్తాస్తేన పుత్రేణ ప్రాహ పుత్రవతీర్మనుః॥' ఇతి మనూక్తేరేతత్పరత్వాత్। యత్తు–శాతాతపః 'మృతే పితరి మాతుస్తు న కార్యా సహపిణ్డతా। పితురేవ సపిణ్డత్వే తస్యా అపి కృతం భవేత్॥' ఇతి, - తదశక్తపరమ్; కేషాంచిద్వా మతమితి హేమాద్రిః।

అన్వారోహణే తు భర్త్రైవ సాపిణ్డ్యమ్; 'మృతా యాఽనుగతా నాథం సా తేన సహపిణ్డతామ్। అర్హతి స్వర్గవాసం చ యావదాభూతసంప్లవమ్॥' ఇతి శాతాతపోక్తేః। 'పత్యా చైకేన కర్తవ్యం సపిణ్డీకరణం స్త్రియాః। సా మృతాపి హి తేనైక్యం గతా మన్త్రాహుతివ్రతైః॥' ఇతి యమోక్తేశ్చ। అత్రైకశబ్దః పితామహ్యాదిపక్షనివృత్త్యర్థః। 'పతి' పదం వర్గపరమ్। సపిణ్డనస్య పార్వణైకోద్ధిష్టరూపత్వాదితి మాధవ-కల్పతరు-మదనరత్నాదయః। అన్యే తు భర్త్రైవైకేనాహు :– 'స్వేన భర్త్రా సహైవాస్యాః సపిణ్డీకరణం భవేత్।' ఇత్యేవకారశ్రవణాత్। పృథ్వీచన్ద్రోదయేఽపి వికల్ప ఉక్తః। ఇదం తు తత్త్వమ్– యదా హేమాద్యాదిమతే ద్వయోరేకః పిణ్డస్తదా వర్గేణ సహ। యదా మాధవపృథ్వీచన్ద్రాదిమతే పృథక్పిణ్డస్తదైకేన పత్యైకవచనాచ్చైకేనాపి। అతో మాతృపిణ్డమసపిణ్డీకృతేనైవ పతిపిణ్డేన సంయోజ్యైకీకృతం పిణ్డద్వయం తత్పిత్రాదిభిః సంయోజయేత్। అన్త్యపక్ష ఏవ యుక్తః। స్మృత్యర్థసారే తు– 'అన్వారోహణేనైక దినమరణే స్త్రియాః పృథక్సపిణ్డనం నాస్తి। భర్తుః కృతే స్త్రియా అపి కృతం భవతి' ఇత్యుక్తమ్, –తన్మతాన్తరమస్తు। ఇదం బ్రాహ్మాదివివాహేషు జ్ఞేయమ్।

ఆసురాదిషు తు శాతాతపః– 'తన్మాత్రా తత్పితామహ్యా తచ్ఛ్వశ్ర్వా వా సపిణ్డనమ్। ఆసురాదివివాహేషు విన్నానాం యోషితాం భవేత్॥' మాతామహ్యా మాతుః పితామహ్యా తత్ప్రపితామహ్యా చేత్యర్థః। సుమన్తు– 'పితా పితామహే యోజ్యః పూర్ణే సంవత్సరే సుతైః। మాతా మాతామహే తద్వదిత్యాహ భగవాఞ్ఛివః॥' ఇదమాసురాదిపరం పుత్రికాపుత్రపరం చోక్తం ప్రాక్। హేమాద్రిస్తు బ్రాహ్మాదిష్వపి సర్వత్ర దేశభేదాద్వికల్పమాహ। అత ఏవ గుర్జరేషు

కోకిలమతానుసారిణాం మాతృమాతామహప్రమాతామహా ఇతి శ్రాద్ధప్రయోగః సపిణ్డనం చ దృశ్యతే। హేమాద్రావాపస్తమ్బోఽపి– 'కోకిలస్య యథా పుత్రా అన్యసంచయజీవినః। పుష్టాస్తే స్వకులం యాన్తి ఏవం నారీ మృతా సతీ॥ యదపి - విజ్ఞానేశ్వరో మాతామహేన మాతుః సాపిణ్డ్యే పితృశ్రాద్ధవన్మాతృశ్రాద్ధం నిత్యమిత్యాహ, యచ్చ వృద్ధిశ్రాద్ధే ఛన్దోగపరిశిష్టమ్। 'షడ్భ్యః పితృభ్యస్తదను శ్రాద్ధదానముపక్రమేత్' ఇతి, తదేతద్విషయమేవ; మాతుః పృథక్ శ్రాద్ధాభావాత్। అత ఏవ హేమాద్రౌ భవిష్యే మాతుః సపిణ్డనం ప్రక్రమ్య–'ఉదితేఽనుదితే చైవ హోమభేదో యథా భవేత్। తథా కులక్రమాయాతమాచారం చ చరేద్బుధః॥' ఇత్యుక్తమ। అస్య వృద్ధావపవాదమాహ తత్రైవ వ్యాఘ్రపాత్– 'కుర్యాన్మాతామహశ్రాద్ధం సర్వదా మాతృపూర్వకమ్। విధిజ్ఞో విధిమాస్థాయ వృద్ధౌ మాతామహాదివత్॥' కేచిదేతత్ పుత్రికాపుత్రపరమాహుః।

పత్యు: సాపిణ్డ్యమాహ లౌగాక్షిః– 'సర్వాభావే స్వయం పత్న్యః స్వభర్తౄణామమన్త్రకమ్। సపిణ్డీకరణం కుర్యుస్తతః పార్వణమేవ చ ఇతి। యత్తు– వచనమ్ 'అపుత్రస్య పరేతస్య నైవ కుర్యాత్సపిణ్డతామ్।' ఇతి, యచ్చాపస్తమ్బః– 'అపుత్రా యే మృతాః కేచిత్పురుషా వా స్త్రియోఽపి వా। తేషాం సపిణ్డనాభావాదేకోద్దిష్టం న పార్వణమ్॥' ఇతి, -తత్ పుత్రోత్పాదనవిధిప్రశంసార్థమితి మాధవః। 'సపిణ్డీకరణాదూర్ధ్వమేకోద్దిష్టం విధీయతే। అపుత్రాణాం చ సర్వేషామపత్నీనాం తథైవ చ॥' ఇతి హేమాద్రీ ప్రచేతసోక్తేశ్చ। అన్యే తు ద్వివిధవాక్యదర్శనాద్వికల్పమాహుః।స్మృత్యర్థసారేఽపి 'బ్రహ్మచారిణామనపత్యానాం చ సపిణ్డనం నాస్తి, తేషాం సదైకోద్దిష్టమేవ, వ్యుత్క్రమమృతానాం సాపిణ్డ్యం కార్యం న వా। కేచిత్సర్వత్ర సపిణ్డనమాహురితి। అపుత్రే వ్యుత్క్రమమృతే విశేషో రేణుకారికాయామ్– 'భ్రాతా వా భ్రాతృపుత్రో వా సపిణ్డః శిష్య ఏవ వా। సపిణ్డీకరణం కుర్యాత్ పుత్రహీనే మృతే సతి॥ సర్వబన్ధువిహీనస్య పత్నీ కుర్యాత్సపిణ్డతామ్। ఋత్విజం కారయేద్వాపి పురోహితమథాపి వా॥ వసురుద్రాదితిసుతైః కార్యా తేషాం సపిణ్డతా। వ్యుత్క్రమాచ్చ ప్రమీతా యే తద్వినా ప్రేతతా ధ్రువమ్॥ పునః సపిణ్డనం తేషాం కుర్యాత్త్రే పితామహే॥" ఇతి। అత్ర మూలం మృగ్యమ్। యతీనాం సపిణ్డనం నాస్తి కింత్వేకాదశేఽహ్ని పార్వణం కార్యమ్। తదపి త్రిదణ్డినః। ఏకదణ్డ్యాదీనాం తదపి నేత్యుక్తం ప్రాక్। దణ్డగ్రహణాత్పూర్వం మృతే తు దాహాదిసపిణ్డనాన్తం సర్వం కార్యమితి భట్టచరణాః।

సపిణ్డనవిధిమాహ బైజవాపః– 'సమాప్తే సంవత్సరే చత్వార్యుదపాత్రాణి ప్రయునక్తి ఏకం ప్రేతాయ, త్రీణి పితృభ్యః ప్రేతపాత్రం పితృపాత్రేష్వాసిఞ్చతి 'యే సమానా' ఇతి ద్వాభ్యామేవం పిణ్డోఽథాభిమృశతి 'ఏష వోఽనుగతః ప్రేతః పితరస్తం దదామి వః। శివం భవతు శేషాణాం జాయన్తాం చిరజీవినః॥' 'సమానీ వః' 'సంగచ్ఛధ్వం సంవదధ్వమ్' ఇతి

ద్వాభ్యామ్ ఇతి। యద్యపి 'తచ్చాపి దేవరహితమేకార్ఘ్యైకపవిత్రకమ్। నైవాగ్నౌకరణం తత్ర తచ్చావాహనవర్జితమ్॥' ఇతి మార్కణ్డేయేనోక్తమ్, తథాపి–'సపిణ్డీకరణం శ్రాద్ధం దైవపూర్వం నియోజయేత్।' ఇత్యాదివిరోధాద్వికల్పః, ప్రేతాంశే వా జ్ఞేయమ్। అత్ర కామకాలౌ విశ్వేదేవావపీత్యుక్తం ప్రాక్।మైత్రాయణీయపరిశిష్టే–'పిత్ర్యవిప్రకరే హోమః సాగ్నేరపి భవేదిహ।' యత్తు– గోభిల: 'అనుక్తకాలేష్వపి తు వ్యుత్క్రమేణ మృతావపి। ఆమేన వాపి సాపిడ్యం హేమ్నా వాపి ప్రకల్పయేత్॥' ఇతి, - తదాపది మాతాపితృభిన్నపరమ్; 'ఆన్నోఽపి న కుర్వీత శ్రాద్ధమామేన కర్హిచిత్।' ఇతి తేనైవోక్తేః। శుద్ధితత్త్వే కామధేనౌ చ లఘుహారీత:– 'సపిణ్డీకరణం యావత్ప్రేతశ్రాద్ధం తు షోడశమ్। పక్వాన్నేనైవ కర్తవ్యం సామిషేణ ద్విజాతిభిః॥' విశ్వప్రకాశే– 'ప్రేతః సపిణ్డనాదూర్ధ్వం పితృలోకేఽనుగచ్ఛతి। కుర్యాత్తస్య తు పాథేయం ద్వితీయేఽహ్ని సపిణ్డనాత్॥' స్మృత్యర్థసారేఽప్యేవమ్। తతో వృద్ధిశ్రాద్ధం కుర్యాత్। ఏతన్మలమాసేఽపి కార్యమ్; 'అధిమాసే న కర్తవ్యం శ్రాద్ధమాభ్యుదయం తథా। తథైవ కామ్యం యత్కర్మవత్సరాత్ప్రథమాదృతే॥' ఇతి హేమాద్రీ హారీతోక్తేః॥

ఇతి భట్టకమలాకరకృతే నిర్ణయసిన్ధౌ సపిణ్డీకరణమ్॥

అథ ప్రథమాబ్దే నిషిద్ధాని। హేమాద్రౌ– 'స్నానం చైవ మహాదానం స్వాధ్యాయం చాగ్నితర్పణమ్। ప్రథమాబ్దే న కుర్వీత మహాగురునిపాతనే॥' అగ్నితర్పణం లక్షహోమాది, నత్వాధానమ్। తత్తు ప్రథమాదే భవత్యేవ। తదాహ హేమాద్రావుశనా:– 'పితుః సపిణ్డీకరణం వార్షికే మృతవాసరే। ఆధానాద్యుపసంప్రాప్తావేతత్ప్రాగపి వత్సరాత్॥' అన్యతర్పణమితి శుద్ధితత్త్వే పాఠః। 'ఆది' పదం వృద్ధినిమిత్తనిత్యకర్మపరమ్। దివోదాసీయే– 'మహాతీర్థస్య గమనముపవాసవ్రతాని చ। సంవత్సరం న కుర్వీత మహాగురునిపాతనే॥' ఇదం శ్రాద్ధకౌముద్యాం దేవీపురాణస్థముక్తమ్। గౌడనిబన్ధే మాత్స్యే– 'సపిణ్డీకరణాదూర్ధ్వం ప్రేతః పార్వణభుగ్భవేత్। వృద్ధీష్టాపూర్తయోగ్యశ్చ గృహస్థశ్చ సదా భవేత్।' వర్షాన్తసపిణ్డనాభావే నాధికారీత్యర్థః। గృహస్థః సపిణ్డోఽపీత్యర్థః। అత ఏవ - ప్రేతకర్మాణ్యనిర్వర్త్య చరేన్నాభ్యుదయక్రియామ్। ఆచతుర్థం, తతః పుంసి పఞ్చమే శుభదం భవేత్॥' ఇతి జ్యోతిషే ఉక్తమ్। మాధవీయే దేవలః– 'ప్రమీతౌ పితరౌ యస్య దేహస్తస్యాశుచిర్భవేత్। న దైవం నాపి వా పిత్ర్యం యావత్పూర్ణో న వత్సరః॥ ఇదం వర్షాన్తసపిణ్డనపరమ్; 'తథైవ కామ్యం యత్కర్మ వత్సరాత్ప్రథమాదృతే' ఇతి లఘుహారీతాద్యేకవాక్యత్వాత్। వృద్ధినిమిత్తాపకర్షే తు వర్షమధ్యేఽపి కామ్యాది భవత్యేవేతి గౌడాః। పిత్ర్యం= సపిణ్డనమ్। అత ఏవ లౌగాక్షి:– 'అన్యేషాం ప్రేతకార్యాణి మహాగురునిపాతనే। కుర్యాత్సంవత్సరాదర్వాక్ శ్రాద్ధమేకం తు వర్జయేత్॥' దాహాద్యేకాదశాహాన్తం కార్యమ్। తత్రాశౌచాన్తరస్యాప్రతిబన్ధకత్వాత్। 'ఆద్యం శ్రాద్ధమశుద్ధోఽపి కుర్యాదేకాదశేఽహని' ఇత్యుక్తేశ్చ। ఏకం = సపిణ్డనమ్।

పత్న్యాదౌ త్వపవాదమాహ మాధవీయే ఋష్యశృఙ్గః– 'పత్న్యాః పుత్రస్య తత్పుత్రభ్రాత్రోస్తత్తనయస్య చ। స్నుషాస్వస్రోశ్చ పిత్రోశ్చ సంఘాతమరణం యది॥ అర్వాగబ్దాన్మాతృపితృపూర్వం సాపిణ్డ్యమాచరేత్॥' లౌగాక్షిః– 'పత్నీ పుత్రస్తథా పౌత్రో భ్రాతా తత్పుత్రకా అపి। పితరౌ చ యద్యేకస్మిన్ మ్రియేరన్వాసరే తదా॥ఆద్యమేకాదశే కుర్యాత్త్రిపక్షే తు సపిణ్డనమ్॥ ధవలనిబన్ధే– 'మహాగురునిపాతే తు ప్రేతకార్యం యథావిధి। కుర్యాత్సంవత్సరాదర్వాగేకోద్దిష్టం న పార్వణమ్॥' భృగుః– 'మాతా చైవ తథా భ్రాతా భార్యా పుత్రస్తథా స్నుషా। ఏషాం మృతౌ చరేచ్ఛ్రాద్ధమన్యస్య న పునః పితుః॥' –ఏతదపి సపిణ్డనపరమ్। పితుర్మృతావన్యస్య శ్రాద్ధం న చరేదిత్యర్థః।శుద్ధితత్త్వే శ్రాద్ధకౌముద్యాం చ దేవలః– 'అన్యశ్రాద్ధం పరాన్నం చ గన్ధమాల్యం చ మైథునమ్। వర్జయేద్గురుపాతే తు యావత్పూర్ణో న వత్సరః॥' పారస్కరభాష్యే బృహస్పతిః– 'పితర్యుపరతే పుత్రో మాతుః శ్రాద్ధాన్నివర్తతే। మాతర్యపి చ వృత్తాయాం పితృశ్రాద్ధాహతే సమమ్॥' సమం పితరం వినాఽన్యశ్రాద్ధం నేత్యర్థః। శుద్ధి తత్త్వే దేవలః– 'మహాగురునిపాతే తు కామ్యం కించిన్న చాచరేత్। ఆర్త్విజ్యం బ్రహ్మచర్యం చ శ్రాద్ధం దేవక్రియాం తథా॥' - ఏతత్సపిణ్డనాత్ప్రాగితి కేచిత్। తదుత్తరమపీత్యన్యే। శ్రాద్ధకౌముద్యాం కాలికాపురాణే పూర్వార్ధే– 'విశేషతః శివపూజాం ప్రమీతపితృకో నరః। యావద్వత్సరపర్యన్తం మనసాపి న చాచరేత్॥' కేచిత్తు– 'పిత్రోరబ్దమశౌచం స్యాత్షణ్మాసం మాతురేవ చ। త్రైమాసికం తు భార్యాయాస్తదర్ధం భ్రాతృపుత్రయోః॥' ఇతి స్మృతేః సాపత్నమాతురబ్దార్ధమాహుః। శ్రాద్ధకౌముదీకారస్తు– ద్వయోరేవ మహాగుర్వోరబ్దమేకమశౌచకమ్। నాన్యేషామధికాశౌచం స్వజాతివిహితాత్కిల॥' ఇతి సమూలజాతూకర్ణ్యవిరోధాన్నిర్మూలమాహ। హేమాద్రీ భవిష్యే– 'గయాశ్రాద్ధం మృతానాం తు పూర్ణే త్వబ్దే ప్రశస్యతే।' త్రిస్థలీ సే తౌ గారుడే– 'తీర్థశ్రాద్ధం గయాశ్రాద్ధం శ్రాద్ధమన్యచ్చ పైతృకమ్। అబ్దమధ్యే న కుర్వీత మహాగురు- విపత్తిషు॥' - ఇదం వృద్ధ్యర్థసపిణ్డనాభావే। వృద్ధౌ సపిణ్డనాపకర్షేఽబ్దమధ్యేఽపి దర్శాది కార్యమేవ; 'పితుః సపిణ్డనం కృత్వా కుర్యాన్మాసానుమాసికమ్।' ఇతి ఛన్దోగపరిశిష్టాత్, 'సపిణ్డీకరణాదూర్ధ్వం ప్రేతః పార్వణభుగ్భవేత్।' ఇతి మాత్స్యాత్, 'తతః ప్రభృతి వై ప్రేతః పితృసామాన్యమశ్నుతే। విన్దతే పితృలోకం చ తతః శ్రాద్ధం ప్రవర్తతే॥ ఇతి హారీతాచ్చేతి శూలపాణిః। యత్తు -కాతీయమ్ 'సపిణ్డీకరణాదూర్ధ్వం న దద్యాత్ప్రతిమాసికమ్। ఏకోద్దిష్టవిధానేన దద్యాదిత్యాహ శౌనకః॥" ఇతి। తత్రైకో ద్దిష్టవిధినా న దద్యాదిత్యన్వయః। తుర్యపాదేన పార్వణే వికల్ప ఉక్తః। బ్రహ్మవైవర్తే– 'ఉద్వాహ శ్చోపనయనం ప్రథమేఽన్దే మహీపతే। కృతే సపిణ్డనేఽప్యూర్ధ్వమస్మాం చోద్ధరణం త్యజేత్॥ తథాపి కర్తుమిచ్ఛన్తి త్రీణి చైతాని వై సుతాః। మాసికాన్యవశిష్టాని చాపకృష్య చరేత్పునః॥'

అత్రేదం తత్త్వమ్– వృద్ధిం వినాఽర్వాగపి సపిణ్డనాపకర్షే పితృత్వప్రాప్తిర్వర్షాన్త ఏవ; 'కృతే సపిణ్డీకరణే నరః సంవత్సరాత్పరమ్। ప్రేతదేహం పరిత్యజ్య భోగదేహం ప్రపద్యతే॥' ఇతి విష్ణు-

సపిణ్డ్యపకర్షః।—

ధర్మోక్తేః। 'అర్వాక్సంవత్సరాద్యస్య సపిణ్డీకరణం భవేత్। ప్రేతత్వమిహ తస్యాపి విజ్ఞేయం వత్సరం నృప॥' ఇత్యగ్నిపురాణాచ్చ। తేన తత్సత్త్వేఽపి వృద్ధిదేవపిత్ర్యేష్వనాధికారః। వృద్ధినిమిత్తే త్వనన్తరమేవ; 'అర్వాక్సంవత్సరాద్వౌ పూర్ణే సంవత్సరేఽపి వా। యే సపిణ్డీకృతాః ప్రేతా న తేషాం తు పృథక్ క్రియా॥" ఇతి శాతాతపోక్తేః। తథైవ కామ్యమితి హేమాద్రిధృతహారీతాదివశాచ్చైవమితి। తథా– 'అస్థిక్షేపం గయాశ్రాద్ధం శ్రాద్ధం చాపరపక్షికమ్। ప్రథమేఽనబ్దే న కుర్వీత కృతేఽపి తు సపిణ్డనే॥' అస్యాపవాదః– 'అస్థిక్షేపం గయాశ్రాద్ధం శ్రాద్ధం చాపరపక్షికమ్। ప్రథమేఽబ్దేఽపి కుర్వీత యది స్యాద్భక్తిమాన్సుతః॥' భక్త్యాఖ్యం శ్రాద్ధం తద్వానితి మదనపారిజాతాదయః। అన్యే యథాశ్రుతమాహుః। తత్త్వం తు యదీదం సమూలం తదా వృద్ధిం వినాపకర్షే పూర్వం, వృద్ధ్యర్థే తు పరమితి యోజ్యమ్। పతితానాం గయాయాం విశేషో బ్రాహ్మే– 'క్రియతే పతితానాం చ గతే సంవత్సరే క్వచిత్। దేశధర్మప్రమాణత్వాద్గయాశ్రాద్ధం స్వబన్ధుభిః॥'

పఞ్చకమరణే నిర్ణయః ।—

అథ విధానాని। తత్ర పఞ్చకమృతే మదనరత్నే గారుడే– 'ఆదౌ కృత్వా ధనిష్ఠార్ధమేతన్నక్షత్రపఞ్చకమ్। రేవత్యన్తం సదా దూష్యమశుభం దాహకర్మణి॥ శవస్య చ సమీపే తు క్షేప్తవ్యాః పుత్తలాస్తదా। దర్భమయాస్తు చత్వార ఋక్షమన్త్రాభిమన్త్రితాః॥ తతో దాహః ప్రకర్తవ్యస్తైశ్చ పుత్తలకైః సహ। సూతకాన్తే తతః పుత్రైః కార్యం శాన్తికపౌష్టికమ్॥ పఞ్చకేషు మృతో యో వై న గతిం లభతే నరః। తిలాంశ్చైవ హిరణ్యం చ తముద్ధిశ్య ఘృతం దదేత్॥' క్రియానిబన్ధే– 'భాజనోపానహౌ ఛత్రం హైమముద్రాం చ వాససీ। దక్షిణా దీయతే విప్రే సర్వపాతకమోచనీ॥' మదనరత్నే గార్గ్యః– 'యది భద్రాతిథీనాం స్యాద్వానుభౌమశనైశ్వరైః। త్రిపాదృక్షైశ్చ సంయోగో ద్వయోర్యోగే ద్విపుష్కరః॥ద్విత్రిపుష్కరయోగే తు మృతిర్మృత్యన్తరావహా। దహనే మరణే చైవ త్రిగుణం స్యాత్రిపుష్కరే॥ఖననేఽప్యేవమేవ స్యాదేతద్దోషోపశాన్తయే। తిలపిష్టైర్యవైర్వాపి శరీరం

కారయేత్తతః॥ శూర్పే నిధాయాలంకృత్య దాహయేత్త్రైతృకోపరి॥ తద్దాహే మన్త్రమాహ బౌధాయనః– 'అస్మాత్త్వమితి మన్త్రేణ తిలపిష్టం ప్రదాహయేత్। ద్విత్రిపుష్కరయోర్దోషస్త్రిభిః కృచ్ఛ్రైర్వ్యపోహతి॥ వాసవే మరణం చేత్స్యాద్గృహే వాపి పునర్మృతిః। సువర్ణం దక్షిణాం దద్యాత్కృష్ణవస్త్రమథాపి వా॥' వాసవం = ధనిష్ఠా। బ్రాహ్మే– 'కుమ్భమీనస్థితే చన్ద్రే మరణం యస్య జాయతే। న తస్యోర్ధ్వగతిర్దృష్టా సంతతౌ న శుభం భవేత్॥ న తస్య దాహః కర్తవ్యో వినాశస్త్వేషు జన్తుషు। అథవా తద్దినే కార్యో దాహస్తు విధిపూర్వకమ్॥ ధనిష్ఠాపఞ్చకే జీవో మృతో యది కథంచన। త్రిపుష్కరే యామ్యభే వా కులజాన్మారయేద్ధ్రువమ్॥ తత్రానిష్టవినాశార్థం విధానం సముదీర్యతే। దర్భాణాం ప్రతిమాః కార్యాః పఞ్చోర్ణాపుత్రవేష్టితాః॥ యవపిష్టేనానులిప్తాస్తాభిః సహ శవం దహేత్॥ ప్రేతవాహః ప్రేతసఖః ప్రేతపః ప్రేతభూమిపః। ప్రేతహర్తా పఞ్చమస్తు నామాన్యేతాని చ క్రమాత్॥' అత్ర ప్రతిమా గన్ధపుష్పైః పూజయిత్వా ప్రథమాం శిరసి, ద్వితీయాం నేత్రయోః, తృతీయాంవామకుక్షౌ, చతుర్థీ నాభౌ, పఞ్చమీం పాదయోర్న్యస్య తదుపరి నామభిర్వృతం హుత్వా - 'యమాయ సోమం, 'త్ర్యమ్బకమ్' ఇతి మన్త్రాభ్యాం ప్రత్యేకం తాస్వాజ్యం హునేదితి భట్టాః। 'సూతకాన్తే తతః పుత్రః కుర్యాచ్ఛాన్తికపౌష్టికమ్। కాంస్యపాత్రస్థితం తైలం వీక్ష్య దద్యాద్విజన్మనే॥ బ్రహ్మవిష్ణుమహేశేన్ద్రవరుణప్రీతయే తతః। మాషముద్గయవవ్రీహిప్రియంగ్వాది ప్రయచ్ఛతి॥ స్వర్ణదానం రుద్రజాప్యం లక్ష హోమో ద్విజార్చనమ్। గోభూదానం షడంశేన కుర్యాద్దోషోపశాన్తయే॥'

అపరార్కే– 'ధనిష్ఠాపఞ్చకమృతే పఞ్చరత్నాని తన్ముఖే। ప్రాస్యాహుతిత్రయం తత్ర హునేద్వ్యహవపామితి॥ తతో నిర్హరణం కుర్యాదేష సాగ్నేర్విధిః స్మృతః। ఇతరం నిఖనేదేవ జలే వా ప్రతిపాదయేత్॥ త్రిపాదర్క్షమృతే తద్వద్ధిరణ్యశకలం ముఖే। తస్య పిష్టమయం కుర్యాత్పురుషత్రితయం తతః। హోమం ప్రతిముఖం కుర్యాత్తథా వహవపామితి। కార్ష్ణాయసం చ కార్పాసం కుసుమ్భం ప్రతిపాద్య చ। నిర్యాత్య సానిం సంస్కుర్యా వ్యో వాఽన్యముత్సృజేత్॥' తత్రైవ– 'కనకం హీరకం నీలం పద్మరాగం చ మౌక్తికమ్। పఞ్చరత్నమిదం ప్రోక్తమృషిభిః పూర్వదర్శిభిః॥ రత్నానాం చాప్యభావే తు స్వర్ణ కర్షార్ధమేవ చ। సువర్ణస్యాప్యభావే తు ఆజ్యం జ్ఞేయం విచక్షణైః॥' మదనరత్నేఽప్యేవమ్। తథా– 'ఏకాశీతిపలం కాంస్యం తదర్ధం వా తదర్ధకమ్। నవషట్త్రిపలం వాఽపి దద్యాద్విప్రాయ శక్తితః॥' తథాఽన్యత్ర– 'స్వగృహ్యోక్తవిధానేన కృత్వాగ్నేః స్థాపనం తతః। అన్వాధానం నిర్వపణం దేవతానాం తథాహుతీః॥ యమాయ ధర్మరాజాయ మృత్యవే చాన్తకాయ చ। వైవస్వతాయ కాలాయ సర్వభూతక్షయాయ చ॥ ఔదుమ్బరాయ దనాయ నీలాయ పరమేష్ఠినే। వృకోదరాయ చిత్రాయ చిత్రగుప్తాయ వై క్రమాత్। విధినా శ్రపణం కృత్వా ఏకైకామాహుతిం హునేత్। కృష్ణాం గాం కృష్ణవస్త్రం చ హైమనిష్కసమన్వితమ్॥దద్యాద్విప్రాయ శాన్తాయ ప్రీతో భవతు మే యమః॥'

త్రిపాదర్క్షేఽప్యేతదేవ। అపరార్కే–'పునర్వసూత్ రాషాఢా కృత్తికోత్తరఫాల్గునీ। పూర్వాభాద్రా విశాఖా చ జ్ఞేయమేతత్రిపాదభమ్॥' మయూరచిత్రే గర్గః– 'మృతః శ్మశానం యో నీత ఉపజీవతి మానవః। గృహే యస్య ప్రవిష్టోఽసౌ తి ష్ఠేదథ కదాచన॥ అచిరాన్మృత్యుమాయాతి హృతదారపరిగ్రహః। తత్ర శాన్తిం ప్రవక్ష్యామి ధర్మరాజమతం యథా॥ సక్షీరాణాం ఘృతాక్తానామ హుత్వా ముఖే బుధః। ఔదుమ్బరాణాం విధివత్తతః శాన్తిః కృతా భవేత్॥ సావిత్ర్యష్టసహస్రేణ క్షీరశాన్తి చ కారయేత్। కపిలాం తిలకాంస్యం చ హుతాన్తే భూరిదక్షిణా॥' ఇతి।

అథ బ్రహ్మచారిమృతౌ శౌనకః– 'బ్రహ్మచారిమృతౌ రీతిం కథయామి సమాసతః। తత్రావకీర్ణదోషస్య ప్రాయశ్చిత్తం ప్రశాన్తయే॥ ద్వాదశాబ్దం షడబ్దం వా త్ర్యబ్దం శక్త్యాఽథవా చరేత్। స్నాతకో బ్రహ్మచారీ చ నిధనం ప్రాప్నుయాద్యది।సంయోజ్య చార్కవిధినా సంయోజ్యౌ తౌ తతః పరమ్॥' దేశకాలౌ స్మృత్వా 'అముకగోత్రాఽముకనామ్నో మృతస్య బ్రహ్మచారిణో వ్రతవిసర్గే కరిష్యే' ఇత్యుక్త్వా హేమ్నా నాన్దీశ్రాద్ధం కృత్వామిం ప్రతిష్ఠాప్యాఘారాన్తే చతసృభిర్వ్యాహృతిభిరమయే వ్రతపతయే వ్రతానుష్ఠానసంపాదనాయ విశ్వేభ్యో దేవేభ్యశ్చాజ్యం హుత్వా స్విష్టకృదాది సమాప్య పునర్దేశకాలౌ స్మృత్వాఽర్కవివాహం కరిష్యే ఇత్యుక్త్వా హేమ్నా నాన్దీశ్రాద్ధం కృత్వార్కశాఖాం శవం చ హరిద్రయాలిప్త్వా పీతసూత్రేణ వస్త్రయుగ్మేన చావేష్ట్యామిం ప్రతిష్ఠాప్యాఘారాన్తేఽగ్నయే బృహస్పతయే వివాహవిధియోజకాయ చ– 'యస్మై త్వం కామకామాయ' ఇతి కామాయ వ్యాహృతిభిశ్రాజ్యం హుత్వా స్విష్టకృదాది సమాప్యార్కశాఖాం శవం చ దహేత్। విధానమాలాయామ్– 'యేషాం కులే బ్రహ్మచారీ నిధనం ప్రాప్ను యాద్యది। తత్కులం క్షయమాప్నోతి సోఽపి దుర్గతిమాప్నుయాత్॥ మృతస్య మ్రియమాణస్య షడబ్దం వ్రతమాదిశేత్॥ త్రింశద్ధయో బ్రహ్మచారిభ్యో దద్యాత్కౌపీనకాన్నవాన్॥ హస్తమాత్రాన్కర్ణమాత్రాన్ దద్యాత్కృష్ణాజినాని చ। పాదుకాఛత్రమాల్యాని గోపీచన్దనమేవ చ। మణిప్రవాలమాలాశ్చ భూషణాది సమర్పయేత్। ఏవం కృతే విధానే చ విఘ్నః కోఽపి న జాయతే॥' –అత్ర మూలం మృగ్యమ్॥

కుష్ఠినో మరణే।—

కుష్ఠిమృతౌ తు యమః– 'మృతస్య కుష్ఠినో దేహం నిఖనేగోష్ఠభూమిషు। వాసరత్రితయం పశ్చాదుద్ధృత్యాన్యత్ర తం దహేత్॥ న గఙ్గాప్లవనం కార్యం నిక్షేపే విధిరుచ్యతే। షడబ్దవ్రతపూర్వేన విధినాఽన్త్యం ఋతుం చరేత్॥ తతోఽస్థిసంచయం తస్య గఙ్గాయాం ప్రక్షిపేత్సుధీః। మాసి మాసి తతః కుర్యాన్మాసిశ్రాద్ధాని పార్వణాన్॥ ఇత్యేతత్కుష్ఠిమరణే కథితం శాస్త్రకోవిదః॥' శుద్ధితత్త్వే భవిష్యే– 'శ్రృణు కుష్ఠిగణం విప్ర ఉత్తరోత్తరతో గురుమ్।

విచర్చికా తు దుశ్చర్మా చర్చరీయస్తృతీయకః॥ వికచూర్వణతామ్రౌ చ కృష్ణశ్వేతే తథాష్టకమ్॥' ఇత్యుక్త్వా, –'మృతే తు ప్రాపయేత్తీర్థమథవా తరుమూలకమ్। న పిణ్డం నోదకం కార్యం నచ దానక్రియాం చరేత్॥ షణ్మాసీయస్త్రిమాసీయో మృతః కుష్ఠీ కదాచన। యది స్నేహాచ్చరేద్దాహం యతిచాన్ద్రాయణం చరేత్॥' అకృతప్రాయశ్చిత్తకుష్ఠ్యాదిదాహే ఇదం ప్రాయశ్చిత్తమ్॥అత ఏవ కునఖ్యాదివత్కుష్ఠినోఽపి ద్వాదశరాత్రం శూలపాణినోక్తమ్। అత ఏవాన్యదీయకుష్ఠినో మరణాన్తమాశౌచముక్తం కౌర్మే– 'క్రియాహీనస్య మూర్ఖస్య మహారోగిణ ఏవ చ। యథేష్టాచరణస్యాహుర్మరణాన్తమశౌచకమ్॥' మహారోగాస్తు– 'వాతవ్యాధ్యశ్మరీకుష్ఠమహోదరభగన్దరాః। అర్శాంసి గ్రహణీత్యష్టౌ మహారోగాః ప్రకీర్తితాః॥'ఇతి॥

రజస్వలాప్రేతదాహః।–

రజస్వలాయాస్తు వృద్ధశాతాతపః– 'రజస్వలాయాః ప్రేతాయాః సంస్కారాదీని నాచరేత్। ఊర్ధ్వం త్రిరాత్రాత్స్నాతాం తాం శవధర్మేణ దాహయేత్॥' అతః ప్రక్షాల్య కాష్ఠవద్దగ్ధ్వా త్ర్యహోర్ధ్వం దహేత్॥ సంకటే తు మదనరత్నే స్మృత్యన్తరే– 'ఉదక్యా సూతికా వాపి మృతా స్యాద్యది తాం తదా। ఆశౌచే త్వనతిక్రాన్తే దాహయేదన్తరా యది। ఉద్ధృతేన తోయేన స్నాపయిత్వా తు మన్త్రతః। ఆపోహిష్ఠేతి తిసృభిర్హిరణ్యవర్ణాశ్చతసృభిః। పవమానానువాకేన యదన్తీతి చ సప్తభిః। తతో యజ్ఞపవిత్రేణ గోమూత్రేణాథ తే ద్విజాః॥ స్నాపయిత్వాఽన్యవసనేనాచ్ఛాద్య శవధర్మతః। దాహాదికం తతః కుర్యాత్ప్రజాపతివచో యథా॥' యజ్ఞపవిత్రమాపో అస్మానితి మితాక్షరాయామ్। 'పఞ్చభిః స్నాపయిత్వా తు గవ్యైః ప్రేతాం రజస్వలామ్। వస్త్రాన్తరావృతాం కృత్వా దాహయేద్విధిపూర్వకమ్॥' గృహ్యకారికాయామ్–'అన్తరిక్షమృతా యే చ వహ్నివప్సు ప్రమాదతః। ఉదక్యా సూతికా నారీ చరేచ్చాన్ద్రాయణత్రయమ్॥' తతో యవపిష్టేనానులిప్యాష్టోత్తరశతం శూర్పోదకైః సంస్నాప్య భస్మగోమయమృత్కుశోదకపఞ్చగవ్యశుద్ధోదకైరాపోహిష్ఠాపావమానీభిః సంస్నాప్యాన్యవస్త్రే ధృతే దహేదితి భట్టాః।

అత్ర ప్రాయశ్చిత్తమాహ బౌధాయనః– 'ఉదక్యాసూతికామృత్యౌ చరేచ్చాన్ద్రాయణత్రయమ్।' ఇతి। సూతికాయాస్తు మితాక్షరాయామ్– 'సూతికాయాం మృతాయాం తు కథం కుర్వన్తి యాజ్ఞికాః। కుమ్భే

సూతికామరణే।—

సలిలమాదాయ పఞ్చగవ్యం క్షిపేత్తతః॥ పుణ్యభిరభిమత్ర్యాపో వాచా శుద్ధిం లభేత్తతః। తేనైవ స్త్రాపయిత్వా తు దాహం కుర్యాద్యథావిధి॥ అబ్లిఙ్గాభిర్మన్త్రితాభిర్వామదేవ్యాభిరేవ చ॥ అన్యైశ్చ వారుణైర్మన్త్రైః సంస్నాప్య విధినా దహేత్॥' గృహ్యకారికాయామ్– 'సూతికామరణే ప్రాప్తే సర్వౌషధ్యనులేపనమ్। అసూతకీ తు సంస్పృష్టః శూర్పాణాం తు శతం క్షిపేత్॥' ప్రాయశ్చిత్తే విశేషస్తత్రైవ– 'సూతికా తు యదా సాధ్వీ విస్నాతా మరణం గతా। త్రివర్షపూర్ణపర్యన్తం శుధ్యేత్కృచ్ఛ్రేణ సర్వదా॥ ఇదం చాద్యత్ర్యహే॥ 'సూతికా తు యదా నారీ రజసా తు పరిప్లుతా। మ్రియతే చేత్తు సా నారీ ద్వివర్షం కృచ్ఛ్రమాచరేత్॥ –ఇదం ద్వితీయత్ర్యహే॥ సూతికా తు యదా సాధ్వీ విస్నాతా మరణం గతా। అబ్దం కృచ్ఛ్రేణ శుద్ధ్యేత వ్యాసస్య వచనం యథా॥ –ఇదం తృతీయత్ర్యహే। అత్రాశక్తౌ పక్షాన్తరముక్తం తత్రైవ –'సూతికా తు యదా నారీ విస్నాతా మరణం గతా।త్రిషణ్ణవదినాదర్వాగేకాబ్దేన విశుధ్యతి॥' ఊర్ధ్వం తు – 'సూతికా తు యదా నారీ ప్రాణాంశ్చైవ పరిత్యజేత్। మాసమేకావధిం యావత్త్రిభిః కృచ్ఛ్రైర్విశుద్ధ్యతి॥'

గర్భిణీమరణనిర్ణయః।–

గర్భిణీమృతౌ మదనరత్నే శౌనకః–గర్భిణ్యుదక్యాసంస్కారం శిశుసంస్కారమేవ చ। ప్రవక్ష్యామి సమాసేన శౌనకోఽహం ద్విజన్మనామ్॥ గర్భిణీమరణే ప్రాప్తే గోమూత్రేణ జలైః సహ। ఆపోహిష్ఠాదిభిర్మన్త్రైః ప్రోక్ష్య భర్తా సమాస్థితః॥ ప్రేతం శ్మశానే నీత్వాఽథోల్లిఖ్య సవ్యోదరం తతః। పుత్రమాదాయ జీవంశ్చేత్స్తనం దత్త్వా సుతాయ తు॥ యస్తే స్తనః శశయ ఇత్యూచా గ్రామే నిధాయ చ। ఉదరం చాత్రణం కుర్యాత్పృషదాజ్యేన పూర్య చ॥ మృద్భస్మకుశగోమూత్రైరాపోహిష్ఠాదిభిస్త్రిభిః। స్నాప్య చాచ్ఛాద్య వాసోభిః శవధర్మేణ దాహయేత్॥' తత్రైవ షడశీతిమతే గద్యాని– 'గర్భిణ్యాం మృతాయాం దక్షిణశిరసం నిధాయ తస్యా నాభిరధ్స్తాత్సవ్యముదరం చతురఙ్గులం 'హిరణ్యగర్భః సమవర్తత' ఇతి ఛిత్త్వా గర్భశ్చేదప్రాణస్తం ప్రక్షాల్య నిఖనేత్స యది జీవన్ 'జీవ త్వం మమ పుత్రక' ఇత్యుక్త్వా 'క్షేత్రియే త్వా' ఇతి పఞ్చభిః స్నాపయిత్వా హిరణ్యమన్తర్ధాయ భూమౌ నిధాయ వ్యాహృతిభిరభిమన్త్ర్య 'యస్తే స్తనః శశయ' ఇతి స్తనం పాయయిత్వా శిశుం గ్రామం ప్రాపయేత్। గర్భచ్ఛేదస్థలే 'శతాయుధాయ' ఇతి పఞ్చాహుతీహుత్వా ప్రాణాయ స్వాహా, పూష్ణే స్వాహేత్యనువాకాభ్యాం వ్యాహృత్యా వాఽఽజ్యం హుత్వా భిన్నముదరం సూత్రేణ సంగ్రథ్య ఘృతేనానులిప్య బ్రాహ్మణాయ తిలాన్ గాం భూమిం సువర్ణ దద్యాదథ యథోక్తేన కల్పేన దహేత్'। బౌధాయనేన తు– 'శతాయుధాయ' ఇతి పఞ్చహోమానన్తరం ప్రయాసాయ యాసాయ వియాసాయ సంయాసాయోద్యాసాయ శుచే శోకాయ తప్యతే తపత్యై

బ్రహ్మహత్యాయై సర్వస్మై ఇతి స్వాహాన్తైరాహుతయోఽప్యధికా ఉక్తాః। గృహ్యకారికాయామ్– 'యదా గర్భవతీ నారీ సశల్యా సంస్థితా భవేత్। కుక్షిం భిత్త్వా తతః శల్యం నిర్హరేద్యది జీవతి॥ ప్రమీతం నిఖనేత్తం తు ప్రాయశ్చిత్తమతః పరమ్। సా త్రయస్త్రింశతా కృచ్ఛ్రైః శుద్ధ్యతే శల్యదోషతః॥ సగర్భదహనే తస్యా వర్జ్యం వధపాతకమ్। ప్రాయశ్చిత్తం చరిత్వా తు శుద్ధ్యన్తి పాపకారిణః॥ దగ్ధ్వా తు గర్భసంయుక్తాం త్రిరబ్దం కృచ్ఛ్రమాచరేత్॥

సహగమనమ్।—

అథాన్వారోహణం స్త్రీణామాత్మనో భర్తురేవ చ। సర్వపాపక్షయకరం నిరయోత్తారణాయ చ॥ అనేకస్వర్గఫలదం ముక్తిదం చ తథైవ చ। జన్మాన్తరే చ సౌభాగ్యధనపుత్రాదివృద్ధిదమ్॥' దేశకాలౌ స్మృత్వాఽరున్ధతీసమాచారత్వ– స్వర్గలోకమహీ యమానత్వ– మనుష్యలోమసమసంఖ్యాబ్దావచ్ఛిన్నస్వర్గవాస– భర్తృసహితచతుర్దశేన్ద్రావచ్ఛిన్నకాలికక్రీడమానత్వ-మాతృపితృశ్వశురకులత్రయపూతత్వ-బ్రహ్మఘ్నమిత్రఘ్నకృతఘ్నపతిపూతత్వ-పత్యవియోగకామా భర్తృజ్వలచ్చితారోహణం కరిష్యే। అనుగమనే తు, ఫలముల్లిఖ్యాన్వారోహణం కరిష్యే ఇత్యుక్త్వా హరిద్రాకుఙ్కుమాఞ్జనాదియుతశూర్పాణి సువాసినీభ్యో దద్యాత్। మన్త్రస్తు– లక్ష్మీనారాయణో దేవో బలసత్త్వగుణాశ్రయః। గాఢం సత్త్వం చ మే దేయాద్వాయనైః పరితోషితః॥ సోపస్కరాణి శూర్పాణి వాయనైః సంయుతాని చ। లక్ష్మీనారాయణప్రీత్యై సత్త్వకామా దదామ్యహమ్॥' అగ్నేః సమీపమాగత్య పఞ్చరత్నాని పల్లవే। నీలాఞ్జనం తథా బధ్వా ముఖే ముక్తాఫలం న్యసేత్॥ తతోఽగ్నిప్రార్థనం కృత్వా మన్త్రేణానేన మిశ్రితమ్। 'స్వాహాసంశ్లేషనిర్విణ్ణ సర్వగోత్ర హుతాశన॥ సత్త్వమార్గప్రదానేన నయ మాం భర్తురన్తికమ్॥' తతోఽనావాజ్యేనాగ్నయే తేజోధిపతయే, విష్ణవే సస్యాధిపతయే, కాలాయ ధర్మాధిపతయే, పృథివ్యై లోకాధిష్ఠాత్ర్యై, అద్భ్యో రసాధిష్ఠాత్రీభ్యః, వాయవే బలాధిపతయే, ఆకాశాయ సర్వాధిపతయే, కాలాయ ధర్మాధిష్ఠాత్రే, అదృష్యః సర్వసాక్షిణీభ్యః, బ్రహ్మణే వేదాధిపతయే, రుద్రాయ శ్మశానాధిపతయే, చ హుత్వాఽగ్నిం ప్రదక్షిణీకృత్య దృషదముపలాం చ సంపూజ్య పుష్పాఞ్జలిం గృహీత్వాఽగ్నిం ప్రార్థయేత్। 'త్వమ సర్వభూతానామన్తశ్చరసి సాక్షివత్। త్వమేవ దేవ జానీషే న విదుర్యాని మానుషాః॥ అనుగచ్ఛామి భర్తారం వైధవ్యభయపీడితా। సత్త్వమార్గప్రదానేన నయ మాం భర్తురన్తికమ్॥ మన్త్రముచ్చార్య శనకైః ప్రవిశేచ్చ హుతాశనమ్॥' గౌడాస్తు– 'ఇమా నారీరవిధవాః' ఇతి, 'ఓం ఇమాః పతివ్రతాః పుణ్యాః స్త్రియోఽపాపాః సుశోభనాః। సహ భర్తుః శరీరేణ సంవిశన్తు విభావసుమ్॥" ఇతి చ విప్రః పఠేదిత్యాహుః। కాతరాం తు–ప్రేతోత్తరే సుప్తాం దేవరః శిష్యో వా ఉదీతి ద్వాభ్యాముత్థాపయేత్। ఏతన్మహిమా మితాక్షరాదౌ జ్ఞేయః।

సహగమనఫలమ్।—

పృథ్వీచన్ద్రోదయే స్కాన్దే– 'అనువ్రజన్తీ భర్తారం గృహాత్పితృవనం ముదా। పదే పదేऽశ్వమేధస్య ఫలం ప్రాప్నోత్యనుత్తమమ్॥" యత్త్వాఙ్గిరాః–'యా స్త్రీ బ్రాహ్మణజాతీయా మృతం పతిమనువ్రజేత్। సా స్వర్గమాత్మఘాతేన నాత్మానం న పతిం నయేత్॥' ఇతి, యచ్చ– వ్యాఘ్రపాత్– 'న మ్రియేత సమం భర్త్రా బ్రాహ్మణీ శోకకర్శితా। న బ్రహ్మగతిమాప్నోతి మరణాదాత్మఘాతినీ॥' ఇతి,– తత్ పృథక్చితిపరమ్; 'పృథక్చితిం సమారుహ్య న విప్రా గన్తుమర్హతి। అన్యాసాం చైవ నారీణాం స్త్రీధర్మోऽయం పరః స్మృతః॥' ఇత్యుశనసోక్తేః।

పృథచితిస్తు క్షత్రియాదిపరా। తద్విధిర్బ్రాహ్మే– 'దేశాన్తరే మృతే పత్యౌ సాధ్వీ తత్పాదుకాద్వయమ్। నిధాయోరసి సంశుద్ధా ప్రవిశేజ్జాతవేదసమ్॥ ఋగ్వేదవాదాత్సాధ్వీ స్త్రీ న భవేదాత్మఘాతినీ। త్ర్యహాశౌచే నివృత్తే తు శ్రాద్ధం ప్రాప్నోతి శాస్త్రవత్॥', 'ఇమా నారీరవిధవా' ఇతి ఋగ్వేదవాదః।

పృథక్చితినిర్ణయః।—

త్ర్యహాశౌచమన్వారోహణపరమితి స్మార్తాః। నిషేధవాక్యాని ప్రాయశ్చిత్తార్థం మృతేన పతితేన వా సహ మరణనిషేధపరాణీత్యప్యాహుః। అస్థిదాహే పలాశదాహే వా న పృథక్చితిదోషః। అఙ్గత్వేన స్థానాపత్త్యా వా శరీరతుల్యత్వాత్। యత్తు– 'బ్రహ్మఘ్నో వా కృతఘ్నో వా మిత్రఘ్నో వా భవేత్పతిః। పునాత్యవిధవా నారీ తమాదాయ మృతా తు యా॥' ఇతి హారీతీయమ్,–తత్ పతితదాహాదినిషేధేన సహగమనస్య దూరతోऽపాస్తత్వాదర్థవాదమాత్రమితి పృథ్వీచన్ద్రః। జన్మాన్తరీయపాపవతా సహ మరణే నోద్ధార ఇతి స్మార్తగౌడాః । శుద్ధితత్త్వే వ్యాసః–'దినైకగమ్యదేశస్థా సాధ్వీ చేత్కృతనిశ్చయా। న దహేత్స్వామినం తస్యా యావదాగమనం భవేత్॥' తత్రైవ భవిష్యే– 'తృతీయేऽహ్ని ఉదక్యాయా మృతే భర్తరి వై ద్విజాః। తస్యానుమరణార్థాయ స్థాపయేదేకరాత్రకమ్॥ ఏకాం చితిం సమాసాద్య భర్తారం యాऽనుగచ్ఛతి। తద్భర్తుర్యః క్రియాకర్తా స తస్యాశ్చ క్రియాం చరేత్॥' - ఏతద్దేశాహాన్తమ్ ; 'యశ్చాగ్నిదాతా ప్రేతస్య పిణ్డం దద్యాత్స ఏవ హి।' ఇతి వాయవీయోక్తేః। ఆపస్తమ్బః– 'చితిభ్రష్టా తు యా నారీ మోహాద్విచలితా భవేత్। ప్రాజాపత్యేన శుధ్యేత తస్మాద్వై పాపకర్మణః॥' తథా– 'అన్వారోహే తు నారీణాం పత్యుశ్చైకోదకక్రియామ్।

పిణ్డదానక్రియాం తద్వచ్ఛ్రాద్ధం ప్రత్యాబ్దికం తథా॥ అన్వారోహే కృతే పత్న్యా పృథక్పిణ్డాంస్తిలాఞ్జలీన్। పృథక్శిలే న కుర్వీత దద్యాదేకశిలే తథా॥' అన్యత్ప్రాగుక్తమ్।

సహగమనే నిషిద్ధాః।—

ఇదం గర్భిణీబాలాపత్యాసూతికారజస్వలావ్యభిచారిణీభిర్న కార్యమ్; 'స్వైరిణీనాం గర్భిణీనాం పతితానాం చ యోషితామ్। నాస్తి పత్యాగ్నిసంవేశః పతితౌ హి తథా ఉభౌ॥" ఇతి మదనరత్నే స్మృతిసంగ్రహోక్తేః। మదనరత్నే బృహస్పతిః - 'బాలసంవర్ధనం ముక్త్వా బాలాపత్యా న గచ్ఛతి। వ్రతోపవాసనియతా రక్షేద్గర్భం చ గర్భిణీ॥' తృతీయపాదే 'రజస్వలా సూతికా చ' ఇతి పృథ్వీచన్ద్రోదయే గౌడీయశుద్ధితత్త్వే చ పాఠః। తత్రైవ బృహన్నారదీయేఽపి– 'బాలాపత్యా చ గర్భిణ్యో హ్యదృష్టఋతవస్తథా। రజస్వలారాజసుతే నారోహన్తి చితాం తు తాః॥' ఇతి। అత్ర– 'పతివ్రతా సుసందీప్తం ప్రవిశేద్యా హుతాశనమ్।' ఇతి భారతాత్, 'ఋగ్వేదవాదాత్సాధ్వీ స్త్రీ' ఇతి బ్రాహ్మాచ్చ పతివ్రతానామేవాధికారో న దుర్వృత్తానామ్। యత్తు– 'అవమత్య చ యాః పూర్వం పతిం దుష్టేన చేతసా। వర్తన్తే యాశ్చ సతతం భర్తౄణాం ప్రతికూలతః॥ తత్రానుమరణం కాలే యాః కుర్వన్తి తథావిధాః।కామాత్క్రోధాద్భయాన్మోహాత్సర్వాః పూతా భవన్త్యుత॥' ఇతి భారతమ్, –తత్ కైముతికన్యాయేన స్తావకమితి పృథ్వీచన్ద్రః। బ్రాహ్మణ్యా ఏకచితిరేవ, న పృథక్చితిః। క్షత్రియాదీనాం పృథగేకా వేతి కల్పతరు-రత్నాకర-మదనపారిజాతాదయః।

శుద్ధిచిన్తామణౌ చైవమ్। తత్రాన్వారోహణే భర్తృశౌచమధ్యే తదూర్ధ్వం వా కృతే త్రిరాత్రమధ్యే ఏవ దశపిణ్డాః। సహగమనే తు భర్తృశౌచతుల్యమాశౌచం పిణ్డదానం చ; 'అన్వితాయాః ప్రదాతవ్యా దశ పిణ్డారూయహేణ తు। స్వామ్యాశౌచే వ్యతీతే తు తస్యాః శ్రాద్ధం ప్రదీయతే॥' ఇతి శుద్ధితత్త్వే శూలపాణౌ చ పైఠీనసిస్మృతేః। 'సంస్థితం పతిమాలిఙ్గ్య ప్రవిశేద్యా హుతాశనమ్। తస్యాః పిణ్డాదికం దేయం క్రమశః పతిపిణ్డవత్॥" ఇతి శూలపాణి– శుద్ధితత్త్వధృతవ్యాసోక్తేః। అన్యత్ప్రాగుక్తమ్। యదా తు రజస్వలాపి పత్నీ మృతే పత్యౌ దేశకాలవశాత్తదైవానుగచ్ఛతి న శుద్ధిం ప్రతీక్షతే తత్ర విధిః దేవయాజ్ఞికనిబన్ధే– 'యదా స్త్రియాముదక్యాయాంపతిః ప్రాణాన్సముత్సృజేత్। ద్రోణమేకం తణ్డులానామవహన్యాద్విశుద్ధయే॥ ముసలాఘాతైస్తదసృక్ స్రవతే యోనిమణ్డలాత్। విరజస్కాం మన్యమానా స్వే చిత్తే తదసృక్క్షయమ్॥ దృష్ట్వా శౌచం ప్రకుర్వీత పఞ్చమృత్తికయా పృథక్। త్రింశద్వింశతిర్దశ చ గవాం దత్త్వా త్వహఃక్రమాత్॥ విప్రాణాం

వచనాచ్ఛుద్ధా సమారోహేద్ధుతాశనమ్। నారీణాం సరజస్కానామియం శుద్ధిరుదాహృతా॥' అత్ర శ్రాద్ధాదౌ నిర్ణయః పూర్వముక్తః॥

ఇతి శ్రీభట్టకమలాకరకృతే నిర్ణయసిన్ధావన్త్యకర్మనిర్ణయః।

అగ్నిప్రవేశాశక్తౌ తు విష్ణుః - 'మృతే భర్తరి బ్రహ్మచర్యం తదన్వారోహణం వా' ఇతి। బ్రహ్మవైవర్తే– 'సహానుగమనం శస్తం వైధవ్యస్యాథ పాలనమ్।' యత్తు– తత్రైవ 'కలౌ నాన్యా గతిః స్త్రీణాం సహానుగమనాదృతే।' ఇతి, –తద్బ్రహ్మచర్యాశక్యత్వపరమ్। తథా చ మనుః– బ్రహ్మచర్యం చరేద్వాపి ప్రవిశేద్వా హుతాశనమ్।' కాశీఖణ్డేఽపి– 'పత్యౌ మృతేఽపి యా యోషిద్వైధవ్యం పాలయేత్క్వచిత్। సా పునః ప్రాప్య భర్తారం స్వర్గలోకం సమశ్నుతే॥ అనుయాతి న భర్తారం యది దైవాత్కథంచన। తత్రాపి శీలం సంరక్షేచ్ఛీలభఙ్గాత్పతత్యధః॥ తద్వైగుణ్యాదపి స్వర్గాత్ పతిః పతతి నాన్యథా। తస్యాః పితా చ మాతా చ భ్రాతృవర్గస్తథైవ చ॥'

అథ విధవాధర్మాః। మదనరత్నే స్కాన్దే– 'విధవాకబరీబన్ధో భర్తృబన్ధాయ జాయతే। శిరసో వపనం తస్మాత్కార్యం విధవయా సదా॥ ఏకాహారః సదా కార్యో న ద్వితీయః కదాచన। మాసోపవాసం వా కుర్యాచ్చాన్ద్రాయణమథాపి వా॥ పర్యఙ్కశాయినీ నారీ విధవా పాతయేత్పతిమ్ నైవాఙ్గోద్వర్తనం కార్యం స్త్రియా విధవయా క్వచిత్॥ గన్ధద్రవ్యస్య సంభోగో నైవ కార్యస్తయా పునః। తర్పణం ప్రత్యహం కార్యం భర్తుస్తిలకుశోదకైః॥ తత్పితుస్తత్పితుశ్చాపి నామగోత్రాదిపూర్వకమ్॥' –ఇదమపుత్రాపరమితి మదనపారిజాతః। 'నాధిరోహేదనడ్వాహం ప్రాణైః కణ్ఠగతైరపి। కఞ్చుకం న పరీదధ్యాద్వాసో న వికృతం వసేత్॥ వైశాఖే కార్తికే మాఘే విశేషనియమం చరేత్॥ 'ప్రచేతాః –'తామ్బూలాభ్యఞ్జనం చైవ కాంస్యపాత్రే చ భోజనమ్। యతిశ్చ బ్రహ్మచారీ చ విధవా చ వివర్జయేత్॥' శ్రాద్ధాదౌ తు విశేషః ప్రాగుక్తః। యత్తు– బౌధాయనః 'సంవత్సరం ప్రేతపత్నీ మధు మాసం వివర్జయేత్॥ అధః శయీత షణ్మాసానితి మౌద్గల్యభాషితమ్॥' ఇతి,– తదసవర్ణాపరమిత్యపరార్కః॥

అథ సంన్యాసః। యాజ్ఞవల్క్యః– 'వనాద్గృహాద్వా కృత్వేష్టిం సార్వవేదసదక్షిణామ్। ప్రాజాపత్యాం తదన్తే తానగ్నీనారోప్య చాత్మని॥ అధీతవేదో జపకృత్పుత్రవానన్నదోఽగ్నిమాన్। శక్త్యా చ యజ్ఞకృన్మోక్షే మనః కుర్యాత్తు నాన్యథా॥' - ఏతదాశ్రమసముచ్చయపక్షే। జాబాలశ్రుతౌ త్వన్యేఽపి పక్షా ఉక్తాః– 'యది చేతరథా బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేద్గృహాద్వా వనాద్వా। అథ పునరవ్రతీ వా వ్రతీ వా స్నాతకో

వాఽస్నాతకో వోత్సన్నాగ్నిరనగ్నికో వా యదహరేవ విరజేత్తదహరేవ ప్రవ్రజేత్' ఇతి। అఙ్గిరాః– 'ప్రవ్రజేద్బ్రహ్మచర్యాద్వా ప్రవ్రజేద్వా గృహాదపి। వనాద్వా ప్రవ్రజేద్విద్వానాతురో వాఽథ దుఃఖితః॥' ఆతురః = ముమూర్షుః, దుఃఖితః = చౌరవ్యాఘ్రాదిభీతః। భారతే– 'ఆతురాణాం తు సంన్యాసే న విధిర్నైవ చ క్రియా। ప్రైషమాత్రం సముచ్చార్య సంన్యాసం తత్ర పూరయేత్॥' జాబాలశ్రుతావపి– 'యద్యాతురః స్యాన్మనసా వాచా వా సంన్యసేత్' ఇతి। అత్ర విప్రస్యైవాధికారః; 'బ్రాహ్మణాః ప్రవ్రజన్తి' ఇతి జాబాలశ్రుతేః। 'ఆత్మన్యగ్నీన్సమారోగ్య బ్రాహ్మణః ప్రవ్రజేగృహాత్।' ఇతి మనూక్తేశ్చేతి విజ్ఞానేశ్వరాదయః। వృద్ధయాజ్ఞవల్క్యోఽపి– 'చత్వారో బ్రాహ్మణస్యోక్తా ఆశ్రమాః శ్రుతిచోదితాః। క్షత్రియస్య త్రయః ప్రోక్తా ద్వావేకో వైశ్యశూద్రయోః॥" ఇతి। మాధవస్తు– 'బ్రాహ్మణః క్షత్రియో వాఽథ వైశ్యో వా ప్రబ్రజేద్గృహాత్।' ఇతి కౌర్మాద్యుక్తేర్వర్ణత్రయస్యాప్యధికారః। పూర్వవాక్యం తు కాషాయదణ్డాదినిషేధార్థమ్, 'ముఖజానామయం ధర్మో యద్విష్ణోర్లిఙ్గధారణమ్। రాజన్యవైశ్యయోర్నేతి దత్తాత్రేయమునేర్వచః॥' ఇతి బౌధాయనోక్తేరితి పక్షాన్తరమాహ। తత్త్వం తు– కుటీచకాదిపరమేవ తదితి। యోఽపి 'సంన్యాసం పలపైతృకమ్' ఇతి కలౌ నిషేధః, సోఽపి త్రిదణ్డాదిపర ఇత్యుక్తం ప్రాక్।

స చ సంన్యాసశ్చతుర్ధేత్యాహ హారీతః– 'కుటీచకో బహూదకో హంసశ్చైవ తృతీయకః। చతుర్థః పరమో హంసో యో యః పశ్చాత్స ఉత్తమః॥' ఆద్యః పుత్రాదినా కుటీం కారయిత్వా తత్ర గృహే వా వసన్ కాషాయవాసాః శిఖోపవీతత్రిదణ్డవాన్ బన్ధుషు స్వగృహే వా భుఞ్జాన ఆత్మజ్ఞో భవేత్। –ఏతదత్యన్తాశక్తపరమ్। ద్వితీయస్తు బన్ధూన్ హిత్వా సప్తాగారాణి మైక్షం చరన్ పూర్వోక్తవేషః స్యాత్। హంసస్తు పూర్వోక్తవేషోఽప్యేకదణ్డః; 'ఏకం తు వైణవం దణ్డం ధారయేన్నిత్యమాదరాత్।' ఇతి స్కాన్దాత్। విష్ణురపి– 'యజ్ఞోపవీతం దణ్డం చ వస్త్రం జన్తునివారణమ్। తావాన్ పరిగ్రహః ప్రోక్తో నాన్యో హంసపరిగ్రహః॥' చతుర్థోఽపి స్కాన్దే– 'పరహంసస్త్రిదణ్డం చ రజ్జుం గోవాలనిర్మితామ్। శిఖాం యజ్ఞోపవీతం చ నిత్యం కర్మ పరిత్యజేత్॥' అయమప్యేకదణ్డ ఏవ। యే తు శిఖోపవీతాదిత్యాగనిషేధాస్తే కుటీచకాదిపరాః। యత్తు– మేధాతిథిః 'యావన్న స్యుస్త్రయో దణ్డాస్తావదేకేన వర్తయేత్।' ఇతి,– తదపి తత్పరమేవ– యచ్చాత్రిః 'చతుర్ధా భిక్షవః ప్రోక్తాః సర్వే చైవ త్రిదణ్డినః।' ఇతి– తద్వాగ్దణ్డాదిపరం న యష్టిపరమ్; 'వాగ్దణ్డోఽథ మనోదణ్డః కర్మదణ్డస్తథైవ చ। యస్యైతే నియతా దణ్డాః స త్రిదణ్డీతి చోచ్యతే॥" ఇతి మనూక్తేః। తస్మాత్పరమహంసస్యైకదణ్డ ఏవ। సోఽప్యవిదుషః। విదుషస్తు సోఽపి నాస్తి; 'న దణ్డం న శిఖాం నాచ్ఛాదనం చరతి పరమహంసః' ఇతి మహోపనిషదుక్తేః, 'జ్ఞానమేవాస్య దణ్డః' ఇతి వాక్యశేషాచ్చ। యత్తు –యమః 'కాష్ఠ-దణ్డో ధృతో యేన సర్వాశీ జ్ఞానవర్జితః। స యాతి నరకాన్ ఘోరాన్ మహారౌరవసంజ్ఞితాన్॥' ఇతి,– తత్ వైరాగ్యం వినా జీవనార్థసంన్యాసపరమ్; 'ఏకదణ్డం సమాశ్రిత్య జీవన్తి బహవో నరాః। నరకే

రౌవే ఘోరే కర్మత్యాగాత్పతన్తి తే॥" ఇతి స్మృతేః। యచ్చాశ్వమేధికే– 'ఏకదణ్డీ త్రిదణ్డీ వా శిఖీ ముణ్డిత ఏవ వా। కాషాయమాత్రసారోఽపి యతిః పూజ్యో యుధిష్ఠిరః ॥' ఇతి,– తస్యాపి పూర్వోక్తవ్యవస్థా జ్ఞేయా।

అథ తద్విధిః। బౌధాయనః– 'కృత్వా శ్రాద్ధాని సర్వాణి పిత్రాదిభ్యోఽష్టకం పృథక్। వాపయిత్వా చ కేశాదీన్ మార్జయేన్మాతృకా ఇమాః॥' సర్వాణీతి స్వస్య నవశ్రాద్ధషోడశశ్రాద్ధాది కృత్వేత్యర్థః। స్మృత్యర్థసారేఽపి–' ఏకోద్దిష్టవిధానేన కుర్యాచ్ఛ్రాద్ధాని షోడశః। అగ్నిమాన్పార్వణేనైవ విధినా నిర్వపేత్స్వయమ్॥' ఇతి। కాత్యాయనః–'కృచ్ఛ్రాంస్తు చతురః కృత్వా పావనార్థమనాశ్రమీ। ఆశ్రమీ చేత్తప్తకృచ్ఛ్రం తేనాసౌ యోగ్యతాం వ్రజేత్॥' బౌధాయనః– 'సదైవమార్షకం దివ్యం పిత్ర్యం మాతృకమానుషే। భౌతికం చాత్మనశ్చాన్తే అష్టౌ శ్రాద్ధాని నిర్వపేత్॥' అత్ర క్రమమాహ హేమాద్రౌ శౌనకః– 'దేవశ్రాద్ధే బ్రహ్మవిష్ణుమహేశ్వరా దేవతాః। ఆర్షే దేవర్షిబ్రహ్మర్షిక్షత్రర్షయః, దేవర్షిక్షత్రర్షిమనుష్యర్షయో వా।' మరీచ్యాదిఋషయ ఇతి సంన్యాసపద్ధతౌ,– తచ్చిన్త్యమ్; దివ్యే వసురుద్రాదిత్యాః। మానుషే సనకసనన్దనసనాతనాః। భూతశ్రాద్ధే పృథివ్యాదిభూతాని చక్షురాదికరణాని చతుర్విధో భూతగ్రామశ్చేతి త్రిస్రః। పిత్ర్యే పిత్రాదిత్రయో మాతామహాశ్చ। మాతృకే మాత్రాదయస్తిస్రః। ఆత్మశ్రాద్ధే ఆత్మపితృపితామహా దేవతాః। ఆత్మశ్రాద్ధం పరమాత్మదైవత్యమితి సంన్యాసపద్ధతౌ,– తచ్చిన్త్యమ్। సర్వత్ర చ నాన్దీముఖత్వం విశేషణం జ్ఞేయమ్। సర్వత్ర పిణ్డదానమ్। యుగ్మా విప్రాః। దక్షక్రతూ సత్యవసూ వా విశ్వేదేవౌ। అన్యన్నాన్దీశ్రాద్ధవదితి హేమాద్రిః॥స్మృత్యర్థసారే– 'కేశశ్మశ్రులోమనఖం వాపయిత్వోపకల్పయేత్। దణ్డం జలం పవిత్రం చ శిక్యం పాత్రం కమణ్డలుమ్॥ఆసనం కౌపీనమాచ్ఛాదనం కన్థాం పాదుకే ఇతి దశ పఞ్చ వా। ఏతచ్చ పూర్వేద్యుర్నాన్దీముఖం కృత్వా పరేద్యుః పుణ్యాహవాచనం కృత్వా కార్యమితి శౌనకః।

బౌధాయనః– 'త్రీన్దణ్డానఙ్గులీస్థూలాన్వైణవాన్ మూర్ధసంమితాన్। ఏకాదశ నవ ద్విత్రిచతుః—సప్తాన్యపర్వకాన్॥ వేష్టితాన్కృష్ణగోవాలరజ్జ్వా తు చతురఙ్గులాన్। ఏకో వా తాదృశో దణ్డో గోవాలసదృశో భవేత్॥ అనగ్నిరగ్నిముత్పాద్య నిత్యేన విధినా తతః॥' పృష్ఠోదివివిధానేనేత్యర్థః। 'స్వాగ్నావేవాగ్నిమాన్ కుర్యాదపవర్గోక్తమాదితః। ఆజ్యం పయో దధీత్యేతత్త్రివృద్వా జలమేవ వా। ఓంభూరిత్యాదినా ప్రాశ్య రాత్రిం చోపవసేత్తతః। అథాదిత్యస్యాస్తమయాత్పూర్వమగ్నీన్విహృత్య సః॥ ఆజ్యమగ్నౌ గార్హపత్యే సంస్కృత్యైతేన చ స్రుచా। పూర్ణయాహవనీయే తు జుహుయాత్ప్రణవేన తత్॥ బ్రహ్మన్వాధానమేతత్స్యాదగ్నిహోత్రే హుతే తతః। సంస్తీర్య గార్హపత్యస్య దర్భానుత్తరతోఽత్ర తు॥ పాత్రాణ్యాసాద్య దర్భేషు బ్రహ్మాయతన ఏవ తు। జాగృయాద్రాత్రిమేతాం తు యావానో

ముహూర్తకః॥ అగ్ని హోత్రం స్వకాలే తు హుత్వా ప్రాతస్తనం తతః। ఇష్టిం వైశ్వానరీం కుర్యాత్ప్రాజాపత్యామథాపి వా॥' జాబాలశ్రుతౌ–'తద్ధైకే ప్రాజాపత్యామేవేష్టిం కుర్వన్తి తదు తథా న కుర్యాదామేయీమేవ కుర్యాత్పశ్చాత్ త్రైషాతవీయామేవ కుర్యాత్' ఇత్యుక్తమ్। తేనాత్ర వికల్పః। అత్రాహుః– 'త్రేతాగ్నేః ప్రాజాపత్యా।' తద్వాక్యశేషేఽగ్ని నితి బహుత్వశ్రుతేః। 'ఏకాగ్నేస్త్వాగ్నేయీ' ఇతి। అనాహితాగ్నేరిష్టిస్థానే వైశ్వానర ఆగ్నేయో వా చరురితి మాధవః। కాత్యాయనః–'ఆత్మన్యగ్నీన్సమారోప్య వేదిమధ్యే స్థితో హరిమ్। ధ్యాత్వా హృది త్వనుజ్ఞాతో గురుణా ప్రైషమీరయేత్॥' కపిలః– 'విధివత్త్రైషముక్త్వాథ త్రిరుపాంశు త్రిరుచ్చకైః। అభయం సర్వభూతేభ్యో మత్తః స్వాహేత్యపో భువి॥ నినీయ దణ్డశిక్యాది గృహీత్వాథ బహిర్వ్రజేత్॥ ' బౌధాయనః– 'సఖే మేత్యాదినా దణ్డం యేన దేవాః పవిత్రకమ్। యదస్య పారే శిక్యం తు పాత్రం వ్యాహృతిభిస్తథా॥ యువాసువాసాః కౌపీనం గృహీత్వా బాన్ధవాంస్త్యజేత్।'

అథ క్రమః। తత్ర సంన్యాసేఽధికారసిద్ధ్యర్థం స్వస్య నవశ్రాద్ధషోడశశ్రాద్ధసపిణ్డనాని సాగ్నిః పార్వణాన్యనగ్ని స్త్వేకోద్దిష్టవిధినా కృత్వాఽనాశ్రమీ చేత్కృచ్ఛ్రచతుష్టయమ్, అన్యస్తు తప్తకృచ్ఛ్రం కృత్వోదగయనే ఏకాదశ్యాం ద్వాదశ్యాం వా సాగ్నిరమావాస్యాయాం పౌర్ణమాస్యాం చతుర్దశ్యాం వా యథా పర్వణి ప్రాజాపత్యా స్యాత్। తత్ర దేశకాలౌ స్మృత్వా పరమహంసాదిసంన్యాసగ్రహణం కరిష్య ఇతి సంకల్ప్య గణేశం సంపూజ్య పుణ్యాహం వాచయిత్వా మాతృకాపూజాం వృద్ధిశ్రాద్ధం చ కృత్వాఽస్తమయాత్ప్రాగౌపాసనం సమిధ్య, ఆహితాగ్నిస్తు గార్హపత్యం, విధురోఽగ్ని హోత్రీ తు త్రికాణ్డమణ్డనోక్తదిశా కుశపత్న్యా సహ పవమానేష్ట్యన్తం పూర్ణాహుత్యన్తం వాధానం కుర్యాత్। బ్రహ్మచారీ చేల్లౌకికే విధురశ్చేద్వ్యాహృతిభిః ప్రణవేన చాగ్నిమాదాయాన్వగ్నిరుపసామిత్యానీయ పృష్ఠోదివీతి నిధాయ తేనైవ సమిధ్య ‘తత్సవితుః', ‘తాం సవితుః', 'విశ్వాని దేవ' ఇతి తిస్రః సమిధోఽభ్యాదధ్యాత్। ఏవమగ్నౌ సిద్ధే కక్షోపస్థవర్జ్యం వపనం కృత్వా పయోదధియుతమాజ్యమపో వా 'ఓం భూః సావిత్రీం ప్రవిశామి తత్సవితుర్వరేణ్యమ్' ఇతి ప్రాశ్యాచమ్య, పునరాదాయ –'ఓం భువః సావిత్రీం ప్రవిశామి భర్గో దేవస్య ధీమహి' ఇతి ద్వితీయమ్, ‘ఓంస్వః సావిత్రీ ప్రవిశామి ధియో యో నః ప్రచోదయాత్' ఇతి తృతీయమ్, సమస్తయా చతుర్థ, 'ఓం భూర్భువఃస్వః సావిత్రీం ప్రవిశామి। తత్సవితుం యాత్' ఇతి। సంన్యాసపద్ధతౌ తు త్రివృదసీతి ప్రథమం, ప్రవృదసీతి ద్వితీయం, వివృదసీతి తృతీయం ప్రాశ్యాపః పునస్త్వితి జలం ప్రాశ్య సావిత్రీప్రవేశ ఉక్తః। తత ఆహవనీయం విహృత్య బ్రాహ్మణముపవేశ్యాజ్యం సంస్కృత్య చతుర్ద్వాదశ వా గృహీత్వా సమిత్పూర్వమోం స్వాహా పరమాత్మన ఇదమితి హుత్వోపవసేత్। ఇదం బ్రహ్మన్వాధానమ్। తతః సాయంహోమం వైశ్వదేవం చ కృత్వా అగ్నేరుదకుశానాస్తీర్య దణ్డాదీని దశ పఞ్చ వాఽఽసాద్య బ్రహ్మాసనే కృష్ణాజినోపవిష్టో రాత్రౌ జాగరణం కృత్వా ప్రాతర్హోమానన్తరం ప్రాజాపత్యాం వైశ్వానరీం వా కృత్వా ఋత్విగ్భ్యః సర్వస్వం బ్రహ్మణే చ మధుపూర్ణం తైజసపాత్రం దత్త్వా

దారుపాత్రాణ్యాహవనీయేఽశ్మమృన్మయాని చ జలే క్షిపేత్। కృష్ణాజినం త్వాదదీత॥ అనాహితాగ్నిస్తు వైశ్వానరమాగ్నేయం వా చరుం హుత్వా పాత్రాణ్యగ్నౌ క్షిప్త్వా భూర్భువః స్వరిత్యపః స్పృష్ట్వా 'తరత్సమన్దీ' ఇతి సూక్తం జప్త్వా విప్రాన్సంభోజ్య పుణ్యాహం వాచయిత్వా అత్ర వా వపనం కృత్వా హైమరూప్యకుశజలైః స్నాత్వా పురుషాయ చరుం కృత్వా ప్రాణాయ స్వాహేతి పఞ్చాజ్యాహుతీర్హుత్వా పురుషసూక్తేన ప్రత్యృచమాజ్యం చరుం చ జుహుయాత్।

---

౧ అస్యాగ్రే - 'అభయమితి - మన్త్రేణాపాం పూర్ణమఞ్జలి నినీయేత్యర్థః।' ఇత్యధికం క్వచిత్।

అత్ర విరజాహోమం కేచిదాహుః। యథోక్తం శివగీతాసు— 'జుహుయాద్విరజామన్త్రైః ప్రాణాపానాదిభిస్తతః। అనువాకాన్తమేకాగ్రః సమిదాజ్యచరూన్పృథక్॥ ఆత్మన్యగ్నిన్సమారోప్య యాతేఅగ్నేతి మన్త్రతః। భస్మాదాయాగ్నిరిత్యాద్యైర్విమృజ్యాఙ్గాని సంస్పృశేత్॥ పాపైర్విముచ్యతే సత్యం ముచ్యతే నాత్ర సంశయః॥' యథా - 'ప్రాణాపానవ్యానోదానసమానా మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిరహం విరజా విపాప్మా భూయాస స్వాహా॥' సర్వత్ర లిఙ్గోక్తదేవతాభ్య ఇదమితి త్యాగః। వాఙ్మనశ్చక్షుఃశ్రోత్రజిహ్వాఘ్రాణరేతోబుద్ధ్యాకూతిసంకల్పా మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిం। త్వక్చర్మమాంసరుధిరమేదోమజ్జాస్నాయవోఽస్థీని మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిం। శిరఃపాణిపాదపార్శ్వపృష్ఠోరూదరజఙ్ఘశిశ్నోపస్థపాయవో మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిరహంం। ఉత్తిష్ఠ పురుష హరితపిఙ్గలలోహితాక్షి దేహి దేహి దదాపయితా మే శుధ్యన్తాం ర్జ్యోతిం। పృథివ్యాపస్తేజోవాయురాకాశో మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిం। శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధా మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిం । మనోవాక్కాయకర్మాణి మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిం। అవ్యక్తభావైరహంకారైర్జ్యోతిం। ఆత్మా మే శుధ్యన్తాం ం। అన్తరాత్మా మే శుధ్యన్తాం। పరమాత్మా మే శుధ్యన్తాంం॥ క్షుధే స్వాహా। క్షుత్పిపాసాయ స్వాహా। వివిట్యై స్వాహా। ఋగ్విధానాయ స్వాహా। కషోత్కాయ స్వాహా। క్షుత్పిపాసామలాం జ్యేష్ఠామలక్ష్మీం నాశయామ్యహమ్। అభూతిమసమృద్ధిం చ సర్వాన్నిర్ణుద మే పాప్మానఁ స్వాహా। అన్నమయప్రాణమయమనోమయ విజ్ఞానమయానన్దమయ ఆత్మా మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిం॥ తతః స్విష్టకృదాది హుత్వా బ్రహ్మణే హిరణ్యమాజ్యపాత్రం ధేనుం చ దత్త్వా 'సంమాసిఞ్చతు' ఇత్యుపతిష్ఠేత। అత్ర కేచిదనగ్నేః సావిత్రీప్రవేశం పూర్ణాహుతిం చాహుః।

తతో 'యా తే అగ్నే యజ్ఞియా తనూః' ఇతి త్రిస్త్రిరేకైకం జిఘ్రన్నాత్మన్యగ్నీన్ సమారోప్య గురవే సర్వస్వం దత్త్వా 'యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై। తం హ దేవమాత్మబుద్ధిప్రకాశం ముముక్షుర్వై శరణమహం ప్రపద్యే॥' ఇత్యుపస్థాయ దక్షిణం జాన్వాచ్య పాదావుపసంగృహ్యాధీహి భగవో బ్రహ్మేతి వదేత్। తతో గురురాత్మానం బ్రహ్మరూపం ధ్యాత్వా శఙ్ఖం ద్వాదశప్రణవైర భిమధ్య తేన శిష్యమభిషిచ్య 'శన్నో మిత్రః' ఇతి శాన్తిం పఠిత్వా తచ్ఛిరసి హస్తం దత్త్వా పురుషసూక్తం జప్త్వా 'మమ వ్రతే హృదయం తే దధామి' ఇతి చ జప్త్వోదఙ్ముఖః ప్రణవార్థమనుసందధదక్షిణే కర్ణే ప్రణవముపదిశ్య తదర్థం చ పఞ్చీకరణాద్యవబోధ్య 'అయమాత్మా బ్రహ్మ, తత్త్వమసి, ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ' ఇత్యాద్యుపదిశేత్। తదర్థం చ వదేత్। తతో నామ దద్యాత్। తతః శిష్యస్తేనోపదిష్టో హరిం స్మరన్నూర్ధ్వబాహుస్తిష్ఠన్ దేవాన్సాక్షిణః కృత్వా ఓం భూర్భువః స్వః సంన్యస్తం మయేతి త్రిరుపాంశు త్రిరుచ్చైస్త్రిరత్యుచ్చైశ్చోక్త్వా, జలసమీపం గత్వా స్నాత్వా అభయం సర్వభూతేభ్యో మత్తః స్వాహేతి త్రిరఞ్జలిం క్షిప్త్వా, 'యువా సువాసాః' ఇతి కాషాయం కౌపీనం వాసశ్చ పరిధాయ, సఖే మా గోపాయేతి ముఖ్యం వైణవం పాలాశం బైల్వమౌదుమ్బరం వా దణ్డం గృహ్ణీయాత్। అత్ర పుత్రకామో గృహస్థః శఙ్ఖేన పురుషసూక్తేన దణ్డమభిషిచ్య దద్యాదిత్యాచారః। తతః శిఖాముత్పాట్య ఓం భూః స్వాహేత్యగ్నౌ జలే వా హుత్వా, తథైవోపవీతం హుత్వా, 'యేన దేవాః పవిత్రేణ' ఇతి జలపవిత్రం, 'యదస్య పారే' ఇతి శిక్యం, సావిత్ర్యా కమణ్డలుం, సప్తవ్యాహృతిభిర్భోజనపాత్రమ్ 'ఇదం విష్ణుః' ఇత్యాసనం బృసీం వా గృహీత్వా, 'ఓం భూస్తర్పయామి' ఇతి 'వ్యస్తసమస్తాభిర్మహర్నమః' ఇతి తర్పయిత్వా, 'ఓం భూః స్వధోం భువః స్వధోం స్వః స్వధోంభూర్భువఃస్వర్మహర్నమః స్వధా' ఇతి పిస్తర్పయిత్వా, 'ఉదుత్యం' 'చిత్రం' 'తచ్చక్షుః' 'హంసః శుచిషత్' 'నమో మిత్రస్య' ఇతి స్నాత్వా సురభిమతీభిరాపోహిష్ఠేతి హిరణ్యవర్ణాభిః పావమానీభిర్వ్యాహృతిభిశ్చ మార్జయిత్వా అష్టోత్తరశతవారమఘమర్షణం ప్రాణాయామాంశ్చ కృత్వా, 'ఓం భూర్భువః స్వః' ఇతి చ పఠిత్వా, 'నమః సవిత్రే' ఇతి సూర్యం చోపస్థాయ, పునః స్నాత్వా జఙ్ఘే క్షాలయిత్వా, 'ఓమితి బ్రహ్మోమితీదం సర్వమోమితి బ్రహ్మ వా ఏష జ్యోతిర్య ఏష వేదో య ఏష తపతి వేద్యమేవైతద్య ఏష వేదో యదవనమస్తి' ఇతి జపిత్వా, అష్టసహస్రం గాయత్రీం జపేదితి॥

అథ యతిధర్మాః। ప్రాతరుత్థాయ 'బ్రహ్మణస్పతే' ఇతి జపిత్వా, దణ్డాదీని మృదం చ నిధాయ మూత్రపురీషయోర్గృహస్థచతుర్గుణం శౌచం కృత్వాఽఽచమ్య పర్వద్వాదశీవర్జ్య ప్రణవేన దన్తధావనం కృత్వా తేనైవ మృదా బహిః కటిం ప్రక్షాల్య జలతర్పణవర్జ్యం స్నాత్వా జఙ్ఘే ప్రక్షాల్య వస్త్రాదీని గృహీత్వా మార్జనాన్తం కృత్వా కేశవాదినమోన్తనామభిస్తర్పయిత్వా, 'ఓం భూస్తర్పయామి' ఇత్యాదివ్యస్త - సమస్తవ్యాహృతిభిర్మహర్జనస్తర్పయామీతి తర్పయేత్। ఓం భూఃస్వాహేతి స్వాహాశబ్దాన్తైః స్వధాశబ్దాన్తైశ్చైభిరేవ పునస్తర్పయేదితి కేచిత్। తత ఆచమ్యాఞ్జలినా ప్రణవేన జలమాదాయ వ్యాహృతిభిరుద్ధృత్య గాయత్ర్యా త్రిః క్షిప్త్వా

గాయత్రీ జపేత్। ఉదితే సూర్యే ప్రణవేన వ్యాహృతిభిర్వార్ఘ్యం త్రిర్దత్త్వా మిత్రస్య చర్షణీత్యాద్యైః పూర్వోక్తసౌరీభిరిదం విష్ణుస్త్రిదేవో బ్రహ్మజజ్ఞానమితి చోపస్థాయ, సర్వభూతేభ్యో నమ ఇతి ప్రదక్షిణమావర్తతే। తతో నత్వా, 'ఆదిత్యాయ విద్మహే సహస్రాక్షాయ ధీమహి। తన్నః సూర్యః ప్రచోదయాత్' ఇతి త్రిర్జపేత్। ఏవం త్రికాలం విష్ణుపూజాం బ్రహ్మయజ్ఞం చ కుర్యాత్॥

అథ భిక్షా। 'విధూమే సన్నముసలే వ్యఙ్గారే భుక్తవజ్జనే। కాలేఽపరాహ్ణే భూయిష్ఠే నిత్యం భిక్షాం యతిశ్చరేత్॥' ఇత్యుక్తే కాలే ఉద్వయమితి చతసృభిరాదిత్యముపస్థాయ తేనైక్యం ధ్యాత్వా ఆకృష్ణేనేతి ప్రదక్షిణం కృత్వా 'యే తే పన్థానః' ఇతి జప్త్వా, 'యోఽసౌ విష్ణ్వాఖ్య ఆదిత్యే పురుషోఽన్తర్హృది స్థితః। సోఽహం నారాయణో దేవ ఇతి ధ్యాత్వా ప్రణమ్య తమ్॥ త్రిదణ్డం దక్షిణే త్వఙ్గే తతః సంధాయ బాహునా। పాత్రం వామకరే క్షిప్త్వా శ్లేషయేద్దక్షిణేన తు॥' ఇతి బౌధాయనోక్తదిశా త్రీన్పఞ్చ సప్త వా గృహాన్ గత్వా భవత్పూర్వాం భిక్షాం యాచిత్వా, 'పూర్ణమసి పూర్ణ మే భూయాః' ఇత్యాగత్య శుచిరన్నం ప్రోక్ష్య, 'ఓం భూః స్వధా నమః' ఇత్యాదివ్యస్తసమస్తవ్యాహృతిభిః సూర్యాదిదేవేభ్యో భూతేభ్యశ్చ భూమౌ క్షిప్త్వా భుక్త్వా ప్రణవేన షోడశప్రాణాయామాన్కుర్యాదితి సంక్షేపః॥ గౌతమవ్యాఖ్యాయాం భృగుః— 'యతిహస్తే జలం దత్త్వా భైక్ష్యం దద్యాత్పునర్జలమ్। భైక్ష్యం పర్వతమాత్రం స్యాత్తజ్జలం సాగరోపమమ్॥' అత్ర సర్వత్ర మూలం మాధవా- ఽపరార్క-మదనరత్న-స్మృత్యర్థసారాదౌ జ్ఞేయమ్।

కణ్వః— 'ఏకరాత్రం వసేద్గ్రామే నగరే పఞ్చరాత్రకమ్। వర్షాభ్యోఽన్యత్ర వర్షాసు మాసాంస్తు చతురో వసేత్॥' జాబాలశ్రుతౌ— 'శూన్యాగారదేవగృహతృణకుటీవల్మీకవృక్షమూలకులాలశాలాగ్నిహోత్రగృహనదీపులినగిరికుహరనిర్ఝరస్థణ్డిలేష్వనికేతనః' ఇతి। మాత్స్యే— 'అష్టౌ మాసాన్విహారః స్యాద్యతీనాం సంయతాత్మనామ్। ఏకత్ర చతురో మాసాన్వార్షికాన్నివసేత్పునః॥ అవిముక్తే ప్రవిష్టానాం విహారస్తు న విద్యతే॥' అత్రిః—'భిక్షాటనం జపం స్నానం ధ్యానం శౌచం సురార్చనమ్। కర్తవ్యాని షడేతాని సర్వథా నృపదణ్డవత్॥ పఞ్చకం శుక్లవస్త్రం చ స్త్రీకథాం లౌల్యమేవ చ। దివాస్వాపో చ యానం చ యతీనాం పతనాని షట్॥ ఆసనం పాత్రలోభశ్చ సంచయః శిష్యసంగ్రహః। దివాస్వాపో వృథాజల్పో యతేర్బన్ధకరాణి షట్॥' దక్షః— 'నాధ్యేతవ్యం న వక్తవ్యం న శ్రోతవ్యం కథంచన। యతిపాత్రాణి మృద్వేణుదార్వలాబుమయాని చ॥' మదనరత్నే అత్రిః— 'పిత్రర్థం కల్పితం పూర్వమన్నం దేవాదికారణాత్। వర్జయేత్తాదృశీం భిక్షాం పరబాధాకరీం తథా॥' బృహస్పతిః— 'న తీర్థవాసీ నిత్యం స్యాన్నోపవాసపరో యతిః। న చాధ్యయనశీలః స్యాన్న వ్యాఖ్యానపరో భవేత్॥' ఏతద్వేదార్థభిన్నపరమ్। అత్రిః— 'స్నానం

సురార్చనం ధ్యానం ప్రాణాయామో బలిః స్తుతిః। భిక్షాటనం జపః సంధ్యా త్యాగః కర్మఫలస్య చ॥ ఏతే యతిధర్మా ఇత్యర్థః। అన్యేఽపి మాధవ-మితాక్షరాదౌ జ్ఞేయాః। యతిధర్మసముచ్చయే– 'న స్నానమాచరేద్భిక్షుః పుత్రాదినిధనే శ్రుతే। పితృమాతృక్షయం శ్రుత్వా స్నాత్వా శుద్ధ్యతి సామ్బరః॥'

అథ యతిసంస్కారః స్మృత్యర్థసారే— [సంన్యసేద్బ్రహ్మచర్యాద్వా సంన్యసేచ్చ గృహాదపి। వనాద్వా ప్రవ్రజేద్విద్వానాతురో వాఽథ దుఃఖితః॥ ఆతురాణాం చ సంన్యాసేన విధినైవ చ క్రియా। ప్రైషమాత్రం చ సంన్యాస ఆతురాణాం విధీయతే॥ ఉత్పన్నే సంకటే ఘోరే చౌరవ్యాఘ్రాదిగోచరే। భవభీతస్య సంన్యాసమఙ్గిరా మనురబ్రవీత్॥ యద్యాతురః స్యాన్మనసా వాచా వా సంన్యసేహిజః॥' ఇతి జాబాలశ్రుతిః। 'ఆతురాణాం చ సంన్యాసే న విధినైవ చ క్రియా। ప్రైషమాత్రం సముచ్చార్య సంన్యాసం తత్ర కారయేత్॥ సంన్యస్తోఽహమితి బ్రూయాత్సవనేషు త్రిషు క్రమాత్। త్రివారం చ త్రిలోకాత్మా శుభాశుభసుధాద్రవే॥ యత్కించిద్బాధకం కర్మ కృతమజ్ఞానతో మయా। ప్రమాదాలస్యదోషాద్యత్తత్తత్సంత్యక్తవా-నహమ్॥ ఏవం సంత్యజ్య భూతేభ్యో దద్యాదభయదక్షిణామ్। పద్భ్యాం కరాభ్యాం విహరన్నాహం వాక్కాయమానసైః॥ కరిష్యే ప్రాణినాం హింసాం ప్రాణినః సన్తు నిర్భయాః॥' ఇత్యాతురస్య స్వశక్త్యాఽవస్థానురూపమఙ్గలభూతప్రైషోచ్చారణాదియథాశాస్త్రం మనసా వాచా వా కుర్వతస్తావతైవ కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణనాన్దీశ్రాద్ధనఖకృన్తనాదీని కృత్వా సంన్యాసపూర్తిరితి ప్రతీయతే। అఙ్గిరాః— 'షష్టిః కులాన్యతీతాని షష్టీనామధికాని చ। కులాన్యుద్ధరతే ప్రాజ్ఞః సంన్యస్తమితి యో వదేత్॥' విష్ణుః—'ఏకరాత్రోషితస్యాపి యతేర్యా గతిరుచ్యతే। న సా శక్యా గృహస్థేన ఆతురోఽపి చ సంన్యసేత్॥ సంన్యస్తమితి యో బ్రూయాత్ప్రాణైః కణ్ఠగతైరపి। న తత్క్రతుశతైః పుణ్యం ప్రాప్తుం శక్నోతి మానవః॥ మనుః— 'యో దత్త్వా సర్వభూతేభ్యః ప్రవ్రజత్యభయం గృహాత్। తస్య తేజోమయా లోకా భవన్తి బ్రహ్మవ— దినః॥' అథ శ్రౌతాతురస్య విలమ్బితస్య–'ప్రైషమాత్రం సముచ్చార్యం సంన్యాసం తత్ర పూజయేత్' ఇతి। అత్ర మాత్రతోపసంభవాదఙ్గకలాపావ్యాపకత్వేనాప్యుపపత్తౌ కర్తుర్యాగత్యాగకలాపవ్యావృత్తస్యైకత్వానుపపత్తేః కృచ్ఛ్రనన్దీశ్రాద్ధవిరజాహోమాదికర్తుమశక్తస్యాతురస్య విద్యమానాగ్నేరిష్టదేవతాయై పూర్ణాహుతిం హుత్వా 'అసౌ స్వర్గాయ లోకాయ స్వాహా' ఇతి ఆహవనీయే దారుమయాని పాత్రాణి ప్రజ్వాల్య మృణ్మయాన్యప్సు ప్రక్షిప్య సంమాసిఞ్చతు మరుత ఇత్యుపస్థాయ 'యా తే అగ్నే ' ఇత్యనేన హస్తం ప్రతాప్య ఆత్మన్యగ్నిం సమారోప్య సర్వప్రాయశ్చిత్తపూర్వకం సప్తపఞ్చకేశాన విసృజ్య వాపయిత్వా యథావిధి స్నాత్వా ఆతురసంన్యాసం ఆతురసంన్యాసం కుర్యాత్॥

అథాతురసంన్యాసవిధిః। అపాం సమీపే గత్వా తిథ్యాః స్మరణపూర్వకం స్నానసన్ధ్యావన్దనాది కృత్వాదేశకాలౌ సంకీర్త్య 'మమాశేషదుఃఖనివృత్తినిరతిశయానన్దప్రాప్తిపరమపురుషార్థప్రాప్తయే చ పరమహంససంన్యాసం కరోమి' ఇతి సంకల్పయేత్। తత్ర ప్రధానాని ప్రైషోచ్చారప్రణవోపదేశమహావాక్యాని। తతః సంన్యాసోచితం క్షౌరం కృత్వా పూర్వవత్సప్తపఞ్చకేశాన్ విసృజ్య స్నాత్వాచమ్య పాత్రేణ తోయమాదాయ ఉపస్పృశ్య దక్షిణేన పాణినాఽప్సు జుహోతి। 'ఏష వోఽగ్నేర్యోనిర్యః ప్రాణం గచ్ఛ స్వాహా' ఇతి ప్రథమాహుతిః। 'ఆపో వై సర్వా దేవతాః సర్వాభ్య ఏవైనం దేవతాభ్యో జుహోమి స్వాహా' ఇతి ద్వితీయా। తతో హుతశేషం 'ఆశుః శిశాన' ఇత్యనువాకేనాభిమన్త్ర్య 'పుత్రేషణా విత్తేషణా లోకేషణా మయా త్యక్తాః స్వాహా' ఇతి ప్రథమాం పిబేత్।'ఓం ఓం భూర్భువఃస్వరోమ్ మయా సంన్యస్తం స్వాహా' ఇతి ద్వితీయాం పిబేత్। 'అభయం సర్వభూతేభ్యో మత్తః స్వాహా' ఇతి తృతీయాం పిబేత్। తతోఽన్యత్తోయమఞ్జలిపూర్ణమాదాయ ప్రాగాదిదిక్షు ప్రత్యేకం నినయేత్। 'ఓం భూః సావిత్రీం ప్రవేశయామి, ఓం భువః సావిత్రీం ప్రవేశయామి, ఓం స్వః సావిత్రీం ప్రవేశయామి, ఓం భూర్భువః స్వః సావిత్రీం ప్రవేశయామి' ఇతి సావిత్రీ ప్రవేశం కృత్వా అథోర్ధ్వబాహుః సూర్యాభిముఖో భూత్వా 'ఓం భూః సంన్యస్తం మయా, ఓం భువః సంన్యస్తం మయా, ఓం స్వః సంన్యస్తం మయా, ఓం భూర్భువః స్వః సంన్యస్తం మయా' ఇతి ప్రైషోచ్చారం బ్రూయాత్। ఏవం మన్త్రమధ్యోచ్చైస్త్రిరుక్త్వా తూష్ణీం శిఖాం నికృత్య స్నాత్వాచమ్య యజ్ఞోపవీతముద్ధృత్యాఞ్జలినా గృహీత్వా 'భూఃస్వాహా' ఇతి అప్సు హుత్వా దిగమ్బరో భూత్వా 'పుత్రేషణావిత్తేషణా లోకేషణాతో ముక్తోఽహమ్' ఇతి బ్రూయాత్। అత ఊర్ధ్వం న పుత్రగృహం గచ్ఛేత్। మృతే చ పురుషసూక్తేన విష్ణుబుద్ధ్యాభిషిఞ్చేత సంస్కారమేవ కుర్యాత్। ఏవం విరక్తస్యాతురస్య స్వస్థస్య సంన్యాస విహితాఙ్గేషు యన్మన్త్రానుష్ఠానే శక్తిర్యథావిధిస్తదనుష్ఠానపూర్వకం ప్రధానం ప్రైషోచ్చారణమాత్రం మత్వా సంన్యాసయుక్తిరితి శ్రవణాత్। తదుత్తరకాలమేవ మృతస్యోపదేశవికలస్యాపి ఖననసంస్కారమేవ కుర్యాత్। జీవతశ్చేచ్ఛిఖాం యజ్ఞోపవీతం చ నిత్యక్రియావిధివద్విసృజ్య దణ్డకాషాయవస్త్రాదీని చాదాయ యతిధర్మానేవానుతిష్ఠేత్। సద్గురుమన్విష్య తదుపదేశం గృహీత్వా స్వధర్మనిష్ఠో భవేత్। అయమర్థో విద్వత్సంమతః ప్రయోక్తవ్యః। ఇత్యాతురసంన్యాసః।] 'సర్వసఙ్గనివృత్తస్య ధ్యానయోగరతస్య చ। న తస్య దహనం కార్యే నాశౌచం నోదకక్రియా॥' తథా 'కుటీచకం తు ప్రదహేత్పూరయేత్తు బహూదకమ్। హంసో జలే తు నిక్షేప్యః పరహంసం ప్రపూరయేత్॥' పాలాశమూలే నదీతీరేఽన్యత్ర వా గన్ధపుష్పాలంకృతం శవం వాద్యఘోషేణ నీత్వా దణ్డమాత్రం వ్యాహృతిభిః ఖాత్వా సప్తవ్యాహృతిభిస్త్రిః ప్రోక్ష్య దర్భానాస్తీర్య నవఘటే పఞ్చరత్నోదకం క్షిత్వా 'నారాయణః పరం బ్రహ్మ' ఇత్యభిమన్య తేనైవ సంస్త్రాప్యాష్టాక్షరేణ వస్త్రగన్ధపుష్పధూపదీపాన్ దత్త్వా, 'విష్ణో హవ్యం రక్షస్వ' ఇతి శవం గర్తే నిధాయ 'ఇదం విష్ణుః' ఇతి దక్షిణహస్తే దణ్డం, 'యదస్య పారే' ఇస శిక్యం, 'యేన దేవాః పవిత్రేణ' ఇతి ముఖే జలపవిత్రం, సావిత్ర్యోదరే భిక్షాపాత్రం, 'భూమిః

శ్వభ్రే' ఇతి గుహ్యే కమణ్డలుం నిధాయ, 'చిత్తిః స్రుక్' ఇతి దశహోత్రాభిమాయేదితి విశ్వాదర్శటీకాయాం స్మృత్యర్థసారే చ। బృహచ్ఛౌనకస్తు— 'యతిం పురుషసూక్తేన స్నాపయిత్వాఽవటం తతః। ప్రణవేనాష్టవారం తం ప్రోక్షయేదథ సర్వతః॥ విష్ణో హవ్యం రక్షస్వేతి యజుషా ప్రణవేన చ। గర్తే ప్రేతం వినిక్షిప్య చేదం విష్ణుర్విచక్రమే॥ ఇతి మన్త్రేణ దణ్డం తు దద్యా దక్షిణహస్తకే। మూర్ధానం భూర్భువః స్వశ్చేత్యుక్త్వా శఙ్ఖేన భేదయేత్॥ గర్త పురుషసూక్తేన లవణేన ప్రపూరయేత్। సృగాలశ్వాదిరక్షార్థం సమ్యగ్గతం ప్రపూరయేత్॥' ఇతి। కుటీచకస్య తు దాహః కార్యః। యథా సర్వం ప్రాగ్వత్కృత్వాఽగ్నిం ప్రజ్వాల్య సాగ్నేర్దక్షిణకరే ఉపావరోహేత్యవరోహ్య నిర్మథ్య వా గర్తే చితిం కృత్వా 'అగ్నినాగ్నిః సమిధ్యతే' ఇత్యగ్నిం దత్త్వా సావిత్ర్యా ప్రణవేన వా దహేత్। తతోఽష్టశతం ప్రణవం 'నారాయణః పరం బ్రహ్మ' ఇతి జప్త్వా సశిరఃప్రణవవ్యాహత్యా గాయత్ర్యా తద్భస్మాస్థీనితీర్థే క్షిత్వా స్నానాచ్ఛుచిః। నాస్యాన్యదౌర్ధ్వదేహికమ్; 'త్రిదణ్డగ్రహణాదేవ ప్రేతత్వం నైవ జాయతే।' ఇతి ఉశనఃస్మృతేః। 'ఏకాదశేఽహ్ని పార్వణం తదపి త్రిదణ్డినః। హంసపరమహంసాదీనాం పార్వణాదికమపి న కార్యమ్' ఇతి శూలపాణిః। శ్రాద్ధచిన్తామణౌ దత్తాత్రేయః— 'ఏకోద్దిష్టం జలం పిణ్డమాశౌచం ప్రేతసత్క్రియామ్। న కుర్యాద్వార్షికాదన్యద్రీభూతాయ భిక్షవే॥' ప్రేతక్రియయైకోద్దిష్టనిషేధే సిద్ధే పునస్తద్గ్రహణమాబ్దికపరమ్। తేన తత్పార్వణమేవ। త్రిదణ్డినాం ద్వాదశే నారాయణబలిః। తద్విధిరన్యశ్చ విశేషః ప్రాగుక్త ఇత్యలం బహునా॥

గ్రన్థకృత్ప్రశస్తిః

ఏవం నిరూపితమిదం గహనం తు ధర్మతత్త్వం విచార్య వచనైశ్చ నయైశ్చ సమ్యక్।

తద్దోషదృష్టిమపహాయ వివేచనీయం విద్వద్భిరిత్యవిరతం ప్రణతోఽస్మి తేషు॥౧॥

మయా సద్వాఽసద్వా యహి గదితం మన్దమతినా కిమేతచ్ఛక్యం వాధ్యవసితమపి స్వల్పమతినా।

తదేవం యత్కించిద్పదిర్తమిహ విఖ్యాత మహిమా ప్రతాపోఽయం సర్వో వికసతి తు పిత్రోశ్చరణయోః॥౨॥

యో భాట్టతన్త్రగణనార్ణవకర్ణధారః శాస్త్రాన్తరేషు నిఖిలేష్వపి మర్మభేత్తా।

యోఽత్ర శ్రమః కిల కృతః కమలాకరేణ ప్రీతోఽమునాఽస్తు సుకృతీ బుధరామకృష్ణః॥౩॥

శ్రీభట్టరామేశ్వరసూరిసూనుశ్రీభట్టనారాయణసూరిసూనోః।

శ్రీరామకృష్ణస్య సుతః కృతీమం వ్యధాన్నిబన్ధం కమలాకరాఖ్యః॥౪॥

నానానిర్ణయవత్త్వాన్నిర్ణయసిన్ధుః ప్రోచ్యతాం విబుధాః।

నిర్ణయసరోజవత్త్వాన్నిర్ణయకమలాకరోఽప్యస్తు॥౫॥

వసుఋతుఋతుభూమితే ౧౬౬౮ గతేఽబ్దే నరపతివిక్రమతోఽథ యాతి రౌద్రే।

తపసి శివతిథౌ సమాపితోఽయం రఘుపతిపాదసరోరుహేఽర్పితశ్చ॥౬॥

జగతి సకలవిద్యాసిన్ధుముష్టింధయానాం పరభణితిపరీక్షా యుజ్యతే సజ్జనానామ్।

తదిహ మమ నిబన్ధే దూషణం భూషణం వా యది భవతి విదగ్ధ్యైస్తద్ధ్యవశ్యం విమృశ్యమ్॥౭॥

ఇతి
శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణశ్రీమద్రామేశ్వరభట్టసూరిసూనునారాయణభట్టసుతవి
ద్వన్ముకుటహీరాకుర శ్రీరామకృష్ణభట్టాత్మజ దినకరభట్టానుజకమలాకర—

భట్టకృతే నిర్ణయసిన్ధౌ తృతీయః పరిచ్ఛేదః॥

సమాప్తోఽయం నిబన్ధః॥